ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
ARCHEOGRAPHIC COMMISSION
MYKHAILO HRUSHEVSKY INSTITUTE
OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

UKRAINIAN ARCHEOGRAPHIC YEAR BOOK

NEW SERIES
ISSUE 18

•

UKRAINIAN
ARCHEOGRAPHIC
COLLECTION

VOLUME 21

Kyiv
UKRAINIAN WRITER
2013

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ
ВИПУСК 18

•

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЗБІРНИК

ТОМ 21

Київ
УКРАЇНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК
2013

Видання засноване у 1926 р., відновлене у 1992 р.

У черговому томі “Українського археографічного щорічника” (вип. 18) друкуються статті й джерельні матеріали з історії України XI–XX ст., зокрема аналізуються топоніми у графіті Софії Київської (XI–XVII ст.), уявлення про верховну владу у Великому князівстві Литовському, політика Трансильванського князівства напередодні вторгнення до Речі Посполитої у 1657 р., методи та принципи дослідження документальних матеріалів з історії УАПЦ–УПЦ (1921–1939), система шифрування документів ОУН(б) у післявоєнний період та ін. Рубрика “Пам’ятки історіографії” представлена неопублікованими раніше розвідками Євгена Завалинського про польсько-турецькі відносини у XV–XVII ст. та Омеляна Пріцака про Катерину Грушевську. У виданні особливе місце відведено вивченню життя і творчості Михайла Грушевського (його листування з Володимиром Винниченком, лектура доуніверситетських часів, нові документи до історії його хвороби у 1934 р. тощо). Рубрика рецензій та оглядів подає читачеві рефлексії про нові видання в Україні, Росії та інших країнах. У “Miscellanea” подано історико-документальні нотатки.

Для науковців, викладачів історії, учителів, студентів і всіх, хто цікавиться історичним минулим України.

Зареєстровано Міністерством юстиції України 30 квітня 2009 р.
Свідоцтво: Серія КВ № 15258–3830 Р
Зареєстровано ВАК України як фахове видання з історичних наук у 1999 р.
Перереєстровано постановою Президії ВАК України від 01.07.2010 р., № 1–05/5
(Бюлетень ВАК України. – К., 2010. – № 7)

Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
(протокол № 2 від 16 квітня 2013 р.)

1

АРХЕОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Наталія ЧЕРКАСЬКА (*Київ*)

З ІСТОРІЇ ЧУДНІВСЬКОГО АРХІВУ ЖЕВУСЬКИХ

На Правобережній Україні у XVIII ст. через розгалуженість маєтків литовсько-руські князівські та польські магнатські роди створили мережі приватновласницьких архівів. Особливістю функціонування магнатського господарства були латифундії. Формою їх організації були т. зв. ключі. Ключі об'єднували в єдиний господарчий організм кілька десятків маєтків, часто розташованих на близькій відстані і керованих єдиним власником та офіціалістом (комісаром або губернатором). При адміністраціях ключів створювались маєткові архіви, що мали локальне значення. Акти складали по фасцикулах (паках, теках і книгах) за назвами маєтків. У XVIII ст. відбувалося перетворення магнатських латифундій на капіталістичні підприємства, що позначилось на змісті цих архівів. Між головними та локальними архівами роду (родини) існував обмін документами, тому документи особистої канцелярії власника, яка займалась його маєтками, потрапляли до адміністрації ключів. Разом з тим маєткові архіви містили й родинні документи господарів.

Натомість у архівах середньої шляхти (через нескладну систему управління маєтками і відсутність потреби широкого контролю) господарських актів, як правило, бракувало, а переважали матеріали майнового характеру[1].

На підставі виявлених архівних джерел розглянемо зміст і склад, особливості функціонування у XVIII ст. магнатського маєткового архіву в Чуднові у Київському воєводстві (у XIX ст. – у Житомирському повіті Волинської губернії, з 2012 р. – місто, райцентр Житомирської області), встановимо генеалогічні та майнові зв'язки господарів маєтку, простежимо історичну долю архіву у XIX–XX ст. Запропонована нижче періодизація історії маєтку та архіву є умовною, оскільки села, містечка Чуднівської волості (ключа, графства, тут: володіння магната, не підкріплене графським титулом) упродовж XVI–XVIII ст. переходили з рук у руки, й це також відбилося в документах архіву Жевуських.

З об'єктивних причин у колишніх радянських державних архівних установах під час впорядкування особових, родових і родинних фондів великих землевласників було порушено основний принцип архівістики – засада походження документів. Акти магнатських маєткових архівів, як, зрештою, й

[1] *Stebelska H.* Typy akt majątkowych epoki feudalnej w archiwach podworskich // Archeion. – 1956. – T. 26. – S. 154.

родових, були розпорошені по різних архівних установах і фондах. Така доля спіткала й архів Жевуських у Чуднові. Вцілілі документи у 1920-х рр. опинились у тодішньому відділі рукописів Всенародної бібліотеки України (тепер – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України), де утворили "Колекцію польських документів на права власності". Звідти 1979 р. у стані листового розсипу були передані до тодішнього Центрального державного історичного архіву УРСР у Києві (тепер – Центральний державний історичний архів України, м. Київ; далі – ЦДІАК України). (Деякі документи у сучасних архівних справах ЦДІАК України мають обкладинки ВБУ). Документи в архіві були описані у 1980–1985 рр. і згідно з актами архіву додані до існуючих вже фондів. У фонді Любомирських (ф. 236) вони утворили другий опис, у фонді Жевуських (ф. 259) з них сформовано справи 112–141. Документи з бібліотеки також утворили особовий фонд великого коронного підскарбія Адама Понінського (ф. 2230) у ЦДІАК України. У родовому фонді Замойських (ф. 256) зберігаються документи, що стосуються судових суперечок А. Понінського періоду господарювання в Чуднові тощо.

У ЦДІАК України представлено документи з Чуднівського архіву передусім XVIII ст. Документів XIX ст. Жевуських, останніх з поляків – власників маєтку, у родовому фонді (ф. 259) вціліло обмаль; найпізніші з них 1861–1862 рр. На нашу думку, документи у родовому фонді походять щонайменше з чотирьох архівів Жевуських – у Старокостянтинові (або Старий Костянтинів у Волинському воєводстві), Погребищі (у Брацлавському воєводстві), Верхівні та Чуднові (обидва – у Київському воєводстві). Принаймні простежуються документи представників кількох ліній Жевуських з XVII до початку XX ст.

Історія формування та функціонування маєткових архівів як комплексу джерел мало вивчається українськими істориками[2]. Проте документи з них активно використовуються та впроваджуються вченими до наукового вжитку[3]. Маєткові комплекси у Подільському та Волинському воєводствах Міхала-

---

[2] Ibidem. – S. 152–171; *Zielińska T.* Archiwalia prywatne: (Pojęcie, zakres gromadzenia, metody opracowywania) // Archeion. – 1971. – T. 56. – S. 71–78; *Kus J.* Akta podworskie w archiwum i praktyce badawczej // Archeion. – 1980. – T. 70/71. – S. 65–84; [*Tomczak A.*] Archiwa wielkiej własności feudalnej // *Robotka H., Ryszewski B., Tomczak A.* Archiwistyka. – Warszawa, 1989. – S. 238–251; *Баранович А. И.* К изучению магнатских архивов Украины // Пробл. источниковедения. – М., 1956. – Вып. 5. – С. 146–158.

[3] *Баранович О. І.* Нариси магнатського господарства на Півдні Волині в 18 ст. // Студії з історії України. – К., 1926. – Т. 1. – С. 1–90; К., 1930. – Т. 3. – С. 61–116; *його ж.* Панське господарство в ключі Володарськім за часів Коліївщини // Ювіл. зб. на пошану академіка М. Грушевського. – К., 1928. – Т. 1. – С. 274–279; *його ж.* Панське місто за часів Польської держави: Старий Костянтинів. – К., 1928. – 63 с.; *його ж.* Магнатское хозяйство на Юге Волыни в XVIII в. – М., 1955. – 182 с.; карта; *Маркина В. А.* Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (социально-экономическое развитие). – К., 1961. – 336 с.; *Serczyk W. A.* Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim w drugiej połowie XVIII wieku. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1965. – 168 s.; Administracja i życie codzienne w dobrach Radziwiłłów XVI–XVIII wieku / Red. U. Augustyniak. – Warszawa, 2009. – 288 s. – (Seria: "Fasciculi Historici Novi". – T. 9) тощо.

Юзефа Жевуського (1704–1770) з лінії на Роздолі, на підставі львівської збірки Жевуських у складі родового фонду Лянцкоронських (ф. 181, оп. 2) у Центральному державному історичному архіві України у Львові, досліджує Ю. Овсінський[4].

Власники Чуднова у XIX ст. (до 1870-х років) належали до роду Жевуських герба "Кшивда"[5]. Представники розгалуженої заґродової (застінкової) шляхти на Підляшші у XVI ст. взяли прізвище за назвою садиби Жевуські (відомі також з прізвиськом Бейдо, за маєтком Бейди у Бєльській землі Підляського воєводства). З тих Жевуських першим дослужився до уряду державного значення Міхал-Флоріан († 1687), надвірний коронний підскарбій. Лише одна лінія цього підляського шляхетського роду досягла магнатського стану у XVIII ст. Родовою садибою у Львівській землі Руського воєводства, назва якої дала ім'я першій магнатській лінії роду, був Розділ (тепер – селище міського типу у Миколаївському районі Львівської області). У іншій резиденції Жевуських у Львівській землі – Підгірцях (тепер – у Бродівському районі Львівської області), придбаних у Собеських, у XVIII–XIX ст. розміщувався гетьманський архів[6]. Адже господарями замку стала родина великого коронного гетьмана Станіслава-Матеуша Жевуського (1662–1728), засновника гетьманської лінії роду (або лінії на Підгірцях). Велику коронну булаву одержав і його син Вацлав (1706–1779). Проте він відмовився від неї на користь Франциска-Ксаверія Браницького (1773), аби зберегти уряд польного коронного гетьмана для старшого сина, Северина Жевуського (1743–1811). З першим поділом Речі Посполитої Підгірці опинилися в імперії Габсбургів. Через полонення їхнього господаря Вацлава Жевуського маєток неодноразово виставляли на ліцитацію (публічні торги), де його викупив Северин Жевуський (1787). Його бездітний онук Леон Жевуський (1808–1869) продав 1864 р. Владиславу Санґушкові Підгірці разом з колекціями, за

[4] *Овсінський Ю.* Книги розпоряджень Міхала Жевуського адміністрації маєтків у Подільському і Волинському воєводствах (30–70-ті роки XVIII століття) // Записки НТШ. –Т. 240: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів, 2000. – С. 53–71; *його ж.* Фільваркова адміністрація подільсько-волинських маєтків Міхала Жевуського в 40–70-х роках XVIII ст. // Вісник Львів. ун-ту. – Львів, 2002. – Вип. 37. – Ч. 1. – С. 198–212; *його ж.* Зернове господарство фільварків Подільського воєводства речі Посполитої у 40–70-х роках XVIII ст.: (За матеріалами маєтків Міхала Жевуського) // Записки НТШ. – Т. 251: Праці Іст.-філософ. секції. – Львів, 2005. – С. 49–85; *його ж.* Маєтковий комплекс Жевуських у Подільському воєводстві Речі Посполитої в XVIII столітті // Вісник Львів. ун-ту. – Львів, 2009. – Вип. 44. – С. 59–72 тощо.

[5] *Dworzaczek W*. Genealogia. – Warszawa, 1959. – T. 2. – Tabl. 157; Polski Słownik Biograficzny. – 1992. – T. XXXIV/1. – Z. 140. – S. 91–168; *Zielińska T.* Poczet polskich rodów arystokratycznych. – Warszawa, 1997. – S. 349–362 etc.

[6] *Syta K.* Sumariusze Rzewuskich z Podhorzec z XVIII i XIX w. w zasobie Archiwum Państwowego w Krakowie // Archiwista Polski. – Warszawa, 2003. – № 4. – S. 15–30; *idem*. Archiwa magnackie od XVI do XVIII w. – możliwości i kierunki badawcze // Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII w. / Pod red. I. Urwanowicza. – Białystok, 2003. – S. 679–691; *idem*. Archiwa hetmanów koronnych: Pojęcie, charakter i typologia dokumentacji // Archiwa – Kancelarie – Zbiory. – 2011. – № 2 (4). – S. 63–105; *idem.* Materiały do przewodnika po archiwaliach hetmanów koronnych w zasobach archiwalnych i zbiorach bibliotecznych // Ibidem. – 2012. – № 3 (5). – S. 109–182.

умови їх зберігання. Родинний і гетьманський архіви з Підгірців Л. Жевуський впорядкував і передав Адамові Потоцькому з Кшешовиць (причому відкрив доступ до архіву Северина-Матеуша Жевуського співтворцю краківської історичної школи Валеріанові Калінці) і Титусу Дзялинському, відомому колекціонерові[7].

Молодший син гетьмана Вацлава Жевуського Станіслав-Фердинанд Жевуський (1737–1786) побрався (1758)[8] з Катажиною-Кароліною з Радзивілів, дочкою Міхала Радзивіла (“Рибенько”) з Несвіжа та Урсули-Францишки з Вишневецьких. Як посаг за дружиною він отримав маєток Погребище у Брацлавському воєводстві (у XIX ст. – у Бердичівському повіті Київської губернії, тепер – райцентр у Вінницькій області). Маєток залишався у власності Жевуських до 1917 р. і дав назву відгалуженню лінії на Підгірцях (або гетьманської лінії). До гілки на Погребищі належали господарі Чуднова у XIX ст. – родина вітебського каштеляна, російського сенатора Адама-Вавринця (1760–1825) та його старшого сина Генріка (1791–1866), письменника та публіциста.

Чуднівський маєток і його власники. Історія Чуднівського маєтку у XVI–XVIII ст. переплелася з долею представників знаних князівських родів Великого князівства Литовського (Острозьких, Заславських, Санґушків) і магнатів Речі Посполитої (Любомирських, Адама Понінського, Потоцьких).

Чуднівську волость як великокнязівське пожалування-вислугу “на вічність” отримав князь Костянтин Іванович Острозький (бл. 1460–1530), перший гетьман Великого князівства Литовського, від Сигізмунда I (1507)[9]. Його старший син Ілля заповів її разом з іншими успадкованими маєтностями дружині Беаті Костелецькій і доньці Галшці. Боротьба за повернення спадку Острозьким через заміжжя княжни точилася понад 40 років. Лише зі смертю Галшки (1582) всі її маєтки повернулися до Острозьких. Її опікуном, при дворі якого вона жила у Дубні з 1574 р., був молодший брат батька, маршалок Волинської землі, київський воєвода Василь-Костянтин (бл. 1526–1608). Його спадок обчислюється в 10 млн золотих[10]. Згідно з поділом маєтків між князівськими синами, Янушем і Олександром (1603), Чуднівську волость успадкував майбутній перший острозький ординат (1609), краківський каштелян Януш Острозький (бл. 1554–1620).

Оскільки Чуднівська волость увійшла до складу Острозької ординації (майорату), то перший етап (XVI – 1753 р.) функціонування маєтку та архіву пов’язаний зі власниками Острозької ординації (загалом 24 міста й 593 села) і їхніми предками.

---

[7] *Kienewicz S.* Leons (Leon) Rzewuski // Polski Słownik Biograficzny. – 1992. – T. XXXIV/1. – Z. 140. – S. 129; *Kamolowa D.* Zbiory rękopisów w bibliotekach i muzeach w Polsce. – Warszawa, 2003. – T. 1. – S. 86.

[8] Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innycn krajów słowiańskich. – Warszawa, 1887. – T. 8. – S. 527.

[9] Акты Западной России. – СПб., 1848. – Т. 2: 1506–1544. – Док. № 29 (1). – С. 30–31.

[10] *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: (Волинь і Центральна Україна). – 2-ге вид., перегл. і виправл. – К., 2008. – С. 94, 96, 97.

Відповідно до заповіту Януша Острозького Чуднівську волость як складову Острозької ординації одержав його онук, коронний конюший, сандомирський, краківський воєвода, другий острозький ординат (1621) Владислав-Домінік Заславський (1616–1656). Із згасанням роду Заславських у чоловічій лінії (1682) єдиною спадкоємицею Заславських і Острозьких стала Теофіла-Людвіка Заславська († 1709)[11], удова князя Дмитра Вишневецького. Її другий шлюб (1683) з Юзефом-Каролем Любомирським (1638–1702), коронним конюшим (1683), великим коронним маршалком (1702), спричинився до перетворення гілки Любомирських з лінії на Вішнічі на найзаможніших землевласників Речі Посполитої. Проте їхній онук, острозький ординат Януш-Александер Сангушко († 1775) з ковельської лінії не зміг утримати дідичні маєтки і змушений був, усупереч статуту ординації, 1753 р. відмовитися від права власності на Острозьку ординацію на користь кредиторів – Любомирських, Чорторийських, Понятовських та ін.

З ліквідацією Острозької ординації розпочався другий етап функціонування Чуднівського маєтку. Адже за Кольбушовською угодою 1753 р. Чуднівська волость (понад 90 населених пунктів[12]) опинилася знову в руках Любомирських, а саме, родини Єжи-Ігнація Любомирського (1687–1753) з жешувської лінії. Зі смертю його спадкоємця, старшого сина від першого шлюбу, богуславського старости Ієроніма-Теодора Любомирського († 1761), через малолітство його зведених братів-спадкоємців, а також віддаленість Чуднова від Варшави, резиденції матері та опікунки малолітніх, Іоанна Любомирська з дому баронів фон Штейнів 24.02.1762 р. оголосила про тимчасову передачу прав на ведення господарчих і майнових справ у Чуднівському графстві люблінському воєводі Антонію Любомирському (1718–1782) з ланьцутської лінії роду, який мав маєтки поблизу Чуднова[13]. На графство претендував також коронний підстолій (1739–1764)[14] Станіслав Любомирський († 1793) з пшеворської лінії, який прагнув заручитися підтримкою великого литовського маршалка Януша-Александра Санґушка (1712–1775), останнього острозького ордината. Про це свідчать листи Іоанни Любомирської до обох магнатів з приводу смерті пасерба та прав її малолітніх синів на Чуднівське графство. Листи були передані адресатам її зятем Адамом Понінським (1732–1798), одруженим з Юзефою Любомирською. У листі Іоанна погрожувала Станіславу Любомирському судовою тяжбою[15].

Пізніше, внаслідок сімейної угоди спадкоємців, синів Єжи-Ігнація Любомирського у другому шлюбі – Франциска та Єжи, їхньої матері Іоанни з дому баронів фон Штейнів – з А. Понінським, чоловіком їхньої сестри,

[11] Там само. – С. 310, схема I (1a).

[12] Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innycn krajów słowiańskich. – Warszawa, 1880. – T. 1. – S. 714.

[13] Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 236. – Оп. 2. – Спр. 110. – Арк. 3–3 зв.

[14] Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku: Spisy. – Kórnik, 1992. – № 843.

[15] ЦДІАК України. – Ф. 236. – Оп. 2. – Спр. 110. – Арк. 4–5 зв.

брати Любомирські за 800 тис. польських злотих відмовилися від будь-яких претензій на Чуднівське графство на користь А. Понінського (1776)[16].

Чуднів двічі відвідував Станіслав-Авґуст Понятовський. Уперше це сталося 1781 р., коли він повертався із Кам'янця; вдруге 1787 р., вже за Протасія Потоцького (господаря маєтку з 1782 р.), під час подорожі до Канева, де зустрічався з Катериною II.

Київський воєвода (1790) та банкір Протасій Потоцький (1760–1801) був пов'язаний з родиною Понінських-Любомирських завдяки шлюбу зі племінницею дружини А. Понінського та пасербицею брата останнього, Каліста, Маріанною Любомирською. Вцілілі документи П. Потоцького стосовно Чуднівського графства[17] відбивають його майновий стан: фінансову залежність через банкову кризу 1793 р. та борги, що тяжіли на маєтках[18].

Чуднівський ключ збанкрутілого київського воєводи придбав Адам-Вавринець Жевуський (1760–1825), вітебський каштелян, автор публіцистичних праць, промовець. Через заборгованості маєткам загрожувала ліцитація, проте А.-В. Жевуському вдалося дійти згоди з кредиторами. У 1798–1800 рр. Чуднів, залишаючись приватним містом, був повітовим центром новоствореної Волинської губернії.

У 1820-х роках, успадкувавши маєток, Генрік Жевуський побудував новий палац, де при вході розташовувалась бібліотека. Зовнішній вигляд палацу можна уявити за малюнком Наполеона Орди. Його внутрішнє оздоблення побіжно описав літератор, мандрівник, етнограф Едвард Хлопицький у часописі "Kłosy"[19]. Щоправда, Н. Орда відвідав Чуднів 1874 р., через 8 років після смерті письменника, автора твору "Pamiątki JPana Seweryna Soplicy, cześnika parnawskiego" (1839, багато перевидань). Його спадкоємиці вже покинули маєток. Незважаючи на занедбаність маєтку, покої одноповерхового палацу не були позбавлені елегантності. На час візиту Е. Хлопицького кабінет письменника перетворили на комору. Єдиною згадкою про минуле була мальовнича алегорія "Провидіння" на стелі. За свідченнями мандрівника, могила Г. Жевуського на місцевому цвинтарі не мала навіть пам'ятного знака.

Ліквідація польської державності призвела до переходу Правобережної України під панування Російської імперії. У XIX ст. родини, що належали до вищого шляхетського прошарку в Речі Посполитій, існували за нових політичних умов. Політичні та економічні впливи магнатерії відійшли в минуле. Польське судочинство витіснялося та пристосовувалося до російського законодавства. Проте чинність Литовського статуту на Правобережній Україні припинилася лише указом Сенату від 25.06.1840 р. Великі землевласники були інкорпоровані в російське дворянство та домагалися підтвердження російським урядом шляхетських достоїнств. Вони вступали в шлюбні зв'язки з представниками російських знатних родів. Не стали винятками і кар'єри

[16] Там само. – Арк. 6–9.

[17] Там само. – Ф. 2230. – Оп. 1. – Спр. 116, 95 та ін.

[18] *Zielińska T.* Poczet polskich rodów arystokratycznych. – S. 280.

[19] *Chłopicki E.* Od Buga do Bohu, wspomnienia z podroży // Kłosy. – 1875. – T. XXI, № 544. – S. 361; [електронний ресурс:] http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/plain-content?id=121859

членів родини Жевуських. Адам-Вавринець Жевуський у 1809–1812 рр. справляв уряд київського губернського маршалка (предводителя дворянства), з 1813 до 1819 р. – інспектора шкіл Київської губернії. Його сини, старший Генрік і молодший Ернст (1812–1862), були бердичівськими повітовими маршалками. Їхній брат Адам (1805–1880) зробив військову кар'єру і дослужився до генеральського чину в російській армії, брав участь у придушенні Листопадового та Січневого повстань. Він двічі був одружений з представницями російської знаті – Олександрою Лопухіною та Ганною Дашковою. Резиденцію мав у маєтку Верхівня у Київському воєводстві, придбаному у сестри, Евеліни Ганської, яка вийшла заміж за Оноре де Бальзака. Брати Адам, Генрік і Ернст Жевуські (або, за російськими офіційними документами, Ржевуские) 1856 р. були "височайше пожалувані" спадковим російським графським титулом.

Характеристика джерел у магнатських маєткових архівах. Для приватновласницьких архівів локального характеру білоруські архівісти та історики вживають терміни "дваровы архіў", "маянтковы архіў", "сядзібны архіў" (останній О. Іванова пропонує для білоруських маєтків XIX – початку XX ст.)[20]; російські – "частновладельческий архив", "поместно-вотчинный", "помещичий архив", "усадебный архив"; польські – "archiwum podworskie", "archiwum majątkowo-rodzinne", "archiwum prywatne"[21]. Термін "маєтковий архів"[22] вживаємо на ознаку характеру функціонування, а не для характеристики джерел у ньому. На відміну від магнатських головних архівів, маєткові архіви зазнавали втрат ще за життя власників, оскільки документам, що виникли в результаті адміністративної, господарської, фінансової діяльності і задовольняли нагальні потреби маєтку, спочатку не надавали першорядного значення.

Адміністративно-господарські акти ілюстрували стан господарства, прибутковість добр. Зокрема, в архівах містилися інвентарі рухомості та нерухомості, рахунки, другорядні акти, що використовувались у звітах адміністрації господарю маєтку, діловодство пропінації[23], податкові відомості,

[20] *Іванова В. С.* Змест и эвалюцыя паняцця "асабісты архіў" // Беларускі археаграфічны штогоднік. – Мінск, 2007. – Вып. 8. – С. 63.

[21] *Bańkowski P.* Porządkowanie archiwaliów prywatnych // Archeion. – 1951. – T. 19/20. – S. 194–216; *Smoleńska B.* Archiwa podworskie w Polsce Ludowej // Ibidem. – 1955. – T. 24. – S. 37–48; *Kus J.* Akta podworskie w archiwum i praktyce badawczej. – S. 65–84; *Іванова В. С.* Змест и эвалюцыя паняцця "асабісты архіў". – С. 55–66; *її ж.* Проблема разграничения понятий в архивоведении: (На примере дефиниций комплексов документов личного происхождения) // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2009. – Т. 17. – С. 112–118.

[22] В українському архівознавстві використовується термін "родинно/родово-маєтковий архів", що заступив термін "поміщицький архів". Термін "маєтковий архів" вживає дослідник архіву Скоропадських Г. Папакін.

[23] Пропінація – виключне право шляхти на виготовлення у межах маєтків спиртних напоїв, а також право пана до примусу підданих селян купувати у нього певну кількість алкогольних напоїв (за посередництвом корчми) із забороною робити це в інших місцях. Примусове споювання селян набрало у XVIII ст. величезного розмаху (*Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002. – С. 209, 227; *Bobrzyński M.* Prawo propinacji w dawnej Polsce // Szkice i studia historyczne. – Kraków, 1922. – T. 2. – S. 98–121).

контракти з ремісниками, селянами та міщанами сусідніх містечок і сіл щодо робіт у маєтку або господарській резиденції (замку або палаці), службове листування адміністрації з паном. Прояви капіталістичних відносин, що формувалися у XVIII ст., зафіксувалися в архівах чи то у формі впровадження рахункових реєстрів сільськогосподарської продукції, обчислюваної не лише натурою, як дотепер, а й грошима, чи то у платіжних актах за працю, чи то в актовому матеріалі заснованих промислових осередків, спочатку типу мануфактури, згодом фабрик і заводів[24].

При адміністрації ключів відкладались "юридичні" архіви – правово-майнові акти, представлені двома групами: неспірні майнові акти та акти процесів.

Судові процеси за маєтки, що точилися десятиріччями, потребували швидкого доступу до документів. Будь-якому магнатському архіву XVIII ст. була властива велика кількість реєстрів документів – сумаріїв (інвентарів, компендіумів тощо), в яких упорядники коротко викладали зміст фасцикула (в'язки, теки, паки, книги) і видову характеристику окремих найважливіших документів, подекуди дату їх створення. Сумарії створювали під час зміни стану посідання маєтків, родинних поділів, а також для пленіпотентів (довірених осіб) на судових процесах.

Спільною ознакою актів судових процесів, за спостереженням польської дослідниці Г. Стебельської, було "установлення або розв'язання титулів власності чи посідання, що порушувались" (переклад наш. – *Н. Ч.*). Акти процесів характеризували перебіг численних судових суперечок власників у справах маєтку (втечі підданих, ґвалтовні наїзди сусідів, розмежування маєтків, порушення посесором умов орендного контракту, боргові зобов'язання, забезпечені на маєтку тощо). У магнатському архіві здебільшого були акти ґродського та земського судів. Зберігались також акти коронного та литовського трибуналів як найвищої апеляційної інстанції. Суперечками за ґрунти всередині шляхти і між шляхтою та духовенством займались підкоморські суди, що виїжджали на місце і функціонували як з'їздівський суд. Якщо межова справа стосувалась королівських земель, її вирішували комісарські суди. До майнових актів можна віднести й акти референдарських судів, що розглядали сутички між посесорами королівщин і підданими – у контексті розв'язання майнових справ щодо виміру зужиткованої селянами землі та обсягу повинностей[25].

Процедурними актами, що відкривали процес, були позови до суду, маніфестація та реляція (акт зізнання) возного про вручення позову. Серед актів процесів засадниче значення мав судовий декрет, прийнятий у спірній майновій справі. Проте зацікавлені сторони у протестації могли послатись на неправомочність рішення.

У архівах XVIII ст. за формою переважали дослівні записи документа до актових книг судово-адміністративних установ Речі Посполитої (облята) та виписи (витяги) з актових книг, що фіксували судові декрети, позови до

[24] *Stebelska H.* Typy akt majątkowych epoki feudalnej w archiwach podworskich. – S. 153.

[25] Ibidem. – S. 167.

суду, маніфестації возних, пленіпотенції; а також публічноправові та приватноправові акти; видимуси (засвідчені копії). Через втрати актових книг подібні копії документів з архівів судово-адміністративних установ Речі Посполитої, що вціліли в магнатських архівах, є єдиними документальними свідченнями про той чи той факт[26].

Акти, що стосувались неспірних справ і виникли в результаті умовних трансакцій – це акти купівлі-продажу, заміни маєтків, ґрунтів, фундуші, дарчі записи. Іншим різновидом неспірних майнових актів були акти, що засвідчували виконання спадкових прав – акти поділів; акти встановлення спадкової маси, що розрізняли дідизну та материзну; акти підрахунків окремих спадків. Їх доповнювала низка актів урядового та приватного характеру – полюбовні угоди співспадкоємців; генеалогічні доводи; уступні записи; інвентарі маєтків, укладені при вступі у спадок; оригінали та копії заповітів (духівниць або тестаментів); реєстри майна тощо.

Попри локальний характер і переважання документів господарського характеру, маєткові архіви як комплекс джерел мали спільні риси з головними архівами, і так само в маєтках зберігалися колекції та матеріали родинного характеру.

Джерела з історії Чуднівського архіву. У разі зміни власників через купівлю-продаж, спадкування, дарування, заміну, заставу маєтків, родинні поділи, розмежування документи маєткових архівів переходили з рук у руки. Тому маєткові архіви становлять складний комплекс джерел, що містить інформацію не лише про зміну стану посідання, а й про майновий стан, господарське життя в маєтку, побут, а також про архіви, майнові та генеалогічні зв'язки власників.

Магнатський характер Чуднівського архіву Жевуських підтверджує наявність документів з архівів інших власників та їхніх родичів.

Хоча Жевуські були господарями Чуднівського маєтку впродовж 70 років у XIX ст., проте діловодних документів архіву того періоду в Києві залишилося обмаль. Натомість збереглися документи з історії архіву у Чуднові за Любомирських і А. Понінського.

Документи Чуднівської волості (ключа або графства) містилися у головних ("генеральних") архівах власників. Відбувався обмін документів з архівами в інших родових резиденціях. Наприклад, за останнього острозького ордината в головному архіві Санґушків у Любартові були документи, а також сумарії документів Чуднівської волості. Це, зокрема, фіксує каталог рукописів Славутського архіву, укладений і виданий архіваріусом Санґушків Б. Горчаком[27]. Чуднівським губернатором у 1743 р. був Ф. Новацький. У виявленому листі до Я. Ратаєвича, регента Любартівського архіву Януша-Александра Санґушка, губернатор просив надати документи з головного архіву щодо розмежування Чуднівського графства (1743)[28].

[26] *Баранович А. И.* К изучению магнатских архивов Украины. – С. 149.

[27] *Gorczak B.* Katalog rękopisow archiwum XX. Sanguszków w Sławucie /Ułoż. Bronisław Gorczak. – Sławuta, 1902. – S. 387.

[28] ЦДІАК України. – Ф. 2228. – Оп. 1. – Спр. 508.

В архіві ординації у Дубно Любомирські також зберігали документи маєтків Чуднівського графства, зокрема ті, що характеризували взаємини з підданими та стосувалися боргів, застережених на маєтностях. Серед них – акти, що регулювали стосунки з євреями[29]. Надання документів з магнатських головних архівів фіксувалося у спеціальних книгах видачі[30]. Згідно з родинною угодою 1776 р. Любомирські передали А. Понінському матеріали XVI–XVIII ст. Документи родини дружини А. Понінського (з 1759 р.), Юзефи-Софії Любомирської з жешувської лінії являють собою уступні записи, орендні контракти, матеріали судових процесів, родинне листування тощо.

До братів Понінських разом з маєтками потрапили документи не тільки Любомирських з жешувської лінії. Понінські, які походили з середньої шляхти, завдяки маєтностям, одержаним від Любомирських, вельми підвищили майновий статус. Зокрема, від збанкрутілого Єжи-Мартина Любомирського (1738–1811) з яновецької лінії надійшли маєтки Любарського ключа (що його він успадкував від бездітного стрия, коронного хорунжого Франциска-Фердинанда Любомирського, † 1774) і Барського староства (разом з документами 1591–1779 рр.)[31].

Права на маєтки Є.-М. Любомирський передав А. Понінському як кредитору. Про це свідчить квит А. Понінському в одержанні грошової суми, закладеної на Любарі (1782)[32]. А втім, 1787 р. Є.-М. Любомирський розпочав судовий процес проти А. Понінського, який, прийнявши маєтки, не сплатив борги, що тяжіли на них. Як приклад можна навести позов А. Понінському у судовій справі з Едукаційною комісією щодо фундуша, записаного Є.-М. Любомирським на Любарському ключі (1782)[33].

Із другим шлюбом вдови Каспара Любомирського (бл. 1724–1780) з ланьцутської лінії – іншого кредитора Єжи-Мартина – з Калістом Понінським, зведеним братом великого коронного підскарбія, Любар перейшов до Понінських. Упродовж 100 років оздобою міста лишався будинок подружжя Понінських. Любар став місцем розташування родинного головного архіву. Регентом Любарського архіву А. Понінського був Юзеф Журавський[34].

Чуднівське графство залишалося власністю князя до 1782 р. Тоді графство, обтяжене боргами, придбав Протасій Потоцький[35], чоловік пасербиці Каліста Понінського, брата великого коронного підскарбія.

---

[29] Там само. – Ф. 236. – Оп. 2. – Спр. 112.

[30] Там само. – Спр. 107.

[31] Там само. – Ф. 2230. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 16–18; Ф. 236. – Оп. 2. – Спр. 227.

[32] Там само. – Ф. 2230. – Оп. 1. – Спр. 44; Ф. 236. – Оп. 2. – Спр. 108.

[33] Там само. – Ф. 2230. – Оп. 1. – Спр. 94. – Арк. 26; Ф. 236. – Оп. 2. – Спр. 218, 231.

[34] Там само. – Ф. 236. – Оп. 2. – Спр. 227. – Арк. 1–2 зв.

[35] *Aftanazy R.* Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Częśc II: Ziemie ruskie Korony. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1997. – T. 11: Województwo kijowskie. – S. 165.

Не встановлено, коли було укладено "серіярій, або коротке зібрання" документів Чуднівського графства[36] у Любарі. Джерело не має підпису виконавця та дати укладення. Не виключено, що сталося це 1782 р., коли графство придбав П. Потоцький.

Відповідно до засад давньої приватної архівістики архіви Понінських у Любарі та Чуднові складалися із фасцикулів, сформованих за назвами землеволодінь, їхніми власниками і родичами. Відносно невеликий обсяг архівів Понінських засвідчує відсутність літерної пагінації фасцикулів, притаманної архівам магнатських родів, у тому числі Жевуських.

У головному архіві А. Понінського нараховано 91 фасцикул з документами Чуднівського графства. Їх було поділено на три частини. Всередині кожної з них була власна цифрова нумерація фасцикулів (починаючи з № 1). Хронологічні межі фасцикулів архіваріус не визначив. Перша частина "серіярію" (38 фасцикулів) охоплює документи з архівів князів Острозьких, Заславських, Любомирських, Сангушків періоду входження Чуднівської волості до Острозької ординації. Другу частину становили 36 фасцикулів з "новоприбулими" документами за господарювання родини А. Понінського[37]. Нарешті, 17 фасцикулів містили документи щодо розмежування з маєтками Вільського ключа (який також був складовою Острозької ординації)[38] (1775)[39].

Переважали правово-майнові документи власників Острозької ординації. Найдавніші з них – згадані вище два привілеї Сиґізмунда І гетьманові Великого князівства Литовського, князю Костянтинові Острозькому на будівництво замку на старому місці в Чуднові і проведення в ньому ярмарків (1507) та підтвердження прав князя на маєток (1511).

Більшість фасцикулів являли собою матеріали судових суперечок між самими власниками Острозької ординації (наприклад, через руйнацію мосту на річці Случ (притоці Горині) у Баранівці (тепер – райцентр Житомирської області) порушено було межування маєтку) та з їхніми підданими і сусідами. Судові процеси з приводу ґвалтовних наїздів сусідів, розмежування маєтків, захоплення ґрунтів, збіглих селян, несплати податків, завданих військовими збитків населенню князівських володінь тяглися десятиріччями між острозькими ординатами та представниками відомих українських шляхетських родів, як-от Вороничі, Єловицькі, Струсі, Гулевичі-Воютинські, а також з литовсько-руськими та польськими магнатськими родинами – Ходкевичами, Тишкевичами, Любомирськими, з якими породичалися власники ординації.

---

[36] ЦДІАК України. – Ф. 2230. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 1–11 зв. Повна назва джерела (зі збереженням правопису оригіналу): "Seryarz, czyli Krotkie zebranie dokumentow ogolnie wszystkych do dobr Hrabstwa Czudnowskiego w Generalnym Archywum Jasnie Oswieconego Xięcia JMci Adama Łodzi Poninskiego Podskarbiego Wielkiego Koronnego roznych orderow kawalera znaydujących się, z wyrażenim pod iakim numerem ktory plik leży. Z nadmienieniem oraz do iakiego interesu z kim w ktorym pliku dokumenta znayduią się, przez mie nizey wyrazonego a do tego dzieła umocowanego zpisany".

[37] Там само. – Арк. 6–11 зв.

[38] Там само. – Арк. 10–11 зв.

[39] Там само. – Спр. 95. – Арк. 57–57 зв.; Спр. 96.

Наприклад, за краківського каштеляна, першого острозького ордината князя Януша Острозького точилися суперечки з Любомирськими стосовно розмежування Чуднівської волості Острозької ординації та Любарського ключа.

З документів князя Владислава-Домініка Заславського дійшли акти про виробництво горілки в Чуднівському графстві (1685)[40].

До архівів Понінських зверталися за документами господарі сусідніх маєтків, офіціалісти, що засвідчували квити про їх одержання або реверси про повернення, які зберігались окремо (фасц. 35)[41].

Документи "чужих" родів потрапили до Чуднівського архіву разом з маєтками або паперами тих, з ким власники Чуднівського графства мали майнові відносини. Наприклад, документи овруцького стольника Юзефа Свейковського за 1773–1774 рр., орендаря Чуднівського ключа[42] та Мирополя[43] за часів Любомирських, у головному архіві Понінських склали два окремих фасцикули[44].

Документи на право власності деяких українських маєтків як Понінських, так і інших осіб (Чуднівське графство, Ходорківський ключ у Київському воєводстві, Любарський, Іванчицький[45], Миропільський[46] і Печихвостівський[47] ключі у Волинському воєводстві, Барське староство у Брацлавському воєводстві тощо) перебували в головному архіві А. Понінського і згодом потрапили до Чуднівського архіву Жевуських. Інвентарі, орендні контракти, відомості про сплату податків з маєтків, що дісталися Понінським від Любомирських, являють собою джерела з історії фільваркового господарства XVIII ст.[48].

До юрисдикції Чуднівської економії за Любомирських, Понінських і П. Потоцького належали фінансові акти Чуднівського надвірного гарнізону. Документи (квити, фінансові відомості) гарнізону були засвідчені комісаром Чуднівської економії. Вони містять дані про утримання військових, їх медичне обслуговування тощо. Обслуговували гарнізон євреї Чуднова (кравці, крамарі тощо)[49]. Такі надвірні гарнізони розташовувались у Любарі та інших маєтках[50]. Справи про них у другому описі фонду Любомирських становлять окремий підрозділ.

Повсякденне життя підданих маєтку відбивають інвентарі, орендні контракти економії з ремісниками на види робіт у маєтку[51], квити міщанам і ремісникам на виконану роботу (в тому числі для гарнізону)[52], відомості прибутків

[40] Там само. – Ф. 236. – Оп. 2. – Спр. 110.
[41] Там само. – Ф. 2230. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 9 зв.–10.
[42] Там само. – Спр. 21, 124, 125.
[43] Там само. – Спр. 13.
[44] Там само. – Спр. 11, 12, 13, 21.
[45] Там само. – Спр. 42.
[46] Там само. – Спр. 20, 21, 81; Ф. 236. – Оп. 2. – Спр. 57.
[47] Там само. – Ф. 2230. – Оп. 1. – Спр. 28.
[48] Там само. – Ф. 236. – Оп. 2. – Спр. 13, 18, 20, 2, 3, 216, 57 тощо.
[49] Там само. – Ф. 2230. – Оп. 1. – Спр. 17, 18, 22.
[50] Там само. – Ф. 236. – Оп. 2. – Спр. 271.
[51] Там само. – Ф. 2230. – Оп. 1. – Спр. 15, 16, 19.
[52] Там само. – Спр. 19, 24, 26, 29, 18.

і витрат по маєтках ключа[53], податкові відомості та квити[54], робочі книжки робітників Чуднівської гути (відновленої 1743 р. Я. Санґушком) та реєстр виробів[55], діловодство пропінації, службове листування з комісарами маєтків[56] тощо. З документів дізнаємося прізвища офіціалістів Чуднівського ключа.

Маєтки, плаци та кам'яниці Адама Понінського здебільшого перебували в оренді й були заставлені[57]. Поступово зростаючу фінансову залежність князя засвідчують численні позови в судових справах з різними особами та інституціями. Загалом київські архівісти виявили близько 200 позовів князю за 1771–1790 рр.[58]. Позивачами князя неодноразово виступали як комісари Економічної ради Скарбу коронного (1771, 1775, 1777, 1782), Суд Едукаційної комісії (1777, 1780, 1783), так і представники відомих магнатських родин – писар ВКЛ Міхал Пшездзецький (1777), щирецький староста Франциск-Петро Потоцький (1777), посесор маєтку Остолопи Чуднівського ключа Анна з дому Жевуських (1779), генерал-лейтенант коронних військ Єжи-Мартин Любомирський (1779, 1782, 1784) та багато ін. Процеси відбувалися в Суді Едукаційної комісії, Пйотрківському трибуналі (1786, 1788), Варшавському ґродському (1776) та земському (1777) судах, Летичівському земському суді (1779) тощо.

Через позови А. Понінського до Суду Едукаційної комісії (1777, 1780, 1783)[59] у справі за поєзуїтські суми, забезпечені на маєтках Барського ключа (1779–1786)[60], було укладено сумарії документів Барського староства у головному архіві Понінського[61]. Так, посесори містечка Ялтушків (тепер – село, Барський р-н Вінницької області), Слободи Ялтушківської Летичівського повіту, що входили до Барського староства, спадкоємці Сапєг і Красицьких, судилися з Адамом Понінським 1779 р.[62].

Особливістю архівів Понінських є велика кількість фінансових документів, передусім ті, що характеризують діяльність князя як кредитора – купування за низькою ціною обтяжених боргами магнатських маєтностей з зобов'язанням оплатити їх. Адже А. Понінський, "знаний зловживаннями, перепродажами та грабунками поєзуїтських фундушів"[63], один з перших розпочав спекуляції землею. Майже через 100 років Ю. Крашевський так писав про А. Понінського як позикодавця:

"Давні інвентарі й трансакції засвідчують, що земля дуже погано оцінювалась, навіть наприкінці минулого [XVIII] сторіччя, а продажі були нечастими, оскільки за звичаєм і уявленням шляхтич утримував землю, яку

[53] Там само. – Спр. 9, 31.
[54] Там само. – Спр. 31, 41.
[55] Там само. – Спр. 15, 16, 19, 29; Ф. 236. – Оп. 2. – Спр. 76.
[56] Там само. – Ф. 236. – Оп. 2. – Спр. 361 тощо.
[57] Там само. – Ф. 2230. – Оп. 1. – Спр. 97, 39, 71, 66 тощо.
[58] Там само. – Спр. 94.
[59] Там само. – Арк. 7, 43, 195.
[60] Там само. – Спр. 83.
[61] Там само. – Спр. 45. – Арк. 1–15.
[62] Там само. – Спр. 94. – Арк. 23, Ф. 236. – Оп. 2. – Спр. 98.
[63] Poniński Adam // Encykłopedia PWN. Електронний доступ до ресурсу: http://encyklopedia.pwn.pl/haslo/3960328/poninski-adam.html

залишили йому батьки. Лише наприкінці XVIII ст. почали гендлювати землею і нею, так би мовити, торгувати. Одним з перших накинувся на ці спекуляції Понінський і понабував величезні добра, хоча не вдалося ними скористатись. Він мав наче передчуття високої вартості землі, котра на той час була низькою. Особливо полював на заборговані великі магнатські статки, брав їх не за високою ціною, укладав угоди про повернення боргів, міняв, словом, гендлював з великим розмахом, хапаючи капітали, де трапились. Шляхта, ще не зраджена, в добрій вірі віддавала йому свої маєтки. Знаємо, як це сумно скінчилося першим, здається, прикладом примусового стягнення заборгованостей з нерухомості через публічні торги" (переклад наш. – *Н. Ч.*) [64].

1790 р. А. Понінський був засуджений до вигнання. Його позбавили всіх титулів, а заборговані маєтки були виставлені на ліцитацію.

Ю. Крашевський на прикладі долі маєтків А. Понінського фіксує перехід, що відбувся в польському праві наприкінці XVIII ст., коли стягнення боргів з нерухомості через ліцитацію (письменник вжив польський термін "subhastacja", від латин. "hast" – аукціон, публічні торги) заступили стягнення боргів через передачу нерухомості позикодавцю з метою одержання пожитків (пол. "kollokacją", від латин. "colloco" – вкладати, поміщати), відомі з Литовського статуту 1588 р. Це явище спричинилося до змін у формі майнових документів шляхетських архівів – поширені в добу Речі Посполитої виписи з ґродських і земських книг поступилися місцем виписам з іпотечних книг, а також нотаріальним актам.

Документи Понінських у архіві Жевуських. У Чуднові зберігалися документи споріднених родів не лише власників маєтку, а їхніх кревних.

Документи Понінських, що потрапили до архіву Жевуських, висвітлюють майнові та генеалогічні стосунки представників князівської лінії роду. Незважаючи на князівський титул, наданий королем Станіславом-Августом братам Адамові та Калістові Понінським і затверджений на сеймі 1775 р., рід належав до середньої шляхти. З початку XVIII ст. вони служили при королівському дворі. Виокремлення документів з історії роду у князівському головному архіві засвідчує напис на обкладинці вцілілого фасцикулу: "Всі родини" ("...ktore pod signum Wszystkie rodziny")[65].

Першим з Понінських посів сенаторський уряд Ієронім-Адам († 1702), гнезненський каштелян, син Александра, засновника князівської лінії роду. Автентичні джерела з Чуднівського архіву розкривають майновий стан одного з синів Ієроніма-Адама Понінського, коронного підконюшого, світського референдарія (за Станіслава Лещинського, 1706) Владислава († 1731). Вони стосуються поділу спадку між синами – Ієронімом, Станіславом і Теодором[66].

Генеалогічне дерево онука Ієроніма-Адама від іншого сина, познанського стольника, копаницького старости Франциска, Антонія Понінського (1732–1830), посла на сейми, члена і генерального інспектора Едукаційної

[64] *Kraszewski J.* Wieczory wołyńskie. – S. 29. Електронний ресурс: http://www.pbi.edu.pl/book_reader.php?p=42982

[65] ЦДІАК України. – Ф. 2230. – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 100.

[66] Там само. – Спр. 59.

комісії, копаницького старости, було внесено до т. зв. Литовської метрики і міститься в Головному архіві давніх актів у Варшаві (там само сумарій документів з 1637 по 1753 р., на підставі яких складено родовід)[67]. У Києві його документи представлені в сучасному фонді Замойських[68].

У шляхетських родинах першорядного значення набували тестаменти, реєстри рухомості небіжчика, що характеризували майновий стан спадкодавця. Виявлені джерела розкривають родинні зв'язки та майнові взаємини великого коронного підскарбія Адама Понінського з онуком Владислава Понінського, – лопенецьким старостою Каспаром Понінським († 1781). Каспар Понінський, син підполковника коронних військ Станіслава Понінського та Францишки Бідзинської, був троюрідним братом Адама Понінського по лінії батька. Серед паперів Каспара Понінського знаходимо тестамент, а також документи щодо прав власності на маєтки та родовід Бідзинських, з яких походила мати Каспара.

Тестамент Каспара Понінського, укладений у маєтку Доротка 12 березня 1781 р., був вписаний удовою до книг Сандомирського ґродського суду (у Чуднові зберігалася його облята)[69]. Документ фіксує сімейний і майновий стан небіжчика. Дружиною Каспара була Барбара Росецька, primo voto Ромер, дітей у них не було (у генеалогічних дослідженнях помилково називають Броніславу Коссовську). У тестаменті перераховуються вотчини та материзни небіжчика на території Польщі (як-от проданий Камінь у Великій Польщі).

Документи Бідзинських стосовно права власності на родову садибу Бідзини (тепер – у Свєнтокшиському воєводстві) становили в Чуднові окремий фасцикул, що неушкодженим зберігся до наших днів. Укладені сумарії документів з 1616 р. по 1781 р. обґрунтовують права власності на маєтки та родинні зв'язки Бідзинських і Понінських. У процесуальних актах висвітлено майнові стосунки всередині родини матері Каспара Понінського – Бідзинських; взаємини з вітчимом Каспара, Міхалом-Антонієм Лєщинським, сандомирським хорунжим[70].

Ці документи потрібні були А. Понінському як підґрунтя до судового процесу за спадок родича. Адам оскаржив тестамент Каспара Понінського у суді. Матеріали судової справи відклались у теперішньому фонді А. Понінського. Йдеться про оскарження тестаменту в Сандомирському ґродському суді (1781)[71] та супліку А. Понінського проти опікуна тестаменту Анджея Боженковського (1781). Він "невідомо з якої причини" вдерся до маєтку Доротка вдови небіжчика та всі документи щодо маєтності Каспара Понінського разом з рухомістю "незаконно захопив і невідомо куди вивіз"[72].

Наукова вартість виявлених джерел підвищується через загибель більшості ранніх документів і відсутність на території Правобережної України

[67] Archiwum Główne Akt Dawnych. – MK 413. – Fol. 224 v.; tzw. MLit. dz. XI, Genealogie nr 34 i 35, s. 75–79; електронний доступ – http:/www.agad.archiwa.gov.pl/kronika/dni2003/katalog.html.

[68] ЦДІАК України. – Ф. 256. – Оп. 1. – Спр. 1366.

[69] Там само. – Ф. 2230. – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 81–84.

[70] Там само. – Спр. 127. – Арк. 1–2 зв., 178; Спр. 78.

[71] Там само. – Спр. 78. – Арк. 77–78 зв.

[72] Там само. – Арк. 79–80.

іншого архіву Понінських. Адже нащадки коронного підскарбія перебралися після 1795 р. до Галичини, де згодом їхньою резиденцією став Горинець (тепер – Горинець Здруй, Підкарпатське воєводство, Польща). Князівська гілка роду згасла в чоловічій лінії 1920 р., а славетна книгозбірня правнуків А. Понінського зазнала руйнації за Першої світової війни. Частину колекції спадкоємцям вдалося передати до Оссолінеума у Львові та Національної бібліотеки у Варшаві у 1920-х роках.

Через різні джерела надходження документів сучасний родинний фонд Жевуських (ф. 259) потребує спеціального дослідження для встановлення, які саме документи цього роду увійшли до Чуднівського архіву у XIX ст., а які зберігалися в інших архівах.

У будь-якому магнатському архіві особливу увагу приділяли документам, що мали підтвердити шляхетність і гідність роду. Сумарій документів Жевуських на підтвердження шляхетства, датований 1839 р., засвідчує, що в Чуднові були родинні документи Адама-Вавринця, його сина Генріка та інших представників Жевуських.

Рід Жевуських у XVII–XVIII ст. був доволі розгалуженим, і кожна лінія або гілка роду мала свої головні та маєткові архіви. Саме в Погребищі, на думку польського дослідника К. Сита, розміщувався головний архів Жевуських гетьманської лінії (або лінії на Підгірцях) у XVIII–XIX ст. Документи цього маєтку фрагментарно представлені в сучасному фонді Жевуських ЦДІАК України[73]. З кінця XVIII ст., через шлюбні зв'язки з Любомирськими, Жевуським належав і Старокостянтинів (за документами – Старий Костянтинів Волинського воєводства)[74]. О. Баранович вивчав архів Жевуських у Старокостянтинові, що майже повністю загинув 1918 р., і на підставі сумарію документів Старокостянтинівського ключа написав працю про панське місто у XVIII ст.[75]. Дослідник зазначав, що у довоєнному "київському" фрагменті архіву магнатського роду були документи з архіву власників Острозької ординації[76]. У сучасному родинному фонді Жевуських вони відсутні. Зв'язок з власниками Острозької ординації простежується й за документами Чуднівського архіву.

Акти Чуднівського архіву Жевуських у результаті продажу маєтку надійшли до родини місцевого лікаря Четиркіна. Нові власники не знехтували "скарбом", і наприкінці 1890-х рр. О. Четиркіна передала "Чуднівський архів" у дар Городоцькому музею барона Ф. Штейнгеля, колекціонера та любителя старовини.

Долю колекції рукописів бібліотеки музею, до якої потрапили також документи з архіву Жевуських, досліджує Н. Миронець. Надамо їй слово: "Цей архів включав у себе кілька тисяч різного виду документів, переважно майнового характеру, які стосувалися Чуднівського маєтку... Це – духовні заповіти, купчі, договори, документи процесуального характеру, розписки,

[73] Там само. – Ф. 259. – Оп. 1. – Спр. 18.

[74] Там само. – Спр. 10, 11, 13, 41 тощо.

[75] *Баранович О. І.* Панське місто за часів Польської держави: Старий Костянтинів. – 63 с.

[76] *Його ж.* К изучению магнатских архивов Украины. – С. 148.

діловодне листування тощо. Проте потрапив він до Городоцького музею не в повному складі...”[77]. Документи Чуднівського архіву в музеї опрацьовував М. Біляшівський, який писав у звіті за 1897–1898 рр.: “...с течением времени много документов было утрачено, и в теперешнем виде, как это показала разборка архива, он заключает лишь бумаги XVII в. и, главным образом, XVIII в.”[78]. Н. Миронець згадує й “серіарій” архіву А. Понінського. Не вдаючись у подробиці переміщень колекції музею, зазначимо, що, за твердженням Н. Миронець, частина її після 1919 р. потрапила до ВБУ. Але 1927 р. документи з Чуднова не були передані до ЦАДА у складі рукописної збірки з бібліотеки Городоцького музею, як засвідчує архів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського[79]. У довоєнних і воєнних списках фондів КЦАДА особових фондів Ф. Штейнгеля та А. Понінського не зафіксовано.

Виявлені у ЦДІАК України документи дають уявлення про родинні та майнові зв’язки власників Чуднівського графства, стан маєткового архіву наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

Аналіз документів Чуднівського архіву засвідчує зв’язок з архівами кількох родів, документи яких опинилися в архівних установах не лише України, а й Польщі. З огляду на його розпорошення історія маєткового архіву Жевуських у Чуднові потребує розширення джерельної бази для подальшого дослідження.

Наталія Черкаська (Київ). **З історії Чуднівського архіву Жевуських.**

У статті простежено історію Чуднівського маєтку та архіву у XVI–XVIII ст. Проаналізовано джерела для вивчення історії архіву Жевуських, розкрито їх інформаційний потенціал.

Ключові слова: маєтковий архів, магнатський, архівний фонд, генеалогія, Острозькі, Любомирські, Адам Понінський, Правобережна Україна.

Наталия Черкасская (Киев). **Из истории Чудновского архива Ржевуских.**

В статье исследуется история Чудновского имения и архива в XVI–XVIII вв. Проанализированы источники для изучения истории архива Ржевуских, раскрыт их информационный потенциал.

Ключевые слова: вотчинный архив, магнатский, архивный фонд, генеалогия, Острожские, Любомирские, Адам Понинский, Правобережная Украина.

Nataliia Cherkaska (Kyiv). **On the History of the Rzewuski Family’s Estate from the Archive in Chudniv.**

The author investigates the history of the estate and archive in Chudniv from the sixteenth to the eighteenth century. The article examines the main categories of sources for studying the history of the Rzewuskis’ estate and archive.

Key words: estate archive, magnates, archival collection, genealogy, the Ostrozhsky family, the Lubomirski family, Adam Poninski, Right-bank Ukraine.

---

[77] *Миронець Н.* Рукописні матеріали бібліотеки барона Ф. Р. Штейнгеля в Державному архіві Рівненської області // Архіви України. – 2003. – № 2–4. – С. 159–160.

[78] Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф. Р. Штейнгеля за второй год с 25 ноября 1897 года по 25 ноября 1898 года / Сост. Н. Беляшевский. – К., 1899. – С. 32.

[79] *Миронець Н.* Рукописні матеріали бібліотеки барона Ф. Р. Штейнгеля... – С. 159–160 (див.: Архів НБУВ. – Оп. 1. – Спр. 187. – Арк. 21).

Світлана ПОТАПЕНКО (*Київ*)

ФАМІЛЬНИЙ АРХІВ КРАСОВСЬКИХ: СПРОБА РЕКОНСТРУКЦІЇ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ФОНДІВ ІНСТИТУТУ РУКОПИСУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ім. В. І. ВЕРНАДСЬКОГО)

1. Фамільні архіви

Фамільні архіви українських старшинських родів – важлива, але не достатньо розроблена проблема вітчизняного джерелознавства. Переважну більшість досліджень у цій ділянці становлять статті й розвідки, присвячені окремим родам та їхнім рукописним зібранням[1].

Єдиним монографічним дослідженням є праця Г. Папакіна "Архів Скоропадських: фамільні архіви української еліти другої половини XVII–XX ст.

---

[1] *Николайчик Ф.* Род Лашкевичей и дневник одного из них // Киевская старина (далі – КС). – 1887. – № 12. – С. 696–716; *Стороженко Н. В.* Отрывки из фамильных преданий и архивов // Там само. – 1891. – № 2. – С. 320–334; *його ж.* Из фамильных преданий и архивов // Там само. – 1892. – № 2. – С. 347–348; *Гатцук С. А.* Архив Борщовых: (Опыт использования фамильных бумаг). – Чернигов, 1917. – 28 с.; *Ксензенко С.* К истории рода Зарудных: (Из семейного архива Скибинских) // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – 1917. – Т. 15. – С. 73–85; Собрание И. Я. Лукашевича и Н. А. Маркевича: Описание / Сост. Я. Н. Щапов. – М., 1959. – 144 с.; *Сапухіна Л. П.* Полуботківські архіви і Сумщина // Український історичний журнал. – 1992. – № 3. – С. 138–140; *Заруба В. М.* Охочекомонний полковник Ілля Новицький та його архів // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 22–38; *Плачинда В. П.* Архів Житецьких з рукописних фондів ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН України // Там само. – С. 134–139; *Кіржаєв С. М.* З історії рукописних зібрань установ Всеукраїнської академії наук // Там само. – С. 140–153; *Коваленко О.* Праця П. К. Федоренка "Архів Милорадовичів" // Студії з архівної справи та документознавства. – 1998. – Т. 3. – С. 150–154; *Яненко З.* Особові фонди, втрачені Державним архівом Полтавської області у роки Другої світової війни // Там само. – 1999. – Т. 4. – С. 149–151; *Литвинова Т. Ф.* Папери родини Полетик у фондах Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського // Скарбниця української культури: Зб. наук. пр. – 2002. – Вип. 3. – С. 108–111; *Сокирко О.* Фамільні архіви // Нариси з історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І. Матяш, К. Климової. – К., 2002. – С. 126–136. Окремо слід назвати фундаментальні видання: Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII – XVIII в. / Предисл., подготов. А. М. Лазаревского. – К., 1884. – 316 с.; Мотыжский архив. Акты Переяславского полка XVII–XVIII вв. Изд. Андрея и Александра Савицких / Предисл., подготов. А. М. Лазаревского. – К., 1890. – 223 с. (див. рецензію О. Маркевича на це вид.: КС. – 1890. – № 9. – С. 519–521); Стороженки: Фамильный архив. – К., 1902. – Т. 1. – 512 с. + XIII с.; 1906. – Т. 2. – 708 с.; 1907. – Т. 3. – 609 с.; 1910. – Т. 4. – 608 с.; 1908. – Т. 6. – 797 с.; 1908. – Т. 7. – 519 с. + 103 с.; 1910. – Т. 8. – 720 с. + 18 с. + 227 с.; Любецкий архив графа Милорадовича. – К., 1898. – Вып. 1. – 256 с. + VI с.

та архівна спадщина роду Скоропадських", в якій подано загальну характеристику історії виникнення, формування і наукового опрацювання рукописних зібрань української еліти та спеціально розглянуто документальний спадок Скоропадських[2].

На думку Г. Папакіна, термін "фамільний архів" є найбільш відповідним для означення усієї сукупності документів, накопичених певним родом чи кількома родами у результаті службової і господарської діяльності, шлюбно-сімейних зв'язків та зміни власників маєтків. Дослідник особливо наголошує, що в одному архіві могли відкластися документи різних родів, а також численних категорій пов'язаної з родом (чи родами) людності – господарських службовців, духівництва, посполитих, – що унеможливлює послуговуватися вужчим за своїм значенням терміном "родовий (сімейний) архів"[3]. Специфічною рисою фамільних архівів є їхня прив'язаність до певного регіону й видове різноманіття[4]. Цей "своєрідний історико-архівний феномен" постав у результаті карколомних суспільно-політичних й економічних трансформацій середини XVII ст., коли на вершині соціальної піраміди Гетьманщини опинилася козацька старшина й покозачена шляхта. Саме тому фамільні зібрання української еліти містили (за одиничними винятками) документи не раніше 1650-х – 1660-х років[5].

Г. Папакін підготував проект реконструкції фамільних архівів української лівобережної старшини другої половини XVII – початку XX ст.[6]. До проекту включено 114 родинних зібрань, зокрема і тих, що належали слобідській еліті – Донцям-Захаржевським, Капністам, Кондратьєвим, Куколь-Яснопольським, Савичам, Щербініним[7].

До терміна "фамильні архіви" схиляється й Г. Швидько, наголошуючи на великій історичній вазі родинних зібрань, що "з покоління у покоління [...] передавалися у вигляді окремих паперів або рукописних збірників документів і матеріалів з метою утвердження давності роду, фіксації його привілеїв і прав на володіння землею і підданими"[8].

На відміну від Г. Швидько та Г. Папакіна, сучасна дослідниця поміщицьких документальних зібрань Правобережної України XVI–XVIII ст. Н. Черкаська застосовує поняття "родовий архів" (частинами якого могли були "родинні архіви") та "приватна архівістика" (останній термін увів до наукового обігу

[2] *Папакін Г.* Архів Скоропадських: фамільні архіви української еліти другої половини XVII – XX ст. та архівна спадщина роду Скоропадських. – К., 2004. – 416 с.

[3] Там само. – С. 58–59.

[4] Там само. – С. 59–80.

[5] Там само. – С. 30, 40.

[6] Там само. – С. 356–380. Проект оприлюднено на офіційному сайті Державної архівної служби України: http://www.archives.gov.ua/Publicat/References/Ukrainian_elite.php

[7] *Папакін Г.* Архів Скоропадських: фамільні архіви української еліти... – С. 360, 362–364, 374, 380.

[8] *Швидько Г.* Фамільні архіви Гетьманщини: археографічний аналіз публікацій // Український археографічний щорічник. Нова серія (далі – УАЩ). – К., 2002. – Вип. 7. – С. 13; *її ж.* Особенности состава фамильных архивных фондов и методика их анализа: (На материалах Левобережной Украины) // Перестройка в исторической науке и проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин: Тезисы докладов и сообщений V Всесоюзн. конф.: (30 мая – 1 июня 1990 г.). – К., 1990. – С. 184–185.

польський вчений К. Бучек)[9]. Дослідниця звертає увагу на той факт, що означення "фамільні", "родинно-майнові", "приватновласницькі" чи "поміщицькі" архіви не відповідають суті досліджуваного нею явища, адже "архіви магнатерії Правобережної України містили документи, що характеризували державний лад, судочинство і право; соціальне розшарування, мову населення; економічне становище, суспільно-політичне життя, побут з XIV до початку XX ст."[10].

Термінами "родовий архів" та "фамільний фонд" стосовно магнатських рукописних зібрань послуговується Л. Гісцова[11]. Означенням "родинний архів" такі документальні комплекси окреслював М. Ковальський[12].

В історичній літературі другої половини XIX – початку XX ст. послуговувалися термінами "фамільний" та "родинний" ("семейный") архів як синонімічними. Це, зокрема, спостерігаємо в численних публікаціях О. Лазаревського[13] і фундаментальному "Опыте русской историографии" В. Іконникова[14].

[9] *Черкаська Н.* Джерела з історії приватної архівістики у XVIII столітті: (На прикладі архівів магнатерії Правобережної України) // УАЩ. – К., 2012. – Вип. 16/17. – С. 7–23; *її ж.* Архіви магнатерії Правобережної України: Історія формування, структура, інформаційний потенціал: (Київські зібрання): Дис. ... канд. іст. н. – К., 2010. – 283 с.; *її ж.* Інформативний потенціал магнатських родових архівів Лівобережної України // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – К., 2002. – Вип. 5. – С. 190–203; *її ж.* До історії формування збірки магнатських фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1943) // Архіви України. – 2002. – № 4/6. – С. 77–120.

[10] *Її ж.* Джерела з історії приватної архівістики... – С. 8.

[11] *Гісцова Л. З.* До історії родових і особових фондів землевласників Правобережної України XVI – початку XX ст. // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наукові доповіді Всеукр. конф.: (19–20 листоп. 1996 р.). – К., 1997. – Ч. 1. – С. 101–106.

[12] *Ковальський М. П.* Документи родинного фонду Сангушків Краківського державного воєводського архіву як джерела з соціально-економічної історії України XVI–XVIII ст. // Архіви України. – 1983. – № 3. – С. 60–63.

[13] *Лазаревский А. М.* Сулиминский фамильный архив // КС. – 1882. – № 11. – С. 292–327; *його ж.* Петр Семенович Забела, знатный войсковый товарищ. 1665–1703 г. (отрывки из семейного архива) // Там само. – 1883. – № 7. – С. 506–538; *його ж.* Галагановский фамильный архив // Там само. – 1883. – № 11. – С. 452–469; *його ж.* Отрывки из семейного архива Полетик // Там само. – 1891. – № 4. – С. 97–116. Відзначимо нарікання Олександра Матвійовича на жахливий стан збереженості родинних паперів попри їхню очевидну наукову вагу: "Бумаги фамильных архивов служат главнейшим источником для изучения бытовой истории и в этом отношении пользуются первостепенным значением. Между тем о сохранении их у нас мало заботятся; в особенности это должно сказать о Малороссии, где много фамильных архивов погибло уже навсегда. Значительное количество их погибло от пожаров при истреблении всего имущества владельца, но гораздо больше утратилось архивов по амбарам и чердакам от мышей, сырости и вообще от небрежения" (*Лазаревский А. М.* Предисловие // Сулимовский архив. – С. 1). Те саме зауважував блискучий знавець архівів Глухівщини П. Дорошенко: "Уже на наших глазах у нас в Малороссии много фамильных архивов погибло навсегда [...] Исчезли семейные архивы следующих старинных глуховских фамилий: Жураховских, Туманских, Уманцев, Скоропадских, Карповых, Кулябок, Высоцких, Пироцких, Дергунов, Лазаревичей, Магеровских, Романовских и т. д." (Цит. за: *Василенко М.* [Рец.:] Древности. Труды Археографической комиссии Императорского Московского археологического общества, изданные под ред. М. В. Довнар-Запольского. – М., 1898–1899. – Т. 1. – Вып. 1, 2, 3 // КС. – 1900. – № 2. – С. 84–85).

[14] *Иконников В. С.* Опыт русской историографии. – К., 1892. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 1072–1349.

У сучасному вітчизняному архівознавстві загальноприйнятими є поняття "фонд особового походження" (фондоутворювачем є фізична особа) та його різновиди – "сімейний" ("родинний") і "родовий фонд" (утворений відповідно не більше ніж трьома та менш ніж чотирма поколіннями роду)[15]. Те ж саме спостерігаємо у російському архівознавстві[16], адже відповідний поділ було унормовано за часів СРСР[17].

На нашу думку, "право на життя" мають усі згадані терміни, але з певним семантичним уточненням: "фамільний архів" – це зібрання комплексне, як за видовим і тематичним складом документів, так і за їхнім походженням (об'єднує зібрання кількох (не)споріднених родів); "родовий архів" містить документи кількох поколінь одного роду, а "сімейний" (чи "родинний") об'єднує архівалії не більше трьох поколінь однієї родини; "особистий архів" утворюється в результаті життєдіяльності конкретної особи. Термін "приватний архів", вочевидь, може бути застосований до кожного з цих чотирьох понять, оскільки вказує не на тематичне і хронологічне наповнення, а на спосіб формування і належність відповідного зібрання. Папери Красовських, виявлені нами у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, підпадають під перше (і останнє) визначення, про що детально йтиметься нижче. Але спершу кілька загальних зауваг щодо архівів слобідської еліти.

Порівняно із рукописними зібраннями аристократичних родів Гетьманщини фамільні архіви старшинсько-дворянських родів Слобідської України досліджені значно слабше. Власне, коло публікацій обмежується такими: хронікою старшинсько-священицької родини Острозько-Лохвицьких, оприлюдненою у 1886 р. на сторінках "Киевской старины" Ф. Ніколайчиком[18];

[15] Архівістика: Термінологічний словник / Авт.-упоряд. К. Є. Новохатський, К. Т. Селівестрова та ін. – К., 1998. – С. 16, 48, 53, 57, 59; Архівознавство / За заг. ред. Я. С. Калакури, І. Б. Матяш. – К., 2002. – С. 152.

[16] *Алексеева Е. В., Афанасьева Л. П., Бурова Е. М.* Архивоведение: Учебник / Под ред. В. П. Козлова. – М., 2005. – С. 68; *Тальчаров А. Д.* Архивоведение: Конспект лекций. – М., 2004. – С. 51–53. Про фонди особового походження в російських архівосховищах див.: *Петровская И. Ф.* Биографика: Введение в науку и обозрение источников биографических сведений о деятелях России 1801–1917 годов. – СПб., 2010. – С. 272–302.

[17] *Иванова О.* Проблема разграничения понятий в архивоведении (на примере дефиниций комплексов документов личного происхождения) // Студії з архівної справи та документознавства. – 2009. – Т. 17. – С. 112–118. Обговорення проблеми комплектування і зберігання фондів особистого походження радянськими архівознавцями див.: *Дмитриев С. С.* Личные архивные фонды. Виды и значение их исторических источников // Вопросы архивоведения. – 1965. – № 3. – С. 35–48; *Колосова Э. В., Цаплин В. В.* Государственные архивы и документальные фонды личного происхождения // Там само. – № 4. – С. 14–23; *Мамонов В. М.* О собрании документов личного происхождения государственными архивами СССР // Археографический ежегодник за 1979 год. – М., 1981. – С. 3–12; *Сырченко Л. Г.* К проблеме научной организации документов деятелей русской литературы и искусства // Там само. – С. 12–25. Тоді ж було підготовлено тритомник "Личные архивные фонды в государственных хранилищах СССР" (М., 1962. – Т. 1: А–М. – 478 с.; 1963. – Т. 2: Н–Я. – 503 с.; 1980. – Т. 3. – 544 с.), який нині доступний он-лайн: http://www.rusarchives.ru/guide/lf_ussr/content.shtml

[18] *Ф. Н. [Николайчик Ф.]* Записки новооскольского дворянина И. О. Острожско-Лохвицкого (С добавлением заметок сына его Петра Ивановича) // КС. – 1886. – № 1. –

стислим звітом Д. Багалія про обстеження у 1888 р. паперів Щербініних, Донців-Захаржевських і князів Крапоткіних в архіві П. Флоти в с. Бабаях на Харківщині та про огляд документів із архіву князя Д. Голіцина[19]; передруком Д. Багалієм уривків із родинної хроніки Квіток, опублікованих у середині XIX ст. архієпископом Харківським і Охтирським Філаретом (Д. Г. Гумілевським)[20]; описом 135-ти документів до історії Слобожанщини, виявлених О. Маркевичем у архіві графів Толстих[21], і публікацією окремих із них Д. Багалієм[22]; спеціальним томом "Збірника Харківського історико-філологічного товариства"[23]. Останнє видання, упорядковане Д. Міллером, містить реґести й окремі документальні публікації з архівів графів Строганових у с. Хотіні, Линтварьових у с. Луках (де зберігалися папери Кондратьєвих), власне Кондратьєвих у м. Богодухові та Капністів у с. Михайлівці (з паперами Полуботків, Коробовських та Іваненків) на Сумщині[24]. Окрім того, маємо згадки про рукописне зібрання Запар, яке існувало ще в середині XIX ст.[25]. Не викликає сумнівів наявність свого часу родинних зібрань Абаз (у с. Дворічний Кут під Харковом)[26], Алфьорових (у с. Бездрик та с. Попівка під Сумами)[27], Квіток (в с. Основа під Харковом)[28], Лесевицьких

С. 350–370; № 3. – С. 729–762; № 5. – С. 130–154; № 10. – С. 330–368; № 11. – С. 472–499; № 12. – С. 627–663.

[19] *Багалей Д. И.* Фамильные бумаги Щербининых, князей Крапоткиных и Донцов-Захаржевских в имении П. П. Флоты в с. Бабаях // КС. – 1888. – № 11. – С. 23–27; *його ж*. Заметка о новых материалах для истории Слободской Украины // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – 1893. – Т. 5. – С. 168–173, 255–280 (серед інших опубліковано 11 документів з архіву П. Флоти).

[20] Извлечение преосв. Филарета Харьковского из фамильных записок Квиток / Предисл. Д. И. Багалея // Харьковский сборник. – 1888. – Вып. 2. – С. 189–194. Хроніку читав І. Срезневський: *Срезневский И. И.* Историческое обозрение гражданского устроения Слободской Украины со времени ее заселения до преобразования в Харьковскую губернию. – Харьков, 1883. – С. 8 (прим. 3).

[21] *Маркевич А. И.* Столбцы, принадлежащие графу М. М. Толстому (в Одессе) // КС. – 1889. – № 2. – С. 506–512; № 3. – С. 746–751.

[22] *Багалей Д. И.* Заметка о новых материалах для истории Слободской Украины. – С. 215, 244–248.

[23] Архивы Харьковской губернии / Сост. Д. П. Миллер. – Харьков, 1902. – 239 с.

[24] Там само. – С. 1–87, 93–130, 158–176. Про Михайлівський архів Капністів також див.: *Маркевич А. М.(?).* Сведения об остатках семейного архива Полуботок // КС. – 1901. – № 4. – С. 12–13; *Сапухіна Л. П.* Полуботківські архіви і Сумщина. УІЖ. – 1992. – № 3. – С. 138–140.

[25] *Багалей Д. И.* Заметка о новых материалах для истории Слободской Украины. – С. 172.

[26] Збереглася рукописна історія цього роду, укладена протягом 1819–1829 рр. Василем Миколайовичем Абазою на схилі літ "для памяти и нужных сведений детям и потомству" (НБУВ.ІР. – Ф. XII. – Спр. 702. – 252 арк.).

[27] Про цей рід див.: *Алфьоров О. А.* Старшинський рід Алфьорових: генеалогія, соціально-політичне та майнове становище слобідської гілки другої половини XVII – початку XX ст. – Біла Церква, 2009. – 150 с.

[28] Папери Г. Ф. Квітки-Основ'яненка зберігаються у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 67, 148 справ) та в Музейному зібранні Російської державної бібліотеки (РДБ. – Ф. 178. – Спр. 8525. – 34 арк.). Про історичні праці Іллі Івановича та Григорія Федоровича Квіток див. ширше:

(мали численні маєтності на Охтирщині)[29], Розальйонів-Сошальських (володіли селами Гусинець, Моначинівка, Юр'ївка та Жеребець на Ізюмщині, у їхніх маєтностях полюбляв зупинятися Григорій Сковорода)[30].

Однак деяка частина рукописних зібрань слобідської еліти все ж дійшла до нашого часу і зберігається, головним чином, у фондах Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Це зібрання вже згадуваних Кондратьєвих (ф. 1717)[31], Донців-Захаржевських (ф. 2025), Щербініних (ф. 2067)[32], Рахманових (ф. 2049), Самборських (ф. 2053)[33], Ковалевських (ф. 1814), Корнєєвих (ф. 2030), Малиновських (ф. 2039), Пассеків (ф. 1631), В. Каразіна (ф. 2031). Ці фонди були передані до ЦДІАК України з Центрального державного історичного архіву в Харкові – колишнього Історичного архіву при Харківському університеті[34]. Окрім того, в Одеському обласному державному архіві відклалися деякі документи Кондратьєвих[35]. У російських архіво-

Маслійчук В. Л. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. – Харків, 2007. – С. 256–288; *Багалей Д. И.* Исторические повести и статьи Гр. Фед. Квитки // *Багалей Д. И.* Очерки из русской истории. – Харьков, 1911. – Т. 1.– С. 454–478.

[29] Докладніше про цей рід див.: *Михайліченко М., Потапенко С.* Слобідські старшинсько-дворянські роди Лесевичів і Лесевицьких: генеалогічні розписи XVIII – початку XX ст. // Наукові записки: Зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – К., 2012. – Т. 24. – С. 277–302. Родинну хроніку Лесевицьких свого часу використовували І. Срезневський та Філарет (Гумілевський): *Срезневский И. И.* Историческое обозрение гражданского устроения Слободской Украины... – С. 17 (прим. 1), 20 (прим. 1); *Филарет [Гумилевский Д. Г.].* Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Харьков, 2006. – Т. 3. – С. 77–79.

[30] Ширше див.: *Потапенко С.* Слобідський старшинський рід Розальйонів-Сошальських: до реконструкції родоводу (кінець XVII – середина XIX ст.) // Генеалогічні записки. – Львів, 2013. – Вип. 11. – С. 95–103.

[31] Маємо справу з колишнім архівом графів Строганових у с. Хотіні, який обстежував Д. Міллер (Архивы Харьковской губернии. – С. 1–74).

[32] Останні два фонди утворилися, напевно, в результаті штучного поділу згадуваного архіву П. Флоти у с. Бабаях.

[33] Із цим зібранням свого часу працював Д. Багалій: *Багалей Д. И.* Два деятеля из культурной среды харьковского духовенства (Священник Василий Фотиев и священник Андрей Самборский) // *Багалей Д. И.* Очерки из русской истории. – Т. 1. – С. 53; *його ж.* Заметка о новых материалах для истории Слободской Украины. – С. 172 (прим. 2). Про цей архів згадує Н. Черкаська, зазначаючи, що на 1928 р. в Ізюмському округовому музеї зберігалися 509 документів Малиновського та Самборського, які мали бути передані до Ізюмського окрархіву (*Черкаська Н.* До історії формування збірки магнатських фондів Центрального архіву давніх актів у Києві... – С. 104 (прим. 72)). Частково листування А. Самборського опубліковано: *Жмакин В*. Письма протоиерея А. А. Самборского к императору Александру I и князю А. Н. Голицину // Христианское чтение. – СПб., 1894. – № 11–12. – С. 425–452.

[34] *Іванов Є. М.* Центральний Історичний архів у Харкові // Архівна справа. – 1925. – Кн. 1. – С. 127–128.

[35] Державний архів Одеської обл. – Ф. 137: Особовий фонд Андрія Васильовича Кондратьєва. – 40 справ. Згідно з описом документи охоплюють 1737–1841 рр. Це переважно купчі на сумські маєтності (Опись архивных материалов семейного архива Кондратьевых. – 4 л.).

сховищах переховуються папери Коновницинових[36], Лисаневичів[37] і Тев'яшових[38].

Упевнені, цілеспрямовані пошуки можуть суттєво розширити перелік збережених (хоча б частково) фамільних архівів слобідської еліти. Так, у фондах Інституту рукопису НБУВ під час фронтального перегляду картотеки ф. ІІ "Історичні матеріали" було виявлено папери з архіву Красовських. Власне, привернули увагу купчі сумського полкового обозного Тимофія Михайловича Красовського. Ця знахідка наштовхнула на глибше дослідження історії роду та подальшу архівну евристику, в результаті якої у ф. ІІІ "Листування" Інституту рукопису НБУВ було виявлено епістолярій представників роду. Тож нижче подаємо основні генеалогічні відомості про Красовських та огляд виявлених документів під кутом зору реконструкції їхнього фамільного архіву.

2. Рід Красовських

На сьогодні єдиним цілісним дослідженням генеалогії Красовських лишається відповідна стаття у "Малороссийском родословнике" В. Модзалевського[39]. Деякі додаткові відомості з метричної книги села Нового (Євтухового чи Ляхового) Білоуса на Чернігівщині[*], де одна з гілок роду мала спадкові володіння, нещодавно оприлюднено В. Зайченко[40]. Біографії окремих Красовських, які служили в Чернігівському полку, досліджено В. Кривошеєю[41].

---

[36] Російський дворянський рід, який мав маєтності на Слобожанщині. З цього роду походив герой війни 1812 р., генерал від інфантерії Петро Петрович Коновницин, який народився в 1764 р. на Охтирщині (швидше за все, в с. Каплунівці, яке належало його матері Ганні Яремівні). Коновницини були споріднені зі слобідським полковничим родом Перехрестових-Осипових та дворянами Щербініними. НБУВ.ІР. – Ф. ІІ. – Спр. 5036. – Арк. 2–2 зв.; *Потапенко С. П.* Список козаків Охтирського слобідського полку 1764 р. // Наукові записки: Зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – К., 2010. – Т. 21. – С. 37 (прим. 10). Папери Петра Петровича Коновницина, його дружини Ганни Іванівни (уродженої Корсакової) та їхніх синів Петра й Івана зберігаються у РДБ (Ф. 133. – 755 спр. за кінець XVIII ст. –1860-ті рр.), Російському державному військово-історичному архіві (Ф. 225. – 27 спр. за 1773–1852 рр.) та Державному історичному музеї, м. Москва (далі – ДІМ). – Ф. 397. – 27 спр. за 1763–1890 рр.).

[37] Сотничий, у подальшому дворянський рід із Острогожчини: ДІМ. – Ф. 311. – 4 спр. за 1764–1905 рр.

[38] Острогозький полковничий рід російського походження, поріднилися з князями Лобановими-Ростовськими: Санкт-Петербурзьке відділення Інституту російської історії Російської академії наук. – Ф. 226. – 22 спр. за 1629 р., 1684–1768 рр., 1809–1810 рр.; Державний центральний театральний музей ім. О. О. Бахрушина (м. Москва). – Ф. 279. – 12 спр. за 1895–1915 рр. Родинна хроніка Тев'яшових була доступна Філарету (Гумілевському): *Филарет [Гумилевский Д. Г.].* Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Харьков, 2006. – Т. 3. – С. 77.

[39] *Модзалевский В. Л.* Красовские // *Модзалевский В. Л.* Малороссийский родословник. – К., 1910. – Т. 2: Е–К. – С. 566–592.

[*] Тепер село Новий Білоус Новобілоусівської сільської ради Чернігівського району Чернігівської області.

[40] *Зайченко В.* Новобілоусівська метрична книга та її персоналії. – Чернігів, 2012. – С. 8–28.

[41] *Кривошея В. В.* Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія. – К., 2010. – С. 439–440.

Решта ж історіографічних знахідок – це принагідні згадки й уривкові дані[42]. Важливо наголосити, що в історіографії головну увагу приділено "чернігівським" Красовським. Натомість генеалогію і біографії представників роду із Сумщини відтворено лише в загальних рисах.

Стисло родовід Красовських на сьогодні виглядає таким чином. Засновником роду, вочевидь, був волинський шляхтич Юрій Красовський, який у 1633 р. отримав на ленному праві с. Волинку в "рекуперованому" Чернігівському воєводстві Речі Посполитої[43]. Це володіння у 1659 р. було підтверджено Йосипові Красовському (найімовірніше, синові чи братові Юрія) і закріплено за його шістьома синами[44], з яких достеменно відома доля лише Михайла. Той народився перед 1673 р., на межі XVII і XVIII ст. служив сотником Новобілоусівської сотні Чернігівського полку й був одружений із місцевою шляхтянкою з роду Грембецьких (свояків Івана Мазепи)[45]. Дружина йому принесла в посаг ґрунти у с. Новому Білоусі, котрі й надалі закріпилися за "чернігівськими" Красовськими. Нащадки Михайла Йосиповича належали до старшини Чернігівського полку, зокрема значковими товаришами служили Павло, Яків і Дмитро Михайловичі та їхні сини, про що детальніше йтиметься нижче[46].

---

[42] *Долгорукий П.* Российская родословная книга. – СПб., 1854. – Ч. 1. – С. 35 (згадано серед шляхетських родів, які існували в Литві та Польщі перед 1600 р.); *Милорадович Г. А.* Родословная книга черниговского дворянства. – Чернигов, 1901. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 51–52; Т. II. – Ч. 3. – С. 160–161; *Слабченко М.* К истории малорусских дворянских родов (по фамильным архивам): Красовские // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1916. – Вып. 14. – С. 229–231; *Власов В. М.* Красовські // Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. – Суми, 2003. – С. 230–231; *Лисенко С., Чернецький Є.* Правобережна шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.): список шляхти Волинської, Київської та Подільської губерній, дворянські права якої перевірила Центральна ревізійна комісія. – Біла Церква, 2007. – С. 229–230 (Красовських на 1840-ві роки зафіксовано у всіх трьох правобережних губерніях); *Томазов В. В.* Красовські // Енциклопедія історії України. – К., 2008. – Т. 5: Кон–Кю / Редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. – С. 304–305; *Заруба В. М.* Козацька старшина Гетьманської України (1648–1782): персональний склад та родинні зв'язки. – Дніпропетровськ, 2011. – С. 241–243, 708–711.

[43] Руська (Волинська) метрика: Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673. – К., 2002. – С. 676. Цю маєтність у 1620-х роках тримав Петро Крухельський, потім Ян Куновський, який і продав її у травні 1632 р. Юрієві Красовському (*Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). – К., 2006. – С. 260, 432).

[44] *Модзалевский В. Л.* Красовские. – С. 566; *Кулаковський П.* Козацьке посольство на сейм 1659 року // Гадяцька унія 1658 року / Ред. кол. П. С. Сохань, В. А. Брехуненко та ін. – К., 2008. – С. 113. П. Кулаковський зауважує, що сеймові надання старшині 1659 р. були, радше, закріпленням уже набутих займанщин чи володінь перед 1648 р. (*Кулаковський П.* Козацьке посольство... – С. 124). Це узгоджується зі згадками про Юрія Красовського 1640-х рр. (*Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина... – С. 242 (прим. 256), 343–344, 346, 354, 405).

[45] *Кривошея В. В.* Козацька старшина Гетьманщини. – С. 435–436, 440; *Галушко О. Є.* Білоусівська сотня Чернігівського полку: (Друга половина XVII – XVIII ст.) // Сіверянський літопис. – 2001. – № 4. – С. 195; *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004. – С. 158.

[46] Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка 1729–1730 гг. // Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой

Однак двоє синів Михайла Красовського – Тимофій (близько 1697 р. н.)[47] і його молодший брат Іван (близько 1712 р. н.)[48] – осіли на Слобожанщині. На нашу думку, це було пов'язано з одруженням Тимофія Михайловича з не відомою на ім'я донькою підпрапорного Сумського полку, представника місцевої старшинської родини Івана Федоровича Татаринова (Татарчука)[49]. Батько останнього служив сумським полковим хорунжим та лебединським сотником і за хрещеного мав самого сумського полковника Герасима Кондратьєва[50]. Інакше кажучи, Тимофій Михайлович через шлюб увійшов до потужного клану Кондратьєвих. Уже наприкінці 1720-х років він очолив Першу Лебединську сотню Сумського полку[51], протягом 1741–1763 рр. посідав уряд сумського полкового обозного[52], а в 1758 р. був одним із претендентів на сумське полковництво[53]. Йому вдалося сформувати чималий маєтковий комплекс навколо хуторів Гудимівщини, Рябушок і Кулички, в селах Будилці, Селищі і Озаку[*] під Лебедином. У 1764 р. він помер, залишивши синів Івана (близько 1740 р. н.[54] чи 1744 р.[55] або 1745/1746 р. н.[56]) і Андрія (близько 1750 р. н.)[57], доньку Параску[58] та другу (?) дружину Агафію Дем'янівну (імовірно в дівоцтві – Тимченко)[59]. Відома його печатка із зображенням герба "Яструб"[60].

Іван і Андрій Красовські здобули освіту в Харківському колегіумі, причому старший із них вивчав поетику в самого Григорія Сковороди і зберігав дружні стосунки з учителем і надалі[61]. З ліквідацією козацького устрою Іван

Малороссии, издаваемые под редакцией Н. П. Василенка. – Чернигов, 1908. – Вып. III. – С. 274–275; *Модзалевский В. Л.* Красовские. – С. 567–568; *Кривошея В. В.* Козацька старшина Гетьманщини. – С. 439–440.

[47] ЦДІАК України. – Ф. 380. – Оп. 2. – Спр. 7. – Арк. 1376.

[48] Еліта Слобідської України. Списки козацької старшини 60-х рр. XVIII ст. / Передм., упоряд. С. П. Потапенко. – К.; Харків, 2008. – С. 353.

[49] НБУВ.ІР. – Ф. II. – Спр. 7053. – Арк. 1.

[50] Про Татарчуків (Татаринових) див. детальніше: *Потапенко С. П.* Татарчуки (Татарчукові) – маловідомий слобідський старшинський рід // XXIV Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. "Козацтво в історії України (до 360-річчя битви під Батогом)": (Вінниця, 1–2 черв. 2012 р.): Зб. матер. – Вінниця, 2012. – С. 225–231.

[51] НБУВ.ІР. – Ф. II. – Спр. 7046. – Арк. 1.

[52] Еліта Слобідської України. – С. 49; НБУВ.ІР. – Ф. II. – Спр. 386, 387.

[53] *Маслійчук В. Л.* Провінція на перехресті культур... – С. 95.

[*] Усі шість перерахованих населених пунктів на сьогодні розташовані в межах Лебединського району Сумської області. Це відповідно такі села: Гудимівка Калюжненської сільської ради; Рябушки Рябушківської сільської ради; Куличка, Будилка і Селище Будилківської сільської ради; Курган Курганської сільської ради.

[54] ЦДІАК України. – Ф. 1973. – Оп. 1. – Спр. 2104. – Арк. 17.

[55] *Модзалевский В. Л.* Красовские. – С. 569.

[56] ЦДІАК України. – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 912. – Арк. 113 зв.

[57] Там само. – Ф. 1973. – Оп. 1. – Спр. 2104. – Арк. 32.

[58] НБУВ.ІР. – Ф. II. – Спр. 394, 7053.

[59] Там само. – Спр. 392а, 392б.

[60] *Однороженко О.* Українська руська еліта Середньовіччя і раннього Модерну: структура та влада. – К., 2011. – С. 338; *Лукомский В. К., Модзалевский В. Л.* Малороссийский гербовник. – СПб., 1914. – С. 84.

[61] ЦДІАК України. – Ф. 1973. – Оп. 1. – Спр. 2104. – Арк. 17, 32; *Сковорода Г.* Повне зібр. творів: У 2 т. – К., 1972. – Т. 2. – С. 488.

продовжив службу в Сумському гусарському полку[62], 5 липня 1770 р. вийшов у відставку і 31 березня 1771 р. був нагороджений чином поручика[63]. Мешкав у Рябушках, де звів храм на честь свого покровителя Іоанна Предтечі[64]. Андрій служив у тому ж Сумському полку[65]. Параску віддали заміж за губернського реєстратора (пізніше – титулярного радника, лебединського повітового скарбника, повітового стряпчого) Гаврила Івановича Кучеринова[66].

Із сімох синів Івана Тимофійовича справжньої слави зажив Опанас (15.01.1782 – 18.05.1843). Опанувавши грамоту у пономарки місцевої церкви, він у 16 років вступив на службу унтер-офіцером до Бузького єгерського корпусу і зробив карколомну кар'єру, діставши у 1841 р. чин генерала від інфантерії. Відзначився у російсько-турецьких війнах 1806–1812 рр. і 1828–1829 рр., російсько-французькій війні 1812–1814 рр., російсько-перській війні 1826–1828 рр., був повним кавалером усіх військових відзнак Російської імперії[67]. Як батько і старший брат Олександр[*], Опанас був людиною побожною, опікувався рябушкинським храмом[68]. Похований на території Києво-Печерської лаври біля Дальніх печер[69]. Був одружений із

[62] Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства: (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI–XVIII столетии / Сост. Д. И. Багалей. – Харьков, 1886. – Т. 1. – С. 338; НБУВ.ІР. – Ф. ІІ. – Спр. 388. – Арк. 1.

[63] *Модзалевский В. Л.* Красовские. – С. 569.

[64] *Филарет [Гумилевский Д. Г.]* Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – М., 1857. – Отд. 3: Уезды Ахтырский и Богодуховский, Сумский и Лебединский. – С. 468–470.

[65] НБУВ.ІР. – Ф. ІІ. – Спр. 394. – Арк. 1.

[66] Там само; *Модзалевский В. Л.* Красовские. – С. 569.

[67] *Филарет [Гумилевский Д. Г.]* Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – М., 1857. – Отд. 3. – С. 470–471; *Затворницкий Н. П.* Память о членах Военного совета. – СПб., 1907. – С. 156–159; *Модзалевский В. Л.* Красовские. – С. 573–574; *Малышкин С. А., Помазо А. А.* Красовский Афанасий Иванович // Отечественная война 1812 года: Биографический словарь. – М., 2011. – С. 162. Збереглися уривки зі щоденника О. І. Красовського та реляції про військові дії під його керівництвом, видрукувані наприкінці XIX – на початку XX ст.: Из записок генерал-адъютанта Красовского // Русский вестник. – 1880. – № 8. – С. 502–532; Дневник генерала Красовского 1826–1828 гг. (Из рукописей Воен. учен. ком. Гл. штаба) / Предисловие Е. В. // Кавказский сборник. – 1901. – Т. 22. – С. 1–68; прил.: Официальные письма и бумаги. – С. 37–38; Несколько дней // Московский телеграф. – 1828. – № 9. – Май. – С. 1–46; Письмо генерал-лейтенанта Афанасия Ивановича Красовского к генералу от инфантерии Александру Михайловичу Римскому-Корсаку // Северная пчела. – 1829. – № 126. – 19 окт.; Памятник в честь победы русских войск под Эчмиадзином. Письмо инженер-поручика Ивана Компанейского генералу Аф. Ив. Красовскому // Русская старина. – 1895. – № 4. – С. 190.

[*] Наголосимо на помилковому ототожненні Олександра Івановича Красовського із його повним тезкою – горезвісним російським цензором першої половини XIX ст. (*Зайченко В.* Новобілоусівська метрична книга та її персоналії. – С. 25). Саме останньому належать уривки щоденника за 1848–1849 рр., опубліковані свого часу в "Русской старине" (Дневник А. И. Красовского // Русская старина. – 1874. – Т. 9. – № 1. – С. 126–140).

[68] *Филарет [Гумилевский Д. Г.]* Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – М., 1857. – Отд. 3. – С. 470.

[69] *Модзалевский В. Л.* Красовские. – С. 574.

Дариною Андріївною Глазуновою (29.06.1805 – 17.08.1855), яка походила з родини великих поміщиків Орловської губернії. Подружжя мало десятьох дітей: синів Андрія (04.05.1822 – 02.06.1868), Опанаса (1829 – після 1868), Миколу (1830 – після 1857), Павла (1835 – після 1912), Василя (1841–1913), Петра (?–?), Івана (?–?) та доньок Олександру (1816 – після 1862), Катерину (1819 – ?) і Дарину (1826 – після 1867)[70].

Найвідомішим серед цього покоління Красовських був Андрій Опанасович[71]. Його доля була ще бурхливішою за батькову. Блискучий початок поклало навчання в Пажеському корпусі, по закінченні якого його зарахували до одного з елітних столичних полків. У Петербурзі він познайомився і потоваришував із Тарасом Шевченком.

Наприкінці 1848 р. А. Красовський одружився з Марією Йосипівною Дебуаро (1824–1862), з якою народили трьох дітей: Дарину (1850 р. н.), Андрія (1851 р. н.) і Ганну (1857 р. н.)[72]. Під час Кримської війни він дістав тяжке поранення у груди, тривалий час лікувався, потім знову від'їхав до діючої армії. 30 жовтня 1858 р. одержав чин підполковника. У 1859 р. виїхав у подорож середземноморськими країнами, під час якої познайомився з Гарібальді. Восени 1859 р. був прикомандирований до Пажеського корпусу. У Петербурзі знову зустрічався з Т. Шевченком, спілкувався із П. Кулішем, М. Чернишевським, М. Добролюбовим, відвідував таємний гурток П. Макалінського. За тогочасними спогадами, він був любителем пригод, "ентузіастом, гарячим патріотом", палким прихильником молоді і реформ, трохи наївним, але відданим сином Батьківщини і народу, так "наче спеціально був створений для незвичайних подвигів"[73].

Восени 1861 р. Андрій Опанасович повернувся до Києва викладати у Київському Володимирському кадетському корпусі. Десь у цей час відбулося остаточне зрушення у його поглядах в бік антисамодержавних й україно-

[70] Там само. – С. 579; *Марахов Г.* Страница революционного прошлого // Советская Украина. – 1959. – № 9. – С. 162; НБУВ.ІР. – Ф. ІІІ. – Спр. 29789. – Арк. 222 зв.; Спр. 29791. – Арк. 225–226 зв.

[71] НБУВ.ІР. – Ф. Х. – Спр. 17112. – 15 арк. У цій справі зберігається неопублікована стаття "Андрій Красовський" репресованого історика Михайла Гніпа, яка була подана до сьомої книги збірника "За сто літ" 1930 р. (*Панькова С., Шевчук Г.* "За сто літ": Покажчик змісту // УАЩ. – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 251–252). Єдиною спеціальною опублікованою роботою про А. Красовського є дослідження: *Марахов Г. І.* Андрій Красовський – борець проти кріпосництва і самодержавства. – К., 1961. – 80 с. Слідчі справи А. Красовського та окремі його листи опубліковано: К биографии А. А. Красовского // Красный архив. – 1929. – Т. 37. – С. 230–236; *Быховский Н.* "Сон каторжника" и его автор // Литературное наследие. – 1936. – Т. 25. – С. 465, 469; Общественно-политическое движение на Украине в 1856–1862 гг. / Ред. кол. В. Королюк, Г. Марахов, С. Пилькевич. – К., 1963.– С. 259, 265–284, 287–294, 303–304, 320, 327; Общественно-политическое движение на Украине в 1863–1864 гг. / Ред. кол. В. Королюк, Н. Лещенко, Г. Марахов и др. – К., 1964. – С. 77–82, 135–138, 298–404.

[72] Красовська Марія Йосипівна // *Марахов Г. І.* Т. Г. Шевченко в колі сучасників: словник персоналій. – К., 1976. – С. 62; *його ж.* Страница революционного прошлого... – С. 164.

[73] *Острогорский В.* Из истории моего учительства. Как я сделался учителем (1851–1864). – СПб., 1914. – С. 56–57.

фільських. Він зближується із гуртком “хлопоманів” і Київською “Старою” громадою, бере участь в етнографічних експедиціях Київщиною, відвідує могилу Тараса Шевченка у Каневі, гостює у Варфоломія Шевченка в Корсуні й планує придбати там садибу. Навесні–влітку 1862 р. проводить агітацію серед селян на Корсунщині, покладаючи надії на загальноселянське повстання у зв’язку із введенням уставних грамот. Коли для придушення заворушень проти селян було направлено резервний батальйон Житомирського піхотного полку, А. Красовський написав відозву до солдатів із закликами не виконувати наказу і, розмноживши її від руки, вранці 17 червня розкидав на території розташування полку. Наступного дня у його квартирі провели обшук і вилучили антиурядові матеріали, а вже у серпні його засудили до позбавлення дворянства і всіх станових прав та смертної кари через розстріл, яку за рішенням Олександра II (з яким вони були особисто знайомі) змінили на 12 років каторги і “політичну смерть”.

Не витримавши ганьби, у жовтні 1862 р. збожеволіла і померла дружина А. Красовського, а його самого, хворого на сухоти легень, було етаповано до Західного Сибіру. За сприяння рідних і з огляду на слабке здоров’я у листопаді 1867 р. йому дозволили жити на приватній квартирі за межами місця відбування покарання – Олександрівського залізорудного заводу під Нерчинськом. Тоді у нього визрів план втечі. 28 травня 1868 р. о шостій годині вечора він таємно поскакав у напрямку Китаю, однак план зірвався, і вже за кілька днів було виявлено його тіло.

3. Фамільні папери Красовських

У фонді II Інституту рукопису НБУВ папери Красовських представлені трьома групами документів.

Перша група сформована у теку із 15 справ[74]. Судячи з опису[75], свого часу тека належала В. Модзалевському, а 10 грудня 1936 р. з колишнього Історико-археографічного інституту ВУАН її передали до відділу рукописів Бібліотеки АН УСРР (до 1936 р. – відділ рукописів Всенародної бібліотеки України, тепер – Інститут рукопису НБУВ[76]). Швидше за все, видатному генеалогові документи були надані самими Красовськими (точніше, їхньою “чернігівською” гілкою, як буде показано нижче) й частково використовувалися ним під час підготовки відповідного розпису до “Малороссійского родословника”.

Подальший рух паперів, на нашу думку, можна відтворити наступним чином. Зі смертю В. Модзалевського у 1920 р. його архів, гадаємо, потрапив

[74] НБУВ.ІР. – Ф. II. – Спр. 17565–17578а. Про ці документи згадують С. Білокінь (*Белоконь С.* Генеалогические материалы в архиве В. Л. Модзалевского // Археографический ежегодник за 1979 год. – М., 1981. – С. 271) та О. Коваленко (*Коваленко О.* Модзалевський Вадим Львович // Українські архівісти (XIX–XX ст.): Біобібліографічний довідник. – К., 2007. – С. 421).

[75] “№№ 17565–17578а. 10.12.1936. Збірка В. Модзалевського – документи Красовських. 1632–1783.4.v. Оригінали і тогочасні копії. F°4°російською і українською мовами. З був. Історико-Археографічного Інститута АН УСРР. №№ 14 (15 документи)” (НБУВ.ІР. – Ф. II. – Спр. 17565–17578а. Титул. арк.).

[76] *Дубровіна Л. А., Онищенко О. С.* Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 1918–1941. – К., 1998. – 337 с.

до Археографічної комісії ВУАН, одним із засновників якої він був[77]. Із розгромом на початку 1930-х років історичних установ М. Грушевського, в тому числі й Археографічної комісії, їхні архіви успадкував Історико-археографічний інститут ВУАН. Останній проіснував усього десять місяців, і 17 листопада 1934 р. його ліквідували[78]. Відомо, що в другому випуску "Записок Історико-археографічного інституту" мали бути надруковані щоденник і листування В. Модзалевського, з якими працював О. Оглоблин[79]. Напевно, папери Красовських були відокремлені від решти архіву Історико-археографічного інституту у зв'язку з утворенням у липні 1936 р. Інституту історії України АН УСРР[80], і за кілька місяців вони опинилися у відділі рукописів Бібліотеки АН УСРР. На сьогодні архів Історико-археографічного інституту ВУАН зберігається в Науковому архіві Інституту історії України НАН України[81]. А тека Красовських, як бачимо, перебуває не в особовому фонді В. Модзалевського Інституту рукопису НБУВ (ф. XII)[82], а серед документів загальноісторичного ф. II.

Як згадувалося вище, теку сформували папери, які належали "чернігівським" Красовським, а саме сину новобілоусівського сотника Михайла Йосиповича – бунчуковому товаришеві Якову Красовському, його дітям та онукам.

За інформацією В. Кривошеї, Яків Михайлович Красовський народився у 1712 р.[83]. Найраніший документ зі згадкою про нього у теці – це оригінал "інструкцѣи" Чернігівської полкової канцелярії значковому товаришеві Якову Красовському від 30 листопада 1739 р. про те, щоб він їхав до полкової, Новобілоусівської, Слабинської, Виблевської і Любецької сотень для взяття у тамтешніх сотенних урядів плати за наданий Чернігівському полку в 1738 р. Генеральною військовою артилерією порох; до "інструкції" додано реґест отриманих коштів[84]. Збереглася "росписка" 1740 р. про отримання якимось Петром Григоровичем "порохових денег" 5 руб. 20 коп. від значкового товариша Я. Красовського[85].

Два хронологічно наступні документи висвітлюють маєткові справи роду. Перший – це "указ" Чернігівської полкової канцелярії від 10 серпня 1743 р.

[77] *Оглоблин О.* Микола Василенко й Вадим Модзалевський // Український історик. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1966. – № 3–4 (11–12). – С. 25; *Кіржаєв С. М.* Археографічна комісія ВУАН (1918–1934): внесок у розвиток археографії в Україні: Дис. ... канд. іст. н. – К., 1994. – С. 32. У 1925 р. матеріали архіву В. Модзалевського упорядковувала К. Лазаревська (Там само. – С. 78).

[78] *Юркова О. В.* Історико-археографічний інститут ВУАН: Десять місяців діяльності // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2000. – № 5. – С. 268–305.

[79] Там само. – С. 286. Див. також: *Оглоблин О.* Микола Василенко й Вадим Модзалевський.

[80] *Коваль М. В., Рубльов О. С.* Інститут історії України НАН України: перше двадцятиріччя (1936–1956 рр.) // Український історичний журнал. – К., 1996. – № 6. – С. 52.

[81] *Юркова О. В.* Історико-археографічний інститут ВУАН... – С. 270.

[82] *Клименко І. В.* Модзалевський Вадим Львович // Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник. – К., 2002. – С. 371–375.

[83] *Кривошея В. В.* Козацька старшина Гетьманщини. – С. 440.

[84] НБУВ.ІР. – Ф. II. – Спр. 17567. – 3 арк.

[85] Там само. – Спр. 17565. – 1 арк.

Я. Красовському з'явитися в полковій канцелярії наступного дня з приводу позову вдови Тимофія Булавки Софії щодо ґрунтів у с. Новому Білоусі[86]. Другий – "отказ" Я. Красовському у володінні двором із хатою ("свѣтлица с комнатою и сѣнцами, ганками и горницею з садом") та ґрунтами, купленими покійним новобілоусівським сотником Іваном Булавкою у вдови Параски Лозової, котрі відтепер мають бути передані дітям Софії Булавки – значковому товаришеві Чернігівського полку Антонію Булавці з сестрами Ганною та Єфросинією[87].

Ще два документи стосуються служби Якова Михайловича. "Откровенним указом" Чернігівської полкової канцелярії від 13 липня 1747 р. новобілоусівського сотника Дем'яна Малинського було відсторонено від уряду, а на час проведення слідства з приводу утисків ним підлеглих козаків та непослуху полковій канцелярії і до вирішення справи у Генеральній військовій канцелярії керувати сотнею призначено Я. Красовського із сотенною старшиною[88]. А з "виписі", даної 31 серпня 1752 р. з Чернігівського полкового суду чернігівському протопопові о. Григорію Мазитовичу з поданої ним скарги на чернігівського полкового суддю Єлисея Рашку щодо заборгованих останнім грошей, дізнаємося, що значкові товариші Яків Красовський і Микола Мокрієвич 26 липня того року провели оцінку роївських ґрунтів осавула Рашки і передали їх у тимчасове володіння о. Григорію як компенсацію до часу повернення боргу[89].

Із наступної справи стає відомо, що у 1768 р. за борги роївська маєтність Єлисея Рашки була розпродана з публічного торгу[90]. Покупцями виступили Яків Красовський та брати бунчукові товариші Іван і Йосип Рашевські[91]. 20 червня 1771 р. І. Рашевський продав свою частину Я. Красовському за 300 руб.[92].

Восени того ж 1771 р. вже абшитованому бунчуковому товаришеві Я. Красовському з Чернігівської полкової канцелярії наказувалося стежити за належним утриманням протичумних караулів у селах Новобілоусівської сотні та щоденно про це рапортувати[93].

4 червня 1777 р. земський суд Чернігівського повіту "открытим листом" повідомляв Я. Красовського про те, що військовий товариш Микола Соколовський готовий віддати йому встановлену Генеральним військовим судом суму 1000 руб. за "Устимовичевские добра" впродовж найближчих двох тижнів[94]. Зберігся і "реестр, сколько имено и каких вещей увезено в дом

[86] Там само. – Спр. 17569. – 2 арк.

[87] Там само. – Спр. 17568. – 2 арк.

[88] Там само. – Спр. 17571. – 2 арк.

[89] Там само. – Спр. 17570. – 6 арк.

[90] Там само. – Спр. 17572. – Арк. 1–2.

[91] Про Рашок (Рашевських) докладніше див.: *Модзалевский В. Л.* Рашевские // *Модзалевский В. Л.* Малороссийский родословник. – К., 1914. – Т. 4: П–С. – С. 257–274; *Заруба В. М.* Козацька старшина Гетьманської України... – С. 804; *Кривошея В. В.* Козацька старшина Гетьманщини. – С. 610–612.

[92] НБУВ.ІР. – Ф. ІІ. – Спр. 17572. – Арк. 3–5 зв.

[93] Там само. – Спр. 17576. – 2 арк.

[94] Там само. – Спр. 17574. – 2 арк.

бунчукового товарища Якова Красовского” від 27 березня 1780 р. зі стислим переліком рухомого майна[95].

Ще два документи пов’язані із сином Якова Михайловича Петром (народився 1755 р. – помер після 1811 р.)[96]. Ордером бунчукового товариша Василя Адамовича від 20 липня 1781 р. “г[осподи]ну правящему сотнѣ Ройской Петру Красовскому” наказувалося не використовувати столяра Семена Савицького, найнятого на “казенну” роботу в м. Городні, для ремонту будинку військового товариша Рашевського[97]. А в указі Чернігівського повітового суду від 4 травня 1783 р. йшлося про участь військового товариша П. Красовського в межуванні Чернігівського повіту[98].

Та найцікавішим джерелом є, безперечно, “жалоба” Петра Красовського (уже як дворянина, поручика) на ім’я імператора Олександра I, подана до повітового Чернігівського земського суду в березні 1803 р. з приводу розподілу батькових маєтностей у селах Роїще і Великій Висі з племінником Іваном Васильовичем[99]. Як завжди трапляється у таких випадках, документ містить генеалогічний екскурс і суттєво розширює коло ідентифікованих представників роду. Отже, дізнаємося, що Яків Михайлович Красовський був одружений двічі: перша дружина Уляна Стороженко (померла до 1743 р.)[100]; друга – Уляна Іванівна Янушкевич (по матері з чернігівського роду Товстолісів, померла до 1778 р.). Названо сімох його дітей: Марія (була одружена з поручиком Степаном Дмитрашкою-Райчею), Анастасія (за сотником Михайлом Шумом), Петро, Гаврило (бездітний), поручик Василь (був одружений із Марією Молявкою, тяжко хворів, помер 27 березня 1787 р.), Катерина, Уляна. Яків Михайлович помер у 1778 р. Його син Василь мав двох дітей: сина Івана (народився 30 липня 1783 р.) і доньку Параску, якими по смерті батька опікувалося мати. У подальшому Іван Васильович здобув чин колезького реєстратора, служив возним Чернігівського підкоморського суду і судився з дядьком Петром за дідові маєтності[101]. Однак викликає подив той факт, що ця інформація не знайшла відображення у розписі Красовських у “Малороссийском родословнике”: там відсутні точні дати смерті Якова Михайловича і Василя Яковича, інформація про два шлюби Я. Красовського, уміщено неповний перелік його дітей[102]. На пояснення такої ситуації можемо припустити лише, що “жалоба” потрапила до рук В. Модзалевського тоді, коли розпис уже було підготовлено і на той момент внести відповідні уточнення вчений не міг.

Нарешті, два документи вибиваються із загального складу теки. Перший – копія “упадового облику” козаків с. Кистри Шептаківської сотні

[95] Там само. – Спр. 17573. – 1 арк.

[96] *Модзалевский В. Л.* Красовские. – С. 569–570; *Кривошея В. В.* Козацька старшина Гетьманщини. – С. 440.

[97] НБУВ.ІР. – Ф. II. – Спр. 17577. – 1 арк.

[98] Там само. – Спр. 17578а. – 2 арк.

[99] Там само. – Спр. 17578. – 4 арк.

[100] Про це згадка: Там само. – Спр. 17569. – 2 арк.

[101] Там само. – Спр. 17578. – 4 арк.

[102] *Модзалевский В. Л.* Красовские. – С. 568–570, 576–577.

Стародубського полку Єлисея і Якова Фескових від 23 липня 1777 р. про те, що вони здають в оренду сінокіс до 6 грудня того року за 35 руб. в економію генерального судді Іллі Журмана[103]. Здогадно ця копія осіла у приватному архіві "чернігівських" Красовських у зв'язку зі службою Петра Яковича чи то під час генерального межування, чи то земським ісправником Чернігівського повіту і підкоморієм у поземельних суперечках місцевих поміщиків[104].

Другий документ уміщує три коротенькі виписки під заголовком "Копія з привилея королевского и экстрактов з книг Кїевских"[105] щодо нібито маєтностей Красовських на Чернігівщині. Поява цих виписок, швидше за все, була пов'язана із гарячковими пошуками Яковом Михайловичем і, особливо, Петром Яковичем "надійних" доказів їхніх прав на володіння маєтностями, а значить, і на здобуття дворянського статусу, з чим зіштовхнулася українська "нова шляхта" наприкінці XVIII ст. За тих обставин "рейди" актовими книгами річпосполитських часів, що зберігалися на Правобережній Україні, з метою віднайти бодай якийсь збіг із зафіксованими в них шляхетськими прізвищами були, як відомо, одним із найпопулярніших способів вирішення проблеми. Дійсною спорідненістю ніхто не переймався.

Власне, це і спостерігаємо у випадку з Красовськими. Із не дуже читабельного тексту виписок можна зрозуміти, що в них ідеться про надання Миколаю Красковському (а не Красовському!) 13 січня 1632 р. королівського привілею "на кгрунта Веняковскіе" вздовж Чернігівського шляху. Це надання було підтверджено (?) Мойсею і Богушеві Іошевичам Красковським у справі з Миколаєм Красковським 22 червня 1646 р. та 11 січня 1648 р.[106].

Інакше кажучи, "чернігівські" Красовські намагалися притягти "за вуха" маєткові справи зовсім іншого, не спорідненого з ними, але шляхетського роду. Про Юшкевичів-Красковських відомо, що це був зем'янський рід з-під Любеча, представники якого володіли маєтностями, зокрема й "Красковським островом", ще з перших десятиліть XVII ст., а пізніше справляли козацьку службу в Любецькій сотні Чернігівського полку[107]. Юшкевичі-Красковські послуговувалися гербом "Наленч" ("Nałęcz")[108], на відміну від Красовських, з яких, нагадаємо, Тимофій Михайлович користувався гербом "Яструб" ("Jastrzębiec")[109]. Тож жодних більш-менш вагомих підстав для твердження про спорідненість цих родів не було (і досі немає).

Завершуючи огляд справ теки, додамо, що вміщені в ній документи цікаві під кутом зору дослідження козацької геральдики і сфрагістики. Виявлено

[103] НБУВ.ІР. – Ф. ІІ. – Спр. 17575. – 1 арк.

[104] *Модзалевский В. Л.* Красовские. – С. 569–570.

[105] НБУВ.ІР. – Ф. ІІ. – Спр. 17566. – 1 арк.

[106] Там само.

[107] *Кондратьєв І., Кривошея В.* Нариси історії Чернігівщини: Любеч. – К., 1999. – С. 104–109; Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка... – С. 472–474; *Кондратьєв І.* Набуття нащадками любецької шляхти російського дворянства // Вісник Чернігівського держ. пед. ун-ту. – Чернігів, 2006. – Вип. 33. – С. 40.

[108] *Лукомский В. К., Модзалевский В. Л.* Малороссийский гербовник. – С. 209.

[109] *Однороженко О.* Українська руська еліта Середньовіччя і раннього Модерну... – С. 338.

чотири відбитки печатки Чернігівської полкової канцелярії[110] та відбитки трьох особових печаток – значкового товариша Олексія Зухаревського (?)[111], бунчукових товаришів Івана Рашевського[112] та Стефана Бутовича[113].

Другу групу родинних паперів Красовських у ф. ІІ Інституту рукопису НБУВ становить тека із 48 документів під назвою "Земельні документи полк[ового] обозного Слобідського Сумськ[ого] полку Тим[офія] Мих[айловича] Красовського та інш[их] на сс. Селище і Будилки за 1728–1795 рр. (копії та оригінали) із Лебединського нижн[ього] зем[ського] суду"[114]. На всіх документах теки знаходимо відбиток печатки Всенародної бібліотеки України. У цьому випадку, вочевидь, маємо справу з підбіркою маєткових актів "слобідських" Красовських, яка сформувалася в результаті судових суперечок між нащадками обозного Тимофія Михайловича за спадок, а у 1920-х чи на початку 1930-х років була передана до відділу рукописів згаданої бібліотеки.

26 справ теки – це копії купчих за 1728–1771 рр.[115], причому дві копії продубльовано[116]. Стосовно факту відкладення саме копій припускаємо, що вони могли бути зняті під час подачі справи до Лебединського нижнього земського суду. Однак не варто скидати з рахунку і того, що копії могли зберігатися у молодшої гілки роду, тоді як оригінали, зазвичай, належали до спадку старшої.

Із них 18 справ стосуються операцій купівлі, здійснених Тимофієм Михайловичем Красовським протягом 1728–1763 рр.[117]. Продавцями виступають місцеві мешканці, переважно козаки, а предметом продажу – орні ділянки, ліси, ставки, пасовиська, привласнені свого часу на праві займанщини ("старозаїмочним правом")[*]. Найраніша купча – від 2 серпня 1728 р. – "застає" Тимофія Михайловича лебединським сотником[118] (до часу його сотникування належать ще дві купчі[119]), а вже купча від 28 червня 1749 р.[120], як і решта 15 справ, стосуються його перебування на уряді сумського полкового обозного. Причому купча від 5 травня 1763 р. є наразі найпізнішим документом, в якому фігурує ще живий Т. Красовський[121].

---

[110] НБУВ.ІР. – Ф. ІІ. – Спр. 17567. – Арк. 1 зв.; Спр. 17569. – Арк. 2 зв.; Спр. 17570. – Арк. 6 зв.; Спр. 17571. – Арк. 2 зв.

[111] Там само. – Спр. 17568. – Арк. 2 зв. Прізвище відчитано неточно.

[112] Там само. – Спр. 17572. – Арк. 1 зв.

[113] Там само. – Арк. 2.

[114] Там само. – Спр. 7019–7066 (титульний арк.).

[115] Там само. – Спр. 7020–7046.

[116] Там само. – Спр. 7025 і 7045; 7040 і 7044.

[117] Там само. – Спр. 7020–2022, 7026, 7027, 7029, 7030, 7032, 7033, 7035, 7037–7040, 7042–7044, 7046.

[*] Це право було закріплене за українськими переселенцями на Слобожанщину царськими грамотами у другій половині XVII ст. і належало до їхньої так званої "черкасской обыкности".

[118] НБУВ.ІР. – Ф. ІІ. – Спр. 7046. – 1 арк.

[119] Там само. – Спр. 7020, 7021.

[120] Там само. – Спр. 7022. – 1 арк.

[121] Там само. – Спр. 7038. – 1 арк.

Ще 7 справ відображають купівлі, здійснені протягом 1748–1756 рр. сумським підпрапорним Іваном Івановичем Татариновим[122]. Вище згадувалося про те, що Тимофій Красовський був одружений з онукою сумського полкового хорунжого Федора Татарчука (Татаринова). Вважаємо, що Іван Іванович був шваґром Тимофія Михайловича і таким чином був долучений до маєткових справ Красовських.

Нарешті, одна справа стосується купівлі 30 вересня 1771 р. поміщиком Сумської провінції Слобідсько-Української губернії Іваном Тимофійовичем Красовським угідь ("черной лес з дубровою и сенокосом мерою десеть десятин") поблизу с. Будилки у священика с. Комарівки Охтирської провінції Нестора Єфим'єва[123].

Зауважимо, що в контексті тогочасних реалій під "купівлею" насправді йшлося про захоплення можновладним і впливовим сумським полковим обозним та його найближчими родичами угідь, які належали "простим" полчанам. Упадає в око, що скуповувалися (а, по суті, захоплювалися) землі планомірно, ділянка за ділянкою, "заокруглюючи" маєтності Красовських в околицях Будилки і Селища. Недарма ж найуживанішою формулою на позначення меж тієї чи іншої ділянки було "смежно с полями ево, абозного"[124].

Ще 5 справ теки висвітлюють маєткові питання. Це два "полюбовні розводи" 1769 р. між Іваном Тимофійовичем і його сусідами з приводу добровільного обміну ділянками[125]; відомість про угіддя Параски Тимофіївни поблизу с. Озак 1783 р. (містить генеалогічну інформацію, яка підтверджує спорідненість Красовських із Татарчуками (Татариновими))[126]; недатований реєстр продавців землі під хутором Рябушками[127]; "сказка" старожилів Лебедина 1770 р. про те, що лісом "Котляревщиною" володів Т. М. Красовський, а потім його син Іван[128].

Ще в одній справі Красовські згадуються безпосередньо. Мова йде про копію духівниці мешканця с. Селища Лук'яна Сердюка від 25 липня 1728 р., складеної "за вѣдома лебединского сотника Тимофія Михаиловича Красовского"[129].

16 справ теки прямо Красовських не стосуються. Лишається тільки здогадуватися, яким чином вони могли потрапити до їхнього приватного архіву: в результаті службової діяльності представників роду чи внаслідок якихось не відомих нам маєткових операцій. Ось перелік цих документів: чернетка родовідного розпису "Род Головин" на 4 коліна[130]; "опись" майна Івана Арезова (Крезова?), яке залишилося по його смерті малолітнім дітям, 1765 р.[131];

[122] Там само. – Спр. 7023–7025, 7028, 7034, 7036, 7045.
[123] Там само. – Спр. 7041. – 1 арк.
[124] Там само. – Спр. 7030, 7039, 7034, 7035 і ін.
[125] Там само. – Спр. 7047, 7048.
[126] Там само. – Спр. 7053. – 2 арк.
[127] Там само. – Спр. 7049. – 1 арк.
[128] Там само. – Спр. 7051. – 1 арк.
[129] Там само. – Спр. 7019. – 2 арк.
[130] Там само. – Спр. 7031. – 2 арк.
[131] Там само. – Спр. 7062. – 1 арк.

“мировое писмо” між мешканцями Рябушок Парфеном Бурлюком і Василем Івченком 1770 р.[132]; “сказка” старожилів Будилки про володіння орною ділянкою в урочищі поблизу Сагайдачного шляху протопопом тієї ж слободи Науменком 1770 р.[133]; “прошеніе” на ім’я імператриці від військового обивателя слободи Межиріччя Дениса Федорченка про повернення йому за рішенням Лебединського нижнього земського суду незаконно захопленої землі межиріцької Михайлівської церкви священиком Севастіяном 1793 р.[134]; “прошеніе” в Лебединський нижній земський суд від поміщика Івана Миклашевського від 16 червня 1794 р. про повернення його підданому Федору Сіроку викрадених волів[135]; “прошеніе” на ім’я імператриці від казенного обивателя слободи Ворожби Корнія Кліща від 20 липня 1794 р. про стягнення з поміщика Павла Даценка п’яти кіп жита згідно з їхньою попередньою домовленістю[136]; “объявленіе” у Лебединський нижній земський суд від малолітнього Леонтія Плетенєва про призначення йому опікуном родича Олексія Краснова у зв’язку зі смертю батька 1794 р.[137]; “прошеніе” на ім’я імператриці лебединця Володимира Санжаровського з приводу суперечок із братом Максимом щодо успадкованого лісу 1794 р.[138]; “объявленіе” у Лебединський нижній земський суд від поміщика, сержанта Старооскольського піхотного полку Василя Константинова про розслідування незаконної вирубки його лісу 1794 р.[139]; недатований перелік речей, виданих із описаної маєтності Євдокією та Іваном Кручинами[140]; “объявленіе” в Лебединський нижній земський суд від Василя Жилцова, прикажчика поміщика Івана Бурого, з проханням розслідувати незаконну вирубку лісу господаря 1795 р.[141] та свідчення свідків із цього приводу[142]; три справи родини Влісок (Влісковых) щодо їхніх маєтностей із розлогою генеалогічною інформацією про цей рід[143].

Нарешті, у третю групу об’єднуємо 57 одиничних справ, розсипаних по ф. ІІ Інституту рукопису НБУВ. Ці документи також належали “слобідським” Красовським. Швидше за все, їх було вилучено з маєтностей під Лебедином у 1920-х роках і передано до рукописного відділу Всенародної бібліотеки України.

55 справ становлять купчі. Із них 22 одиниці – купчі, здійснені Тимофієм Михайловичем Красовським на уряді сумського полкового обозного протягом 1746–1763 рр.[144]. Ще 24 купчі за 1748–1756 рр. оформлено на сумського

[132] Там само. – Спр. 7050. – 1 арк.
[133] Там само. – Спр. 7052. – 1 арк.
[134] Там само. – Спр. 7054. – 1 арк.
[135] Там само. – Спр. 7055. – 1 арк.
[136] Там само. – Спр. 7058. – 1 арк.
[137] Там само. – Спр. 7059. – 1 арк.
[138] Там само. – Спр. 7060. – 1 арк.
[139] Там само. – Спр. 7061. – 1 арк.
[140] Там само. – Спр. 7063. – 1 арк.
[141] Там само. – Спр. 7065. – 1 арк.
[142] Там само. – Спр. 7066. – 1 арк.
[143] Там само. – Спр. 7056, 7057, 7064.
[144] Там само. – Спр. 131–134, 150, 151, 156–158, 230, 249, 296, 297, 300, 302–304, 343, 345, 386, 387, 393.

підпрапорного Івана Івановича Татаринова[145], при цьому одна купча відклалася в оригіналі та копії[146]. У 5-ти купчих за 1756–1778 рр. покупцем виступає Іван Тимофійович Красовський[147], а в одній купчій за 1769 р. він продає куплений батьком "прозиваемый Усовской, он же і Падалковской, сенокосной луг с разною рощею помер четыри десятины" за 10 руб.[148]. Одна купча пошкоджена, що унеможливлює ідентифікацію покупця і продавця[149]. У всіх угодах предметом купівлі виступають угіддя поблизу Лебедина ("в Лебединских дачах"), у тому числі по хуторах Рябушках, Гудимівщині, Куличці. Контингент продавців той самий – передовсім, місцеві козаки.

Окремо слід згадати купчу від 17 липня 1775 р., якою сумська поміщиця Агафія Дем'янівна Красовська продавала своєму племінникові Лук'яну Тимченку "[...] собственное свое именіе, принадлежащия мне послѣ мужа моего покойного бывшаго Сумскаго казачьего полку полкового обозного Тимофея Михайлова сына Красовского именія, состоящаго Сумской правинциї в Лебединском уездѣ в разных местах в селах и в деревнях [...]" за 400 руб.[150]. Саме цей документ дозволив нам висловити припущення про два шлюби Тимофія Михайловича.

Одна справа зафіксувала "полюбовный развод" від 20 жовтня 1766 р. між вдовою Зиновією Дрозденко та Іваном Тимофійовичем Красовським щодо угіддя "Дроздовщина" в Рябушках[151].

Останню справу розсипу становить "зделочная запись" від 3 березня 1768 р. між Параскою Тимофіївною та її братами Іваном і Андрієм Тимофійовичами Красовськими щодо розподілу нерухомого майна, яке лишалося у спільному володінні по смерті батька[152]. "Полюбовно" брати виокремили сестрі хутір Гудимівщину і село Озак із підданими та усіма угіддями, кілька млинів поблизу Лебедина, будинок у самому місті та "сорок четвертей готового хлеба", передавши їй на все "крепости подлинные"[153]. Остання заувага, як і згадка про угіддя, "во владении доставшеесь по крепостям от разных чинов"[154], підтверджує думку про те, що маєткові акти цілеспрямовано зберігалися у приватному архіві "слобідських" Красовських.

Підбиваючи проміжні висновки, зауважимо, що у ф. ІІ Інституту рукопису НБУВ загалом опрацьовано 120 справ за 1728–1803 рр., із яких 81-ну одиницю становлять купчі "слобідської" гілки роду. Переважна більшість документів (73 одиниці) відклалася в оригіналах. Стан збереженості джерел добрий. Їхній інформаційний потенціал полягає, передовсім, у можливості

[145] Там само. – Спр. 152, 153, 155, 159, 160, 228, 255, 337–342, 344 (I), 346–348, 359, 360, 362–365.

[146] Там само. – Спр. 154, 344 (II).

[147] Там само. – Спр. 367, 368, 383, 391, 392б.

[148] Там само. – Спр. 389. – 1 арк.

[149] Там само. – Спр. 305. – 1 арк.

[150] Там само. – Спр. 392а. – 1 арк.

[151] Там само. – Спр. 388. – 1 арк.

[152] Там само. – Спр. 394. – 2 арк.

[153] Там само. – Арк. 1.

[154] Там само.

відстежити формування маєткових комплексів Красовських та уточнити біографічні й генеалогічні відомості про рід.

Огляд фамільних паперів Красовських був би неповним без згадки про епістолярій, виявлений в Інституті рукопису НБУВ. Мова йде про листування нащадків Тимофія Михайловича – дружини його онука Опанаса Івановича Дарії Андріївни, її синів Опанаса й Андрія та доньки Дарії між собою та з київським, волинським і подільським генерал-губернатором 1837–1852 рр. Дмитром Бібіковим.

27 листів за 1847–1862 рр. написано російською мовою з окремими вкрапленнями французької[155]. Усі листи відклалися в автографах, окрім одного, авторизованого Д. А. Красовською, але написаного іншою рукою[156] (на схилі літ жінка погано бачила і писала дуже некаліграфічно, що визнавала сама: "Я пишу, как слепая курица, ощупью и ничего не вижу"[157]).

Найбільшу частину – 16 одиниць – становлять листи Дарії Андріївни до Дмитра Бібікова[158]. Ще 2 одиниці – листи Дарії Опанасівни до того ж адресата[159]. Власне, повноцінними листами з відповідним формуляром і усталеними зворотами ці джерела назвати не випадає. Це, швидше, дружні записки без зайвих стилістичних формальностей украй інтимного змісту (про хворобу Дарії Андріївни, її непрості стосунки із сином Андрієм, про пошуки "сабачки, чтобы была малинькая", для Дарії Опанасівни тощо).

У той же час листи синів Д. А. Красовської – Андрія і Опанаса – до Д. Бібікова хоча так само стосуються родинних справ (просування по службі, купівля маєтностей, імовірний шлюб сестри Дарії), однак витримують тогочасний епістолярний етикет[160]. "Фамільярність" Дарії Андріївни і Дарії Опанасівни у бік можновладного Бібікова, як і очевидну повагу до нього з боку Андрія і Опанаса Опанасовичів ("я привык любить и уважать Вас как отца", – писав Андрій Красовський[161]) слід пояснювати багатолітньою

[155] Там само. – Ф. ІІІ. – Спр. 28056. – Арк. 65–65 зв.; Спр. 28118. – Арк. 147–148 зв.; Спр. 28167. – Арк. 216; Спр. 28195. – Арк. 261–264; Спр. 28402. – Арк. 84–85; Спр. 28426. – Арк. 126–127; Спр. 28469. – Арк. 194–195; Спр. 28537. – Арк. 298–299 зв.; Спр. 28632. – 2 арк.; Спр. 28654. – 2 арк.; Спр. 28670. – 2 арк.; Спр. 28677. – 2 арк.; Спр. 28806. – Арк. 137; Спр. 29242. – Арк. 37–38; Спр. 29391. – Арк. 73–73 зв.; Спр. 29498. – Арк. 254–254 зв.; Спр. 29537. – Арк. 319; Спр. 29619. – Арк. 466–466 зв.; Спр. 29789. – Арк. 222–223; Спр. 29791. – Арк. 225–226 зв.; Спр. 29880. – Арк. 370–371 зв.; Спр. 29916. – Арк. 430–430 зв.; Спр. 29469. – Арк. 201–202; Спр. 30281. – Арк. 72; Спр. 30444. – Арк. 11–11 зв.; Спр. 30678. – Арк. 213–214 зв.; Спр. 30983. – Арк. 150–151 зв.

[156] Там само. – Спр. 29791. – Арк. 225–226 зв.

[157] Там само. – Спр. 29916. – Арк. 430.

[158] Там само. – Спр. 28056. – Арк. 65–65 зв.; Спр. 28118. – Арк. 147–148 зв.; Спр. 28167. – Арк. 216; Спр. 28195. – Арк. 261–264; Спр. 28402. – Арк. 84–85; Спр. 28426. – Арк. 126–127; Спр. 28469. – Арк. 194–195; Спр. 28537. – Арк. 298–299 зв.; Спр. 28806. – Арк. 137; Спр. 29537. – Арк. 319; Спр. 29619. – Арк. 466–466 зв.; Спр. 29789. – Арк. 222–223; Спр. 29916. – Арк. 430–430 зв.; Спр. 29469. – Арк. 201–202; Спр. 30281. – Арк. 72; Спр. 30444. – Арк. 11–11 зв.

[159] Там само. – Спр. 29391. – Арк. 73–73 зв.; Спр. 29498. – Арк. 254–254 зв.

[160] Там само. – Спр. 28632. – 2 арк.; Спр. 28654. – 2 арк.; Спр. 28677. – 2 арк.; Спр. 29242. – Арк. 37–38; Спр. 30678. – Арк. 213–214 зв.; Спр. 30983. – Арк. 150–151 зв.

[161] Там само. – Спр. 30678. – Арк. 213 зв.

дружбою між генералами Опанасом Івановичем Красовським та Дмитром Гавриловичем Бібіковим ще з часів російсько-французької війни 1812–1814 рр. Тож по смерті товариша в 1843 р. київський генерал-губернатор і опікувався його численною родиною.

Окрім того, відклався лист Андрія Опанасовича до матері від 31 березня 1849 р., написаний у складний період їхніх стосунків після його не схваленого матір'ю шлюбу[162]. У листі Опанаса Опанасовича від 20 вересня 1853 р. до якогось Михайла Володимировича йдеться про скрутне фінансове становище молодого офіцера і його плани з огляду на це покинути службу[163]. Нарешті, листом 1853 р. Дарія Андріївна просила тогочасного начальника штабу військово-навчальних закладів Російської імперії Якова Ростовцева про сприяння у влаштуванні сина Василя до Київського Володимирського кадетського корпусу[164].

* * *

Таким чином, виявлені нами у фондах Інституту рукопису НБУВ документи дають змогу стверджувати про існування у XVIII – на початку XX ст. фамільного архіву українського старшинського і дворянського роду шляхетського походження Красовських. Цей архів складався із двох родових архівів – Красовських "чернігівської" та "слобідської" гілок. Основним місцем зберігання архівалій у першому випадку був маєтковий комплекс у с. Новий Білоус під Любечем, а в другому – родинне гніздо у с. Рябушках поблизу Лебедина. Частина архіву на Слобожанщині могла осісти в с. Озаку чи с. Гудимівщині. Документи підтверджували маєткові (а значить, і соціальні) права роду, в чому полягала їхня утилітарна цінність і завдяки чому вони зберігалися упродовж кількох поколінь. Типовою для приватних архівів того часу була нерозділеність службової і власне приватної документації. Родинний епістолярій виявлено частково за XIX ст. Насамкінець додамо, що реґести виявлених маєткових актів і листування Красовських ми плануємо невдовзі опублікувати окремим археографічним виданням.

Світлана Потапенко (Київ). **Фамільний архів Красовських: спроба реконструкції: (За матеріалами фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського).**

На основі документів, виявлених у ф. II "Історичні матеріали" та ф. III "Листування" Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, здійснено спробу реконструювати фамільний архів старшинсько-дворянського роду Красовських. Висловлено припущення, що фамільне рукописне зібрання формувалося протягом XVIII – початку XX ст. і складалося з двох родових архівів – Красовських "чернігівської" та "слобідської" гілок. Переважну більшість документів становили маєткові акти, які були запорукою збереження високого соціального статусу роду. Уточнено біографічні й генеалогічні відомості про рід.

Ключові слова: фамільний архів, Красовські, Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.

[162] Там само. – Спр. 28670. – 2 арк.

[163] Там само. – Спр. 29880. – Арк. 370–371 зв.

[164] Там само. – Спр. 29791. – Арк. 225–226 зв.

Светлана Потапенко (Киев). **Фамильный архив Красовских: попытка реконструкции: (На материалах фондов Института рукописи Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского).**

На основе документов, обнаруженных в ф. II "Исторические материалы" и ф. III "Переписка" Института рукописи Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского, предпринята попытка реконструировать фамильный архив старшинско-дворянского рода Красовских. Выдвинуто предположение, что фамильное рукописное собрание формировалось на протяжении XVIII – начала XX веков и состояло из двух родовых архивов – Красовских "черниговской" и "слободской" ветвей. Подавляющее большинство документов составляли имущественные акты, гарантировавшие высокий социальный статус рода. Уточнена биографическая и генеалогическая информация о Красовских.

Ключевые слова: фамильный архив, Красовские, Институт рукописи Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского.

Svitlana Potapenko (Kyiv). **The Krasovsky Family's Archive: An Attempt at Reconstruction: (Based on the Collections at the Institute of Manuscripts at the Volodymyr Vernadsky National Library of Ukraine).**

The author's study provides a reconstruction of the Krasovsky family's archive using documents from fonds nos. II ("Historical materials") and III ("Correspondence") of the Institute of Manuscripts of the Volodymyr Vernadsky National Library of Ukraine. It is presumed that this archive was formed during the period from the eighteenth to the early twentieth centuries. The whole archive consists of two family archives which belonged to the Krasovskys' from the Chernihiv region and to their allied family branch from the Sloboda Ukraine. Most documents are related to the property of the family and indicate its high social status. Biographical and genealogical data are also clarified in the article.

Key words: family archive, Krasovsky, Institute of Manuscripts of the Volodymyr Vernadsky National Library of Ukraine.

Валентин КАВУННИК (*Київ*)

РИЗЬКИЙ ПРЕЛІМІНАРНИЙ ДОГОВІР ВІД 12 ЖОВТНЯ 1920 РОКУ В ДОКУМЕНТАХ СЕРГІЯ ШЕЛУХИНА

Причини підписання Ризького миру продовжують досліджуватися в історичній літературі. Для прикладу необхідно назвати англомовну монографію професора університету в Торонто Єжи Божецького "Ризький мир і створення міжвоєнної Європи"[1], перекладену польською мовою[2] і презентовану наприкінці 2012 р., та збірник статей "Забутий мир. Ризький договір. Інтерпретації та контроверсії 90 років потому"[3], виданий "Центром польсько-російського діалогу та порозуміння" у Варшаві 2013 р. Як у сучасних статтях збірника, так і в монографії Є. Божецького автори продовжують використовувати польську або російську (комуністичну) історіографічні традиції. Причому питання Української Народної Республіки не розглядається у контексті польсько-російських мирних переговорів у Мінську та Ризі у відповідності до вищезазначених історіографічних традицій.

У польській історіографії Ризький мир розглядається як компроміс між Польщею та Росією, за яким Польща відмовляється від союзу з УНР і визнає більшовицький уряд в Україні, а Росія погоджується на кордон, запропонований польською делегацією. Підписані між Польщею та УНР політичний і військовий договори розглядаються не як підстави союзу між двома державами, а лише як частина східної федеративної політики Ю. Пілсудського. Результат мирних перегорів у Ризі став наслідком боротьби всередині польської делегації між прихильниками двох державних концепцій – Р. Дмовського та Ю. Пілсудського – у зовнішній політиці Польщі. Ці тези обґрунтовуються як у монографіях про Ризький мир Є. Божецького[4], Є. Куманецького[5], Я. Домбського[6], спогадах Станіслава Граб-

---

[1] *Borzecki J.* The Soviet-Polish Peace of 1921 and the Creation of Interwar Europe. – London; New Haven, 2008. – 418 p.

[2] *Idem.* Pokój ryski 1921 roku i kształtowanie się międzywojennej Europy Wschodniej. – Warszawa, 2012. – 429 s.

[3] Zapomniany pokój. Traktat ryski. Interpretacje i kontrowersje 90 lat później / Pod red. Sławomira Dębskiego. – Warszawa, 2013. – 423 s.

[4] *Borzecki J.* The Soviet-Polish Peace of 1921...; *idem.* Pokój ryski 1921 roku...

[5] *Kumaniecki J.* Pokój polsko-radziecki 1921: geneza, rokowania traktat, komisje mieszane. – Warszawa, 1985. – 240 s.

[6] *Dąbski J.* Pokój ryski. Wspomnienia, pertraktacje, tajne układy s Joffem, listy. – Warszawa, 1931. – 224 s.

ського[7], так і в сучасних статтях Є. Божецького “Ризький мир в історії Європи”[8], Я. Бруського “Ризький порядок і чинники його дестабілізації”[9], С. Дембського “До питання про версальсько-ризьку систему і значення Ризького миру в історії Європи”[10], А. Новака “Рига: інтерпретації і наслідки в міжнародній політиці”[11], Д. Наленч “Ризький мир – епізод у польсько-російських стосунках”[12], монографіях М. Прушинського[13], Р. Потоцького[14], Я. Бруського[15], Я. Пісулінського[16], в яких Ризький мир розглядається в контексті зовнішньої політики Польщі. Позиції польських авторів підтримують і сучасні українські історики О. Павлюк[17] та І. Дацків[18]. У вищезазначених працях авторів без жодних доказів неодмінно вказується, що населення України не підтримувало уряду УНР. Винятком є стаття Гжегожа Новіка “Польсько-російська інформаційна війна у 1918–1920 роках”[19], підготовлена на основі двотомної монографії “Розшифровано код «Енігми»”. Її перший (“Zanim złamano «Enigmę» ... polski radiowywiad podczas wojny z bolszewicką Rosją 1918–1920”) та другий (“Zanim złamano «Enigmę»... rozszyfrowano Rewolucję: polski radiowywiad podczas wojny z bolszewicką Rosją 1918–1920”) томи було видано у Варшаві відповідно в 2004 та 2010 рр. У своїй же статті Г. Новік доводить, що з українським рухом, який підтримував ідею самостійної України, не могли впоратися ні більшовицька, ні добровольча російська армії[20]. Ці висновки польський історик зробив на основі існуючих архівних радіоповідомлень військового командування російських армій, які були перехоплені і розшифровані польським генштабом. Найбільш красномовно про ставлення українського населення до УНР свідчить документ Льва

[7] *Grabski S.* Pamiętniki / Przygot. W. Stankiewicz. – Warszawa, 1989. – T. 2. – S. 157–181.

[8] *Borzecki J.* Pokój ryski w historii Europy // Zapomniany pokój. – S. 77–95.

[9] *Bruski J.* Porządek ryski i czynniki jego destabilizacji. Kwestia ukraińska i białoruska w stosunkach polsko-sowieckich 1921–1926 // Ibidem. – S. 303–321.

[10] *Dębski S.* Kilka uwag o systemie wersalsko-ryskim i znaczeniu traktatu ryskiego w historii Europy // Ibidem. – S. 13–31.

[11] *Nowak A.* Ryga: interpretacje i konsekwencje w polityce międzynarodowej // Ibidem. – S. 131–162.

[12] *Nałęcz D.* Pokój ryski – epizod w stosunkach polsko-rosyjskich // Ibidem. – S. 97–130.

[13] *Прушинський М.* Драма Пілсудського. Війна 1920 / Відп. ред. В. П. Вєдіна; пер. з пол. В. В. Булгаков, В. П. Вєдіна. – К., 1997. – С. 310–311.

[14] *Potocki R.* Idea restytucji Ukraińskiej Republiki Ludowej (1920–1939). – Lublin, 1999. – S. 101–123.

[15] *Bruski J.* Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924). – Kraków, 2004. – S. 204–213.

[16] *Pisuliński J.* Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1923. – Wrocław, 2004. – S. 276–295.

[17] Нариси з історії дипломатії України / За ред. В. А. Смолія. – К., 2001. – С. 387–388.

[18] *Дацків І.* Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів, 1917–1923 рр. – Тернопіль, 2009. – С. 376–378.

[19] *Nowik G.* Polsko-rosyjska wojna informacyjna w latach 1918–1920 // Zapomniany pokój. – S. 163–199.

[20] Ibidem. – S. 171.

Троцького від 11 травня 1920 р. У телеграмі повідомлялося, що у "петлюрівців сильна суто військова організація в запіллі, сильніша, ніж більшовицька влада"[21]. Але в польській історичній літературі традиційно й надалі використовуються необґрунтовані висловлювання Я. Домбського та С. Грабського про відсутність підтримки уряду УНР серед українців. Польським історикам значно простіше стверджувати, що уряд УНР не мав стабільної влади на своїй території, бо навіть після підписання військового перемир'я з Росією Польща ніби і не порушила політичної і військової конвенції з УНР.

Сучасні російські історики розглядають Ризький мир як завершення спроби більшовизації Польщі і, відповідно, відмову від політики більшовизації Європи. У польському збірнику "Забутий мир" вміщено статті Міхаїла Нарінського, професора кафедри міжнародних відносин Московського державного університету, "Польсько-більшовицька війна і Ризький мир 1921 року"[22] та Геннадія Матвєєва, професора кафедри західних і південних слов'ян Московського державного університету, "Тактика Адольфа Йоффе під час переговорів з Польщею у справі укладання прелімінарного договору в 1920 році"[23], передруковані з російського журналу "Восточная Европа. Перспективы". Якщо стаття М. Нарінського була перекладена польською мовою без змін, то у своїй статті для польського збірника Г. Матвєєв вперше використав нові архівні документи, які не були зазначені в монографії Я. Домбського та Є. Божецького, але дають чітке уявлення про причини підписання прелімінарного договору від 12 жовтня 1920 р. Комуністичний історик Прохор Ольшанський у виданій 1969 р. монографії "Рижский мир" пише, що Ризький мир є результатом миролюбної політики Росії[24], яка за будь-яку ціну хотіла мати мирні взаємини з сусідніми "буржуазними" і "білогвардійськими" державами. Для порівняння, у монографії "Внешняя политика СССР", виданій О. Трояновським та Б. Штейном у 1945 р., зазначалося, що польська делегація підписала військове перемир'я під загрозою нового контрудару більшовицької армії, але аж ніяк не з "миролюбних" міркувань Росії[25]. Якщо інтервенція Росії до європейських держав з метою поширення своєї влади заперечувалася в комуністичній історіографії, то сучасні російські історики на основі документів підтверджують такі наміри. Незмінним у російській і комуністичній, втім, як і в польській, історичній літературі

---

[21] Польско-советская война 1919–1920: (Ранее неопубликованные документы и материалы): В 2 ч. / Ред. И. Костюшко. – М., 1994. – Ч. 1. – С. 68–69.

[22] *Narinski M.* Wojna sowiecko-polska a pokój ryski 1921 roku // Zapomniany pokój. – S. 33–57; *Наринский М.* Советско-польская война и Рижский мирный договор 1921 года // Восточная Европа. Перспективы. – 2011. – № 2. – С. 24–41.

[23] *Matwiejew G.* Taktyka Adolfa Joffego podczas pertraktacji z Polską w sprawie zawarcia preliminariów pokojowych w 1920 roku // Zapomniany pokój. – S. 201–229; *Матвеев Г.* Тактика А. А. Иоффе на переговорах о прелиминарном мире в Риге 22 сентября – 12 октября 1920 года // Восточная Европа. Перспективы. – 2011. – № 2. – С. 42–47.

[24] *Ольшанский П.* Рижский мир. Из истории борьбы Советского правительства за установление мирных отношений с Польшей: (Конец 1918 – март 1921 г.). – М., 1969. – С. 152, 202.

[25] *Трояновский А., Штейн Б.* История внешней политики СССР. – М.; Л., 1945. – Т. 1. – С. 175.

залишається ігнорування Української Народної Республіки на мирній конференції в Ризі як суб'єкта міжнародного права.

Окремо слід зупинитися на опублікованих у польському збірнику "Забутий мир" статтях Владіміра Снапковського, професора кафедри міжнародних відносин Білоруського державного університету, латвійського історика Ерікса Єкабсона та доктора історичних наук Владислава Верстюка. Так, у своїй публікації "Білорусь, війна польсько-більшовицька і Ризький мир"[26] (російськомовний варіант надрукований у журналі "Восточная Европа. Перспективы"[27]) В. Снапковський протиставляє уряд Білоруської Народної Республіки більшовицькому уряду в Білорусії. Автор залишає відкритим питання законності представництва інтересів білоруського народу більшовицькою (фактично російською) делегацією і не характеризує більшовицький уряд у Білорусії. У статті Ерікса Єкабсона "Польсько-більшовицькі мирні переговори в Ризі – точка зору Латвії"[28] проаналізовано настрої і погляди європейських державних і військових діячів та журналістів, які перебували під час мирних переговорів у Ризі. На жаль, вчений не надав власних висновків щодо перебігу та результатів безпосередньо переговорного процесу. У статті Владислава Верстюка "Ризький мирний договір 1921 року і завершення боротьби за Українську Народну Республіку"[29] (український варіант опублікований у збірнику статей "Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років"[30]) Ризький мир було розглянуто в рамках подій в Україні 1917–1921 рр.

В українській історіографії Ризький мир аналізується у спогадах "Ризьке Андрусово" (1936)[31] В. Кедровського, голови дипломатичної місії УНР у Ризі (січень 1920 – лютий 1921). Серед сучасних досліджень слід назвати монографію І. Нагаєвського "Історія української держави двадцятого століття" (1989)[32], кандидатську дисертацію С. Кобринської "Ризький мир як завершальний етап боротьби (1917–1921 рр.) за утвердження української державності" (1996)[33]. Виняток становить дисертація Д. Скляренка "Україна

[26] *Snapkouski U.* Białoruś, wojna polsko-sowiecka oraz pokój ryski // Zapomniany pokój. – S. 251–275.

[27] *Снапковский В.* Беларусь, советско-польская война и Рижский мирный договор // Восточная Европа. Перспективы. – 2011. – № 2. – С. 48–52.

[28] *Jekabson E.* Polsko-sowieckie rozmowy pokojowe w Rydze – punkt widzenia Łotwy // Zapomniany pokój. – S. 323–343.

[29] *Werstiuk W.* Ryski traktat pokojowy 1921 roku i zakończenie walk o Ukrainską Republikę Ludową // Ibidem. – S. 277–301.

[30] *Верстюк В.* Ризький мирний договір 1921 р. і завершення боротьби за Українську Народну Республіку // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. – К., 2011. – Вип. 6. – С. 337–366.

[31] *Кедровський В.* Рижське Андрусово: Спомини про російсько-польські мирові переговори в 1920 р. – Вінніпег, 1936. – 64 с.

[32] *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1994. – С. 360–365.

[33] *Кобринська С.* Ризький мир як завершальний етап боротьби (1917–1921 рр.) за утвердження української державності: Дис. ... канд. юр. н. / Київський університет ім. Тараса Шевченка. – К., 1996. – 155 с.

і Ризька мирна конференція (1920–1921 рр.)" (1999)[34], яка побудована на документах, опублікованих у комуністичних збірниках, а тому її висновки збігаються із комуністичною версією підписання Ризького миру, представленою в монографії П. Ольшанського. Причини підписання Ризького миру досліджуються у монографіях: В. Матвієнка "Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії" (2002)[35], В. Соловйової "Українська дипломатія у країнах центральної Європи 1917–1920 рр." (2006)[36], М. Гетьманчука "Українське питання в радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.)" (1998)[37] та "Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного у 1920–1939 роках" (2008)[38]. У всіх цих монографіях та дисертаціях Ризький мир аналізується на основі документів Сергія Шелухина, представника УНР на польсько-російській мирній конференції в Ризі.

Оригінали доповідей та листів С. Шелухина зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України у фонді № 3696 "Міністерство Закордонних Справ УНР", а їхні копії – у фонді № 1429 "Канцелярія Директорії". Частина ж документів опублікована у збірнику "Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.)"[39], презентованому у грудні 2010 р. в Дипломатичній академії України. Повний перелік документів С. Шелухина та місце їх зберігання представлені в додатку даної статті.

Висновки про Ризький мир С. Шелухин написав у листі до Симона Петлюри – голови УНР. Зміст цього листа було опубліковано у статті "Лекція для Головного Отамана"[40] автора "Правдивого" в газеті "Український вістник" за 7 лютого 1921 р. Потім його було передруковано у львівському журналі "Немезіда"[41] за 1936 р., а 1948 р. навіть видано в Парижі окремою брошурою ("Лист до С. Петлюри про Ризький договір")[42]. Свої міркування С. Шелухин продовжив розвивати в публікаціях "Україна перед Лігою Націй"[43] в журналі

[34] *Скляренко Д.* Україна і Ризька мирна конференція (1920–1921 рр.): Дис. ... канд. іст. н. / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 1999. – 173 с.

[35] *Матвієнко В.* Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії. – К., 2002. – С. 357.

[36] *Соловйова В.* Дипломатична діяльність Українських національних урядів 1917–1921 рр. – К., 2006. – С. 320–335.

[37] *Гетьманчук М.* Українське питання в радянсько-польських відносинах у 1920–1939 роках. – Львів, 1998. – С. 61–62.

[38] *Його ж.* Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.). – Львів, 2008. – С. 97.

[39] Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.): Документи і матеріали / Упоряд. Л. Андрієвська та ін.; редкол. К. Грищенко (голова) та ін. – К., 2010. – 592 с.

[40] *Правдивий.* Лекція для Головного Отамана // Український вістник. – 1921. – 7 лютого. – С. 1–2.

[41] Лист сенатора С. Шелухина до отамана Петлюри // Немезіда. – 1936. – Ч. 2. – Травень. – С. 37–49.

[42] *Шелухин С.* Лист до С. Петлюри про Ризький договір. – Париж, 1948. – С. 6–12.

[43] *Його ж.* Україна перед Лігою Націй // Воля. – 1921. – Т. 1. – Ч. 3. – С. 443–446.

"Воля" (1921); "До законності" (1922)[44] в газеті "Український прапор"; книжці "Петлюрівці у світлі права" (1922)[45], монографії "Варшавський договір між поляками і С. Петлюрою 21 квітня 1920 року" (1926)[46]; рефераті "Історико-правні підстави української державності" (1929)[47].

Метою статті є аналіз висновків, що містяться у доповідях і листах С. Шелухина про причини та наслідки Ризького миру для України. Для перевірки достовірності інформації в документах С. Шелухина вперше використано доповіді В. Кедровського, Т. Олесіюка, службове розслідування О. Ейхельмана – товариша міністра (віце-міністра) закордонних справ УНР, протоколи та додатки засідань мирної конференції в Ризі, аналітичну статтю Адольфа Йоффе – голови більшовицької делегації в Ризі. До опису фонду № 3697 "Дипломатична місія УНР в Латвії" 30 травня 2012 р. було внесено п'ять справ, сформованих протягом лютого, червня та грудня 1984 р., що зберігалися на стелажах архіву, але так і не внесених до опису. У цих справах зберігалися доповіді В. Кедровського та Т. Олесіюка, в яких записано приватні переговори українських дипломатів з головою польської делегації. У виданих монографіях та захищених дисертаціях до червня 2012 р. не може бути відомостей із цих архівних документів. Так само в наукових роботах з питань досліджень Ризького миру не використовувалися листи О. Ейхельмана, протоколи та додатки до них, хоча ці документи постійно зберігалися в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України у фонді № 3696 "Міністерство Закордонних Справ УНР" та № 4 "Народний комісаріат закордонних справ УРСР". У Кембриджі (штат Массачусетс, США) 1998 р. Фелікс Крайзель із передмовою та коментарями видав збірник основних робіт Адольфа Йоффе під назвою "Дипломат революции"[48], які не використовувалися в наукових дослідженнях. Автобіографію та рукописи дипломата із сімейного архіву для публікації надала його дочка Надія Йоффе.

Після повернення з Риги до Відня С. Шелухин змінив свої висновки. Перші висновки він як представник від УНР сформулював у доповіді від 15 жовтня, за якими "Польща намагається забрати собі якнайбільше чужих територій". На його думку, саме з цією метою польська делегація і визнала представництво більшовицького уряду в Україні. Після підписання перемир'я в Ризі Польща забезпечила собі право на володіння українськими землями, які б за умови існування УНР їй не належали. На його переконання, мирні переговори в Ризі були схожими на переговори в Бересті. Але, якщо за Берестейським мирним договором 9 лютого 1918 р. більшовицький уряд в Україні не був визнаний і німецькі війська звільнили Україну від більшовиків, то польський уряд, навпаки, визнав маріонетковий, причому навіть ще й фік-

---

44 *Його ж.* До законности // Український прапор. – 1922. – Ч. 4. – 28 січня. – С. 6.

45 *Його ж.* Петлюрівці у світлі права. – Львів; Відень, 1922.

46 *Його ж.* Варшавський договір між поляками і С. Петлюрою 21 квітня 1920 року. – Прага, 1926.

47 *Його ж.* Історико-правні підстави української державности (Промова на соборницькому святі в Празі 12 січня 1929 року). – Вінніпеґ, 1929.

48 *Иоффе А.* Дипломат революции: Сборник работ / Вступ. и коммент. Ф. Крайзель. – Кембридж, 1998. – 449 с.

тивний уряд Х. Раковського в Україні, хоча польська армія так само перемагала на фронті[49]. Висновки С. Шелухина про диктування Польщею своїх умов російській стороні на мирній конференції було зроблено після розмови 7 жовтня з Я. Домбським – головою польської делегації в Ризі, під час візиту дипломатичних представників УНР до польської делегації. При зустрічі С. Шелухин наголосив, що в умовах успіхів і перемог польської і української армій польська делегація могла легко відкинути вимоги більшовиків щодо визнання УСРР, а не приймати їх. Крім того, в Ризі були відомі інструкції з Москви, за якими уповноваженому більшовицької делегації дозволялося йти на всі можливі поступки для досягнення миру найближчим часом[50].

Повертаючись з Риги, 21 жовтня С. Шелухин зупинився в Посольстві УНР у Берліні, де також поділився своїми міркуваннями про перемир'я в Ризі. У першому інформаційному бюлетені, підготовленому цим посольством, повідомлялося, що 7 жовтня С. Шелухин спільно з В. Кедровським і Т. Олесіюком передали ноту Я. Домбському[51]. У цьому дипломатичному документі зазначалося, що Росія створила маріонетковий більшовицький уряд в Україні і на мирних переговорах представила його як законного представника інтересів українського народу, хоча Україна не тільки не воювала проти Польщі, а є її союзницею у визвольній війні проти Росії. До того ж українське населення "кипить боротьбою проти більшовиків"[52].

Утім, С. Шелухин змінює свої висновки вже у листах до Андрія Ніковського[53] та Симона Петлюри[54] відповідно 4 та 17 листопада 1920 р. У цих листах він звинувачує Андрія Лівицького – голову дипломатичної місії УНР у Варшаві, а з 14 жовтня голову уряду УНР, у згоді на визнання Польщею більшовицького уряду в Україні. При цьому він наводить факти з перших власних доповідей, які раніше ігнорував. Під час зустрічі представників УНР з членами польської делегації 7 жовтня Я. Домбський заявив, що визнання УСРР було узгоджено з А. Лівицьким ще у Варшаві. У своєму листі до А. Ніковського С. Шелухин навіть дописав підтвердження від Т. Олесіюка слів Я. Домбського[55]. Але В. Кедровський у своїх спогадах, детально описуючи цю зустріч з членами польської делегації, відзначив, що заява Я. Домбського була неправдивою, і нічого про слова Т. Олесіюка не згадав. Більше того, В. Кедровський написав, що С. Шелухин сам не повірив у слова голови польської делегації і зауважив, якби А. Лівицький так зробив, то він був би зрадником[56]. Утім, це не завадило С. Шелухину пізніше змінити свої погляди.

[49] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 380–381; Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 430. – Арк. 41–42.

[50] Там само. – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 371–373; Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 430. – Арк. 24–26.

[51] Там само. – Ф. 3619. – Оп. 3. – Спр. 24. – Арк. 44–48.

[52] Історія української дипломатії... – С. 425–426.

[53] Там само. – С. 427–432; ЦДАВО. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 430. – Арк. 46–49.

[54] ЦДАВО. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 7. – Арк. 149–153.

[55] Історія української дипломатії... – С. 427–432; ЦДАВО. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 430. – Арк. 46–49.

[56] *Кедровський В.* Рижське Андрусово... – С. 19.

Копії листів та доповідей С. Шелухина було надіслано до Державної канцелярії УНР. Після ознайомлення з цими документами С. Петлюра видав резолюцію від 13 грудня 1920 р., за якою одіозна заява Я. Домбського називалася непорозумінням і навмисним перекручуванням слів А. Лівицького з метою «оправдання зла». Міністерство закордонних справ УНР повинно роз'яснити це С. Шелухину і В. Кедровському[57]. За дорученням С. Петлюри, А. Ніковський у листі до товариша Отто Ейхельмана попросив провести розслідування щодо ймовірної заяви А. Лівицького. На основі спільного звіту В. Кедровського та Т. Олесіюка від 29 вересня[58] та доповіді С. Шелухина від 10 жовтня[59] О. Ейхельман встановив, що Я. Домбський порушив договір між Польщею та УНР. Для виправдання своїх дій голова польської делегації висунув аргумент, який, як йому здавалося, він знайшов у розмові з А. Лівицьким. Якби в Я. Домбського був такий козир, як згода А. Лівицького на визнання УСРР на мирних переговорах в Ризі, то він би використав його в розмові з Т. Олесіюком, а польський посол в Латвії Вітольд Каменецький не вибачався б перед С. Шелухиним за визнання Польщею УСРР[60]. У своєму розслідуванні О. Ейхельман згадує статтю у львівській газеті "Український вістник", в якій начебто Т. Олесіюк додатково до службового звіту мав надати пояснення, які б підтвердили правдивість заяви Я. Домбського. У номері цієї газети від 7 лютого 1921 р. надруковано статтю "Лекція для Головного Отамана (від нашого кореспондента)" автора "Правдивого", в якій фактично представлено лист С. Шелухина до С. Петлюри[61]. Жодної іншої інформації щодо підтвердження заяви Я. Домбського на згоду А. Лівицького у номерах газети до кінця 1921 р. немає. Надруковано лише статтю у трьох частинах "Ризький мир" в числах за вересень–листопад 1921 р., але і в них немає схожих відомостей.

Ще до початку засідань у Ризі в листі до В. Кедровського від 17 вересня А. Лівицький сформулював інтереси УНР. Він, зокрема, писав, що офіційна участь на конференції в Ризі є політичним завданням уряду УНР. Разом з цим полякам необхідно "товмачити", що суверенність більшовицького уряду в Україні – це "фікція і шулерство". Уряд УНР погодиться на мир між Польщею та Росією лише за умови "передачі влади в Україні законному уряду Директорії УНР"[62].

На польсько-більшовицьку мирну конференцію в Ризі від уряду УНР було відправлено дві делегації: перша делегація на чолі з А. Лівицьким, друга – із С. Шелухиним. Міністр закордонних справ Польщі Є. Сапєга у радіотелеграмі від 11 вересня запропонував комісарові закордонних справ Росії Г. Чичеріну допустити делегацію УНР на чолі з А. Лівицьким до участі в мирних переговорах. У відповіді від 12 вересня Г. Чичерін відмовився

[57] ЦДАВО. – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 368–369.

[58] Там само. – Ф. 3697. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 55–57.

[59] Там само. – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 371–373; Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 430. – Арк. 24–26.

[60] Там само. – Спр. 406. – Арк. 57–63.

[61] *Правдивий.* Лекція для Головного Отамана // Український вісник. – 1921. – 7 лютого..

[62] ЦДАВО. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 370. – Арк. 95.

від такої пропозиції, пояснивши це тим, що ніякої демократичної України взагалі не існує, тому що Україна є самостійною більшовицькою республікою, союзна Росії і бере участь у мирних переговорах[63]. У свою чергу А. Лівицький вимагав від Ради Оборони Польщі дати відповідь на зухвалу телеграму Г. Чичеріна, але проти цього виступили всі польські політичні партії. На вимогу А. Лівицького Я. Домбський на мирних переговорах повинен вимагати від Росії декларації про суверенітет України, з подальшими вимогами українського характеру "совітської влади на Україні"[64]. Другу делегацію від УНР на чолі вже із С. Шелухиним, яка мала брати участь вже у складі польської делегації[65], до мирних переговорів відмовився допускати вже Леон Василевський – заступник голови польської делегації і прихильник політики Ю. Пілсудського[66]. Він заявив, що про допущення української делегації на мирні переговори не може бути й мови[67]. У своїх спогадах секретар польської делегації Олександр Ладось писав, що Л. Василевський не хотів продовження війни проти Росії, а вірив у створення федерації народів за зразком Польської Республіки 1772 р. Нова федерація мала утворитися на руїнах більшовицької (російської) держави[68].

Дипломатичні акції А. Лівицького перед польським урядом абсолютно не відповідали підозрам С. Шелухина. Так звані прихильники політики Ю. Пілсудського, як і власне "керівник" держави, ні в Раді Оборони, ні в польському уряді чи парламенті не здійснювали жодних заходів на підтримку УНР.

На засіданні конференції 24 вересня Адольф Йоффе оголосив більшовицьку декларацію про визнання Росією незалежності України та Білорусії. Відповідно до її умов до 5 жовтня в ультимативній формі встановлювався термін чинності більшовицьких мирних пропозицій. У протоколі восьмого засідання від 27 вересня польська сторона вказала на ультимативне формулювання російською делегацією терміну підписання перемир'я і прелімінарного договору і зазначила, що це не сприятиме легкому і швидкому досягненню результатів мирних переговорів[69]. Утім, така позиція не завадила членам польської делегації запитати у В. Кедровського, "чому більшовики не мають права говорити від імені України"[70].

У приватних розмовах з В. Кедровським і Т. Олесіюком до 29 вересня 1920 р. Я. Домбський продовжував декларувати, що Польща не відмовляється від політичної і військової конвенції з УНР. Визнання Польщею представництва УСРР він пояснював необхідністю з тактичних мотивів, щоб одразу

---

[63] Документы внешней политики СССР: В 22 т. / Ред. Г. Фокина, Е. Гармаша и др. – М., 1959. – Т. 3: 1 июля 1920 г. – 18 марта 1921 г. – С. 178.

[64] *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції 1917–1921. – К., 2003. – С. 430.

[65] ЦДАВО. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 318. – Арк. 241–246.

[66] Там само. – Ф. 3656. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 19–20.

[67] Кедровський В. Рижське Андрусово... – С. 21.

[68] *Ładoś A.* Wasilewski w rokowaniach ryskich: (Wspomnienia osobiste) // Niepodległość. – 1937. – T. 16. – S. 239.

[69] ЦДАВО. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 715. – Арк. 86–87.

[70] Там само. – Ф. 3697. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 55–57.

не зірвати переговори. За словами голови польської делегації, польські повноваження, які прийняла більшовицька делегація, передбачають тільки переговори з РСФРР. Він навіть вказував, що польська делегація в дебатах і деклараціях свідомо не вживає назви “УСРР”, а користується виключно “РСФРР”[71]. Його слова підтверджуються протоколами засідань[72]. Крім цього, під час дискусій на засіданнях мирної конференції Я. Домбський використовував аргументи саме А. Лівицького. Наприклад, на засіданні 4 жовтня у своїй заяві голова польської делегації наголосив, що російська делегація представляє удавані суверенні, а насправді цілком залежні від більшовицької Росії територіальні більшовицькі організації. Російська більшовицька армія згадується з метою маскування під новою формою старих загарбань під час переговорів про перемир’я[73]. Я. Домбський також обіцяв, що при формулюванні сторін у договорі польська делегація на підставі своїх повноважень опротестує повноваження УСРР як учасника переговорного процесу. Голова польської делегації запевняв, що польська сторона буде затягувати переговори, аж доки Україна організує військову силу для продовження самостійної війни. Разом з тим Я. Домбський підкреслював, що участь української делегації є неможливою. У випадку участі делегації УНР у мирних переговорах більшовики одразу б зірвали переговори, а польська делегація не може взяти на себе таку відповідальність[74].

Відповідно до протоколу першого засідання головної комісії від 28 вересня було представлено тільки один проект прелімінарного договору від більшовицької делегації. У ході засідання А. Йоффе нагадав, що мирні пропозиції більшовицької делегації, оголошені 24 вересня, будуть чинними тільки до 5 жовтня. У своїй монографії Є. Божецький на підставі доповіді А. Йоффе від 30 вересня до Г. Чичеріна довів, що ініціатором проведення таємних зустрічей голів делегацій був Я. Домбський[75]. У його роботі також процитовано особисту інструкцію В. Леніна для А. Йоффе, додану до протоколу пленарної сесії ЦК РКП(б) від 23 вересня. Від руки В. Ленін написав, що порозуміння з Польщею можливе тільки за умови визнання Польщею більшовицької України та Білорусії[76]. Саме тому на першому таємному засіданні 1 жовтня А. Йоффе заявив, що Росія однозначно воюватиме за Україну[77]. У телеграмі В. Леніна до А. Йоффе від 2 жовтня рекомендувалося оголосити, що Польща відповідатиме за зимову кампанію, якщо не буде встановлено будь-яких домовленостей до вказаного терміну[78]. Причому, як зазначав у спогадах С. Грабський, саме Польща повинна визнати більшовицькі уряди в Україні та Білорусії[79]. У своїй статті Г. Матвєєв цитує доку-

[71] Там само.

[72] Там само. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 715. – Арк. 60–94.

[73] Там само. – Арк. 70–72.

[74] Там само. – Ф. 3697. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 55–57.

[75] *Borzecki J.* Pokój ryski 1921 roku... – S. 130.

[76] Ibidem. – S. 200.

[77] *Dąbski J.* Pokój ryski. Wspomnienia... – S. 78.

[78] *Ленин В.* Неизвестные документы. 1891–1922 / Подгот. Ю. Амиантов и др. – М., 1999. – С. 397.

[79] *Grabski S.* Pamiętniki. – T. 2. – S. 175.

мент, підписаний 5 жовтня, який не зазначений у монографіях Я. Домбського та Є. Божецького. У цьому документі вказано чотири основні положення майбутнього військового перемир'я та прелімінарного договору, за одним з яких Польща зобов'язується підписати договір саме з більшовицькою Україною[80]. Тому наміри Я. Домбського опротестувати представництво УСРР не втілилися в життя. На підставі вищезазначених документів можна стверджувати, що Росія передбачала продовження війни, якби Польща відмовилася визнавати уряд УСРР законним урядом в Україні. У своїй статті, присвяченій дипломатичній діяльності А. Йоффе на мирній конференції в Ризі, Г. Матвєєв довів, що голова більшовицької делегації примусив польську сторону підписати протокол до 5 жовтня 1920 р.[81]. У спогадах, підготовлених у квітні 1921 р., тобто одразу після ратифікації Ризького мирного договору, А. Йоффе вказував, що Польща підписала мир під загрозою фактичної війни[82].

Після п'яти днів таємних зустрічей (від 1 до 5 жовтня) і під страхом початку зимової військової кампанії проти Росії Я. Домбський прийняв головну вимогу більшовицької делегації. Він змінив своє ставлення до представників УНР. Є. Божецький також наводить доповідь майора польської армії Полякевича генералові Кулінському від 6 жовтня, в якій сказано, що польські ліві партії вже почали шукати аргументів "для ліквідації своїх стосунків з Петлюрою"[83].

Замість того, щоб визнати факт порушення своєї частини політичного і військового договорів з УНР, зради свого союзника, голова і члени польської делегації доводили протилежне. На четвертому засіданні Балтійської конференції від 11 жовтня, в якій брали участь представники УНР В. Кедровський та С. Шелухин, голова конференції й міністр закордонних справ Латвії Зігмунд Меєрович запитав польського посла в Ризі Вітольда Каменецького про хід польсько-російських переговорів. Польський посол, який, до речі, був членом польської делегації і прихильником політики Ю. Пілсудського, розповів про готовий текст прелімінарного договору між Польщею, з однієї сторони, та більшовицькими Росією та Україною – з другої. Представник від УНР С. Шелухин зауважив, що більшовицький уряд в Україні є фіктивним і в жодному разі не представляє волі населення всієї України. Росія створила цей маріонетковий уряд, а Польща веде з ним переговори. В. Каменецький відповів, що Польща визнає незалежність Української держави і у боротьбі двох урядів в Україні симпатії Польщі є на стороні національного уряду. Втім, Польща не може продовжувати війну через внутрішній конфлікт в Україні. На запитання В. Кедровського, як Польща може підписати мир з більшовицькою Україною, якщо ніколи з нею не воювала, польський посол не відповів, але зазначив, що Польща буде продовжувати виконувати свою частину договору з УНР. Навіть більше, він вважає, що прелімінарний договір, підписаний Польщею з УСРР від 12 жовтня, не суперечить договору Польщі з УНР від 21 квітня 1920 р. Після цього В. Кедровський нагадав, що між Польщею і Україною існує політична конвенція, а відповідно до четвертої

[80] *Matwiejew G.* Taktyka Adolfa Joffego... – S. 227.
[81] Ibidem. – S. 227–229.
[82] *Иоффе А.* Дипломат революции. – С. 149–150.
[83] *Borzecki J.* Pokój ryski 1921 roku... – S. 188.

статті цього договору Польща зобов'язується не підписувати жодних міжнародних договорів, спрямованих проти України. Польсько-український договір порушений тим фактом, що Україна не представлена на польсько-російських переговорах. Польський посол не зміг відповісти на це питання, бо, як він зазначив, йому не відомий точний текст конвенції[84].

Якщо В. Каменецький у приватній розмові з С. Шелухиним 7 жовтня пояснював необхідністю для Польщі підписати військове перемир'я до дати, встановленої у більшовицькій декларації[85], то 11 жовтня він вже заявляє, що Польща не може воювати через внутрішню боротьбу в Україні[86]. На засіданні 11 жовтня В. Каменецький вже повторював заяву Я. Домбського, що визнання УСРР відбулося нібито у порозумінні з А. Лівицьким, хоча ще 7 жовтня у розмові із С. Шелухиним він цього не говорив.

На засіданні закордонної комісії Польського парламенту, перед ратифікацією прелімінарного договору і військового перемир'я, депутати Скарбек і Лютосальський поставили запитання: чи не суперечить договір від 12 жовтня між Польщею і УСРР договору від 21 квітня 1920 р. між Польщею і УНР, враховуючи ту обставину, що ці два договори підписав Я. Домбський – віцеміністр закордонних справ Польщі. Міністр закордонних справ Польщі Є. Сапєга відповів, що вищезазначені документи не суперечать один одному, а сам Я. Домбський попросив припинити дискусії з цього питання[87]. Уряд УНР 20 жовтня 1920 р. надіслав ноту протесту до міністра закордонних справ Польщі Є. Сапєги, в якій вказувалося на суперечливість договорів від 21 квітня і 12 жовтня 1920 р.[88]. Проте польський уряд не дав свого пояснення.

Офіційна позиція УНР щодо мирних переговорів у Ризі представлена в обіжнику (циркулярі) про польсько-українські взаємини до послів і голів місій УНР за кордоном. У документі повідомлялося, що під загрозою війни Польща припинила захищати інтереси свого союзника УНР. Підписанням договору від 12 жовтня 1920 р. Польща не тільки не виконала частину своїх зобов'язань за політичною конвенцією 21 квітня 1920 р. з УНР, а навіть порушила їх, визнавши на території України інший уряд[89]. Українським дипломатам, утім, як і сучасникам мирних переговорів у Ризі, не було відомо про таємні переговори голів делегацій, не кажучи вже про інструкції В. Леніна до А. Йоффе. Але висновок в обіжнику УНР про те, що Ризький прелімінарний договір і військове перемир'я є наслідком ультиматуму Росії до Польщі, підтверджується архівними документами А. Йоффе та В. Леніна, які представлені в новітніх історичних дослідженнях та збірниках документів.

За час своєї дипломатичної служби Сергій Шелухин не вперше змінює свої висновки. У складі делегації УНР на Мирній конференції в Парижі він спочатку звинувачував у державній зраді членів делегації С. Томашівського

---

[84] ЦДАВО. – Ф. 3697. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 123–124.

[85] Там само. – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 371–373; Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 430. – Арк. 24–26.

[86] Там само. – Ф. 3697. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 123–124.

[87] Польша. Прения в Сейме по поводу ратификации договора // Известия. – 1920. – № 243 (1090). – 30 окт. – С. 2.

[88] ЦДАВО. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 324. – Арк. 69.

[89] Там само. – Спр. 318. – Арк. 241–246.

і В. Панейка[90], а потім і самого голову – Михайла Тишкевича[91]. Після прелімінарного договору і військового перемир'я від 12 жовтня С. Шелухин продовжив звинувачувати у державній зраді вже А. Лівицького. У зв'язку із систематичними заходами, які дискредитували в очах європейських держав уряд УНР, Микола Василько, голова дипломатичної місії УНР у Швейцарії та Італії, наполягав на виключенні С. Шелухина з партії соціалістів-федералістів[92].

Спростуванню безпідставних наклепів С. Шелухина, починаючи від Версальської до Ризької мирних конференцій, можна присвятити цілу статтю. Усі його звинувачення ґрунтуються на особливостях його характеру, а використані докази є чутками, які створював і підтримував сам С. Шелухин. Він також користувався наклепами, що поширювалися російськими або польськими дипломатичними, військовими чи державними діячами в європейській пресі та приватних розмовах між впливовими політиками.

Крім заяви Я. Домбського про згоду А. Лівицького на визнання Польщею УСРР, яка беззастережно лягла в основу нових висновків, С. Шелухин почав шукати втручання А. Лівицького щодо свого призначення. На переконання С. Шелухина, у зв'язку із затримкою надсилання на його ім'я повноважень він втратив час для зустрічей з Є. Сапєгою та Ю. Пілсудським для з'ясування становища на мирній конференції в Ризі. Цією ж причиною він пояснює і свій пізній від'їзд до Риги, куди прибув аж 4 жовтня. Призначення С. Шелухина на посаду голови делегації УНР на мирну конференцію в Ризі було здійснено урядом за відома А. Ніковського та О. Ейхельмана. Разом із С. Шелухиним розглядалася й кандидатура Максима Славинського. Від України на мирних переговорах з Росією у червні 1918 р. в Києві брали участь і С. Шелухин, і М. Славинський. Обидва дипломати чудово орієнтувалися в українсько-російських міжнародно-правових відносинах, тому цілком закономірно, що кандидатура М. Славинського розглядалася нарівні з С. Шелухиним. Дійсно, А. Лівицький першим подав пропозицію про склад делегації на мирну конференцію в Ризі, в якій головою був запропонований М. Славинський, а С. Шелухин – його заступником[93]. Але С. Шелухин у своїх доповідях представляв цей проект як офіційне призначення навіть за відсутності підпису А. Ніковського чи О. Ейхельмана. У листі 22 вересня Іван Фещенко-Чопівський, голова торговельно-фінансової місії УНР у Варшаві, писав, що С. Шелухин своєчасно не виїхав до Риги в першу чергу у зв'язку з тяжким станом здоров'я[94]. Але у своїх листах до А. Ніковського та С. Петлюри С. Шелухин звинувачує саме А. Лівицького у запізнілому отриманні повноважень[95]. За логікою його листів виходить, що А. Лівицький цілеспрямовано намагався перешкодити С. Шелухину захищати інтереси

[90] Там само. – Ф. 3603. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 114–115.

[91] Там само. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 361. – Арк. 9–18.

[92] Там само. – Спр. 7. – Арк. 222.

[93] Там само. – Спр. 370. – Арк. 108.

[94] Там само. – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 82.

[95] Історія української дипломатії... – С. 427–432; ЦДАВО. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 7. – Арк. 149–153.

УНР. Втім, ні попередні, ні нові висновки С. Шелухина не підтверджуються документацією українських, російських чи навіть польських дипломатів.

Отже, висновки Сергія Шелухина, що польська делегація могла диктувати мирні пропозиції російській делегації і захищати інтереси УНР, не підтвердилися жодним документом. Навпаки, саме А. Йоффе, як голова більшовицької делегації, в ультимативній формі диктував свої умови польській стороні, а питання влади в Україні було принциповим. Під час зустрічі українських та польських дипломатів 7 жовтня та у дискусіях з В. Каменецьким на засіданні Балтійської конференції 11 жовтня С. Шелухин послідовно захищав інтереси УНР. Але після повернення до Відня він кардинально змінює свої переконання і вважає, що Ризьке перемир'я і прелімінарний договір були наслідком згоди А. Лівицького на визнання УСРР. На основі документальних свідчень було встановлено, що А. Лівицький у Варшаві постійно захищав інтереси України і не міг дати такої згоди. Політика польської делегації при підписанні військового перемир'я і прелімінарного договору виключно залежала від результатів таємних переговорів. Прихильники ж політики Ю. Пілсудського Л. Василевський та В. Каменецький не тільки не вжили жодних заходів для захисту інтересів України, а й навіть особисто виступали проти допущення делегатів від УНР до переговорного процесу.

Документи С. Шелухина про мирну конференцію в Ризі зберігаються в окремих справах в особовому фонді № 3695 "Шелухин Сергій" та фонді № 3696 "Міністерство Закордонних Справ УНР". Саме цим можна пояснити домінування документів С. Шелухина в українських історичних монографіях, в яких розглядається Ризький мир. Але для предметного дослідження причин підписання прелімінарного договору і військового перемир'я в Ризі необхідно використовувати всі доступні документи дипломатів України, Росії та Польщі.

ДОДАТОК

Доповіді, листи та телеграми Сергія Шелухина, в яких розглядається підписання прелімінарного договору і військового перемир'я в Ризі 12 жовтня 1920 року у фондах Центрального архіву вищих органів влади та управління України

1. Телеграма від 12.IX.1920 про необхідність проведення наради спільно з польським урядом; висловлено прохання, щоб А. Ніковський і В. Прокопович прибули до Варшави. (ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 430. – Арк. 1).

2. Телеграма від 21.IX.1920, С. Шелухин пояснює, чому він не здатний працювати ні з М. Славинським, ні з М. Тишкевичем, ні з табором "Волі". (Там само. – Арк. 7).

3. Заява А. Ніковському від 22.IX.1920, в якій С. Шелухин відмовляється виїжджати до Риги, бо головою делегації призначений М. Славинський, який може зіпсувати переговорний процес, оскільки 1917 р. виступав проти УНР у складі уряду О. Керенського. (Там само. – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 83–84; Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 430. – Арк. 5–6).

4. Телеграма від 28.IX.1920 про виїзд до Риги, де очікує уповноваження і комунікат, демісію М. Славинського, приїзд членів делегації від МЗС. (Там само. – Спр. 370. – Арк. 105).

5. Телеграма від 08.X.1920 про бездіяльність українських дипломатів у Парижі і Лондоні, що рівнозначно державній зраді. (Там само. – Спр. 430. – Арк. 21).

6. Доповідь А. Ніковському від 10.X.1920 про дипломатичні поразки УНР через відсутність належної роботи українських дипломатів у Лондоні і Парижі, а також про визнання польською делегацією двох урядів в Україні. (Там само. – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 371–373; Ф. 3696 – Оп. 2. – Спр. 430. – Арк. 24–26).

7. Доповідь А. Ніковському від 12.X.1920 про перебіг подій 11 жовтня на засіданні делегації і розмову з польським послом у Латвії В. Каменецьким щодо безпідставності визнання українського більшовицького уряду. (Там само. – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 376–377; Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 430. – Арк. 33–34).

8. Доповідь А. Ніковському від 14.X.1920 про перебіг подій 13 жовтня на засіданні Ради делегатів і розмову з В. Каменецьким щодо визнання польською делегацією українського більшовицького уряду. Про діяльність М. Тишкевича як головну причину дипломатичного неуспіху в Парижі. (Там само. – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 378–379; Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 430. – Арк. 43–44).

9. Доповідь А. Ніковському від 15.X.1920 про імперіалістичні наміри Польщі щодо захоплення не тільки українських, а й литовських земель. Про повторення на Ризькій мирній конференції ситуації з фіктивним українським більшовицьким урядом, що була на Берестейській конференції, але з негативним результатом для УНР. (Там само. – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 380–381; Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 430. – Арк. 41–42).

10. Доповідь А. Ніковському від 15.X.1920 про прибуття полк. армії УНР Дідковського і Данильчука для роботи над військовою конвенцією, про ревізію місій УНР за кордоном взагалі і паризької делегації зокрема. Про безпідставність перебування дипломатичної місії УНР на польсько-більшовицьких переговорах в Ризі. (Там само. – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 382–383; Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 430. – Арк. 44–45).

11. Лист А. Ніковському від 04.XI.1920 про невдачі в Ризі: наведено дві причини цього – "через поляків і нас самих": 1) непрозора політика польського уряду щодо УНР і 2) діяльність А. Лівицького на посаді голови місії УНР у Польщі. Порушення питань про призначення голови делегації УНР у Ризі й про визнання А. Лівицьким УСРР (Там само. – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 384–387; Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 430. – Арк. 46–49). Опубліковано: Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.): Документи і матеріали / Упоряд. Л. Андрієвська та ін.; редкол. К. Грищенко (голова) та ін. – К.: Вид-во гуманіст. л-ри, 2010. – С. 427–432.

12. Лист Головному Отаману С. Петлюрі від 17.XI.1920, в якому безпідставно критикується діяльність М. Тишкевича і міністра А. Лівицького як причини невдачі дипломатії УНР в Європі і на польсько-більшовицькій конференції в Ризі. (ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 7. – Арк. 149–153).

13. Лист голові дипломатичної місії УНР в Латвії В. Кедровському від 19. XI.1920 про необхідність зміни орієнтації зовнішньої політики на Францію та Англію, критика діяльності А. Лівицького та М. Тишкевича для дипломатії УНР. У виборі між Англією та Францією С. Шелухин рекомендує Англію, бо Міністерство закордонних справ Франції підтримує російських дипломатів, які працювали в

Парижі на Колчака, Денікіна, Врангеля. (Там само. – Ф. 3697. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 8).

14. Лист А. Ніковському від 05.I.1921 про звернення дипломатів УНР Р. Смаль-Стоцького, А. Марголіна до генерала П. Скоропадського щодо представлення інтересів УНР у Лізі Націй. Опис брошури “L'Ukraine et la Petite Entente” французького громадського і політичного діяча Ch. De Laviere, в якій критикується політика С. Петлюри за останній період. Критика дипломатичної діяльності К. Мацієвича, М. Василька, М. Тишкевича, А. Лівицького, яка нібито призвела до погіршення зовнішнього становища УНР і невдач на фронті. (Там само. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 32. – Арк. 92).

Валентин Кавунник (Київ). **Ризький прелімінарний договір від 12 жовтня 1920 року в документах Сергія Шелухина.**

Дослідження причин підписання прелімінарного договору і військового перемир'я в Ризі 12 жовтня 1920 р. залишається актуальним у роботах польських та російських істориків. Документальну основу їхніх праць складають фонди архівів Москви. В сучасних українських монографіях, в яких розглядається Ризький мир, використовуються документи С. Шелухина. Втім, його висновки про причини підписання прелімінарного договору в Ризі не тільки не підтверджуються дипломатичними документами російських і польських діячів, а й суперечать офіційній позиції уряду УНР. У зв'язку з цим документи С. Шелухина аналізуються в контексті дипломатичних документів УНР, РСФРР, Республіки Польща та останніх історіографічних досліджень.

Ключові слова: Сергій Шелухин, Андрій Лівицький, прелімінарний договір 12 жовтня 1920 р., УНР, УСРР.

Валентин Кавунник (Киев). **Рижский прелиминарный договор 12 октября 1920 года в документах Сергея Шелухина.**

В новейшей польской и российской историографической литературе актуальным остается исследование причин подписания Рижского прелиминарного договора и военного перемирия 12 октября 1920 г. Документальную основу обеспечивают фонды архивов Москвы. В украинских монографиях, в которых рассматривается Рижский мир, главным образом, используются документы С. Шелухина. Его выводы не только противоречат официальной позиции правительства УНР, но и не подтверждаются документами украинских, российских и польских дипломатов. Документы С. Шелухина анализируются в контексте дипломатических документов УНР, РСФСР и Республики Польша.

Ключевые слова: Сергей Шелухин, Андрей Ливицкий, прелиминарный договор 12 октября 1920 г., УНР, УССР.

Valentyn Kavunnyk (Kyiv). **The Preliminary Treaty of Riga (12 October 1920) in the Documents of Serhii Shelukhin.**

The preliminary treaty of Riga (1920) is one of the most important issues in modern Polish and Russian studies which are usually developed and based on the collections within Russian archives in Moscow. Ukrainian investigation of this problem is mainly based on the creative legacy formed by Serhii Shelukhin. However, Shelukhin's conclusions were at varianc with other Ukrainian, Russian, and Polish diplomats and his information contradicted the official point of view of the government of the Ukrainian People's Republic. The author analyses his documents in the context of diplomatic correspondence between the Ukrainian People's Republic, the Russian Soviet Federative Socialist Republic, and the Polish Republic.

Key words: Sergii Shelukhin, Andrii Livytsky, preliminary treaty of Riga, Ukrainian People's Republic, Ukrainian Socialist Soviet Republic.

Ірина ПРЕЛОВСЬКА (*Київ*)

МЕТОДИ І ПРИНЦИПИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ (1921–1930) – УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ (1930–1939)

Українське історичне джерелознавство як наука склалося у другій половині XIX ст., коли було вироблено і теоретично обґрунтовано цілісну систему знань про історичне джерело, сформовано уявлення про періодизацію українського джерелознавства[1]. Виходячи з тих формулювань визначень історичного джерелознавства, які побутують сьогодні в історичній науці[2], слід сказати, що той комплекс документальних джерел, що утворився внаслідок діяльності УАПЦ протягом 1920-х – 1930-х років в Україні, нещодавно потрапив до уваги вітчизняних дослідників. Джерела історії УАПЦ утворилися і функціонували впродовж церковно-визвольних змагань 1917–1921 рр., у подальші роки діяльності цієї Церкви, а потім згортання її служіння внаслідок політичних репресій з боку радянської влади і остаточного припинення існування УАПЦ. Цим викликано необхідність поєднання дослідження джерел церковного походження та джерел, які складали комплекс таємних документів органів державної безпеки.

Оскільки потреби суспільного розвитку спонукають до вивчення різних груп джерел та пошуку нових, що стимулює розвиток історичної науки, її теорії та методології, то з початком демократичних перетворень в СРСР і з проголошенням незалежності Української держави відбулася надзвичайно швидка зміна суспільних пріоритетів. Після тривалого періоду панування цілком усталених і жорстко обмежених компартійною ідеологією та режимом надзвичайної секретності історичних стереотипів на початку 1990-х років виникла колосальна проблема перегляду всіх напрямів історичних досліджень.

Під впливом суспільно-політичних змін в СРСР, появи закордонних видань, у т. ч. з середовища тієї УАПЦ, яка зберігала ідейну тяглість з УАПЦ формації 1921 р., відбувся перехід академічної науки в Україні на інші методологічні позиції, що зумовило появу нових напрямів у джерелознавстві та

[1] Про напрацювання у галузі періодизації українського джерелознавства див.: *Богдашина О. М.* Джерелознавство історії України: питання теорії, методики, історії. – Харків, 2008. – С. 119–179; *Ковальчук О. О.* Українське історичне джерелознавство доби романтизму. – К., 2011. – 324 с.

[2] *Богдашина О. М.* Джерелознавство історії України... – С. 7–9; *Калакура Я.* Джерелознавство // Українська архівна енциклопедія. Др–М. Робочий зошит. – К., 2006. – С. 105–106; *Варшавчик М.* Джерелознавство історичне // Там само. – С. 106–107 та ін.

археографії. Визнання за Православною Церквою визначної ролі в суспільному розвитку та збереженні національних традицій, з'ясування причин повного знищення УАПЦ в період Голодомору та політичних репресій 1930-х років як останнього осередку національного життя сприяло низці джерелознавчих досліджень та виходу друком документальних збірників, куди увійшли виявлені архівні матеріали.

У процесі архівних пошуків та досліджень поступово випрацьовано методику роботи з цим видом документальних джерел, опрацьовано власне церковні і дотичні до них архівні фонди, визначено пріоритетні напрями подальших джерелознавчих досліджень. Після зняття грифу секретності з багатьох фондів і справ у державних архівах і бібліотеках матеріали з церковної історії почали публікуватися нарівні з іншими матеріалами.

Об'єктом джерелознавства історії УАПЦ 1920-х – 1930-х років є всі історичні джерела, які містять інформацію про історичні події, пов'язані з існуванням цієї Церкви. Джерелознавство історії УАПЦ 1920-х – 1930-х років, його теоретичні і практичні завдання є складовою частиною загального джерелознавства історії України, оскільки процеси, які відбувалися в церковному середовищі зазначеного періоду, невід'ємні від загальноісторичних, політичного, соціального, культурного життя суспільства.

Джерела з історії УАПЦ 1920-х – 1930-х років мають свою *специфіку*, зумовлену кількома факторами. *По-перше*, це Православна Церква в Україні, яка була складовою частиною Російської Церкви у 1686–1917 рр., але з початком визвольних змагань 1917 р. національно налаштоване духовенство і миряни виступили за проголошення автокефалії Православної Церкви. Тому можливе застосування загальних методик дослідження джерел з історії Православної Церкви ХХ ст., в т. ч. щодо утворення рухів за оновлення Церкви та репресій проти церковних діячів. Відмінною складовою є національне спрямування цих процесів, що зумовило появу специфіки джерел.

По-друге, проголошення українізації як однієї з головних складових боротьби за національну Церкву привело до утворення масиву джерел, які потребують вивчення як складової у системі українознавства. Наприклад, джерела про склад церковних хорів українізованих православних парафій УАПЦ свідчать про те, що це були одночасно хори місцевих "Просвіт". Взагалі українізаційні процеси на селі в 1920-х роках відбувалися синхронно з українізацією місцевої парафії. Процес згортання українізації та коренізації наприкінці 1920-х років в УСРР збігся з ліквідацією "петлюрівщини" в УАПЦ і процесом "СВУ".

По-третє, при дослідженні джерел з історії УАПЦ 1920-х – 1930-х років слід враховувати обставину перебування цієї Церкви в опозиції до Українського Екзархату Московського Патріархату та Обновленської Церкви в Україні, що зумовило появу полемічних джерел як складової джерел з історії Православної Церкви ХХ ст., наклало свій відбиток на лексику, діловодні форми, спосіб тиражування масових документів тощо. Тому при аналізі текстів документів треба зважати і на цей фактор.

Серед *теоретичних завдань джерелознавства історії УАПЦ 1920-х – 1930-х років* є подальша розробка загальних теоретичних положень про

джерела з історії УАПЦ 1920-х – 1930-х років, предмет та структуру джерелознавства, впорядкування понятійно-термінологічного апарату цього напряму досліджень з урахуванням таких факторів, як загальні процеси українізації, впливи комуністичної та соціал-демократичної ідеологій, революційне піднесення широких мас народу і перехід до побудови соціалістичного суспільства в ході реалізації марксистського експерименту в Україні та ін.

До *теоретичних завдань* також належить подальша розробка методики пошуку, опрацювання та використання джерел з історії УАПЦ 1920-х – 1930-х років. Це стосується не тільки вже почасти опрацьованих дослідниками зібрань архівних джерел у вітчизняних державних архівах. Поки що малодослідженими залишаються ті архівні фонди і колекції, які містять дотичні джерела, а також закордонні осередки української церковної діаспори. З огляду на це повинні розвинутись і нові принципи систематизації джерельної бази.

До *практичних завдань* джерелознавства історії УАПЦ 1920-х – 1930-х років також слід віднести ті ж самі напрями дослідження, що й до джерелознавства історії України[3]. Це стосується пропозиції здійснення на державному рівні нової політики пошуку, збереження та використання джерел, здійснення масштабної акції повернення з інших країн матеріалів та документів, що опинилися там в різний час, а також виникли як продовження справи їх збереження та розповсюдження (спогади, відбитки світлин, епістолярій тощо). До практичних завдань належить створення загальноукраїнського комп'ютерного ресурсу історичних пам'яток, де мала б бути подана опрацьована і систематизована інформація щодо джерел з історії Православної Церкви в Україні, в т. ч. УАПЦ[4].

Головними методологічними принципами та методами роботи з джерелами з історії УАПЦ 1920-х – 1930-х років є загальноприйняті в історичній науці. Одним з головних є *принцип об'єктивності*, оскільки історичне джерело є об'єктивною реальністю, яка в принципі є носієм достовірних історичних фактів за умов правильного використання прийомів наукової критики[5]. Донедавна принцип об'єктивності мав інше тлумачення, оскільки за умов панування марксистсько-ленінської методології в науці вищим проявом об'єктивності визнавалася виключно комуністична партійність[6].

Проте в сучасних умовах використання такого формулювання виглядає недоречним, оскільки "комуністична партійність" ніяк не спроможна пояснити масову появу джерел з історії проголошення УАПЦ у 1920-ті роки, а також зацікавлення цими джерелами на початку 1990-х років

Очевидно, для дослідження цієї теми найбільш важливою складовою є об'єктивне ставлення до виявлених церковних документів і матеріалів, яке

---

[3] Див. докл.: *Богдашина О. М.* Джерелознавство історії України... – С. 9.

[4] Див.: *Преловська І.* Деякі проблеми джерелознавства історії Української автокефальної православної церкви (1921–1938) // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. На пошану київського митрополита Євгенія (Болховітінова): Матер. Х міжнар. наук. конф.: (30 травня – 1 червня 2012 р.). – К., 2012. – С. 140–144.

[5] *Богдашина О. М.* Джерелознавство історії України... – С. 13.

[6] *Мельник Л. Г.* Предмет і методологія історичної науки. – К., 1977. – С. 67.

не залежить від авторських релігійних переконань, оскільки зміст багатьох документів УАПЦ є надто дражливим саме з церковної точки зору. Відхід від традиційних засад російського Православ'я, відвертий український націоналізм, непрості стосунки з радянською владою як на початку діяльності автокефального руху, так і в період найбільшого розвою політичних репресій – усе це вимагає певної відстороненості дослідника, необхідності утримуватись від симпатій і антипатій у своїх оцінках та висновках щодо цієї Церкви та її діячів.

Принцип системності та всебічності, тобто цілісності вивчення комплексу джерел з історії УАПЦ 1920-х – 1930-х років вимагає використання всіх доступних джерел з досліджуваної проблеми. При дослідженні цього виду джерел варто пам'ятати, що, через марґіналізацію прихильників УАПЦ (Соборноправної) в закордонному середовищі, негативне ставлення до цієї Церкви в СРСР, коли її було спрофановано, майже всіх діячів знищено, а потім тривалий час взагалі неможливо було дістатися до об'єктивної інформації щодо її існування, абсолютна більшість тих джерел, які мають світське або інше конфесійне походження, містить негативні судження і висновки, викликані обставинами виникнення такого виду джерел.

Принцип системності та всебічності вимагає залучення до дослідження і таких джерел, оскільки вони також містять інформацію, яку могли приховувати представники самої УАПЦ. Проблемою у дотриманні цього принципу можуть стати документи про особисте життя діячів УАПЦ, які отримано внаслідок стеження та перлюстрації листів інтимного характеру[7].

Принцип *історизму* передбачає врахування суспільно-історичних умов виникнення джерел, їх соціальних функцій, етапів розвитку[8]. Очевидно, що поява комплексу джерел з історії УАПЦ 1920-х – 1930-х років зумовлена радикальною зміною суспільно-історичних умов існування Православної Церкви в Україні в часи Першої світової війни і Лютневої революції 1917 р. Саме через різкі зміни політичного ладу, в ході розвою церковно-визвольних змагань з'явилася ВПЦР, яка поклала початок організаційній діяльності автокефального руху і випустила перші документи. У процесі її діяльності виникла група джерел церковного походження, яка відрізнялася від церковного діловодства попереднього періоду існування структур Російської Церкви в українських землях. Під час *першого етапу* (*1917–1921*) виникнення джерел з історії УАПЦ 1920-х – 1930-х років з'явились документальні напрацювання, які з самого початку не були схожі на зразки діловодних документів Київської духовної консисторії або митрополичої канцелярії.

Після проголошення УАПЦ як самостійної Церкви на Першому Всеукраїнському православному церковному Соборі 14–30 жовтня 1921 р., а також внаслідок розвитку нового типу правопису і діловодства з встановленням

[7] Підставою для перлюстрації кореспонденції був декрет Ради Народних Комісарів за підписом голови Раднаркому В. І. Леніна "Про порядок догляду та виїмки поштово-телеграфної кореспонденції і доставки відомостей про неї" від 10 лютого 1921 р. (*Шаповал Ю. І., Пристайко В. І., Золотарьов В. А*. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997. – С. 213–214).

[8] *Богдашина О. М*. Джерелознавство історії України... – С. 13.

радянської влади і проголошенням УСРР, починається *другий етап* розвитку джерел з історії УАПЦ 1920-х – 1930-х років, який охоплює період власне церковної діяльності у *1921–1929 рр*.

Останнім *третім етапом* у виникненні і розвитку джерел з історії УАПЦ 1920-х – 1930-х років є період існування цієї Церкви під назвою "Українська Православна Церква", який характеризується надзвичайною бідністю джерел церковного походження. Натомість цей період набагато краще представлений джерелами нецерковного походження, зокрема архівно-кримінальними справами діячів УАПЦ та іншими нецерковними документами та матеріалами. Щоправда, в цей час періодична преса також перестала бути джерелом, оскільки радянські видання про Церкву нічого не писали, а церковні – перестали виходити друком.

Ідеологічні складові методології дослідження документальних джерел з історії УАПЦ. Багатолітня залежність українських земель від іноземних політичних і церковних центрів зумовила специфіку розвитку історико-церковного джерелознавства в Україні у XX ст. Ця обставина спричинила відповідний розподіл на основні етапи утворення джерел і подальшого їх дослідження. Очевидно, що до 1917 р. ніяких спеціальних джерелознавчих студій з історії Української Церкви не було, оскільки тогочасні провідні вчені історики і джерелознавці вивчали виключно українські церковні старожитності.

Навіть провідні діячі автокефального руху служили тоді парафіяльними священиками або працювали в інших відомствах. Виняток становить тільки Володимир Чехівський (1876–1937), який з відзнакою закінчив КДА, але потім потрапив під поліційний нагляд через пропаганду українських ідей у навчальних закладах духовного відомства і взагалі у 1907 р. увійшов до складу ЦК УСДРП. Згодом він став головним ідеологом УАПЦ, головою Ідеологічної комісії ВПЦР, дорадником митрополита УАПЦ Василя Липківського. У своїх богословських творах він зміг поєднати богослов'я з соціал-демократичними і українськими націоналістичними ідеями.

Але в цілому дореволюційна історіографія могла розвиватись виключно на засадах монархізму і російського Православ'я. Тому навіть дослідження з церковної історії України, зокрема Київської митрополії, були можливі тільки в контексті історії Російської держави і РПЦ. Всі інші напрями кваліфікувались як політичний і церковний сепаратизм і визнавались небезпечними, а їх автори – неблагонадійними особами.

Окрім ізоляції, в якій опинилася УАПЦ в УСРР, існували внутрішні причини, за якими зацікавленість у доступі до її джерел була практично відсутня. Сама УАПЦ на чолі з митрополитом Василем Липківським позиціонувала себе як "Церква робітника і селянина". В її канонах було закріплено засади устрою, який вимагав радикальних змін у стосунках всередині Східної Православної Церкви на основі рівності, а не попереднього розподілу, що передбачав певну підлеглість Православної Церкви в Україні спочатку Константинопольському Патріархату, а потім Московському. Це спричинило внутрішньоцерковну ізоляцію УАПЦ, коли через відсутність

зв'язків та контактів з іншими церковними організаціями та їхніми представниками практично не утворилось, отже, і не відклалось джерел.

Ідеологічними засадами УАПЦ 1920-х – 1930-х років були проголошені автокефалія, українізація та соборноправність, як наслідок протистояння між прихильниками проголошення автокефалії Української Церкви та прибічниками ідеї нерозривності стосунків з Московським Патріархатом. Ці положення згодом визнала засадничими і УАПЦ (Соборноправна), яка інституалізувалась як окрема структура в Ашаффенбурзі у 1947 р. і продовжила своє існування у США.

Дослідженням і публікацією джерел у США у 1950-ті – 1980-ті роки опікувалось Українське Православне Братство ім. митрополита Василя Липківського, яке також стояло на засадах збереження і публікації всієї спадщини УАПЦ формації 1921 р. Ідеологічними засадами, на яких ґрунтувалися всі публікації джерел, здійснені Братством, були український націоналізм, абсолютна глорифікація УАПЦ та її діячів, антирадянська налаштованість.

Окрему групу джерел складають апологетичні та полемічні твори провідних церковних діячів УАПЦ і церковно-полемічні твори ідеологів УАПЦ. У своїй капітальній праці, присвяченій вивченню історії Церкви та релігійної думки в Україні, В. І. Ульяновський вказує на те, що "вищим проявом самодостатності розвитку церкви в середні віки були теологічні студії, місцева писемна церковна традиція і значна духовна діяльність представників певної церкви в своїй країні. Власне духовна діяльність була й залишається основним завданням і функцією церкви"[9]. Складовими частинами цієї діяльності є релігійне виховання вірних свого народу, культурно-просвітницька та педагогічна діяльність, сакральна функція та розвиток богослов'я і віровчення.

Специфікою теологічної творчості ідеологів і богословів УАПЦ 1920-х років, на відміну від середньовічної доби, можна вважати такі моменти. *По-перше*, станом на початок ХХ ст. давно вже обірвалися традиції власне українського богослов'я, оскільки Київську митрополію було приєднано до Московського Патріархату наприкінці XVII ст.[10]. Таким чином, богословські студії упродовж тривалого часу розвивалися виключно в руслі

---

[9] *Ульяновський В. І.* Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. посібник: У 3 кн. – К., 1994. – Кн. 2: Середина XV – кінець XVI століття. – С. 3.

[10] Див., напр.: Акты, относящиеся к делу о подчинении Киевской митрополии Московскому Патриархату (1620–1694) // Архив Юго-Западной России. – К., 1872. – Ч. 1. – Т. 5 / Сост. С. Терновский. – I–XI+1–172+488 с.; *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т., 5 кн. – К., 1998. – Т. 2. – С. 292–378; *Іларіон (Огієнко), митроп.* Українська Церква. Нариси з історії Української Православної Церкви: У 2 т. / Ред. прот. С. Ярмусь. – 2-е вид. – Вінніпеґ, 1982. – С. 157–194; *Харишин М. В.* Історія підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату. – К., 1995. – 176 с.; *Харишин М., Мордвінцев В.* Російське самодержавство та Київська митрополича кафедра, або Як Українська православна церква позбулася автокефалії. – К., 1999. – 334 с.; Історія релігії в Україні: У 10 т. – К., 1997. – Т. 2: Українське православ'я. – С. 308–320; *Савчук С., Мулик-Луцик Ю.* Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді. – Вінніпеґ, 1991. – Т. 1. – С. 101–134; *Яковенко С. Г.* Западнорусская церковь в последней трети XVII в. // *Макарий, митроп*. История русской церкви. – М., 1996. – Кн. VII. – С. 532–543; та ін.

московського Православ'я за умов неможливості розвивати свій власний український напрям.

По-друге, незважаючи на національні переконання і бажання розбудовувати українську національну Церкву, усі богослови та ідеологи УАПЦ 1920-х років були вихованцями російських богословських навчальних закладів кінця XIX – початку XX ст., що не могло не відобразитись на формі і змісті їхніх богословських, полемічних та ідеологічних праць і публікацій.

По-третє, всі учасники церковно-визвольних змагань за автокефалію Православної Церкви в Україні 1917–1921 рр. та діячі УАПЦ тим чи іншим чином зазнали на собі різноманітних ідеологічних впливів, в основному соціал-демократичного напряму. Виявлені тексти відозв діячів автокефального руху, а згодом і УАПЦ, свідчать про виразний вплив на їхніх авторів з боку революційного мітингового середовища і нового радянського діловодства.

По-четверте, специфікою апологетичної і полемічної літератури діячів УАПЦ 1920-х років є спрямування не тільки і не стільки проти римо-католиків чи протестантів, скільки проти опонентів з тих православних напрямів, які після утворення УАПЦ у 1921 р. зайняли щодо цієї Церкви ворожу позицію.

Митрополит Василь Липківський, В. М. Чехівський та інші діячі УАПЦ у своїх працях спростовують звинувачення опонентів у тім, що УАПЦ прямує до унії чи до протестантизму, наполягаючи на вірності Українському Православ'ю. Але окрім декларативних заяв щодо відродження Української Церкви і вірності тим православним традиціям, які було знищено під час "московського панування в Україні з XVII ст.", немає підстав говорити про якесь реальне дотримання традицій київських богословів середньовічної доби на практиці.

Спеціальної уваги потребують написані для богослужбового вжитку літургійні та гомілетичні твори діячів УАПЦ. Написання "Української ранішньої", "Української літургії" та "Української вечірньої" мало на меті змінити богослужіння УАПЦ для надання йому виразного українського народного характеру. В основу цих богослужінь було покладено вимоги звичайного церковного уставу, але автор цих творів О. О. Левицький запропонував на вибір під час богослужіння виконувати замість читання та співання псалмів українські народні канти відповідного змісту.

Так само проповідницькі відправи В. М. Чехівського "Слово Хресне" та "Визволення", а також проповіді митрополита УАПЦ Василя Липківського за формою не суперечать вимогам православного богослужіння, але за змістом мають виразний національний народний характер й відповідне ідейне спрямування. Хоч би чим керувались автори, але об'єктивно це означало відхід від існуючої усталеної форми православного богослужіння.

Тільки один цей факт запровадження у богослужбову практику в православному храмі нових «неканонічних» творів українських авторів та композиторів 1920-х років відкидав УАПЦ за межі канонічного Православ'я і повністю унеможливлював молитовне спілкування з іншими православними. Врахування цієї обставини дає можливість зрозуміти критичну налаштованість опонентів УАПЦ, яка присутня в усіх без винятку джерелах.

Документи періоду церковно-визвольних змагань 1917–1921 рр., що свідчать про стосунки між представниками автокефального руху та єпископатом, який зберіг канонічний зв'язок з Московським Патріархатом навіть після змін у правовому становищі Православної Церкви в Україні після Всеукраїнського Собору 1918 р., містять відомості про намагання цього руху перетворитися в Церкву із власною національною ієрархією.

У джерелознавчому дослідженні А. В. Стародуба, яке містить систематизований перелік постанов та рішень Всеукраїнського Собору 1918 р., аналітичний виклад огляду архівних джерел та декілька опублікованих документів Собору, є інформація щодо діяльності єпископів в українських єпархіях цього періоду[11]. Попри виконаний джерелознавчий аналіз і археографічну роботу, на часі публікація джерел Всеукраїнського Собору 1918 р. з відповідним опрацюванням переліку єпископів цього періоду, систематизацією відомостей щодо єпископських кафедр, упорядкування біографічних відомостей.

Вододілом у справі утворення власного єпископату УАПЦ стала пресвітерська хіротонія протоієрея Василя Липківського на Архієпископа Київського, Митрополита УАПЦ, яка відбулась у великому Софійському соборі 23 жовтня 1921 р. Після цієї події і до останніх років існування УАПЦ (1921–1930), а потім під назвою "Українська Православна Церква" (1930–1939), існував власний єпископат УАПЦ, який з грудня 1930 р. увійшов до УПЦ, окрім зреченців.

Виявлені документи і матеріали, які стосуються єпископату УАПЦ (УПЦ), тематично можна поділити умовно на 7 груп:

1) листування діячів ВПЦР з представниками інших церков (Російської, Грузинської, Константинопольської) у справі допомоги у набутті власного єпископату шляхом чинної у Православній Церкві хіротонії 2-х або 3-х кандидатів на висвячення єпископів УАПЦ до 1921 р.;

2) звернення та відозви діячів ВПЦР і взагалі прихильників автокефалії Православної Церкви в Україні до 1921 р. стосовно проблеми набуття власного єпископату;

3) матеріали періодичної преси, присвячені висвітленню цієї проблеми;

4) всі матеріали за 1921–1930 рр. щодо соборної висвяти митрополита УАПЦ Василя Липківського та всіх єпископів УАПЦ, які були висвячені тільки ієрархами цієї Церкви (соборні документи, епістолярій, публікації та архівні матеріали періодичних видань, твори церковних ідеологів усіх напрямів);

5) листування та звернення єпископів УАПЦ і діячів ВПЦР до представників "Діяльно-Христової Церкви", тихонівської та обновленської церков у справі налагодження стосунків, подолання ворожнечі, переговорів щодо об'єднання;

6) документи щодо єпископату Української Православної Церкви, починаючи від "Екстреного" Собору УПЦ 8–12 грудня 1930 р. і до майже повної ліквідації ієрархії цієї Церкви впродовж 1930–1939 рр.;

---

[11] *Стародуб А.* Всеукраїнський православний церковний Собор 1918 року: Огляд джерел. – К., 2010. – 236 с.

7) відомості щодо єпископів УАПЦ (УПЦ), які пережили період політичних репресій в СРСР, виїхавши за кордон, або проживали в СРСР після перебування в таборах чи на засланні.

Марксистсько-ленінська радянська методологія в принципі заперечувала необхідність джерелознавчого і будь-якого вивчення історії Церкви і УАПЦ міжвоєнного періоду зокрема. Вчення К. Маркса і Ф. Енгельса про класову боротьбу та діалектичний метод було проголошено засновником радянської держави В. І. Леніним вищим науковим надбанням: "марксизм [...] є найвищий розвиток всієї історичної і економічної, і філософської науки Європи"[12].

Оскільки основним положенням матеріалістичного розуміння історії, згідно з працями К. Маркса і Ф. Енгельса, є положення про первинність суспільного буття і вторинність суспільної свідомості на підставі розуміння вирішальної ролі виробництва в житті суспільства, тому з позицій марксизму історію суспільства слід розглядати насамперед як історію розвитку продуктивних сил і виробничих відносин людей[13]. З цієї точки зору релігія і Церква не просто не належать до "продуктивних сил" суспільства, а є однією зі "шкідливих" складових суспільної свідомості, які "гальмують" рух уперед. Тому представникам релігії та Церкви у визначенні їхньої ролі у класових суспільствах представники марксистської методології відводили виключно реакційну роль, зумовлену "обслуговуванням" інтересів панівних класів.

Якщо з позицій атеїстичної пропаганди як складової частини матеріалістичного світогляду діячі УАПЦ як представники Церкви були носіями "темноти, неуцтва і забобонів", то з політичної точки зору УАПЦ кваліфіковано тогочасними партійними діячами й ідеологами (І. К. Сухоплюєв, В. М. Еллан-Блакитний) як угруповання "петлюрівців" і "контрреволюціонерів".

На початку 1920-х років в оцінках і підходах до УАПЦ застосовувався організований масовий вплив атеїстичної пропаганди, який ґрунтувався на працях О. М. Ярославського (М. І. Губельмана), В. Д. Бонч-Бруєвича, А. В. Луначарського, І. І. Скворцова-Степанова та ін. Програмними були роботи В. І. Леніна, зокрема стаття "Про значення войовничого матеріалізму" з тезами про виховання трудящих в дусі матеріалістичного світорозуміння, де сформульовано вимоги цілеспрямованого впливу на різні категорії віруючих з метою їх перевиховання[14].

Але весь ідеологічний арсенал у вигляді лекцій, відкритих диспутів, виступів пропагандистів, усіляких галасливих заходів на кшталт "комсомольського Різдва", перших антирелігійних збірників і періодичних видань ("Безбожник", "Безбожник у станка", "Безвірник"), виступів по радіо, антирелігійних віршів і пісень виявився безсилим переконати українського селянина не відвідувати богослужіння українською мовою та відмовитися від віри в Бога і не ходити до церкви. До того ж сама по собі богослужбова діяльність єпископів і духовенства УАПЦ не суперечила радянському законодавству і не могла бути прямою причиною для репресій і припинення їхньої діяльності.

[12] Цит. за: *Мельник Л. Г.* Предмет і методологія історичної науки... – С. 34.

[13] Там само. – С. 34–35.

[14] *Лобовик Б. О.* Порівняльне дослідження історії релігії // *Ярославський О. М.* Як народжуються, живуть і вмирають боги та богині. – 4-те укр. вид. – К., 1983. – С. 4.

З середини 1920-х років обрано інший шлях боротьби з УАПЦ, який дозволяв воювати з нею не ідеологічними методами, а політично-кримінальними, перекваліфіковуючи богослужбову діяльність УАПЦ не тільки на "затемнення народних мас", а й на різновид антирадянської пропаганди, а церковних ієрархів, духовенство і активістів представляючи як ворогів радянської влади, "попів, що скомпрометували себе контрреволюційною діяльністю в роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції"[15], які тепер нібито переховуються від переслідування під виглядом церковних діячів.

Ця тактика виявилась набагато результативнішою, оскільки дозволяла не просто проводити епізодичні арешти діячів УАПЦ, а й розгорнути планомірне знищення прошарку суспільства під приводом покарання за "петлюрівське минуле". Така форма боротьби чудово вписувалась у реалізацію теорії класової боротьби на практиці, даючи "аргументи" у "підтвердженні" її загострення. У практичній площині це викликало появу кримінальних справ, де і було застосовано такі формулювання як офіційні звинувачення.

У документах ДПУ УСРР діяльність УАПЦ, як правило, було представлено як складову частину "українського сепаратизму", який кваліфіковано як вияв класової боротьби української буржуазії під націоналістичними прапорами[16]. Після поразки збройної боротьби з радянською владою українські націоналісти нібито змінили тактику і "влилися у лави бійців культурного фронту"[17]. На думку авторів таємного обіжника ДПУ УСРР "Про український сепаратизм" від 4 вересня 1926 р., УАПЦ була створена з метою розвитку націоналістичних тенденцій і стала могутнім осередком націоналізму та "агітаційною зброєю"[18].

Згідно з цим документом, колишні представники української контрреволюції, не маючи можливості перемогти радянську владу, почали нелегальну роботу запровадження українського націоналізму та самостійницької ідеї в народні маси, стали організовувати куркульство на селі, використовувати процес українізації з метою підриву радянської влади. Окремо розглянуто проблему вбивства С. Петлюри та вплив цієї події на розпалювання ненависті до "московських окупантів"[19]. З іншого боку, розгортання репресій у 1930-ті роки тогочасні джерела пояснювали "загостренням класової боротьби" на початковому етапі будівництва соціалізму через прогнозований шалений опір переможених "реакційних класів".

Тому навіть колишні церковні діячі, які відійшли від церковної діяльності, як-от голова ВПЦР у 1919–1924 рр. М. Н. Мороз, цілий ряд зреченців церковного сану у 1929–1930 рр., підпадали під нові інструкції і розпорядження щодо ліквідації "колишніх церковників і сектантів", взагалі тих, кого

---

[15] Там само. – С. 4.

[16] Таємний обіжник ГПУ УСРР "Про український сепаратизм" від 4 вересня 1926 р. // *Шаповал Ю. І., Пристайко В. І., Золотарьов В. А.* ЧК–ГПУ–НКВД в Україні... – С. 254–267.

[17] Там само. – С. 256.

[18] Там само. – С. 257.

[19] Там само. – С. 264–266.

було оголошено “ворогами радянської влади”. Таким чином, для органів безпеки інтерес становили усі, хто були причетні до роботи в керівних органах УАПЦ (УПЦ), взагалі до Церкви. Методологічно цей аспект проблеми досліджено у джерелознавчій праці С. І. Білоконя[20].

В. М. Даниленко в передмові до видання щотижневих зведень секретного відділу ДПУ УСРР зауважив: “Поділивши українську людність за класовими ознаками, співробітники секретних підрозділів ДПУ, згідно з компартійними вимогами, аналізували становище, настрої і потаємні плани робітників, інтелігенції, радянських службовців, сільського населення. У секретному відділі готувалась докладна інформація про агентурні розробки представників колишніх політичних партій, діячів науки, освіти, культури, духовенства, студентів”[21].

“Процес СВУ” 1930 р. у сенсі методології дослідження радянського терору як засобу побудови нового суспільства ще довго буде залишатись в центрі уваги дослідників. Для розуміння причин організації цього процесу цікавою є праця прозаїка, вченого і розвідника Віктора Петрова-Домонтовича “Українські культурні діячі УРСР, жертви більшовицького терору”[22], яка передруковувалася кілька разів. Востаннє перший варіант цього передруку опубліковано разом з археографічною розвідкою В’ячеслава Брюховецького[23].

У своїх міркуваннях про причини розгортання нищівного терору проти української інтелігенції В. П. Петров-Домонтович спирався на видану в Берліні 1924 р. книжку С. К. Мельгунова, де той цитував статтю О. Лациса, що мала настановчий характер і визначила основний зміст завдань та методів роботи ЧК[24]. Сам О. Лацис стверджував, що ЧК – це не слідча комісія і не суд, що це “орган бойовий, який діє на внутрішньому фронті громадянської війни: він ворога не судить, а вражає, не милує, а спопеляє кожного, хто по той бік барикад”[25]. У цій інструкції було чітко визначено критерій відбору тих людей, які підлягають знищенню на підставі класового підходу, тобто масовому знищенню класових ворогів: це мали бути не “слова” і “діла”, а “освіта” і “фах”[26].

Таким чином, всі, хто опинився на лаві підсудних на процесі “СВУ”, були дійсно “винуваті” згідно з цією інструкцією, оскільки вони мали “класово ворожі пролетаріату” походження, освіту і фах. Весь масив озвученої і надрукованої інформації щодо ставлення до релігії та Церкви в СРСР

[20] *Білокінь С. І.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 448 с.

[21] *Даниленко В.* Політичний контроль духовного життя в Україні 1920-х років // Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / Упоряд. В. Даниленко. – К., 2012. – С. 28.

[22] *Петров В. П.* Українська інтелігенція – жертва більшовицького терору // Слово і час. – 2010. – № 10 (598). – Жовтень. – С. 79–99.

[23] *Брюховецький В.* Рукописи таки не горять, але ховають загадки // Там само. – С. 77–79.

[24] *Петров В. П.* Українська інтелігенція – жертва більшовицького терору. – С. 80.

[25] Цит. за: Там само.

[26] Там само. – С. 80.

красномовно і недвозначно свідчить про це. Сам В. П. Петров робить висновок на підставі інструкції О. Лациса про цей процес: не йшлося ані про слова, ані про дії. Люди підлягали ліквідації, незалежно від фактів їхньої антирадянської діяльності. "Большевики запроваджували в життя нову форму юрисдикції, коли людину засуджували за слова, ніколи не сказані, і за дії, ніколи не зроблені. СВУ був першою спробою подібного процесу"[27].

У методичному плані програмною для дослідження причин, політичних мотивів і організації процесу пошуку та затримання церковних діячів в ході відразу кількох операцій органів безпеки впродовж 1937 р. є стаття О. Г. Бажана, де на основі оперативної та звітної документації органів держбезпеки досліджено масштаб радянської репресивної політики щодо "церковників та сектантів" у часи "Великого терору" 1937–1938 рр. в УРСР[28]. У цій публікації розкрито специфіку наступу проти "церковної контрреволюції", причому автором запропоновано документально обґрунтовані хронологічні межі цих операцій: від 1 серпня 1937 р. до листопада 1938 р., коли остаточно було зруйновано основні церковні структури.

Автор дослідив процес "накладання" кількох операцій: "«Вилучення» священнослужителів та віруючих із радянського соціуму відбувалося під час так званої польської операції НКВС за № 00485 від 11 серпня 1937 р., яка мала покласти край «фашистсько-повстанській, шпигунській, диверсійній та терористичній діяльності польської розвідки в СРСР». На здійснення «польського» наказу відводилось три місяці – з 20 серпня до 20 листопада 1937 р. Проте терміни каральної акції постійно продовжувалися разом із термінами на проведення інших чекістських операцій по «нацконтингентам» – спочатку до 10 грудня 1937 р., потім до 1 січня 1938 р., до 15 квітня, і остаточно, до 1 серпня 1938 року"[29]. В методичному плані це пояснює зацікавленість слідчих під час допитів діячів УПЦ їхніми зв'язками чи навіть окремими висловами щодо польського питання.

У статті О. Г. Бажана аргументовано доведено не тільки зв'язок між викладеними в чекістських інструкціях причинами для арешту, що мало настановчий характер для слідчих, але й причину одночасної ліквідації або заслання духовенства і вірних, усунення і подальшої ліквідації очільників основних релігійних конфесій в УРСР восени 1937 р.[30]. До статті додаються архівні документи, які є цінними для вивчення проблеми[31]. Результати виконання цих наказів призвели до утворення великого масиву архівно-кримінальних справ репресованих діячів у 1920-ті – 1930-ті роки в Україні, серед яких можна виокремити дві групи: 1) кримінальні справи репресованих діячів УАПЦ (1921–1930) і 2) кримінальні справи репресованих в період існування УПЦ (1930–1939).

[27] Там само. – С. 85.

[28] *Бажан О. Г.* "Шпигуни в сутанах": До питання про масштаби політичних репресій серед духовенства та віруючих в УРСР у 1937–1938 рр. // Сумський історико-архівний журнал. – 2010. – № Х–ХІ. – С. 135–154.

[29] Там само. – С. 136.

[30] Там само. – С. 137.

[31] Там само. – С. 139–154.

Частково склад цих груп збігається за рахунок осіб, які належали перед тим до УАПЦ, не були ув'язнені і перейшли до новопроголошеної Церкви після "Екстреного" Собору УПЦ 8–12 грудня 1930 р. Але є кримінальні справи на тих, хто приєднався вже після організаційного оформлення цієї Церкви і був репресований саме як її діяч. Проведене дослідження дає змогу твердити, що у класифікації цих справ доцільніше дотримуватись хронологічного принципу, оскільки тематичний не дає цілісної картини розвою репресій.

На сьогодні існує тільки один окремий збірник публікацій, присвячений *науково-методичним аспектам дослідження архівно-кримінальних справ репресованих*[32], який опубліковано у 1998 р. спільними зусиллями Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України, ЦДАГО України, УДНДІАСД та ГДА СБУ. В основу збірника покладено доповіді учасників науково-практичної конференції "Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання".

В її роботі взяли участь 76 осіб: директори і співробітники державних архівів України, академічних інститутів, працівники СБУ, прокуратур (військової, міської, обласної, Генеральної), органів внутрішніх справ, комісій з питань поновлення прав колишніх репресованих, члени товариств "Меморіал" та політв'язнів, академік і член-кореспондент НАН України, науковці тощо. Учасники конференції вшанували хвилиною мовчання пам'ять жертв політичних репресій і мали нагоду ознайомитися з документальною виставкою "Повернені із забуття..."[33].

У передмові до збірника зазначалось, що архівно-слідчі справи репресованих – унікальне, надзвичайно цінне історичне джерело, документальне свідчення епохи радянського, більшовицького тоталітаризму, негативні наслідки якого ще тривалий час доведеться долати українському суспільству. Відкриття цих специфічних документів, їх передача від колишнього КДБ до державних архівів має велике багатоаспектне значення.

Перший аспект – *морально-політичний, суспільний*. Це ознака глибокої демократизації нашого життя, активних намагань покінчити з наслідками тоталітарного минулого. Сотням тисяч безвинних жертв політичних репресій повернуто імена. Реалізується широкомасштабна державна програма видання серії книг "Реабілітовані історією".

Другий аспект – *соціально-правовий*. Було частково відновлено соціальну справедливість щодо численних жертв політичного терору, їхніх родин зусиллями мережі комісій з питань поновлення прав реабілітованих.

Третій аспект – *науковий*. Залучаються до наукового обігу донедавна закриті оригінальні історичні джерела. Завдяки цьому ліквідовано чимало білих плям новітньої історії України, руйнуються стійкі міфологеми радянської історіографії, комуністичної пропаганди, оголюється "режисура" багатьох процесів і справ, фабрикованих кількома поколіннями чекістів.

Аспект четвертий – *архівно-суспільний*. Поява у лоні державної архівної служби такого величезного масиву специфічних архівних джерел породила

[32] Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: Зб. наук. праць / Ред. кол. Р. Я. Пиріг (голова) та ін. – К., 1998. – 161 с.

[33] Там само. – С. 3–4.

низку складних проблем як внутрішньоархівного, так і ширшого, суспільного характеру, які ускладнюються нерозвинутістю нормативно-правової бази[34].

У цьому збірнику опубліковано статтю відомого джерелознавця, заслуженого професора КНУ ім. Т. Шевченка, д.і.н. Я. С. Калакури, в якій розглянуто особливості джерелознавчої критики архівно-слідчих документів[35]. Ця публікація, як і інші дослідження в галузі джерелознавства та історіографії, має настановче значення для цього дослідження.

Академік НАН України, голова Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією" П. Т. Тронько наголосив на тому, що увагу потрібно приділити висвітленню політичних репресій 1920-х – початку 1930-х років, коли радянська влада в умовах мирного часу без будь-яких підстав посилила наступ на активних діячів національно-визвольного руху, робітничий клас, національно-свідому інтелігенцію, селянство, духовенство.

Основну групу джерел серії книг "Реабілітовані історією" становлять документальні матеріали постійного зберігання колишніх спецслужб та їхніх обласних управлінь (ВУНК, ДПУ, НКВС, КДБ), що зберігаються в архівах СБУ та інших архівосховищах. За своїм характером вони поділяються на 1) *аналітичні та довідково-інформаційні*; 2) *кримінальні справи репресованих громадян*. Враховуючи спрямування практичної діяльності колишніх спецслужб, використання цих документальних матеріалів можливе лише на основі їх критичного аналізу та зіставлення з іншими джерелами[36].

Важливою у справі окреслення методів роботи ДПУ УСРР та їхнього відображення у службовій документації є стаття заступника директора Інституту історії НАН України, голови правління Спілки архівістів України С. В. Кульчицького[37]. Він зазначив, що архіви органів держбезпеки радянського періоду є цінним джерелом історичного аналізу. Щоб мати уявлення про те, наскільки вірогідна службова документація ВЧК–ОДПУ–УДБ–НКВС, треба уявити, яке місце займали органи державної безпеки в структурі політичного режиму, які методи вони застосовували.

В історії радянського тоталітаризму С. В. Кульчицький виділив два етапи – репресивний і лібералізований. Вони не пов'язані з природою самого режиму, яка не змінювалась від 1917 р. до конституційної реформи М. С. Горбачова та перших вільних виборів 1989–1990 рр. Ці етапи визначаються закономірностями формування тоталітарного ладу, точніше соціально-економічних відносин, пристосованих до природи політичного режиму[38].

На першому етапі, коли партія більшовиків силою насаджувала відносини комуністичного типу, у державному управлінні переважали репресивно-

---

[34] Там само. – С. 4.

[35] *Калакура Я. С.* Особливості джерелознавчої критики архівно-слідчих документів // Архівно-слідчі справи репресованих... – С. 19–23.

[36] *Тронько П. Т.* Реалізація державної програми з підготовки науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією" // Там само. – С. 9–11.

[37] *Кульчицький С. В.* Методи роботи ДПУ УСРР та відображення їх у службовій документації // Там само. – С. 12–18.

[38] Там само. – С. 12.

терористичні методи. Відповідно в системі влади чільне місце зайняли органи державної безпеки – ВЧК–ОДПУ–УДБ–НКВС–МДБ. Долаючи опір переважної більшості суспільства, режим створював своє економічне підґрунтя – цілком одержавлене народне господарство. Метою його була ліквідація приватної власності на засоби виробництва і перетворення всіх класів і соціальних верств у сіру масу пролетаризованих працівників, економічно залежних від тоталітарної держави. Цієї мети радянська влада досягла напередодні Другої світової війни.

У першому післявоєнному десятиріччі були остаточно радянізовані нові території СРСР, у т. ч. західні області України. Після цього, а також у зв'язку зі смертю Й. В. Сталіна, для режиму виникла можливість відмовитись від репресивно-терористичного наголосу в політиці, що був небезпечним навіть для людей, які персоналізували владу[39]. Розпочатий з ініціативи Л. П. Берії (яку незабаром перехопив М. С. Хрущов) курс на лібералізацію був закріплений XX з'їздом КПРС.

Оскільки події розвивались за сценарієм партапарату (Хрущов), а не органів державної безпеки (Берія), роль останніх в системі влади істотно зменшилася. Органи державної безпеки були започатковані постановою Раднаркому від 20 грудня 1917 р. про Всеросійську надзвичайну комісію (ВЧК). Беручи на себе повноту диктаторської влади, більшовики перетворювались з політичної партії на державну структуру. Щоб здійснювати диктатуру, вони потребували воєнізованої організації, яку назвали "караючим мечем революції". Така організація повинна була гарантувати безпеку встановленого політичного режиму засобами насилля.

С. В. Кульчицький у своїй статті зазначив, що чекістські органи ніколи не змінювали функцій, визначених урядовою постановою від 20 грудня 1917 р., викорінювати і ліквідовувати всі контрреволюційні і саботажницькі спроби і дії по всій Росії. Контрреволюційними вважалися будь-які дії і навіть думки ("спроби"), спрямовані проти носія диктатури – державної партії. Проте перші назви – ВЧК, а з 1922 р. – ДПУ повинні були маскувати їхнє призначення як органів безпеки. Для партії, яка злилася з державою, мова йшла саме про державну безпеку.

Тільки з 1934 р. назва чекістських органів стала відповідати суті їхньої роботи – Управління державної безпеки швидко акліматизувалися, дістали українські абревіатури і стали невід'ємною часткою повсякденного життя. Настільки невід'ємною, що люди боялися вимовляти їхню повну назву. Казали просто: органи, і всім ставало зрозумілим, про що йдеться[40].

З точки зору розкриття поняття "неблагонадійний" і розуміння механізму застосування до них репресивних заходів у статті С. В. Кульчицького є пояснення: "Найбільш трудомісткою ділянкою роботи навіть для цієї величезної армії був облік неблагонадійних. Ними вважалися ті, хто не піддавався пропаганді, хто мав нещастя десь у вузькому колі натякнути, що думає інакше, ніж це вимагалося. Існували також мільйони неблагонадійних за обставинами народження: ті, хто мав «неправильне» соціальне походження

[39] Там само. – С. 13.

[40] Там само. – С. 15.

або «не ту» національність. Були й неблагонадійні за життєвими обставинами: мобілізовані у минулому не в ту армію, ті, хто тривалий час жив за кордоном або мав там рідню. Неблагонадійних могли не чіпати роками, але за допомогою незліченної кількості [...] «сексотів» (секретных сотрудников) чекісти уважно слідкували за ними. Слідкування давало можливість поповнювати картотеку людьми, з якими постійно спілкувалися неблагонадійні. Коли надходив слушний час, то починалися арешти”[41].

Далі у статті подано виклад методики штучного створення “контрреволюційних організацій” для здійснення масових чисток: “Щоб мати привід розправитися з неблагонадійними, – а вони були, як правило, політично бездіяльні, – у кабінетах слідчих створювалися нелегальні контрреволюційні організації. Заарештовані змушені були оголошувати себе їх членами. Потім починалися нові арешти. Так відбувалася масштабна чистка чекістської картотеки.

Рішення про утворення фіктивних контрреволюційних організацій з можливими лініями оскарження приймалося на високому рівні. Зокрема, основні лінії оскарження небезпечних для режиму своїм існуванням видатних діячів УНР, які втягувалися чекістами у т. зв. «СВУ», були продиктовані Сталіним у шифрограмі С. В. Косіору і В. Я. Чубарю 2 січня 1930 р.: «Ми тут гадаємо, що на суді треба розгорнути не тільки повстанські і терористичні справи звинувачених, але й медичні фокуси, які мали своєю метою вбивства відповідальних працівників».

Самодіяльність у створенні фіктивних організацій не допускалась. Такі випадки в чекістській практиці були, але місцеві несанкціоновані ініціативи суворо каралися. Апарат державної безпеки не міг використовуватися в кар’єрних або побутових цілях окремих співробітників або таємних працівників (сексотів)”[42].

Насамкінець у статті С. В. Кульчицького викладено загальні методичні настанови про те, що, вивчаючи документацію органів безпеки, треба пам’ятати, що вони створювались, фінансувались і працювали аж ніяк не для того, щоб виявляти конкретних осіб, які вчинили антидержавні дії. На першому, репресивному етапі розвитку радянського тоталітаризму їхні функції полягали передусім у попередженні опору тих або інших суспільних сил соціально-економічним перетворенням, здійснюваним всупереч інтересам переважної більшості суспільства. Отже, діяльність чекістів, за незначними винятками, мала превентивний характер.

Репресувалися ті, хто через свої індивідуальні особливості і життєвий досвід, соціальне становище або походження могли б у майбутньому виступати проти режиму. За винятком 1937–1938 рр., коли репресії частково набували неконтрольованого і хаотичного характеру, їхніми жертвами ставали опозиційні режиму люди, але які здебільшого не встигали або взагалі не мали наміру наважитись на конкретні дії. Чекісти завжди діяли на випередження.

Не тільки слідчі справи, а й будь-які інші документи органів безпеки, включаючи цілком таємні, ані словом не визнавали превентивності репресій.

---

[41] Там само. – С. 16.

[42] Там само. – С. 17.

До своєї справи чекісти ставилися серйозно. Інколи вони виявлялися неспроможними вибити із заарештованих вірогідні свідчення, але це бувало тільки тоді, коли формула оскарження не піддавалась утіленню у конкретні дії.

Слід наголосити, що аналіз архівних матеріалів органів державної безпеки вимагає особливих підходів. Без цього джерела неможливо скласти чітке уявлення про суспільно-політичні процеси. Разом з тим, не треба брати на віру загальну сукупність фактів з архівів ВЧК–ОДПУ–УДБ–НКВС. Фонди архівів державної безпеки – досить специфічне історичне джерело[43].

Проблема використання у радянських джерелах терміна "фашизм" щодо УАПЦ[44]. Термін "фашизм" у джерелах нецерковного походження супроводжував УАПЦ практично з самого початку її діяльності аж до появи звинувачення у приналежності до "організації фашистського типу" в архівно-кримінальних справах церковних діячів. Таким чином, існує специфіка проблеми використання цього терміна стосовно православних церков в УСРР (УРСР) напередодні Другої світової війни.

Наприклад, митрополита УАПЦ Василя Липківського у 1937 р. було страчено саме з цим звинуваченням: "Обвиняется в том, что являлся одним из руководителей националистической фашистской организации украинских церковников, ставившей своей целью отторжение Украины от СССР и создание самостоятельного государства фашистского типа. Был связан с заграничными эмигрантскими кругами и посылал им а[нти]/с[оветскую] информацию, за что периодически получал денежное вознаграждение"[45].

По закінченні війни й виконанні вироків Нюрнберзького процесу 1946 р. значення терміна "фашизм" дещо змінилося, особливо його смислове навантаження в радянських джерелах. Після перемоги над "німецько-фашистськими загарбниками" наступним поколінням радянських людей було значно важче зрозуміти, в якому сенсі вживався цей термін до початку війни.

Фашизм (італ. *fascismo*, від італ. *fascio* – зв'язка, об'єднання) – ідеологія культу сильної особистості, шовінізму та расизму. Основою ідеології фашизму є крайній шовінізм і націоналізм, що переходять в ідею расової обраності, мілітаризм і вождизм. Фашизм – соціально-політичні рухи, ідеології і державні режими право-тоталітарного типу. Часто визначають фашизм як крайньо-праву ідеологію. В точному значенні, фашизм – феномен політичного життя Італії у 1920–1940-х роках.

З 1930-х років поняття "фашизм" стало поширюватись і на інші режими: націонал-соціалістичний в Німеччині (нацизм), військово-фалангістський в

[43] Там само. – С. 17–18.

[44] *Преловська І.* Проблема використання у архівно-кримінальних справах терміна "фашизм" щодо Української автокефальної православної церкви (1921–1939) у міжвоєнний період // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. На пошану київського митрополита Євгенія (Болховітінова): Матер. IX міжнар. наук. конф.: (25–27 травня 2011 р.). – К., 2011. – С. 158–160.

[45] ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 65685-ФП. – Арк. 90. Оригінал. Машинопис на бланку. Опубл.: *Зінченко А. Л.* Визволитись вірою: Життя і діяння митрополита УАПЦ Василя Липківського. – К., 1997. – С. 318; *Липківський К.* Тіні незабутих предків. – К., 2003. – С. 115; Репресована УАПЦ // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – К., 2006. – № 1/2 (26/27). – Ч. ІІ. – С. 235.

Іспанії (Іспанська фаланга), військово-поліцейський в Португалії тощо. Фашизм у владі спирається на масову тоталітарну політичну партію (приходячи до влади, вона стає монопольною), підконтрольні владі профспілки і незаперечний авторитет "вождя", а також на масовий ідеологічний і фізичний терор.

Виокремлюють такі *ознаки фашизму як ідеології*, політичного руху і соціальної практики: 1) обґрунтування за расовою ознакою переваги і обраності однієї, обраної в силу цього панівної нації, дискримінація стосовно інших "чужорідних", "ворожих" націй і національних меншин; 2) заперечення демократії та відкритості влади; 3) насадження режиму, основаного на принципах тоталітарно-корпоративної державності, однопартійності та вождизму; 4) утвердження насилля і терору з метою придушення політичного противника і будь-яких форм інакодумства; 5) мілітаризація суспільства, створення воєнізованих формувань і виправдання війни як засобу вирішення міждержавних проблем.

Як організований рух фашизм виник 1919 р. в Італії на чолі з Беніто Муссоліні (1883–1945)[46] і згодом став універсальним поняттям для означення численних організацій і груп, що почали виникати і діяти практично в усіх європейських країнах у міжвоєнний період, а також встановлених ними режимів. У 1919 р. важливим фактором міжнародної політики став Комуністичний інтернаціонал, який проголосив спільну мету для всіх комуністів: світову революцію. Але скоро виявилося, що початкова мета Комінтерну – пролетарсько-комуністична світова революція – не була досягнута і з середини 1920-х років перестала фігурувати в його політиці. Політика Комінтерну спричинила політичну поляризацію та розбрат всередині робітничого руху лівого спектра і супроводжувалась поширенням фашизму в Європі.

На VI Всесвітньому конгресі Комінтерну (17 липня – 1 вересня 1928 р.) проголошено відмову від моделі єдиного фронту лівих партій. Згідно з тезою про соціал-фашизм, головними ворогами комуністичного руху були оголошені соціал-демократи, що відіграло провідну роль у сходженні фашизму, коли у Німеччині Націонал-соціалістична німецька робітнича партія на чолі з А. Гітлером захопила владу в країні у 1933 р. Нацизм став крайнім виявом ідеології фашизму.

У 1920-х роках поширення ідеології фашизму не оминуло і країни Центральної та Східної Європи, що знайшло своє відображення у радянських публікаціях і подальшому використанні звинувачень у наслідуванні цієї ідеології великого спектра організацій та угруповань в СРСР, які владою розцінювалися як потенційно ворожі. У Польщі її виразником став Національно-радикальний табір – "Фаланга" під керівництвом Б. П'ясецького, в Естонії – "Спілка борців за свободу", в Литві – партія "народних" та ін.

У середовищі української еміграції на початку 1920-х років було утворено організацію "Союз Українських Фашистів" на чолі з П. Кожевниковим і Л. Костаровим, яка у 1925 р. стала співзасновницею Колегії Українських

[46] Див., напр.: *Колье Р*. Дуче! Взлет и падение Бенито Муссолини: Биография / Пер. с англ. Ю. Д. Чупрова. – М., 2001. – 493 с.

Націоналістів, а її лідери згодом стали членами Проводу Українських Націоналістів і одними з чільних діячів ОУН на першому етапі її розвитку.

Але в підрадянських публікаціях практично ніколи не уточнювалося, про зв'язки з якими конкретно фашистськими організаціями йдеться у звинуваченнях, висунутих проти діячів Церкви, УАПЦ зокрема. Слід зазначити, що на початку 1920-х років в СРСР термін "фашизм" почали вживати в атеїстичній пропаганді щодо Російської Церкви. Наприклад, у збірнику статей "Пути антирелигиозной пропаганды", виданому агітпропом ЦК КП(б)У та управлінням політпросвіти, його редактор Вікторія Уласевич подала формулювання: "Тихоновщина – религиозный фашизм"[47].

У тексті обвинувального висновку щодо діяльності УАПЦ на процесі "СВУ" у 1930 р. не було ніяких звинувачень у зв'язках з фашизмом. Натомість усі звинувачення УАПЦ як складової частини "СВУ" стосувались виключно зв'язків з "петлюрівщиною"; підсудним закидали український націоналізм, антирадянську пропаганду та діяльність, спрямовану на повалення радянської влади, й організацію замахів на її керівників. Там немає згадок про те, що один з головних звинувачених на цьому процесі В. М. Чехівський був свого часу членом ЦК УСДРП і взагалі виступав пропагандистом соціал-демократичних ідей, у тому числі у своїх богословських працях. У кримінальних справах проти інших діячів УАПЦ до 1930 р. немає звинувачень у фашизмі. Навіть деякий час після процесу "СВУ" звинувачення головним чином стосувалися "антирадянської" діяльності діячів УАПЦ.

Діяльність УАПЦ радянські ідеологи у 1920-х роках тимчасово розцінювали як "обдурення радянської влади" з метою приховати таємну "організацію буржуазної республіки" і наміри повалення радвлади. У 1932 р. в публікації Ю. Самойловича прихильників автокефалії Української Церкви названо "соціал-фашистами"[48]. Ця праця та їй подібні на наступні роки стали програмними для публікацій щодо УАПЦ в радянській історіографії.

Українські партійні і державні керівники, звичайно, не могли обминути проблем поширення фашизму, які на початку 1930-х років більше стосувались зовнішньої політики СРСР. Дмитро Мануїльський, з 1921 р. перший секретар ЦК КП(б)У і редактор газети "Комуніст", обіймав посаду секретаря виконкому Комінтерну, де виступав одним з провідників політики терору. У 1934 р. в друкованому органі ЦК КП(б)У "Більшовик України" він оприлюднив статтю, яку подано в контексті "бойових проблем XIII пленуму Виконавчого комітету Комінтерну"[49].

У цій статті зазначалось, що за 1933 р. "відбулось швидке визрівання елементів фашизму і війни"[50], тому "фашизм з його розгнузданою шовініс-

---

[47] *Уласевич В*. Раскол тихоновщины на Украине // Пути антирелигиозной пропаганды. К постановке работы / Под ред. В. Уласевич. – Харьков, 1925. – С. 7–19.

[48] *Самойлович Ю*. Українська церква на послугах у національної контрреволюції: (Дослід з історії УАПЦ) // Революція й релігія: Зб. комісії для дослідження релігійної ідеології. – Харків; К., 1930. – Кн. 2. – С. 198–302.; *його ж*. Церковь украинского социал-фашизма. – М., 1932.– 125 с.

[49] *Мануїльський Д*. Революційна криза, фашизм і війна // Більшовик України. – 1934. – № 1. – Січень. – С. 22–37.

[50] Там само. – С. 23.

тичною пропагандою, з проповіддю дикої націоналістичної чоловіконенависті створює психологічну обстанову для кривавих боєн; іде хрестовий похід проти комуністів [...] Але найбільшою подією останнього року був прихід фашистів до влади в Німеччині"[51]. Незважаючи на те, що на останньому VII Всесвітньому конгресі Комінтерну (25 липня – 20 серпня 1935 р.) змінено попередню політичну лінію та скасовано теорію соціал-фашизму, у внутрішній політиці СРСР ніяких змін не відбулося. Комуністичні партії Західної Європи почали укладати союзи із соціалістичними, соціал-демократичними та антифашистськими ліберальними силами. В СРСР почали заарештовувати діячів Комінтерну, які потрапили в жорна сталінських "чисток", стали фігурантами показових політичних процесів.

Таким чином, в архівно-кримінальних справах діячів УАПЦ звинувачення у причетності до "церковної організації фашистського типу" з'являються після 1935 р. і припадають в основному на кінець 1937 – початок 1938 рр. Але немає підстав говорити про загальне вживання слідчими звинувачення у причетності до "фашистських" організацій стосовно всіх заарештованих церковних діячів.

Наприклад, заарештований у березні 1937 р. Йосип Оксіюк був кваліфікований слідчим як "в прошлом активный деятель к[онтр]-р[еволюционного] националистического украинского подполья, архиепископ автокефальной церкви, поддерживал связи с рядом лиц репрессированых за к[онтр]-р[еволюционную] националистическ[ую] деятельность, в частности по процессу СВУ"[52].

Натомість у протоколі допиту священика УПЦ Анатолія Нестеренка від 3 грудня 1937 р. на запитання слідчого щодо приналежності до "контрреволюционной организации" той відповів так: "Признаю себя виновным в том, что до ареста являлся участником украинской контрреволюционной националистической фашистской организации церковников. Вступление в названную организацию относится к 1922 г., т. е. ко времени, когда я принял сан священника, что явилось причиной моих националистических убеждений украинца. Вовлечению меня в организацию способствовали деятели украинской церкви БУТВИНЕНКО Константин и ЯНУШЕВСКИЙ, а рукоположил меня в священники участник организации епископ СТОРОЖЕНКО Григорий, который тут же прививал мне контрреволюционные националистические идеи, направленные против национальной политики соввласти на Украине. Еще тогда СТОРОЖЕНКО мне говорил любить Украину и отдать свои силы за ее независимость"[53].

У тексті обвинувального висновку від 2 січня 1938 р. щодо священика Костянтина Бутвиненка також вжито стандартне формулювання: "УГБ Киевского Облуправления НКВД УССР вскрыта и ликвидирована в 1937 году украинская контрреволюционная националистическая фашистская организация церковников быв[ших] «УАПЦ» и «УПЦ». Организация ставила своей

[51] Там само.

[52] Галузевий державний архів СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75523-ФП. – Арк. 61.

[53] ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 65743-ФП. – Арк. 17–44. Опубл.: Репресована УАПЦ... – С. 241–260.

целью при помощи интервентов, в частности Германии, свержение Советской Власти на Украине и создание самостоятельного государства фашистского типа. Одним из участников указанной к[онтр]-р[еволюционной] организации являлся привлекаемый по данному делу священник [...] БУТВИНЕНКО Константин Кондратьевич. БУТВИНЕНКО К. К., будучи видным церковным деятелем украинской церкви – фактически руководил Киевской епархией, одновременно будучи участником организации под прикрытием церковной деятельности проводил к[онтр]-р[еволюционную] националистическую работу, группировал вокруг себя националистов церковников, давал им установки [...]"[54].

В архівно-кримінальній справі священика УПЦ К. Бутвиненка міститься копія протоколу допиту від 15 січня 1938 р. заарештованого карними органами Семена Ковальського. Він визнав себе "виновным в том, что [...] являлся участником контрреволюционной националистической фашистской организации церковников-автокефалистов [...] Являясь частым посетителем Ильинской церкви, где церковные службы носили характер контрреволюционный и националистический, где Украина воспевалась служителями украинской церкви, как порабощенная, и последние призывали прихожан к сплочению украинцев вокруг церкви для защиты украинской веры, национальности и даже самостоятельности Украины. Такие толкования в стенах церкви порождали в прихожанах ненависть к существующему строю и воспитывали последних в чисто националистическом духе"[55].

У протоколі допиту Семена Ковальського чи не вперше з'являються повідомлення про те, що в середовищі діячів УАПЦ були якісь розмови про фашизм і уряд в Німеччині: "В 1936 году я познакомился в Госбанке с участником организации Куреней Яковом Степановичем, наши взгляды сошлись. [...] Мы часто говорили с КУРЕНЕЙ по вопросам политического порядка и о международном положении. Касаясь вопроса Германии, мы восхищались оснащением высокой техники германской армии, ее мощью и существующим фашистским строем. Мы восхваляли вождя фашизма Гитлера. Говоря о нем, как об одном из способных, видных лицах, который своей политикой добился такого положения, что Германия быстро после разрухи стала самым сильным во всех отношениях государством и является абсолютно самой мощной и боеспособной в мире страной, перед которой дрожат все европейские государства. В итоге мы приходили к выводу, что война неизбежна и что СССР в ней проиграет. Мы также считали и приходили к единодушному мнению, что фашизм может дать возможность к созданию украинского самостоятельного государства, при котором, конечно, возродится и украинская церковь"[56].

У протоколі допиту колишнього священика УАПЦ Харитона Гов'ядовського від 15 березня 1938 р. на запитання слідчого щодо висунутого

---

[54] ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 65743-ФП. – Арк. 76–77. Опубл.: Репресована УАПЦ... – С. 271–272.

[55] ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Ср. 65743-ФП. Арк. 67–75. Опубл.: Репресована УАПЦ... – С. 272–276.

[56] ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 65743-ФП. – Арк. 67–75. Опубл.: Репресована УАПЦ... – С. 272–276.

звинувачення він визнає себе винним у тім, що "являлся участником украинской контрреволюционной националистической организации церковников с 1924 года. Вовлечению меня в организацию способствовали деятели Украинской церкви Мороз – б[ывший] председатель ВПЦР, Чеховский и др.; а рукоположил меня в священники участник организации митрополит Липковский. Впоследствии Липковский, являясь митрополитом Украинской церкви, развернул большую контрреволюционную националистическую деятельность среди церковных кругов и духовенства. Как впоследствии мне стало известно, Липковский брал ориентацию на запад, сближался с Германией и Польшей. Украинская контрреволюционная организация, руководимая Липковским, ставила своей задачей свержение Советской власти на Украине с возобновлением капиталистического строя и создания самостоятельного Украинского националистического государства фашистского типа"[57].

У 1938 р. чекістами "викрито" ще одну таку "церковну організацію", причому незважаючи на те, що всі троє священиків УПЦ діяли у Сквирському районі і були ув'язнені в Білоцерківській в'язниці, формулювання в постановах про арешт та протоколах допитів одні й ті самі дослівно, що і в заарештованих київських церковних діячів. Це говорить про те, що при арешті, вочевидь, визначалися категорія і напрям "антирадянської діяльності", під які підганялися відповідні затверджені згори формулювання.

Важко повірити в те, що сільський священик УПЦ Сергій Іларіонович Крижанівський, який проживав у с. Великий Єрчик Сквирського району, на допиті у Білоцерківській в'язниці 25 березня 1938 р. відповідав слідчим Флейшману і Кривцову саме такими словами про свою приналежність до УАПЦ: "Признаю себя виновным в том, что до ареста являлся участником контрреволюционной националистической организации церковников [...] Вовлечению меня в организацию способствовали деятели украинской церкви САМБОРСКИЙ Владимир архиепископ украинской церкви по Б[елой] Церкви – член украинского центра церковной контрреволюционной организации, епископ украинской церкви МАЛЮШКЕВИЧ Константин Сергеевич и СТЕЦЕНКО, с которыми я неоднократно встречался будучи в гор. Киеве, где от САМБОРСКОГО я часто слышал такие выражения «Москва любит украинский хлеб и сало и все то, что зарабатывает Украина, но зато не любит украинцев». Внедривши во мне такую глубокую националистические идеи (так у тексті. – *І. П.*), кроме того из литературы профессора ЧЕХОВСКОГО, которого я лично знал по духовной семинарии, я полностью стал на путь платформы контрреволюционной фашистской организации церковников, которая сводилась к отторжению Украины от Советского Союза при помощи интервенции, свержения совсвласти на Украине и создании самостоятельного националистического буржуазного государства"[58].

На підставі розглянутих матеріалів з архівно-кримінальних справ репресованих діячів УАПЦ можна стверджувати, що відправним моментом у вживанні терміна "фашистський" і виробленні відповідних формулювань у

[57] ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 60353-ФП. – Арк. 10. Опубл.: Репресована УАПЦ... – С. 302.

[58] ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 61287-ФП. – Арк. 23.

всіх заарештованих в цей період діячів УАПЦ стало повідомлення з архівно-кримінальної справи священика Костянтина Бутвиненка: "УГБ Киевского Облуправления НКВД УССР вскрыта и ликвидирована в 1937 году украинская контрреволюционная националистическая фашистская организация церковников быв[ших] «УАПЦ» и «УПЦ». Организация ставила своей целью при помощи интервентов, в частности Германии, свержение Советской Власти на Украине и создание самостоятельного государства фашистского типа"[59].

Відповідно всім заарештованим і засудженим діячам УАПЦ наприкінці 1937 р., починаючи з митрополита УАПЦ Василя Липківського, навіть на час арешту і початку допитів вже було поставлено запитання про приналежність до саме такої "організації". Незважаючи на реально отримані відповіді заарештованих, слідчі оформлювали протоколи і відповіді в них за "стандартом": "украинская контрреволюционная националистическая фашистская организация церковников быв[ших] «УАПЦ» и «УПЦ»".

До кінця вищезгаданих операцій органів безпеки в листопаді 1938 р. було в основному "викрито" і засуджено всіх учасників цієї "організації", тобто єпископів, священиків і мирян УПЦ, яка після "Екстреного" Собору 8–12 грудня 1930 р. об'єднувала тих, хто належав до УАПЦ формації 1921 р., а також тих, хто приєднався пізніше, незважаючи на утиски та атеїстичну пропаганду.

Масові репресії і переможні реляції чекістів відбувалися в умовах ідеологічного тиску, тому випуск відповідної літератури не припинявся. У брошурі М. Шестакової "Церковники і сектантські ватажки на службі фашистських розвідок" вживається термін "фашистський" щодо церковних діячів[60]. В анотації до видання, яке було підписане до друку 23 травня 1938 р., сказано, що ця брошура "викриває шпигунську, діверсійну й терористичну діяльність церковників і сектантських керівників, яку вони проводять у блоці з троцькістсько-бухарінськими мерзенними зрадниками батьківщини, підлими найманцями фашистських розвідок"[61]. Саме звинувачення церковних і релігійних діячів у цій брошурі прив'язане до найсвіжішого процесу проти антирадянського "право-троцькістського блоку", що становить специфіку публікації у 1938 р.[62].

На відміну від попередніх звинувачень усіх напрямів православ'я, наприкінці 1930-х років до фашистської ідеології прив'язано взагалі всіх релігійних діячів незалежно від приналежності. Важливе значення щодо з'ясування виникнення і подальшого вживання в офіційних публікаціях формулювання розстрільних і репресивних висновків в архівно-слідчих

---

[59] Там само. – Спр. 65743-ФП. – Арк. 76–77. Опубл.: Репресована УАПЦ... – С. 271–272.

[60] *Шестакова М.* Церковники і сектантські ватажки на службі фашистських розвідок. – К., 1938. – 24 с.

[61] Там само. – С. 1.

[62] У брошурі є посилання на "Обвинувальний висновок" процесу антирадянського "право-троцькістського блоку" в газеті "Правда" від 2 березня 1938 р. (Там само. – С. 12).

справах діячів УАПЦ має усталений штамп про те, що СРСР "перебуває у ворожому капіталістичному оточенні, і тому для нашої країни створюється небезпека воєнного нападу і спроб відновлення капіталізму з боку інтервентів"[63]. Питання слідчих щодо листування і якихось стосунків з закордонними церковними і світськими діячами УАПЦ було обов'язковим у кожній архівно-слідчій справі саме з цієї причини.

У виявленні причин появи терміна "фашистський" у слідчих справах діячів УАПЦ важливе значення мають пояснення у пропагандистських виданнях. М. Шестакова так і пише: "Фашистські держави, засилаючи в наші тили своїх агентів і вербуючи їх всередині Радянського Союзу серед уламків розбитих експлуататорських класів, серед ворогів народу – троцькістсько-бухарінських зрадників, буржуазних націоналістів, використовують у шпигунських цілях церковників і сектантських проповідників. Релігійними організаціями часто-густо керують у нас різні колишні люди: колишні капіталісти [...], куркулі, царські чиновники, поліцаї, офіцери, монахи і т. д. Багато з керівників церковно-сектантських релігійних організацій вели і ведуть боротьбу проти радянської влади, проти соціалістичного будівництва. Вони активно допомагали всім ворогам народу в їх антирадянській діяльності. Тепер багато з них охоче виконують різні шпигунсько-диверсійні завдання своїх фашистських хазяїв"[64].

У підрозділі з красномовною назвою "Піп і кат" подано чітко вивірені ідеологічні формулювання "провин" усіх тих, кого віднесено до ворогів: "Почуваючи свою приреченість, багато церковників і сектантських ватажків зімкнулися з ворогами народу – з троцькістсько-бухарінськими бандитами – і спільно з ними стали на шлях шпигунства, диверсій, шкідництва і вбивств. Фашистські звірі в рясах, повні скаженої ненависті до партії більшовиків, до народу і до соціалізму, йдуть на найпідліші злочини для того, щоб з допомогою інтервентів-фашистів вернути в СРСР гніт капіталістів і поміщиків, закувати вільні народи країни соціалізму в кайдани капіталістичного рабства"[65].

Тут важливо виокремити ті вирази, які текстуально повністю збігаються з формулюваннями у протоколах допитів заарештованих діячів УАПЦ: "фашистсько-шпигунські кубла", "буржуазні націоналісти – агенти фашизму", "вербування агентів фашизму". Станом на 1938 р. очевидно, що подібну термінологію поширено на всі релігійні організації по всьому СРСР. Наприклад, в Горьківській області, згідно з брошурою М. Шестакової, викрито і ліквідовано "церковно-фашистську, диверсійно-терористичну і шпигунську організацію"[66]. Тут так само було відпрацьовано термінологічну спорідненість у визначенні саме церковних осередків: "Прикриваючись релігією, учасники банди під виглядом богослужінь, молитов і проповідей влаштовували наради, на яких обговорювались плани їх шпигунсько-диверсійно-терористичної діяльності"[67].

[63] Там само. – С. 1.
[64] Там само. – С. 3.
[65] Там само. – С. 4.
[66] Там само. – С. 8.
[67] Там само. – С. 9.

Цікаво зазначити, що визначення авторкою в брошурі всіх тих, хто, незважаючи на звільнення з усіх парафій і закриття церков, продовжував здійснювати треби по селах у приватних помешканнях (напр., діячі УПЦ 1930–1938), знову-таки кваліфіковане як "форми і методи контрреволюційної роботи служителів релігійних культів"[68]. Вона так і пише про їхню діяльність: "Бродять по колгоспах попи-«пересувки», лагодять взуття і відра, хрестять, вінчають, хоронять, лудять посуд і... збирають шпигунські відомості, виконують диверсійні завдання, сіють контрреволюційні чутки і шкодять трудящим, як тільки можуть"[69].

"Пожвавлення діяльності церковників означає безнадійне становище ворожих трудящим елементів. Почуваючи безнадійність, втративши всяку опору в народі, скажено ненавидячи робітників і селян, церковники застосовують найодчайдушніші, найпідліші, найстрахітливіші форми боротьби проти Радянської держави»[70]. Запитання слідчих під час допитів діячів УАПЦ (УПЦ) мають пояснення в останніх двох підрозділах брошури М. Шестакової, де йдеться про «активізацію антирадянської діяльності фашистськими агентами в рясах в період виборчої кампанії до Верховної Ради СРСР", які всіляко перешкоджають виборчій кампанії[71]. Авторка закликає до пильності керівників партійних і радянських організацій, які вважають антирелігійну пропаганду подоланим етапом і тому проявляють безтурботність, яка є "ідіотською хворобою"[72]. Текст брошури рясніє визначеннями на кшталт: "фашист-піп", "фашистські агенти в рясах", "мракобіси", "попи і їх прихвосні", "церковно-сектантська мерзота", "оскаженілі шакали" тощо.

Б. Кандідов у 1939 р. випустив книжку, в якій викривав численні "злочини церковників" проти соціалістичного будівництва[73]. На відміну від попередніх видань цього автора, книжка написана цілком у дусі періоду ідеологічного протистояння, коли широко застосовувалась специфічна термінологія, що межувала з лайкою на адресу "мерзенних зрадників" або "зграї націоналістів".

Б. Кандідов приєднався до звинувачень у фашизмі діячів УАПЦ, яких у 1939 р. майже не залишилось: "Радянська розвідка встановила, що серед фашистів-автокефалістів найвизначніша роль належала двом агентам іноземних розвідок. Церковно-фашистська програма цієї зграї намічала реставрацію капіталістичного рабства на Україні і створення фашистської «української держави» під протекторатом Німеччини, тобто перетворення України на колонію гітлерівців"[74].

Підписаний у 1939 р. пакт Молотова-Ріббентропа між СРСР і Німеччиною, очевидно, ніяк не вплинув на ідеологічне протистояння, що зайвий раз

[68] Там само. – С. 16.

[69] Там само.

[70] Там само. – С. 18.

[71] Там само.

[72] Там само. – С. 20.

[73] *Кандідов Б. П.* Церква і шпіонаж: Про деякі факти контрреволюційної і шпигунської діяльності релігійних організацій. – К., 1939. – 142 с.

[74] Там само. – С. 82.

свідчить про крайній цинізм влади щодо власних громадян, які тепер у газетах читали про дружбу і співробітництво з “гітлерівцями”. У післявоєнний час К. Дмитрук, об’єднавши всі ті церкви, які мали у своїй назві “Українська” і “автокефальна”, визначив їхню діяльність в окремому розділі своєї праці так: “Українська автокефальна православна церква на службі реакції і фашизму”[75], але тепер додалися звинувачення у колабораціонізмі.

Особливості джерелознавчого аналізу архівно-кримінальних джерел. Оскільки кримінальні справи проти діячів УАПЦ (УПЦ) заводились як поточні справи, в їхньому зовнішньому оформленні немає нічого особливого порівняно з іншими. З урахуванням того, що деякі кримінальні справи були заведені на периферії тими відділами НКВС УРСР, які здійснювали арешт, затримання, обшук і певну частину допитів на місцях, їх оформлення може дещо відрізнятись від тих, що були заведені в Києві або в Харкові. У кожній з виявлених архівно-кримінальних справ, як правило, присутній більш-менш повний комплект необхідних документів.

Важче всього пояснити наявність 2-3-4 і більше *виправлень нумерації сторінок* в архівно-кримінальних справах, які робилися різними почерками, ручкою або олівцями (синій, червоний). Можна тільки висловити припущення, що такі перенумерації сторінок робилися або під час перекваліфікації справи, її передачі до інших установ (наприклад, до Москви, де було винесено остаточний вирок), або після об’єднання кількох окремих справ в одну. Можна також припустити, що з початком процесу масової реабілітації жертв політичних репресій у 1989 р. також відбулася перенумерація сторінок деяких справ після вилучення документів, які були небажані для відкритого доступу родичів та дослідників.

Обкладинки архівно-кримінальних справ. Перші обкладинки було виготовлено, судячи з друкарського тексту, десь на початку 1930-х років. Вони не містили ніяких інструкцій і мали тільки типовий набір позначень, необхідних для заповнення: “Гриф: С.С.С.Р. Н.К.В.Д. Дело №___”. Нижче друкувались лінійки для заповнення прізвищами звинувачених та вказівками на статті звинувачення: “Том №__ Начато «__»______ 19___ г. Окончено «____»_____ 19___ г.”.

На обкладинці вказувалась і кількість томів справи. На звороті обкладинки друкувались лінійки для заповнення реєструючим органом під записом “Зарегистрировано:”, а нижче – дата та назва установи, яка реєструвала цю справу. Знизу додруковано вказівку, що після передачі справи від одного органу до іншого справа зберігає свій первісний номер, який вказано на лицьовій стороні обкладинки[76].

Нові обкладинки для справ було виготовлено у 1950-х роках уже в УРСР. На обкладинці також було надруковано зверху: “УССР Комитет государствен-

[75] *Дмитрук К.* Під штандартами реакції і фашизму: (Крах антинародної діяльності уніатської та автокефальної церков). – К., 1976. – С. 162–217.

[76] Зображення обкладинок кримінальних справ публікувались у різноманітних виданнях. Див., напр., світлину обкладинки одного з томів процесу “СВУ” та інших справ: Галузевий державний архів СБУ: Путівник / Упоряд. В. Даниленко, О. Іщук, С. Кокін та ін. – Харків, 2009. – С. 33 і далі.

ной безопасности при Совете Министров УССР Дело № __ По обвинению" (далі два рядки для заповнення). Потім надруковано позначення хронологічних рамок справи: "Нач[ато]", потім "Оконч[ено]", "В __ т[омах]", але окремо вказано том справи №__. На лицьовій стороні обкладинки вміщено частково інструкційні зауваження щодо того, що після судового розгляду та набрання вироком чинності ця справа підлягає негайному поверненню до відповідного підрозділу КДБ (надруковано лінійку для відповідного запису). Вказано, що до справи додається копія вироку. Окремим рядком позначено: "Сдано в архив «______» 195__ г.".

У разі об'єднання кількох особових справ в одну старі обкладинки залишали і підшивали разом з іншими. Тому на деяких справах збережено декілька обкладинок. Можливо, це стало причиною для перенумерації сторінок у справі. Зразком такої зшитої з кількох справ обкладинки може бути обкладинка колективної кримінальної справи у 5-ти томах на 17 осіб з числа церковних діячів УПЦ за початковим № 5229. Стара обкладинка 1-го тому справи за 1937 р.: "С.С.С.Р. Н.К.В.Д. Украинской С.С.Р. Дело № 5229 по обвинению Калишевского Е. А., Малюшкевича К. С., Оробинского Д. Ф., Мачуговского Л. Д., Бедношея С. А. и др. По ст.ст. 54-10 ч. 2, 54-11 УК УССР. Штамп: 332234 Том № 1 [Дописано червоним олівцем] № 29972. В 2-х томах".

Після тривалого зберігання і збільшення матеріалів справи вже після страти у 1937 р. всіх засуджених з'явилася нова обкладинка 1-го тому вже 3-томної справи: "Украинская ССР Управление Комитета госбезопасности при СМ УССР [Штамп]: «Учтено в 1962 году». [Штамп]: «Архив Учетно-архивного отдела КГБ при СМ УССР». Дело № 5229 по обвинению Калишевский Е. А. и др. Начато 25 июня 1937 г. Окончено 15 сентября 1937 г. в трех томах"[77].

Другий том цієї справи має таку саму нову обкладинку, як і перший том, з тією різницею, що звинуваченим вписано іншого учасника тієї справи: "Дело № 5229 по обвинению Горевого С. М. и др."[78]. Стара обкладинка 2-го тому справи за 1937 р. містить прізвища інших осіб, на яких початково і було заведено справу до об'єднання з іншими особами: "С.С.С.Р. Н.К.В.Д. Украинской С.С.Р. Дело № 5229 по обвинению Горевого С. М., Валантиря Ф. И., Безпалько И. П., Фурманюка Ф. А., Петрика В. И. и др. По ст.ст. 54-10 ч. 2, 54-11 УК УССР. Штамп: 332234 Том № 2 [Дописано червоним олівцем] № 29972. В 2-х томах".

Інструкції порядку систематизації матеріалів слідчої справи виготовлялись на звороті деяких обкладинок друкарським способом. Наприклад, на звороті нової обкладинки вищезгаданої справи вміщено інструкцію порядку систематизації матеріалів слідчої справи:

А) Опис документів, що знаходяться в справі, і список обвинувачених.

Б) Матеріали оформлення арешту та обшуку: постанова про арешт, постанова про обрання запобіжних заходів, ордер на арешт, анкета заарештованого, пакет з двома фотокартками, дактилокарта, довідка про попередні

[77] ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 53679. – Т. 1.

[78] Там само. – Т. 2.

судимості, протокол обшуку, квитанції про сдачу на зберігання цінностей, зброї, документів. Опис майна та акт опечатання квартири.

В) Матеріали слідства: протоколи допиту звинуваченого та свідків, протоколи очних ставок, постанови про пред'явлення звинувачення, зміни у визначенні запобіжних заходів у хронологічному порядку.

Г) Документація: акти, довідки держустанов, матеріали експертизи, офіційні матеріали.

Д) Матеріали оформлення слідства: протокол пред'явлення слідчих матеріалів, акт медобстеження та обвинувальний висновок.

Е) Речові докази: додаються окремим пакетом з окремим докладним описом.

Заяви звинувачуваного, які доповнюють або змінюють хід слідства, підшиваються разом з протоколами допиту звинувачуваного у хронологічному порядку. Інші заяви (про режим, передачі, побачення та ін.) додаються до справи в окремому пакеті. Якщо в одній справі заарештовано декілька осіб, то матеріали систематизуються у наступному порядку: матеріали оформлення обшуку та заарештування, слідчі матеріали підбираються на кожного звинуваченого у вказаному порядку і до них додаються всі вказані документи (протоколи про пред'явлення слідчих матеріалів, акти [...] тощо).

Слідча справа, як правило, підшивається після складання обвинувального висновку: матеріали справи для підшивки групуються під час слідства. Більше 300-т аркушів до однієї справи підшивати не рекомендується. Якщо кількість аркушів є дуже великою, то справу розбивають на відповідну кількість томів. Про порядок систематизації матеріалів по багатотомних справах вказівки можна отримати в обліковому апараті[79].

Загальний перелік складу документів, які входять до кримінальних справ, оприлюднений у "Путівнику..." по ГДА СБУ[80]. В цілому обидва переліки збігаються, але в "Путівнику..." є більше інформації щодо складових архівно-кримінальних справ, які з'явилися в подальші роки після закінчення кримінальної справи. Зокрема сюди відносяться документи про перебування у виправно-трудових таборах (до речі, в архівно-кримінальних справах діячів УАПЦ вони майже не представлені, можливо, через переважання вироків до вищої міри покарання над вироками про ув'язнення та адмінзаслання), матеріали про встановлення правомірності висунутих обвинувачень, відгуки свідків щодо репресованих під час реабілітації, протести органів прокуратури тощо[81].

У тексті оперативного наказу наркома внутрішніх справ СРСР М. І. Єжова № 00447 від 30 липня 1937 р. подано роз'яснення щодо нового спрощеного порядку ведення слідства: "1. На каждого арестованного или группу арестованных заводится следственное дело. Следствие проводится ускоренно и в упрощенном порядке. В процессе следствия должны быть выявлены все преступные связи арестованного. 2. По окончании следствия дело направляется на рассмотрение тройки. К делу приобщаются: ордер на арест,

[79] Там само. – Т. 1. Обкладинка.

[80] Галузевий державний архів СБУ: Путівник. – С. 83–84.

[81] Там само. – С. 84.

протокол обыска, материалы, изъятые при обыске, личные документы, анкета арестованного, агентурно-учетный материал, протокол допроса и краткое обвинительное заключение"[82].

Постанови про затримання є обов'язковим елементом кожної кримінальної справи. За винятком текстів документів, які, як правило, є машинописними, виявлено велику кількість бланків для заповнення. Для оперуповноважених бланки були різного формату: від звичайного А-4 одностороннього друку до меншого формату (нестандартний вертикальний ½ аркуша або горизонтальний). Постанови стосувались або пред'явлення звинувачення під час затримання, або, наприклад, у разі переведення з одної в'язниці до іншої, могли містити той же текст, але в короткому викладі і з урахуванням місця переведення.

Наприклад, архієпископ Одеський УАПЦ, потім УПЦ (1930–1933) Юхим Калішевський був заарештований 24 червня 1937 р. у Білій Церкві, де тоді працював бухгалтером водолікарні. Очевидно, цю справу декілька разів перешивали, тому що на початку 1-го тому справи зібрані всі постанови про затримання, арешт та переведення з Білоцерківської до Київської в'язниці Ю. А. Калішевського з 24 червня по 11 серпня 1937 р.[83]. Частина постанов надрукована на бланках (форма № 21-б), частина – машинописний текст на ½ аркуша звичайного паперу.

Наступним різновидом обов'язкових для кримінальних справ документів є *ордери на проведення трусу і арешту*. Цей вид документів складається з двох частин: власне ордера та корінця до нього. Ордери виготовлялися друкарським способом у вигляді вузького бланка з надрукованим текстом, який, як правило, заповнювався від руки і завірявся печаткою. Кожний ордер мав номер і дату, обов'язково вказувалася адреса. Наприклад, під час заарештування Ю. А. Калішевського в тексті ордера № 222 від 24 червня 1937 р. на переведення трусу вказано адресу: "Белая Церковь, ул. Красноармейская, дом Резника"[84].

Протокол трусу мав спеціальний бланк А-4, виготовлений друкарським способом за формою № 17/УСО. Наперед були надруковані дата, на підставі якого ордера ДПУ УСРР і ким (повна назва посади і прізвище) здійснено трус, у кого і за якою адресою. Перелік присутніх, таблиця з переліком вилученого (назва речей і документів, кількість, якість). Як правило, цей бланк олівцем підписували представник домового управління, присутні, виконавець трусу і сам заарештований в тім, що він отримав копію протоколу. Друкарським способом зазначено, що всі претензії вносяться у протокол до його підписання. Із запитаннями звертатись до відповідного підрозділу ДПУ за адресою, де нічого не вказувалося. Очевидно, всі місцеві і так знали, де він знаходиться.

---

[82] З оперативного наказу народного комісара внутрішніх справ СРСР М. Єжова № 00447 про репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів від 30 липня 1937 р. // Реабілітовані історією / Гол. редкол. П. Т. Тронько. – К., 2011. – Кн. 3: Київська область. – С. 336.

[83] ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 53679. – Т. 1. – Арк. 2–6.

[84] Там само. – Арк. 7.

Протоколи допитів, витяги з протоколів та їхні копії, ймовірно, є найчисленнішим різновидом документів у архівно-кримінальних справах. За формою умовно їх можна поділити на декілька *видів*: 1) рукописи протоколів, написані слідчими, та їхні машинописні копії; 2) рукописи, написані заарештованими власноруч, та їхні машинописні копії; 3) машинописні копії протоколів допиту одних заарештованих, які долучені до справ тих, про кого йдеться саме у цих протоколах; 4) витяги з протоколів допиту одних заарештованих, які долучені до інших справ (іноді з тексту передруковано тільки один абзац).

Частина протоколів допитів написана на спеціально виготовлених друкарських бланках, частина – написана або надрукована на звичайних аркушах паперу. У протоколі обов'язково зазначалися посада, звання та прізвище того, хто допитував, причому іноді допитували двоє слідчих і обидва підписували протокол. Після заголовка протоколу вміщувалась інформаційна довідка про допитуваного. У разі наявності друкарського бланка – друкувалась анкета допитуваного, яку заповнював слідчий. Якщо протокол друкувався на звичайному аркуші паперу, то праворуч у стовпчик було надруковано об'єктивну інформацію, яка приблизно збігалася з формою анкети.

Наприклад, єпископ УАПЦ (УПЦ) М. С. Карабіневич не проходив по справі № 5229, але в протоколі його допиту виявились свідчення про учасників цієї справи, зокрема про "підпільні" зустрічі за участю Ю. А. Калішевського, тому слідчий Лупенко постановив долучити копію протоколу його допиту від 20 липня 1937 р. до справи № 5229[85], додавши рукописний варіант постанови від 14 вересня 1937 р. про долучення до слідчої справи цієї копії[86].

Обвинувальні висновки є обов'язковою складовою архівно-кримінальних справ. Текст цього документа писав слідчий як резюме з протоколів допитів як самого обвинуваченого, так і протоколів або витягів з протоколів допитів інших заарештованих або свідків. Загальну ідеологічну канву слідчий складав сам, подаючи "обґрунтування" відповідному сюжету про "виявлену" ним в ході слідства причетність до якої-небудь "контрреволюційної організації". Обґрунтування писалося залежно від згаданих під час допитів осіб та фахової приналежності заарештованого.

Очевидно, що слідчі також повинні були мати певну "спеціалізацію", оскільки таким чином вони краще орієнтувалися у справі і "правильно" розподіляли заарештованих. Наприклад, прізвище помічника начальника IV відділку IV відділу КОУ НКВС сержанта держбезпеки Лупенка часто зустрічається у справах заарештованих діячів УАПЦ (УПЦ). Обвинувальний висновок писав і підписував слідчий, погоджувався ("Согласен:") завідувач того відділу, де працював слідчий, і затверджував начальник установи.

Чим більшою була справа, тим довшим був текст обвинувального висновку, оскільки для підкріплення побудованої версії необхідно було супроводжувати канву сюжету "злочину" цитатами з протоколів допитів з

[85] Там само. – Арк. 201–220. Протокол допиту М. С. Карабіневича від 20 липня 1937 р.

[86] Там само. – Арк. 200. Оригінал, рукопис.

посиланнями на відповідні аркуші справи. В обвинувальному висновку слідчої справи № 5229[87] сержантом Лупенком зазначалось, що УДБ КОУ НКВС УРСР було викрито і ліквідовано "українську контрреволюційну націоналістичну фашистську організацію церковників" колишньої УАПЦ і УПЦ з центром у Києві[88].

Сержант Лупенко написав, що ця організація не була новим контрреволюційним формуванням, а "була продовженням тієї ворожої діяльності, яка провадилась проти радвлади УАПЦ і УПЦ"[89]. Далі в обвинувальному висновку визначалось, що ці організації були філіями "СВУ", якими керували Липківський і Чехівський. З розгромом "СВУ" організація пішла в глибоке запілля, і після затишшя в роботі у 1934 р. на квартирі архієпископа Юрія Міхновського була нарада, де обговорювались питання тактики боротьби в нових умовах проти радвлади. На цій нараді було створено "керівний центр організації", до якої увійшли єпископи УПЦ[90].

Довідки про знищення паспортів та інших документів після оголошення вироку. Такі довідки відсутні в багатьох виявлених архівно-кримінальних справах діячів УАПЦ (УПЦ). Вони є у колективній справі № 53679, зокрема у 1-му томі після протоколів допитів, куди укладачем справи було підшито разом однотипні документи – написані під копірку копії довідок на всіх засуджених з повідомленнями до відповідних органів про знищення паспортів, військових та профспілкових квитків, інших посвідчень у зв'язку із засудженням їхніх власників. Це стандартні аркуші паперу поганої якості, розірвані навпіл. На всіх – однаковий запис: "31-X [193]7 [р.] [№] 5229", а далі – текст супроводжуючої документ довідки.

Паспорти, подані для знищення, були на тих осіб, яких засуджено до вищої міри покарання. Частину документів подано для зняття з обліку у зв'язку з засудженням на тривалий термін покарання. До 1-го тому справи № 53679 підшито три витяги з протоколу № 47 на Калиниченка, Фурманюка і Нетупського, яких було направлено до ВТТ терміном на 10 років, рахуючи з 11 серпня 1937 р.[91].

У першому томі справи № 53679 виявлено копію супровідного документа для знищення паспорта засудженого С. Горевого: начальникові райвідділу міліції НКВС м. Узин Київської області "препровождается паспорт осуждённого органами НКВС Горевого 1886 г. р. для уничтожения"[92].

До другого тому справи № 53679 підшито порожні конверти, де раніше і зберігались паспорти заарештованих. Деякі конверти мають дописи про те, що туди вкладалися і інші документи на цю ж особу (наприклад, профквиток). Практично всі вони порожні, про що є записи олівцем.

---

[87] Там само. – Арк. 223–232.

[88] Там само. – Арк. 223.

[89] Там само. – Арк. 224.

[90] Там само.

[91] Там само. – Арк. 285–287. Засвідчена копія на бланку з гербовою печаткою і підписом.

[92] Там само. – Арк. 266. Рукописна копія за підписом начальника 8-го відділку УДБ КОУ НКВС Соломона Альтзіцера на ½ арк., датована 31 жовтня 1937 р.

Виписки з протоколів засідання трійки при КОУ НКВС УРСР. Після отримання надзвичайних повноважень т. зв. "трійки" при Київському та інших обласних управліннях НКВС здобули право виносити вироки засудженим. Оперативним наказом наркома внутрішніх справ СРСР М. І. Єжова № 00447 від 30 липня 1937 р. було затверджено персональний склад трійок по областях УРСР[93], а також подано додаткові роз'яснення щодо їхньої роботи: "2. На заседании троек может присутствовать (там где он не входит в состав тройки) республиканский краевой или областной прокурор. 3. Тройка ведет свою работу или находясь в пункте расположения соответствующих НКВД, У НКВД или областных отделов НКВД или выезжая к местам расположения оперативных секторов. 4. Тройки рассматривают представленные им материалы на каждого арестованного или группу арестованных, а также на каждую подлежащую выселению семью в отдельности. Тройки, в зависимости от характера материалов и степени социальной опасности арестованного, могут относить лиц, намеченных к репрессированию по 2 категории – к 1-й категории и лиц, намеченных к репрессированию по 1-й категории – ко 2-й. 5. Тройки ведут протоколы своих заседаний, в которые и записывают вынесенные ими приговора в отношении каждого осужденного. Протокол заседания тройки направляется начальнику оперативной группы для приведения приговоров в исполнение. К следственным делам приобщаются выписки из протоколов в отношении каждого осужденного"[94].

Одним з документів, яким регламентувалась діяльність цих позасудових органів, був протокол № 64 засідання Політбюро ЦК ВКП(б) про утворення особливих трійок для розгляду слідчих справ заарештованих по контрреволюційних національних контингентах від 15 вересня 1938 р. за підписом Й. В. Сталіна, надісланий очільникам карних органів влади та партійних структур[95]. Цей документ в ході репресивних заходів 1937–1938 рр. був одним з останніх.

У тексті документа говорилося: "1. Принять предложение НКВД о передаче оставшихся нерассмотренных следственных дел на арестованных по контрреволюционным национальным контингентам согласно приказов НКВД СССР №№ 00485, 00439 и 00593 1937 г. и №№ 302 и 326 1938 г. на рассмотрение Особых троек на местах. 2. Особые тройки образуются в составе: первого секретаря обкома, крайкома ВКП(б) или ЦК нацкомпартий, начальника соответствующего Управления НКВД и прокурора области, края, республики. В Украинской и Казахской ССР и в Дальневосточном крае Особые тройки создаются по областям. 3. Особые тройки рассматривают дела в отношении лиц, арестованных только до 1 августа 1938 года и заканчивают работу в 2-х месячный срок. 4. Дела на всех лиц, указанных национальных контрреволюционных контингентов, арестованных после 1-го августа

[93] З оперативного наказу народного комісара внутрішніх справ СРСР М. Єжова № 00447... – С. 337.

[94] Там само.

[95] З протоколу засідання Політбюро ЦК ВКП(б) про утворення особливих трійок для розгляду слідчих справ заарештованих у контрреволюційних національних контингентах від 15 вересня 1938 р. // Реабілітовані історією. – Кн. 3. – С. 389–390.

1938 года, направлять для рассмотрения в соответствующие судебные инстанции по подсудности [...], а также на Особое совещание при НКВД СССР. 5. Представить право Особым тройкам выносить приговора в соответствии с приказом НКВД СССР № 00485 от 25-го августа 1937 года по 1-й и 2-й категориям, а также возвращать дела на доследование и выносить решения об освобождении обвиняемых из-под стражи, если в делах нет достаточных материалов для осуждения обвиняемых. 6. Решения Особых троек по первой категории приводятся в исполнение немедленно”[96].

Було випрацьовано і відповідну *канцелярську форму* для таких рішень, які мали вагу судового рішення про страту. Виявлені в архівно-кримінальних справах заповнені на машинці бланки таких рішень практично ідентичні, бо виготовлені друкарським способом у вигляді таблиці з двох колонок. До першої колонки вдруковували текст витягу з протоколу засідання порядку денного, тобто “Слушали:” справу по звинуваченню певної особи з поданням коротких анкетних даних і коротку виписку опису звинувачення. До другої колонки “Постановили:” вписували вирок щодо цієї особи. Наприклад, у справі митрополита УАПЦ Василя Липківського постановили: “ЛИПКОВСКОГО Василия Константиновича РАССТРЕЛЯТЬ. Лично принадлежащее ему имущество – КОНФИСКОВАТЬ”[97].

У *колективних справах на всіх осіб складалась одна виписка* на тому самому бланку. До 1-го тому справи № 53679 підшито оригінал з гербовою печаткою виписки з протоколу № 49 засідання трійки при КОУ НКВС УРСР від 15 вересня 1937 р. Ця виписка надрукована як таблиця. Ліворуч (⅔ сторінки) запис, що слухали “Дело № 5229 КОУ НКВС по обвинению...”, і далі надруковано перелік засуджених у цій справі з коротким текстом звинувачення, праворуч без дотримання відповідності лівому рядку простий перелік прізвищ засуджених. Але з 16 осіб тільки 13-х було вирішено “расстрелять”, а трьох осіб засуджено до тривалих термінів покарання[98].

Оперативним наказом наркома внутрішніх справ СРСР М. І. Єжова № 00447 від 30 липня 1937 р. було затверджено порядок виконання вироків: “1. Приговора приводятся в исполнение лицами по указаниям председателей троек, т. е. наркомов республиканских НКВД, начальников управлений или областных отделов НКВД. Основанием для приведения приговора в исполнение являются – заверенная выписка из протокола заседания тройки с изложением приговора в отношении каждого осужденного и специальное предписание за подписью председателя тройки, вручаемые лицу, приводящему приговор в исполнение. 2. Приговора по первой категории приводятся в исполнение в местах и порядком по указанию наркомов внутренних дел, начальников управления и областных отделов НКВД с обязательным полным сохранением в тайне времени и места приведения приговора в исполнение.

[96] Там само.

[97] ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 65685-ФП. – Арк. 90. Опубл.: *Зінченко А. Л.* Визволитись вірою. – С. 318. *Липківський К.* Тіні незабутих предків. – С. 115; Репресована УАПЦ... – С. 235.

[98] ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 53679. – Т. 1. – Арк. 270–271 зв. Оригінал. Машинопис на бланку.

Документы об исполнении приговора приобщаются в отдельном конверте к следственному делу каждого осужденного. 3. Направление в лагеря лиц, осужденных по 2 категории, производится на основании нарядов, сообщаемых ГУЛАГом НКВД СССР"[99].

Акти про розстріл виявлено у всіх архівно-кримінальних справах, де є відповідні постанови і судові рішення. Як правило, на одну особу робився витяг із загального акта на певну групу осіб. Такі витяги з актів – це смужка паперу в ¼ або іще менше аркуша з надрукованим на машинці стандартним текстом, куди від руки дописано прізвище, ім'я та по батькові страченого, дату і час виконання вироку. Нижче надруковано прізвище виконавця і його підпис, прикладено печатку відповідної структури.

Наприклад, витяг з акта про страту митрополита УАПЦ Василя Липківського від 27 листопада 1937 р. містить саме таку інформацію: "Постановление Тройки УНКВД от «20»/XI-1937 г. о расстреле *Липковский Василий Константинович* приведено в исполнение 27 ноября 1937 г. в *24* часов. КОМЕНДАНТ НКВД УССР КАПИТАН ГОСБЕЗОПАСНОСТИ [*підпис*] / ШАШКОВ/"[100]. Цей текст з архівно-кримінальної справи митрополита УАПЦ передруковувався кілька разів з огляду на його важливість для дослідження[101]. У колективних справах після обвинувальних висновків та рішень підшиті виписки з актів про розстріл. Текст виглядає так, ніби було заповнено всі бланки разом, тобто одним почерком, одного кольору чорнилом з однаковим підписом[102].

Більшість довідок оформлено згідно з тогочасними правилами внутрішнього діловодства карних органів. Можна відстежити зміну виготовлених друкарським способом бланків зразка 1930-х, 1940-х, 1950-х, 1960-х і 1980-х років, спричинену не тільки об'єктивними потребами відомства, але й змінами в суспільстві та законодавстві, які викликали нові звернення до архівно-кримінальних справ.

Кількість заяв родичів, які розшукували своїх репресованих у 1937 р. батьків, чоловіків, синів, збільшується після 1956 р., тобто після XX з'їзду КПРС. Більшість з них написано на підручних аркушах паперу чорнилом від руки, іноді це аркуші з учнівських зошитів, як правило, нестандартного формату. На звороті цих заяв, після долучення їх до відповідних архівно-кримінальних справ, було зроблено відмітки про реєстрацію смерті певної особи тим чи іншим райвідділом ЗАГСу з прикладенням печатки УАО Управління КДБ при РМ УРСР по області або відмітку з реєстрацією в секретаріаті

---

[99] З оперативного наказу народного комісара внутрішніх справ СРСР М. Єжова № 00447... – С. 338.

[100] Текст виписки надруковано на ¼ стандартного аркуша на виготовленому машинописним способом бланку. Слова, які були вписані від руки чорнилом, надруковано курсивом. До виписки прикладено трикутну печатку комендатури НКВС УРСР.

[101] ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 65685-ФП. – Арк. 91. Опубл.: *Зінченко А. Л.* Визволитись вірою. – С. 318; *Липківський К.* Тіні незабутих предків. – С. 115; Репресована УАПЦ... – С. 236.

[102] ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 53679. – Т. 1. – Арк. 272–284. Оригінал. Машинопис на бланку.

з припискою, що родичам про смерть було повідомлено усно. Листування між підрозділами органів безпеки між собою та родичами репресованих самі по собі можуть стати об'єктом для джерелознавчого дослідження, оскільки це є свідчення узаконеної брехні щодо дати, місця і обставин смерті репресованих у 1930-ті роки діячів УАПЦ.

Впродовж 1940-х – початку 1950-х років архівно-кримінальні справи репресованих діячів УАПЦ зберігались у Москві. Очевидно, що це було зроблено згідно з оперативним наказом наркома внутрішніх справ СРСР М. І. Єжова № 00447 від 30 липня 1937 р. "2. Протоколы троек по исполнении приговоров немедленно направлять начальнику 8-го Отдела ГУГБ НКВД СССР с приложением учетных карточек по форме № 1. На осужденных по 1 категории одновременно с протоколом и учетными карточками направлять также и следственные дела"[103].

У зв'язку з неможливістю проігнорувати звернення громадян щодо інформації про репресованих у 1930-х роках родичів Міністерство держбезпеки УРСР зверталося до відповідного відділу МДБ СРСР. Наприклад, виявлено текст прохання начальника УМДБ Київської області полковника Бондаренка до заступника начальника відділу "А" МДБ СРСР підполковника Титова від 20 квітня 1950 р. за № 5/3-6910 вислати архівно-кримінальну справу № 332234 на Фурманюка Филимона Олексійовича, 1893 р. н., "для просмотра и решения вопроса по делу в соответствии с директивой МГБ СССР № 66/241-сс, после просмотра дело будет возвращено"[104].

Ознакою офіційного листа є гриф відповідного міністерства з відтиском державного герба СРСР, грифом "«Совершенно секретно» литера «А» экз. № ___". Наявні також спеціальні відмітки про отримання листа, № і дата. Обов'язковими є підписи відповідальних осіб, найчастіше червоним олівцем. У разі направлення справи на вимогу до Києва до реєстраційного номера в канцелярії через дефіс додавався № справи. На бланках друкарським способом було надруковано інструкцію про те, що справу необхідно повернути до відділу "А" МДБ СРСР не пізніше 10-денного терміну з відповідними позначками в контрольному листі[105].

Ці архівно-слідчі справи переглядали спеціально уповноважені особи. Бланки таких запитів виготовлялись друкарським способом, куди вписувались посада і військове звання того, кому доручався перегляд, номер справи, прізвище звинуваченого і потреба, для якої справу піднімалось. Наприклад, виявлено запит від начальника 3-го відділу 5-го Управління МДБ СРСР

---

[103] З оперативного наказу народного комісара внутрішніх справ СРСР М. Єжова № 00447... – С. 339.

[104] ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 53679. – Т. 5. – Арк. 1.

[105] Див. супровідний лист до архівно-кримінальної справи Фурманюка Ф. О. за підписами заступника начальника відділу "А" МДБ СРСР Соколичка та начальника відділку Жеребцова, м. Москва, до начальника відділу "А" МДБ Київської обл., м. Київ, від 3 травня 1950 р. за № 18/49-332234. У листі зазначено, що справа підлягає поверненню у відділ "А" МДБ СРСР не пізніше 10-денного терміну від дня отримання з відповідними відмітками. Див.: ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 53679. – Т. 5. – Арк. 2. Копія. Рукопис олівцем на бланку.

полковника Ромашка до архіву відділу "А" МДБ СРСР від 12 вересня 1951 р. з проханням видати для перегляду в архіві оперуповноваженому старшому лейтенанту тов. Гасиліну архівно-слідчу справу Оробинського Дмитра Филиповича в зв'язку з допуском до секретної роботи дружини його сина Строганової Н. С.[106].

На деяких бланках для зручності обробки подібної документації є відтиски штампиків не тільки з позначками відділів, де реєструвалися ці запити та довідки, але й осіб, які їх виготовляли чи надавали дозвіл на перегляд (наприклад, серед документів 5-го тому справи № 53679 на групу репресованих діячів УПЦ є відтиски штампиків з прізвищами "Ефимкина", "Павлова" та ін.).

Таким чином, методи, методики і принципи наукового дослідження джерелознавства історії УАПЦ 1920-х – 1930-х років є загальноприйнятими для цього періоду утворення та існування джерел з урахуванням специфіки обставин заснування цієї Церкви та її подальшого існування в підрадянській Україні. Оскільки всі джерела представлені рукописними, машинописними або друкарськими текстами українського або російського правопису 1920-х – 1930-х років в УСРР, а також почасти правопису, характерного для української діаспори в Німеччині, США і Канаді в післявоєнний період, то якихось спеціальних методик для їхнього прочитання і дослідження не знадобилося.

Архівні документи канцелярії ВПЦР зберігались у спецфонді тривалий час після 1929 р., так само як і архівно-кримінальні справи на репресованих діячів УАПЦ (УПЦ). Тому їх використання розпочалося тільки з недавнього часу, коли не тільки родичі засуджених, але й дослідники і науковці отримали доступ до цих документів десь з середини 1990-х років. Ці справи мають однакову форму виконання з іншими архівно-кримінальними справами цього періоду.

Джерелознавче дослідження підтвердило, що з самого початку автокефального руху 1917–1921 рр. ідеологічними засадами УАПЦ 1920-х – 1930-х років були проголошені автокефалія, українізація та соборноправність, як наслідок протистояння між прихильниками проголошення автокефалії Української Церкви та прибічниками ідеї нерозривності стосунків з Московським Патріархатом.

Натомість ідеологічні засади радянської держави, ґрунтовані на марксистсько-ленінських ідеях і творах, спричинили фатальні наслідки для існування УАПЦ відразу з декількох причин. По-перше, карні органи влади дійсно втілювали марксистські принципи побудови комуністичного суспільства на практиці. Це призвело до фронтального знищення церковного життя в УСРР, але стосовно УАПЦ цей процес мав певні особливості, зокрема використання цієї Церкви для розколу Російської Церкви в Україні, а також певний час дозволяючи її діяльність в контексті процесів українізації та коренізації. По-друге, весь ідеологічний апарат радянської держави весь період свого існування працював спочатку на дискредитацію УАПЦ, а після процесу "СВУ" 1930 р. подальші масові репресії до початку Другої світової війни супроводжувались випуском масової пропагандистської літератури відповідного змісту.

[106] Там само. – Арк. 4.

Специфікою теологічної творчості ідеологів і богословів УАПЦ у 1920-х роках слід вважати їхні національні переконання, виховання російських богословських навчальних закладів кінця XIX – початку XX ст., та вплив різноманітних ідеологічних течій, в основному соціал-демократичного напряму, революційного мітингового середовища і радянських реалій життя в УСРР.

У процесі джерелознавчого дослідження виявлено особливості судово-слідчих документів репресованих діячів УАПЦ (УПЦ). Попри використання загальних принципів і документальних форм, характерних для ведення справ в органах державної безпеки 1920-х – 1930-х років, архівно-кримінальні справи репресованих діячів УАПЦ мають свої особливості. Насамперед це стосується формулювань звинувачень заарештованих і обставин ведення цих справ.

У 1920-ті роки звинувачення знаходились в основному в ідеологічній площині і стосувались змісту проповідей і виступів на церковних зібраннях. У випадку недостатньої доказової бази для передачі в суд чекісти спрямовували такі справи до структур карних органів влади СРСР у Москві для остаточного вирішення терміну і виду покарання.

Ключовим моментом у справі організації подальших масових репресій проти УАПЦ (УПЦ) був процес “СВУ”, а також низка наказів партійних очільників та наркомів НКВС СРСР та УСРР у подальші роки щодо викорінення “антирадянських елементів” з усіх сфер життя, в т. ч. колишніх церковників і сектантів, навіть якщо вони зреклися релігійної і церковної діяльності. Найбільша кількість утворення такого виду джерел, як архівно-кримінальні справи, припадає на 1937–1938 рр. Після цього їх провадження практично припиняється, і поповнення відбувається тільки за рахунок листування з питань надання інформації родичам у контексті кількох хвиль реабілітацій.

Ірина Преловська. **Методи і принципи дослідження документальних джерел з історії Української автокефальної православної церкви (1921–1930) – Української православної церкви (1930–1939).**

Статтю присвячено огляду методів і принципів дослідження документальних джерел з історії УАПЦ (1921–1930) – УПЦ (1930–1939). Розглянуто ідеологічні засади радянської методології, особливості українського богослов’я 1920-х років, впливи зовнішньополітичних обставин на репресії проти церковних діячів та формування архівно-кримінальних справ.

Ключові слова: історіографія, історичне джерело, джерелознавство, Українська автокефальна православна церква (1921–1930) – Українська православна церква (1930–1939), ідеологічні засади.

Ирина Преловская. **Методы и принципы исследования документальных источников по истории Украинской автокефальной православной церкви (1921–1930) – Украинской православной церкви (1930–1939).**

Статья содержит обзор методов и принципов исследования документальных источников по истории УАПЦ (1921–1930) – УПЦ (1930–1939). Рассматриваются идеологические основы советской методологии, особенности украинского богословия 1920-х гг.,

воздействие внешнеполитических обстоятельств на репресии против церковных деятелей и формирование архивно-уголовных дел.

Ключевые слова: историография, исторический источник, источниковедение, Украинская автокефальная православная церковь (1921–1930) – Украинская православная церковь (1930–1939), идеологические основы.

Iryna Prelovska (Kyiv). **Methods and Principles in the Study of Documentary Sources relating to the History of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (1921–1930) which became the Ukrainian Orthodox Church (1930–1939).**

The article is an overview of the methods and principles used in the study of documentary sources on the history of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (1921–1930) – the Ukrainian Orthodox Church (1930–1939). The research focuses on the ideological foundations of the Soviet methodology, particularities of the Ukrainian theology in 1920s, foreign influences on the many repressions against the leaders of the Church, and the formation of the archival-criminal cases.

Key words: history writing, historical source, source research, Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (1921–1930) – Ukrainian Orthodox Church (1930–1939), ideological principles.

Таїса СИДОРЧУК (*Київ*)

МАТЕРІАЛИ АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО В АРХІВІ ОМЕЛЯНА ПРІЦАКА

У XX ст. в українській гуманітарній науці постали дві унікальні особистості – Агатангел Кримський (1871–1942) та Омелян Пріцак (1919–2006), котрих об'єднав цілий ряд спільних характеристик. Це одне і те саме покликання – наука; основна наукова спеціальність – сходознавство; особистісні якості – системність, послідовність, цілеспрямованість і дипломатичність; схожі види діяльності – від кабінетної праці вченого до науково-організаційної роботи національного масштабу. Доля визначила їх взаємовідносини "вчитель – учень", а державно-історичні обставини спричинили не лише їхнє безпосереднє знайомство, але й науково-творче спілкування (хоча й короткотривале), яке в свою чергу сприяло неперервності української сходознавчої науки. Крім того, і Агатангела Кримського, і Омеляна Пріцака з повним правом можна назвати універсальними вченими світової та української науки (нім.: Universalgelehrte), які робили видатний внесок у декілька наукових галузей, зокрема в орієнталістику, лінгвістику, філологію, історію.

Безпосередня перша зустріч А. Кримського і О. Пріцака відбулася у Львові у січні 1940 р. Фактично опального вже понад 10 років А. Кримського направили, за словами О. Пріцака, до науково-культурного центру західноукраїнських земель після їх приєднання до СРСР "як корифея української радянської науки, живий доказ її високого рівня"[1]. Результатом спілкування відомого науковця і дослідника-початківця була пропозиція А. Кримського О. Пріцакові продовжувати сходознавчі студії під його керівництвом в аспірантурі в Києві. Після чотирьох років навчання у Львівському університеті (1936–1939) у представників польської сходознавчої школи В. Котвіча, А. Клавека, Т. Левицького, Є. Завалинського і складання всіх магістерських іспитів та отримання магістерського диплома (в червні 1940 р.) О. Пріцак прийняв запрошення А. Кримського. Наприкінці вересня 1940 р. молодий

[1] *Пріцак О.* Про Агатангела Кримського: У 120-і роковини народження // Східний світ. – К., 1993. – № 1. – С. 24. О. Пріцак підтверджує думку Н. Полонської-Василенко про використання радянською владою наукового авторитету А. Кримського перед західноукраїнською інтелігенцією: "Особа Кримського, його наукові доповіді робили величезну агітаційну послугу для совєтського уряду, свідчили наявно, які видатні вчені працюють в Академії Наук". – Див.: *Полонська-Василенко Н.* Українська Академія Наук: Нарис історії. – Мюнхен, 1958. – С. 11.

дослідник склав іспити і був зарахований до аспірантури Інституту мовознавства Української академії наук зі спеціальності “ісламська філологія”[2].

Однак у статусі аспіранта А. Кримського О. Пріцак перебував протягом неповного місяця, оскільки 29 жовтня 1940 р. був мобілізований на військову службу рядовим бійцем – червоноармійцем у Робітничо-Селянську Червону Армію згідно з виданим йому посвідченням[3], а з 5 листопада вже служив в артилерійському полку в Уфі[4]. За декілька місяців до початку війни військову частину, де служив О. Пріцак, передислокували в Україну, і з квітня 1941 р. місцем його служби стає Біла Церква. Після прибуття в Україну О. Пріцак одразу ж пише до А. Кримського листи з проханням прислати йому декілька сходознавчих праць вченого і підручники з арабської, турецької й кримськотатарської мови для подальшого навчання навіть в умовах проходження військової служби і несприятливих обставинах казарменого життя[5]. Крім того, О. Пріцак в листах до А. Кримського ділиться своїми враженнями і думками від прочитаних видань на сходознавчу тематику, просить пояснити походження та взаємозв’язок низки термінів з мов кочових народів тощо[6]. Контекст збережених листів О. Пріцака до А. Кримського свідчить, що останній також писав до свого учня в цей період.

А. Кримський з початком війни повернувся з півдня України, куди він возив на відпочинок прийомного сина, до свого родинного помешкання у Звенигородці Черкаської області. Наприкінці липня 1941 р. вчений проти його волі був вивезений співробітниками НКВС із Звенигородки через Київ до Харкова і після звинувачення у контрреволюційній діяльності відправлений до Кустаная (Казахстан), місця своєї трагічної смерті в січні 1942 р. у тюремній лікарні.

Таким чином, лише півроку О. Пріцак перебував в атмосфері інтелектуального, наукового та особистісного впливу А. Кримського. Однак ці півроку спілкування (безпосереднього або листовного), безперечно, мали вагомий вплив на формування наукових інтересів та кола досліджуваних проблем протягом усієї наукової діяльності О. Пріцака незалежно від країни перебування, місця праці, посади і умов реалізації без перебільшення грандіозних наукових проектів. Тема впливу А. Кримського на О. Пріцака в

---

[2] В особовому фонді О. Пріцака зберігається декілька документів, які дають можливість простежити хронологію подій цього періоду в житті вченого, зокрема перепустка, видана О. Пріцакові управлінням НКВС Львівської області 27 вересня 1940 р. “на переїзд через прикордонну зону УРСР” з метою здачі іспитів (Наукова бібліотека Національного університету “Києво-Могилянська академія” (далі – НаУКМА). Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 1038. – Арк. 25).

[3] Там само. – Спр. 1039. – Арк. 3.

[4] Інформацію про період служби в радянській армії О. Пріцака містять, зокрема, його листи до Євгена Завалинського – доцента Львівського університету, сходознавця і близького товариша зі студентських часів. В архіві зберігаються три листи цього періоду: перший лист, написаний одразу після прибуття О. Пріцака до Уфи (датується 17 листопада 1940 р.), і два інші листи від 20 квітня і 28 травня 1941 р., написані ним із Білої Церкви (НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 652).

[5] Там само. – Спр. 1074. – Арк. 7–8.

[6] Там само. – Арк. 10–11.

контексті вивчення наукової спадковості між найвидатнішими представниками вітчизняного сходознавства двох поколінь має знайти ще своїх дослідників. Мета цієї статті – відтворити обставини появи у О. Пріцака рукописів і особистих документів А. Кримського та систематизувати і дати огляд всіх матеріалів, пов’язаних з А. Кримським, які відклалися в особовому архіві О. Пріцака. Це важливо і в контексті вивчення життєписів обох вчених, і для створення бази даних про місцезнаходження архівних матеріалів А. Кримського, і для підготовки повної бібліографії його праць та для цілісного дослідження його наукової спадщини.

Попри недовготривалі спілкування та наукову співпрацю А. Кримського і О. Пріцака, а також багаторазові зміни місця проживання останнього протягом післявоєнного періоду, він збирав та зберігав документи і матеріали свого вчителя, які після довгих просторових і часових “мандрів” повернулися до Києва і зберігаються в особовому фонді Омеляна Пріцака № 10 в Науковому архіві Національного університету “Києво-Могилянська академія”.

Відповідно до складу і змісту матеріалів А. Кримського в архівному фонді О. Пріцака можна визначити два комплекси документів: 1) матеріали, автором і власником яких був сам А. Кримський; 2) матеріали, що стосуються А. Кримського і які були зібрані і сформовані О. Пріцаком. До першої групи належать без перебільшення одні з найбільш цінних документів не лише стосовно особи А. Кримського, але й усієї архівної колекції О. Пріцака. Серед них – рукописи А. Кримського, його особисті документи і фотографії. Перш ніж перейти до характеристики матеріалів А. Кримського в архіві О. Пріцака за їх типологією та видами, варто відповісти на декілька закономірних питань: коли і яким чином ці матеріали потрапили до О. Пріцака.

Відповідь на це запитання знаходимо у двох джерелах: у статті Н. Полонської-Василенко “Агатангел Кримський”[7] і у вступній статті О. Пріцака “Наталія Полонська-Василенко: жмут спогадів” до перевидання книги дослідниці “Українська академія наук: Нарис історії”[8]. На основі вказаних статей, а також інших матеріалів архіву О. Пріцака можна відтворити час і обставини, за яких частина особистих матеріалів А. Кримського потрапила до його учня.

Оскільки військова частина, в якій служив О. Пріцак напередодні війни, знаходилася у Білій Церкві, то з перших днів війни він брав участь у воєнних діях на території України. Як і значна частина військовослужбовців, протягом перших воєнних місяців О. Пріцак потрапив до німецького полону. У Києві О. Пріцак з’являється восени 1941 р., що підтверджують три оригінальних документи, які збереглися в архіві вченого. Першим документом є посвідчення, видане 16 липня 1941 р. Українською тимчасовою міською адміністрацією у Тернополі, в тому, що О. Пріцак повертається з Тернополя до місця свого постійного проживання – Львова[9]. Друге посвідчення, видане

[7] *Н. Д. [Полонська-Василенко Н.]* Агатангел Кримський // Україна. – Париж, 1949. – Зб. 2. – С. 121–128.

[8] *Пріцак О.* Наталія Полонська-Василенко: Жмут спогадів // *Полонська-Василенко Н. Д.* Українська академія наук: Нарис історії. – К., 1993. – С. 5–7.

[9] НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 1038. – Арк. 26.

3 листопада 1941 р. Українським комітетом дистрикту Галичина у Львові, підтверджувало, що О. Пріцак як біженець повертається до Звенигородки Київського округу[10]. Оскільки жодних інших документів та спогадів за період від червня до листопада 1941 р. в архіві вченого немає, можна припустити, що після втечі з полону О. Пріцак дістався до Львова, де він сподівався зустріти своїх вчителів, колег і друзів після майже річної відсутності. Зі Львова О. Пріцак їздив до Тернополя провідувати свою матір Емілію Пріцак. Незважаючи на воєнні події і особисту небезпеку, О. Пріцак цілеспрямовано намагається повернутися на навчання до А. Кримського. Кінцевим пунктом своєї ризикованої подорожі в листопаді 1941 р. він визначає Звенигородку, де, на його думку, в той час міг мешкати А. Кримський. Третім документом, що безпосередньо підтверджував перебування О. Пріцака у Києві восени 1941 р., є візитна картка головного редактора "Українського слова" Івана Рогача, на звороті якої її власник написав прохання до житлового управління у Києві виділити квартиру для О. Пріцака як співробітника вищевказаного часопису[11]. На картці вказано дату – 18 листопада 1941 р. У часописі "Українське слово" під час перебування у Києві О. Пріцак надрукував три статті: "Чергове вандальство Москви (репортаж про вибух в Успенськім Соборі Печерської Лаври)", "Назви Києва в минулому" та "Анатема Мазепи".

Отже, основна мета прибуття восени 1941 р. до Києва, як зазначає О. Пріцак, полягала у його бажанні знайти А. Кримського[12]. Довідавшись від сестри вченого Марії Кримської про насильне вивезення брата в липні 1941 р. із Звенигородки працівниками НКВС, О. Пріцак вирішив з'ясувати долю рукописів А. Кримського. За порадою М. Кримської він звернувся до Н. Полонської-Василенко, яка запевнила, що "рукописи і машинописи Агатангела Юхимовича зібрані і є в безпечному місці"[13]. Відчувши зацікавлення з боку німецької поліції своєю особою, О. Пріцак вирішив залишити Київ і повернутися до Львова. Слід зазначити, що починаючи з грудня 1941 р. відбулися перші арешти німецькою владою співробітників "Українського слова", в тому числі редактора І. Рогача. А в січні-лютому 1942 р. майже всі співробітники "Українського слова" і його літературно-мистецького додатку "Литаври", що перебували в той час у Києві, були заарештовані і розстріляні німцями у Бабиному Яру.

Наприкінці грудня 1941 р., під час другої зустрічі з Н. Полонською-Василенко, яка вже знала від М. Кримської про намір О. Пріцака повернутися до Львова, вона передала йому пакет з матеріалами А. Кримського, який, за словами вченого, він "повинен був перевезти на Захід"[14]. Переживши переслідування радянської влади в 1920-ті – 1930-ті роки і бачачи, що відбувається в окупованому німцями Києві, Н. Полонська-Василенко вважала необхідним для забезпечення збереження хоча б частини рукописів

[10] Там само. – Арк. 27.

[11] Там само. – Спр. 1030. – Арк. 62–63.

[12] *Пріцак О.* Наталія Полонська-Василенко: Жмут спогадів. – С. 5.

[13] Там само.

[14] Там само. – С. 6.

А. Кримського передати їх О. Пріцаку[15]. Можна припустити, що в рішенні Н. Полонської-Василенко віддати рукописи ненадрукованих праць А. Кримського його молодому учневі, якого вона раніше особисто не знала і з яким спілкувалася вдруге у житті, відіграли роль декілька факторів: про О. Пріцака дослідниця неодноразово чула від А. Кримського і, ймовірно, схвальні відгуки; сам факт пошуків О. Пріцаком свого вчителя і його рукописів після втечі з полону і здійснення ризикованої поїздки з Тернополя до Києва свідчили також на його користь як людини і дослідника; можливо, О. Пріцак поділився з Н. Полонською-Василенко своїми планами щодо прагнення продовжувати далі займатися сходознавством і, зокрема, у західних вчених. Сьогодні можна ствердно сказати, що Н. Полонська-Василенко, передаючи рукописи та особисті документи А. Кримського О. Пріцакові в кінці 1941 р., не помилилася у своєму рішенні. Передані нею матеріали А. Кримського О. Пріцак зберіг попри складні й драматичні воєнні та повоєнні роки, часті переїзди і зміни ним місця роботи і проживання.

Матеріали А. Кримського в архіві О. Пріцака, як і матеріали І. Борщака, Г. Шедера, Ф. Кренкова та Східноєвропейського дослідного інституту ім. В. Липинського, відповідно до схеми систематизації фонду включені до опису 1 (Розділ 7. Документи, зібрані О. Пріцаком; справи 1748–1795) і творять окремий підрозділ. Крім того, відбитки та журнальні вирізки наукових праць інших осіб, які належали А. Кримському, входять до опису 2 (справи 368, 703–715). Матеріали А. Кримського систематизовані за такими групами: а) наукові і творчі матеріали; б) особисті документи; в) листи; г) фотографії; ґ) матеріали інших осіб.

А) Група наукових і творчих матеріалів включає рукописи вченого та відгуки на наукові праці інших вчених. Найціннішими матеріалами першої групи є рукописи А. Кримського, серед яких на особливу увагу науковців заслуговує рукописний текст першої частини монографії “Історія хозар”. У фонді зберігаються з ІІІ по ХІІ розділи вказаної праці обсягом 112 аркушів українською мовою[16]. Текст ХІІІ розділу охоплює лише 1 сторінку. Посторінкова звірка документа із ксерокопією машинописного тексту під назвою “Хазари”, що також знаходиться в архіві, а також порівняння з почерком А. Кримського виявили, що даний документ є авторським рукописом вченого.

Документ складається з шести зшитків аркушів у лінійку (декілька аркушів – у клітинку) з учнівського зошита, кожний з яких прошитий білою ниткою. Зміст кожного із зшитків не відповідає окремим розділам праці. Текст написаний з наскрізними посиланнями та примітками. Нумерація аркушів усіх зшитків наскрізна, проставлена у верхньому правому куті простим олівцем та починається з аркуша 32 і завершується 241-м аркушем.

[15] У 1949 р. Н. Полонська-Василенко, не знаючи про долю наукової спадщини А. Кримського, що залишилася у бібліотеці Академії наук у Києві, писала: “На щастя для науки молодий учень А. Кримського д-р О. Прицяк (це, мабуть, помилка друку у написанні прізвища О. Пріцака. – *Т. С.*) спромігся вивезти деякі з праць Кримського (вони були в кількох примірниках)” (*Н. Д. [Полонська-Василенко Н.]*. Агатангел Кримський. – С. 128).

[16] НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 1748.

Візуальне порівняння почерку А. Кримського дає підставити припустити, що нумерація здійснена саме ним. Текст п'яти зшитків в основному написаний фіолетовим чорнилом з дописаними або вклеєними вставками та примітками – чорним чорнилом; текст шостого зшитка написаний виключно чорним чорнилом; абзаци подекуди виділені червоним олівцем; назви розділів написані великими друкованими буквами. Текст написаний на одній сторінці аркушів за винятком 3-х аркушів, де є доповнення до основного тексту на звороті, а також 6-ти аркушів, що використані повторно і на зворотах яких є перекреслені рукописи А. Кримського інших праць; окремі аркуші мають вклеєні тексти-вставки. Майже кожна сторінка рукопису має виправлення, вставки різного розміру (від одного слова до цілого абзацу), закреслення і підкреслення окремих слів та речень.

Ще однією особливістю документа є наявність трьох титульних сторінок, з яких дві написані А. Кримським і одна – О. Пріцаком. Окрім назви рукопису, А. Кримський на одній титульній сторінці зазначив: "Хазари. № 1. Кінчаючи розділом XII-им (епохою готів). Розд. I-II (Два перші, вступні, розділи тут по російськи, без укр. тексту)". Для видання повного тексту праці "Історія хозар" цей напис є дуже важливим у процесі ідентифікації рукописних текстів розділів, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського та в науковому архіві Національного університету "Києво-Могилянська академія". Можна ствердно сказати, що в Інституті рукопису зберігається рукопис перших двох розділів першої частини "Історії хозар", також написаних на аркушах учнівського зошита фіолетовим чорнилом і з нумерацією, що завершується 31 сторінкою[17]. Титульна сторінка цих двох перших розділів повторює текст титульної сторінки з архіву О. Пріцака з однією відмінністю: А. Кримський вказав, що це є вступні статті, написані українською мовою. Слід зазначити, що виявлено цей рукопис в ІР НБУВ серед інших рукописних матеріалів А. Кримського, присвячених хозарам, і, мабуть, тому він був об'єднаний архівістами в процесі опису в одну одиницю зберігання на 104 аркуші[18].

Отже, два розділи, що зберігаються в Інституті рукопису, і 10 розділів з архіву О. Пріцака є цілісним рукописним текстом першої частини "Історії хозар" А. Кримського. Виникає питання: чому існує декілька титульних сторінок і чому на кожній сторінці А. Кримський вказує на перші два розділи російською і українською мовами. Річ у тому, що ці два розділи були дійсно написані вченим двома мовами. В Інституті рукопису зберігається також рукопис А. Кримського російською мовою "Две вступительные главы из истории хазар академика А. Крымского"[19]. Як і україномовний рукопис, він написаний на аркушах учнівського зошита фіолетовим чорнилом на тридцяти сторінках. На першій сторінці російськомовного тексту червоним олівцем німецькою мовою є напис: "Zwei Teile von Geschichte Chasaren. Krimsky". Слід зазначити, що в архіві О. Пріцака є ксерокопія саме цього тексту двох перших розділів, що була виготовлена співробітниками Інституту

[17] НБУВ.ІР. – Ф. І. – № 25495. – Арк. 56–86.
[18] Там само. – Арк. 1–104.
[19] Там само. – Ф. XXXVI. – № 66. – Арк. 30.

рукопису на замовлення вченого під час одного з перших його приїздів до України в кінці 1980-х років. В аркуші використання документа значиться прізвище та ім'я О. Пріцака від 11 липня 1989 р., а у графі “тип використання” – ксерокопіювання тексту повністю[20]. Зрозуміле прагнення О. Пріцака мати у своєму архіві текст рукопису перших двох розділів “Історії хозар”. Під час нетривалої поїздки до України в 1989 р. вчений не мав достатньо часу для ґрунтовного дослідження фондів Інституту рукопису і пошуку серед рукописних, машинописних і чорнових варіантів “Історії хозар” саме тих двох вступних розділів, яких бракувало в його архіві. Пошук тексту рукопису здійснили співробітники Інституту рукопису, про що свідчить й вищезгаданий запис в аркуші використання документа, який був зроблений не рукою О. Пріцака. Оскільки, на відміну від україномовного варіанта, російськомовний варіант є окремою одиницею зберігання, саме його співробітники ІР НБУВ рукописів виявили найшвидше, не зауваживши, що в їхніх фондах зберігається також україномовний варіант тексту. Таким чином, в архіві О. Пріцака зберігається також ксерокопія російськомовного варіанта двох вступних розділів першої частини “Історії хозар”.

У результаті дослідження тексту рукопису “Історія хозар” з архіву О. Пріцака на аркуші 191 виявлено невеликий автограф, що належить не А. Кримському. Внизу аркуша на чистому місці без тексту чорним чорнилом написано: “pata –[мабуть: bas-a < bas-”. Змістовно напис стосується примітки даного аркуша щодо лінгвістичного пояснення вжитого Геродотом скіфського імені амазонок “ойор пата”. Місце написання і відсутність графічної прив'язки даних слів до основного тексту аркуша, а також графологічний аналіз почерку А. Кримського свідчать, що напис був зроблений іншою особою. Водночас, якщо порівняти напис з особливостями почерку О. Пріцака, зокрема незначним нахилом букв вліво (на відміну від правого нахилу почерку А. Кримського), дрібністю почерку, чіткою прописаністю кожної букви, характерним написанням окремих букв, зокрема “б”, “у”, “т” кириличного алфавіту та “p”, “t”, “b” латинського алфавіту, вони дають підстави ідентифікувати О. Пріцака як автора цих маргіналій. Слід зазначити, що різноманітні рукописи О. Пріцака 1930-х – 1940-х років і пізнішого часу написані ним переважно саме чорним чорнилом, незалежно від виду документа – лист, бібліографічна картка, курсова робота, написи на фотографіях тощо. Можна припустити, що і згаданий напис зробив саме О. Пріцак. Таким чином, очевидним є факт, що О. Пріцак не лише зберігав рукопис свого вчителя, але й досліджував його.

Окрім рукопису першої частини “Історії хозар” в архіві О. Пріцака зберігається уривок машинописного тексту другої частини праці українською мовою, надрукований на 24-х аркушах формату А5 з незначними правками граматичного характеру зеленим олівцем[21]. На аркуші 2 (відповідно до власної нумерації тексту це сторінка 258) рукою О. Пріцака чорнилом вказано повну назву праці вірменського автора Гевонда, на яку на цій сторінці посилається А. Кримський. У статті, присвяченій 120-й річниці від дня наро-

[20] Там само (аркуш використання документа).

[21] НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 1749.

дження А. Кримського, О. Пріцак зазначав, що рукописи А. Кримського друкувала на друкарській машинці Н. Полонська-Василенко, яка внаслідок переслідування з боку радянської влади і звільнення з науково-викладацької роботи заробляла на прожиття друкуванням[22]. Напис на першій сторінці III розділу рукопису "Історії хозар" з архіву О. Пріцака – "три прим."[23], – зроблено простим олівцем рукою А. Кримського і адресовано власне Н. Полонській-Василенко для друкування. Слід зазначити, що проблемі копіювання рукописів своїх праць на друкарській машинці А. Кримський присвятив окреме подання до секретаріату 11-го відділення Академії наук. З огляду на поганий зір і для впорядкування рукописів для друку, в тому числі з тюркологічної тематики, написаних протягом декількох років, вчений просив секретаріат Академії наук про виділення коштів для оплати праці друкарки[24]. Це було обумовлено також тим, що понад 10 років, з 1929 р. по 1939 р., А. Кримський номінально був академіком Української академії наук, однак в дійсності був позбавлений не лише можливості очолювати засновані ним структурні підрозділи та брати безпосередню участь у формуванні і здійсненні наукового керівництва в академії, а й належного матеріального забезпечення та можливості технічної допомоги у друкуванні своїх праць і був змушений шукати засоби для їх копіювання. В Інституті рукопису в декількох фондах і під декількома шифрами зберігаються машинописні тексти першої і другої частин "Історії хозар" та інших праць А. Кримського, які в тому числі друкувала Н. Полонська-Василенко[25]. Ксерокопії цих машинописних варіантів були також виготовлені для О. Пріцака у 1989 р., і вони сьогодні зберігаються в його архівній колекції.

Ще одна деталь, пов'язана з рукописом "Історії хозар", заслуговує на увагу дослідників. Зберігся аркуш цупкого паперу, що його О. Пріцак для захисту рукопису від нищення використав як титульну сторінку, яку підписав так: "А. Кримський. Історія хазарів. Глави: 3–12. (Машинопис). 1) NB. Рукопись пока осталась у мене".

Окрім рукописів "Історії хозар" А. Кримського в архіві О. Пріцака зберігаються машинописні тексти кількох інших праць вченого з його рукописними правками. Серед них машинопис статті, на титульній сторінці якої подано докладну назву – "Описание персидской (бухарской) рукописи, космо-графии «Эджаиб эт-тебеqат», составленной ок. 1702 г. в Бельхе и находящейся в личной библиотеке акад. А. Е. Крымского"[26]. Документ являє собою зшиток аркушів формату А5, обсягом 42 сторінки, з нумерацією сторінок у правому верхньому куті. Весь текст надрукований на одній сторінці аркуша. Примітки латинським шрифтом надруковані на іншій машинці. Текст містить виправлення або написання окремих букв у власних назвах та

[22] *Пріцак О.* Про Агатангела Кримського. – С. 26.

[23] На перших або титульних сторінках машинописних текстів інших праць А. Кримського, що зберігаються в архіві О. Пріцака, написано великі літери A, B, C, що і є позначенням трьох копій того чи іншого документа.

[24] НБУВ.ІР. – Ф. І. – № 26674. – Арк. 1–8.

[25] Там само. – Ф. І. – № 25497; № 25500; Ф. XXXVI. – № 19, 65.

[26] НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 1753.

термінах, а також незначні виправлення і вставки окремих слів у тексті та примітках чорним чорнилом або олівцем рукою А. Кримського. Посилання та примітки наскрізні. Останній абзац тексту пояснює історію рукопису, а також вказує дату написання статті А. Кримським: "Приобретена рукопись в Самарканде, осенью 1920 г., значит в самый разгар гражданской войны. Продавец сообщил, что еще перед революцией рассматривал эту рукопись проф. Н. И. Веселовский и хотел купить, но тогдашний владетель рукописи запросил за нее несуразно дорогую цену, так что купля не состоялась. А. Крымский. 10/II 1937. Киев". Цікавим є той факт, що стаття у 1937 р. написана російською мовою. Після повернення А. Кримського в Україну 1918 р. більшість статей вчений писав українською мовою, оскільки в першу чергу вони були розраховані на друкування в українських виданнях. Однак у 1930-х роках праці А. Кримського в Україні не публікувалися, і, можливо, цю статтю А. Кримський сподівався надрукувати у московських або ленінградських виданнях.

Слід також зазначити, що це єдиний документ з матеріалів А. Кримського, на титульній сторінці якого О. Пріцак зробив напис: "Омелян Пріцак. Київ, 1941". Дослідження не лише архівної колекції, але й бібліотечного фонду О. Пріцака показує, що вчений з юнацьких років і впродовж усього життя робив такий напис на титульній сторінці кожного придбаного ним особисто, отриманого чи подарованого йому друкованого і машинописного матеріалу під час безпосередньої зустрічі з дарувальником, позначаючи тим самим сам факт, місце, час і обставини набуття цінного для нього документа. Оскільки перелік переданих Н. Полонською-Василенко матеріалів А. Кримського не був складений, то можна припустити, що саме вищевказаної статті не було серед документів, що потрапили до О. Пріцака. Очевидно, О. Пріцак у пошуках свого вчителя в окупованому Києві заходив на квартиру А. Кримського на вул. Малопідвальній, 3, кв. 5, а також звертався по допомогу до їхніх спільних знайомих з передвоєнного часу, що залишилися в місті. Відомо, що в цей час О. Пріцак спілкувався з О. Оглоблиним, який написав йому рекомендаційного листа для зустрічі з Н. Полонською-Василенко; він також декілька разів зустрічався із сестрою А. Кримського Марією Кримською[27]. Враховуючи, що А. Кримський був поспіхом вивезений НКВС із Звенигородки і до Києва вже не потрапив, можливості упорядкувати свою бібліотеку і рукописи у київському помешканні вчений не мав. Частково бібліотеку і наукову спадщину А. Кримського було конфісковано співробітниками НКВС. Частина матеріалів А. Кримського залишилася в Академії наук[28], і після захоплення Києва німецька влада зобов'язала співробітників їх описати. Про це свідчить документ під назвою "Копія каталогу бібліотеки проф. А. Кримського", що зберігається в ІР НБУВ, складений німецькою мовою з перекладом на німецьку мову всіх україномовних і російськомовних назв книг і рукописів, згрупованих за трьома розділами:

[27] *Пріцак О.* Наталія Полонська-Василенко: Жмут спогадів. – С. 5.

[28] Н. Полонська-Василенко писала, що за дорученням А. Кримського вона передала значну кількість його ненадрукованих праць бібліотеці Академії наук. Див.: *Н. Д. [Полонська-Василенко Н.].* Агатангел Кримський. – С. 128.

орієнталістична література, українська література і рукописи[29]. Отже, можливо, саме під час пошуків А. Кримського у Києві вищевказана стаття і потрапила до О. Пріцака. В Інституті рукопису також зберігається машинописна копія цієї статті, на титульній сторінці якої рукою А. Кримського написано "Копія С"[30].

Цінним для дослідників у декількох аспектах є машинописний текст праці А. Кримського "Новоарабське письменство" обсягом 97 аркушів у вигляді трьох зшитків[31]. По-перше, цей текст визначений А. Кримським як копія "А". По-друге, текст має значну кількість авторських рукописних вставок, що робилися не одночасно, оскільки написані наскрізно фіолетовим чорнилом і простим олівцем. По-третє, всі сторінки тексту надруковані на звороті аркушів, тексти яких є копіями двох типів документів: машинописного списку українських народних казок і 32-х машинописних привітань з нагоди 70-ліття від дня народження і 50-ліття наукової діяльності академіка Д. Багалія, що святкувалося у 1927 р. Варто зазначити, що серед численних привітань містяться і привітання професорів В. Бартольда. М. Слабченка, Н. Веретенникова, В. Левитського, П. Тутковського, В. Пархоменка, і привітання трудових колективів, редакцій, шкіл, архівів, а також Товариства письменників і журналістів у Львові, Кембриджського університету, Баварської академії наук, Віденської академії наук, українських професорів з Праги та ін. Ці документи мають важливе значення для вивчення історії української науки 1920-х – 1930-х років з погляду представлених у привітаннях персоналій і інституцій, що їх надіслали, а також ще існуючої з середини 1920-х років можливості спілкування між вченими СРСР та інших держав тощо.

Машинописний текст під назвою "Відродження й золота доба перської літератури. (IX–XI вв.)"[32] обсягом 86 аркушів є розділом однієї з ненадрукованих праць А. Кримського, присвяченої одній з улюблених тем вченого – історії перського письменства. Шість окремих машинописних аркушів під такою ж назвою мають примітку А. Кримського, що ці сторінки можна викинути. В архіві О. Пріцака зберігається також неідентифікований машинописний уривок праці з пронумерованими сторінками 187–204, написаний українською мовою і з автографом А. Кримського[33].

Серед рукописів А. Кримського в архіві О. Пріцака зберігаються два відгуки вченого на праці інших науковців[34]. Відгук на кандидатську дисертацію Бойко М. Ф. "Мова Лесі Українки в «Лісовій пісні»" – це машинописний текст обсягом 6 аркушів з незначними правками і підписом А. Кримського,

---

[29] НБУВ.ІР. – Ф. VIII. – № 3587. – 50 арк.

[30] Там само. – Ф. XXXVI. – № 19.

[31] НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 1752.

[32] Там само. – Спр. 1750.

[33] Там само. – Спр. 1754.

[34] Для порівняння в Інституті рукопису НБУ ім. В. Вернадського зберігається один відгук А. Кримського, а саме на три статті доктора філософії, доцента Львівського університету Євгена Завалинського "Польща в хроніках 15–16 ст." (Стрий, 1938), "Зібрання турецьких документів в бібліотеці Чарторийських в Кракові" (Львів, 1939), "Важливість турецьких джерел для історії України". Див.: НБУВ.ІР. – Ф. І. – № 22415.

датований 3 березня 1941 р.[35]. Другий відгук або дослівно "Відзив академіка А. Е. Кримського про розвідку проф. Іларіона Свєнціцького «Основи староруської дипломатики»" є рукописом на 4 аркуші з підписом А. Кримського, підготовленим до друкування на друкарській машинці, про що зазначено на його 1-й сторінці[36]. В документі відсутня дата його написання, однак з огляду на автора, першого і багатолітнього директора заснованого митрополитом Андреєм Шептицьким Національного музею у Львові, завідувача кафедри слов'янської філології Львівського університету І. Свєнціцького, а також рік видання самої праці – 1941, рецензія могла бути написана в 1940–1941 рр., коли радянська влада декілька разів відряджала А. Кримського до Львова як одного з видатних представників Української академії наук для участі в зустрічах із західноукраїнською інтелігенцією. Слід зазначити, що три збережені відгуки А. Кримського – два вищевказані відгуки, а також відгук на праці Є. Завалинського – з ІР НБУВ, – були написані вченим саме в 1940–1941 рр., тобто в той час, коли після більш як десятирічного ігнорування академіка радянська влада звернулася до його наукового авторитету і дозволила йому брати активну участь у науковому житті.

Б) З особистих документів А. Кримського в архіві О. Пріцака зберігаються два оригінальні документи, що також належать до останнього періоду життя вченого[37]. Це посвідчення Академії наук УРСР, видане А. Кримському 21 травня 1939 р., що має фотографію вченого і його власноручний підпис, та членський квиток професійної спілки працівників вищої школи і наукових установ № 486487, виданий вченому 5 березня 1941 р., що містить важливу інформацію біографічного характеру, а також інформацію щодо особливостей функціонування і обліку у профспілках в радянській державі того часу.

В) Епістолярна спадщина А. Кримського в архівній колекції О. Пріцака представлена двома листами до вченого, один з яких має офіційний характер, другий – від приватної особи[38]. Перший лист є важливим і для вивчення наукової біографії вченого останніх років життя, і для дослідження кадрової ситуації у сходознавчій науці в Україні на початку 1940-х років. Ректорат Дніпропетровського державного університету 26 березня 1941 р. звернувся до А. Кримського з проханням у поточному навчальному році прочитати спеціальний курс лекцій з історії арабів та ісламу в обсязі 40 годин протягом двох тижнів. Інший лист, від приватної особи з Баку, був адресований Українській академії наук від 29 червня 1938 р. з пропозицією подарувати стародрук XVIII ст., і оскільки зміст листа торкався сходознавчої тематики, а саме караїмської культури, його передали А. Кримському, що і зазначено олівцем на його 1-й сторінці.

Г) Колекція фотографій А. Кримського в архіві О. Пріцака є цікавою з точки зору її хронологічних характеристик, а також автографів А. Кримського на частині фотографій[39]. Вона включає 10 світлин, з яких 6 є індивідуальними

[35] НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 1761.
[36] Там само. – Спр. 1762.
[37] Там само. – Спр. 1771–1772.
[38] Там само. – Спр. 1775–1776.
[39] Там само. – Спр. 1777–1780.

фотографіями А. Кримського різного віку, починаючи від часу навчання вченого в колегії Павла Ґалаґана і закінчуючи останніми роками життя. На одній фотографії А. Кримський сфотографований разом з прийомним сином Миколою в садку родинного будинку у Звенигородці приблизно в 1939 р., оскільки зображення вченого ідентичне фотографії на посвідченні, виданому Академією наук УРСР у 1939 р. На трьох фотографіях зафіксовано роботу Всесоюзного з'їзду арабістів у Ленінграді, що проходив 19–23 жовтня 1937 р. На звороті кожної з фотографій вченим вказані, окрім дати події, також імена всіх зображених осіб, серед яких поряд з А. Кримським сфотографовані видатні сходознавці – А. Шмідт (1871–1939), Г. Крачковський (1883–1951), В. Струве (1889–1965), А. Якубовський (1886–1953), Т. Кезма (1882–1952) та ін. На цьому з'їзді А. Кримський виступив з доповіддю на тему "Соціально-економічні причини занепаду класичної арабської літератури", про що вчений вказав у своєму звіті про роботу за 1936 р., а також у плані роботи на 1937 р., які зберігаються в ІР НБУВ[40].

Ґ) Група праць інших авторів включає два взаємопов'язані документи: 1. "Подорож патріарха Макарія (Київський список твору Павла Халебського)", рукопис арабською мовою обсягом 111 аркушів, на першій сторінці якого рукою А. Кримського кирилицею написано назву твору прописними буквами та ім'я вченого – друкованими буквами[41]. 2. Переклад рукопису "Подорож патріарха Макарія (Київський список твору Павла Халебського)", який здійснив Т. Кезма[42]. Переклад був здійснений у Києві в 1921–1924 рр. і являє собою рукопис у вигляді трьох зшитків обсягом 124 аркуші. На титульній сторінці міститься пояснення до цього рукопису, написане Т. Кезмою: "Переводъ арабской рукописи, не имеющей заглавия, ни начала, ни конца, но, по сличению с «Путешествием патриарха Макария», оказавшейся вариацией этого «Путешествия». Во многих местах рукопись эта вполне тождественна съ «Путешествием (Переводъ Г. Муркоса. – Москва, 1898 г.); в некоторых немногим разнится отъ нее, въ третьих – она самостоятельна. Вообще говоря, это ни что иное, как сокращенный экземпляр «Путешествия». Перевод Тауфика Кезма с 53 страниц. Киев 1921 года". На останій сторінці 3-го зшитку, тобто в кінці всього тексту перекладу, зазначено дату "26 лютого 1924 г." та стоїть підпис Т. Кезми, що свідчить про період, протягом якого здійснювався переклад. Загальний обсяг тексту перекладу – 100 списаних аркушів зі зворотами.

В Інституті рукопису НБУ ім. В. Вернадського зберігається звіт А. Кримського про роботу Історично-філологічної кафедри і кабінету арабо-іранської філології[43], де вищевказаному перекладу і праці Т. Кезми відводиться декілька абзаців. Зокрема, в документі зазначено, що Т. Кезма переклав надзвичайно важливу для культурної і політичної історії України XVII ст. роботу з рукопису особливої редакції[44]. Слід вказати, що арабський

[40] НБУВ.ІР. – Ф. І. – № 23539.
[41] НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 1781.
[42] Там само. – Спр. 1782.
[43] НБУВ.ІР. – Ф. Х. – № 18678.
[44] Там само. – Арк. 4.

рукопис “Подорож патріарха Макарія” має на першій і останній сторінках тексту печатку книгозбірні кабінету арабо-іранської філології Української академії наук. Тобто цей рукопис є однією з 20 000 книг А. Кримського, які він збирав протягом декількох десятиліть і зміг у складний час громадянської війни в 1918 р. привезти з Москви до Києва. Всю свою унікальну бібліотеку вчений подарував Академії наук України, яка була потужною джерельною базою в першу чергу для сходознавчих досліджень в Україні[45]. Крім того, А. Кримський мав ще бібліотеку в родинному будинку у Звенигородці та у київській квартирі, про що згадує і О. Пріцак[46]. Частково уявлення про книжкові колекції А. Кримського дають списки та каталоги його бібліотек, виконані в різний час і за різних обставин[47]. Рукопис “Подорож патріарха Макарія” з бібліотеки А. Кримського О. Пріцакові, можливо, передала разом з рукописами праць самого вченого Н. Полонська-Василенко. Залишаються також невстановленими обставини появи у О. Пріцака вищезгадуваних особистих документів і фотографій А. Кримського, оскільки у вказаних тут статтях О. Пріцак і Н. Полонська-Василенко згадували лише про рукописи вченого і ніде немає жодної інформації про інші документи. Можливо, для обох вчених у першу чергу йшлося про цінність саме неопублікованих рукописних і машинописних текстів А. Кримського, а інші документи розглядалися лише як додатки.

Фонд містить відбитки та вирізки праць визначного сходознавця-арабіста І. Крачковського 1920-х – 1930-х років[48], які належали А. Кримському й були, ймовірно, передані О. Пріцакові в грудні 1941 р. у Києві Н. Полонською-Василенко разом з іншими науковими та особистими документами вченого. Лише одна праця І. Крачковського має дарчий напис автора А. Кримському[49]. Однак, враховуючи ряд фактів, а саме: всі праці І. Крачковського є відбитками або вирізками (а не ксерокопіями); обидва вчені підтримували тісні науково-творчі контакти і традиційно для науковців обмінювалися своїми публікаціями; О. Пріцак з 1943 р., перебуваючи в Німеччині і США, не міг придбати деінде 12 відбитків/вирізок із праць І. Крачковського, – можна стверджувати, що наукові матеріали останнього були у свій час власністю А. Кримського. До “колекції” А. Кримського можна додати ще один документ – журнальну вирізку з рецензією ще одного відомого сходознавця І. Веселовського, надруковану у 1889 р., яка має автограф А. Кримського[50].

Окрім оригінальних документів А. Кримського, в архівній колекції О. Пріцака зібрано ксерокопії рукописів, машинописних текстів і друкованих

---

[45] Бібліотечні колекції А. Кримського після його арешту, під час війни та в повоєнний час розформовувалися, нищилися і переміщувалися між інституціями і приватними людьми. Про долю бібліотеки А. Кримського див.: *Онищенко О., Дубровіна Л.* Книжкові й архівні фонди БАН УРСР та академічних інститутів у 1944–1948 роках // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2002. – Т. 8. – С. 37–49.

[46] *Пріцак О.* Про Агатангела Кримського. – С. 26.

[47] НБУВ.ІР. – Ф. І. – № 26679; № 26759; Ф. VIII. – № 3587; Ф. XXXVI. – № 690.

[48] НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 2. – Спр. 703–715.

[49] Там само. – Спр. 704.

[50] Там само. – Спр. 368.

праць вченого. Про ксерокопії окремих розділів "Історії хозар", рукописи і машинописи яких зберігаються в ІР НБУВ, мова йшла вище. Окрім них, в архіві знаходяться ксерокопії двох надрукованих статей А. Кримського, зокрема "Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании)"[51] і "Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании). Шеки"[52]. Це дві праці вченого, що були надруковані в Ленінграді і в Москві протягом опального десятиріччя, відповідно 1934 р. і 1938 рр. У 1970-х роках ці дві роботи А. Кримського були перекладені на англійську мову тогочасною студенткою О. Пріцака в Гарвардському університеті Е.-М. Лучків-Субтельною, а сьогодні – відомим сходознавцем у Торонтському університеті. В архіві зберігаються два англомовні переклади вищеназваних статей А. Кримського, а також англомовний переклад його праці "Історія Туреччини та її письменства", опублікованої у "Збірнику історико-філологічного відділу Української академії наук" (К., 1927. – Т. II. – Вип. 2. – С. 65–124)[53].

Окрему групу складають праці та розвідки про А. Кримського різних дослідників, серед яких статті у наукових збірниках і статті загальнопопулярного характеру в щоденній періодиці. До перших належать статті А. Дуна[54], Т. Груніна[55], О. Купчинського[56], В. Сарбея[57], І. Смілянської[58], І. Кураса[59] та ін., більшість з яких надіслано у свій час О. Пріцакові науковцями з СРСР, з якими він був у листовному контакті.

Очевидно, що постать А. Кримського в науковій спадщині О. Пріцака займає особливе місце. Розділ "Наукові і творчі матеріали" особового архіву

---

[51] *Крымский А.* Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (Классической Албании) // С. Ф. Ольденбургу. К 50-летию научно-общественной деятельности. – Л., 1934. – С. 289–305.

[52] *Його ж.* Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (Классической Албании): Шеки // Сборник в честь академика Н. Я. Марра. – М., 1938. – С. 369–384.

[53] *Kryms'kyy A. E.* Notes on the History of Northern, or Caucasian, Azerbaijan (the Albania of Classical Antiquity). –15 p. + notes 13 p.; *idem*. Notes on the History of Northern, or Caucasian, Azerbaijan (the Albania of Classical Antiquity). Sheki. – 15 p. + notes 13 p.; *idem.* A History of Turkey and its Literature. – Cambridge, 1973. – Vol. II. – Part 2: The Literature of the 14th – 15th Centuries / Transl. by Maria Luczkiw. – 87 p. + notes 38 p.

[54] Агафангел Крымский – писатель и ученый // Вопросы литературы. – М., 1969. – № 5. – С. 202–205.

[55] *Грунін Т.* Агатангел Кримський: (До 100-річчя з дня народження) // Архіви України. – 1971. – № 1 (105). – С. 16–26.

[56] *Купчинський О.* Ранні твори А. Кримського і царська цензура // Там само. – С. 69–75.

[57] *Сарбей В.* Перший неодмінний секретар Української академії наук: (До 100-річчя з дня народження А. Ю. Кримського) // Вісник Академії наук УРСР. – К., 1971. – № 1. – С. 92–96.

[58] *Смилянская И.* Предисловие // *Крымский А. Е.* Письма из Ливана: 1896–1898. – М., 1975. – С. 6–22; Очерк востоковедной деятельности А. Е. Крымского // Там само. – С. 303–330.

[59] *Курас І.* Великий учений-гуманіст: (До 130-річчя академіка А. Ю. Кримського) // Київська старовина. – 2001. – № 2. – С. 118–126.

О. Пріцака включає окрему групу документів, присвячених дослідженню праць А. Кримського, до наукової спадщини і постаті якого О. Пріцак звертався протягом майже півстоліття, – з 1950-х років до початку XXI ст. Це різні варіанти статей до наукових видань, тексти доповідей, промов, виписки з різних джерел і нотатки О. Пріцака, зокрема стаття "Yowár und Kaßap Kawar. Mit einem Beitrag von Ahatanhel Kryms'kyj"[60], стаття "Про Агатангела Кримського у 120-і роковини народження"[61], передмова до книги Соломії Павличко "Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: Складний світ Агатангела Кримського"[62] та ін.

Перша спроба аналізу матеріалів А. Кримського в особовому архіві О. Пріцака, здійснена в даній статті, дає змогу зробити такі висновки:

1. Матеріали А. Кримського в архіві О. Пріцака можна назвати особовим міні-фондом, оскільки вони включають 5 типів архівних документів, що є основними і визначальними при формуванні того чи іншого особового фонду і на основі яких розробляється схема систематизації кожного архівного фонду, а саме: науково-творчі матеріали (рукописи монографій і статей, рецензії), особисті документи (посвідчення, квиток), листи, фотографії, матеріали інших осіб. За видом створення переважна більшість матеріалів А. Кримського є оригіналами, які в цілому складають 68 одиниць оригінальних документів.

2. Особовий архів О. Пріцака як структурна одиниця Наукового архіву Національного університету "Києво-Могилянська академія" є другим після Інституту рукопису НБУ ім. В. Вернадського місцем зберігання документів А. Кримського в Україні за змістовною цінністю та кількістю одиниць зберігання. З огляду на обставини появи матеріалів А. Кримського у О. Пріцака їхня загальна кількість у порівнянні з ІР НБУВ є, зрозуміло, значно меншою. В той же час в архіві О. Пріцака зберігаються 9 рукописних і машинописних текстів наукових праць А. Кримського, які відсутні у фондах ІР НБУВ.

3. Всі без винятку матеріали А. Кримського в архіві О. Пріцака мають надзвичайну наукову, джерельну історичну, пізнавальну і культурологічну цінність, оскільки з огляду на їхню оригінальність і одиничність примірників вони є унікальними документами для дослідження біографії і наукової спадщини вченого, а також історії сходознавчої науки в цілому.

4. Завдання написання повної документальної біографії та підготовка і видання повного зібрання творів та епістолярної спадщини А. Кримського, що, за визначенням О. Пріцака, є обов'язком НАН України[63], неможливо виконати без залучення, дослідження й опрацювання матеріалів, які зберігаються в особовому архіві Омеляна Пріцака.

---

[60] *Pritsak O.* Yowár und Kaßap Kawar. Mit einem Beitrag von Ahatanhel Kryms'kyj // Ural-Altaische Jahrbücher. – Hamburg, 1965. – Bd. 36. – H. 3–4. – S. 378–393.

[61] *Пріцак О.* Про Агатангела Кримського. – С. 10–27.

[62] *Його ж.* Передмова // *Павличко С.* Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: Складний світ Агатангела Кримського. – К., 2000. – С. 5–10.

[63] *Його ж.* У 120 роковини народження Агатангела Кримського: Доповідь на урочистій сесії Президії Академії наук України з нагоди 120-річчя від дня народження А. Кримського (15 лютого 1991 р.) (НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 435. – Арк. 40).

Таїса Сидорчук (Київ). **Матеріали Агатангела Кримського в архіві Омеляна Пріцака.**

Стаття покликана дати загальний огляд матеріалів А. Кримського, які зберігаються в архівній колекції О. Пріцака, що є структурною складовою Наукового архіву Національного університету “Києво-Могилянська академія”. Автор аналізує зміст та склад документів А. Кримського з архівної колекції О. Пріцака на основі вивчення фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, де зберігається основний масив наукових і особистих документів вченого в Україні.

Ключові слова: А. Кримський, архівний документ, архівний фонд, рукопис, оригінал.

Таиса Сидорчук (Киев). **Материалы Агатангела Крымского в архиве Омеляна Прицака.**

Статья призвана дать общее обозрение материалов А. Крымского, хранящихся в архивной коллекции О. Прицака, которая является структурной составляющей Научного архива Национального университета “Киево-Могилянская академия”. Автор анализирует содержание и состав документов А. Крымского из архивной коллекции О. Прицака на основе изучения фондов Института рукописей Национальной библиотеки Украины им. В. Вернадского, где хранится основной массив научных и личных документов ученого в Украине.

Ключевые слова: А. Крымский, архивный документ, архивный фонд, рукопись, оригинал.

Taisa Sydorchuk (Kyiv). **The Documents of Ahatanhel Krymsky in the Archive of Omelian Pritsak.**

The study is devoted to the general overview of the personal documents of Ahatanhel Krymsky. These documents are preserved in the archival collection of Omelian Pritsak as an essential part of the research archive of the National University “Kyiv-Mohyla Academy”. The author investigates the content and structure of Krymsky’s documents in conjunction with materials obtained from the collections at the Institute of Manuscripts of the Volodymyr Vernadsky National Library of Ukraine. The latter preserves the main part of the Krymsky’s research and personal documents in Ukraine.

Key words: Ahatanhel Krymsky, archival document, archival fond, manuscript, original.

2

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІОГРАФІЇ

Андрій ФЕЛОНЮК (*Львів*)

НЕОПУБЛІКОВАНИЙ НАРИС ЄВГЕНА ЗАВАЛИНСЬКОГО ПРО ПОЛЬСЬКО-ТУРЕЦЬКІ ВІДНОСИНИ У XV–XVII СТОЛІТТЯХ

Під час пошуку матеріалів про життя та наукову діяльність малозначного українського сходознавця Євгена Завалинського (1911–1993)[1] вдалося натрапити на неопублікований нарис його авторства, під назвою "Польща забором культури"[2].

Учений планував надрукувати його в журналі "Життя і знання". Із таким проханням він звернувся у недатованому листі[3] до редактора часопису Василя Сімовича[4]: "Високоповажаний Пане Редакторе, пересилаю на Ваші руки залучену статтю з ділянки сходознавства. Є це виїмок з моєї розправи, апробованої моїми професорами, значить слушної. Сподіюся, що зацікавить вона й українського читача. Прошу ввічливо переслати[*] на мою адресу повідомлення, чи й коли залучена стаття буде поміщина, чи істнують у Вас гонорарі і в якій висоті. Коли б рішилися помістити, годжуся на всякі зміни стилістичні чи правописні, та не змістові, бо кожда думка має там своє річеве оправдання. З пошаною належить Є[вген] Зав[алинський]. Моя адреса: Dr. Eug[enjusz] Zawaliński, Stryj, Kolejowa 36"[5].

Однак редактор йому відмовив, оскільки у журналі за 1936–1939 рр. цієї статті немає[6]. Важко говорити про причини. Можливо, переповненість

[1] Про нього див.: *Фелонюк А.* Євген Завалинський – призабутий тюрколог (З історії українського сходознавчого осередку Львова 1930-х – початку 1940-х років) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2010. – Вип. 15. – С. 298–323.

[2] Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів (далі – ЛННБ). – Ф. 122: Просвіта. – Спр. 34. – Арк. 1–3.

[3] Лист умовно датуємо 1936–1939 рр., оскільки Є. Завалинський підписався доктором: цей учений ступінь він отримав у червні 1936 р. (*Фелонюк А*. Євген Завалинський – призабутий тюрколог... – С. 307).

[4] В. Сімович був редактором "Життя і знання" у 1933–1939 рр. (*Брик І.* Картина з історії видання "Життя і Знання" // Життя і знання. – Львів, 1936. – Ч. 1. – С. 4; *Трегуб М. М.* Архівні матеріали (1931–1939 рр.) редакції часопису "Життя і знання" у відділі рукописів ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України // Українська періодика: історія і сучасність: Доп. та повідомл. п'ятої Всеукр. наук.-теорет. конф. 27–28 листоп. 1998 р. – Львів, 1999. – С. 149).

[*] Тут і далі підкреслення автора.

[5] ЛННБ. – Ф. 122. – Спр. 34. – Арк. 1а.

[6] Про статтю згадує М. Трегуб, характеризуючи неопубліковані матеріали із редакційного портфеля "Життя і знання" (*Трегуб М. М.* Архівні матеріали (1931–1939 рр.) редакції часопису "Життя і знання"... – С. 151).

редакційного портфеля або допис не підходив до формату "Життя і знання", адже це ілюстрований популярно-науковий місячник, який видавався товариством "Просвіта" від жовтня 1927 до вересня 1939 рр. Метою часопису було донести найдоступнішим способом до читачів знання з усіх ділянок людського життя. Він був розрахований на самоосвіту і виховання громадських і національних обов'язків пересічного українця у галицькому містечку та селі і поширювався у читальнях "Просвіти", кооперативах, освітніх установах, серед усіх тих, хто займався культурно-освітньою працею[7]. Через це матеріали, які публікувалися в ньому, відзначалися простотою і ясністю викладу матеріалу, лаконічністю, тематичною різноманітністю. Очевидно, на думку редакції, публікація Є. Завалинського не підпадала під ці критерії. Можливо, інша причина полягала в явній полемічності публікації, спрямованій проти польської історіографічної традиції. "Просвіта" як легальне культурно-просвітницьке товариство у міжвоєнній Польщі не хотіла такими дописами підставляти себе під удар цензури. Дописи, які публікувалися у журналі, відзначалися нейтральністю щодо українсько-польських взаємин.

Нарис відклався у архіві товариства "Просвіта", яке було засновником журналу, і тепер зберігається у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника. Він викликає дослідницький інтерес, бо свідчить про наукові погляди його автора на польсько-турецькі взаємини пізнього Середньовіччя та Нового часу.

Становлення Є. Завалинського як вченого відбувалося у польському сходознавчому осередку Львова 1930-х років. У грудні 1935 р. він захистив докторську дисертацію під назвою "Польща у турецьких хроніках XV і XVI ст." (науковий керівник Владислав Котвич), а 1938 р., за сприяння останнього, опублікував її невеликою книжкою[8]. Думки, викладені у дописі "Польща заборолом культури", перегукуються із висновками цієї праці. Проте автор у нарисі представив те, чого не міг зробити у книзі, а саме – відвертий ревізіоністський погляд на проблему міждержавних відносин Польського королівства та Оттоманської Порти у XV–XVII ст., який заперечував польську історіографічну традицію, ґрунтовану на переконанні, що тогочасна Польща – "передмур'я християнства". Недаремно свою статтю Є. Завалинський підписав псевдонімом Лю Макот, напевне побоюючись ускладнити стосунки зі своїми польськими колегами, від яких, у значній мірі, залежала його подальша наукова кар'єра.

Насамкінець варто наголосити, що через складний науковий шлях Є. Завалинського, формування якого припало на другу половину 1930-х – початок 1940-х років, частину творчого доробку вченого не опубліковано або й втра-

[7] Детальніше про мету видавців журналу написав голова "Просвіти" Іван Брик: *Брик І.* Картина з історії видання "Життя і Знання". – С. 3–4. Загальний огляд тематики часопису див.: *Трегуб М. М.* Архівні матеріали (1931–1939 рр.) редакції часопису "Життя і знання"... – С. 148–153; *Дроздовська О.* Життя і знання // Українські часописи Львова 1848–1939 рр.: Історико-бібліографічне дослідження: У 3 т. – Львів, 2003. – Т. 3: 1920–1939 рр. – Кн. 1: 1920–1928 рр. – С. 735–744.

[8] *Zawaliński E.* Polska w kronikach tureckich XV i XVI w. – Stryj, 1938. – 58 s. [= Collectanae Orientalia. – № 14].

чено[9]. Так, у 1946 р. О. Пріцак писав: "Його (Є. Завалинського. – *А. Ф.*) синтетичний огляд (писаний зі мною) про те, що турецькі джерела можуть дати для українознавства, призначений для II тому «Записок Істор[ичного] та Філол[огічного] факульт[етів] Львів[ського] держ[авного] ун-ту ім. Ів. Франка» (у 1941 р.) – мабуть загинув"[10]. Є. Завалинський у списку своїх наукових праць, складеному 31 липня 1940 р., подав назву цієї статті – "Що можуть дати українській історіографії турецькі джерела?"[11]. Ще раніше, у 1937 р., він звернувся до редактора газети "Нова зоря" Осипа Назарука із проханням опублікувати працю на сходознавчу тематику: "Маю виготовлену статтю, яка в цілком новому світлі ставить квестію «przedmurza chrześcijaństwa». Тому, що є в ній ряд нових тез і приносить багато несподіванок, врешті тому, що є в ній трохи полемічного і дискусійного матеріялу"[12], однак, через завантаженість видавничого портфелю, отримав відмову[13]. Тут слід припустити, що це могла бути та ж сама стаття, яку відкинули редактори "Життя і знання" та "Нової зорі", однак достовірних доказів на підтвердження цієї думки немає. Поміж того, Є. Завалинський писав популярні сходознавчі нариси до польських часописів (наприклад, їхній цикл вміщено у краківському "Літературно-науковому кур'єрі" за 1937–1938 рр.)[14], чим заробляв собі на життя, адже отримував за них гонорари. З огляду на невдалу співпрацю з редакціями українських газет і журналів, вчений, за нашими відомостями, не опублікував у передвоєнному і воєнному Львові жодної україномовної статті. Єдина його стаття на сходознавчу тематику рідною мовою вийшла лише у 1947 р. в паризькому журналі "Соборна Україна"[15]. З огляду на це, а також на викладену у ньому авторську оцінку польсько-турецьких взаємин у XV–XVII ст., яка спрямована на спростування міфу тогочасної польської історіографії про Польщу як "передмур'я

[9] Загалом за своє життя він написав невелику кількість наукових та науково-популярних праць із ділянки сходознавства (на сьогодні вдалося виявити лише дев'ять опублікованих позицій). Це пояснюється Другою світовою війною, через яку вчений змушений був еміґрувати спершу до Франції, а згодом до Австралії, де втратив можливість займатися науковими студіями. Детальніше див.: *Фелонюк А.* Євген Завалинський – призабутий тюрколог... – С. 316–322.

[10] *Пріцак О.* Жванецьке перемир'я (1663 р.) за турецьким хроністом Наіма-ю // Бюлетень Української Вільної Академії Наук. – [Авґсбурґ,] 1946. – Ч. 8–9 (серпень–вересень). – С. 15–16 (примітка).

[11] *Фелонюк А.* Євген Завалинський – призабутий тюрколог... – С. 314.

[12] Там само. – С. 312.

[13] Там само.

[14] *Zawaliński E.* Teorja języka słonecznego. Czy język polski pochodzi od tureckiego? // Kurier Literacko-Naukowy. – Kraków, 1937. – № 29. – 12 lipca. – S. IV; *idem.* Literatura bez alfabetu // Ibidem. – № 43. – 18 października. – S. II–III; *idem.* Lwowianin – pierwszym tłumaczem Pisma Świętego na język turecki // Ibidem. – 1938. – № 8. – 21 lutego. – S. IV–V; *idem.* Nowa prawda o Warneńczyku // Ibidem. – № 22. – 30 maja. – S. I–II; *idem.* Złodzieje w muzeum // Ibidem. – № 37. – 12 września. – S. XII, XIV; *idem.* Polacy krzewicielami malarstwa w Turcji // Ibidem. – № 48. – 28 listopada. – S. X–XI.

[15] *Зелинський М. [Завалинський Є.].* Турецькі джерела до історії України // Соборна Україна. – Париж, 1947. – Ч. 1. – С. 9–11; Ч. 2. – С. 44–45; Ч. 3–4. – С. 75–80.

християнства”, публікований нижче нарис цього призабутого українського сходознавця привертає особливу увагу.

Статтю публікуємо без змін, зі збереженням авторського правопису, осучаснюємо лише пунктуацію та написання великої літери. Змістовий коментар подаємо у підрядкових примітках, а текстологічний – у кінці статті.

Андрій Фелонюк (Львів). **Неопублікований нарис Євгена Завалинського про польсько-турецькі взаємини у XV–XVII століттях.**

У передмові до статті Є. Завалинського йдеться про можливі причини відмови редакцією часопису “Життя і знання” у публікації його нарису про польсько-турецькі взаємини у XV–XVII ст., акцентовано увагу на інших його друкованих та недрукованих працях із ділянки сходознавства.

Ключові слова: часопис “Життя і знання”, Євген Завалинський, сходознавство.

Андрей Фелонюк (Львов). **Неопубликованный очерк Евгения Завалинского о польско-турецких отношениях в XV–XVII веках.**

В предисловии к статье Е. Завалинского говорится о возможных причинах отказа редакцией журнала “Жизнь и знание” опубликовать его очерк о польско-турецких отношениях в XV–XVII вв., акцентировано внимание на других его изданных и неизданных трудах из сферы востоковедения.

Ключевые слова: журнал “Жизнь и знание”, Евгений Завалинский, востоковедение.

Andrii Feloniuk (Lviv). **An Unpublished Essay by Yevhen Zavalynsky about the Relations between Poland and the Ottoman Empire from the Fifteenth to the Seventeenth Century.**

This introduction to Yevhen Zavalynsky’s article describes some plausible reasons why the editorial board of the magazine *“Zhyttia i Znannia”* (“Life and Knowledge”) refused to publish his essay. The author also pays attention to Zavalynsky’s other published and unpublished works in the field of oriental studies.

Key words: magazine “Zhyttia i Znannia”, Yevhen Zavalynsky, oriental studies, Ottoman Empire.

Лю МАКОТ [Євген ЗАВАЛИНСЬКИЙ]

ПОЛЬЩА ЗАБОРОЛОМ КУЛЬТУРИ*

"Польща оборонцем західньої культури перед півмісяцем"; "Польща здержує навалу сходу" – такі і подібні "певнікі" впоює в молодь школа, публіцистика, письменство й наука. Підлещування своїм амбіціям в поляків не нове; про свою цивілізаційну місію була переконана шляхта, що вибиралася на "кокошу"[1], а відтак на "гусячу" війну; у свою вартість свято вірив Пасек[2], що, шукаючи гроший, з такою втіхою розрізував мертвякам животи; це саме впровадив до літератури "Пасек XIX ст."[**] – татарин з походження – Сєнкевич.

Отсі милозвучні для польського уха мельодії виигравала на наукових інструментах і наука. Історики донедавна боронили цих поглядів в численних[***] розвідках; новійші (Колянковський[3], Галєцкий[4]) не боронять вже цих тверджень, але заховують стриманість у цьому питанні. Проби розбити байочку про великі польські заслуги на Сході вийшли не від істориків, а від найбільше до того покликаних – сходознавців. Звичайно, громадянство за проби наукового ставлення справи накидалося на вчених з вереском і криком обурення. Сто літ тому Сенковського[5], дуже ціненого професора російського університету, назвали "доморослі" вчені "ні археольоґом, ні вченим", за те саме останніми часами накинулись на иншого сходознавця[4*] – Ґурку[6].

Не задумую боронити Ґурки; він самий робить це дуже дотепно і – замашисто[7]. Важнійше[5*] буде[6*] ствердити, що в цьому науковому спорі Польща присвоює собі чужі заслуги, зглядно приписує собі неістнуючі.

Чи і як сповняла Корона своє післанництво можна прослідити, роздивляючи[7*] історію турецько-польських взаємин. Скажім відразу: розвій цих відносин був більше залежний від Туреччини, чим від Польщі. Не на Польщу, а на Туреччину була звернена увага світа в XIV ст. Європейці подивляли не чини[8*] Ягайли, а грізні бої «громоносного» Баєзида, що 1396 р. під Нікополем розбив, як же не пахучий цвіт европейського лицарства.

[*] В оригіналі назва підкреслена. Далі підкреслення автора.

[**] Далі закреслено: "Сєнкевич".

[***] Слово дописано над закресленим "науці".

[4*] Далі закреслено: "Ґурку".

[5*] Далі закреслено: "те, що".

[6*] Дописано над рядком.

[7*] Далі закреслено: "в".

[8*] Далі закреслено: "Володи".

Польща й Туреччина мали з собою раз більше, раз менше спільного. В загальному можна відмітити в історії польсько-тур[ецьких] взаємин 3 епохи: 1) до 1497 р., до першої безпосередньої стрічі турків з поляками; 2) час "сусідського співжиття" до 1699 р.; 3) відсунення границь обох держав; одна закінчила своє існування розборами; те саме мало що не стрінуло й другої;[*] 4) від Світової війни. В 3 і 4 періоді співжиття чи взаємини польсько-тур[ецькі] обмежуються до "виміни культурних цінносців" і незначних торговельних оборотів. Займемося тому тільки 1 і 2 періодом.

* * *

На переломі 13 й 14 ст. і Туреччина і Польща були розбиті на уділи. Малі турецькі князівства лучаться. В парі з внутрішньою консолідацією турки здобувають щораз то нові краї. Розклад і ослаблення балканських держав улегшили новому народові його завоювання. В кількох битвах паде сербська держава (бій на Косовому Полі 1389 р.); ще менше опору зуміла поставити Булгарія; в турецькі руки попадають грецькі міста, а султан здобув право чеканити монету зі своїм іменем в Царгороді.

Доля православних Європу не дуже зворушувала. Та турки стали загрожувати католицькій Мадярщині. Цісар Жигмонт Люксембурський не зумів зорґанізувати відпору; 1396 р. хрестоносці потерпіли поразку під Нікополем. Королеві Володиславові Ягайлонському повелися деякі осягнення, та 1444 р. загинув під Варною. Мадярською поразкою скінчилася також битва на Косовому Полі 1448 р.

Тоді Рим зачинає орґанізувати протитурецькі виправи, круціяти[8]. Як поставилася до них Польща? Турки думали про опанування[**] Італії, отже Польща не мала потреби перейматися їхніми успіхами. Не вдалося видобути з Польщі ні війська, ні грошей. На Польщу в Західній Європі перестають числити, а навіть зачинають її підозрівати о співпрацю з ісламом[***].

Правда, бачимо кількох поляків в деяких битвах з турками, але були це хиба блудні лицарі середньовіччя. Навіть в битві під Варною, в якій згинув їх король, брала участь лише мала громадка поляків, що знайшлася в прибочній сторожі. Зате бачимо в битві під Ґрунвальдом з католицьким чином хрестоносців – в польському війську[4*] відділи татарські.

Як ствердили польські вчені – Польща не розв'язала у свойому істнуванні східного питання. Тільки Литва вміла собі порадити з татарами. Коли ж у злученій державі самостійна роля Литви впала – татари підпадають під вплив не польський, а турецький. Те саме діється з підданою Польщі – Молдавією. Турки, зачіплені Ольбрахтом (його акція не мала нічого спільного з круціятами), впадають до Галичини і ніким не здержані підходять до Львова (1497 р.). А криклива шляхта, замість боронити "кресового городу", зі скарбами повтікала в ліси, де попала в турецький полон (турки потому жартували,

[*] Далі закреслено: "IV".

[**] Дописано над рядком.

[***] Далі закреслено "Що".

[4*] Далі закреслено: "т".

що шляхтичі вийшли їх привітати з усім, що було в них найліпшого). Ще частійше заглядають в Галичину татари: «передмуря християнства» не вміло навіть[*] самого себе оборонити.

В першому періоді – діяльність Польщі не дає найменшої підстави признати Польщі ролю оборонця Західної[**] Європи. Ролю цю виконує[***] цілий цей час – Мадярщина.

* * *

В другому періоді, коли Туреччина зачала загрожувати вже безпосередньо, видавалося, що Польща врешті займе чинну поставу в турецьких справах. І справді: появляється велика скільксть протитурецьких писаннів. Та на «посланіях» скінчилося;[4*] до того ж авторами їх не поляки. І не поляки аґітують за участю Корони в протитурецьких експедиціях, а чужинці, здебільша мрійники і фантасти (Цезаріні, Каллімах, Капістрано) та папські колектори данин. Даремно переконували вони, що Польщі призначена виїмкова роля на сході; на дармо представляли (незгідно з правдою), що[5*] змагання Варненьчика символізують змагання цілого[6*] польського народу. Вислід пропаґанди був инший від замірів, і поляки не дали щоправда ні сотика більше, але зачинають вірити, що вони справді призначені до виконання важних і почесних завдань. З тої зміни настроїв не було користи Римові, ні Стамбулові шкоди. Марево турецької небезпеки ставляли королі шляхті перед очі лише тоді, коли треба було підвищити податки. Поза тим запал хрестоносний обмежився до підозрівання вірнопідданих королівських татарів о затроювання керниць і чарів та до палення їхніх осель. Передмуря постійно платило дань[7*] татарам, а турки уважали Баторія за підданого. Самі шляхтичі твердили, що 1500 люда оборонило б полудневo-східні межі від татарви, та не змогли виставити навіть цеї малої залоги[8*]. Битва під Цецорою з участю самих польських військ закінчилася смертю гетьмана: під Хотином вдалося здержати турецьку армію тільки завдяки козацькій помочі[9*]. А Собєський, король-лицар, що поспішив на відсіч Відневи – не мав навіть поняття про скількість турецьких чи татарських військ. І як же не ту говорити про свідому політику чи ролю передмуря. Бачимо, що і в другому періоді Польща не то, що не була заборолом культури перед півмісяцем, а сама ховалася за плечі сусідів: мадярів, молдавян, українців чи литовців. Міт передмуря, міт оборонця католицизму і західної римської культури показався неправдивим. Гірко завважає один польський вчений[9], що протягом

[*] Дописано над рядком.
[**] Далі закреслено: “культури”.
[***] Далі закреслено: “в цілому”.
[4*] Далі закреслено: “а й”.
[5*] Далі закреслено: “участь життя і”.
[6*] Дописано над рядком.
[7*] Далі закреслено: “туркам”.
[8*] Далі закреслено: “учасно”.
[9*] Два останніх слова переставлено місцями.

століть Польща була не передмурям, а жертвою* нападів і то не турків, а татарів.

І коли по 1699 р. Туреччина зачинала тратити сили – її упадку не використала Польща, а Росія. В Польщі залишився хиба спогад, що** вона колись боронила Захід перед Сходом. Можна б в те повірити тільки при великому накладі патріотичного сентименталізму. А цего посліднього в наших сусідів ніколи не було замало.

Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. – Ф. 122: Просвіта. – Спр. 34. – Арк. 1–3. Автограф.

КОМЕНТАРІ

1. Мається на увазі "куряча" війна.
2. Йдеться про відомого шляхтича-мемуариста Яна Паска (1636–1701), автора спогадів, які вперше опубліковано 1836 р. Вони стали джерелом багатьох творів польських письменників XIX–XX ст.
3. Колянковський Людвік (1882–1956) – історик, політик, професор Віленського (1929–1936), Львівського (1936–1939), Лодзького (1945–1946) й Торунського (1946–1955) університетів. Досліджував історію Польщі та Литви періоду Ягеллонів. Йдеться про його праці: *Kolankowski L.* Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów. – Warszawa, 1930. – T. I: 1377–1499; *idem*. Polska Jagiellonów. – Lwów, 1936. Детальніше про нього див.: *Gieysztor A*. Kolankowski Ludwik // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1967–1968. – T. XIII. – S. 289–292.
4. Галецький Оскар (1891–1973) – історик, професор Варшавського університету (1919–1939), досліджував польсько-литовські взаємини до XVI ст., політичну історію середньовічної Польщі. Детальніше про нього див.: *Środka A*. Uczeni polscy XIX–XX stulecia. – Warszawa, 1995. – T. II: H–Ł. – S. 14–16; *Зашкільняк Л*. Оскар Галецький, його концепція Центрально-Східної Європи та українська історіографія // Крізь століття: Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди 80-річчя. – Львів, 2012. – С. 617–630. Йдеться про його працю: *Halecki O.* La Pologne et la question d'Orient de Casimir le Grand à Jean Sobieski // La Pologne au VII-e Congrés International des Sciences Historiques. – Varsovie, 1933. – Vol. I. – P. 431–443.
5. Йдеться про Юзефа Юліана Сенковського (1800–1858) – сходознавця, письменника, професора Петербурзького університету. Він опублікував турецькі джерела у перекладі на польську мову у двотомній збірці "Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historii polskiej służących z dodatkiem objaśnień potrzebnych i krytycznych uwag" (Варшава, 1824–1825) зі значними купюрами, помилками, часто змінюючи зміст документів, за що критикувався сучасниками. Детальніше див.: *Zawaliński E*. Polska w kronikach tureckich XV i XVI w. – Stryj, 1938. – S. 9; *Wołoszyński R*. Sękowski Józef Julian // Polski Słownik Biograficzny. – Warszawa; Kraków, 1995. – T. XXXVI/3. – S. 422–425.
6. Ґурка Ольгерд (1887–1955) – історик, сходознавець, публіцист, професор Львівського (1930–1939) та Варшавського університетів (1954–1955), ревізіоніст

* Слово дописано над закресленим "тереном".
** Далі закреслено: "була".

усталених у польській історіографії висновків про історію Польщі XVI–XVII ст. Його праці про польсько-турецькі стосунки, особливо XVII ст., гостро критикувалися в польській історіографії 1930-х років. Детальніше див.: *Piwarski K*. Górka Olgierd // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław; Kraków; Warszawa, 1959–1960. – T. VIII. – S. 414–416; *Romek Z*. Olgierd Górka. Historyk w służbie myśli propaństwowej (1908–1955). – Warszawa, 2007.

7. Свої погляди на польсько-турецькі стосунки О. Ґурка виклав у таких працях, які, мабуть, мав на увазі Є. Завалинський: *Górka O*. Białogród i Kilja, a wyprawa r. 1497 = Bélograd (Akkerman) et Kilia et la compagne de 1497. – Warszawa, 1932; *idem.* Zagadnienia czarnomorskie w polityce polskiego średniowiecza. – Warszawa, 1932. – Cz. I: 1359–1450; *idem.* Dziejowa rzeczywistość a racja stanu Polski na południowym wschodzie. – Warszawa, 1933; *idem.* "Ogniem i mieczem" a rzeczywistość historyczna. – Warszawa, 1934; *idem.* Liczebność Tatarów krymskich i ich wojsk. – Warszawa, 1936.

8. Йдеться про Хрестові походи.

9. Йдеться про О. Ґурку.

Ярослав ФЕДОРУК (*Київ*)

НЕЗДІЙСНЕНИЙ ПРОЕКТ ВИДАННЯ "УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ДУМ" КАТЕРИНИ ГРУШЕВСЬКОЇ У "ГАРВАРДСЬКІЙ СЕРІЇ УКРАЇНОЗНАВСТВА"

Ім'я Катерини Грушевської – дуже світле в українській науці й культурі. Це не лише тому, що за понад десять років академічної праці дослідниця зробила неоціненний внесок у вивчення етнографії та українського фольклору. Не лише також тому, що в роки вимушеного заслання Михайла Грушевського до Москви у 1931–1934 рр. вона допомагала йому в праці, а після смерті батька жертовно готувала до друку його книжки. Її ім'я світле ще й із тієї причини, що після арешту в 1938 р. вона зберегла людську гідність і шляхетність, зазнавши моральних і фізичних принижень від слідчих НКВС і суддів. Усі відомі на сьогодні біографи Катерини Грушевської, які писали про її життя та творчість, марно боролися зі своїми емоціями у наукових працях.

Не є винятком тут нарис Омеляна Пріцака про життя й творчість Катерини Грушевської. Цей текст мав бути редакційним вступом до перевидання корпусу українських народних дум, що планувалося у 1969–1970 рр. у співпраці Гарвардського комітету українознавчих студій та Української вільної академії наук у США в серії "Harvard Series in Ukrainian Studies". Рукопис вступу зберігається у приватному архіві Омеляна Пріцака разом з матеріалами до укладеної ним бібліографії праць Катерини Грушевської[1].

Інформація про проект перевидання "Українських народних дум" Катерини Грушевської, що готувалося на межі 60-х – 70-х років XX ст. у США, сьогодні майже не трапляється в науковій літературі. У 1969 р. було укладено план-проспект "Гарвардської серії українознавства", що складався з двадцяти п'яти позицій. Однією з них були "Українські народні думи" з передмовою, як планувалося, професора Альбертського університету Б. Лорда й перекладом англійською мовою усіх опублікованих дослідницею дум[2].

З листа Василя Омельченка до Омеляна Пріцака від 8 травня 1970 р. довідуємося, що це перевидання дум, упорядкованих Катериною Грушевською з бібліографією її праць готувалося до друку в ширшому контексті кількох інших подібних проектів – бібліографії праць Мирона Кордуби, а також "Вибраних творів та листування" Дмитра Дорошенка[3]. Причому остання позиція

[1] *Пріцак О.* Kateryna Hruševśka (1900 – ?) // Наукова бібліотека Національного університету "Києво-Могилянська академія" (далі – НаУКМА). Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 128.

[2] Видання "Гарвардської серії українознавства" // Свобода. – Джерзі Сиṭі; Нью-Йорк, 1969. – Ч. 97. – 24 травня. – С. 4.

[3] НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 128. – Арк. 48.

не була включена до згаданої програми видань “Гарвардської серії українознавства”. У підсумку проект публікації праць Дорошенка залишився нездійсненим. Потреба в його бібліографії не мала такої актуальності, як, скажімо, щодо Катерини Грушевської, оскільки список його робіт було видано ще у 1940-х роках у Празі Юрієм Тищенком-Сірим, а листування (лише з В’ячеславом Липинським) готувалося до друку Східноєвропейським дослідним інститутом ім. В. К. Липинського й було опубліковане у 1973 р.[4]. Бібліографію ж праць Кордуби Омелян Пріцак готував разом з Ярославом Дашкевичем, видавши її друком у 1972 р. в Мюнхені у тій самій “Гарвардській серії українознавства” (прізвище Ярослава Романовича було сховане за криптонімами NN)[5].

У такому загальному світлі видавничих планів українських наукових установ США і Західної Європи слід розглядати й цей нездійснений проект видання “Українських народних дум” Катерини Грушевської з переліком її друкованих праць.

За тогочасним станом науки західний світ уже мав прецедент публікації дум українською мовою з паралельним французьким перекладом. У 1947 р. в Парижі було видано добірку з двадцяти козацьких дум на основі праць Катерини Грушевської, де український текст дум супроводжувався французьким перекладом упорядниці Марії Шерер[6]. Про велике враження, яке це видання справило на науковий світ в СРСР наприкінці 1950-х років, свідчив член-кореспондент АН УРСР, визначний славіст і дослідник давньої української літератури Павло Попов. Таке свідчення він подавав 16 вересня 1958 р. у зв’язку з процедурою реабілітації Катерини Грушевської, що проходила у 1958–1959 рр. “На только что закончившемся VI-м Международном съезде славистов в Москве на выставке привлекало внимание делегатов, посетителей выставки, французское издание народных дум, основанное на корпусе Грушевской...”, – говорив Попов. Окрім того, він заявляв, що делегати з’їзду передавали йому чутки, нібито у західному світі тоді готувався ще й англійський переклад дум: “...тоже на основе «корпуса» Грушевской”, – додавав дослідник[7].

Отже, генеза проекту перевидання “Українських народних дум” Омеляном Пріцаком у 1969 р. сягала своїми витоками щонайменше у глибину двох

[4] Бібліографія праць проф. Д. Дорошенка за 1899–1942 роки. – Прага, 1942. – 62 с. (бібліографію праць за 1942–2006 рр. уклав Григорій Курас, див.: *Курас Г.* До продовження бібліографії Дмитра Дорошенка: (1942–2006) // Вісті УВАН у США / Ред. О. Домбровський. – Нью-Йорк, 2007. – Ч. 4. – С. 255–266 (бібліографія Дорошенка з 1942 р. включно: с. 266–279)); *Липинський В.* Архів. – Філядельфія, 1973. – Т. 6: Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського / Упоряд. І. Коровицький. – 652 с.

[5] *Дашкевич Я.* Мирон Кордуба та його “Бібліографія історії України” // Український археографічний щорічник. Нова серія (далі – УАЩ). – К., 2001. – Вип. 5/6. – С. 17; НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 1324.

[6] Les dumy Ukrainiennes: éropeé cosaque / Ed. Marie Scherer. – Paris, 1947. – 140 p. Огляд цього видання див: *Матяш І.* Катерина Грушевська: Життєпис, бібліографія, архіви. – К., 1997. – С. 95–96; *її ж.* “Зірка першої величини”: Життєпис К. М. Грушевської. – К., 2002. – С. 173–174.

[7] Галузевий державний архів СБУ (далі – ГДА СБУ). – Спр. 50407 ФП. – Т. 1. – Арк. 83.

десятиліть. Важко зараз ствердити, чи на самому початку в цьому проекті йшлося про англійський переклад самих лише дум, чи цілого твору Катерини Грушевської. Проте з певністю можна говорити, що український факсимільний передрук цього двотомника готувався, оскільки в архіві Пріцака зберігаються укладені покажчики до видань 1927 і 1931 рр.[8]. Ці покажчики досі не втратили актуальності й вони заслуговують на окрему публікацію, оскільки оригінальні томи "Українських народних дум", а також їхній пізніший факсимільний передрук у 2004 р. друкувалися без цього довідкового апарату. Згідно з планом самої Катерини Грушевської, оприлюдненим у 1931 р., покажчики до всіх упорядкованих нею томів вона мала намір опублікувати у третьому томі дум разом з додатками[9].

У 1969–1970 рр. редакційний вступ Омеляна Пріцака мав доповнюватися укладеною ним бібліографією праць Катерини Грушевської. Ця бібліографія, на нашу думку, була окрасою проектованого видання, оскільки перелік її публікацій, що укладався істориками перед тим, мав дуже загальний і неповний характер[10]. Окремі книжки, що тоді виходили друком у "Гарвардській серії українознавства", як-от Олександра Оглоблина, мали саме таку структуру: вступ редактора серії, перелік публікацій автора, ширша передмова про видання (у даному разі самого автора), факсимільний текст трьох монографій, об'єднаних в одній книжці, й покажчики[11].

Проте на якомусь етапі підготовчої праці у план факсимільного видання двотомника Катерини Грушевської, як видається, було внесено уточнення. Йшлося про великий проект корпусного видання дум англійською мовою з текстовими варіантами дум, коментарями, анотаціями і т. д. Як менший варіант цього проекту готувався до друку переклад самих лише текстів дум як стародавніх епічних творів, що майже всі бралися з двотомного видання Катерини Грушевської (тридцять з тридцяти двох опублікованих). Ця книжка вийшла друком у 1979 р. з перекладами дум Юрія Тарнавського й Патриції Килини та передмовою Наталії Мойл-Кононенко як результат співпраці Наукового інституту Гарвардського університету з Канадським інститутом українських студій[12]. Однак згаданий великий проект корпусного видання дум з

[8] НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 1323. – Арк. 57–131.

[9] *Грушевська К.* Переднє слово // *Грушевська К.* Українські народні думи. – К., 2004 (репр. вид.: Харків; К., 1931). – Т. 2. – С. V.

[10] Див., напр.: *Полонська-Василенко Н.* Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків // Записки НТШ. – Париж; Чікаго, 1962. – Т. 173: Праці Історико-Філософської секції. Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою. – С. 77.

[11] Див.: *Ohloblyn O.* History of Ukrainian Industry. – München: Wilhelm Fink Verlag, 1971. – (Harvard Series in Ukrainian Studies. – Vol. 12). Іншим факсимільним передруком "Гарвардської серії українознавства" з видання 1930 р. була, наприклад, книжка Федора Савченка зі вступом Омеляна Пріцака як редактора серії та передмовою Василя Дмитришина: *Savchenko F.* The Suppression of the Ukrainian Activity in 1876. – München: Wilhelm Fink Verlag, [1970.] – xxix, xiii, 414 p.

[12] *Tarnowsky George, Kilina Patricia.* Editorial Note // Ukrainian Dumy: Editio Minor: Original Texts / Transl. by George Tarnowsky and Patricia Kilina; Introd. by Natalie K. Moyle. – Toronto; Cambridge, Mass., 1979. – P. 3.

коментарями й текстологічною критикою, а також сам факсимільний передрук “Українських народних дум” Катерини Грушевської так і не було здійснено.

* * *

Публікуючи сьогодні текст Омеляна Пріцака, слід мати на увазі, що це є пам’ятка історіографії – одне зі свідчень того етапу в історії науки, коли українські інтелектуальні сили намагалися відродити й поширити у США та Європі заборонені в СРСР найкращі взірці творів на рідних землях. Відомості про життя Катерини Грушевської у 1930-х роках і після її арешту бралися переважно з усних розповідей людей, які в цей період спілкувалися як із нею самою, так і з її матір’ю. Документальних матеріалів було вкрай мало. Це значною мірою пояснює, що вступне слово Пріцака позначене дуже виразними впливами, насамперед, попередніх мемуарних або мемуарно-дослідницьких публікацій Володимира Дорошенка, Наталії Полонської-Василенко та інших[13]. У дальшій творчості Пріцак використовував цей текст для коментарів про Катерину Грушевську під час роботи над іншими близькими темами[14].

Читаючи редакційний вступ Пріцака й порівнюючи його з сучасними дослідженнями про Катерину Грушевську, ми бачимо, якими великими лакунами в його науковому творі були відомості стосовно її біографії. Особливо це стосується періоду арешту Михайла Грушевського 23 березня – 15 квітня 1931 р., арешту Катерини в ніч з 10 на 11 липня 1938 р., її заслання, а навіть і точних дат смерті як дружини Михайла Сергійовича, так і самої Катерини (що не дивно, – адже рік її смерті в таборі вдалося встановити лише на основі архівно-слідчої справи з СБУ[15]). У такому сенсі текст Пріцака фіксує стан того наукового знання про Катерину Грушевську, який був в українській історіографії вільного світу у період кінця 60-х – початку 70-х років XX ст. Деякі твердження тут викладено майже виключно на основі тих чуток, що побутували в Києві у передвоєнний період або в часи німецької окупації (як-от про її арешт за звинуваченням у шпигунстві на користь Японії)[16]. Ці новини дійшли до Європи й США, насамперед, за посередництвом Наталії Полонської-Василенко, Олександра Оглоблина й були “підживлені” згаданою мемуарною публікацією Володимира Дорошенка та іншими. Поштовхом до останньої слугували листи до Дорошенка з України від листопада 1953 р. про смерть Марії та Катерини Грушевських.

В укладеній Пріцаком бібліографії знаходимо відомість, що третій том “Українських народних дум” Катерини Грушевської “зберігся в рукописній

---

[13] *Дорошенко В.* Пам’яті Марії й Катерини Грушевських // Свобода. – Джерзи Сити, 1955. – Ч. 171: (7 вересня). – С. 3; *Полонська-Василенко Н.* Світлій пам’яті Марії та Катерини Грушевських // *Полонська-Василенко Н.* Спогади / Упоряд. В. Шевчук. – К., 2011. – С. 488–491 (передрук з “Нового життя” (Філадельфія, 1956)); *її ж.* Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків. – С. 7–126; *її ж.* Українська Академія Наук: Нарис історії. – К., 1993. – Ч. I–II.

[14] Див., напр.: *Пріцак О.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – К.; Кембрідж, Масс., 1991. – С. 23, 41–42 (прим. 68).

[15] Див. коментар № 1.

[16] *Пріцак О.* Kateryna Hruševśka (1900 – ?). – Арк. 2. Див. коментар № 18.

формі", проте був конфіскований НКВС[17]. Це чи не єдина, як видається, згадка в науковій літературі, що третій том дум був підготовлений до друку. Однак ця відомість потребує деяких критичних уточнень.

Ідея впорядкування й корпусного видання українських дум, як зазначала Катерина, виникла ще у Відні в Українському соціологічному інституті, "...далеко від України, від потрібних джерел, бібліотек і збірок, але не вважаючи на труднощі, перші кроки для її зреалізування були зроблені тоді-ж таки"[18]. У Києві робота над першим томом корпусу тривала більше трьох років із часу заснування влітку 1924 р. Комісії історичної пісенності.

Прототипом для цього проекту були видання англійських та шотландських народних балад, здійснені Франсісом Джеймсом Чайльдом наприкінці XIX ст. у десяти томах, а також його попередником Свеном Ґрюндтвіґом – данським фольклористом, етнографом, збирачем та публікатором англійських, шотландських, данських та ісландських балад[19]. З українських дослідників найбільші впливи на упорядницю мали Михайло Максимович, Михайло Драгоманов, Володимир Антонович, Павло Житецький, а з її сучасників – Філарет Колесса, Порфирій Мартинович, Опанас Сластіон та інші. З останніми трьома Катерина вела інтенсивне листування. Дослідниця з великим, щирим і підкресленим пієтетом ставилася до їхньої фольклорної та етнографічної праці, вважаючи їх одними з найвидатніших збирачів української народної творчості. Малозналим фактом з її біографії є подорож до Мартиновича у 1926 р. разом з Людмилою Шевченко до Краснограда (Костянтинограда), де кілька днів вони мешкали у місцевого викладача української мови та літератури Івана Неутрієвського. "Гості були уповноважені від М. С. Грушевського відвідати старенького Мартиновича, якому було на той час вже чимало років", – писав у спогадах про цю подію Іван Деснянський, який був свідком їхнього приїзду[20].

У 1925 р. ВУАН уклала договір з Державним видавництвом України про друк першого тому "Українських народних дум"[21]. Від самого початку Комісія історичної пісенності запланувала цілий корпус у шести томах. За проектом Комісії, третій том повинен був готувати Філарет Колесса: йшлося про музичні записи дум[22].

[17] НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 128. – Арк. 37, 40. Див. також коментар № 15.

[18] *Грушевська К.* Переднє слово // *Грушевська К.* Українські народні думи. – К., 2004 (репр. вид.: К., 1927). – Т. I. – С. VI.

[19] Там само. – С. IX; *Савченко Ф.* Потрійне свято української народної пісні: (До 100-літнього ювілею появи збірника "Малороссийских песен" Максимовича 1827–1927) // Пролетарська правда. – К., 1927. – 2 жовтня. – С. 5. Див.: The English and Scottish Popular Ballads / Ed. by Francis James Child: In 5 vols, 10 pts. – Boston, 1882–1998; Engelske og skotske folkeviser / Ed. by Sven Gruntdvig: In 4 vols. – Kjøbenhavn, 1842–1846.

[20] *Деснянський І.* Порфірій Мартинович: (Спогади) // Пробоєм: Місячник культури. – Прага, 1943. – Ч. 7–8. – С. 463. Порфирій Денисович народився у 1856 р.

[21] Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ). – Ф. 362: Кирило Студинський. – Оп. 1. – Спр. 379. – Арк. 148 зв.

[22] *Малик Я.* Катерина Грушевська: [Лекція]. – К., 1991. – С. 11; *Матяш І.* Катерина Грушевська... – С. 83; *Парахіна М.* Наукова спадщина Катерини Грушевської 20 – 30-х років XX століття // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. пр. – К., 2002. – Вип. 13. – С. 65.

Згадаймо, що Філарет Михайлович мав великий досвід у цій ділянці досліджень – задовго перед тим він збирав думи, працюючи в НТШ, записував їхні мелодії, ще у 1908 р. брав участь у фольклорних експедиціях на Полтавщину (царські жандарми дозволили йому перебувати лише в Миргороді, куди Опанас Сластіон запрошував багатьох кобзарів для запису Колессою дум). У 1910–1913 рр. Колесса видав “Мелодії українських дум” у двох серіях “Матеріалів до української етнології” (т. 13–14), що були перевидані у радянський час у 1969 р. у його кількатомному зібранні творів[23]. У 1920 р. вчений уперше видав збірник “Українські народні думи” з науковим дослідженням проблематики, нотами й коментарями до тексту дум. Через кілька років у спеціальній рецензії Катерина Грушевська давала свої схвальні оцінки цій книжці[24].

Такий первісний план видання дум у ВУАН коригувався під час самої праці в Комісії історичної пісенності. Уже весною 1928 р. після повернення із закордонного відрядження Катерина, приступаючи до роботи над другим томом, писала до Порфирія Мартиновича, що “томів [з текстами дум] буде мабуть ще зо два...”[25]. До того ж другий том “Українських народних дум”, як зазначала авторка у “Передньому слові” до нього про найближчі науково-видавничі плани, що їх не судилося здійснити, завершував повну збірку “...відомих дотепер (за станом на 1930 р. – *Я. Ф.*) текстів дум в тісному розумінню – себто крім кобзарських пародій на думи (жартових пісень у формі дум) і інтеліґентських підробок, тобто дум, що були пущені в обіг як народні твори: або нібито записані від народніх співаків, або навіть защеплені деяким кобзарям, що потім співали їх новішими часами, пристосовуючи до свого репертуару. Сі другорядні явища думового мистецтва, між якими є і справжні новотвори, думи, що їх кобзарі виспівали по своєму за інтеліґентським взірцем, відносимо до третього тому корпусу разом з додатками і покажчиками. Сей том вийде мабуть разом з четвертим томом думових мелодій, що його підготовляє наш заслужений дослідник мелодій дум – академік Ф. Колесса”[26]. Причому за станом на березень 1931 р., коли Катерина з батьком виїхали до Москви, вони не мали ніякої достовірної відомості про те, чи Філарет Михайлович працював над цим томом. У квітні 1932 р. Михайло Мочульський, який часто був посередником у Галичині для наукових та організаційних справ родини Грушевських під час їхнього заслання в Москві, допитувався у Михайла Возняка, чи Колесса працює над упорядкуванням свого тому дум, чи зайнявся якоюсь іншою роботою[27].

[23] *Гриця С. Й.* Фольклористична діяльність Ф. М. Колесси // *Колесса Ф. М.* Мелодії українських народних дум. – К., 1969. – С. 12, 14–15. Див. також: *Крячок М. І.* Листування О. Г. Сластьона з М. С. Грушевським та К. М. Грушевською // Архіви України. – 1990. – № 5. – Док. 11. – С. 41.

[24] *Колесса Ф.* Українські народні думи. – Львів, 1920. – 120 с. Рецензію Катерини Грушевської див.: Україна. – 1925. – Кн. 4. – С. 139–142.

[25] НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 1605. – Арк. 62–63 (ксерокопія листа від 20 лютого 1928 р.).

[26] Переднє слово // *Грушевська К.* Українські народні думи. – Т. 2. – С. V.

[27] Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника (далі – ЛННБ). – Ф. 29: Михайло Возняк. – Спр. 386. – Арк. 8 зв. (лист від 19 квітня 1932 р.).

Укладаючи думи для другого тому, дослідниця опрацьовувала й згадані пародії на кобзарські думи. Ці тексти, звичайно, траплялися їй під руки, вона їх фіксувала, що підтверджується документально, наприклад, в одному з її листів до Михайла Возняка від 4 грудня 1928 р.[28]. Однак, незважаючи на те, що у 1930 – на початку 1931 рр. Катерина Грушевська могла-таки працювати над продовженням досліджень народних дум, у неї все ж фізично не вистачило часу підготувати до друку ще один том корпусу. У той період ішла підготовка до друку другого тому, який, згідно із зобов'язаннями, що їх Кафедра брала на себе у квітні 1930 р., мав вийти до 1 січня 1931 р.[29]. У "Передньому слові" до другого тому дослідниця так і писала, що він має вийти на третій рік після виходу першого тому, "...що з'явився в кінці 1927-го року..."[30].

Однак справа затягувалася. Станом на кінець січня 1931 р. книжка ще не була надрукована, і на засіданні Культурно-історичної комісії 20 січня Катерина Грушевська реферувала свою передмову до другого тому, в якій, за свідченнями присутнього на цьому засіданні Федора Савченка, "...не виявлено марксівського підходу"[31]. В іншому листі до Кирила Студинського від 13 лютого Савченко повідомляв, що видавництво відмовилося збільшити гонорар Катерині Грушевській за видання цього тому[32]. Отож приблизно на цей період, на лютий 1931 р., слід відносити, мабуть, дату виходу в світ другого тому "Українських народних дум" – якраз напередодні від'їзду 7 березня Михайла і Катерини Грушевських до Москви. У звіті Кафедри за 1931 р. про це згадано лише загальними фразами: "Наук[ова] співробітниця К. М. Грушевська з початком 1931 р. закінчила друк II тому українських народніх дум, ст. XXX, 304, №№ 14–33"[33].

У самій Москві у 1931–1934 рр. Катерина хоч і продовжувала дослідження над корпусом дум, проте ця робота, звісно, не могла бути такою ефективною, як раніше в Києві. Окрім суб'єктивних причин – морального пригнічення у зв'язку з арештом батька і засланням, переслідуванням родини, несправедливими звинуваченнями у ВУАН, у т. ч. й від найближчих друзів, забороною приїхати в Україну тощо, – для цього було й багато суто практичних мотивів: допомога батькові у його науковій праці, її відірваність у Москві від головного джерельного матеріалу до українського фольклору, відсутність потрібної літератури, що залишилася у київській книгозбірні, важкі умови життя у сирому, холодному й чужому помешканні тощо.

Проте цілком певно можна твердити, що дослідниця не припиняла праці над думами ані у 1930–1931 рр. у Києві, ані пізніше, коли змушена була виїхати до Москви. Наприклад, у різні періоди 1931–1933 рр. Михайло Мочульський допитувався у Михайла Возняка та Кирила Студинського про

[28] Там само. – Спр. 269. – Арк. 1.

[29] Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису (далі – НБУВ.ІР). – Ф. Х. – № 1948–1963. – Арк. 7.

[30] *Грушевська К.* Переднє слово // *Грушевська К.* Українські народні думи. – Т. 2. – С. V.

[31] ЦДІАЛ. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 379. – Арк. 142 зв.

[32] Там само. – Арк. 148 зв.

[33] НБУВ.ІР. – Ф. Х. – № 3027–3082. – Арк. 63.

якусь нову наукову літературу з дослідження дум “...або близьких тем” – наприклад, польських співаків або музикантів XVI–XVIII ст. Він просив цих дослідників також поцікавитися щодо подібних тем у Володимира Дорошенка або Івана Кревецького[34]. Зрозуміло, що такі відомості Мочульський збирав для Катерини Грушевської.

Однією з найголовніших термінологічних проблем, яку дослідниця намагалася розв’язати у цей період, було вживання слова “кобзар” в епоху перед Шевченком. Перебуваючи ще в Києві й реферуючи передмову до другого тому “Українських народних дум” на згаданому засіданні Культурно-історичної комісії у січні 1931 р., вона відкидала значення кобзарів в епоху Богдана Хмельницького. У дискусії з цього приводу Михайло Грушевський підтримував ці твердження, оскільки безпосередніх документів на цю тему не було виявлено[35]. “Кат[ерина] Мих[айлівна] має сумніви що до слова «кобзар», – писав Мочульський до Возняка у червні 1932 р. – Чи існувало воно перед Шевченком? [...] Звичайно писалося «діди з кобзами». А само слово «кобзар» перед Шевч[енком] так якби не існувало”[36]. Возняк, однак, ставився з більшою довірою до цього терміна й пересилав згадки з реєстру Війська Запорозького 1649 р. про козаків Федора Кобзаря з Івангородської сотні Уманського полку і Василя Кобзаря з Краснянської сотні Брацлавського полку[37].

Окрім того, у 1932 р. в одному з листів Катерина Грушевська згадувала, що “...обробила всі фальшиві думи...” у збірці Срезневського “Запорозька старовина”[38]. Характер цього заняття виглядає дуже співзвучним з тими згаданими планами, які дослідниця подавала у “Передньому слові” до другого тому. Творчості Срезневського вона взагалі приділяла багато уваги у московський період життя й формулювала для Історичного циклу ВУАН свою планову тему на 1933 р. як “Використання укр[аїнської] усної словесности літературними й історичними концепціями І-ої половини XIX ст.”[39]. У листах за той період М. Грушевський свідчив, що його донька працює над культурною і літературною історією XVIII–XIX ст., “...не кидаючи і своїх занять думами і їх носіями”[40]. У 1932 р. Катерина завершила більшу розвідку, над

[34] ЛННБ. – Ф. 29. – Спр. 386: Листи М. Мочульського до М. Возняка. – Арк. 5 зв. (лист від 20 листопада 1931 р.), 14–15 зв. (лист від 18 грудня 1932 р.), 16 зв. (лист від 22 лютого 1933 р.), 18 (лист від 26 квітня 1933 р.): ЦДІАЛ. – Ф. 379: Михайло Мочульський. – Оп. 1. – Спр. 11: Листи М. Возняка до М. Мочульського. – Арк. 2 (лист від 24 квітня 1933 р.).

[35] ЦДІАЛ. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 379. – Арк. 142 зв.

[36] ЛННБ. – Ф. 29. – Спр. 386. – Арк. 6 зв. (лист від 30 червня 1932 р.).

[37] ЦДІАЛ. – Ф. 379. – Оп. 1. – Арк. 3 (лист М. Возняка від 23 липня 1932 р.). Див.: Реєстр Війська Запорозького 1649 року: Транслітерація тексту / Підгот. до друку О. В. Тодійчук (гол.), В. В. Страшко, Р. І. Осташ, Р. В. Майборода. – К., 1995. – С. 210, 241.

[38] Листи Михайла Грушевського до Михайла Мочульського: (1901–1933) / Упоряд. Р. Дзюбан. – Львів, 2004. – Док. 116. – С. 114.

[39] НБУВ.ІР. – Ф. Х. – № 2236–2302. – Арк. 46 зв. Див. також: Там само. – № 4063–4099. – Арк. 22, 34–35, 43; № 3027–3082. – Арк. 63.

[40] Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського: (1894–1932 рр.) / Упоряд. Г. Сварник. – Львів; Нью-Йорк, 1998. – С. 250 (лист від 12 листопада 1932 р.). Див. також: Листи Михайла Грушевського до Михайла Мочульського: (1901–1933). – Док. 117. – С. 116.

якою працювала від самого початку перебування у Москві і яка сьогодні вважається втраченою, "...про професійних співаків XVIII–XIX ст. і їх угруповання; занепад панських співаків у зв'язку з соціяльними і культурними змінами та організаційне об'єднання проф[есійних] співаків з прошарками"[41].

Виходячи з усього цього, навряд чи можна говорити про третій том "Українських народних дум", який нібито був підготовлений Катериною Грушевською до друку перед її арештом. Найбільше, про що можна стверджувати, – це про чернетки й матеріали до третього тому, що сьогодні є невідомими.

Окрім цього, варто ще навести свідчення Ольги Грушевської, яку допитували 15 лютого 1958 р. у зв'язку з поданням нею заяви про реабілітацію Катерини. "Знаю, что она написала большую научную работу, – свідчила Ольга Олександрівна, – и она была принята учеными, но издана эта работа для общего пользования не была, а в библиотеке Академии наук УССР в фонде научных трудов эта работа осталась, и ею ученые, насколько я знаю, пользуются"[42]. Проте не можна з певністю твердити, що тут ідеться, наприклад, саме про "Українські народні думи". По-перше, через двадцять років після арешту Катерини О. Грушевська подавала не зовсім чіткі свідчення про неї, допускаючи деякі неточності в деталях (як-от про рік її виїзду з батьком до Москви; у пам'яті Ольги Олександрівни також стерся вирок суду, на скільки саме років було засуджено Катерину[43]). По-друге, у цій фразі можна відчути й редакційну роботу Катерини над "Історією української літератури" – підготовлена нею до друку батькова праця справді перебувала в Інституті літератури.

Важливо також, що про третій том корпусу дум дослідниця зовсім не згадувала у багатому листуванні за 1934–1938 рр. з академіком Дмитром Петрушевським (близьким приятелем її батька у Москві), де вона описувала свою наукову працю й повсякденне життя після повернення до Києва у листопаді 1934 р.[44]. У кожному разі, сьогодні складно дати відповідь, що конкретно мала на увазі Ольга Олександрівна, коли давала свідчення про якийсь готовий рукопис Катерини Грушевської.

Хоча з тексту Омеляна Пріцака може здатися, що у 1969–1970 рр. до друку готувався лише перший том "Українських народних дум", виданий у 1927 р.[45], проте насправді мова йшла про два томи, як ми це бачили з плану-проспекту "Гарвардської серії українознавства". У 1930-х роках ледь не весь

---

[41] НБУВ.ІР. – Ф. Х. – № 4063–4099. – Арк. 22. Див.: *Федорук Я.* Творчість Михайла Грушевського в останній період його життя (1931–1934) // Записки НТШ. – Львів, 2013. – Т. 265: Праці Історико-філософської секції. – С. 165

[42] ГДА СБУ. – Спр. 50407 ФП. – Т. 1. – Арк. 72.

[43] Там само. – Арк. 71 зв.–72.

[44] Архів Російської академії наук у Москві. – Ф. 493. – Оп. 3. – Спр. 56, 57 (два листа Михайла Грушевського, дванадцять – від Катерини Михайлівни і сім – від Марії Сильвестрівни (з яких один з дopискою кількох рядків від Катерини)).

[45] "У неймовірно короткім часі... вона [Катерина Грушевська] зібрала й опрацювала величезний матеріал – перший том свого корпусу, який оцим ми перевидаємо", – писав автор (*Пріцак О.* Kateryna Hruševśka (1900 – ?). – Арк. 3).

наклад другого тому було знищено, й уже у 50-х – 60-х роках ХХ ст. на еміґрації вважалося, що цієї книжки майже не збереглося для науки[46]. За свідченням Марії Грушевської, “[...] Г. П. У. знищило цілий наклад, так, що й Катерина не мала навіть примірника! Знаю тільки, що оціліло кілька екземплярів тут і за кордоном, н[а]пр[иклад] в тов[аристві] ім. Шевченка”, – писала Марія Сильвестрівна до Володимира Дорошенка у відповідь на його прохання переслати йому другий том[47]. У Києві в бібліотеці Академії наук примірник книжки перебував у відділі “Україніка” після обов’язкової розсилки до 1932 р., як про це Федір Максименко писав у листі до Сергія Маслова у 1947 р. Після розформування цього відділу книжка безслідно зникла й у каталозі бібліотеки вона не значилася. За свідченням Максименка, перед війною у Києві вона була лише у трьох приватних книгозбірнях – філолога-славіста Павла Попова (того самого, який у 1958 р. давав свідчення про велике значення праць Катерини Грушевської для науки), книгознавця Григорія Коляди та етнографа Гарасима. Натомість цей том можна було знайти у Львівській бібліотеці ім. Василя Стефаника[48].

Максименко достеменно знав те, що він говорить, і його інформація про відсутність книжки у фондах Державної публічної бібліотеки підтверджується її офіційним листом від 23 вересня 1958 р. за підписами директора Н. Рудя й завідувача спецфондів В. Григор’єва. Цей документ фіксує, що станом на кінець 50-х років ХХ ст. у каталогах бібліотеки було лише три авторські книжки Катерини Грушевської. Усі вони були вилучені до спецфондів – “Примітивні оповідання, казки і байки Африки і Америки” (1923), збірник “З примітивної культури” (1924) і перший том “Українських народних дум” (1927)[49].

В українській науковій літературі середини 1950-х років прізвище Катерини Грушевської взагалі було заборонено згадувати цензурним комітетом. Так, у виданні “Українські народні думи та історичні пісні” (1955) при характеристиці історіографії дослідження дум писалося: “Партія допомогла українській радянській фольклористиці у викритті буржуазно-націоналістичних елементів, які з найлютішим ворогом українського народу буржуазним націоналістом М. Грушевським... чинили справжню диверсію проти радянської культури. [...] Націоналістичні шкідники, які блокувалися з троцькістами і бухаринцями, були викриті й знешкоджені”[50]. Цитата чи не найкраще відображає той стан цензури, що панував в Україні у післявоєнний період, ще до хрущовської “відлиги”. Однак до честі автора і редакторів

[46] *Полонська-Василенко Н.* Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків. – С. 77; *її ж.* Українська Академія Наук: Нарис історії. – Ч. ІІ. – С. 196.

[47] *Вальо М.* Листи Марії Грушевської до Володимира Дорошенка (1942–1943 рр.) // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Львів, 2004. – Вип. 12. – Док. 8. – С. 483.

[48] НБУВ.ІР. – Ф. 33. – Спр. 5855. – Арк. 2.

[49] “Все произведения Екатерины Грушевской являются авторскими и из общего фонда изъяты и хранятся в спецфонде”, – писалося у цьому листі у відповіді на запит з приводу реабілітації Катерини Грушевської (ГДА СБУ. – Спр. 50407 ФП. – Т. 2. – Арк. 181).

[50] *Павлій П. Д.* Героїчна поезія українського народу // Українські народні думи та історичні пісні / Ред. М. Т. Рильський, К. Г. Гуслистий. – К., 1955. – С. XIX.

збірника слід сказати, що в книжці жодного разу не згадано Катерину Грушевську, яку цитувати тоді було категорично заборонено, а ганити вульгарними епітетами не піднімалася рука. Щобільше, у передмові автор зі щирою симпатією й повагою говорить про значення творчості Івана Франка, Лесі Українки, Володимира Гнатюка, Філарета Колесси та інших дослідників, які не були проскрибовані у цензурному комітеті. Немає сумніву, що це видання, укладене з урахуванням радянської цензури і обкраєне цензурою, у найближчі п'ять-десять років після виходу в світ дало великий поштовх окремим дослідникам, цілому Інститутові мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР до планового вивчення українських народних дум та видання наприкінці 1960-х – на початку 1970-х років чотирьох томів "Творів" Філарета Колесси[51]. Ці книжки до сьогодні є безцінними для вивчення дум та важливим етапом у розвитку українського музикознавства, народної пісенної творчості, фольклористики та історії.

У зв'язку з такою ситуацією, що склалася з другим томом "Українських народних дум", у наукових колах не раз порушувалася ідея стосовно його перевидання. Чи не вперше про це говорила Марія Грушевська, яка писала у 1943 р. у згаданому листі до Володимира Дорошенка: "Що-до сего примірника (в бібліотеці НТШ. – *Я. Ф.*), то я прошу Вас дуже мати його на оці і в опіці своїй, щоб, коли настане хоч трохи нормальніший час, передрукувати його"[52].

Проте здійснити такий план вдалося лише в незалежній Україні, коли у 2004 р. факсимільне перевидання цього двотомника було здійснене в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Причому рідкісний другий том для здійснення цього проекту не можна було знайти в київських бібліотеках і його брали з приватної книгозбірні українського славіста Вікторії Юзвенко.

Ще одне видання, уже ширшої тематики, – "Вибрані праці" Катерини Грушевської, куди були включені також її дослідження про думи, побачило світ у Донецьку у 2006–2007 рр.[53].

У 1970 р. для "Гарвардської серії українознавства" Омелян Пріцак мав копію другого тому "Українських народних дум" з мікрофільму, виготовленого для нього у Празі в Клементинумі 3 червня 1969 р.[54]. З цього мікрофільму в Гарварді було зроблено копії, що мали стати підставою для факсимільного гарвардського перевидання (дві сторінки цих копій зберігаються, зокрема, у папці з матеріалами про видання дум 1979 р.)[55].

---

[51] *Колесса Ф. М.* Мелодії українських народних дум / Підгот. до друку С. Й. Грица. – К., 1969. – 592 с.; *його ж.* Музикознавчі праці / Підгот. до друку С. Й. Грица. – К., 1970. – 592 с.; *його ж.* Фольклористичні праці / Вступ. ст. А. Юзвенко. – К., 1970. – 412 с.; *його ж.* Музичні твори / Підгот. до друку М. Ф. Колесса: ред. С. Й. Грица. – К., 1972. – 454 с.

[52] *Вальо М.* Листи Марії Грушевської до Володимира Дорошенка (1942–1943 рр.). – Док. 8. – С. 483.

[53] *Грушевська К.* Вибрані праці: У 3 т. / Упоряд. С. Мишанич. – Донецьк, 2006–2007. – Т. 1–3. – (Серія: "Пам'ятки української словесності").

[54] НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 1323. – Арк. 35.

[55] Там само. – Арк. 33–34. У серпні 2013 р. авторові цих рядків про це свідчила також п. Наталя Кононенко, яка наприкінці 1960-х років займалася вивченням дум в аспірантурі у Гарварді на кафедрі Пріцака й підготувала передмову до видання 1979 р.

У публікованому нижче вступі цікаво також простежити впливи на Омеляна Пріцака щодо його інформації про працю Катерини Грушевської над виданням творів свого батька у 1934–1938 рр. В укладеній бібліографії, у розділі про редакційну діяльність дослідниці Пріцак зазначав, що т. зв. одинадцятий том “Історії України-Руси” Михайла Грушевського було конфісковано органами НКВС[56]. Сьогодні важко ствердити, звідки автор черпав ці відомості[57]. Такі новини були досить поширеними серед науковців в Україні, де Іван Бутич ще наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років свідчив (зокрема, Ярославові Дашкевичу), що у відділі рукописів Державної публічної бібліотеки він бачив папку з рукописними аркушами Грушевського з продовженням “Історії України-Руси”. Насправді, як виникає з документів, готового до друку продовження виданої Катериною другої частини десятого тому не було. Можна припускати, що Іван Бутич бачив папку лише з чернетками М. Грушевського окремих розділів цієї праці й матеріалами, нотатками та іншими рукописами для наступних томів[58]. Окрім того, у 1934–1938 рр. Катерина Грушевська не займалася підготовкою цієї т. зв. частини “Історії України-Руси” до друку. Про це свідчать згадані її листи за той період до академіка Дмитра Петрушевського до Москви, за якими фактично по місяцях можна реконструювати її редакційну працю над спадщиною батька[59].

У зв’язку з цим можна робити лише припущення, що Пріцак міг отримати цю інформацію від Івана Крип’якевича, з яким вони зустрічалися у Львові в 1959 р. й вели багато розмов на різні теми. Крип’якевич, своєю чергою, міг знати про це від самого Бутича, з яким вони у той період близько спілкувалися у праці над підготовкою до друку “Документів Богдана Хмельницького”, що побачили світ у 1961 р.

Опосередкованим свідченням того, що Пріцак мав відомості про т. зв. одинадцятий том від істориків з України, а не з еміґрації, є його коментарі до пізніших робіт, опублікованих у 1991 р. В одному із них він стверджував, що М. Грушевський нібито довів свою “Історію України-Руси” до гетьманування Петра Дорошенка, проте, за інформацією його київських знайомих, “...рукописна друга половина десятого тому десь кілька років тому пропала безслідно з Інституту історії АН УРСР”[60].

---

[56] НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 128. – Арк. 41. Див. також коментар № 17.

[57] Історіографію цього питання див.: *Федорук Я.* Творчість Михайла Грушевського в останній період його життя (1931–1934). – С. 151–153.

[58] Переказ цих спогадів І. Бутича див. у публікаціях: *Копань Л.* Куди ж подівся рукопис Грушевського? // Літературна Україна. – 1989. – № 49. – 7 грудня; *Білокінь С.* Рецензія Олександра Білецького на шостий том “Історії української літератури” // Український історик. – Нью-Йорк; Торонто; К.; Львів; Мюнхен, 1991/1992. – Ч. 3/4, 1/4. – С. 258–259.

[59] *Федорук Я.* Творчість Михайла Грушевського в останній період його життя (1931–1934). – С. 168–177.

[60] *Пріцак О.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – С. 28, 42 (прим. 75).

Великою окрасою дослідження Омеляна Пріцака, як згадувалося, була бібліографія праць Катерини Грушевської. Таку оцінку давав, зокрема, Василь Омельченко, який робив редакцію цієї бібліографії, звіряв деякі позиції de visu і виправляв неточності упорядника[61]. На жаль, бібліографія так і не з'явилася тоді друком – перший найповніший перелік праць дослідниці було опубліковано Іриною Матяш лише у 1997 р., а згодом передруковано Василем Горинем у 2000 р.[62]. Нижче подаємо декілька позицій, виявлених під час звірки варіантів бібліографії праць Катерини Грушевської, укладених Омеляном Пріцаком, Іриною Матяш та Василем Горинем:

1. Згадка про рецензію Андрія Лободи на збірку Катерини Грушевської: *Лобода А*. З примітивної культури. Розвідки і доповіді Катерини Грушевської, з передм. акад. М. Грушевського. Держ. видав. України, 1924 р. // Етнографічний вісник / Ред. А. Лобода, В. Петров. – К., 1925. – Кн. 1. – С. 76–78[63].

2. *Грушевська К.* Прохальні обходи. Кілька завважень з приводу новішої літератури // Матеріали до етнології й антропології / Упоряд. Ф. Колесса. – Львів, 1929. – Т. 21–22: Збірник праць, присвячений пам'яті Володимира Гнатюка. – Ч. 1. – С. 309–320[64].

3. Відгук на перший том "Українських народних дум" (1927): *Малинка О.* Кілька слів про мої записи дум // Етнографічний вісник / Ред. А. Лобода, В. Петров. – К., 1928. – Кн. 7. – С. 243–244[65].

4. Нотатки Василя Кравченка на тему однієї зі статей К. Грушевської: Від'їзд у море рибалок та моряків у м. Бердянську: До статті К. Грушевської "Дума про пригоду на морі Поповича" / Подав В. Кравченко // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – К., 1926. – Вип. 1–2. – С. 150–151[66].

---

[61] НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 128. – Арк. 48 (його лист до Пріцака від 8 травня 1970 р.).

[62] *Матяш І.* Катерина Грушевська... – С. 130–136; *Горинь В.* Катерина Грушевська 1900–1943. – Львів, 2000. – С. 96–101.

[63] НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 128. – Арк. 14, 49.

[64] Там само. – Арк. 61. У публікованих варіантах бібліографії ця праця подана помилково як окремий відбиток з 1927 р. без згадки про видання збірника пам'яті В. Гнатюка. Порівн.: *Матяш І.* Катерина Грушевська... – С. 134 (п. 32); *Горинь В.* Катерина Грушевська 1900–1943. – С. 98 (п. 32).

[65] НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 128. – Арк. 16. Про інші рецензії, крім згадок у друкованих варіантах бібліографії, див.: *Парахіна М.* Наукова спадщина Катерини Грушевської 20 – 30-х років XX століття. – С. 65–66.

[66] НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 128. – Арк. 9, 15, 51. Згадку про цю нотатку див. у покажчику: *Матяш І.* "Первісне громадянство" як явище історіографії: (Покажчик змісту) // Молода нація: Альманах: [Видавництва "Смолоскип"]. – К., 2002. – № 2. – С. 342. Друкуючи цей текст, Катерина Грушевська подавала під рядком такий редакційний коментар: "Сей матеріял надійшов підчас друку книжки і не міг бути використаний в огляді виїзних звичаїв у згаданій статті «Дума про пригоду на морі Поповича»; в зв'язку з поданим там, значіння нижче поданих помічень остільки ясне, що може обійтися без спеціяльних пояснень. Зібрано їх в Бердянську від кількох моряків ріжного віку" (Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – К., 1926. – Вип. 1–2. – С. 150).

5. Рецензія К. Грушевської на працю: Edwin Sidney Hartland. Primitive Law. London, Methuen, 1924, с. 222 // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – К., 1926. – Вип. 1–2. – С. 130–134[67].

6. Рецензія К. Грушевської на працю: Evhen Onatsky. Intorno alla morte: (Credenze, usi e costumi del popolo Ukraino). Відбиток з “Nouva Antologia” 26 березня 1929. Рим, 19 с. // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – К., 1929. – Вип. 1. – С. 137–138[68].

7. *Грушевська К.* Іван Богуславець і Маруся Богуславка: До мотиву неволі у невірних // Sborník prací věnovaných profesoru dru Václavu Tillovi k šedesátým narozeninám: 1867–1927. – Praha, 1927. – S. 85–97[69].

Вступна стаття Омеляна Пріцака до планованого перевидання “Українських народних дум” Катерини Грушевської друкується з усіма особливостями авторської мови й без змін у правописі, за винятком розділових знаків. Текстологічні примітки до автографа позначено зірочками (*) й подано під рядком. Скорочення, що робилися автором у рукописі, розшифровано у квадратних дужках. Публікований текст супроводжують ситуативні коментарі упорядника, винесені наприкінці статті. Нумерацію цих коментарів у тексті позначено в ламаних дужках.

Ярослав Федорук (Київ). **Нездійснений проект перевидання “Українських народних дум” Катерини Грушевської у “Гарвардській серії українознавства”.**

“Гарвардська серія українознавства” була заснована Омеляном Пріцаком у 1969 р. як проект Гарвардського комітету для українознавчих студій при Гарвардському університеті. У цій серії Пріцак спершу планував видати 25 монографій, проте в процесі цієї праці не всі вони були відправлені до видавництва. Два томи “Українських народних дум” Катерини Грушевської мали бути опубліковані як в англійському перекладі, так і з факсимільним відтворенням оригінальних видань (1927, 1931). Незважаючи на це, проект ніколи не було здійснено. Українські на-

[67] НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 128. – Арк. 9, 15, 51. Ця позиція, властиво, є рецензією К. Грушевської на дві книжки цього автора, з яких у друкованих варіантах бібліографії згадано лише одну, а саме: *Hartland E. S.* Primitive Society. The Beginning of the Family and Reconing of Descent. – London, 1921. Точніший опис див.: *Матяш І.* “Первісне громадянство” як явище історіографії: (Покажчик змісту). – С. 341–342.

[68] НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 128. – Арк. 11, 18, 57. Згадку див.: *Матяш І.* “Первісне громадянство” як явище історіографії: (Покажчик змісту). – С. 346.

[69] НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 128. – Арк. 12, 17, 27, 54, 65. Ця позиція єдина з семи, яку авторові цих рядків не вдалося перевірити de visu. У друкованих варіантах бібліографії зазначено, що стаття публікувалася у “Первісному громадянстві” (К., 1929. – Вип. 1. – С. 85–97). Див.: *Матяш І.* Катерина Грушевська... – С. 134 (п. 35); *Горинь В.* Катерина Грушевська 1900–1943. – С. 99 (п. 35). Однак у згаданому випуску “Первісного громадянства” цієї статті немає, а на с. 88–95 там друковано матеріал Дмитра Зеленіна “Питання про завдання етнографії на нараді ленінградських і московських етнографів”. Не натрапляємо на неї також і в інших випусках часопису, див.: *Матяш І.* “Первісне громадянство” як явище історіографії: (Покажчик змісту). – С. 333–348.

родні думи в англійському перекладі були видані лише у 1979 р. без текстологічних досліджень і коментарів як менше видання цього більшого проекту. Передмова Омеляна Пріцака як головного редактора цього нездійсненого плану видання "Українських народних дум" Катерини Грушевської збереглася в його архіві у Києво-Могилянській академії.

Key words: Катерина Грушевська, Омелян Пріцак, українські народні думи, "Гарвардська серія українознавства", історіографія, фольклор, Всеукраїнська академія наук.

Ярослав Федорук (Киев). **Неосуществленный проект переиздания "Украинских народных дум" Екатерины Грушевской в "Гарвардской серии украиноведения".**

"Гарвардская серия украиноведения" была основана Емельяном Прицаком в 1969 г. как проект Гарвардского комитета для украиноведческих исследований при Гарвардском университете. В этой серии Прицак сначала планировал издать 25 монографий, однако в процессе этой работы не все они были отправлены в печать. Два тома "Украинских народных дум" Екатерины Грушевской должны были быть опубликованы как в английском переводе, так и с факсимильным воссозданием оригинальных изданий (1927, 1931). Несмотря на это, проект никогда не был осуществлен. Украинские народные думы в английском переводе были опубликованы лишь в 1979 г. без текстологических исследований и комментариев как меньшее издание этого большего проекта. Предисловие Емельяна Прицака как главного редактора этого неосуществленного плана издания "Украинских народных дум" Екатерины Грушевской сохранилось в его архиве в Киево-Могилянской академии.

Ключевые слова: Екатерина Грушевская, Омелян Прицак, украинские народные думы, "Гарвардская серия украиноведения", историография, фольклор, Всеукраинская академия наук.

Yaroslav Fedoruk (Kyiv). **An Unrealized Project concerning the Editing of Kateryna Hrushevska's "Ukrainian Epic Songs" (*"Ukraïns'ki narodni dumy"*) in the "Harvard Series on Ukrainian Studies".**

The "Harvard Series in Ukrainian Studies" was founded by Omelian Pritsak in 1969 as a project of the Harvard Committee on Ukrainian Studies at Harvard University. Initially Pritsak planned to edit twenty five monographs in this series, but in a course of this work not all of them were prepared and sent to the Publishing House. Two volumes of Kateryna Hrushevska's "Ukrainian Epic Songs" should have been published in an English translation as well as in reprints from the original Ukrainian editions (1927, 1931). Unfortunately this project was never completed. As a smaller part of this bigger editorial plan, Ukrainian epic songs in English translation were eventually published in 1979 without any textual criticism or commentaries. A manuscript of Pritsak's introduction as an editor in chief of the unrealized reprint of Kateryna Hrushevska's "Ukrainian Epic Songs" is preserved in his archive at the National University "Kyiv-Mohyla Academy".

Key words: Kateryna Hrushevska, Omelian Pritsak, Ukrainian epic songs (*dumy*), "Harvard Series in Ukrainian Studies", historical writing, folklore, All-Ukrainian Academy of Sciences.

Омелян ПРІЦАК

Kateryna Hruševśka (1900 – ?) <1>

Нелегко заставити себе писати про Катерину Михайлівну Грушевську. Її судьба персоніфікує увесь трагізм розбудженої при кінці минулого століття української гуманітарної науки, яку в самому її розцвіті на початку 30-х рр. так брутально зліквідували окупанти тої нещасної країни.

Народжена у 1900 р. у Львові як дочка голови української історичної науки Михайла Сергієвича Грушевського (1866–1934) та галицької письменниці, перекладачки з французької літератури Марії Сильвестрівної Вояківської-Грушевської (1860–1953) <2>, Катерина[*] виростала до 14 року життя[**] в ідеальних домових[***] умовинах та навчальних обставинах.

Усе змінилося з вибухом Першої світової війни у 1914 р. Її батько, тоді ще професор Львівського університету, але підданий Російської імперії – рішив покинути тепер "ворожу" країну і після всяких зусиль[4*] йому удалося переїхати зі своєю сім'єю через Італію і Румунію до Києва <3>. Це впрочім було теж зв'язано з планами Михайла Грушевського закінчити свою університетську діяльність у Львові[5*] і повернути на постійно до Києва. Тоді здавалося, що Україна матиме великі шанси для наукового розвитку.

Але як тільки Грушевський явився у Києві – уже четвертого дня після приїзду – його заарештували царські жандарми <4>. Правда, члени Імператорської Академії наук вставилися за арештованим колегою і царське правління дало наказ його звільнити із[6*] відомої київської[7*] тюрми Лук'янівка, але йому було заборонено оставатися в Україні. Сім'я Грушевських переїхала спочатку до Сімбірська (Ульянов[ськ]), опісля її перевезли до Казані, а накінець до Москви, де М. Грушевський мав змогу продовжувати свої досліди в бібліотеках і архівах <5>. Несподівано вибухла революція, і вже 27 березня 1917 [р.] Грушевські зі сім'єю з'явилися в Києві <6>, щоб перебрати провід Української Центральної Ради, а опісля бути вибраним першим президентом Української Народної Республіки <7>.

---

[*] Далі закреслено: "ще в дитинстві почала вивчати".

[**] "до 14 року життя" дописано під рядком.

[***] Слово дописане над рядком.

[4*] Далі закреслено початок слова: "ум...".

[5*] Слово правлене.

[6*] Далі викреслено початок слова.

[7*] Слово дописане над рядком.

В той сам час Катерина вступила до новозаснованого українського державного університету в Києві і студіювала там право (1917–1919) <8>. Але в березні 1919 [р.] прийшли нові бурі – і треба було знов покидати Київ. Грушевський з жінкою переїхали жити до Відня, а Катерина подалася до Женеви, щоб закінчити свої студії* міжнародного права <9>. В Женеві вона захопилась французькою школою соціології і суспільної економії**. В міжчасі Михайло Грушевський зорганізував Український соціологічний інститут у Відні, і Катерина***, повернувшися з Женеви у 1920 р., включилася у працю цієї установи. Її спеціально зацікавила примітивна культура народів[4*] Африки і Америки. Її перша книга, що аналізувала[5*] оповідання, казки і байки народів[6*] Африки і Америки, вийшла уже в 1923 р. у працях названого Інституту <10>.

Якраз тоді її батько був обраний на дійсного члена Української академії наук, і вже у січні 1924 р. Катерина знову опинилася в Києві. Вона одразу очолила[7*] Кабінет примітивної культури при Наук[ово]-досл[ідній] катедрі її батька в УАН <11>. Як одна з перших праць нової установи появилася ще в 1924 р. збірка статей К. Грушевсь[кої] з примітивної культури[8*] <12>. Вже у 1926 р. Катедра[9*] оснувала[10*] фаховий журнал "Перв[існе] гром[адянство та його пережитки на Україні]" <13>, якого редактором та одним з головних авторів і рецензентів вона[11*] осталася до насильно[го][12*] закриття того взірцевого журналу у 1930 р.

В 1928 р. Катерина була в науковому відрядженні від УАН за кордоном, побувши у Відні, Лондоні і Парижі, де[13*] вперше мала можливість запізнатися особист[о] з працівниками[14*] фр[анцузької] етнолог[ічної] школи у паризькому етнол[огічному] ін[ститу]ті[15*].

М. Грушевський усе прикл[а]дав велику вагу до вивчення укр[аїнських] нар[одних] дум. Тепер за його почином повстала Комісія історичної пісенності ВУ[А]Н, якої секретарем і властивим керівником стала К[атерина] Г[рушевська]. Тепер К[атерина] мала змогу свій метод і[16*] досвід над

---

* Далі закреслено: "про".

** Спершу речення було написане таким чином: "Але вона тепер звернула була [до] захоплень соціологією і суспільною економією", – потім правлене.

*** Далі закреслено "теж".

4* Слово правлене.

5* Слово дописане над закресленим "досліджувала".

6* Далі закреслено "Азії".

7* Далі закреслено "Комісію".

8* Речення дописане над рядком.

9* Слово дописане над рядком.

10* Далі закреслено "взірцевий".

11* "і одним з головних авторів та рецензентів вона" дописано над рядком.

12* Слово дописане над рядком.

13* Далі закреслено одне слово.

14* Слово дописане під рядком.

15* Цілий абзац написано після наступного, а потім перенесено на це місце в тексті.

16* Слово дописане під рядком.

прим[ітивною] культурою застосувати до укр[аїнських] дум[*]. Оце завдання її [...][**] вона поставилася до нього надзвичайно серйозно[***], віддавши йому[4*] усі свої повні запалу сили. У неймовірно короткім часі (рр. 1928–29) вона зібрала[5*] й опрацювала величезний матеріал – перший том свого корпусу, який оцим[6*] ми перевидаємо <14>.

Через рік був зібр[ан]ий матеріал до 2 тому корпусу. Але на тому справа мусіла станути. Не тільки що заплановані томи 3–4 мусіли остатися невиповнені: надруков[ани]й 2-ий був владою забороне[ни]й і майже повністю[7*] знищений <15>.

Уся вина вченої, яка у любій культурній нації[8*] за ту епохальну працю заслуговувала на найвище відзначення, була в тому, що вона відважилася трактувати фольклор не за рецептами ортодоксійної партійної лінії[9*] "народної" влади, а[10*] дала зразок взірцевої дослідницької праці. Бо ж Україна вже в 1930 р. не повинна була мати свою велику науку.

Очевидно те все відбулося[11*] в системі ліквідації УАН. У міжчасі батько Катерини акад[емік] Груш[евський] і вся сім'я[12*] був заарештований і засланий до Москви <16>.

Після смерти батька у 1934 р. Катерина[13*] рішила привести в порядок[14*] підготовлені до друку твори батька: 10-ий том "Історії [України-Руси]" та 6–7 томи "[Історії української] літератури", працюючи в системі Інститутів історії або літератури <17>.

Їй навіть пощастило у 1937 р. випустити 10-тий том "Історії [України-Руси]". Але це були вже часи єжовщини. За оту сміливість Катерину заарештували як японського шпіона (sic!)[15*] і після жорстоких тортур, після допитів заслали у найстрашніший концтабір у Нагаєвій бухті[16*] над Охотським морем (Магаданська[17*] обл.)[18*] <18>.

Після прилучення Західної України до УРСР колишній колега М. Грушевського[19*], акад. К[ирило] Студинський використав свої тимчасові "кре-

[*] Речення дописане між рядками. Далі викреслено: "У тій функції вона".

[**] Одне слово нерозб.; дописано під рядком.

[***] Далі закреслено "і йому".

[4*] Слово дописане над рядком.

[5*] Далі закреслено початок слова.

[6*] Слово дописане над закресленим "тут".

[7*] "майже повністю" дописано над рядком.

[8*] "у любій культурній нації" дописано під рядком.

[9*] "партійної лінії" дописано під рядком.

[10*] Далі закреслено "дала".

[11*] "все відбулося" дописано під рядком. Далі закреслено "було".

[12*] "акад. Грушевський і вся сім'я" дописано під рядком.

[13*] Далі закреслено "мала змогу".

[14*] Далі закреслено початок слова.

[15*] "як японського шпіона (sic!)" дописано окремо і потім вставлено у речення.

[16*] Над рядком дописано топонім для перекладача статті на англійську: "Нагаєв Nagay".

[17*] Над рядком дописано: "Magadan".

[18*] Далі закреслено початок слова, а з абзацу фраза: "Були старання зі сторо[ни]".

[19*] Далі закреслено: "проф.".

дити" у Сталіна і особисто старався про звільнення Грушевської. Але скоро[*] почалася нім[ецько]-рос[ійська] війна, і з тої справи нічого не вийшло.

В р. 1953 дійшла[**] до США відомість[***] про смерть жінки М. Груш[евського] М[арії] Сильвестрівної з дочкою. Смерть матері підтвердилася – але відносно дочки й досі немає певности.

У виданнях АН УРСР ім'я К. Гр[ушевської] промовчується, і ніяких даних там найти не можна.

Творчий шлях того мученика[4*] науки – був дуже короткий[5*].

Тимбільш приходиться жаліти, що вчену[6*], що за 10 років могла стільки дати для людства[7*] – її бібліографія за той час виявила 47 позицій[8*], у тому [числі] 4 книги, – було потрактовано, як[9*] найгіршого злочинця[10*] і[11*] змарновано у нечоловічому концентр[аційному] таборі.

Оце видання її заборонених у її батьківщи[ні] епохальних творів[12*] хай буде доказом, що людські[13*] культурні цінності ще десь на тій планеті мають свою цінність.

НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 128. – Арк. 1–4 Автограф. Чернетка.

КОМЕНТАРІ

1. Про рік смерті Катерини Грушевської існують різні версії. Згідно з офіційними документами, зібраними під час процесу її реабілітації у 1958–1959 рр., вона померла у 1943 р. (див. далі). Подаючи заяву на реабілітацію Катерини 10 лютого 1958 р., Ольга Олександрівна Грушевська стверджувала у протоколі її допиту 15 лютого як свідка: "После окончания Великой Отечественной войны из полученных мною писем от Середы, имя и отчество не помню, мне стало известно, что Грушевская Екатерина Михайловна умерла в городе Новосибирске" (ГДА СБУ. – Спр. 50407 ФП. – Т. 1. – Арк. 72).

Сьогодні у дослідженнях дата смерті Катерини Грушевської подається як 30 березня 1943 р. (*Матяш І.* Катерина Грушевська: Життєпис, бібліографія, архіви. – К., 1997. – С. 118; *її ж.* "Зірка першої величини": Життєпис К. М. Грушевської. – К., 2002. – С. 215; *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної Кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.). – К., 1999. – С. 223; *Горинь В.* Катерина Гру-

[*] Слово дописане під рядком.

[**] Далі закреслено "від".

[***] Далі закреслено "про".

[4*] Далі закреслено "за своєї".

[5*] Далі закреслено "Але".

[6*] У рукописі: "вчена".

[7*] "для людства" дописано над рядком.

[8*] Фраза "виявила 47 позицій" дописана під рядком під закресленим: "охоплює майже 50".

[9*] Далі закреслено "звичайно".

[10*] У рукописі "найгірший злочинець".

[11*] Далі закреслено "змарнувала".

[12*] Фраза "її батьківщи[ні] епохальних творів" дописана над рядком.

[13*] Слово дописане під рядком.

шевська 1900–1943. – Львів, 2000. – С. 85; *його ж.* Справа Катерини Грушевської у світлі нових документів // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2006/2007. – Вип. 15: Confraternitas: Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. – С. 791). Ця дата стала хрестоматійною і вона відображена, зокрема, в "Енциклопедії історії України" (К., 2004. – Т. 2. – С. 230). При цьому дослідники у багатьох випадках апелюють до загальних формулювань "за документами кримінальної справи", "за документами КДБ" тощо, не подаючи характеристики того джерела, з якого ця дата виводиться.

В архівно-слідчій справі Катерини Грушевської 1943 рік як час її смерті справді вказано в кількох офіційних документах, що стосувалися додаткового слідства під час процесу її реабілітації в 1958–1959 рр. (ГДА СБУ. – Спр. 50407 ФП. – Т. 2. – Арк. 309 (подання заст. військового прокурора Б. Вікторова до Військової колегії Верховного суду СРСР, 19 червня 1959); Т. 1. – Арк. 90 (лист від Військової колегії Верховного суду СРСР до Голови військового трибуналу Київського військового округу з інформацією про постанови суду від 30 червня 1959 р. про реабілітацію, 6 серпня 1959 р.); *Малик Я.* Катерина Грушевська: [Лекція]. – К., 1991. – С. 31). Запит про перевірку по обліку спецвідділу МВС УРСР у цих самих роках засвідчив: "26. 3. 41 г. [Катерина Грушевська] уб[ыла] в распоряжение 3 управления НКГБ СССР – др[угих] свед[ений] нет" (Там само. – Т. 2. – Арк. 152 зв.). Тут ідеться про її повторне етапування з Києва до Москви, про що писав Василь Горинь на основі російських архівів (*Горинь В.* Справа Катерини Грушевської у світлі нових документів. – С. 790).

25 серпня 1993 р. було зроблено ще один запит стосовно Катерини Грушевської, довідку на який наводили в особливому відділі МВС УРСР. Згідно з відповіддю на цей запит від 30 серпня, тут подавалася дата суду над нею у 1939 р., рішення суду про відміну вироку у 1959 р. і далі: "Умер[ла] 30. 03. 43 г. Сообщ[ено] изв[естие] Темлага", – з наступною згадкою про слідчо-архівну справу в СБУ (Там само. – Т. 1. – Арк. 92–92 зв.). Самого ж цього повідомлення з Темлага, до якого апелює авторка відповіді на запит, у кримінальній справі немає.

Якщо ми звернемося до аналогічних прикладів, то день, коли Сергій Шамрай, наприклад, відійшов у вічність – 4 січня 1939 р., – достовірно відомий з довідки про його смерть із табору, де він відбував покарання після другого ув'язнення у 1937 р. І хоч оригіналу цієї довідки сьогодні у слідчо-кримінальній справі Шамрая не виявлено, проте його донька Вікторія Слупська бачила її у справі батька під час ознайомлення з нею у приймальні СБУ 18 березня 1993 р. Крім того, цей документ використовувала Світлана Панькова, яка ознайомилася зі справою невдовзі після Вікторії Сергіївни (*Панькова С.* Сергій Шамрай: Вибір шляху: (Штрихи до біографії небожа і учня Михайла Грушевського) // Український історик. – 2002. – № 1–4. – С. 338). На основі цієї довідки УСБУ по Чернігівській області склало відповідь Вікторії Сергіївні на її заяву від 12 січня 1993 р., а також звернулося 23 лютого 1993 р. до Чернігівського міськвідділу ЗАГСу з проханням офіційно зареєструвати смерть Сергія Шамрая і переслати потім свідоцтво про смерть до його доньки. Це розпорядження СБУ було виконане ЗАГСом 10 березня 1993 р. (Державний архів Чернігівської обл. – Ф. Р-8840. – Оп. 3. – Спр. 10767: Архівно-слідча справа Шамрая С. В. – Арк. 154–155, 157, 159, 161–162).

Нічого подібного не можна ствердити з такою певністю стосовно слідчо-кримінальної справи Катерини Грушевської, у якій довідку про смерть у таборі чи

на засланні не лише не виявлено, а й не згадано її як офіційний документ, що взагалі існував. Цю важливу обставину натомість замінено згаданою загальною фразою: "Сообщ[ено] изв[естие] Темлага", – яку історики сьогодні приймають повною мірою. Проте, якщо в науковій літературі згадується точна дата смерті Катерини Грушевської – 30 березня 1943 р., то слід мати на увазі, що вона виводиться з досить пізнього й до кінця неясного джерела. За станом на сьогодні ця інформація вимагає додаткових перевірок і нових джерел. В офіційних довідках, які наводилися у 1958–1959 рр. у внутрішній системі КДБ-МВС УРСР і СРСР, згадується лише рік її смерті – 1943-й.

2. Рік смерті Марії Сильвестрівни автор подавав на підставі спогаду Володимира Дорошенка, друкованого в газеті "Свобода" (*Дорошенко В.* Пам'яті Марії й Катерини Грушевських // Свобода. – Джерзи Сиіті, 1955. – Ч. 171: (7 вересня). – С. 3; *Полонська-Василенко Н.* Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків // Записки НТШ. – Париж; Чікаго, 1962. – Т. 173: Праці Історико-Філософської секції. Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою. – С. 45). В. Дорошенко, своєю чергою, писав спогад під впливом відомостей, що дійшли до нього з листів від листопада 1953 р. з України про смерть Марії та Катерини Грушевських. Ця помилкова дата увійшла в енциклопедію, що видавалася у середині 50-х років (Енциклопедія українознавства. – Перевид. в Україні. – Львів, 1993. – Т. 2. – С. 453). У дійсності Марія Сильвестрівна померла 19 вересня 1948 р., похована на Байковому цвинтарі коло свого чоловіка. Меморіальна плита на її могилі встановлена у 1995 р. заходами Історико-меморіального музею Михайла Грушевського та внучатих небожів Олександра Микласевича і Зеновія Савицького. Див., зокр.: *Кучеренко М. О., Панькова С. М., Шевчук Г. В.* Я був їх старший син: (Рід Михайла Грушевського). – К., 2006. – С. 260–262.

3. У 1914 р. війна застала М. Грушевського та його родину в Криворівні. Як громадянинові Російської імперії, йому загрожувало інтернування. За сприяння Спілки визволення України його було перевезено до Будапешта, звідти – до Відня, куди він прибув 24 вересня. До України повертався у листопаді 1914 р. через Італію та Румунію. До Києва приїхав наприкінці того місяця, і 28 листопада його було заарештовано. Див., зокр.: *Панькова С.* Літні вакації Михайла Грушевського у Криворівні // УАЩ. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 833; *Мельниченко В.* Михайло Грушевський: "Я оснувався в Москві, Арбат 55". – М., 2005. – С. 117; Справа про висилки проф. М. Грушевського // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упоряд. А. П. Демиденко. – К., 1992. – С. 365–366; *Винар Л.* Чому Михайло Грушевський повернувся на Україну в 1914 році? // *Винар Л.* Михайло Грушевський історик і будівничий нації: Статті і матеріяли. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. – С. 188–193.

4. Про обшук під час цього арешту 28 листопада 1914 р. та жандармські купюри зі щоденникових нотаток Грушевського за жовтень і листопад 1914 р., зроблених ним у Відні та Римі й вилучених під час обшуку його помешкання на Паньківській у Києві, див.: *Панькова С.* Щоденник Михайла Грушевського 1910–1914 років у купюрах київського губернського жандармського управління // Записки НТШ. – Львів, 2006. – Т. 251: Праці Історико-філософської секції. – С. 608, 617–618. Див. також довідку архівістів про це від 25 вересня 1958 р., зроблену на запит у справі реабілітації Катерини: ГДА СБУ. – Спр. 50407 ФП. – Т. 2. – Арк. 179.

5. Омелян Пріцак має тут на увазі клопотання російських академіків, насамперед Олексія Шахматова та його товаришів (у т. ч. й брата Олександра Грушевського)

до президента Академії наук, великого князя Костянтина Романова, міністра внутрішніх справ Росії та інших державних посадовців після арешту М. Грушевського в Києві. Завдяки цим заходам його заслання до Томська було замінено Симбірськом. М. Грушевський прибув до цього міста 21 лютого 1915 р. На початку вересня 1915 р. він виїхав до Казані. Через рік, у вересні 1916 р. "...ми нарешті виїхали з Казані, поспішним поїздом через Рязань на Москву", – як він свідчив у спогадах. Див.: *Грушевський М.* Спомини / Упоряд. С. Білокінь // Київ. – 1989. – № 8. – С. 103; *Пасько І. В.* З петербурзьких адресатів М. С. Грушевського: Листи до О. О. Шахматова // Архіви України. – 1996. – № 1–3. – С. 104–109; *Робинсон М.* М. С. Грушевский и русская академическая элита // Славянский альманах 2008. – М., 2009. – С. 179–181; *Мельниченко В.* Михайло Грушевський: "Я оснувався в Москві, Арбат 55". – М., 2005. – С. 151–170.

6. У грудні 1916 р. до Києва спершу повернулися Марія Сильвестрівна з Катериною, а М. Грушевський лишився в Москві. Він виїхав звідти невдовзі після початку революції в Петрограді й прибув до Києва, за власним свідченням, "...вночі з неділі на понеділок, з 12 на 13 березня..." (*Грушевський М.* Спомини / Упоряд. С. Білокінь // Київ. – 1989. – № 8. – С. 120, 130).

7. Це типове твердження, яке ще донедавна існувало в українській науковій та суспільно-політичній думці (див., напр.: *Prymak Th.* Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. – Toronto; Buffalo; London, 1987. – P. 192). Проте з формального та юридичного погляду Михайло Грушевський не міг бути президентом УНР. Див.: *Усенко П. Г.* Чи був Михайло Грушевський президентом України?: (Від історії національних катастроф – до катастрофи національної історії). – К., 2003.

8. Катерина Грушевська вступила вільним слухачем на правничий факультет університету восени 1917 р., проте вже у жовтні 1918 р. її прізвище трапляється серед студентів природничого факультету: *Матяш І.* Катерина Грушевська: Життєпис, бібліографія, архіви. – К., 1997. – С. 21–22; *її ж.* "Зірка першої величини": Життєпис К. М. Грушевської. – К., 2002. – С. 55.

9. Ітінерарій еміґраційних поневірянь родини Грушевських, як випливає з розповіді Катерини під час слідства на допиті 7 вересня 1938 р., у загальних рисах виглядає таким чином: на початку 1919 р. з Києва родина переїхала до Кам'янця-Подільського, звідти у квітні до Праги. У червні з Праги Грушевський на короткий час виїхав до Парижа, проте Катерина залишалася в Чехо-Словаччині. Восени 1919 р. з Праги Грушевські перебралися до Женеви, а навесні 1920 р. знову на кілька місяців до Праги. Восени того самого року родина оселилася у Відні, де жили до повернення в Україну у 1924 р. (ГДА СБУ. – Спр. 50407 ФП. – Т. 1. – Арк. 7–14; Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописних фондів і текстології. – Ф. 122. – Спр. 21. – Арк. 72–73. У науковій літературі про це див., зокр.: *Prymak Th.* Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture. – Toronto; Buffalo; London, 1987. – P. 189–196). Володимир Дорошенко, від якого Пріцак черпав багато відомостей для цієї статті, писав, що Катерина "...студіювала... в 1919–1920 рр. державне право, соціологію й суспільну економію на університеті в Женеві" (*Дорошенко В.* Пам'яті Марії й Катерини Грушевських // Свобода. – Джерзи Сити, 1955. – Ч. 171: (7 вересня). – С. 3). Про її власні зізнання щодо навчання у Женеві у 1919–1920 рр. див.: *Матяш І.* Катерина Грушевська: Життєпис, бібліографія, архіви. – К., 1997. – С. 92. Проте навряд чи тут можна говорити про повноцінний навчальний процес у звичному розумінні. "Ми і чотири роки блукали все, жили в Празі, потім в

Швейцарії, тепер 2 роки вже в Австрії у Відні...", – писала вона в одному з листів (Там само. – С. 30). Див. також: *Малик Я.* Катерина Грушевська: [Лекція]. – К., 1991. – С. 6.

10. *Грушевська К.* Примітивні оповідання, казки і байки народів Африки і Америки. – К.; Відень, 1923. – 192 с.

11. Кабінет примітивної культури при Кафедрі історії України було утворено 3 жовтня 1925 р. на основі праці, що перед тим велася на Кафедрі при секції історії культури. Очолив Кабінет М. Грушевський, який на першому його засіданні 21 листопада 1925 р. мав доповідь про заснування та завдання установи у її діяльності: Протоколи засідань Кабінету примітивної культури при Науково-дослідчій катедрі історії України спільно з Культурно-історичною комісією та Комісією історичної пісенності Всеукраїнської академії наук // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – К., 1926. – Вип. 1–2. Структурно й тематично Кабінет був тісно пов'язаний з Комісією історичної пісенності та Культурно-історичною комісією. У пізніших клопотаннях М. Грушевського перед Укрнаукою (грудень, 1926 р.) він просив призначити до Кабінету штатних співробітників, оскільки від самого заснування вони не отримували платні. Катерина Грушевська у цьому поданні мала бути керуючою заняттями Кабінету примітивної культури. До штату Кафедри її зарахували науковим співробітником 23 грудня 1926 р. Див.: *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної Кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.). – К., 1999. – С. 60–61, 85–86; *Парахіна М.* Наукова спадщина Катерини Грушевської 20 – 30-х років XX століття // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. пр. – К., 2002. – Вип. 13. – С. 63.

12. *Грушевська К.* З примітивної культури: Розвідки і доповіді. – К., 1924. – 224 с.

13. Див.: *Матяш І.* "Первісне громадянство" як явище історіографії: (Покажчик змісту) // Молода нація: Альманах: [Видавництва "Смолоскип"]. – К., 2002. – № 2. – С. 325–348; *Малик Я.* Катерина Грушевська: [Лекція]. – К., 1991. – С. 9.

14. У дійсності перший том "Українських народних дум" було видано наприкінці 1927 р.: *Грушевська К.* Українські народні думи. – К., 1927. – Т. 1. – 397 с. (про точніший час щодо видання першого тому див., наприклад, "Переднє слово" К. Грушевської до другого тому). Початок друку цієї книжки припадав приблизно на кінець літа – початок осені 1927 р. ("Друкувати ті тексти будемо місяців за три...", – писала Катерина до Порфирія Мартиновича 2 червня 1927 р.: НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 1605. – Арк. 41 (ксерокопія її листа)).

15. Інформацію про заплановані третій і четвертий томи "Українських народних дум" Пріцак брав з "Переднього слова" Катерини Грушевської до другого тому. Працю над цим томом дослідниця почала після повернення з закордонного відрядження весною 1928 р. Про такі плани писав, зокрема, Михайло Грушевський до Порфирія Мартиновича 10 лютого 1928 р., повідомляючи, що у Відні Катерина захворіла й перебувала у санаторії. Усі зауваження Мартиновича до першого тому, як передбачалося, Катерина внесе у доповненнях до другого тому, "...до якого візьметься, як вернеться додому", – зазначав Грушевський (НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 1605. – Арк. 34). Те саме згадувала Катерина у відповіді на цей лист Мартиновича, що його батько переслав їй до Відня (Там само. – Арк. 62–63). Робота над томом тривала щонайменше два роки: від квітня 1930 р. маємо документ

з ВУАН, що Кафедра історії України брала на себе зобов'язання видати другий том дум до 1 січня 1931 р. (НБУВ.ІР. – Ф. Х. – № 1948–1963. – Арк. 7).

В англійському перекладі цієї статті О. Пріцак дописав, що третій том було конфісковано НКВС: "...the third [volume] was confiscated by the NKVD" (НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 128. – Арк. 37, 40). Однак це виглядає на перебільшену інформацію, оскільки вона не підтверджується документальними джерелами (див. передмову).

16. О. Пріцак помилково мав тут на увазі, мабуть, 1930-й рік. Не маючи достатньо біографічних матеріалів, автор подавав дещо неточно хронологію з біографії Грушевського. В англійському перекладі цієї статті, авторизованому й вичитаному Пріцаком, це місце звучить наступним чином: "These banns and interruptions of scholarly activities coincided with the closing down of the Ukrainian Academy, and arrest and deportation of Myxajlo Hruševs'kyj to Moscow in January 1930" (НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 128. – Арк. 37). Насправді М. Грушевський виїхав з Києва до Москви 7 березня 1931 р., де його було заарештовано 23 березня і звільнено 15 квітня з забороною проживати в Україні. Про те, як у 1931 р. у середовищі учнів та інтелігенції у Києві сприймався цей його арешт і московське "почесне заслання", див.: *Федорук Я.* Життя Михайла Грушевського в Москві та його організаційна діяльність: (1931–1934) // Загартована історією: Ювілейний збірник на пошану професора Надії Іванівни Миронець з нагоди 80-ліття від дня народження / Упоряд. В. Піскун. – К., 2013. – С. 180–182.

17. В англійському перекладі Омелян Пріцак дописав уточнення, що Катерина Грушевська готувала 10 і 11 томи: "namely, the tenth and eleventh volumes of the «History of Ukraine[-Rus']»...". Це саме уточнення від дописав до її бібліографії, до розділу про редакційну діяльність 1934–1938 рр. (НаУКМА. Архів О. Пріцака. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 128. – Арк. 41). Як зазначалося у передмові до публікації вступу Пріцака, інформація про готову до друку другу частину десятого тому "Історії України-Руси" Михайла Грушевського (т. зв. одинадцятий том) була перебільшеною. Стосовно "Історії української літератури", то у 1934–1938 рр. Катерина повністю підготувала до друку шостий та восьмий томи, а за станом на час її арешту 11 липня 1938 р. дослідниця працювала над сьомим томом.

18. Новини про те, що Катерину Грушевську звинувачували у шпіонажі на користь Японії, були легендарними. Вони робили на Омеляна Пріцака таке сильне враження, що він майже дослівно повторював їх із цього вступу, подаючи у пізніших роках коментарі про Катерину Грушевську в інших своїх працях (*Пріцак О.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – К.; Кембрідж, Масс., 1991. – С. 41–42 (прим. 68)). У післявоєнний період ці відомості були досить поширеними в еміґрантському середовищі, зокрема у США (див., напр.: *Полонська-Василенко Н.* Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків // Записки НТШ. – Париж; Чікаго, 1962. – Т. 173: Праці Історико-Філософської секції. Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою. – С. 45). Такі самі чутки "розповідали в Києві" й про Костянтина Штепу, судовий процес над яким відбувався разом із Катериною 15–16 квітня 1939 р. (Там само. – С. 47). Проте насправді йому також не висували такого звинувачення. Ці легенди, найімовірніше, поширювалися через "зізнання" ще одного підсудного, якого судили разом з Катериною Грушевською, Костянтином Штепою і Соломоном Майлісом – Олександра

Афанасійовича Сухова, географа, професора Одеського університету, голови Одеської філії Всеукраїнської асоціації сходознавців у 1926–1930 рр. Під брутальним тиском слідства він зізнався у своєму "шпіонажі" на користь Японії й Туреччини, і цей факт міг породити такі самі чутки стосовно інших учасників процесу (ГДА СБУ. – Спр. 50407 ФП. – Т. 2. – Арк. 113, 128; *Циганкова Е.* Сходознавчі установи в Україні: (Радянський період). – К., 2007. – С. 186–188).

В офіційній постанові слідства про звинувачення Катерини Грушевської від 9 грудня 1938 р. писалося, що протягом років вона була учасницею "...антисоветской националистической повстанческой организации, подготовлявшей вооруженное восстание, свержение Советской власти и создание «Самостоятельного буржуазного националистического государства». По заданию этой организации [она] была связана с украинскими и украинскими закордонными антисоветскими формированиями. А также занималась шпионской деятельностью в пользу Польши и других иностранных государств" (ГДА СБУ. – Спр. 50407 ФП. – Т. 1. – Арк. 62). На судовому засіданні 15–16 квітня 1939 р. звинувачення про її "шпионскую деятельность" не було підтверджене (Там само. – Арк. 68).

Про це, а також про відбування Катериною покарання у таборах СРСР див.: *Малик Я.* Катерина Грушевська: [Лекція]. – К., 1991. – С. 23–29; *Матяш І.* Катерина Грушевська: Життєпис, бібліографія, архіви. – К., 1997. – С. 115–116; *її ж.* "Зірка першої величини": Життєпис К. М. Грушевської. – К., 2002. – С. 209–215; *Горинь В.* Справа Катерини Грушевської у світлі нових документів // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2006/2007. – Вип. 15: Confraternitas: Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. – С. 791.

3

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ, КАРТОГРАФІЯ

В'ячеслав КОРНІЄНКО (*Київ*)

ТОПОНІМИ У ГРАФІТІ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ XI–XVII СТОЛІТЬ

При вивченні епіграфічних пам'яток доволі важливим дослідницьким завданням є встановлення закономірностей та індивідуальних особливостей побудови їх текстової частини. Адже, незважаючи на певну структурованість традиційних формул молитовних чи пам'ятних написів, автори графіті не завжди дотримувались чітких рамок, випускаючи окремі компоненти або додаючи інші, звужуючи або розширюючи текст. Одним із важливих завдань епіграфіки є аналіз тих принципів та пріоритетів відбору інформації, якими керувались та яких дотримувались самі автори графіті. У статті нами зроблено спробу на підставі вивчення графіті Софії Київської встановити, наскільки часто авторами вживаються топоніми, проаналізувати частоту їх включення до тексту.

Дослідження здійснено на матеріалах понад 7000 софійських графіті XI – початку XVIII ст., що досліджувались протягом 2006–2012 рр. Топоніми, на які ми звертаємо увагу в дослідженні, умовно розділені на три категорії. До першої відносимо назви *територій великих етнічних утворень та держав*, до другої – *назви поселень*, до третьої – *назви місцевостей.*

1. Назви великих етнічних утворень та держав

Серед епіграфічних пам'яток Софії Київської топонім Русь зустрічається тричі, в одному випадку як іменник в титулі митрополита, у двох інших – як утворений від цього топоніма прикметник у титулах князів. Тобто в усіх трьох випадках слово вжито у значенні землі, приналежної Руській державі, що відповідає частоті та етимології його вживання у літописах[1].

Один з цих написів[2] виконаний у вімі головного вівтаря, його збереженість досить добра, всі складові впевнено читаються[3]: Пре(свѧ)щенному

[1] Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Авт. кол. І. М. Желєзняк, А. П. Корепанова, Л. Т. Масенко, О. С. Стрижак; відп. ред. О. С. Стрижак. – К., 1985. – С. 117–128.

[2] *Высоцкий С. А.* Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. – К., 1966. – Вып. I. – С. 102–103, табл. LXI, 1; LXI, 2. Запропоноване С. Висоцьким прочитання першого слова було відкориговане В. Яніним, який визначив неправомірність ідентифікації першої літери як "г" та необхідність її прочитання як "п": *Янин В. Л.* Эпиграфические заметки // Вопросы языкознания. – 1992. – № 2. – С. 24. Сучасні дослідження підтвердили правильність запропонованої коректури.

[3] Згідно з прийнятою нами методикою (*Корнієнко В. В.* Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). – К., 2010. – Ч. І: Приділ св. Георгія Великомученика. – С. 6–7) під час

митрополит(у) феогностꙋ всеꙗ Роуси мно(га) лѣт(а) (“Преосвященному митрополиту Феогносту всєя Русі многая літа”). Митрополит Феогност вперше згадується у літописі під 1328 р.: Того же лѣта пресвященный Ѳеогнастъ, митрополитъ Грекъ Кіевский и всеа Руси, приіде въ Новъгородъ[4]. Як свідчать літописні дані, митрополит Феогност брав досить активну участь у церковно-політичному житті своєї митрополії впродовж майже чверті століття, до самої смерті 11 березня 1352 р.[5]. Найвірогідніше, графіті виконане в Софії Київській між 1329–1333 рр., коли, відповідно до літописних даних[6], митрополит Феогност перебував у південних землях Русі, в тому числі й у центрі митрополії Києві.

Виконане у центральній наві графіті про поховання Всеволода Ярославича здавна привертало увагу дослідників. Пропонований С. Висоцьким[7] варіант прочитання тексту, послуговуючись опублікованими дослідником фотографіями та прорисовками, коригували В. Орел та А. Кулик[8], а також А. Залізняк[9]. Розбіжності в плані прочитання та ідентифікації окремих складових графіті доволі численні, однак в цілому на зміст тієї частини фрази, в якій міститься титул князя Всеволода, вони не вплинули. Їх аналізові присвячено нашу окрему публікацію[10]. Відповідно до результатів сучасних досліджень текст графіті виглядає таким чином: /въ в/[11] Въ великыи четверг(ъ) рака положена бы[с]ть. Ото Анъдрѣа роусъскыи кънѧзъ благы. А Дмитръ ѱ(а)лъ отроучькъ его[12] м(ѣ)с(ѧ)ца априла въ і[д]. А бе се[реде оу]мърлъ п[о]

реконструкції текстів використовуються чотири види дужок. У квадратних подаються втрачені внаслідок пошкоджень тиньку літери, у круглих – помилково або спеціально пропущені автором, у тому числі й при скороченні слів, у фігурних – реконструйовані за змістом слова або доповнення незакінчених слів, у скісних – випадкове подвоєння літер, обумовлене ушкодженням штукатурки в процесі видряпування літери й необхідністю її додаткового написання.

[4] Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – М., 2000. – Т. X: Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью: (С прил. извлечений из монографии Б. М. Клосса “Никоновский свод и русские летописи XVI–XVII веков”). – С. 201.

[5] Там само. – С. 202–226.

[6] Там само. – С. 203–206.

[7] *Высоцкий С. А.* Древнерусские надписи Софии Киевской... – С. 18–24, табл. V; VI. 14.

[8] *Орел В., Кулик А.* Заметки о древних киевских граффити // Археологія. – 1995. – № 1. – С. 127–128.

[9] *Зализняк А. А.* К изучению древнерусских надписей // *Янин В. Л., Зализняк А. А., Гиппиус А. А.* Новгородские грамоты на бересте: (Из раскопок 1997–2000 гг.). – М., 2004. – Т. XI. – С. 258–262.

[10] *Корнієнко В. В.* Графіті зі згадкою Всеволода Ярославича в світлі нових епіграфічних досліджень в Софії Київській // Видубицький Михайлівський монастир – погляд крізь віки: Зб. матер. наук. конф., присвяченої 940-літтю Свято-Михайлівського Видубицького монастиря: (Київ, 17 вересня 2010 р.). – К., 2010. – С. 365–367; *Корнієнко В. В.* Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). – К., 2011. – Ч. III: Центральна нава. – С. 101–103, табл. CLXI.

[11] Привертають до себе увагу три літери над початком верхнього рядка. Автор запису дружинник Дмитро з якихось причин кинув видряпувати текст в цьому місці й розпочав новий рядок.

[12] В. Орел та А. Кулик реконструювали цей фрагмент як Дмитръ ѱлъ отроучь каєту та тлумачили як такий, що Дмитро писав покаяння: *Орел В., Кулик А.* Заметки о древних киевских граффити. – С. 128. Пізніше С. Висоцький прийняв цю версію, лише з тою поправкою, що слово каета в даному тексті має значення не “покаяння”, а “жаль” чи “скорбота”: *Висоцький С. О.* Декілька зауважень до “нотаток про давні київські графіті” // Археологія. – 1998. – № 3. – С. 131–132; *його ж.* Київська писемна школа X–XII ст.: (До історії української писемності). – Львів; К.; Нью-Йорк, 1998. – С. 141–143.

обѣ[дє][13] ("/У в.../ У великий четвер рака поставлена була. Для Андрія, руського князя благого. А Дмитро писав, дружинничок його, місяця квітня у 14-те. А був середою помер по обіді"). С. Висоцький звернув увагу на стилістичну близькість повідомлення графіті до літописної статті: преставися великий князь Всеволод, сынъ Ярославль, внукъ Володимерь, мѣсяца априля въ 13 день, а погребенъ бысть 14 день недѣли сущи тогда страстнѣй и дни сущю четвертку, в онъ же положенъ бысть в гробѣ в велицѣй церкви святыя Софья[14]. Тож цілком очевидно, що запис виконано 14 квітня 1093 р. князівським дружинником Дмитром, вірогідно, невдовзі після поховання Всеволода у Софійському соборі.

Інше графіті знаходиться на північних хорах Софії Київської[15], його текст піддавався незначним кореляціям у плані написання закінчення саме прикметника: русьскъıı (С. Висоцький), русьскъи (Б. Рибаков[16] та В. Німчук[17]) або русьскѣи (А. Залізняк[18]). Проведені нами новітні дослідження цього напису дозволили встановити, що у прочитанні прикметника мав слушність А. Залізняк. Відповідно до сучасних даних текст виглядає таким чином: Г(оспод)и помози рабѣ своеи Олисавѣ С(ва)топлъчи матери русьскѣи кънѧгыни а азъ доп(и)с(а)лъ сыны С(ватопл)чии ("Господи, поможи рабі своїй Олісаві, Святополчій матері, руській княгині. І я дописав синів Святополчих"). На сьогоднішній день в історігографії існують дві версії щодо особи "руської княгині Олісави". С. Висоцький вважав, що напис Олісави зроблений до 1107 р. матір'ю київського князя Святополка Ізяславича. Сучасні дослідження цього та іншого записів, що входять до "групи графіті Олісави", дозволили ототожнити Олісаву з матір'ю київського князя Святополка Володимировича та віднести час виконання графіті до 1019 р.[19].

Два наступні топоніми цієї категорії, що розглядаються нижче, стосуються територіальних та державних утворень поза межами Русі.

---

[13] Прикметно, що інший автор софійського графіті про смерть Всеволода Ярославича також підкреслив, що князь помер саме після обіду. Див.: *Корнієнко В. В.* Нова знахідка графіті зі згадкою Всеволода Ярославича у Софії Київській // Праці Центру пам'яткознавства: Зб. наук. пр. – К., 2011. – Вип. 20. – С. 330–334.

[14] *Бугославский С. А.* Текстология Древней Руси. Повесть временных лет. – М., 2006. – С. 238.

[15] *Высоцкий С. А.* Древнерусские надписи Софии Киевской... – С. 73–80; табл. XXIX; XXX.; 20.

[16] *Рыбаков Б. А.* Русские датированные надписи XI–XIV веков // Свод археологических источников. – М., 1964. – Вып. Е 1-144. – С. 16.

[17] *Німчук В. В.* [Рец. на:] Высоцкий С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. Выпуск I. К.: Наукова думка, 1966, 239 с. // Мовознавство. – 1967. – № 2. – С. 89; 21.

[18] *Зализняк А. А.* К изучению древнерусских надписей. – С. 282.

[19] Мета та обсяги даної статті не дають змоги висвітлити розлогу аргументацію нашої концепції, з якою можна ознайомитись у таких виданнях: *Нікітенко Н., Корнієнко В.* Графіті "групи Олісави" на північних хорах Софії Київської // Пам'ятки України: історія та культура. – 2008. – № 1 (158). – С. 19–29; *Нікітенко Н., Корнієнко В.* Найдавніші графіті Софії Київської та її датування // Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. – К., 2008. – Вип. 7: До ювілею професора Василія Іринарховича Ульяновського. – С. 365–399; *Нікітенко Н. М., Корнієнко В. В.* Найдавніші графіті Софії Київської та датування собору // Пам'ятки Національного заповідника "Софія Київська": культурний діалог поколінь: Матер. IV міжнар. наук. конф. "Софійські читання" (Київ, 25–26 жовтня 2007 р.). – К., 2009. – С. 417–443; *Никитенко Н., Корниенко В.* Древнейшие граффити Софии Киевской и время ее создания. – К., 2012. – С. 160–188.

У західній внутрішній галереї на фресці з образом св. Ефіопа виконав своє молитовне звернення кухар князя Бориса В’ячеславича (початок 1050-х років – 1078). Текст молитви виглядає таким чином: Г(оспод)и п[о]мози рабу своѥму Осьѥви ов[о] и п[ь]салъ идꙗ въ ѥмь Борисъвъ поваръ Вѣчъ[сл]авича (“Господи, поможи рабу своєму Осієві, який писав це, йдучи в ємь, повару Бориса В’ячеславича”). У молитовному звернені Осії вжитий утворений від етноніма топонім ѥмь[20] – землі фінської народності хяме (ємь), що мешкала на північ від Фінської затоки[21]. Вони потрапили до кола територіальних зазіхань Русі за правління Ярослава Мудрого, перший відомий за літописними даними похід відбувся у 6550 (1042) р. на чолі з сином Ярослава Володимиром, дядьком згаданого у написі Бориса В’ячеславича: В лѣто ҂ѕфн҃ . Иде Володимиръ с҃нъ Ꙗрославль на Ꙗмь . и побѣди ꙗ[22]. Подальші походи на ємь регулярно згадують новгородські літописи, наприклад, під 6631, 6650, 6657, 6694, 6699, 6735, 6736 рр. і далі[23], згадка ж цього топоніма в епіграфіці Києва наразі унікальна, особливо в контексті того, що похід на ємь, який знайшов відображення в графіті, не згадується в літописах[24].

Ще один “віддалений” від теренів Русі топонім (точніше два – першої та другої категорій) згадується у графіті другої половини XIII – першої чверті XIV ст., що виконане у вівтарній частині приділа св. Іоакима та Анни[25]. Напис доволі сильно пошкоджений, в середній частині реконструювати текст не вдається: М(ѣ)с(ѧ)ца иўна въ [··] з ·· Манўил[ъ] монито[ре Васи]лѣа Цѣприотъ стра[ны] ... [в]даша {изъ} тор[га] семісот[ъ] рь[за]нь (“Місяця червня у 7-ме Мануїл керівник Василєя Кіпріотів країни ... дав з торгу сімсот резан”). Як бачимо, в означеному тексті вжито назву державного утворення – країна Кіпріотів, та назву міста – Василей.

Звертає на себе увагу позначення терміна країна Кіпріотів латиничним Zyprіot, а не грецьким Κὺπριος. Зважаючи на палеографічне датування напису, така назва є цілком логічною. Адже в цей час на теренах острова існувало латинське Кіпрське королівство династії Лузиньянів (1192–1489), де доволі сильні позиції займали генуезці та венеціанці[26], які вели жваву торгівлю в районах Середземного та Чорного морів. Ймовірно, через одну з таких розташованих у Криму північнопричорноморських факторій Мануїл, подібно візантійцям, дістався Києва. На те, що мешканці острова відвідували генуезькі факторії Криму, вказує факт згадки у 1289 р. в Кафі кіпріота в ролі

[20] У тому ж контексті в літописах вживається етнотопонім “Русь”.

[21] Финно-угры и балты в эпоху средневековья / Отв. ред. В. В. Седов. – М., 1987. – С. 8–9, карта 1.

[22] ПСРЛ. – М., 2001. – Т. 1: Лаврентьевская летопись. – Стб. 153.

[23] Там само. – М., 2000. – Т. 3: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – С. 21, 26, 28, 38, 29, 65; Т. 4, ч. 1: Новгородская четвертая летопись. – С. 143, 151, 152, 204.

[24] *Корниенко В. В.* Новое свидетельство русско-финских контактов XI в. // Проблемы истории и археологии Украины: Матер. VIII Междунар. науч. конф.: (Харьков, 9–10 ноября 2012 г.). – Харьков, 2012. – С. 69.

[25] *Корнієнко В. В.* Нове свідчення русько-кіпрських торгівельних контактів XIII–XIV ст. // Древнее Причерноморье. – Одесса, 2013. – Вып. X. – С. 333–339.

[26] *Близнюк С. В.* Торгово-экономические отношения Кипра с государствами Средиземноморья в 1192–1373 гг. // Византия. Средиземноморье. Славянский мир: К XVIII Международному конгрессу византинистов. – М., 1991. – С. 50–81.

свідка у справі[27]. Щодо ролі пошкодженої назви міста, то вона у цьому написі має збережене закінчення –лѣа, що у родовому відмінку буде правильним тільки в тому випадку, коли в називному відмінку матиме закінчення –ѣи і це слово буде чоловічого роду й міститиме, відповідно до наявного місця на фресці, сім або вісім знаків. Таким вимогам повністю відповідає назва міста Ѣасилѣи. По-перше, в родовому відмінку воно складається з семи літер, три з яких збереглись, а чотири, місця для реконструкції яких достатньо на стіні, були знищені вибоєм. По-друге, в родовому відмінку місто Ѣасилѣи матиме таке саме закінчення, як і в графіті. Населений пункт з такою назвою на Кіпрі згадує у своїх подорожніх нотатках прочанин Василь Григорович-Барський, поруч з цим містом знаходився давній монастир св. Параскеви[28].

Отже, як бачимо, вживання назв територій великих етнічних утворень та держав було доволі рідкісним явищем у софійській епіграфіці, маємо тільки п’ять таких епізодичних випадків.

Сталої системи вживання в написах топоніма першої категорії Русь або утвореного від нього прикметника руський наразі не простежується.

Як вказує С. Висоцький, титул “митрополит всєя Русі” виник у XIV ст.[29]. Це підтверджує і факт його відсутності в записах XI, XII та XIII ст. зі згадками митрополитів Іларіона, Никити та Михаїла[30], а також Кирила[31]. У написі про поховання Всеволода титул “руський князь” вжито вочевидь тому, що автором графіті був приналежний до малої дружини князя Дмитро. На цю думку принаймні наштовхує те, що в багатьох записах зі згадками князів, у тому числі й великих київських[32], це словосполучення не вживається. Натомість в написі Олісави титул “руська княгиня” вжито автором з метою підтвердження легітимності правительки-регентші при своєму малолітньому онуку Михайлі Святополковичі, адже, як показали наші дослідження, графіті цієї групи є своєрідною декларацією прав династії Святополка I на київський стіл[33].

Щодо двох інших написів, то сама структура тексту вимагала уточнення за допомогою топонімів. Зокрема, Осія прохав Господньої допомоги у зв’язку з участю у військовій виправі, тож уточнив, куди саме спрямована остання.

Що ж до випадку із написом Мануїла, який вніс до Святої Софії пожертву в сумі сімсот різан, авторові необхідно було навести більш чіткі відомості щодо особи жертводавця, адже останній не був ані мешканцем Русі, ані підлеглим руського князя.

---

[27] Там само. – С. 68–69.

[28] *Григорович-Барський В.* Мандри по Святих Місцях Сходу з 1723 по 1747 рік / Пер. з давньоукр., післям. і прим. П. Білоуса; передм. О. Субтельного; за ред. М. Москаленка. – К., 2000. – С. 385–386.

[29] *Высоцкий С. А.* Древнерусские надписи Софии Киевской... – С. 103.

[30] Див.: *Корнієнко В. В.* Фрагменти “Літопису Софійського собору”: три графіті у приділі свв. апостолів Петра і Павла зі згадками митрополитів XI–XII ст. // Наукові записки: Зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – К., 2010. – Т. 20. – С. 27–38.

[31] *Высоцкий С. А.* Древнерусские надписи Софии Киевской... – С. 95.

[32] Див., напр., запис про “Мир на Желяні” (№ 5), або графіті про поховання Ярослава Мудрого (№ 8), чи згадки про князя Святополка (№ 6 та № 9): *Высоцкий С. А.* Древнерусские надписи Софии Киевской... – С. 24–37, 39–45.

[33] *Нікітенко Н. М., Корнієнко В. В.* Графіті “групи Олісави”... – С. 19–29.

2. Назви поселень

На відміну від топонімів попередньої категорії, графіті з назвами поселень зустрічаються порівняно частіше.

У центральній наві собору на фресці з образом невідомого святого виявлені два давньоруські написи, тексти яких містять прикметники, утворені від топонімів. Один з них був опублікований С. Висоцьким[34], його текст, відповідно до сучасних досліджень[35], реконструюється таким чином: [Г](оспод)и помози [р]абу своему Луць владычину диаку Туровьскаго ("Господи, поможи рабу своєму Луці, владикиному дяку Турівського"). Привертає увагу неузгодження відмінків у фразі владикиному дяку Турівського. С. Висоцький, з яким ми погоджуємось, при публікації зазначав, що останнє слово, вочевидь, було дописане по завершенні основного тексту тим же Лукою, однак стосується владики: таким чином Лука пояснив, що він є дяком саме Турівського єпископа. На жаль, ім'я владики автор молитви не вказав. Відповідно до палеографії складових графіті, його найімовірніше виконано у третій чверті XII – на початку XIII ст. За цей проміжок часу маємо відомості про трьох осіб, які перебували на єпископській кафедрі у Турові: Георгія (1150-ті – 1160-ті), Кирила II (кінець 1160-х – до 1182 р.) та Лаврентія (згад. під 1182 р.)[36]. Проте ми не можемо встановити, до штату якого з єпископів входив Лука, рівно як функції, які на нього покладались.

Другий виявлений на цій фресці напис читається таким чином[37]: Г(оспод)и помози рабȣ своıемоу [ф]ом[є] у[глич]ъскамоу попинȣ ("Господи, поможи рабу своєму Фомі, угличському попину"). На підставі палеографічних ознак графіті датується в межах другої чверті – середини XII ст. Графіті доволі цікаве тим, що є однією з найраніших згадок Углеча Поля, адже в літописах у XII ст. Углич згадується під 1149 р. у зв'язку з походом Ізяслава та Ростислава Мстиславичів у володіння Юрія Долгорукого, потім – тільки на початку XIII ст.[38].

У західній внутрішній галереї С. Висоцький виявив пам'ятний напис чернігівця Іони[39]: Се азъ г[р]ѣшьныи р[аб]ь с(ва)то(и) Козма и Дамиань Иона ис Чрьнигова пришьдо. Аминъ ("Це я, грішний раб, святий Козьма та Даміян, Іона, з Чернігова що прийшов. Амінь"). На підставі сукупності палеографічних ознак, насамперед нахиленої праворуч є, прямолінійної р з округлою петлею та ш з платформою над рядком вірогідний час появи графіті визначається кінцем XI – першою третиною XIII ст. Незважаючи на близькість Чернігова

[34] *Высоцкий С. А.* Средневековые надписи Софии Киевской: (По материалам граффити XI–XVII вв.). – К., 1976. – С. 84–86, табл. LXXXII, 1; LXXXIII, 1. Опублікований текст коригував А. Залізняк: *Зализняк А. А.* К изучению древнерусских надписей. – С. 283.

[35] *Корнієнко В. В.* Корпус графіті Софії Київської... – К., 2010. – Ч. 2: Приділ свв. апостолів Петра і Павла. – С. 62–63, табл. XCVII.

[36] *Щапов Я. Н.* Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. – М., 1989. – С. 208–209.

[37] *Корнієнко В. В.* Корпус графіті Софії Київської... – Ч. 2. – С. 72, табл. CVIII, 2.

[38] *Томсинский С. В.* Углече Поле в IX–XIII веках. – СПб., 2004. – С. 34–37.

[39] Напис був опублікований С. Висоцьким: *Высоцкий С. А.* Средневековые надписи Софии Киевской... – С. 101–103, табл. CX; CXI. Прочитання коригував А. Турілов: *Турилов А. А.* Заметки о киевских граффити // Лингвистическое источниковедение и история русского языка. – М., 2000. – С. 47–49. Текст публікується відповідно до результатів сучасних досліджень.

до Києва та часте вживання його назви у літописах[40], у софійській епіграфіці такий текст зустрічається один раз.

Двічі наштовхуємося на назву розташованого неподалік від Києва міста Білгорода[41], що часто потрапляла на сторінки літописів[42]. В обох випадках ці згадки торкаються духовних осіб, причому обидва графіті виконані на фресці з образом св. Онуфрія у колишній південній зовнішній галереї собору.

В одному з текстів[43] повідомляється про смерть білгородського єпископа Луки: М(ѣ)с(ѧ)ца авъгоуста въ҃кв престависа рабъ Б(о)жии Лѹка, еп(и)с(ко)пъ бл(а)женыи Блогородъскыи ("місяця серпня у 22-ге преставився раб Божий Лука, єпископ блаженний Білогородський"). Публікатор напису С. Висоцький звернув увагу на те, що Білгородський єпископ Лука згадується у літописних статтях за 1088 та 1089 рр.[44]. Відповідно до текстологічного аналізу дослідник датував графіті рубежем 80-х – 90-х років XI ст., що не суперечить палеографії.

Поруч виконано молитву[45] іншої духовної особи з Білгорода: С(вѧ)тъи Оноуѳриѡ[с п]омилоуи мѧ раба своего прозвитеръцѧ Аврама по(па) Бѣлогродъскаго с(вѧта)[г]а Иоана Златооустаго ("Святий Онуфрій, помилуй мене, раба свого, пресвітерця Авраама, попа Білогородського (церкви) святителя Іоанна Златоустого"). За формою написання а з округлою петлею та покриттям, в, и, л, м, н, о, у, ц, ѣ та ѧ з покриттям, нахиленої праворуч з із розвилкою, прямолінійної р з петлею кутом вгору та ѡ без підйому у середній частині графіті датується у межах кінця XI – початку XIII ст.

Двічі також зустрічається назва більш віддаленого від центру митрополії міста Полоцька, в обох випадках – для зазначення місця походження авторів.

Текст одного з них, опублікованого С. Висоцьким[46], читається таким чином[47]: Воинегъ ѱ(а)лъ Журѧговиць полоцанинъ ("Воінег писав, Журягович, полочанин"). На підставі палеографічних ознак, таких як в з переломом при щоглі, прямолінійної р з петлею кутом вгору та ц, що повністю знаходиться у рядку, графіті слід датувати у межах останньої третини XII – початку XIII ст.

Неподалік виявлено напис, виконаний іншим мешканцем Полоцька: Г(оспод)и помози рабу сво[е]му Дъмитру и С(вѧ)т(а)ѧ Соѳие. Гост[ѧ]та ѱ(а)л[ъ] полоцанин ("Господи, поможи рабу своєму Дмитру, та Свята Софіє. Гостята писав, полочанин"). За формою написання б з петлею кутом вперед, в з округлою нижньою петлею, прямолінійної р з петлею кутом вгору графіті вірогідно датувати у межах середини XII ст.

---

[40] Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – С. 173–174.

[41] Нині – городище в с. Білогородка Києво-Святошинського р-ну.

[42] Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – С. 27–28.

[43] Опубл.: *Высоцкий С. А.* Древнерусские надписи Софии Киевской... – С. 45–47. Прочитання коригував А. Залізняк: *Зализняк А. А.* К изучению древнерусских надписей. – С. 281. Текст публікується відповідно до результатів сучасних досліджень.

[44] ПСРЛ. – М., 2001. – Т. II: Ипатьевская летопись. – Стб. 199.

[45] Опубл.: *Высоцкий С. А.* Средневековые надписи Софии Киевской... – С. 74–75, табл. LXIX, 1; LXX, 1. Прочитання коригував А. Турілов. *Турилов А. А.* Заметки о киевских граффити. – С. 38. Текст публікується відповідно до результатів сучасних досліджень.

[46] *Высоцкий С. А.* Древнерусские надписи Софии Киевской... – С. 59, табл. XXV, 1; XXVI, 1. Прочитання коригували В. Орел та А. Кулик: *Орел В., Кулик А.* Заметки о древних киевских граффити. – С. 131.

[47] Текст публікується відповідно до результатів сучасних досліджень.

Ще один представник не Київського князівства, а далекої Тмуторокані молився у Софійському соборі, про що залишив напис[48] на фресці св. Онуфрія: Дѣдилъце касожичь тъмутороканинъ]. Ида ѿ сватыхъ азъ бо Г(оспод)и чаю прити къ тебѣ на въскрѣшенние. Ох д(у)ше моıа ("Дедильце касожич тмутороканин. Йдучи від святих я ж бо, Господи, бажаю прийти до Тебе на воскресіння. Ох, душе моя"). Палеографічні особливості, насамперед, написання а з видовженою спинкою, б, в, ъ, ь та ѣ з петлею кутом вперед, прямолінійної р з петлею кутом вгору, ц, яка повністю знаходиться у рядку, ш з платформою над рядком та ы з середньою перемичкою, свідчать, що вірогідний час появи графіті визначається серединою XII ст.

Інший напис, виявлений С. Висоцьким[49] на цій же фресці, виконаний досить упевненою рукою, літери видряпані подвійними рисками, перша має вигляд ініціала: втатъ Кюш҃ъ попинъ бѣлѻ҃вѣжъскыи ~ бакачу а҆ сѝ иванучю рабы Божи(и) а҃лъ ти алъ тѝ алъ бабу ~ ("забитий Кюш, попин біловезький. Бякачу а ще Іванучу, рабам Божим, мав, ти мав, ти мав бабу"). На підставі палеографічних ознак, таких як а з видовженою спинкою, ж у вигляді неповного жука, прямолінійної р з петлею кутом вгору, ч у вигляді бокальчика та ы з високою перемичкою час появи графіті визначається у межах другої чверті XII – початку XIII ст.

С. Висоцький[50] присвятив доволі розлогу розвідку щодо населеного пункту з назвою Біла Вежа, звідки міг походити попин Кюш: окрім Саркела – Білої Вежі на Дону, за літописними даними відомі ще два поселення зі схожими назвами, одне знаходилось у Чернігівському князівстві, друге – у Переяславському[51]. Доволі приманливим було б ототожнити згадувану в написі Білу Вежу з хазарською фортецею Саркелом, тим більше, що в нашому розпорядженні наявні археологічні матеріали (натільні хрести, енколпіони, фундаменти храму в північній частині городища), які вказують на мешкання тут доволі численної християнської громади[52]. Однак навряд чи смерть попина у далекому Саркелі спонукала автора виконати на фресці напис. Скоріше за все, згадуваний у графіті попин походив з Білої Вежі Чернігівського чи Переяславського князівств.

В епіграфічних пам'ятках XVI–XVII ст. утворені від назв міст топоніми зустрічаються частіше. Це переважно вірменомовні графіті, зосереджені у вівтарній частині придила св. Антонія та Феодосія (східна частина колишньої південної внутрішньої галереї) на фресці XII ст.; у кінці XV – на початку XVII ст. ця частина Софійського собору була передана вірменській громаді Києва для проведення тут богослужінь[53]. Вірменські графіті досліджувались

---

[48] Опубл.: *Высоцкий С. А.* Средневековые надписи Софии Киевской... – С. 59–60, табл. LIV; LV, 1. Прочитання коригував А. Залізняк: *Зализняк А. А.* К изучению древнерусских надписей. – С. 256–257. Текст публікується відповідно до результатів сучасних досліджень.

[49] *Высоцкий С. А.* Средневековые надписи Софии Киевской... – С. 63–67, табл. LX, 1; LXI, 1. Текст публікується відповідно до результатів сучасних досліджень.

[50] Там само. – С. 65–66.

[51] Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – С. 26.

[52] *Плетнева С. А.* Древнерусский город в кочевой степи (опыт историко-стратиграфического исследования) // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Supplementum. – Симферополь, 2006. – Вып. 1. – С. 117.

[53] Докладніше див.: *Корниенко В., Остапчук Н., Колодницкий Л.* История реставрации, перестроек и изменений функционального назначения восточной части южной внутренней

Г. Григоряном за участю С. Сагумяна, результатам дослідження присвячено окрему публікацію[54], яка, щоправда, залишається відомою лише вузькому колу фахівців. Серед 24-х опублікованих вірменських написів десять містять у тексті назви міст або прикметники, від них утворені. Їх переклад та нумерація подаються за Г. Григоряном:

№ графіті	Текст
1	"Я, Григор, онук Аракела, приїхав у Манкрман у році 1020-му [1571] ... у день Вознесіння".
4	"Я... Тер-Матос з міста Сіса...".
5	"Я, Хачатур, на прізвисько Кафаці [тобто Кафський], син Пігтая, батько Усеба, слуга Ісуса Христа, року 1026-го [1577] приїхав у Манкрман. Амінь".
7	"Я, Андріас, з міста Кам'янця".
13	"Я, Айрік, з Кафи, син тер-Баба. Року 1026-го [1577]".
11	"Я, Нікос, приїхав служити з Сиһиана[55]. Року 956-го [1507]".
17	"Я, Мутах, слуга Божий з Сіса. Року 994-го [1545]".
18	"Я, Мкртич, ієромонах, приїхав у Манкрман року 1056-го [1607]".
20	"Я, єпископ Акоб, приїхав у Манкрман року 1106-го [1657]".
23	"Я, московський вершник, приїхав...".

Як бачимо, вірменські написи Софії Київської, що датуються у межах початку XVI – початку XVII ст.[56], залишені представниками різних соціальних станів. Доволі цікавим є те, що в написах фігурує вірменська назва Києва – Манкрман, яка зустрічається в низці написів для позначення пункту прибуття вірмен. З назв інших міст подибуємо Кафу (Феодосію), Кам'янець (Кам'янець-Подільський), Москву, Сіс (місто у Кілікії) та, ймовірно, Ісфаган (місто в Ірані).

Порівняно рідше місце свого походження або служіння виказували автори латиномовних графіті Софії Київської.

Два написи XVI–XVII ст. виявлені в головному вівтарі Софійського собору на мармурових плитах декоративного панно над синтроном.

Перший виконано німецькою мовою[57], його текст читається таким чином: Maximilian Naringer. 1584 Ja(h)r. Aus Steyer ("Максиміліан Нарінгер. 1584 рік.

галереи Софии Киевской // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. – К., 2012. – Вип. II: Збірка наукових праць, присвячена 150-літтю з дня народження Дмитра Власовича Айналова (1862–1939 рр.). – С. 208–235.

[54] *Григорян Г.* Армянские надписи Киевского собора святой Софии // Вестник общественных наук. – Ереван, 1979. – № 4. – С. 85–93.

[55] Оскільки слово пошкоджене, Г. Григорян пропонує два можливі варіанти тлумачення цієї географічної назви: або Ісфаган в Ірані, або як Софія: Там само. – С. 91, прим. 30.

[56] *Корнієнко В. В.* Вірменські графіті на стінах Софії Київської та деякі питання розташування й часу функціонування "вірменської каплиці" // Культура і мистецтво вірменської діаспори в Україні: Матер. міжнар. наук.-практ. конф.: (Львів, 19–20 листопада 2011). – Львів, 2012. – С. 54.

[57] *Сінкевич Н. О., Корнієнко В. В.* Латиничні графіті XVI–XVII ст. Софії Київської: до питання класифікації та атрибуції написів // Труди Київської Духовної Академії. – 2009. – Число 5: Спец. вип., присвячений 300-літтю з дня упокоєння гетьмана Івана Мазепи: Матер. наук.-практ. конф. "Гетьман Іван Мазепа – будівничий Української Православної Церкви": (Київ, 22–23 вересня 2009 р.). – С. 167, табл. XLI; *Корнієнко В.* Корпус графіті Софії Київської... – Ч. 3. – С. 81, табл. CXXVI, 1.

Зі Штайра"). Автор напису вказав, що він походить з австрійського міста Штайр (нім. Steyr). Як припускаємо, Максиміліан був найманцем та входив до залоги київського замку[58].

Інший напис виконаний польською мовою, його текст виглядає наступним чином: Jan z Lys ("Ян з Ліс")[59]. У Речі Посполитій існувало декілька поселень з назвою Ліс (Lis)[60], тож важко встановити, звідки саме походив автор напису на мармуровій плиті декоративного фриза над синтроном.

Ще два подібні написи виявлені на фресках приділа св. Іоакима та Анни. Один з них виконаний на фресці з образом св. Сави Освяченого, його текст читається таким чином: P(ater) Prokop X(iąd)z Dołepolsky ("Отець Прокіп, священик Долепольський"). Вірогідно, він був служителем церкви у розташованому неподалік від Варшави поселенні Дольне Поле (Dolne Pole) Соколовського повіту Мазовецького воєводства[61].

Інший напис виконаний на фресці з образом св. Димитрія Солунського, його текст, незважаючи на пошкодження, читається таким чином: Ian J[a]rosze[w]ycz z Torgowic ("Ян Ярошевич з Торговиць"). На жаль, ми не можемо чітко визначити, про яке саме містечко йде мова, адже у Речі Посполитій існувало кілька поселень з назвою Торговиця або Торговиці[62]. Втім, більш вірогідно, що автор напису походив з Торговиць на Волині, що були волосним центром Луцького повіту[63].

В одному випадку маємо кириличний напис XVII ст., виявлений у західній внутрішній галереї Софійського собору на фресці з образом св. Козьми, його текст читається таким чином: Был(и) во с(ва)тои Софїи мон(а)хи Карїωн(ъ) и Давыд(ъ) Гѹстынци. Монахи вказали місце свого служіння – Густинський монастир, що знаходився на острові у долині р. Удай, яка поросла густим лісом[64].

Отже, як бачимо, вживання назв поселень, порівняно з назвами великих етнічних утворень та держав, у софійській епіграфіці зустрічається значно частіше, причому для написів XVI–XVII ст. кількість випадків із вживанням у тексті топонімів зростає.

Топоніми, утворені від назв населених пунктів, вживаються як щодо світських, так і духовних осіб, причому в останньому випадку топонім вживається тільки як прикметник. Серед написів XI–XV ст. приблизно порівну вживаються топоніми як близьких до Києва населених пунктів (двічі –

[58] Там само. – С. 349.

[59] Там само. – С. 85, табл. CXXXIII, 3.

[60] Słownik geograficzny królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich / Wyd. pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego. – Warszawa, 1884. – T. V. – S. 297–298. Режим доступу: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_V.

[61] Там само. – Warszawa, 1881. – T. II. – S. 102. Режим доступу: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_II.

[62] Там само. – Warszawa, 1892. – T. XII. – S. 169–172. Режим доступу: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_XII; *Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. – Біла Церква, 2005. – С. 284–285.

[63] Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / Підг. В. Кравченко. – К., 2005. – С. 133.

[64] Летописец о первом зачатии и создании святой обители монастыря Густынского, святой живоначальной Троицы, храма общежительного, в лето бытия мира 7108, от воплощения же Бога слова в тысяча шестисотое, месяца мая пятого дня // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1848. – С. 3–4.

Білгород, Чернігів, Біла Вежа Чернігівського або Переяславського воєводства), так і віддалених (двічі – Полоцьк, Угличе Поле, Турів, Тмуторокань). Прикметно, що більшість записів виконана на фресці з образом св. Онуфрія у колишній південній зовнішній галереї (шість графіті) та на сусідній фресці з образом невідомого святого у західній внутрішній галереї поруч. Досліджуючи програмні засади розташування цього образу в Софії Київській, Н. Нікітенко зазначала, що розміщення графіті авторства представників різних земель Русі саме у цьому місці можна пояснити тим фактом, що з вітхозавітних часів подорожнім та прибульцям з далеких країн під час відвідування Єрусалимського храму належало перебувати у його зовнішньому дворі, що асоціювалось у християнській традиції з папертю храму, де, власне, і знаходиться фресковий образ св. Онуфрія[65].

Вивчення особливостей вживання утворених від топонімів прикметників у титулатурі духовних осіб дало досить цікаві результати щодо визначення місця у давньоруській церковній ієрархії священнослужителів, які в графіті йменуються "попинами" – біловезьким та углицьким. Згідно з версією С. Висоцького, цим терміном у давньоруських джерелах називали вихідців з білого духовенства, які посідали високі посади в церковній ієрархії[66]. Як слушно зазначив дослідник, у джерелах єпископів називають за місцезнаходженням кафедри, цього ж принципу дотримувались і автори графіті. Тож цілком вірогідно, що особи, які згадуються під терміном "попинъ", виконували функції єпископських намісників, тому й іменуються подібно до єпископів. Утім, питання організації церковної влади на місцях потребує додаткового дослідження, у статті на підставі аналізу вживання топонімів у текстах графіті тільки намічено шляхи його можливого вирішення.

Порівняно з написами XI–XV ст., у текстах графіті XVI–XVII ст. топоніми другої категорії вживаються ще частіше, причому це переважно пам'ятні написи. Такі графіті, на нашу думку, слід розцінювати як девоційний акт, що мав на меті підкреслити факт перебування автора у храмі для отримання надії на справдження висловлених тут молитовних сподівань[67]. Показово, що всі ці записи виконані не кирилицею, а латиницею чи вірменським шрифтом. Тобто, за наявними даними можемо виснувати, що в кириличних графіті раннього модерного часу поступово зникає традиція вживання топонімів у текстах.

3. Назви місцевостей

Серед графіті Софії Київської можемо виділити тільки один напис, у якому згадується такий топонім.

Він знаходиться у приділі св. Антонія та Феодосія (у колишній південній внутрішній галереї), його текст читається таким чином[68]: М(ѣ)с(а)ца декембрꙗ

---

[65] *Никитенко Н. Н.* Образ св. анахорета Онуфрия Великого в иконографической программе Софии Киевской // Сугдейский сборник. – К.; Судак, 2005. – Вып. 2. – С. 276–284.

[66] *Высоцкий С. А.* Средневековые надписи Софии Киевской... – С. 65.

[67] *Корнієнко В., Сінкевич Н.* Написи-графіті XVI–XVII ст. центральної нави Софії Київської як джерело до біографістики та генеалогії // Український археографічний щорічник. – К., 2010. – Вип. 15. – С. 125.

[68] Графіті опубліковане С. Висоцьким: *Высоцкий С. А.* Древнерусские надписи Софии Киевской... – С. 24–34, табл. VII, 1; VIII, 1. Текст коригував А. Залізняк: *Зализняк А. А.* К изучению древнерусских надписей. – С. 281. Публікується відповідно до результатів сучасних досліджень.

въ ·д҃· сътвориша миръ на Желани Сватопълкъ, Володимиръ и Ольгъ (“місяця грудня у 4-те уклали мир на Желяні Святополк, Володимир та Олег”). С. Висоцький встановив, що згадувана в записі (та неодноразово в літописі[69]) Желянь знаходилась на південний захід від Києва в заплаві річки Либідь, і саме по цій місцевості проходила дорога на Вишгород[70]. Виконання самого запису він відносив до 1097 р.[71].

Не можна оминути увагою ще одне графіті, виконане в Апостольському приділі (колишній південній зовнішній галереї) на фресці з образом св. Онуфрія, – т. зв. “купчої на Боянову землю”[72], що датується в межах кінця XI – початку XII ст.[73]. Цей текст виглядає таким чином[74]: М(ѣ)с(ѧ)ца ѥнара въ ·л҃· с(в)ѧт(о)го Ип[ол]нта крила землю кнагъін/н/н Боѧню Всеволожаа передь с(вѧ)тою Софнѥю передъ попъі а тꙋ бълъ попинъ Ꙗкимъ Дъмило, Патели Стипъко, Михалько Ѵѣжьновнч[ь], М(и)х(а)ил(ъ), Данило, Марко, Сьмъюнъ, Михал(ъ) Ѥлисавиничь, Иванъ Ꙗнъчинъ, Тꙋдоръ Т/ꙋ/ꙋбъіновъ, Ильѧ Копыловичь, Тꙋдоръ Бързатнчь, а передъ тими послꙋхъ кꙋпи землю кнагыни Боѧню вьсю а въдала на нѥи семьдесатъ гривънъ соболии, а въ томь драниць семьсътꙋ гривьнъ.

У тексті напису двічі згадувалась “земля Боянова”, що дало підстави розглядати це словосполучення як топонім. Щоправда під час публікації напису С. Висоцький не зміг локалізувати місцезнаходження “Боянової землі”. Однак пізніше дійшов висновку, зваживши на приписку XVII ст. в Єрмолаївському списку Іпатіївського літопису – Коприевъ конець оу Кіевѣ на Боюнии[75] – що цю літописну “Боюнь” слід ототожнити зі згаданою у графіті “Бояновою землею”[76].

---

[69] Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – С. 59.

[70] *Высоцкий С. А.* Древнерусские надписи Софии Киевской... – С. 29–30.

[71] Б. Рибаков вважав, що “мир на Желяні” був укладений 1104 р.: *Рыбаков Б. А.* Русская эпиграфика X–XIV вв. (Состояние, возможности, задачи) // История, фольклор, искусство славянских народов: Доклады советской делегации. V Международный съезд славистов (София, сентябрь 1963). – М., 1963. – С. 66.

[72] *Высоцкий С. А.* Древнерусские надписи Софии Киевской... – С. 60–71, табл. XXVVII; XXVIII.

[73] Публікатор напису С. Висоцький датував графіті XII ст. Утім, переконливішою видається думка Б. Рибакова, який на підставі даних палеографії та текстологічного аналізу напису датував його не другою половиною XII ст. (як С. Висоцький), а 1086–1107 рр., ототожнюючи княгиню Всеволожу не з удовою Всеволода Ольговича, а з удовою Всеволода Ярославича (пом. 7 жовтня 1111 р.): *Рыбаков Б. А.* Русские летописцы и автор “Слова о полку Игореве” – М., 1972. – С. 415–416. Однак маємо зазначити, що цей напис часто привертає увагу дослідників, які наводять різні дати можливого його виконання, проте в межах окресленого Б. Рибаковим чи С. Висоцьким хронологічного діапазону. Див., напр.: *Котышев Д. М.* О поземельных сделках в Древней Руси (к изучению надписи № 25 из Киевской Софии) // Исследования по русской истории и культуре: Сб. статей к 70-летию проф. Игоря Яковлевича Фроянова. – М., 2006. – С. 164–174 (там же див. бібліографію).

[74] Публікацію за результатами сучасних досліджень див.: *Корнієнко В. В.* Перші служителі Кирилівської церкви диякон Федір та священик Мартин // Пам’ятки України: історія та культура. – 2013. – № 2: (Лютий). – С. 29–30, мал. 9.

[75] ПСРЛ. – Т. II: Ипатьевская летопись. – Приложение: Разночтения из Ермолаевского списка. – С. 82, прим. к ст. 302.

[76] *Высоцкий С. А.* Киевские граффити и “Слово о полку Игореве” // “Слово о полку Игореве” и его время: Сб. науч. трудов. – М., 1985. – С. 209. Цю думку обережно підтримав Д. Котишев: *Котышев Д. М.* О поземельных сделках... – С. 173.

Однак текстологічний аналіз цього графіті, проведений та обґрунтований А. Нікітіним[77], змушує відмовитись від тлумачення “Боянової землі” як топоніма. Відповідно до сучасних даних, текст купчої має перекладатись таким чином: “Місяця січня 30-го, [на] святого Іполита, перед попами Святої Софії княгиня Всеволодова сторгувала землю княгині Боянової. При цьому були присутні протопоп Яким, [попи] Домило, Пантелей, Степан, Михалко «нежонатик», Михайло, Данило, Марко [та] Семьюн, [у той час як з боку покупця були попи] Михайло Єлисавинич [та] Іван Янчин [а з боку продавця були] Тудор Тубинов, Ілля Копилович [та] Тудор Борзятич. І перед цими свідками [княгиня Всеволодова] купила землю княгині Боянової всю [без залишку]. А за неї віддала сімдесят гривень соболиних, а у них [міститься] сімсот гривень «драничних»”.

Зважаючи на наявні дані, вживаний у літературі термін “Боянова земля” неправомірний, має йти мова тільки про “землю княгині Боянової”: не як про конкретну географічну назву місцевості на теренах Києва, а як про об’єкт права власності, що передається від однієї фізичної особи іншій. Втім, ми не можемо виключати, що у подальшому факт приналежності цієї землі княгині Бояновій спричинився до закріплення останнього імені у народній пам’яті та подальшого ототожнення конкретної території з цим антропонімом, в результаті чого він трансформувався у топонім (наприклад, у ту ж саму “Боюнь” Єрмолаївського списку Іпатіївського літопису). Проте для доведення цієї тези даних бракує, та й це завдання виходить за межі нашого дослідження.

Отже, вживання топонімів останньої категорії – назв місцевостей – було, всупереч очікуванням, надзвичайно рідкісним явищем. У написі про укладення миру між князями Святополком, Володимиром та Олегом для автора необхідним було вказати, коли і де було домовлено про мирні відносини, яким передувало збройне протистояння.

* * *

Отже, нами проаналізовано 28 випадків вживання у графіті топонімів або утворених від них прикметників. При цьому найчастіше зустрічаються назви населених пунктів, звідки походили автори написів (якщо ними були світські особи) або з якими пов’язане місце їхньої діяльності (якщо авторами були духовні особи). Незначна їх кількість щодо всієї сукупності наявного епіграфічного матеріалу змушує визнати, що при відборі інформації для включення до текстів пам’ятних чи молитовних написів вказівка географічних назв мала радше винятковий, аніж систематичний характер.

В’ячеслав Корнієнко (Київ). **Топоніми у графіті Софії Київської XI–XVII століть**.

Стаття присвячена висвітленню результатів дослідження графіті на стінах київського Софійського собору, в текстах яких зустрічаються топоніми. Автор встановлює закономірності та динаміку вживання протягом XI–XVII ст. географічних назв в епіграфічних пам’ятках храму.

Ключові слова: епіграфіка, графіті, Софія Київська, топоніми.

[77] *Никитин А. Л.* Основания русской истории: Мифологемы и факты. – М., 2001. – С. 389–404.

Вячеслав Корниенко (Киев). **Топонимы в граффити Софии Киевской XI–XVII веков.**

В статье освещены результаты исследования граффити на стенах киевского Софийского собора, в текстах которых встречаются топонимы. Автор определяет закономерности и динамику употребления на протяжении XI–XVII веков географических названий в эпиграфических памятниках храма.

Ключевые слова: эпиграфика, граффити, София Киевская, топонимы.

Viacheslav Korniienko (Kyiv). **Geographic Names in the Graffiti of St. Sophia Cathedral in Kyiv from the Eleventh to the Seventeenth Century.**

The article is a result of the research about graffiti on the walls of St. Sophia Cathedral in Kyiv that is related to place names. The author investigates regularities and dynamics of usage of the toponyms in the epigraphic monuments of the cathedral from the eleventh to the seventeenth century.

Key words: epigraphy, graffiti, St. Sophia Cathedral in Kyiv, geographic names.

Володимир ЛЕНЧЕНКО (*Київ*)

ПОЛТАВА НА РУКОПИСНИХ ПЛАНАХ 1730 РОКУ

Старовинні рукописні карти та плани населених пунктів України є комплексними зображальними джерелами. До таких належать плани Полтави, що їх 1730 р. склав російський військовий інженер Василь Кутузов. Ці плани нині зберігаються у Бібліотеці Російської Академії наук (БАН) у Санкт-Петербурзі. На планах не вказані заголовки і дати складання. Дослідники датують плани 1730 р.[1].

Василь Кутузов походив, вірогідно, зі старовинного російського дворянського роду Кутузових, до якого належав також військовий інженер-полковник Іларіон Кутузов (батько фельдмаршала Михайла Кутузова), який у 1760-х роках працював у Києві, де модернізував Києво-Печерську фортецю, проектував і будував інші укріплення[2].

Судячи з карт і планів населених пунктів України, завізованих В. Кутузовим, у 1720–1730 рр. він працював в Україні, зокрема, на Українській лінії. Помер у грудні 1744 р., маючи військове звання інженер-капітана, а 1745 р. був виключений зі штатів Інженерного корпусу[3].

Плани Полтави 1730 р. В. Кутузова цікаві тим, що детально показують тогочасну топографічну ситуацію, річку Ворсклу, її заплаву, річки-притоки, острови, розпланування міста, його фортеці, церкви, монастирі, брами та інші об’єкти, споруджені у XVII ст. Ці об’єкти зникли після перебудови Полтави у XIX ст. на засадах архітектури російського класицизму.

На одному з планів позначено поле Полтавської битви 1709 р., на якому ще зберігались польові укріплення російських, шведських та українських військ, що брали участь у битві.

В околицях Полтави позначено земляний вал, споруджений, як зазначив в експлікації В. Кутузов, у 1620-х роках коронним гетьманом Станіславом Конецпольським[4].

За часів Української козацької держави Гетьманщини, що на правах автономії входила до Російської імперії, Полтава була адміністративним центром

[1] *Вечерський В. В.* Плани міст Полтавщини // Полтавщина: Енциклопедичний довідник. – К., 1992. – С. 675.

[2] Див.: План Києво-Печерської фортеці 1768 року // Історична топографія і соціотопографія України: Зб. наук. пр. – Львів, 2006. – С. 200–203.

[3] Російський державний військово-історичний архів. – Ф. 826. – Оп. 2. – № 420 (справа про виключення капітана Василія Кутузова з Інженерного корпусу, 21 грудня 1744 – 17 лютого 1745 р.).

[4] Великий коронний гетьман Станіслав Конецпольський (1591–1648) командував польськими військами в Україні, які у 1625 р. біля Куруківського озера розгромили повстанців козацького гетьмана Марка Жмайла.

“Опись плану Полтавской крепости” інженера Василя Кутузова (1730)

Полтавського козацького полку. На планах позначено окремі полкові будівлі. Упродовж 1729–1743 рр. полтавським полковником був Василь Васильович Кочубей – син Василя Кочубея, генерального писаря і судді часів гетьмана Івана Мазепи.

Тут публікуємо плани Полтави 1730 р. та їхні бібліоархеографічні описи.

Зазначимо, що експлікації цих планів складені з певними відмінностями від усталених на ті часи правил. На картах і планах спочатку позначали літери латинського алфавіту, за ними – назви топографічних об’єктів. На планах Полтави В. Кутузова вони вказані навпаки – спочатку назви об’єктів, потім – літери.

Тексти експлікацій, писані російським скорописом, передаємо кирилицею за “дипломатичним методом”, в них проставлено розділові знаки, відокремлено прийменники, розкрито титловані скорочення, опущено літеру “ъ” (твердий знак), літера “ѣ” передається як “е”, непрочитані слова позначені як [нерозб.].

1. БАН. – Рукоп. від. – Карти, плани. – № 3514. – План Полтавської фортеці з околицями. Заголовок і дата не позначені. Вірогідно, 1730.

Підписано: “Инженер-прапорщик Василей Кутузов”.

М. 350 саж. в 1 дм [1: 4200]. Поперечний масштаб.

[155×183 см].

Олівець, туш, перо, акварель. Позначено орієнтацію. Рельєф показано штрихуванням і відмивкою, ілюміновано аквареллю.

Експлікація:

“Чрез крепость крестообразно пунктирные линии, которые значат, где шли продолжительные профили:

1. Профиль K-R-U-Q-L.

2. Профиль M-T-U-S-N.

Глубина рекам показует на вышеписанным реках цифирь – футы.

Быстрина реке Ворскле – в час плывет наплавок 50 сажен.

Речка Рогозная имеет малое течение.

Около крепости, которой значит лес в буераках и коровных местах*, оные сады и по оных садах слободы казацкие.

На плане редуты и апроши, деланы в Швецкую войну, которым высота брустверам 2 фута – 2 ½ фута.

Литера на плане значит D – пробованая яма, сверху черная земля на фут, а ниже глина с песком, которые ямы рыты на 9 фут в глубину.

Литера значит E – пробованая ж яма из песком.

Литера F – старый вал”.

Назви інших топографічних об’єктів: “Речка Полтавка”, “Речка Здыханка”, “Речка Рогозна”, “Речка Черная”, “Овраг Очеретянка”, “Овраг Кобыжчанов”, “Дорога из Кременчуга”, “Дорога из Хорола”, “Дорога из Зенькова и Чернигова”, “Дорога в Харьков”.

2. БАН. – Рукоп. від. – Карти, плани. – № 3514. – План Полтавської фортеці. Заголовок і дата не позначені. Вірогідно, 1730.

Підписано: “Инженер-прапорщик Василей Кутузов”.

[56×100 см].

М. 90 саж. в 1 дм [1:840]. Поперечний масштаб.

Олівець, туш, перо, акварель. Позначено орієнтацію. Рельєф показано штрихуванням і відмивкою, ілюміновано аквареллю.

Експлікація:

“Опись плану Полтавской крепости, под литерами значит звания местам, нумеры профилям.

* “Коровные места” – пасовища.

Работа починенная [1]729 году инженер-прапорщиком Васильем Кутузовым – A-B.

Починка [1]728 году инженер-капитаном Ретчем* – B-D.

Старый вал строения во Ă68-м году при владении Коронного польского гетмана Станислава Конецпольского, Каштеляна Краковского – D-E-F.

Починенный в [1]724 году вал и грудная оборона – F-Q-H-I-G-K-R-L.

Забор старого строения – L-M.

Палисадник старого ж строения, который в [1]729-м году сломан и насыпан вал, токмо не облицован грудной обороны и внутреней крутости не учинено – M-O-J.

Киевские ворота – P.

Спасские ворота – Q.

Крыловские ворота – R.

Подольские ворота – O.

Мазурские ворота – D.

Сутерент или подлаз, которого план и профиль сняты – S.

Подлазы или сутеренты, которым планы и профили снять невозможно, ибо оные засыпаны землею, состоят под литерами – E-F.

Магазейны, где кладется провиант – T.

Цейхгаус, в котором кладутца присланые от полков всякие ветхие вещи – U.

Погреба пороховые – W.

Профили явствуют нумерами от 1 даже до 37".

Володимир Ленченко (Київ). **Полтава на рукописних планах 1730 року.**

Публікуються 2 рукописні плани Полтави 1730 р., складені російським військовим інженером Василем Кутузовим. Плани зберігаються в Бібліотеці Російської Академії наук (БАН) у Санкт-Петербурзі. На планах показані топографічна ситуація, ріка Ворскла, розпланування Полтави, фортеці, церкви, брами, двори, будівлі, вулиці, дороги. На одному з планів позначено поле Полтавської битви 1709 р., польові укріплення російських, шведських і українських військ, що брали участь у битві.

Ключові слова: картографія, Україна, план міста Полтава 1730 р., Полтавська битва 1709 р., військовий інженер Василь Кутузов.

Владимир Ленченко (Киев). **Полтава в рукописных планах 1730 года.**

Публикуются 2 рукописных плана Полтавы 1730 г., составленные русским военным инженером Василием Кутузовым. Планы хранятся в Библиотеке Российской Академии наук (БАН) в Санкт-Петербурге. На планах показаны топографическая ситуация, река Ворскла, планировка Полтавы, крепости, церкви, ворота города, дворы, строения, улицы, дороги. На одном из планов обозначено поле Полтавской битвы 1709 г., полевые укрепления русских, шведских и украинских войск, сражавшихся в битве.

Ключевые слова: Картография, Украина, план города Полтава 1730 г., Полтавская битва 1709 г., военный инженер Василий Кутузов.

Volodymyr Lenchenko (Kyiv). **Manuscript Maps of Poltava (1730).**

The descriptions of two handwritten maps of Poltava (1730) from the Library of the Russian Academy of Sciences in St. Petersburg are published in the article. These documents were drawn by a military engineer Vasilii Kutuzov. The maps describe the topography of the city, i. e. the Vorskla River, a fortresses, a city's gate, the churches, as well as the planning and development of the city and its suburbs. One of the maps shows the field of the battle of Poltava (1709).

Key words: cartography, Ukraine, maps of Poltava, the battle of Poltava 1709, military engineer Vasilii Kutuzov.

* Ретч (Ретш) Матіас – військовий інженер, у 1720-х – 1730-х роках працював в Україні. Склав плани Харкова, поселень та фортець Української лінії, о. Мала Хортиця та ін.

4

ІСТОРИЧНІ СТАТТІ

Олександр ЯЩУК (*Київ*)

УЯВЛЕННЯ ПРО ВЕРХОВНУ ВЛАДУ В ПЕРШОМУ ЗВОДІ БІЛОРУСЬКО-ЛИТОВСЬКОГО ЛІТОПИСАННЯ (НА ПРИКЛАДІ "ЛІТОПИСЦЯ ВЕЛИКИХ КНЯЗІВ ЛИТОВСЬКИХ")

В історичній науці спостерігається поглиблений інтерес до проблеми влади, її характеру та конкретних носіїв. Проблема влади – досить складне і багатогранне явище. Вона є однією з основних проблем не лише історичної науки, а й загалом буття людини у суспільстві. Крім того, слід відзначити те, що у сучасних дослідженнях помітно постійно зростаючий інтерес до інтелектуальної історії. Водночас зазначена тенденція до сьогоднішнього дня не спричинилася до створення спеціальної праці, присвяченої поглядам інтелектуалів Великого князівства Литовського на проблему влади, на прикладі пам'яток білорусько-литовського літописання, і ця проблематика до сьогодні залишається не дослідженою.

Обрана тематика є надзвичайно складною, багатоплановою та міждисциплінарною за своєю суттю, вона перебуває на межі між політичною та інтелектуальною історією. Розміщення у фокусі дослідження саме "Літописця великих князів литовських" зумовлюється його великою значущістю як найдавнішої, першопочаткової частини білорусько-литовського літописання, яка має місцеве походження (з території ВКЛ) і дає змогу реконструювати властиві саме авторам цього культурно-політичного простору уявлення про верховну владу.

Метою статті є охарактеризувати уявлення про верховну владу у першому зводі білорусько-литовського літописання (на прикладі "Літописця великих князів литовських") через аналіз використовуваних авторами літописного тексту титулів правителя; окреслення уявлень літописця щодо набуття та позбавлення верховної влади через літописні згадки про інтронізацію та смерть правителя; визначення функціональних особливостей характеру верховної влади, сфери діяльності правителя через згадки про конкретні акції правителя.

До першого зводу білорусько-литовського літописання на сучасному етапі дослідники відносять такі літописні пам'ятки: Никифорівський, Супрасльський, Слуцький, Академічний, Віленський літописи та "Origo regis Jagyelo et Wytholdi ducum Lithuanie"[1].

Розглядати інформацію, що міститься у літописних пам'ятках першого зводу білорусько-литовського літописання, слід у контексті його основних

[1] *Семянчук А. А.* Беларуска-літоўскія летапісы і польскія хронікі. – Гродна, 2000. – С. 29.

частин, до яких дослідники відносять, зокрема, коротку вибірку з руських літописів, смоленську частину та "Літописець великих князів литовських"[2].

"Літописець великих князів литовських" як пам'ятка писемності є літературно-історіографічним твором, в якому викладається політична історія Великого князівства Литовського за період від смерті великого князя Гедиміна (1341) до смерті великого князя Вітовта (1430)[3].

Структурно у "Літописці великих князів литовських" (далі – "Літописець ВКЛ") дослідники виділяють дві основні частини: власне "Літописець ВКЛ" і так звану "Повість про Поділля", яка створює враження цілісної і закінченої пам'ятки. На відміну від "Повісті про Поділля", власне "Літописець ВКЛ" не має такої внутрішньої цілісності та єдності авторських поглядів, є твором, складеним з декількох частин. В. А. Чемерицький на основі низки підстав виділяє 2 основні частини у складі "Літописця ВКЛ", виділені відповідно до авторства[4].

Титулатура правителя у "Літописці великих князів литовських"

Важливим аспектом для розуміння рецепції верховної влади у свідомості авторів літописного тексту є визначення титулатури, під якою її носії постають перед читачем. Для з'ясування уявлення літописця про володаря та характер його владних повноважень важливим є порівняння формул титулування, які вміщено до літопису, із відповідними позначеннями титулу в актових документах.

Аналізуючи великокнязівські й королівські грамоти другої половини XIV – початку XV ст., можна стверджувати, що в них відсутня усталена стандартизована формула титулування правителя. Титулування правителя присутнє як у повному (більш розширеному), наприклад: "Wladislaus, Dei gratia rex Poloniae, nec non terrarum: Cracoviae, Sandomiriae, Seradiae, Lantitiae, Cuyaviae, Lithwaniae princeps supremus, Pomoraniae dux et haeres etc."[5] (08.11.1386), "Vladislaus, Dei gratia rex Poloniae, nec non Cracoviae, Sandomiriae, Syradiae, Lanciciae, Cujaviae, Lithuaniaeque princeps, supremus Pomeraniae, Russiaeque dominus et haeres, etc."[6] (31.10.1432), так і в скороченому варіанті, наприклад: "Vladislaus rex Poloniae etc."[7] (19.02.1431). Зазначену тенденцію ми можемо простежити і за літописним текстом, на що ми звернемо увагу нижче.

Найвищим князівським титулом у Великому князівстві Литовському був "великий князь" (він же "господарь"), який очолював державу[8]. Походження двоскладного титулу "великий князь" стосовно правителя Литви остаточно не з'ясоване, так, Я. Адамус вважає, що титул "великий князь" ("верховний князь") виник з метою відокремлення великого князя ("seniores duces") від

[2] *Чамярыцкі В. А.* Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. Узнікненне і літаратурная гісторыя першых зводаў. – Мінск, 1969. – С. 28.

[3] Там само. – С. 97.

[4] Там само. – С. 101.

[5] Архив Юго-Западной России (далі – АЮЗР). – К., 1886. – Ч. VII. – Т. I. – С. 3.

[6] Там само. – К., 1869. – Ч. V. – Т. I. – С. 1.

[7] Там само. – К., 1893. – Ч. VIII. – Т. I. – С. 6.

[8] *Маслыка Г.* Вялікі князь // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. – 2-е выд. – Мінск, 2007. – Т. 1: Абаленскі-Кадэнцыя / Рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш. – С. 475.

інших князів (удільних, службових), хоча дослідник і не відкидає того, що на утвердження титулу вплинула поширеність на Русі титулу "великий князь"[9]. Короткочасний період литовський правитель носив титул короля, так, Міндовг був "першим та останнім литовським королем". Першу згадку про Міндовга подає Галицько-Волинський літопис в переліку "князів литовських", але це є, як вважають дослідники, відображенням руської традиції титулування[10]. Проте слід вказати на те, що титул, який ми бачимо у Галицько-Волинському літописі ("великии князь Литовьскии Миньдовгъ"[11]), цілком відповідає й титулатурі пізніших за походженням білорусько-литовських літописів.

Проте за часів Міндовга його офіційним титулом був саме "король Литви". Саме як "Божою милістю король Литви" ("Dei gracia rex Letthowie (Lettowie / Littowie)") називається Міндовг у документах, які походили з його канцелярії протягом 1253–1261 рр. (як варіант – "rex Litwinorum")[12].

Наступні за Міндовгом правителі держави у документах, написаних латинською мовою, часом називали себе королями (як Гедимін), але на королівство не коронувались[13]. Саме до часів Гедиміна відносять наступний етап систематичної фіксації титулу правителя Литви. Литва вступає в культурний контакт з уже вибудуваною західноєвропейською політичною системою, де існувала сувора ієрархія титулів. В актах, що походять від Гедиміна, він називає себе "королем Литви і Русі (литовців і русинів)": "Letphinorum Ruthenorumque rex" (1323); "Lethowinorum Ruthenorumque rex" (1325), але в титулі зустрічаються також терміни "князь/герцог": ("dux"): "rex sive dux eidem Litwanie – prefatus dux"; "Letphanorum Ruthenorumque rex, princes et dux Semigallie"[14].

Проблема титулатури загострилась, коли Ягайло після Кревського договору 1385 р. став ще й польським королем. Саме тоді в його титулі регулярно почало використовуватись суперлативне supremus – найвеличніший, верховний (князь)[15]. Характерною стає формула "Lithuaniae princeps supremus": "Vladislaus, Dei gratia rex Poloniae Lithuaniaeque princeps supremus et haeres Russiae etc..."[16] (06.10.1423), "Wladislaus, Dei gratia rex Poloniae, Lithuaniaeque princeps supremus et heres Russiae etc."[17] (04.05.1431).

Проте остаточне встановлення титулу правителя держави, на думку О. І. Дзярновича, відбулося завдяки Вітовту – його амбіції, нереалізовані надії, талант політика, а також реалії обмежених династичних прав привели до встановлення стабільного титулу монарха Литви – великого князя[18].

[9] *Adamus J.* O tytule panującego i państwa litewskiego parę spostrzeżeń // Kwartalnik Historyczny. – 1930. – R. 44. – S. 313–332.

[10] *Дзярнович О. И.* Титул великих князей литовских: между "герцогами" и "князьями" // Древняя Русь: Вопросы медиевистики. – 2011. – 3 (45). – Сентябрь.– С. 41.

[11] Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – 2-е изд. – СПб., 1908. – Т. 2: Ипатьевская летопись. – Ст. 858.

[12] *Дзярнович О. И.* Титул великих князей литовских... – С. 41.

[13] *Краўцэвіч А.* Міндоўг. Пачатак вялікага гаспадарства. – Мінск, 2005. – С. 33.

[14] *Дзярнович О. И.* Титул великих князей литовских... – С. 41–42.

[15] Там само. – С. 42.

[16] АЮЗР. – К., 1904. – Ч. I. – Т. X. – С. 1.

[17] Там само. – К., 1893. – Ч. VIII. – Т. I. – С. 7.

[18] *Дзярнович О. И.* Титул великих князей литовских... – С. 42.

Загалом ми можемо стверджувати про надзвичайну важливість та особливе місце, яке у свідомості авторів білорусько-литовських літописів займала тема верховної влади. Першою згадкою, яку ми знаходимо в тексті "Літописця великих князів литовських", є: "Aput ducem magnum Lithuanie Gediminum"[19], або у руському тексті: "Великого князя Кедмина литовъского было сынов 7"[20]. Тобто літописця насамперед цікавить походження сучасних йому правителів (синів Гедиміна), які, відповідно, є персоніфікованим уособленням верховної влади. Так, літописець наголошує на тому, що Кейстут – "отець великого князя Витовта"[21], а Ольгерд, відповідно, "королев отець"[22].

Серед літописів, що належать до першого зводу білорусько-литовського літописання, лише у Віленському ми не бачимо акцентування уваги на батьківському статусі Ольгерда та Кейстута щодо наступних правителів ВКЛ і Корони Польської: "У великого князя Кгедимина литовского 7 сынов было: старшии Монтивид, потом Нарамонт, потом Олкгирд, потом Евнутии, потом Кестутии, потом Кориат, семыи Люборт"[23], проте слід зауважити, що вже у наступних згадках ця тенденція простежується і у тексті Віленського літопису: "Монтивиду отець дал Карачев и Слонимь, а Нарамонту Пинеск, Олкгирду, королеву отцу, Крево"[24] і далі "Олкгирд, королев отець, а великого князя Витовта отець Кестутии были у великои милости и в ласце"[25]. Це може бути пояснене або свідомим опущенням цих слів літописцем, або характером використаного ним списку-протографу. Враховуючи те, що вищевказані пропуски не призвели до зміни ідейної сутності аналізованого тексту, можна припустити, що, навіть у випадку їх усвідомлюваного характеру, вони зроблені для стилістичного поліпшення тексту, для усунення повторів та загального скорочення тексту, що загалом є характерним для роботи руських книжників[26].

Навіть назва, за якою аналізований нами текст включено до літописів першого зводу білорусько-литовського літописання, "Лѣтописець великых князеи литовъскых"[27], говорить про те, що проблема влади для літописця є надзвичайно важливою.

Таким чином, уже у першому повідомленні "Літописця ВКЛ" перший згадуваний князь – Гедимін постає перед нами, маючи титул "Великого князя Кедмина литовъского"[28] (ducem magnum Lithuanie Gediminum[29]). Особливо слід закцентувати на тому, що Гедимін називається саме "литовським" князем, що є зовсім не типовим для автора цієї частини літопису, бо справляє

[19] Origo regis Jagyelo et Wytholdi ducum Lithuanie // ПСРЛ. – М., 1980. – Т. XXXV: Летописи белорусско-литовские. – С. 115.

[20] Супрасльская летопись // ПСРЛ. – М., 1980. – Т. XXXV: Летописи белорусско-литовские. – С. 61.

[21] Там само.

[22] Там само.

[23] Виленская летопись // ПСРЛ. – М., 1980. – Т. XXXV: Летописи белорусско-литовские. – С. 85.

[24] Там само.

[25] Там само.

[26] *Лихачев Д. С., Алексеев А. А., Бобров А. Г.* Текстология: (На материале русской литературы X–XVII вв.). – 3-е изд., перераб. и доп. – СПб., 2001. – С. 197–198.

[27] Супрасльская летопись. – С. 61.

[28] Там само.

[29] Origo regis Jagyelo et Wytholdi ducum Lithuanie. – С. 115.

враження зовнішнього, дещо відстороненого погляду на великого князя. Ця позиція є подібною до характеру викладу інформації у першій загальноруській частині літопису.

Щодо внутрішньої (тобто з позиції прийняття якої ведеться виклад подій) верховної влади, то в загальноруській частині літопису як "свій" для літописця постає великий князь московський, що його літописець іменує "великим князем", на відміну від великого князя литовського, який для літописця є "зовнішнім", котрого він не ідентифікує як "свого", а називає – "литовським князем". Це особливо яскраво простежується у статтях літопису, де постають одночасно і великий князь московський, і великий князь литовський. Так це репрезентують, зокрема, статті літопису під 1350 р. ("В лѣто 6858. Приидоша послове от литовьского князя Олгирда ко великому князю Семену Ивановичу"[30]), 1352 ("князь великии Семен Иванович поиде ратью ко Смоленьску, и доиде Вышегорода, и ту срѣтоша и послове литовьского князя Олгирда"[31]).

Проте ставлення літописця оригінального руського джерела до литовських князів в окремих місцях трансформується литовським редактором-укладачем першого зводу. Так, якщо для автора Симеонівського літопису, який вважається джерелом літописних звісток літописів першого зводу за 1310–1388 р.[32], Ольгерд є саме литовським князем, то вже у білорусько-литовських літописах він скорочено називається лише на ім'я, тобто літописець має на думці, що його читач зрозуміє, про кого йде мова.

Редакторську роботу литовського книжника можна проілюструвати таблицею 1. Порівнюючи окремі звістки найстарішого білорусько-литовського літопису – Никифорівського та його руського джерела – Симеонівського літопису, бачимо проведену автором загальноруської частини першого зводу білорусько-литовського літописання суттєву роботу з добору матеріалу, яка привела до значних трансформацій розуміння сутності першопочаткових ідей тексту оригінального джерела.

Таблиця 1.

Порівняння звісток Симеонівського і Никифорівського літописів

Симеонівський літопис	Никифорівський літопис
Під 1370 р.: "На ту бо зиму въ Ѳилипово говѣніе мѣсяца Ноября въ 25 день, Юрьевъ день, пріиде въдругіе Олгердъ Гедимоновичь, князь Литовскыи, събравъ воя многы, въ силѣ тяжцѣ на великаго князя Дмитрея Ивановича, а съ нимъ братъ его Кестутей и прочіи Литовстіи, князь Михаило Тферскыи Александровичь, и князь Смоленскыи Святославъ съ силою Смоленьскою; преже пріиде к Волоку, стоявъ два дни, бився, и Волока не взялъ"[33]	На ту же зиму ноября месяца [п]акы приходи Олгирд к Волоку[34].

[30] Академическая летопись // ПСРЛ. – М., 1980. – Т. XXXV: Летописи белорусско-литовские. – С. 103.

[31] Там само.

[32] *Чемерицкий В. А.* Работа автора первого белорусско-литовского свода над русскими источниками // Летописи и хроники 1980 г. – М., 1981. – С. 183.

[33] ПСРЛ. – М., 2007. – Т. XVIII: Симеоновская летопись. – С. 110.

[34] Никифоровская летопись // ПСРЛ. – М., 1980. – Т. XXXV: Летописи белорусско-литовские. – С. 29.

Під 1371 р.: "И въ то время при немъ пріѣхаша Литва, послове отъ великаго князя отъ Олгерда Литовскаго о миру, и взяша миръ, а за князя Володимера Андреѣвичя обручиша Олгердову дщерь, именемъ Олену"[35]	В лѣто 6879. Обручиша за князя Володимера у Олгирда дщерь его Олену[36].
Під 1372 р.: "Тое же зимы князь Володимеръ Андрѣевичь Московскыи оженися у князя великаго у Олгерда Гедиминовичя у Литовскаго и поя дщерь его, нареченную въ святомъ крещеніи Елену"[37]	В лѣто 6880. Оженися князь Володимерь у Олгирда[38].

Проте наведена в таблиці 1 тенденція не є всезагальною. Зокрема, в тому ж Никифорівському літописі у наступних статтях Ольгерд знову іменується литовським князем, наприклад у статті під 1373 р.: "Того же лѣта Олгирд, князь литовьскыи, поиде ратью к Москвѣ"[39], статті під 1377 р: "В лѣто 6885. Умре князь литовьскии Олгирд"[40].

Повертаючись до розгляду проблеми титулування правителів, слід зазначити, що литовські князі для автора "Літописця ВКЛ" є "своїми", що ми можемо побачити на прикладі наступних за Гедиміном великих князів: Ольгерда, Кейстута, Ягайла, Вітовта.

Дуже суперечливим є статус сина Гедиміна Євнутія. Так у "Літописці ВКЛ" (за Супрасльським літописом) він згадується 7 разів. Перший раз він згадується у переліку синів Гедиміна ("потомь Евнутеи"[41]), наступна згадка під час розподілу земель між синами Гедиміна: "Евнутия осадиль во Вильни на великомь княжени"[42]. Тут автор відзначає, що саме Євнутій посаджений Гедиміном на велике княжіння, після цього літописець починає називати його "великим князем" (4 згадки такого характеру). Після вигнання його з Вільна та посадження Ольгерда на велике князівство літописець повідомляє, про те, що "Евнутию даль Ижеславль"[43] ("Евнутью дали Жеславль"[44], "Евнутью дали Жаславль"[45]). Тобто після втрати статусу верховного правителя Євнутій втрачає й титул "великого князя". Крім того, характер згадки про позбавлення Євнутія великокняжого статусу, наведеної в Академічному та Віленському літописах, може вказувати на колективний характер верховної влади в уявленні літописця. Так, автор вказує, що Євнутію "дали" у володіння Жеславль, тобто дія була здійснена Кейстутом та Ольгердом колективно, незважаючи на те, що великим князем було проголошено Ольгерда.

Таким чином, ми бачимо відбиття у свідомості літописця існування системи колективного прийняття рішень.

Повертаючись до характеристики уявлення про владу Євнутія, ми бачимо, що літописець називає його "великий князь". Хоча літописець й зазначає,

[35] ПСРЛ. – Т. XVIII. – С. 110–111.
[36] Там само. – С. 29.
[37] Там само. – С. 112.
[38] Никифоровская летопись. – С. 29.
[39] Там само.
[40] Там само.
[41] Супрасльская летопись. – С. 61.
[42] Там само.
[43] Там само.
[44] Академическая летопись. – С. 111.
[45] Виленская летопись. – С. 85.

що "Князь велики Евнутеи во болшенсьтве будя не полюбился има, и смовили межи собою братия, князь велики Олгирд и князь велики Кестучи, какь бы его оттоле высадити, а некоторому бы межи их сести"[46]. Проте факт того, що Євнутій є посадженим у Вільно, надає йому особливе значення у літописному тексті, що і відображається в його титулуванні як "великого князя". Характер реальної влади Євнутія є достатньо дискусійним внаслідок браку джерел; так, найпоширенішою серед дослідників є думка (сформульована ще К. Стадницьким[47]), котра презентує Євнутія спадкоємцем Гедиміна в якості великого князя, який користувався верховною владою, хоча сучасні дослідники і зауважують, що, незважаючи на статус великого князя, інші сини Гедиміна ігнорували його права і проводили самостійну політику[48]. Проте слід зауважити, що більш обґрунтованою та логічною щодо цього питання є позиція В. Б. Антоновича, на думку якого, після смерті Гедиміна ВКЛ виявилося розділеним на 8 уділів. Опонуючи іншим дослідникам, В. Б. Антонович вказує на помилковість думки про те, що Євнутій був реальним верховним правителем Литви, – був лише удільним князем, в уділ якого увійшли столиця, заснована Гедиміном, та землі, що мали за часів Гедиміна особливе значення як територія, безпосередньо підпорядкована великому князю[49].

Проте, незважаючи на реальний статус Євнутія, для літописця він є "великим князем" – єдиним уособленням верховної влади у Литовській державі. Це можна пояснити тим, що на час написання тексту "Літописця ВКЛ" "багатовладдя" у владній практиці ВКЛ не було і це відбилось на розумінні владних позицій правителів більш раннього періоду.

Починаючи з Євнутія, усі наступні верховні правителі ВКЛ називаються літописцем "великими князями", хоча присутні й анахронізми; так, у тексті частими є позначення Ягайла й Вітовта як великих князів, тоді як реально статусу верховного правителя вони не мали. Наприклад: "А межи всих сынов любили князь Олгирд князя великого Ягаила, и князь велики Кестути полюбиль князя великого Витовта, и нарекли при своих животех их, што имь быти на их мѣстех, на великих княжених"[50] (час правління Ольгерда), "И князь великыи Ягаило поиде Креиву. Князь великы Витовт проводить его до Креива, и князь великыи Ягаило поидеть ис Крева ко Витебску"[51] (час правління Кейстута).

Зазначена тенденція модернізації тексту попередньої епохи може бути пояснена перенесенням "простору досвіду"[52] автора із сучасності, коли для

---

[46] Супрасльская летопись. – С. 61.

[47] *Stadnicki K.* Synowie Gedymina, wielko-władcy Litwy: Monwid – Narymunt – Jewnuta – Koriat. – Lwów, 1881. – 272 s.

[48] *Грыцкевіч А.* Яўнут // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя: Ў 2 т. – Мінск, 2006. – Т. 2. – С. 786.

[49] *Антонович В. Б.* Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда // *Антонович В. Б.* Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упоряд. О. Тодійчук, В. Ульяновський; вступ. ст., ком. В. Ульяновського. – К., 1995. – С. 689–692.

[50] Супрасльская летопись. – С. 61.

[51] Там само. – С. 62.

[52] *Козеллек Р.* Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / Пер. з нім. – К., 2005. – С. 149–161, 350 і далі.

нього у його уявленнях Вітовт і Ягайло вже мали статус "великих князів" і цей титул був невіддільним від них.

У той же час важливим є місце, де згадується, "што имь быти на их мѣстех, на великих княжених"[53], – важливим є саме те, що літописець згадує великі княжіння у множині, тобто Ягайло і Вітовт після смерті Ольгерда і Кейстута успадкують їх владу і стануть верховними правителями. Таким чином, ми маємо дуалізм в уявленні автора, відповідно до якого великим князем є як віленський, так і троцький князь. Зазначена тенденція проявляється і у близькій за характером інформації та ідейним спрямуванням, так званій смоленській частині літопису, щодо посадження великих князів Свидригайла ("И сяде на великое княжение князь велики Швитригаило на Вилни и на Троцѣх"[54]) та Жиґимонта ("И Литва же посадиша великого князя Жигимонта Кесьтутевичь на великое княжение на Вилни и на Троцехь месяца сентября 1 день"[55]). Тобто в більш пізній час ми бачимо, що відбувається поєднання верховної влади в одній особі, проте старі уявлення про великокнязівський статус як Вільна, так і Трок зберігаються, саме тому літописець і акцентує увагу на посадженні великого князя як в одній, так і в другій столиці.

Крім того, із зазначеного вище фрагмента ми бачимо також, що, крім розширеної титулатури правителя – "великий князь", літописний текст містить і скорочений варіант – "князь Олгирд"[56], проте такі випадки є поодинокими і не несуть певної ментальної установки. На відміну від згадок про інших представників роду Гедиміновичів, які не претендують в авторських уявленнях на верховну владу і відповідно титулуються просто як "князь" або лише називаються на ім'я.

Зазначена тенденція щодо титулування верховного правителя докорінно змінюється після укладення Кревської угоди 1385 р. та коронації великого князя Ягайла як короля Польщі. Так, ще навіть у Кревському договорі Ягайло титулується як великий князь: "Nos Jagalo, virtute Dei dux magnus Litwanorum Rusiaeque dominus et haeres naturalis"[57]. Та вже після цього в усіх актових документах він титулується виключно як король. При цьому може зазначатись титул великого князя литовського або лише скорочено "Vladislaus rex Poloniae etc."[58].

Зміна торкається не лише актових документів: відбувається докорінна трансформація уявлень про статус правителя й у літописному тексті.

Саме з особою Ягайла пов'язана трансформація поглядів на верховну владу в літописному тексті. Це можна побачити не лише у "Літописці великих князів литовських", а й у загальноруській частині літопису. Відомості щодо діяльності Ягайла в цій частині літопису є дуже стислими, представлені статтями літопису за 1377, 1387 та 1410 рр.

Найбільше зацікавлення становить повідомлення літопису за 1387 р., де літописець наводить звістку про одруження Ягайла. В цій літописній статті

[53] Супрасльская летопись. – С. 61.

[54] Там само. – С. 57.

[55] Там само.

[56] Там само. – С. 61.

[57] Акт Крэўскай уніі 1385 г. // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. – Мінск, 2010. – Т. 3. Дадатак. А–Я. – С. 424.

[58] АЮЗР. – К., 1893. – Ч. VIII. – Т. I. – С. 6.

бачимо лише церковне сприйняття зазначеної акції. Літописець наводить інформацію щодо одруження Ягайла, його хрещення, але випускає факт коронації, який висувається на перший план у "Літописці великих князів литовських". Важливим у цій літописній звістці також є порівняння характеру титулатури правителя: Ягайло іменується "князь великыи Ягаило Олгирдивичь литовъскыи"[59], в той час як угорського короля літописець називає просто – "корол"[60], що відображає особливе ставлення до королівської влади загалом, – при великій кількості князів, зокрема й великих князів, король завжди залишається один. У статті за 1410 р., що містить повідомлення стосовно війни з Орденом, вже акцептується нове сприйняття верховної (саме королівської) влади, що репрезентоване в особі Ягайла. Літописець спершу повідомляє "На ту осень бысть побоище королу Ягаилу, именемь Владиславу, и князю великому Витовту Кестутевичь с немьци и с пруси"[61]. Титулатура, вміщена в цьому повідомленні, відображає більшу значущість королівського титулу для літописця у порівнянні з великокнязівським. Незважаючи на те, що Ягайло продовжував залишатися великим князем, наводячи короткий варіант титулування, літописець обирає саме титул "корол" як більш значущий. Особливе ставлення до королівської влади тепер переноситься і на Ягайла, так, у тій же літописній статті за 1410 р. зазначається, що після перемоги над Орденом "грады немецькыя пограбиша, но толко три грады не дашася королу Витовту"[62] (у Никифорівському літописі – "королю и Витовту"[63]). Ця традиція скорочення титулу правителя найяскравіше проявляється в "Літописці великих князів литовських", де короткий титул "король" стосовно польського короля часто зіставляється із більш повними, застосованими до великих князів. Саме з вищенаведеного повідомлення літопису ми бачимо, що в найкоротшому варіанті титулатури Ягайло постає перед нами як "король", тобто абсолютизується саме владна сторона, при тому що Вітовт відображається як персоналія, що відображає зміну ставлення до правителя – тепер великий князь литовський, незважаючи на те, що він залишається місцевою верховною владою, у свідомості літописця відсувається на нижчу сходинку, порівняно із королівською владою, яка займає першу сходинку уявної владної ієрархії.

Після коронації у літописному тексті за Ягайлом закріплюється позначення – "король". Жодного разу до кінця "Літописця ВКЛ" він не згадується на ім'я, а лише за титулом – він набуває особливого статусу в уявленнях автора. Це вже простежується з першої згадки, що хронологічно йде після опису коронації: "Тои же зимы будущи королю во Кракове со всими князьми литовскыми и бояре литовськими"[64]. В той же час така зміна титулатури верховного правителя і, відповідно, набуття ним високого статусу короля вилучає з повідомлень про нього титул "великий князь". Хоча в офіційній документації він і надалі репрезентував себе й як великий князь, про що

[59] Супрасльская летопись. – С. 51.
[60] Там само.
[61] Там само. – С. 54.
[62] Там само.
[63] Никифоровская летопись. – С. 32.
[64] Супрасльская летопись. – С. 64.

згадувалось вище. Проте літописець перестає вживати до Ягайла цей титул та переносить його на намісника. Зокрема великими князями починають титулуватись Скиргайло і Вітовт, які в реальності були лише представниками Ягайла у Литві: "Князь же велики Скиригаило, князь великыи Витовът приехавши з Ляхов от брата своего короля"[65].

Таким чином, ієрархія уявлення про владні титули доповнюється новою для Литви "сходинкою" – "король". При цьому, внаслідок вищого її положення відповідно до попереднього титулу – "великий князь", правитель не може посідати одночасно ці дві "сходинки", але водночас як "великий князь" починає мислитись вже не верховний правитель, а його представник. Тобто в уявленнях про титул правителя "великий князь" уже не усвідомлюється як уособлення верховної влади, поступаючись цим на користь титулу "король". Проте до Скиргайла цей перший титул застосовується, лише допоки він має реальну верховну місцеву владу у ВКЛ. Після перебрання влади Вітовтом Скиргайло втрачає статус "великого князя" і в літописному тексті починає титулуватись просто "князь": "Того жь лѣта на осен князь виликии Витовт выведе его ис Киева и дасть ему Копыл, а на Киеве посади князя Скиригаила"[66].

Така тенденція до титулування зберігається і в "Повісті про Поділля", що становить окрему частину "Літописця ВКЛ": "Тогда пак корол почаль просити князя великого Витовта"[67], "И корол почал присылати великому князю Витовту"[68].

За "Повістю про Поділля" ми можемо простежити також рецепцію іншої складової повного титулу правителя ВКЛ – "господарь". За М. Фасмером, походження титулу "господарь" пов'язане із "господь", має значення "господин, повелитель", з нього походить пізніше за часом "государь"[69].

Зазначене титулування правителя ми знаходимо і в актових джерелах. Руському "господарь" ("Мы Владиславъ, съ Божей милости король Польскій, Литовскій, Рускій и иныхъ многихъ землъ господарь"[70]) відповідає польське "hospodar" ("Władislaw Bozey milosthi korol polski y lithowski, ruski y inich mnohich ziemli hospodar"[71]) та латинський відповідник heres (haeres) ("Vladislaus, Dei gratia rex Poloniae Lithuaniaeque princeps supremus et haeres Russiae etc..."[72]).

Таке титулування правителя автором цієї частини літописного тексту можна пояснити саме особою автора, який, найвірогідніше, був світською людиною, близькою до офіційних установ ВКЛ (писарем великокнязівської канцелярії), саме тому мова "Повісті" нагадує мову актів і грамот ВКЛ[73].

---

[65] Там само.

[66] Там само. – С. 65.

[67] Там само. – С. 66.

[68] Там само.

[69] *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева; под ред. и с предисл. Б. А. Лапина. – 2-е изд., стереот. – М., 1986. – Т. I: А–Д. – С. 446.

[70] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1863. – Т. 1. – С. 6.

[71] АЮЗР. – К., 1893. – Ч. VIII. – Т. I. – С. 3.

[72] Там само. – К., 1904. – Ч. I. – Т. Х. – С. 1.

[73] *Чамярыцкі В. А.* Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. – С. 99–100.

Автор літопису застосовує цей титул до верховного правителя 2 рази: вперше до Ольгерда – "Коли господар был на Литовскои земли князь великы Олгирд"[74], вдруге до Вітовта – "А в тыя лѣта князь великыи Витовт господаремь стал на Литовскои земли"[75]. Одного разу цей титул непрямо застосовується до удільного князя Костянтина – зазначається, що він "отехал до Подолъскои земьли и на своемь господарьстве умерл". Таким чином, ми можемо дешифрувати цей титул і його значення в уявленнях літописця, як загальне позначення володаря будь-якого рівня владної ієрархії.

Уявлення літописця щодо набуття та позбавлення верховної влади

З огляду на дослідження уявлення про верховну владу авторів літописного тексту, особливої важливості набувають звістки про набуття статусу верховного володаря та його припинення.

Першим згадуваним правителем Литви у "Літописці ВКЛ" є Гедимін. Походження його влади літописцем не обґрунтовується, і, вірогідно, система його уявлень не потребує цих обґрунтувань, внаслідок значного проміжку часу, що відділяє час правління Гедиміна (1316–1341) від часу творення першопочаткової частини "Літописця ВКЛ" (кінець XIV ст.) та відповідно зміни декількох поколінь володарів. Для автора першопочаткової частини пам'ятки влада Гедиміна була безсумнівною; це бачимо з того, що генеалогія наступних правителів виводиться саме від нього: "Aput ducem magnum Lithuanie Gediminum erant septem filii"[76] ("У великого князя Кгедимина литовского 7 сынов было"[77]).

Таким чином, ми бачимо закріплення у свідомості літописця положення про нащадків Гедиміна як носіїв права на верховну владу у ВКЛ. Літописець перераховує закріплення Гедиміном окремих земель за його синами: "Монтивиду даль отець Корачев да Слонимь, Наримонту Пинеск, Олгирду, королеву оцу, Крево; да к тому князь витебскыи сынов не держаль, приняль его к дотьце, Витебъскь в зяти. Евнутия осадиль во Вильни на великомь княжени, а Кестутию Троки, Корьяту Новьгородок, а Люборта принял володимеръскыи князь к дотьце во Володимер и в Луцеськь и во въсю землю Волыньскую"[78]. Важливим є факт посадження великого князя на престол, який здійснюється легітимним шляхом, хоча ми й бачимо негативне ставлення до Євнутія, проте у літописця немає й сумніву у його праві на верховну владу, бо вона легітимізована шляхом посадження його батьком, а не самостійного зайняття; важливим саме в цьому контексті є формулювання "осадиль".

На противагу легітимному шляху набуття влади, в тексті знаходимо приклади й спроб незаконного здобуття великокнязівських прав. Так, ми бачимо спробу Вітовта захопити Вільно – "князь велики Витовт приде к Вилни, хотя засести, а княгиня великая бѣ Анна тогьда у Городне. Вилневци же тогда не вдашася ему, зане бѣ тогда правду дали королу Скиригаилу"[79]. Отже, тут вже

[74] Супрасльская летопись. – С. 66.
[75] Там само.
[76] Origo regis Jagyelo et Wytholdi ducum Lithuanie. – С. 115.
[77] Виленская летопись. – С. 85.
[78] Супрасльская летопись. – С. 61.
[79] Там само. – С. 64.

маємо формулювання “хотя засести”, тобто самочинний не виправданий законним правом шлях здобуття великокнязівської влади. Загалом відзначимо, що літописець ставиться до Вітовта позитивно і намагається виправдати й цю його акцію, зазначаючи, що “во Вилню послаль король старосту своего лядского. А князю великому Витовту тогды держащю Луческь и всю землю Волынскую, а в Литовскои земли отчину свою. И бысть ему нужньо, ижь чего преже не бывало в Литовскои земли, сторонамь владѣющьмь великимь княжениемь. Тогда свѣть сотвори со многими князьми и бояры литовскими”[80]. І безперечно вже, коли Вітовт здобуває владу у Литві, ми бачимо, що автор тексту надає цій події характеру абсолютної законності та правочинності.

Згадки про набуття статусу “великого князя” в літописі доцільно навести у таблиці 2.

Таблиця 2.

Згадки про вокняжіння правителів у “Літописці ВКЛ”

Великий князь	Згадка літопису про вокняжіння
Євнутій	“Евнутия осадиль во Вильни на великомь княжени”[81]
Ольгерд	“И князь великыи князь Кестути рече брату своему, великому князю Олигрду: «Тобѣ подабаеть княземь великимь быти во Вилнѣ; ты стареши брать, а я с тобою заодно живу». И посади его на великомь княжени Вилни, а Евнутию даль Ижеславль”[82]
Ягайло	“и князь велики Кестути не остави брата своего, великого князя Олгирда. Какь до его живота в одинотьстве с нимь были, почнеть держати княземь великим во Вилни сына его, князя великого Ягаила. И почнеть пакь приездити ко старымь думамь, какь ко брату приѣзьчиваль ко стареишему”[83]
Кейстут	“А какь сяде князь великыи во Вилни, Кестутеи пошлеть 2 человекы к Полоцьку, одного у рать, а другого к городу”[84]
Скиргайло	“Отшедши от города Смоленского князь вликыи Скиригаило и поиде во свою землю Литовскую, и нача княжити во Троцех”[85]
Вітовт	“Какь выеде из Немець князь велики Витовт на великое княжение”[86] “А в тыя лѣта князь великыи Витовт господаремь стал на Литовскои земли”[87]

Зі звісток, наведених у таблиці 2, бачимо, що важливим аспектом для літописця є обґрунтування права влади “великого князя”. Зазначене питання щодо Євнутія було розглянуто раніше. Щодо Ольгерда автор літописного тексту наводить слова Кейстута, який обґрунтовує права брата на трон його старшинством у Гедиміновому роді. В цій згадці ми також бачимо зовнішнє посадження великого князя Ольгерда: “посади его на великомь княжени

[80] Там само.
[81] Там само. – С. 61.
[82] Там само.
[83] Там само.
[84] Там само. – С. 62.
[85] Там само. – С. 64.
[86] Там само. – С. 65.
[87] Там само. – С. 66.

Вилни"[88] Кейстут. Ту ж саму ситуацію ми маємо і у випадку Ягайла – його Кейстут "почнеть держати княземь великим во Вилни"[89].

Для посилення образу спадковості верховної влади у ВКЛ, крім того, переслідуючи свою основну мету – виправдання прав на трон Литви Вітовта, літописець наводить інформацію щодо призначення Вітовта та Ягайла спадкоємцями відповідно до волі Кейстута та Ольгерда.

Зовсім іншу ситуацію спостерігаємо у звістках щодо власне Кейстута, тут ми бачимо, що він займає трон самочинно після того, як "Князь пакь великы Кестутеи, собрався своею моцию и вженеть во город во Вилню, иметь князя великого Ягаила и со братиею и с матерью"[90]. Проте звістку про посадження Кейстута літописець дипломатично оминає, обмежуючись лише повідомленням того факту, що "сяде князь великыи во Вилни"[91]. Це може бути пояснене тим, що Кейстут є батьком Вітовта і його "не зовсім" легітимне княжіння може негативно вплинути на образ самого Вітовта, висвітлення якого з позитивної сторони є основним завданням літописця.

Щодо князя Скиргайла, якого літописець називає також "великим князем", у творі немає згадок про його посадження на великокнязівський престол, наявна лише згадка про те, що він почав княжити в Троках. Це ще раз підтверджує те, що надання у свідомості автора твору Скиргайлові титулу "великий князь" пов'язане не з реальним його становищем у Литві, а саме тим, що після обрання Ягайла королем в уявленні про владні позиції стає порожнім місце верховного правителя у ВКЛ, яке літописець і "передає" Скиргайлові.

Коротке повідомлення про Вітовта, що ми маємо у Супрасльському літописі, може бути пояснене лише характером списку, бо загалом для автора саме Вітовт є ключовою фігурою усього оповіданого сюжету. Значно більш широке повідомлення про його вокняжіння ми знаходимо в інших списках літописів першого зводу, зокрема у Віленському та Слуцькому. Так, літописець не лише обґрунтовує легітимність великокнязівської влади Вітовта у ВКЛ запрошенням короля ("присла к нему король посла и з братомо своимь Скиргаиломь, а рекучи: «Больши того, брате, не теряи земли Литовъское, очыны нашее и своея, а поди, братѣ, к намь у мирь и у велику любов братскую, возми собѣ великое княжение у Вилни»"[92]), який в уявленнях автора є уособленням верховної влади, проведеною нарадою з "князми своими", спадкоємністю трону внаслідок приналежності Вітовта до Гедимінового роду, а й надає цій події характеру загальнодержавного "свята": "И рада была ему вся земля Литовьская и Руская"[93]. Тобто сприйняття Вітовта як великого князя було загальнодержавним, як намагається показати автор літопису. Крім того, символічним є те, що "присла к нему король посла и з братомо своимь Скиргаиломь", тобто фактично на владу Вітовта запрошує особа, яка у свідомості читача тексту на цей період є великим князем (Скиргайло).

---

[88] Там само. – С. 61.

[89] Там само.

[90] Там само. – С. 62.

[91] Там само.

[92] Слуцкая летопись // ПСРЛ. – М., 1980. – Т. XXXV: Летописи белорусско-литовские. – С. 71.

[93] Там само.

Крім звісток, за якими ми можемо схарактеризувати процес набуття прав великого князя, "Літописець ВКЛ" надає нам інформацію і про дещо відмінну процедуру набуття королівських прав. В описі подій, пов'язаних із коронацією Ягайла, літописець підкреслює важливість схвалення цієї акції найближчим оточенням правителя: "Он же, князь великыи Ягаило, змовилися из свою материю, и с великою княгинию Ульяною, и со братиею своею, и со всими князи и бояре Литовския земли, и поѣхав Кракову, в Лядску землю"[94]. Це свідчить й про те, що в уявленнях автора літопису великий князь не є абсолютним володарем, воля якого – єдиний носій та джерело права, а його владні повноваження є обмеженими, хоча й лише формально, "братиею", тобто іншими представниками роду Гедиміновичів та вищим шляхетством Литви. Але зазначені обмеження влади правителя постають перед нами лише в цьому окремому випадку, який є скоріше винятком, ніж правилом. Тут ми маємо особливу ситуацію – рішення приймається щодо іншого престолу, в іншій державі, тобто це є акцією не внутрішньої, а зовнішньої політики і потребує, крім волі правителя, також і легітимізації шляхом схвалення найближчим оточенням великого князя.

Крім того обряд посадження, внаслідок якого набувається великокнязівська влада, у випадку з набуттям королівської влади замінюється обрядом коронації, який є не лише відміним від обряду посадження, а й пов'язаним із здійсненням більшого ряду дій, на що також вказує літописець: "Тамо же самь крестися и братия его, и князи, и бояре Литовския земли. И поняль за себе кролевну Ядвигу, и корунован быстъ того короловства коруною"[95]. З цієї звістки ми бачимо, що після коронації Ягайло, хоча й переходить на вищий "щабель" владної ієрархії, проте й одночасно стає в уявленні літописця дещо відстороненим від власне Литви внаслідок його приналежності до Корони Польської – вона хоча й стає дещо "ближчою" у свідомості литовського книжника, проте його герої, перебуваючи на території Польського королівства, перебувають неначе в "чужому" просторі. Хоча Ягайло продовжує залишатись для літописця "своїм", все це бачимо зокрема у таких згадках літопису: "Тои же зимы будущи королю во Кракове со всими князьми литовскыми и бояре литовськими"[96], "Князь же велики Скиригаило, князь великыи Витовът приехавши з Ляхов от брата своего короля"[97].

Важливим аспектом також є розкриття процесу легітимізації місцевої влади у літописному тексті і, відповідно, участі в акціях зазначеного характеру представників верховної влади. Так, за літописним текстом ми бачимо, що великий князь має право наділення уділом за власним рішенням, що ми можемо спостерігати за звістками про надання уділів Ягайлом Вітовту, Вітовтом Скиргайлу та іншими.

Протилежною точці початку правління є точка його завершення, в більшій частині випадків – це смерть правителя. Згадки про смерті великих князів, наявні у аналізованому літописному тексті, узагальнимо у таблиці 3.

---

[94] Супрасльская летопись. – С. 64.

[95] Там само.

[96] Там само.

[97] Там само.

Таблиця 3.

Згадки про смерть правителя у “Літописці ВКЛ”

Великий князь	Згадка літопису про смерть
Ольгерд	“Потомь пакь князь велики Олгирдь умре”[98]
Кейстут	“И какь к Вилни поѣхали, князя великого Кестутия, дяду своего, оковав, ко Креву послали и всадили во вежю, а князя великого оставили Витовъта еще во Вилни. И тамо во Креиве пятои нощи князя великого Кестутия удавили коморникы князя великого Ягаилавы: Прокша, што воду даваль ему, а были ины, Мостев брат а Кучюкь а Лисица Жибентяи. Таков конець стался князю великому Кестутию”[99]. “По смерти пакь князя великого Кестутия пошлеть князь великыи Ягаило князя великого Витовта во Креиво”[100]
Скиргайло	“И с того пиру князь Скиригаило такь поѣхаль за Днепр к Милославичемь и тамо разболися. Канонь канона Крещения, в суботу, вха в город во Киев болень, болев 7 днеи, преставися в среду. И понесося на главах его священници, поюще пѣсни отходные, с свещами, из града Киева ко свети Богородици Печерскои. И положень бысть чюдныи князь Скиригаило, добрыи, наречены во светомь крещени Иоан, подле гроба святого Федосия Печеръского. Князь же велики Витовът услышав, ижь князь Скиригаило преставися, и посла князя Ивана Ольгимонтовичь ко Киеву, и да ему держати Киев”[101]
Вітовт	“князя великого Витовта в животе не стало”[102]

На відміну від звісток про інтронізацію звістки про смерть правителя носять виключно характер констатації факту, окрім звістки про смерть Скиргайла. Однак, щодо особливого ставлення автора до цього князя писав, зокрема, В. А. Чемерицький, пояснюючи це тим, що Скиргайло, на відміну від інших литовських князів, прийнявши православ’я, залишився йому вірним до самої смерті[103].

Крім того, у літописному тексті на прикладі долі великого князя Євнутія можемо побачити інший шлях позбуття верховної влади, щодо цього зазначається, що Кейстут “князя великого Евнутия, инял”[104], ця звістка також носить характер простої констатації факту.

Таким чином, можемо бачити, що повідомлення щодо смерті правителів чи втрати ними владних повноважень не є розлогими, проте сам факт їх включення до літописного тексту є свідченням того, що у свідомості інтелектуалів того часу вони є важливими і, можна припустити, саме внаслідок того, що ці смерті призводять до змін на владних позиціях.

[98] Там само. – С. 61.
[99] Там само. – С. 63.
[100] Там само.
[101] Там само. – С. 65.
[102] Там само. – С. 67.
[103] *Чамярыцкі В. А.* Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. – С. 102.
[104] Супрасльская летопись. – С. 61.

Дія правителя: функціональні особливості та сфери здійснення

Для дослідження функціональних особливостей уявлень про характер верховної влади, сфер діяльності, у котрих має відповідні прерогативи правитель та на які повинна спрямовуватись уособлювана ним верховна влада, доцільним є здійснити аналіз конкретних акцій правителів, відомості щодо яких автори "Літописця ВКЛ" наводять у літописному тексті.

За повідомленнями "Літописця великих князів литовських" можна виокремити 65 акцій правителів різного характеру. При цьому характер сукупності акцій, які наводить кожен конкретний автор певного фрагменту тексту, не є однаковим.

Здійснимо аналіз характеру відібраних літописцями дій правителів за трьома основними критеріями поділу: 1) акції в галузі зовнішньої та внутрішньої політики; 2) акції мирного та мілітарного (військового) характеру; 3) акції за конкретно-функціональними особливостями.

Загалом слід зазначити, що в тексті власне "Літописця ВКЛ", який належить першому авторові, ми знаходимо відомості щодо 21-ї акції правителів, другий автор подає нам інформацію щодо 31-ї окремої акції, та автор "Повісті про Поділля" вміщує у свій текст згадки про 13 окремих дій верховних правителів.

Порівнюючи повідомлення літописців про акції, що здійснюються правителями всередині країни та мають зовнішньополітичне спрямування, ми бачимо, що в авторів власне "Літописця ВКЛ" спостерігаємо переважання внутрішньополітичних акцій. Так, перший автор згадує лише дві акції у галузі зовнішньої політики, а саме: направлення посольства Ягайлом в Орден "какь князь великии Ягаило посылаеть к вамь часто Воидила и уже записалься с нами, какь тебе изьбавити своих месть"[105] та намір Кейстута про укладання угоди з мазовецьким князем Янушем щодо допомоги у боротьбі з Ягайлом. Саме звістка про другу акцію – не реалізовану, а саме потенційну, за словами автора, "надияся на князя Януша мазовского"[106], дає змогу стверджувати, що літописця цікавлять не лише зреалізовані актуалізовані дії правителя, а і його наміри. Це також підкреслює особливе ставлення автора літописного тексту до характеру діяльності правителя; можна припустити, що автор вважав, що не актуалізовані дії правителя також призводять до певних наслідків, які набувають неабиякої важливості внаслідок того, що здійснюються на найвищому владному рівні у державі. На противагу цьому у частині, написаній першим автором, бачимо повідомлення про 19 дій правителів у сфері внутрішньої політики. Інформація такого ж характеру міститься і у частині, витвореній другим автором "Літописця ВКЛ": 4 зовнішньополітичних дії проти 27-ми внутрішньополітичних.

Дещо іншу ситуацію ми спостерігаємо у "Повісті про Поділля". Автор цієї частини подає нам інформацію про 13 акцій, з яких 5 зовнішньополітичних, 8 внутрішньополітичних. Саме в цій частині правитель виступає дедалі більше "націленим назовні"; це можна пояснити метою написання цієї частини літописного тексту (обґрунтування прав ВКЛ на Подільську землю).

[105] Там само. – С. 62.
[106] Там само. – С. 63.

Аналізуючи літописні звістки шляхом розподілу на ті, що пов'язані із здійснюваними акціями мілітарного та мирного характеру, зазначимо, що у літописі переважають повідомлення саме мирного характеру.

Верховна влада, як вже зазначалось вище, спрямовується всередину країни і має переважно мирний характер. Хоча наявна й суттєва кількість згадок про військові акції правителя у літописному тексті, в середньому по всьому тексту "Літописця ВКЛ" вони складають 35,4% від усіх згадуваних літописцем акцій.

Найбільший інтерес для аналізу притаманних авторам літописного тексту уявлень щодо функцій правителя та конкретних галузей здійснення ним своїх прерогатив для нас становить розподіл дій правителя за третім критерієм.

Узагальнити усю сукупність згадок ми можемо, розбивши їх на такі логічно-аналітичні групи: рішення щодо успадкування; надання володінь, призначення намісників; виведення з уділів; посольства, переговори, укладання договорів різного характеру; акції в галузі релігійної політики; ув'язнення та страти; походи; особистісні акції правителя. Структуру акцій правителів за цим критерієм можна побачити у таблиці 4.

Таблиця 4.

Структура акцій правителів за їх конкретно-функціональними особливостями та сферою здійснення (поділ за авторами)

Характер/сфера акції	"Літописець великих князів литовських"		"Повість про Поділля"	Разом
	1-ий автор	2-ий автор		
Рішення щодо успадкувань	2	0	0	2
Надання володінь, призначення намісників	3	11	5	19
Виведення з уділів	0	1	1	2
Посольства, переговори, договори	7	4	3	14
Особистісні акції правителя	1	2	0	3
Походи	4	9	4	17
Ув'язнення, страти	4	1	0	5
Акції в галузі релігійної політики	0	3	0	3
Всього	21	31	13	65

З цієї таблиці бачимо, що в повідомленнях усіх трьох авторів є згадки про надання володінь або призначення намісників чи воєвод у конкретні землі або міста, про здійснені переговори, направлені посольства, укладені договори чи наміри укласти договори, що стосується ситуації, описаної вище. Таким чином, ми бачимо, що верховний правитель в уявленнях літописця постає персоналізованим носієм ідеї порядку. Крім того, наскрізною темою усіх структурних частин "Літописця ВКЛ" є тема війни, протягом усього тексту автори подають інформацію щодо різноманітних походів, битв, інших акцій мілітарного характеру, з цього ми бачимо наявність у свідомості авторів літописного тексту образу правителя-воїна. Відсутність згадок щодо окремої категорії подій в певній частині тексту, написаній окремим

автором, не свідчить про відсутність подій такого характеру в зображуваний автором період, а говорить про те, що він не включив їх до свого тексту внаслідок того, що не вважав їх пріоритетними для зображення образу правителя, який в той же час є персоніфікованим втіленням верховної влади.

Важливою тенденцією, яку ми бачимо, є те, що літописці подають нам звістки про 21-ну акцію, що прямо стосується зв'язків верховної і місцевої влади, а саме згадки про призначення намісників, надання уділів, виведення з уділів. При цьому бачимо лише 2 згадки про припинення владних повноважень на місцевому рівні, а саме про виведення з Києва Володимира Ольгердовича Вітовтом: "и приѣха к нему князь Волидемѣр. Того жь лѣта на осен князь виликии Витовт выведе его ис Киева"[107] – та про припинення Вітовтом уряду воєводи, призначеного Федором Коріатовичем для подільських міст: "И воеводу князя Федора, што на тых городех, на имя Нестиса, вынел"[108]. Ця тенденція свідчить про те, що для літописця важливішою є актуальна влада на місцевому рівні і сам процес її поставлення, а не процес позбавлення влади попередніх її носіїв.

Крім того, ми бачимо, що для авторів тексту важливим є притаманне верховній владі право здійснення судочинства, на що вказує наявність 5-ти звісток про випадки ув'язнення і страт.

Особливо цікавою для розуміння співвіднесення носія влади з його прерогативами і конкретно людськими діями конкретного правителя та наслідками, до яких вони призвели, є категорія особистісних акцій правителя, до яких ми віднесли видання заміж за Воїдила княжни Марії Ягайлом ("князь велики Ягаило поведеть его велми во высокых, и дасть за него сестру свою родную, княжьню Марию"[109]). Ця акція, зокрема, також послугувала фактором, що призвів до подальшої конфронтації між Кейстутом і Ягайлом. Наступним є повідомлення про хрещення Ягайла: "Тамо же самь крестися и братия его, и князи, и бояре Литовския земли"[110], що, оскільки великий князь є носієм верховної влади, відповідно привело до хрещення в католицтво як еліти, так і звичайного населення ВКЛ. Третьою найбільш цікавою із згадуваної категорії акцій є дія Скиргайла, – як зазначає літописець, "князя Юря, князь великы Скиригаило исцелив его от ран"[111]. Ця дія має велике значення для характеристики спектру можливих дій правителя, що заслуговують на включення до літописного тексту, на думку його автора, бо призводить до наступної акції вже іншого характеру, а саме: "посади его на великомь княжени Смоленскомь"[112].

За повідомленнями "Літописця ВКЛ" також простежуються і уявлення літописця про характер зв'язків правителя із релігією. Так, у частині, яка створена другим автором власне "Літописця ВКЛ", в повідомленнях, які слідують за коронацією Ягайла, містяться дані щодо його подальшої релігійної політики: "И оттоле начаша крестити Литву в латынскую вѣру, и присла арцибискупа к Вилни в Литовскую землю, и тогда начаша костелы ставити

[107] Там само. – С. 65.
[108] Там само. – С. 66.
[109] Там само. – С. 61–62.
[110] Там само. – С. 64.
[111] Там само.
[112] Там само.

по всеи Литовъскои земли"[113]. Таким чином, маємо повідомлення про: 1) хрещення Литви в католицтво; 2) призначення архієпископа у Вільно; 3) будівництво католицьких соборів на території ВКЛ. Усі ці акції літописцем відповідно пов'язуються власне з особою правителя – зведеного у королівський статус Ягайла. Притому перша і третя акції мають не лише релігійний, а й політичний характер.

Враховуючи те, що, найвірогідніше, автором другої частини "Літописця ВКЛ" була особа духовного сану[114], ми простежуємо на прикладі саме цієї частини прийняття автором позиції щодо священного характеру влади правителя.

Зокрема успіхи правителя у свідомості літописця (що найяскравіше помітно у другого автора "Літописця великих князів литовських") зумовлюються Божою волею. Так, ми бачимо у літописі звістки такого характеру: "бог поможе великому князю Витовту"[115].

Важливим аспектом для характеристики уявлень авторів літописного тексту про дію верховного правителя є окреслення природи акцій, здійснюваних удільними правителями на місцевому рівні. Дії удільних місцевих правителів також, на думку літописця, є наслідком діяльності верховного правителя, бо здійснюються за його волею, яка є найвищим джерелом прийняття будь-яких рішень у державі, що можна проілюструвати таким літописним повідомленням: "Князь же Сккиригаило божиею помощию, великого князя Витовта повелениемь взя Черкасы и Звинигород и возовратися пакы ко Киеву"[116]. Отже, акції Скиргайла – походи на Черкаси і Звенигород – літописцем приписуються волі великого князя Вітовта, а їхній успіх зумовлений Божою допомогою.

Як зазначає О. Русіна, верхівка місцевого нобілітету, без сумніву, мала можливість впливати на рішення місцевого правителя; водночас той залишався у сфері верховного права "господаря" й мав коритися його волі[117]. Таким чином, місцевий князь або намісник великого князя виступав ніби посередником між місцевим суспільством і великим князем. Зазначена позиція акцептується і свідомістю литовських книжників. Так, найбільш яскраво це ілюструють відомості смоленської частини літописного тексту щодо подій у Смоленську після смерті великого князя Жиґимонта. Літописець вміщує у текст слова пана Андрія Ісаковича, який "Смоленеск дръжал от Жидимонта"[118], що підтверджують вищезазначені твердження: "то же князь литовьски и паны и вся земля Литовьская кого посадить на великом княженьи, и вамь от Литовьскои земли не отступити и великого князя литовьскаго, а к иному не приступати, а мене вамь держати у себе воеводою, докуль сядетъ на Вилни князь великии"[119]. Це засвідчує те, що у свідомості автора

[113] Там само.

[114] *Чамярыцкі В. А.* Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. – С. 114.

[115] Супрасльская летопись. – С. 65.

[116] Там само.

[117] *Русіна О.* Політичні аспекти взаємодії держави й суспільства (часи ординської та литовської зверхності) // Влада і суспільство в Україні. Історичний контекст / Відп. ред. В. А. Смолій. – К., 2013. – С. 63.

[118] Слуцкая летопись. – С. 77.

[119] Там само.

воєвода є представником верховної влади, яку уособлює великий князь. Після цього автор наводить відомості щодо присяги смолян. Підтвердження впливу місцевого нобілітету на місцеву владу можна знайти у звертанні Андрія Ісаковича до смоленських бояр під час повстання чорного люду: "Пань Андреи почал ся радити из бояры смоленьскиими, и бояре ему молвили: «Вели, пане, дворяномь своим убиратися во изброи, а мы с тобою. Чи лепши датися им у рукы». И пошли с копьи на конех противь имь"[120].

Загалом ми можемо стверджувати про надзвичайну важливість теми верховної влади та особливе місце, яке вона займала у свідомості авторів білорусько-литовських літописних творів.

У статті здійснено аналіз уявлень про верховну владу крізь призму використовуваних авторами літописного тексту титулів правителя. Виявлено, що для аналізованого періоду відсутня усталена стандартизована формула титулування правителя. Найвищим князівським титулом на першому етапі історії ВКЛ був "великий князь", його носій є єдиним уособленням верховної влади у Литовській державі. Зазначена тенденція щодо титулування у літописному тексті верховного правителя докорінно змінюється після укладення Кревської угоди 1385 р. та коронації великого князя Ягайла як короля Польщі. Ієрархія уявлень про владні титули доповнюється новою для Литви "сходинкою" – "король". При цьому, внаслідок вищого статусу нового титулу порівняно з попереднім, правитель у свідомості літописця не може посідати одночасно ці дві "сходинки". Тому "великий князь" починає мислитись вже не як верховний правитель, а як його представник. Таким чином, в уявленнях про титул правителя "великий князь" вже не усвідомлюється як уособлення верховної влади, поступаючись цим на користь носія титулу "король".

Також було розглянуто уявлення літописців щодо набуття та позбавлення верховної влади через літописні згадки про інтронізацію та смерть правителя. На прикладі "Літописця великих князів литовських" ми бачимо закріплення у свідомості литовської інтелектуальної еліти положення про нащадків Гедиміна як носіїв права на верховну владу у ВКЛ. У тексті "Літописця ВКЛ" знаходимо повідомлення як про легітимний шлях набуття влади, зокрема внаслідок успадкування, так і про спроби незаконного здобуття великокнязівських прав. Літописний текст надає нам інформацію і про дещо відміну процедуру набуття королівських прав.

На відміну від звісток про інтронізацію, звістки про смерть правителя носять виключно характер констатації факту, проте сам факт їх включення до літописного тексту є свідченням того, що у свідомості інтелектуалів того часу вони є важливими, і, можна припустити, саме внаслідок того, що призводять до змін на владних позиціях.

Було розглянуто функціональні особливості та характер верховної влади у ВКЛ, сфери діяльності правителя через згадки про конкретні акції правителя. З'ясовано, що у свідомості авторів літописного тексту діяльність верховної влади спрямовується, головним чином, всередину країни і носить переважно мирний характер. Верховний правитель в уявленнях літописця постає персоналізованим носієм ідеї порядку.

[120] Там само. – С. 78.

Таким чином, на підставі усього вищевикладеного можна говорити про надзвичайно велике значення, яке мають літописні джерела, зокрема білорусько-литовські літописи, для реконструювання системи уявлень інтелектуалів періоду існування Великого князівства Литовського. Проведене дослідження не вичерпує усього спектру питань, пов'язаних із проблемою уявлень про верховну владу, але є свідченням перспективності даного напряму наукових студій.

Олександр Ящук (Київ). **Уявлення про верховну владу в першому зводі білорусько-литовського літописання: (На прикладі "Літописця великих князів литовських").**

Статтю присвячено проблематиці уявлень про верховну владу у першому зводі білорусько-литовського літописання (на прикладі "Літописця великих князів литовських"). Здійснено аналіз використовуваних авторами літописного тексту титулів правителя Великого князівства Литовського; розглянуто уявлення літописців щодо набуття та позбавлення верховної влади; визначено функціональні особливості, характер верховної влади, сфери діяльності правителя.

Ключові слова: уявлення, верховна влада, титул, великий князь, Велике князівство Литовське, білорусько-литовське літописання, літописець, "Літописець великих князів литовських".

Александр Ящук (Киев). **Представление о верховной власти в первом своде белорусско-литовского летописания: (На примере "Летописца великих князей литовских").**

Статья посвящена проблематике представлений о верховной власти в первом своде белорусско-литовского летописания (на примере "Летописца великих князей литовских"). Осуществлен анализ используемых авторами летописного текста титулов правителя Великого княжества Литовского; рассмотрены представления летописцев о приобретении и лишении верховной власти; определены функциональные особенности, характер верховной власти, сферы деятельности правителя.

Ключевые слова: представление, верховная власть, титул, великий князь, Великое княжество Литовское, белорусско-литовское летописание, летописец, "Летописец великих князей литовских".

Oleksandr Yashchuk (Kyiv). **The Idea of a Supreme Authority in the First Code of the Belarusian-Lithuanian Chronicles: (Based on the Example of the "Chronicler of the Grand Dukes of Lithuania").**

This study is devoted to the idea of the supreme authority in the first code of the Belarusian-Lithuanian chronicles (drawn from the example of the "Chronicler of the Grand Dukes of Lithuania"). The article analyzes titles of the supreme ruler of the Grand Duchy of Lithuania which were used by the authors of the chronicle. It also investigates the chronicler's understanding of the gaining and deprivation of power. The author pays particular attention to the functional characteristics of the power, nature, and fields of the supreme ruler's activity.

Key words: idea, supreme authority, title, grand duke, Grand Duchy of Lithuania, Belarusian-Lithuanian chronicles, chronicler, "Chronicler of the Grand Dukes of Lithuania".

Леонід ТИМОШЕНКО (*Дрогобич*)

БЕРЕСТЕЙСЬКА (РАДЗИВІЛІВСЬКА) БІБЛІЯ 1563 РОКУ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА РЕЛІГІЙНІ КУЛЬТУРИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ (ДО 450-РІЧЧЯ ВИДАННЯ ПАМ'ЯТКИ)[1]

У XVI ст. лише в двох містах на території Великого князівства Литовського та прилеглих до нього руських воєводств Речі Посполитої було видрукувано повні варіанти Біблії: польськомовну в Бересті (1563) і руськомовну (церковнослов'янською) в Острозі (1581)[2]. Акцентована ситуація повинна привертати більш прискіпливу (у тому числі й порівняльну) увагу дослідників до цих неординарних подій східноєвропейської релігійно-культурної історії. Проте якщо історіографія Острозької Біблії налічує сотні позицій різномовної літератури, виданої в різний час, то цього не скажеш про Берестейську Біблію, яка предметно досліджувалась переважно польською гуманітаристикою.

Вочевидь, історіографію Берестейської Біблії варто починати зі згадок пам'ятки в каталогах стародруків XIX ст. Так, одну із перших предметних спроб локалізації збережених примірників кодексу та їх опису здійснив відомий польський бібліограф Кароль Естрайхер, якому було відомо про 25 примірників стародруку у складі різних польських колекцій[3].

Щодо фіксації збережених примірників Берестейської Біблії, а відтак і спроб розрахунку накладу, то від часів К. Естрайхера ситуація змінилася кардинально. Білоруські дослідники ще зовсім недавно описували лише один примірник пам'ятки, що зберігся у фондах Бібліотеки РАН у Санкт-Петер-

---

[1] В основу статті покладено текст доповіді автора на міжнародному круглому столі "Брестская Библия – уникальный памятник культуры XVI в.: к 450-летию издания", Брест, 28–31 травня 2013 р.

[2] Третя повнотекстова (друга польськомовна) Біблія була видана в 1572 р. У зв'язку з тим, що текст Старого Заповіту перекладав протестант Шимон Будний, який написав і передмову до видання, пам'ятку деколи називають Біблією Ш. Будного. Друкування було розпочато в Несвіжі, унаслідок чого кодекс називають також і Несвізькою Біблією. Однак після того, як Несвіж перейшов до рук римо-католика Миколая Криштофа Радзивіла (Сиротки), друкування було перенесено і завершено в іншому місці. Припускають, що це міг бути Лоськ, Уздза або ж Заславль поблизу Мінська. Так само, в літературі немає одностайності щодо друкаря Біблії 1572 р. Див., напр.: *Ісаєвич Я.* Літературна спадщина Івана Федорова. – Львів, 1989. – С. 26; *Галенчанка Г.* Невядомыя і малавядомыя помнікі духоўнай спадчыны і культурних сувязей Беларусі XV – сярэдзіны XVII ст. – Мінск, 2008. – С. 93–94; *Нікалаеў М. В.* Кніжная культура Вялікага Княства Літоўскага // Гісторыя беларускай кнігі. – Мінск, 2009. – Т. 1. – С. 183; *Падокшын С., Будны С.* Вялікае Княства Літоўскае: Энцыклапедыя. – Мінск, 2005. – Т. 1. – С. 352; та ін.

[3] *Estreicher K.* Bibliografia Polska. – Kraków, 1894. – T. XIII. – S. 16.

бурзі[4]. Знавець історії білоруської книги М. Ніколаєв навів дані про п'ять примірників у бібліотеках Санкт-Петербурга[5], російський книгознавець Є. Немировський – про стільки ж примірників у фондах Російської державної бібліотеки[6]. Закаталогізовано один примірник Біблії в Україні (Наукова бібліотека Одеського національного університету ім. І. Мечникова)[7]. Щодо пострадянського простору, ситуація помітно змінилась під час роботи згаданого круглого столу у Бересті, на якому було зібрано інформацію про кілька десятків примірників Біблії з книгосховищ України, Білорусі, Росії, Литви та Польщі.

Однак на пострадянському просторі досі побутують приблизні уявлення про наявність примірників Берестейської Біблії в західно- та центральноєвропейських книгозбірнях. Так, наприклад, Є. Немировський згадує лише про п'ять описаних примірників Бібліотеки ім. Оссолінських у Вроцлаві, три – Головної бібліотеки університету Адама Міцкевича в Познані та інші поодинокі примірники польських колекцій[8]. Тим часом, у сучасній польській історіографії, завдяки зусиллям І. Квілецької, подається вражаюча інформація, згідно з якою кількість збережених примірників Берестейської Біблії сягає 100 одиниць – цифра абсолютно рекордна у порівнянні з іншими тогочасними стародруками Святого Письма. Причому йдеться про збереженість пам'ятки у книгозбірнях, поза приватними колекціями та бібліотеками сучасних євангельських громад, доступ до яких є, зрозуміло, досить важкою справою[9].

Ще раз підкреслю, що про систематичне вивчення Берестейської Біблії можна говорити лише в стосунку до польської науки. Передовсім, варто назвати низку енциклопедичних та бібліографічних видань, в яких подається докладна інформація про Берестейську Біблію, а також вказується спеціальна література[10]. Назагал, у працях польських учених Берестейська Біблія вивчається як предмет книжкової культури, лінгвістики, літературознавства, історії Реформації, мистецтвознавства, біблійної герменевтики, текстології та кодикології. Для осягнення здобутків усієї польської історіографії, зрозуміло, потрібно написати окреме дослідження, тому обмежуся в цій статті оглядом найбільш важливих праць[11].

Спеціальні рефлексії про пам'ятку подали ще відомі польські філологи кінця XIX – початку XX ст. Так, О. Брікнер висловив цікаві думки щодо

---

[4] *Галенчанка Г.* Невядомыя і малавядомыя помнікі духоўнай спадчыны... – С. 91.

[5] *Нікалаеў М. В.* Кніжная культура Вялікага Княства Літоўскага. – С. 180.

[6] *Немировский Е. Л.* Брестская Библия // *Немировский Е. Л.* Иван Федоров и его эпоха: Энциклопедия. – М., 2007. – С. 267.

[7] Каталог изданий XVI века. Из фондов научной библиотеки ОНУ им. И. И. Мечникова / Сост. Е. В. Полевщикова, науч. ред. Е. А. Радзиховская. – Одесса, 2005. – № 42. – С. 52.

[8] *Немировский Е. Л.* Брестская Библия. – С. 267.

[9] *Kwilecka I.* Biblia brzeska, jej dzieje i znaczenie // Nauka: Kwartalnik. – 2006. – T. 3. – S. 119. Уявлення авторки про два десятки примірників Біблії, що зберігаються в бібліотеках на теренах колишнього СРСР, є досить приблизними.

[10] Див., напр.: Bibliografia literatury polskiej. Nowy Korbut. – Warszawa, 1963. – T. 1: Piśmiennictwo staropolskie. Hasła ogólne i anonimowe / Oprac. pod kier. R. Pollaka. – S. 178; Dawni pisarze polscy od początków piśmiennictwa do Młodej Polski: Przewodnik biograficzny i bibliograficzny. – Warszawa, 2000. – T. 1: A–H. – S. 57–58.

[11] Сучасну польську історіографію (переважно лінгвістичні праці) станом на 2004 р., коли відзначалося 540-річчя Біблії, оглянула А. Лучак: *Łuczak A.* Biblia brzeska w świetle najnowszych badań // Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej. – 2004. – T. 39. – S. 53–75.

порівняння пам’ятки з іншими тогочасними виданнями Святого Письма, позаяк Берестейська Біблія належить до видатних зразків європейської біблеїстики. Однак з його “легкої” руки в історіографії утвердилась хибна думка про те, що перші польські переклади Святого Письма аж до Біблії Леополіта (1561) включно були зроблені з якогось єдиного середньовічного оригіналу[12]. Згаданий та інші не вповні аргументовані текстологічно погляди О. Брікнера протримались майже до 70-х років XX ст. Відтак, не буде великою помилкою стверджувати, що ренесанс у дослідженні Берестейської Біблії розпочався у другій половині століття. Мабуть, найбільш цитованими є на сьогодні праці Марії Коссовської, яка ще 1968 р. здійснила докладний аналіз генези пам’ятки, включно зі з’ясуванням обставин її підготовки (перекладу) кальвінськими та аріанськими ученими в Пінчові, наступним її друкуванням в Бересті та участю в проекті мецената князя Миколая Радзивіла Чорного, прояснила ситуацію з коментуванням біблійних книг у тексті[13]. Однак М. Коссовська у низці випадків не пішла далі О. Брікнера. Так, наприклад, дослідниця помилково стверджувала, що спочатку в Польщі перекладався Псалтир, а не Новий Заповіт, вона також оминула низку серйозних перекладів Святого Письма у складі різноманітних рукописних кодексів, які передували друкованим виданням[14].

В інших окремих випадках польські філологи продовжують верифікувати якість перекладу Берестейської Біблії, який готувався вченими кальвіністського наукового кола в Пінчові[15]. Водночас пінчовське коло теологів та перекладачів вивчається у контексті освітньо-культурної діяльності малопольських різновірців[16].

Наприкінці XX – на початку XXI ст. у дослідженні Берестейської Біблії відбулися принципові зміни. Так, пам’ятка зазнала вже двох перевидань. 2001 р. вона була перевидана німецькими і польськими славістами у видавничій серії “Biblia Slavica”. Видання супроводжується докладними коментарями та науковими розвідками[17]. Доступнішим для східноєвропейських

[12] *Brückner A.* Literatura religijna w Polsce średniowiecznej. – Warszawa, 1903. – T. 2: Pismo Święte i apokryfy. Szkice literackie i obyczajowe. – S. 3–30, 63–92; *idem.* O różnowierstwie polskim słów kilka // Reformacja w Polsce. – 1921. – R. I. – S. 1–14.

[13] *Kossowska M.* Biblia w języku polskim. – Poznań, 1968. – T. I. – S. 225–253.

[14] Див. докл.: *Kwilecka I.* Z dziejów polskich tłumaczeń biblijnych // Życie i Myśl. – 1971. – R. XXI. – S. 225–230; *eadem.* O nowe spojrzenie na staropolske przekłady Biblii // Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk za I półrocze 1970. – 1973. – № 1 (4). – S. 28–30.

[15] Див., напр.: *Czerniatowicz J.* Niektóre problemy naukowe grecystyki w pracach biblistów polskich XVI i XVII w. – Wrocław, 1969. – S. 34–46.

[16] Див., напр.: *Tworek S.* Działalność oświatowo-kulturalna kalwinizmu małopolskiego (połowa XVI – połowa XVIII w.). – Lublin, 1970. – S. 85–87; *Barycz H.* W najstarsyzm ośrodku szkolnym różnowierstwa polskiego (powstanie, wzrost i upadek gimnazjum w Pińczowie) // Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane Romanowi Grodeckiemu w 70 rocznicę urodzin. – Warszawa, 1960. – S. 381–400; *idem.* Powstanie, wzrost i upadek gimnazjum różnowierczego w Pińczowie 1551–1565 // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne. – 1979. – Z. 62. – S. 69–93.

[17] Biblia Swięta, to jest księgi Starego i Nowego Zakonu / Hrsg. Hans Rothe, Friederik Scholz (Nachdr. Der Ausg.) Brest 1563 / Biblia Slavica: Ser. 2. Polnische Bibeln. – Paderborn; München; Wien; Zürich, 2001. – Bd. 2. – Teil 1: Stary Zakon; Teil 2: Księgi Nowego Testamentu. Kommentarze (коментарі с. 1486–1703). Видання, в якому взяли участь Д. Фрік і І. Квілецька (передмови, коментарі), є маловідомим навіть у польській історіографії. Див. рецензію Арлети Лучак: *Łuczak A.* [Review] // Slavia Occidentalis. – 2003. – T. 60. – S. 135–141.

дослідників є перевидання Біблії, здійснене в 2003 р. у Кліфтоні (США) – Кракові (на жаль, без наукових коментарів)[18]. У цьому виданні текст пам'ятки був транскрибований з примірників, що зберігаються у фондах польських бібліотек (Варшавського університету, Бібліотеки ПАН та Бібліотеки Чарторийських у Кракові, а також з одного примірника з приватної колекції).

У сучасній польській історіографії переглянуто низку стереотипів, пов'язаних з трактуванням епохи Реформації і Контрреформації (або ж релігійної толеранції і нетолеранції)[19]. Враховуючи нові підходи, найбільш резонансні відкриття в дослідженні генези та тексту Берестейської Біблії зробила познанський філолог, біблеїст і археограф Ірена Квілецька. У кількох працях вона досягла суттєвого уточнення джерел перекладу Біблії, складу перекладачів, спростувала изку стереотипів, які побутували в історіографії. Зрештою, дослідниця дійшла важливих висновків щодо значення виходу в світ Берестейського стародруку[20]. На жаль, праці І. Квілецької залишаються майже невідомими на пострадянському просторі.

Позитивно оцінюючи доробок польської історіографії, як і в цілому дослідження нею протестантської Реформації, не можу минути однієї зауваги, яка виникає радше як рефлексія у результаті студіювання теми. Так, польська наука винятково позиціонує Берестейську Біблію як факт старопольської/протестантської релігійної та книжкової культури, без огляду на те, що кодекс був видрукуваний на східних теренах ареалу поширення католицької культури з домінуванням православного середовища. Відтак, питання про взаємозв'язок стародруку 1563 р. з українсько-білоруською православною чи й навіть протестантською культурами польські дослідники фактично ігнорують.

Щодо білоруської історіографії, то один із перших спеціальних описів пам'ятки подав згаданий історик білоруської культури Г. Галенченко[21]. І. Саверченко вважає, що Берестейська Біблія започаткувала розвиток реформаційної біблеїстики і реформаційної екзегетики в Білорусі[22]. Досить цінну

[18] Biblia brzeska / Inicjator wyd. P. Krolikowski; konsult. W. Walecki. – Klifton; Kraków, 2003.

[19] Дослідження Реформації в Польщі має давню традицію, в рамках якої видаються спеціальні часописи (напр., щорічник "Odrodzenie i Reformacja w Polsce", заснований в 1956 р.). У 2009 р. у Варшаві було засновано міждисциплінарну Комісію досліджень Реформації в Польщі і Центрально-Східній Європі (керівник – професор Пьотр Вільчек). Комісія є структурним підрозділом Інституту міждисциплінарних досліджень Варшавського університету. Про засади дослідження теми під сучасну пору див. перший том досліджень згаданої Комісії: Reformacja w dawnej Rzeczypospolitej i jej europejskie konteksty. Postulaty badawcze / Koncepcja tomu i red. nauk. Piotr Wilczek. – Warszawa, 2010.

[20] Крім наведених, назвемо також публікації дослідниці, що безпосередньо стосуються теми: *Kwilecka I.* Staropolske przekłady Biblii i ich związki z bibleistyką europejską. Zarys problematyki // Biblia a kultura Europy. – Lódź, 1992. – T. 2. – S. 272–293; передрук: *eadem.* Studia nad staropolskimi przekładami Biblii: Zbiór studiów. – Warszawa, 2003. – S. 209–229; *eadem.* Z dziejów przekładu pierwszej polskiej Biblii protestanckiej // Nowy Testament w dziejach i kulturze Europy: 450 rocznica przekładu Nowego Testamentu przez Mikołaja Jakubicę na język dolnołużycki / Red. T. Jaworski, W. Pyżewicz. – Zielona Góra, 2001. – T. 3. – S. 143–159. Див. статтю про науковий доробок славістки: *Łuczak A., Kędelska E.* Jubileusz 40-lecia pracy naukowej Prof. dok. habilitowanej Ireny Kwileckiej // Slavia Occidentalis. – 1995. – T. 51. – S. 3–6.

[21] *Галенчанка Г.* Невядомыя і малавядомыя помнікі духоўнай спадчыны... – С. 91–93.

[22] *Саверчанка І.* Aurea mediocritas. Кніжна-пісьмовая культура Беларусі. Адраджэнне і ранняе барока. – Мінск, 1998. – С. 52.

інформацію подає також М. Ніколаєв[23]. Біблія постійно описується в білоруських енциклопедіях[24], а також віднотовується в загальних дискурсах історії старобілоруського книгодрукування. Наприклад, у посібнику Н. Бярозкіної вона розглядається як шедевр берестейської друкарні, в якій у 1550-х – 1560-х рр. було видано понад сорок книжкових видань[25].

Серед дослідників історії Берестейської Біблії потрібно також назвати Ю. Лабинцева. Так, у синтезі з історії старобілоруської друкованої літератури дослідник розглядає Берестейську Біблію на тлі розвитку ренесансної культури ВКЛ, наводячи лаконічні приклади впливу пам’ятки на тогочасну культуру[26].

Видана 2010 р. у Бересті збірка матеріалів конференції “Берасцейскія кнігазборы” дає змогу більш оптимістично поглянути на досвід білоруської історіографії, як і в цілому на перспективи подальшого дослідження пам’ятки. Проблема Берестейської Біблії порушується в ній у кількох публікаціях. Згадана Н. Бярозкіна говорить про близько 30 примірників пам’ятки у книгозбірнях Росії та Литви. Зовсім несподівано один примірник Біблії (хай і дефектний) віднайдено у фондах Центральної наукової бібліотеки НАН Білорусі[27]. Д. Нарбутене повідомила про те, що у фондах бібліотеки Литовської академії наук зберігається п’ять примірників Берестейської Біблії (щоправда, лише один із них є повним)[28]. А. Гладищук здійснив цікаву розвідку щодо локалізації місцезнаходження берестейської друкарні Радзивілів на території старого Берестя (сучасна територія меморіального комплексу “Брэсцкая крэпасць-герой”)[29]. Про роль берестейської друкарні, у тому числі й Берестейської Біблії, в поширенні Реформації у ВКЛ оглядово мовиться у статті Л. Іванової[30]. Дуже інформативною є стаття М. Ніколаєва, який навів докладну інформацію про примірники Біблії у книгосховищах Росії (п’ять примірників у фондах Російської державної бібліотеки, чотири примірники

[23] *Нікалаеў М. В.* Шэдэўр брэсцкай друкарні // Помнікі мастацкай культуры Беларусі: Новые даследаванні. – Мінск, 1989. – С. 147–148. Повніший аналіз автор подав у синтезі з історії старобілоруської книги: *його ж.* Кніжная культура Вялікага Княства Літоўскага. – С. 178–181.

[24] Див.: *Грыцкевіч А. П.* Брэсцкая Біблія // Францыск Скарына і яго час: Энцыклапедычны даведнік. – Мінск, 1988. – С. 275; *його ж.* Брэсцкая Біблія // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. – Мінск, 1994. – Т. 2. – С. 93; *його ж.* Берасцейская Біблія // Вялікае Княства Літоўскае: Энцыклапедыя. – Т. 1. – С. 315.

[25] Див., напр.: *Бярозкіна Н. Ю.* Гісторыя кнігадрукування Беларусі (XVI – пачатак XX ст.). – Мінск, 1998. – С. 30–31; *її ж.* Культурно-просветительная деятельность Брестской типографии (1552–1570) // Берасцейскія кнігазборы: Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі “Берасцейскія кнігазборы: праблемы і перспектывы даследавання”: (Брэст, 30–31 кастрычніка 2008 г.). – Брэст, 2010. – С. 232–237.

[26] *Лабынцаў Ю. А.* Пачатае Скарынам: Беларуская друкованая літаратура эпохі Рэнесансу. – Мінск, 1990. – С. 170–172.

[27] *Березкина Н. Ю.* Культурно-просветительная деятельность Брестской типографии... – С. 236.

[28] Дослідниця принагідно згадала про один примірник Біблії у фондах Публічної бібліотеки Нью-Йорка: *Нарбутене Д.* Издания Брестской Радзивиловской типографии в фондах Библиотеки Литовской академии наук // Берасцейскія кнігазборы. – С. 240–242. У статті подано литовську історіографію проблеми, що стосується історії книги.

29 *Гладышчук А. А.* Да вызначэння магчымага месца знаходжання першай беларускай друкарні на тэрыторыі сучаснага мемарыяльнага комплексу “Брэсцкая крэпасць-герой” // Там само. – С. 254–259.

[30] *Іванова Л. С.* Роля Берасцейскай друкарні ў распаўсюджанні Рэфармацыі ў Вялікім княстве Літоўскім // Там само. – С. 260–267.

в інших книгосховищах Санкт-Петербурга)[31]. Таким чином, автор значно доповнив результати своїх попередніх пошуків.

Ставлячись з повагою до досвіду білоруської історіографії (особливо відзначаючи її успіхи на сучасному етапі), варто все ж зауважити, що дослідження Берестейської Біблії в ній, за дуже невеликими винятками, не дійшло до рівня наукової кодикології чи біблійної текстології. Водночас білоруські дослідники досі не можуть позбутися низки стереотипів, характерних для старої історіографії, а також вдаються до помилкових повторень деяких фактів, аргументовано спростованих у польській історіографії[32].

На згаданому тлі спроби дослідження Берестейської Біблії в українській історіографії виглядають якщо не безпорадними, то принаймні спорадичними. Напевно, найбільший внесок зробив у справу вивчення пам'ятки ще в довоєнний період І. Огієнко, який присвятив їй велику увагу у своїй фундаментальній праці "Українська літературна мова XVI-го ст. і український Крехівський апостол". Дослідник подав важливу інформацію про саме видання у контексті розвитку біблеїстики в польській державі, простеживши його вплив на творення української літератури, зокрема на рукописний Крехівський Апостол[33].

До жодних українських енциклопедичних видань Берестейська Біблія, на жаль, не увійшла. Донедавна її згадували лише дослідники української книжкової культури Я. Ісаєвич[34] та І. Мицько[35], в сучасній історіографії їй присвятила увагу лише В. Любащенко, скориставшись з праці І. Огієнка[36]. У загальних працях з історії біблеїстики Берестейська Біблія лише деколи згадується[37]. Те саме можна сказати про дискурси з історії церкви та релігійної думки в Україні[38].

[31] *Нікалаеў М. В.* Абразкі старажытнай кніжнай культуры Берасцейшчыны (пераважна па матэрыялах Расійскай бібліятэкі ў Санкт-Пецярбургу) // Там само. – С. 286–290.

[32] Одним із таких очевидно застарілих стереотипів є уявлення про те, що Берестейська Біблія здійснила "вплив" на Росію і навіть її літературний процес, позаяк набула там у XVI–XVII ст. поширення. Див., напр.: *Лабынцаў Ю. А.* Пачатае Скарынам: Беларуская друкованая літаратура... – С. 170–171; *Березкина Н. Ю.* Культурно-просветительная деятельность Брестской типографии... – С. 234; та ін. Вочевидь, простої інформації про збереженість примірників Біблії в російських колекціях будь-якого часу замало для такого висновку.

[33] *Огієнко І.* Українська літературна мова XVI-го ст. і український Крехівський апостол. – Варшава, 1930. – Т. І. – С. 154–175. Перший том праці І. Огієнка становить собою текст дослідження пам'ятки, у другому вміщено словник мови Апостола та різноманітні покажчики. Видання насичене фрагментами відтвореного тексту.

[34] *Ісаєвич Я.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – 2-е вид., пер. і доп. – Львів, 1983. – С. 86, 890; *його ж.* Літературна спадщина Івана Федорова. – С. 25, 126; *його ж.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів, 2002. – С. 58. У монографії 1989 р. дослідник аналізує склад коментарів та покажчиків Берестейської Біблії.

[35] Дослідник фактично повторює сюжети, наведені Я. Ісаєвичем: *Мицько І.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636). – К., 1990. – С. 25.

[36] *Любащенко В. І.* Реформаційний рух // Історія української культури: У 5 т. – К., 2001. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – С. 494–495.

[37] Див., напр.: *Головащенко С.* Біблієзнавство: Вступний курс. – К., 2001. – С. 88. Радше як курйоз слід сприймати уявлення двох біблієзнавців про те, що в Крехівському Апостолі було використано "рукописну" Радзивілівську Біблію. (*Жукалюк М., Степовик Д.* Коротка історія перекладів Біблії українською мовою. – К., 2003. – С. 26).

[38] Див., напр.: *Ульяновський В. І.* Історія церкви та релігійної думки в Україні. – К., 1994. – Кн. 2: Середина XV – кінець XVI століття. – С. 55; *Любащенко В.* Історія протестантизму в Україні: Курс лекцій. – Львів, 1995. – С. 146, 149–150. Прикметно, що вслід за І. Огієнком автори говорять про Берестейську Біблію лише у зв'язку з Крехівським Апостолом.

Підсумовуючи, доходжу висновку, що в українській історіографії пам'ятка є практично забутою. Так, куці згадки Біблії в загальних дискурсах з історії книгодрукування та біблеїстики, зрозуміло, повинні сприйматися як причинкові. У цій статті ставлю за мету ліквідувати лакуну, яка існує, передовсім, в українській історіографії, зосередившись на проблемі впливів Берестейської Біблії переважно на православну релігійну культуру, а також на інформації про наявність примірників Біблії в деяких українських книгозбірнях.

Вочевидь, варто почати із загальних контекстів взаємостосунків між православними та протестантами на території ВКЛ у XVI ст. Згадана проблема має кілька дослідницьких площин. Відповідно, в історіографії сформувався основний напрямок, який можна окреслити як з'ясування ступеня впливу протестантів на вірних, переважно на православних магнатів та шляхту, наслідком чого були конверсії у протестантизм, масові на території ВКЛ[39]. М. Грушевський акцентував протестантські впливи на розвиток українсько-білоруської літератури (на жаль, Берестейську Біблію дослідник згадує лише побіжно)[40], які в сучасних дискурсах давньоукраїнської літератури рідко коли фігурують. Значну увагу в літературі присвячено і проблемі союзу протестантів і православних, який був офіційно оформлений у Вільні в 1599 р. (в сучасній історіографії подію іноді називають Віленською конфедерацією)[41]. До історіографічних стереотипів слід віднести уявлення про непримиренність релігійних культур католиків, протестантів і православних, які випливають унаслідок того, що протестанти трактувалися офіційними католицизмом і православ'ям не інакше як єретики (тут ідеться, зрозуміло, про стійкі конфесійні переконання, характерні для доби пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу). Насамкінець варто нагадати, що "протестантська загроза" офіційній церкві (Київській православній митрополії) зі всіма її складовими розглядалася в унійній програмі православних як важлива передумова Берестейської унії 1596 р.

У зв'язку зі сказаним варто привернути увагу до концептуального висловлювання Андре Сегенного, дослідника історії протестантсько-католицьких контактів XVI ст.: "...Тоді, в XVI ст., всі мислителі, які займалися проблемою віри, були людьми глибоко віруючими, зокрема, саме існування Бога не підлягало у них жодній дискусії"[42]. Наголошую, що протестанти тієї доби будь-якого ґатунку не менше вірили в Бога, ніж їхні противники чи опоненти. Відомо також і про те, яку роль відігравало в їхньому вченні про віру Святе Письмо[43].

---

[39] Див., напр.: *Liedke M.* Od prawosławia do katolicyzmu: Ruscy możni i szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec wyznań reformacyjnych. – Białystok, 2004.

[40] Див. передовсім: *Грушевський М.* Історія української літератури: У 6 т. – К., 1995. – Т. V. – Кн. 2: Перше відродження (1580–1610 рр.). – С. 5–60.

[41] Див. докл.: *Kempa T.* Wobec kontrreformacji: Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku. – Toruń, 2007. – S. 149–165.

[42] *Séguenny A.* W poszukiwaniu prawdziwej wiary: Szkice z historii religii XVI wieku: humanizm, reformacja, spiritualizm. – Lublin, 2009. – S. 13.

[43] Властиво, інтерес до Святого Письма пробудився в польському суспільстві у зв'язку з обмеженнями, які існували в дотридентську епоху. Так, один із польських сеймиків ще в 1534 р. записав в інструкції: "Item prossimy, abi nam xiąnssza nie bronili imprimowac po polsku historei..., a zwłaszcza Biblią" (Acta Tomiciana. – Wrocław, 1961. – T. 16. – Cz. 2. – S. 356).

Говорячи про будь-який приклад перекладу і видання/написання/переписування тексту Святого Письма в ранньомодерний період, варто виходити передовсім з того, що назагал XVI ст. в Європі було століттям масового поширення Біблії в обох її частинах. У Речі Посполитій друга половина століття вважається періодом найкращого розвитку і найвищих досягнень біблеїстики, що стало наслідком впливу двох потужних західноєвропейських векторів: інтенсифікації нового напряму досліджень Біблії – гуманістичної біблеїстики, а також народження услід за цим потужного релігійно-суспільного руху, який визнавав Біблію як найвищий і єдиний авторитет у справах віри (*sola Scriptura*) – Реформації[44].

Берестейська Біблія була підготовлена і видана протестантами, зокрема кальвіністами, відповідно до чого її деколи називають кальвіністською. М. Коссовська висловила думку про відносність поняття "кальвіністська біблія", оскільки частина перекладачів перейшла в часі роботи над текстом перекладу в аріанство. Відносним є і поняття "Берестейська Біблія", оскільки переклад готувався протягом ряду років у Пінчові в Малопольщі – тогочасному центрі польського кальвінізму. Відтак, у літературі побутує синонім – "Пінчовська Біблія", що, зрозуміло, дещо впливає на коректність вживання поняття "Берестейська Біблія"[45]. На мою думку, найсправедливіше кодекс називати "Пінчовсько-Берестейська" чи "Радзивілівська" Біблія.

У польській історіографії передумови та деталі перекладу та друкування Біблії з'ясовано найдокладніше. У зв'язку з поширенням реформації в Польському королівстві, а саме в малопольському містечку Пінчові, його власник Миколай Олесницький в 1550 р. віддав місцевий осідок паулінів дисидентам, заснувавши кальвіністський збір. Тут було проведено декілька з'їздів нових дисидентів, а також засновано школу – одну із перших гуманістичних шкіл, яка успішно конкурувала з офіційним католицизмом, запропонувавши високий рівень середньої освіти. Важливо підкреслити передовсім те, що в Пінчові зібралося коло освічених кальвіністів, що й стало головною передумовою підготовки перекладу Біблії. За безпосереднього впливу Жана Кальвіна, пінчовський гурток очолив Францішек Станкар – італієць, випускник Падуанського університету, який ще в 1534 р. прибув до Краківської академії як професор гебраїстики. Вважається, що саме він привіз до Польщі нові релігійні погляди[46]. Треба сказати, що Ф. Станкар виявився не дуже послідовним учнем Жана Кальвіна, відійшовши від його поглядів. Досить швидко його становище зазнало критики самих дисидентів, унаслідок чого він змушений був залишити Пінчов.

Іншим ідеологом і вченим пінчовського осередку був француз Петро Статоріус (Стоєнський), який здобув освіту у Швейцарії. Запеклий кальвініст, П. Статоріус став ректором місцевої школи, що не зашкодило йому потрапити під вплив ідей Ф. Станкара. Саме П. Статоріус став одним із чільних перекладачів Біблії.

[44] Див. докл.: *Kwilecka I.* Staropolske przekłady Biblii i ich związki z biblistyką europejską: Zarys problematyki // *Kwilecka I.* Studia nad staropolskimi przekładami Biblii. – S. 210–211.

[45] *Kossowska M.* Biblia w języku polskim. – Poznań, 1968. – T. 1. – S. 225–234.

[46] Див. докл.: *Urban W.* Franciszek Stankar starszy w Polsce // Et hæc facienda, et illa non omittenda. Profesor Wacław Urban w swych dziełach wybranych / Pod red. A. Kądzieli, W. Kowalskiego, J. Muszyńskiej, Z. Pietrzyka. – Warszawa, 2012. – S. 95–132.

Однак ініціатором перекладу Біблії був перший ректор школи Ґжеґож Оршак, випускник бакалаврату Краківської академії. Маючи перекладацький досвід (гуманіст здійснив перший польськомовний переклад постили, виданої в Кролевці 1556 р.), він здобув авторитет знавця біблійних мов, що сприяло перекладу значної частини Старого Заповіту Берестейської Біблії. Ґ. Оршак також зазнав впливу поглядів Ф. Станкара, однак, на відміну від П. Статоріуса, який зумів замаскувати свої погляди, Ґ. Оршак був офіційно викритий кальвіністами[47].

До перекладу Біблії було також причетним ширше коло вчених, які отримали в літературі предмета статус "редакційного комітету": Ян Ласький, Марцін Кровіцький, Ґжеґож Павло з Бжезін, італієць Францішек Лісманін, француз Ян Тенауд, голландець Ян Утенхове, Єжи Бляндрата, Шимон Жак, Якуб Любельчик і Анджей Тшецєський (молодший)[48]. Відтак, переклад Біблії прийнято вважати колективним. Прикметно, що це була перша спроба колективної роботи над перекладом, чого досі не знала польська культура.

Іноземці, зрозуміло, спочатку не знали польської мови. Провідна роль французької школи біблеїстики спричинила ту обставину, що нібито в основу перекладу було покладено Вульгату та франкомовні видання/переклади Біблії (в різний час науковці по-різному визначали джерело пінчовського перекладу). Останнім часом, завдяки дослідженням І. Квілецької, ситуацію суттєво уточнено. Так, перекладачі вперше застосували новітню методику перекладу, яка використовується дотепер. Вона полягає в тому, що за допомогою доступних мовних засобів передавалися зміст і суть сакрального тексту, на відміну від дослівного перекладу. Наприклад, різного роду гебрайські ідіоми і семітизми було вдало замінено відповідниками польською мовою (у дослівних перекладах вони були цілком незрозумілі)[49]. Таким чином, біблійну мову було чи не вперше осучаснено. Проте головне полягає в тому, що перекладачі Біблії не спиралися безпосередньо на латинську Вульгату, як це вважалося раніше, а перекладали оригінальні тексти гебрайською і арамейською (Старий Заповіт) та грецькою (Новий Заповіт) мовами. При цьому, зрозуміло, бралися до уваги й нові переклади, головним серед яких була Біблія знаменитого французького видавця Робера Стефануса (Естьєнна) 1557 р., популярна в Європі тієї доби. Видання Стефануса відзначалося

[47] Див. докл.: *Śliwa T.* Rozwój protestanckiej reformacji w diecezji przemyskiej w połowie XVI wieku. – Przemyśl, 1975–1977. – S. 17; *Chłapowski K.* Dzieje Dubiecka. – Rzeszów, 1983. – S. 24; *Pelczar R.* Szkolnictwo protestanckie w województwie ruskim w XVI–XVIII wieku // Przemyskie Zapiski Historyczne. – Przemyśl, 1993. – T. 8–9. – S. 23; *Smyczyński H.* O szkole kalwińskiej w Dubiecku w XVI wieku // Kwartalnik Rzeszowski. – R. 1966. – Nr 1. – S. 25–26; *Tworek S.* Działalność kulturalno-oświatowa kalwinizmu małopolskiego. – Lublin, 1970. – S. 74–75.

[48] Найповніший перелік перекладачів та редакторів біблійного тексту, встановлений на підставі збереженого листування, подає І. Квілецька: *Kwilecka I.* Z diejów przekładu pierwszej polskiej Biblii protestanckiej // *Kwilecka I.* Studia nad staropolskimi przekładami Biblii. – S. 335–341; *eadem.* Biblia brzeska, jej dzieje i znaczenie. – S. 111–112. Згадані постаті набули в польській культурі кальвіністського і аріанського напрямів великої популярності, переважно своїми літературними успіхами. Див., напр.: *Górski K.* Grzegorz Paweł z Brzezin: Monografia z dziejów polskiej literatury ariańskiej XVI wieku. – Kraków, 1929; *Kowalska H.* Działalność reformatorska Jana Łaskiego w Polsce 1556–1560. – Warszawa, 1999.

[49] Згадані лінгвістичні особливості І. Квілецька обумовила у праці: Die Brester Bibel: Kulturgeschichtliche und sprachliche Fragen der Übersetzung // Biblia Swięta, to jest księgi Starego i Nowego Zakonu / Hrsg. Hans Rothe und Friederik Scholz. – S. 1485–1660.

автентичними перекладами з гебрайської та грецької мов. Однак передмову Жана Кальвіна, передруковану в Берестейській Біблії, було скальковано з видання Біблії Робера Оліветана (1546). Саме за прикладом Стефануса девтероканонічні книги було виділено в окремий розділ "Апокрифи". У подальшому згадану методу запозичив Шимон Будний. Водночас з видання Стефануса було запозичено новий тип ілюстрацій Старого Заповіту, які мали науково-дидактичний характер. Взоруючи на французьку Біблію, вперше в історії польської біблеїстики було запроваджено поділ тексту на вірші з їх нумерацією, без чого не мислиться будь-яка праця над біблійним текстом.

Поляки (передовсім Ґ. Оршак і Я. Любельчик, пізніше А. Тшецєський) забезпечували автентичність перекладу на польську мову. Маючи поетичний дар, вони стилізували і шліфували мову пам'ятки. Дисидентський синод, який зібрався в 1560 р. на похорон Яна Ласького, схвалив переклад. Однак роботу над ним продовжував П. Статоріус. Йому на допомогу призначили ще кількох перекладачів, зокрема Єжи Схомана. Винагороду за переклад покрила дисидентська спільнота, яка з 1557 р. збирала на цю потребу кошти.

Чому для видання Біблії було обрано Берестя над Бугом, пояснюється просто. Місто було воєводським, тут відбулося кілька загальних сеймів, воно входило до складу маєтків Миколая Радзивіла Чорного – відомого кальвіністського урядника і мецената, який заснував тут 1553 р. друкарню. Для роботи у друкарні князь запросив відомого краківського друкаря Бернарда Воєвудку, освіченого гуманіста, приятеля самого Еразма Роттердамського. Однак друкар втопився в річці в липні 1554 р., хоча і встиг провести підготовчу роботу перекладу. На його місце було запрошено знаного фахівця з Кролевця Яна Малецького. У 1558 р. в Бересті з'явився краківський друкар Станіслав Мурмеліуш, якому допомагав Шимон Заціуш. Допомагали також і пінчовські перекладачі другої хвилі редакторів, зокрема Заціуш і Тшецєський. З огляду на те, що технічні можливості друкарських верстатів тієї доби дозволяли друкувати щоденно по два-три аркуші, 720 сторінок Біблії можна було надрукувати не менш ніж за рік часу. Тобто сам процес друкарства був, можливо, розпочатий у 1561 чи на початку 1562 рр. (до слова, наприкінці тексту Біблії вказана точна дата видання – 4 вересня 1563 р.).

Душею та ініціатором видавничої справи був князь Миколай Радзивіл Чорний, який попередньо вже вклав у справу перекладу 3 тис. дукатів. Властиво, меценат і організував видання, написавши до нього лист-дедикацію з присвятою королю Сиґізмундові ІІ Авґусту (примірник книги, в якій Рим уже в передмові звинувачувався у зв'язках з антихристом, дарувався до бібліотеки монарха). У листі всю справу підготовки Біблії князь приписав собі. Відтак ініціативу Оршака було замовчано, так само – й участь перекладачів-інтелектуалів, а також всієї дисидентської спільноти у фінансуванні проекту[50].

З огляду на участь у перекладі Берестейської Біблії цілої когорти освічених дисидентів, а також беручи до уваги роль протестантів у перекладах Біблії національними мовами Європи, їхній пріоритет у справі поширення

[50] Переконаність деяких білоруських дослідників у тому, що князь М. Радзивіл брав участь у процесі перекладу Біблії, є, на мою думку, звичайним перебільшенням. Див., напр.: *Саверчанка І.* Aurea mediocritas. Кніжна-пісьмовая культура Беларусі. – С. 52.

тексту Святого Письма серед вірних важко заперечити. Однак виникає закономірне питання про те, якою мірою кальвіністська релігійна доктрина відбилася на виданні Біблії 1563 р.

У зв'язку зі сказаним нагадаю, що протестанти кількісно скоротили канон Біблії. Відповідно, сучасний протестантський канон Старого Заповіту становить, в окремих випадках, не 46 книг, як у католиків (чи 47 у православних), а на декілька менше. Вилучені книги Старого Заповіту (про них мова нижче), а також 7 книг Нового Заповіту (Лист Св. Павла до юдеїв, Лист Св. Якова, Лист Св. Юди, Другий лист Св. Петра, Другий і Третій листи Св. Іоанна, а також Апокаліпсис) були потрактовані протестантами як апокрифічні[51].

Однак урізання канону Біблії сталося не одразу. Так, услід за Мартином Лютером, який уважав згадані книги корисними для читання, Берестейська Біблія 1563 р. чітко відрізняє канонічні книги, які виникли з Божого натхнення, від апокрифів, що постали з "людського домислу". Відтак, у структурному плані упорядники тексту Берестейської Біблії запропонували відмінний від католицьких видань порядок розміщення книг: спочатку було розміщено канонічні книги, а після них – апокрифічні. Так, до апокрифічних книг/частин було віднесено старозаповітні: 3 і 4 Ездри, Товіта, Юдити, Мудрості Соломона, Еклезіаста (Сираха), Боруха, Естер, Пісню трьох святих немовлят, сюжет про Сюзанну (з книги Прор. Дан., 13), 1 і 2 Маккавеїв[52]. Різниця між ними трактувалося у наступний спосіб: канонічні книги були оголошені такими, які писалися під Божим проводом (так зв. богонатхненні книги), відповідно, апокрифи – такими, що "осібно від когось учинені". У згаданий спосіб останні були залишені у складі Біблії 1563 р. для справи науки віри. Особливістю канону Берестейської Біблії є також те, що з її складу все ж було вилучено Третю Книгу Маккавеїв. Водночас до складу основних текстів Старого Заповіту було вміщено апокрифічну "Молитву короля Манасії"[53].

Можна припустити, що, за великим рахунком, на каноні Берестейської Біблії ще не позначився протестантський радикалізм. Унаслідок цього, а також у зв'язку з порівняно великим накладом, Радзивілівська Біблія стала популярною в середовищі протестантів та православних на території ВКЛ та України.

Однак все ж таки Берестейська Біблія має право на те, щоб вважатися протестантською, оскільки тексти книг Старого і Нового Заповіту супроводжуються численними доповненнями, які в біблеїстиці прийнято називати коментарями, або глосами (ідеться про перше на території Польщі коменто-

[51] *Adamczyk M.* Biblia // Słownik literatury staropolskiej. Średniowiecze. Renesans. Barok / Pod. red. T. Michałowskiej, przy udz. B. Otwinowskiej, E. Sarnowskiej-Temeriusz. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 2002. – S. 106–107, 108.

[52] Назагал, ідеться про так зв. *девтероканонічні* чи *другорядноканонічні* книги за термінологією римо-католиків або *неканонічні* книги за термінологією православних. Це книги Старого Заповіту, які не увійшли до палестинського канону на синоді палестинських євреїв у Ямні бл. 90 р. після Р.Х. Їхній текст не зберігся на оригінальній старогебрайській мові, однак був уключений до Септуагінти, а відтак – до александрійського канону. Хронологічно вони сполучають Старий і Новий Заповіти. Автентичність девтероканонічних книг ніколи не вважалася абсолютно доведеною.

[53] *Kossowska M.* Biblia w języku polskim. – T. 1. – S. 225–230; *Нікалаеў М. В.* Кніжная культура Вялікага Княства Літоўскага. – С. 179.

ване видання біблійних текстів з вповні науковим апаратом[54]). Передовсім, текстові книг обох Заповітів передують два цікавих календарі, які мали сприяти читанню відповідних місць Біблії протягом року, при цьому вперше в біблеїстиці увесь її текст зазнав тематичного структурування. Було зроблено розрахунок на те, що, отримавши повну Біблію польською мовою (тут нагадаю, що римо-католицька церква довго опиралася удоступненню тексту Старого Заповіту для широкого загалу), вірні перейдуть до обов'язкового щоденного читання Святого Письма. Тому й було запропоновано календарно-тематичний путівник по книгах Біблії. Крім того, був укладений речовий (за абеткою) покажчик змісту зі вказівкою розділів і віршів обсягом близько 1400 статей, який також сприяв зацікавленню читачів лектурою Святого Письма. Після нього на двох сторінках подано короткий тематичний сумарій з 10 пунктів.

Перед кожною канонічною книгою Старого Заповіту уміщено невеликий вступ, який отримав назву *аргумент*. Тут роз'яснюється назва книги, а також подаються її найбільш характерні риси (деколи мовиться про автора книги, головного героя оповіді, функції діянь, наприклад, пророків). Часом з'ясовується зміст розділів. У Новому Заповіті аргумент написаний тільки для листа Святого Павла, кожний з чинів Апостолів супроводжується датами. В апокрифічних книгах аргумент передує лише книзі Еклезіаста.

Проте найбільшою новацією Берестейської Біблії є докладні коментарі, адже попередні польські католицькі видання Біблії (наприклад, Новий Заповіт Шарфенберґера 1556 р. чи Біблія Леополіта 1561 р.) були майже позбавлені коментування. Розміщені посторінково на лівих і правих полях тексту, вони мали за мету полегшення його сприйняття і, зрозуміло, пропагували протестантське віровизнання. У зв'язку з тим, що в коментарях постійно критикувалися погляди офіційного католицизму, а також юдаїзму (наприклад, тут проводиться в життя поширене під ту пору протестантське уявлення про папу-антихриста), ці тексти можна віднести і до жанру полемічної літератури. Різні за змістом та жанрами, в сукупності вони становлять собою цілу енциклопедію тогочасних знань про навколишній світ, у відповідності до всіх ділянок людського життя і природи, охоплених Біблією.

Берестейська Біблія мала великий вплив на тогочасні релігійні культури. Передовсім, її порівнюють з польськими римо-католицькими виданнями Святого Письма: Біблією Леополіта (1561) та Якуба Вуйка (1599), а також наступними виданнями біблійних текстів. Дослідники сьогодні переконані, що йдеться про виняткове явище в історії біблійних видань: вона мала великий формат і вагу, солідну оправу із металевими застібками, вирізнялася мистецтвом ілюстрації (книжкової мініатюри). Князь Миколай Радзивіл

[54] І. Квілецька, яка присвятила польським перекладам Святого Письма всю свою наукову діяльність, з'ясувала, що традиція коментування біблійних текстів, як і їх переклад на народну мову, має в польській культурі глибше коріння. Так, довільний переклад характерний для різних пам'яток, напр.: Гнезненського Казання, Перемишльських Роздумувань, Житій Господа Ісуса Христа, старопольських Пасій, Псалтиря Рея, П'ятикнижжя Томаша із Збрудзева та ін. З того ж "народного" нурту перекладу вийшли Біблія Леополіта і Новий Заповіт С. Мужиновського. Див.: *Kwilecka I.* Najstarszy polski przekład Apokalipsy pióra Tomasza ze Zbrudzewa // *Kwilecka I.* Studia nad staropolskimi przekładami Biblii. – S. 19–21; *eadem*. Nieznany pisarz wielkopolski Tomasz Łysy ze Zbrudzewa // Там само. – S. 23–47 та ін.

зробив чимало для її популяризації. Одними з перших Біблію отримали князь Криштоф Віртемберґський, князь Альбрехт Гогенцоллерн, цісар Максиміліан[55]. Пам'ятаємо, шо Біблія присвячувалась польському королеві. Уже через рік за її текстом у Бересті було надруковано Псалтир, у 1566 р. – Новий Заповіт.

У старій історіографії невелику (з відомих) кількість збережених примірників Біблії прагнули пояснити ізоляцією пам'ятки (а то і її фізичним знищенням) католиками. Так, досі в бібліотеках віднаходяться примірники кодексу без титульних сторінок, що начебто вказує на свідому "конспірацію" пам'ятки від можливих репресій. Однак справа не є такою простою, як здавалося раніше. Проаналізувавши закиди, які були зроблені в минулому синові Миколая Радзивіла (Чорного) Миколаєві Криштофу Радзивілу (Сиротці), конвертитові з протестантизму в католицизм (по тому дуже ревному католикові), котрий начебто не тільки скуповував, а й нищив Біблію свого батька (на згадану мету він нібито виділив 5 тис. зол.), Томаш Кемпа з'ясував, що інформація походить з питомо єзуїтських хронік. Єзуїти, отже, прагнули на таких прикладах навчати католицькій ревності[56].

Як відомо, Тридентський собор, який прагнув уніфікувати текст Святого Письма, заборонив його видання поза каноном Вульгати[57]. Водночас, не йдучи на жодні поступки протестантам, Рим не схвалював переклади Біблії народними мовами, не рекомендувався для читання вірними й текст Старого Заповіту. У зв'язку з цим, перші католицькі переклади Святого Письма польською мовою не могли розраховувати на великий успіх. Наприклад, Біблія Леополіта 1561 р. не була надто досконалим перекладом, мала численні текстові втручання у текст Вульгати, тому й не дістала вищої апробації влади польського костьолу[58]. Проте вона була все ж врахована при підготовці Біблії Якуба Вуйка (1599).

Закономірним і очевидним був вплив Берестейської Біблії на самих протестантів. Промовистою є, наприклад, ухвала синоду реформаторів 1617 р., згідно з якою кожна євангелицька бібліотека ВКЛ повинна була мати обов'язковий примірник Берестейської Біблії[59]. Проте найчастіше в історіографії

[55] Див. біографію князя: *Jasnowski J.* Mikołaj Czarny Radziwiłł. – Warszawa, 1939.

[56] *Kempa T.* Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616) wojewoda wileński. – Warszawa, 2000. – S. 137. Заради справедливості варто сказати, що до нищення пам'ятки (як і іншої некатолицької літератури) спричинився пізніше віленський римо-католицький єпископ Юрій Радзивіл (1566–1600).

[57] Йдеться про ухвалу собору 8.04.1546 р. "Прийняття святих Книг і апостольських Традицій", яка затвердила канон Старого і Нового Заповітів, а також ухвалу "Прийняття видання біблії під назвою Вульгата, а також про спосіб інтерпретації Святого Письма", яка забороняла друкування релігійних текстів без вказівки імені автора (чи друкаря) і затвердження владою костьолу. Водночас кари за порушення згаданих та інших розпоряджень поширювалися й на читачів, які б користувалися недозволеними виданнями. – Див.: Dokumenty Soborów Powszechnych. Tekst łaciński i polski. – Kraków, 2005. – T. IV (1511–1870): Lateran V, Trydent, Watykan I / Układ i oprac. Ks. A. Baron, Ks. H. Pietres SJ. – S. 210–215. Прийнято вважати, що Тридентський собор не тільки обмежував читання Біблії поза костьолом, але і його вживання під час літургії.

[58] Водночас Біблія Леополіта мала декілька суттєвих іновацій, зроблених під впливом протестантської біблеїстики, від яких католики пізніше відмовились. Текст Біблії перевиданий в серії "Biblia Slavica".

[59] *Topolska M.* Czytelnik i książka w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Renesansu i Baroku. – Wrocław, 1984. – S. 201.

наводяться приклади впливу Біблії на подальший розвиток протестантської біблеїстики, зокрема – на переклади Шимона Будного. У передмові до своєї Біблії 1572 р. він високо оцінив своїх берестейських попередників. Водночас Будний вказав на причини, які спонукали його до нового перекладу: помилки перекладу, висока ціна (вартість) і великий (незручний для читання) формат. До вад перекладу він відніс недотримання гебрайського і грецького оригіналів тексту внаслідок використання латинських і французьких перекладів. Відтак біблійні тексти Будного вирізнялися іншою технікою перекладу. Водночас деякі тексти Біблії 1563 р. він залишив без змін, тобто вони були просто передруковані. Це стосується, передовсім, тексту *Апокрифів*, виданих окремо 1570 р. Затим їх було передруковано у Біблії 1572 р.[60]. Проте І. Квілецька довела, що текст Нового Заповіту, всупереч твердженням її попередників (від К. Естрайхера до Г. Мерчинга і Ф. Пепловського), зазнав суттєвого "перетлумачення"[61]. З огляду на те, що в текстології Біблії відмінності перекладу Будного чітко окреслені[62], зауважу лише, що зв'язок його перекладу з текстом Берестейської Біблії є надзвичайно великим.

Польських римо-католиків, які доклали значних зусиль до боротьби з протестантами та їхньою літературою на різних рівнях, можна зрозуміти, адже вони трактували їх виключно як дияволів. Інакше було з православними, які хоч і писали антипротестантські полемічні твори, однак пішли на союз з ними. На мою думку, саме цим пояснюються приклади рецепції Берестейської Біблії у православному середовищі. З огляду на те, що в потридентській Польщі, як і деяких країнах Західної Європи, "не було виразного поділу між католицькими перекладами і перекладами іновірців"[63], припускаємо поширення згаданої ситуації і на кириличні переклади Святого Письма.

Якщо минути добу Франциска Скорини, який видавав свої біблійні тексти у з'єретизованій Празі, то виходить, що чимало (якщо не більшість) українсько-білоруських біблійних пам'яток XVI ст. було взоровано на протестантські тексти. Передовсім, варто назвати знамените Пересопницьке євангеліє, появу якого пов'язують зі впливом книг Ф. Скорини[64]. Однак у

[60] На це вказує спеціальне дослідження І. Квілецької: *Kwilecka I.* Problem autorstwa przekładu Apokryfów w Biblii Szymona Budnego z 1572 r. // *Kwilecka I.* Studia nad staropolskimi przekładami Biblii. – S. 311–323.

[61] *Kwilecka I.* Z dziejów przekładu pierwszej polskiej Biblii protestanckiej // Ibidem. – S. 341–345.

[62] Див., напр.: *Matuszczyk B.* Regionalizmy polszczyzny literackiej drugiej połowy XVI w. W świetle języka przekładów "Biblii..." // Roczniki Humanistyczne KUL. Językoznawstwo. – 1989–1990. – R. XXXVII/XXXVIII. – Z. 6. – S. 7–69.

[63] *Kwilecka I.* Staropolske przekłady Biblii i ich związki z bibleistyką europejską: Zarys problematyki // *Kwilecka I.* Studia nad staropolskimi przekładami Biblii. – S. 229.

[64] Див. перевидання пам'ятки: Пересопницьке Євангеліє 1556–1561: Дослідження: Транслітерований текст: Словопокажчик / І. П. Чепіга, Л. А. Ігнатенко, Л. А. Дубровіна. – К., 2001. Пор.: *Кралюк П. М.* Особливості поширення й функціонування біблійних текстів на українських землях у період середньовіччя // Пересопницьке Євангеліє – видатна пам'ятка української національної культури: Матер. Всеукр. міждисциплінарної наук. конф., присвяченої 450-річчю написання Пересопницького Євангелія / Упоряд. П. М. Кралюк. – Ізяслав; Острог, 2011. – С. 48–52; *Дубровіна Л., Гнатенко Л.* Пересопницьке Євангеліє – початок створення кодексу в Дворецькому монастирі // Там само. – С. 67–76; *Шевченко С.* Двірецько-Пересопницьке Євангеліє як взірець духовного багатства українського народу // Там само. – С. 77–84.

літературі рідко коли зверталася увага на те, що текст Пересопницького кодексу був перекладений з Нового Заповіту Секлюціана (Кролевець, 1555). І. Огієнко, дослідник текстології біблійних текстів, вважає, що йдеться про недослівний переклад[65], але факт залишається фактом. Дехто з дослідників віддає перевагу церковнослов'янському протографу, з якого начебто було здійснено переклад[66], однак іншомовні джерела Святого Письма в ньому також були використані[67].

Про вплив Берестейської Біблії на православну релігійну культуру свідчить промовистий факт її перекладу на староукраїнську мову і відповідне використання у відомій пам'ятці біблеїстики тієї доби – рукописному Крехівському Апостолі. Апостол був віднайдений порівняно пізно – у 20-х роках XX ст. у Крехівському монастирі. Пам'ятка становить собою переклад окремих частин Апостола з Берестейської Біблії. Мова перекладу – наближена до розмовної (простої). Дослідник пам'ятки І. Огієнко[68] дійшов висновку про те, що завдяки наявності приміток і пояснень невідомого перекладача Крехівський Апостол є цілком оригінальним твором, який був адресований православному читачеві. Так, реагуючи на коментарі протестантських перекладачів "Діянь Апостолів", крехівський перекладач вважає допущені помилки огріхами перекладу з греки на слов'янську мову.

Водночас у Крехівському Апостолі було зроблено запозичення з Нового Заповіту Мартина Чеховича, використовувались церковнослов'янські переклади, а послання апостолів подані в порядку, який застосовувався у православній біблеїстиці. І. Огієнко вважав автора Крехівського Апостола православним, дехто з сучасних дослідників, наприклад, В. Любащенко, називає Апостол "пам'яткою української Реформації", позаяк автор, на її думку, пропонував нове розуміння божественних істин. Так, автор перекладу критикує пошанування церков і поклоніння святим, а також "Божественне намісництво папи", якого він називає "антихристом теперішнім". Істина – у вірі та прийнятті Христа особистим спасителем. На протестантський характер Апостола вказує, начебто, включення до складу пам'ятки апокрифічного "Листа апостола Павла до Лаодикіян"[69]. На мою думку, йдеться все ж про пам'ятку православної культури, автор якої перебував під впливом протестантських ідей, надзвичайно популярних у тій добі. Можливо, тут ідеться про явище, яке в польській історіографії має назву *крипто-протестантизму*[70].

---

[65] *Огієнко І.* Українська літературна мова XVI-го ст. ... – Т. І. – С. 56.

[66] Дослідник історії волинських монастирів С. Горін в останній монографії аж тричі повторює цитату, в якій говориться, що Євангеліє було перекладене "из языка блъгарского на мову русскую": *Горін С.* Монастирі Луцько-Острозької єпархії кінця XV – XVII ст.: функціонування і місце у волинському соціумі. – К., 2012. – С. 65, 311, 435.

[67] Див., напр.: *Чепига И. П.* Уникальный памятник украинского языка – Пересопницкое евангелие // Рукописные фонды ЦНБ им. В. И. Вернадского. – К., 1989. – С. 64–78.

[68] *Огієнко І.* Українська літературна мова XVI-го ст. ... – Т. І. – С. 154–175.

[69] *Любащенко В. І.* Реформаційний рух. – С. 494–495.

[70] Див. докл.: *Maciuszko J. T.* Mikołaj Rej i problem tak zwanej kryptoreformacji w Polsce // Mikołaj Rej – w pięćsetlecie urodzin / Red. J. Okoń, M. Bauer, M. Kuran, M. Mieszek. – Łódź, 2005. – Cz. I. – S. 111–113; *Kacprzak M. M.* Z problemów reformacji XVI wieku. "Kryptoreformacja" – erazmianizm – eklezjologia. Postulaty badawcze dla historii literatury i kultury polskiej // Reformacja w dawnej Rzeczypospolitej... – S. 15–20.

Ще один цікавий приклад: примірник Берестейської Біблії зберігався в колекції Скиту Манявського – православного монастиря, який практично до кінця старопольського періоду не підкорився унії. Пам'ятка зберігається у збірці стародруків Львівської національної бібліотеки імені В. Стефаника[71]. М. Ніколаєв наводить не менш вражаючий приклад примірника Берестейської Біблії з фондів Російської національної бібліотеки, який має великі рукописні додатки, зроблені ще в XVI ст., у вигляді покажчика. Дослідник припускає, що, можливо, Біблія використовувалась у православному богослужінні[72].

З тексту Берестейської Біблії робилися й інші переклади. Наприклад, відомо про примірник рукописного Псалтиря, що зберігався в Рум'янцевському музеї в Москві (рук. № 1017), досліджений Є. Карським. Псалтир, датований кінцем XVI ст. (пам'ятка була переписана в XVII ст., датування ранішим часом обґрунтоване гіпотетично), був перекладений з Біблії 1563 р., а саме: книг псалмів і Давидових пісень[73]. Невідомий перекладач припускався текстових скорочень та власного трактування біблійних сюжетів, однак зв'язок з Берестейською Біблією в цілому не порушений (Є. Карський навів численні приклади збігів текстів). Почерк переписувача кодексу був близьким до друкарського курсиву Литовського Статуту 1588 р., у тексті помічено вживання "західноруських" народних слів і зворотів[74].

У літературі висловлювались припущення про те, що стародруковане Євангеліє Василя Тяпинського (датується не пізніше 1580 р.) є перекладом Нового Заповіту Шимона Будного 1570 р. (пам'ятаємо про використання Будним тексту Берестейської Біблії)[75]. Сучасна історіографія розглядає лише зв'язок пам'ятки з московськими дофедоровськими виданнями Святого Письма (видання без вихідних даних)[76]. Підставою для такого висновку є примітки на полях церковнослов'янського тексту, які вказують на використання московського (можливо, вузькошрифтового) видання Євангелія від Матвея[77]. Однак існують і примітки на полях паралельного тексту старобілоруською мовою, які вказують на польськомовні джерела перекладу. Нагадаю, що, зрештою, йдеться про суто протестантське видання, близькість

[71] Бібліотечний шифр – СТ-IV, 26926.

[72] *Нікалаеў М. В.* Кніжная культура Вялікага Княства Літоўскага. – С. 99.

[73] *Карский Е. Ф.* Западнорусские переводы Псалтыри в XV–XVII веках. – Варшава, 1896. – С. 1, 60–67, 86–87, 103–115, 174 та ін.

[74] Див. про склад друкованих Псалтирів тієї доби: *Вознесенский А. В.* К истории славянской печатной Псалтыри. Московская традиция XVI–XVII веков. Простая Псалтырь. – М., 2010. У вступі дослідження подано огляд історіографії московських друкованих видань XVI ст. з дуже цікавими характеристиками досліджень православної книжкової культури тієї доби.

[75] Див., напр.: *Грушевський М.* Історія української літератури. – Т. V. – Кн. 2. – С. 46; *Огієнко І.* Українська літературна мова XVI-го ст. ... – Т. I. – С. 56.

[76] *Климов И.* К изучению текстологии церковнославянского Евангелия: отношения между изданиями XVI в., печатанными в Москве и на Беларуси // Библия в духовной жизни, истории и культуре России и православного славянского мира. К 500-летию Геннадиевской Библии: Сб. матер. междунар. конф.: (Москва, 21–26 сентября 1999 г.) / Науч. ред. Г. Баранкова. – М., 2001. – С. 181–199.

[77] *Гусева А. А.* Издания кирилловского шрифта второй половины XVI века: Сводный каталог. – М., 2003. – Кн. 1. – С. 569. Передмова до Нового Заповіту збереглася в рукописі. Див. публ.: Анталогія даўняй беларускай літаратуры: XI – першая палова XVIII стагоддзя / Падрыхт. А. І. Богдан і інш.; навук. рэд. В. А. Чамярыцкі. – Мінск, 2003. – С. 405–410.

якого до протестантського книгодрукування ілюструє дуже цікава інформація білоруських дослідників, згідно з якою у XIX ст. портрет В. Тяпинського був знайдений в одному з примірників Берестейської Біблії 1563 р.[78].

Як вважають дослідники, рукописний Новий Заповіт волинянина В. Негалевського, створений 1581 р., є перекладом Нового Заповіту протестанта М. Чеховича (1577). На відміну від Євангелія В. Тяпинського, текст В. Негалевського досліджувався менше[79], проте, здається, сумніви щодо генези кодексу не існують.

Начебто незаперечним вважається факт використання Берестейської Біблії перекладачами знаменитої Острозької Біблії. Так, один із головних дослідників теми Є. Немировський не має сумніву в тому, що Іван Федоров мав у своїх руках Радзивілівську Біблію. Щоправда, книгознавець не впевнений, де саме друкар познайомився з берестейським кодексом: у Заблудові чи Острозі[80]. Відомості про джерела Острозької Біблії уміщені в передмові до пам'ятки, однак там конкретно Берестейська Біблія не згадується. Все ж звертаю увагу на цитату з передмови: "Нашел и много инных Библий различных письмен и языков и приказал проверить, согласуются ли они с Божественным Писанием". З огляду на те, що канон Біблії в Острозі не зазнав змін, твердження Є. Немировського видається небезпідставним, хоча в переліку джерел Острозької Біблії дослідник не називає польські переклади[81]. У зв'язку з тим, що в літературі досі стверджуються переважно антикатолицькі та антипротестантські мотиви створення Острозької Біблії[82], зауважу, що, на мою думку, вони все ж не були домінуючими для князя В.-К. Острозького та створеного ним науково-освітнього осередку.

Варто згадати ще один аргумент, який об'єднує Берестейську і Острозьку Біблії. Дослідник історії Острозької академії та спадщини Івана Федорова Ярослав Ісаєвич зібрав досить докладну інформацію про західноєвропейські впливи на розвиток Острозького культурно-освітнього і видавничого центру. Так, в острозькій бібліотеці зберігалися католицькі і протестантські видання, а, скажімо, прототипом для титульного аркуша Нового Заповіту (Острог, 1580) послужила "рамка" з лютерівських перекладів "Книги повчань Сирахових" (Вітенберґ, 1563) та "Притч Соломонових" (Вітенберґ, 1535). Виливна прикраса у вигляді маскарона була взята з твору Ґжеґожа Павла з Бжезін "Про правдиву смерть, воскресіння і вічне життя" (нагадаю, що автор був у числі перекладачів Берестейської Біблії). Найголовніше – картуш герба в Острозькій Біблії був скопійований з картуша Берестейської Біблії. Переконливою виглядає і інформація про те, що при підготовці покажчика до Нового Заповіту використовувались покажчики до Нового Заповіту Мартина

[78] *Нікалаеў М. В.* Кніжная культура Вялікага Княства Літоўскага. – С. 205.

[79] Див.: *Назаревский А. А.* Язык Евангелия 1581 г. в переводе В. Негалевского // Университетские известия. – К., 1911. – № 8. – С. 1–40; *Огієнко І.* Новий Завіт у перекладі на українську мову Валентина Негалевського. – Тарнов, 1922.

[80] *Немировский Е. Л.* Брестская Библия. – С. 266. Білоруські дослідники також переконані в існуванні згаданого впливу. – Див., напр.: *Лабынцаў Ю. А.* Пачатае Скарынам: Беларуская друкованая літаратура... – С. 171.

[81] *Немировский Е. Л.* Библия 1581 // *Немировский Е. Л.* Иван Федоров и его эпоха. – С. 251–253.

[82] Див., напр.: *Ульяновський В.* Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. – К., 2012. – С. 832–841.

Чеховича і Берестейської Біблії[83]. Водночас Острозька Біблія мало чим нагадує Берестейську, адже в ній не запроваджено навіть поділу на вірші. Крім того, Острозьку Біблію важко віднести до коментованих варіантів перекладу та друку Святого Письма.

Проте виявляється, що Берестейська Біблія мала вплив і на інші острозькі видання. До деяких примірників Нового Заповіту 1580 р. додавався твір Тимофія Михайловича “Книжка собранїє вєщєи нужнєишихъ”, який за своїм складом мав характер предметно-тематичного покажчика і збірки новозаповітних афоризмів. Збереглися і “автономні” примірники стародруку, що дозволяє говорити про окреме видання острозької друкарні[84]. Я. Ісаєвич спочатку порівняв “Книжку” з відомими конкорданціями до видань Святого Письма, зробленими на Заході наприкінці XV – у XVI ст. Проте потім він звернув увагу на предметно-тематичний покажчик Берестейської Біблії, який, на його думку, був використаний у книзі Тимофія Михайловича. Новаторство останнього полягало і в запозиченні довідкового апарату Нового Заповіту М. Чеховича. Дослідник вказує на творчий характер використання Т. Михайловичем “єретичних” видань, внаслідок чого його “Книжиця” вважається оригінальною[85].

Питання про зв’язок між виданням Берестейської і Острозької Біблій вимагає сьогодні застосування ширшої джерельної інформації та наведення інших порівняльних контекстів. Вочевидь, слід врахувати стосунки двох магнатів – Миколая Радзивіла Чорного і Василя-Костянтина Острозького, їхньої приязні у 50-х – 60-х роках XVI ст. Так, наприклад, у 1559 р. В.-К. Острозький за допомогою М. Радзивіла отримав привілей на уряд київського воєводи, останній часто виступав посередником між Острозьким і королем[86]. М. Радзивіл брав участь у боротьбі за руку та спадщину Гальшки Острозької – найбагатшої нареченої Польщі (В.-К. Острозький намагався вигідно віддати її заміж)[87]. Зрештою, магнатські роди пізніше породичалися: В.-К. Острозький двічі віддавав своїх дочок за Радзивілів. Але визначальним є все ж загальна прихильність протестантів і православних у боротьбі за дотримання віровизнавчих свобод. Наприклад, у 1563 р. – році видання Берестейської Біблії – вони добились прийняття королівського привілею, який урівнював у правах католиків і православних[88]. Напевно, між українським і білоруським магнатами існували якісь контакти в релігійно-культурній сфері, невідомі в історіографії.

[83] *Ісаєвич Я.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – С. 86, 88–90, 101–102. Згадані сюжети фактично повторює І. Мицько: *Мицько І.* Острозька слов’яно-греко-латинська академія... – С. 24–25.

[84] Відомо про 19 примірників видань “Книжиці”. Див.: *Гусева А. А.* Издания кирилловского шрифта... – Кн. 1. – С. 536; *Немировский Е. Л., Емельянова Е. А.* Книги кирилловской печати. 1551–1600: Каталог. – М., 2009. – С. 117–119.

[85] *Ісаєвич Я.* Літературна спадщина Івана Федорова. – С. 126–127.

[86] Згадані факти наводить Т. Кемпа: *Kempa T.* Dzieje rodu Ostrogskich. – Toruń, 2003. – S. 82; *idem.* Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. – Toruń, 1997. – S. 38.

[87] Деталі справи докладно оглядає В. Ульяновський, наводячи велику літературу предмета: *Ульяновський В.* Князь Василь-Костянтин Острозький... – С. 441–499.

[88] Див. коментар Л. Чвікли: *Ćwikła L.* Polityka władz państwowych wobec Kościoła prawosławnego i ludności prawosławnej w Królestwie Polskim, Wielkim Księstwie Litewskim oraz Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1344–1795. – Lublin, 2006. – S. 75–76.

Іншою проблемою, яка може розглядатися як прояв взаємовпливів, є проблема взірців у ґенезі Острозької академії. В. Ульяновський, який проаналізував історіографію питання, дійшов висновку про взорування князем В.-К. Острозьким на католицьких та протестантських тримовних колегіях-академіях Заходу (серед них називаються навчальні заклади в Лувені, Парижі, Римі, Флоренції та ін.). Найближчими (відтак, взірцевими) до Острога були начебто єзуїтські колегії у Вільні та Ярославі[89]. На мою думку, більш коректним і найбільш вірогідним може бути припущення про взорування князем В.-К. Острозьким на кальвіністській школі-гімназії в Пінчові, де готувався переклад Берестейської Біблії (при цьому не порушується принцип хронологічної наступності). Практично обидва навчальних заклади та центри створювались не стільки з навчальною метою, скільки для підготовки перекладу та видання Святого Письма, з різницею майже у 20 років.

Контекст протестантських впливів у XVI ст. на православну релігійну культуру був значно ширшим. Передовсім, він пов'язується з рукописними Учительними Євангеліями (УЄ), що набули поширення в середовищі православних. Так, дослідники давно помітили вплив на проповіді Учительних Євангелій "Постили" кальвініста Миколая Рея та "Катехізису" Шимона Будного. Сучасна дослідниця УЄ Галина Чуба не тільки встановила хронологію та географію їхнього поширення, а й підтвердила та доповнила висновки своїх попередників (передовсім, Я. Янува). Так, УЄ мали антипротестантський характер, однак це не заважало їхнім авторам взоруватися на творах іновірців, а також включати до своїх кодексів тексти апокрифів. Водночас у протестантів було запозичено різні текстотвірні стратегії, зокрема – наскрізно імпресивний характер стилю проповіді[90].

Поширення та популярність протестантських катехізисів аналізує дослідниця катехітичної традиції українців та білорусів Маргарита Корзо. Так, вона наводить приклад "Берестейського катехізису", виданого в 1553–1554 рр. невідомим друкарем. Пам'ятка зазнала впливу ідей Мартина Лютера, однак окремі її розділи, наприклад, Апостольський символ у "Сповіді віри", не відповідають ні лютеранській, ні кальвіністській традиції. Такими є також і інші частини тексту[91]. Вплив протестантів на творчість братів Стефана і Лаврентія Зизаніїв досить добре відомий[92].

Відзначаючи внесок Шимона Будного у пропагування реформаційних ідей та його руськомовний катехізис, виданий 1562 р. у Несвіжі в Радзивілівській друкарні, дослідники слушно зауважують, що видання мало метою

---

[89] *Ульяновський В.* Князь Василь-Костянтин Острозький... – С. 794–796.

[90] Див. підсумкове дослідження авторки: *Чуба Г.* Українські рукописні учительні Євангелія: Дослідження, каталог, описи. – К.; Львів, 2011. – С. 8–17, 22.

[91] *Корзо М.* Украинская и белорусская катехитическая традиция конца XVI–XVIII вв.: становление, эволюция и проблема заимствований. – М., 2007. – С. 144–146.

[92] Білоруська дослідниця В. Лєвшун зображує Стефана Зизанія виключно як борця за чистоту православної віри, проти католиків та єретиків: *Левшун Л. В.* О слове преображенном и слове преображающем: теоретико-аналитический очерк истории восточнославянского книжного слова XI–XVII веков. – Минск, 2009. – С. 674–691. Насправді вплив протестантів на Зизаніїв був таким великим, що, наприклад, Стефана Зизанія відлучив від церкви митрополит Михайло Рагоза. Проти нього було написано два полемічних твори (1595 і 1596 рр.).

поширення протестантських поглядів, однак зі зрозумілих причин Будний не оприявнював їх читачам у безпосередній спосіб. Не підготовлені до такого типу лектури читачі могли не знати про те, що мають справу з твором виразного протестантського забарвлення. Будний також старався не експонувати різниці між православ'ям та протестантизмом. Зрештою, поставлена мета була досягнута: популярність "Катехізису" Шимона Будного у православному середовищі була досить великою, тим більше, що то було перше видання такого типу, друковане кирилицею і призначене для руської людності. "Катехізис" зберігався в багатьох православних бібліотеках: наприклад, у бібліотеці львівського братства (опис 1601 р.), він був цитованим у полемічній літературі[93]. Проте дехто з дослідників не поділяє точку зору, згідно з якою Будний розраховував і на православну аудиторію, адже у творі викладено чимало критики на адресу православних[94]. Все ж дослідники сходяться на тому, що в "Катехізисі" 1562 р. ще немає яскраво виражених антитринітарних ідей: наприклад, Святий Дух тут ще визнається істинним Богом. Більше того, для викладення кальвіністської етики і теології Будний використав деякі поняття православної богословської думки, надавши їм, однак, зовсім іншого значення[95]. Надалі вплив протестантських катехізисів на православну катехітичну та полемічну літературу помітно збільшувався (як правило, в літературі наводяться приклади творчості Стефана і Лаврентія Зизаніїв).

Цікаво, що інакше "Катехізис" Шимона Будного сприймався у московському православ'ї. Так, зокрема, існує запис на примірнику "Катехізису" з бібліотеки Московської синодальної типографії (тепер зберігається в Російській державній бібліотеці), в якому мовиться про "єреси лютерскїа", противні Православній Церкві. Відтак книга не рекомендувалася для читання православним християнам, її можна було використовувати лише для викриття єресей[96].

Насамкінець коротко зупинюсь на питанні про роль протестантського чинника в ґенезі Берестейської унії, яка підвела підсумок релігійним пошукам XVI ст. Так, лідери Берестейської унії звичайно посилалися на необхідність укладення унії з Римом з огляду на загрозу церкві з боку іновірців. Водночас уніати постійно звинувачували православних – учасників православного собору в Бересті – у зв'язках з протестантами. Домінуюча роль у згаданих звинуваченнях належить Іпатію Потію, який у полемічному

[93] *Kempa T.* Wobec kontrreformacji. – S. 36–37.

[94] Згадані погляди, відомі в літературі, наводить М. Корзо і значною мірою їх поділяє. – *Корзо М.* Украинская и белорусская катехитическая традиция конца... – С. 151.

[95] *Kamieniecki J.* Szymon Budny – zapomniana postać polskiej reformacji. – Wrocław, 2002. – S. 57; *Корзо М.* Украинская и белорусская катехитическая традиция конца... – С. 162. Внесок Ш. Будного в розвиток біблеїстики важко переоцінити (тільки в білоруській історіографії йому присвячено десятки публікацій). Однак переконаність Г. Гофмана в тому, що Ш. Будний, який критично переглянув переклад Берестейської Біблії і створив новий текст Святого Письма, є "найвидатнішим" протестантським перекладачем Біблії і екзегетом, "передвісником" протестантських релігієзнавчих досліджень, є звичайним перебільшенням (*Гофман Г.* Історія релігієзнавства в Польщі / Пер. з пол. К. Новікової. – К., 2010. – С. 149). Пріоритет у згаданих галузях належить, звісно, перекладачам Берестейської Біблії.

[96] *Гусева А. А.* Издания кирилловского шрифта... – Кн. 1. – С. 136; *Немировский Е. Л., Емельянова Е. А.* Книги кирилловской печати... – С. 40–41.

творі про Берестейський собор вже у 1597 р. явно гіперболізував роль протестантів[97].

Для відповіді на поставлене запитання варто врахувати контекст стосунків князя В.-К. Острозького з протестантами, яких він підтримував у боротьбі за дотримання віровизнавчих прав на загальнодержавному рівні. Дехто із сучасників, передовсім князь Андрій Курбський, а після 1596 р. Іпатій Потій, засуджували князя за його союз із протестантами. Пізніше такі ж критичні зауваження робилися в історіографії.

Доречно ще раз нагадати, що засади діяльності заснованої князем Острозької академії були взоровані на західному (єзуїтському та євангелицькому) шкільництві. Також добре відомо, що протестанти мали свободу діяльності в Острозі, а чеський брат Мартин Броневський під іменем Христофора Філалета написав твір "Апокризис", який вважається одним із найкращих зразків полемічного письменства. Як мені вдалося довести, жодних серйозних фактів щодо "засилля" протестантів на православному Берестейському соборі 1596 р., як про це стверджувалося донині в історіографії, не фіксується[98].

Ще одна історіографічна проблема, яка дискутувалась в історіографії, стосується вектора ідеології православних церковних братств, період розквіту яких припадає на останню чверть XVI – першу половину XVII ст. (до слова, братство при церкві Св. Миколая виникло в Бересті, за моїми даними, ще 1586 р.[99]). Так, в історіографії стверджувалось, що православні братства з 80-х років XVI ст. розвинулись у принципово новий тип суспільної організації, яка виконувала функції "православної реформації"[100].

З огляду на впливи римо-католицької релігійної культури, які мали місце в середині – другій половині XVI ст., на розвиток церковних братств, категоричність висновку про "православну реформацію" значно пом'якшується. Навпаки, статути православних братств зазнали великого впливу римо-католицьких мирянських організацій, які уконституювались значно

[97] Твір з назвою "Справедливое описанье поступку, и справы сынодовое, и оборона згоды и единости съвершенное. Котораясе стала на сыноде берестейскомъ. В року, 1596, напротив явного фальшу и потвары синоду якогось змышленного а радшей съборища покутного геретыческого в дому прыкатъномъ геретыческом отправованого Через одного зъ преложоныхъ духовныхъ церкви руское" зберігся в єдиному примірнику (місце зберігання – Бібліотека РАН, СПб.). Див. про це докл.: *Тимошенко Л.* Полемічний твір Іпатія Потія про Берестейський собор (Вільно, 1597) // Вісник НТШ. – Львів, 2012. – Осінь–зима. – Ч. 48. – С. 27–30.

[98] *Його ж.* Берестейські церковні собори у жовтні 1596 р.: дійові особи та виконавці // Die Union von Brest (1596) in Geschichte und Geschichtsschreinbung: Versuch einer Zwischenbilanz: Materialien des Internationalen Forschungsgesprachs der Stiftung PRO ORIENTE zur Braster Union Drittes Treffen: Lviv, 21–23. August 2006 und des... / Hrsg. von Johann Marte und Oleh Turij. – Lviv, 2008. – P. 168–193.

[99] Див.: *Тимошенко Л.* Скільки церковних братств заснували патріархи в XVI – першій половині XVII ст.? (Малодосліджені аспекти генези та масштабів ставропігійської форми організації мирянського руху Київської митрополії) // Записки НТШ. – Львів, 2013. – Т. 264: Праці Історично-філософської секції. – С. 234–256.

[100] Див., напр.: *Isaievych I.* Confraternities of laymen in early modern Ukraine and Belarus // Belarus. Lithuania. Poland. Ukraine. The foundations of historical and cultural traditions in East Central Europe: International Conference: (Rome, 28 April – 6 May 1990). – Lublin; Rome, 1994. – P. 175–198.

раніше[101]. Відтак, варто говорити про контексти розвитку основних гілок християнства на території Речі Посполитої, які, завдяки працям німецьких істориків, мають тепер назву *конфесіоналізації*[102]. Цим досить вичерпним і водночас ємким поняттям пояснюються і приклади впливів протестантської релігійної культури на православну культуру, наведені в цій статті.

Існує інформація про два примірники Берестейської Біблії у бібліотеках Києва[103], один – в Одеській університетській бібліотеці[104]. Проте найбільше примірників з українських бібліотек є у Львові: у фондах Національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника зберігається чотири примірники видання[105]. Узагальнення даних про ці та інші примірники, їх кодикологічне та джерелознавче дослідження – справа майбутнього. Можна сподіватися, що в сучасній українській гуманітаристиці таки розпочнуться студії в галузі порівняльної текстології і герменевтики Святого Письма, назагал, біблеїстики ранньомодерної доби.

Леонід Тимошенко (Дрогобич). **Берестейська (Радзивілівська) Біблія 1563 року та її вплив на релігійні культури Східної Європи: (До 450-річчя видання пам'ятки).**

На великому історіографічному та джерельному матеріалі розглядається процес підготовки (перекладу) та видання Біблії 1563 р. За багатьма ознаками, поява першого друкованого польськомовного варіанта повного тексту Святого Письма стала винятковим явищем релігійно-культурної історії Центрально-Східної Європи. Берестейська Біблія справила вплив і на православних, які перекладали її текст церковнослов'янською і народною (розмовною) мовами.

Ключові слова: Біблія, протестанти, католики, православні, текстологія, історія книги.

Леонид Тимошенко (Дрогобич). **Брестская (Радзивилловская) Библия 1563 года и её влияние на религиозные культуры Восточной Европы: (К 450-летию издания памятника).**

На большом историографическом и источниковедческом материале рассматривается процесс подготовки (перевода) и издания Библии 1563 г. По многим признакам, появление первого печатного польскоязычного варианта полного текста Священного

---

[101] *Tymoszenko L.* Ustawy bractw kościelnych i cerkiewnych w Rzeczypospolitej w XVI wieku: analiza porównawcza. (Готується до друку у збірці матеріалів конференції: "Bractwa religijne w średniowieczu i okresie nowożytnym (do końca XVIII w.): Kielce, 15–16 maja 2012 r.).

[102] Див. докл.: *Schilling H.* Konfesjonalizacja. Kościół i państwo w Europie doby przednowoczesnej. – Poznań, 2010; *його ж.* Jedność i różnorodność Europy we wczesnej epoce nowożytnej: religia – społeczeństwo – państwo. – Warszawa, 2010. Про "православні" аспекти конфесіоналізації на Сході Європи див. докл.: *Дмитриев М.* "Православная конфессионализация" в Восточной Европе во второй половине XVI века? // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2012. – Вип. XVI. – С. 133–152.

[103] Київським примірникам було присвячено доповідь І. Циборовської-Римарович на конференції у Бересті: *Цимборовська-Римарович І.* Невідомий примірник Берестейської Біблії з фондів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (готується до друку у збірці матеріалів конференції).

[104] Каталог изданий XVI века. Из фондов научной библиотеки ОНУ им. И. И. Мечникова. – Одесса, 2005. – № 42. – С. 52.

[105] Згадані примірники стали предметом доповіді Б. Лазорака на конференції у Бересті: *Лазорак Б.* Екземпляри Берестейської Біблії в книгосховищах Львова. (Готується до друку у збірці матеріалів конференції).

Писания стало исключительным явлением религиозно-культурной истории Центрально-Восточной Европы. Брестская Библия оказала влияние и на православных, которые переводили её текст на церковнославянский и народный (разговорный) языки.

Ключевые слова: Библия, протестанты, католики, православные, текстология, история книги.

Leonid Tymoshenko (Drohobych). **The Berestia (Radziwiłł) Bible (1563) and Its Influence on the Religious Cultures in Eastern Europe: (Dedicated to the 450th Anniversary of Its Publishing).**

The process of the preparation (translation) and publishing of the Bible (1563) is investigated relying on numerous historical works and sources. The editing of the first printed Polish version of the complete Scripture was an important event in the religious and cultural history of East Central Europe. The Berestia Bible greatly influenced the Orthodox faith. It was translated into Church Slavonic and people's spoken languages.

Key words: Bible, Old and New Testament, Protestants, Catholics, Orthodox, bibliography, textual criticism.

Ярослав ФЕДОРУК (*Київ*)

ТРАНСІЛЬВАНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО У 1656 РОЦІ: ВИБІР ПОЛІТИКИ МІЖ УКРАЇНОЮ, ШВЕЦІЄЮ ТА РІЧЧЮ ПОСПОЛИТОЮ

Однією з головних країн, яка істотно впливала на історію Центрально-Східної Європи в епоху Хмельниччини, було Трансільванське князівство. Постійне балансування цієї країни між політикою України, Речі Посполитої, Османської імперії, Кримського ханства та інших держав у цей час мало на меті головне завдання, як і в двох придунайських господарствах, не допустити розорення своїх земель. Загроза ця постійно існувала через війни й повстання у сусідніх землях, що намагалися залучити мілітарну силу трансільванських князів на свій бік. У мережі тогочасних військових коаліцій і союзів, що формувалися довкола українсько-польської війни періоду 1648–1656 рр., Трансільванія вела обережну й виважену політику, підтримуючи якісь сторони цього конфлікту лише у крайніх і вимушених ситуаціях.

Починаючи з елекційної боротьби у Речі Посполитій у 1648 р., коли Юрій I Ракоцій був залучений до неї на користь одного зі своїх синів, тема корони Польсько-Литовського королівства не зникала з політичних обріїв трансільванських князів. Питанням часу було лише те, щоб Юрій II Ракоцій поставив цю справу на чільне місце у розрахунках.

Зміна геополітичної ситуації у Центрально-Східній Європі, що настала після залучення Олексія Михайловича до війни з Річчю Посполитою і приєднання України до Московського царства у 1654 р., змушувала трансільванського князя утриматися від активного військового втручання у ці війни й більше уваги приділити дипломатії. У 1654–1655 рр. головною характеристикою політики Юрія Ракоція було зволікання з часом, маневрування у взаєминах з козаками, поляками, шведами, Московською державою, Портою, Кримським ханством та очікування наслідків політичної боротьби між ними. У практичній площині така політика Трансільванії знайшла вираження, з одного боку, у формуванні нових відносин з Богданом Хмельницьким, з яким у 1654–1655 рр. було встановлено часті дипломатичні зв'язки, з іншого, – у спробах прозондувати ґрунт у північноєвропейських протестантських країнах. Восени 1654 р. Юрій II Ракоцій відправив посольство до Швеції, Об'єднаних Провінцій та Англії на чолі зі своїм секретарем Костянтином Шаумом.

У наукових дослідженнях ще від початку XX ст. викликала особливе зацікавлення тема про те, з якого саме часу трансільванський князь став на стежку, що через два роки привела його до вторгнення до Польщі й боротьби за польську корону. У цьому сенсі період трансільванської політики від кінця 1654 р. прийнято вважати приблизно тим відліком, від якого зовнішня

політика князівства поступово набирала нової якості[1]. Така позиція Юрія II Ракоція у цей час пов'язується з початком мілітарного приготування Швеції для вторгнення до Речі Посполитої й визначенням місця України у політичних розрахунках шведського короля Карла X Ґустава.

Костянтин Шаум був відправлений з Трансільванського князівства до Лондона у листопаді 1654 р., а ціла його дипломатична місія, що була розроблена під впливом Яна Амоса Коменського, мала більше формальне або розвідницьке значення. Тогочасні політики не мали сумніву, що головним завданням Шаума було прозондувати можливість укладення антигабсбурзького союзу, куди, крім Англії і Трансільванії, мали б увійти також Швеція, Об'єднані Провінції і Данія[2]. Завдяки своїм численним зв'язкам у протестантських країнах сам Коменський пильно стежив за тим, як відбувалося це посольство[3].

Наприкінці 1654 – у першій половині 1655 рр. приготування шведів до війни змушували Ракоція проводити таку політику, в якій дедалі виразніше вимальовувалися антипольські елементи. Головні акценти тут поступово зміщувалися у бік реалізації давньої ідеї здобуття польської корони.

Напад шведського короля на Річ Посполиту у липні 1655 р. і його неймовірні успіхи у Короні Польській і Великому князівстві Литовському додавали рішучості трансільванському князеві у його переконаннях розпочати війну з Яном Казимиром. Натхненний близькими, як тоді здавалося, перспективами війни Швеції з Австрією Коменський, як доносили з Ґданська у грудні, щомісяця відправляв своїх гінців до Юрія II Ракоція, переконуючи його приєднатися до шведів і почати вторгнення до Польщі або Австрії[4]. Наскільки Коменський був переконаний у тому, що Ракоцій підтримає Карла X своїм виступом, свідчать його донесення від жовтня 1655 р. про те, що незабаром трансільванський князь нібито має вирушити до Польщі зі своїм військом[5]. Не останню роль у таких чутках, що були поширеними серед протестантів Європи, відігравали шведсько-трансільванські відносини, оскільки саме наприкінці серпня 1655 р. до Трансільванії прибуло посольство від Карла X Ґустава на чолі з Ґотардом Веллінгом[6].

[1] *Jorga N.* Geschichte des Osmanischen Reichs. – Gotha, 1911. – Bd. IV. – S. 82; *Заборовский Л. В.* Канун и начало русско-польской войны и позиции государств Юго-Восточной Европы // Карпато-Дунайские земли в средние века. – Кишинев, 1975. – С. 256; *його ж.* Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII века. – М., 1981. – С. 76; *його ж.* Великое княжество Литовское и Россия во времена польского Потопа: (1655–1656): Документы, исследование. – М., 1994. – С. 165.

[2] Аудієнцію у Кромвеля посол отримав 4 (14) травня 1655 р. і наступного місяця був відправлений назад: *Abbott Wilbur Cortez.* The Writings and Speeches of Oliver Cromwell with an Introduction, Notes and an Account of His Life. – Cambridge, 1945. – Vol. 3: 1653–1655. – P. 709, 710; Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656: The Missions of Peter Julius Coyet and Christer Bonde / Ed. by Michael Roberts. – London, 1988. – Doc. 14, 21. – P. 67, 80. Див. також: *Заборовский Л. В.* Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII века. – С. 76.

[3] *Kármán Gábor.* Comenius and Sweden 1655–1656: New Sources from the Riksarkivet (Stockholm) // Acta Comeniciana. – 2004. – No. 18. – Doc. IIId, Vb. – P. 200–201, 206.

[4] Бібліотека ПАН у Кракові. – Лондонські теки. – Од. зб. 8213. – Т. 33. – Арк. 9 (авізи до Гартліба до Лондона). Ті самі авізи див.: *Giertych Jędrzej.* U źródeł katastrofy dziejowej Polski: Jan Amos Komensky. – Londyn, 1964. – S. 252.

[5] *Дяденков М. Ф.* Коменський і визвольна боротьба українського народу XVII ст.: (Нові дані до біографії великого педагога) // Радянська школа. – 1946. – № 3. – С. 32.

[6] *Wibling Carl.* Carl X Gustaf och Georg Rakoczi II. – Lund, 1891. – S. 8.

У серпні – вересні 1655 р. Костянтин Шаум повертався до Трансільванії у зовсім інших політичних умовах, ніж існували в Європі тоді, коли він восени 1654 р. вирушав до Лондона. Незважаючи на велику умовність завдань трансільванського посла, його дипломатична місія залишила досить помітний і яскравий слід у тогочасній дипломатії Юрія ІІ Ракоція. Наприкінці жовтня н. ст. 1655 р. (себто через чотири місяці після того, як цей гонець виїхав з Лондона) бранденбурзький посол Йоган Шлєцер, прибувши до англійської столиці, писав Шаумові листа із запевненнями великої прихильності електора Фрідріха Вільгельма до Трансільванського князівства і розвитку протестантської справи в цілому. У цьому документі висловлювалися сподівання, що за умови безпечніших шляхів курфюрст зможе відправити повноважних послів до Юрія Ракоція з пропозиціями тіснішого союзу[7]. Писався цей лист, ймовірно, за порадами Самуеля Гартліба, якого було згадано в преамбулі і який мав близькі взаємини з Коменським.

У серпні 1655 р. Шаум повертався через Гамбург шляхом на Щецін і далі до Польщі, спостерігаючи за тими великими політичними змінами, що були викликані в результаті блискавичних завоювань шведського короля[8]. Однак, незважаючи на всі ці заходи, у середині – другій половині 1655 р. трансільванський князь міг лише пасивно спостерігати за тими змінами, які відбувалися у Речі Посполитій. Близькість до придунайських кордонів українсько-російських військ, які у серпні – на початку вересня стояли під Кам'янцем-Подільським, а також загроза з боку Кримського ханства викликали велику тривогу в Ракоція. До того ж підданство Хмельницького султанові Мегмедові IV, яке було задекларовано султанською грамотою у 20-х числах липня, спричинило додаткове занепокоєння у князя також і позицією Османської Порти. Відправляючи наприкінці липня зі Стамбула козацьке посольство Романа Ждановича і Якова Челебі, султан посилав свого чауша до Юрія Ракоція. У листі до князя султан згадував, що український гетьман став васалом Порти, як і Трансільванія[9]. Цим фактом османські політики недвозначно давали знати князеві, яку лінію у своїй зовнішній політиці він повинен був виробити стосовно Війська Запорозького. Шукаючи безпеки з боку султана, Юрій Ракоцій відправив до Стамбула традиційну річну данину, що прибула до османської столиці на початку листопада[10].

---

[7] Кілька списків листа з датою від 14 жовтня 1655 р. з Лондона див.: Національна бібліотека у Варшаві. Відділ мікроф. – № 36393 (з бібліотеки ПАН у Курніку). – Арк. 169 зв.–170; Бібліотека Чарторийських у Кракові (далі – БЧ). – Од. зб. 385/IV. – Арк. 154; Од. зб. 148/IV. – Арк. 837.

[8] У першій декаді серпня Шаум прибув до Гамбурга, далі через Щецін до Лєшна, де мав зустріч з Коменським: Бібліотека ПАН у Кракові. – Лондонські теки. – Од. зб. 8213. – Т. 33. – Арк. 4, 6 зв.; див.: *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. – К., 2001. – С. 96; *Федорук Я.* Два листи архімандрита Данила Афінського і грека Федора Дмитрієва до царя Олексія Михайловича у 1656 році // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2009. – Вип. 13/14. – С. 505–506.

[9] *Rypka Jan.* Další příspěvek ke korespondenci Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým // Časopis Národního Musea. – 1931. – T. 105. – S. 210–212.

[10] Жерела до історії України-Руси / Упоряд. М. Кордуба (далі – Жерела). – Львів, 1911. – Т. XII. – С. 358.

У другій половині 1655 р. трансільванський князь не почувався достатньо впевнено, аби активно вести власну зовнішню політику. Він продовжував вичікувати результатів шведського наступу на Річ Посполиту, намагаючись дотримуватися нейтралітету в переговорах як з Яном Казимиром, так і з Богданом Хмельницьким або Карлом X Ґуставом. У цей час польсько-литовські політики покладали на князя певні надії у порятунку від шведів, не відкидаючи його кандидатуру для передачі польської корони vivente rege – за життя пануючого короля. При коронному дворі існувала сильна партія на чолі з великим коронним маршалком Юрієм Любомирським, що вбачала вихід із кризи в Речі Посполитій саме в такій розв'язці.

При дворі Яна Казимира розглядалися й інші варіанти виходу з політичної кризи за допомогою Трансільванського князівства. Наприклад, на переговорах з трансільванським канцлером Мігаєм Мікешем великий гетьман коронний Станіслав Потоцький розвідував, чи не погодиться Юрій II Ракоцій на спільне правління, поділене взаємними обов'язками між польським королем і трансільванським князем. Згідно з цими розмовами, Потоцький пропонував залишити владу Яна Казимира недоторканою, а Ракоцій як співправитель мав би надати військову допомогу Речі Посполитій[11].

У вкрай критичних обставинах, що склалися на осінь 1655 р., кандидатура Ракоція на обрання королем vivente rege обговорювалася, зокрема, під час наради сенату у Кракові перед втечею Яна Казимира до Сілезії у вересні, а згодом і на таємній нараді в Ополі у середині листопада. У середині грудня 1655 р. Юрій Любомирський подав план обрання Юрія II Ракоція польським королем на зустрічі у Любовлі із трансільванським послом, канцлером Мікешем. Невдовзі ці самі пропозиції повторювалися на офіційній зустрічі посла із сенаторами Речі Посполитої[12].

Оскільки відкритим залишалося питання навернення трансільванського князя на католицьку віру, то одним із варіантів у цій ситуації були також пропозиції адаптувати до польських звичаїв його сина Ференца Ракоція. І хоч своїми відносинами з Ракоцієм польсько-литовські політики спекулювали на глибоких протиріччях, що існували між Трансільванією та Австрією, намагаючись вплинути на рішучість імператора Фердинанда III прийняти польську корону і виступити проти Швеції, проте ці взаємини оберталися переважно довкола польської корони. Впливові урядові кола у Речі Посполитій на чолі з великим маршалком Юрієм Любомирським цілком правдоподібно готові були передати її трансільванському князеві[13].

Однак цей напрямок дипломатії був занадто непевний для трансільванського князя у його проектах стосовно здобуття польського престолу. В

[11] *Гебеи Ш.* Трансильванско-русские отношения XVII в. // Двенадцать столетий венгерско-русских отношений: Доклады, прозвучавшие на юбилейной конференции Центра русистики Будапештского университета им. Этвеша Лоранда, 26 мая 2005 г. – Будапешт, 2005. – С. 35.

[12] *Markowicz M.* Najazd Rakoczego na Polskę 1657. – Zabrze, 2011. – S. 41; *Kamecka-Skrajna M.* Jan Wielopolski z Wielopola i Pieskowej Skały kasztelan wojnicki w latach Potopu szwedzkiego // Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej obojga narodów ze Szwecją w XVII wieku / Red. M. Nagielski. – Warszawa, 2007. – S. 128.

[13] Жерела. – Т. XII. – Док. 458. – С. 364–365; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1997. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1183; *Федорук Я.* Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття. – К., 2011. – С. 155–157.

опінії Яна Казимира та його двору хтось із родини імператора Фердинанда III – природного ворога Юрія Ракоція, мав набагато більше шансів отримати корону. Через це погляди трансільванського князя поступово скеровувалися на мілітарне вирішення цієї проблеми – укладення, насамперед, військового союзу Трансільванії з Богданом Хмельницьким і Карлом Х Ґуставом. Виразних рис така політика Юрія II Ракоція набрала у 1656 р.

* * *

З початком 1656 р., коли підготовка до московсько-польських переговорів під Вільном увійшла у вирішальну стадію, стало видно неминучість перегрупування військових союзів у Центрально-Східній Європі. На перший план виступали переговори Швеції і Трансільванії[14]. У перших місяцях 1656 р., коли Карл Ґустав здійснював рейд по малопольських і великопольських воєводствах, його заклики до союзу з Ракоцієм звучали особливо наполегливо. Інтенсивне листування і обмін посольствами між обома країнами породжували у Європі багато перебільшених чуток про те, що договір між ними на той час було вже укладено. Наприклад, 13 січня ст. ст. 1656 р. з Гамбурга повідомляли, що Юрій Ракоцій уже уклав "твердий союз" із Карлом Х, згідно з яким князь повинен був відправити на допомогу шведській армії 40 або 50 тис. пішого й кінного війська. При цьому, згідно з цими розмовами, князь мав також командувати "незліченними козацькими полками", які нібито вже склали йому "урочисту присягу або *juramentum clientelare*"[15]. З інших джерел натрапляємо на чутки про те, що у березні 1656 р. війська Юрія Ракоція у кількості 30 тис. чоловік уже нібито стояли зібрані під Самбором на кордоні з Руським воєводством[16]. Загалом же численні новини про те, що трансільванці з великим військом мають виступити проти Яна Казимира на допомогу шведському королю, обговорювалися у різних середовищах – польському, українському, московському, англійському, шведському, османському, кримськотатарському та ін.[17]. У дійсності ж договір цей було укладено в резиденції Ракоція у Радноті майже через рік – 6 грудня н. ст. 1656 р., саме напередодні виступу князя зі своїми військами проти Яна Казимира[18].

[14] Про ці відносини див.: *Wibling Carl.* Carl X Gustaf och Georg Rakoczi II. – S. 15–19.

[15] *Thurloe John.* A Collection of State Papers of John Thurloe / Ed. by Thomas Birch. – London, 1742. – Vol. IV. – P. 414, 685.

[16] Головний архів давніх актів у Варшаві (далі – ГАДА). – Архів Радзивілів. – Від. II. – Кн. 21. – Арк. 65–66.

[17] Деякі з новин про це див.: Бібліотека ПАН у Кракові. – Лондонські теки. – Од. зб. 8213. – Т. 33. – Арк. 18; Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису (далі – НБУВ.ІР). – Ф. II. – № 15557–15561. – Арк. 246; *Thurloe John.* A Collection of State Papers of John Thurloe. – Vol. IV. – P. 685; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1207, 1213.

[18] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1313. Див. також: *Kotljarchuk Andrej.* In the Shadows of Poland and Russia. The Great Duchy of Lithuania and Sweden in the European Crisis of the mid-17th Century. – Huddinge, 2006. – P. 222–225; *Gebei Sándor*. II. Rákóczi György erdélyi fejedelem küipolitikája (1648–1657). – Eder, 1996 (рецензію Т. Гусарової див.: Славяноведение. – М., 2001. – № 2. – С. 98–100); *Гебеи Ш.* Дипломатические переговоры Швеции и Трансильванского княжества по разделению Речи Посполитой в 1656 году // Государственность, дипломатия, культура в Центральной и Восточной Европе XI–XVIII веков. – М., 2005. – С. 88–99.

Позиція України у цьому процесі зближення Карла Х Ґустава з Юрієм II Ракоцієм у 1656 році займала одне з ключових місць.

Як уже згадувалося, у першій половині 1656 р. розрахунки європейських країн, насамперед Англії, Швеції, Бранденбурга-Пруссії та інших, щодо формування антипольської коаліції за участю Трансільванського князівства будувалися під впливом посольства Костянтина Шаума до Лондона. Можна припустити, що проекти Карла Х Ґустава утворити союз Швеції з Англією, Францією і Трансільванією, про що він звертався з Ловіча за порадою до ріксроду в Стокгольмі наприкінці січня ст. ст. 1656 р.[19], могли значною мірою ґрунтуватися на результатах цієї трансільванської місії до Європи. З боку ж Ракоція, повернення Шаума з оптимістичними результатами свого посольства мало стати відправним пунктом, від якого князь міг врешті робити конкретні кроки для здійснення плану здобуття польської корони. Звичайно, мирний шлях до цієї мети, який серйозно розглядався в урядових трансільванських колах ще наприкінці 1654 р. – протягом першої половини 1655 р., дедалі більше втрачав шанси. У 1656 р. це виявилося, насамперед, у грандіозних заходах трансільванського князя щодо збору численної армії, озброєння, а також у його насичених дипломатичних взаєминах з непримиренними ворогами Речі Посполитої – Україною або Швецією.

Зі свого боку, Карл Х Ґустав увесь час після свого вторгнення до Польщі та Литви настійливо наполягав на виступі Ракоція проти Яна Казимира, обіцяючи йому віддати частину польських земель і саму корону[20]. Особливо наполегливо ці заклики звучали у перших місяцях 1656 р., коли польський король повернувся зі своєї еміґрації з Сілезії.

Під впливом цих тенденцій литовсько-польські політики намагалися стримати князя від військової підтримки шведів. Ян Казимир, сенатори, коронні гетьмани або й окремі магнати посилали до Трансільванії часті звернення, аби Ракоцій відмовився від будь-яких неприятельських кроків проти Речі Посполитої[21].

Одним із перевірених прийомів, до якого польсько-литовські політики постійно вдавалися у своїх взаєминах з Юрієм Ракоцієм, аби відвернути його від союзу з Карлом Х, була пропозиція князеві польської корони vivente rege. Ми згадували, що у другій половині 1655 р. партія прихильників трансільванського князя при коронному дворі пропонувала йому отримати корону за життя Яна Казимира в обмін на збройну допомогу проти Карла Х.

Така політика вселяла деяку надію, що трансільванського князя вдасться відвернути від війни на боці шведів. І навіть більше – у цей час, коли Ян Казимир весною 1656 р. перебував у Львові, чекаючи на підкріплення від кримських татар, успішне завершення українсько-польської комісії і допомогу від Богдана Хмельницького, розмови про військову та фінансову допомогу трансільванського князя для підтримки Яна Казимира також велися

---

19 Svenska riksrådets protokoll. – Stockholm, 1923. – Del. XVI / Utg. genom Per Sondén. – S. 419 (засідання ріксроду від 20 (30) березня 1656 р.).

20 У загальних рисах про це див.: *Семенова Л. Е.* Княжества Валахия и Молдавия: Конец XIV – начало XIX в.: Очерки внешнеполитической истории. – М., 2006. – С. 237.

21 Про це писав, зокрема, Ян Замойський у своєму листі до Трансільванії від 16 лютого 1656 р.: Бібліотека ПАН у Кракові. – Лондонські теки. – Од. зб. 8218. – Т. 38. – Арк. 19–19 зв.

поміж людьми. Згадувалося, наприклад, про армію у 2000 чоловік, яка мала б виступити з Трансільванії до польського короля проти шведів[22].

Подібні крайнощі в новинах, що побутували на той час у суспільстві – від допомоги Ракоція шведам до його виступу на боці поляків, – красномовно відображають великі хитання, що існували в політиці трансільванського князя стосовно початку війни з Річчю Посполитою. Князь усіляко намагався приховати від польського короля як свої військові приготування для підтримки Карла X, так і дипломатичні взаємини з українським гетьманом. У складних умовах, що виникали на початку 1656 р. у політиці Речі Посполитої, яка у той час значною мірою ґрунтувалася на перших військових успіхах проти шведського короля, завдання стримати Юрія II Ракоція від військового союзу зі шведами і тим паче схилити його на свій бік було одним із пріоритетних у зовнішній політиці Яна Казимира.

Навесні 1656 р. здійснення цього завдання поклалося на посольство великого коронного секретаря і референдаря Миколая Пражмовського. Інструкцію послові було вироблено 10 квітня (н. ст.) 1656 р., однак відомість про його дипломатичну місію поширювалася при королівському дворі у Львові ще напередодні: про наміри відправити його до Трансільванії доповідав, наприклад, австрійський резидент при Янові Казимирі Йоган Христофор Фраґштайн у листі до Фердинанда III від 5 квітня[23]. У цій інструкції Пражмовський найперше мав висловити підтвердження старої дружби між Річчю Посполитою і Трансільванським князівством, жадаючи від Ракоція допомоги грошима і військом проти шведів. Навзаєм князеві пропонувалося віддати сина на адаптацію до польського двору з тим, що він буде обраний польським королем. При цьому визначалися головні умови обрання трансільванця королем vivente rege: його постійна резиденція мала б бути у Речі Посполитій, він повинен був прийняти католицьку віру, а його оточення складалося б із польсько-литовської, а не трансільванської знаті[24].

Як далеко заходили в польсько-литовських урядових колах ці проекти, видно з пізнішої т. зв. реляції про шведську війну, де згадувалося про династичні плани, що пов’язувалися з Юрієм Ракоцієм. У цій реляції писалося, що примас Андрій Лещинський, познанський воєвода Ян Лещинський та інші політики пропонували легітимізувати це спадкоємство польської корони шлюбом сина Юрія Ракоція, Ференца, з племінницею польської королеви Людвіки Марії (донькою її сестри Анни Палатинської)[25]. Отож у завданні Пражмовського також, мабуть, згадувалося про такий шлюб, оскільки у травні 1656 р. ці пропозиції обговорювалися під час його зустрічей з призначеними трансільванськими повіреними для переговорів[26]. До того ж у цей

---

[22] Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів (далі – ЛННБ). – Ф. 5: Оссолінські. – Од. зб. 189/II. – Арк. 812, 820 (новини від лютого й травня 1656 р.).

[23] Жерела. – Т. XII. – Док. 466. – С. 371.

[24] Там само. – Док. 469. – С. 373–374; *Kubala L.* Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. – Lwów; Warszawa, 1917. – S. 126–127; *Гебеи Ш.* Дипломатические переговоры Швеции и Трансильванского княжества... – С. 91.

[25] *Федорук Я.* Віленський договір 1656 року... – С. 160.

[26] Жерела. – Т. XII. – Док. 474. – С. 386; *Kubala L.* Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. – S. 126.

самий час, на початку року, на польсько-угорському прикордонні ширилися також розмови про пропозиції Ракоцію породичатися із впливовими польськими магнатами, зокрема, з коронним підчашим Яном Замойським[27]. Отже, вірогідність розв'язання цієї проблеми за допомогою династичної політики розглядалася у Речі Посполитій досить серйозно[28].

Не виключалися також інші ініціативи, що, залежно від ситуації, могли прийматися польським послом, як, наприклад, розвивати давню ідею про посередництво трансільванського князя у замиренні Яна Казимира з козаками. Заставши у травні в трансільванській столиці послів від Богдана Хмельницького і вивідуючи їхнє завдання, Пражмовський, як побачимо далі, дійсно порушував це питання перед Ракоцієм.

Миколай Пражмовський з товаришами виїхав у дорогу одразу, як тільки отримав інструкції і листи від короля до трансільванського князя, а від королеви до Ракоцієвої дружини[29]. Загалом же, як свідчив козацький посол о. Данило Афінський, напередодні приїзду Пражмовського до Ракоція дійшли були новини як про відправлення до нього польського посла, так і про завдання, з яким він мав приїхати – просити допомоги військом і грошима проти шведів, пропонуючи навзаєм королівський престол. Однак, зі слів того самого о. Данила, трансільванський князь не мав наміру давати військо полякам, а корони їхньої не хотів, задовольняючись своєю. Принаймні, так він свідчив перед українськими послами, які пильно вивідували настрої у польсько-трансільванських відносинах[30].

6 травня Пражмовський прибув до трансільванської столиці Фейєрвара, де одразу наступного дня отримав аудієнцію у князя. Віддавши Ракоцію королівські вірчі листи, посол допитувався про завдання, з яким до нього приїхали о. Данило від гетьмана і Самуель Ґрондський, який шляхом через Трансільванію повертався з України до Карла Х Ґустава[31]. Проте князь відмовлявся коментувати мету їхнього приїзду, приховуючи до того ж свої зв'язки з Карлом Х. "Жодних листів не маємо від шведського короля", – запевняв він Пражмовського[32].

Призначивши комісію на чолі з Янушем Кемені та канцлером Мікешем, трансільванці вдавалися до численних дискусій, які за станом на травень 1656 р. вже не були особливо актуальними у зовнішній політиці. Зокрема, це стосувалося питання про те, що Юрій II Ракоцій не може погодитися на вимогу, обов'язкову з погляду Речі Посполитої, про відправлення сина на адаптацію до коронного двору. Сам же ж князь категорично відмовлявся змінити кальвінську віру на католицьку. З цього приводу Пражмовському було дано відповідь, що хоч князь відмовляється віддати свого сина адаптуватися до

[27] НБУВ.ІР. – Ф. II. – № 15564–15570. – Арк. 52 (допит у Києві старця Пимена від 28 січня (7 лютого) 1656 р., який мешкав поблизу маєтку Замойських на угорському кордоні).

[28] Докладніше див.: *Markowicz M.* Najazd Rakoczego na Polskę 1657. – S. 41–43.

[29] Див. новини від 15 квітня 1656 р. про його від'їзд: ЛННБ. – Ф. 5. – Од. зб. 189/II. – Арк. 818.

[30] Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 214: Сибірський приказ. – Оп. 3. – Стовп. 1636. – Арк. 625; НБУВ.ІР. – Ф. II. – № 15557–15561. – Арк. 181.

[31] Про його повернення див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1188.

[32] Жерела. – Т. XII. – Док. 474. – С. 384. Його звіти з Фейєрвара від травня 1656 р. див.: Там само. – Док. 474, 476. – С. 383–390.

польського двору, проте він обіцяв відправити послів на сейм, де сина Ракоція мали призначити спадкоємцем корони[33].

Ще одна справа, яка викликала у Ракоція сумніви у цьому питанні, – чи ця елекція на Польсько-Литовське королівство мала б відбутися від усієї Речі Посполитої, чи тільки від її частини ("[...] ieżeli a tota Reipublica, czyli a parte ieу [...]")[34]. У цій репліці відчуваються сумніви, що зародилися у трансільванського князя після зустрічей його канцлера Мікеша з польсько-литовськими магнатами, які були прихильниками ідеї обрання Ракоція vivente rege. Зустрічі ці відбувалися в Любовлі у грудні 1655 р. і, як вважається у науці, вирішально вплинули на рішення заволодіти короною не в результаті домовленостей з окремими магнатами (до чого вороже ставилися і Ян Казимир, і більшість сенаторів), а силою зброї – без жодних застережень[35].

Додаймо, що всі ці проекти стосовно здобуття польської корони не санкціонувалися султаном у Стамбулі. Як слушно відзначено в історіографії, "...поляки не просили султана зробити Юрія II їхнім королем, це була ідея самого князя"[36]. І у цьому сенсі він припускався великих прорахунків, оскільки в тих умовах вів свою політику не стільки як васал, скільки як самостійний правитель. Це, своєю чергою, призвело до ворожого сприйняття його акції і в Стамбулі, і в Бахчисараї, що було однією з важливих причин поразки у кампанії 1657 р.

Затримавшись на три місяці у Трансільванському князівстві, Пражмовський вирушив у зворотну дорогу лише 8 серпня 1656 р.[37]. Окрім загальних виразів дружби, засвідчених у цих листах, у польських урядових новинах повідомлялося, що трансільванський князь остерігався турецького або татарського вторгнення, а тому запевняв поляків у своєму нейтралітеті. Ракоцій "[...] обіцяв не давати допомоги ані нам, ані шведам [...]", – писав 7 вересня серадзький суддя Конецпольський про результати посольства Пражмовського до Трансільванії[38].

При аналізі цих переговорів важко не помітити, наскільки формально вони велися з боку угорців. Усе вказує на те, що Юрій II Ракоцій не надавав їм належного значення у дальшій перспективі польсько-трансільванських відносин. Справжні тогочасні настрої при трансільванському дворі можна оцінювати, враховуючи лише, що в серпні 1656 р. – у той самий час, коли відправлялося польське посольство – до Ракоція приїхали шведські посланці, а також тривали переговори з Богданом Хмельницьким. Князь вів подвійну гру, як слушно оцінював цей період, наприклад, М. Грушевський, "[...] приятеля Польщі і кандидата на польську корону в зносинах з Польщею і союзника шведів і козаків – в зносинах з Карлом-Густавом і Хмельницьким [...]",–

[33] ГАДА. – Архів Радзивілів. – Від. II. – Кн. 21. – Арк. 200.

[34] Жерела. – Т. XII. – Док. 474. – С. 386.

[35] *Kubala L.* Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. – S. 126; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1183.

[36] *Медведева К. Т.* Внешнеполитическое положение Трансильванского княжества в 50–60-е гг. XVII в. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – М., 2001. – Ч. 2. – С. 192.

[37] Листи Ракоція до Яна Казимира і до Стефана Корицінського, датовані у цей день і відправлені з Пражмовським, див.: ГАДА. – Архів коронний варшавський. – Від. Семигородський. – Карт. 59. – Док. 49. – Арк. 1–3 зв.

[38] Там само. – Архів Радзвивілів. – Від. II. – Кн. 21. – Арк. 200.

зазначав історик[39]. У травні – серпні 1656 р. трансільванці вели переговори з Яном Казимиром, маючи за головну мету лише відтягнути час, аби краще визначитися із зовнішньою політикою залежно від становища шведів у Речі Посполитій і укладення військових союзів.

Окрім безпосередніх взаємин з князем, польський король шукав впливів на його політичну позицію також і за посередництвом Мегмеда Ґірея IV. Після битви під Озерною у листопаді 1655 р. татари вважалися твердими і ледь не єдиними союзниками у близькій неминучій кампанії проти Карла X, що планувалося організувати на весну – літо 1656 р. Антишведська коаліція, у якій Кримське ханство наприкінці 1655 – на початку 1656 рр. займало одне з провідних місць, формувалася Яном Казимиром досить наполегливо. Отож звернення до кримського хана, від якого великою мірою залежали придунайські князівства і який міг силою зброї впливати на них, було дуже потрібним. 26 квітня 1656 р. в королівській інструкції польському послові до Криму, холмському підчашому Янові Шумовському наказувалося звернути увагу хана на часті зносини між трансільванським князем та шведським королем. Посол мав просити, "щоб хан сам від себе послав до нього [до Ракоція], аби занехаяв листування зі шведським королем, а радив дати королю й. м. [Янові Казимиру] допомогу проти нього. В іншому разі, якщо він свою приязнь обіцяв шведському королю проти короля й. м., тоді нехай хан й. м. також задекларує йому свою неприязнь..."[40]. Таке саме застереження стосувалося й молдавського господаря, який вільно пропускав козацьких послів до шведського короля, а польським не виявляв належної поваги, – нехай хан, говорилося в цій самій інструкції, вплине також і на Стефана Ґеорґіцу.

Такий характер польсько-татарських відносин, коли Ян Казимир намагався вплинути через кримського хана на різних правителів, не був новим. Згадаймо, наприклад, кримськотатарські посольства до Швеції, Данії й Австрії у 1655 р., головним завданням яких було заохотити ці країни до війни з Москвою. Або показовими тут можуть бути також посольства від кримського хана до Відня і Бранденбурга-Пруссії з вимогою приєднатися до кримсько-польських військ проти шведів[41]. Ця політика дійсно була ефективною, оскільки небезпеки, що чатували на трансільванського князя з боку Кримського ханства, Османської Порти та інших країн, були великим стримуючим фактором для нього у побудові своїх військових планів проти Речі Посполитої.

Кримський хан пильно стежив за тим, як розвивається політика Трансільванії. Особливе його занепокоєння викликала рішучість князя у намірах заволодіти польською короною, а також його зв'язки з українськими козаками. Залучити Трансільванське князівство до війни зі шведами або, щонайменше, змусити князя дотримуватися нейтралітету було, звичайно, життєво необхідною справою для Мегмеда Ґірея IV, який періодично відправляв свої орди на допомогу до Яна Казимира. Одним з головних завдань, що ставилися

[39] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1189.

[40] Жерела. – Т. XII. – Док. 470. – С. 379.

[41] Див.: *Федорук Я.* Посольства кримського хана Мегмеда Ґірея IV до Швеції, Данії та Австрії у 1655 році // Український історичний журнал. – К., 2010. – № 5. – С. 37–50; *його ж.* Переговори Речі Посполитої з Москвою і укладання Віленського миру (1654–1656) // Переяславська рада 1654 року: (Історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К., 2003. – С. 831.

ханом у його посольствах до Трансільванії у першій половині 1656 р., було відвернути Юрія Ракоція від намірів підтримати військом шведського короля. В інакшому разі вторгнення кримських татар у землі Трансільванського князівства було досить прогнозованим. Відомості про ймовірність такого розв'язання проблеми участі Криму в трансільвансько-польських відносинах поширювалися вже на початку 1656 р.[42]. Через це загальний настрій у польському суспільстві був дуже довірливий до кримського хана – татари, мовляв, стежать за козаками і Ракоцієм, чи не матиме він намір виступити проти кримського хана і польського короля[43].

Однак насправді у зв'язку з явними тенденціями на зближення Москви і Речі Посполитої, що з весни 1656 р. виявлялися у міжнародній політиці, справа дружніх польсько-татарських відносин могла опинитися під загрозою. Загальне переконання в тому, що московсько-польський мир зміцнить Річ Посполиту проти Криму, було дуже поширеним[44]. Українська дипломатія в Бахчисараї працювала тут дуже наполегливо, намагаючись використати давні непорозуміння у кримськотатарському суспільстві, посіяти недовіру й дискредитувати польсько-татарський союз в очах кримського хана[45]. Опозиція до Мегмеда Ґірея IV у середовищі татарських мурз намагалася змінити зовнішню політику ханства, розірвавши взаємини з Яном Казимиром. У січні 1656 р. до Гамбурга, наприклад, докочувалися новини, що певні політичні кола в Криму виступають за конфедерацію зі шведами. Ці мурзи нібито посилали листа до трансільванського князя і запрошували його виступити посередником у цій справі[46]. Однак такого типу новини слід вважати перебільшеними.

Можливі варіанти розвитку політики обговорювалися також і в українсько-трансільванських відносинах. Розроблялися проекти, згідно з якими Юрій Ракоцій, як, зрештою, й український гетьман, повинен був впливати на кримського хана, аби відірвати його від Яна Казимира. Подібну інформацію Іван Виговський передавав 5 (15) квітня 1656 р. на аудієнції московському послові Якову Портомоїну: трансільванський князь, мовляв, збирає велике військо на допомогу шведському королю проти поляків, а кримський хан, як сподівається князь, буде йому допомагати[47]. Ці й подібні новини, хоч відображали деякі хитання кримськотатарської політики, властиві їй для часу після смерті Ісламa Ґірея III у червні 1654 р. й у зв'язку з процесом польсько-московського примирення у 1656 р., проте в цілому не відповідали загальним тенденціям тогочасних польсько-татарських відносин.

Цілком певно можна вважати, що успіх Ракоція у такому поході проти Яна Казимира мав би зміцнити владу трансільванського князя стосовно Османської імперії. Це розуміли тодішні правителі у Бахчисараї й Стамбулі. До того ж виникала велика загроза піднесення нових визвольних рухів на

[42] *Семенова Л. Е.* Княжества Валахия и Молдавия: Конец XIV – начало XIX в. – С. 237.

[43] ГАДА. – Архів Радзивілів. – Від. II. – Кн. 21. – Арк. 121.

[44] ЛННБ. – Ф. 5. – Од. зб. 227/II. – Арк. 38.

[45] *Федорук Я.* Переговори Речі Посполитої з Москвою і укладання Віленського миру (1654–1656). – С. 832–833.

[46] *Thurloe John.* A Collection of State Papers of John Thurloe. – Vol. IV. – P. 414.

[47] НБУВ.ІР. – Ф. ІІ. – № 15557–15561. – Арк. 246; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1207.

Дунаї і серед балканських народів. Отож свою категоричну заборону щодо відкритої підтримки Швеції у війні з Річчю Посполитою видавав Ракоцію також і султан. Порта особливо наполягала на тому, аби трансільванський князь не змінював своєї зовнішньої політики, дотримуючись у крайньому разі нейтралітету у шведсько-польській війні.

Ракоцій, однак, не міг приховати від османських правителів наростаючого озброєння. Пояснюючи ці кроки своєї політики перед султаном, його посли говорили про небезпеку для Трансільванії з боку українських козаків і татар. Австрійський інформатор у Стамбулі Рудольф Штідт пояснював імператорові Фердинандові III, що інформація у цих новинах відображала заходи князя проти полоненого у Стамбулі колишнього господаря Лупула, який думав про повернення втраченого престолу і мав зв'язки з Богданом Хмельницьким[48]. І хоч у цьому була певна частка правди, однак фактом залишається, що під прикриттям цих новин Юрій Ракоцій збирав велике військо. Приховати своєї політики обзроєння він не міг, і на початку 1656 р. для цілої Центрально-Східної Європи залишалося великою інтригою, проти кого це військо буде скероване.

Не менше занепокоєння від наростання мілітарної активності трансільванського князя і його зв'язків з Карлом Х Ґуставом у перших місяцях 1656 р. відчували й у Відні. Загальне передчуття небезпеки з цього боку Фердинанд III мав також і з причини, що Юрій Ракоцій або його син були претендентами на польську корону. Така польська політика впливів на Австрію, яка була виразна, наприклад, у зв'язку з осінньою місією 1655 р. Яна Шумовського до Трансільванії[49], набирала ще більшого розвитку протягом 1656 р. Це було викликано марними спробами польсько-литовської дипломатії зрушити з мертвої точки пасивного Фердинанда III у справі збройної участі Австрії у польсько-шведській війні. Критичний для Яна Казимира час настав тоді, коли після листопадової наради в Ополі до Відня було відправлено Яна Лещинського з настійливим проханням про допомогу. Однак відповідь імператора полякам від 5 січня 1656 р. вкотре розвіювала ці надії[50]. Отож, розвиваючи зв'язки з віденським двором у 1656 р., політики Речі Посполитої уміло використовували напруженість у трансільвансько-австрійських відносинах і навпаки – інтенсивними посольствами до імператора намагалися впливати на Ракоція.

Цікаво, що в оточенні князя висловлювалися думки (наприклад, Яношем Кемені), що Фердинанд III насправді мав би прихильно поставитися до обрання трансільванського претендента на польський престол. Адже в умовах підкорення Речі Посполитої Швецією на цей самий титул мав би претендувати й Карл Х Ґустава, і це, своєю чергою, привело б до ускладнення трансільвансько-шведських відносин. І Габсбурзька імперія, згідно з подібними міркуваннями Кемені, отримала б багато користі та вигід у своїй політиці від того, що ці відносини між Швецією і Трансільванією були б ворожи-

---

[48] Жерела. – Т. XII. – Док. 468. – С. 372. Про цю політику Лупула див.: *Федорук Я.* Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. – Львів, 1996. – Ч. І: 1654 рік. – С. 77–84; *Дишко О.* Політика дарунків: трансільванські "впливи" у Стамбулі (1655 – весна 1656 рр.) // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2008. – Вип. 8. – С. 67–68, 85–86.

[49] *Федорук Я.* Віленський договір 1656 року... – С. 155–156.

[50] Там само. – С. 168.

ми[51]. Проте такі роздуми були занадто теоретичними й дуже далекими від реальної картини в тогочасних міжнародних відносинах. Такі поради давалися трансільванському князеві лише для того, щоб він з більшою рішучістю взявся за здійснення плану щодо здобуття польської корони.

Як згадувалося, Юрія Ракоція до нападу на володіння Габсбургів наполегливо підбурював Ян Амос Коменський, який через свої зв'язки при урядах європейських протестантських країн домагався укладення широкої коаліції проти Австрії. На початку 1656 р. польське суспільство було переповнене чутками про наміри трансільванців об'єднатися зі шведами саме проти Фердинанда III – ще, мовляв, батько князя, Юрій I Ракоцій допомагав Ґуставу Адольфу проти Австрії[52]. Англійські й французькі дипломати також докладали до цього чималі зусилля на переговорах зі шведами, розраховуючи на перенесення шведської війни до Австрії після підкорення Карлом Ґуставом Речі Посполитої. Тому було природно, що військові приготування у Трансільванії на початку 1656 р. викликали велику стурбованість у Відні.

Наприкінці 1655 – на початку 1656 рр. переговори між трансільванським князем та австрійськими урядовцями велися досить інтенсивно. З боку імператора ініціативи цих переговорів покладалися переважно на угорського канцлера Юрія Селепчені й представників духовних станів Угорщини. Про занепокоєність канцлера політичною активністю Юрія Ракоція писали різні інформатори, зокрема, у листі з Амстердама до Самуеля Гартліба від кінця лютого 1656 р.[53]. З усією певністю можна твердити, що непередбачуваність трансільванської політики в умовах, коли відбувалося інтенсивне озброєння армії, істотно впливала на рішення Фердинанда III щодо австрійської збройної підтримки полякам проти шведів. "Дуже правдоподібно, – писалося в цьому листі, – що згаданий князь [Ракоцій] своїми посланнями до імператора і до угорських станів, маючи також на кордонах могутню армію з піхоти в 40 тис. чоловік і всюди продовжуючи своє вербування, стримав імператора від відправлення будь-якої допомоги до короля Польщі"[54].

Одним з основних напрямків дипломатичної діяльності трансільванського князя у цей період були його взаємини з українськими козаками. У той час, коли у перших місяцях 1656 р. між польським королем та московським царем здійснювалися конкретні кроки до укладення перемир'я (посольство Петра Ґалінського до Москви), Військо Запорозьке починало виробляти нові напрямки у зовнішній політиці проти Речі Посполитої. Проте, як показала кампанія 1655 р., сподіватися на шведського короля та його союзницькі запевнення було для Богдана Хмельницького дуже ненадійно. Прагнучи до укладення ширшого союзу проти поляків, куди, крім Швеції, входили б інші зацікавлені країни, українські політики тримали Трансільванське князівство у полі особливої уваги.

З огляду на пізніші події 1657 р., а саме – напад Ракоція на Річ Посполиту, тема трансільвансько-українських відносин набирає визначального

[51] *Гебеи Ш*. Трансильванско-русские отношения XVII в. – С. 36. У літературі про це див.: *Медведева К. Т.* Внешнеполитическое положение Трансильванского княжества в 50–60-е гг. XVII в. – С. 191.

[52] ЛННБ. – Ф. 5. – Од. зб. 227/II. – Арк. 15.

[53] Бібліотека ПАН у Кракові. – Лондонські теки. – Од. зб. 8218. – Т. 38. – Арк. 18 зв.

[54] Там само. – Арк. 18.

значення для дослідження генези ідеї трансільванського князя розпочати війну з польським королем. Адже всі плани Юрія Ракоція щодо його вторгнення до Корони Польської будувалися на розрахунках спільних воєнних дій одразу декількох країн, щонайменше Швеції та України. Задля досягення цієї мети князь пішов на великий ризик, піддавши небезпеці з боку татарських та османських військ його беззахисні землі під час походу. Міжнародна ситуація на початку 1656 р. була занадто непевною для Трансільванського князівства, щоб безоглядно кинутися у вир нової війни, виступаючи в очах свого сюзерена непокірним бунтівником. Задля того, аби зважитися на такий крок, потрібно було не лише зібрати власну сильну армію, а й прикрити слабкі місця своєї зовнішньої політики надійними союзниками. Богдан Хмельницький у цих розрахунках Юрія Ракоція займав одне з чільних місць.

Численні перебільшені новини про союз України з Кримом і про їхній спільний виступ на боці польського короля блискавично поширювалися після битви під Озерною не лише на території Речі Посполитої, а й у цілій Європі. Новини ці засвідчували про небезпеку, яка, у разі їхнього підтвердження, нависала над Карлом Х у період піднесення визвольної боротьби поляків після Тишовецької конфедерації і повернення Яна Казимира з Сілезії до Польщі. Саме з огляду на реальну загрозу українсько-татарсько-польського примирення політика трансільванського князя у цей час, наприкінці 1655 – на початку 1656 р., як вважається в науці, переходила зі стану нейтральності у переговорах з Військом Запорозьким до дружніх взаємин[55]. Загалом же, якщо оцінювати дискусії в історіографії з цього приводу, то думка про те, що початок 1656 р. став тим етапом, відколи досить впевнено намітився союз між Богданом Хмельницьким та Юрієм Ракоцієм, уже стала утвердженою у дослідженнях[56].

Однак у науці більше запитань викликала інша проблема, на яку звертали увагу історики, а саме: які були справжні причини того, що український гетьман протягом перших кількох місяців 1656 р. під приводом різних відмовок ігнорував заклики Ракоція до укладення миру і не відправляв до нього своє повноважне посольство у цій справі. Так, у відповідь на приїзд Стефана Люца, відправленого з Трансільванії у грудні 1655 р., гетьман відписував листа, що не може зараз послати окрему дипломатичну місію з причини великої зайнятості "важливими справами" (sic!)[57]. Ще в інших листах, переданих Ракоцієві через о. Данила (тепер уже на службі у шведського короля) і Самуеля Ґрондського, які шукали безпечного зворотного шляху від козаків до Карла Х, Богдан Хмельницький пояснював свою мовчанку тим, що відправив на Січ і в інші місця гінців, до повернення яких відкладав усі справи[58].

[55] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1184.

[56] Див., напр.: *Шульман Е. Б.* Русско-молдавские дипломатические сношения в 1654–1656 гг. // Ученые записки. Бельцкий государственный педагогический институт. – Кишинев, 1957. – Вып. III. – С. 38. Остаточне рішення Ракоція напасти на Польщу Людвік Кубаля, наприклад, відносив на весну 1656 р., коли з Трансільванії відбуло посольство Пражмовського: *Kubala L.* Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. – S. 127.

[57] Документи Богдана Хмельницького / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич (далі – ДБХ). – К., 1961. – Док. 354 (лист від 9 (19) лютого 1656 р.); *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1184.

[58] ДБХ. – Док. 359 (лист від 16 (26) березня 1656 р.), 362 (лист від 22 березня (1 квітня) 1656 р.), 364 (лист від 4 (14) квітня 1656 р.), 365 (відповідь Стефанові Ґеоргіці від 4 (14) квітня

Такі стримані відповіді гетьмана на вигідні пропозиції союзу, що міг би істотно зміцнити зовнішню політику України, скеровану на продовження війни з Річчю Посполитою, в історіографії пояснюються переважно певним розчаруванням, яке гетьман відчував від попередніх відносин Трансільванії з Яном Казимиром. М. Грушевський, наприклад, передаючи тогочасні пояснення молдавського воєводи Ракоцію, в яких Ґеорґіца звертав увагу на стриманість гетьмана у його ставленні до князя, наводить саме такі аргументи[59]. У дослідженнях, крім цього, наголошується іноді також і на упередженому ставленні Богдана Хмельницького до планів Юрія Ракоція здобути титул польського короля[60].

Іншою причиною, яка могла впливати на стриманість Богдана Хмельницького щодо Юрія II Ракоція на початку 1656 р., історики називають застереження гетьмана стосовно погіршення українсько-татарських відносин[61]. У листах до князя гетьман справді згадував про кримського хана і його роль у зв'язках Богдана Хмельницького з Трансільванією. "Присягнувши на дружбу вашій княжій високості і зміцнивши братню дружбу присягою в присутності його високості кримського хана і його послів, ми й надалі думаємо підтримувати встановлені між нами добрі відносини", – писав він до Ракоція у листі від 4 (14) квітня 1656 р.[62].

Однак, з огляду на гнучкість української дипломатії, не слід повністю покладатися на такі свідчення українського гетьмана. Головну залежність як української, так і трансільванської політики у виробленні антипольських планів на початку 1656 р. слід шукати не стільки у Кримському ханстві, яке навряд чи готове було розірвати встановлений польсько-татарський союз, скільки у позиції шведського короля. Річ у тім, що, на наше переконання, причину стриманої позиції Хмельницького щодо Юрія II Ракоція, про яку писали історики, доцільніше шукати не у трансільвансько-польських чи українсько-трансільванських відносинах, а у шведсько-українських. Адже побудувати міцну антипольську коаліцію в умовах, коли Москва почала своє зближення з Яном Казимиром, а кримські орди чекали нагоди, аби рушити "першою травою" на допомогу полякам, Богдану Хмельницькому було неможливо без вирішення всіх проблемних питань, що виникли попереднього року у його непорозуміннях з Карлом X про західний кордон Війська Запорозького[63]. Для України, звичайно, військовий союз із Трансільванією мав

1656 р. зі згадкою про листи від Ракоція). У науковій літературі див. згадку про всі ці листи: *Феденко П.* З дипломатичної діяльности Данила Грека: (Причинок до зносин Б. Хмельницького зі Шведами) // Праці Українського Високого педаґоґічного інституту ім. Михайла Драгоманова в Празі: Науковий збірник. – Прага, 1929. – Т. 1. – С. 451 (прим. 40); *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1186, 1190.

[59] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1184–1185. Під впливом М. Грушевського див.: *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – К., 1993. – С. 437.

[60] *Хаванова О. В.* Трансильвания в период русско-польско-украинского конфликта в 50-е годы XVII в. // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII в. – М., 2000. – С. 140.

[61] *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. – К., 1998. – С. 175; *Горобець В.* Еліта козацької України... – С. 127.

[62] ДБХ. – Док. 364.

[63] Див., зокр.: *Федорук Я.* Віленський договір 1656 року... – С. 445–448.

похідне значення у порівнянні з антипольськими домовленостями козацького уряду зі шведами. Отож до тих пір, поки шведський король не зробив конкретних практичних кроків, аби згладити українсько-шведські суперечності, що виникли під час осінньої кампанії 1655 р., український гетьман не бачив можливостей знайти вихід із цієї ситуації на самих лише переговорах з Ракоцієм проти поляків. Через це поштовх, що зрушував українсько-трансільванські переговори, слід шукати у взаєминах Богдана Хмельницького і шведського короля[64].

Незважаючи на те, що в окремих дослідженнях можна зустріти думку про узгодження зовнішньополітичних планів гетьмана з успіхами шведського короля у боротьбі проти поляків[65], ця виразна залежність трансільвансько-українських відносин від позиції Карла Х Ґустава не завжди оцінюється в історіографії належним чином. Наприклад, на основі листа Богдана Хмельницького до молдавського господаря – листа, що не може, звичайно, заслуговувати на повну довіру у дослідженні мети і планів гетьмана щодо придунайських країн, – іноді робиться висновок про його стриманість у ставленні до Трансільванії з причини пріоритетів, які український уряд нібито надавав московському і кримськотатарському напрямкам політики[66]. Згадаймо хоча б той незаперечний факт, що в недалекому майбутньому, лише через декілька місяців після цих подій, Богдан Хмельницький піддав ризику саме свої взаємини з Москвою і Кримом на користь Швеції і Трансільванського князівства. Рішучість цієї політики гетьмана, звичайно, наростала разом з дедалі більшим бажанням Олексія Михайловича примиритися з поляками. Однак на широкий шлях, що в кінцевому підсумку привів Військо Запорозьке до участі у війні Ракоція з Польщею, гетьман ступив лише навесні 1656 р., заручаючись гарантіями шведського короля.

Поштовхом до українсько-трансільванських відносин навесні 1656 р. стали посольства о. Данила і Самуеля Ґрондського, які по черзі прибули до Чигирина від Карла Х у березні 1656 р.[67]. Не випадково гетьман відправляв їх зворотним шляхом через володіння Юрія Ракоція (куди вони прибули наступного місяця) – не лише з огляду на безпечний проїзд до шведського короля, як загально говорилося, а й готуючи добрий ґрунт для приїзду до князя повноважних послів для переговорів про союзний договір. Факт, що Богдан Хмельницький цілком одноосібно, без участі трансільванського князя, вів переговори про військову лігу зі шведами, мав, згідно з розрахунками козаків, впливати на Ракоція під час вироблення умов майбутньої угоди. Ракоцій наполегливо закликав до цього, аж поки у квітні 1656 р. з Чигирина до Трансільванії не було відправлено Івана Брюховецького.

У Трансільванії козацький посол мав почати розмову про можливості укладення мирного договору між обома країнами "[...] на основі письмової і вже наміченої угоди", –- як писалося в листі Богдана Хмельницького до

[64] Загальну характеристику цих відносин у перші місяці 1656 р. див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1179–1183.

[65] Див., напр.: *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... – С. 175–176.

[66] *Горобець В.* Еліта козацької України... – С. 127–128.

[67] *Федорук Я.* Два листи Данила Афінського і грека Федора Дмитрієва до царя Олексія Михайловича у 1656 році. – С. 489.

Ракоція від 10 (20) квітня 1656 р.[68]. Для вироблення умов договору посол повинен був говорити про відправлення до Чигирина повноважного посольства від князя. Не пройшла ця місія повз увагу польських дипломатів, які виявили до неї особливе зацікавлення, – у Фейєрварі Брюховецький, а також о. Данило і Самуель Ґрондський, які чекали на безпечність шляхів до шведського короля, перетнулися з польським послом Миколаєм Пражмовським, який прибув до трансільванської столиці 6 травня н. ст.

Урешті Івана Брюховецького було відправлено додому разом з трансільванськими послами Юрієм Рацом та Даніелем Тевішем, що їхали до московського царя. Невдовзі після укладення інструкції 12 (22) червня вони виїхали разом з козацьким послом до Чигирина, звідки мали рушити далі до табору Олексія Михайловича (про це див. далі).

У цей час Ян Казимир, який перебував у Львові, призначив своїх комісарів для переговорів з Богданом Хмельницьким для укладення миру проти Швеції на основі українсько-татарських домовленостей під Озерною від листопада минулого року. Отож, розуміючи ворожі наміри козаків проти Речі Посполитої, польський посол у Трансільванії скористався своєю зустріччю з Брюховецьким і просив Ракоція виступити посередником між Україною і Річчю Посполитою[69]. І прохання це знайшло відгомін у трансільванських політиків, які, наслідуючи практику минулого року й приховуючи перед Яном Казимиром переговори з Україною, відправляли послів до Богдана Хмельницького під приводом посередницьких пропозицій для замирення з поляками. Саме у цей час у червневій інструкції повноважному послові до Чигирина Францові Шебеші говорилося про такі пропозиції посередництва. На той час вони цілком уже втратили свою актуальність і мали лише формальне значення[70]. 3 червня н. ст. 1656 р. трансільванський князь звертався до нього у справі цього призначення, наголошуючи на винятковій важливості цієї місії[71]. Повноважну інструкцію йому було вироблено 20 червня н. ст., яка протягом наступного часу доповнювалася додатковими інструкціями й листами.

Шебеші прибув до Чигирина й уже 20 липня н. ст. 1656 р. мав аудієнцію у Богдана Хмельницького[72]. Під час цих переговорів з’явилися перші тертя в українсько-трансільванських домовленостях, які стосувалися процедури присяги. Ракоцій вимагав підписів під присягою від гетьмана і старшини, завіряючи натомість документ лише своєю рукою як самовладний правитель. Україна, своєю чергою, не погоджувалася на такі вимоги, вимагаючи, щоб і з трансільванського боку всі дорадники князя також присягали на вірність новому союзові. Для прийняття присяги від трансільванців з боку козаків призначалися осавул Іван Ковалевський і писар Іван Груша, інструкцію яким було видано 29 липня (8 серпня) 1656 р.[73]. У цей самий час вони вирушили до Юрія II Ракоція разом із Шебеші.

---

[68] ДБХ. – Док. 366.

[69] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1189.

[70] Там само. – С. 1299.

[71] Переклад з угорської цього листа див.: Там само. – С. 1189 (прим. 3).

[72] Ітінерарій Шебеші, його переговори і документи посольства див.: Там само. – С. 1300–1303; ДБХ. – Док. 388, 392. – С. 511, 516.

[73] ДБХ. – Док. 398. – С. 524–526.

Непорозуміння з присягою, що виникли під час цих переговорів, дають дуже добру картину для ілюстрації атмосфери взаємної недовіри між двома новими союзниками. Це була та маленька тріщина, яка через півроку під час спільної кампанії трансільванських військ з козаками Антона Ждановича у Речі Посполитій призведе до глибокої кризи у відносинах між союзниками. Навчений гірким досвідом свого підданства Москві, коли бояри у Переяславі відмовилися складати присягу від імені царя, гетьман у цьому разі категорично не хотів поступатися. До того ж сам Ракоцій був османським васалом і у взаєминах з Україною, на думку гетьмана, не міг претендувати на якесь політичне верховенство. Трансільванський же князь, натхненний ідеєю здобути польську корону, a priori не хотів дивитися на козаків як на рівноправних союзників, претендуючи на ті самі землі при поділі Речі Посполитої, які мав намір здобути також і гетьман. Ці, на перший погляд, незначні розбіжності, що від самого початку переговорів виникли в українсько-трансільванських відносинах, з плином часу набрали дедалі більших обертів, не давали можливості злагоджено вести війну і через це в недалекому майбутньому стали однією з головних причин поразки цілої кампанії Юрія Ракоція у Речі Посполитій.

Великим питанням для формування спільних планів у політиці Трансільванського князівства та України була позиція Москви. У зв’язку з цим можна цілком погодитися з твердженням російських істориків про те, що від позиції Олексія Михайловича залежало, наскільки успішно мало розвиватися формування антипольської коаліції. Розірвавши остаточно мирні взаємини зі шведським королем, у травні 1656 р. цар оголосив війну Швеції й намітив шлях на укладення перемир’я з Яном Казимиром. І цей факт вирішально вплинув на розклад політичних сил у Центрально-Східній Європі.

Не без участі Богдана Хмельницького і під впливом Стефана Ґеорґіци, який відправив до Олексія Михайловича своє посольство на чолі з митрополитом Гедеоном і боярином логофетом Григорієм Нянулом про підданство Молдавії[74], трансільванський князь також звертав погляди на взаємини з Москвою. Ракоцій добре усвідомлював, яку велику роль у його планах щодо польської корони мала відігравати позиція Олексія Михайловича після оголошення Москвою війни Швеції. У червні 1656 р. готувалося його посольство до табору царя, яке мало відправлятися через Чигирин за підтримки і з рекомендаціями українського гетьмана. Посольство це виїжджало з Трансільванії разом з українськими гінцями Іваном Брюховецьким з товаришами, які поверталися до Чигирина зі своєї місії до Ракоція[75].

Інструкція Юрієві Рацу та Даніелеві Тевішу була видана князем 12 червня н. ст. 1656 р. у Радноті[76]. У ній, зокрема, говорилося, що це посольство не

---

[74] *Семенова Л. Е.* Княжества Валахия и Молдавия: Конец XIV – начало XIX в. – С. 237–238. Про молдавські документи цього посольства і впливи православних церковних ієрархів на рішення царя докладніше див.: *Ченцова В. Г.* Подлинник письма молдавских послов 1656 года и его создатели // Человек в пространстве и времени культуры: Сб. ст. по материалам Всероссийской науч. конф. с междунар. участием “Человек и мир человека”. – Барнаул; Рубцовск, 2008. – С. 401–409.

[75] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1190.

[76] Там само. – С. 1190 (прим. 4); *Хаванова О. В.* Трансильванское княжество в период русско-польского конфликта из-за Украины в 50-е годы XVII в. // Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII в.: [Сб. док.] – М., 2007. – Док. 7. – С. 345–347.

мало статусу великого й надзвичайного. Однак, якби Олексій Михайлович запитав, чи князь збирається відправити інше посольство до нього, посли мали повідомити, що найближчим часом нових дипломатичних місій не готується. Загалом же Рац повинен був вивідати головні плани московського царя. "Якщо спитають, чи хочемо їм служити військом, спитайте й ви їх: проти кого? [...] навіть у таких далеких краях добрих відомостей немає про те, чи бажає його величність і далі воювати проти кого-небудь, проти кого і з ким тоді дружить [...]", – писалося, зокрема, у 10-му пункті інструкції.

Усе це засвідчує, що головним завданням цього посольства було лише розвідати ґрунт, на якому стоїть московська політика, а саме: чи можна її використати у планах проти Яна Казимира. Головний натхненник цієї дипломатичної місії – український гетьман, до якого Рац віз окремі листи від Ракоція[77], повинен був додати свої корективи у це посольство. Адже напередодні підготовки московсько-польської Віленської комісії Богдан Хмельницький намагався всіма способами переконати царя не укладати миру з Яном Казимиром. У зв'язку з цим у червні й липні 1656 р., коли підготовка до з'їзду була на завершальній стадії, гетьман відправляв часті посольства до московського табору[78]. За розрахунками гетьмана трансільванське посольство до Москви з планами організації походу Ракоція проти Речі Посполитої мало бути додатковим аргументом у цих стараннях української дипломатії продовжувати війну з польським королем і укласти мир зі шведським.

Після приїзду трансільванських послів до Чигирина 5 (15) липня 1656 р. Богдан Хмельницький відправляв з Рацом свої листи до Олексія Михайловича. Він також зв'язувався з московськими воєводами, яким повідомляв про підступи коронного уряду, і готував своє посольство на чолі з Романом Гапоненком на Віленську комісію[79].

Отож відносини Трансільванії з Москвою були тісно пов'язані з українськими планами щодо організації антипольської коаліції, куди, за цим проектом, мала увійти також і Росія. 4 (14) серпня Рац прибув до табору царя під час його походу до Риги й отримав аудієнцію з докорами за неповні царські титули в листі від Ракоція[80]. Свого посла до Трансільванії, Григорія Волкова, Олексій Михайлович відправив лише через два місяці 2 (12) жовтня в умовах, коли князь, укладаючи союзи з козаками і шведами, проводив останні дипломатичні приготування для вторгнення до Корони Польської[81].

У той період Московська держава перебувала у скрутному становищі. Облога Риги тривала без успіху, і за кілька днів після відправлення цього посольства, 5 (15) жовтня, Олексій Михайлович відступив з-під мурів міста. До того ж переговори з польсько-литовськими послами під Вільном ніяк не виходили на завершальну стадію і можливість укладення договору з Річчю

[77] Згадку про них див.: ДБХ. – Док. 385 (Хмельницький до Ракоція, 6 (16) липня 1656 р.).

[78] *Федорук Я.* Віленський договір 1656 року... – С. 317.

[79] ДБХ. – Док. 385, 388, 394. – С. 507, 510–512, 518–520; *Хаванова О. В.* Трансильванское княжество в период русско-польского конфликта из-за Украины... – Док. 8. – С. 347; *Федорук Я.* Віленський договір 1656 року... – С. 443 і далі.

[80] Жерела. – Т. XII. – Док. 493. – С. 400; *Хаванова О. В.* Трансильванское княжество в период русско-польского конфликта из-за Украины... – Док. 14. – С. 352.

[81] *Хаванова О. В.* Трансильванское княжество в период русско-польского конфликта из-за Украины... – Док. 13, 14. – С. 351–353 (грамота царя і наказ послові).

Посполитою на той час не була ще остаточною. Передчуваючи, що Богдан Хмельницький готується до походу проти Речі Посполитої в союзі з Юрієм Ракоцієм, Олексій Михайлович ставив за головне завдання цього посольства стримати князя від походу і відмовити його від претензій на польську корону. У наказі Волкову цар писав про це дипломатично, накладаючи відносини з Трансільванським князівством восени 1656 р. на попередню політику князя, коли останній допомагав Речі Посполитій проти України. "І щоб він [Ракоцій] і надалі для його царської величності Війська Запорозького з гетьманом Богданом Хмельницьким знову підтримував дружбу й зв'язки... і проти великого государя нашого... ратних людей польському королеві та кримському ханові ратними своїми людьми і грошима, і порохами, і іншою ніякою зброєю, військовими і хлібними запасами ніякої допомоги не давав", – писалося в цьому документі[82]. За станом на жовтень 1656 р. було цілком зрозуміло, що Ракоцій не збирався підтримувати Яна Казимира своїми військами, проте мовою дипломатії це місце інструкції означало, що цар закликає Ракоція триматися політичного союзу не лише з Україною, а й із Росією. Ця думка наказу підкріплювалася дальшою вимогою царя, аби Ракоцій не надавав жодних військ та іншої підтримки шведському королеві, у якого Олексій Михайлович відібрав багато міст у Лівонії.

У січні 1657 р., зустрівши Юрія Ракоція уже в поході до Корони, Волков додавав до цих аргументів, що за Віленським договором російського царя було обрано польським королем, тож усі заходи князя здобути корону збройним шляхом повинні бути облишені[83]. Однак у тих політичних умовах подібні аргументи московського посла не могли спинити князя від походу й нової війни, що вже почалася.

У передчутті великих змін у політиці весняно-осінні 1656 р. переговори Ракоція з Річчю Посполитою та Москвою контрастно відрізнялися за своїм напрямом від тогочасних його взаємин зі Швецією або Україною. Це зацікавлення трансільванського князя Швецією та Україною, яке він, однак, всіляко приховував від коронного уряду, можна вважати основною характерною рисою його політики у 1656 р. – приблизно до початку його переговорів з Карлом X Ґуставом наприкінці серпня і укладення союзу з Богданом Хмельницьким у вересні й жовтні.

До Трансільванії вирушили шведські посли Ґоттард Веллінг і Генріх-Целестін Штернбах. Метою їхнього посольства, як писалося в інструкції, виданій Карлом Ґуставом 8 (18) травня 1656 р., було домовитися про військову лігу між Швецією, Трансільванією та їхніми союзниками про поділ Речі Посполитої. Додаткові документи, надіслані до інструкції 2 (12) серпня, наказували послам розвідати про зв'язки трансільванського князя з Богданом Хмельницьким[84].

Приблизно у цей самий час, у середині липня н. ст. 1656 р., трансільванський посол офіційно порушив у таборі Карла X Ґустава питання про обрання Ракоція польським королем. Не бажаючи ускладнювати відносини з

[82] Там само. – Док. 14. – С. 353.

[83] *Гебеи Ш.* Трансильванско-русские отношения XVII в. – С. 41.

[84] *Wibling Carl.* Carl X Gustaf och Georg Rakoczi II. – S. 17–20; *Kubala L.* Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. – S. 129–130; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1304–1306.

Трансільванією, король відправляв додаткові інструкції своїм послам, які не повинні були відмовитися від цієї умови у разі, якби князь порушив цю тему на переговорах про союз зі Швецією[85].

Добравшись до Юрія II Ракоція 17 серпня н. ст. після довгої подорожі, посли розпочали вирішальні для тогочасних шведсько-трансільванських відносин переговори[86]. Основні пріоритети трансільванської політики, що подавалися Ракоцієм перед Веллінгом і Штернбахом, можна узагальнено викласти у трьох головних частинах. По-перше, Ракоцій претендував на територіальні володіння після переділу Речі Посполитої – на Галичину, частину Поділля та інші землі. По-друге, князь вимагав гарантій від шведського короля, що у разі нападу на Трансільванське князівство османсько-татарських військ Карл Ґустав не покине його й відправить військову допомогу, незважаючи на свою війну з Яном Казимиром та Олексієм Михайловичем. І, врешті, по-третє, трансільванський князь вимагав закріпити за собою титул польського короля. У цьому, щоправда, були деякі розходження зі шведськими планами, однак Ракоцій не думав поступитися цим пунктом – наріжним каменем його політики.

Обоє – і шведський король, і трансільванський князь, – були вкрай зацікавлені, щоб для здійснення цих намірів залучити на свій бік українських козаків, від'єднавши їх від московського царя. Через це Веллінг віз також листа від шведського короля до українського гетьмана про дружбу – листа, якого Ракоцій мав переслати в Україну[87]. Усе це, як бачимо, було взаємопов'язано між собою й укладалося в чіткій послідовності: саме у цей час, коли Веллінг і Штернбах прибули до Ракоція, до Трансільванії повертався з Чигирина Франц Шебеші разом з українськими послами Іваном Ковалевським та Іваном Грушею.

Настав один з найвідповідальніших моментів в історії українсько-трансільванських відносин в епоху Хмельниччини, коли після довгої мовчанки українська політика визначилася з організацією нового військовго походу проти Яна Казимира. Переговори між Москвою і Річчю Посполитою під Вільном лише додавали українському гетьманові додаткових аргументів для пошуку нових союзників проти польського короля. Не виключено також, що за допомогою цього союзу гетьман, крім військових планів проти Речі Посполитої, думав поновити старі проекти щодо відновлення на молдавському господарстві Василя Лупула. Відомо, зокрема, що на підтримку цих проектів виступав, крім гетьмана, також і кримський хан, який часто писав до султана у цій справі[88].

Переговори українських послів у Фейєрварі, куди вони прибули 1 вересня н. ст. 1656 р., завершилися через декілька днів укладенням відомого

[85] *Гебеи Ш.* Дипломатические переговоры Швеции и Трансильванского княжества... – С. 90–91.

[86] Про хід цих переговорів див.: *Wibling Carl.* Carl X Gustaf och Georg Rakoczi II. – S. 17–25; *Гебеи Ш.* Дипломатические переговоры Швеции и Трансильванского княжества... – С. 92–94.

[87] ДБХ. – Док. 406 (гетьман дякує князеві за цей лист, 7 (17) вересня 1656 р.).

[88] Жерела. – Т. XII. – Док. 510. – С. 427; *Чухліб Т.* Український гетьманат – Трансільванське князівство: міжнародне утвердження за допомогою політики полівасалітетності (XVII ст.) // Україна – Угорщина: спільне минуле та сьогодення: Матер. міжнар. наук. конф. (Київ, 14–16 квітня 2005 р.). – К., 2006. – С. 169.

українсько-трансільванського договору від 7 вересня н. ст.[89]. Офіційними документами, з якими посольство було відправлене назад до Чигирина, стали присяжний запис Юрія Ракоція, договірний лист за підписом князя, а також ще одне посвідчення його дорадників, де говорилося, що цей договір укладався за їхньою згодою[90]. До Ковалевського і Груші було приставлено трансільванського посла Ласла Уйлакі, який мав зі свого боку прийняти від імені Ракоція присягу у гетьмана та козацької старшини.

Відомості про присягу козаків трансільванському князеві швидко поширювалися у Речі Посполитій і доходили до Яна Казимира найчастіше з Молдавії. Ще 18 серпня н. ст., напередодні приїзду українського посольства разом з Францом Шебеші до Фейєрвара, польський король писав під Вільно до своїх послів на переговорах з Росією, що Хмельницький і Ракоцій готують взаємну присягу. До того ж Ян Казимир застерігав, що за допомогою трансільванського князя український гетьман підтримує взаємини зі шведським королем, і видавав наказ, аби комісари донесли цю відомість до московських послів. У цій інформації польського короля відчуваються новини про зустріч у Фейєрварі Шумовського з о. Данилом і Самуелем Ґрондським, які поверталися з Чигирина до Карла X. "А хто знає, – писав Ян Казимир, – чи шведський король, порозумівшись через Ракоція з Хмельницьким, не думає про диверсію і вторгнення в державу його царської величності"[91].

З боку ж Ракоція, неприхильність Москви і Порти, а особливо Кримського ханства, що відчувалася у Трансільванії під час підготовки війни з Річчю Посполитою, до певної міри можна було протиставити укладенням союзів з Богданом Хмельницьким та невдовзі – зі шведським королем. До того ж до цієї коаліції, як розраховував трансільванський князь, волею чи неволею повинні були приєднатися Молдавія і Валахія – придунайські країни, на які його впливи мали визначальне значення у підготовці кампанії проти Яна Казимира.

Нові перспективи, що виникали в українській політиці восени 1656 р. у зв'язку з переговорами з Юрієм II Ракоцієм, повинні були викликати великі обговорення при гетьманському уряді. 2 (12) жовтня у Чигирині відбулася рада, приводом до скликання якої було повернення українського посольства Івана Ковалевського та Івана Груші з Трансільванії разом з послом від Юрія Ракоція Ласлом Уйлакі. Саме напередодні скликання ради, 1 (11) жовтня, Уйлакі вручив Богданові Хмельницькому листи від трансільванського князя[92]. Чимало відомостей про цю подію дізнаємося з відписки київського воєводи Андрія Бутурліна цареві від листопада 1656 р. На цій раді Богдан Хмель-

---

[89] *Хаванова О. В.* Трансильванское княжество в период русско-польського конфликта из-за Украины... – Док. 12. – С. 349–350. У літературі див., зокр.: *Wibling Carl.* Carl X Gustaf och Georg Rakoczi II. – S. 25; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1304–1309; *Гурбик А.* Україна і Трансільванське князівство в умовах Раднотської коаліції (1656–1657) // Україна – Угорщина: Спільне минуле та сьогодення. – С. 137–138.

[90] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1307–1309.

[91] БЧ. – Од. зб. 149/IV. – Арк. 189; Од. зб. 386/IV. – Арк. 35; ЛННБ. – Ф. 5. – Од. зб. 5769/III. – Арк. 1317–1318. Див. також: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1241–1242.

[92] Трансільванську реляцію з Чигирина від 11–19 жовтня н. ст. 1656 р. див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1309–1311.

ницький оголосив про збір війська для близької кампанії[93]. Обговорення старшини, під час яких порушувалося й питання українського посольства на Віленській комісії, тривали тиждень, поки 8 (18) жовтня не присягли на підтвердження договору, укладеного у вересні у Трансільванії[94]. Великий литовський гетьман Павло Сапіга отримав цю інформацію від литовського ротмістра, який того самого дня, 18 жовтня 1656 р., перебував у Чигирині; "[...] і при тому ротмістрі з причини присяги [трансільванському князеві] була стрільба з гармати", – свідчив Сапіга перед московським гінцем від віленського воєводи Михайла Шаховського, який 9 (19) листопада давав у Вільні звіт про свою поїздку[95].

В українській історіографії нерідко можна натрапити на твердження, що Богдан Хмельницький шукав союзників проти Яна Казимира, намагаючись водночас не розривати остаточно взаємин з Олексієм Михайловичем. Історики пояснюють це, зокрема, й тим, що непевність українсько-трансільванських переговорів, де питання кордонів після поділу Корони Польської відкладалося до кращих часів, зверхність Ракоція під час укладення союзу та інші негативні тенденції не давали гетьманові остаточно відвернутися від Москви[96]. Однак можна, мабуть, також і припустити, що десь у глибинних закапелках української політики жевріла якась надія, що ця нова війна України з Річчю Посполитою стане приводом для московського царя покинути-таки свої наміри примиритися з Річчю Посполитою й повернути свою армію проти Яна Казимира. Відправку корпусу на чолі з Антоном Ждановичем до Польщі, наприклад, Хмельницький пояснював перед московським урядом провокативними зачіпками коронної армії на українсько-польському пограниччі, а самим виступом козацьких полків гетьман кидав заклик Олексію Михайловичу приєднатися до цієї акції[97]. Як свідчив сам Жданович у Москві у серпні 1657 р., головною причиною його походу проти Яна Казимира було укладення мирного договору між Росією і Річчю Посполитою під Вільном[98].

Дипломатичні приготування до нової війни з Яном Казимиром завершилися у Центрально-Східній Європі договором, укладеним між Швецією і

[93] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). – СПб., 1861. – Т. III. – Док. 367. – С. 551–552.

[94] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1310; *Липинський В.* Україна на переломі 1657–1659. – Філадельфія, 1991. – С. 36–37; *Мицик Ю., о.* Чигирин – гетьманська столиця. – К., 2007. – С. 101.

[95] РДАДА. – Ф. 79. – Оп. 1. – Стовп. 1656 р. – Спр. 42. – Арк. 2–3; *Федорук Я.* Віленський договір 1656 року... – С. 503.

[96] Див., напр.: *Гурбик А.* Українсько-російські військово-політичні відносини в період Радноцької системи (1656–1657 рр.) // "Істину встановлює суд історії": Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка. – К., 2004. – Т. 2: Наукові студії. – С. 207, 209.

[97] ДБХ. – Док. 423. – С. 554 (лист до царя від 9 (19) січня 1657 р., відправлений з Ларіоном Лопухіним); Акты ЮЗР. – СПб., 1875. – Т. VIII. – Док. 46. – С. 393, 395; *В[олуев] Д.* Родословная роспись рода Кикиных. Грамоты и наказы. Воеводе И. Ф. и стольнику В. П. Кикиным // Синбирский сборник. Часть историческая. – М., 1844. – Т. 30. – [Ч. II.] – Док. 19. – С. 51. Див. також грамоту Олексія Михайловича до польського короля від 18 (28) липня 1657 р.: БЧ. – Од. зб. 2104/III. – Арк. 27.

[98] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1315–1316; *Буцинский П.* О Богдане Хмельницком. – Х., 1882. – С. 215; *Федорук Я.* Віленський договір 1656 року... – С. 504–505.

Трансільванським князівством 6 грудня н. ст. 1656 р. у Радноті[99]. Цей договір, хоч і не був ратифікований Карлом X Ґуставом, проте довершував плани поділу Речі Посполитої між Швецією, Трансільванським князівством, Україною, Бранденбургом-Пруссією і Литвою. Для Юрія II Ракоція застерігалося право на польську корону. Богдан Хмельницький не був учасником цих переговорів, оскільки проблема українсько-шведських відносин не була на той час ще вирішеною. Ґоттард Веллінг, який разом зі Штернбахом підписував Раднотський договір з боку Швеції, лише після цього вирушав до Чигирина. Отож за кулісами Раднотського договору передбачалося, що територіальні питання України Карл X Ґустав вирішуватиме на дальших переговорах з Хмельницьким (посольства кінця 1656 – середини 1657 рр. спершу Веллінга, а після його невдачі – Ґустава Лілієнкрони).

31 грудня 1656 р. Юрій II Ракоцій видав маніфест про початок наступу на Корону Польську, в якому закликав польську шляхту визнати його зверхність. Через декілька днів його війська перейшли кордон і за підтримки шведських та бранденбурзьких реґіментів з'єдналися з українськими полками Антона Ждановича у новій війні проти Речі Посполитої.

* * *

У польській історичній науці цей дипломатичний акт іноді оцінюється настільки значуще, що його вважають кульмінаційним пунктом розвитку всіх військово-політичних подій у Речі Посполитій, починаючи з 1648 р.[100]. Не заперечуючи, звичайно, проти великого значення цього договору для розвитку тогочасної міжнародної політики, подібні оцінки, однак, слід сприймати як такі, що мають певну частку перебільшення. Якщо ж говорити про саму Трансільванію, то кампанія 1657 р., безперечно, була однією з найважливіших віх у її історії раннього Нового часу[101]. Результатом дипломатичних та військових прорахунків Юрія II Ракоція було велике ослаблення князівства, розорення його земель і людських ресурсів, зменшення впливів у міжнародних відносинах придунайського регіону. Ставши на шлях збройної підготовки до виступу проти Речі Посполитої наприкінці 1654 р., князь не звертав з нього до самого вторгнення до Корони Польської. Цей шлях манив його перспективами здобути королівські титули й нові землі. Тогочасні міжнародні відносини лише сприяли йому у здійсненні таких планів. Розвиток військових дій у Речі Посполитій, непевність українсько-російських відносин у зв'язку з підготовкою договору між Олексієм Михайловичем та Яном Казимиром у Вільні, укладення бранденбурзько-шведського союзу у 1656 р. та інші фактори лише зміцнювали його переконання у необхідності розпочати вторгнення до Корони.

---

[99] *Kubala L.* Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. – S. 131–133. Аналіз переговорів від середини серпня до початку грудня 1656 р. див.: *Гебеи Ш.* Дипломатические переговоры Швеции и Трансильванского княжества... – С. 92–98. Докладний аналіз пунктів договору: *Kotljarchuk Andrej.* In the Shadows of Poland and Russia. – P. 222–225.

[100] *Stangreciuk M.* Traktat w Radnot (6 grudnia 1656) jako pierwsza próba rozbioru ziem Rzeczypospolitej: przyczyny, realizacja // Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej obojga narodów ze Szwecją w XVII wieku. – S. 216.

[101] *Медведева К. Т.* Внешнеполитическое положение Трансильванского княжества в 50–60-е гг. XVII в. – С. 194.

У 1656 р. Трансільванське князівство було тією країною, за впливи над якою вели дипломатичну боротьбу Швеція та Річ Посполита. Пропозиція від Яна Казимира отримати польську корону за життя пануючого короля дедалі менше захоплювала Юрія II Ракоція. Як і імператор Фердинанд III, він розумів, що частими посольствами до Трансільванії Ян Казимир намагався вплинути на австрійських Габсбургів, на їхню рішучість підтримати Річ Посполиту австрійським військом.

Результати цього протистояння значною мірою залежали від позиції України. Для Швеції і Трансільванії ключовим питанням у цьому напрямку було те, чи Віленська угода, укладена між Москвою і Річчю Посполитою 3 листопада 1656 р., стане приводом для Богдана Хмельницького приєднатися до шведсько-трансільванського союзу, укладення якого назрівало. Договір між Україною і Трансільванією від вересня – жовтня 1656 р., а потім і Раднотська угода між Швецією, Трансільванією, Бранденбургом-Пруссією і прошведською частиною Великого князівства Литовського завершили дипломатичні приготування Юрія II Ракоція до нової війни за польську корону.

Ярослав Федорук (Київ). **Трансільванське князівство у 1656 році: вибір політики між Україною, Швецією та Річчю Посполитою.**

У статті розглядаються дипломатичні приготування трансільванського князя Юрія II Ракоція для військової кампанії проти Речі Посполитої у 1657 р. Автор поділяє думки Ніколає Йорґи, Лева Заборовського та інших дослідників, які твердили, що наприкінці 1654 р. князь мав стійкі ідеї стосовно здобуття польської корони. Проте у той час він шукав можливостей отримати цю корону за допомогою прихильних до Трансільванії кіл у польсько-литовському уряді, на чолі яких перебував великий коронний маршалок Юрій Любомирський.

Вторгнення шведського короля Карла X Ґустава до Речі Посполитої у липні 1655 р. кардинально вплинуло на міжнародні відносини у Центрально-Східній Європі. Протягом кількох місяців польсько-литовська армія зазнала значних поразок. Польський король Ян Казимир змушений був тікати з Польщі до Священної Римської імперії, до Сілезії. У той час польсько-литовський уряд намагався знайти військову підтримку європейських правителів, пропонуючи одному з них польську корону vivente rege (себто за життя пануючого короля). Юрій II Ракоцій був одним із тих, кому Ян Казимир пропонував отримати корону. Однак князь не вважав, що він зможе стати королем Речі Посполитої у такий спосіб. З початку 1656 р. він наполегливо розвивав ідею щодо вторгнення до Корони Польської й через це підтримував тісні дипломатичні стосунки з Україною і Швецією. У вересні – жовтні 1656 р. він уклав договір з українським гетьманом Богданом Хмельницьким, а 6 грудня – зі шведським королем Карлом X Ґуставом. У результаті цих акцій Юрій II Ракоцій завершив дипломатичні приготування для війни з Яном Казимиром. У січні 1657 р. його армія перетнула кордон Корони Польської і невдовзі об'єдналася зі шведськими, українськими, бранденбурзькими та іншими військами у новій кампанії.

Ключові слова: посол, дипломатія, Трансільванія, міжнародні відносини, Богдан Хмельницький, Карл X Ґустав, Росія, договір, польська корона.

Ярослав Федорук (Киев). **Трансильванское княжество в 1656 году: выбор политики между Украиной, Швецией и Речью Посполитой.**

В статье рассматриваются дипломатические приготовления трансильванского князя Юрия II Ракоци для военной кампании против Речи Посполитой в 1657 г. Автор разделяет мнение Николае Йорги, Льва Заборовского и других исследователей, которые утверждали, что в конце 1654 г. у князя были твердые идеи относительно польской

короны. Однако в то время он искал возможностей получить эту корону с помощью благосклонных к Трансильвании кругов в польско-литовском правительстве, во главе которых находился великий коронный маршалок Юрий Любомирский.

Вторжение шведского короля Карла X Густава в Речь Посполитую в июле 1655 г. кардинально повлияло на международные отношения в Центрально-Восточной Европе. В течение нескольких месяцев польско-литовская армия потерпела крупные поражения. Польский король Ян Казимир вынужден был бежать из Польши в Священную Римскую империю, в Силезию. В то время польско-литовское правительство пыталось найти военную поддержку европейских правителей, предлагая одному из них польскую корону vivente rege (то есть при жизни господствующего короля). Юрий II Ракоци был одним из тех, кому Ян Казимир предлагал получить корону. Однако князь не считал, что он сможет стать королем Речи Посполитой таким способом. С начала 1656 г. он настойчиво развивал идею вторжения в Корону Польскую и поэтому поддерживал тесные дипломатические отношения с Украиной и Швецией. В сентябре – октябре 1656 г. он заключил договор с украинским гетманом Богданом Хмельницким, а 6 декабря – со шведским королем Карлом X Густавом. В результате этих акций Юрий II Ракоци завершил дипломатические приготовления для войны с Яном Казимиром. В январе 1657 г. его армия пересекла границу Короны Польской и вскоре объединилась со шведскими, украинскими, бранденбургскими и другими войсками в новой кампании.

Ключевые слова: посол, дипломатия, Трансильвания, международные отношения, Богдан Хмельницкий, Карл X Густав, Россия, договор, польская корона.

Yaroslav Fedoruk (Kyiv). **The Principality of Transylvania in 1656: Forming a Policy Choice between Ukraine, Sweden, and the Polish-Lithuanian Commonwealth.**

The article investigates diplomatic preparations of Prince György Rákóczi II of Transylvania for his military campaign in the Polish-Lithuanian Commonwealth in 1657. The author supports the contentions of Nicolae Iorga, Lev Zaborovskii, and other scholars who have advocated that already in late 1654 the prince had developed ideas to obtain the Polish crown. At that time he looked for possibilities to get it with the help of pro-Transylvanian circles in the Polish-Lithuanian government that was led by grand marshal Jerzy Lubomirski.

The invasion of the Commonwealth in July 1655 by King Charles X Gustavus of Sweden completely changed the international situation in East Central Europe. The Polish-Lithuanian army was defeated after a couple of months of fighting and John Casimir of Poland then intended to move from his country to Silesia in the Holy Roman Empire. At that time the Polish-Lithuanian government tried to find military support among the European powers by offering them the crown of Poland *vivente rege* (i. e., while the ruling Polish king was still alive). György Rákóczi II of Transylvania was one of the rulers to whom John Casimir offered his crown. The prince, however, did not believe that it was possible to become a king of the Commonwealth in such a way. From early 1656 he persistently developed an idea to invade the Crown lands of Poland and maintained, therefore, close diplomatic relations with Ukraine and Sweden. In September and October of that year he signed a treaty with the Ukrainian hetman Bohdan Khmelnytsky and on 6 December with the Swedish king Charles X Gustavus. With the finalization of these agreements, György Rákóczi II completed his diplomatic preparations to start a war with John Casimir. In January 1657 his army crossed the border into the territory of the Polish Commonwealth and united soon after with Swedish, Ukrainian, Brandenbugian troops and their Lithuanian allies in a new military campaign.

Key words: envoy, diplomacy, Transylvania, international relations, Bohdan Khmelnytsky, Charles X Gustav, Muscovy, treaty, Polish crown.

Віталій ТКАЧУК (*Київ*)

“ДА ИСПРАВИТСЯ МОЛИТВА МОЯ, ЯКО КАДИЛО ПРЕД ТОБОЮ”: КАДЖЕННЯ У ПАРАФІЯХ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ XVII–XVIII СТОЛІТЬ

Проблематика дослідження кадильниць і, відповідно, – каджения має досить амбівалентний характер. З одного боку, кадильниці є одним із найбільш впізнаваних богослужбових апаратів, що пов’язано з інтенсивністю їхнього використання на богослужіннях. З іншого – вони є одними з найбільш недосліджених церковних речей. Ця імпліцитність предмета дослідження особливо характерна для всього періоду історіографії. З огляду на це, метою нашою статті є аналіз функціонування кадильниць від “видимого” (матеріальний аспект) до “невидимого” рівнів (містичної сутності), тобто духовного осмислення кадження людиною Київської митрополії XVII–XVIII ст.

Характеризуючи історіографію дослідження функціонування кадильниць, зазначимо, що більшість досліджень є літургійними, мистецтвознавчими і меншою мірою – археологічними. Загалом, досягнення історіографій різних країн щодо історії кадильниць та кадження, які історично були тісно пов’язані з Київською митрополією, є незначними і в основному поглибилися в останні десятиліття. Провідним напрямком досліджень, як ми вже згадували, є мистецтвознавчі та археологічні дослідження[1], пов’язані саме з регіональним рівнем.

Уперше проблематика кадження розглядалася в підручниках з літургіки, за якими вчилися студенти в духовних академіях та семінаріях. Основний акцент в них ставився на історичному огляді побутування кадильниць, з

[1] Російська історіографія, див.: *Макарий, архим.* Археологическое описание церковных древностей в Новгороде и его окрестностях. – М., 1860. – Ч. 2. – С. 220–228. Це надзвичайно цінна за своїм інформаційним потенціалом розвідка, в якій подаються короткі описи разом з вкладними записами та місце знаходжень кадил і кадильниць XVII ст. у Новгороді; *Игошев В. В.* Драгоценная церковная утварь XVI–XVII веков. Великий Новгород. Ярославль. Сольвычегодск. – М., 2009. – С. 416–496 (розділ у книзі, в якому пропонується мистецтвознавча типологія майстерень з міст, зазначених автором у назві книги); *його ж.* Типология, назначения и символика древнерусских кадил и ладаниц // Огонь и свет в сакральном пространстве: Матер. междунар. симпозиума / Ред.-сост. А. М. Лидов. – М., 2011. – С. 144–146. Польська історіографія, див.: *Kobielus Stanisław, ks*. Romańska kadzielnica z Trzebnicy jako symbol utraconego i odzyskanego Raju // Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne. – 1992–1993. – № 25/26. – S. 343–353; *Andrzejewski A., Leszek K*. Średniowieczna w Sątocznie kadzielnica z zamku krzyżackiego // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – Warszawa, 2006. – T. 54. – Z. 2. – S. 195–202; *Kierczuk-Macieszko M.* Późnoromańska kadzielnica z Jamielnika // Ibidem. – Warszawa, 2008. – T. 56. – Z. 2. – S. 187–195.

особливим артикулюванням того, що вони вже вживалися у старозавітні часи, а також згадувались у творах Отців Церкви. Стосовно поширення кадильниць у межах Київської митрополії, згадувався лише час поширення кадильниць на руських землях. Таким чином, в основу цих коротких екскурсів було покладено принцип, за яким на історичному матеріалі підтверджувалася необхідність використання кадильниць. Основними джерелами для висвітлення цього питання слугували книги Старого та Нового Завітів (включно з Одкровенням), а також скрижалі та класичні праці з тлумачення літургії патріарха Германа та св. Симеона Солунського. Також підручники з літургіки мали практичний характер, адже допомагали священику ліпше усвідомити час та значення кадження при літургісанні. Звичайно ж, найбільше літургійних праць, в яких розглядалося питання кадження, було написано до часу масового падіння монархічного ладу на Європейському континенті, що стимулював розвідки подібного напрямку, тобто до першої половини XX ст. Також до цього спричинилися особливий розвиток досліджень з церковної історії і становлення літургіки як наукової дисципліни. Зрозуміло, що в атеїстичні часи ця проблематика не досліджувалася. Серед православних дослідників XIX–XX ст., у працях яких розглядалися згадуваний літургійний аспект кадження та проблематика побутування кадильниць в історичному розрізі, слід згадати працю викладача Курської духовної семінарії Єпіфанія Нестеровського. Він зумів відобразити полісимволічність кадження під час різних частин Богослужіння, зокрема на всенічному чуванні, утрені, під час співу 17-ої кафізми, в часі полієлею тощо[2]. В аналогічному руслі за змістовим наповненням та умовами дослідження предмета було написано праці греко-католицьких вчених-літургістів[3].

Серед досліджень останніх років, що були написані в богословсько-історичному річищі, необхідно виокремити брошуру ієромонаха Серафима (Параманова)[4], в якій він робить невеличкий екскурс в античну традицію кадження, також подає огляд патристичного розуміння цього обряду. Важливою частиною роботи є обсервація використання ладану в історичному розвитку та розгляд поліваріативності його приготування. Особливо привертає увагу дослідження використання ладану в народних звичаях (на російському фольклорному матеріалі).

[2] *Дмитриевский И.* Историческое, догматическое и таинственное изъяснение Божественной Литургии. – М., 1993. – С. 142–143 (перше видання було здійснено в 1803 р.); *Востоков Н.* Краткое объяснение на Божественную Литургию в вопросах и ответах. – 3-е изд. – М., 1864; *Гавриил, архим.* Руководство по литургике, или наука о православном Богослужении. – Тверь, 1886. – С. 251; *Лебедев П.* Наука о Богослужении Православной Церкви. – М., 1895. – Ч. 1. – С. 88–89, 143–144; *Нестеровский Е.* Литургика, или наука о Богослужении Православной Церкви. – Курск, 1895. – Ч. 1 (Общая). – С. 231–238; *Никольский К.* Руководство к изучению Богослужения Православной Церкви. – М., 2011. – С. 74–75; *Булгаков С.* Настольная книга священно-церковно-служителя. – 3-е изд., испр и доп. – К., 1913. – С. 783–784, 754–755; *Голубцов А. П.* Историческое объяснение обрядов литургии // Богословский вестник. – 1915. – Т. 2. – № 7/8. – С. 572; *Шиманский Г. И.* Литургика: Таинства и обряды. – М., 2003. – С. 120, 133.

[3] *Малиновский М.* Изъяснение на Божественную Литургию. – Львов, 1845. – С. 52, 62–64; *Попель М.* Литургика, или наука о богослуженью церкви греческо-кафолической. – Львов, 1863. – С. 62, 118–119, 154–155; *Дольницький И.* О священных обрядах Греческо-Русских Церквей. – 3-е изд., испр. – Львов, 1887. – С. 38; *Соловій М.* Божественна літургія: Історія – розвиток – пояснення. – Львів, 1999. – С. 182–184.

[4] *Серафим (Параманов), иером.* О кадиле и ладане. – М., 2005. – 30 с.

На жаль, на сьогоднішній день ми практично не маємо експериментальних досліджень медичних практик давніх часів. Та сама ситуація і з ладаном. Як побачимо далі в нашій роботі, ним активно послуговувалися в медицині. Тут необхідно враховувати той факт, що медицина була тісно пов’язана з народними віруваннями, що часто могли не підкріплюватися емпіричним досвідом. Внаслідок цього дуже важко провести межу між застосуванням ладану як медикаментозного засобу та сакрального. Дослідження, що було проведено в Московському інституті хімічної фізики ім. М. М. Семенова, суттєво допомагає нам під час розгляду цієї проблеми. Зокрема, колектив цього інституту в лабораторних умовах відтворив біблейський рецепт приготування ладану (Вихід 30, 34–36). Під час експериментального застосування було виявлено, що ладан здатен проникати в альвеоли легень і створювати таким чином лікувальний ефект: зокрема, здійснюється антибактеріальний та імуномоделюючий позитивний вплив[5].

Відомо, що у другій половині XIX ст. історична наука переживає процес інституалізації, який спричинив масове відкриття товариств та музеїв, що в свою чергу створювали “матеріальне підґрунтя” для історичних студій. Значна увага була приділена відкриттю та збереженню церковних пам’яток, зокрема й кадильниць. Одним з найперших наукових заходів, де було актуалізовано тему дослідження ранньомодерних українських кадильниць (матеріальний вимір), був спільний польсько-український з’їзд з виставкою у Львові 1885 р. Незважаючи на помітне політичне заангажування, цей з’їзд вчених спромігся звернути більшу увагу на сакральне мистецтво, особливо через оприявлення самих джерел церковного походження. Після проведення цього з’їзду вчені підготували каталог виставки із світлинами експонатів та невеликими науковими коментарями у форматі статей до них. Одна з них, авторство якої було приховане під криптонімом “W” (швидше за все, за ним ховається письменник та історик Владислав Лозинський), присвячувалася характеристиці церковних потирів. Окрім того, автор коротко згадує про присутність на виставці двох кадильниць: готичної (власність оо. василіян з Жовкви) і барокової (з львівського конвенту оо. кармелітів). Єдине “наукове” припущення автора полягає в тому, що василіянська кадильниця була виготовлена із срібла, але, ймовірно, на початку XVIII ст. був виготовлений новий седес з мідної бляхи і вся вона була посріблена. Світлини цих кадильниць разом з іншими церковними речами були опубліковані (Tabl. XXXV)[6]. Невдовзі кадильниці готичного стилю із церкви св. Параскеви, монастиря св. Онуфрія у Львові, а також апарат ренесансного стилю із церкви села Гути Монастирської були експоновані на археологічно-бібліографічній виставці, яку організував Львівський ставропігійний інститут у 1888 р.[7]. Із двох останніх кадильниць спеціально були виготовленні фотокопії[8]. В той самий рік

[5] *Стовбун С., Киселев А., Баскаков В. и др.* Определение дисперсности и физико-химических форм библейского ладана // Вестник МГОУ. – 2011. – № 2/11. – С. 78–82.

[6] *[W.]* Потиръ albo Чаша // Katalog wystawy archeologicznej i etnograficznej we Lwowie. – Lwów, 1885. – S. 12–13.

[7] *Шараневич И.* Каталог Археологическо-библіографической выставки ставропигійского института в Львове. – Львов, 1898. – С. 20.

[8] *Його ж.* Отчет изъ археологическо-библиографической выставки въ ставропігійском институте. Описъ фотографически снятыхъ предметовъ из той же выставки. – Львов, 1889. – С. 15.

Владислав Лозинський у своїй фундаментальній праці, присвяченій львівському золотарству, опублікував фотографію тієї ж готичної кадильниці з церкви св. Онуфрія у Львові[9].

Поширювалися фотокопії кадильниць також і через листівки. Одну з таких було підготовлено Костянтином Широцьким у серії публікації мистецьких металевих виробів. На одній із них було зображення кадильниці XVIII ст., яка зберігалася в Церковно-археологічному музеї Київської духовної академії[10].

Данило Щербаківський продовжив естафету мистецтвознавчих досліджень, проаналізувавши світлини із зображенням кадильниць, опубліковані В. Лозинським, а також, фактично вперше, запровадив до наукового дискурсу унікальну пам'ятку ремісничого мистецтва та особистого благочестя – кадильницю земського підскарбія Великого князівства Литовського Івана Горностая, яку він пожертвував у Києво-Печерський монастир[11]. М. Петренко у дослідженні, присвяченому українському золотарству, приділяє незначну увагу кадильницям, зокрема дає досить поверховий опис кадильниці Івана Горностая, акцентуючи увагу на її готичних рисах, та екстраполює цей стиль на інші золотарські речі середини XVI ст. Дослідник подає фото кадильниці Івана Горностая та апаратів XVII ст., які зберігаються в Києво-Печерському заповіднику[12]. П. Жолтовський у своєму доробку, присвяченому українському ранньомодерному золотарству, робить єдину заувагу, яка стосується досліджуваної проблематики. Він здійснює невеликий коментар мистецького стилю кадильниць XVI ст., стверджуючи, що всі вони виконані у готичному стилі[13]. Очевидно, він робить це припущення на основі збережених пам'яток. Дуже показовим є те, що ці дослідження були проведені у 20-х та 60-х – 70-х роках XX ст., адже це був час "пом'якшеного" ставлення до тем, пов'язаних з історією Церкви. В інший час доступ до цих предметів та їх оприлюднення були б надзвичайно ускладненими. Подальші дослідження знову ж обертаються навколо згаданих пам'яток, акцентуючи свою увагу на мистецтвознавчому порівнянні[14].

Таким чином, історіографію кадження в Україні важко окреслити як таку, що має хоча б пропедевтичний рівень.

У цій статті ми спробуємо наблизитися до розуміння того, чим власне були кадильниця і ладан для священства й пересічної людини (вірянина) Київської митрополії XVII–XVIII ст., та з'ясувати систему їх функціонування. Для нас дуже важливим аспектом дослідження є спроба "побачити" кадильницю в храмі, а не тільки у музейній вітрині. З цією метою ми залучали

[9] *Łoziński W*. Złotnictwo lwowskie w dawnych wiekach 1384–1640. – Lwów, 1889. – S. 20–25.

[10] Кадильниця і дароносиця у формі хреста з Розп'яттям. XVIII ст. [Українське мистецтво: Цикл поштових карток з 13 серій. Металеві вироби: Серія XIII; № 260611] / Авт.-уклад. [К. В. Широцький]. – К.; Коломия [,1918–1919].

[11] *Щербаківський Д*. Готичні мотиви в українському золотарстві // Україна. – 1924. – Кн. 4. – С. 8–9.

[12] *Петренко М*. Українське золотарство XVI–XVIII ст. – К., 1970. – С. 49, 51–52, 74.

[13] *Жолтовський П*. Художній метал: Історичний нарис. – К., 1972. – С. 60.

[14] *Пуцко В*. Київська готична кадильниця 1541 р.: До вивчення музейних раритетів // Музейна справа та музейна політика в Україні XX ст.: Зб. наук. пр. / Ред. М. Селівачова. – К., 2004. – С. 141–144.

до розгляду джерела різного типу, зокрема: богословські, церковно-правові та полемічні твори, описи мандрівників, тестаменти, візитаційні описи, фольклорний матеріал.

Уже в античному світі люди використовували ладан та інші смоли та олії для приношення жертви богам або правителям. Згадки про використання ладану як жертви та дару подибуємо у Старому та Новому Завітах. Зрозуміло, що з того часу для цього ж вживали і прототипи сучасних кадильниць.

Згідно із християнським вченням, кадження було встановлене самим Богом. У цьому також виражається бажання молільників, щоб їхні молитви підносилися до горнього престолу Божого, подібно до того, як фіміам підноситься до неба, і були так приємні Богу, як приємні пахощі фіміаму. Ним також віддають честь святим речам під час Богослужіння[15]. Вже у перших століттях християнства у Церкві використовувались кадильниці для створення відповідного духовного стану під час Богослужіння[16].

На Русі християнські кадильниці поширилися синхронно з процесом християнізації. На жаль, студій, які б розглядали побутування кадильниць у цей час, фактично немає, що унеможливлює бодай найменше уявлення про еволюцію та динаміку розвитку функціонування кадильниць в сакрумі Київської митрополії. Припускаємо, що розвиток практики кадіння мав тенденцію притлумлення богословсько-символічного змісту. На це, зокрема, може вказувати втрата традиції використання кацей та ковчега для ладану, який священнослужителі носили на лівому плечі. Традиція ця, очевидно, мала надзвичайно глибокий богословський зміст. По-перше, ці ковчеги вироблялися у формі храму, причому часто це могла бути зменшена копія тієї церкви, для якої ковчег було виготовлено, те ж саме стосується і кадильниць. У такому разі візуально віряни могли споглядати як фіміам з кадильниці-храму піднімався до Горішнього Світу, таким чином сполучаючи Людину і Бога. По-друге, потреба носіння ковчега передбачала не тільки естетичний чинник, а й практичний – додавання під час Богослужіння ладану. Традицію використання кацей та ковчежців для ладану на Русі підтверджує, зокрема, зображення на фресках св. дияконів із зазначеними апаратами в київському Софіївському та новгородському Спасо-Нередицькому храмах[17]. Послугування ж при кадженні спеціальним ковчегом дозволяє робити припущення про те, що ладану використовували значно більше, аніж у XVII–XVIII ст., коли ковчег вийшов з ужитку[18]. Те ж саме стосується і побутування кацей. Їхня присутність у храмах Київської митрополії підтверджується також

[15] *Никольский К*. Руководство к изучению Богослужения Православной Церкви. – С. 74–75; *Дмитриевский И*. Догматическое и таинственное изъяснение Божественной Литургии. – С. 143.

[16] *Гавриил, архим*. Руководство по литургике, или наука о православном Богослужении. – С. 251.

[17] *Дмитриевский А*. Богослужебные принадлежности храмов Константинополя и Афона и костюм белого и черного духовенства на востоке // Руководство для сельских пастырей. – 1887. – № 4. – С. 599–601.

[18] Додатково аргументуючи рубрику, ми віднаходимо в уривку пергаменного служебника XIV ст. (?), який зберігається в особовому фонді Івана Франка у Відділі рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Шевченка НАНУ (Ф. 3. – Спр. 4776–4777. – Арк. 1): “попъ кадитъ всю црквє подъѧконоу Nосѧщєо и димъ св. Свєщю (?) и тако всю Нє (недільну. – *В. Т.*) слу[ж]бу творить и поєт уоктєниѣ нѣ (с) млтву” (запис, на жаль, не весь відчитаний).

низкою археологічних знахідок[19]. Згадки про них віднаходимо і в писемних пам'ятках[20]. Але вже у період XVII–XVIII ст. в Київській митрополії ми не віднаходимо жодної згадки про використання кацей, що може свідчити принаймні про видиму зміну в порівнянні з давньоруським часом. Так, у XVIII ст. відомий український мандрівник Василь Григорович-Барський, характеризуючи устав, який був поширений в афонській лаврі святого Афанасія (поширюючи спостереження на більшість святогірських обителей), писав: "Крім того, він (священик. – *В. Т.*) кадить у церкві за допомогою особливої короткої кадильниці, яка зветься кація, і таких немає в інших краях. Вона не висить, а її міцно тримають в руці"[21]. Зауважимо, що все-таки кадильниці, подібні до кацеї, подекуди використовувалися в храмах (уніатських), але це були католицькі аналоги, які називалися "łódki"[22].

Таким же чином, необхідно сказати, що вже у XVII ст. у Київській митрополії в порівнянні з попереднім часом зникають з ужитку кацеї, ковчеги та кадильниці у формі храмів, що очевидно свідчить про трансформацію ставлення людини до кадження, яку необхідно спеціально досліджувати в подальших розвідках.

Наразі ми зосередимо свою увагу безпосередньо на реконструкції сакрального значення та здійснення кадження в XVI–XVIII ст. При цьому ми будемо йти згори донизу ("церковна піраміда"), розкриваючи ставлення до цієї проблематики вищої церковної ієрархії і парафіяльного священства з його паствою. Тобто будемо намагатися побачити модель кадження, яку пропонує вища ієрархія Церкви, та її рецепцію у літургійному й буденному житті.

[19] *Веремейчик Е*. Предметы христианского культа XI–XIII вв. на сельских поселениях Черниговского Полесья // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки: Матер. междунар. научн. конф., посвященной 100-летию со дня рождения Гали Фёдоровны Корзухиной: (Санкт-Петербург, 10–16 апреля 2006 г.). – СПб., 2010. – С. 350; *Коваленко В., Пуцко В*. Фрагмент бронзової кацеї з Чернігова // Археологічні старожитності Подесення: Матер. історико-археол. семінару, присвяченого 70-річчю від дня народження Г. О. Кузнецова: (Чернігів – Славутич, 22–23 вересня 1995 р.). – Чернігів, 1995. – С. 83–87.

[20] Побутування кацей на Русі підтверджується і лінгвістичними даними: *Фасмер М*. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. – 2-е изд., стер. – М., 1986. – Т. 2: Е–Муж / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. – С. 213; Словарь русского языка XI–XVII вв. – М., 1980. – Вып. 7: К–КРАГУЯРЬ. – С. 96. Вживає також це слово й митрополит Київський Спиридон у своєму *Посланії*, хоча необхідно брати до уваги властивий автору грекофілізм. (*Ульяновський В*. Митрополит Київський Спиридон. Образ крізь епоху, епоха крізь образ. – К., 2004. – С. 11–12). Але водночас бачимо, що в українських найвідоміших словниках XVII–XVIII ст., які мали яскраво виражений акцент на розкритті релігійних проблем, згадки про кацею відсутні. З цього випливає один висновок – якщо немає слова, то не існує і сам апарат. У словнику Памви Беринди, виданому в Києво-Печерському монастирі 1627 р., розкривається лише значення: "Ладанъ: Кадило" (арк. 106). Так само і в уніатському виданні "Лексикон сиречь словесник словенський. Супрасль, 1722", де подається аналогічне трактування: "Ладанъ – Kadziało" (арк. 21). Одразу зауважимо, що у XVII ст. "кадильницями" могли позначати і бляшаний димар, за допомогою якого обкурювали бджіл, див.: *Мовна У*. Бджільництво очима сучасників: погляд крізь призму польських господарських трактатів XVII ст. // Проблеми слов'янознавства. – Вип. 57. – 2008. – С. 233.

[21] *Григорович-Барський В*. Мандри по Святих місцях Сходу з 1723 по 1747 рік / Пер. П. Білоус. – К., 2000. – С. 504.

[22] *Sygowski Paweł*. Archidiecezja "Polskopołocka" w świetle wizytacji z lat 1789–1790 // Unicka Zachodnioukraińska sztuka cerkiewna. – Łańcut, 2004. – Cz. II: Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej: (Łańcut – Kotań, 17–18 kwietnia 2004 roku). – S. 446.

Почнемо з розгляду, на перший погляд, несуттєвого питання. Чи кадження взагалі було потрібно на думку вищого духовенства? Не дуже опосередковано на це питання (для початкового періоду) може відповісти епістола Київського уніатського намісника о. Антонія Грековича (Київ, 1610 р., 1 (14?) березня) до уніатського митрополита Іпатія Потія. У ній він повідомляє про скрутне становище собору св. Софії та Видубицького монастиря Чуда Архангела Михаїла в Хонах. Зокрема, про Софійський собор сповіщає таке: “В церкви теж Софейской немаш згола нічого толко едны рызы адамашку бѣлого, нѣ креста нѣ кадилницы нѣ стихарів кромѣ келиха и дискоса, если бым не позычал у отцовъ доминикановъ, не мѣл бым в чим служити [...]”[23]. Зазначене повідомлення вважаємо дуже показовим, адже коли “речовий світ” храму фактично був занедбаний, за таких умов Антоній Грекович вказує на речі, які є *unerläßliche*, і без яких Служба Божа не може проводитися.

Надалі в цьому питанні нам може допомогти розібратися зміст полеміки, яка виникла між православним митрополитом Петром Могилою і вже на той час католиком Касіяном Саковичем. Полеміка була континуїтетом попередніх православно-уніатських диспутів, які переважно стосувалися питань віри. Натомість нині в центрі уваги ставились питання церковного обряду. Найперше інвектива з’явилася з-під пера Касіяна Саковича. Власне він звинувачував православних та почасти уніатів у літургійно-обрядових помилках, на що не забарилася відповідь митрополита (або його оточення), в якій, в основному, спростовувались закиди опонента через богословські контраргументи та вказувались фактологічні огріхи. Відтак, Касіян Сакович, характеризуючи православних та уніатів Київської митрополії у своєму полемічному творі “Perspektiwa...”, говорив про те, що кадження на Службі Божій є не обов’язковим, тому що сам Господь на Тайній вечері його не використовував[24]. На це митрополит Петро Могила в “Літосі” відповів, що Касіян Сакович застосовує неприйнятні положення Кальвіна та Кровіцького. Священик не має права уникати кадження на літургії і, якщо він це зробить “przeciw rozkazaniu cerkiewnemu i ustawicznemu <u>nieprzerwanemu zwyczaiowi</u>, grzeszyć by musiał”. Бачимо, що на цьому місці митрополит акцентує увагу на праві давності (*prescription*) та важливості кадження. Окрім того, митрополит Петро Могила наголошує, що й в уніатському віленському виданні 1620 р. “Науки” говориться про обов’язковість кадження на літургії. Митрополит наголошує, що кадити необхідно не лише у святкові дні, як міркує Касіян Сакович, але і в будні, адже через це вшановуємо Христа, явленого в євхаристії[25].

Але все ж таки є підстави припускати зменшення ступеня важливості використання кадильниць принаймні в Уніатській Церкві, в післязамойський період. Натяк на це віднаходимо у справді важливому джерелі – підручнику для духовенства (з чого випливає його значущість та претензія на широку

---

[23] Пам’ятки. Архів Української Церкви. – К., 2001. – Т. 3. – Вип. 1: Документи до історії унії на Волині та Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. – С. 343.

[24] *Sakowicz Kassian*. Perspektiwa, y obiasnienie błędow, herezyey, y zabobonow, w Grekoruskiey Cerkwi Disunickiey [...]. – Kraków, 1642. – S. 49.

[25] Литос, – полемическое сочинение, вышедшее из Киево-печерской типографии в 1644 году // Архив Юго-Западной России (далі – АЮЗР). – К., 1898. – Ч. 1. – Т. IX. – С. 134–136.

географію поширення інформації), виданому в Супраслі 1722 р., де ставиться фактично аналогічне питання, яке поставили укладачі "Науки" 100 років тому: "Что трєба до Службы Бжой?". У відповіді вказується на крайню потребу Потира, Патини, Ілитону, двох Покровів для престолу, Антимінса, напрестольного Хреста, священицьких риз і присутності у храмі хоча б однієї свічки[26]. Обов'язковості наявності кадильниці для літургісання ми тут не знаходимо. Раніше, на основі досліджень післязамойських уніатських служебників, до подібного висновку дійшов прот. Костянтин Зноско. Зокрема він висловив думку, що містила все-таки перебільшення, про те, нібито уніати наслідували при кадженні католиків і здійснювали його лише на свята[27].

Розглянемо положення, які формували ставлення здебільшого вищого церковного духовенства до кадження. Відповідно до "ієрархічної піраміди" ці ідеї поширювалися до нижчого кліру, а далі до парафіян. Звісно, ми не виключаємо можливості самостійного осягнення думок Отців Церкви нижчим кліром та парафіянами. Але повинні пам'ятати, що будь-яке перевидання та редакція подібних видань робилися з розпорядження вищого духовенства, а отже, вектор задавався все одно зверху. До того ж подібних видань назагал було мало, найбільший вплив все-таки мали підручники для духовенства. *Translatio* ідеї відбувалося в основному таким чином: від творів Святих Отців та церковних богословів через редакцію вищого духовенства, а звідти – до нижчого кліру (здебільшого через проповідь чи катехезу для мирян). Питання *translatio* ідеї в "церковній піраміді" напрочуд важливе, адже спроможне продемонструвати декілька вимірів: формування думки вищої церковної ієрархії, її рецепцію в інших верствах соціуму.

Священики православної та уніатської Церкви першої половини XVII ст. швидше за все, за відсутності спеціальних видань з пояснень літургії, користувалися класичними працями патріарха Германа, Симеона Солунського та Ніколи Кавасили. Окрім того, як видно з цитат пастирів, найбільше для пояснення кадження послуговувались цитатами зі Святого Письма.

Відтак, ми розглянемо спочатку образи кадження та кадильниць у поданні вищої церковної ієрархії. Найперше розглянемо кадження як образ Святого Духа. Так, у московській "*Скрижалі*" 1656 р. (яка користувалася великим попитом у Київській митрополії) за визначенням Симеона Солунського говориться про те, що витання ладану у повітрі символізувало присутність Святого Духа поміж вірянами: "(кадження. – *В. Т.*) Сєго ради образуєтъ стаго дха"[28]. Фактично аналогічну думку транслює також й Феодосій Софонович, говорячи про те, що ладан "прєзначаєтъ Бзкую любовъ, и Дха стого на всѣхъ походячую, яко з млтвы кадилной знати даєтся". Аналогічною за символічним навантаженням Феодосія Софоновича виступає каузальність кадження: "Абы тая блгдть стго Дха прєз кадило выражєная и людемъ давалася, и ихъ очистила, и запахом своїм блгвонієм стого Духа,

[26] Собрание припадков краткою с выкладом символа веры православной кафолической. – Супрасль, 1722. – Арк. 30–30 зв. Аналогічну інформацію ми маємо в унівському передруку підручника: Собрание припадков краткою и духовным особам потребное. – Унів: Друкарня Успенського монастиря, 1732. – Арк. 29 зв. – 30.

[27] *Зноско К.* Латинизация Православного Богослужения въ Униатской Церкви. – Варшава, 1932. – С. 19.

[28] *Нафанаил Иоанн*. Скрижаль. – М., 1656. – С. 38.

духовъ страдливых пєкєлных нєчистыхъ от пєрєшкоджєня людем прогнала”[29]. Так само робиться прив’язка в образі до Святого Духа, пояснюючи необхідність кадіння під час літургісання. Зокрема під час проскомидії кадження означає “благоухання” Духа Святого, а по Великому Вході символізує послання Святого Духа на людей Ісусом Христом. Під час читання стихир кадження символізує присутність Святого Духа у ці хвилини серед вірян[30]. У добре відомому творі кінця XVIII ст. архієпископа Нижнєновгородського та Арзамаського Веніаміна (1739– 1811) образність кадження у зв’язку зі Святим Духом зберігається. Слідом за св. Симеоном Солунським, він говорив, що віряни приносять фіміам як символ “благоухания Духа Святого”[31]. У виданнях уніатського походження поки що цього символу виявлено не було, але це, звичайно ж, ще не означає його відсутності, хоча в працях XIX ст. він чітко проглядається.

Таким чином, кадження виконувало сакральну захисну функцію. Це, очевидно, можна сприймати як паралелізм із розумінням використання ладану в домашньому господарстві селянами для захисту від нечистої сили і “сакралізацію” простору загалом, як ми побачимо це під час розгляду ставлення до кадіння цієї соціальної групи.

Ще один образ кадження має пасійне і есхатологічне забарвлення. Зв’язок кадження із смертю Христа, Богородиці і відповідно людей вважаємо найстійкішим та найпоширенішим образом серед вірян Київської митрополії. Одним із основних джерел походження цього образу швидше за все була книга Одкровення, в якій писалося про те, що ангели “аки кажєнія” молитви святих приносять Богу. Таким чином, у Бога просили прощення гріхів роду людського задля входження по смерті до Царства Небесного[32].

Але образ кадильниці також пов’язувався зі смертю Христа. Так, в уніатському почаївському підручнику 1779 р. з пояснень церковних обрядів повідомлялося: “И абїє Кадилница воспоминаєтъ человѣчєство Гднє, огнь Божество. Кадило жє наполнѧєть мѣсто Ароматѡвъ, ѧжє принєсоша къ погрєбєнїю Господню”[33]. Під час розгляду ставлення до кадження інших соціальних груп ми ще не раз повернемося до цього образу, і він стане опуклішим, особливо це стосується пожертви ладану за померлих. На цьому місці все ж таки згадаємо також досить рідкісний іконографічний літургійний образ Христа у гробі, якого вшановують ангели кадженням. До прикладу, зазначений сюжет віднаходимо на центральній сцені дарохранительниці XVIII ст. з Полтавщини, ктитором якої виступив значковий товариш Іван Козира Турбенець[34]. Звісно, що споглядання подібного іконографічного образу спонукало до сприйняття ладану у зв’язку зі смертю Христа та її вшануванням. Разом з цим, глядач проектував його і на власну смерть та смерть

---

[29] *Софонович Ф*. Выклад о церкви с[вятой] и о церковныхъ речахъ. – К., 1667. – С. 4.

[30] Там само. – С. 10, 23.

[31] Новая Скрижаль, или объяснение о церкви, литургии и всех службах и утварях церковных, Вениамина, архиепископа Нижегородского и Арзамасского. – М., 1999. – С. 28.

[32] *Кесарийский А*. Тлькованіе. – К., 1625. – С. 36.

[33] Поученіе о обрядах христианскихъ первѣе в книзѣ Народовѣщанія, или слово к народу кафолическому зовомой. – Почаев, 1779. – С. 73.

[34] Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису (далі – НБУВ.ІР). – Ф. 279: Олексій Петрович Новицький. – Спр. 1681 (фото № 5).

своїх рідних. Зокрема, в одному із рукописних уніатських збірників (очевидно, із Західного Поділля) початку XVIII ст. окремо виділялася глава для пояснення символіки кадильниці та свічок. Відтак писалося, що "кадило оубо зънаменуєтъ млтвѣ з умєршаго глоу ѱамску да й справится млва моя яко пред тобою", і далі зазначалося, що фіміам зі свічками показують померлому шлях від темряви до світла[35].

Все ж таки, попри згадану розповсюдженість образу кадильниці у зв'язку зі смертю Христа, вважаємо виокремлення цього символу в цю добу невипадковим. Через те, що кадильниця, як і інші літургійні апарати, почала пов'язуватися виключно з Христовими муками, в Уніатській Церкві (меншою мірою це стосується Православної) відбулася зміна у сприйнятті Служби Божої: вона була трансформована від літургії з основним акцентом на воскресінні до літургії з наголосом на страстях Христових.

Малознаним є образ Богородиці як кадильниці. В уніатській почаївській серпневій Минеї 1761 р. у службі на Успіння Пресвятої Богородиці зазначалося: "Воистину тя яко свѣтєлъ свѣщникъ, невєщєствєннаго свѣта кадильницу златую, бж[с]твєнного оугля, во с[вя]тая с[вя]тыхъ всємї"[36]. Мова тут вочевидь іде про Божу Матір як кадильницю, яка вмістила в себе Христа в образі вугілля. Цікаво зауважити, що аналогічна символіка зустрічається й в московському старообрядницькому лубку вже XIX ст., спеціально виготовленому для поширення пошанування кадження. Лубочний текст повідомляв, що "кадило єсть оутроба прєстыя Бцы"[37].

Також саме іконографічне зображення Успіння Пресвятої Богородиці давало поштовх до паралелізму кадильниці зі смертю Христа, а радше її покращення та підкріплення надії на осягнення Царства Небесного. В абсолютній більшості ікон з Успінням зображали священиків з кадильницями біля домовини з Богородицею. Зрозуміло, що це підсилювало думку людини про те, що кадження – необхідний елемент у здобутті "благої смерті". Наведені приклади свідчать про давність виникнення цього образу.

Не менш важливим був образ кадження як жертви. Очевидно він мав статус універсального, адже будь-яке кадження для Бога та святих буде жертвою, основна відмінність полягатиме в інтенції цієї жертви. Так, у травневій епістолі 1686 р. Вселенського Патріарха Діонисія до Московського Патріарха Іоакима з приводу передачі Київської митрополії, говориться про велике значення любові до своєї пастви і, зокрема, робиться порівняння кадила/фіміаму та любові/жертви як великої християнської чесноти: "Ибо по Бозѣ любовъ благоуханна есть и найпаче от других добродѣтелей сею Богъ веселится, поне и писаное слово – ароматъ и кадило такіе виды именуетъ во воздвиженіи добродѣтельныхъ ко Богу"[38]. Протилежними до цієї чесноти є

[35] Там само. – Ф. І. – Спр. 2735. – Арк. 1–1 зв.

[36] Книга Миніа. Месяц аугуст. – Почаев, 1761. – С. 80. На російському матеріалі, текстологічно порівнюючи успінську мінею з давнішими списками, на символ Богородиці як кадильниці звернула увагу Г. Пожидаєва; Лексикология демественного пения. – М., 2010. – С. 31–32.

[37] Національний музей ім. Митрополита Андрея Шептицького у Львові. Відділ графіки. – Гд – 784 12186.

[38] АЮЗР. – К., 1872. – Ч. 1. – Т. V: Акты, относящиеся к делу о подчинении Киевской митрополии Московскому Патриархату (1620–1694 г.). – С. 166.

нелюбов та злодіяння, і вони також виражалися через образність кадильниці. Це формулювання віддзеркалено в інтердикті, накладеному уніатським митрополитом Іпатієм Потієм на Київ та його околиці у зв’язку зі вбивством згадуваного вже намісника о. Антонія Грековича в 1618 р. Основним джерелом для порівняння цього вчинку виступає книга пророка Ісаї: “Рєчє Господ пророком Ісаиєю словеса сия: аще прынєсєтє ми муку пшеничну всує: кадилы мєрзость ми єсть: новомєсячия ваша и соботы и: вєлика днин є прыємлю: пость и празники ваша вознєнавидє душа моя быстє ми до [сыто]сти: и сєму не озиму гріх ваших: аз да воздвигнєтє руцѣ вашы къ мнѣ отвращу очи свои от вас: руки бо ваша полны кровє”[39]. Вбивство Грековича, згідно з цією цитатою, є незаконною та злочинною жертвою, що, накладаючись на образ кадила, окреслює її як нечисте приношення Богу.

Подібне порівняння знаходимо у тлумаченні вірша “Взыде дымъ гнѣвомъ єго” із 17-го псалма. Відповідне пояснення дає уніатське почаївське видання: “Во время гнѣва Бжїя на люди за гріхи дымъ кадильный млтвъ стыхъ восходит: и оуглїє грєшники, огнємъ любвє Хрствоі разжигаются въ покаянїє. Но здѣ и о страшномъ суде пророчєство”[40].

Образ кадження як жертви/молитви зберігся і в опублікованій гомілії митрополита Платона Левшина, ідеї якого безсумнівно впливали на православну паству в Київській митрополії: “Во храмѣ семъ свѣщники горящіе: сутъ кадила дымящіяся. Въ душѣ вѣрнаго благовонное кадило естъ молитва, духовнымъ вѣры воспляемая. И дали яко кадило пред тобою. Не кадило, говорить онъ, но яко кадило. Ибо молитва вѣрнаго есть благовоннѣе всякого кадила, и жарче всякого пламени. Куренїе молящїяся души восходитъ до небесъ, и прїемлется, даже отъ Сѣдящего на горнемъ престолѣ, въ воню благоуханїя духовного”[41]. Цими словами митрополит хоче наголосити на превалюванні духовного над матеріальним проявом віри в житті християнина. Основна думка наведеного уривка полягає у проведенні паралелі між кадилом/фіміамом та молитовною жертвою, яка з’єднує людину з Богом.

Перейдімо до наступного рівня “церковної піраміди”, а саме парафіяльного рівня в XVII–XVIII ст. Безсумнівно, що найголовнішими джерелами для формування уявлень про кадження для парафіяльного духовенства був служебник з його рубриками та почасти вищезазначені підручники для духовенства. Зокрема, у служебникових рубриках було прописано, яким чином священик чи диякон, або хтось із послушників, повинні передавати та приймати кадильницю. Для прикладу візьмемо рубрику з львівського служебника часів єпископа Йосипа Шумлянського: “взєм кадилницу съ Ѳvмїамом подаєт Ієрєю лобзая дєсницу єго”[42]. Вважаємо, що подібного характеру приписи не могли не впливати на читача цих рубрик. Мимоволі через них повинен

[39] Пам’ятки. Архів Української Церкви. – Т. 3. – Вип. 1. – С. 358.

[40] Псалтирь блаженного пророка и царя Давида с кратким толкованием. – К., 1697. – С. 10; Псалтырь Блажєннаго пророка царя Давида съ толкованієм Стыхъ Отець. – Почаев, 1789. – С. 10.

[41] Поучительные слова Преосвященнейшимъ Платоном митрополитом московским и калужским, и Свято-Троицкія Сергієвы Лавры священно-архимандритомъ проповеданныя в разных местах. – М., 1797. – Т. XVI. – С. 227–228.

[42] Служебник = Леітургіон си єст Служебник от литургій святого Василиа Великаго, Іоанна Златоустаго и Преждесвященныхъ. – Львов, 1681. – С. 187.

був витворюватися відповідний емоційний фон. Спостереження над благословенням священика, опусканням голови і цілуванням руки під час передавання кадильниці – все це мало формувати благоговійне сприйняття кадження як у священнослужитетів, так і у вірян. Проте ми не схильні перебільшувати значення рубрик та виконання їх духовенством, хоч і призначалося: "а того що єсть написано в Служебнику, по[д] грѣхомъ смєртєлным нє опускайте формалнїи слова в кождомъ Сакраментѣ добрє на пам'ять оумѣйте"[43]. Про дуже розгалужену систему освіти на цей час говорити не випадає, тому припускаємо, що народне уявлення про кадження так само мало певний вплив і на духовенство.

Найперше ми з'ясуємо забезпечення кадильницями церков, а саме їхню наявність, кількість, матеріал, з якого виготовлялися, власність тощо. На жаль, для дослідження Православної Церкви ми зіштовхуємося з проблемою джерельної фрагментарності та епізодичності стосовно храмових описів. Через це осягнення парафіяльного рівня ми будемо здійснювати здебільшого на матеріалі уніатського походження. Джерелом цих знань є для нас візитації уніатських церков, а саме такі: 1) генеральна візитація Мінського та Новогрудського соборів 1680–1682 рр.[44]; 2) візитація Підляського деканату 1773 р.[45]; 3) візитація Долинського деканату 1781 р.[46]; 4) візитація Радомиського деканату 1789–1790 рр.[47]; 5) візитація деканатів Кальницького, Немирівського, Животівського 1789–1790 рр.[48]. Вибір джерел обумовлений насамперед їхньою доступністю, а також географічною різновекторністю, що дає більшу "фактографічну картину". Звичайно, ми свідомі того, що шлях до більшого ступеня об'єктивності лежить через опрацювання всіх відомих на сьогодні джерел, але подібна робота потребує для свого виконання подальших досліджень. Дані про забезпечення та наявність кадильниць у храмах висвітлені у таблиці 1, яка була складена на основі вищезгаданих візитацій. Про що нам можуть розповісти ці дані? Зазначимо, що кількісні дані так само мають дуже вразливі місця. По-перше, візитатор елементарно може пропускати в записі цей предмет. По-друге, знову ж таки під час візитації відіграє дуже велику роль людський фактор з його моделлю мислення. У переважній більшості випадків, якщо в тексті не згадується про наявність кадильниці в храмі, то візитатор це ніяк не коментує. Тільки в небагатьох випадках трапляється подібна заувага: "Kadzilnicy nie masz, pilnosmy kazali starać onią"[49]. Тобто ця фраза є реальним підтвердженням того, що не священик

---

[43] *Шумлянський Й*. Метрика, альбо Реєстр. – Львов, 1687. – С. 34–34 зв.

[44] Візіты уніяцкіх цэркваў Мінскага і Навагрудскага сабораў 1680–1682 гг.: Зб. дак. / Укл. Д. В. Лісейчыкаў. – Мінск, 2009. – 270 с.

[45] Księga wizyty dzikańskiej dekanatu podlaskiego. Przeze mnie księdza Benedykta Guttorskiego dzikana podlaskiego, plebana golniewskiego w roku 1773 miesiąca Novembera dnia 17 uxta vetus kalendarza sporządzona / Oprac. Józef Maroszek, Waldemar F. Wilczewski. – Białystok, 1996. – 195 s.

[46] Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописних фондів та текстології (далі – ІЛ.ВРФТ). – Ф. 3. – Спр. 4848: Visitatio Ecclesie Parochialis Dolinensis.

[47] НБУВ.ІР. – Ф. 301.– Спр. 671. Леб. Wizyta roczna dekanatu Radomyskiego 1789. Anno expedita.

[48] Там само. – Ф. I. – Спр. 2478: Wizyta generalna dekanatow niemierowskiego-kalnickiego – zywotowskiego. – 1789–1790: Roku. – 215 арк.

[49] Візіты уніяцкіх цэркваў Мінскага і Навагрудскага сабораў 1680–1682 гг. – С. 130.

забув внести її до опису, а кадильниця справді була відсутня у храмі. Хоча, з іншого боку, “мовчанка” джерела може бути пов’язана з тим, що ригоризм стосовно наявності кадильниці у храмі спостерігається лише на початковому етапі існування Уніатської Церкви. Так, наприклад, за відомостями Павла Сиговського у візитаціях Брацлавського та Бобинського деканатів 1789–1790 рр. кадильниці в храмах трапляються лише декілька разів[50]. Також необхідно враховувати можливість закладання кадильниці[51]. Окрім того, ми повинні зважати і на додаткові фактори (хоч і не такі значні), які зменшують об’єктивність даних. До них, наприклад, належить відмова священика показувати річ: “Aparamęt wszytek w(ielebny) o(iciec) schował, niepozwolył wizytować”[52]. Або ж часто інспектори записували, що всі речі в храмі перебувають на місцях згідно з попередньою візитацією. До того ж ми не брали до уваги описи церков, де не проводилися Богослужіння. Зазначені зауваги необхідно обов’язково враховувати при сприйнятті та аналізі табличних даних. Вони оприявнюють досить великі “перекоси” стосовно присутності кадильниць у храмі, від половинної до майже повної. Зважаючи на кількісну похибку, ми можемо беззаперечно стверджувати, що ступінь присутності, а отже, і потреби в кадильницях, дуже відмінний і не рівномірний. Великий масив інформації про відсутність кадильниць у храмі і наказів про виправлення цієї ситуації в декретній частині дає нам ще одну підставу говорити про те, що принаймні в Уніатській Церкві досліджуваного періоду кадильниці не були скрізь обов’язковими та потрібними. Ця інформація дуже важлива, адже сигналізує про літургійні зміни, внаслідок яких змінювалось сприйняття людиною літургії, бо ж архітектура, іконопис, спів та фіміам – це нерозривний комплекс з витворення літургійного дійства. За відсутності кадильниць під час літургії автоматично гальмується та притуплюється форма релігійності та сакральність того ж ладану, значення його як офіри Господу. Але все ж, як свідчать результати нашого дослідження, абсолютна більшість храмів використовували кадильниці.

Зауважимо, що ми не повинні бачити в числовій інформації, котра характеризує процентне співвідношення матеріалу, з якого були виготовленні кадильниці, лише статистико-економічний чи мистецтвознавчий факт. Для нас вони найперше повинні слугувати тим ключем, котрий дозволить нам відкрити один із замків таємниці людського сприйняття кадження та кадильниці.

За виготовленням кадильниць завжди стоять жертводавці. Складність з’являється у тих випадках, коли священик купує кадильницю за гроші, пожертвувані всією церковною громадою. Все одно, в такому разі так само можлива обсервація персонального зрізу віри, виявленого в матеріальному об’єкті, адже вибір робить сам покупець – священик, хоч і обмежується певною сумою. Цей факт розкриває перед нами оцінку ступеня сакральності кадильниці як богослужбового апарату та ставлення до неї через пожертвувані кошти на відповідний матеріал виготовлення. Найкраще це ілюструє

[50] *Sygowski Paweł*. Archidiecezja “Polskopołocka” w świetle wizytacji z lat 1789–1790. – S. 446.

[51] Генеральні візитації церков і монастирів Володимирської унійної єпархії кінця XVII – початку XVIII століть: Книга протоколів та окремі описи / Заг. ред. та іст. нарис А. Гіль, І. Маркевич, Іг. Скочиляс, Ір. Скочиляс. – Львів; Люблін, 2012. – С. 97, 103.

[52] Візіты уніяцкіх цэркваў Мінскага і Навагрудскага сабораў 1680–1682 гг. – С. 78.

виготовлення переважної більшості потирів і дарохранильниць зі срібла, а не з якогось дешевого матеріалу, хоч і таке трапляється. Ми бачимо, що ці речі через свою найвищу сакральну значущість шанувалися скрізь, зокрема і як певні матеріальні цінності. Подібне ми не можемо сказати про кадильниці, які в переважній своїй більшості виготовлялися з бронзи, а зі срібла – дуже незначна частина, що вказує на загальний помірний вияв своєї віри через кадження. Також відзначимо, що матеріал виготовлення невеликого відсотка кадильниць у візитаційних описах не був зазначений. Окрім цього, ми повинні враховувати і саму матеріальну забезпеченість парафії, яка визначалась як заможністю парафіян, ктиторів, так і дбайливістю самого душпастиря. Видається цікавим, що із п'яти срібних кадильниць, відзначених в Мінській єпархії, три з них були у храмі, де настоятелем був протопоп[53]. Абсолютну більшість становили храми, де була одна бронзова кадильниця, на другому місці – храми з двома кадильницями. Назагал, в описах трапляються досить різні комбінації поєднання кадильниць з різних металів та різної кількості. Найбільше число кадильниць в одному храмі, яке нам зустрічалось у джерелах, було чотири. Разом із кадильницями, що функціонували, у храмах фіксуються багато зламаних апаратів.

Наразі джерела не дозволяють нам переконливо говорити про поширення традиції існування у церкві святкової та буденної кадильниць. З упевненістю можна говорити лише про ті храми, де була одна кадильниця. Вважаємо, що наблизити нас до відповіді на це питання можуть лише візитаційні описи, які зберігалися безпосередньо у парафії, оскільки вони вирізняються вичерпністю. У двох таких, доступних нам, візитаціях йдеться про те, що у храмі були наявні по одній кадильниці з дзвіночками, тобто святкові[54]. Таким чином, відповідь на це питання потребує залучення більшої кількості подібних джерел.

У цей період ми нараховуємо п'ять джерел надходження кадильниць до храму: 1) церква (парафіяни); 2) священик; 3) братство; 4) спільні зусилля парафіян та настоятеля; 5) індивідуальне (особисто вірянина).

В абсолютній більшості випадків ми відзначаємо, що саме церква (парафія) володіла кадильницями. У візитаціях це проявляється особливістю запису речей, – якщо якась річ належала священику, то це спеціально наголошувалося, те саме стосується і майна братства. Відзначаючи речі священика у візитації, інспектори могли вказувати на те, що парох пожертвував на церкву, або конкретно вказувати на його власність: "Kadzielnica mosiązna wielebnego ouca"[55]. Церковні братства також мали літургійні апарати у своїй власності. Так, у володінні братства Св. Трійці в Перемишлі в 1648 р. була між іншим срібна кадильниця з ланцюжками, срібний кубок, чарка з двома вушками тощо[56]. Але все ж таки джерела свідчать, що це було досить марґінальне

[53] Там само. – С. 44, 62, 88–89.

[54] НБУВ.ІР. – Ф. XVIII. – Спр. 154: Visitatio Pencralis Ecclesie Parochialis in Civitate Szczyrzec. Sita Die 1764 Junis. – Арк. 8 зв.; ІЛ.ВРФТ. – Ф. 3. – Спр. 4846: Visitatio Pencralis Ecclesia Parochialis Kuninentis [...]. – Anno Expedito 1764. Wieś Kunin. – Арк. 6.

[55] Візіты уніяцкіх цэркваў Мінскага і Навагрудскага сабораў 1680 – 1682 гг. – С. 40, 58, 59.

[56] *Lorens Beata*. Bractwa cerkiewne w eparchii przemyskiej w XVII–XVIII wieku. – Rzeszów, 2005. – S. 04.

явище. Наприклад, в с. Садів Торчинської протопопії на 1695 р. у храмі перебувала “kadzielnica srebna ze wszystkim przez gromade i ojca Jankiewicza sprawiona”[57]. Подібно до того, у прибутково-видатковій книзі Покровської церкви м. Липовець у записі за 1802 р. (на той час храм нещодавно був змінений з уніатського на православний), який був багато разів перекреслений, зберігся перелік допустимих інтенцій пожертви вірянина для купівлі кадильниці. Зокрема цей церковний збірник позначався як “Реєстръ имєнь и прозвещей єсть (?) Доброхотного подаяния Собіравшихъ Денегъ на купленую Кадильницу до церкви Липовской Покровской на отпущеніе всякого дающего греховъ”[58]. Після цього вказувався список жертводавців із внесеними сумами.

Окрім того, необхідно враховувати досить нетиповий шлях потрапляння апарату до храму, а саме кадильниці могли позичати для користування в інші храми[59]. Ще одним джерелом надходження кадильниць до храму були особисті пожертви вірян. Саме ці жертви розкривають перед нами персональну релігійність і викристалізування жертви Богу безпосередньо через кадильницю. Зазначимо, що подібна офіра притаманна всім без винятку верствам Київської митрополії. Хрестоматійним вже можна вважати відомий приклад пожертвування Іваном Горностаєм срібної кадильниці до Києво-Печерського монастиря. Також брацлавський каштелян Василій Загоровський, заповідаючи у своєму тестаменті (11 липня 1577 р.) гроші на будівництво чергової церкви, окрім всього іншого, наказує: “Кадильницъ двѣ, съ сребра уковать”[60]. Аналогічну опіку за душу померлих проявляли і рідні вже *post mortem*. В описі майна львівської Успенської церкви 1579 р. зберігся промовистий запис: “Кадилница срѣбрная важит шєсти гривєн срѣбра, которую дала церкви Ксения Ивановая Богатирцовая по Иванѣ мужи своєм, з роботою, коштуєт сѣмыдэсят золотых”[61]. Перед нами приклад піклування про життя після земної смерті. Як побачимо нижче, часто жертви на ладан складалися саме на поминання. Це повинно було символізувати та позначати кадильницю з ладаном як молитовну жертву за помилування душі.

Цікавим є питання місця зберігання кадильниці в храмі. На жаль, джерела обходять це питання мовчанкою. Лише нині маємо інформацію про те, що зламана кадильниця перебувала в церковній захристії[62]. Швидше за все кадильниці розміщували у вівтарній частині, у скрині із замками, де часто зберігалися й інші церковні речі. Спосіб збереження та спосіб користування почасти можуть слугувати нам індикатором ставлення священства до кадильниці, тому студії в цьому напрямку необхідно продовжувати.

Час перейти до таємничої серцевини кадильниць – ладану, про символічність якого у нас вже була нагода згадати. Звідки людина XVII–XVIII ст. могла черпати інформацію про нього? Очевидно, це могли бути східні купці, які продавали його на ринках. Важливим є і той факт, що найбільше ладану

[57] Генеральні візитації церков і монастирів Володимирської унійної єпархії... – С. 142.

[58] НБУВ.ІР. – Ф. 301. – Спр. 578 л. – Арк. 16.

[59] ІЛ.ВРФТ. – Ф. 3. – Спр. 4848. – Арк. 14 зв.

[60] АЮЗР. – К., 1859. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 80.

[61] *Шустова Ю.* Документы Львовского Успенского Ставропигийского братства (1586–1788): Источниковедческое исследование. – М., 2009. – С. 569.

[62] ІЛ.ВРФТ. – Ф. 3. – Спр. 4848. – Арк. 6.

потрапляло з Балканських країн (мовний аспект), з якими були традиційні духовні відносини[63]. Припускаємо, що саме вони могли бути джерелом поширення інформації про ладан для всіх соціальних станів. Цю ж інформацію могли поширювати вихідці із тутешніх земель, які самі закуповували його на Сході.

Після закупівлі ладану чи ялівцю його необхідно було освятити. Для цього священик послуговувався требником з поміщеним до нього "Чином благословення Ѳνмїама". Подібний чин нам вдалося віднайти в рукописному требнику початку XVIII ст. з Тернопільського повіту. Сам він невеликий і читається декілька хвилин. Ключовою молитовною формулою, яка розкриває сутність того, чим стане ладан після освячення, є такі слова: "Бл[агосло]вєніє твоє с[вя]тоє н[е]б[ес]ноє на Ѳνмїамъ сей, и бл[агосло]ви, и ωс[вя]ти єго и влѣй нань багатоє дарованїє"[64]. Маємо також можливість говорити про особливість сприйняття кольорової гами ладану священнослужителями. Ці свідчення ми отримали через опис досить незвичної історії. У 1790 р. під час інспектування Іванківської церкви Успіння Пресвятої Діви Марії Животівського деканату було виявлено шматочки невідомого матеріалу. Зокрема інспектори побачили "polewicy S. Mikolaia Biskupa (ікона. – *В. Т.*) – może płakał w Domu roboczego Iwana Hruszy mieszkańcy Iwańkiego, i iako by z tych lez twardy matyryal utworzył się wielkości iak groch, cery iak ładan czysty, albo iak rybić szczupakowe oko, swietne poki żywe – Paroch konserwuie w papierku, lecz znaków łask niedoswiadczaią"[65]. З огляду на це припускаємо, що ладан був прозорим, та найважливіше є те, що візитатор робить порівняння з ладаном, а не будь-яким іншим предметом. Це маркує систему його світобачення.

У храмах Київської митрополії, окрім ладану, використовували ялівець і навіть частіше за ладан. Система надходження очевидно мала в собі тільки три джерела: 1) купівля його священиком; 2) пожертвування парафіян; 3) купівля братством. За своєю значущістю закупівля священиком ялівцю була найвагомішою з усіх можливих надходжень. Хоча і тут ми не повинні відкидати думку про те, що коли людина жертвувала гроші в церковну скарбону, вона могла подумки жертвувати на ладан чи ялівець як офіру Господові.

Також у цьому дослідженні ми б хотіли продемонструвати "фінансову політику" в парафіях стосовно закупівлі ладану чи ялівцю. Реконструюємо її на прикладі Острозької новоміської Воскресенської церкви, за час з 1770 по 1784 рр. Одразу зауважимо, що в книзі прибутків цієї церкви немає за означений час жодного пожертвування безпосередньо ладаном чи ялівцем. Одне із важливих питань, яке ми поставили перед собою, пов'язано із обрахунком маси використання ладану/ялівцю на рік. Інформація ця стане особливо цікавою, якщо її порівняти у хронологічному розрізі за даними одного чи подібних храмів. Якби взяти відтинок часу хоча б трохи більший

---

[63] *Шевченко Ф*. Сторінки міжнародних економічних зв'язків України в XVII ст. // Старожитності Русі-України. – К., 1994. – С. 253. Цікаво зауважити, що принаймні у XVI ст. продаж ладану зустрічався не тільки на традиційних ринкових ятках, а й у книгарнях: *Opałek Mieczysław*. Bibliopole lwowscy. – Lwów, 1928. – S. 13.

[64] ІЛ.ВРФТ. – Ф. 3. – Спр. 4820: Збірник коротко викладених житій святих (календар), молитв, чинів. Рукопис Якова Козицького. – Арк. 208–212.

[65] НБУВ.ІР. – Ф. І. – Спр. 2478. – Арк. 179.

за півстоліття, можна було б простежити можливі зміни щодо значущості кадіння чи їхню відсутність. Наразі ми намагатимемося реконструювати витратну політику лише одного храму на короткому відрізку часу, що не дозволить нам робити далекосяжні висновки. На жаль, джерела поки що не дають змоги оволодіти серйозним ступенем об'єктивності, через те, що ми не знаємо сальдо, тобто скільки могло зберігатися ладану/ялівцю в храмі до початкової дати закупівлі його у книзі витрат. Інша проблема полягає в тому, що священик вказує лише приблизну дату і суму витрат, при цьому не записує ваги придбаного. На щастя, у книзі збереглося кілька окремих записів, де читаємо: “Jałowiec wzieli funtów 2. 24 grosza”[66], відповідно до цих даних ми і будемо робити обрахунки. Про закупівельну ціну ладану інформація відсутня. Регулярність купівлі ялівцю не систематична, купівля відбувалася на суму від 7 грошів до 11,5 злотих, що і визначало часовий інтервал. Так, наприклад, витрати на ялівець у травні 1772 р. складали 7 грошів, а у червні того ж року – 2,12 злотих. А за 1775 р. священик видав із скарбони 9,4 злотих на ялівець, і вже в 1776 р. ялівець не купував[67]. Витрата ялівцю за рік за нашими підрахунками (виведення середнього арифметичного) становила 29 фунтів (приблизно 11,6 кг), що є досить чималою вагою, а отже, і вживання було інтенсивним. Ладану, очевидно, використовували набагато менше, так, наприклад, за 14 років на нього було витрачено 1,5 злотих плюс мішана сума (ладан, цвяхи, шпильки, разом 1,15 злотого), відповідно на закупівлю ялівцю – 45,88 злотих (див. таблицю 2). Необхідно відзначити, що ці результати стосуються міської церкви, натомість у сільських парафіях передбачаємо ще радикальніше співвідношення на користь використання ялівцю. Але обов'язково потрібно також враховувати можливість продажу ладану для потреб вірян, що, звісно, ускладнює підрахунки маси використання ладану/ялівцю безпосередньо у храмі. Другим джерелом надходження ладану чи ялівцю до храму, як ми вже згадували, були особисті пожертви вірян. В унікальних щоденникових нотатках Андрія та Федора Кирнецьких – священиків з с. Ховзівка Глухівського повіту, у записі від 25 лютого 1788 р. читаємо: “Лукянъ Ковтун просил по матери завтря отправит служенїе. Дал 6 путивлских проспор, ладану, вина полкварты и денегъ 24 копѣйки”[68]. Тут ладан виступає в аналогічній до кадильниці функції – як молитви/жертви за поминання душі померлої людини. Окрім цього, у братствах Київської митрополії існувала традиція системного виділення грошей на ладан із братської скарбони, але також ладаном могли сплачувати за провину одного із братчиків[69].

Висловимо ще декілька припущень стосовно частоти та міри інтенсивності використання ладану/ялівцю на Богослужінні через непрямі вказівки джерел. Припускаємо, що воно не вирізнялося своєю інтенсивністю. Хоча

[66] Там само. – Ф. 301. – Спр. 576 л. – Арк. 75.

[67] Там само. – Арк. 45, 49 зв.–50.

[68] Щоденник Андрія та Федора Кирнецьких, священиків Свято-Миколаївської церкви с. Ховзівки Глухівського повіту Новгород-Сіверського намісництва (грудень 1787 – жовтень 1788 рр.) / Упоряд. та вст. ст. І. Ситого. – Чернігів, 2006. – С. 28.

[69] НБУВ.ІР. – Ф. XVIII. – Спр. 153: Грамота Варлаама Шептицького на затвердження уставу чоловічого братства Щирецької церкви Різдва Пресвятої Богородиці. Унів. 14.03.1715. – Арк. 5.

за досить гіперболічним повідомленням сторічної давності ця думка спростовується. Зокрема, Касіян Сакович писав: “wszystko Nabożenstwo Ruskie zawisło nad zwonieniu a kadzeniu”, намагався також це “конкретизувати”, говорячи про те, що жінки розгортають сукні і шуби, щоб і туди священик покадив[70]. Зрозуміло, що це звичайний на той час прояв конфесійної нетолерантності, але наведені ним аргументи свідчать про те, що саме інтенсивне кадження та використання дзвонів були тими найпомітнішими зовнішніми маркерами, за якими проводилась межа між латинською та Православною/Уніатською Церквами на території Київської митрополії.

До певною міри можемо вважати контраргументом спостереження над традицією кадження Павлом Алепським у російській Церкві: “Во время кажденія выходятъ дьяконъ со свѣчой, а священикъ съ кадиломъ. У них прийнято кадить на всѣ иконы въ церкви по-одиночкѣ, даже и на тѣ, которыя на стѣнахъ, при чемъ поднимають руку высоко, сколько силъ хватитъ”[71]. Про те, що подібна традиція не була поширена в Україні, може свідчити той факт, що Павло Алепський не вказує на її поширення ані в перший, ані у другий раз перебування в Україні.

Отже, постає проблема: яким чином поєднати свідчення Касіяна Саковича та Павла Алепського, зроблені у хронологічно близькому відтинку часу? На цьому етапі дослідження ми схиляємося до проміжного варіанта. Так, стосовно інтерпретації повідомлення Касіяна Саковича, вважаємо, що він швидше за все послуговувався вже традиційним на той час стереотипним образом католиків відносно православних. Але враховуючи те, що його твір полемічний, інформація в ньому не може бути абсолютно безпідставною, адже тоді вона не була б дієвою. Інформація Касіяна Саковича, імовірно, виправдовувалася застосованою системою порівнянь з Римо-Католицькою Церквою, а не з якоюсь іншою, хоч ця інформація не повинна все ж таки заперечувати велику прихильність до кадження православних Київської митрополії. Натомість Павло Алепський робить наголос на московській традиції кадження в порівнянні з Православними Церквами інших земель, якими він подорожував. Через це вважаємо, що ці два повідомлення не суперечать одне одному.

Вважаємо, що частково наше попереднє припущення підтверджують спостереження архімандрита Леонтія (Луки Яценка-Зеленського) під час його подорожей на Січ у 1749–1750 рр. і 1751 р. Владика, виокремлюючи відмінності в питаннях релігії у запорожців і греків, писав: “[..]не уступающей, кроме одной той разности, что хотя и все до единой гречанки, как по суботам, так по навечериям великих малыми праздников возжигают кандила –лампады в домах (в коих посредственной достаток не дозволяет гореть не угасаемым) и святые иконы кадят по-запорозки, т.е. не щадя не ресного, ни простого ладону [...]”[72]. На нашу думку, архімандрит в цих словах абсо-

[70] *Sakowicz Kassian*. Perspektiwa, y obiasnienie błędow, herezyey, y zabobonow, w Grekoruskiey Cerkwi Disunickiey [...]. – S. 49.

[71] *Алеппский П.* Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века. – М., 1897. – Вып. 2: От Днестра до Москвы. – С. 162. На аналогічну традицію кадіння вказує й інший спостерігач: Записки Юста Юля датского посланника при Петре Великом (1709–1711). – М., 1900. – С. 57.

[72] *Леонтій [Яценко-Зеленский Лука], архим*. Подорожі на Запорозьку Січ у 1749–1750 і 1751 рр. / Упоряд. В. Грибовський, В. Мільчев. – К., 2012. – С. 19.

лютно чітко диференціює традицію кадження, відокремлюючи Запоріжжя від решти України, з традиціями якої (особливо Лівобережної) він був дуже добре знайомий.

Декілька слів скажемо також і про частоту кадження. Так, словацький євангелістський теолог Данієль Крман, який рухався через Україну разом із військом Карла XII, занотував побачене в Ромнах в церкві на похованні одного з “міністрів” Івана Мазепи: “Попи і найповажніші особи оточували труну й один за одним, беручи кадило, обходили її, наповняючи приємним ароматом усі кути церкви”, і далі продовжував: “[...] їх церкви у всіх святочних і будніх днях наповнюються кадильним араматом”[73]. Але в цьому повідомленні залишається дещо не зрозумілим, про які саме церкви він говорить: 1) всієї України; 2) тільки роменські; 3) роменські і ті, які він бачив по дорозі до них (головним чином в Новгороді-Сіверському); 4) з оповіді дяка, з яким він познайомився і досить багато часу провів разом. Зокрема, дяк навчив його читати церковнослов’янською і проводив з ним богословські “диспути”[74]. Найімовірнішим є четвертий варіант у поєднанні з першим, адже у нотатках Крмана немає ніяких повідомлень про відвідування церков та спілкування з духовними людьми, і на підставі відвідування декількох церков в Ромнах такого висновку зробити не можна було б. Отже, стає зрозумілим той факт, що без кадження здебільшого не обходилися на церковних відправах у Православній Церкві Київської митрополії (про уніатські ми згадували вже раніше).

Також необхідно згадати про важливу відмінність у способі кадження у московській Церкві (дониконівській) та Київській митрополії, що її помітив Борис Успенський. Зокрема, він наголошує на тому, що в Київській митрополії функціонувала переважно грецька традиція визначення сторони у храмовому просторі. Цей вибір робився стосовно розміщення парафіян щодо вівтаря. З цього і випливала початкова спрямованість кадження (тобто права сторона по відношенню до вірних). У традиції північноруської церкви була поширена діаметрально протилежна перспектива вівтарної та позавівтарної частин, що і змінювало відповідно початок напрямку кадіння[75].

Не можемо обійти увагою традицію, яка пов’язана з ушануванням можновладців кадильницями під час літургії та паралітургійних практик. Наразі ми маємо джерела, які підтверджують наявність цієї практики принаймні у козацькому середовищі: “Безименного дяку на должность – служить в церкве, служа свою череду, так же как и уставник служит свою, там же, и так же кадить скупого атамана до того, аж пока и нескупой сіромаха, осердясь на дьяконское начальство, самого не отженет последней копейки подаянием”[76]. Відтак, архімандрит Леонтій очевидно вважав, що хай навіть це вшановування ладаном старшини буде нещирим, але старшина і церковнослужителі розуміють під цією практикою обряд віддавання почесті і підкреслення соціального статусу. Швидше за все, подібна практика повинна була існувати і щодо ктиторів чи інших можновладців під час Богослужіння. Унаочнений

[73] *Крман Д.* Подорожній щоденник: (Internarium 1708–1709). – К., 2010. – С. 77.

[74] Там само. – С. 69.

[75] *Успенский Б.* Крест и круг: Из истории христианской символики. – М., 2006. – С. 142–143.

[76] *Леонтій [Яценко-Зеленський Лука], архим.* Подорожі на Запорозьку Січ... – С. 23.

зразок цієї традиції ми спостерігаємо у архідиякона Павла Алепського у спільній з царем Олексієм Михайловичем літургії. П. Алепський повідомляє: "Когда я кадилъ во время Апостола въ царскихъ вратахъ крестообразно, то не зная, что они имѣють обыкновеніе кадить прежде всего мѣсту, гдѣ мощи святого, я сталь кадить сначала царю, а он показалъ мнѣ пальцем со своего мѣста, давая знать, чтобы я кадилъ мѣсту святого. Я смутился, но сдѣлалъ такъ, а ему кадилъ послѣ"[77]. Принагідно зауважимо, що російський цар Олексій Михайлович мав особливу побожність до свого святого патрона Олексія, чоловіка Божого, культ якого він активно вшановував у приватному і державному житті[78]. Одним із таких проявів персонального благочестя та побожності до святого Олексія був вклад 1652 р. кадильниці до новгородської Успенської церкви з написом: "[...] сіе кадило пожаловалъ государь царь и великій князь Алексей Михаиловичъ всея Русіи въ В. Новгородъ къ своему государеву ангелу к Алексею человеку Божію [...]"[79].

Далі ми спробуємо зробити невелику реконструкцію процесу кадження у храмі. Місце зберігання кадильниці, як ми вище припустили, було в церковній скрині під замком. Традиційно священик міг сам готувати кадильницю до літургії, або ж це міг робити диякон чи інший підготований помічник. Припускаємо, що принаймні на середину XVIII ст., як у Православній, так і в Уніатській Церкві відбувався процес викорінення традиції прислуговування з кадильницею мирян ієреєві. Зокрема, 1762 р. зі стін Київської консисторії вийшов наказ до духовних правлінь щодо заборони входити до вівтаря монахиням та мирянам. Окремим пунктом у ньому виділялася заборона доторкання до священних речей: "Кадильниць жє і инихъ меншихъ свєщєнныхъ вєщєй чєсти ради божєствєнныхъ таинъ жє никогда"[80]. Подібну ситуацію бачимо і в Уніатській Церкві. Так, один з інспекторів під час проведення візитації в церкві села Кропивник Долинського деканату в декретній частині записав: "Diaka nie masz, Paroch z dziecmi własnemi mszą prawi, i o Diaka formalnego stara się zy Kadziłem. Synow do szkoł lacinskich odda"[81]. Особливо масштабно та показово, на нашу думку, це дисциплінування відбувається в часи Генеральної візитації Київського та Брацлавського воєводства 1783 р., де виділяється в окремий пункт "Paroch i ministrowie cerkiewni" і спеціально розглядається наявність у храмі дяка чи паламаря, їхня особиста характеристика та соціальне походження: "Diak urodzony Grzegorz Winogradski, stateczny, pałamarza niema"[82]. Лунали і часті поради звільнити дяка чи паламаря від двірських повинностей. Окрім того, в почаївському виданні "Поучения об

[77] *Алеппский П.* Путешествие Антиохийского Патриарха Макария в Россию в половине XVII века. – М., 1898. – Вып. 4: Москва, Новгород и путь от Москвы до Днестра. – С. 128.

[78] *Лукин П.* Народные представления о государственной власти в Росии XVII века. – М., 2000. – С. 42–43; *Чеснокова Н.* Христианский Восток и Россия. Политическое и культурное взаимодействие в середине XVII века: (По документам Российского государственного архива древних актов). – М., 2011. – С. 138–139.

[79] *Макарий, архим*. Археологическое описание церковных древностей в Новгороде и его окрестностях. – Ч. 2. – С. 222–223.

[80] НБУВ.ІР. – Ф. 301. – Спр. 605 Леб. – Т. 2: Собрание указов и ордеров, полученных роменской протопопией с 1708 г. до конца XVIII в. – Арк. 326 зв.

[81] ІЛ.ВРФТ. – Ф. 3. – Спр. 4848. – Арк. 36 зв.

[82] Wizytacje generalne parafii unickich w województwie Kijowskim i Bracławskim po 1782 roku / Oprac. i wyd. Marian Radwan. – Lublin, 2004. – S. 205.

обрядахъ” фіксується заборона заходити мирянам за іконостас, за одним винятком – “кромѣ за блгословєніємъ Ієрєа. Послужєнїа ради”[83]. Вбачаємо, звичайно ж, у цих діях намагання зменшення впливу *profanum* на *Sacrum*.

Про “аналоги” та можливі джерела поширення мирянського прислуговування кадильницями у Київській митрополії можуть свідчити спостереження над грецькими літургійними практиками московським отцем Іоаном Лук’яновим. Зокрема він пише про те, що “простолюдимы и бабы ходять сквоз царския врата в олтар, и затворяють бабы; а кадять простолюдимы, // и когда идет с переносомъ попъ, а мужикъ идет перед попомъ да кадиломъ махаетъ на «Святая»”[84]. Необхідно враховувати ще той факт, що Лук’янов, очевидно, належав до старообрядців, тому особливе звертання уваги на такі випадки свідчить про порівняння теперішнього стану речей з давньою традицією прислуговування при кадженні, за якою миряни позбавлені були цього права.

Але повернімося до опису самого процесу кадження у храмі. Взявши кадильницю, священик чи його помічник засипав туди вугілля. Де саме вони його тримали, поки що не знаємо. Лише у видатковій книзі Острозької Воскресенської церкви священик у 1777 р. купує “łyżkę do węglow”[85], яка, як ми розуміємо, і використовувалася для засипання вугілля. Після чого священик починав розпалювати кадило, припускаємо, що за допомогою кресала чи сірників. Маємо відомості з церкви Святого Архангела Михаїла с. Вороне, Животівського деканату, за 1790 р.: “Za Męsą zakrystyika, razem i skarbczyk w którym ogień, ołtarzewi usługi, y skrzynia rzeczami cerkiewnymi”[86]. Натомість у церкві с. Животівки того ж таки Животівського деканату навіть виникали проблеми з добуванням вогню. Братство цієї церкви не відчитувало зранку в храмі канони, через те, що не могли дістати вогню: “chiba od krzesziwa, osłomy, i tey skąpo”[87]. Заувага “chiba” може говорити про те, що на той час ці засоби були застарілими та неефективними, через що перевагу вочевидь віддавали запалювальним запасам на зразок сірників. Непрямий натяк на використання церковнослужителями таких засобів міститься в щоденникових нотатках священиків із села Ховзівка Глухівського повіту. Якраз у ньому і було відзначено, що 6 березня 1788 р. один із священиків у Глухові, крім всього іншого, купив “конфоры 6 ко., сѣры 7 ко”. Дійсно, подібні “інгредієнти” найбільш логічно було б застосувати для виготовлення запалювальних засобів[88]. Про виробництво таких є коротка згадка: “Бат[юшка] дѣлал спички на коровай”[89].

Після того, як священик розпалив кадильницю, він до неї додавав ладан чи ялівець на розпечене вугілля. На цьому етапі досліджень маємо лише одну згадку, що свідчить, яким предметом користувався священик для засипання ладану чи ялівцю. Так, у церкві с. Ялівка Підляського деканату в описі чітко

---

[83] Поученіе о обрядах христианскихъ первее в книзе Народовещанія... – Арк. 22.

[84] Хождение в Святую землю московского священника Иоанна Лукьянова 1701–1703 / Изд. Л. Ольшевская, А. Решетова, С. Травников. – М., 2008. – С. 54.

[85] НБУВ.ІР. – Ф. 301. – Спр. 576 л. – Арк. 54.

[86] Там само. – Ф. I. – Спр. 2478. – Арк. 166.

[87] Там само. – Арк. 130.

[88] Щоденник Андрія та Федора Кирнецьких... – С. 32.

[89] Там само. – С. 20.

зазначено зберігання: "łużeczka mosiążna na kadzidło"[90]. Окрім цієї згадки, ми маємо ще одне припущення стосовно того, що для насипання могли використовувати щипці (на зразок тих, які використовували з другої половини XVIII ст. для цукру *raffinade,* або звичайні кондитерські)[91]. Окрім логічності використання такого прибору, сміливості у припущеннях надає згадка про купівлю острозьким священиком церкви Святого Воскресіння у вересні 1780 р. – "szczypce kowani. 10 grosz"[92]. У цій церкві в той час відбувалися ремонтні роботи, і їх могли купити саме для цього. З іншого боку, це могли бути ножиці, якими у церкві гасили свічки, – вони дуже нагадують щипці. Але все ж таки ми більше схильні вважати, що за згаданими "щипцями" приховується прибор для насипання ладану чи ялівцю, на це зокрема вказує дуже низька ціна. Щипці, які б згодилися для насипання ладану, якраз і мають бути виготовлені з досить тонкого і недорогого металу.

Про місце зберігання ладану і ялівцю так само маємо лише фрагментарні та епізодичні свідчення з джерел. У них вони позначаються, як "Miseczka cynowa na kadzidło"[93], "Puszka cynowa dla kazidła"[94]. В описі Зимницького монастиря 1695 р. відзначається "kowczeżec mosiężny do kadzilnicy"[95], а в реєстрі майна Каменського монастиря за 1747 р. – "Пушка мѣдная на Ладанъ держать"[96]. Припускаємо, що незначна кількість згадок про посуд, де зберігався ладан, зумовлена не відсутністю такого посуду, а неатрибутованістю його серед численних мисочок, коробочок тощо, які згадуються без вказівки на їхнє функціональне призначення.

Декілька слів необхідно сказати про виникнення несправностей під час використання. Досить часто священики не доглядали за чистотою кадильниць, зокрема не очищували від нагару вугілля з ладаном на седесі, нижній частині апарату. Для цих кадильниць найчастіше вживалась така характеристика: "Turybularz mosięzny duzo skopiony"[97]. Через тривалу експлуатацію апаратів у них вигорало днище[98], що унеможливлювало кадження. Найпоширенішою несправністю було розірвання ланцюжків кадильниць. Для полагодження кадильниці церковна влада виділяла термін до одного року[99].

У зв'язку з цим у дослідженнях кадильниць мистецтвознавцями та археологами необхідно звертати увагу на те, що зламані кадильниці могли використовувати як лампади[100]. Врахування цієї особливості дасть змогу зменшити кількість помилок в атрибуції, а отже, залучити більшу кількість "правдивих" пам'яток.

---

[90] Księga wizyty dzikańskiej dekanatu podlaskiego. – S. 66.

[91] *Яременко М*. Насолоди освічених в Україні XVIII століття (про культуру вживання церковною елітою чаю, кави та вина) // Київська академія. – К., 2012. – Вип. 10. – С. 118; також у Речі Посполитій: *Główka Dariusz*. Majątek osobisty duchowieństwa katolickiego w Koronie w XVII i XVIII wieku. – Warszawa, 2004. – S. 152.

[92] НБУВ.ІР. – Ф. 301. – Спр. 576 л. – Арк. 56 зв.

[93] Księga wizyty dzikańskiej dekanatu podlaskiego. – S. 59.

[94] Візіты уніяцкіх цэркваў Мінскага і Навагрудскага сабораў 1680–1682 гг. – С. 143–144, 147.

[95] Генеральні візитації церков і монастирів Володимирської унійної єпархії... – С. 50.

[96] Чернігівський обласний державний архів. – Ф. 679. – Оп. 1. – Спр. 650. – Арк. 8 зв.

[97] ІЛ.ВРФТ. – Ф. 3. – Спр. 4848. – Арк. 16.

[98] Там само. – Арк. 37.

[99] Там само. – Арк. 7, 40.

[100] Там само. – Арк. 16.

Насамкінець ми б хотіли подивитися на кадження очима звичайного парафіянина Київської митрополії (найнижчий рівень “церковної піраміди”), який не мав спеціальної богословської освіти. Ми вже попередньо обговорювали образ кадження та чинники, які особливо впливали на людей. Нагадаємо про них, бо це ж стосується і “*little peoples*”. Насамперед, то було споглядання в храмі за кадженням, що включало поклін при кадженні, цілування руки священика при передачі апарату. До цього ж долучається участь у вечірній, коли звучать слова: “Да исправится молитва моя, яко кадило пред Тобою”, які повинні були оприявлювати кадження як образ чистої жертви-молитви для Бога. Серед розглядуваного нами прошарку, як ми вже зазначали, кадження мало есхатологічний символізм, пов’язаний з піклуванням про душу після смерті. Але не тільки із посмертним часом пов’язувалося кадження, а й з життям, що виявило себе у вшануванні воплочення Христового. Нині маємо тексти різдвяних славословлень, колядок з XVI ст., в яких вміщено оповідь про прихід царів до вифлеємської печери. Загальновідомо, що одним із дарів, піднесених маленькому Ісусові, був ладан. Ще М. Грушевський писав про поширеність на українському терені колядки “Три Царі”. В одній із редакцій цієї колядки говориться про ладан таким чином: “Стали гадати, чим тоє дитя офірувати. Один дарував – миром-кадилом офірував”[101]. Безсумнівно, що зміст коляди підсилював та визначав символіку кадження як жертви та пошани Богу. Дуже суттєвим видається те, що цю часточку *Sacro* людина мала змогу перенести до свого помешкання. Фактично, ми це можемо назвати перенесенням сакрального простору, що ладан формує у домі. Так, на Закарпатті на Святвечір, коли вже страви стояли на столі, господарі промовляли молитву і кадили ладаном[102]. Через біблійну історію образність кадження очевидно увібрала в себе дуже стійкі асоціації з Різдвом та пам’яттю про цю подію.

Окрім того, кадження в народному сприйнятті набуває образу охоронця від нечистого та недоброго. На цьому місці особливо постає питання з рецепцією думки, яку пропонувала вища церковна ієрархія стосовно образності кадження як Святого Духа. Зокрема в кадженні віряни вбачали надпотужний засіб для подолання людських проблем та негараздів. Найкраще це ілюструють приказки: “Не поможе воронови мыло, а ни вмерлому кадило” і також: “Не поможе кадило, коли бабу сказило”[103]. Наведені наступні, паралельні до цих приказок, нас переконують у тому, що кадження визначалося як одна із “найпотужніших” сакральних дій. У цих же приказках проведено пряму паралель у ступені трансцендентної дії по відношенню до людини, між Богом та ладаном і святою водою. Зокрема, це відбито в таких приказках: “І Святий Боже нічого не поможе”, “А ні свячена вода не поможе”[104]. До цього додаймо, – у слов’янському середовищі знаком того, що хворий помре, було, “якщо при соборуванні дим з кадила чи загаслої свічки виходив у

[101] *Грушевський М.* Історія української літератури. – К., 1994. – Т. 4. – Кн. 2. – С. 135.

[102] *Богатырев П.* Народная культура славян / Сост. Е. С. Новик, Б. С. Долгин; под ред. Е. С. Новик. – М., 2007. – С. 58.

[103] Галицкіи приповедки и загадки зобранїи Григорим Илькєвичом. – Відень, 1841. – С. 66.

[104] Українські приказки, прислівъя и таке инше: Збырники О. В. Марковича и других / Спорудив М. Номис. – СПб., 1864.

двері"[105]. Наведені нами дані демонструють суперечливу думку вірян. З одного боку, вони роблять церковні пожертви ладаном та кадильницями за упокій душі, а з другого – стверджують, що й це не може допомогти. Все ж таки ми схильні вважати, що це є бінарність або деякою мірою точка заломлення між думкою церковною та її рецепцією в народі.

Ладан також був залучений у загальнопоширену етнографічну універсалію – "будівельну жертву" (*Bauopfer*). Українці, як і багато інших народів, виокремлювали теслярів-знахарів (здебільшого у фольклорі вони асоціюються з росіянами), які під час будівництва дому могли вчинити щось лихе будові, через що господарі мали з тим постійний клопіт. Задля уникнення подібної ситуації, а також для витворення святості в домі закладали в ньому ладан[106]. Звичайно ж дане положення перегукується із розумінням кадження як жертви Богу, що віднаходимо і в "письменах" вершини церковної піраміди.

Практика кадження була інкорпорована до сільського господарства. Зокрема, на Різдво Христове існувала традиція обкурювати ладаном худобу[107]. Те ж саме робили і перед Благовіщенням, задля того, щоб відьми не "покрали" молоко, обкурювали корів домашньою кадильницею ("курилом"), наповненою ладаном із зіллям[108]. Аналогічно і перед першим вигоном худоби на пасовище "на Юрієву росу" били її свяченими на Вербну неділю гілками, а також кропили стійла свяченою водою і обкурювали їх ладаном[109]. Особливий спосіб обкурення застосовувався щодо бджіл. Ладан для кадіння бджолярі брали з церкви на свято Благовіщення і найголовніше – той, який був використаний під час херувимської пісні. Освячення в храмі через молитву й кадіння отримувало й зерно для яровини на свято Святого Марка[110]. Участь у цих обрядах священиків може свідчити про те, що *popular religion* і пов'язана з нею образність кадження може почасти все ж таки накладатися і на них. Зокрема про це яскраво може свідчити і покрайній запис початку XVIII ст. на кириличному "Часослові" першої половини XVI ст. з польської збірки Рачинських. На такого типу пам'ятці, швидше за все, записи міг робити тільки священик, адже це книга дуже приватного характеру. Серед інших різних записів, пов'язаних з повсякденним життям, віднайшовся рецепт квашення капусти: автор радить, для покращення смаку та якості, додавати до неї святу воду та попіл із кадильниці[111].

[105] *Никитина А*. Свеча в обрядах перехода. – СПб., 2008. – С. 12.

[106] *Байбурин А*. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. – 2-е изд., испр. – М., 2005. – С. 69, 72, 77, 81.

[107] *Богатырев П*. Народная культура славян. – С. 58.

[108] Народний календар. Звичаї й вірування прив'язані до поодиноких днів у році, записав у 1907–10 рр. в Зелениці, Надвірнянського повіту Антін Онищук // Матеріали до української етнології. – Львів, 1912. – Т. 15. – С. 31.

[109] *Дмитрух С*. Історія "віднайдення" ікони Святого Юрія Змієборця зі Старого Кропивника // Українське сакральне мистецтво з колекції "Студіон": Альбомне видання / Упоряд. о. Севастіян Дмитрух. – Л., 2012. – С. 9.

[110] *Дикарев М*. Народний календар Валуйського повіту (Борисівської волости) у Вороніжчині // Матеріали до українсько-руської етнології / За ред. Хв. Вовка. – Львів, 1905. – Т. VI. – С. 122–123.

[111] *Вальчак-Миколайчикова М*. Кириличні рукописи у фондах Познані та околиці // Вісник Львівського університету. – 2008. – Вип. 3. – С. 264. – (Серія книгознавство).

На жаль, невирішеним питанням залишається використання ладану в лікувальних цілях. Питання полягає в тому, чи ладан та ялівець застосовувався через його сакральну чи медикаментозну дію? Відомо, що ладан використовували як один із компонентів для виготовлення ліків. Зокрема рецепти ліків з додаванням ладану поширювалися серед вірян через видання друкарень монастирів, які знаходилися в Київській митрополії. При їх використанні можна було приготувати медикаменти для лікування кровотечі, каміння в сечовому міхурі, хвороб носа, паралічу, поранень і т.д.[112]. Рекомендували застосовувати ладан і в косметичних цілях, зокрема для такого необхідного у XVIII ст. відбілювання обличчя[113]. Допомагали ці речовини й при лікуванні свійських тварин, як-от коней при хворобі на “дикое мясо” та потраплянні цвяха до копита. Входив ладан і до рецепту профілактичних ліків задля уникнення хвороб у волів[114].

На завершення хотілося б сказати, що на підставі нашого дослідження ми впевнено можемо говорити, що кадження для вірних Київської митрополії мало надзвичайно велике значення і проникало в усі ділянки їхнього життя. Стало очевидним, що кадження має яскраво виражену поліваріативну символічність. Сприйняття цієї символічності здебільшого різниться за ознакою приналежності до певної соціальної групи. Цікавим уявляється те, що клір в даному випадку є транслятором ідей від вищого духовенства до парафіян і одночасно носить на собі сліди сприйняття останньої групи.

Окрім того, ми побачили, що кадження має дуже яскраву регіональну специфіку, яка випливає з релігійних практик та пов’язаних з ними відповідно сприйнять. Йдеться насамперед про системи забезпечення ладаном та кадильницями парохій, неоднорідність церковного законодавства, доступ до відповідної літератури кліру та мирян, відмінність народних звичаїв і т.д. Це може свідчити про те, що проблема сприйняття кадження важко може піддаватися узагальненням.

На жаль, у нашому дослідженні ми не відобразили, очевидно, найголовнішого – ґенези цієї відмінності й одночасно подібності у сприйнятті кадження і всього, що з ним пов’язано. Посилання на залишки давніх вірувань як причин подібного сприйняття вважаємо такими, що повисають у повітрі. Переконані, що необхідно інтенсивно продовжувати студії у сфері поширення інформації та її рецепції тогочасним соціумом. Так само необхідно не забувати, що маємо справу з трансцендентним та фактором персоналізму, що надзвичайно ускладнює, а часом й унеможливлює правдоподібну історичну реконструкцію.

---

[112] *Haur Jakub Kazimierz*. Ekonomika lekarska albo domowe lekarstwa. – Berdyczów, 1793. – S. 47, 54, 58, 63, 86, 109.

[113] *Pedemontan Alexy*. Alexego Pedemontana, medyka y philosopha, Taiemnice wszystkim oboicy płći nietylko ku leczeniu rozmaitych chorób, począwszy od głowy, aż do stop, bardzo potrzebne; ale y gospodarzom, rzemieślnikom, zwałaszcza przednieyszych y subtelnieyszych robot, do ich rzemiosł, należączych, y innym wielce pożyteczne / Przeł. z łacińsk. Sebastyjan Slaskowski. – Suprasł, 1737. – S. 49.

[114] Książka lekarstw końskich oraz sposoby ratowania w chorobach bydła, owiec i t.d. – Poczajów, 1788. – S. 29–30, 36–37, 51–52.

Таблиця 1. Стан забезпечення церков кадильницями

Візитаційні описи церков	Загальна кількість церков	Матеріал, з якого виготовлена кадильниця						Церкви з кадильн.	Церкви без кадильн.
		Бронза	Бляха	Мідь	Срібло	Латунь	Полікомпонентний склад		
Володимирська єпархія 1695–1705 рр.	174	136	-	-	23	6	-	158	16
Мінський собор 1682 р.	127	51	-	1	5	1	-	62	69
Новогрудський собор 1680–81 рр.	64	53	-	-	5	-	-	59	5
Підляський деканат 1773 р.	16	5	-	3	-	-	-	8	8
Долинський деканат 1781 р.	36	24	-	-	-	-	-	24	12
Радомиський деканат 1789–1790 рр.	42	37	-	-	1	1	-	39	3
Деканати: Кальницький, Немирівський, Животівський	69	62	6	3	16	-	4	52	17

Таблиця 2. Витратна політика щодо ладану
в Острозькій новоміській Воскресенській церкві за 1772–1784 рр

Рік	Гроші (zł)	Вага (фт)
1772	2,34	19,5
1773	5, 76	48
1774	3,68	30,6
1775	9,4	78,3
1776	-	-
1777	11,5	
1778	-	-
1779	-	-
1780	-	-
1781	-	-
1782	2,2	18,3
1783	9	75
1784	2	16,6

Віталій Ткачук (Київ). **“Да исправится молитва моя, яко кадило пред Тобою”: кадження у парафіях Київської митрополії XVII–XVIII століть.**

У статті розглядається функціонування кадильниці від “видимого” (матеріальний аспект) до “невидимого” рівнів (духовного осмислення кадження) її існування. Досліджується аспект сприйняття кадження як церковними ієрархами, так і вірянами.

Ключові слова: кадило, ладан, Київська митрополія.

Виталий Ткачук (Киев). **“Да исправится молитва моя, яко кадило пред Тобою”: каждение в парафиях Киевской митрополии XVII–XVIII столетий.**

В статье рассматривается функционирование кадильницы от “видимого” (материальный аспект) до “невидимого” уровня (духовного осмысления каждения) ее существования. Исследуется аспект восприятия каждения как церковными иерархами, так и мирянами.

Ключевые слова: кадило, ладан, Киевская митрополия.

Vitalii Tkachuk (Kyiv). **“Let My Prayer Be Set Forth before Thee as Incense”: On Incense in the Parishes of the Kyiv Metropolia in the Seventeenth and Eighteenth centuries.**

The article examines the functioning of the censers from the “apparent” (material aspect) to the “invisible” (spiritual understanding of the incense) levels. The author investigates problems associated with perception of the incense by the hierarchs of the Church and laymen.

Key words: censer, incense, Kyiv Metropolia. hinder.

Віктор ДУДКО (*Київ*)

ХРОНОЛОГІЯ ВИДАННЯ ЖУРНАЛУ “ОСНОВА”

Про те, що книжки журналу “Основа” виходили невчасно (часом спізнювалися дуже істотно, на кілька місяців)[1], відомо з багатьох джерел. До відповідних матеріалів, використаних у присвяченій часописові монографії Михайла Бернштейна[2], можна додати цілу низку аналогічних свідчень. Обмежуся лише іронічною заувагою Пантелеймона Куліша, який писав до Олександра Кониського 12 жовтня 1862 р.: “Дещо післав і в «Основу», та ще вона не встигла надрукувати, а вже ноябрьский август[3] появить і моє писання”[4]. Зрештою, про відставання “Основи” від графіка виходу свідчить уже перегляд зафіксованих на сторінках кожного числа дат їхнього цензурного дозволу.

“Навіть невелика затримка з виходом, – слушно зазначив Ігор Михайлин, – ставала помітною і призводила до втрати журналом популярності, затримка ж на місяць або кілька перетворювала журнал на факт уже не журналістики, а книжкової торгівлі”[5]. Аналізуючи причини відставання україн-

[1] До передплатників же поза Петербургом числа потрапляли щонайменше через два тижні після їхнього виходу у світ. Свідчення про час отримання окремих чисел часопису “на місцях” наведено далі.

[2] Див.: *Бернштейн М. Д.* Журнал “Основа” і український літературний процес кінця 50-х – 60-х років XIX ст. – К., 1959. – С. 195.

[3] У Кулішевому листі йдеться про серпневе число “Основи” за 1862 р., яке, за його розрахунками, мало з’явитися в листопаді.

[4] *Возняк М.* Листування Панька Куліша з Олександром Кониським // Нова Україна. – 1923. – № 11. – С. 155. (Далі посилаюся на цю публікацію в тексті, зазначаючи в дужках номер числа і сторінку.) Авторська дата листа: 1862, падолиста 12. Відповідно до практики українського слововжитку в Російській імперії XIX ст. листопадом (падолистом) називали десятий місяць року (див.: Словарь украинского языка, собранный редакцией журнала “Киевская старина” / Редактировал, с добавлением собственных материалов, Б. Д. Гринченко. – К., 1908. – Т. 2. – С. 362–363; К., 1909. – Т. 3. – С. 86).

[5] *Михайлин І. Л.* Історія української журналістики XIX століття: Підручник. – К., 2003. – С. 198–199. Водночас варто зазначити, що дослідник не має рації, категорично стверджуючи, що “в Росії того часу склалася стійка практика виходу в світ чергової книжки журналу першого числа поточного місяця” (Там само. – С. 198). Пор.: “С некоторого времени стали все журналы запаздывать своим выходом. Вместо 1-го числа стали выходить 10-го, потом 15, а теперь дошли до 25, а иногда и до 1 следующего месяца. Об «Русском вестнике» уже не говорим. Книги его вместо конца того месяца, который выставлен на обертке, выходят в конце следующего. Такой поздний выход всех журналов поселяет огромные недоразумения между книгопродавцами и подписчиками [...]” (Новости, заметки, вопросы и т. п. // Книжный вестник. – 1861. – № 11/12. – С. 173–174).

ського часопису від графіка його видання, дослідник категорично твердить, що "Основа" затримувалася "з виходом до читача не з власної вини, а через безкінечні цензурні утиски"[6]. Чи справді це так?

Безсумнівно, цензура суттєво впливала на ритмічність видання журналу, про що далі докладно йтиметься на конкретному матеріалі. Окрім загальної цензури, існувала ще духовна (вона санкціонувала, зокрема, публікацію у червневому числі за 1862 р. статті Миколи Костомарова "Християнство і кріпацтво"[7]) і – до березня 1862 р. – мережа відомчих цензур[8], які опікувалися матеріалами, що стосувалися відповідних відомств. Таке "паралельне" цензорське читання призначених для "Основи" текстів також уповільнювало проходження журнальних чисел до видавничого верстата. У лютому 1861 – липні 1862 рр. мав спеціальні цензорські повноваження стосовно всіх публікацій, в яких обговорювалася проблематика селянської реформи, державний секретар Володимир Бутков[9]. Власне, він опікувався у той час публікаціями не тільки з названої тематики, був фактично генеральним цензором[10].

Однак немає підстав перебільшувати вплив цензури на ритмічність видання "Основи", як це робить Михайлин. Зокрема, він зазначив: "Жоден журнал в Росії того часу не вів такої виснажливої війни з цензурою, як «Основа». Пропускаючи в «Современнике» і «Русском слове» досить різкі, хоч і алегоричні, вислови й цілі матеріали, цензура буквально прополювала «Основу», практично з кожного номера знімаючи кілька статей. Щоб їх замінити й у повному обсязі видати журнал, необхідно було затримати його вихід. Часто цензура знімала й вставлені на заміну статті, і тоді вихід номера запізнювався ще більше. Особливо утруднилося існування «Основи» в другій половині 1862 року, коли стало ясно, що проти журналу ведеться широкомасштабна війна різного політичного спрямування російських шовіністичних сил, у якій цензура використовується лише як найбільш ефективне державне знаряддя боротьби"[11].

Цитований уступ є лише набором поданих у категоричній формі хибних чи принаймні гіпотетичних, але в кожному разі не опертих на конкретному матеріалі тверджень, які не витримують критичного розгляду. Як свідчить список використаної літератури, навіть спеціально присвячені цензурній історії "Основи" публікації залишилися поза увагою автора підручника (не кажу вже про відповідні архівні матеріали). Немає документованих підстав писати, що вона з-поміж усіх журналів Російської імперії зазнавала найжорсткіших цензурних санкцій. На мій погляд, коректним є зауваження Олексія Міллера про те, що кількість цензурних втручань у діяльність "Основи" не

[6] *Михайлин І. Л.* Історія української журналістики XIX століття. – С. 199.

[7] Див.: *Порський В. [Міяковський В.]* З історії "Основи" // Літературно-науковий збірник. – Корюген; Кіль, 1948. – Т. 3. – С. 94.

[8] Див.: *Лемке М.* Эпоха цензурных реформ 1859–1865 годов. – СПб., 1904. – С. 131.

[9] Див.: *Попельницкий А.* Специальная цензура книг и статей по крестьянскому вопросу в 1861–1862 гг. // Русская старина. – 1916. – № 2. – С. 294–309.

[10] Див.: *Макушин Л. М.* Гласность в реформах и реформы в гласности: (К методологии исследования места отечественной журналистики в преобразованиях 1860-х годов) // Литературоведение и журналистика: Сб. ст. к 60-летию проф. В. В. Прозорова. – Саратов, 2000. – С. 239.

[11] *Михайлин І. Л.* Історія української журналістики XIX століття. – С. 199.

була спеціально значною порівняно з іншими періодичними виданнями[12]. Запроваджені до наукового вжитку джерела не дають підстав твердити про те, що цензура практично з кожного числа українського часопису знімала кілька статей.

Чи справді "Современник" і "Русское слово", які в червні 1862 р. після численних цензурних санкцій було призупинено на вісім місяців[13], зазнавали не таких жорстких утисків, як "Основа"? У машинописному варіанті відомої монографії про "Основу" Бернштейн, навпаки, зазначив, що цензурна опіка над українським журналом все ж не була такою щільною, як над "Современником". Рецензент його праці Олександр Білецький цілком слушно ставив питання про необхідність обґрунтування цієї тези[14], яка не потрапила до остаточного тексту монографії. Відповідні доказові висновки можуть постати виключно на основі докладного студіювання цензурної історії зіставлюваних видань, чим не займалися ні Бернштейн, ні Михайлин. (Присвячені цензурним аспектам сторінки належать до найуразливіших у монографії Бернштейна[15], а саме вони, як випливає із книжки Михайлина, є основою його відповідних побудов).

---

[12] Див.: *Миллер А. И.* "Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб., 2000. – С. 80. Щоб адекватно оцінити роль цензури у виданні українського журналу, треба зважати не лише на її відповідні санкції, а й на те, які матеріали вона дозволяла друкувати. Так, Юрій Луцький зазначив стосовно публікації в часописі засадничої для українського національного руху статті Миколи Костомарова "Две русские народности": "Такі «єресі» пропускала тоді царська цензура" (*Луцький Ю.* Передмова // Самі про себе: Автобіографії видатних українців XIX-го століття. – Нью-Йорк, 1989. – С. 11). Польський публіцист Владислав Міцкевич у зв'язку з публікацією на сторінках "Основи" низки статей, автори яких заперечували польські претензії на Правобережну Україну, звинувачував російську цензуру в тому, що вона, жорстко контролюючи інші журнали, до українського часопису ставиться лояльно (див.: *Костомаров Н.* Украинский сепаратизм // *Костомаров Н.* Казаки: Исторические монографии и исследования. – М., 1995. – С. 399).

[13] Як свідчить розділ про "Основу", Михайлин невиразно уявляє її російський пресовий контекст. (Правда, в одній з інших публікацій автор підручника таки повідомив, що видання "Современника" і "Русского слова" було призупинено; див.: *Михайлин І.* Кубанське дослідження харківської журналістики // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. – Х., 2002. – Т. 9. – С. 365). Приміром, дослідник розглядає "Отечественные записки" початку 1860-х років як "орган революційної демократії" (*Михайлин І. Л.* Історія української журналістики XIX століття. – С.199), хоча на той час це було типове ліберальне видання (докладно див.: *Китаев В. А.* "Отечественные записки" в идейной борьбе начала 60-х годов XIX в. // Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг. – М., 1978. – Сб. 7: Эпоха Чернышевского. – С. 158–180). У рецензії на монографію Михайла Жовтобрюха "Мова української преси (до середини дев'яностих років XIX ст.)" (1963) Павло Федченко цілком слушно писав, що дослідник, розглядаючи епоху "Основи", "даремно зараховує до прогресивних журналів цього часу «Отечественные записки»" (*Федченко П. М.* Українська преса та її мова // Радянське літературознавство. – 1964. – № 4. – С. 134). Висловивши необгрунтоване припущення про те, що газета "День" "була створена з метою боротьби проти міцніючого в Росії українського відродження", Михайлин зазначив: "Із припиненням «Основи» слов'янофіли ліквідували й свою газету" (*Михайлин І. Л.* Історія української журналістики XIX століття. – С. 199–200). Насправді "День" перестав виходити у 1865 р. (напр., див.: *Алексеев В. А.* Периодика славянофилов // Очерки по истории русской журналистики и критики. – Л., 1965. – Т. 2: Вторая половина XIX века. – С. 216).

[14] Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Ф. 162. – Спр. 368. – Арк. 2.

[15] Статті для журналу "Основа" (1861–1862), заборонені цензурою / Вст. ст., публ., комент. В. Дудка // Київська старовина. – 1997. – № 5. – С. 71–85.

Заувага дослідника про посилення цензурної опіки спеціально над “Основою” у другій половині 1862 р. не є коректною, якщо поглянути на тогочасну загальноросійську цензурну ситуацію, на характер і динаміку її змін. Відомо, що другий рік видання “Основи” – це завершення ліберальної епохи 1855–1862 рр. У суспільно-політичному житті Росії заходили істотні зміни, які стосовно періодичної преси виявилися передовсім у посиленні цензурної опіки над *усіма* виданнями[16]. Як мені вже доводилося писати, більшість цензурних заборон, що спіткали того року призначені для українського журналу матеріали, мотивувалися чинниками не національного, а соціального характеру[17].

Докладну реконструкцію стосунків редакції “Основи” істотно ускладнює обмеженість відповідної джерельної бази. Журнали Санкт-Петербурзького цензурного комітету за 1861–1862 рр. не збереглися[18]. Раніше запроваджені до наукового вжитку і вперше використані у цій статті архівні джерела, наявні у фонді Санкт-Петербурзького цензурного комітету, не містять матеріалу для вичерпного відтворення цензурної історії “Основи”. Власне, відомо, що цензурні зауваження не завжди фіксувалися в офіційних документах[19]. Відтак численні конкретні факти офіційно незадокументованого цензурного втручання у процес підготовки “Основи” до друку доводиться з’ясовувати за іншими джерелами.

Насамперед це синхронне листування Білозерського та близьких до редакції “Основи” осіб. Продуктивним у плані розширення джерельної бази для дослідження цензурної ситуації видання виявляється зіставлення змісту чисел, який традиційно подавався на їхніх обкладинках[20], і газетних оголошень про вихід книжок “Основи” у світ з матеріалами, у тих числах насправді надрукованими[21]. Цінну інформацію для реконструкції “цензурного”

[16] Там само. – С. 72–73.

[17] Там само. – С. 73, 79. Матеріали, що призначалися для чисел “Основи” за 1862 р., але не потрапили на їхні сторінки через цензурні заборони, збереглися в архіві Санкт-Петербурзького цензурного комітету з огляду на чинну того року настанову Головного управління цензури залишати відповідні статті в комітеті. Згодом ці матеріали увійшли до двотомового “Сборника статей, не дозволенных цензурою в 1862 году” (СПб., 1862). У 1861 р. рукописи і коректури заборонених цензурою статей переважно не зберігалися в комітеті, а поверталися до редакцій (див.: Статті для журналу “Основа”... – С. 81).

[18] *Ямпольский И. Г.* Сатирическая журналистика 1860-х годов: Журнал революционной сатиры “Искра” (1859–1873). – М., 1964. – С. 149.

[19] Напр., див.: *Теплинский М. В.* Вторая часть трилогии: (Путеводитель по “Отечественным записках”) // Русская литература. – 1973. – № 1. – С. 232.

[20] Часом у змісті чисел “Основи” подавалися додаткові відомості про авторство публікацій, про відсутні у самих числах матеріали, вилучені вже після надрукування обкладинок (докладніше див.: *Дудко В.* Обкладинки журналу “Основа” (1861–1862): джерелознавчий аспект // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія. – К., 2004. – Т. 1: Пам’яті Миколи Сиваченка. – С. 93–107).

[21] Проблеми хронології видання “Основи” безпосередньо не стосуються істотні для комплексного вивчення цензурної історії журналу вияви редакційної автоцензури. Вони мали у своїй основі не лише очікування власне цензурних ускладнень (напр., див.: *Бородін В. С.* Про публікацію творів Шевченка в журналі “Основа” // Збірник праць 19-ї наукової шевченківської конференції. – К., 1972. – С. 131–139), а й, за свідченням Куліша, можливе несприйняття певних творів впливовою частиною аудиторії журналу. Так, він писав про Білозерського щойно після отримання ним офіційного дозволу на видання “Основи” в листі до Марка Вовчка від 15 березня 1860 р.: “Он присваивает себе право второй цензуры, хочет ублажить панов и полюбиться им своим журналом [...]” (Листи до Марка Вовчка: У 2 т. – К., 1979. – Т. 1. – С. 87).

аспекту історії "Основи" дає також перечитання її публікацій під відповідним кутом зору[22].

Проте не тільки цензура причинялася до запізненого видання чисел "Основи". Збереглося чимало авторитетних свідчень компетентних авторів і учасників підготовки часопису про те, що істотним чинником порушення графіка випуску його у світ була і редакторська неакуратність Василя Білозерського. Наведу деякі з них. Приміром, Костомаров писав до Надії Тарновської 27 липня 1862 р.[23]: "С Белозерским я помирился; но не могу простить ему того, что он препаскудно ведет свою «Основу» – запаздывает; правда, однако, что виновата столько же цензура, сколько его лень и неаккуратность"[24]. 17 грудня 1862 р. він же зазначив у листі до Кониського у зв'язку з його роботою над "Щотницею": "Не гайтесь, бо маємо приклад – се проклятуще гаїння у Білозерського «Основу» згубило [...]"[25]. Напередодні виходу лютневої книжки українського часопису за 1861 р. Куліш писав у листі до Кониського від 7 березня: "Редакцію ніхто не лаятиме за поспіх, повагом вона своє діло робить. Добре, що на цензуру можна звертати, а цензура для всіх та ж сама, та розум у кожного інший" (10, 143)[26]. Михайло Щербак (випусковий редактор "Основи", як ми сказали б нині[27]) писав у недатованому листі до Білозерського напередодні виходу у світ квітневого числа часопису за 1861 р. – після докладного розгляду перипетій його підготовки: "Еще раз клянусь Вам, что выход «Основы» может быть еще раньше 15[-го числа], если б, напр[имер], для пятой книжки Вы уже прислали статьи, которые пойдут первыми, и те, которые, по Вашим рассчетам, может

[22] *Бернштейн М. Д.* Журнал "Основа"... – С. 23, 195.

[23] В автографі цитованого листа не позначено рік його написання, який встановлюється, зокрема, на підставі вказівки Костомарова: "Чернышевского [...] засадили в крепость". Миколу Чернишевського було заарештовано й ув'язнено в Петропавлівській фортеці 7 липня 1862 р. (напр., див.: *Чернец Л. В.* Чернышевский Николай Гаврилович // Русские писатели: Биобиблиографический словарь: В 2 ч. – М., 1990. – Ч. 2. – С. 373). Цитований уривок з листа, помилково датованого 27 липня 1861 р., подано в українському перекладі у публ.: *Порський В. [Міяковський В.]* З історії "Основи". – С. 98. Хибність датування названого листа в статті Міяковського, очевидно, пояснюється тим, що він не мав змоги особисто вивчити використані в публікації архівні матеріали; як повідомив автор, їх "зібрав молодий вчений Д. С. і надіслав уже в часи війни до Львова" (Там само. – С. 93).

[24] Фонди Чернігівського обласного історичного музею ім. В. В. Тарновського (далі – ЧОІМ). – № Ал 40 –1/6.

[25] *Возняк М.* Листування Костомарова з Кониським // Україна. – 1925. – № 3. – С. 74.

[26] Також див. наведене в матеріалах до історії підготовки лютневого числа "Основи" за 1862 р. свідчення Куліша, висловлене в листі до Степана Носа від 22 березня 1862 р. Найпростіше – але помилково – було б ігнорувати відповідні свідчення Куліша з огляду на його критичне ставлення до Білозерського як редактора журналу. Проте Кулішеві загальні характеристики редакторської діяльності Білозерського збігаються зі свідченнями інших компетентних сучасників (зокрема, Костомарова).

[27] Кваліфікувати Щербака як технічного редактора (напр., див.: *Порський В. [Міяковський В.]* З історії "Основи". – С. 97; *Дудко В.* Із коментаря до "Воспоминания о двух малярах" Миколи Костомарова // Київська старовина. – 1999. – № 4. – С. 49) не цілком коректно. Про те, що Щербак був радше випусковим редактором, виразно свідчить характер його листування з Білозерським періоду підготовки весняних чисел "Основи" 1861 р., що зберігається у фондах Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського; на сьогодні воно найдокладніше розглянуто в публ.: *Порський В. [Міяковський В.]* З історії "Основи". – С. 95–97. Технічним редактором журналу насправді був Данило Каменецький.

задержать цензура”[28]. Варто акцентувати на зауваженні Щербака про необхідність задля “правильного” виходу чисел у світ завчасно подавати до друкарні, а відтак і до цензури матеріали, щодо яких можна було прогнозувати цензурні ускладнення, чого, як випливає з цитованого листа, не робилося.

* * *

Питання про встановлення дат виходу чисел “Основи” у світ дотепер цілісно не вивчалося. (До наукового вжитку запроваджено відповідні офіційні документи про час появи лише окремих чисел журналу). Хоча проблема хронології видання “Основи” становить безсумнівний інтерес і для реконструкції обставин діяльності редакції (як писав Микола Зеров ще наприкінці 1920-х років, досі мало відомо про те, “в яких обставинах виходив і припинився цей перший український журнал”[29]), і для коментування як друкованих у часописі художніх, публіцистичних і літературно-критичних творів (зокрема, у плані їхньої видавничої історії), так і синхронного епістолярію учасників і читачів видання.

Коли ж насправді виходили книжки “Основи”? Наприклад, Борис Лобач-Жученко послідовно визначав час появи публікацій Марка Вовчка в “Основі” (і в тогочасних російських журналах) за датою цензурного дозволу відповідних чисел[30]. Проте цілком очевидно, що позначені в кожному числі журналу дати отримання цензурних дозволів є недостатніми для вирішення даного питання. Вони можуть служити лише хронологічним орієнтиром, оскільки між отриманням цензурного дозволу на друк числа і його виходом у світ, як з’ясовується, минали часом не дні, а тижні.

Низку свідчень про перебіг редакційної підготовки окремих чисел “Основи” та їхню публікацію подано у синхронних листах Білозерського, Костомарова, Куліша, Щербака. Але й ці відомості, як з’ясовується внаслідок їхнього зіставлення з архівними матеріалами, не є надійними.

Деякі дослідники визначають дати виходу журнальних чисел у світ за найранішим із відповідних газетних оголошень. Вивчаючи такі оголошення як джерельний матеріал для датування виходу у світ чергових чисел “Основи”, корисно врахувати досвід такого висококваліфікованого історика російської журналістики XIX ст., як Володимир Боград. Визначаючи дати виходу у світ чисел журналів “Современник” (1847–1866) та “Отечественные записки” (1868–1884), він покладався на найраніше відповідне газетне оголошення[31]. Проте у пізніше підготовленому покажчику дослідник датував появу чисел виключно на основі архівної документації[32].

[28] ЧОІМ. – № Ал 17 – 107/10; *Порський В. [Міяковський В.]* З історії “Основи”. – С. 96–97.

[29] *Зеров М.* Українське письменство XIX ст. // *Зеров М.* Твори: У 2 т. – К., 1990. – Т. 2. – С. 213. Ця заувага попри те, що ситуація дещо й поліпшилася, все ж не втратила актуальності.

[30] Див.: *Лобач-Жученко Б. Б.* Літопис життя і творчості Марка Вовчка. – 2-е вид., доп. – К., 1983. – С. 99–116.

[31] *Боград В. Э.* Журнал “Современник”. 1847–1866: Указатель содержания. – М.; Л., 1959. – С. 53; *його ж.* Журнал “Отечественные записки”. 1868–1884: Указатель содержания. – М., 1971. – С. 33.

[32] *Його ж.* Журнал “Отечественные записки”. 1839–1848: Указатель содержания. – М., 1985. – С. 10, 33.

Як з'ясовано, відповідні газетні оголошення переважно є ненадійними джерелами для визначення точних дат виходу журналів, оскільки їхні редакції здебільшого подавали оголошення до друку раніше, ніж діставали від цензури квиток на випуск числа у світ. У такий спосіб редакції прагнули зберегти кредит довіри читачів за запізнення чисел, переклавши принаймні частку вини за невчасне отримання журналу на книгопродавців і пошту. Передчасне інформування про вихід часописів у світ (до отримання квитка на випуск) широко практикувалося в період видання "Основи" і не було таємницею для поінформованих сучасників. Так, улітку 1861 р. анонімний автор двотижневика "Книжный вестник" зазначив, що "обычай некоторых журналов печатать объявления о выдаче журнала ранее действительного выхода совершенно сбивает с толку правильные отношения публики (особенно провинций) к книгопродавцу и подрывает его кредит"[33].

Внаслідок систематичного перегляду під відповідним кутом зору тогочасних великотиражних щоденних газет "Санкт-Петербургские ведомости" і "Московские ведомости"[34] вдалося розшукати вміщені на їхніх сторінках оголошення про вихід у світ більшості чисел "Основи"[35]. Ці матеріали, що дотепер не привертали уваги дослідників українського часопису, лише опосередковано надаються для визначення реальної хронології його видання. Однак вони становлять істотний інтерес для відтворення незадокументованих в офіційних матеріалах епізодів цензурної історії "Основи" та атрибуції ряду її публікацій[36].

Зіставлення дат публікації оголошень на сторінках "Санкт-Петербургских ведомостей" (у "Московских ведомостях" вони, тотожні за змістом, з'являлися пізніше з огляду на пересилання відповідного матеріалу до Москви) із датами реального виходу у світ, з'ясованими за матеріалами архівів Санкт-Петербурзького цензурного комітету та Головного управління цензури, свідчить, що й редакція "Основи", як правило, передавала до друку оголошення раніше, ніж отримувала квиток на випуск числа у світ (здебільшого – одразу після отримання цензурного дозволу на друк).

У подальших нотатках подаються стосовно кожного числа "Основи" дати: 1) цензурного дозволу; 2) публікації оголошення про вихід числа у

[33] Новости, заметки, вопросы и т. п. – С. 174. Також див.: *Дудко В.* Оголошення про вихід у світ чисел журналу "Основа" // Відкритий архів: Щорічник матеріялів та досліджень з історії української культури. – К., 2004. – Т. І. – С. 593–600.

[34] У 1862 р. "Санкт-Петербургские ведомости" мали 8000 передплатників, "Московские ведомости" – 7750 (див.: *Лемке М.* Эпоха цензурных реформ 1859–1865 годов. – С. 192).

[35] Регулярно друкував оголошення про вихід у світ чисел "Основи" журнал "Книжный вестник". Однак ці публікації не мають такого джерельного значення, як газетні, що здебільшого подавалися до редакцій до виходу відповідних чисел часопису у світ. З огляду на триваліший, порівняно із щоденними газетами, цикл редакційного підготування "Книжного вестника" друковані на його сторінках оголошення готувалися після виходу чисел "Основи" у світ і тому більшою мірою відбивали реальне наповнення журналу, переважно не містили відомостей про матеріали, які вилучалися напередодні отримання дозволу на випуск. Друкували оголошення про вихід у світ чисел "Основи" й деякі інші російські періодичні видання ("Век", "Сын отечества" та ін.), які у перебігу підготування цієї статті систематично не переглядалися.

[36] Джерельний потенціал і місце оголошень про вихід чисел журналів у світ у їхній "зовнішній" політиці розглянуто у вид.: *Мельгунов Б. В.* Некрасов-журналист: Малоизученные аспекты проблемы. – Л., 1989. – С. 186.

“Санкт-Петербургских ведомостях”; 3) отримання квитка на випуск у світ. Також викладаються матеріали до історії підготовки окремих чисел, висвітлюються епізоди цензурного втручання, з’ясовані за матеріалами з архіву Санкт-Петербурзького цензурного комітету та іншими джерелами[37].

1861

[Січень][38]**.** Ц. д. – 10 січня 1861 р.[39]. Огол. – 13 січня 1861 р. (№ 10. – С. 49). Квиток – 13 січня 1861 р.[40].

Січневе число вийшло у світ обсягом 21,5 друкованого аркуша[41] – істотно більшим від задекларованого в оголошенні про передплату на 1861 р. (12–15 друкованих аркушів[42]). З огляду на таке істотне перевищення обсягу Білозерський, який прагнув подати в першому числі якнайбільше різнопланового матеріалу, 13 грудня 1860 р. звернувся до цензурного комітету з відповідним клопотанням[43], що було задоволено.

---

[37] Зокрема, зафіксовано надруковані в самому часописі редакційні повідомлення про те, що надрукування певних матеріалів “отлагается по обстоятельствам”. Як правило, ця редакційна формула сигналізувала, що на час публікації числа призначені для нього матеріали не дістали схвалення цензури. (Порівн. відповідні оголошення журналу “Современник”, передруковані з докладним коментарем у вид.: *Некрасов Н. А.* Полн. собр. соч. и писем: В 15 т. – СПб., 1997. – Т. 13. – Кн. 1. – С. 165, 173, 188, 441–442, 447–448, 460). Проте іноді відкладення публікацій зумовлювалося іншими причинами. Пор.: “Отчет о перевезении тела покойного Т. Гр. Шевченка на родину отлагается, по обстоятельствам, до следующей книжки. Ожидаем некоторых сведений и представим свой отчет в возможно полном виде” (От редакции // Основа. – 1861. – Май. – С. 78).

[38] Редакція “Основи” позначала числа (на обкладинці і на титульному аркуші) вказівкою на рік і місяць, назва якого у 1861 р. подавалася російською, а у 1862 р. – українською і російською. В описі чисел 1861 р. подано, за винятком бібліографічних посилань, сучасні українські назви місяців, в описі чисел 1862 р. назви місяців відтворено так, як зазначено в самому виданні.

[39] Тут і далі подано дати цензурного дозволу чисел “Основи”, вказані на звороті їхніх титульних аркушів. У всіх випадках невідповідності позначених там дат цензурного дозволу відомостям, що містяться в реєстрах квитків на випуск у світ, які дістали дозвіл на публікацію в Санкт-Петербузькому цензурному комітеті, вказано і зафіксовані в них дати. У цих матеріалах зазначено, що дозвіл на друк січневого числа часопису редактор дістав 11 січня (Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 777. – Оп. 27. – Спр. 293. – Арк. 9).

[40] Там само.

[41] Див. повідомлення Білозерського у редакційному оголошенні, доданому до січневого числа: *Дудко В.* Із розшуків про “Основу” // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія. – К., 2009. – Т. 4. – С. 12. Аркадій Животко визначив обсяг числа у 22 аркуші (див.: *Животко А.* Журнал “Основа”. 1861–1862. – Львів, 1938. – С. 5). Слід принагідно зазначити, що в ХІХ ст. друкований аркуш вимірювався друкованими сторінками (16 на аркуш), а не кількістю знаків (див.: *Волгин И. Л.* Редакционный архив “Дневника писателя” (1876–1877) // Русская литература. – 1974. – № 1. – С. 156; *Боград В. Э.* Журнал “Отечественные записки”. 1839–1848. – С. 727.

[42] Див.: Українська преса: Хрестоматія. – Львів, 1999. – Т. 1: Преса Східної України 60-х років ХІХ ст. – С. 93.

[43] Зокрема, Білозерський писав: “Намереваясь перепечатать в 1-м нумере «Основы» уже помещенную в одном из русских журналов статью по неразрывной связи ее с последующими статьями «Основы» об украинской словесности и встречая неудобство разделять другие, входящие в этот № статьи на несколько книжек, имею честь покорнейше просить цензурный комитет разрешить издать мне 1-й № «Основы» в большем против означенного в программе (от 12 [до] 15) числе листов с объяснением, впрочем, в этой же книжке, что это делается по необходимости и как исключение” (РДІА. – Ф. 777. – Оп. 2: 1859 р. – Спр. 127. – Арк. 9). Редактор часопису мав на увазі статтю про Климентія Зіновієва, якою в часописі було

5 грудня 1860 р. Куліш інформував Осипа Бодянського, що "1-я книжка уже набирается"[44], а 22 грудня 1860 р. повідомляв, що вона, "по цензурным причинам, никак не может выдти к 1-му числу"[45].

27 грудня 1860 р. він же писав до Параски Глібової: "Недавно я писал к Вам и обещал выслать пробные листы, но жду еще, пока оттиснется моя статья, возвратившаяся от цензора[46], точно из-под Севастополя. Я пришлю Вам оттиск в истинном ее виде и оттиск в ложном, оподленном [...]"[47]. Ідеться про другу Кулішеву статтю із циклу "Обзор украинской словесности" – "Котляревский", цензурні ускладнення з проходженням якої (як і гостроту рецепції) передбачав сам автор, зазначаючи в листі до Кониського від 5 грудня 1860 р.: "Мою ж розправу про Котляревського, коли тільки цензура пропустить, нехай хоть серед базару спалять [...]" (10, 140)[48].

У доданому до числа редакційному оголошенні було повідомлено, що стаття Лева Жемчужникова "По поводу выставки картин в Петербургской Академии художеств" "отложена до февральськой книжки по непредвиденным обстоятельствам"[49]. Треба думати, що причиною відкладення статті до лютневого числа[50] була необхідність її цензурного "пригладжування",

започатковано цикл Кулішевих студій "Обзор украинской словесности"; первісно вона з'явилася друком у скороченому вигляді у слов'янофільському часописі "Русская беседа" в 1859 р. Білозерський повідомив про те, що вміщення відповідної статті стало *одним* із чинників збільшення обсягу січневого числа, у доданому до нього редакційному оголошенні (див.: *Дудко В.* Із розшуків про "Основу". – С. 13). Також див.: *Порський В. [Міяковський В.]* З історії "Основи". – С. 94.

[44] Письма П. А. Кулиша к О. М. Бодянскому (1846–1877 гг.) / Сообщ. А. А. Титов // Киевская старина. – 1897. – Т. 59. – № 12. – С. 469.

[45] Там само. – С. 470.

[46] Постійним цензором "Основи" був Степан Сидорович Лебедєв (1817–1882). У період видання "Основи" він перебував у відпустці протягом 28 днів від 7 серпня 1862 р. (див.: РДІА. – Ф. 777. – Оп. 2. – Спр. 26. – Арк. 7). Серед цензорів Санкт-Петербурзького цензурного комітету Лебедєв був, після Володимира Бекетова (цензора некрасовського "Современника"), "наиболее снисходительным и понимающим свое дело" (*Рудаков В. Е.* Последние дни цензуры в Министерстве народного просвещения: Председатель СПб. цензурного комитета В. А. Цеэ. – СПб., 1911. – С. 22). Біографічні матеріали про Лебедєва див.: *Foote I. P.* The St. Petersburg Censorship Committee. 1828–1905 // Oxford Slavonic Papers. New Series. – 1991. – Vol. XXIV. – P. 107; Статті для журналу "Основа"... – С. 80; *Гринченко Н. А., Патрушева Н. Г., Фут И. П.* Цензоры Санкт-Петербурга: (1804–1917): Аннотированный список // Новое литературное обозрение. – 2004. – № 69. – С. 381.

[47] *К[апустянськ]ий І.* До життєпису П. О. Куліша // Червоний шлях. – 1924. – № 8/9. – С. 276. На підставі клопотання Білозерського від 13 грудня 1860 р. Санкт-Петербурзький цензурний комітет дозволив йому подавати матеріали в коректурних аркушах (див.: РДІА. – Ф. 777. – Оп. 2. – Спр. 127. – Арк. 7, 8).

[48] Зіставлення вцілілого набірного автографа статті (див.: Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису (далі – НБУВ.ІР). – Ф. 1. – Спр. 28556) із журнальним текстом свідчить про істотні цензурні купюри, яких зазнала структурно не виділена її власне історична частина, яка передує розглядові творчості Івана Котляревського. Зокрема, було послідовно вилучено низку фрагментів про скасування Гетьманщини та його наслідки (див.: Там само. – Арк. 4 зв.–5, 6 зв., 8–8 зв., 16–16 зв.; Основа. – 1861. – Янв. – С. 235–244). Позначені рядами тире численні купюри у поетичних творах Климентія Зіновієва, що їх наведено в іншій уміщеній у числі Кулішевій статті, зробив сам автор студії. Набірний примірник призначеної для "Основи" статті див.: НБУВ.ІР. – Ф. 1. – Спр. 28553.

[49] Цит. за: *Дудко В.* Із розшуків про "Основу". – С. 13.

[50] Статтю було надруковано під назвою "Несколько замечаний по поводу последней выставки картин в С. Петербургской Академии художеств".

хоч і після нього відповідною публікацією, за пізнішим свідченням автора, “авторитет Академии художеств был поколеблен в умах молодых ее питомцев”[51].

Було зроблено купюри (позначені рядами тире) в анонімних кореспонденціях “З г. Борзни (Черниг. губ.)” та “З-під Ніжина (Черниг. губ.)”.

Для реконструкції обставин підготовки січневого числа є істотним також висловлене в листі до Глібової від 27 грудня 1860 р. зауваження Куліша про те, що “типография пуста по случаю праздничного разгула”[52].

На сторінках самої “Основи” Микола Мізко писав, що перше число часопису побачило світ 12 січня 1861 р.[53]. Як з’ясовується, того ж дня Білозерський надіслав примірник січневого числа російському публіцистові Миколі Страхову[54]. Ідеться про фактичну дату виходу “Основи” у світ. Проте формальна дата – 13 січня 1861 р., коли Білозерський дістав квиток на випуск першого числа у світ і його наклад вже можна було розсилати передплатникам. Про 13 січня як дату виходу першого числа йдеться (без подання архівної чи будь-якої іншої арґументації) у коментарях до листа Івана Тургенєва Варварі Карташевській від 22 листопада (4 грудня) 1860 р.[55]. Петро Жур, інформуючи, що перше число українського журналу побачило світ 13 січня 1861 р.[56], покликається на матеріали про отримання квитків на випуск у світ видань, дозволених до друку Санкт-Петербурзьким цензурним комітетом, що збереглися у фонді Головного управління цензури[57]. Ці відомості підтверджуються реєстром квитків на випуск видань у світ із фонду Санкт-Петербурзького цензурного комітету[58].

Як засвідчив у щоденнику Василь Гнилосиров, до Харкова січневе число надійшло 11 лютого 1861 р.[59]. Мізко дістав це число у Карабинівці на Катеринославщині 12 лютого[60]. Михайло Максимович писав 23 лютого 1861 р. з Михайлової Гори до Осипа Бодянського: “«Основы» и до 21 февраля не было еще на почте, разве завтра получится”[61].

[51] *Жемчужников Л. М.* Мои воспоминания из прошлого. – Л., 1971. – С. 353. Див. також: *Дудко В.* Із розшуків про “Основу”. – С. 13–15.

[52] *К[апустянськ]ий І.* До життєпису П. О. Куліша. – С. 276.

[53] *Мизко Н.* Из с. Карабиновки (Новомосковского уезда Екатеринославской губ.) (4 марта 1861 г.) // Основа. – 1861. – Май. – С. 65; *Бернштейн М. Д.* Журнал “Основа”... – С. 20; Листи до Т. Г. Шевченка. 1840–1861. – К., 1962. – С. 309 (коментар Лариси Кодацької); Листи до Тараса Шевченка. – К., 1993. – С. 349 (коментар Ніни Чамати).

[54] *Дудко В.* До історії журналу “Основа” (1861–1862) // Українська преса за межами України: Мат. наук.-теорет. конф. (25–26 квітня 1996 р.). – К., 1996. – С. 13.

[55] *Тургенев И. С.* Полн. собр. соч. и писем: В 28 т. Письма: В 13 т. – М.; Л, 1962. – Т. 4. – С. 521; *його ж.* Полн. собр. соч. и писем: В 30 т. Письма: В 18 т. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 1987. – Т. 4. – С. 600 (в обох виданнях коментар Тамари Голованової).

[56] *Жур П.* Труди і дні Кобзаря. – К., 2003. – С. 452. Вихід у світ трьох наступних чисел Жур позначив датами їхнього цензурного дозволу (див.: Там само. – С. 466, 471, 474).

[57] РДІА. – Ф. 772. – Оп. 1. – Спр. 5610. – Арк. 18 зв.

[58] Там само. – Ф. 777. – Оп. 27. – Спр. 293. – Арк. 9.

[59] *Іофанов Д.* Записи про Шевченка у щоденниках В. С. Гнилосирова // *Іофанов Д.* Матеріали про життя і творчість Тараса Шевченка. – К., 1957. – С. 82.

[60] *Мизко Н.* Из с. Карабиновки... – С. 65–66.

[61] Материалы для истории Императорского Общества истории и древностей российских. Переписка гг. действительных членов общества (1830–1876) / Сообщ. чл.-соревнователем А. А. Титовым // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1887. – Кн. 1. – С. 160.

[Лютий]. Ц. д. – 7 березня 1861 р. Огол. – 12 березня 1861 р. (№ 58. – С. 319). Квиток – 11 березня 1861 р.[62].

На вимогу цензури зняти з числа статтю Костомарова "Ответ на выходки газеты (краковской) «Czas» и журнала «Revue Contemporaine»" та бібліографічний покажчик Володимира Межова "Библиография вопроса об улучшении быта помещичьих крестьян в Южно-русском крае. С 1857–1860" Білозерський подав до Головного управління цензури докладне клопотання, в якому писав про необґрунтованість відповідного рішення[63]. Костомаров інформував Данила Мордовця 1 березня 1861 р.: "2-й нумер «Основы» задержан цензурою и оттого опаздывает. «Русское слово» – тоже. Оба журнала задерживаются по моим статьям"[64]. Зрештою статтю Костомарова було дозволено друкувати в лютневому числі зі зробленими на вимогу цензури скороченнями і поправками[65]. Стосовно "Ответа..." Білозерський писав до Щербака у недатованому листі: "Посылаю Вам, Михаил Григорьевич, одного Костомарова, вырванного, наконец, из бюрократической пасти. [...] Кроме зачеркнутых мест, [все] остальное пропущено цензурой"[66]. Принаймні частину цензурних вилучень позначено рядами тире.

Публікацію покажчика Межова було затримано як несвоєчасну (він цензурувався до офіційного оголошення царського маніфесту 19 лютого 1861 р., оприлюдненого 5 березня); покажчик було надруковано у березневому числі за 1861 р.[67].

Білозерський писав до Щербака у тому ж листі, де йшлося про цензурний дозвіл друкувати "Ответ..." Костомарова: "«Знайдений лист» потрудитесь передать Пантелеймону Александровичу и попросите его прочесть и смягчить непропущенные цензором места"[68]. Білозерський пише тут про Кулішеву публікацію "Знайдений на дорозі лист", що з'явилася у лютневому числі за підписом П. Необачний[69].

[62] Дати (тотожні) отримання редакцією "Основи" квитків на випуск у світ лютневого – жовтневого чисел за 1861 р. див.: РДІА. – Ф. 772. – Оп. 1. – Спр. 5610. – Арк. 81 зв., 110 зв., 136, 165 зв., 202, 227 зв., 262, 289 зв., 309; Ф. 777. – Оп. 27. – Спр. 293. – Арк. 44 зв., 60 зв., 72 зв., 87 зв., 110, 120, 139 зв., 152, 173.

[63] Там само. – Ф. 772. – Оп. 1. – Спр. 5603. – Арк. 1–4. Широку цитату з клопотання Білозерського наведено у вид.: *Бернштейн М. Д.* Журнал "Основа"... – С. 67. У недатованій записці до Щербака Білозерський писав: "Министр потребовал записки с доводами, почему я считаю возможным допустить печатание статьи Костомарова и «Библиографии». Записка ему послана" (ЧОІМ. – № Ал 17 – 107/14).

[64] *Мордовцев Д. Л.* Исторические поминки по Н. И. Костомарове // Русская старина. – 1886. – Т. 46. – № 6. – С. 628. Дату цитованого листа встановлено за вид.: *Сліпченко-Мордовець Д.* За крашанку – писанка П. Ол. Кулішеві. – Пб., 1882. – С. 24–25.

[65] *Бернштейн М. Д.* Журнал "Основа"... – С. 66–68; РДІА. – Ф. 772. – Оп. 1. – Спр. 5603. – Арк. 5–6 зв.; Ф. 777. – Оп. 2. – Спр. 127. – Арк. 10–10 зв.

[66] ЧОІМ. – № Ал 17 – 107/6. Автограф листа пошкоджено, чим зумовлено кон'єктуру.

[67] РДІА. – Ф. 777. – Оп. 2. – Спр. 127. – Арк. 10–10 зв.; *Корнєйчик І. І.* Історія української бібліографії: Дожовтневий період: Нариси. – Х., 1971. – С. 131. Некоректне висвітлення відповідного цензурного епізоду див.: *Бернштейн М. Д.* Журнал "Основа"... – С. 196.

[68] ЧОІМ. – № Ал 17 – 107/6.

[69] Це скорочена публікація першого листа із циклу "Листи на Вкраїну із інших славянських сторон", що його задумав Куліш. Чорновий автограф листа (авторська дата: Остріг, 28 лютого 1847 р.) зберігається в НБУВ.ІР (Ф. 1. – Спр. 28550. – 8 арк.). Докладно див.: *Куліш П.* Повне зібр. творів. Листи. – К., 2005. – Т. I / Упоряд., комент. О. Федорука. – С. 494.

В іншому недатованому листі Білозерського до Щербака, написаному незадовго до завершення підготовки числа до друку, зазначалося: “Ц[ензурный] комитет не разрешил черного ободка на статье о Шевченке”[70]. (Непідписаний некролог було надруковано на непагінованому аркуші на самому початку числа).

У тому самому листі Білозерський зазначив: “В словаре вышла путаница, замедляющая выпуск книги. Для ускорения – не велите ли сейчас же сходить в цензуру за билетом? Пошлите экземпляры без словаря: сегодня же вечером можно будет доставить Загибенину[71] остальное”[72].

28 лютого Куліш писав до Мордовця: “Посылаю Вам листки из 2-й кн[иги] «Основы», которая Бог весть когда выйдет”[73]. 7 березня 1861 р. він же інформував Кониського: “Вийде ж отсе вже й «Основи» друга книжка” (10, 143).

[Березень]. Ц. д. – 2 квітня 1861 р. Огол. – 6 квітня 1861 р. (№ 78. – С. 435). Квиток – 5 квітня 1861 р.

Лев Жемчужников свідчив у спогадах, що його публікація в березневому числі “Воспоминание о Шевченке; его смерть и погребение” “помещена была несколько охлажденная цензором”[74].

В “Отрывках из автобиографии Василия Петровича Белокопытенка” М. Номиса купюри позначено рядами крапок.

[Квітень]. Ц. д. – 20 квітня 1861 р.[75]. Огол. – 30 квітня 1861 р. (№ 94. – С. 541). Квиток – 3 травня 1861 р.[76].

Цензурного втручання зазнало надруковане в числі “Воспоминание о двух малярах” Костомарова. Як випливає з недатованого листа Щербака до Білозерського, “Воспоминание...” розглядав не тільки Лебедєв, а й державний секретар Бутков[77]. Епізод постцензурної історії публікації “Воспоминания...” зафіксовано в недатованому листі Білозерського до Данила Каменецького (орієнтовна дата – початок травня 1861 р.). Звертаючи увагу кореспондента на те, що він неуважно поставився до врахування цензорського зауваження,

[70] ЧОІМ. – № Ал 17 – 107/13; *Жур П.* Труди і дні Кобзаря. – С. 466. Дослідник, не повідомляючи ні про місця зберігання цитованого недрукованого листа, ні про те, що він не має авторської дати, трактує цей епістолярний документ як написаний 7 березня 1861 р., коли редакція дістала цензурний дозвіл на публікацію лютневого числа.

[71] Ідеться про тогочасного секретаря Санкт-Петербурзького цензурного комітету Стахія Петровича Загибеніна (1823–1900). Докладно про нього див.: *Foote I. P.* The St. Petersburg Censorship Committee. 1828–1905. – P. 117; *Гринченко Н. А., Патрушева Н. Г., Фут И. П.* Цензоры Санкт-Петербурга: (1804–1917). – С. 378.

[72] ЧОІМ. – № Ал 17 – 107/13. Важливі інформації щодо тогочасної цензурної “технології” містить також інший недатований лист Білозерського до Щербака, написаний напередодні виходу у світ одного з перших чисел “Основи”: “Прошу Вас, Михаил Григорьевич, позаботиться [...] относительно немедленного представления отпечатанной книжки цензору и секретарю цензурного комитета Загибенину, которых я уже просил о скорейшем разрешении. Загибенин живет на той же самой лестнице, где и комитет, внизу. По получении билета пускай рассыльный зайдет прямо ко мне” (Там само. – № Ал 17 – 107/7).

[73] *Сліпченко-Мордовець Д.* За крашанку – писанка П. Ол. Кулішеві. – С. 23.

[74] *Жемчужников Л. М.* Мои воспоминания из прошлого. – С. 341.

[75] За реєстром квитків на випуск видань у світ дата цензурного дозволу – 29 квітня (РДІА. – Ф. 777. – Оп. 27. – Спр. 293. – Арк. 72 зв.).

[76] Перше повідомлення про дату випуску квітневого числа у світ див.: *Дудко В.* Із коментаря до “Воспоминания о двух малярах” Миколи Костомарова. – С. 49.

[77] *Порський В. [Міяковський В.]* З історії “Основи”. – С. 96; *Дудко В.* Із коментаря до “Воспоминания о двух малярах” Миколи Костомарова. – С. 49.

редактор “Основи”, зокрема, писав: “Посылаю Вам, Даниил Семенович, цензорские листы. Обратите внимание на «Двух малярив»: они напечатаны в противность цензорскому замечанию, за что я получил замечание и предостережение. Вам известно, что я не держал корректуры этой статьи; поэтому не трудно решить, кто оказал такую услугу и мне, и П[антелеймону] А[лександровичу], и Костомарову”[78].

Цензурні купюри, позначені рядами тире, зроблено в Шевченковій поемі “Невольник”, оповіданнях Марка Вовчка “Два сини”[79] та М. Номиса “Тітка Настя”, у поезії Олександра Кониського “Було, ’тсе сяду у садку”, вміщеній у рубриці “Од редакції” (у додатку до відповіді авторам надісланих до “Основи” поетичних творів).

Повість Михайла Тулова “Гимназическая переписка, изданная инспектором Татаровской гимназии Линейкиным”, що друкувалася у квітневому і травневому числах, цензурував з огляду на її освітню проблематику також куратор Санкт-Петербурзького навчального округу Іван Делянов[80].

[Травень]. Ц. д. – 30 травня 1861 р. Огол. – 1 червня 1861 р. (№ 121. – С. 695). Квиток – 2 червня 1861 р.

Зроблено цензурні купюри в оповіданні Данила Мордовця “Салдатка”, у фрагменті Кулішевого роману “Липовые пущи”, в “Отрывках из автобиографии Василия Петровича Белокопытенка” М. Номиса та його ж етнографічній студії “Різдвяні святки”, в анонімній поезії початку XVIII ст. “О Боже мой милостивый!”, що її подав до друку Куліш, у повісті Тулова “Гимназическая переписка, изданная инспектором Татаровской гимназии Линейкиным”, кореспонденції Кониського “Из Полтавы. II” (підпис: Олександр Переходовець).

До Чернігова число надійшло 22 червня, про що Леонід Глібов того ж дня інформував Кониського[81].

[Червень]. Ц. д. – 16 липня 1861 р.[82]. Огол. – 18 липня 1861 р. (№ 158. – С. 904). Квиток – 21 липня 1861 р.

Зроблено цензурні купюри у непідписаній статті Білозерського “Значение Шевченка для Украины. Проводы его тела в Украину”[83] і кореспонденції І. Свячченка “Вовчиця. (Из письма моего приятеля)”.

Редакція інформувала Феофана Гавриловича Лебединцева стосовно анонімно надрукованої в червневому числі його статті “Об ярмарках: (До сільських парафіян)”, написаної у формі церковної проповіді[84]: “*Ф*[*еофа*]*ну*

---

[78] К истории “Основы” // Киевская старина. – 1899. – Т. 65. – № 4. – Отд. 2. – С. 2.

[79] Купюри, наявні в “основ’янських” публікаціях цього та двох інших оповідань Марка Вовчка (див. далі), як і Номисової “Тітки Насті”, у пізніших виданнях не було відновлено. Усі ці тексти досі подаються за текстом “Основи”.

[80] *Порський В. [Міяковський В.]* З історії “Основи”. – С. 96, 99; *Дудко В*. Із коментаря до “Воспоминания о двух малярах” Миколи Костомарова. – С. 49–51.

[81] *Глібов Л.* Твори: У 2 т. – К., 1974. – Т. 2. – С. 353.

[82] За реєстром квитків на випуск видань у світ дата цензурного дозволу – 15 червня (див.: РДІА. – Ф. 777. – Оп. 27. – Спр. 293. – Арк. 110).

[83] У справі авторства статті див.: *Белозерский Н.* Тарас Григорьевич Шевченко по воспоминаниям разных лиц (1831–1861 г.) // Киевская старина. – 1882. – Т. IV. – Окт. – С. 67.

[84] Основа. – 1861. – Июнь. – С. 72–78. У справі авторства див.: Українська преса: Хрестоматія. – Т. 1. – С. 97 (у списку публікацій “Основи” за 1861 р. автор фігурує як Ф. Г. Л[е]б[един]цев); Листи до Т. Г. Шевченка. 1840–1861. – С. 288 (коментар Кодацької); Листи до Тараса Шевченка. – С. 308 (коментар Миколи Павлюка).

Д[*ани*]*л*[*ови*]*чу* [sic!] *Л*[*ебе*]*д*[*ин*]*ц*[*е*]*ву, в Киев.* Зміна заголовку й початку не з нашої вини"[85].

До Полтави число надійшло, очевидно, 4 серпня 1861 р.[86].

[Липень]. Ц. д. – 9 серпня 1861 р. Огол. – 13 серпня 1861 р. (№ 179. – С. 1012). Квиток – 16 серпня 1861 р.

Цензурні купюри, позначені рядами тире, зроблено в оповіданні Марка Вовчка "Ледащиця", у студії Костомарова "Гетманство Выговского", у непідписаній преамбулі до публікації "Правительственные постановления и распоряжения, касающиеся Южно-русского края", які готував Володимир Лихачов[87], і в редакційній примітці до кореспонденції Модеста Димського "Хорол, який він тепер є".

У перебігу цензурного розгляду призначеної для липневого числа статті "Публичные библиотеки, общества и распостранение грамотности на Юге" було звернено увагу на включений до неї текст статуту Полтавського товариства поширення грамотності[88]. Оскільки відповідно до чинної тоді практики статути засновуваних приватними особами товариств надавалися для публікації лише після їхнього затвердження, Санкт-Петербузький цензурний комітет 3 серпня 1861 р. звернувся до Головного управління цензури із запитом про те, чи затверджено відповідний полтавський статут[89]. Відтак Білозерський, поінформований про цей запит, як і про те, що полтавський статут не затверджено, вилучив зі статті частину, присвячену регіональним товариствам поширення грамотності. Так твердити дає підстави дата адресованої до Санкт-Петербурзького цензурного комітету відповіді Головного управління цензури про те, що статут Полтавського товариства поширення грамотності не затверджено, – 18 серпня[90]. На той час число уже вийшло у світ, воно містило скорочений варіант статті, анонімно надрукованої під назвою "Общественные библиотеки на Юге"[91].

У вміщеній у липневому числі "поштовій скриньці" редакція зазначила: "*Г. Т., в Киев.* Статья Ваша «О первоначальном обучении на народном языке»

---

[85] Ответы редакции // Основа. – 1861. – Июнь. – С. 174.

[86] Полтавська громада початку 1860-х рр. у листах Дмитра Пильчикова до Василя Білозерського / Вст. ст., публ., комент. В. Дудка // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 164 (лист від 5 серпня 1861 р.).

[87] *Кістяківський О. Ф.* Щоденник (1874–1885): У 2 т. – К., 1995. – Т. 1. – С. 618 (запис від 16 грудня 1879 р.).

[88] Про нереалізовану спробу створити Полтавське товариство поширення грамотності див.: Там само. – С. 162, 171–172. Проект статуту товариства надіслав Білозерському для публікації в часописі на початку 1861 р. Кониський. Редактор "Основи" не виключав цензурних ускладнень на шляху проекту на сторінки журналу, повідомляючи Кониського: "*П*[*е*]*р*[*е*]*х*[*о*]*д*[*о*]*вцу, в Полтаву.* Проект и вести ваши будут напечатаны, если не встретится особенных препятствий" (Ответы редакции // Основа. – 1861. – Март. – С. 1).

[89] РДІА. – Ф. 772. – Оп. 1. – Спр. 5785. – Арк. 1–1 зв.

[90] Там само. – Арк. 2.

[91] В оголошенні про вихід числа у світ позначено криптонім автора статті – М. Г. (у змісті книжки ця вказівка відсутня). Характер написаної на основі пресових матеріалів оглядової статті дає підстави твердити, що її автором була особа, близька до редакції видання. Якщо криптонім М. Г. є реальними ініціалами автора, то, на мою думку, існує єдиний претендент на авторство, – згадуваний випусковий редактор "Основи" Михайло Григорович Щербак (1836–1880). Його життєпис, здійснені та нездійснені публікації в українському часописі потребують спеціального аналізу.

не может быть напечатана по особенным причинам"[92]. Про наявність саме "цензурної" відповідної редакційної мотивації, досі, однак, не підтвердженої офіційними документами, збереглося свідчення Михайла Сухомлинова, висловлене у квітні 1863 р. у клопотанні до Літературного фонду про надання матеріальної допомоги авторові "Основи" Вікторові Лободі. Стосовно надісланого до редакції українського журналу його рукопису "О преподавании на южнорусском языке" Сухомлинов, зокрема, писав: "Статья эта не напечатана потому, что сначала цензура вообще не допускала подобных статей, а потом она была арестована с бумагами одного из сотрудников «Основы» и продержана вместе с ними более шести месяцев"[93].

Там же надруковано таке повідомлення: "*Олександру Яковлевичу Конисъкому, в Полтаву.* [...] «У киреях, у брилях» тепер, без нашої вини, напечатано не буде". Як можна гадати, поезія "У киреях, у брилях" не надавалася до друку в журналі з огляду на її контроверсійну для влади тематику (участь українців на початку XVIII ст. у будівництві ладозьких каналів, багато учасників якого загинуло)[94].

Київські передплатники дістали число 13 вересня[95].

[Серпень]. Ц. д. – 22 вересня 1861 р. Огол. – 29 вересня 1861 р. (№ 214. – С. 1196). Квиток – 29 вересня 1861 р.

Зроблено цензурні купюри у публікації невідомого автора "Мои воспоминания" (підпис: Ка–па), у поезії "Довго матір синів своїх" із циклу Василя Кулика "Україна до синів", у першій частині публіцистичного циклу Петра Шохина "З подорожника" (підпис: Кузьма Шаповал).

У "поштовій скриньці" редакція повідомила: "*П. Б*[*о*]*л*[*есл*]*аву Рудн*[*ицько*]*му, на Волинь.* Ваша одповідь «Руському Вістникові» не буде напечатана, хоча б ми й не того бажали"[96].

---

[92] Од редакції // Основа. – 1861. – Июль. – С. 35. Відповідну статтю було опубліковано роком пізніше; див.: *Г. Т.* На каком языке должно обучать народ? // Там само. – 1862. – Серп. (авг.). – С. 1–12 (авторська дата: Июнь 1861 г. Киев). Імовірно, перу того ж автора належить публ.: *Г. Т.* Несколько слов о народности в религиозной жизни (по поводу смерти Шевченка) // Основа. – 1861. – Апр. С. 128–142. (Авторська дата: 5 марта 1861. СПб.). Названі публікації не атрибутовано, оскільки відповідна спроба Олексія Дея, як цілком очевидно, є помилковою. Він твердив, покликаючись на матеріали Леоніда Хінкулова, що криптонімом Г. Т. послуговувався в "Основі" Г. С. Тарновський (див.: *Дей О. І.* Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.). – К., 1969. – С. 111). Можна гадати, що дослідник – хоча й не розкриває відповідних ініціалів – мав на увазі Григорія Степановича Тарновського, який помер ще 1853 р. (див.: Шевченківський словник: У 2 т. – К., 1977. – Т. 2. – С. 255).

[93] Полтавська громада початку 1860-х рр. у листах Дмитра Пильчикова до Василя Білозерського. – С. 177.

[94] Першодрук див.: *Верниволя Ф. [Кониський О.]* Думка ("У киреях, у брилях...") // Галичанин: Литературный сборник, издаваемый Яковом Федоровичем Головацким и Богданом Андреевичем Дедицким. – Львов, 1862. – Кн. 1. – Вып. 1. – С. 10–11.

[95] Див.: *Шейковский К.* Киев. Внутренние известия и заметки // Киевские губернские ведомости: Часть неофициальная. – 1861. – 16 сент. – № 37. – С. 223.

[96] Од редакції // Основа. – 1861. – Авг. – С. 10. Безсумнівно, полемічна репліка Рудницького стосувалася анонімно опублікованої статті Михайла Каткова "Наш язык и кто такие свистуны" (Русский вестник. – 1861. – Т. 32. – Март. – Литературное обозрение и заметки. – С. 1–13), в якій було скептично оцінено перспективи розвитку українського письменства. У квітневому числі за 1861 р. редакція українського часопису писала про намір відповісти на публікацію Каткова: "Статья «О народном языке» [А. Л. Пестержецкого] была напечатана раньше, нежели мы прочли, в мартовской книжке «Русского вестника», мнение об украинской

[Вересень]. Ц. д. – 21 жовтня 1861 р. Оголошення не розшукано. Квиток – 26 жовтня 1861 р.

Зроблено цензурні купюри в авторських примітках до Кулішевої думи “Солониця (1596)” та його ж “Історії України од найдавнійших часів”, у статті Петра Єфименка “О малороссиянах в Оренбургской губернии”.

Редакція “Основи” поінформувала у цьому числі: “Просим гг. авторов извинить нас за непомещение в этой книжке статей, которые были для нее предназначены, но, по обстоятельствам, откладываются до следующей”.

[Жовтень]. Ц. д. – 24 листопада 1861 р. Огол. – 30 листопада 1861 р. (№ 266. – С. 1460). Квиток – 2 грудня 1861 р.

Вміщена в числі “Дунайська дума. Перва половина (1648–1654)” Куліша з його реальним коментарем не дістала в журналі продовження. Публікацію супроводжувала редакційна примітка: “Печатание другой половины откладывается на неопределенное время”. Куліш писав до Кониського 4 січня 1862 р.: “[...] «Дунайської думи» не можна більш друкувати” (11, 154)[97].

Зазнала цензурного втручання анонімно вміщена в жовтневому числі (розділ “Вісті”) кореспонденція Анатолія Свидницького “Из М[иргорода]: (Письмо к редактору)”[98], про що свідчить зіставлення вцілілої частини автографа, виправленого Білозерським[99], і журнальної публікації.

Рядами крапок позначено купюри в нарисі Жемчужникова “Полтавщина. (Из записной книжки 1856 года)”.

30 листопада Куліш інформував Кониського, що жовтнева книжка “сегодні насилу вийшла” (10, 148). Того ж дня Володимир Ламанський писав до Івана Аксакова: “Сегодня вышла «Основа» [...]”[100].

[Листопад/грудень]. Ц. д. – 30 грудня 1861 р. Огол. – 31 грудня 1861 р. (№ 289. – С. 1587). Квиток – 8 січня 1862 р.[101].

Видання єдиного в історії “Основи” здвоєного числа мотивувалося, з одного боку, істотним сумарним перевищенням протягом року задекларова-

литературе, на которое мы намерены вскоре ответить” (От редакции // Основа. – 1861. – Апр. – [С. 39]). Відповідь на названу публікацію “Русского вестника” на сторінках “Основи” не з’явилася, що, на мій погляд, було зумовлено не втручанням цензурного відомства, а автоцензурою редакції.

[97] Першодрук закінчення поеми див.: Галичанин: Литературный сборник, издаваемый Яковом Федоровичем Головацким и Богданом Андреевичем Дедицким. – Львов, 1863. – Кн. 1. – Вып. 2. – С. 7–8.

[98] В оголошенні публікацію було анонсовано повною назвою Миргорода, а не першою літерою, як у самому числі та його змісті.

[99] ЧОІМ. – № Ал 17 – 107/ 37. Про лист Свидницького до Білозерського від 14 серпня 1861 р. вперше повідомлено у публ.: Каталог музея украинских древностей В. В. Тарновского. – Чернигов, 1900. – Т. 2. – С. 360. Міяковський помилково вважав, що всі наявні в чернігівському музеї матеріали з архіву “Основи” втрачено в роки Другої світової війни (див.: *Порський В. [Міяковський В.]* З історії “Основи”. – С. 93), проте насправді вони збереглися, хоча дотепер недостатньо відомі навіть більшості істориків журналу. Вціліла частина автографа Свидницького, яка потребує повної коментованої публікації і докладного аналізу, дає підстави: 1) точно датувати його лист, частину якого було надруковано; 2) простежити характер редакторської правки і цензурних втручань; 3) твердити, що публікація фрагмента листа з’явилася на сторінках “Основи” анонімно на прохання автора. Докладно див.: *Дудко В.* Із коментаря до листів Анатолія Свидницького // Сіверянський літопис. – 2007. – № 5. – С. 105.

[100] Переписка двух славянофилов / Сообщ. О. В. Покровская-Ламанская; с примеч. Н. В. Ястребова // Русская мысль. – 1917. – Кн. II. – [Отд. II]. – С. 82.

[101] РДІА. – Ф. 777. – Оп. 27. – Спр. 294. – Арк. 3 зв.

ного обсягу видання (в оголошенні про видання журналу у 1862 р. редакція заявила, що впродовж дев'яти місяців 1861 р. замість обов'язкових 108 друкованих аркушів вона випустила близько 160[102]), а з другого – бажанням увійти у графік "правильного" видання журналу, про що Куліш писав близько 10 листопада 1861 р. до Кониського: "Наздогнати трудно, а хіба вже книжку на новий рік надрукуємо разом із декабрем, то наздоженемо" (10, 147)[103].

В оголошенні повідомлялося, що в розділі "Вісті" друкується кореспонденція Н. Воропанова "Пробуждение южно-русской народности", у самому числі відсутня і не позначена в його змісті. (Аналіз корпусу оголошень про вихід чисел "Основи" у світ свідчить, що в них підписи авторів журналу незрідка відтворювалися з помилками). Автором кореспонденції, забороненої цензурою на останньому етапі підготування числа, був публіцист Федір Воропонов (1839–1913)[104], ініціал якого (позначався "фітою") було відтворено як Н, а у прізвищі змінено одну літеру[105]. Воропонов, публікації якого в "Основі" невідомі, присвятив своїм петербурзьким зустрічам з Білозерським та редакційним колом видання у березні 1862 р. дві сторінки у спогадах про початок власної літературної діяльності[106].

---

[102] Українська преса: Хрестоматія. – Т. 1. – С. 96. Назване оголошення додавалося до вересневого числа "Основи" за 1861 р. і до січневого числа за 1862 р., а також на початку листопада 1861 р. розсилалося із газетами "Санкт-Петербургские ведомости" та "Московские ведомости" (докладно див.: *Дудко В.* Пантелеймон Куліш у спогадах Лонгина Пантелеєва // Актуальні питання слов'янської філології. – К.; Бердянськ, 1997. – Вип. III. – С. 126–128, 133–134).

[103] Лист Куліша не має авторської дати. Підставою для орієнтовного датування є такі його рядки: "[...] до Вас і сентябр не хутко прийде, хоч уже друга неділя, як розослано його" (10, 147). Ідеться про вересневе число "Основи" за 1861 р. Як свідчать дві редакційні примітки у жовтневому числі, на час його виходу у світ ще не було рішення видавати наступне число здвоєним: у примітках ішлося про те, що продовження публікації Шевченкового щоденника і закінчення Кулішевої поеми "Настуся" буде вміщено у листопадовій книжці (див.: Основа. – 1862. – Окт. – С. 16, 24).

[104] Опис і стислу характеристику автобіографічних матеріалів Воропонова див.: Русская интеллигенция: Автобиографии и биобиблиографические документы в собрании С. А. Венгерова: Аннотированный указатель: В 2 т. – СПб., 2001. – Т. 1. – С. 267.

[105] У тому, що автором кореспонденції був саме він, свідчить відповідь редакції: "*Ф. В[о]р[опо]н[о]ву, в Александровку [Елисаветградского уезда Херсонской губернии]*. Статьи Ваши *Упадок сербской народности* и *Возрождение южнорусской [народности]* будут, при первой возможности, напечатаны, и желания Ваши – исполнены. Просим быть нашим корреспондентом" (Од редакції // Основа. – 1861. – Июль. – С. 35). Невідомо, чи про один із названих, чи про інший допис Воропонова ішлося у дещо ранішій редакційній відповіді, опублікованій у березневій книжці: *Ф[едо]ру Ф[едорови]чу В[о]р[опо]н[о]ву, в Новомиргород*. Ваша статья может быть напечатана с сокращениями".

[106] Ці спогади потрапляли в поле зору істориків українського журналу (напр., див.: *Бернштейн М. Д.* Журнал "Основа"... – С. 24), проте їхній джерельний потенціал поки що використано недостатньо. Так, для характеристики українсько-російської двомовності "Основи" становить істотний інтерес таке свідчення Воропонова про зібрання у Білозерського: "Разговор шел по кружкам, но была и рояльная музыка. Чувствовалось, что большинство здесь – горячие приверженцы всего малороссийского; слышалось немало о праве, достоинстве и важном значении народного языка, но меня отчасти удивляло, что при всем том говорившие мало им пользовались. Даже в тесных кружках земляков речь шла, главным образом, на языке общерусском, литературном. Выдвигались среди бесед отдельные малорусские фразы, поговорки, отрывки народных песен, иной начнет и разговор по-малорусски, а там – опять сведут на общую русскую речь" (*Воропонов Ф. Ф.* Сорок лет тому назад: По личным воспоминаниям // Вестник Европы. – 1904. – Т. 3. – № 6. – С. 764).

Було зроблено цензурні купюри (позначені рядами тире) у статті Тадея Рильського “Несколько слов о дворянах правого берега Днепра”[107], у “Путевых письмах” Павла Якушкіна, статті Свидницького “Великдень у подолян: (По поводу «Быта подолян» Шейковского. Выпуск I-й. 1860 г. Киев)”, етнографічному нарисі Петра Рев’якина “Вовкулаки. (Невро-литвины)” із циклу “Сближения и следы”, “Другому листі з Дударів (16 листопаду, 1861 г.)” Бориса Познанського.

Надруковано п’ятий лист із циклу Петра Шохина “З подорожника” (підпис: Кузьма Шаповал), тоді як третій і четвертий листи з’явилися в наступному числі. Це дає підстави гадати, що їх не було опубліковано разом із п’ятим листом через цензурні претензії.

4 січня 1862 р. Куліш інформував Кониського: “«Основа» вийшла (ноябрь і декабрь) 31-го декабря” (11, 154). І в цьому випадку повідомляється дата фактичного надрукування тиражу числа.

1862

Січень (январь). Ц. д. – 29 січня 1862 р. Огол. – 31 січня 1862 р. (№ 24. – С. 111). Квиток – 20 лютого 1862 р.[108].

Причини виходу січневого числа у світ більш ніж через три тижні після цензурного дозволу на його публікацію залишаються нез’ясованими. Можна припустити, що не всі цензурні купюри (позначені у тексті рядами тире) в Кулішевій поемі “Великі проводи (1648)”[109] та в оповіданні Марка Вовчка “Від себе не втечеш” (згодом письменниця друкувала його під назвою “Павло Чорнокрил”), у статті Володимира Антоновича “Моя исповедь” і кореспонденції Олександра Тищинського “З Городницького повіту Черниг. губ. (15 грудня 1861)” (підпис: Леся –ій)[110], яких вимагав Лебедєв, у сигнальних примірниках було зроблено, а це – відповідно – зумовило переверстку.

Лютий (февраль). Ц. д. – 5 березня 1862 р. Огол. – 27 березня 1862 р. (№ 67. – С. 299). Квиток – 24 березня 1862 р.[111].

---

[107] Порівн. адресоване Рильському редакційне повідомлення: “*М[а]кс[и]му Ч[о]рн[ом]у, в Киев.* Без сомнения, будет напечатано – хотя не всегда вполне – все, что Вы сообщите[...]” (От редакции // Основа. – 1861. – Май. – С. 78).

[108] РДІА. – Ф. 777. – Оп. 27. – Спр. 294. – Арк. 27; Ф. 772. – Оп. 1. – Спр. 5953. – Арк. 48 зв.

[109] Закінчення поеми з’явилося в лютневому числі – також із купюрами і в самому тексті, і в авторських примітках. Невдовзі вона побачила світ без вилучень у Кулішевій збірці “Досвітки” (СПб., 1862), публікацію якої – на це звернув увагу Євген Нахлік (див.: *Куліш П.* Твори: У 2 т. – К., 1994. – Т. 1. – С. 651) – санкціонував цензор “Основи” Лебедєв. Щоб пояснити неоднакове ставлення Лебедєва до майже синхронних публікацій одного твору, варто враховувати, що тогочасна цензура виявляла більшу, порівняно з книжковими виданнями, прискіпливість до журналів з огляду на їхній значний суспільний вплив (напр., див.: *Чуковский К.* От дилетантизма к науке // *Чуковский К.* Собр. соч.: В 6 т. – М., 1967. – Т. 5. – С. 532–537; *Гаркави А. М.* Состояние и задачи некрасовской текстологии // Некрасовский сборник. – Л., 1973. – Вып. 5. – С. 164; *Бородін В. С.* Текстологія // Шевченкознавство: Підсумки й проблеми. – К., 1975. – С. 515).

[110] Стосовно розшифрування названого криптоніма докладно див.: *Дудко В.* “Ранній” Олександр Тищинський: сторінки життя і творчості // Сіверянський літопис. – 2006. – № 6. – С. 76–83.

[111] Дати отримання редакцією “Основи” квитків на випуск у світ лютневого – вересневого чисел за 1862 р. див.: РДІА. – Ф. 777. – Оп. 27. – Спр. 294. – Арк. 58 зв., 68 зв., 80 зв., 99, 114 зв., 123 зв., 145, 168 зв.

У змісті і в оголошенні фігурував – у розділі "Вісті" – відсутній у самому числі допис Якова Головацького "З Львова"[112]. Ця публікація, що містила уривок з листа Якова Головацького до Білозерського від 30 січня 1862 р. та додану до нього поезію Володимира Шашкевича "Нинішня наша пісня", з'явилася друком лише у липневому числі. Її вилучення з лютневого числа спричинили цензурні зауваження до національно наснаженої поезії Шашкевича, яку було надруковано в липневому числі з істотними купюрами[113].

Про тривалий цензурний розгляд вміщеної у лютневому числі статті Куліша "Полякам об украинцах: Ответ на безыменное письмо", в якій гостро ставилося питання про безпідставність польських претензій на Правобережну Україну, він інформував Рильського (обидві вцілілі копії листа не мають авторської дати): "Я получил от какого-то поляка безыменное письмо[114] и тотчас на него ответил. Ответ мой, прилагаемый при сем в корректуре, препровожден был на рассмотрение государственному секретарю Буткову, который надписал, что не находит в нем ничего непозволительного к печати. Несмотря на то, статья моя пошла еще по другим мытарствам и, наконец, залегла у министра народного просвещения. Запретить ее, очевидно, нельзя, а позволить не хочется, и вот полтора месяца молчит голос, который должен отвечать во имя общего блага и даже в интересах той политической системы, которой служит сама цензура. Как не торжествовать ополяченной шляхте над Русью?"[115]. Про те, чи зазнала стаття цензурного втручання, невідомо.

Цензурну купюру, позначену двома тире, зроблено на початку кореспонденції Кониського "З Полтави (1 января 1862)" (підпис: Олександер Переходовець).

У змісті числа редакція "Основи" повідомила: "«Южнорусская летопись» отлагается, по обстоятельствам, до следующей книжки"[116].

Куліш писав у листі до Носа від 22 березня 1862 р.: "«Основа» запізнилась трохи сама через себе, а то й через ледачу цензуру. Все ждав п. Білозерський пропуску дечого потрібного для журнала, а моя така була рада: випускай, що можна, а то поспіє в 3-ю книжку. Отсе ж би була й пора ви-

[112] Подання у змісті числа відсутнього в самому виданні матеріалу (аналогічні дані наведено далі в матеріалах до історії підготовки серпневого і вересневого чисел за 1862 р.) свідчить про те, що внаслідок невиконання в повному обсязі цензорських зауважень відповідні публікації знімалися напередодні отримання квитка на випуск числа у світ, але обкладинки вже не передруковувалися.

[113] Докладно див.: Статті для журналу "Основа"... – С. 78–79; *Дудко В.* Яків Головацький і петербурзький журнал "Основа" (1861–1862) // Шашкевичіана. Нова серія. – Львів; Вінніпег, 2000. – Вип. 3/4. – С. 264–266.

[114] Автором непідписаного листа, на який відповів Куліш, був польський публіцист Зенон Фіш (Тадеуш Падалиця). Докладно див.: *Дудко В.* Стаття Пантелеймона Куліша "Полякам об украинцах" (1862): генеза, контексти, інтерпретації // Сіверянський літопис. – 2006. – № 4. – С. 167–172.

[115] Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 812. – Спр. 28. – Арк. 26. Цитований документ уперше розглянуто у публ.: *Ульяновський В.* "Ранній" Володимир Антонович: поза контекстами // Київська старовина. – 1999. – № 1. – С. 126.

[116] Розділ "Современная южнорусская летопись" провадив у часописі Павло Гайдебуров (див.: *Гайдебуров П. А.* Автобиографический очерк // Книжки "Недели". – 1894. – № 2. – С. 10; *Гитович И. Е.* Гайдебуров Павел Александрович // Русские писатели. 1800–1917: Биографический словарь. – М., 1989. – Т. 1. – С. 512).

ходить 3-й книжці, а ми ще тільки другу випускаємо завтра. Така вже, мабуть, наша вдача”[117].

Березіль (март). Ц. д. – 17 квітня 1862 р. Огол. – 26 квітня 1862 р. (№ 88. – С. 404). Квиток – 30 квітня 1862 р.

Для цього числа призначалася заборонена цензурою у повному обсязі (як свідчить помітка на коректурі, 26 березня 1862 р.[118]) “Заметка” Павла Чубинського, в якій критично обговорювався циркуляр міністерства внутрішніх справ “О порядке открытия училищ для образования детей временно-обязанных крестьян”[119].

В анонімно надрукованій кореспонденції Івана Новицького “Из г. Таращи (Киевской губ.)” було вилучено фраґмент, в якому ішлося про те, що однією з істотних причин незадовільної діяльності сільських шкіл є непідготовленість священиків до викладання[120].

Цензурні купюри, позначені рядами тире, зроблено в поезіях Миколи Вербицького “Горювання” та “Додому!” (підпис: Черніговець Миколайчик Білокопитий)[121].

Квітень (апрель). Ц. д. – 17 травня 1862 р. Огол. – 20 травня 1862 р. (№ 107. – С. 485). Квиток – 25 травня 1862 р.

26 квітня 1862 р. цензура вилучила значний за обсягом фраґмент із подорожнього нарису Куліша “Поездка в Украину (1857)”[122].

Травень (май). Ц. д. – 22 червня 1862 р. Огол. – 28 червня 1862 р. (№ 139. – С. 609). Квиток – 5 липня 1862 р.

Зроблено цензурні купюри у “Современной южнорусской летописи”, у другій – також надрукованій анонімно – кореспонденції Новицького “Из г. Таращи (Киевской губ.)”.

Червець (июнь). Ц. д. – 29 липня 1862 р. Огол. – 9 серпня 1862 р. (№ 172. – С. 745). Квиток – 10 серпня 1862 р.

Зроблено цензурні купюри у статті Куліша “Взгляд южнорусского человека XVI столетия на немецко-польскую цивилизацию” і в публікації Семена Войтка “Розмова в клуні”.

---

[117] Из писем П. А. Кулиша к С. Д. Носу (1860–1892 гг.) / Публ. и примеч. М. К. Чалого // Киевская старина. – 1899. – Т. LXV. – Апр. – Отд. I. – С. 9.

[118] Див.: *Ямпольский И. Г.* “Сборник статей, не дозволенных цензурою в 1862 году” // Ученые записки Ленинградского университета. – 1971. – Т. 355. – С. 190; РДІА. – Ф. 777. – Оп. 26. – Спр. 66. – Арк. 1.

[119] Першодрук див.: Сборник статей, не дозволенных цензурою в 1862 году. – СПб., 1862. – Т. 2. – С. 369–372. Коментовану публікацію “Заметки”, здійснену за коректурою, див.: Статті для журналу “Основа”... – С. 85–87, 99.

[120] У справі авторства публікації див.: *Дудко В.* Оголошення про вихід у світ чисел журналу “Основа”. – С. 599. Маючи на увазі відповідний вилучений фрагмент, редакція подала до однієї з наступних кореспонденцій Новицького таку примітку: “Об этом не могло быть напечатано – по обстоятельствам” (Основа. – 1862. – Трав. / май. – С. 24).

[121] Стосовно того, що цей псевдонім запропонував не сам автор, а редакція часопису, див.: *Дудко В.* Чи з’ясовано авторство нотатки “До біографії Свидницького”? // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія. – К., 2010. – Т. 5. – С. 70–71.

[122] Першодрук забороненого цензурою фрагмента як окремого тексту здійснено у вид.: Сборник статей, не дозволенных цензурою в 1862 году. – Т. 2. – С. 111–118. Коментовану публікацію фраґмента за коректурою див.: *Дудко В.* Цензурна купюра у нарисі П. Куліша “Поездка в Украину (1857)” // Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження. – Львів; Нью-Йорк, 2000. – С. 235–246.

Липець (июль). Ц. д. – 1 вересня 1862 р. Огол. – 2 вересня 1862 р. (№ 191. – С. 821). Квиток – 3 вересня 1862 р.

Серпень (август). Ц. д. – 9 жовтня 1862 р. Огол. – 10 жовтня 1862 р. (№ 220. – С. 940). Квиток – 16 жовтня 1862 р.

В оголошенні було анонсовано відсутню в самому числі і в його змісті поезію Олександра Навроцького "Притча", яку, виглядає, через цензурні претензії було знято в останній момент. Вона так і не з'явилася друком ні на сторінках "Основи", ні деінде.

В оголошенні, як і в змісті, анонсувався нарис Івана Кониського "Заметки о нашей сельской жизни", який унаслідок цензурної заборони і стимульованого нею редакційного редагування було опубліковано в наступному числі. Цю гостро публіцистичну публікацію, присвячену практиці реалізації селянської реформи 1861 р., автор розглядав як початок серії нарисів з окресленої проблематики, однак продовження на сторінках "Основи" не з'явилося.

Зроблено купюри в народній пісні "Та славне ж було Запорожжя", вміщеній у розділі "Замечательные варианты украинских исторических песен", та в публікації "Универсал региментаря Стемпковского к украинскому крестьянскому сословию, 30 августа 1768 г.".

Жовтень (сентябрь)[123]. Ц. д. – 1 листопада 1862 р. Огол. – 21 листопада 1862 р. (№ 255. – С. 1079). Квиток – 24 листопада 1862 р.

В оголошенні (як і в змісті числа) анонсувалася – в розділі "Вісті" – відсутня в самому виданні анонімна кореспонденція "Из –ского уезда", заборонена цензурою[124]. На її коректурному відбитку, що зберігся у фонді Санкт-Петербурзького цензурного комітету, позначено підпис автора: Приятельский Хуторянин[125]. Вдалося з'ясувати, що події, описані в кореспонденції, також присвяченій проблемам реалізації селянської реформи, відбувалися в Пирятинському повіті Полтавської губернії. Її автором, на мій погляд, був Петро Таволга-Мокрицький[126].

Очевидно, для жовтневого числа призначалися заборонені цензурою у повному обсязі ще одна кореспонденція з актуальної селянської проблематики – "Хотин (Подольской губ.)"[127] (підпис: Бе), що складалася з двох частин: "I. (Июнь 1862)"; "II. С высоты птичьего полета (июль 1862)"[128], та

[123] Описуючи обкладинки "Основи", Аркадій Животко зазначив: "В назвах деяких місяців в українській мові можна помітити помилки (замісць вересень – помічено жовтень, хоч в дужках стоїть "сентябрь", і ін.)" (*Животко А*. Журнал "Основа". 1861–1862. – С. 4). Проте в цьому випадку помилився дослідник, який не зважив на те, що в Російській імперії XIX ст. українці називали жовтнем дев'ятий місяць року (див.: Словарь украинского языка, собранный редакцией журнала "Киевская старина". – К., 1907. – Т. 1. – С. 488).

[124] Першодрук кореспонденції див.: Сборник статей, не дозволенных цензурою в 1862 году. – Т. 1. – С. 313–319.

[125] РДІА. – Ф. 777. – Оп. 26. – Спр. 67 – Арк. 2; *Ямпольский И. Г.* "Сборник статей, не дозволенных цензурою в 1862 году". – С. 190.

[126] Атрибуційні аргументи див.: Статті для журналу "Основа"... – С. 73–74. Коментований передрук кореспонденції, здійснений за корректурою, див.: Там само. – С. 87–91, 99–100.

[127] Насправді Хотин, розташований на межі з Подільською губернією, належав до Бессарабської губернії. Ця географічна помилка є одним зі свідчень того, що автор кореспонденції не жив на Поділлі постійно.

[128] Першодрук: Сборник статей, не дозволенных цензурою в 1862 году. – Т. 1. – С. 320–329. Коментований передрук кореспонденції, здійснений за коректурою, див.: Статті для журналу "Основа"... – С. 91–97, 100–102.

допис Василя Шевича з приводу закриття недільних шкіл “Из Лубенского уезда (Полтавской губ.) (21 августа 1862)”[129].

Рядом крапок позначено купюри в кореспонденції Віта Косовцова “Чесна душа нашого люду”.

Василь Білозерський інформував брата Олександра в листі від 12 листопада 1862 р.: “Сентябрьская книжка скоро выйдет; сильно задержана была цензором; несколько мелких полезных статей совсем не пропущены. Зато удалось протянуть другие, и книжка выйдет очень хорошая. Остальные надеюсь выпустить до конца года”[130]. Про плани щодо якнайшвидшого видання всіх книжок часопису за 1862 р. писав Білозерський і в оголошенні про вихід числа: “Остальные книжки будут выходить одна за другой в возможной скорости”.

Редакція “Основи” повідомила у вересневому числі (наприкінці розділу “Вісті”): “«Из Прилук» и другие письма отлагаются, по необходимости, до следующего номера”[131].

Листопад (октябрь)[132]. Ц. д. – 3 лютого 1863 р. Оголошення не розшукано, не вдалося з’ясувати і дату отримання квитка на випуск числа у світ.

Зроблено цензурні купюри в народних піснях “Ой батьку ж наш, пан кошовий” (записав Андрій Пригара) та “Ой жалуються хлопці” (записав Щербак), уміщених у розділі “Замечательные варианты украинских исторических песен”.

Із синхронної публікації передплатника “Основи” Петра Мартоса в журналі “Вестник Юго-Западной и Западной России” (1863) відомо, що він дістав жовтневе число у селі Івахниках Лохвицького повіту Полтавської губернії 24 березня 1863 р.[133].

Бернштейн, а за ним і Михайлин пов’язують дуже запізнений вихід числа з цензурними причинами[134], що без відповідних доказів, звичайно, не переконує.

* * *

Окремого розгляду потребує питання про дві невидані – листопадову і грудневу – книжки “Основи” за 1862 р. Як виразно свідчив Куліш у листі до Каменецького від 25 серпня 1864 р., передплатники не дістали ці числа з вини редакції через фінансову незабезпеченість їхнього видання[135]. Немає

[129] Першодрук: Сборник статей, не дозволенных цензурою в 1862 году. – Т. 2. – С. 374–376. Біографічні матеріали про Шевича та коментований передрук кореспонденції, здійснений за коректурою, див.: Статті для журналу “Основа”... – С. 75–78, 98–99, 102.

[130] Державний архів Російської Федерації. – Ф. 112. – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк. 83 зв.

[131] Основа. – 1862. – Жовт./сент. – С. 125.

[132] Про те, що в тогочасній Російській імперії українці називали листопадом десятий місяць року, див. прим. 4.

[133] *Мартос П. І.* Епізоди з життя Шевченкового. – Х.; К., 1931. – С. 15. Лише жовтневого числа за 1862 р. стосується заувага, що “покойная «Основа» опаздывала иногда 5-ю месяцами” (*[Говорский К.?]* Ответ “Киевским епархиальным ведомостям” // Вестник Юго-Западной и Западной России. – 1863. – Т. 2.– № 5. – Нояб. – Отд. III. – С. 20).

[134] *Бернштейн М. Д.* Журнал “Основа”... – С. 196; *Михайлин І. Л.* Історія української журналістики XIX століття. – С. 198.

[135] Письма П. А. Кулиша к Д. С. Каменецкому. 1857–1867 / Публ. А. Л[азаревского] // Киевская старина. – 1898. – Т. 62. – № 7/8. – Отд. I. – С. 137.

жодних підстав пов'язувати невихід останніх чисел за 1862 р., як і – на що вже звертали увагу дослідники – загалом припинення журналу із санкціями владних інституцій[136]. Негативна ухвала щодо поданого в листопаді 1862 р. клопотання Білозерського про реорганізацію "Основи" не стосувалася її видання в узвичаєному вигляді[137].

Збереглися скупі відомості про те, що листопадове і грудневе числа не лише готувалися до публікації, а й друкувалися. Так, Михайло Лазаревський писав у листі до Олександри Куліш від 25 березня 1863 р., щойно повернувшись до Москви з Петербурга, де бачився, зокрема, з Білозерським: "Ноябрьская книжка «Основы» печатается"[138]. Петро Єфименко зазначив у листі до Кониського від 25 листопада 1863 р.: "Кажуть, що остатні дві книжки «Основи» уже давно надруковані, та лежать у друкарні, бо нічим заплатити"[139]. (Автор листа перебував на той час на засланні в Архангельській губернії. Як можна гадати, наведені відомості він дістав від когось зі своїх кореспондентів, ближче поінформованих про українське життя в Петербурзі). Очевидно, саме цитований лист Єфименка послужив підставою для твердження Зерова – без посилання на джерело – про те, що книжки за листопад і грудень 1862 р. були "набрані, підготовані", але "в друку не з'явилися"[140].

Викладені матеріали до історії видання "Основи" дають змогу виразніше уявити, "в якій мірі В. Білозерському пощастило здійснювати свої плани щодо змісту поодиноких чисел"[141]. Хоча, звісно, запропонована реконструкція історії публікації чисел "Основи" не є та й не може бути вичерпною з огляду на обмеженість джерельної бази.

---

[136] Напр., див.: *Лемке М.* Эпоха цензурных реформ 1859–1865 годов. – С. 295–296; *Бернштейн М. Д.* Журнал "Основа" ... – С. 198; *Saunders David.* The Russian Impact on Ukrainian Culture. 1847–1905 // Другий міжнародний конгрес україністів (Львів, 22–28 серпня 1993 р.): Доповіді і повідомлення: Історія. – Львів, 1994. – Ч. 1. – С. 143; *idem.* Russia and Ukraine under Alexander II: The Valuev Edict 1863 // The International History Review. – 1995. – Vol. 17. – No 1. – P. 33–34; *Дудко В.* До історії журналу "Основа" (1861–1862). – С. 15–16; Статті для журналу "Основа"... – С. 79; *Дудко В.* Журнал "Основа" у жандармських матеріалах // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія. – К., 2006. – Т. 2. – С. 28–33.

[137] Статті для журналу "Основа"... – С. 79.

[138] НБУВ.ІР. – Ф. 10. – Спр. 30335.

[139] *Возняк М.* З років заслання Петра Єфименка на Архангельщину: (Листування з Олександром Кониським рр. 1863–1867) // За сто літ. – К., 1928. – Кн. 2. – С. 117.

[140] *Зеров М.* Українське письменство XIX ст. – С. 213. До останніх років життя Марко Антонович не полишав надії, що ці "основ'янські" числа вдасться розшукати. У грудні 1997 р. він писав до мене: "Де ж дівся архів «Основи», а зокрема останні два числа за 1862 р.? Ви ж свідомі того, що «охранка» нічого не викидала, а в її розпорядженні опинився архів, який викривав увесь «українофільський» рух. [...] Трудно собі уявити, щоб 11 і 12 числа за 1862 р. настільки не збереглися, що постала повністю біла пляма. [...] Ще цікавіше, що жандармерія поцікавилася «Основою» аж у зв'язку з чернігівським провалом у другій половині 1863 р. ". Про неадекватність поширеного в дослідницькій літературі уявлення про тотальну жандармську опіку над "Основою" та її архів див.: *Дудко В.* Журнал "Основа" у жандармських матеріалах. – С. 7–45; *його ж.* "Каракозовська історія" і доля архіву "Основи" // Україна модерна. – 2010. – Ч. 5 (16). – С. 199–226.

[141] *Порський В. [Міяковський В.]* З історії "Основи". – С. 94.

Віктор Дудко (Київ). **Хронологія видання журналу “Основа”.**

У статті з’ясовано хронологію виходу в світ чисел журналу “Основа” (1861–1862). Розглянуто причини запізненої появи низки номерів (незадовільна організація роботи редакції, повільний цензурний розгляд). Широко використано неопубліковані матеріали з архівів Санкт-Петербурга, Києва і Чернігова.

Ключові слова: організація роботи редакції, цензура, В. Білозерський, М. Щербак.

Виктор Дудко (Киев). **Хронология издания журнала “Основа”.**

В статье воссоздана хронология выхода в свет номеров журнала “Основа” (1861–1862). Выяснены причины, по которым ряд номеров был издан с опозданием (неудовлетворительная организация работы редакции, медленное цензурное рассмотрение). Широко использованы неопубликованные материалы из архивов Санкт-Петербурга, Киева и Чернигова.

Ключевые слова: организация работы редакции, цензура, В. Белозерский, М. Щербак.

Viktor Dudko (Kyiv). **A Chronology of the Issues Associated with the Publication of the Journal of “Osnova”.**

The article examines chronological problems associated with the publishing of “Osnova” in 1861–62. The author investigates the various reasons for delay in the editing of a number of issues (obstructive activity of the editorial board, slow work of censors, and others). The study is widely based on unpublished sources from archives in St. Petersburg, Kyiv, and Chernihiv.

Key words: editorial board, organization of the work, censorship, Bilozersky, Shcherbak.

Галина БУРЛАКА (*Київ*)

ЛЕКТУРА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ДОУНІВЕРСИТЕТСЬКИХ ЧАСІВ

Ні в кого, мабуть, не викличе сумніву твердження, що вже з юних літ Михайло Грушевський дуже багато читав. Про це свідчить його обізнаність у багатьох ділянках знань, насамперед гуманітарних, а також широкий діапазон зацікавлень. Незаперечним доказом виняткової начитаності молодого науковця є вже перші його публікації – статті й рецензії, які почали з'являтися у періодиці з 1888 р. Їхній автор постає перед нами ерудованим, з самостійним мисленням, і саме з цих писань можна простежити коло його наукового читання не лише історичного, а й широкого культурологічного профілю. Однак це стосується вже часів навчання у Київському університеті, куди М. Грушевський вступив двадцятирічним (1886). А що читав юнак раніше, яка лектура була у Грушевського-гімназиста у період становлення його особистості? Звісно, нині неможливо відновити повний перелік всього прочитаного М. Грушевським за перші двадцять років життя. Але спробуємо зібрати хоча б доступні нам свідчення про його коло читання, котрі збереглися у його ранніх текстах – щоденникових, епістолярних, художніх, а також у інших джерелах.

Приблизно у п'ять років Михайло навчився читати: "Вчила мати по російській граматиці Блінова, котра довго потім зберігалась між моїми реліквіями, заяложена, потріпана і зшита нитками. Процес вчення не лишив в мені особливих споминів, мабуть, не був прикрий"[1]. Хоч про це не залишилося свідчень, але не складно припустити, що однією з перших книг у родині була Біблія. Батьки Михайлові були обоє зі священичих родин; батько Сергій Федорович закінчив Київську духовну академію, певний час викладав літургіку, мати Глафіра Захарівна була дуже побожною, аж до аскетизму. Це все творило відповідну атмосферу в сім'ї і справляло сильний вплив на старшого сина. Та й згодом у гімназії закон Божий був одним з основних предметів. Пізніше, вже в університетські роки, М. Грушевський переживатиме "гостру смугу релігійності" і між іншим перекладатиме житія святих[2].

Хлопець виховувався вдома до 14-ти років, він ріс допитливим і розвиненим. Родинні обставини, насамперед батькова служба спричиняли доволі

[1] *Грушевський М.* Спомини / Упоряд. С. Білокінь // Київ. – 1988. – № 9. – С. 123.

[2] Збереглися автографи двох таких перекладів: "Житіє Олексія, чоловіка Божого", "Житіє святого праведного Филарета Милостивого" (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 125. – Арк. 3–19).

часті переїзди, тому юний Грушевський не мав “в тих роках ні дитячої компанії, ні того могутнього елементу, яким повинна бути в нормальнім житті дитини природа”[3]. А його серйозна, зосереджена вдача потребувала активних розумових занять, прагнула навантаження. Таким навантаженням могла б стати книжка, однак, навдивовижу, “книжкове море” хлопцеві на той час було недоступне. Батько, інспектор, а пізніше директор народних шкіл у Ставрополі, потім у Владикавказі, був повністю поглинений своєю нелегкою роботою. Мати більше була зайнята молодшими дітьми (у 1877 р. Михайло мав уже двох молодших братиків і сестричку). Потреба нових вражень, живої справи привела підлітка до зацікавлення службовими заняттями батька, з яким у нього встановилися довірливі, щирі взаємини. Однак інтелектуальні потреби хлопця задовольнялися не вповні. “До читання я мав дуже велику охоту, але, як се не дивно сказати, – читати сливе не було нічóго. Батько був людиною практичною, активного життя, а не книжного почитанія, часописей не виписував – крім «Сына Отечества» для себе і «Модного Свѣта» для матері, книжок не купував [...] і не піддавався на мої прошенія щодо книжок. Бібліотека наша складалась, крім різної педагогічної літератури, якої я не цікавий був, розуміється, читати, з кількох випадкових книг, з яких я прочитував все для себе цікавіше – се був один том творів Карамзіна, «Історія літератури» Галахова[4], «Енеїда» Вергілія в поганім перекладі Соснецького[5], книжка про Крим, другий том «Фрегата “Паллади”» Гончарова і три томи Гоголя, котрі я читав і перечитував безконечно.

Здається, пізніше вже, в першу з наших подорожей до Сестринівки[6], з’явилась перша українська книжка – Кулішева «Хата»[7], котрою я одначе, признаться, не був дуже захвачений, і ще пізніше появилась у нас «Енеїда» Котляревського. З бібліотеки «уѣздного училища» батько взяв для мене потім кілька книжок, але все се були доволі неінтересні книги – а я хотів белетрис-

[3] *Грушевський М.* Спомини. – С. 126.

[4] Олексій Дмитрович Галахов (1807–1892) – історик російської літератури. У другій половині XIX ст. його педагогічні посібники були надзвичайно популярними, особливо “Русская хрестоматия”, яка у 1842–1910 рр. витримала 33 видання і першою ввела у шкільний обіг твори М. Лермонтова, М. Гоголя, І. Тургенєва. У цитованих “Споминах” М. Грушевського йдеться про підручник О. Галахова “История русской словесности, древней и новой” (1863, 1875, третє видання у 1894 р.).

[5] На той час існувало два видання з перекладом Вергілієвої поеми “Енеїда” російською мовою Іваном Єрмолайовичем Соснецьким (?–1876): однотомник вийшов у Москві 1872 р., також I–XII пісні поеми видано у 1870–1876 рр.

[6] Сестринівка – село Бердичівського (до 1846 р. Махнівського) повіту Київської губернії, тепер Козятинського р-ну Вінницької обл. Тут у 1839–1895 рр. священикував дід М. Грушевського по матері Захарій Іванович Оппоков (1814–1895). Періодичні гостювання у Сестринівці, спілкування з українською народною стихією згадувалися згодом М. Грушевським як найсвітліші моменти його життя.

[7] “Хата” – український літературний альманах, виданий двома випусками 1860 р. у Петербурзі П. Кулішем за допомогою Т. Шевченка. Відкривався великою програмною статтею П. Куліша “Переднє слово до громади” з оглядом тодішнього стану, визначенням перспектив розвитку української літератури. Тут надруковано добірку поезій Т. Шевченка під загальною назвою “Кобзарський гостинець” (“Калина”, “Пустка”, “На різдво”, “Козацька доля” ,“На Вкраїну”, “Хатина”, “До зорі”, “Хустина”, “Доля”, “Ой, по горі ромен цвіте”), ранні поезії Я. Щоголіва і П. Кузьменка, байки (“Приказки”) Є. Гребінки, оповідання Марка Вовчка “Чари”, П. Куліша “Сіра кобила”, Ганни Барвінок “Лихо не без добра” та “Восени літо”, С. Номиса “Дід Мина і баба Миниха”, а також історичну драму П. Куліша “Колії”.

тики, легкої лектури, котрої я завсіди потребував як неминуче потрібного елементу життя, розривки мозку – і її не було. Були там історичні книги – в тім «Історія» Карамзіна, але вони мені не подобалися рішучо: їх риторика викликала в мені якусь відразу”[8].

Невтамована потреба читання і приятельські взаємини з місцевими ставропольськими крамарями дали змогу юному М. Грушевському в достатній мірі ознайомитися і з такою специфічною галуззю тогочасного книговидання, як лубочна література: “Видання московських лубочників, в роді «Бови Королевича», «Георга англійського, мілорда», «Розбійника Кузьми Рощина», «Битви руських с кабардинцами» і т. ін. [...] За браком кращої белетристики я читав і се – так, як чоловік за недостачею діла ламає коробки з сірниками. Хороша белетристика траплялась так рідко. Якось раз батько приніс з клубу кілька книжок «Отечественных записок», де був надрукований переклад «Жака» Доде. Початку роману не було, та се не було так важно. Історія бідного безбатченка вирисовувалась досить виразно й так, і яке ж глибоке враження вона робила на мене”[9]. Те, що малий Михайлик так близько до серця сприйняв трагічну історію, майстерно змальовану французьким письменником, свідчить також і про чутливу душу, здатність співпереживати, схильність до уважного вивчення людської психології. Пам’ять про цю зустріч з великою літературою не стерлась навіть через багато років. У статті “Літературна спадщина Альфонса Доде” (1899), ведучи розмову про те, як сприймали сучасники роман А. Доде “Жак”, М. Грушевський зауважив: “Мені й тепер живо пригадується те незмірне враження, яке я мав від сеї книжки, тоді ще десятилітній хлопець, так що й тепер, по двадцяти літах, я з певною неохотою брався до її перечитання”[10].

Потрапляли до рук юному книгоманові й цілком відповідні його вікові книжки; не дивно, що саме вони сприймалися тоді найкраще: “...я з залассям (тобто із захватом, смакуючи. – *Г. Б.*) читав «Подорож до центра землі» Жюля Верна з популярним геологічним начерком у вступі. Ся книга заполонила мою уяву вщерть”[11].

Переїзд родини до Владикавказа (1879) приніс Михайлові “спеціальну приємність”: можливість користуватися бібліотекою міського училища. “Добре пам’ятаю Жуковського – його переклад «Одіссеї», балад, «Орлеанської дівчини» і таке інше я читав і вчив напам’ять. Се була моя тодішня забава: вчити й рецитувати напам’ять; особливо, пригадую собі, при купанні залюбки рецитував я собі довженні тиради вивчених віршів – не згірше від старих римлян, тільки що ті рецитували в лазнях для публіки, а я...”[12]. Показово, що ці дитячі враження так надовго врізалися у пам’ять, збереглися практично на все життя – адже рясно цитовані тут унікальні “Спомини” М. Грушевський писав аж у 1918 р.

У дев’ять років юний Михайло вже пробував творити і власні тексти: “Я взагалі в останніх роках почав пописувати з охотою. Не якусь белетристику

[8] *Грушевський М.* Спомини. – С. 126–127.
[9] Там само. – С. 128.
[10] *Грушевський М.* Літературна спадщина Альфонса Доде // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Львів, 2008. – Т. 11. – С. 110.
[11] *Його ж.* Спомини. – С. 141.
[12] Там само. – С. 148.

чи поезії, – на се я не важивсь – а на якісь ніби наукові теми, презентуючи написане батькові при нагоді свят тощо. Перший «твір» мій [мав] заголовок «Ріки Росії» і був написаний на підставі атласу Ільїна[13] – я на мапі по масштабу вимірював довжину рік, вичислив притоки, губернії, котрі ріка переходить, і т. ін."[14].

На момент вступу до 1-ї Тифліської класичної гімназії – восени 1880 р. – М. Грушевський був підготовлений на рівні четвертого класу, хоча за наполяганням батька його записали до третього. Вступна співбесіда включала питання з закону Божого, російської, французької, латинської та грецької мов, історії, арифметики, алгебри, географії.

У 1880-х роках шкільна освіта у Росії мала два сеґменти: 1) реальні училища – середній або неповний середній навчальний заклад, в якому суттєва роль відводилася предметам природничої та математичної спрямованості. Вихованці отримували, крім теоретичних знань, перші навички певної професії. Випускники таких училищ могли вступати в технічні, промислові та торгові вищі навчальні заклади, але не в університети; 2) класичні гімназії, де за обсягом викладання переважали гуманітарні предмети, насамперед, грецька і латинська мови, і випускники яких мали право вступу до університетів. Оновлена у 1872 р. програма для чоловічих гімназій робила акцент на вивченні класичних мов, також викладалися, окрім російської, французька і німецька мови, а закріплювалися ці знання читанням оригінальної літератури. Звичайно, вивчалися також точні та природничі науки. Навчання було розраховане на сім років.

Розглянемо ближче схему викладання літератури – предмета, який, за свідченням самого М. Грушевського, так вабив його. Бачення словесниками Російської імперії основних віх історико-літературного процесу зафіксовано у такому документі (подаємо за сучасним правописом):

"Примерная программа образцов русской литературы, предлагаемых для чтения и разбора в 6-7 классах мужских гимназий[15] (далі текст скорочуємо за рахунок деяких методичних рекомендацій. – *Г. Б.*).

Былина об Илье Муромце

Несторова летопись (несколько отрывков)

Слово о полку Игореве

<u>Курбский.</u> Отрывок из его истории об Иоанне Грозном[16]

<u>Кантемир</u>. Первая сатира «К уму моему, или на хулящих учение»

<u>Ломоносов</u>. Письма к Шувалову от 10 и 31 мая 1753 г.; «О пользе книг церковных в российском языке», «Ода на день восшествия на престол императрицы Елисаветы» (1747 год)

[13] Йдеться про "Подробный атлас Российской империи с планами главнейших городов" (1871), підготовлений видавництвом "Картографическое заведение А. А. Ильина". Це перше спеціалізоване картографічне підприємство Росії, засноване у 1859 р. капітаном Генерального штабу О. А. Ільїним та полковником В. Полторацьким, яке майже щороку у співпраці з видатними ученими перевидавало навчальні атласи і мапи для різних довідкових видань.

[14] *Грушевський М.* Спомини. – С. 142.

[15] Журнал министерства народного просвещения (далі – ЖМНП). – 1872. – № 7. – С. 76–83.

[16] Йдеться про філософсько-публіцистичний твір А. М. Курбського (1528–1583) – російського державного діяча, письменника й перекладача – "История о великом князе московском" (1573).

Державин. «Фелица», «Видение Мурзы», «Памятник». Сличение с одой Горация «Мельпомене» или со стихотворением Пушкина «Памятник»

Фон-Визин. «Недоросль»

Карамзин. «Письма русского путешественника», предисловие к Истории государства Российского, в связи с рассуждением о любви к отечеству и народной гордости; вторая глава XI тома «Истории» Карамзина (продолжение царствования Годунова). На чтении и разборе этой главы следует показать, какая подготовка нужна для того, чтобы написать ученое сочинение. Поэтому, кроме главного текста исторического изложения, обращается внимание и на примечания к оному, дабы сообщать учащимся понятие о ходе исторического труда, то есть о собирании материалов, разработке их и приведении фактов в систему под влиянием одной основной мысли

Жуковский. «Опять ты здесь, мой благодатный гений», «Светлана» (отрывок), «Ивиковы журавли», «Торжество победителей», «Жалоба Цереры», отрывок из «Орлеанской девы»

Крылов. Басни

Пушкин. Лирические стихотворения: «Пророк» (сравнительно с «Пророком» Лермонтова), «Поэту», «Поэт и чернь», «Эхо», «Брожу ли я вдоль улиц шумных», «Опять на родине», «Безумных лет угасшее веселье», «Памятник» (сравнительно с «Памятником» Державина), «Борис Годунов», «Скупой рыцарь», «Евгений Онегин»

Грибоедов. «Горе от ума»

Гоголь. «Старосветские помещики», «Тарас Бульба», «Мертвые души», «Ревизор».

Лермонтов. «Песня о купце Калашникове», «Мцыри», несколько лирических стихотворений".

Варто зазначити, що вчителям надавалася певна свобода вибору творів вказаних авторів та пропорцій часу на вивчення окремих тем. Також у примітках до програми рекомендувалося пов'язувати твори й постаті першої величини з іншими текстами й іменами російської літератури, побіжно окреслюючи їх. Тобто викладача-словесника спонукали до історико-літературного огляду, а оскільки підручників, написаних за такою схемою, на той час не було, це також давало вчителю простір для творчості, щоправда, коли він був на це здатен.

Методичні рекомендації нагадували про необхідність залучення до навчального процесу елементів теорії літератури й компаративістики; також показовими видаються згадані поради з приводу вивчення "Історії" М. Карамзіна, де йдеться про необхідність пояснити учням специфіку наукового дослідження. Так закладались основи гуманітарної культури, формувалися навички творчої, розумової праці.

Дещо дивним зараз видається те, що виклади закінчувалися творчістю М. Лермонтова, а пізніший, майже 40-літній період російської літератури залишався поза програмою. Хоча, звісно, бути "поза програмою" не означало бути "поза увагою", про це свідчить такий цікавий факт: коли М. Грушевський успішно закінчив 3-й клас (1881), в нагороду йому вручили повне зібрання поезій М. Некрасова – "подробиця досить характеристична не тільки

для слави Некрасова, а й для тодішніх шкільних порядків: хотів би я почути, аби в якійсь галицькій гімназії давали такі «анархістичні» книжки!"[17].

Щоб вичерпати тему шкільного обов'язкового читання, необхідно сказати і про тексти античних літератур. Окремо ці літератури не викладалися, але процес опанування мовою супроводжувався значним обсягом вправ для читання й перекладу – в основному це були хрестоматійні тексти давніх авторів, акцент робився не на художніх творах, а на історичних, публіцистичних і філософських. Вивчення давньогрецької мови супроводжувалося читанням фрагментів з творів Гомера, Ксенофонта, Демосфена, Евріпіда, Софокла, Платона. У програмі вивчення латини бачимо імена Юлія Цезаря, Корнелія Непота, у четвертому класі з'являються "Метаморфози" Овідія, згодом – Саллюстій, Тит Лівій, "Енеїда" Вергілія, Горацій, філософські твори Цицерона. "З римських поетів найбільше цікавим – бо тонким – здавався мені Горацій"[18], – згадував учений через багато років. Ще одним "тренувальним полігоном" латини і греки було вивчення історії давніх народів (окремий предмет), де практично всі названі у програмі джерела були мовою оригіналу: фрагменти писань Геродота, Плутарха, Фукідіда та ін.[19]. У "Пояснювальній записці" до програми йдеться також про необхідність знайомити учнів з найважливішими літературними творами і з побутом древніх греків та римлян.

Хоч якою схоластичною здавалася часом ця наука, проте випускники класичних гімназій справді мали змогу набути чималого запасу знань, які суттєво впливали на формування особистості, характеризували освічену людину того часу, інтелектуальну еліту. Більшість цих людей легко формулювали свої думки, вільно орієнтувалися у філософії й класичній літературі, знали кілька іноземних мов. Ґрунтовне знання античної культури було органічним для М. Грушевського і справило значний вплив на його творчість. Тому так природно через десять років після закінчення гімназії постає підзаголовок ліричного вірша "Любов" – "тема з Платонового «Пира»", чи у текст прозового твору доречно вплітається класична цитата, чи під час поїздки Італією – вже через тридцять років після закінчення гімназійного курсу – так вільно плине розповідь про давноминулі історичні події (маю на увазі культурологічне есе М. Грушевського "По світу").

Після першого ж навчального року в гімназії і учні, і педагоги відзначили виняткову начитаність М. Грушевського і поважали його за це. Проте вразливому хлопцеві після родинного затишку непросто далася адаптація до нового життя, і у "Споминах" найвиразнішим прообразом цього процесу знову стає паралель з художньою літературою: "Я прочитав в тім часі славні ще в тодішній Росії «Очерки бурсы» Помяловського, про котрі чув давніше, і мав те враження, що [...] висококультурна, взірцева тифліська гімназія з своїм пансіоном багато нагадує стару петербурзьку бурсу"[20]. Охота до читання рішуче вирізняла гімназиста М. Грушевського з-поміж ровесників. Навіть прийшовши у гостину до когось із них, він часто віддавав перевагу

[17] *Грушевський М.* Микола Некрасов // *Грушевський М.* Твори. – Т. 11. – С. 162.
[18] *Його ж.* Спомини // Київ. – 1992. – № 2. – С. 114.
[19] Учебный план истории // ЖМНП. – 1872. – № 7. – С. 117–119.
[20] *Грушевський М.* Спомини // Київ. – 1988. – № 10. – С. 137.

не розвагам, а книжці: “В домі було нуднувато, і одинокою розривкою було читання «Вестника Европы» за старі роки”[21].

Прикметно, що у спогадах про гімназійні роки М. Грушевський дуже багато розповідає про свої читацькі уподобання, згадуючи, що він саме тоді став гарячим бібліофілом. Значною мірою саме книжки були тією нішею, куди схильний до усамітнення хлопець охоче втікав, поринаючи у нові світи. Великі надії юний читач покладав на гімназійну бібліотеку, однак спочатку “...бібліотекар і його помічники, що видавали книги, вели свого рода цензуру і мені яко третьокласникові доволі щуплого виду не хотіли давати справжньої белетристики, давали щонайбільш піддитячу. Тому першого року я був засуджений читати Верна, Вальтера Скотта і Купера в перерібках для дітей, а що найвище Діккенса. Розуміється, се теж було інтересно, але не вдовольняло мене. Добувати книжки збоку не було дуже звідки”[22]. Книжки він позичав, а також купував, заощаджуючи для цього гроші навіть за рахунок своїх сніданків – так з’явилися у гімназиста альманах “Луна”[23], збірка статей про Т. Шевченка[24], “Життя і пригоди Ніколаса Нікльбі” Ч. Діккенса, твори М. Лермонтова і Байрона у російському перекладі. “Пізніших покупок не вичисляю, вони стратили значення тому, що мені вдалося добитися від батька, щоб він виписував щороку потрохи книжок додому”[25].

Але головним джерелом читання на кілька років стала гімназійна бібліотека, куди з четвертого класу М. Грушевський мав доступ як помічник бібліотекаря. “Бібліотека була доволі занедбана, багато книжок було розгублено, на нових письменників не звертано уваги, книжки наукові також, видно, не в голові було кому-небудь спроваджувати. Я доповняв свою лектуру в тім, що бракувало в гімназіальній бібліотеці, з інших джерел, а згодом, як далі оповім, став систематично спроваджувати книги додому від московських і київських книгарів. В сім часі мене чарувала белетристика, особливо романтично і громадсько закрашена. Тургенєв в тих роках чи не був моїм найбільш улюбленим письменником; його ідеалізовані шукачі правди життя поривали мою душу, а від чарівних, чистих і благородних образів молодих дівчат і жінок – «Ася», «Первая любовь», «Вешние воды», «Накануне», «Дворянское гнездо» – серце моє наповнялось солодким тремтінням. З західноєвропейських письменників читав я з особливо великою насолодою Доде. Проповідь натуралізму, піднята тоді з великим шумом Золя, мене дуже інтересувала, я читав його «Паризькі листи», де він проповідував свої принципи, читав його безконечних «Ругон-Макарів», але се мене не захоплювало – я

[21] Там само. – № 11. – С. 122.

[22] Там само. – № 12. – С. 116.

[23] “Луна” – український альманах, виданий 1881 р. у Києві Л. Ільницьким замість не дозволеного цензурою журналу. Тут надруковано вірш Т. Шевченка “Хустина”; водевіль М. Старицького. “Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка”, вірші М. Старицького “Зимовий вечір”, “Перед труною”, “Останні сили дарма трачу”, “Серце моє нудне, серце моє трудне...”; оповідання “Приятелі” та нарис “Шевченкова могила” І. Нечуя-Левицького; поезії Я. Щоголева “Козак”, О. Кониського “На березі моря“, ”Божевільна”, “Думка”, “Прости”; В. Мови-Лиманського “Під стріхою убогою” та ін. Плановані наступні випуски альманаху не вийшли через цензурну заборону.

[24] *Пискунов Ф. М.* Шевченко, его жизнь и сочинения: Сборник материалов для полной биографии Т. Г. Шевченко. – К., 1878. – 230 с.

[25] *Грушевський М.* Спомини // Київ. – 1988. – № 12. – С. 116.

студіював сю нову лектуру, але вона мене не чарувала. З приємністю зате читав Шпільгагена – його політичні борці й мрійники захоплювали мене: «Im Rein und Glied» (в російськім перекладі названий «Один в поле не воин») зостався одною з найлюбіших моїх книжок”[26].

У цей період відбувалося становлення особистості М. Грушевського, формувалися його життєві ідеали. Книжки були юнакові щирим товаришем, вони задовольняли потребу нових вражень, а також давали змогу вимріяти, “спроектувати” своє майбутнє. Поза сумнівом: на вибір життєвого шляху М. Грушевським, окрім родинного виховання, вирішальний вплив мала його лектура. Натура від природи замкнута, самозаглиблена, але вже тоді надзвичайно діяльна, М. Грушевський прагне до самовираження, шукає себе, свою справу, яка б не лише приносила моральне задоволення та засоби до життя, а й служила б громаді, мала б суспільний резонанс. Ці пошуки проектувалися на лектуру: душу юнака хвилюють невиразні передчуття і мрії після прочитання драми Ф. Шиллера “Розбійники”, він пробує перекладати поезії Ґете. Усе прочитане сприймалося дуже безпосередньо, і як наслідок – прагнення сформулювати свої думки з приводу новинок. Враженнями від прочитаного сповнено сторінки двох ведених одночасно щоденників 1882–1884 рр.[27]. Тут кожен рядок дихає щирістю, несе інформацію про внутрішній стан автора. Вже перші спроби критичних статей – розлогі міркування з приводу драми Байрона “Сарданапал”, романів Шпільгагена “Загадочные натуры”, “Из мрака к свету”, “Фон Гогенштейны”, Захер-Мазоха “Идеалы нашего времени”, прочитаних у російських перекладах, поеми М. Лермонтова “Демон”[28], низки творів популярного тоді белетриста О. Михайлова (Шеллера) – демонструють філологічні здібності молодого М. Грушевського. Він захоплюється вольовими, розумними, героїчними персонажами і водночас звертає увагу на літературні достоїнства та недоліки творів, намагається виробити аналітичне мислення. У зошиті гімназиста ці літературознавчі проби пересипані щоденниковими нотатками, власними, ще дуже недосконалими, поетичними текстами і прозовими мініатюрами. Як випливає з записів, на той час письменницька майстерність була його омріяною метою. Юнакові здавалося, що саме великі письменники-мислителі мають тривку владу над людськими душами, розумом і серцями, саме вони здатні показати шлях до істини і добра[29].

У щоденнику 1883–1884 рр., як у калейдоскопі, миготять імена письменників, критиків, учених: Шекспір, Байрон, Петефі, Бернс, Шиллер, Шерр, Теккерей, Золя, Гоголь, Кольцов, Тургенєв, Бєлінський, Некрасов, Лєсков, Забєлін, Пипін, Данилевський, Даль, Сковорода, Каразін, Квітка-Основ'яненко, Костомаров, Шевченко, Куліш, Марко Вовчок, Глібов, Руданський, Драгоманов, Антонович, Старицький, Нечуй-Левицький... З приводу кожного М. Грушевський уже має свою думку, знаючи їхні твори не з чуток, у той

[26] Там само. – С. 117.

[27] *Грушевський М.* Щоденник (1883–1884 рр.) / Публ. та комент. Л. Зашкільняка // Київська старовина. – 1993. – № 3. – С. 30–31; № 5. – С. 14–16; *його ж.* Із літературної спадщини / Ред. Л. Винар; упоряд. Г. Бурлака, А. Шацька. – Нью-Йорк; К., 2000. – С. 35–72.

[28] Власне, приводом для щоденникового запису стала опера А. Рубінштейна “Демон”, лібретто П. Вісковатова за однойменною поемою М. Лермонтова.

[29] Див.: *Грушевський М.* Щоденник... // Київська старовина. – 1993. – № 5. – С. 13.

же час інтенсивно шукає критичних оцінок авторитетних літературознавців, цікавиться культурною ситуацією в цілому. Зрозуміло, що далеко не всі автори прочитаних на той момент М. Грушевським творів згадані у принагідних щоденникових нотатках.

Ще одне джерело інформації про коло читання й літературні інтереси – власні літературні тексти М. Грушевського, ранні проби пера, у яких названо, цитовано чи перекладено твори відомих письменників, філософів або простежуються алюзії до їхніх писань. Так, у грудні 1882 р. юнак записує свій поетичний переклад однієї з пісень Міньйони – героїні роману Ґете "Роки навчання Вільгельма Мейстера", через кілька місяців перекладає вірш "Співак" того ж автора[30]. Збереглася чернетка спроби перекладу М. Грушевським першої строфи "Енеїди" Вергілія[31], а приблизно 1884 р. датуємо його незакінчений поетичний переклад "Слова о полку Ігоревім"[32]. Як ми зазначали вище, вивчення давньоруської пам'ятки "Слово о полку Ігоревім" в оригіналі передбачалося програмою класичної гімназії у шостому класі, звичайно, у курсі російської словесності. Красномовним видається не лише намір перекласти цей твір саме українською мовою, але й написаний М. Грушевським підзаголовок: "Дума українська XII віку". Це свідчить про виразне усвідомлення юнаком на той момент головних віх розвитку рідного народу, які згодом ляжуть в основу знаменитої "звичайної схеми української історії" М. Грушевського. У ранніх оригінальних творах М. Грушевського обігруються типи роману І. Гончарова "Обломов" ("В уединении"), непрямо згадується А. Міцкевич ("Од моря, од хвиль його синіх..."), епіграфом до прозового ескізу "Днинка" молодий автор бере цитату з "Пекла" Данте, а до третього розділу повісті "Чужі й свої" – зі збірки П. Куліша "Досвітки". У тій же повісті згадуються Монтень і Шекспір, Мопассан і Мальтус, М. Номис і П. Чубинський, автор проводить паралель з героями повісті І. Нечуя-Левицького "Хмари", щедро цитує біблійну "Пісню пісень" у власному перекладі. У оповіданні "Помай Бі!"[33], написаному орієнтовно у 1884 р., М. Грушевський цитує вірш Я. Щоголева "Неня" ("... В тридцять літ уже старенька, а в сорок бабуся"). Вперше вірш був опублікований у збірці "Ворскло", яка вийшла друком 1883 р. – отже, М. Грушевський зміг досить оперативно роздобути і прочитати цю збірку, склавши уявлення про творчість її автора.

Стає очевидним, що приблизно з 1883 р., відколи М. Грушевський дістав вільний доступ до гімназійної книгозбірні, а також розширив свої знайомства серед викладачів і старших гімназистів, цілеспрямовано підшукуючи видання, які його цікавили, – наш намір окреслити хоча б схематично його коло читання стає зовсім марною справою. Людина стрімко вийшла поза межі усяких програм, з допомогою самоосвіти закладаючи підвалини тієї енциклопедичної ерудиції, яка почне виявлятися вже за кілька років у студентському віці. Тому зосередимося далі на вужчій темі: простежимо початки саме українських зацікавлень майбутнього видатного діяча.

Бажання М. Грушевського прислужитися рідній Україні, працювати задля її слави і розвитку тісно перепліталося з напівсвідомим передчуттям

[30] *Його ж.* Твори. – Львів, 2011. – Т. 12 / Упоряд. Г. Бурлака. – С. 345, 346.
[31] Там само. – С. 346.
[32] Там само. – С. 347–350.
[33] Там само. – С. 76–84.

власної неординарності, потужного потенціалу сил, які дадуть змогу відіграти не останню роль в історії свого народу. У віці сімнадцяти років він записує у щоденнику: “Ось ці дні задумав я, що гарно було би зробитись ватажком гурту українського, зробитись, як то кажуть, передовим бойцом усіх хлопців, любящих свою Вкраїну. Що ж, може Бог і поможе мені зробитись ватажком, працюватиму вже для цього, скільки зможу. А дуже мені хочеться – бо ці ватажки більш над усякі другії сіятимуться в історії... А багато чого є робити на ниві рідного письменства...”[34].

Активне зацікавлення Михайла Грушевського у гімназійні роки українською літературою, мовою, культурою можна вважати до певної міри несподіваним феноменом. Родина, незважаючи на українські корені, була переважно російськомовною і, як випливає зі “Споминів”, далекою від громадського національного руху. Батько Сергій Федорович, великий трудівник і подвижник просвітньої справи, з плином часу повністю асимілювався у великодержавній бюрократичній машині, як того вимагали обставини. Ще на початку кар’єри, коли С. Ф. Грушевський викладав у 1860–1865 рр. у київській семінарії, його коло спілкування зосереджувалося в родинах духовенства, купецьких та міщанських. “Се був тодішній «руский» чи «рускомалороский» Київ, різко відмежований від польської аристократії й російської бюрократії Липок. [...] Все се була сфера аполітична, без громадських інтересів, настроєна безжурно і радісно, не зачіпала ні тодішній всеросійський радикальний рух, «нігілізм» і боротьбу з ним, ні місцевий український.

Батько згадував, що бачив Шевченка, але, очевидно, ся стріча тоді не зробила на нього особливого враження. Згадував якусь історію, котру мав у Києві, приїхавши з села припадком в вишиваній сорочці й сіряку з відлогою від дощу, і з сього приводу попавши в підозріння в «хохломанстві». Декламував [...] кілька уривків з «Катерини» й «Гайдамаків», здається, також з «Енеїди», і тим кінчилась його причетність до української літератури. Але й до всякої іншої літератури не виявляв він ніякого інтересу – хоч і викладав якийсь час «русскую словесность». До українського слова він ставивсь з симпатією і заразом з певним страхом, очевидно, під впливом балачок в київських «серйозних» кругах про «хохломанство». Українську стихію народну любив щиро. Пісень знав силу і співав їх гарно – замолоду мав гарний тенор, співав в академічнім тріо. Любив взагалі українську пісню незвичайно – як весь той гурток, де він обертався. Поїхати на рибу, десь, з добрим запасом пиття, поспівать і побалакать у веселім товаристві по щирості «вільно» – се була найвища і єдина приємність для нього і для тих кругів, в яких він обертавсь. Театру там цурались, книжки не любили, громадських тем не дуже зачіпали. Була певна тиха фронда проти російського уряду... До справжньої політики мали справжній жах, як до джерела всяких бід”[35].

Так згадував М. Грушевський з висоти понад півстолітньої дистанції. Проте повна “байдужість до книжок ніколи не була притаманна Сергієві Грушевському, інакше б у січні 1861 р. його не призначили бібліотекарем семінарії”[36].

[34] *Грушевський М.* Щоденник... // Київська старовина.– 1993. – № 5. – С. 17.

[35] *Його ж.* Спомини // Київ. – 1988. – № 9. – С. 118.

[36] *Кучеренко М.* “Ділу сьому посвятив він всею душею”: (Сергій Федорович Грушевський) // *Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г.* “Я був їх старший син”: (Рід Михайла Грушевського). – К., 2006. – С. 76.

Впродовж життя він і сам опублікував низку статей з української етнографії, історії обряду, а вже служачи директором народних училищ Терської області уміщував публікації в кавказьких газетах на освітні теми. Головною ж його працею став підручник "Первая учебная книга церковно-славянского языка", котрий був найбільш уживаним у народних школах Росії і витримав понад 30 видань.

Проживаючи з 1869 р. у Ставрополі, а з 1878-го – у Владикавказі, сім'я Грушевських вимушено зовсім далеко відійшла від рідних українських теренів. Тим більш промовистим можна вважати той факт, що в родині все-таки не згасала іскра українських зацікавлень, і у цьому якраз найбільшою була заслуга батька. "Коли я став підростати, я пам'ятаю різні святочні церемонії, котрі батько заховував на Різдво при святочній вечері – я став надавати їм вагу з тим, як у мене почало розвиватись національно-романтичне почуття, і я старався можливо культивувати все українське «на чужині» – вчивсь колядок і різних обрядів. Батько в тім ішов мені назустріч і мене дуже зв'язувало се відношення до української стихії як до святого огню, який належить підтримувати в домі, в його святая святих, не висуваючи на очі чужинців"[37]. Коли раз на три роки батько мав можливість узяти влітку довшу відпустку, особливою подією для сімейства були поїздки в Україну, насамперед до Сестринівки, великого села неподалік Козятина, де священикував дід Михайла по матері Захарій Іванович Оппоков. "Українське село, ліси, води, український народ, українська мова – все се ввірвалося в мою душу як якийсь інший, кращий світ, до котрого я потім міг тільки душею і мрією тягнутися, відраховуючи місяць за місяцем ті три роки, коли батьки мої могли повторити сю подорож"[38].

М. Грушевський пригадував як найцікавішу подію під час однієї з таких поїздок віднайдення залишків колишньої батькової бібліотеки. "Склад її дуже був різноманітний: фрагменти якоїсь старої шкільної бібліотеки XVIII віку – латинські граматики і різні старі друки XVI–XVIII в., російські журнали 1860-х років (найбільше «Русского слова», радикального місячника) і рукописний збірник «ієрея Даниїла Гирмана» [...] першої четвертини XVIII віку. Я, розуміється, упрохав батька, щоб усі сі дорогоцінності забрати до Владикавказа"[39].

Таким чином переконуємося, що саме родинне виховання викликало у підлітка прагнення глибше вивчити мову, літературу, історію України. А вже цілком його власною складовою у цьому процесі стали завзяття, з яким М. Грушевський узявся до діла, цілеспрямованість, працьовитість і здорове честолюбство.

"Дуже вабила мене українська література і українознавство, але в сій сфері гімназіальна бібліотека не могла мені дати багато. Українських письменників не було, розуміється; були тільки збірники пісень Максимовича і Метлинського, котрі я читав дуже пильно, і думу про Самійла Кішку переписав собі можливо каліграфічно в осібнім зошиті. Взявсь до читання «Історії Малоросії» Маркевича – написана доволі гарно перша глава його мені подобалась, але історії гетьманів, зроблені по «Історії Русів» дуже баламутно,

[37] *Грушевський М.* Спомини // Київ. – 1988. – № 9. – С. 132.
[38] Там само. – С. 136.
[39] Там само. – № 12. – С. 119.

зоставили по собі тільки враження великої замішанини. Приємнішою була «Історія Нової Січі» Скальковського, з уривками пісень, з котрих одначе мені вже й тоді просвічувала непорядність декотрих. Дуже приємно було читати розділи про українську літературу в хрестоматії «Поезія слов'ян» Гербеля – вона трактувалась тут як справжня література, і се страшенно мене тішило по тодішніх часах"[40]. Як про певний поворотний пункт своєї національної самоосвіти М. Грушевський згадував про те, що його батько придбав увесь комплект журналу "Киевская старина" за 1882 р., а також передплатив на 1883 р., "...тим зробив мені величезну приємність, і, може, не передбачаючи того, витичив дорогу моїм дальшим заняттям. Я з залассям розчитувався в сім річнику; з насолодою прочитав програмову статтю Антоновича: «Киев, его судьба и значение в XIV–XVI вв.», його «Київських війтів Ходиків», різні рецензії, костомаровські писання, особливо його рецензію на «Не судилось» Старицького. З сього часу я міг уже назвати себе заочним учеником їх. Дуже до серця промовили мені «Печерські антики» Лєскова з їх суто київським патріотизмом (між іншим, вони оповідали про батькового кузена Єфима Михайловича Ботвиновського, характеристичну і незвичайно симпатичну людину в сій галереї), і т. ін."[41].

Часопис "Киевская старина", хоч і який він був обмежений з політичного погляду, давав читачам загальне уявлення про тогочасний стан українського культурного життя, і це особливо цінувалося тими, хто жив далеко від батьківщини. Його автори, українські науковці М. Костомаров, В. Антонович, П. Житецький, Ор. Левицький, В. Науменко – "надали йому громадську українську марку, і ще перше ніж стати органом київської громади юридично (що сталося п'ять років пізніше), він уже з перших кроків своїх став таким органом фактично"; і хоч якою обережною і порівняно скромною була національна програма "Киевской старины" і старогромадівців, "вона вперше дала мені якийсь громадський світогляд, можна сказати – національно-політичну програму, котрої мені доти бракувало"[42]. Окрім інформативності, часопис мав змогу вже самим добором матеріалів виховувати читача, впливати на нього, а також цінувався як дискусійна трибуна. М. Грушевський у споминах писав про свою особливу прихильність саме до журналістики, дискусійної, полемічної літератури: "...в мені був якийсь природжений журналістичний, публіцистичний нерв"[43]. Ця риса виявилася вже у далекому 1885 р., коли у листі М. Грушевського читаємо: "От шкода, що в нас на Вкраїні нема вкраїнської часописі, без неї й письменство здаєцця не піде добре ніколи, як слід. Є такі річі, що їх не збагнеш белетристикою, тут треба перо публіцистичне. «Публіцистика, – каже Бернс, – це мідяні копійки», але без сих мідяних копієк з самими карбованцями не дуже таки добре"[44].

Тут ми наблизилися до ще одного джерельного масиву, не надто великого за обсягом, але багатого на інформацію з погляду нашої теми – це листи

[40] Там само. – С. 117–118.
[41] Там само. – С. 120.
[42] Там само.
[43] Там само. – С. 121.
[44] Листування Михайла Грушевського / Ред. Л. Винар; упоряд. Г. Бурлака. – К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. – Т. 1. – С. 37 (лист до І. С. Нечуя-Левицького від 26 (14) травня 1885 р.).

М. Грушевського-гімназиста. Намагаючись знайти собі наставника на ниві літературної майстерності, юнак у 1884 р. зініціював епістолярний діалог з І. С. Нечуєм-Левицьким; навіть уже сам цей факт свідчить про неординарність особистості молодого ентузіаста. Листи М. Грушевського переконують, що вже тоді, у віці 18–19 років, він вільно орієнтувався у світовій та українській літературах: асоціативні згадки сюжетів Діккенса, Андерсена, Доде, тематичні й жанрові паралелі з творами Успенського, Андерсена, цитування Шекспіра, Ґете, де Сталь (у тому числі й мовою оригіналу). Цікавими й несподіваними є міркування з приводу тогочасного становища української літератури, творів П. Куліша, М. Костомарова, Марка Вовчка, полеміка з поглядами відомого літературознавця М. Петрова.

Приблизно через півроку після початку листування цей гімназист, зберігаючи поштивий тон, нарівні веде діалог з відомим письменником. Гострий критичний розум і смілива оцінка літературного процесу особливо виразно виявилися у цитованому вище листі, де М. Грушевський, зокрема, висловлює подив, чому Нечуй після повістей "Причепа" і "Хмари" не звертається у своїх творах до тем з життя української інтелігенції. Адже саме її треба насамперед привернути до рідної культури, щоб в українській літературі був відображений увесь спектр суспільних проблем, а не лише селянське та міщанське життя. "Письменство наше українське мусить бути самостойним, а не якимсь прихвостнем письменства великоруського, як то вельми ласкаво дозволяють наші кацапські приятелі-публіцисти; а щоб буть єму самостойним, повинно буть воно цікавим для громади української, мусить давати їй живі, сучасні твори"[45]. Ці самі переконання він мав і у зрілому віці, лише формулював їх більш дипломатично, а головне – активно і плідно працював у багатьох напрямках, виявляючи неабиякі творчі, наукові, організаторські здібності у розбудові української гуманітаристики.

У розмові про українську лектуру Грушевського-гімназиста окремо варто сказати про читання і сприйняття творів Тараса Шевченка. Юнак добре знав твори і біографію Кобзаря, дуже високо цінував цього геніального українця, поета і громадянина. Ціла низка фактів свідчать про те, що Тарас Шевченко мав значний вплив на формування світогляду М. Грушевського. У щоденнику за 1883 р. він цитує "І день іде..." Т. Шевченка і як ремінісценцію пише свій чотиривірш "Минають дні, минають ночі..."[46]. У 1884 р. з'являється вірш "До Тараса", де автор говорить про магічну силу Шевченкової поезії, захоплюється її щирістю, філософською глибиною думки, переймається турботою про долю України.

Найбільше згадок про Шевченка, цитат з його поезії, звертання до його образів – у ранніх прозових творах М. Грушевського з життя інтелігенції, де йдеться про українське народництво. Наприклад, виразним маркером персонажа – свідомого українця – є портрет Шевченка на покуті помешкання (оповідання "Пан", повість "Чужі й свої"); маючи намір пропагувати українство, герой обов'язково бере з собою "Кобзар" для читання у колі знайомих ("Чужі й свої"). Такі факти справді були типовими для того часу, характерною ознакою певної групи національно свідомих людей. Підтвердження

[45] Там само.

[46] *Грушевський М.* Щоденник... // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 18.

цьому знаходимо у біографії самого М. Грушевського. Маємо на увазі його взаємини з молодою співачкою Оленою Павлівною Марковською. Знайомство з нею відбулося наприкінці 1885 р. під час гастролей у Тифлісі театральної трупи, у складі якої виступала ця актриса. Палкі почуття спонукали юнака до спроби пробудити національну свідомість етнічної українки: він намагався розмовляти з нею українською мовою, давав їй читати українські книжки, зокрема твори Ю. Федьковича, а Шевченків "Кобзар" подарував на згадку[47]. Дуже ймовірно, що при цьому М. Грушевський взорувався на героя повісті І. Нечуя-Левицького "Хмари", де закоханий Павло Радюк дарує "Кобзар" хуторянці Галі на знак особливої приязні, прагнення до духовної близькості, – адже І. Нечуй був виразником настроїв української інтелігенції 1870-х – 1880-х років. Як згадував про це М. Грушевський, "...він став на сей час не тільки моїм найулюбленішим письменником, але й ідеологічним провідником і учителем..."[48].

У тексті згаданої повісті М. Грушевського "Чужі й свої" творам Т. Шевченка належить особливе місце. На поезії з "Кобзаря" покладено кілька функцій: і проникливого ліризму, і закличного гасла, і філософського узагальнення. Тут набуває нового розвитку сюжетний хід, коли юнак, симпатизуючи дівчині, читає їй "Кобзаря". Читання геніальної поезії має на меті духовно зблизити людей, порідніти насамперед їхні світоглядні позиції, адже без цього, на глибоке переконання М. Грушевського, неможливе щире кохання. Головний герой твору студент Іван Комашинський обирає для читання ліричні перлини Т. Шевченка: "Ой, сама я, сама...", "І широкую долину...", "Садок вишневий коло хати...", а потім – "Перебендю". У цьому епізоді Шевченкова поезія є пробним каменем для оцінки особистості, вияву її глибинних, основних рис. Згодом, коли Комашинський згадуватиме історію свого кохання, підсумок буде підведено також Шевченковими словами: "Та що з того? Не побрались, Розійшлися, мов не знались" ("І широкую долину...").

Основна ідея повісті найвиразніше звучить у фіналі. Головний герой з занепокоєнням міркує про небезпеку "українофільських лицедій", захоплення зовнішнім, етнографічним українством. У цю мить його погляд падає на скульптурний бюст Шевченка, і згадуються Кобзареві рядки:

"Недавно я поза Уралом
Блукав і Господа благав,
Щоб наше слово не вмирало..." ("Марку Вовчку").

Знову, як і раніше у власних віршах, М. Грушевський вустами свого героя звертається до Шевченка як до найвищого судді. Тарасові слова звучать як пересторога, як заклик до дії, і саме завдяки їм фінал повісті набуває афористичного, піднесеного звучання.

На момент закінчення гімназії Михайло Грушевський був уже сформованою особистістю, й одним з головних впливових факторів у процесі становлення і розвитку майбутнього Великого українця стала книжка. З надзвичайно широкого діапазону його лектури беруть початок суспільні погляди, громадські переконання, естетичні смаки. Згодом, під час навчання в

[47] *Його ж.* Спомини // Київ. – 1992. – № 2. – С. 124.
[48] Там само // Київ. – 1988. – № 9. – С. 124.

університеті, юнак мав змогу активно на практиці перевіряти здобуту з книжок інформацію. Не раз ця перевірка життям була досить болючою, проте творче начало і велика патріотична мета дали змогу М. Грушевському повною мірою скористатися з міцної бази, закладеної в гімназійні роки за допомогою широкого кола читання.

Галина Бурлака (Київ). **Лектура Михайла Грушевського доуніверситетських часів.**

На підставі щоденникових, епістолярних та інших джерел авторка спробувала з'ясувати, які книжки читав М. С. Грушевський до 1886 р. Широке коло його читання мало суттєвий вплив на формування і становлення цієї непересічної особистості.

Ключові слова: художня література, класична гімназія, виховання, самоосвіта.

Галина Бурлака (Киев). **Круг чтения Михаила Грушевского в доуниверситетский период.**

На основании дневниковых, эпистолярных и других источников автор попыталась выяснить, какие книги читал М. С. Грушевский до 1886 г. Широкий круг его чтения существенно повлиял на формирование и становление этой незаурядной личности.

Ключевые слова: художественная литература, классическая гимназия, воспитание, самообразование.

Halyna Burlaka (Kyiv). **Books that Mykhailo Hrushevsky Read before Entering University.**

Based on a study of diaries, epistolary and other sources the author makes an attempt to understand which books Hrushevsky had already read prior to his entrance into university in 1886. The wide range of his readings at this time became a significant influence in the formation and development of this remarkable figure.

Key words: literature, classical gymnasium education, self-education.

Валерій СТАРКОВ (*Київ*)

ФОРМУВАННЯ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ВИВЧЕННЯ ТРАДИЦІЙНОЇ ІГРОВОЇ КУЛЬТУРИ ЛЮДНОСТІ УКРАЇНИ: КІНЕЦЬ 1910-х – ПОЧАТОК 1930-х РОКІВ

Ми вже зазначали суттєве зменшення публікацій джерельного характеру стосовно вивчення ігрової культури на початку XX ст. Насамперед це пояснюється певним занепадом традиційної культури і її висвітлення в науковій літературі[1]. Проте публікації описів ігор і розваг не припинялись, і джерельна база вивчення традиційної ігрової культури українців розширювалась, хоча й не так активно, як у другій половині XIX ст. Опубліковані збірки описів ігор на початку XX ст. доволі нечисленні (П. П[2]., Леся Українка[3]) і не є обширними. Невеликі збірки ігор та розваг можна віднайти і в окремих етнографічних описах (В. Бабенко[4], В. Камінський[5]). Окремо відзначимо праці З. Кузелі про "ігри при мерці", який проаналізував у них джерельну базу цього явища. Ці праці і донині є взірцевими щодо висвітлення ігрового складника поховальної обрядовості українців[6].

Незважаючи на буремні соціально-економічні події другої половини 1910-х років, публікації на етнографічну тематику не дуже часто, але з'являлись. Зазначимо, що розглянуті нами нижче описи Ф. Коломийченка[7] та кореспондентів М. Дикарева[8] у "Матеріалах до української етнології", як і В. Кравченка в його "Етнографічних матеріалах"[9], належать до початку 1910-х років, тобто до періоду початку великих соціальних потрясінь як у

[1] *Старков В*. Формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури населення України: початок XX ст. (у друці).

[2] *П. П*. Некоторые детские игры в Маяках, Херсонской губ. // Киевская старина. – 1902. – № 9. – С. 401–407.

[3] *Українка Леся*. Дитячі гри, пісні й казки // *Українка Леся*. Зібр. тв.: У 12 т. – К., 1977. – Т. 9: Записи народної творчості. Пісні, записані з голосу Лесі Українки. – С. 99–121.

[4] *Бабенко В*. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского Края. – Екатеринослав, 1905. – IV+144 с.

[5] *Каминский В*. Праздник Пасхи в селе Косареве, Дубенского уезда, Волынской губернии // Киевская старина. – 1906. – № 3–4. – С. 299–320.

[6] *Кузеля З*. Посіжинє і забави при мерци // Записки НТШ. – Львів, 1914. – Т. 121. – С. 173–224; 1915. – Т. 122. – С. 103–160; *його ж*. Українські похоронні звичаї й обряди в етнографічній літературі // Етнографічний збірник. – Львів, 1912. – Т. 31–32. – С. 133–202.

[7] *Коломийченко Хв*. Сільські забави в Чернігівщині // Матеріали до української етнології / Вид. Етнографічна комісія НТШ. – Львів, 1918. – Т. XVIII. – С. 123–141.

[8] Збірки сільської молодіжі на Україні. З паперів Митр[офана] Дикарева // Там само. – С. 170–275.

[9] *Кравченко В*. Звичаї в селі Забрідді та по деяких інших недалеких від цього села місцевостях Житомирського повіту на Волині. – Житомир, 1920. – 160 с.

Європі, так і в Російській імперії. Та все ж вони були опубліковані у 1918–1920 рр. у Львові та Житомирі.

У XVIII томі "Матеріалів до української етнології" за редакцією В. Гнатюка, виданих у Львові 1918 р., опубліковано матеріал Ф. Коломийченка "Сільські забави в Чернігівщині". Самі записи провадились 1913 р. в селі Прохорах Борзенського повіту на Чернігівщині від Марії Коломийченкової, 56-ти років. За свого дівування вона була на селі найкращою співачкою та танцюристкою. На час запису пам'ять її збереглась дуже добре. Хоч більшість ігор за часів запису у Прохорах ті ж самі, але ж наведені записи пристосовані до середини вісімдесятих років XIX ст.[10]. Упорядником виділені такі групи ігор та розваг: "дівочі іграшки, потім парубоцькі розваги і нарешті спільні"[11].

І. Діточі ігри: [1] "Кукли", [2] "Кремяхи", [3] "Цюрка", [4] "Плигунка", [5] "Гуси".

У "Матеріалах…" наведено докладні описи цих ігор, і ми тут відзначимо тільки деякі основні моменти. "У кукли" грають тільки дівчата до 10–12 літ. Грають протягом цілого року. "Грати в кукли" часто збираються до купи чимало дівчат; в такому разі одночасно робиться кілька "кукол". Зимою, коли холодно, в "кукли" діти граються на печі.

У "кремяхи" грають малі дівчата, але звичайно весною, до того часу, як ячмінь починає викидати колос. Всі сідають у кружок (іноді душ 10), потім одна дівчина підкидає всі (шість) крем'яхи і старається зловити кілька з них на перевернуту вниз долонею руку і т.д.

У "цюрку" грають переважно хлопці навесні, влітку, восени і в селі, і пасучи в полі. Поділяються на дві рівносильні частини: одна з них зостається в городі "бити", а друга йде в поле "пасти", "одбивати". Вимірюються, кому починати, і грають.

У "плигунку" більше грають хлопці, ніж дівчата, грають до 14-ти років – від весни до осені. Сама плигунка – лозина на півтора аршина. Гурт хлопців сідає в ряд; перед ними на 10–16 ступнів на землі упоперек до них лежить довша лозина, котру треба "побити".

У "гусей" гуляють хлопці та дівчата до 14-ти років весною, до Петрівки. Гурт дітей поділяється на "гусей", "вовка" і "пастуха". Після вербального перегукування "гуска" біжить до "пастуха", а "вовк" ловить її. Коли зловить, він переходить до "пастуха", а зловлена "гуска" стає "вовком". Коли "вовк" не піймає ні однієї "гуски", він йде у поле "пасти", а колишній "пастух" стає "гускою"[12].

ІІ. Парубочі ігри та бійки: [6] "Булка", [7] "Кулачки", [8] "Спіжки", [9] "Ховзанка", [10] "Качальня", [11] "Гилка", [12] "Бійки", [13] "Музика".

У "булки" починають грати, як тільки замерзне вода, і грають до самої весни. Місце для "булки" – це якийсь майдан або широка вулиця в селі, а то поле чи болото. "Булка" – дерев'яна куля вагою півтора фунта, а кийки у кожного гравця – свої. Кожна з двох рівносильних команд намагається перебити "булку" у "город" супротивника.

---

[10] *Коломийченко Хв*. Сільські забави в Чернігівщині. – С. 123–124.
[11] Там само. – С. 124.
[12] Там само. – С. 124–128.

“Навкулачки” б’ються теж зимою і на таких же місцях, що і в “булку”. Дві рівносильні половини, а де-не-де – куток на куток, б’ються, іноді і спіжками (сніжками) і палицями.

У “спіжки” грають на зразок “булки” або “кулачки”. Грають не тільки парубки, а й підлітки, чоловіки. Дівчата коли й грають, то окремо од хлопців; але це гра не дівоча і буває дуже жорстока. “Ховзанка” (“ковзанка”) і “качальня” (“крутілка”) – відомі загальноукраїнські розваги, переважно для парубків.

У “гилку” грають і чоловіки, і хлопці. Гравці поділяються на дві половини і розходяться на 50–100 ступнів. “Городяни” “видають” (“гилкою” вибивають у “поле”) м’яча, а “пастухи” “пасуть” його, ловлять.

Ритуальні та обумовлені бійки парубків, в основному через дівчат, бувають дуже жорстокими [13].

ІІІ. Спільні забави: [14] “Село”, [15] “Танка”, [16] “Колодує”, [17] “Досвітки”, [18] “Складка”, [19] “Весною”, [20] “Хрещик”, [21] “Колиска”, [22] “Русалки”.

Майже всі ці спільні забави пов’язані із відносинами статей на святах на сільському майдані біля церкви (“село”), на “вулиці” та “кутках” (“танка”, “колодує”) “досвітках” і “складках”. Колиски, дерев’яні або з вірьовок, робляться парубками навесні і стоять ціле літо, часто стаючи головним місцем щовечірніх гулянок куткової молоді. В цій групі забав єдиною повноправною грою виступає “хрещик”: у рухливому режимі гравці – “пани” парами намагаються уникнути бути зловленими “гробами”, двома окремими гравцями[14].

[IV. Спільні забави] зі співами: [23] “Веснянка”, [24] “Перепелка”, [25] “Плетениця”, [26] “Ніч перед купальним Іваном”, [27] “На вербі”, [28] “Під час жнив”[15].

У цій групі забав зібрані відомі обрядові дійства з ігровими елементами, які особливо виявляються у веснянках як до, так і під час Великодніх свят. На перший день свят самі дівчата водять по селу “перепілку”. Гра складається з того, що вони, побравшись за руки, проходять “через ворота”, які роблять дві передні дівки, що піднімають руки і попід ними пропускають усю “перепілку”, співаючи про цьому відповідних пісень. “Плетеницю” водять у кожному “кутку” окремо. Плетуться так: передня дівчина піднімає ліву руку на ліве плече, а та, що стоїть іззаду за нею, бере цю руку, а ліву піднімає до лівого плеча; ідуть і співають[16].

Інші матеріали з цього села від того ж інформатора в той же час (“Різдвяні обряди і звичаї в Чернігівщині”)[17] та повідомлення Олекси Ріпецького (“Парубочі й дівочі звичаї”) з села Андріяшівки Лохвицького повіту на Полтавщині, записані у грудні 1917 р. від Гаврила Бараника[18], носять майже виключно обрядовий характер з окремими ігровими елементами (різні способи ворожіння, ритуальні розваги тощо). Докладно описано лише підготовку,

---

[13] Там само. – С. 128–130.

[14] Там само. – С. 130–135.

[15] Пагінація ігор наша.

[16] Там само. – С. 135–141.

[17] *Коломийченко Хв*. Різдвяні обряди і звичаї в Чернігівщині // Матеріали до української етнології. – Львів, 1918. – Т. XVIII. – С. 142–154.

[18] *Ріпецький О.* Парубочі й дівочі звичаї // Там само. – С. 155–169.

виготовлення колисок (гойдалок), а також їх використання. Такі гойдалки ставлять на кожному кутку. Роблять їх "не тільки парубки для себе, а й для дівчат, а також і менші парубчаки для таких самих дівчат, як самі. Очевидно, що в більших парубків і колиски будуть більші; а в менших – менші. Але на одну форму і на один кшталт"[19]. Колихатися починали у великодню неділю.

У тому ж числі "Матеріалів" за редакцією Володимира Гнатюка опубліковано матеріали з паперів Митрофана Дикарева про збірки сільської молоді в Україні[20]. Малознаний і нині український етнограф та філолог Митрофан Дикарів залишив по собі значну наукову спадщину. Ми вже говорили про складну долю його архіву та бібліотеки, які він заповідав Науковому товариству ім. Шевченка у Львові[21], на що першими звернули увагу Іван Франко[22] та Володимир Гнатюк[23]. Вони піддали праці М. Дикарева серйозній науковій критиці, відзначивши про цьому його безсумнівні заслуги у вивченні української етнографії.

Ми вже звертались до теми вивчення М. Дикаревим традиційної культури української людності і, зокрема, ігрової[24]. Він вивчав культуру і побут українців Воронежчини та Кубані (куди переїхав влітку 1893 р.), і значне місце в його творчій спадщині посідають етнографічні праці, присвячені, в основному, календарній обрядовості[25].

Окрім елементів ігрової культури, які постійно згадуються в календарній обрядовості (ігрові драматичні дійства: водіння кози, ведмедя, кобили, машкарад; веснянки; танці; різні розваги тощо) (див.: "Велыкдень на Украйне и Черномории…" та "Народний календар Валуйського повіту…"), у "Різдвяних святках…" докладно описано зимові ігри дорослих і дітей. Це – у свинки, у цурки, у сніжки, у боротьбу, катання на санках, крижинах, кониках (лижах), різних гойдалках тощо. Митрофан Дикарів постійно цікавився різними аспектами ігрової культури українців, про що свідчить його епістолярна спадщина. Відомості про це містяться в його листах до Федора Вовка, Бориса Грінченка та інших визначних діячів української культури. Так, у листі до

---

[19] Там само. – С. 168.

[20] Збірки сільської молодіжі на Україні. – С. 170–275.

[21] *Старков В.* Особовий архів Володимира Гнатюка та його роль у дослідженні ігрової культури українців // Архіви України. – 2001. – № 3. – С. 165–166.

[22] *Франко І.* Передмова // Посмертні писання Митрофана Дикарева з поля фольклору та мітольогії: Зб. Філологічної секції Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1903. – Т. 6. – С. V–XII.

[23] *Г[натюк] В.* [Передмова] // Збірки сільської молодіжі на Україні. – С. 170–173

[24] *Старков В.* Митрофан Дикарів. Історіографія життя і творчості // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці, 2000. – С. 50; *його ж.* Ігрова культура українців у творчій спадщині Митрофана Дикарева // Матер. міжнар. наук.-практ. читань, присвячених пам'яті українського фольклориста Михайла Пазяка "Українське народознавство: Стан і перспективи розвитку на зламі віків". – К., 2000. – С. 262–263.

[25] *Дикарев М.* Отрывки из малороссийского календаря: I. Рождественские святки. II. Масленица. III. Великий пост // Кубанские областные ведомости. – 1895. – № 1, 3, 5, 30, 60, а також: Зоря. – 1895. – № 4. – С. 75–76; № 6. – С. 111–113; *його ж.* Різдвяні святки в станиці Павлівській Єйського відділу на Чорноморії // Етнографічний збірник. – Львів, 1895. – Т. 1. – С. 1–24; *його ж.* Велыкдень на Украйне и Черномории (Отрывки из народного календаря) // Кубанские областные ведомости. – 1897. – № 84; *його ж.* Народний календар Валуйського повіту (Борисівської волости) у Вороніжчині // Матеріяли до українсько-руської етнології. – 1905. – Т. 6. – С. 114–204.

Вовка від 3 жовтня (за старим стилем) 1899 р. він писав, що назбирав багато матеріалів з дитячого життя, в т. ч. і про дитячі ігри та розваги (Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. 1. – № 2226). У цьому ж листі зазначено, що він передбачав видати свої етнографічні матеріали, додаючи до вже відомих етнографічних програм свої питання "з дитячих забавок, ігор, виховування дитини з фізичного і духовного боку" (Там само. – № 2212).

Митрофан Дикарів був добре обізнаний із сучасною йому етнографічною літературою, про що свідчить лист до Федора Вовка від 16 серпня 1894 р., де на запит останнього він переповідає докладну бібліографію етнографічної літератури рідної йому Воронежчини. В той же час у листах згадуються праці, присвячені українським народним іграм, зокрема відома збірка дитячих ігор з Куп'янського повіту Харківщини Петра Іванова, яка була видана 1890 р.[26], ігрові розділи праць Павла Чубинського[27] та інших авторів.

Саме з двох, не дуже великих за розмірами, регіонів, з українських повітів Воронежчини (переважна частина) та Кубані подавав, за допомогою своїх численних кореспондентів, етнографічні матеріали Митрофан Дикарів. Зайвий раз ми можемо у цьому пересвідчитись, якщо уважніше розглянемо у XVIII томі "Матеріалів до української етнології", які видані у Львові 1918 р. і упорядковані В. Гнатюком, опубліковані матеріали з паперів Митрофана Дикарева про збірки сільської молоді в Україні[28]. Нагадаємо, що це остання, видана посмертно, велика праця вченого. У вступному слові В. Гнатюка згадано коротку історію архіву М. Дикарева, показано відмінності у проведенні збірок молоді в Галичині та Буковині та "за кордоном", тобто у "великій Україні". В. Гнатюк вказує на від'ємні риси східноукраїнських вечорниць і зазначає, "що їх не легко усунути", але не доведено, що не можна "зреформувати, перемінивши їх приміром у формальні організації молодіжі (в роді «Січей»), в яких можна би плекати музику, спів, танці, … гімнастику, уряджувати гри, забави…"[29].

Наведений численний пісенний матеріал на "вулицях", на вечорницях, цих громадських дійствах, де переважно зароджувались стосунки представників обох статей, свідчить про суто українське населення. Хлопці та дівчата "співають більше про любов, найбільш приспівки… і співають тут різні укоризні пісні дівчата на хлопців, а хлопці на дівчат"[30].

У матеріалах наведено численні записи кореспондентів М. Дикарева, як бачимо, практично тільки з Валуйського, Богучарського та Острогозького повітів. У цих повідомленнях згадуються як безпосередні ігри молоді, так і багато ігрових елементів календарної обрядовості. Наприклад, у Тишанці Валуйського повіту: "На вулицю виходять що дня од великодних святків аж

[26] *Иванов П.* Игры крестьянских детей в Купянском уезде // Сборник Харьковского исторического общества. – 1890. – Т. 2. – С. 4–81.

[27] *Чубинский П. П.* Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной императорским Русским Географическим Обществом. – СПб., 1872–1878. – Т. I–VII. Особливо відзначимо в ігровому аспекті том III "Народный дневник: календарь народных обычаев и обрядов с соответствующими песнями: колядки, щедривки и богатый вечер" (С. 32–108) та том IV "Обряды: родины, крестины, свадьба, похороны" (С. 32–51).

[28] Збірки сільської молодіжі на Україні. – С. 170–275.

[29] Там само. – С. 172.

[30] Там само. – С. 210–224.

поки на вичорниці стануть ходить, до Семина (Семена. – *В. С.*). Виходять хлопці і дівчата, співають пісні, грають у скрипки, балабайки, скачуть. У піст гуляють *в робака*, *у ворона*, *у лунька*, *у хрещика*, *у заюшки*, *у мняча* (м'яча. – *В. С.*) (і після празника), *в рай і пекло*, *у котика*, *у горобчика*, *у масличка*, *у стовпа* (великі грають), *у редьку* (великі і малі самі собі); з весни: *у креймашки*, *орішки* (малі), *у гуси* (малі); коли попадуть: *у латки*, *кузьмірки*, *панаса*, *дрібушечки* (малі); на масниці з усеїдної неділі що дня *козла водять*, на великодних святках *просо сіють*"[31]. У слободі Попасній Богучарського повіту "грають парубки та дівки *у козла*, *у крамаря*, *у горішки*, *у ширлая*, *у сракача*". Згадуються *кулачки*[32]. У тій же слободі є й інші розваги: "молодьож на святках робить *релі*, хитаєтьця, а на Різдвяні святки *крутілку*. Коляку забивають у землю і надівають (із мельниці де нибудь візьмуть) стару сімірню і туда закладають два davручки, один коротчий, а один довший; на довший привязують санки, а за коротший крутять. Так крутитьця, що як стоятимеш на дорозі, так не вспіїш ізскочить з дороги; а як упаде із санок, так котитьця сажень на десять. … А парубки *навкулачки грають*, каши на кашу, або край на край, хто подужа. Або *борятьця*: хто подужа, то самий сильніший"[33].

Докладно описано низку ігор у повітовому містечку Валуйках, у яких "молодьожі буде около двох сотинь"[34]. Зимою, у святкові дні багато городян гуляють на льоду на річці Валуї. Катаються *на санях*, хлопці та учні – *на ковзанах*. "На вичорах кроми танців та пісень нима нічого, а на собраніях після скаканя гуляють *у карти*, при цім співають, потім гуляють *у панаса*"[35]. Далі йдуть докладні описи хатніх ігор "*у панаса*", "*у сусіда*", "*у судьби*", "*у жута*" та деякі інші[36]. Ці записи з Валуйків та Валуйського повіту – Павла Тарасевського від 1895 р. Він зазначає, що у Валуйках "на вулицях ніяких ігрищ нима, бо і моди нима, а може потому, шо тут запрет на улицах бізчинствувать. Тут *у мняча*, *в шара*, *в цурки* і *кузмірки* ни гуляють ніхто, ні дівчата, ні хлопці. А коли хто охотний до гулянки, то гуляють *у кеглі* в саду і там бируть 5 коп. од партії. А то так на *біліарт* у трактирі і в карт гуляють, і все на гроші"[37].

На вечорницях у слободі Попасній "дівки шиють, а парубки грають *у карти*, попрограють гроші, обідці, хрестики". Популярні *вербальні ігри* на загадки та задачки тощо[38]. Гра у "сліпці" по суті той же "панас" (опис)[39], у т. ч. і в Борисівці[40].

Обрядові ігри такі: "*у козла*" (Попасна; Тишанка, Борисівка)[41], на Великдень – "*просо*" (Грушівка) (опис)[42], "*у журавля*" (Борисівка) (опис)[43].

---

[31] Там само. – С. 182.
[32] Там само. – С. 188.
[33] Там само. – С. 190–191.
[34] Там само. – С. 193.
[35] Там само. – С. 194.
[36] Там само. – С. 194–199.
[37] Там само. – С. 199.
[38] Там само. – С. 201–203
[39] Там само. – С. 227. У даному повідомленні ми опустили деякі, іноді дуже цікаві описи ігор, щоб не перевантажувати текст.
[40] Там само. – С. 235.
[41] Там само. – С. 206, 224, 225.
[42] Там само. – С. 224.
[43] Там само. – С. 235.

Окрім “весняного” “проса” дівчата з піснями грають “*у козиря*” (опис), яка нагадує відомого по всій Україні “*короля*” та у “*другого короля*” (опис) (хутір Козка Острогозького повіту)[44].

Про гру у карти треба сказати особливо, бо у другій половині XIX ст. вона значно поширилась на теренах України, про що говорять і джерела (С. Ісаєвич, В. Ястребов, В. Милорадович)[45]. У цій збірці гра у карти неодноразово згадана кореспондентами М. Дикарева як у містечку (Валуйки), так і в селах і слободах (Попасна, Борисівка)[46]. При описі гри у карти в слободі Борисівці перераховані такі картярські ігри: “*… у свого козиря*, *в дурачка* – в одного козиря (здають усі карти), *у хвиля*, *у кобили*, *у шустя* (роздають карти і починають мінятьця і викидать пари: у кого останицьця ця карта, той дурак), *у невіри*, *у п’яниці*, *у короля*, *у мельника*, *у парів* (у п’ять карт дурачок)”[47].

Зазначимо, що у такому невеликому, навіть локальному, територіальному просторі, на східному кордоні українських етнічних земель, були поширені загальновідомі і відзначені іншими джерелами українські ігри (*у ворона*, *у гуси*, *у хрещика*, *у заюшки*, *в рай і пекло*, *у креймашки*, *кузьмірки*, *панаса*, *дрібушечки*, *навкулачки, релі*, *крутілка* тощо) та обряди з ігровими елементами (*козла водити*, *просо сіяти* тощо).

Слід зазначити, що в опублікованих записах кінця XIX ст. Павла Тарасевського, одного з головних інформаторів М. Дикарева, проступає різниця між тогочасною сільською і міською ігровими культурами. Адміністративними заходами з вулиць міст і містечок прибирались такі відомі традиційні рухливі ігри, як різноманітні “*цурки*”, які гралися виключно на свіжому повітрі і потребували простору, численні ігри у м’яча, різні види рухливого “*квача*”, в т. ч. і “*кузьмірки*”; таким чином вибудовувались штучні кордони поширенню цих ігор. Натомість це сприяло розвитку у містах і містечках хатніх ігор на кшталт ігор “*у сусіда*”, “*у судьби*” “*у лото*”[48] тощо із значним вербальним елементом, а також поширенню новітніх ігор (*кеглі*, *більярд* тощо).

Незважаючи на деякий відмінний характер самих “вулиць”, “вечорниць” та “досвіток” у різних регіонах України, що зазначав В. Гнатюк, *ігри та ігровий елемент молодіжної обрядовості*, навіть у такому віддаленому, локальному, районі української етнічної спільності як переважно українські повіти Воронежчини, носили, як упевнено показав Митрофан Дикарів, загальноукраїнський характер, що зайвий раз підкреслює культурну єдність українського етнічного простору кінця XIX ст.

Наступна публікація джерел вивчення ігрової культури належить до 1920 р.: у своїх “Етнографічних матеріалах” Василь Кравченко навів і низку описів ігор із Житомирського повіту (с. Гардишівка) , записаних на рубежі 1912–1913 рр. Це такі ігри: 1. “Гра у квочки”, 2. “У баби”, 3. “У березі”, 4. “У шила”, 5. “У суки”, 6. “У города”, 7. “У гілки”, 8. “У горака”, 9. “У коня”,

---

[44] Там само. – С. 227.

[45] *Старков В*. Джерела про побутування карт у дозвіллі населення України у XVII–XIX ст. // Університет. – 2012. – № 2. – С. 20–26.

[46] Збірки сільської молодіжі на Україні. – С. 194, 201, 205–208.

[47] Там само. – С. 208.

[48] Там само. – С. 205.

10. "С кулака гулять", 11. "У краски", 12. "У вовка", 13. "У бобра", 14. "В л'ишки", 15. "В кота", 16. "У каші", 17. "В свині".

Житомирське видання включає в себе "класичний" набір значної частини поширених українських ігор, відзначений джерелами XIX ст. Це і ігри для малечі ("*у квочки*", "*у вовка*" (аналог гри "у гуси")), і найбільш розповсюджені "довга лоза" (у В. Кравченка – "*у березі*"), "у панаса" (своєрідні жмурки "*у баби*"), "у хованки" ("*у бобра*"), "у коня" ("*у коня*", в т. ч. і з м'ячем ("*у каші*")), "у квача" (своєрідний навздогін з "городом" ("*у города*")), "у цурки" (своєрідна цурка з м'ячем ("*у горака*")), "гилка" ("*у гилки*"), рухливі пастуші ігри підлітків із свитами ("*у шила*", "*у суки*") чи іншими речами (аналог "у свинки" чи "у шара" – "*в свині*"), ігри у ножика ("*с кулака гулять*", "*в кота*"), "у креймахи" ("*в л'ишки*"). Є і вербальна гра "*у краски*".

Бачимо численні зміни назв ігор, незважаючи на ту ж саму суть гри. Звичайне пояснення – певні зміни однакових ігор у часі й у просторі; при однакових діях у різних місцевостях та ж сама гра, звичайно ж, із регіональними особливостями, мала різні назви: "у гуси" – аналог "*у вовка*", "у хованки" – "*у бобра*", "у креймахи" – "*в л'ишки*" тощо.

Українізація 1920-х – 1930-х – тимчасова політика ВКП(б) в радянській Україні, що мала загальну назву коренізація – здійснювалась з 1920-х до початку 1930-х років ЦК КП(б)У й урядом УРСР з метою зміцнення радянської влади в Україні засобами поступок у вигляді запровадження української мови в школі, пресі й інших ділянках культурного життя. В цих умовах, на основі української етнологічної наукової школи, яка сформувалась, починаючи з другої половини XIX ст., настав нетривалий період розвитку української етнографії. У 1920–1925 рр. були створені основні етнографічні центри в системі Всеукраїнської академії наук (ВУАН). До провідних етнографічних осередків належали Етнографічна комісія ВУАН (1921–1933) під головуванням академіка Андрія Лободи, Музей (а згодом Кабінет) антропології та етнології ім. Федора Вовка (1921–1924), Кабінет примітивної культури кафедри історії України (1925–1933) під керівництвом Михайла Грушевського та деякі інші (Кабінет музичної етнографії, Краєзнавча комісія, Етнографічне товариство тощо). Етнографічна комісія видавала "Етнографічний вісник" (К., 1925–1932. – Кн. 1–10) та "Бюлетень" (К., 1926–1930. – № 1–16).

На жаль, термін тимчасового піднесення української етнографії був дуже коротким, і це не сприяло значному зростанню чисельності "ігрових" публікацій. Окрім обширної публікації Леоніли (Ніни) Заглади "Побут селянської дитини. Матеріали до монографії с. Старосілля", де є великий розділ "Дитячі забави і забавки" з описом багатьох ігор[49], можемо навести лише декілька публікацій.

Це збірка дитячих ігор з піснями Василя Верховинця "Весняночка" (1923), де наведено ігрові танцювальні сюжети[50], яка вийшла слідом за "Теорією українського народного танцю" (1919) – першим в Україні ґрунтовним дослідженням характеру і принципу побудови української народної

[49] *Заглада Н*. Побут селянської дитини: Матеріали до монографії с. Старосілля. – К., 1929. – 220 с.

[50] *Верховинець В*. Весняночка: Ігри з піснями для дітей дошкільного віку та молодших школярів. – Харків, 1923 (3-є вид. – К., 1969. – Вип. 1. – 124 с.).

хореографії[51]. У передмові до "Теорії…" В. Верховинець відзначав зв'язок пісенної та танцювальної культури з ігровою в контексті загальної традиційної культури українців, те, що "деякі пісні, особливо обрядові, веснянки, купальські та весільні, які початком своїм сягають сивої давнини, збереглися з іграми, танцями і хороводами. Це наводить на думку, що всякі ігри й танці наш народ водив спершу під пісню. Інструмент як чинник, що підтримує ритм танцю, увійшов у вжиток пізніше". Тут-таки В. Верховинець наводить перелік танців, які користуються найбільшою популярністю в Україні: насамперед "гопак", а також крім нього, в різних місцевостях, "козачок", "тропак", "Ґандзя", "бондарівна", "чумак", "чабарашка", "Ганна", "Роман", "раки", "рибка", "Василиха", "Тетяна", "Сидір", "шевчик", "сучок", "дрібушка" і багато інших[52].

Працю про свято Купала на Волинському Поліссі опублікував В'ячеслав Камінський, який розробляв цю тему вже давно[53]. У матеріалі досліджено витоки свята, підготовку до нього, етапи та сам хід дійства, в якому багато ігрових елементів (хороводні та рухливі, з біганням, ігри, стрибання через багаття, ворожильні сюжети тощо)[54].

Значний внесок у джерельну спадщину ігрової культури українців внесла вищезгадана праця Н. Заглади. У передмові, підписаній 1 грудня 1928 р., вона пише про переваги стаціонарного дослідження сільського поселення, яке було розпочате ще 1922 р. У "вступних увагах" відзначається важливість і потреба досліджувати дитячий побут нарівні з побутом дорослої людини. Відштовхуючись від напрацювань попередників (Є. Покровський, М. Сумцов, Хв. Вовк, З. Кузеля та ін), Н. Заглада розглянула життя дітей окремого поселення (с. Старосілля на Дніпрі, Київщина) в контексті суспільного життя громади. Найбільша увага була приділена групі дітей у віці від 3-х до 14-ти років. Розглядаючи місцеву дитячу субкультуру взагалі, дитячі забави та забавки, ігри та інші способи розважитися, виділені в окрему галузь, дослідниця відзначила, що діти "бавляться, коли тільки трапляється для цього нагода: в хаті, на вулиці, в полі та в лісі, здебільшого тоді, коли пасуть худобу. Сюди належать усі ці забави, що відбивають важливі події селянського родинного та громадського і, навіть, релігійного життя (забави в тата й маму, в родини, хрестини, весілля, похорон). Далі – забави, що наслідують хліборобську працю; дитячі цяцьки; музичні інструменти (сопілки, труби, гуркалки тощо). Надто діти знають ще инші способи розважатися (гойдалки, санки, катання тощо). … забави і гри мають не абияке значіння в вихованні молодого покоління, але студіювати їх треба в зв'язку з иншими з'явищами дитячого життя, бо тільки тоді можна зрозуміти їх певну ролю й значіння"[55]. Надалі Н. Заглада наводить багато паралелей до розваг українських дітей із всесвітньої етнографії[56], а ігри старосільських дітей розбиває, тобто класифікує, на такі групи:

---

[51] *Його ж.* Теорія українського народного танцю. – К., 1919. (5-е вид. – К., 1990. – 152 с.).

[52] Там само. – С. 7.

[53] *Каминский В.* Праздник Пасхи в селе Косареве...

[54] *Його ж.* Свято Купала на Волинському Поліссі // Етнографічний вісник. – 1927. – Кн. 5. – С. 11–23.

[55] *Заглада Н.* Побут селянської дитини. – С. 29.

[56] Там само. – С. 61–65.

1. Ігри, що в них згадується про тварин: “у ворони”, “у гусей”, “у зайців”, “у козла”, “у перепілки” та “в сороки”.

2. Ігри, що в них вживають кийків: “у гльога”, “у дарунка”, “у дула”, “у ковіньки” (з м’ячем), “у койструбки”, “у сліпака” (з яйцем).

3. Ігри з іншим приладдям: “у жута”, “у кавуна”, “у крамара”, “у неба”, “у ножа” та “у піжмурки”[57].

У виданні докладно описані такі дитячі ігри, забави та забавки: “– 1. Забави, що відбивають важливі події селянського родинного життя: а) хрестини, б) весілля, в) похорони. – 2. Забави, що наслідують хліборобську працю. – 3. Діти будують хати. – 4. Діти роблять собі забавки (цяцьки): 1. тарадайки; 2. візочки: а) візочок на двох коліщатках, б) возик на чотирьох коліщатках; 3. водяний млинок; 4. дзиґи; 5. забавки з огірків; 6. церкви та пароплави; 7. млинок з гусячого пера; 8. кукли; 9. панянки. – 5. Дитячі музичні інструменти: 1. пискавка; 2. пискун з жита; 3. дудка (з ошиляги); 4. дудка з гарбузиння; 5. дудка з гусячого пера; 6. свисток; 7. цюрок; 9. пердун; 10. пірина з очерету; 11. гуркалка; 12. жухалки; 13. тиркалка. – Дитячі гри: 1. у ворони, 2. у вуха, 3. у гусей, 4. у гльога, 5. у дарунка, 6. у довгої лози, 7. у дула, 8. у жута, 9. у зайців, 10. у ковіньки, 11. у кавуна, 12. у козла, 13. у койструбки, 14. у крамора або у Воврама, 15. у неба, 16. у ножа, 17. у палочки, 18. у перепілки, 19. у піжмурки, 20. у сліпака, 21. у сороки. – Инші способи дитячої розваги: 1. катання; 2. лазять по деревах; 3. кубло; 4. диби-ходулі; 5. боротьба або хто кого подужає; 6. вихалка; 7. купання (способи плавання); 8. ракіта; 9. ляскачка; 10. гарбуз; 11. каченя (крутілка); 12. самотужки-санки; 13. сніг”[58].

Блок безпосередніх дитячих ігор[59] утримує як старі традиційні ігри з “регіональним” акцентом (“у довгої лози”, “у ворони”, “у гусей”, “у перепілки”, “у “жута” (“джгута”)), різні варіанти “жмурок”-“хованок” (“у зайців”, “у палочки”, “у піжмурки”), “у ножа (різні “фігури”), різноманітні ігри з палицями-кийками (“у гльога”, “у дарунка”, “у дула”, “у койструбки”), ігри у “доганялки”-“квача” (“у кавуна”, “у козла” – нагадує відомі “роби”), “у ковіньки” (аналог відомої “свинки” – своєрідного хокея із ковінькою (ключкою) та опукою (шайбою)), так і доволі оригінальні ігри, які, на нашу думку, не зафіксовані в інших джерелах (“у вуха” – гра на кмітливість, нагадує сучасні “хрестики-нолики”, “у сліпака” – гра на координацію з використанням яєць, викрадених із гнізд птахів, “у крамора” – рухлива гра, “у неба”). Зустрічається і вербальна гра на уважність (“у сороки”). Відзначимо, що ігри, переважно, – хлоп’ячі.

Якщо описані покарання того, хто програв, то вони доволі жорсткі, як-от: лупцювання руками, чи одягом (“у крамора”), чи джгутом (“у сороки”), довгі пошуки схованого атрибута гри (“у неба”), хоча удари джгутом є і одночасно елементом гри (“у жута”). Описи покарань того, хто програв, не є новиною в українській етнографії і вони досить розповсюджені і різноманітні: переможені витягають зубами забитий кілок із землі[60], возять переможців на

---

[57] Там само. – С. 64.

[58] Там само. – С. 113–136.

[59] Там само. – С. 123–130.

[60] *Иванов П.* Игры крестьянских детей... – С. 17.

собі[61], переможці здавлюють[62] та б'ють палками[63], б'ють м'ячем[64] або руками[65] переможених, скубуть їх за волосся[66] тощо.

У творчій спадщині художника Юрія Павловича (1872–1947), який значну частину свого життя був пов'язаний роботою з українськими етнографічними закладами, нараховується понад десять тисяч етнографічних малюнків[67]. Серед них, поза сумнівом, знайдеться немало ілюстрацій проявів ігрової культури українців. Зокрема, це малюнки народного танцю "водити жука", який етнограф спостерігав на Звенигородщині, гри хлопців "у довгої лози" на Волині та Полтавщині, з деякими відмінностями, тощо[68]. Зазначимо, що Ю. Павлович плідно працював і в умовах стаціонарного етнографічного дослідження у с. Старосілля, де разом із художниками-фотографами Д. П. Демуцьким та М. П. Сталінським ілюстрував дитячу діяльність, в т. ч. і ігрову, із характерним підписом на малюнках – "Ю. П."[69].

Загалом, у цей період праця Н. Заглади виявилась останньою великою працею в українській етнографії, присвяченою дитячому побуту і зокрема іграм і розвагам. У радянській частині України вже розпочалися утиски, а за кілька років розпочався і погром української гуманітарної науки, репресії та винищення наукових кадрів[70].

Того ж 1929 р. у "Матеріалах до етнології та антропології" у Львові вийшов друком збірник, упорядкований Іваном Панькевичем, "Великодні ігри та пісні Закарпаття", де подано зразки ігрової культури найзахіднішого регіону українських етнічних земель[71]. Акцент у матеріалі зроблений на закарпатських народних ігрових піснях, що супроводжують великодні свята, по суті – веснянках. Як і на закарпатській Гуцульщині (І), так і на захід від неї (ІІ) поширені рухливі весняні хороводні ігри, які відрізняються як характером ходи, так і пісенним супроводом. У закарпатській Гуцульщині зафіксовані такі хороводні веснянки: 1. "Чиноваті чинити", 2. "Мак", 3. "Фіалочки", 4. "Молоданчик", 5. "Жінка на торзі", 5а. "Пиво", 6. "Вербове колесо", 7. "Подоляночка", 8. "Ящур", 9. "Джудж", 10. "Зельман", 11. "Ворітці" ("Мости"). На захід від неї – такі: 1. "Мости", 2. "Качки гнати", 3. "Литочки", 4. "Плетеня плота", 5. "Мак", 6. "Не хотять дівча дати", 7. "Подоляночка". Хороводи мають як круговий характер (І, 2, 4, 5, 5а, 7, 8, 11; ІІ, 3, 7), так і

---

[61] *Гоголь Н.* Вий: Сборник повестей. – Харьков, 2006. – С. 166; *Иванов П.* Игры крестьянских детей... – С. 20.

[62] *Иванов П.* Игры крестьянских детей... – С. 21.

[63] Там само. – С. 22.

[64] Там само. – С. 30; *Старков В.* Збірка народних ігор і розваг з Чернігівщини кінця XIX ст. з фонду Володимира Гнатюка Відділу рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2001. – Вип. 5/6.– С. 359.

[65] *Старков В.* Збірка народних ігор і розваг... – С. 355.

[66] *Иванов П.* Игры крестьянских детей... – С. 27.

[67] *Борисенко В*. Етнографія в працях художника Юрія Павловича (1872–1947) // *Борисенко В*. Нариси з історії української етнології 1920–1930-х років. – К., 2002. – С. 27.

[68] *Заглада Н*. Побут селянської дитини. – С. 32.

[69] Там само. – С. 13. Див. також табл. XVII–XXI.

[70] *Музиченко С*. Етнографічна Комісія ВУАН (1921–1933) // *Борисенко В*. Нариси з історії української етнології... – С. 73–82.

[71] *Панькевич І*. Великодні ігри й пісні Закарпаття // Матеріали до етнології й антропології. – Львів, 1929. – Т. XXI–XXII.

лінійний (І, 1; ІІ, 1, 2, 4, 5), в т. ч. і "кривий танець". Іноді він включає як хороводну, так і лінійну складову (І, 3, 6). Хороводи водять переважно дівчата, лише іноді до них приєднуються хлопці (І, 5, 5а, 9, 11). Змагальний елемент найбільш виявляється у веснянках "Жінка на торзі" та "Пиво", де у колі, яке утворюють дівчата, знаходиться одна з них, а поза колом – інша (І, 5), або хлопець (І, 5а), які повинні ловити ту, що у колі.

1933 р. у Москві всесоюзне видавництво "Academia" випустило видання "Игры народов СССР"[72], де наведено 1473 гри, багато з яких мають по кілька варіантів. Дослідниця української дитячої культури Г. Довженок нарахувала з них 336 українських[73]. Усі ігри наведені виключно у записах XIX – початку XX ст. (до 1917 р.). Але численні невідповідності, яких припустилися укладачі збірника "Игры народов СССР" у відношенні, наприклад, до текстів записів ігор збірки Петра Іванова "Игры крестьянских детей в Купянском уезде Харьковской губернии", дають підстави вважати збірку "Игры народов СССР" 1933 р. непевним допоміжним джерелом для дослідників ігрової культури, і звертатись до текстів записів цієї збірки треба із застереженнями[74].

Таким чином, етап формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури населення України з кінця 10-х до початку 30-х років XX ст. виявився, по суті, завершальним на безперервному шляху розвитку довжиною більш ніж у століття. Після короткого періоду розвитку української етнографії, пов'язаного з тимчасовою "українізацією", на початку тридцятих років цей процес був брутально перерваний, а його учасники репресовані. Подальший розвиток джерельної бази пов'язується з публікацією "ігрових" матеріалів XIX – початку XX ст., які знаходяться в різних архівах і які почали видаватись напередодні та після проголошення незалежності, коли етнологічна наука в Україні набула нового імпульсу розвитку. Останнім часом опубліковано матеріали з Центрального державного історичного архіву у Києві (Н. Аксьонова про збірку Михайла Русова від 1901 р.), з архівних підрозділів Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (В. Старков про ігри селян Київщини у Де ля Фліза в середині XIX ст.), Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського (ІМФЕ) (Г. Довженок про ігри з різних архівних одиниць зберігання за період 1844–1987 рр.; В. Старков про збірки П. Н. Солонини 1878 р. та Є. Н. Гаврилея 1897 р. з Чернігівщини та Івана Манжури з Катеринославщини рубежу початку 80-х років XIX ст. та деякі інші)[75]. Зазначимо,

[72] Игры народов СССР: Сб. матер. / Сост. В. Н. Всеволодский-Гернгрос, В. С. Ковалева, Е. И. Степанова. – М.; Л., 1933. – 564 с.

[73] *Григорьев В. М., Григорьева Л. И., Довженок Г. В.* Украина // Игры народов СССР / Сост. Л. В. Былеева, В. М. Григорьев. – М., 1985. – С. 104.

[74] *Старков В.* До історії видання українських народних ігор: "Игры народов СССР" (М.; Л.: Academia, 1933): Джерелознавчий аспект // Проблеми архівознавства і джерелознавства: Зб. наук. пр. до 90-річчя від дня народження професора В. І. Стрельського. – К., 2001. – Вип. 4. – С. 237–245.

[75] Народні розваги. Селянські свята, ігри для дорослих і дітей, танці й музика // *Де ля Фліз*. Альбоми. – К., 1996. – Т. 1. – С. 163; Літала сорока по зеленім гаю: дитячі та молодіжні українські народні ігри / Упоряд., авт. прим. Г. В. Довженок. – К., 1990; Холмщина і Підляшшя: Історико-етнографічне дослідження. – К., 1997; *Старков В.* Збірка народних ігор і розваг з Чернігівщини... – С. 341–364; *його ж.* Джерело вивчення фольклорно-етнографічної

що в цих та інших архівах зберігаються й інші матеріали, які висвітлюють традиційну культуру українців, зокрема й ігрову. Так, у відділі архівних фондів ІМФЕ до нас дійшли неопубліковані записи ігор 1920-х – 1950-х років, які багато в чому зберігають традиційні риси.

Валерій Старков (Київ). **Формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури людності України: кінець 1910-х – початок 1930-х років.**

У статті розглядається формування джерельної бази вивчення традиційної ігрової культури населення України та його особливості у кінці 1910-х – поч. 1930-х років. Цей етап був завершальним у цьому формуванні, яке тривало понад століття. Розвиток української етнографії в ці роки, викликаний політикою "українізації", був брутально перерваний, а його учасники репресовані.

Ключові слова: традиційна ігрова культура, історичні джерела, джерельна база.

Валерий Старков (Киев). **Формирование источниковедческой базы изучения традиционной игровой культуры населения Украины: конец 1910-х – начало 1930-х годов.**

В статье рассматривается формирование источниковедческой базы изучения традиционной игровой культуры населения Украины и его особенности в конце 1910-х – нач. 1930-х годов. Этот этап был заключительным в этом формировании, которое продолжалось более столетия. Развитие украинской этнографии в эти годы, обусловленное политикой "украинизации", было насильственно прервано, а его участники репрессированы.

Ключевые слова: традиционная игровая культура, исторические источники, источниковедческая база.

Valerii Starkov (Kyiv). **Creating a Source Base for the Study of Traditional Play Culture of the Ukrainian Population (1910s–30s).**

Creation for an in depth study of the sources of traditional play culture of the Ukrainian population in 1910s–30s is considered in the article. The development of Ukrainian ethnography during these years was closely connected with the policy of Ukrainization. In 1930s the Soviet government brutally interrupted this process with the help of repressions.

Key words: traditional play culture, historical sources, Ukrainization.

спадщини українців Придонщини кінця XIX ст.: (За матеріалами архіву Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України) // Архіви України. – 2001. – № 6. – С. 116–120; *його ж.* З неопублікованої фольклорно-етнографічної спадщини Івана Манжури (народні ігри) // Південна Україна XVIII–XIX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2001. – Вип. 6. – С. 230–234; *його ж.* Народні ігри та розваги Чернігівщини ІІ половини XIX ст.: (З фонду Володимира Гнатюка Відділу рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України) // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002. – Вип. 19. – С. 158–173; *його ж.* Сучасні публікації народних ігор і розваг у записах XIX – початку XX ст. (у друці).

Сергій ГІРІК (*Київ*)

ІДЕОЛОГІЯ ПАРТІЇ БОРОТЬБИСТІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Дослідження ідеологічних позицій партії боротьбистів, поряд із аналізом тактичних дій цієї політичної сили в добу Української революції, має особливе значення для всебічного розуміння причин багатьох подій цієї епохи. Однак дотепер саме її ідеологія, на відміну від зовнішнього боку діяльності УПСР(к.-б.)/УКП(б), привертала порівняно незначну увагу дослідників. Загалом, у вивченні цієї проблеми можна вирізнити кілька етапів та напрямів, відокремлених один від одного як у часі (безпосередньо післяреволюційний період, 1920-ті, 1930-ті, 1950-ті, 1970-ті – 1980-ті та 1990-ті – 2000-ні роки), так і у просторі (праці дослідників, котрі працювали в УСРР/УРСР, роботи істориків-емігрантів та зарубіжних науковців і публікації сучасних українських дослідників). У цій статті здійснено спробу систематизувати доробок вітчизняних науковців (праці зарубіжних дослідників та представників української еміграції ми плануємо розглянути в іншій роботі) з метою визначення тих моментів, які у дотеперішніх публікаціях виявилися розробленими недостатньо та, наскільки це є можливим, пошуку пояснень цього факту.

Перший крок у вивченні ідеології боротьбистів являли собою тексти українських політичних діячів, що стояли на межі між мемуарною та власне науковою літературою і створювалися по гарячих слідах описуваних подій. До числа цих розвідок, перш за все, належать такі твори, як "Відродження нації" Володимира Винниченка та "Замітки і матеріяли до історії української революції. 1917–1920 рр." Павла Христюка, а також публікації політиків і діячів культури, котрі діяли в УСРР (праці представників політичної еміграції, опубліковані на початку 1920-х років, активно використовувалися дослідниками в межах УСРР до початку 1930-х років, тому ми вважаємо за доцільне проаналізувати їх у цій статті). Меншою мірою сюди можна віднести й роботи, опубліковані пізніше, як-от "Історія України, 1917–1923 рр." Дмитра Дорошенка. Поряд із цим, елементи наукового аналізу ідеології боротьбистів можна віднайти і в пресі та книжкових виданнях 1919–1920 рр., опублікованих ЦК та регіональними осередками цієї партії, а також партіями-конкурентами.

Другим етапом вивчення названої теми стали публікації 1920-х – початку 1930-х років у наукових (передусім – "Літопис революції") та літературно-наукових (найбільше – у журналі "Червоний шлях") виданнях Української СРР. Значна частина таких праць, як і названих у попередньому

абзаці, також одночасно належала і до жанру спогадів, і до власне досліджень, що було особливо помітним з огляду на підготовку й видання в той час корпусу джерельних матеріалів з історії революційних подій в Україні, історії КП(б)У (включно з її складними відносинами з українськими та єврейськими націонал-комуністичними групами).

Третій етап становлять праці радянських істориків, котрі працювали в середині 1930-х та, почасти, 1950-х років. Їхні дослідження, за окремими винятками, характеризуються різко негативним ставленням до партії боротьбистів та відсутністю більш-менш глибокого аналізу першоджерел. Четвертий етап – дослідження, опубліковані після Другої світової війни за кордоном, найважливішим із яких стала книга Івана Майстренка "Боротьбизм. Розділ із історії українського комунізму". П'ятий етап характеризувався активізацією досліджень історії українських націонал-комуністичних партій і рухів, котра мала місце у 1970-х – 1980-х роках в УРСР. Шостий етап – студії зарубіжних дослідників 1970-х – 1980-х років, серед яких чільне місце посідає монографія Джеймса Мейса "Комунізм і дилеми національного визволення. Націонал-комунізм у Радянській Україні, 1918–1933". Сьомий і останній на сьогодні – праці українських та зарубіжних істориків кінця 1980-х – 2000-х років, сплеск яких пов'язаний з відкриттям архівів у материковій Україні та ліквідацією ідейного диктату у виборі дослідницьких тем.

Володимир Винниченко у "Відродженні нації" знайшов місце лише для кількох принагідних згадок про партію боротьбистів. Це, власне, не дивує, оскільки сам він був представником конкурентної політичної сили (УСДРП), а в час найбільшої активності УПСР(к.-б.)/УКП(б) перебував уже поза Україною. В. Винниченко, зокрема, висловлює думку щодо того, чому "українським партіям, які щиро стали на ґрунт совітської влади (й стали ще до приходу російських комуністів), одмовлялося в признанню навіть їхньої соціалістичности, бо вони, мовляв, ще не позбавились цих «дрібно-буржуазних забобонів» самостійности, національности й т. п. ... І на цій ніби підставі всяко одсувалося їх від участи в уряді"[1]. Трохи далі він також згадує, що після посилення репресій з боку уряду Георгія П'ятакова "істнування українських соціалістичних партій стало неможливим (крім лівих укр. есерів «боротьбистів», які трималися більш угодової політики)"[2].

Павло Христюк, аналізуючи поділ між правими та лівими напрямками всередині українських соціалістичних партій, згадує про боротьбистів, ведучи мову про ідеологічні розбіжності у ширшому контексті: "Ліве крило (тобто і всередині УПСР – майбутні боротьбисти, і всередині УСДРП – "незалежники". – *С. Г.*) стояло на непримиримій, революційно-клясовій позиції, одкидаючи всяке угодовство, всяке примирення з гетьманщиною і підготовляючи робітниче-селянські маси до насильного революційного повалення диктатури буржуазії на Україні"[3]. Він твердить, що з усіх лівих соціалістичних груп на цей час по-справжньому організованими були лише ліві есери, тобто майбутні боротьбисти (вони здобули контроль над ЦК УПСР уже у травні 1918 р.). Опісля П. Христюк аналізує їхні погляди більш докладно:

[1] *Винниченко В.* Відродження нації. – К.; Відень, 1920. – Ч. III. – С. 336–337.

[2] Там само. – С. 346.

[3] *Христюк П.* Замітки і матеріяли до історії революції на Україні 1917–1920 рр. – [Відень,] 1921. – Т. III. – С. 90.

“Прийнявши ще на IV З’їзді Партії (в дні гетьманського перевороту) непримириму позицію що-до гетьманщини, українські ліві соц.-рев. послідовно стояли на ній і далі”[4]. Після цього він наводить повний текст одного з ключових ідеологічних документів цієї партії[5] і зупиняється на питанні про взаємовідносини між боротьбистами та більшовиками: “Прийнято було в ті часи і пізніше твердити, що лівиця української демократії просто копіювала (вдало чи невдало) російських комуністів. Одначе дальший розвиток української революції і зазначена точка у «Плятформі Ц.К. УПСР» свідчать, що українська соціялістична думка розвивалася власними шляхами, хоч і користувалась при цім багатими надбаннями всесвітнього, а в тому числі і російського, соціялістичного руху. Як бачимо з «Плятформи», лівиця українських с.-р. гостро засуджувала похід московських большевиків на Україну, і то не тільки з тактичних міркувань, а й через ріжне розуміння моменту, через ідеольоґичне розходження з партією большевиків. Партія обстоювала формально парляментарний демократизм, визнаючи радянську форму влади умовно, лише на час загостреної клясової боротьби”[6]. Він зачіпає важливий тактичний елемент, безпосередньо пов’язаний з ідеологічними позиціями партії, – визнання можливості й доцільності актів індивідуального терору проти представників “інтернаціональної контрреволюції”, а також цілковите заперечення ними існування будь-яких позитивних якостей гетьманату Павла Скоропадського. П. Христюк детально зупиняється на протиріччях між майбутніми боротьбистами та тими політичними діячами, які увійшли в протигетьманський Український національний союз. Як приклад “партійної точки зору” українських лівих есерів-боротьбистів на державу як таку він наводить яскраво антиетатистський пасаж, узятий із газети “Боротьба” (1918. – Ч. 1): “Держава як така була й є механізмом [...] експльоатації, знаряддям поневолення більшости меншістю, і централізована національна держава ще в більшій мірі, ніж федеративна. Тому змагання соціялістів в справі національній мусять стреміти до одвойовання ступінь за ступнем признання національних колективів та до передачі їм значної частини функцій сучасної держави, аж до перетворення її зрештою у федерацію автономних національно-персональних (екстериторіяльних) спілок”[7]. Він також підкреслює характеристику майбутніми боротьбистами “російських лівих соціялістичних партій” (на той час мова могла йти передусім про більшовиків та лівих есерів), котрі “досить яскраво виявили за час революції нерозуміння національного питання і свій імперіялістично-централістичний шовінізм”[8]. П. Христюк детально аналізує промови основних доповідачів

[4] Там само. – С. 91.

[5] Там само. – С. 91–94 (Плятформа Центрального Комітету Української Партії Соціялістів-Революціонерів (Розуміння сучасного менту і тактика партії), ухвалена Центральним Комітетом Партії 3 червня 1918 року).

[6] Там само. – С. 94.

[7] Там само. – С. 97 (прим.).

[8] Там само. – С. 98. Тут П. Христюк також цитує статтю з центрального органу УПСР “Боротьба” (1918. – Ч. 3), тобто наводить офіційну позицію партії. Її зближення з більшовиками стало можливим дещо пізніше, а в цей час ще надто свіжими були сліди розстрілу ряду провідних українських лівих есерів після взяття Києва частинами Червоної гвардії у січні 1918 р., зокрема члена ЦК партії, прихильника співпраці з більшовиками Олександра-Богдана Зарудного.

нелегальної наради емісарів УПСР, котра відбулася 19–22 серпня 1918 р., торкаючись як ідеологічних, так і тактичних пунктів черги денної цієї зустрічі, зокрема неприйняття партійцями можливих перспектив співпраці з більшовиками та російськими лівими есерами саме через їхнє "державництво"[9]. Цим автор фактично натякає на те, що в названий період можна вести мову про критику боротьбистами більшовиків зліва.

У наступній частині свого дослідження П. Христюк простежує процеси, внаслідок яких боротьбисти особливо (порівняно з іншими українськими лівими партіями) наблизилися до більшовиків у своїй ідеології й тактиці. Саме це, після зміни військово-політичної ситуації в Україні й зрозуміння потреби співпраці з місцевими революційними силами як частиною керівного ядра більшовиків у Росії та деякими лідерами КП(б)У, зробило можливим входження представників боротьбистів в уряд, а не лише їхню легальну діяльність як "радянської партії" (законний характер лівого крила УПСР не заперечувався більшовиками й раніше). Він підкреслює, що ціною таких поступок із боку більшовиків було те, що партія боротьбистів "хилилася [...] в бік згоди за всяку ціну"[10].

Поряд зі свідченнями авторів-емігрантів, котрі поєднували власне науковий аналіз подій доби з власними спогадами, дуже вагомим є масив публікацій, здійснених в УСРР протягом 1920-х – 1930-х років. Окрім статей, до аналізу слід включити і частину спогадів, що виходили друком у цей час, оскільки вони часто стилізувалися під наукові праці й частково ґрунтувалися на архівних матеріалах та повідомленнях третіх осіб, що робить їх приналежними одночасно і до історіографії, і до джерельних публікацій. Значний корпус видань такого роду становлять тексти, що побачили світло на шпальтах журналу "Літопис революції".

Г. Карпенко підготував дві статті про селянські рухи на Київщині в час гетьманату Скоропадського[11]. У надрукованій 1928 р. праці "Селянські рухи на Київщині за часів гетьманщини" міститься розділ "Політичні партії та селянські організації на Київщині за часів гетьманщини". У ньому автор констатує, що вплив на тодішнє селянство Київської губернії мали передусім дві партії – УПСР, "що була майже монопольним представником селянства", та більшовики, впливи яких були значно меншими[12]. Оскільки владу в ЦК УПСР і в переважній більшості її місцевих осередків уже в середині 1918 р. здобули представники її лівого крила, тобто майбутні боротьбисти, можна вести мову про майже визначальний ідейний вплив цієї політичної сили на селянство і, з іншого боку, на певне посилення зворотного впливу з боку освіченішої частини селянства на розвиток ідеології українських есерів. Зрозумілим є помірковано критичне ставлення Г. Карпенка до ідеології УПСР, яке частково поширюється ним і на її ліве крило після розколу в партії: "Її (партії. – *С. Г.*) світогляд утворювався із затасканих народницьких положень в питаннях орієнтації на маси й революційної тактики з примішкою

[9] Там само. – С. 99–101.

[10] Там само. – [Відень,] 1922. – Т. IV. – С. 88–89 (зокрема розлога прим. на с. 89).

[11] *Карпенко Г.* Селянські рухи на Київщині за часів гетьманщини // Літопис революції. – 1928. – № 3. – С. 55–74; *його ж.* Селянський рух на Київщині за часів австро-германської окупації та гетьманщини // Там само. – 1931. – № 1–2. – С. 67–91.

[12] *Його ж.* Селянські рухи на Київщині за часів гетьманщини. – С. 64.

деяких елементів марксизму. Так, українські есери, орієнтуючись в основному на селянські маси, разом з цим визнавали класову боротьбу, відводячи самостійне місце в ній пролетаріятові"[13]. Зачіпаючи проблему розколу в партії українських есерів, він аналізує її ідеологічні причини:

"Основою, що спричинилася до остаточного розколу есерівської партії, була та еволюція політичного світогляду лівої частини партії, яку вона пережила з поразкою революції і гетьманським переворотом. Розійшовшись ще з січня що до політики Центральної Ради з своїм правим опортуністичнонаціоналістичним крилом, ліві елементи партії, в зв'язку з перемогою контрреволюції, починають більш рішуче відмежовуватися від тієї угодовськонаціоналістичної політики, яку провадила стара есерівська партія в Центральній Раді, разом і від самої Центральної Ради. [...] ліва частина партії рішучо пориває з Центральною Радою й її політикою загальнонаціонального фронту від пролетаріяту до буржуазії, вважаючи її за пройдений етап революції. Національно-державні моменти, які дотепер стояли в центрі боротьби есерства, ставляться партією в залежність від успіху класової боротьби, а це веде її до більш рішучої революційної політики. Оцінюючи гетьманський переворот як тимчасову поразку революції, нанесену об'єднаними силами інтернаціональної буржуазії, вона шукає не компромісу з гетьманщиною, як це робить права частина, а йде на збройне проти неї повстання"[14].

Однак Г. Карпенко відзначає певну непослідовність партії українських лівих есерів у цьому питанні, котра "крім декларації про перехід її на «класові позиції трудящих» і фактичний перехід до революційних метод боротьби нічого більш нового не вносить у свій політичний світогляд. Своїм класовим деклараціям вона не надає відповідного класового змісту". Проаналізувавши Платформу ЦК УПСР від 3 червня 1919 р., історик робить висновок про більшу близькість боротьбистів до решти українських партій, зокрема відколотого від неї правого крила УПСР, ніж до партії більшовиків[15]. Вплив боротьбистів на формування протигетьманських повстанських партизанських загонів констатує також Я. Шелигін, підкреслюючи його важливість дворазовою згадкою про це майже однаковими словами в сусідніх абзацах[16].

Георгій Лапчинський говорить про важливий із погляду аналізу ідеології боротьбистів епізод з ухваленням у січні 1918 р. полтавською радою робітничих і солдатських депутатів (керівні позиції в ній посідали представники фракції "лівобережників" в УПСР, майбутні боротьбисти Левко Ковалів та Микола Литвиненко) резолюції, якою засуджувалося "нетактовне поводження військового командування, що претендувало розпоряджатися в місті", тобто червоногвардійців, та проголошувалося, що влада в Полтаві належить виключно місцевій раді, причому цим же документом одночасно засуджувалася роль Центральної Ради як "контрреволюційної". Таке "самоправство" ради розлютило Михайла Муравйова, який у відповідь погрожував розстріляти представників українських лівих есерів у виконкомі ради – подібний

[13] Там само. – С. 64–65.

[14] Там само. – С. 67.

[15] Там само. – С. 67–68.

[16] *Шелыгин Я.* Партизанская война с гетманщиной и австро-германской оккупацией // Літопис революції. – 1928. – № 6. – С. 81.

присуд не було виконано лише завдяки заступництву місцевих більшовиків та російських лівих есерів[17]. Володимир Затонський детально оповідає історію розколу в УПСР із позиції стороннього спостерігача, але його фактологічно багата праця ґрунтується майже виключно на матеріалі власних спогадів про стосунки з боротьбистами (зокрема, з Гнатом Михайличенком та Олександром Шумським), а не на документах, і написано її відповідним стилем[18]. Детально простежує ідейну еволюцію Української партії соціалістів-революціонерів, причини та перебіг розколу в ній і остаточне виокремлення та ідеологічне окреслення партії боротьбистів відомий дослідник історії КП(б)У та революційної доби в Україні Михайло Рубач[19]. Цікавою є й досить часта характеристика ідеології боротьбистів як "неокресленої" або "недостатньо виробленої", котру можна зустріти й у працях, де згадки про цю партію є лише епізодичними, як-от у пропагандистській популярній книжці Бориса Козельського "Шлях зрадництва й авантюр", присвяченій повстанському рухові 1919–1920 рр.[20].

Питання ідеологічної еволюції партії боротьбистів досліджували й автори синтетичних праць із історії КП(б)У 1920-х років, яких цікавила проблема співпраці та ідеологічного зближення між цією політичною силою та більшовиками. Так, Мойсей Равич-Черкаський, книжка якого є чи не найменш ідеологізованою із робіт цієї категорії, досить велику увагу приділяє історії розколу в УПСР та пізнішого створення боротьбистами власного ревкому (це була своєрідна гра на випередження з більшовиками, спроба поставити їх перед доконаним фактом), а також аналізує один із боротьбистських програмних документів того часу – "Заклик до українських робітників" від січня 1919 р.[21]. Подальше лівіння боротьбистів та інших партій, передусім лівого крила УСДРП, у період кінця 1918 – початку 1919 рр. він називає "процесом комунізації", проводячи паралель із аналогічними змінами в ідеології й тактиці лівого крила Бунду[22]. Ведучи мову про час після березня 1919 р., дослідник твердить: "Після того, як 3-й З'їзд КПУ атестував їх як дрібнобуржуазних націонал-соціалістів, боротьбисти в гонитві за впливом на пролетаріат міста почали відшліфовувати марксистський погляд на історію,

---

[17] *Лапчинський Г.* Боротьба за Київ. Січень 1918 р.: (До боротьби за перемогу Жовтня) // Там само. – 1928. – № 2. – С. 210.

[18] *Затонський В.* Уривки зі спогадів про українську революцію // Там само. – 1929. – № 4. – С. 161–164 (розділ "Справа з есерами").

[19] *Рубач М.* До історії української революції: (Замітки й документи; грудень 1917 – січень 1918 р.) // Летопись революции. – 1926. – № 1. – С. 74–84. Див. також відповідь Володимира Затонського на цю статтю: *Затонський В.* Кілька зауважень до статті тов. Рубача // Там само. – 1926. – № 1. – С. 85–89.

[20] У відповідному фрагменті сказано: "Комітетові боротьбистів із деякими труднощами проте вдалось схилити його (Матвія/Нечипіра Григор'єва. – *С. Г.*) допомагати Червоній армії, що наступала з півночи. Звичайно, пояснюється це не так витриманістю боротьбистської ідеології, що на ділі була досить хистка..." і далі в тому ж дусі. Див.: *Козельський Б.* Шлях зрадництва й авантур (Петлюрівське повстанство). – Б.м., 1927. – С. 13. Див. також: *Його ж.* Григор'євщина (Із книжки "Шлях зради та авантюр"): З нагоди шостих роковин ліквідації Григор'євщини // Червоний шлях. – 1925. – № 5. – С. 67 (між книжковою та журнальною публікаціями є суттєві різночитання, котрі змінюють зміст).

[21] *Равич-Черкасский М.* История Коммунистической партии (б-в) Украины. – Б.м., 1923. – С. 101–102.

[22] Там само. – С. 111–112.

поступово ліквідуючи залишки своїх есерівських забобонів. У серпні 1919 року цей процес пристосування до *пролетарської* (виділення М. Равича-Черкаського. – *С. Г.*) революції завершився злиттям боротьбистів із [...] групою укр. с.-д. незалежних лівих. Це злиття кількості і, хоч і відносної, якості, без сумніву, підняло право боротьбистів називатися комуністами [...]. З цього часу починається повільний, але неухильний процес кристалізації у боротьбистів марксистсько-комуністичної свідомості". Далі він здійснює аналіз одного з найважливіших ідеологічних документів УКП(б) – Меморандуму УКП(б) до Виконавчого Комітету Третього Інтернаціоналу. Цікавою є характеристика автором відомої записки до ЦК РКП(б) групи федералістів членів КПУ як "блідої бездарної копії Меморандуму боротьбистів Виконкомові Комінтерну"[23]. Важливим аспектом цієї праці є те, що, показуючи ідейну еволюцію боротьбистів у бік компромісів із більшовиками, її автор демонструє двобічний характер їхніх взаємовідносин з останніми перед об'єднанням на IV Конференції КП(б)У, характеризуючи цей процес як обопільне зближення, а не відмову боротьбистів від власних ідейних положень[24].

Після офіційного засудження праці М. Равича-Черкаського наступний нарис із історії КП(б)У (уже у вигляді підручника і зі структурою навчального видання) підготував Микола Попов. У цій роботі згадок про боротьбистів значно менше. Він констатує їхні вагання між підтримкою Центральної Ради та більшовиків у січні 1918 р., згадуючи кількома словами про інцидент із "арештом десяти", але підкреслюючи збереження в цей період організаційної єдності всередині УПСР[25]. Історик заперечує тезу про те, що боротьбисти після розколу в УПСР почали "провадити більшовицьку лінію", щоправда, не називаючи тих, хто таке твердження висловлював. Він також вважає, що в цей час не можна говорити навіть про їхні принципово прорадянські позиції, оскільки у програмних документах боротьбистів згадувалося про підтримку скликання Установчих зборів – загальнонародного парламенту, а не класового представницького органу[26]. Звертаючи увагу на ситуацію в партії боротьбистів у першій половині 1919 р., М. Попов стверджує, що, частково перейменувавши свою політичну силу (у цей період вона називалася Українською партією соціалістів-революціонерів (комуністів)), боротьбисти "підкреслювали свою проміжну позицію" і "справді стояли в цей час на півдорозі до перетворення на комуністів". Не вдаючись у деталі, історик стверджує: "У подальшому вони відмовилися не лише від старої назви, а й від цілого ряду дрібнобуржуазних забобонів, котрі в них іще залишалися", а також "знаходилися з цього боку барикад"[27]. Розгляд ідеології боротьбистів він завершив спеціально присвяченим цій партії підрозділом "Угода з боротьбистами", в якому підкреслив особливість цієї партії порівняно з рештою "радянських партій" (тобто тих партій, представників яких дозволялося обирати до рад і осередки яких продовжували в УСРР легальну роботу). Тут він критичніше висловився про ідеологічно-пропагандистську роботу бороть-

[23] Там само. – С. 143–145.
[24] Там само. – С. 149.
[25] *Попов Н.* Очерк истории Коммунистической партии (большевиков) Украины. – Б. м., 1929. – С. 149, 152–153.
[26] Там само. – С. 180–182.
[27] Там само. – С. 206.

бистів, ніж робив це до того, зазначивши, що після входження представників цієї партії до Раднаркому УСРР її представники "розвинули найгарячішу агітацію за створення формально відокремленої від Росії української радянської держави, з окремою Червоною армією, з усіма самостійними господарськими апаратами тощо. Проти КП(б)У провадилося цькування як проти *окупаційної партії* (виділення М. Попова. – *С. Г.*) гастролерів". Як і більш ранні дослідники, М. Попов досить докладно аналізує Меморандум УКП(б) до Виконкому Комінтерну і тезово переповідає історію двох її невдалих спроб вступити до Третього Інтернаціоналу і – як підсумок – об'єднання з КП(б)У, підкресливши вигідність останнього кроку для більшовиків[28].

У наступному офіційному підручнику з історії КП(б)У, підготовленому Марком Воліним, боротьбистам приділено ще меншу увагу і ставлення до них дещо критичніше, ніж у праці М. Попова, але загальний стиль відповідних пасажів обох праць однаковий. Оцінюючи їхню ідеологію, історик у підрозділі "Розпад дрібнобуржуазних партій" зазначає: "Неправильно було б гадати, що боротьбисти остаточно звільнились від дрібнобуржуазної ідеології взагалі, дрібнобуржуазного націоналізму зокрема. Боротьбисти все ще стояли на ґрунті буржуазної революції, ради розглядали як короткий етап на шляху до Установчих зборів і ставились до більшовиків як до окупантів, як до чогось чужорідного, органічно з Україною не зв'язаного. Та все ж великий крок на шляху до пролетарської партії – КП(б)У – боротьбисти зробили"[29]. Оцінюючи їхню подальшу діяльність, він пише, що 1919 р. вони "роблять новий крок уперед на шляху наближення до пролетаріату" (більшість подальших оцінок ідеології й тактики боротьбистів у М. Воліна є парафразом відповідних фрагментів книги М. Попова)[30].

До історіографії ідеології боротьбистів слід залучити й тогочасні публікації біографічного характеру про окремих провідних діячів цієї партії, а також літературно-критичні статті про тих із них, хто став відомий також як літератор, як-от Василь Еллан-Блакитний, Гнат Михайличенко та Василь Чумак. Автори цих матеріалів значну увагу приділяли розгляду ідейної еволюції цих постатей, що робило неминучим звертання до вивчення програмних положень партії, до якої вони належали[31].

---

[28] Там само. – С. 232–234.

[29] *Волін М.* Історія КП(б)У в стислому нарисі. – Б. м., 1930. – С. 107.

[30] Там само. – С. 121–122, 128–129.

[31] Статті про Андрія Заливчого: *Михайлич І. [Михайличенко Г.]* Той, чиє життя було твором мистецтва // Мистецтво. – 1919. – Ч. 1. – С. 24–25; *його ж.* Андрієві Заливчому: (Згадки і враження) // Зшитки боротьби: Альманах. – К., 1920. – С. 56–62; *Петровський Д.* Повстання Андрія Заливчого // Червоний шлях. – 1923. – № 9. – С. 120–125. Про Василя Чумака: *Савченко Я.* Василь Чумак // Мистецтво. – 1920. – Ч. 1. – С. 46–50; *Яловий М.* "Щоденник" В. Чумака (Черненка) // Червоний шлях. – 1925. – № 10. – С. 74–85. Про Гната Михайличенка: *Приходько А.* Гнат Михайличенко // Там само. – 1929. – № 2. – С. 152–157. Про Василя Еллана-Блакитного: *Таран Ф.* Блакитний (Еланський) Василь Михайлович // Там само. – 1926. – № 2. – С. 52–72; *Кодацький М.* Нотатки до біографії В. Блакитного // Там само. – 1930. – № 10. – С. 122–139 (передрук: *Еллан-Блакитний В.* Спогади. Матеріали / Упоряд. М. Вовчик-Блакитної. – К., 1989. – С. 23–43) та ін. Дуже важливою є також стаття Михайла Ялового "Перші хоробрі" (у назві – алюзія до вірша Василя Еллана-Блакитного), присвячена Андрієві Заливчому, Василеві Чумаку та Гнатові Михайличенку: *Яловий М.* Перші хоробрі // Червоний шлях. – 1923. – № 9. – С. 111–119 (передрук: *Шпол Ю.* Вибрані твори. – К., 2007. – С. 407–417).

Низку цікавих для нашої теми праць було підготовлено в рамках роботи Комісії з історії громадянської війни при Інституті Маркса-Енґельса-Леніна у 1930-х роках. Серед них слід відзначити рукописи Михайла Кіллерога "Гражданская война на Украине и интервенция Германии в 1918 г."[32] та Іллі Премислера "Первый поход Антанты и борьба за восстановление Советской Украины"[33] (у них присутні лише епізодичні згадки про боротьбистів із дуже негативною – в дусі 1930-х років – оцінкою їхньої ідеології). Більш детально і зі стриманішим тоном у своїх оцінках пише про боротьбистів Соболєв (у справі з машинописом його книги "1919 год на Украине" не вказано ініціалів автора)[34].

Протягом наступних десятиліть історія УКП(б) та інших споріднених течій аж до 1970-х – 1980-х років залишалася маргінальною темою. Саме в цей період, внаслідок зміни політичної кон'юнктури, мало місце зростання кількості досліджень українського націонал-комунізму, створюваних як противага західним студіям. Однак названий сюжет усе ж таки висвітлювався в окремих працях 1950-х років, написаних у тому ж ключі, що й праці 1930-х. Так, у книжці Андрія Лихолата "Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1922 гг.)" (1954) ставлення до УКП(б) є цілковито негативним. Наведемо розлогу цитату для ілюстрації стилю цього автора:

"Втративши будь-який вплив серед трудящих мас, дрібнобуржуазні націоналістичні партії були змушені маскувати свою антинародну сутність облудними заявами про зміну своїх програмних установок. Усередині кожної з цих партій утворилися «ліві» фракції й течії, котрі проголосили себе прихильниками більшовиків і Радянської влади. Ці фракції невдовзі оформилися в самостійні партії, котрі у ряді випадків заради обману мас набули комуністичних назв. Група боротьбистів, котра виокремилася з партії українських «лівих» есерів іще в травні 1918 року, у березні 1919 року прийняла назву «соціалістів-революціонерів-комуністів»"[35].

У наступних абзацах А. Лихолат пише про організацію боротьбистами та іншими партіями, котрі продовжували легальну діяльність в УСРР, повстань у тилу радянських військ, створення «куркульсько-націоналістичних банд» тощо, щоправда, не наводячи жодного подібного епізоду як прикладу такої діяльності.

Дуже критичними – хоч і трохи менш категоричними в оцінках, ніж у випадку А. Лихолата – є пасажі про боротьбистів у книжках із серії науково-популярних нарисів "З'їзди і конференції Комуністичної партії України", присвячених Третьому з'їзду та Четвертій конференції (на правах з'їзду) КП(б)У. Їх теж варто зацитувати з огляду на стиль авторів. У праці "Третій

[32] Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ). – Ф. 71. – Оп. 35. – Спр. 179 (*Киллерог М.* Гражданская война на Украине и интервенция Германии в 1918 г.).

[33] Там само. – Спр. 178 (*Премыслер И.* Первый поход Антанты и борьба за восстановление Советской Украины). Цю працю було опубліковано українською: *Премислер І.* Перший похід Антанти і боротьба за відновлення Радянської України // Під марксистсько-ленінським прапором. – 1935. – № 6.

[34] РДАСПІ. – Ф. 71. – Оп. 35. – Спр. 62. – Арк. 45–46, 52–55, 61–65 (*Соболев.* 1919 год на Украине).

[35] *Лихолат А.* Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1922 гг.). – Б. м., 1954. – С. 274.

з'їзд КП(б)У" Олександр Слуцький присвячує боротьбистам кілька абзаців у розділі про обговорення й ухвалення з'їздом резолюції "Про ставлення до дрібнобуржуазних партій". Тут наявні ритуальні фрази про те, що боротьбисти поряд із іншими легальними партіями "стояли на ідейній платформі, глибоко ворожій марксизму-ленінізму", а "практичні дії їх сприяли інтересам контрреволюції", цю партію охарактеризовано як "пособників міжнародного імперіалізму"[36]. Кількома сторінками далі автор припускається серйозної фактологічної помилки, коли, переходячи від опису ідеології та тактики УСДРП (незалежників) твердить: "В серпні 1919 року «незалежники» об'єдналися з так званими боротьбистами і створили «нову» буржуазно-націоналістичну партію"[37]. Насправді, УСДРП (незалежників) ні з ким не об'єднувалася і вже в січні 1920 р. змінила назву на Українську комуністичну партію (укапістів). УПСР(к.-б.), натомість, підписала акт про злиття з УСДРП (незалежників-лівих), які були окремою партією. О. Слуцький без посилань на документи чи свідчення сучасників згадує про зв'язки УКП(б) з Нестором Махном[38], які були неможливими уже з огляду на цілковиту непоєднуваність ідеологічних постулатів махновців та боротьбистів. Власне, ані в боротьбистських, ані в більшовицьких партійних документах 1919–1920 рр. інформації про такі зв'язки немає, не зустрічаються згадки про них і у тодішній критиці боротьбистів із боку більшовиків. Натомість у боротьбистській пресі та внутрішньопартійних документах досить частими є різкі виступи проти Н. Махна[39]. Аналогічною за тональністю є й оцінка автором Меморандуму УКП(б) до Комінтерну, який О. Слуцький називає "зухвалим" і бачить у ньому "люту ненависть до КП(б)У і радянської влади". Послуговуючись фразеологією публікацій 1930-х років, він пише: "Привласнивши цю назву (УПСР (комуністів-боротьбистів). – *С. Г.*), боротьбисти залишились на буржуазно-націоналістичних позиціях, що не мали нічого спільного з ідеями наукового комунізму", називає їх "виразниками інтересів куркульства, дрібної буржуазії та націоналістично настроєного міщанства" і "запеклими ворогами Комуністичної партії і соціалістичної революції"[40]. Оскільки посилань на архівні документи його текст не містить, а єдиним згаданим у ньому боротьбистським виданням є журнал "Украинский коммунист", перше і єдине число якого було надруковано в Москві у листопаді 1919 р. (саме в ньому оприлюднено й так емоційно оцінений автором Меморандум до ВККІ), можна зробити припущення, що цим часописом і обмежувалася його джерельна база власне боротьбистських документів. Наприкінці розділу О. Слуцький формулює офіційну позицію тодішньої партійної історіографії про хибність рішення Третього з'їзду КП(б)У щодо недопущення представників "дрібнобуржуазних партій" і, зокрема, боротьбистів до уряду УСРР, назвавши його "недостатньо гнучким", та оповідає про використання включення боротьбистів до складу Раднаркому УСРР з метою дискредитації цієї партії[41]. У плані

[36] *Слуцький О.* Третій з'їзд КП(б)У. – К., 1958. – С. 96–97.

[37] Там само. – С. 102.

[38] Там само. – С. 103.

[39] Див., напр.: Руїнники революції // Боротьба. – 1919. – Ч. 93 (150). – 11 черв. – С. 1 та ін.

[40] *Слуцький О.* Третій з'їзд КП(б)У. – С. 113.

[41] Там само. – С. 111–112, 115–119.

термінології важливим є те, що саме в цій книжці зустрічається один з найперших у радянській історіографії випадків використання стосовно боротьбистів терміна "націонал-комунізм", причому зроблено це з посиланням на американський журнал "The Ukrainian Quarterly" (без назви публікації, про яку мова) та вищеназвану працю Івана Майстренка "Боротьбизм. Розділ із історії українського комунізму" (О. Слуцький цитує короткий уривок із передмови до неї)[42].

Більш радикально визначає рішення Третього з'їзду КП(б)У як помилкове Олександр Юрченко у книжці "Четверта конференція КП(б)У". Він називає його наслідком "лівосектантських тенденцій" і підкреслює значення скасування цієї резолюції спеціальною ухвалою ЦК РКП(б) уже за три тижні після закінчення Третього з'їзду КП(б)У[43]. Помилку О. Слуцького, котрий переплутав УСДРП (незалежників) та УСДРП (незалежників-лівих), цей дослідник уже не повторює, правильно переказуючи фактичний перебіг подій зі злиттям і перейменуванням цих партій[44]. При цьому О. Юрченко цілком ігнорує відмінності між поглядами боротьбистів та укапістів, характеризуючи обидві партії таким чином: "Головною рисою їх ідеології, політики і тактики є переоцінка національного питання, висування його на перший план, відстоювання буржуазно-націоналістичної ідеї «самостійництва», яка служила прапором і зброєю буржуазно-націоналістичної контрреволюції на Україні, невизнання керівної ролі індустріального пролетаріату України"[45]. Власне, останнє звинувачення взагалі може стосуватися лише боротьбистів, а аж ніяк не укапістів, котрі намагалися спиратися саме на міських робітників. Те ж саме стосується самостійництва, яке у боротьбистів було присутнє в досить поміркованій формі федералізму (гасло створення Всесвітньої Федерації Радянських Республік) і знаходило практичний вияв передусім у відстоюванні уже формально наявної і визнаної більшовиками державної незалежності УСРР. Історик наголошує на вимозі боротьбистів створити окрему Українську Червону армію[46], щоправда, не згадуючи, що в 1918 р. таке гасло використовували й самі більшовики. Так само, як і О. Слуцький у випадку участі боротьбистів у РНК УСРР, О. Юрченко підкреслює використання більшовиками факту укладання угоди з боротьбистами та їх входження до Всеукрревкому з метою розкладу УКП(б), вважаючи саму цю угоду "*відкритим* визнанням (курсив О. Юрченка. – *С. Г.*)" цією партією "краху [її] буржуазно-самостійницької політики"[47]. Оповідаючи про спробу боротьбистів вступити до Комінтерну у листопаді–грудні 1919 р., дослідник переповідає офіційне формулювання причин відмови у її прийнятті, як їх було озвучено в пресі[48], не зупиняючись на ідеологічних передумовах цього кроку ВККІ. Поряд із цим пасажем та малоцікавим із погляду аналізу ідеологічних питань переказом історії об'єднання КП(б)У з УКП(б) шляхом

[42] Там само. – С. 118, примітка.

[43] *Юрченко О.* Четверта конференція КП(б)У. – К., 1961. – С. 88–89. Третій з'їзд КП(б)У тривав 1–6 березня 1919 р., рішення ЦК РКП(б) про недійсність його резолюції "Про ставлення до дрібнобуржуазних партій" було ухвалено 25 березня.

[44] Там само. – С. 91.

[45] Там само.

[46] Там само. – С. 92.

[47] Там само. – С. 95–96.

[48] Там само. – С. 96–97.

перереєстрації членства, значно більший інтерес становить характеристика О. Юрченком фракції "федералістів" у КП(б)У. За його словами, ця "антипартійна група"[49] сформувалася "в середині 1919 року [...] саме під впливом націоналістичних поглядів боротьбистів і укапістів"[50]. Залишимо без коментаря проблематичність виокремлення єдиної групи федералістів[51], відзначивши важливість підкреслення О. Юрченком ідейного впливу боротьбистів як на Павла Попова, який і сам його визнавав та згадував боротьбистів у своїх програмних текстах, так і на Георгія Лапчинського. Натомість про ідейний вплив на них укапістів у середині 1919 р. говорити неможливо уже хоча б через те, що цієї партії на той час іще не існувало.

У 1970-х роках дослідження українського націонал-комунізму на Заході партійне керівництво в УРСР сприймало як пропаганду націонал-комунізму, про що свідчить присвячена цій темі записка секретаря ЦК КПУ Валентина Маланчука[52]. Для протидії цим тенденціям в СРСР було здійснено низку серйозніших досліджень об'єднаних цим поняттям політичних течій і, зокрема, історії партії боротьбистів. Однією з перших таких спроб стала захищена 1973 р. кандидатська дисертація Юрія Клінтуха "Тактика Комуністичної партії щодо дрібнобуржуазної націоналістичної партії боротьбистів"[53], найважливіші тези якої було також викладено у його лекції, прочитаній у Вищій партшколі при ЦК КПУ 1971 р. і тоді ж виданій окремою брошурою[54]. Два розділи останньої публікації присвячено саме ідеології боротьбистів ("Ідейно-теоретичні корені боротьбизму" та "Авантюризм політики і тактики боротьбистів")[55]. У цій роботі, незважаючи на використану автором емоційно забарвлену політичну фразеологію, зроблено досить об'єктивний як на тодішні умови академічної праці аналіз програмних настанов та еволюції цієї партії від народницько-есерівської ідеології у бік усе більшого сприймання марксизму не лише на рівні гасел, а й у питанні внутрішнього змісту програми, що вилилося в злиття з марксистською УСДРП (незалежників-лівих) і утворення УКП(б). Ю. Клінтух також звертає увагу на використання більшовиками ідей боротьбистів у аграрній політиці наприкінці 1919 р. – він твердить, що впроваджуване в цей час земельне законодавство у 1919 р. "відповідало їхнім

[49] Відзначимо симптоматичність використання цього терміна саме в цій книзі. Її було видано 1961 р., тобто через 4 роки після ліквідації 1957 р. так званої "антипартійної групи" В. Молотова, Г. Маленкова та Л. Кагановича. Якщо в останньому випадку йшлося про своєрідне протистояння "державницької групи" та "партійної групи" (обидві назви умовні) апарату вищої бюрократії СРСР, то логіка вживання виразу "антипартійна група" стосовно фракції федералістів 1919 р. є незрозумілою.

[50] *Юрченко О.* Четверта конференція КП(б)У. – С. 103.

[51] Геннадій Єфіменко переконливо показав, що група Павла Попова у складі Української секції Московського комітету РКП(б) та група Георгія Лапчинського у КП(б)У – два різні і різночасові явища. Див.: *Єфіменко Г.* Про "комуністів-федералістів" та їхнього ватажка Павла Попова. Режим доступу: http:// www.istpravda.com.ua/articles/2012/07/3/89516/

[52] Див.: Записка секретаря ЦК КП України В. Ю. Маланчука з пропозиціями щодо посилення боротьби проти націонал-комунізму // Національні відносини в Україні: Зб. документів і матеріалів / Упоряд. М. І. Панчук та ін. – К., 1994. – С. 407–409.

[53] *Клинтух Ю.* Тактика Коммунистической партии по отношению к мелкобуржуазной националистической партии боротьбистов: Автореф. дис. ... канд. ист. н. – К., 1973.

[54] *Його ж.* Крах идеологии и политики мелкобуржуазной националистической партии боротьбистов: Лекция, прочитанная слушателям ВПШ при ЦК КП Украины. – К., 1971.

[55] Там само. – С. 13–41.

(боротьбистів. – *С. Г.*) ідейно-теоретичним поглядам”, оскільки тогочасний уряд УСРР із тактичних міркувань “поклав у основу законодавства есерівський принцип «соціалізації землі»”[56]. Загалом, незважаючи на майже ритуальну критику в бік боротьбистів, історикові, нехай і в неповному обсязі, вдалося викласти основні теоретичні положення боротьбистів у галузі земельної програми і проблеми військового будівництва, а також згадати про підтримку ними ідеї створення Всесвітньої Федерації Радянських Республік. Крім того, заслугою Ю. Клінтуха є впровадження в науковий обіг значної частини матеріалів із фонду ЦК та місцевих організацій УКП(б) у Партархіві Інституту історії партії при ЦК КПУ (теперішній Центральний державний архів громадських об’єднань України) та з боротьбистської преси 1919–1920 рр.

Заслуговує на увагу також праця Івана Кураса з історії українських “непролетарських партій”. У фрагментах, присвячених партії боротьбистів, цей дослідник приділяє основну увагу дослідженню тактики, а не ідеології цієї політичної сили. Що стосується власне їхніх програмних положень, то він розглядає передусім текст Меморандуму УКП(б) до Виконкому Комінтерну, наголошуючи на особливій увазі партії до аграрного характеру революції в Україні, сприйнятті боротьбистами революції як пролетарської з одночасним включенням до складу пролетаріату безземельного та малоземельного селянства (такі тези І. Курас називає “антинауковими есерівськими ідеями”). При цьому дослідник констатує факт ідейно-політичної еволюції боротьбистів[57]. Перу цього історика належить також дослідження про УСДРП, у якому більшу увагу, ніж у попередніх та пізніших працях, приділено розколу в УСДРП (незалежних), унаслідок чого утворилася група УСДРП (незалежних-лівих), шляхом приєднання якої до УПСР (комуністів-боротьбистів) було оформлено утворення УКП(б)[58].

В опублікованій 1984 р. колективній монографії “Непролетарські партії Росії: Урок історії” містяться розділи, присвячені партіям “окраїн” колишньої Російської імперії. Авторка кількох із них (Вікторія Полушкіна) описує процес розколу в УПСР, утворення та діяльність партії боротьбистів, впроваджуючи ці процеси в контекст аналогічних явищ в інших національних регіонах (зокрема, у Білорусі, де саме в цей час відбувався розкол Білоруської соціалістичної громади, а також у єврейських лівих партіях)[59].

Наприкінці 1980-х років, як наслідок лібералізації політичного життя в СРСР, було опубліковано низку біографічних нарисів про окремих провідних діячів УКП(б). Як правило, у таких працях кількома абзацами окреслювалося бачення іними авторами ідеології боротьбистів, що було необхідним для формування образу відповідних персоналій, однак дослідження програмних постулатів цієї партії не було метою таких робіт[60].

[56] Там само. – С. 24.

[57] *Курас И.* Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. – К., 1978. – С. 238–240.

[58] *Курас І.* Повчальний урок історії: Ідейно-політичне банкрутство Української соціал-демократичної робітничої партії. – К., 1989. – С. 127–129.

[59] Непролетарские партии России: Урок истории / Общ. ред. И. Минца. – М., 1984. – С. 370–373, 426–429, 478–481 та ін.

[60] Див., напр.: *Панчук М.* Життя і смерть Олександра Шумського // Про минуле заради майбутнього: Зб. нарисів з історії КП України / Упоряд. Ю. Шаповал. – К., 1989. – С. 319–331; *Польовий Л.* Нарком Григорій Гринько // Там само. – С. 332–341.

У 1990-х р., разом із відкриттям архівів, активізується дослідження націонал-комуністичних рухів. Це стосується і вивчення ідейного спадку Української комуністичної партії (боротьбистів). Найважливішою працею на цю тему, написаною після 1991 р., стала кандидатська дисертація Олени Любовець "Партія боротьбистів в Українській революції 1917–1920 рр." (1993). Ідеології боротьбистів у цій роботі присвячено розділ "Політична доктрина боротьбизму"[61]. У ньому дослідниця здійснила загальний огляд їхніх поглядів на основні проблеми економічного (передусім – у земельному питанні) та національно-державного будівництва (ідея створення Всесвітньої Федерації Радянських Республік, окремої Української Червоної армії тощо). Важливими позитивними рисами цієї праці є її об'єктивність і найбагатша на той час джерельна та історіографічна база дослідження, що включала в себе матеріали українських архівів та газетні фонди бібліотек, наукові праці, написані українськими емігрантами та дослідниками-іноземцями тощо. У той же час дослідниця майже не використовувала документів регіональних архівів України та російські архівні колекції, зокрема, фонди Комінтерну та Політбюро РКП(б) у тодішньому Російському центрі збереження та вивчення документів новітньої історії (сучасний Російський державний архів соціально-політичної історії – РДАСПІ). Ці недоліки, значною мірою викликані складною економічною ситуацією першої половини 1990-х років, суттєво зменшили вагу згаданої праці. Крім того, 1996 р. було опубліковано одну невелику статтю, присвячену виключно еволюції ідеології боротьбистів, однак її невеликий обсяг та зумовлена ним обмежена джерельна та історіографічна база не дали авторові змоги повноцінно висвітлити порушену проблему[62].

Протягом 1990-х – 2000-х років також було захищено дисертації Юрія Сергієнка, Віктора Нагорного, Яни Остапенко, Віталія Огієнка, Миколи Фролова, Павла Мяла, Ольги Кутик та інших дослідників[63], у центрі уваги яких перебуває феномен українського націонал-комунізму взагалі, відносини між українськими націонал-комуністичними партіями (у тому числі УКП(б)) та Комуністичною партією (більшовиків) України, а також ідейна еволюція політичних діячів – вихідців із партії боротьбистів. Усі ці праці роблять свій внесок у дослідження ідейного спадку такої неоднозначної політичної сили, як Українська комуністична партія (боротьбистів), однак більшість із них не вводять у науковий обіг нових джерел із означеної нами теми та й не ставлять перед собою такого завдання. Власне, що стосується джерельного боку цих –

[61] *Любовець О.* Партія боротьбистів в українській революції 1917–1920 рр.: Дис. ... канд. іст. н. / Київський державний університет ім. Т. Шевченка. – К., 1993. – С. 58–97.

[62] *Єфименко О.* Політична доктрина боротьбистів: Витоки та сутність // Вісник Харківського університету. – 1996. – № 387. – С. 166–171. – (Серія: "Історія України". – Вип. 1).

[63] *Сергієнко Ю.* Етика лівого радикалізму в суспільно-політичному житті України з початку ХХ століття до 60-х років: Автореф. дис. ... докт. іст. н. – К., 1996; *Нагорний В.* Більшовизм та український націонал-комунізм в добу революції (1917–1920 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. н. – К., 1995; *Остапенко Я.* Ліквідація більшовиками опозиційних політичних партій в Україні (1920–1925 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. н. – К., 2000; *Огієнко В.* Діяльність українських націонал-комуністів (1918–1920 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. н. – К., 2008; *Фролов М.* Вихідці з інших політичних партій у КП(б)У в 20–30-ті роки ХХ століття: Автореф. дис. ... канд. іст. н. – Запоріжжя, 2001; *Мяло П.* Громадсько-політична діяльність В. Еллана-Блакитного: Еволюція світогляду: Автореф. дис. ... канд. іст. н. – Запоріжжя, 2010; *Кутик О.* Панас Петрович Любченко: Політична діяльність та еволюція світогляду: Автореф. дис. ... канд. іст. н. – Запоріжжя, 2010; та ін.

загалом дуже цінних – робіт, то для них є справедливими ті ж зауваження, котрі ми навели вище, згадуючи про дисертацію О. Любовець (окрім певною мірою вже здійсненого опрацювання регіональних архівів).

Досить детально на ідеологічному розвитку партії боротьбистів зупиняється у своїх працях про події 1917–1920 рр. Валерій Солдатенко. У монографії "Українська революція: Концепція та історіографія (1918–1920 рр.)" він висвітлює історію розколу в УПСР, що організаційно оформився 13–16 травня 1918 р. під час Четвертого з'їзду цієї партії. Він аналізує розбіжності в поглядах на закономірності розвитку революції між правим ("центральна течія") та лівим (боротьбисти) крилами УПСР[64], зосереджується на бажанні правого крила українських есерів використати період Гетьманату як "«передишку» для організації мас" і їх згоді на легальну або напівлегальну діяльність партії та участь її представників у представницьких органах. У той же час боротьбисти різко виступили проти такої тактики. Причини такого рішення, за словами В. Солдатенка, мали саме ідеологічно-програмний характер: "Ліва течія кликала до продовження соціалістично-революційної боротьби трудових мас, до переходу партії в підпілля для організації повстання робітників і селянства проти гетьманщини"[65]. В. Солдатенко порівнює запропоновані правим та лівим крилами УПСР варіанти резолюцій з'їзду, називаючи викладену в першому з цих документів позицію "маловиразною і дуже поміркованою" і, натомість, визначивши боротьбистський проект як "дуже рішучий, безкомпромісний"[66]. Він звертає увагу на офіційне запозичення українськими лівими есерами тактичних прийомів революційної боротьби, практикованих російськими есерами, що, безумовно, мало й програмне значення. Зокрема, ідеться про офіційне санкціонування керівництвом УПСР індивідуального політичного терору, яке, щоправда, не знайшло вияву в її практичній діяльності, залишившись виключно на папері. В. Солдатенко згадує про поширювану після Четвертого з'їзду "центральною течією" УПСР антиборотьбистську декларацію, в якій твердилося, що ліві українські есери у своїй національній програмі "нічим не відрізнялись від загальноросійських есерів, зневажали національний аспект взагалі", і підкреслює: "Це було суттєвим перебільшенням, просто не відповідало дійсності". Він пише, що саме ця декларація остаточно довершила факт розколу в УПСР, констатуючи, що єдиними спільними для обох її напрямів ідеологічними тезами залишилися "несприйняття і засудження гетьманського режиму як контрреволюційного, а також гасло боротьби з ним". При цьому праве крило "прагнуло відновити Українську Народну Республіку з порядками Центральної Ради", а боротьбисти "не бажали повертатись до характерного для часів Центральної Ради єднання демократичних, та й не лише демократичних, сил. Вони прагнули безкомпромісної класової боротьби"[67]. Він заперечує слушність наведеної на початку нашої статті тези Павла Христюка про те, що партія лівих українських есерів "обстоювала формально парламентарний демократизм, визнаючи радянську форму влади умовно, лише на

[64] *Солдатенко В.* Українська революція: Концепція та історіографія (1918–1920 рр.). – К., 1999. – С. 79–81.

[65] Там само. – С. 79.

[66] Там само. – С. 80.

[67] Там само. – С. 81–82.

час загостреної клясової боротьби", вважаючи, що "есерівський автор, мабуть, прагнув дещо пом'якшити враження від тогочасної радикалізації більшої частини партії, але не міг цього досягти, запропонувавши врешті дуже суперечливу, логічно явно недосконалу формулу"[68]. Історик також визначає як один із ключових етапів формування ідеологічних позицій боротьбистів заяву групи українських лівих есерів, виголошену на партійній нараді Харківщини 14–15 липня 1918 р. У ній більш виразно, ніж у опублікованих обраним на Четвертому з'їді партії ЦК УПСР документах, окреслювалася еволюція убік від дотогочасної ідеології й тактики цієї політичної сили. Пишучи далі про Всеукраїнську нараду емісарів УПСР, котра відбулася 19–22 серпня 1918 р., В. Солдатенко зауважує, що боротьбисти на ній "не просто відмежовувались від більшовиків та лівих російських есерів у національній справі, зокрема українській, а й суворо засуджували їх як партії, що працюють на російську (руську) державницьку ідею, з комуністичних (радикальних) позицій борються навіть з соціалістами, тобто і з УПСР – лівицею також"[69].

У іншій праці – чотиритомному циклі "Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки" – В. Солдатенко згадує про усну директиву Леніна Християнові Раковському щодо "привернення на бік радянської влади боротьбистів, формальне закріплення незалежності Української Радянської Республіки і підписання відповідного договору про союз між Радянською Україною і Радянською Росією" (характерним є порядок, у якому названо ці тактичні кроки – привернення на свій бік боротьбистів стоїть на першому місці; цитовані тут В. Солдатенком слова взято зі статті Х. Раковського "Ілліч і Україна")[70]. Він наголошує: "Особливу занепокоєність у комуністичних лідерів УСРР викликали самостійницькі наміри українських сил, що поділяли радянську платформу", що викликало репресивні дії проти УПСР (центральної течії), тобто правого крила цієї партії, а також УСДРП (незалежників) – майбутніх укапістів. Дослідник підкреслює: "Серед українських партій лівого флангу тогочасного політичного спектру найближче до більшовицьких позицій перебували боротьбисти". Він оповідає про перші спроби боротьбистів організаційно об'єднатися з КП(б)У, котрі було зроблено київською організацією лівого крила УПСР у березні 1919 р. В. Солдатенко вважає, що головні причини таких кроків із боку боротьбистів були все ж таки не ідеологічними, як заявлялося в їхніх документах, а суто тактичними: "У цьому прагненні до злиття відігравали велику роль, поряд із мотивами ідеологічного характеру, міркування практичного плану – небажання опинитися на нелегальному становищі й намагання активно впливати на розвиток подій навіть ціною значних поступок"[71]. Загалом же В. Солдатенко сприймає партію боротьбистів як «найвиразніший вияв» процесу, в ході якого "під впливом зміни політичних настроїв, повороту широких, зокрема, селянських мас у бік радянської влади деякі партії шляхом розколів і утворення нових партоб'єднань дедалі еволюціонували в бік комуністичної

[68] Там само. – С. 94.

[69] Там само. – С. 99–101.

[70] *Солдатенко В.* Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки. – К., 2010. – Т. ІІІ: Рік 1919. – С. 33.

[71] Там само. – С. 69–70.

ідеології, сприймаючи її через призму своїх національних уяв”[72]. Щодо цього він робить іще одну заувагу: “На відміну від РКП(б) і КП(б)У, які дотримувались інтернаціоналістських засад у політиці, радикальна частина колишніх українських есерів, незважаючи на статус урядової партії (її представники входили до Ради народних комісарів УСРР) і комуністичну орієнтацію (з серпня 1919 р. вона офіційно іменувалася Українська комуністична партія (боротьбистів)), поставала як послідовний захисник української самостійності і на цій основі офіційно відкрито конфронтувала з більшовиками, відверто їх викривала”[73]. В іншому місці він характеризує відносини боротьбистів та УСДРП (незалежників) із КП(б)У як “протиборство і співдію”, винісши це формулювання в заголовок одного з розділів своєї праці[74]. Висунуте боротьбистами гасло Всесвітньої Федерації Радянських Республік та перебудови РСФРР на федеративних засадах як передумови її створення він характеризує як ідеалістичну позицію. В. Солдатенко також підкреслює, що будь-які форми об’єднання радянських республік у баченні боротьбистів були можливими лише на добровільних засадах та за умови збереження значної внутрішньої автономії, що було особливо важливим у економічній сфері, причому розподілені повноваження мали бути однаковими для всіх членів федерації[75].

У більш спеціальній праці історика “У пошуках соціальної й національної гармонії (ескізи до історії українського комунізму)”, центральним об’єктом дослідження якої став феномен українського націонал-комунізму (сам В. Солдатенко послідовно відкидає цей термін, вважаючи його внутрішньо тавтологічним, оскільки *український* уже є *національним* за визначенням), наявні кілька досить розлогих пасажів про боротьбизм як політичну течію. Автор згадує про планування лівими есерами (майбутніми боротьбистами) перевороту у Центральній Раді у січні 1918 р. з метою почати перемовини з більшовиками і вважає, що ці дії узгоджувалися з В. Винниченком[76]. Дослідник констатує: “Вектор їх (боротьбистів. – *С. Г.*) ідеологічних уяв і планів розвивався в напрямі, протилежному орієнтаціям верхів найвпливовіших партій Української революції – УСДРП, УПСР, УПСФ і УПСС” (дещо незрозумілою є наявність у цьому ряду УПСР, до числа лідерів якої належали майбутні боротьбисти). За словами В. Солдатенка, “аналізуючи світові й регіональні процеси, боротьбисти приходили до висновку, що настала доба комуністичної революції, на складову частину якої дедалі перетворюється Українська національно-демократична революція”. Досить сумнівним є його твердження про те, що боротьбисти “вважали за потрібне рівнятися на реалізацію проголошених марксизмом соціалістичних лозунгів”, уже на початку розділу про цю партію[77], оскільки про більш-менш суттєвий вплив марксизму на її ідейний розвиток можна казати лише у пізній період існування цієї політичної сили, зокрема після її об’єднання з марксистською УСДРП

[72] Там само. – С. 373.
[73] Там само. – С. 436–437.
[74] Там само. – К., 2010. – Т. IV: Рік 1920. – С. 62.
[75] Там само. – С. 96.
[76] *Солдатенко В.* У пошуках соціальної й національної гармонії (ескізи до історії українського комунізму). – К., 2006. – С. 51.
[77] Там само. – С. 67.

(незалежників-лівих). Доти УПСР (к.-б.) була яскраво вираженим спадкоємцем народницько-есерівської політичної традиції. В. Солдатенко показує, що, незважаючи на підтримку ідеї радянської влади боротьбистами, вони з застереженням ставилися до прямого перенесення російського досвіду в Україну і приділяли національному факторові значно більшу увагу, ніж більшовики. Історик констатує факт підтримки боротьбистами гасла "диктатури пролетаріату", показуючи відмінність у розумінні цього терміна між ними й більшовиками та те, що боротьбисти, на відміну від більшовиків, бачили в ньому не стільки "тимчасову форму панування класу-переможця", скільки "рух до ліквідації поділу на класи, виключення будь-якої можливості визиску". В. Солдатенко підкреслює увагу, яку боротьбисти (власне, як есерівська партія) приділяли ролі селянства в революції. Аналізуючи їхнє ставлення до національного питання, він пише: "З огляду на те, що національний гніт розглядався як різновид експлуатації, то й він мав зникнути зі встановленням соціалістичного ладу". Дослідник зупиняється на їхньому гаслі створення Всесвітньої Федерації Радянських Республік, передумовою чого мала стати самостійність України. При цьому В. Солдатенко зауважує: "Боротьбисти були впевнені, що проблема щодо можливих варіантів вступу України до Федерації носить принциповий характер: Україна повинна була вступати до Федерації обов'язково як окремий політико-адміністративний організм – не через Росію, а разом з Росією", а зародок майбутнього центру такої федерації боротьбисти вбачали в Комінтерні[78].

Серед останніх за часом праць, у яких порушується тема ідеології боротьбистів, можна назвати монографію Тетяни Бевз, присвячену УПСР. У ній дослідниця згадує про те, що фракція "лівобережників" у партії українських соціалістів-революціонерів почала ідеологічно та організаційно формуватися ще у травні – червні 1917 р. під час лівобережної крайової конференції партії у Полтаві[79]. Вона підкреслює те, що ревкоми, які координували діяльність антигетьманських повстанських груп влітку 1918 р., створювалися переважно боротьбистами та більшовиками (боротьбистів називає першими), але діяли на локальному рівні, без центрального керівництва[80], описує перебіг IV з'їзду УПСР, коли остаточно оформився її розкол на праву течію та партію боротьбистів та ідеологічні причини цього акту[81], а також робить розлогий відступ із оцінкою світоглядних засад партії боротьбистів у загальному контексті українського націонал-комунізму, з одного боку, та внутрішньопартійних процесів усередині УПСР – з другого[82].

Як бачимо, хоч історія партії боротьбистів досить часто потрапляла до поля зору істориків, вона рідко ставала центральним об'єктом їхніх досліджень. Іще більшою мірою це стосується програмних положень цієї політичної сили. Крім того, максимально повному дослідженню ідейного спадку УПСР(к.-б.)/УКП(б) заважала тривала закритість архівів та (після 1991 р.) їх розпорошеність, а також фактична недоступність для багатьох істориків –

[78] Там само. – С. 68–70.

[79] *Бевз Т.* Партія національних інтересів і соціальних перспектив (Політична історія УПСР). – К., 2008. – С. 150.

[80] Там само. – С. 341.

[81] Там само. – С. 355–359.

[82] Там само. – С. 365–377.

передусім із фінансових причин – важливих документів у сховищах Москви. Крім того, ми можемо завважити брак широкої перспективи в багатьох дослідженнях на цю тему, порівнянь позицій боротьбистів із поглядами споріднених політичних партій інших народів колишньої Російської імперії, зокрема євреїв, білорусів, поляків, грузинів.

Сергій Гірік (Київ). **Ідеологія партії боротьбистів в українській історіографії.**

У статті подається огляд праць українських авторів, у яких здійснювалася оцінка ідеології Української комуністичної партії (боротьбистів). Зроблено спробу систематизувати погляди цих дослідників залежно від часу написання цих робіт та оцінити вплив політичних чинників на їхній рівень. Визначаються причини недосконалості цих досліджень та намічаються шляхи подальшої праці.

Ключові слова: боротьбизм, боротьбисти, ідеологія, історіографія, націонал-комунізм, УКП(б), Українська революція.

Сергей Гирик (Киев). **Идеология партии боротьбистов в украинской историографии.**

В статье представлен обзор трудов украинских авторов, в которых осуществлялась оценка идеологии Украинской коммунистической партии (боротьбистов). Сделана попытка систематизировать взгляды исследователей в зависимости от времени написания их работ и оценить влияние политических факторов на их уровень. Определяются причины несовершенства существующих исследований и намечаются пути дальнейшей работы.

Ключевые слова: боротьбизм, боротьбисты, идеология, историография, национал-коммунизм, УКП(б), Украинская революция.

Serhii Hirik (Kyiv). **The Ideology of the Ukrainian Communist Party (Borotbists) in Ukrainian Historiography.**

The article presents a survey of Ukrainian historiography that is concerned with the ideology of the party of the borotbists. The author analyzes the views of historians and assesses the influence of the prevailing political ideology on the content and quality of their works. He outlines reasons for the scholarly weakness of these studies and gives some ideas concerning further research of the problem.

Key words: borotbists, historiography, ideology, national communism, Ukrainian revolution.

Володимир КОВАЛЬЧУК (*Київ*)

ЗМІНИ В СИСТЕМІ ШИФРУВАННЯ ДОКУМЕНТІВ ОУН(б) У 1947–1948 РОКАХ

Той, хто досліджував письмові документи "спадкоємця справи УПА" – збройного націоналістичного підпілля ОУН(б) – неодноразово помічав, що адресати, адресанти, географічні назви, пункти зв'язку, ба навіть звичайні словосполучення чи розділи тексту деяких із джерел зашифровані. Звісно, це аж ніяк не винахід підпільників: до такого вдавалися й в інших організаціях-репрезентантах руху опору. Наприклад, цифрами нерідко кодували імена та прізвища своїх членів у польській Армії Крайовій[1], шифри застосовували білоруські партизани[2] тощо. Втім, шифрувальна справа як у "них", так і в "нашій" ОУН(б) досі залишається малодослідженою проблемою.

Псевдоніми в ОУН і УПА – традиційний предмет зацікавлення вітчизняних історикiв та лінгвістів. Передусім учені вивчали "філологічний" бік справи. Наприклад, Іван Патриляк дослідив, що псевдоніми вояків УПА були кількох типів: іменникові, прикметникові, віддієслівні, ідіоматичні[3]. Микола Лесюк теж розробив їхню класифікацію, а заразом акцентував увагу на виникненні та походженні псевдонімів[4]. Наталія Павликівська розглянула неофіційний антропонімікон членів ОУН та учасників УПА за матеріалами експедиції в Івано-Франківській області 2005 р.[5]. Також ця дослідниця спеціально проаналізувала ті повстанські псевдоніми, що "відбивають історичне минуле українського народу"[6]. А ще вона здійснила спробу систематизації псевдонімів членів ОУН і УПА у словнику[7] (до створення представницького

[1] Zaszyfrowany wykaz żołnierzy rybnickiego inspektoratu AK // Armia Krajowa i konspiracja poakowska na ziemi Rybnickiej w latach 1942–1947 / Pod red. Adama Dziuroka. – Rybnik, 2004. – S. 92.

[2] *Павлова Е.* О месте и особенностях партизанских документов в комплексе источников по истории партизанского движения // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны: Навук. зб. – Мінск, 2011. – Вып. 6 / Рэдкал. С. М. Ходзін (адк. рэд.) та ін. – С. 106.

[3] *Патриляк І.* "Встань і борись! Слухай і вір...": Українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.). – Львів, 2012. – С. 279.

[4] *Лесюк М.* Псевда вояків Української Повстанської Армії // Studia Sławistyczne 1: Nazewnictwo na pograniczach etniczno-językowych. – Białystok, 1999. – S. 114–184; *його ж.* Неофіційний антропонімікон УПА // Галичина. – Івано-Франківськ, 2002. – № 8. – С. 126–139.

[5] *Павликівська Н.* Псевдоніми учасників національно-визвольних змагань 1929–1950 років XX століття: ОУН та УПА // Лінгвістичні дослідження: Зб. наук. пр. Харківського нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2012. – Вип. 33. – С. 14–18.

[6] *Її ж.* Апелятиви-історизми у псевдонімії ОУН та УПА // Актуальні проблеми філології та перекладознавства: Зб. наук. пр. – Хмельницький, 2012. – № 5. – С. 126–132.

[7] *Її ж.* Словник псевдонімів ОУН–УПА. – Вінниця, 2007. – 440 с.

багатотомного індексу псевдонімів поки що далеко). Методи шифрування повстанських текстів (а заразом й імен повстанців) проаналізували Олександр Іщук і Наталія Ніколаєва[8]. А от над тим, коли літерні псевдоніми[9] членів підпілля замінили на числові, як і над багатьма іншими закономірностями шифрувальної справи (шифрування дат листів, окремих речень і розділів, застосування шифроблокнотів), історики посутньо ще не замислювалися.

На нашу думку, зміни в зашифровуванні підпільної документації у другій половині 1940-х років сталися через стрімке законспіровування мережі ОУН(б). Цьому процесу додали динамізму реорганізації УПА–Північ та УПА–Захід.

Оскільки "прямих" розпорядчих документів ОУН(б) про одномоментну заміну літерних псевдонімів на цифрові виявити не вдалося, визначимо приблизний час, коли це сталося. Для цього порівняємо відомості про датування, авторів та адресатів ста документів із відомого нам масиву писемних джерел націоналістичного підпілля (ділові листи, накази, списки та ін.), що походять переважно із теренів Волині та Полісся й зберігаються нині в Галузевому державному архіві Служби безпеки України.

Зміни позначень адресантів й адресатів у документах націоналістичного підпілля ОУН(б) за 1947–1949 рр.

№ п/п	Дата укладання документа	Адресант	Адресат	Архівна легенда документа
1.	4.01.1947	Не вказано [М. Козак]	Данило [М. Якимчук]	Ф. 2 (2-Н), оп. 58 (53 р.), спр. 3, арк. 287 (конв.). Копія
2.	29.01.1947	Тома [С. Янишевський]	Шуляк [С. Усачук]	Ф. 5, спр. 67426, оп. 3, арк. 12–12 зв. Оригінал
3.	2.02.1947	В[…]	Н-м [О. Дяків]	Ф. 65, оп. 2, спр. 7736, арк. 450 (конв.). Оригінал
4.	Не вказана [до 02.1947]	Гримок (Грилюк)	Марко [Р. Піддубний]	Ф. 2 (2-Н), оп. 57 (53 р.), спр. 3, арк. 151. Копія. Пер. російською
5.	22.03.1947	Богослов [С. Янишевський]	Марко [Р. Піддубний]	Ф. 2 (2-Н), оп. 73 (53 р.), спр. 19, арк. 66–67. Копія. Пер. російською
6.	Не вказана [03.1947]	Василь (Назар) [В. Галаса]	Не вказано	Ф. 62, оп. 4, спр. 4, т. 10, арк. 30–37. Копія. Пер. польською
7.	3.04.1947	Богослов [С. Янишевський]	Марко [Р. Піддубний]	Ф. 5, оп. 3, спр. 67426, арк. 380–381. Копія. Пер. російською
8.	25.04.1947	Смок [М. Козак]	Далекий [С. Янишевський]	Ф. 2 (2-Н), оп. 58 (53 р.), спр. 9, т. 1, 154 (конв.). Оригінал

[8] *Іщук О., Ніколаєва Н.* Методи зашифрування кореспонденції у підпіллі ОУН і УПА та їх розшифрування органами державної безпеки УРСР в 1944–1954 рр. – К., 2007. – 38 с.

[9] *Товарянська О.* По закінченні Другої світової листи в УПА підписували псевдонімами. Режим доступу (20.09.2013): http://gazeta.ua/articles/history/_po-zakinchennyu-drugoji-svitovoji-listi-v-upa-pidpisuvali-psevdonimami/488436/

9.	26.04.1947	Зінько [І. Кроль]	Ярослав [І. Берник]	Ф. 2 (2-Н), оп. 39 (53 р.), спр. 5, арк. 86. Копія. Пер. російською
10.	26.04.1947	Зінько [І. Кроль]	Ярослав [І. Берник]	Ф. 2 (2-Н), оп. 39 (53 р.), спр. 5, арк. 87. Копія. Пер. російською
11.	28.04.1947	Богослов [С. Янишевський]	Марко [Р. Піддубний]	Ф. 2 (2-Н), оп. 73 (53 р.), спр. 19, арк. 71. Копія. Пер. російською
12.	5.05.1947	Борис	Василь	Ф. 13, спр. 376, т. 32, арк. 236–237. Копія
13.	20.05.1947	Данило [М. Якимчук]	Лука [М. Козак]	Ф. 2 (2-Н), оп. 58 (53 р.), спр. 3, арк. 155–156. Копія. Пер. російською
14.	29.05.1947	Борис	Микола	Ф. 13, спр. 376, т. 32, арк. 237–239. Копія
15.	Не вказано [05.1947]	Борис	Микола	Ф. 13, спр. 376, т. 32, арк. 239–242. Копія
16.	2.06.1947	Ярославенко [П. Ліщук]	Не вказано [І. Кроль]	Ф. 2 (2-Н), оп. 57 (53 р.), спр. 4, т. 1, арк. 363. Копія. Пер. російською
17.	06.1947	Не вказано [В. Кук]	В-р [М. Козак]	Ф. 11, спр. 27314, т. 33, арк. 148–152. Копія
18.	Не вказано [06.1947]	Борис	Микола	Ф. 13, спр. 376, т. 32, арк. 243–244. Копія
19.	19.06.1947	Клим [І. Кроль]	Не вказано [С. Янишевський]	Ф. 2 (2-Н), оп. 57 (53 р.), спр. 4, т. 1, арк. 366–368. Копія. Пер. російською
20.	1.07.[1947]	Борис	Микола	Ф. 13, спр. 376, т. 32, арк. 244–246. Копія
21.	4.07.1947	Данило [М. Якимчук]	Давид [І. Литвинчук]	Ф. 2 (2-Н), оп. 58 (53 р.), спр. 3, арк. 287 (конв.). Копія
22.	21.07.[1947]	Борис	Микола	Ф. 13, спр. 376, т. 32, арк. 246–247. Копія
23.	28.07.1947	Чо-гуз [Ю. Беднарчик]	Не вказано [М. Козак]	Ф. 2 (4 упр.), оп. 39 (56 р.), спр. 9, т. 9, арк. 32–34. Копія
24.	29.07.1947	Данило [М. Якимчук]	Лука [М. Козак]	Ф. 2 (2-Н), оп. 58 (53 р.), спр. 3, арк. 287 (конв.). Копія
25.	1.08.1947	Данило [М. Якимчук]	Давид [І. Литвинчук]	Ф. 2 (2-Н), оп. 58 (53 р.), спр. 3, арк. 178–179. Копія. Пер. російською
26.	17.08.1947	Ярослав [І. Берник]	Лісовий	Ф. 2 (2-Н), оп. 57 (53 р.), спр. 4, т. 2, арк. 309–310. Копія. Пер. російською
27.	Не вказано [06–08.1947]	К… [І. Кроль]	Не вказано [С. Янишевський]	Ф. 2 (2-Н), оп. 57 (53 р.), спр. 4, т. 1, арк. 364–365. Копія. Пер. російською
28.	08.1947	8395 [М. Козак]	Не вказано [К. Воронін]	Ф. 2 (4 упр.), оп. 39 (56 р.), спр. 9, т. 9, арк. 40. Копія

29.	27.10.1947	Зінько [І. Кроль]	Литконюк [Л. Радкевич]	Ф. 2 (2-Н), оп. 39 (53 р.), спр. 6, арк. 315–316. Копія. Пер. російською
30.	29.10.1947	50 [В. Кук]	777 [Р. Шухевич]	Ф. 2 (2-Н), оп. 58 (53 р.), спр. 3, арк. 286 (конв.). Оригінал
31.	11.1947	75 [П. Федун]	5410 [І. Мельничук]	Ф. 2 (2-Н), оп. 58 (53 р.), спр. 9, т. 1, арк. 155 (конв.). Копія
32.	24.12.1947	Демян [С. Смолюк]	Не вказано	Ф. 13, спр. 372, т. 29, арк. 10–11. Копія. Пер. російською
33.	02.1948	2158	5410 [І. Мельничук]	Ф. 2 (2-Н), оп. 58 (53 р.), спр. 9, т. 1, арк. 155 (конв.). Оригінал
34.	03.1948	857 [М. Козак]	940 [А. Маєвський]	Ф. 2 (4 упр.), оп. 39 (56 р.), спр. 9, т. 9, арк. 25–27. Копія
35.	25.03.1948	1718 [Р. Шухевич]	1315 [В. Кук]	Ф. 65, спр. С-9079, т. 5, арк. 115–116. Копія. Пер. російською
36.	30.03.1948	Богослов [С. Янишевський]	Членам ОУН м. Києва	Ф. 13, спр. 372, т. 74, арк. 289. Копія
37.	04.1948	715 [М. Козак]	55 [В. Сементух]	Ф. 2 (2-Н), оп. 58 (53 р.), спр. 3, арк. 286 (конв.). Оригінал
38.	Не вказано [04.1948 р.]	6293 [В. Кук]	5184	Ф. 13, спр. 376, т. 7, арк. 391–399. Копія
39.	15.04.1948	Ярко	Шелест	Ф. 13, спр. 372, т. 18, арк. 171–174. Копія. Пер. російською
40.	24.06.1948	Беркут [І. Пронькін]	Роман [С. Титко]	Ф. 6, спр. 72722, т. 7, арк. 6. Оригінал
41.	20.08.1948	1718 [Р. Шухевич]	1516 [Бурлан]	Ф. 13, спр. 372, т. 18, арк. 136–138. Копія. Пер. російською
42.	09.1948	-р [П. Федун]	401 [О. Дяків]	Ф. 13, спр. 398, т. 18, арк. 15. Оригінал
43.	Не вказано [09.1948]	14 [П. Федун]	1648 [В. Галаса]	Ф. 2 (2-Н), оп. 59 (53 р.), спр. 16, т. 1, арк. 143 (конв.). Копія
44.	10.1948	Ле [В. Кук]	795 [І. Литвинчук]	Ф. 65, спр. С-7736, т. 3, арк. 145. Копія
45.	Не вказано [до 11.1948]	171 [Р. Шухевич]	44 [З. Тершаковець] і 401 [О. Дяків]	Ф. 65, спр. С-9079, т. 57, арк. 24–26. Копія. Пер. російською
46.	11.1948	Плугатор [М. Козак]	Зот [Н. Хасевич]	Ф. 2 (2-Н), оп. 59 (53 р.), спр. 16, т. 2, арк. 157 (конв.). Копія
47.	Не вказано [1948]	10 [О. Гасин]	С. [П. Федун]	Ф. 65, спр. С-9112, т. 2, арк. 98–105. Копія. Пер. російською
48.	25475 [Кінець 1948]	173 [П. Федун]	1648 [В. Галаса]	Ф. 2 (2-Н), оп. 59 (53 р.), спр. 16, т. 1, арк. 11 (конв.). Оригінал
49.	28.12.1948	Давид [І. Литвинчук]	Сто [Р. Шухевич]	Ф. 65, спр. С-7736, т. 3, арк. 145–146. Копія
50.	15.01.1949	12611 [І. Литвинчук]	1230 [О. Степанюк]	Ф. 11, спр. 27314, т. 8, арк. 1–6. Копія
51.	28.01.1949	Їжак	Не вказано	Ф. 2 (2-Н), оп. 59 (53 р.), спр. 16, т. 1, арк. 115–117. Копія. Пер. російською

52.	01.1949	Мефодь [М. Салата]	66	Ф. 2 (4 укр.), оп. 37 (60 р.), спр. 8, арк. 126–127. Копія. Пер. російською
53.	01.1949	Зуб [П. Мосейчук]	700	Ф. 2 (2-Н), оп. 59 (53 р.), спр. 16, т. 1, арк. 133 зв. Фотокопія оригіналу
54.	01.1949	Дядя [М. Козак]	Вороний [М. Андрощук]	Ф. 2 (2-Н), оп. 59 (53 р.), спр. 16, т. 1, арк. 89–89 зв. Копія. Пер. російською
55.	01.1949	715 [М. Козак]	55	Ф. 2 (2-Н), оп. 59 (53 р.), спр. 16, т. 1, арк. 118. Копія. Пер. російською
56.	01.1949	3344 [М. Козак]	1648 [В. Галаса]	Ф. 2 (2-Н), оп. 59 (53 р.), спр. 16, т. 2, арк. 156 (конв.). Чернетка
57.	01.1949	795 [І. Литвинчук]	9101	Ф. 2 (2-Н), оп. 59 (53 р.), спр. 16, т. 1, арк. 106–112. Копія.
58.	714727 [01.1949]	Не вказ. [М. Козак]	1648 [В. Галаса]	Ф. 2 (2-Н), оп. 59 (53 р.), спр. 16, т. 2, арк. 156 (конв.). Оригінал
59.	684427 [01.1949]	3344 [М. Козак]	1648 [В. Галаса]	Ф. 2 (2-Н), оп. 59 (53 р.), спр. 16, т. 2, арк. 157 (конв.). Копія
60.	704727 [01.1949]	3344 [М. Козак]	1648 [В. Галаса]	Ф. 2 (2-Н), оп. 59 (53 р.), спр. 16, т. 2, арк. 157 (конв.). Копія
61.	Не вказано [Початок 1949]	16554 [І. Литвинчук]	1874 [П. Ковальчук]	Ф. 2 (2-Н), оп. 59 (53 р.), спр. 17, т. 1, арк. 222. Копія. Пер. російською
62.	677643 [19.03.1949]	55555 [В. Галаса]	179 [А. Маєвський]	Ф. 2 (2-Н), оп. 59 (53 р.), спр. 16, т. 2, арк. 157 (конв.). Чернетка
63.	Не вказано [До 03.1949]	Не вказано	Мисливець [І. Довбенко]	Ф. 2 (2-Н), оп. 59 (53 р.), спр. 16, т. 1, арк. 160 (конв.). Оригінал
64.	190466 [19.04.1949]	171 [Р. Шухевич]	1315 [В. Кук]	Ф. 13, спр. 372, т. 75, арк. 185–186. Копія. Пер. російською
65.	04.1949	179 [А. Маєвський]	55555 [В. Галаса]	Ф. 2 (2-Н), оп. 59 (53 р.), спр. 16, т. 2, арк. 156 (конв.). Оригінал
66.	04.1949	179 [А. Маєвський]	55555 [В. Галаса]	Ф. 2 (2-Н), оп. 59 (53 р.), спр. 16, т. 2, арк. 156 (конв.). Оригінал
67.	04.1949	Мефодь [М. Салата]	66	Ф. 2 (2-Н), оп. 59 (53 р.), спр. 16, т. 2, арк. 156 (конв.). Оригінал
68.	04.1949	Зуб (С.) [П. Мосейчук]	Не вказано	Ф. 2 (2-Н), оп. 59 (53 р.), спр. 16, т. 2, арк. 157 (конв.). Копія. Пер. російською
69.	04.1949	Давид [І. Литвинчук]	6293 [В. Кук]	Ф. 2 (2-Н), оп. 59 (53 р.), спр. 17, т. 2, арк. 104 (конв.). Оригінал
70.	04.1949	П. [А. Маєвський]	857	Ф. 2 (2-Н), оп. 59 (53 р.), спр. 16, т. 2, арк. 156 (конв.). Копія
71.	Не вказано [04.1949]	259 [А. Маєвський]	Слюсар [Ю. Беднарчик]	Ф. 65, спр. С-8378, т. 4, арк. 2–7. Копія. Пер. російською
72.	1160566 [Весна 1949]	171 [Р. Шухевич]	100 [В. Кук]	Ф. 13, спр. 372, т. 75, арк. 186–187. Копія. Пер. російською
73.	Не вказано [Весна 1949]	Кубат	Не вказано	Ф. 2 (2-Н), оп. 59 (53 р.), спр. 16, т. 3, арк. 176. Копія

74.	05.1949	171 [Р. Шухевич]	1648 [В. Галаса]	Ф. 13, спр. 372, т. 75, арк. 187. Копія
75.	07.1949	З. Савченко [В. Галаса]	Зінько [І. Кроль]	Ф. 2 (2-Н), оп. 59 (53 р.), спр. 16, т. 3, арк. 137 (конв.). Копія
76.	4.07.1949	Осика [О. Савира]	Надя	Ф. 2 (2-Н), оп. 59 (53 р.), спр. 17, т. 2, арк. 122 (конв.). Фотокопія оригіналу
77.	08.1949	605 [О. Дяків]	99 [П. Федун]	Ф. 65, спр. 7447, оп. 17, арк. 152. Оригінал
78.	08.1949	Ле [В. Кук]	171 [Р. Шухевич]	Ф. 65, спр. С-7736, т. 7, арк. 16а (конв.). Фотокопія оригіналу
79.	Не вказано [Серпень 1949]	Григор [Ю. Беднарчик]	257 [А. Маєвський]	Ф. 2 (2-Н), оп. 59 (53 р.), спр. 16, т. 2, арк. 176–179. Копія. Пер. російською
80.	Не вказано [Літо 1949]	Давид [І. Литвинчук]	6293 [В. Кук]	Ф. 2 (2-Н), оп. 61 (53 р.), спр. 4, арк. 270–272. Копія. Пер. російською
81.	Не вказано [Осінь 1949]	Давид [І. Литвинчук]	6293 [В. Кук]	Ф. 2 (2-Н), оп. 61 (53 р.), спр. 4, арк. 273–274. Копія. Пер. російською
82.	433616 [09-10.1949]	Я. [В. Галаса]	8228 [І. Литвинчук]	Ф. 2 (2-Н), оп. 60 (53 р.), спр. 6, т. 8, арк. 102 (конв.). Фотокопія оригіналу
83.	10.1949	Кирило [В. Галаса]	Прокіп [А. Неверковець]	Ф. 65, спр. С-9108, т. 3, арк. 20 (конв.). Фотокопія оригіналу
84.	10.1949	257 [А. Маєвський]	Сл-р [Ю. Беднарчик]	Ф. 2 (4 упр.), оп. 37 (60 р.), спр. 9, арк. 172 (конв.). Оригінал
85.	10.1949	257 [А. Маєвський]	Віктор	Ф. 2 (4 упр.), оп. 37 (60 р.), спр. 10, арк. 3 (конв.). Оригінал
86.	10.1949	Йовта [А. Маєвський]	Зінько [І. Кроль]	Ф. 2 (4 упр.), оп. 37 (60 р.), спр. 10, арк. 3 (конв.). Оригінал
87.	10.1949	КК/0	286 [А. Неверковець]	Ф. 2 (2-Н), оп. 59 (53 р.), спр. 17, т. 2, арк. 294 (конв.). Фотокопія оригіналу
88.	17.10.1949	Р. Бурлака [В. Кудра]	Бутько [С. Примак]	Ф. 2 (2-Н), оп. 48 (53 р.), спр. 1, т. 1, арк. 153-154. Копія. Пер. російською
89.	17.10.1949	Роман [В. Кудра]	Кучер [Ф. Джус]	Ф. 2 (2-Н), оп. 48 (53 р.), спр. 1, т. 1, арк. 153. Копія. Пер. російською
90.	21.10.1949	Мар’яна [В. Королюк]	Не вказано [І. Литвинчук]	Ф. 2 (2-Н), оп. 59 (53 р.), спр. 17, т. 2, арк. 292. Копія. Пер. російською
91.	Не вказано [до 10.1949]	1920 [Р. Кравчук]	401 [О. Дяків]	Ф. 65, спр. С-9079, т. 59, арк. 11. Копія. Пер. російською
92.	11.1949	Леміш [В. Кук]	605	Ф. 13, спр. 372, т. 18, арк. 71-82. Копія. Пер. російською
93.	11.1949	Леміш [В. Кук]	605 [О. Дяків]	Ф. 13, спр. 372, т. 18, арк. 71–81. Копія. Пер. російською

94.	Не вказано [1949]	Не вказано [В. Галаса]	Оксана [Л. Фоя]	Ф. 65, спр. С-8978, т. 4, арк. 93–99 зв. Фотокопія чернетки
95.	Не вказано [1949]	5… [В. Галаса]	Окс. [Л. Фоя]	Ф. 65, спр. С-8978, т. 4, арк. 100–101 зв. Фотокопія чернетки
96.	Не вказано [1949]	55555 [В. Галаса]	Не вказано	Ф. 2 (2-Н), оп. 59 (53 р.), спр. 16, т. 2, арк. 157 (конв.). Чернетка
97.	643828 [1949]	55555 [В. Галаса]	3344 [М. Козак]	Ф. 2 (2-Н), оп. 59 (53 р.), спр. 16, т. 2, арк. 157 (конв.). Чернетка
98.	473828 [1949]	55555 [В. Галаса]	3344 [М. Козак]	Ф. 2 (2-Н), оп. 59 (53 р.), спр. 16, т. 2, арк. 157 (конв.). Копія
99.	153745 [1949]	155 [В. Галаса]	171 [Р. Шухевич]	Ф. 2 (2-Н), спр. С-9079 (дод.), т. 59, арк. 20-21. Копія. Пер. російською
100.	565107 [1949]	155 [В. Галаса]	Не вказано	Ф. 2 (2-Н), оп. 59 (53 р.), спр. 16, т 2, арк. 156 (конв.). Копія

Як бачимо, в документах № 1–27 автори та адресати фігурують під звичайними літерними псевдонімами. Це означає, що щонайменше до серпня 1947 р. ніякої реформи шифрування не було. Проте вже в наступні два-три місяці підпільники починають зашифровувати свої імена наборами з двох-чотирьох чисел. “Перша ластівка” – лист за серпень 1947-го до Костянтина Вороніна, в якому автор, провідник ОУН(б) на Волині Микола Козак, назвав себе “8395” (документ № 28). Восени серед авторів та адресатів ділових листів з’являються “50” (Василь Кук), “75” (Петро Федун), “777” (Роман Шухевич), “5410” (І. Мельничук) та інші (документи № 30–31).

Зате кореспонденція за 1948 р. (документи № 33–49) уже на ⅔ завірена цифровими псевдонімами. В п’ятнадцяти документах цифрами позначено 10 авторів і 12 адресатів. Серед підписаних літерними псевдонімами – листи Степана Янишевського (“Богослов”) і Івана Пронькіна (“Беркут”). Обидва перебували в опозиції до провідника ОУН(б) на Волині, тому, напевне, на потребу посилити конспірацію дивилися крізь пальці. Зате документи № 49–50 красномовно засвідчують, як інший підлеглий згаданого провідника, очільник т. зв. Північно-західного краю Іван Литвинчук, хоча і з певним запізненням, але замінив свій псевдонім “Давид” (грудень 1948 р.) на “12611” (січень 1949 р.).

Цифровими псевдонімами підписана майже половина проаналізованих нами документів за 1949 р. “Оцифрованих” адресатів побільшало – такі вже в 31-му з 50-ти документів. Отож цифрові псевдоніми набувають більшого поширення, ніж літерні.

До речі, в 1947–1948 рр. відбувався плавний перехід до зашифровування цифрами відправників та адресатів кореспонденції не тільки в ОУН на Волині, а й на території Галичини. Так, якщо в листі “Владана” до провідника Карпатського краю ОУН “Шелеста” (квітень 1947 р.)[10] і в листі “Ярка” до нього (квітень 1948 р.)[11] ми не виявили жодного цифрового псевдоніма, то в

[10] Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 18. – Арк. 168–169.

[11] Там само. – Арк. 171.

листі від Романа Кравчука-“Петра” до “Бурлана” (серпень 1948 р.) адресант уже проходить як “1718”, а адресат – “1516”[12].

Що цікаво, 1949-го навіть з’являються невідомі раніше “чисельно-літерні” позначення авторів, наприклад “КК/0” (автор документа № 87). Про такі псевдоніми відомо й із джерел радянського походження. Так, у довідці МДБ УРСР сказано, що станом на 3 жовтня 1949 р. провідник Дрогобицької округи ОУН мав псевдонім “Б-7”, провідник Самбірського надрайону – “К-12”, референт пропаганди Самбірського надрайону – “4-В”[13].

Утім, до деяких місць підпільної мережі “шифрувальна революція” 1947–1949 рр. дісталася з певним запізненням. Так, у щоденнику провідника СБ Ковельської округи “Коса”, якого він вів із 17 листопада 1950 р. упродовж майже року, цифрові псевдоніми не зустрічаються жодного разу аж до жовтня 1951-го. Натомість трьома цифрами (“333”) позначено пункт зв’язку. Одні імена підпільників у цьому джерелі зашифровані великою літерою з крапкою (наприклад, “К.”, “Я.”, “Н.”), інші – комбінаціями з першої та останньої літер псевдоніма (наприклад, “Б-к”, “С-р”), ще частина – звичайними “застарілими” літерними псевдонімами (“Глушко”, “Максим”)[14].

На початку 1949 р. почали зашифровувати наборами цифр і дати підпільних документів (див. документи № 58–60 у табл.). Робили це, додаючи у стовпчик до справжньої шестизначної дати (день, місяць, дві останні цифри року) документа вигаданий шестизначний набір чисел – так званий “датівник”. Отож, щоб визначити справжню дату документа (день, місяць і дві останні цифри року), достатньо було від наявної в документі зашифрованої відняти “датівник” (віднімати теж у стовпчик). “Датівник між нами будь «354261» (наприклад – 05.08.51 р., отже пишемо додавши датівник, тобто «405112» і т. п.)”, – інформував Олександр Савира Василя Кука в серпні 1951 р. Лише в листуванні між цими людьми міг використовуватися датівник “354261”. А 1950-го Василь Кук у листуванні з Іваном Литвинчуком послуговувався вже іншим датівником – “251015”[15]. За такою логікою, власні датівники мали б мати й інші фігуранти підпілля ОУН на ПЗУЗ. У 1949 р. Василь Галаса в листуванні з Анатолієм Маєвським використовував цифровий ключ “487294”[16]. За допомогою датівника “121806” упродовж певного часу зашифровували дати взаємної кореспонденції Анатолій Маєвський і “Максим Ат”[17].

Члени оунівського підпілля вперше вдаються до шифрування арабськими числами текстів документів (окремих слів, словосполучень, кількох слів, речень, абзаців) теж орієнтовно в 1947–1948 рр. До того застосовувалися літерні шифри (див., наприклад, “Суис црдисозбблр в уйфкні «Степ» на день 15.Х.1946 р.”. Дослідник Олександр Вовк переклав цю назву оунівського документа як “Стан організації в терені «Степ» на день 15.Х.1946 р.”)[18].

---

[12] Там само. – Арк. 136, 138.

[13] Там само. – Арк. 146.

[14] Там само. – Арк. 94, 96, 110, 114.

[15] Там само. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 44 (1953 р.). – Спр. 2. – Т. 1. – Арк. 29–30.

[16] Там само. – Арк. 33–34.

[17] Там само. – Арк. 36.

[18] Літопис УПА. Нова серія. – К.; Торонто, 2006. – Т. 8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля. 1944–1946: Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, С. Кокін. – С. 177–178.

Як на Волині, так і в Галичині підпільники (починаючи з 1947 чи 1948 рр.) шифрували слова та тексти за допомогою "простого шифрувального квадрата". Спосіб доволі простий. Креслили квадрат, ділили його на горизонтальні та вертикальні рядки. Першу колонку по вертикалі (зверху вниз) і першу колонку по горизонталі (зліва направо) нумерували арабськими цифрами в порядку зростання. Решту пустих клітинок заповнювали літерами українського алфавіту (кирилицею). Якщо треба було зашифрувати якусь літеру з тексту документа, то її шукали в квадраті, визначали, де вона в квадраті знаходиться і замість неї вписували дві цифри: першу (її номер по горизонталі) і другу (її номер по вертикалі)[19]. За спостереженнями дослідників Олександра Іщука та Наталії Ніколаєвої, цей спосіб шифрування побутував наприкінці 1948 р. у Брестській окрузі – складовій Північно-західного краю ОУН(б)[20]. Навесні 1949-го поширення згаданого шифру в Північно-західному краї констатував начальник УМДБ Волинської області Будкін у спецповідомленні для міністра МДБ УРСР Савченка[21].

Інший оригінальний метод цифрового шифрування – за допомогою шифроблокнота. Такий документ "вигадувала" собі кожна пара підпільників, яка обмінювалася кореспонденцією. Типовий шифроблокнот складався з наборів цифр, розташованих у колонках на кількох аркушах. Відповідно, певному набору цифр відповідало унікальне слово чи словосполучення.

Цікаво, що декілька шифроблокнотів збереглося. У фондах Галузевого державного архіву Служби безпеки України перебуває на зберіганні шифроблокнот для листування між Василем Куком та Василем Охримовичем[22]. Завдяки іншому шифроблокноту чекісти дізналися, про що написав Василь Кук до Василя Галаси в червні 1952 р. Наведемо уривок із цього листа:

"233, 47, 782, 480, 482, – 785, 265. 77 – 81; 76 – перед 281. Є там ще 68, 782, 65, але 81 в цілому. 141, 147, 780 Єр 155. 78 – опанований. 792, 778, 283. 147, але це напевно 284. Там 784, 371, але 161, 780, 300, 778, 282. Це певне! 388, 804, 780, 55, 142, але очевидно 778, 276, 282. Треба признати, що 301 робить 328 дуже добре. 794, 447, 95, 96, 97, 783, 78, що 57, 199 ц. р. 784, 779, 284. Про це 819, 785, 197, бо 328 [пр]одовжується дальше і важко сказати коли скінчиться".

Ця цитата "ховає" важливу інформацію – в ній повідомляється про ситуацію в ОУН на місцях і намагання МВС-МДБ дезорієнтувати УГВР:

"Стан організації в теренах ЗУЗ, СУЗ, ОСУЗ, ПЗУЗ. Край «Поділля», край «Карпати», край ПЗУЗ зліквідовані, розбиті. Край «Львів» – перед ліквідацією. Є там ще окружні провідники, у надрайонах, але розбитий в цілому […] Край «Карпати» – опанований. Добре через провокацію. Зв'язок діє, але це напевне провокативна група. Там є Охало [В. Охримович], але потрапив живий до МВС через провокатора. Це певне! Кузьму маю до Гол. ком. УПА, нормальний зв'язок, але очевидно без агента-провокатора. Треба признати, що МДБ робить гру дуже добре. Всі матеріали (суспільно-політичні огляди, огляди ситуації, інформації) з краю «Карпати», що Голова Генераль-

[19] ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 60 (1953 р.). – Спр. 6. – Т. 1. – Арк. 88–89.

[20] *Іщук О., Ніколаєва Н.* Методи зашифрування кореспонденції у підпіллі ОУН і УПА... – С. 10–11.

[21] ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 60 (1953 р.). – Спр. 6. – Т. 1. – Арк. 88–89.

[22] Там само. – Ф. 6. – Спр. 51895-фп. – Конверт 1. – Арк. 68–69.

ного Секретаріату Української Головної Визвольної Ради одержав цього року, від провокативної групи. Про це потрібно не писати, бо гра [пр]одовжується дальше і важко сказати коли скінчиться"[23].

1955 р. чекісти перехопили іншого листа Василя Кука ("55") до Василя Галаси ("77") за липень 1954 р. Старший уповноважений 4-го управління КДБ при Раді міністрів УРСР майор Птічкін для його розшифрування знову застосував шифроблокнот[24].

"До посередництва" шифроблокнотів вдавалися й інші підпільники – Іван Литвинчук, Анатолій Маєвський, Юрій Беднарчик.

Документи зашифровувалися й із використанням заздалегідь обумовленої книжки чи брошури. Приміром, Василь Галаса в листуванні з Анатолієм Маєвським шифрував текст за 15-ю сторінкою брошури "Совєтський патріотизм" (від ділянки "…миляції народів СРСР" і далі за текстом аж до 10-го рядка брошури знизу). Рахувалися рядки знизу догори. Кожна літера готової "шифровки" виглядала як цифровий дріб, у якому чисельник вказував на номер рядка по вертикалі, а знаменник – на номер літери по горизонталі, починаючи від згаданої ділянки 15-ї сторінки. З подібною метою Василь Галаса у листуванні з Богданом Кузьмою застосовував одну зі сторінок книги "Адміністративний поділ деяких областей УРСР". "Максим Ат" і Анатолій Маєвський шифрували свої листи з використанням брошури "Постанови III Надзвичайного Великого Збору" та ключем "Дунічка"[25].

Вочевидь, за допомогою цифрового шифру, схожого на описаний вище, "приховував" від стороннього ока прізвища деяких підпільників Юрій Беднарчик ("Григор") у своєму листі до Анатолія Маєвського ("257") влітку 1949 р.: "…нині др. 3/8, 3/9, 8/8, 5/6, 5/7 давали і дають йому найкращу характеристику", – читаємо в документі[26]. Аналогічний шифр міг бути застосований і в листі Івана Листвинчука до Олександра Степанюка (15.01.1949 р.): "Якби б зовнішні обставини (4 1/3, 4/8, 2/8, 5/12, 7/9, 2/2, 4/7, 3/1, 1/3, 2/1, 10/4) були такі, що Вас могли б спинити…"[27].

До речі, описаний метод шифрування вважався в середині 1940-х у світі доволі примітивним. Приміром, польський військовий у співпраці з англійською розвідкою 1940-го користувався двома примірниками книжки одного автора; кожний зі своїх листів вони розпочинали 2-х – 4-хзначною комбінацією цифр, перша частина якої означала № сторінки, а друга – № рядка цієї сторінки згори вниз[28].

Василь Кук та Іван Литвинчук частини деяких своїх листів перетворювали на цифрові схожим чином. Спершу брали ключове слово "Ульяновськ". Далі кожній літері цього слова призначали якусь цифру – від 1 до 10 (по порядку). Потім так само нумерували літери української абетки (варіант

[23] Літопис УПА. Нова серія. – К.; Торонто, 2011. – Т. 16: Волинь і Полісся у невідомій епістолярній спадщині ОУН і УПА. 1944–1954 рр. / Упоряд. В. Ковальчук, В. Огороднік. – С. 300.

[24] Там само. – С. 314.

[25] ГДА СБУ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 44 (1953 р.). – Спр. 2. – Т. 1. – Арк. 33–34.

[26] Літопис УПА. Нова серія. – Т. 16. – С. 348.

[27] Там само. – С. 533.

[28] Польське підпілля 1939–1941: Від Волині до Покуття. – Варшава; К., 2004. – Ч. 2 / Ред. С. Богунов та ін.; упоряд. З. Гайовнічек та ін. – Т. 3. – С. 1336–1338.

Булаховського). Далі переводили літери тієї ділянки тексту, яку слід було зашифрувати, в цифри за ключовим словом. Якщо потрібного відповідника у ключовому слові не знаходилося, брали ту цифру, яка означала певну літеру алфавіту.

Як правило, радянським чекістам вдавалося розібрати, що написано в бандерівських документах із літерними та цифровими шифрами. Інша річ – документи, в яких частина слів написана англійською мовою, а частина – зашифрована знаками. Щоденник за 1951–1952 рр., якого МДБ вилучило в закордонного кур'єра, що прибув в Україну для зв'язку з Центральним проводом ОУН, був зашифрований саме так, внаслідок чого чекісти не змогли документ повністю розшифрувати[29].

Отже, на підставі порівняння ста післявоєнних документів ОУН(б) вдалося встановити, що правила їхнього зашифровування в 1947–1948 рр. кардинально змінилися. Цифрові шифри імен багатьох повстанців, назв пунктів зв'язку, окремих речень, абзаців і навіть повних текстів документів поступово "витіснили" з документів літерні. В такий спосіб керівництво ОУН(б) намагалося зробити зміст документів недоступним для розшифрування радянськими криптологами. Втім, співробітники радянських органів безпеки успішно розгадували цифрові шифри повстанців, про що свідчать численні переліки цифрових псевдонімів та їхніх відповідників (справжні імена та прізвища) наприкінці перекладів повстанських документів російською мовою, збережених у Галузевому державному архіві Служби безпеки України.

Володимир Ковальчук (Київ). **Зміни в системі шифрування документів ОУН(б) у 1947–1948 роках.**

У статті на підставі аналізу ста архівних документів досліджено реформу зашифровування документів Організації українських націоналістів-бандерівців, а саме заміну літерних шифрів адресатів, адресантів, дат, текстів документів на числові.

Ключові слова: ОУН(б), документи, шифр, псевдонім, цифра, літера.

Владимир Ковальчук (Киев). **Изменения в системе шифрования документов ОУН(б) в 1947–1948 годах.**

В статье на основе анализа ста архивных документов исследована реформа шифрования документов Организации украинских националистов-бандеровцев, а именно замена буквенных шифров адресатов, адресантов, дат и текстов документов на числовые.

Ключевые слова: ОУН(б), документы, шифр, псевдоним, цифра, буква.

Volodymyr Kovalchuk (Kyiv). **Changes in the Enciphering System as revealed in the Documents of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN-B) in 1947–48.**

Based on a study of archival documents the author investigates a reforming of the enciphering system in the OUN-B. In the correspondence of the members of the organization, textual documents with names, dates and addresses etc. were changed into numerical codes.

Key words: OUN-B, documents, codes, pseudonym, correspondence, letter.

[29] *Іщук О., Ніколаєва Н.* Методи зашифрування кореспонденції у підпіллі ОУН і УПА... – С. 31.

Сергій БІЛОКІНЬ (*Київ*)

ПРО ОСОБЛИВІ МЕТОДИ БОРОТЬБИ НКВД З УКРАЇНСЬКИМ ПІДПІЛЛЯМ (1947–1949)

Зміна суспільно-політичного ладу не може відбуватись одномоментно, оскільки вимагає для свого проведення певного часу. Відколи період самостійності (1917–1921) закінчився й територію України повністю опанували большевики, її совєтизація протяглась більш як на десять років. Навіть крайній конформіст не стверджуватиме, що на Західній Україні населення усіх соціальних рівнів і всі його соціальні групи були однаково лояльні до центральної влади наприкінці 1944 р. і в 1954 чи 1964 рр.

Оскільки з початку існування СРСР засобом державного управління лишався масовий терор, населення новонабутих територій мусило вдаватись до опору, який в Україні був дужчий за інші країни. Харизматичний український історик кінця XX – початку XXI ст. Ярослав Дашкевич стверджував: "В Югославії збройний антикомуністичний рух придушено протягом неповного року після захоплення влади комуністами Тіта. В Прибалтиці, найбільше в Литві, зелені брати активно діяли приблизно рік-півтора. У Польщі уряд т. зв. національної єдності утворився через місяць після закінчення війни і за рік-півтора підірвав усі шанси підпільної антикомуністичної боротьби. Чехо-Словаччина, Румунія, Болгарія, не кажучи вже про Східну Німеччину і Східну Австрію, покірно схилили голови і склали руки без наміру творити будь-яке антикомуністичне, а тим більше збройне підпілля. Угорщина відродилася до боротьби лише через більше як десять років.

Єдина Україна, незважаючи на формальне закінчення Другої світової війни, ще п'ять років – під керівництвом свого генерала Романа Шухевича – вела завзяту боротьбу з озброєним до зубів ворогом, переможцем у війні"[1].

Попри те, що діяльність УПА і до травня 1945 р., і після цього часу досить докладно документовано, війну, яку провадили проти неї російські комуністи, вивчено ще недостатньо. Причиною цього можна вважати брак оприлюднених джерел щодо конкретних, буденних заходів влади. Оминаючи рівень декларативних гасел і фальшивих офіційних стереотипів, повсякденні взаємини представників різних політичних орієнтацій виявляють усю їхню реальну повноту в загальноісторичному процесі. Для України це завдання дуже складне, оскільки, як розумію, наприкінці перебудови й на початку незалежності буквально погонні метри матеріалів, що зберігались

[1] *Дашкевич Я.* Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / Упоряд. М. Капраль, Г. Сварник, І. Скочиляс. – 2-е вид., випр. й доп. – Львів, 2007. – С. 739.

на полицях архівних стелажів, і то ключових матеріалів, було знищено, а відповідні матеріали московських центральних сховищ для українських вчених закрито.

Велику роль відіграє в такій ситуації нове видання Народного Руху України (голова Борис Тарасюк), що містить разом з допоміжними матеріалами важливий документ того часу – “Докладная записка об использовании специальных агентурно-боевых групп по ликвидации подполья ОУН и его вооруженных банд в западных областях Украинской ССР” (90 сторінок машинопису)[2]. Адресовано цей документ міністрові державної безпеки УРСР генерал-лейтенантові С. Р. Савченку (1904–1966)[3]. Датується він 30 листопада 1947 р. Його було розіслано циркулярно начальникам УМГБ західноукраїнських областей (“Совершенно секретно”, “Лично”) з помилковою датою 25 вересня 1949 року. У машинопису місяць виправлено на серпень, причому першу резолюцію датовано все-таки 17 вересня. Очевидно, дворічна затримка в надсиланні матеріалу вважалась за потрібну, щоб його інформаційну актуальність було втрачено.

Разом з іншими документами “Докладную записку” мало бути знищено. За несподіваних, не передбачуваних чекістами обставин вона перейшла у приватне зберігання до рук патріотів з Народного Руху України. Б. Тарасюк і Б. Горинь провели круглий стіл, учасники якого визнали її автентичність.

І доповідну записку, й супровідного листа підписав заступник начальника управління 2-Н МГБ УРСР підполковник Пастельняк. Доповідна записка має ще один додатковий підпис – заступника начальника секретаріату МГБ УРСР капітана Павленка.

Зміст супровідного листа такий: “Согласно указанию Министра Государственной Безопасности УССР генерал-лейтенанта т. Савченко при этом направляю, для личного ознакомления и ориентировки, копию докладной записки об использовании специальных агентурно-боевых групп по ликвидации подполья ОУН и его вооруженных банд в западных областях Украинской ССР”. Перша резолюція: “т. Данилов. Для оперативного использования. <підпис нач. УМГБ по Львівській обл. тов. Майструка>. 17.9.49”. Друга резолюція: “т. Балышин. Ознакомить всех работников отделения и всех нач. оперативных отделений. Положительные факты использовать для работы. 21.9.49. <підпис тов. Данілова>”.

Аналітична передмова узагальнює напрямки роботи й методи МСБ “мнимые СБ” (с. 11–20).

Фактографічний матеріал доповідної записки розпадається на п’ять тематичних груп:

“Проверка агентурных данных, установление связи с членами ОУН, их захват либо ликвидация” (с. 20);

“Получение показаний от арестованных” (с. 47);

“Вербовка агентуры” (с. 61);

“Разоблачение агентуры (двурушников)” (с. 64);

“Раскрытые бандпроявления” (с. 77).

---

[2] Окупанти без маски: [Документ з архіву КГБ УРСР]. – К., 2010. – 127 с.

[3] “Приказом КГБ от 12.02.55 уволен в запас СА по служебному несоответствию” (*Петров Н. В., Скоркин К. В.* Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник / Под. ред. Н. Г. Охотина и А. Б. Рогинского. – М., 1999. – С. 371).

Доповідну записку було укладено в Києві, де було зведено й узагальнено відомості обласних управлінь ГБ, надіслані зі Львівської, Station Станіславської, Дрогобицької, Рівненської, Тернопільської, Чернівецької та Волинської областей. Щоразу розповідається про терористичну й провокативну діяльність "спеціальних агентурно-бойових груп", що під виглядом окремих підрозділів Служби безпеки боролись проти УПА. На початку доповідної записки зазначено, що "органи ГБ", виконуючи наказ МГБ СРСР № 00207 від 22 квітня 1947 року, "систематически используют специальные агентурно-боевые группы как одно из эффективных средств в борьбе с вышеуказанным подпольем" (с. 11).

Головним завданням цих самих "спеціальних агентурно-бойових груп" була фізична ліквідація керівників і навіть рядових членів УПА: "Реализация агентурных и следственных данных по захвату либо ликвидации руководителей и участников оуновского подполья и их вооруженных банд" (с. 13). Ішлось навіть не тільки про вояків УПА, а й про тих, хто підтримував з ними стосунки: "Установление организационных связей с руководителями и отдельными членами ОУН с целью захвата этих связей, внедрения в эти каналы связи нашей агентуры, а при невозможности – ликвидация выявленных оуновских связей" (с. 13). Чекісти витрачали багато зусиль, імітуючи допити вояків УПА, що проводились начебто від імені СБ (с. 20, 22, 34 та ін.), та викриваючи своїх агентів як дворушників (с. 22): "Полученные показания «МСБ» являются основанием для ареста объекта и названных им связей по подполью. На следствии объект изобличается его же показаниями в «МСБ» и показаниями связей и тем самым применение агентурно-боевой группы сохраняется в тайне" (с. 18). Допитавши свого агента від імені СБ, якого вони підозрювали, чекісти намагались потім зрежисирувати його арешт, так щоб під час нападу ніби легально одержати протокол його допиту (с. 19, 44, 45, 62). В одному місці простежується мета чекістів: "Задокументировав показания «Оли»[4], спецгруппа выразила сомнение в правдоподобности ее показаний и предложила следовать к руководителю окружного «Провода», имея в виду подвести «Олю» к чекистско-войсковой группе с целью захвата и разоблачения как агента-двурушника. Пройдя километр, спецгруппа якобы «случайно» натолкнулась на чекистско-войсковую группу, вступила с ней в «перестрелку», в результате которой агент «Оля» была «отбита» и протокол ее допроса в СБ попал в руки нашей группы" (с. 76–77). Цей випадок типовий, оскільки дублюється в документах, узятих з інших справ – "Возного", тестя керівника Проводу ОУН "Одеса" – "Романа": "Для обвинения «Возного» в сотрудничестве с органами МГБ было предусмотрено вручение ему письма – вызов на встречу с оперработником и получение от него расписки о выдаче «Возному» денежного вознаграждения за активную агентурную работу по линии ОУН" (с. 70). Те саме знаходимо у справі з Долинського району Станіславської обл.: "В целях разоблачения Ивахива в предательстве, на второй день группа оперативных работников, взяв с собой Ивахива в качестве проводника, направилась в село Тура-Малая, якобы для проведения розыска оуновского нелегала.

[4] Агентка МГБ зі Станіславської області, яка продовжила працювати для підпілля, даючи в МГБ дезінформацію.

Недалеко от села Тура-Малая на опергруппу был совершен «налет» агентурно-боевой группой, в момент которого Ивахив начал кричать, что он «свой» и что его оуновская кличка «Босый».

Агентурно-боевая группа «захватила» оперработников и Ивахива, доставила их в лес и подвергла «допросу».

На «допросе» Ивахив подтвердил, что он является членом ОУН под кличкой «Босый», что захваченные вместе с ним являются сотрудниками МГБ и что их нужно расстрелять.

Чтобы подтвердить свою принадлежность к ОУН, Ивахив сослался на […], характеризуя их как членов ОУН, проникших в органы МВД по заданию оуновского подполья.

Таким образом, проведенная комбинация подтвердила агентурные данные и дала возможность подвергнуть аресту пять сотрудников милиции, активных участников националистического подполья" (с. 35–36).

Кожен з аналітичних начерків складається з кількох окремо взятих сюжетів, що в оцінці Балишина могли зватись "положительными фактами". Ось один із них. Агент-бойовик УМГБ Дрогобицької області "Данило" одержав від керівника сільської ОУН на псевдо "Міко" завдання збирати продукти харчування для вояків УПА. Використовуючи ці відомості, УМГБ наказало, коли він одержить продукти, поставити до відома оперпрацівника. На черговій зустрічі "Данило" доніс, що одержав від "Міко" продукти й має передати їх керівникам районного проводу ОУН. Для "ліквідації активних нелегалів" агентові "Данилу" на цій зустрічі було вручено дозу миш'яку, яким він мав отруїти продукти й передати їх воякам. "Точно" виконуючи вказівки УМГБ, агент-бойовик "Данило" отруїв продукти, передав їх нелегалам і пішов додому. Повернувшись за годину, він виявив мертвими трьох вояків, серед них керівника пропаганди районного проводу ОУН "Мирона". Довідавшись про його загибель, СБ затримала агента-бойовика "Данила" і його допитала. За вказівкою УМГБ, "Данило" заявив на допиті, що троє вояків загинули від рук "Міко". Одержавши матеріали розслідування СБ, керівник районного проводу "Медведко" викликав станичного "Міко", усунув його "від роботи в ОУН" (можливо, ліквідував), а замість нього призначив агента-бойовика "Данила". Підсумок автора (1947): "Положение в ОУН «Данило» используется для проведения дальнейших мероприятий по ликвидации бандитизма в Заставнянском районе Черновицкой области" (с. 37–38). Висновок дослідника (2011): терористичний захід було застосовано, щоб ввести на певну посаду в ОУН свого агента. Отруєно нелегалів навмання, кого трапиться. Їхні тіла ідентифікували місцеві жителі, агенти УМГБ, принаймні на впізнанні вони з большевиками співробітничали. Перед широкою аудиторією та у своєму середовищі в тексті доповідної записки співробітники УМГБ говорять про свою боротьбу з "бандитизмом". Під цим терміном розуміється зовсім не те, що тепер. Інформаційно-аналітична група Народного Руху України стверджує: "Однак дивне, що головним редактором Енциклопедії [МВД Росії] – доктором історичних наук, генерал-майором у відставці В. Некрасовим та авторами статей таке трактування переноситься у наш час. Коли на 11-ому році незалежності України [2002] ці люди називали воїнів за незалежність України бандитами, то виникає запитання, чим

для них є тоді незалежна українська держава? Тимчасово втраченою провінцією?» (с. 84–85).

Щодо термінів. Чекісти, що діяли під виглядом СБ, звались МСБ (“мнимая СБ” чи просто МСБ; с. 14). Із “спеціальними агентурно-бойовими групами” співдіяли за потреби “чекістсько-військові групи” (с. 19, 77). Як рядових членів чекісти намагались залучати до своїх терористично-провокативних груп не приїжджих росіян, а місцевих жителів, яких вони визначили на роль зрадників: “Специальные агентурно-боевые группы успешно действуют тогда, когда они подбираются из местных жителей или бывших участников подполья ОУН, отлично знающих местные особенности и обычаи, условия жизни, язык, правила обращения и поведения в среде оуновского подполья […]” (с. 13). На цю роль чекісти призначили греко-католицького священика Івана Котіва (1910 – грудень 1972)[5]: “В связи с тем, что в течение двух дней Котив уклонялся от встреч с агентами-боевиками, было принято решение направить к нему только агента «Юрко», владеющего русским языком, который должен был встретиться с Котивым, заявить ему, что его срочно вызывает оперработник МГБ, у которого он состоял на связи, и вместе с ним прийти на явочную квартиру. […] Не давая Котиву принять меры противодействия, агент «Зарубежный» моментально проводил его в подвал, доставил к месту допроса и, соблюдая правила поведения членов ОУН перед своим руководителем, передал Котива агенту «Виктору»” (с. 66).

Головним джерелом інформації були для чекістів агентурні дані, а також матеріали слідства (с. 20). Деяке уявлення про напрямок діяльності, а відтак і частину діловодства дають вимоги до тих планів, що складались перед застосуванням заходів “МСБ”. Тут передбачалось: “В плане дается характеристика объекта разработки, подробно излагается содержание материалов, изобличающих объект разработки в причастности к оуновскому подполью или бандгруппе, занимаемом положении в ОУН, практической антисоветской деятельности и организационных связях, материалы, на основании которых можно было бы «обвинить» объекта в связи с органами МГБ и потребовать от него объяснения либо допросить по этому «обвинению». […] В плане обязательно отражаются индивидуальные особенности объекта агентурной разработки, условия, время и место его секретного изъятия и допроса от имени СБ, предусматриваются мероприятия, обеспечивающие естественность и конспиративность «МСБ»” (С. 14–15).

Характерною рисою діяльності “спеціальних агентурно-бойових груп” було здійснення провокацій для одержання оперативно важливої інформації: “В Солотвинский РО МГБ Станиславской области от агента «Юрченко» поступили данные о том, что житель с. Солотвино Деревянко Василий Николаевич, работающий учителем средней школы, поддерживает связь с бандгруппой районного «Провода» ОУН, возглавляемой «Холодным». […]

В целях получения данных о месте укрытия «Холодного» и его банды было дано задание спецгруппе УМГБ во главе с агентом-боевиком «В» секретно установить и захватить Купчака В. И., увести в лесной массив и от имени СБ подвергнуть допросу.

---

[5] Див. про нього: Мартирологія Українських Церков: У 4 т. – Торонто; Балтимор, 1985. – Т. ІІ. – С. 130, 455–456.

Получив задание УМГБ, спецгруппа прибыла на место, разыскала Купчак, явилась к нему на квартиру и выдавая себя за бандитов, выполняющих важные поручения окружного «Провода» ОУН, обвинила его в том, что он уклоняется от работы в ОУН и своим поведением вызывает подозрение в связи с органами МГБ.

Приняв спецгуппу за бандитов, Купчак признался, что он является связным ОУН, рассказал о террористической деятельности банды «Холодного» и назвал место укрытия этой банды.

На основании добытых спецгруппой данных, 14 июня с. г. была проведена чекистско-войсковая операция, в результате которой на месте, указанном Купчаком, было обнаружено убежище с находившимися в нем бандитами. Во время перестрелки были убиты и опознаны […]" (с. 38–39).

Чекістська спецгрупа діяла у Войнилівському районі Станіславської області: "Согласно заданию и ориентировке УМГБ, на хутор Забучай прибыла спецгруппа. Она явилась в дом Яцишина и, действуя под видом оуновского СБ, подвергла его допросу, предъявив ему обвинение в связи с органами МГБ, так как он несколько дней назад вызывался оперработником в сельсовет.

Отрицая обвинение, Яцишин заявил спецгруппе, что он никогда «сексотом» МГБ не был, что в течение ряда лет связан с подпольщиками и в подтверждение своих слов он готов показать известное ему убежище, в котором с июля 1946 года скрываются руководитель пропаганды «Чуйкевич» и два других члена районного «Провода» ОУН.

Используя Яцишина в качестве проводника, спецгруппа сразу же после допроса направилась к месту убежища. К приходу спецгруппы в убежище оказались три бандита. Ввиду отказа сдаться, спецгруппой были убиты […]" (с. 33).

Особливістю документів подібного характеру було широке використання евфемізмів, напр.: "Сложность обстановки в западных областях УССР и особенности положения внутри организации ОУН и ее бандгрупп, создающие серьезные трудности в борьбе с ними, показывает, что применение в практике чекистской работы специальных агентурно-боевых групп полностью себя оправдывает" (с. 11).

Якщо в тексті говориться про "сложность обстановки", це можна розуміти як слабкість становища влади, "бандгруппами" в діловодстві МГБ звалися групи опору, а друга частина речення означає, що у влади немає жодних сумнівів, й вона не лише дозволяє, а й закликає також надалі найширше застосовувати свої терористично-провокативні групи – "применение в практике чекистской работы специальных агентурно-боевых групп полностью себя оправдывает". І далі: "В этой обстановке агентурно-боевые группы очень часто приносят неоценимую помощь в чекистской работе по розыску и ликвидации оуновского подполья и его банд" (с. 12).

Очевидно, окремі позиції записки були перебільшені: "СБ систематически уничтожает своих членов организации и пособников, в отношении которых у них возникают опасения, что они могут быть арестованы органами МГБ и дать показания на следствии об организации" (с. 12). Такі засади були б самозгубними для організації, – не виключено, що таку інформацію підкинули чекістам самі члени ОУН.

Лексика чекістів 1940-х рр. відтворює лексику енкаведистів часів Ягоди та Єжова. Ось протокол свідчення Єфима Крупникова[6]: "В Славутском районе я также проработал два года. За это время были заведены аг[ентурные] разработки, дела-форм[уляры], создан и накоплен значительный оперативный учет, который позволил на протяжении только первых операций, летом 1937 года, **снять** около двух сот человек шпионского и контр-рев[олюционного] элемента"[7]. І ось текст доповідної записки Пастельняка: "Имея в виду разоблачение Павловского, выявление его связей среди руководящего состава ОУН с целью использования этих данных для ликвидации бандитов, Павловский был секретно **снят**, однако в процессе длительного допроса откровенных показаний не дал" (с. 74).

Попри увесь бруд і всю аморальність, якими переповнені сторінки "твору" Пастельняка, вони містять також певні відомості, що мають науковий інтерес. Як відомо, за даними мандатної комісії Шостих Загальних зборів, склад Української Центральної Ради становив 798 осіб. Павло Христюк говорить про 822 мандати, Ісидор Нагаєвський – про 848. У довіднику В. Верстюка – Т. Осташко (1998) персональних довідок подано менше[8], причому з-поміж відомих на ім'я членів Центральної Ради, ті, що лишались на підконтрольній большевикам території, всі були ліквідовані[9]. Лишаються не дослідженими життєписи багатьох членів Центральної Ради, один із котрих Павловський згадується в Пастельняка: "Начав со слов: «Я верный сын Украины, всю свою жизнь боролся и борюсь за украинскую национальную справу», «Собинов» заявил, что он считает себя украинским националистом с 1920 года, что этому предшествовало его избрание в «Украинскую центральную раду», выполнение обязанностей первого военного коменданта гор. Киева в 1919 году, затем военного начальника гор. Звенигородка, Киевской области" (с. 75). У довіднику В. Верстюка – Т. Осташко зареєстровано два Павловських – Михайло і Юрій, що не мають поки що біографій[10].

У тексті доповідної записки Пастельняка згадується полковник УНР, навіть біографію якого історична наука України протягом двадцяти років незалежності досі не дослідила: "Взятый на допрос Мышко спецгруппе сообщил о себе, что настоящая его фамилия не Мышко, а Гуцуляк, в 1943 г. служил в дивизии «СС» Галичина, затем попал на Лемковщину (Польша),

[6] Крупников Єфим Веніамінович (20 вересня 1903 р., м. Гнатівка Київської губ. – не раніше 1939), чекіст. У 1933–1935 рр. нач. Городоцького районного відділення НКВД на Проскурівщині. Нач. окремого відділу Славутського райвідділу (травень 1935 – серпень 1938 рр.) Вінницького обл. упр. НКВД УСРР. У рапорті на ім'я наркома А. І. Успенського від 10 вересня 1938 р. писав: "Работая последние месяцы в Каменце-Под[ольском] и встречаясь с оперсоставом Проскуровской следгруппы, мне многие говорили, что до сего времени по Городку (несмотря на значительный оперативный удар, нанесенный в этом районе) еще тянутся учеты, созданные при мне" (Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 263. – Оп. 1. – № 31137 ФП / кор. 180. – Т. 2. – Арк. 38). Заарештований 20 жовтня 1938 р. У березні 1939 р. звільнений. (Там само. – Т. 1); *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917–1941 рр.: Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – С. 51, 189–190, 221, 351.

[7] ЦДАГО України. – № 31137 ФП / кор. 180. – Т. 2. – Арк. 38.

[8] *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1998. – С. 13.

[9] Там само. – С. 236–247.

[10] Там само. – С. 217, 237.

где связался с бывшим петлюровским полковником Кабаривским, занимавшим видное положение в ОУН. Через Кабаривского он познакомился с руководителем Окружного «Провода» ОУН Лемковщины, он же командир группы УПА – «Ясенем» […]" (с. 51). Якщо Кабарівського немає у праці Яр. Тинченка[11], то Ясеня ми не знайдем у довіднику П. Содоля[12]. Богдана Кабарівського зафіксовано в каталозі Галини Сварник: він звертався з листами до Олени Кисілевської та Дмитра Донцова[13].

Надзвичайно цікава справа уже згаданого панотця Івана Котіва, радника митрополитів Андрея Шептицького та Йосифа Сліпого, що до арешту підтримував активний зв'язок з підпіллям. Після першого арешту він формально погодився на співпрацю з МГБ, продовжуючи фактичну працю для УПА. Після другого арешту його було засуджено на багаторічну каторгу. Сучасні дослідники (Інформаційно-аналітична група Народного Руху України) констатують: "Вдаючись до вже випробуваних провокацій, емгебісти виманили у нього частину архіву Митрополита Шептицького" (с. 98). У доповідній записці читаємо: "Среди документов обнаружено значительное количество личных писем к бывшему митрополиту Андрею Шептицкому руководителей ОУН – Мельника, Бандеры, Лебедя, «Легенды»[14], Кубийовича и других, а также переписка униатской церкви с бывшим гитлеровским правительством Германии" (с. 69). Він карався в концтаборі біля Норильська, згодом перебував на засланні у Красноярському краї.

У власному середовищі чекісти даремно не вихваляли провідників організованого українства, тож з історичної точки зору надзвичайно важливе таке зізнання підполковника Пастельняка: "Особенность ОУН характеризуется прежде всего тем, что оуновцы, особенно их главари, являются опытными нелегалами и конспираторами, обладающими большим многолетним опытом подпольной вражеской деятельности; они являются способными разведчиками, умеющими быстро перестраиваться в зависимости от складывающейся обстановки" (с. 11). Передбачаючи державну нагороду за перемоги над таким небезпечним супротивником, підполковник Пастельняк не міг не давати своїм ворогам високих оцінок.

Складається враження, що чекісти діяли на території України так вільно, начебто перебували у джунґлях і начебто їх не зв'язують жодні державні закони. Вони віддавали накази залежним від них особам аж до вбивств: "Изучив связи «Гая» по подполью, УМГБ дало задание ему ликвидировать руководителя районного «Провода» ОУН «Бурого». 18 апреля с.г. агент-боевик «Гай» встретился с «Бурым» и бандитом «Полевым» и по дороге в с. Капустинцы, Чортковского района, очередью из автомата убил их. […] В пути следования к «Бурому» «Гай» избрал удобный случай и недалеко от

[11] *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). – К., 2007. – 536 с.; іл.

[12] *Содоль П.* Українська Повстанча Армія, 1943–1949: Довідник. – Нью-Йорк, 1994. – Т. 1.

[13] *Сварник Г.* Архівні та рукописні збірки Наукового товариства ім. Шевченка в Національній бібліотеці у Варшаві: Каталог-інформатор. – Варшава; Львів; Нью-Йорк, 2006. – С. 87, 130.

[14] Легенда – Климів Іван, крайовий провідник ЗУЗ, 1940–1942 рр. (*Содоль П.* Українська Повстанча Армія... – Т. 1. – С. 163).

села Улашковцы [Чортківського району Тернопільської обл.] убил «Рота»” (с. 64). Використовуючи й роздмухуючи внутрішні протиріччя, чекісти домагалися свого: “[…] он мне советовал в группе иметь «Мельниковцев», которые никогда не сговорятся с «Бендеровцами», и все, что будут делать в группе «Бендеровцы», мне станет известным от «Мельниковцев» и наоборот, что будут делать «Мельниковцы», про них донесут «Бендеровцы». Используя этот совет, я в группу взял двух «Мельниковцев» […] – Марка, кл. «Око», быв. повитовый пропагандист «Мельниковцев» и Радь Семена, кл. «Степовый», боец боевки «Мельниковцев». И действительно, эти двое «Мельниковцев» сыграли большую роль, [стремясь] удержать группу от распада, они оба агитировали людей не разбегаться и честно служить Советской власти, а мне сообщали все, что говорят между собой б. бандиты”[15].

Як відомо, міжнародне судочинство вважає переодягання військових у форму чи одяг своїх ворогів за злочин без права давності. IV Гаазька конвенція про закони і звичаї сухопутної війни, яку підписала зокрема царська Росія 18 жовтня 1907 р., забороняла:

“а) употреблять яд или отравленное оружие;

б) предательски убивать или ранить лиц, принадлежащих к населению или войскам неприятеля; [...]

е) незаконно пользоваться парламентерским или национальным флагом, военными знаками и форменной одеждой неприятеля, равно как и отличительными знаками, установленными Женевской конвенцией”[16].

Наостанок наведу ще один витяг: “Для выявления связей Ивахива с ОУН в село Тура-Малая УМГБ была направлена агентурно-боевая группа, которая, выдавая себя за «боевку» СБ, явилась к жене Ивахива. Пытаясь оправдать службу мужа в органах МВД, жена рассказала, что ее муж является членом ОУН, поддерживает связь со станичным ОУН Натским Иваном, которому регулярно передает какую-то важную информацию” (с. 35). Аморальність була загальним принципом НКВД-МВД, що прагнули затягти у свої тенета найкращих людей. Визначивши когось своєю мішенню, вони прагнули скерувати проти нього саме тих, хто був йому найближчий і найдорожчий. Державний терорист П. А. Судоплатов писав, до яких засобів вдавалися чекісти, розбудовуючи свою агентурну мережу: “Несмотря на основательные чистки 20-х и 30-х годов, многие представители русской аристократии остались в живых; правда, все они были под наблюдением, а некоторые стали нашими важными осведомителями и агентами”[17]. Не можна не погодитися з висновком Інформаційно-аналітичної групи Народного Руху України: “У публікованій «доповідній» вражають явні кпини над такими поняттями, як український патріотизм, національна єдність. Проте вершиною цинізму було те, щоб до колаборації з «визволителями» втягувати найближчих родичів осіб, які перебували у підпіллі. Це не стільки гарантія отримання інформації, скільки ін’єкція бацили деморалізації, запущена у повстанські ряди” (с. 83).

---

[15] Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф. 9478. – Оп. 1. – Спр. 487. – Арк. 214.

[16] http://www.zaki.ru/pagesnew.php?id=1519&page=5.

[17] *Судоплатов П.* Спецоперации: Лубянка и Кремль, 1930–1950 годы. – М., 1997. – С. 239.

Розуміється, масиви аналогічних документів зберігаються у сховищах Москви (РФ) та інших міст і держав. Наприклад, доповідна записка генерал-майорові Горшкову фіксувала: "В марте месяце 1945 года по Козовскому, Бережанскому и Подгайскому районам проходила большая чекистско-войсковая операция, которая была направлена на Козовский район, где в селах Конюхи Бышки, Выбудов и Пенюв, по нашим данным в этих селах, должен был проходить межкраевой с'езд «ОУН» – операцией расчитывалось захватить руководителей ОУН, прибывших на с'езд. […] Когда операция была в самом разгаре, приехал ко мне на участки полковник т. САРАЕВ и дал поручение из задержанных бандитов организовать вооруженную группу, которая впоследствии будет работать под моим руководством под видом банды по районам Тернопольской области – численность этой группы должна быть до 60–70 человек, командиром этой группы т. САРАЕВ назначил б. нашего агента Быстрого, который ранее был комендантом боевки «СБ» окружного провода […] он работал у нас, был проверен, активно участвовал на операциях и был несколько раз ранен – его т. САРАЕВ привез и оставил в Козовском РО НКВД с поручением подбирать из задержанных людей в группу"[18].

Пригадаймо відому максиму: мета складається із засобів, тож коли вдаються до засобів невідповідних, мета зміщується. Як дослідник боротьби комуністів "проти власного народу", хочу сказати, що СРСР розвалила не стільки п'ята колона, скільки аморальність її керівників. Прикро, що в Росії цього не розуміють досі. У недавній книжці, спрямованій проти української держави, визнається, що "борьба с ОУН-УПА стала еще изощренней, широко использовались отряды КГБ, переодетые как бандеровцы и терроризировавшие население"[19]. Це прив'язується у сучасного московського автора А. С. Смирнова до призначення на чільну посаду у "Смерш'і" етнічного українця, і ця обставина обігрується: "После активизации в 1948 г. действий УПА, вызванных коллективизацией и притоком недовольных в ряды националистического подполья, КГБ УССР возглавил бывший руководитель «СМЕРШа» генерал Ковальчук"[20].

Микола Кузьмич Ковальчук (1902–1972) закінчив два класи школи 2-го ступеня. Працював у шкіряному виробництві різноробом і в міліції. З 1926 р. – у прикордонних військах у Грузії, із січня 1938 р. – в органах ГБ у Грузії, у 1939–1941 рр. начальник слідчої частини УНКВД Ленінградської обл., 1943–1945 рр. нач. УКР СМЕРШ IV Українського фронту, у серпні 1945 – травні 1946 рр. начальник УКР СМЕРШ Прикарпатського ВО. Міністр ГБ (з серпня 1949 р.) УРСР, (у березні–травні 1953 р.) Лат. РСР. Генерал-лейтенант (25 вересня 1944 р.). Позбавлений звання (23 листопада 1954 р.) Постановою РМ СРСР № 2349 – 1118 сс "как дискредитировавший себя за время работы в органах госбезопасности и недостойный в связи с этим высокого звания генерала"[21].

Розуміється, це політика, а не наука. Замість морального оновлення російські автори проходять заново по тому самому колу, – це шлях у нікуди.

[18] ДАРФ. – Ф. 9478. – Оп. 1. – Спр. 487. – Арк. 212.

[19] *Смирнов А. С.* История Южной Руси. – М., 2008. – С. 266.

[20] Там само.

[21] http://dare.uva.nl/document/106786

Зі свого боку вважаю, що вивести ситуацію з нинішньої безвиході можна, наприклад, за підготовки ґрунтовного академічного збірника нових документів.

Сергій Білокінь (Київ). **Про особливі методи боротьби НКВД з українським підпіллям (1947–1949).**

Аналізується маловідомий документ – "Доповідна записка про використання спеціальних агентурно-бойових груп з ліквідації підпілля ОУН". Оминаючи рівень декларативних гасел і фальшивих офіційних стереотипів, саме повсякденні взаємини представників різних політичних орієнтацій виявляють усю їхню реальну повноту в загальноісторичному процесі.

Ключові слова: УПА, спеціальні агентурно-бойові групи, історіографія незалежної України.

Сергей Билокинь (Киев). **Про особые методы борьбы НКВД с украинским подпольем (1947–1949).**

Анализируется малоизвестный документ – "Докладная записка об использовании специальных агентурно-боевых групп по ликвидации подполья ОУН". В обход декларативных лозунгов и фальшивых официальных стереотипов именно повседневные взаимоотношения представителей различных политических ориентаций проявляют всю их реальную полноту в общеисторическом процессе.

Ключевые слова: УПА, специальные агентурно-боевые группы, историография независимой Украины.

Serhii Bilokin (Kyiv). **On the Specific Methods of the Struggle of the NKVD with the Ukrainian Underground Movement (1947–49).**

The study presents an analysis of a little-known document "A Report on the Use of Special Intelligence and Military Groups for the Elimination of the OUN Underground." Relying on this source, the author investigates the methods used by the Soviet secret police in their struggle with the Ukrainian national-liberation movement in the post-war era.

Key words: Ukrainian Insurgent Army, special intelligence and military groups, historiography, Ukraine.

Юрій ЧЕРЧЕНКО (*Київ*)

ЗИНОВІЙ КНИШ – ІСТОРІОГРАФ УВО ТА ОУН

Зиновій Книш належить до тих людей, хто, не будучи істориком за освітою та основним фахом, зробив, однак, вагомий внесок у написання української історії XX ст. Замолоду він брав активну участь в українському національно-визвольному русі, а у зрілому періоді свого життя доклав чимало зусиль для написання історії цього руху. Василь Верига назвав Зиновія Книша "Нестором-літописцем УВО–ОУН міжвоєнної доби XX-го століття"[1]. Хоча заради об'єктивності треба додати, що в деяких роботах Зиновія Книша висвітлюються також і події Другої світової війни і навіть повоєнні. Стаття Василя Вериги в ювілейному збірнику, присвяченому 90-літтю Зиновія Книша, є досі найбільш глибоким дослідженням наукової та публіцистичної діяльності історика. В тій же збірці цікаві думки стосовно творчості Зиновія Книша та його громадсько-політичної діяльності висловлені у статтях Марка Антоновича[2] та Юрія Бойка-Блохина[3].

Марко Антонович згадував зокрема у своїй статті, що після смерті Дениса Квітковського 1979 р. Зиновій Книш мав очолити Провід ОУН, але вийшло інакше. "Один «діяч» загрозив розколом, і тоді д-р Книш відмовився від своєї кандидатури. Він відійшов від активної праці в ОУН з великою шкодою для справи"[4]. Вказані статті лише в загальних рисах висвітлюють головні напрямки історичних пошуків Зиновія Книша, адже в межах статті неможливо дати ґрунтовний і детальний аналіз написаного автором. Навіть за приблизними підрахунками він був автором чи упорядником десь понад 60-ти книг та брошур. Тому наукова та публіцистична спадщина Зиновія Книша ще чекає на всебічне дослідження. В архіві ОУН у Києві зберігаються листи З. Книша та деякі інші його матеріали, які дають можливість познайомитися з різними аспектами діяльності автора зі збереження пам'яті про учасників українського визвольного руху. Як писав уже згадуваний Василь Верига, "д-р Книш у своїх працях хотів показати прийдешнім поколінням, чим жили і як боролися молоді люди, щоб привернути Україні державну незалежність. Це він одинокий узяв на себе обов'язок ґрунтовно прослідити діяльність дорогої йому організації і тому написав про неї стільки книжок"[5].

---

[1] *Верига В*. Зиновій Книш – літописець УВО–ОУН // У 90-ліття Зиновія Книша. – Вінніпеґ, 1996. – С. 72.

[2] *Антонович М*. У 90-ліття д-ра Зиновія Книша // Там само. – С. 87–90.

[3] *Бойко-Блохин Ю*. Дещо про творчу спадщину Зиновія Книша // Там само. – С. 91–96.

[4] *Антонович М*. У 90-ліття д-ра Зиновія Книша. – С. 88.

[5] *Верига В*. Зиновій Книш – літописець УВО–ОУН. – С. 72.

Зиновій Михайлович Книш народився в Коломиї 16 червня 1906 р. в учительській родині. Він закінчив народну школу і класичну гімназію (1924) в Коломиї, а далі вчився в університеті у Львові, отримавши ступінь магістра у 1929 р., а в 1930 р. – доктора права і політичних наук. Після цього відбув один рік обов'язкової аплікантської практики для кандидатів адвокатури в адвокатській канцелярії в Заболотові та у Львівському суді[6]. Ми не будемо детально зупинятися на біографії Зиновія Книша, оскільки в додатках до статті публікуємо його автобіографію. Хочеться тільки наголосити, що він долучився до українського національно-визвольного руху в 1922 р. і як бойовий референт Крайової Команди УВО на західноукраїнських землях брав участь в організації і здійсненні низки експропріаційних акцій УВО. Зокрема, 30 липня 1930 р. він разом з Юрієм Дачишиним, Миколою Максимюком і Грицем Пісецьким вчинив напад на поштовий віз під Бібркою[7]. Було захоплено приблизно 50 тис. польських злотих. Як пізніше згадував Зиновій Книш, "організаційна каса підсилилася, було з чим зачинати дальшу роботу, якби все йшло по пляну"[8]. В ході цієї акції Гриць Пісецький загинув, а Зиновій Книш опинився у в'язниці. Загалом З. Книша декілька разів заарештовували за революційну діяльність. Наприклад, за вищезгаданий напад на поштовий віз його судили восени 1931 р., і вийшов він на свободу тільки в червні 1936 р. завдяки амністії.

Протягом свого життя Зиновій Книш мешкав у різних країнах Європи та Америки – Польщі, Німеччині, Австрії, Франції, Канаді. Він вільно володів кількома іноземними мовами – польською, німецькою, англійською, французькою, іспанською, що також допомагало йому в майбутньому в роботі з іншомовними історичними джерелами.

В автобіографії Зиновій Книш згадує, що ще з кінця 1920-х років він друкував статті в різних періодичних виданнях, зокрема націоналістичному журналі "Смолоскипи". Але бойова діяльність в УВО, потім кілька арештів, загалом 5 років ув'язнення і життя під наглядом поліції після виходу з тюрми – все це не сприяло писанню статей та їх публікації. Після Другої світової війни Зиновій Книш якийсь час жив в Європі. Перебуваючи у Франції, він керував організаційною референтурою Проводу українських націоналістів (ПУН) і всі свої зусилля приділяв відновленню організаційної мережі в країнах Європи. Тільки переїхавши в січні 1949 р. до Канади, він отримав можливість присвятити себе публіцистиці та історії націоналістичного руху.

Наприкінці 1950-х років Зиновій Книш створив у канадському місті Торонто видавництво "Срібна сурма", в якому було видано переважну більшість його мемуарних та монографічних праць, збірників документів й матеріалів з історії УВО і ОУН. Видавництво видавало щорічно 1–2 книги, і З. Книшу доводилося виконувати велетенський обсяг роботи, адже він поєднував функції автора-упорядника та редактора цих видань. Ось як писав про це Марко Антонович: "Д-р Книш виконував понад тридцять літ працю,

---

[6] *Марунчак М.* Біографічний довідник до історії українців Канади. – Вінніпеґ, 1986. – С. 304.

[7] *Мірчук П.* Нарис історії ОУН. – Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк, 1968. – Т. 1: 1920–1939. – С. 245.

[8] *Книш З.* Дух, що тіло рве до бою...: (Юліян Головінський, Крайовий Командант УВО). – Вінніпеґ, 1951. – С. 143.

яку навіть в наших невідрадних умовах українського друкованого слова поза межами України виконує принаймні п’ятеро осіб. Сам він писав праці, сам передавав до друку і піклувався друкуванням, сам проводив коректуру, сам займався адміністративною працею і фінансуванням своїх видань. Покажіть мені ще одну людину в цілому українському суспільстві, яка могла б похвалитися таким досягненням, такою виконаною працею, адже ж книжки його видавництва можуть заповнити велику полицю кожної бібліотеки і стати її прикрасою”[9].

Оглядаючи написане Зиновієм Книшем за довгі роки письменницької праці, його роботи можна поділити на чотири умовні групи. По-перше, це публіцистика, ідеологічні статті та брошури, присвячені різним політичним та суспільним проблемам. Особливу увагу він приділяв дослідженню українського націоналізму та націоналізмові взагалі як явищу, притаманному кожній нації. “Кількома доречними штрихами відзначає Ренс[10], що під плащиком комунізму розвивається російський націоналізм, а в США під стилем «американізму» виростає американський націоналізм. Слушно наголошено в статті, що попри українську поразку в останній війні наш націоналізм виробив і прищепив українському суспільству ряд духово-політичних вартостей, серед яких солідаризм замість класової свідомости, ідейне самостійництво і соборництво здобули загальне визнання”[11]. Так характеризував Юрій Бойко-Блохин статтю Зиновія Книша “Чи сумерк націоналізму?”.

У 1947–1948 рр. Зиновій Книш, перебуваючи в Європі, видав серію брошур “За що ми боремося? – Бібліотека українського націоналіста”. А вже в Канаді в 1953 р. він знову видав п’ять брошур в серії “Політична бібліотека українського націоналіста”. Головна тема цих брошур – проблеми української політичної еміграції. І в подальші роки З. Книш неодноразово звертався до написання публіцистичних праць.

До другої групи можна віднести мемуарну літературу. Тут слід наголосити, що Зиновій Книш не тільки видавав власні спогади, а ще й робив літературні записи спогадів інших людей, редагував їх і готував до публікації. Він намагався зібрати й опублікувати якомога більше інформації про історію визвольного руху в Україні, заохочував колишніх учасників цього руху писати спогади, допомагав їм у написанні та підготовці їх до публікації. Спогади Зиновія Книша як чільного діяча УВО і ОУН містять багато безцінної інформації. Наприклад, у своїх спогадах він наводить сотні організаційних псевдонімів учасників тих подій. Це має важливе значення, адже все листування та інші організаційні документи (інформаційні довідки про окремі події, звіти про роботу тощо) були закодовані, шифрувалися особи людей, географічні назви, назви установ, засобів масової інформації і т. і. Тому інколи сучасному досліднику, який знаходить в архіві нелегальні організаційні документи, буває важко їх повністю розшифрувати. А дані, наведені у спогадах Зиновія Книша, сприяють ідентифікації осіб і подій в цих документах. Згадуваний вже Василь Верига так характеризував вартість написаного

[9] *Антонович М*. У 90-ліття д-ра Зиновія Книша. – С. 90.

[10] Ренс – організаційний псевдонім Зиновія Книша. Свої публіцистичні твори він підписував своїм власним прізвищем або літературним псевдонімом “Богдан Михайлюк”.

[11] *Бойко-Блохин Ю*. Дещо про творчу спадщину Зиновія Книша. – С. 92.

Зиновієм Книшем: "...завдяки Зиновію Книшеві майбутній дослідник не матиме труднощів оцінити ролю УВО–ОУН в боротьбі за державну незалежність України..."[12].

До третьої групи належать збірники документів й матеріалів, опубліковані З. Книшем. Згадаймо хоча б один з таких збірників – "З таємних документів польської окупації Західньої України". У передмові до нього упорядник писав: "Так звана «блискавична війна» у вересні 1939 року змела польську державу з лиця землі так швидко, військо відступало і польська влада втікала так скоро, що не ставало часу думати про евакуацію чи знищення всіх таємних документів, щоб не попали до рук ворога"[13]. Східна частина Галичини була швидко окупована радянськими військами, і всі польські архіви опинилися в руках НКВД. А от на заході Галичини, в зоні німецької окупації, в таких містах як Самбір, Стрий, Перемишль, Ярослав українським націоналістам вдалося захопити деякі з польських архівів, бо німці або мало, або цілком ними не цікавилися[14]. Близько 60-ти таких документів потрапили до Зиновія Книша. Найцікавіші з них він опублікував (бо деякі документи були передруками статей з української нелегальної націоналістичної преси) у вказаному збірнику. Це були таємні документи (з грифом "довірочно") Тернопільського воєводства, які відшукали в Повітовому старостві в Заліщиках. Вони містили інформацію про УВО та ОУН і хронологічно належали до періоду 1925–1938 рр.

До четвертої групи слід віднести монографії, написані Зиновієм Книшем з приводу тих чи інших подій з історії УВО та ОУН. Особливістю цих праць є те, що автор був позбавлений можливості працювати з документами польської поліції, які зберігалися частково в радянських архівах, а також в архівах Польської Народної Республіки. Тому головним джерелом ставали матеріали, що публікувалися в польській та українській пресі під час судових процесів, а також розповіді безпосередніх учасників подій, з якими автору вдавалося сконтактуватись. Подекуди автор також використовував матеріали з повоєнних публікацій польських істориків.

Другою характерною особливістю історичних праць Зиновія Книша була їхня "партійність", тобто висвітлення спірних моментів в історії ОУН з позиції саме ОУН-мельниківців. Наприклад, у книжці "Розбрат" він подає власну версію історії розколу ОУН в 1940 р. Звичайно, такий підхід був дещо однобоким і не завжди об'єктивним. Слушну думку з цього приводу висловив Лев Шанковський у своєму листі до Любомира Винара: "Ви пишете мені про літературу, яку можна використати для представлення історії розколу. Такої літератури *нема*. Те, що є, це партійні, односторонні з'ясування, які коли використовувати, сам одностороннім партійцем стаєш"[15]. Часто в цих

---

[12] *Верига В.* Зиновій Книш – літописець УВО–ОУН. – С. 71.

[13] З таємних документів польської окупації Західньої України / Вст. ст., пер. і пояснення З. Книша. – Торонто, 1983. – С. 5.

[14] Там само. – С. 7.

[15] *Винар Л.* Олег Кандиба-Ольжич у листуванні Лева Шанковського (У 100-ліття народження археолога, поета і революціонера) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – К., 2007. – Вип. 16. – Ч. 1: На пошану д-ра іст. наук, проф. С. В. Кульчицького з нагоди 70-річчя від дня народження та 50-річчя наук. пр. / Відп. ред. В. А. Смолій. – С. 160.

працях автор полемізує з істориками з бандерівського табору. Хоча треба віддати належне Книшеві – він завжди намагався в міру своїх сил залишатися об'єктивним і давати зважену оцінку роботам своїх політичних опонентів. Прикладом може послужити книга Зиновія Книша "Городок", присвячена дослідженню однієї з найбільш відомих експропріаційних акцій ОУН – нападу на пошту в Городку 30 листопада 1932 р. У вступі Зиновій Книш схвально пише про опубліковану за кілька років перед тим книжку на цю тему Данила Чайковського з революційної ОУН-бандерівців[16], яка стала фактично першою історичною розвідкою про ці події, хоча й відзначає, що "характер її – більше збірник-альманах, як історична чи політична студія"[17].

Взагалі тему історії ОУН і УПА в еміграції аж до початку 1980-х років досліджували головним чином "партійні публіцисти", в першу чергу Петро Мірчук та Зиновій Книш. Незалежні фахові історики (хіба що за винятком Івана Лисяка-Рудницького) цю тему оминали, можливо, через той самий брак джерел. На цю особливість дослідження історії українського націоналістичного руху українцями в еміграції звернув увагу у своїй статті Мирослав Небелюк[18]. У Радянській Україні тема українського націоналізму була забороненою для звичайних істориків, і на цій ниві плідно працювали переважно перевірені фахівці з лав КДБ та ідеологічних установ КПРС.

Зиновій Книш постійно радився з Головою ПУН Андрієм Мельником стосовно написаних праць, про що свідчить їхнє листування. До того ж А. Мельник заохочував З. Книша до популяризації діяльності ОУН усіма засобами, зокрема і публікацією відповідних книг і статей. У листі до Книша від 1 січня 1949 р. Мельник писав: "Ось цим назначую Вас Представником Проводу Українських Націоналістів на терені Канади. До Ваших обов'язків буде належати: а) добувати моральну й матеріяльну піддержку українським визвольним змаганням шляхом пропаганди визвольної боротьби, що її веде ОУН"[19]. У 1950 р. Зиновій Книш написав брошуру "Варшавський Договір" і переслав її рукопис Андрієві Мельнику для ознайомлення. В листі від 10 червня 1950 р. Книш пише до Мельника: "Перед кількома тижнями просив я Вас виразнішої думки про друк моєї брошури «Варшавський Договір», бо час минає а з ним і тридцятилітній реченець, і тоді може друк бути спізнений"[20]. Андрій Мельник прочитав цю брошуру й не радив Зиновію Книшеві її публікувати з політичних міркувань. У цей час ОУН активно співпрацювала з УНРадою, на чолі якої були відомі діячі УНР Андрій Лівицький та Ісаак Мазепа. А З. Книш був не згоден з такою політикою ПУН і навіть написав Голові ПУН, що зрікається своєї посади представника ПУН у Канаді. У своїй статті Книш критикував Варшавський договір 22 квітня 1920 р. за те, що керівники УНР погодилися на окупацію Польщею Галичини та Волині.

Ось що написав Андрій Мельник Зиновію Книшеві стосовно його брошури: "Хто з нас не погоджувався би зі змістом Вашого еляборату! Хіба ж

[16] *Чайковський Д.* Білас і Данилишин. – Нью-Йорк, 1969. – 278 с.

[17] *Книш З.* Городок. – Торонто, 1973. – С. 3.

[18] *Небелюк М.* Зиновій Книш про убивство Голуфка на тлі зради Р. Барановського // У 90-ліття Зиновія Книша. – С. 73.

[19] Архів ОУН у Києві. – Фонд Андрія Мельника. – Листування Голови ПУН А. Мельника з З. Книшем (1949–1963). – Арк. 2.

[20] Там само. – Арк. 95.

можна заперечувати правду... Але виринає важне питання перед нами, яке ставлю собі я і стараюся відповісти на нього, щоби вислідом мойого передумання поділитися з Вами. Чи справді буде на часі поява цеї публікації... Неоднократно вертаючи думками до цеї проблеми, я згодом прийшов до переконання, що на появу цеї праці друком ще не прийшов слушний час, що друк її треба відкласти до більше сприятливої хвилини, що не може в теперішній ситуації праця та появлятися на сторінках СУ[21]. Я дуже радий за уважливість з Вашої сторони і зрозуміння, що в політиці навіть найбільша правда може створювати невигідну ситуацію, коли правда ця проголошена в непідходячу пору і коли замість хісна[22] та порятунку принести може, при найкращих інтенціях автора, труднощі чи навіть шкоду"[23]. Зиновій Книш змушений був дослухатися до поради Голови ПУН. У листі від 7 липня 1950 р. він пише А. Мельнику: "Згідно з Вашим бажанням пишу до Залізняка[24], щоб коли ще не почав друкувати «Варшавського Договору» в найближчому числі «Самостійної України», стримався з друком і відослав мені машинопис"[25]. Все ж таки наприкінці 1950 р. Зиновій Книш опублікував цей матеріал. У листі до Андрія Мельника від 27 листопада 1950 р. Зиновій Книш пише: "Друкую «Варшавський Договір» власним коштом, викресливши зазначені Вами місця і пропустивши деякі ядерні вислови під адресою Лівицького"[26].

З листування Зиновія Книша з Андрієм Мельником дізнаємося ще одну цікаву деталь. Коли на початку 1950-х З. Книш почав писати книжки з історії УВО, багато учасників подій 1920-х років у Галичині були ще живі. Він листувався з ними, з'ясовував маловідомі факти і при цьому завжди питав, яку інформацію про цих людей він може опублікувати у своїх книжках, щоби, часом, це не зашкодило їм або їхнім родичам. У квітні 1951 р. Зиновій Книш пише Андрієві Мельнику про те, що вже здав до друку книжку "Дух, що тіло рве до бою...", присвячену крайовому команданту УВО Юліану Головінському. В листі до А. Мельника від 24 квітня 1951 р. він зазначає: "Поміщені будуть тільки такі назвища, що дали на те свій дозвіл, і такі знимки, що на те погодилися...Там хотів би я теж помістити Вашу світлину, якщо дасте на те свою згоду, з підписом означення Вашого тогочасного становища як Крайового Команданта УВО"[27]. У відповідь Андрій Мельник в листі від 1 травня 1950 р. писав, що у нього збереглася всього одна фотографія з тих часів, "бо цілу мою збірку зрабувало у мене Ґестапо в 1944 р." (йдеться про арешт Андрія Мельника 26 січня 1944 р.). А. Мельник просив повернути йому фотографію після публікації. І далі Андрій Мельник зазначає: "Підпис під світлиною міг би бути ось який: Заступник Начального Команданта УВО і Крайовий Командант УВО в рр. 1922–1923"[28]. Саме з таким підписом ця

[21] Йдеться про журнал "Самостійна Україна".

[22] Тобто користі.

[23] Архів ОУН у Києві. – Фонд Андрія Мельника. – Листування Голови ПУН А. Мельника з З. Книшем (1949–1963). – Арк. 96.

[24] Залізняк – такий псевдонім в ОУН мали декілька осіб. У цьому випадку йдеться про Тому Лапичака, який був редактором "Самостійної України" в 1950–1955 рр.

[25] Архів ОУН у Києві. – Фонд Андрія Мельника. – Листування Голови ПУН А. Мельника з З. Книшем (1949–1963). – Арк. 99.

[26] Там само. – Арк. 100.

[27] Там само. – Арк. 102.

[28] Там само. – Арк. 103.

маловідома фотографія Андрія Мельника і була опублікована у книжці. Але під час набору тексту очевидно було зроблено помилку – слово "Крайовий" пропущено[29].

У 1952 р. Зиновій Книш надіслав Андрієві Мельнику рукопис своєї книги "Дрижить підземний гук". Прочитавши рукопис, Андрій Мельник в листі від 24 травня 1952 р. висловив авторові свої зауваження і поради. Так, звернувши увагу на те, що Зиновій Книш оприлюднив у своїй книзі багато інформації про експропріаційні акції УВО, полковник Мельник висловив таку пропозицію: "...чи не слід би в праці Вашій дещо спинитися над етичною сторінкою експропріяції, належно підчеркнути, що цим шляхом УВО чи ОУН видирали в окупанта тільки дрібненьку частину грабіжі, яку довгими роками переводив окупант на українському народі дорогою податків, економічного визиску і інших здирств. Важне теж підчеркнути, що добуті з експропріяції засоби не йшли на приватні, чи особисті, чи групові цілі, але служили в первопочинах існуючому українському державному апаратові, зосібна його військовому секторові"[30].

Низка зауважень, висловлених Андрієм Мельником, стосувалася оцінки діяльності різних осіб, згадуваних у книзі, або тих, кого слід було би згадати. "На стор. 285 в рядку 11 здолини говориться про «Комітет Допомоги Політичним В'язням». Є тут нагода сплатити довг вдячности соток, може, й тисяч політичних в'язнів для голови цього Комітету – сл. п. д-ра Степана Федака. Цей довг вдячности кожного з нас наказує мені просити Вас не поминути в своїх споминах того, хто не жалів ні труду, ні часу, ні гроша продовж довгих літ, несучи поміч політичним в'язням майже до останньої хвилини свого життя"[31].

У листі у відповідь від 30 травня 1952 р. Зиновій Книш висловлює подяку за поради, пише, як він думає ці слушні зауваження реалізувати в тексті, і наголошує на тому, як йому важко дається написання цих книжок. "Це мабуть буде остання на довший час моя праця. Нема змоги нічого видати через брак грошей. А тому не хочеться писати, бо писати я мушу тільки ночами, по заробітковій праці і всяких засіданнях. Хоч дуже хотів би я написати ще такі речі, про які ніхто краще за мене не знає і через те не міг би цього утривалити на письмі: 1. Три роки в тіні провокації (до справи Романа Барановського, роки 1928, 1929, 1930). 2. Справа Східних Торгів у Львові. 3. Опис нападу на поштовий уряд при вул. Глибокій, в якому я теж брав участь, і регабілітація тих хлопців, що його виконали. 4. Спогади з 1939–1940 року і боротьба з бандерівщиною в початках, включно з викиненням їх з організаційного льокалю в Кракові. 5. Спогади з 1941–1944 і взаємовідносини з німецькою окупацією на місцях у Галичині (Українські Допомогові Комітети, праця в самоврядуванні і т. п.). 6. Спогади з організації українського життя в Австрії (Форарльберґ) після кінця війни, дуже цікаві, бо життя йшло там інакше, як в Німеччині, не було таборів і французька окупація створила зовсім інші умови... Це вимагає праці років. В сучасних умовинах існування і тяжкої

[29] Див.: *Книш З.* Дух, що тіло рве до бою... – С. 23.

[30] Архів ОУН у Києві. – Фонд Андрія Мельника. – Листування Голови ПУН А. Мельника з З. Книшем (1949–1963). – Арк. 128.

[31] Там само.

боротьби за хліб насущний не вистане мені на те часу"[32]. Всі свої творчі плани й задуми, про які йдеться в цьому листі, Зиновій Книш згодом успішно виконав, усе це було написано й опубліковано. Андрій Мельник намагався морально підтримати Зиновія Книша в його праці з написання історії УВО і ОУН. У листі від 17 лютого 1954 р. він писав: "Мені тільки повитати Ваші видавничі пляни. Поділяю вповні Ваш погляд, що нашим обов'язком оставити грядучим по нас хоч сліди нашого діяння у нашім Русі"[33].

З листування Зиновія Книша з Андрієм Мельником також дізнаємося, що в 1952 р. члени ПУН на пропозицію Осипа Бойдуника домовилися про те, що "всякі писання, книжки й статті на політичні теми мають бути предложені до апробати Проводу перед друком"[34]. Зиновій Книш на це погоджувався, але тільки при тій умові, що всі члени ПУН будуть подавати для розгляду свої праці. Хоча з його листів видно, що ця ідея була йому не до вподоби. Андрій Мельник з цього приводу йому написав в листі від 24 травня 1952 р.: "Ви заторкнули в останньому листі важне питання: узгіднення наших видань. Очевидно, як і Ви, так і всі ми поділяємо думку про доцільність, а навіть конечність узгіднювання наших писань. Це засадниче устійнення наше обов'язує всіх нас без виїмку, прийдеться переводити в життя, хоч всі ми здаємо собі справу, які великі є труднощі на дорозі реалізації цього завдання»"[35]. Виконуючи рішення ПУН, Зиновій Книш пише Андрію Мельнику в листі від 27 квітня 1954 р.: "Повідомила мене сьогодні дружина, що Видавництво «Українського Голосу» в Вінніпеґу погодилося друкувати мою книгу п[ід] н[азвою] «На порозі невідомого»... Машинопис у редакції лежить уже давно. До цензури ПУН вислав я другий на Ваші руки ще давніше. Не діставши досі завваг, мушу прийняти, що книжка перейшла цензуру і що її можна друкувати в такому виді, як була написана. Що пізніше, то трудніше було б вводити які-небудь зміни, і не буде певности, чи редакція тих змін допильнує. Тому я просив би Вас послати завваги чи то Ваші, чи то кого іншого уповноваженого ПУН-ом"[36].

Листування з різними діячами українського національно-визвольного руху, як уже зазначалося вище, було для Зиновія Книша одним з важливих джерел отримання інформації про описувані ним події. В тому ж таки листуванні з Головою ПУН Андрієм Мельником Зиновій Книш часто звертається до нього по допомогу при з'ясуванні тих чи інших маловідомих сторінок історії УВО і ОУН. Зокрема в листі від 8 серпня 1953 р. З. Книш пише про те, що нещодавно прочитав опубліковану в Лондоні в 1951 р. монографію про адмірала Вільгельма Канаріса "Chief of Intelligence"[37]. Книш пише, що в цій роботі опубліковано фрагменти зі щоденника Канаріса, в яких йдеться про українську справу та згадується прізвище полковника Мельника. В додатку до листа він вислав передрук фрагменту тексту з монографії. Книш висловлює в своєму листі таке прохання до Мельника: "Не знаю, чи Ви но-

[32] Там само. – Арк. 129–130.
[33] Там само. – Арк. 194.
[34] Там само. – Арк. 126.
[35] Там само. – Арк. 128 зв.
[36] Там само. – Арк. 203.
[37] Див.: *Colvin I.* Chief of Intelligence. Was Canaris, Hitler's Chief of Intelligence, a British Agent? – London, 1951.

ситеся з якими плянами відносно тих справ, але якби Ви хотіли передати мені, що Вам про те відомо, я долучив би це до інших матеріялів з історії нашого руху, які збираю при всяких нагодах і від різних людей, щоб колись, коли час на те дозволить, їх використати. Зокрема йшло б про такі справи:

1. що було на речі з творенням українського уряду перед чи в часі походу німців на Польщу в 1939 році?

2. які були радіавдиції[38], що про них згадує уривок щоденника Канаріса, і чи хто з нас мав до цеї справи яке відношення?

3. чи наші розмови в тому часі переходили поза межі абверу, чи мусіли обмежуватися тільки до цеї останньої установи?

Очевидно, всі факти, дати й назвища дуже важні, та я не хотів би настоювати на них і залишаю Вашій оцінці, чи Ви вважали б можливим мені це дати"[39].

У листі у відповідь від 5 жовтня 1953 р. Андрій Мельник пише про те, що, на жаль, точної відповіді з датами й прізвищами він подати не може, бо: "...архів мій з документами дотичних часів поки що недоступний. А відтворювання з пам'яти цих моментів очевидно не дасть повнотного образу"[40]. Разом з тим, Андрій Мельник в цьому листі розповідає в загальних рисах про свої зустрічі у вересні 1939 р. з шефом східного відділу міністерства закордонних справ Німеччини, шефом Абверу адміралом Канарісом та полковником Лягузеном. Також він згадував про радіостанцію у Пряшеві, якою користувалися українські націоналісти: "В часі війни німецько-польської і далеко до неї покористувалися ми пряшівською радіовисильнею, яка без обмежень була до нашої диспозиції і обслуговувана нашими спікерами"[41].

Зиновій Книш писав листи багатьом свідкам і учасникам історичних подій, але необхідну інформацію отримати було важко, бо люди нарікали на відсутність матеріалів і небажання писати по пам'яті, бо це могло призвести до помилок, або боялися писати на папері якісь подробиці, які погоджувалися розказати тільки у приватній розмові. Ось як характеризував цю ситуацію З. Книш в листі до А. Мельника від 22 березня 1954 р.: "Як я вже Вам писав, я постановив списати події років 1939–1941[42]. Спочатку мав я в пляні зробити з того історично-документальну працю об'ємом яких 2000 сторінок. З того нічого не вийде. На кількасот листів, пригадок та урґенсів[43] я не дістав навіть 10% відповідей, а як дістав, то «не знаю», «не пам'ятаю», «якби ми могли устно поговорити», «не маю часу» і т. д. Звертався я теж з проханням через Вас до нашої організації, щоб помогла так, як колись Сокирці[44]. Це теж успіху,

[38] Тобто радіопередачі.

[39] Архів ОУН у Києві. – Фонд Андрія Мельника. – Листування Голови ПУН А. Мельника з З. Книшем (1949–1963). – Арк. 178.

[40] Там само. – Арк. 185.

[41] Там само.

[42] Див.: *Книш З.* Перед походом на Схід: Спогади й матеріяли до діяння Організації українських націоналістів у 1939–1941. – Торонто, 1958. – Ч. I. – 187 с.; 1959. – Ч. II. – 191 с.

[43] Тобто термінових нагадувань.

[44] Сокирка – псевдонім Володимира Мартинця. Очевидно, йдеться про допомогу членів ОУН при підготовці видання: *Мартинець В*. Українське підпілля. Від УВО до ОУН: Спогади й матеріяли до передісторії та історії українського організованого націоналізму. – Вінніпеґ, 1949. – 349 с.

як досі, не дало. Тому передо мною стала альтернатива: або зовсім закинути цю думку, або писати те, що знаю і пам'ятаю самий, у формі споминів... Рішаюся на те друге, бо краще менше, як нічого"[45]. І в цьому ж листі Книш знову звертається до Мельника, щоб він відповів на низку питань з передвоєнної історії ОУН та періоду Другої світової війни. "В зв'язку з тим до Вас у мене прохання таке:

а) які пляни були в нашій організації напередодні вибуху війни?

б) чи були якісь договорення з німцями і які?

в) чи Ви даєте згоду покликатися на Вашого листа й подані там інформації, як відповідь на моє пересилання Вам цитату зо споминів Канаріса?

г) що діялося в ПУН безпосередньо після закінчення другого Збору в момент вибуху війни?

ґ) коли Ви виїхали до Італії і якими руководилися причинами?

д) коли повернулися назад до Німеччини?

е) чи пам'ятаєте дату, коли Вас конфінували (ув'язнили. – *Ю.Ч.*), і чи можете подати обставини, як це сталося і які були при тому розмови?

є) як було з переговорами диверсантів[46] уже після комісії Яри-Гриб[47], коли приїздили до Вас Ленкавський і Шухевич? Був тоді якийсь ультимат, його реченець та умови?

ж) хто остерігав про плянований атентат на Гриба?

Було б теж добре при тій нагоді висвітлити справу т.зв. повстання в Галичині, зглядно бандерівської охоти на нього, в часі польсько-німецької війни"[48]. На жаль, матеріали з Архіву ОУН у Києві ще досі до кінця не розібрані і відповідь Андрія Мельника на цей лист Зиновія Книша поки що відшукати не вдалося. Очевидно, цей лист був дуже інформативним.

Практично при підготовці кожної своєї книги Зиновій Книш вів активне листування з учасниками описуваних подій. В архіві ОУН у Києві у фонді Зиновія Книша зберігається окрема справа – це його листування під час написання книги "Ярослав Барановський – жертва злоби й ненависти"[49]. Опрацьовуючи матеріали до цієї книги, Зиновій Книш листувався з істориком Марком Антоновичем, який добре знав Ярослава Барановського і дуже високо його оцінював. У листі до З. Книша від 22 січня 1987 р. він написав про Я. Барановського такі слова: "З тої генерації поряд з Ольжичем робив на мене найбільше враження, але в іншій ділянці – політичній, коли Ольжич у ідеологічній. За 1940 ... Славко сягав дуже глибоко і в політичній ділянці я б його поставив поряд із Андрієвським. Уже в 1942 р. висловлював думки, на які інші спромоглися вже аж за 1950-х ба й 1960-х років"[50]. Також в цій справі зберігається листування Зиновія Книша з діячами різних "відламів" ОУН – Олегом Лащенком, Яковом Маковецьким, Дарією Ребет та ін.

---

[45] Архів ОУН у Києві. – Фонд Андрія Мельника. – Листування Голови ПУН А. Мельника з З. Книшем (1949–1963). – Арк. 198.

[46] Йдеться про бандерівців.

[47] Гриб, Грибівський – псевдоніми Омеляна Сеника.

[48] Архів ОУН у Києві. – Фонд Андрія Мельника. – Листування Голови ПУН А. Мельника з З. Книшем (1949–1963). – Арк. 198.

[49] Див.: *Книш З.* Ярослав Барановський – жертва злоби й ненависти. – Б. м.: Перше українське націоналістичне вид-во в Европі, 1990. – 132 с.

[50] Архів ОУН у Києві. – Фонд Зиновія Книша. – Спр.: "Листування З. Книша з приводу написання книги «Ярослав Барановський – жертва злоби і ненависти»". – Арк. 1.

В одному з листів Яків Маковецький серед іншого порадив Зиновію Книшу написати розлогі спогади про своє життя, бо до того Книш писав спогади про окремі періоди своєї політичної діяльності. На це Зиновій Книш відповів у листі від 21 вересня 1988 р.: "Спогади написати не можу, бо це вимагає дуже багато часу. Якби удалося мені їх написати, то це були б які три-чотири грубі томи, бо інакших не варто писати... Отже я обмежився до т. зв. поширеного життєпису, хоч не знаю, до чого він має бути вжитий, чи тільки на те, щоб лежав в наших архівах"[51]. В Архіві ОУН зберігається тільки ксерокопія цього листа й двох останніх сторінок згадуваного життєпису (повний текст життєпису складав 27 сторінок). Можливо, ці матеріали також ще будуть знайдені, але в архіві зберігається оригінал іншого документа – автобіографія Зиновія Книша, написана в червні 1984 р. Цей документ ми публікуємо в додатках до статті. Автобіографія публікується без скорочень у повній відповідності до тексту оригіналу.

ДОДАТОК

Зиновій Книш. Автобіографія

Головніші дані з мого життєпису.

Народився 16 червня 1906 року в Коломиї в учительській родині. Батько – Михайло, мати – Серафіна Кузьма.

Народну школу й гімназію скінчив у Коломиї в державній українській гімназії з українською мовою навчання 1924 року. Один рік на праві в таємному українському університеті у Львові, тільки записаний. По знесенні бойкоту польських університетів – право у львівському університеті, абсольвент (випускник. – *Ю. Ч.*) 1929, доктор права і політичних наук 1930. 1948 року закінчив дворічний курс французької мови у школі "Аллянс францез" у Парижі. У гімназії займався есперантським рухом, що його колиска була в Коломиї, де виходила газета "Україна Стельо" (Зоря України) і діяло товариство українських есперантистів "Проґресо" (Поступ). Містив короткі переклади з української мови в журналі "Література мондо" (Будапешт) і "Чекосльовака Ґазето" в Празі. Діяльний у студентському русі, делегат на студентський з'їзд у Львові 1925 року.

У Львові належав до засновників Групи Української Націоналістичної молоді, під опіку мені віддано ремісничу групу в Товаристві "Зоря", викладав на курсах політичної освіти, дописував до "Смолоскипів", органу Союзу Української Націоналістичної Молоді (всього 2 числа).

До УВО належав від 16 років життя. Від 1927 року – в бойовому відділі у Львові, 1928 року і початок 1929 – підреферент для справ експропріацій у Бойовій Референтурі Крайової Команди УВО, перші три місяці 1929 року – заступав хворого Бойового Референта. Від січня 1930 року і до арештування з початком вересня 1930 – Бойовий Референт у Крайовій Команді. Арештований у березні 1929 року, вийшов на волю в червні того ж року, арештований удруге в вересні 1930 і засуджений на 8 років за приналежність до УВО[1]. Політичний в'язень у тюрмах: Бриґідки у Львові, Дрогобичі, у Ґрудзьондзі на Помор'ї. У Львові коротко, у Дрогобичі до виїзду до Ґрудзьондзі і в Ґрудзьондзі – староста українських політичних в'язнів. Вийшов на волю в червні 1936[2] скориставши з амнестії.

[51] Архів ОУН у Києві. – Фонд Зиновія Книша. – Спр.: "Листування З. Книша з приводу написання книги «Ярослав Барановський – жертва злоби і ненависти»". – Арк. 92.

По виході з тюрми, розконспірований, діяв тільки в громадському і частинно студентському секторі у зв'язку й порозумінні з ОУН. Працював секретарем у Центросоюзі від червня 1936 до війни 1939 року. Арештований разом з усіми колишніми політв'язнями у липні 1939, вийшов на волю аж коли німці підійшли під Львів.

По приході большевиків відразу подався на захід через Перемишль, табір для втікачів у Коросні, Пєштяни у Словаччині (там збирались колишні політичні в'язні), Відень до Кракова. Делеґат від ПУН до заокеання, на час війни доїхав тільки до Юґославії і вернувся, коли Італія вступила в війну, замкнувши можливість переїзду до Америки. У Кракові працював начальником канцелярії Українського Центрального Комітету з проф[есором] Кубійовичем на чолі до вибуху німецько-большевицької війни (на моє місце прийшов потім д[окто]р Мирон Коновалець). Член ПУН від літа 1940 року до 1974, Генеральний Суддя ОУН від 1974 до 1978. Після вибуху німецько-большевицької війни інтернований у поліційній школі в Рабці коло Кракова, вийшов 1 листопада і вернувся до Львова. Якийсь час працював, для прикриття, секретарем "Народної Торгівлі". Потім посадник міста Калуша до осени 1942 року, опісля – керівник самоврядування в золочевській окрузі (колишні повіти золочівський, брідський і перемишлянський) до кінця січня 1944. Зв'язок з полк[овником] Сушком до його смерти в січні 1944, потім з Ольжичем. Завдання: спершу голова підготовної комісії для III ВЗУН, а коли це через обставини показалося неможливе – працював над різними темами, з них найдовше над проектами адміністрації України у трьох можливих варіантах на випадок зміни ситуації. На другу еміграцію подався в лютому 1944 до Кракова, потім до Австрії. Плянований переїзд до Швайцарії не вдався тому, що арештовано Ольжича заки встиг він зібрати й передати клички на пограниччі Німеччини і Швайцарії. Залишився у містечку Мельк під Віднем до наближення большевиків, звідти поїхав до міста Дорнбірн у Форарльберґу над швайцарською границею і там заскочив мене кінець війни.

По приході французької армії був головою українського комітету в Дорнбірні, потім головою комітету цілої провінції з осідком у Бреґенці, а на кінець – представником української групи в "Суспільній службі переселенців" при Військовому Французькому командуванні до червня 1946. Тоді виїхав до Парижу і там був працівником у канцелярії Греко-католицької місії для українців Західньої Европи до кінця 1948 року. В тому часі став провідником західньо-европейського терену поза Німеччиною, зорганізував Тереновий Провід[3] в Англії і Франції, делеґатури в Бельгії, Італії, Швайцарії, зв'язкових в Еспанії і Туреччині. Проводив III ВЗУН у Мюнхені.

В січні 1949 року виїхав до Канади, зорганізував Тереновий Провід у Вінніпеґу і вів справи до 1952 року. З уваги на незручність бути одночасно Тереновим Провідником і Секретарем КЕ УНО[4] (обраний на Крайовій Конференції з початком липня 1949 року, перебираний 1950, 1951 і 195[5] року) при нагоді приїзду інж[енера] Бойдуника до Канади переніс Тереновий Провід до Монтреалю. В січні 1953 року виїхав до Торонто і тут працював у кооперативі годівельников свиней до переходу на пенсію 1972. В тому часі був членом Теренового Проводу кілька років, а по смерти д[окто]ра Вассияна[6] – Представником ПУН на американський континент на випадок вибуху війни і пірвання зв'язків з Европою. У 1963 році – з доручення ПУН щось у роді координатора Теренових Проводів Канади й ЗСА[7], відбував наради з провідниками, зорганізував три спільні конференції обох проводів, стояв у постійному контакті з тими проводами аж до смерти Голови ПУН полк[овника] Мельника[8]. Проводив V ВЗУН у Німеччині[9], був головою підготовної Комісії VI ВЗУН у Лондоні[10]

і VII ВЗУН у ЗСА[11]. Від 1965 (листопад) до ВЗУН у Клівленді 1978 року – Перший Заступник Голови ПУН.

У суспільному секторі займав різні другорядні становища, щоб не поривати зв'язку з тим сектором, звичайно на постах члена контрольної комісії УНО, "Нового Шляху"[12] чи "Українського Визвольного Фонду"[13].

Дописував найперше до підпільних видань у Львові, у Парижі видавав місячну бібліотечку циклостильними випусками п[ід] н[азвою] "За що ми боремося", опісля стало дописував довгі роки до "Українського слова"[14] в Парижі і до "Нового Шляху", редагував два роки "Самостійну Україну" в Чікаґо. Зорганізував власне видавництво "Срібна Сурма" і випустив у ньому кількадесят книжок і брошур (список при кінці книжки "Один рік у Червоній Армії") до 1983 року. Зредаґував Ювілейний збірник на честь полк[овника] Андрія Мельника ("Непогасний огонь віри"[15]), збірник у 50-річчя УСГ ("За честь, за славу, за народ!")[16], двотомний збірник у 50-річчя УНО[17] і збірник ОУК[18] у її 50-річчя.

Виголосив багато доповідей на різні суспільні, політичні й історичні теми в Канаді й Америці.

Цей життєпис доведений до половини 1984 року і до кінця 78 року мого життя[19].

Зиновій Книш

П. С. До використання у якнайскромнішій формі після моєї смерти. Якби я помер і похорон відбувся б на американському континенті, прошу не повідомляти окремо моєї родини, а якби не зважаючи на те, вона прибула на похорон, прошу передати, що я не бажаю собі, щоб брала в ньому участь і сподіваюся, що пошанує моє останнє бажання.

Завіщання лежить в адвоката Р. Костюка, виконавцем його є бібліотекарка УНО Неля Наконечна.

[Червень 1984 р.]

Архів ОУН у Києві. – Фонд Зиновія Книша. Оригінал, машинопис. (Документ надруковано на звороті аркуша з бланком: "Товариство Української Опери Канади". Підпис поставлено рукою кульковою ручкою).

КОМЕНТАРІ

1. За інформацією Петра Мірчука, Зиновія Книша судили восени 1931 р. і засуджений він був до 6 років тюрми. Див.: *Мірчук П*. Нарис історії ОУН. – Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк, 1968. – Т. 1: 1920–1939. – С. 246.
2. У документі помилково стоїть дата "1960".
3. Йдеться про Тереновий провід ОУН Андрія Мельника.
4. КЕ УНО – Крайова екзекутива Українського національного об'єднання Канади.
5. Остання цифра, на жаль, не вмістилася на аркуші.
6. Юліян Вассиян помер у Чикаго (США) 3 жовтня 1953 р.
7. ЗСА – З'єднані Стейти Америки (США).
8. Андрій Мельник помер у лікарні м. Кельн (ФРН) 1 листопада 1964 р. і похований у Люксембурзі.
9. V ВЗУН відбувся в Німеччині з 19 по 25 липня 1964 р.
10. VI ВЗУН відбувся в Лондоні у 1965 р.
11. VII ВЗУН відбувся в Детройті (США) у 1970 р.

12. "Новий Шлях" – українська газета-тижневик у Канаді, орган УНО Канади.

13. Український Визвольний Фонд (УВФ) – організація, створена членами Української Стрілецької Громади Канади для допомоги визвольному рухові, зокрема Начальній команді УВО та українським політичним в'язням. Фонд було засновано 1932 р., а 1935 р. проф. Тиміш Павличенко розробив проект його статуту, що передбачав діяльність бойового фонду УВО як окремої організації з постійним членством та суворим організаційно-громадським контролем. Організацію вирішили назвати Одноцентовий фонд (англ. – Penny Fund). Згодом її перейменували на Український визвольний фонд. Одноцентовим фонд було названо тому, що члени УСГ і прихильники добровільно оподаткували себе одним центом денно. Детальніше див.: *Книш З.* Тихий ювіляр (З приводу недалекого 50-річчя УВФ) // Новий шлях. – Вінніпеґ, 1981. – Ч. 42. – 29 вересня.

14. "Українське слово" – українська газета, тижневик. Виходила з 1933 р. в Парижі (у жовтні–грудні 1941 р. – в Києві). З 1992 р. знову виходить у Києві.

15. Див.: Непогасний огонь віри: Збірник на пошану полковника Андрія Мельника, Голови Проводу українських націоналістів. – Париж, 1974. – 763 с.

16. УСГ – Українська Стрілецька Громада. Див.: За честь, за славу, за народ!: Збірник на золотий ювілей Української стрілецької громади в Канаді 1928–1978. – Торонто, 1978. – 639 с.

17. На шляху до національної єдности. П'ятдесят років праці Українського Національного Об'єднання Канади. 1932–1982: Ювілейний збірник. – Торонто, 1982. – Т. 1. – Ч. 1, 2.

18. ОУК – Організація Українок Канади ім. Ольги Басараб. Див.: На службі рідного народу: Ювілейний збірник Організації українок Канади ім. Ольги Басараб у 50-річчя існування. – Торонто, 1984. – Ч. 2: 1956–1980. – 520 с.

19. Зиновій Книш помер 14 листопада 1999 р.

Юрій Черченко (Київ). **Зиновій Книш – історіограф УВО та ОУН.**

У статті йдеться про історика Зиновія Книша, який опублікував десятки праць, присвячених історії УВО та ОУН. У додатках до статті вміщено автобіографію З. Книша.

Ключові слова: Книш, УВО, ОУН, Архів ОУН.

Юрий Черченко (Киев). **Зиновий Кныш – историограф УВО и ОУН.**

Статья посвящена Зиновию Кнышу, опубликовавшему десятки работ, посвященных истории УВО и ОУН. В приложении к статье помещена автобиография З. Кныша.

Ключевые слова: Кныш, УВО, ОУН, Архив ОУН.

Yurii Cherchenko (Kyiv). **Zynovii Knysh – a Historian of the Ukrainian Military Organization (UVO) and the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN).**

The article is devoted to the historian and politician Zynovii Knysh. He wrote a lot of works about the history of the Ukrainian Military Organization and the Organization of Ukrainian Nationalists. Knysh's curriculum vitae is published in the supplement to the article.

Key words: Knysh, UVO, OUN, archive.

Олексій ЯСЬ (*Київ*)

ЛЮДИНА МОДЕРНА ТА ЛЮДИНА ІСТОРИЧНА, АБО ПЕРЕДДЕНЬ "АНТРОПОЛОГІЧНОГО ПОВОРОТУ" У РЕЦЕПЦІЇ БОРИСА КРУПНИЦЬКОГО

У другій половині 1940-х років соціогуманітаристика західноєвропейських країн перебувала у стані культурної кризи та психологічного шоку. Тогочасні європейські інтелектуали, вражені спогляданням нечуваних масштабів руйнації матеріальної культури, величезних людських втрат та суцільних лихоліть, втрачали останні залишки віри в будь-які історичні візії, тою чи іншою мірою пов'язані з ідеєю Поступу. Мораль, релігійні й духовні цінності та навіть ліберальні свободи людської особистості, які вважалися міцними й непорушними надбаннями європейської цивілізації до страшного молоху Другої світової війни, були затьмарені та поглинуті сутінками тоталітарних режимів. Відтак нещодавно популярні теорії та концепції сприймалися переважно з неприхованим скепсисом і зневірою, позаяк вони не могли пояснити/осягнути жахливу воєнну минувшину та новітні й страхітливі реалії радянської тоталітарної ери.

На часі поставали впливи на кшталт шпенглерівського "Присмерку Європи" та культурного песимізму, які нагадували інтелектуальні настрої початку 1920-х років. Загалом пізнавальна ситуація після 1945 р. розгорталася під знаком катастрофічності мислення, трагізму сприйняття повоєнної дійсності та численних інтелектуальних мутацій, запозичень, а іноді й химерного сполучення дослідницьких практик і методологічних підходів з різних наук та сфер соціального життя. Ба більше, йшлося навіть про саму руйнацію історичного часу, котрий асоціювався з модерною добою. "*Ми плекали й плекаємо в собі свідомість історії, коли історії немає. Події перестали бути наслідком історії. Її доводиться починати спочатку, з себе* (тут і далі курсив наш. – *О. Я.*). Усе: минуле й майбутнє, народ, своє покликання", – зазначав проникливий, вдумливий і водночас надзвичайно чутливий до нових інтелектуальних і культурних віянь український учений В. Петров[1].

У пошуку шляхів подолання цієї пізнавальної, культурної та духовної кризи європейські мислителі й інтелектуали вкотре звернулися до циклічних теорій та концепцій. Здавалося, що саме конструкції культурно-історичних типів чи циклів буття цивілізацій мають значний гносеологічний потенціал щодо висвітлення й пояснення воєнних потрясінь XX ст. та тодішніх метаморфоз повоєнного устрою на тлі масштабної історичної ретроспективи. У межах цього підходу цивілізаційні комплекси або культури-епохи здебіль-

[1] *Бер В.* [*Петров В.*] Наш час, як він є // Рідне слово. – 1946. – № 8. – С. 34.

шого розглядалися як самостійні та самодостатні структурні одиниці історичного буття. Недаремно Б. Крупницький відзначав, що ідеї цивілізаційних чи культурних "скоків" набули неабиякої популярності за часів повоєнної духовної кризи[2].

З цієї перспективи ще донедавна міродайна ідея Поступу поступилася місцем старим-новим концептам, як-от "зростання" та "занепад", "народження" і "вмирання" і т. п. Останні розглядалися як своєрідні мірила вартості стосовно масштабних соціокультурних зрушень воєнної доби, які начебто могли впорядкувати страшні уявлення про таку близьку минувшину. Отож давня інтелектуальна традиція Старого світу зазнала своєрідного оновлення й переформатування у напруженій емоційно-психологічній атмосфері повоєнної Європи, зокрема згенерувала неабияке зацікавлення до циклічних концепцій та теорій.

Ця нова хвиля спершу зумовила нечуваний успіх цивілізаційної теорії А. Тойнбі, який згодом заступила низка критичних відгуків, оцінок та ревізій, зокрема й українських учених. "Незалежно від того, чи погоджується читач із аргументами та остаточними висновками Тойнбі або з його нарисом розвитку соціальних організацій людства, студія Тойнбі, на відміну від його попередників, пропонує багато захопливого матеріалу про розвиток соціальних організацій", – відзначав Л. Окіншевич[3]. Натомість Б. Крупницький уважав, що у "модерного англійського історика Тойнбі той же самий вихідний пункт, як і у Шпенглера – окремі культури-доби (він аналізує аж 21 культуру). Але, *в протилежність до Шпенглера, Тойнбі не визнає фаталістичного закону вічної зміни культур... Безперечно, позиція, на якій стоїть Тойнбі, більше відповідає історичній дійсності. Але й у нього проблема переходу від доби до доби залишається малоз'ясованою*"[4].

Втім, світова катастрофа 1939–1945 рр. спричинилася й до нових інтелектуальних, культурних і духовних експериментів та новацій. Тим паче, що всеохопні глобальні конструкції історичного минулого залишали досить невеликий і обмежений простір для побутування історичної людини, висвітлення її внутрішнього світу, зокрема у контексті тих глибоких потрясінь, що спостерігалися протягом різних епох. Молодий український історик-емігрант Л. Білас у публікації 1957 р. метафорично схарактеризував тодішні світовідчування як кризу "образу історії" модерної людини[5]. Водночас у іншій розвідці він зауважив, що питання про сенс історії, приміром як у теорії А. Тойнбі, можуть поставати лише у кризові, переломні ситуації людського буття[6].

Врешті, у повоєнну добу минувшина дедалі частіше розглядається через персоналізацію історичної Людини з різноманітними площинами її соціального, культурного та духовного буття. Наразі у фокусі дослідницьких практик

---

[2] *Крупницький Б.* Основні проблеми історії України. – Мюнхен, 1955. – С. 180–181.

[3] *Okinshevich L.* History of Civilization of Eastern Europe in the Work of Arnold Toynbee // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. – New York, 1952. – Vol. 2. – No. 2. – P. 305.

[4] *Крупницький Б.* Історіознавчі проблеми історії України: Зб. статей. – Мюнхен, 1959. – С. 206–207.

[5] *Білас Л.* Криза нашого образу історії // *Ісаєвич Я.* Лев Білас і його історіографічні праці. – Львів, 2002. – С. 27.

[6] *Його ж.* Історія як спокусник // Українська літературна газета. – 1958. – № 10. – Жовтень. – С. 1

опинилася сама Людина, її індивідуальні та колективні реакції на розмаїтий спектр явищ та подій, зрештою на історичне середовище функціонування, в яких вона конструювала своє існування, відповідні інститути та структури, свідомість й ієрархію цінностей тощо.

За такої пізнавальної ситуації людська діяльність втрачала звичну детермінованість чи очевидну каузальність, що начебто продукувалася самими суб'єктами історичного буття. Заразом ширяться інтелектуальні і культурні впливи персоналізму, екзистенціалізму й історичної антропології. Будь-щобудь науковці прагнуть осмислити й оцінити ступінь вірогідності та можливості історичного пізнання з різноманітних, часто-густо з дрібних соціальних масштабів і культурних ракурсів. Ця тенденція повоєнної соціогуманітаристики ознаменувала перехід від ери макроісторії – "масової" та знеособленої, що домінувала протягом першої половини ХХ ст., до мікровізій, локальних і регіональних ракурсів репрезентації, людських вимірів минувшини, апогей яких припав на 1960-ті – 1970-ті роки й отримав назву "антропологічного повороту" у соціогуманітаристиці.

За цим метафоричним означенням переховувалася низка різноманітних дослідницьких практик та стратегій західних інтелектуалів, які зруйнували чи суттєво модифікували старі проекти національних гранд-наративів. Адже багатство масштабів і контекстів представлення історії, передусім строкатість та мінливість культурного, соціального, національно-регіонального та багатьох інших шарів сконструйованої минувшини підважили одну з найважливіших функцій великого тексту – легітимацію політичних, ідеологічних та інших суспільних практик. Натомість постав майже неосяжний простір різноманітних візій минувшини, що спричинив кардинальні стильові трансформації у повоєнному історіописанні другої половини ХХ ст.

Проблема конфлікту особистості та її автономного простору буття з нівелюючими й репресивними практиками тоталітарних режимів стала однією із знакових ідей європейської соціогуманітаристики після 1945 р. Більше того, вона спричинила розмаїті реакції й рефлексії інтелектуалів, які прагнули запропонувати власні відповіді на виклики повоєнного світу. Б. Крупницький метафорично назвав означені культурні й духовні устремління "шуканнями людини доби трагічного гуманізму" чи "кризою західної людини"[7].

З історичної перспективи такі розумування продукували зіставлення відмінних темпів буття людини, котрі суттєво змінювалися від однієї епохи до іншої доби, зокрема набули неабиякого прискорення у середині ХХ ст. Відтак йшлося про культурну кризу модерної людини не тільки у післявоєнну епоху, а й на зорі нової – ядерної доби! Тим паче, що катастрофічні світовідчування та настрої за часів Другої світової війни підважили вічні, універсальні й, здавалося б, "непохитні" правди, котрі обстоював чи принаймні якоюсь мірою поділяв пересічний європейський обиватель. "Сучасна європейська людина – це плавець, який не знає, чи вистачить сил доплисти до берега. Боротьба, неспокій, тривога, жах перед чимось невідомим грядущим виповнюють існування. *Непевність існування – в цьому, може, полягає істотна трагедія модерної людини*", – наголошує історик[8].

---

[7] *Крупницький Б.* Основні проблеми історії України. – С. 210, 205.

[8] Там само. – С. 197.

Водночас надзвичайно гостро поставали питання, пов'язані з дегуманізацією й масовізацією людини, на яку спиралися нацистський, фашистський та радянський тоталітарні режими. Видавалося, що політичні практики доби тоталітаризму здатні поглинути і навіть повністю розчинити, знівелювати звичайну людину з її неповторним внутрішнім світом та самобутніми реакціями. "*«Кесареве», сфера політична, висунула претенсії бути сферою всеобіймаючою, тотальною, проглинути цілу людину*, приписувати їй не тільки, що вона має робити, але й що вона має думати, задля чого жити й умирати, що любити, а що ненавидіти", – зауважує Л. Білас – сучасник та колега Б. Крупницького[9] по історичному цеху. Ці практики, котрі повсюдно застосувалися у тоталітарних суспільствах, дедалі більше відкривалися західним інтелектуалам післявоєнного часу, зокрема завдяки реаліям біполярного світу, що повсякчас спонукали до переосмислення недавніх уявлень та візій щодо радянського режиму – колишнього союзника по антигітлерівській коаліції та нового супротивника у "холодній війні".

"Загальновідомо, що найбільшою небезпекою сучасности являється омасовлення людей, їх посилена стадність. *Уніформована, духово змеханізована маса саме й є підставою для постання тоталітаризмів... Сьогодні ця проблема особливо пекуча з огляду на ту уніформацію душ, ідеологій, з огляду на те омасовлення, яке переводилося і переводиться в грандіозній казармі, відомій нам під іменем Совєтського Союзу. Можливо, що англо-саксонський світ знаходиться зараз на шляху до відмасовлення. Правда, це тільки початок цього процесу*", – відзначає Б. Крупницький[10].

Видається, що історик розглядав виникнення тоталітарних режимів як один із можливих вислідів тодішніх грандіозних проектів із побудови суспільств "масової людини". Приміром, він згадує відому візію Х. Ортеги-і-Гассета про "втечу еліти" й "повстання мас", котрі спричинилися до поширення й домінування "масової людини". Відтак Б. Крупницький дотримується думки, що буття "масової людини" є вислідом суцільної примітивізації соціальних та культурних практик, які нормуються й уніфікуються відповідно до ідеологічних настанов, накинутих режимом. "Пануючим типом стала примітивна людина, *Naturmensch* (нім. первісна, нецивілізована людина. – *О. Я.*). *Перемогла людина масового характеру, масова людина. Через те ми переживаємо період не прогресу, але рішучого регресу, і цього зразком являються фашизм та большевизм*", – наголошує історик[11]. На думку Б. Крупницького, саме "машинізація відносин", а, зрештою, й самого духовного світу "масової людини", призвела до її внутрішньої порожнечі, котру легко заповнили сумнозвісні ідеологічні практики тоталітарних держав.

Скажімо, виникнення тоталітарного режиму в СРСР учений безпосередньо пов'язував із тим, що російська історія, за великим рахунком, не знала "нормальної еволюції", принаймні в європейському сенсі. Більше того, Б. Крупницький уважав, що "*по суті Росія – новотвір, що починає свій розвиток у 18 ст. за часів Петра І*"[12]. Відтак закон так і залишився на російських

[9] *Білас Л.* Що таке свобода? // Українська літературна газета. – 1957. – № 7. – С. 1.

[10] *Крупницький Б.* Основні проблеми історії України. – С. 103.

[11] *Його ж.* Історіознавчі проблеми... – С. 152.

[12] *Його ж.* Федералізм на сході Европи: (Роздумування з приводу праці Г. ф. Равха "Росія, державна єдність і національні своєрідності"). – Париж, 1956. – С. 3.

теренах механічним, штучним і зовнішнім поняттям, до якого скептично, індиферентно чи навіть вороже ставилася широка громадськість. Натомість однозначно і повсюдно “панував наказ згори”, котрий підмінював настанови і норми права, що утвердилися в європейських суспільствах. За спостереженнями вченого, це спричинилося до того, що “*формувався і ґвалтовний, стадно-ґвалтовний тип росіянина, який охопив навіть прогресивні кола колишнього російського суспільства. Людська індивідуальність не мала в Росії перспектив на розвиток*”[13].

Кульмінаційним моментом російської історії, на думку Б. Крупницького, стала революція 1917 р., яка відобразила особливості соціокультурного середовища, зокрема призвела до виникнення й ствердження партійної диктатури. Власне, ті ідеологічні й політичні мутації відомих західних концептів та ідей у середовищі лівацької революційної інтелігенції вчений безпосередньо пов’язував із російськими передумовами. “В дійсності російський розвиток, розвиток російської революції прийняв характер однобічний. Це була безперечно пролетарська революція або точніше – в ім’я пролетаріяту, і вона саме пролетарієві принесла звільнення від приватного підприємця, але хіба тільки на те, щоб передати його знову в руки підприємця державного в особі держави. Пролетар як особа був закабалений в ім’я пролетаріяту як цілости. *Особистість втратила свої персональні права і не забезпечила за собою навіть матеріяльних прав, бо господарем став зовсім не пролетаріят, а партія (рівна державі), яка була заступлена невеликим числом енерґійних і талановитих людей, в руках яких опинилася вся влада.* По суті пролетарська революція принесла закабалення маси (з певними, правда, правними і матеріяльними привілеями для робітничої кляси, в порівнянні з іншими клясами) в ім’я ідеалу казармового життя і спільного котла, без права на власну думку, з індустріялізацією і механізацією не тільки господарств, але й самих душ”, – зазначає історик[14].

Втім, “масова людина” не тільки відіграла провідну роль у творенні тоталітарних режимів, а й спричинилася до постання своєрідної “медійної” цивілізації на теренах низки західних суспільств. За висловом Б. Крупницького, ця “великоміська” чи “кіногазетна” цивілізація була зорієнтована на тотальну руйнацію традиційних духовних і культурних цінностей. Так постала західна варіація “масової людини” першої половини XX ст. з разючим культурним і духовним вакуумом. Цей процес учений описує доволі докладно. “Великоміська цивілізація створила умови життя, які дуже негативно вплинули на людську душу. *В масовій людині (в простій людині) розвивається і закріпляється нахил до сенсації, до видовищ.* Кіно, театри, кабаре, цирки, спортові змагання, тоталізатори – це ті зовнішні рямки, в яких масова людина знаходить свій відпочинок. Вона до божевілля захоплюється сенсаціями спортового і подібного характеру. *Ця кіногазетна цивілізація виповнює до решти людську душу, робить її поверховою, без глибини.* Життя йде без надуми, в вічнім поспіху, без правдивого чуття, себто і без серця. В таких людях моральні підпори стають трухлявими. Їх легко кинути в той чи інший бік; їх душі розгублені, маловідпорні”, – наголошує історик[15].

[13] *Його ж.* Історіознавчі проблеми... – С. 162.

[14] *Його ж.* Теорії доби і сучасність // Орлик. – Берхтесгаден, 1947. – № 9. – С. 4.

[15] *Його ж.* Історіознавчі проблеми... – С. 153.

Однак “великоміська цивілізація” не тільки створила викривлений та вкрай примітивізований простір буття “масової людини”, а й упровадила повсюдну спеціалізацію соціальних ролей, себто спричинилася до спрощеної типізації життєвих сценаріїв. Така спеціалізація, на думку Б. Крупницького, зорієнтована на штучне обмеження й унормування людських зацікавлень та устремлінь, які особливо помітні у тодішньому західному суспільстві. Відтак старі станові межі заступила величезна кількість дрібних спільнот на основі тотального фахового вишколу й розподілу праці, що дедалі більше впливали на соціальне буття модерної Людини. “*Спеціялізація, безперечно, примушує до однобічного людського розвитку, звужує і обмежує людську натуру і спомагає витворенню певних культурних і цивілізаційних типів, які в своїм ставленні до життя зраджують політика, вояка, професора, винахідника, економіста, юриста й т. п., не кажучи вже про тип ремісників, фахових робітників з їх тисячами спеціяльностей.* І тут великоміське життя надає оцим спеціялізованим людям ще окремої специфічности: вони рухаються здебільшого в атмосфері штучного освітлення, без сонця, серед кам’яних мас – джунглів великого міста, у постійній спішці, в погоні за заробітком і т. д.”, – відзначає автор[16].

Таким чином, криза модерної людини та пов’язані з нею інтелектуальні, культурні й духовні експерименти у представленні Б. Крупницького постають не лише як подолання “травматичного досвіду” недавньої воєнної спадщини, страхітливих і нищівних практик нацистського та фашистського режимів, повсякчасне реагування на актуальні загрози радянського тоталітаризму, а й як процес осягнення буття “масової людини” та “великоміської цивілізації” на західних теренах. Причому підоснову цієї кризи український історик сприймав напрочуд рельєфно і глибоко, зокрема з багатьох ракурсів і перспектив. Окрім того, він доволі своєрідно реагував на виклики повоєнної доби, зокрема стосовно низки проблем подолання й переосмислення тоталітарного спадку, котрі тогочасні інтелектуали й мислителі сприймали порізному.

Скажімо, Б. Крупницький розглядав означені виклики на ниві “рецептів” звичайного чи повсякденного буття “масової людини” у сенсі контроверсії: героїзація чи індивідуалізація. “*Ми не потребуємо героїзації щоденного тяжкого життя, тільки попросту індивідуалізації і тим самим гуманізації маси.* Це спроба вернути уніформованим, знеосібненим душам їх повне людське обличчя – методою зрізничкування, диференціації. Знову і тут, як і в багатьох інших кардинальних питаннях нашої доби, на перше місце виходить людина”, – зазначає вчений[17].

З такої культурної й інтелектуальної перспективи історія сприймалася вже не стільки як вислід низки каузальних залежностей, стільки як драма людини за часів “масового суспільства”, що продукувала песимістичні настанови як щодо минувшини, так і стосовно тодішньої сучасності та очікуваного майбуття. Відтак людське існування, доля особистості у світі, віра й безвір’я, втрата та віднайдення сенсу буття стають наскрізними, знаковими інтенціями повоєнної європейської соціогуманітаристики. Та найголовнішим

---

[16] Там само. – С. 155.

[17] *Крупницький Б.* Основні проблеми історії України. – С. 104.

є те, що провідний рефрен культурних і дослідницьких практик неухильно зміщується у бік акцентування виключної ролі людської свідомості та її нероздільної пов'язаності зі світом буття, котру відтепер означували у дусі німецького філософа М. Гайдеггера як єдину цілісність – людина-світ. Отож домінуючу роль відводили людині з її власним і, заразом, наскрізь ірраціональним проектом буття.

Ці повоєнні настрої певною мірою споглядаємо і у текстах Б. Крупницького, котрий вкрай скептично ставиться до генералізаційних процедур у дослідницьких практиках, зокрема негативно висловлюється навіть щодо самої можливості "закономірного" представлення минувшини. Приміром, розмірковуючи про появу Б. Хмельницького на авансцені української історії, він зауважує: "Коли добре подумати, то *ніякі органічно-закономірні процеси породити геніїв нормальним, так би мовити, способом, не можуть – ні у нас, ні у кого іншого з більшою сталістю історичного розвитку.* Обставини – це тільки сприятливе чи несприятливе підґрунтя для провідництва. Поява геніяльного історичного діяча завжди має в собі щось несподіване, таємниче, чудесне. Це ласка Божа. Але знову ж випадковим виступ історичного діяча не є. Між певною добою й історичним діячем мусить існувати якась співзвучність, пов'язаність. Якимись сторонами свого єства діяч відповідає добі. Він і продукт доби, і творець її, бо він оформляє добу, очолює її, дає їй напрям"[18].

Ця сентенція Б. Крупницького досить виразно демонструє той помітний поворот, який стався у його тодішніх поглядах, порівняно з міжвоєнними часами, котрі були позначені державницькими чи неоромантичними устремліннями. Відтак у представленні Хмельниччини автор виходив уже не стільки від самої доби, скільки від особи її творця, точніше співтворця – історичного діяча!

Але ж де шукати витоки тієї чи іншої пов'язаності, ритміки історичного процесу у репрезентації Б. Крупницького? Що саме спричиняє історичний рух, зокрема його інтенсивність – прискорення, сповільнення, гальмування і, врешті-решт, вибух?! Почасти відповіді на ці запитання віднаходимо у його полеміці з В. Петровим щодо шляхів концептуалізації історії. У цій дискусії Б. Крупницький досить промовисто декларує антропоцентричність своїх поглядів: "*...я не належу до істориків-об'єктивістів, які хотять з історичного процесу зробити щось, що ніби відбувається або витворюється поза нашими людськими плечима. Ми творимо історію і ми є її носіями*. Цей «суб'єктивний підхід» примушує мене в центр ставити саму людину і говорити про людське наставлення, про людську реакцію"[19].

Зауважимо, що сам історик досить виразно схарактеризував ту зміну дослідницьких і світоглядних настанов, яку породила повоєнна культурна доба. Причому у своїх розумуваннях Б. Крупницький покликувався на міркування таких відомих учених, як його університетський наставник Ф. Мейнеке та голландський історик і філософ Й. Гейзінга (у текстах Б. Крупницького – Гойцінґа або I. Heuzinga!) – автор відомої візії про роль гри у

[18] *Його ж.* Богдан Хмельницький як державний діяч // Українське слово. – 1954. – 21 лютого. – С. 3.

[19] *Його ж.* Теорії доби і сучасність // Орлик. – Берхтесгаден, 1947. – № 8. – С. 7–8.

становленні культури. Причому обидва згадані інтелектуали наголошували на індивідуалізованому спрямуванні новітніх дослідницьких практик.

Більше того, Б. Крупницький розглядає і тлумачить генералізаційні устремління не як встановлення / відкриття об'єктивних законів чи закономірностей, а тільки як пошук деякої повторюваності, сталості і схожості у людських реакціях на певні явища та процеси. Причому сталість чи повторюваність у репрезентації історика у жодному разі не є автоматичною, себто безумовною. "Коли ми відмовимося від утотожнення генералізуючої методи, від ідентифікації її з методою пошукування об'єктивних історичних законів, то ми тоді легко зрозуміємо, що *генералізуюча метода або універсальна – це та, що спостерігає в історичних подіях Regelmäßigkeiten* (нім. регулярність, закономірність. – *О. Я.*) *– не закони, а певні сталі явища, що на полі економічному особливо помітно: з потреби їсти, пити, тощо постають певні сталі людські реакції*", – підкреслює історик[20].

Саме у людських реакціях історик прагне відшукати ті засадні зміни, котрі спричиняють різноманітні імпульси історичного процесу ("скоки", "спазми", "зриви" і т. п.). Відтак історична Людина та її діяльність поступово стає лейтмотивом багатоманітних дослідницьких практик науковців повоєнної доби. Натомість ідеї та концепти, пов'язані з закономірним представленням плину історії, відкидаються на маргінеси повоєнної соціогуманітаристики. "Я взагалі не є прихильником тих, що говорять про закони історичного розвитку, – наголошує Б. Крупницький, – (В. Бер (псевдонім В. Петрова. – *О. Я.*) взагалі не хоче чути про "розвиток"), чи то були б історики 19 ст. з їх природничо-фізикальними уявленнями про закон, чи сьогоднішні історики-марксисти – діялектики. Історія складається з неповторних явищ, – явищ одноразових, індивідуальних, з явищ, при досліді яких треба не спускати з очей основну фігуру історичного процесу – людину як окрему особу і людину як народ-націю. *Люди роблять історію, і коли історик або соціолог натрапляє на якісь правила сталости і подібности в «добах», то треба не забувати, що вони є висловом або результатом людської діяльности, людських реакцій на оточення і свій внутрішній світ, сталих реакцій, подібних реакцій. Отже, настановлення людське в добі і добах важніше, ніж об'єктивний, зоб'єктивізований стан «епохи»*"[21]. Відзначимо, що у наведеному пасажі автор пише вже не тільки про людські реакції на історичне середовище, а й про впливи на внутрішній світ особистості та його трансформації!

Отож Б. Крупницький констатує зміщення спрямування тодішніх дослідницьких, культурних та духовних практик, зокрема наголошує на їхній антропоцентричності. Наразі автор упритул наближається до думки про потребу новітніх, точніше, інших засад конструювання минувшини порівняно з міжвоєнною добою, коли панувало тяжіння до суцільної соціологізації історії. Причому історик виступає як прихильник індивідуалізованого, суб'єктивного знання. "Але все ж таки *вихідним пунктом є саме людина*, – зазначає вчений. – І не тільки історично. Це помітно і в філософії (екзистенціялізм, персоналізм), і в соціології, і в інших дисциплінах... Модерний

[20] *Його ж.* Основні проблеми історії України. – С. 109.
[21] *Його ж.* Теорії доби і сучасність // Орлик. – 1947. – № 8. – С. 10.

історик не заперечує ні впливу оточення, ні впливу зовнішніх речей, він тільки ставить факти в інший зв'язок. На першому пляні в нього людина, а не об'єктивні фактори. Коли об'єктивні фактори і роблять історію, то тільки через людину. В центрі історії мусить стояти людина з своїми реакціями на внутрішні і зовнішні обставини"[22].

Зазначимо, що Б. Крупницький прагнув розглядати географічне та природниче середовище не стільки з перспективи означення каузальних залежностей, скільки як простір буття історичної Людини, що викликає певні реакції та змінює, трансформує характер і напрями її діяльності. Зокрема, він зауважує: "Безперечно, безпосереднє покликання на клімат, середовище, ґрунт, расу і кров і т. д. – це віддає ще історіознавством добрих, традиційних часів. *Я давно вже тримався тої думки, що важливе не середовище, а реакції на клімат, ґрунт і т. д. Ми ж бо досліджуємо історію людства, а не клімату і ґрунту*"[23].

Ця думка про реагування людини на географічне й природне середовище, обставини, умови, явища й процеси свідчить, що історик дедалі більше замислюється щодо способу чи способів буття історичної Людини, позаяк остання була спроможна суттєво, ба навіть кардинально трансформувати саму авансцену буття. Скажімо, Б. Крупницький розмірковує про значення простору у війнах Карла XII, Наполеона та нацистської Німеччини з Росією чи СРСР, зокрема наголошує не стільки на кліматичних чи географічних, скільки на політичних та демографічних вимірах цієї величезної території. "*Простір є не тільки географічне поняття, але й політичне: він включає в себе населення*. Саме справа і полягала в тім, хто зуміє прихилити це населення до себе, хто зуміє змобілізувати ці основні, живі сили простору, далеко більш вирішальні, ніж клімат, віддалення тощо", – відзначає історик[24].

З такої перспективи історична Людина виривалася з ланцюга каузальних залежностей, які домінували у концептуальних пропозиціях першої половини XX ст. Відтак увага Б. Крупницького акцентувалася на людській діяльності та реакціях, в яких він намагався дошукатися своєрідної ритміки історичного процесу. "Тому мене функція заперечення, чи геґельянська чи берівська (від В. Бера, псевдоніма В. Петрова. – *О. Я.*), цікавить передовсім *як один з висловів якоїсь, може, сталої риси людської вдачі, що робить до деякої міри можливою і певну сталість ритміки історичного процесу. Та, правда, таку ритміку ще треба довести, і це тим тяжче, що в наших часах, в умовах нашої цивілізації (не культури), що поривається скаженим кроком наперед, всі темпи стали прискореними і заразом непевними, може, й неритмічними*", – підкреслює вчений[25].

Зрештою історичній Людині, за візією Б. Крупницького, відводилась роль не стільки пасивного учасника "масового" дійства, скільки його співтворця! Не випадково в іншій праці автор наголошує, що "*ми сьогодні думаємо екзистенціялістично, навіть коли не признаємося до екзистенціялізму. Не тільки епоха, але й людина є щось для себе і в собі, і вона почуває себе*

[22] *Його ж.* Основні проблеми історії України. – С. 109–110.
[23] *Його ж.* Теорії доби і сучасність // Орлик. – 1947. – № 8. – С. 11.
[24] *Його ж.* Проблема простору в східньо-европейських війнах новітніх часів // Україна. – Париж, 1949. – № 2. – С. 86.
[25] *Його ж.* Теорії доби і сучасність // Орлик. – 1947. – № 8. – С. 8.

відповідальною і за саму себе і за той світ, в якім вона живе. Цей світ не є тільки даність, але й завдання. Ми його будуємо або руйнуємо"[26].

Загалом історик сприймав екзистенціалізм, персоналізм та інші розквітлі напрями (Б. Крупницький іменував їх рухами!) західної повоєнної соціогуманітаристики як низку культурних і духовних реакцій на антигуманні, механістичні й поглинаючі суспільні практики доби тоталітаризму. У широкому сенсі він розглядав ці течії як самобутні спроби морального звільнення чи етичного очищення "масової людини", котрі мають запобігти поширенню тоталітарної пошесті. "Без сумніву, екзистенціялізм як рух є пов'язаний також із французьким *résistance* (фр. спротив, опір. – *О. Я.*). Він є протестом на придушення людини націонал-соціялістичним тоталізмом. Це реакція на тоталізми минулі і сучасні. І християнський екзистенціялізм (Марсель) і атеїстичний (Сартр) – *всі вони проповідують самовартість людської особистости, принцип людської гідности, право людини на свободу*. Альберт Камус (тобто Альбер Камю. – *О. Я.*) підкреслює пов'язаність людей у взаємнім визнанні людської гідности", – відзначає історик[27].

Утім, Б. Крупницький розглядав поворот до екзистенціального антропоцентризму з перспективи не тільки дослідницьких, а й культурних і духовних практик. Приміром, історика цікавила можлива реакція українського культурного типу на екзистенціалізм сартрівського вислову. Причому він доволі своєрідно сприймав екзистенціальну візію Ж.-П. Сартра, котру іноді називають атеїстичним екзистенціалізмом, оскільки вона, вочевидь, конфліктувала з релігійною підосновою світогляду Б. Крупницького. Відзначимо, що український інтелектуал змалечку від батьків успадкував високий релігійний пієтет. Недаремно у його текстах, часом мимоволі, проступають своєрідні порівняння певних подій та вражень, як-от будівлі київського університету Св. Володимира з біблійним Левіафаном. Відтак у студіях українського історика віднаходимо низку морально-релігійних апеляцій до чогось сакрального, скажімо, згадки про земне існування, Божу кару, вищий суд, релігійну толеранцію і т. п.

З візією Ж.-П. Сартра Б. Крупницький пов'язував песимістичні й трагічні настанови щодо рецепції й осягнення повоєнної доби. "Сьогодні ми можемо говорити про посилення трагічного в Европі, про збільшення дісгармонійних рис в ній. *Сьогодні Европа дійсно вступила в добу, яку можна назвати добою трагічного індивідуалізму*. Її заступають, напр., екзистенціялісти – Сартр або ґоліст (de Gaulle) Мальро тощо", – стверджує історик[28].

Зазначимо, що Б. Крупницький досить скептично відгукнувся на спроби Ж.-П. Сартра сполучити екзистенціалізм та марксизм, оскільки вважав, що ці течії репрезентують зовсім різні підходи щодо буття модерної Людини. Відтак він уважав, що такі намагання неминуче спричиняться до інтелектуального й культурного конфлікту. "Дуже цікавою фігурою є Сартр, якого вважають головним репрезентантом французького екзистенціялізму, хоча він в дійсності стоїть на чолі лівого крила руху. Поет, романіст і філософ, він заступає атеїстичну, але одночасно революційну тезу в екзистенціялізмі

[26] *Його ж.* Історіознавчі проблеми... – С. 147–148.
[27] *Його ж.* Основні проблеми історії України. – С. 206.
[28] Там само. – С. 194.

поруч арелігійних представників тієї ж течії, як філософа Жана Валя і письменника Альберта Камуса. Сам Жан Павль Сартр виявляє виразну тенденцію наближення до марксизму-комунізму. Але тут повстали сильні перешкоди. *Сартр заступає центральну для екзистенціялізму ідею людини, свобідної людини, ідею гуманности*. Він згоден якнайближче зійтися з комуністами на політичному полі, але ціною їх зречення від матеріялізму в пляні філософічному. Марксисти не дуже радо йдуть йому назустріч", – зазначає вчений[29].

Зрештою, Б. Крупницький розглядає цілу низку візій, які актуалізувалися та відігравали поважну роль у культурному й інтелектуальному житті Європи повоєнних часів, як-от "суверенну людину" Ж.-П. Сартра, "вільну людину з м'яса та крови" А. Камю, "філософію серця" німецького католицького богослова Р. Гвардіні, інтегральний гуманізм чи філософію "загального добра" Ж. Марітена, первинність "чистої екзистенції" данського теолога С. К'єркегора, котрий у текстах Б. Крупницького подається як Кіркегард. Саме релігійний екзистенціалізм на кшталт візій Р. Гвардіні чи С. К'єркегора приваблює вченого-емігранта тим, що продукує ідею взаємопов'язаності "моральних істот", хоч і за умов збереження автономного простору вільної людини, котра сполучається з обстоюванням "внутрішньої" та "зовнішньої" гармонії. Відтак історик зауважує, що діалектика С. К'єркегора "*емоціональна, конкретна*, *діялектика не стільки думки, скільки діла, не стільки ідеї, скільки почуття*"[30]. Більше того, він навіть уважає, що С. К'єркегор виходить із принципу етично-релігійної відповідальності і "так би мовити *персоніфікує діялектику, робить її залежною від людини*"[31].

Зазначимо, що сучасні науковці навіть обстоюють тезу про заперечення Б. Крупницьким атеїстично-сартрівського екзистенціалізму[32]. Втім, видається, що він не стільки негативно ставився до сартрівської візії, скільки вважав її неприйнятною, точніше такою, котра не відповідала запитам української ментальності. "*Безперечно, що нам, українцям – сартрівський атеїстичний екзистенціялізм чужий*, – зазначає автор. – Нам бракує типово французького монтенівського скепсису, який є рідним батьком сьогоднішніх Сартрів. Український духовий тип не любить крайностей, не любить також і ходити над безоднями, як це робив залюбки емінентний (визначний. – *О. Я.*) російський екзистенціяліст Достоєвський"[33]. Натомість його товариш та опонент В. Петров категорично не сприймав екзистенціалізм, оскільки обстоював тезу, що ця течія лише прокламує непевність людського буття, а відтак – є негативною у своїй основі[34].

Загалом Б. Крупницький дотримувався думки, що українцям буде ближчою християнська екзистенція за версією С. К'єркегора, аніж Ж.-П. Сартра чи А. Камю. Вочевидь, до такого вибору вченого підштовхував міцний

[29] *Крупницький Б.* Теорії доби і сучасність // Орлик. – 1947. – № 9. – С. 2.

[30] *Його ж.* Основні проблеми історії України. – С. 199.

[31] *Його ж.* Історіознавчі проблеми... – С. 212.

[32] *Потульницький В., Онищенко І.* Крупницький Борис Дмитрович // Світова та вітчизняна етнодержавницька думка: (У персоналіях) / Відп. ред. Ю. І. Римаренко. – К.; Донецьк, 1997. – С. 131.

[33] *Крупницький Б.* Основні проблеми історії України. – С. 200.

[34] *Петров В.* Екзистенціялізм і ми // *Петров В.* Розвідки: У 3 т. / Упоряд., авт. передм. та прим. В. Брюховецький. – К., 2013. – Т. 2. – С. 883.

морально-релігійний підмурок його світосприйняття. “Мене як історика особливо цікавить, як реагує український духовий тип на проблематику сьогоднішнього часу. І тут ми примушені обмежитися одним запитанням, – відзначає Б. Крупницький. – В основі своїй світлий, життєстверджуючий і гармонійний *український духовий тип навряд чи сприйме певні риси екзистенціялізму, особливо сартрівського вислову. Скорше він буде конформний з ідеями християнської екзистенції, з філософією серця, яка була здавна висловом його власних душевних переживань*”[35].

Зрештою Б. Крупницький уважає, що за інтелектуальними, культурними та духовними пошуками повоєнних часів, які розгортаються під означенням “нового гуманізму”, переховується спроба віднайти, точніше, заново “створити” модерну людину. Приміром, саме в означеному дусі він характеризує одну з найвпливовіших повоєнних філософських візій, яку пов’язували з Ж. Марітеном. На його думку, “філософія Марітена є не тільки філософією «загального добра», побороненням макіявелізму в політичній сфері, але й *проклямацією нового гуманізму простої людини*”[36].

Видається, що саме пошуки “нового гуманізму” Б. Крупницький розглядав як спільне підґрунтя, навколо якого розгорталися повоєнні культурні, духовні й інтелектуальні практики. Відтак він відзначає антропоцентричність філософських пошуків повоєнної доби. “*Людина стає вихідним пунктом*, – стверджує історик. – Сьогодні філософія як об’єктивна дисципліна, як учення про істину як таку, відійшла назад. Не філософічні системи або школи, але жива людина цікавить сучасників. У тім і значення екзистенціялізму, а поруч із ним і персоналізму, що вони відійшли від традиційного філософування і поставили людину в центр своєї уваги. Екзистенціялізм, безперечно, є філософією нашої переходової доби, філософією часів кризи і пошукання”[37].

На думку Б. Крупницького, ідея “нового гуманізму” сполучала й такі різні та строкаті в культурному й інтелектуальному сенсі філософські течії, як екзистенціалізм та персоналізм. Зауважимо, що персоналізм розглядав особистість та її духовні цінності як вищий сенс буття людської цивілізації. Відтак у візіях персоналістів, приміром, у текстах славнозвісного Е. Муньє, котрий проголосив ідею пріоритету людської особистості щодо цивілізації, держави чи іншої “системи колективізму”[38], плекався своєрідний культ індивідуалізму. “Питання, яке ставить собі персоналізм – як урятувати свободу людини в добу колективізму, держави-Левіятана, соціяльного примусу, *де знайти середню лінію між гуманною християнською ідеєю права особистости на саму себе (людина – образ Божий), між індивідуалізмом в ліпшому розумінні цього слова, та правом колективу на окрему людину як члена соціяльного организму – цікавить і нас сьогодні*”, – відзначав Б. Крупницький[39]. Тим паче, що у повоєнній Європі персоналізм розглядався як інтелектуальний виклик тоталітарним ідеологіям, зокрема радянському сталінізму.

[35] *Крупницький Б.* Основні проблеми історії України. – С. 203.

[36] *Його ж.* Теорії доби і сучасність // Орлик. – 1947. – № 9. – С. 3.

[37] *Його ж.* Основні проблеми історії України. – С. 206.

[38] *Мунье Э.* Что такое персонализм? / Прим., пер. с фр. И. С. Вдовиной. – М., 1994. – С. 10–13.

[39] *Крупницький Б.* Основні проблеми історії України. – С. 83–84.

Втім, історика не полишали й певні сумніви та скепсис, позаяк давалися взнаки громадські та політичні практики доби української революції 1917–1921 рр., а також незавершені інтелектуальні порахунки з обсягу соціологізації національної минувшини, ґвалтовно обірвані на зламі 1920-х – 1930-х років. "*Тільки нам індивідуалізм, як одна з основ персоналізму, не дуже імпонує, може, й тому, що ми, українці, з природи індивідуалісти та ще з нахилом до анархії*", – наголошує Б. Крупницький[40]. Однак привабливість персоналізму з перспективи української проблематики автор убачає саме у його інтелектуальних розшуках, зорієнтованих на сполучення індивідуального та колективного, особистого й суспільного.

Схоже, що у персоналізмі за версією Е. Муньє історика приваблювала не тільки апологія самодостатності вільної людини, а й теза про її пов'язаність із демократичним суспільством, себто з такими ж незалежними особистостями! Загалом у рецепції Б. Крупницького персоналізм поставав як своєрідна "синтеза" колективного й індивідуального, котра дозволяла гармонізувати, врівноважити суспільні зацікавлення, устремління, цінності. "Персоналізм бере на себе оборону людини, оборону духового, оборону культури, оборону Заходу. *Основною проблемою є: що стане міродатним для історичного розвитку – авторитет творчої людини (творчий імпульс) чи пасивна матерія? Бо хід історії зовсім не примусовий; він залежить від того, якою буде людина.* З цього погляду персоналізм революціонізує людину. Він підготовляє супроти тенденції об'єктивізації, супроти так званих об'єктивних людей, що не вирішують, а підпорядковуються неминучому, світ людяних людей, світ свобідних, відповідальних і активних людей. Ми маємо вимагати права самовизначення свобідної людини. Але ця свобідна людина зовсім не відірвана від загального життя. Поняття «персоналізму» і «спільноти» нерозривно між собою пов'язані. Тільки людина не сміє бути знаряддям і тільки знаряддям у руках якоїсь організації, установи і т. д. Те, що Муньє заступає, є персоналістичний колективізм, себто колективізм відповідальних і свобідних особистостей", – зауважує вчений[41]. Відзначимо, що у таборовому журналі "Орлик", в якому постійно друкувався Б. Крупницький, був уміщений, імовірно не без його участі, уривок із програмової праці Е. Муньє[42].

Зрештою, попри "травматичний" життєвий досвід (офіцер-окопник часів Першої світової війни та армії УНР, очевидець Другої світової війни), Б. Крупницький був украй скептично налаштований щодо численних катастрофічних і навіть апокаліптичних прогнозів, які віщували крах чи загибель західної цивілізації, котрі побутували на зорі ядерної ери і пов'язувалися з культурною та духовною кризою тодішньої людини. На його думку, культурна і духовна криза модерної людини є "небезпечною хворобою", яка все ж таки не передрікає неминучості подібних сценаріїв, а, навпаки, містить обнадійливі паростки, котрі, можливо, провіщають про "одужання", зокрема культурне та морально-релігійне оновлення. "Звичайно, всі радикальні

[40] Там само. – С. 84.

[41] *Крупницький Б.* Теорії доби і сучасність // Орлик. – 1947. – № 9. – С. 3.

[42] *Муніє Е.* Персоналізм і персоналістичний рух [Пер. з нім.: Die internationale Revue Umschau. – 1946. – H. 2] // Орлик. – Берхтесгаден, 1947. – № 2. – С. 24–27.

прогнози à la Ніцше і Шпенглер і проблематичні, і сумнівні. *Криза ще не значить занепад. Вона може повести в провалля, але й на нові вершини.* Кожна справжня культура базується на морально-релігійних основах, і коли ці основи занепадають, то це дійсно стан, який говорить про небезпечну хворобу суспільства", – підкреслює вчений[43].

На думку Б. Крупницького, екзистенціалізм спричинився до висунення низки вимог та настанов щодо представлення й витлумачення світу минувшини. Схоже, що екзистенціалізм та його ірраціональні настанови він уподобав за піднесення творчих, суб'єктивних устремлінь особистості. Власне, історик констатував, що екзистенціалізм підважив представлення історичного буття як суцільної й об'єктивної цілісності, котра домінувала у дослідницьких і культурних практиках міжвоєнної доби. Зокрема автор відзначав, що "екзистенціялізм виходив і виходить не від об'єктів (суттей і ідей), а від суб'єктів. *Для нього важливий не історичний процес у геґелівському формулюванні, а людина як така – минула, сучасна і майбутня.* Він антиреалістичного наставлення; для нього міродайна не ідея, есенція, а екзистенція. Він надає значення не стільки теоретичному «розвиткові», скільки живому історичному потокові. Екзистенція виходить із поняття зрілої людини, тієї людини, процес автономії якої дійшов до найвищої точки, або якій Бог дав найширшу автономію, а тим самим і відповідальність"[44]. Вочевидь, українському вченому імпонувала ідея особистої відповідальності людини за той чи інший вибір, яка побутувала у багатьох візіях екзистенціалізму. Тим більше, що у цих візіях свобода розглядалася як особисте переживання, переломний духовний, психологічний та культурний стан Людини.

Чільне місце Б. Крупницький відводив культурним теренам історичного буття, позаяк уважав, що саме вони значною мірою формують і впливають на перебіг національних історій, зокрема української минувшини. Проте і у культурницьких інтенціях українського інтелектуала простежуємо антропоцентричні мотиви. "*По суті жива, діюча культура є завжди репрезентована самими людьми, це культурне настановлення людей*. Люди – носії культури, яку не можна подумати без етики, моралі (поруч з естетикою)", – резюмує історик[45].

Зауважимо, що саме у цій площині Б. Крупницький убачає шанс для українців як молодої нації, котра спроможна на культурні "скоки", що зможуть кардинально змінити її становище у тодішній сучасності. Причому самі культурні (цивілізаційні) "скоки" він уподібнював біологічним мутаціям, але на ниві "духової енергії народів"[46]. Такі розумування історика досить своєрідно сполучають ідеї циклічного й багатолінійного представлення минувшини, що у певному сенсі наближає їх до хвильових теорій другої половини XX ст. "*Проблема культурних або цивілізаційних скоків набрала актуального значення саме тепер, в добу духовної кризи, в добу духового interregnum* (латин. *міжкоролів'я. – О. Я.*). Ми знаємо, що ніщо не вічне на цьому світі. Культурні нації античного світу, як греки або римляни, зробили своє

[43] *Крупницький Б.* Україна між Заходом і Сходом // Українська літературна газета. – 1958. – № 1. – Січень. – С. 8.
[44] *Його ж.* Основні проблеми історії України. – С. 199–200.
[45] Там само. – С. 182.
[46] *Крупницький Б.* Історіознавчі проблеми... – С. 227

і відійшли. Сьогоднішні культурні нації, напр., Франція або Англія, безперечно теж вже вичерпали чимало своїх сил. Як інтенсивно, ми не знаємо. Кожна нація має якийсь «свій» (більш менш обмежений) резервуар творчої енергії, по вичерпанні якої занепадає. Але ми ніколи не насмілимося судити або безапеляційно приговорити Англію і Францію до смерти з причини виснаження національної енергії. *Завжди можлива регенерація нації, і ніхто не знає, який потенціял біологічної і духової передовсім енергії ховається ще в нерозвинутих глибинах народніх*", – відзначає автор[47].

Власне, актуальність теорії "скоків", на думку Б. Крупницького, походила з тих обставин та умов повоєнної дійсності, котрі розгорталися у перехідну добу, що була своєрідним прологом до майбутніх культурних чи цивілізаційних хвиль. Більше того, він уважав, що європейська культура перебуває на порозі кардинальних метаморфоз, які обіцяють докорінні зміни звичних обрисів духовності модерної людини. "Европейський світ опинився між двома добами, на переломі: Европа не тільки атомовою бомбою, але й внутрішньою своєю еволюцією дійшла до певних меж, за якими ховаються великі катастрофи. Цю традиційно раціоналістичну Европу характеризує на сьогодні своєрідний антираціоналізм (не тоталітарний антираціоналізм, націонал-соціялістичний, що з глумлення над інтелігенцією, духовою елітою, науковістю, тощо, зробив демагогічне гасло для мас), в якому приходить до вислову якийсь глибокий, інстинктовий відрух, *бажання врятувати европейську людину як живу людину.* Европеєць живе в передчутті катастроф і шукає виходу не в нових правдах, а в нових людях. В цім основна різниця між сучасністю і середньовіччям: там усе зверталось у вись, людина як така була ніщо; у нас, в нашу добу і небеса, і пекло перевтілюються в саму людину", – підкреслює історик[48].

Зазначимо, що Б. Крупницький був одним із перших українських учених, який звернув увагу на повсюдну трансформацію дослідницьких практик історика у повоєнну добу. На його думку, такі перетворення пов'язані не тільки з антропоцентричною репрезентацією минувшини, що стала генеральною і знаковою вимогою повоєнного часу, а й з представленням історії як низки динамічних, полівимірних сфер буття людини. Більше того, Б. Крупницький, як і його товариш та опонент В. Петров, виходив із ідеї перервчатості історичного процесу, хоч й уважав її релятивною у тривалому діапазоні часу. Б. Крупницький навіть пропонував своєрідну історіографічну "синтезу", що мала проілюструвати релятивність та дисконтинуїтет світу історії, котрі простежуються на різних проміжках часу. "Отже, там, де В. Бер робить антитезу, спробуємо прийти до якоїсь синтези. *Пов'яжемо революцію з еволюцією (зрештою безперервних, перманентних революцій й немає), переривність з безперервністю (теза переривности сьогодні незаперечна, але те, що на близькім віддаленні видається чи є переривністю, на великім віддаленні або при змасуванні виглядає як безпереривність), а причиновість з свободою, як це зробив Кроче*", – зауважує історик[49].

Отож, провідною настановою повоєнних текстів Б. Крупницького є думка про те, що історична Людина є автономною у своїй діяльності, мотивах

[47] *Його ж.* Основні проблеми історії України. – С. 181.
[48] Там само. – С. 205–206.
[49] *Крупницький Б.* Теорії доби і сучасність // Орлик. – 1947. – № 8. – С. 12.

і цілях, себто трансформує й адаптує середовище свого буття до відповідних потреб та зацікавлень, а не тільки виступає у ролі пасивного пристосуванця й споживача! Водночас він уважав, що навіть вільна чи автономна людина не може самореалізуватися поза суспільним середовищем, але наголошував на її активній, творчій ролі. На думку історика, "*людина не є тільки відтиском оточення. В людині діють сили, які ведуть її до перероблення самої себе і свого оточення. В людині є, говорячи Бергсонівською термінологією, творчий порив, творчий імпульс*"[50]. Зазначимо, що віталістична термінологія А. Бергсона (Заклик/Порив, Виклик/Відповідь і т. п.) широко вживалася у цивілізаційній теорії А. Тойнбі. Видається, що деякі з цих понять та ідей імпонували Б. Крупницькому, позаяк давали змогу представити активність, динамічність ("творчий порив") історичної Людини.

Зрештою, саме з буттям історичної Людини з її розмаїтими й суперечливими реакціями, "творчими поривами" Б. Крупницький пов'язував своєрідну імпульсивність, хвилястість історичного процесу. "В кінцевому результаті залежить від нас самих, чи ми поступаємо вперед, чи ми занепадаємо і деморалізуємося. – наголошує вчений. – *І саме це відчуття, що ми здані на самих себе – не через Божу кару, а тому, що маємо від Бога своєрідну автономію – є найглибший підставовий мотив і для історика, коли він береться писати історію.* Його завдання многоплощинне; він має розглядати не тільки епохи, але й людей, що творять епохи, найперше цих людей – так, як вони були, і з тими прикметами, які їх то наближують до нас, то віддалюють. Він має розглядати також і розвиток в усій його нерегулярності або нерегульованій регулярності, в його розвитку поштовхами, спазмами, скоками"[51].

Ця сентенція демонструє тяжіння Б. Крупницького до хвильової концептуалізації минувшини, котру він уявляв у вигляді "поштовхів", "спазмів" чи "скоків". З цього погляду досить цікавим є коментар українського інтелектуала щодо цивілізаційної теорії А. Тойнбі, котра видавалася йому доволі спрощеним представленням історичного процесу. "А. Ї. Тойнбі (Toynbee) в своїх «Історичних студіях» (1946) висловив думку, що історичний процес не можна висловити формулою прогресу, тільки формулою підйому, підвищення. Але це тільки образний вислів, а не дефініція. Підвищення, зрештою, мало чим різниться від поступу, прогресу. В дійсності підйоми чергуються із сходженнями вниз. Підйоми можуть існувати паралельно із сходженнями, оскільки вони відбуваються в різних ділянках життя. Взагалі залишається під знаком питання, куди ми попадемо в нашім блуканні в невідомих горах. Бо таке блукання і є приблизно те, що ми називаємо історичним процесом. Це можуть бути вершини, це може бути несподіваний і катастрофальний спад униз, в провалля. В деяких розуміннях (напр. цивілізаційно-технічнім) ми в нашу добу, безперечно, поступаємо вперед, хоч іноді і дуже покрученими стежками. *Релятивність нашого земного існування, хиткість історичного процесу очевидна*", – зауважує історик[52].

Зрештою, Б. Крупницький висловлює думку про кардинальну зміну уявлень щодо плину минувшини у середині XX ст., уявлень, котрі однозначно

[50] *Його ж.* Основні проблеми історії України. – С. 110.
[51] *Його ж.* Історіознавчі проблеми... – С. 148–149.
[52] Там само. – С. 156.

відкидають ідею лінеарного поступу та доволі скептично сприймають циклічні візії у вигляді буття цивілізацій чи культурно-історичних типів. Натомість поступово проступають концептуальні пропозиції, котрі уподібнюють представлення історичного руху у вигляді певних імпульсів і стрибків, що відмінно діють у різних сферах і площинах. *"Історичний процес відбувається не безперервно, еволюційно в старім розумінні цього слова, але поштовхами, до певної міри спазматично. В цьому велика різниця між нашим уявленням і уявленням історика XIX ст.*, – підкреслює вчений. – *Сьогодні заперечується сталий і безперервний характер історичного розвитку. Наперед ставиться перивність руху, звена якого тільки з далекої перспективи зближаються, і тому й рух здається безперервним*"[53].

Ця констатація не тільки демонструє релятивність як одну з провідних настанов у ідеалі науковості Б. Крупницького, а й окреслює провідний вектор його дослідницьких устремлінь, який, з одного боку, нав'язував антропоцентричність, але, з другого – продукував уявлення про імпульсивність, точніше, хвилястість історичного руху. Зауважимо, що таке представлення світу історії значною мірою корелюється і з вдачею самого Б. Крупницького – надзвичайно темпераментного, емоційного інтелектуала. Вважають, що цю вдачу і незвичайну емоційну напругу Б. Крупницький успадкував від своєї матері Ольги Степанівни Скічкової, котра була жінкою з бурхливим і запальним темпераментом[54]. Утім, попри інтуїтивні компоненти у стилі мислення Б. Крупницького, історик неодноразово застерігав від надмірного захоплення концептуальними побудовами. "*Взагалі ми мусимо не забувати одного: історичний процес – це потік, живе життя, яке тяжко піддається розумовим конструкціям з нашого боку*", – підкреслює вчений[55].

Варто відзначити, що у численних розумуваннях Б. Крупницького про культурну чи духовну кризу модерної людини повсякчас відчуваються морально-релігійні мотиви. Іноді вони нібито простежуються на другому плані, проте постійно присутні в авторському представленні багатоманітних сюжетів і проблем як тодішньої сучасності, так і з обсягу різних епох минувшини. Виглядає, що морально-релігійна підоснова історичного руху, хоч і не є для вченого категоричним імперативом, але посідає поважне місце у його світосприйнятті. Відтак він обстоює думку про своєрідний ренесанс релігії, опертої на науку, точніше наголошує на "синтезі" релігії й знання у першій половині XX ст. Наприклад, Б. Крупницький відзначає, що "*наша доба принесла нові напрями: тепер можна говорити не тільки про тенденцію толерування знання вірою, але й віри знанням*"[56].

За трагічною іронією долі, повоєнні творчі пошуки Б. Крупницького припали на один із найскладніших періодів його біографії – тяжких і безперервних хвороб. У спомині про В. Петрова історик, згадуючи про їхню спільну подорож восени 1947 р. Королівським озером до Берхтесгадена

[53] Там само. – С. 223.

[54] *Полонська-Василенко Н.* Професор д-р Борис Дмитрович Крупницький, його життя і наукова праця (1894–1956) // *Крупницький Б.* Українська історична наука під Совєтами. – Мюнхен, 1957. – С. I.

[55] *Крупницький Б.* Історіознавчі проблеми... – С. 217.

[56] *Його ж.* Три культурні доби Европи // Похід. – (Гайденав), 1946. – № 1. – С. 14.

(Баварія, Західна Німеччина), коротенько обмовиться, що “потім прийшли роки моїх хороб”[57]. Натомість сучасники, котрі більш-менш докладно знали про реальне становище Б. Крупницького, із неприхованим подивом констатували той разючий контраст між тяжким фізичним станом і незвичайними творчими потугами історика-емігранта. “Я просто дивуюся, як при такому здоров'ї, часто лежачи в ліжку з сильно підірваним організмом міг Ювілят (Б. Крупницький. – *О. Я.*) творити і писати багато цінного для нашої історії”, – відзначав Л. Бачинський[58].

Утім, попри тяжкі обставини та несприятливі умови праці, особливо після західнонімецької грошової реформи 1948 р., котра обірвала сталі зв'язки історика з багатьма вченими-емігрантами, повоєнна доба безперечно стала найцікавішим періодом у його інтелектуальній біографії. За свідченням Н. Полонської-Василенко, тяжкохворого вченого відвідували лише епізодично дехто з українців, зокрема Н. Дорошенко – дружина покійного Д. Дорошенка й молоде подружжя Пріцаків[59]. Та незважаючи на напівізольоване й складне буття тяжкохворої людини, Б. Крупницький був одним із небагатьох учених-емігрантів, які не тільки своєрідно відреагували на нові течії європейської соціогуманітаристики, а й прагнули їх творчо переосмислити і застосувати до української проблематики. Відтак І. Лисяк-Рудницький влучно схарактеризував Б. Крупницького як історика з “нахилом до філософської рефлексії”[60].

Зауважимо, що Б. Крупницький як учений сформувався в інтелектуальному річищі міжвоєнної доби з її тяжінням до соціологізації історії, до того ж значною мірою під впливами еміграційного середовища з його державницькими / неоромантичними, хоч і дещо пом'якшеними чи поміркованими інтенціями. З одного боку, Б. Крупницький із “перших рук” від “батьків-засновників”, як-от Д. Дорошенка, успадкував державницьку концептуалізацію міжвоєнної доби з її консервативними орієнтирами, хоч почасти поділяв устремління, пов'язані з тодішніми проектами на ниві соціологізації минувшини. Проте, з іншого боку, цей історик-емігрант був надто тісно пов'язаний із європейським культурним середовищем та його інтелектуальними настроями й тенденціями. Ці незвичайні сполучення у дослідницьких практиках Б. Крупницького творили напрочуд самобутній стиль мислення історика, зокрема спричинилися до виникнення своєрідного типу вченого, котрий відображав настанови і вимоги двох різних культурних епох.

На цьому культурному тлі доволі дивовижним видається формування повоєнного ідеалу науковості вченого, в якому наскрізним рефреном проходять ідеї антропоцентризму й релятивності щодо концептуалізації й репрезентації світу минувшини, котрі, здавалося, в жодному разі не могли сполучитися з державницькими устремліннями! Причому і антропоцентризм, і релятивізм Б. Крупницького постають не стільки як одноцільні категоричні

[57] *Його ж.* Мої спогади про В. Петрова // Україна. – Париж, 1953. – № 9. – С. 736.

[58] *Бачинський Л.* На свіжу могилу. Спогад про проф. д-ра Бориса Крупницького // Свобода. – 1956. – № 113. – 15 червня. – С. 5.

[59] *Полонська-Василенко Н.* Професор д-р Борис Дмитрович Крупницький... – С. VIII.

[60] *Лисяк-Рудницький І.* В обороні інтелекту // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: У 2 т. / Відп. ред. Ф. Сисин; упоряд. Я. Грицак. – К., 1994. – Т. 1. – С. 405.

настанови, скільки як умовні епістемологічні орієнтири за складної, невизначеної пізнавальної ситуації повоєнних років. Скажімо, релятивізм історика не тільки містить обґрунтовані сумніви щодо продуктивності циклічних, лінійних, багатолінійних та інших концептуалізацій минувшини, а й спирається на морально-релігійні засади.

У широкому сенсі такий дослідницький рефрен нав'язував суб'єктивне й індивідуалізоване представлення минувшини, котра уявлялась історику як низка динамічних, мінливих, взаємодоповнюючих площин. Недаремно Б. Крупницький у повоєнних текстах дедалі більше пише про реакції, "пориви", творчість, діяльність історичної Людини, її спроможність до трансформації природного середовища, подолання географічного простору, перетворення соціального оточення, здатність нагромаджувати й вивільняти духовну та культурну енергію і т. п. Ці розумування досить своєрідно корелюються з його уявленнями про історичний рух, який він пов'язує як із безперечною уривчастістю, так і з багатоманітними імпульсами, що по-різному сприймаються, відображаються та переломлюються у тих чи інших сферах. Схоже, що саме на цьому підсонні постає авторська ідея історичного ритму. Проте ритм у представленні Б. Крупницького набуває вигляду не якогось більш-менш послідовного, принаймні сталого повторення чи чергування, а, навпаки, уривчастої, ламаної лінії, котра при погляді з ближчої перспективи розпадається на кілька самостійних відгалужень, які історик убачає у "спазмах", "скоках", "зигзагах", "поштовхах" історичного руху. Такі уявлення Б. Крупницького у багатьох аспектах наближають його візію до хвильової концептуалізації історичного процесу.

Зрештою, повоєнні тексти Б. Крупницького, особливо дві збірки його статей – "Історіознавчі проблеми історії України" та "Основні проблеми історії України", не тільки вирізняються досить вільним перетіканням ідей та концептів з однієї сфери до іншої, а й продукують самобутнє багатоголосся смислів! Отож криза модерної людини сполучається в авторському викладі з трансформацією повоєнних культурних і духовних вартостей, а проблема "автономного простору" особистості конфронтує з "територією" масової людини та "великоміською цивілізацію" Заходу. Водночас рецепція культурних й інтелектуальних пошуків тодішньої європейської соціогуманітаристики у працях українського вченого дозволяє скласти уявлення про нові обрії концептуалізації історії, котра тільки-но народжувалася на зламі 1940-х – 1950-х років. Ці тенденції західної науки оформилися і заявили про себе на повний голос вже по смерті Б. Крупницького (1956), зокрема отримали славнозвісну назву "антропологічного повороту" у соціогуманітаристиці та хвильових теорій представлення світу історії.

Олексій Ясь (Київ). **Людина модерна та людина історична, або Переддень "антропологічного повороту" у рецепції Бориса Крупницького.**

Висвітлюються впливи повоєнних філософських течій (персоналізм, екзистенціалізм) на історичну візію Б. Крупницького. Розглядається трансформація історичних поглядів Б. Крупницького у світлі антропоцентричності дослідницьких практик повоєнної доби.

Ключові слова: Б. Крупницький, історична людина, "антропологічний поворот".

Алексей Ясь (Киев). **Человек модерный и человек исторический, или Канун "антропологического поворота" в рецепции Бориса Крупницкого.**

Освещается влияние послевоенных философских течений (персонализм, экзистенциализм) на историческую концепцию Б. Крупницкого. Рассматривается трансформация исторических взглядов Б. Крупницкого в свете антропоцентричности исследовательских практик послевоенной эпохи.

Ключевые слова: Б. Крупницкий, исторический человек, "антропологический поворот".

Oleksii Yas (Kyiv). **A Modern Person and a Historical Person, or Preday of the "Anthropologic Turn" In Borys Krupnytsky's Reception.**

The article shows the influence of the postwar philosophic ideas (personalism, existentialism) on Borys Krupnytsky's historical vision. The author considers changes in Krupnytsky's historical views in the light of anthropocentric research practices during the postwar period.

Key words: Borys Krupnytsky, historical person, "anthropologic turn".

5

ПУБЛІКАЦІЇ ДЖЕРЕЛ

о. Назар ЗАТОРСЬКИЙ (*Фрібур*)

“ПОСЛАННЯ МИСАЇЛА” ЗА СМОЛЕНСЬКИМ СПИСКОМ

Доля “Послання Мисаїла Сикстові IV”, укладеного в 1476 р. й підписаного представниками духовенства Київської митрополії та вищої шляхти, склалася дуже цікаво й водночас трагічно. Попри розпачливе прохання укладачів грамоти відписати їм хоч коротке якесь “утішительне послання”, щоб вони “всі разом возрадувалися та возвеселилися душами”, оскільки були засмучені відсутністю реакції на перше, передуюче цьому, послання до папи (пор. арк. 259–260), відповіді, наскільки відомо, вони так і не отримали. Як виглядає, послання до адресата не потрапило, про що може свідчити й відсутність у Ватиканських бібліотеках його оригіналу. Крім того, вже починаючи з першої публікації унійним митрополитом Іпатієм Потієм у 1605 р., “Послання Мисаїла” опинилося в самій гущавині конфесійної полеміки. Для унійної сторони цей документ був одним із найсильніших доказів того, що Київська митрополія прийняла й підтримувала Флорентійську унію (укладену між Східною та Західною Церквами в 1439 р.), відтак Берестейська унія 1596 р. лише відновила те, що існувало раніше, задовго до Берестя. Потій у своїй передмові до послання так підсумовує зміст документа: “Подивися, які йому (папі. – *Н. З.*) титули дають, як зверхність його величають, послух виявляють, про благословення та про розгрішення просять, єдність і згоду пригадують, собору флорентійського міцно тримаються”[1].

З іншого боку, православні полемісти намагалися представити цей документ фальшивкою, сфабрикованою Потієм для надання ваги своїм аргументам на користь унії. Так, у “Пересторозі” полеміст говорить про дане послання, не називаючи його, однак, прямо, таке: “Книги вигадують, пишучи під датою старою, письмом старим, нібито колись тая згода існувати мала. Але придивися пильно в саму мову – і побачиш, що хоча такі твори старі вигадують, однак мова вся Потієва, мовби устами сам говорив. При цьому знайдеш там слова, віку теперішнього людьми вживані, яких старі предки наші не вживали. Бо як поляки у свою мову намішали слів латинських, котрих уже і прості люди зі звички вживають, так само й русини у свою мову намішали слів польських і їх уживають. Тоді явно пізнаєш, що то книжки

[1] “Подивися, якіе ему титулы даютъ, яко зверъхность его величаютъ, послушенъство чинятъ, о благословенiе и о розъгрѣшенiе просятъ, единость и зъгоду припоминаютъ, собору флорентейского моцъне держатся”. (Власний переклад). Грамота киевского митрополита Мисаила к папе Сиксту IV, 1476 г. // Архив Юго-Западной России / Изд. С. Голубев. – К., 1887. – Ч. I. – Т. 7. – С. 195.

вигадані та неправдиві"[2]. Тієї ж думки, що грамота є фальсифікатом Потія (чи когось із уніатів), дотримувалися й інші православні полемісти, як-от Мелетій Смотрицький (до свого переходу на унію, після якого він висловився на захист автентичності документа) чи Захарія Копистенський. Відтак, за "Посланням Мисаїла" надовго закріпилася слава документа сумнівного походження, яка тяглася за ним, фактично, аж до кінця XX ст. Бо, незважаючи на те, що з кінця XIX ст. численні науковці почали висловлюватися на захист автентичності послання[3], остаточної певності щодо цього (яку могло принести лише віднайдення якогось раннього списка, принаймні ранішого за кінець XVI ст., за момент постання Берестейської унії) не було.

Тож не дивно, що важкою видалася й доля тексту грамоти. Той список, який, за повідомленням Потія, був знайдений у церкві в Крево і на основі якого він і зробив свою публікацію, очевидно, не зберігся. Серед інших списків відомо про "знайдений ... в церкві села Вельбойна під Острогом список письма старого, міллю вже майже наполовину об'їденого. Про що розповідав знаний багатьом із нас небіжчик Олександр Путятицький, який його там випадково знайшов"[4]. Так розповідає про дану знахідку, зроблену в тому ж XVII ст., Мелетій Смотрицький у своїй "Апології", доводячи автентичність грамоти Мисаїла. На жаль, доля того примірника нам ближче не відома. Крім того, згадується також список, знайдений тоді ж у одній із церков Києва, про що, однак, теж немає докладніших звісток[5].

Таким чином, Кревський список "Послання Мисаїла", опублікований митрополитом Іпатієм Потієм у 1605 р., довгий час лишався єдиним відомим текстом даної грамоти. Більше того, з першовидання Потія церковнослов'ян-

[2] "Книги змышляютъ, пишучи подъ датою старою, писмомъ старымъ, якобы колись тая згода трвати мѣла. Але присмотрися пильно въ самую рѣчь, и знайдешъ, же хоть такіе писма старые змышляютъ, але рѣчь вся Потѣева, якъ бы усты самъ мовилъ. При томъ знайдешъ тамъ слова, вѣка теперешнего людми уживаемые, которыхъ старые предки нашѣ не уживали: бо якъ Поляцы у свой языкъ намѣшали словъ Латинскихъ, которыхъ южъ и простые люди зъ налогу уживаютъ; такъ же и Русь у свой языкъ намѣшали словъ Польскихъ и оныхъ уживаютъ. Тогды снадно познаешъ, же то книжки змышленные и неправдивые". (Власний переклад). Пересторога // Акты, относящиеся к истории Западной России. – СПб., 1851. – Т. 4. – № 149. – С. 229. Цікаво, що для пізніших православних дослідників, як-от для Малишевського, ситуація з наявністю полонізмів у посланні виглядає кардинально протилежною: "Язык грамоты есть славянский язык 1480-х годов, безъ примеси польских слов". *Малышевский И. И.* О грамоте киевского митрополита Мисаила 1477 г. (правильно 1476 г. – *Н. З.*) Папе Римскому Сиксту IV. Вопросы местного характера на III Археологическом съезде в Киеве // Киевские епархиальные ведомости. – К., 1875. – № 18. – С. 590.

[3] Серед найвідоміших апологетів автентичності "Послання Мисаїла" православний митрополит Макарій Булгаков (див. *Макарий (Булгаков)*. История Русской церкви. – СПб., 1883. – Кн. 5. – Т. 9. – С. 1794–1795) та Михайло Грушевський (див. *Грушевський М*. Історія української літератури. – К., 1995. – Т. 5. – С. 210–211).

[4] "przepis po nalezionym w Krewie, naleziony był w cerkwie sioła Wielboyna pod Ostrogiem, pisma starego, molem juz niemal w pół obiadły. O czym powiadał, który go tam był z trafunku znalazł, nieboszczyk Alexander Putyatycki, wielu nam znajomy". (Власний переклад з польської за цитатою в Петрушевича: Соборное послание русского духовенства и мирян к Римскому папе Сиксту IV, писанное из Вильны 14 марта 1476 г. / [видав А. С. Петрушевич]. – Львів, 1870. – С. 33).

[5] Огляд усіх віднайдених давніше списків та ранніх публікацій грамоти подає Голенченко: *Галенчанка Г. Я.* Пасланне да папы рымскага Сікста IV 1476 г.: Паходжанне помніка // Наш радавод. – Гродна; Беласток, 2000. – Кн. 8: Беларусы і палякі: дыялог народаў і культур, X–XX ст.: Матэрыялы міжнар. круглага стала (Гродна, 28–30 верасня 1999 г.). – С. 79–107.

ською мовою до нашого часу не дійшло жодного примірника, ба навіть вже у XIX ст. їх лишалося лише два, та й ті були неповними. Тому в 1869 р. на основі списків XVIII ст. свою спробу повторення публікації Потія здійснив А. Петрушевич[6]. Відтак текст видання 1605 р. (з усіма супровідними текстами, як вони були опубліковані митрополитом, включно з його примітками) відомий нам за публікацією Голубєва в “Архиве Юго-Западной России”[7]. Врешті, у 1971 р. в Римі на основі публікації Голубєва, а також двох пізніших списків з видання 1605 р. з Ватиканської бібліотеки, підготовано критичне видання послання, оприлюдненого Потієм[8].

Тим часом наприкінці XX ст. було зроблено відкриття, які поставили крапку в суперечках щодо автентичності “Послання Мисаїла”, які доти тривали. У 1970-х роках у Смоленському обласному краєзнавчому музеї було відкрито повний список послання (у збірнику СОКМ 9907), який дослідники датували 1520-ми роками. Тобто ще задовго до Берестейської унії та до народження Потія, що остаточно доводило автентичність грамоти, як відзначив і Семенченко (написавши, однак, помилково замість “Мисаила” – “Михаила”, а замість “Ипатием Поцеем” – “Игнатием Поцеем”): “К рассмотренным наст. гр. патр. примыкает написанное 14 марта 1476 г. митр. Михаилом и подписанное рядом представителей западнорусской знати письмо к римскому папе Сиксту IV о желании признать Флорентийскую унию (л. 224 об. – 262 об.[9]). Текст этого письма прежде был опубликован по списку начала XVII в. – с издания, подготовленного в 1605 г. Игнатием Поцеем, который стремился обосновать давность унии на Руси. Наличие нашего – значительно более раннего – списка этого памятника и списка начала XVI в. ГИМ, Синод. 700, снимает последние сомнения относительно его подлинности”[10]. Як слушно тут зауважує науковець, Смоленський список був не єдиним доказом автентичності “Послання Мисаїла”. Окрім нього, було знайдено ще один список – у Синодальному зібранні Державного історичного музею в Москві, також датований першою половиною XVI ст. (збірник Синод. 700). Відтак було

[6] Спершу текст послання, підготований Петрушевичем, опублікував у 1869 р. львівський “Литературный сборник, издаваемый Галицко-Русской матицею”, с. 223–260 (Плігузов помилково подає рік видання 1863, пор.: *Плигузов А. И.* Приложение // Русский феодальный архив XIV – первой трети XVI веков. – М., 1992. – Вып. 5. – С. 951, 1064). Відтак той же текст було видано окремою книгою у 1870 р., теж у Львові: Соборное послание русского духовенства и мирян к Римскому папе Сиксту IV... – С. 1–37. Видання Петрушевича містить, окрім тексту послання, також засвідчення давності публікованої книги, видане Потієві віленським магістратом, однак подається воно в кінці, на відміну від видання 1605 р., де воно передувало тексту грамоти. Також у кінці послання (а не на початку, як було в Потія) приміщено список підписантів. До того ж цілком відсутні супровідні примітки митрополита.

[7] Грамота киевского митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 193–231. При цьому Голубєв доповнює деякі прогалини в тексті за виданням Петрушевича. Пор.: Там само. – С. 210–213.

[8] Monumenta Ucrainae Historica. – Romae, 1971. – Vol. IX–X: 1075–1632. – Nr. 4. – С. 5–30. Грамоту опубліковано з випискою, даною віленським магістратом, однак без передмови та приміток Потія.

[9] Тут науковець дещо помилився: текст “Послання Мисаїла” закінчується у збірнику СОКМ 9907 на арк. 261 зв., а з арк. 262 починається новий документ, чітко відділений від послання великими уставними літерами, наведеними червоною цинобрцею.

[10] *Семенченко Г. В.* Неопубликованные грамоты сборника СОКМ 9907 // Русский феодальный архив XIV – первой трети XVI веков. – М., 1987. – Вып. 3. – С. 630.

здійснено кілька публікацій фрагменту послання, що знаходиться в останньому збірнику, Синод. 700, найкращим із яких є видання, що його підготувала Олена Русина для “Українського археографічного щорічника” у 2002 р.[11].

Що стосується збірника СОКМ 9907, в якому знаходиться публікований тут текст грамоти, то у 1822 р. він належав селянинові зі Смоленщини Автоному Філатьєву і, на думку Семенченка, постав, швидше за все, у тому ж регіоні, можливо, в скрипторії смоленського єпископа, найімовірніше після приєднання Смоленська до Московського царства у 1514 р.[12]. Докладніший опис цілого збірника опубліковано у 1987 р. в “Русском феодальном архиве”: “СОКМ 9907 – рукопись на 280 л. в 4°, сложенных в 35 тетрадей по 8 л. Переплет рукописи – доски, обтянутые кожей; застежек нет. Первые 19 тетр. СОКМ 9907 (л. 1–152) пронумерованы таким образом, что валовая пагинация доходит до цифры «10», а затем снова начинается с «1»: л. 1–72 заключены в тетр. 2–10, л. 73–152 – в тетр. 1 (10) – 10 (19). 1-я из сохранившихся тетр. СОКМ 9907 пронумерована как 2-я: некогда рукопись открывала тетрадь, куда входили оглавление и начало первой из грамот...”[13]. Зошити з паперу різного виробництва: “Первые 15 тетр. (л. 1–120) составлены из бумаги с водяными знаками: 1) голова быка (сходен Briquet 14486, 1526 г.); 2) чаша с круглым поддоном и розеткой (близок Лихачев 1416–1418, 1512 г.); 3) перчатка с розеткой (близок Briquet 11426, 1514–1524 гг.; Лихачев 1551, 1528 г.; 1574, 1530 г.; 2871, 1528–1530 гг.). Тетр. 16–24 (л. 121–192) составлены из бумаги, не имеющей водяных знаков. Тетр. 25–35 (л. 193–280) сложены из бумаги с водяным знаком единорог (сходен Briquet 10100, 1518 г.)”[14]. Відтак, виходячи з цього, Семенченко й датував час постання збірника: “Наиболее вероятное составление СОКМ 9907 в 1520-х гг.”[15]. Розібрав науковець і почерки, якими писано грамоти даного кодексу. За його спостереженнями, у постанні збірника брало участь чотири переписувачі, принаймні грамоти носять сліди чотирьох різних почерків: “Первые 80 листов (10 тетрадей) СОКМ 9907 … написаны двумя писцами. Один из них писал скорописью (П I) ...; другой полууставом (П II). Л. 81–280 об. написаны иным, значительно более разгонистым полууставом (П III); несколько строчек на л. 94 об. ... написаны скорописью, отличной от той, которая использовалась при написании первых 80 л. СОКМ 9907 (П IV)”[16]. Підсумовуючи вищесказане про збірник СОКМ 9907, можемо сказати наступне про наявну в ньому грамоту Мисаїла: послання написане на папері “с водяным знаком единорог (сходен

[11] *Русина О.* Мисаїлове послання Сиксту IV за Синодальним списком // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.; Нью-Йорк, 2002. – Вип. 7. – С. 281–296. Десятьма роками раніше в “Русском феодальном архиве” було здійснено науково-популярне видання Синодального списку: Русский феодальный архив XIV – первой трети XVI веков. – Вып. 5. – С. 1071–1074.

[12] “Точных данных о месте создания рукописи нет. Широкое использование в СОКМ 9907 материалов, связанных с деятельностью как московской, так и западнорусской митрополии, лучше всего объясняет гипотеза о создании рукописи или ее источника в скриптории смоленского владыки после присоединения Смоленска к Москве в 1514 г.”: *Семенченко Г. В.* Неопубликованные грамоты сборника СОКМ 9907. – С. 627.

[13] Там само. – С. 626.

[14] Там само.

[15] Там само.

[16] Там само. – С. 626–627.

Briquet 10100, 1518 г.)” переписувачем, якого Семенченко визначив як П. ІІІ, що писав “разгонистым полууставом”. У тому ж виданні автор подав і досить докладний опис змісту збірника СОКМ 9907[17].

Хоча, як відзначила Русина, “Послання Мисаїла” у збірнику “СОКМ 9907 ще у 1970-х роках виявила А. Хорошкевич”[18], а Плігузов анонсував видання Смоленського списку, який він вважав первісною редакцією Мисаїлового послання, “в готовящемся издании Актов митрополии киевской и всея Руси XIV–XVI веков”[19], проте, судячи з усього, досі цей документ так ніде й не був опублікованим. Отож презентоване тут видання стане першим. А оскільки з ним завершується оприлюднення відомих на сьогодні давніх списків Мисаїлового послання, то це водночас відкриває шлях для критичного видання даної грамоти, насамперед на основі порівняння обох згаданих нововідкритих текстів із Кревським списком, опублікованим Іпатієм Потієм.

У даній публікації тексту Смоленського списку “Послання Мисаїла” зроблено спробу підготувати дипломатичне (або дипломатично-критичне, якщо бути точним[20]) видання даної грамоти, тобто було приділено особливу увагу тому, щоб передати текст максимально наближеним до оригіналу. Так, відповідно оформлено всі надрядкові літери, титла збережені. Єдина зміна, яку було внесено в текст, порівняно з оригіналом, це поділ на слова, тоді як у самій грамоті увесь текст написано підряд, без проміжків між словами. Інша незначна зміна – внесення в текст фрази, яку переписувач помилково опустив, а потім додав унизу, зробивши відповідну позначку (арк. 243), однак про цю зміну зроблено відповідне зазначення в супровідному коментарі. Що стосується випадків сумнівного прочитання чи пошкодження тексту, то такі місця з обох боків виділені хрестиком (crux desperationis) та відповідно

[17] “Первые 65 гр. СОКМ 9907 (л. 1–116) – те же, что и в Син. 562, 66-я гр. по оглавлению Син. 562 – «исповедание епискупом». На деле же там вторично воспроизведен текст гр. № 1. А 66-я гр. СОКМ 9907 (л. 116–118 об.) – как раз исповедальная гр. рязанского владыки «имярек» (рукоположенного 8 дек. 1471 г. Феодосия) митр. Филиппу. Этот публикуемый памятник (№ 20) завершал общий для Син. 562 и СОКМ 9907 источник – сборник, в который входили преимущественно гр. митр. канцелярии, оформленные в Москве в 1448–1473 гг. На л. 169 об.–188 помещены известные по Увар. 512, Волок. 491 и 530 ответ митр. Киприана Афанасию, на л. 216 об. – известное по Син. 562 (№ 71) и ВМЧ Макария послание кахетинского царя Александра Ивану III. В СОКМ 9907 эта гр., по-видимому, попала из сборника иного (нежели Син. 562) состава... К тому же рядом с гр. Александра (л. 216 об.–218) в СОКМ 9907 помещен еще один, касающийся Грузии и, вероятно, восходящий к тому же сборнику источник – верительная гр. посла правителя Картли (в 1479–1505 гг.) Константина Нила к римскому папе (Александру VI?)”: *Семенченко Г. В.* Неопубликованные грамоты сборника СОКМ 9907. – С. 627–628. Щодо інших текстів, то серед них дослідник відмітив лише наявність “комплекса антикатолических (л. 188–211) и патристических (л. 118 об.–169 об., 211–216) статей”. На аркушах 218–220 зв. подано “ставлену грамоту” константинопольського патріарха Нифонта II київському митрополиту Макарію Чорту, відтак (арк. 221–223) ставлена грамота патріарха Йоакима київському митрополиту Йосифу Болгариновичу, за якою іде така ж грамота для київського митрополита Йони II (арк. 223–224 зв.), після якої, фактично, невіддільно, на тому ж арк. 224 зв. слідує список підписантів “Послання Мисаїла”, що відкриває грамоту, текст якої закінчується на арк. 261 зв. Тексти, наявні в СОКМ 9907 після послання Мисаїла, (арк. 262–280) науковець не ідентифікував.

[18] *Русина О.* Мисаїлове послання Сиксту IV... – С. 285.

[19] *Плигузов А. И.* Приложение. – С. 1064.

[20] Пор.: *Німчук В. В.* Правила видання пам’яток, писаних українською мовою та церковнослов’янською української редакції. – К., 1995. – С. 8.

прокоментовані. Що ж до пунктуації, то вона майже відсутня, а ті знаки, які з'являються в грамоті, по можливості передані й тут. Також відтворено поділ на рядки (/) та аркуші (//).

Однією з цікавих особливостей Смоленського списку є численні ознаки другого болгарського впливу[21], який стає помітним у текстах руських книжників з кінця XIV ст., а на південно-західних теренах Русі, до яких Гальченко зараховує і Смоленськ, ближче до середини XV ст.[22]. В нашому тексті такою ознакою, яка найбільше впадає в око (в порівнянні з іншими списками "Послання Мисаїла"), є використання переписувачем літери "юс великий" ("ѫ"). Так, уже на початку послання (арк. 226), у слові "ра͆зѫма" ("разума") його написання чітко відрізняється від юса малого в першому складі того ж слова. Також на початку слів, як-от у словах "ѫжє" ("уже", арк. 256 зв.) чи "ѫтєшни" ("утєшні", арк. 257 зв.). Особливо цікавий останній наведений приклад, оскільки на передуючому аркуші переписувач писав однокореневе з ним слово "утєшиши", використовуючи "ук" гаммаподібний: "ѹ҇тєшїшї" (арк. 257). Як відомо, юс великий вийшов із ужитку на Русі після XII ст., а його повернення відбулося з приходом другого південнослов'янського впливу в кінці XIV та у XV ст.[23], тобто в часових рамках укладення "Послання Мисаїла".

Також ознаки другого болгарського впливу помітно і в використанні інших літер для позначення звука "у". Зокрема, переписувач дуже рідко використовує "ука" простого ("ү"), у більшості випадків це відбувається при скороченні слів та винесенні літер. Так, наприклад, у слові "възра͞үємсѧ" (арк. 259) і, здається, єдиний раз у повністю написаному слові "въистынну" (арк. 229 зв.). Зате і ук-диграф ("оу"), і "ук" гаммаподібний ("ѹ") вживаються переписувачем відповідно до звичних для другого південнослов'янського впливу правил[24]: так, двічі всередині рядка на ст. 244 зв.: "є҇ди͡н дрѹгаго хѹлѧщє",

[21] Хоча Гальченко віддає перевагу термінові "другий південнослов'янський вплив", однак визнає при цьому, що "материал исследованных нами 115-ти древнерусских рукописей конца XIV – первой половины XV вв. (преимущественно с точной датой) свидетельствует об ориентации древнерусских книжников в основном на правописание среднеболгарских, а не сербских рукописных книг. Восточнославянские рукописи этого периода, в которых встречаются «сербизмы» (например, написания с буквой є вместо ѧ), насколько известно автору настоящей статьи, весьма немногочисленны, в связи с чем «сербизмы» не были включены в перечень наиболее характерных признаков 2-го ЮСлВ (южнославянского влияния. – *Н. З.*)". *Гальченко М. Г.* О времени появления и характере распространения ряда графико-орфографических признаков второго южнославянского влияния в древнерусских рукописях конца XIV – первой половины XV вв. // Лингвистическое источниковедение и история русского языка. – М., 2000. – С. 141. З огляду на ці спостереження науковця, можна вважати терміни "2-й болгарський вплив" та "2-й південнослов'янський вплив" фактично еквівалентними.

[22] Пор.: Там само. – С. 131–132.

[23] Пор.: Там само. – С. 140.

[24] "Заметим также, что с конца XIV – начала XV вв. в ряде древнерусских рукописей, вероятно, под влиянием южнославянской письменности *восстанавливается употребление диграфа оу̑ или заменяющей его лигатуры ѹ после букв согласных* (тут і далі збережено виділення Гальченка. – *Н. З.*). Как известно, такое употребление оу̑, ѹ было характерно для восточнославянских рукописей XI–XII в.; к середине – второй половине XIV в. в древнерусской письменности устанавливается правило, согласно которому оу̑ пишется в начале слов и после гласных, а после согласных употребляется монограф ү. Лигатура ѹ на протяжении XIII – первой половины XIV вв. исчезает из древнерусской письменности (она изредка встречается лишь на конце строк)": Там само. – С. 136.

тричі всередині рядка на тому ж аркуші: "нарочитѹ доброразѹмныⷯ мѹⷤ", також тричі всередині рядка на арк. 249 зв., де, зокрема, бачимо "ук" гаммаподібний і на початку слова: "ѹрѹчена сѹⷮ".

Окрім цього в Смоленському списку присутні й інші ознаки другого болгарського впливу. Спробуємо прослідкувати деякі з них, які Гальченко наводить як найбільш характерні.

Іноді переписувач застосовує кендему, як-от у слові "моѷсе́ю" на арк. 228. Та часто розібрати акцентування досить складно, оскільки більшість наголосів переписувач пише як майже горизонтальні лінії, тому здогадатися, які з горизонтальних ліній представляють собою кендему, а які ісо (" ῎") доволі важко, як і розібрати, чи одна горизонтальна лінія являє собою оксію (" ́"), варію ("̀") чи камору ("͡"). Єдине, що можна сказати напевно з огляду на ці майже горизонтальні штрихи, то це те, що переписувач завжди проставляє придихи над голосними на початку слів (а також над голосною, якщо вона відкриває новий рядок, незважаючи на те, що часто вона є продовженням слова з попереднього рядка), що не раз допомагало в сумнівних випадках при відчитанні тексту і відповідно передано в публікованому тут документі. Однак, як уже сказано, точніше розібрати акценти практично неможливо, тому було залишено лише початкові придихи, переважно без проставляння додаткових наголосів, щоб не вносити плутанини.

Зате легко можна розпізнати іншу ознаку другого болгарського впливу в тексті списку, а саме паєрик (" ҆"). Як зауважує Гальченко, цей знак "часто употреблялся в древнерусских рукописях XI–XII вв., однако на протяжении XIII–XIV вв. он практически исчез из русской письменности"[25], а повернення його теж відбувається в рамках другого південнослов'янського впливу. В нашому тексті паєрик з'являється доволі часто. Так, бачимо його вже на початку послання (арк. 226) у слові "священних": "въ первыⷯ сщ҃енн҆ыⷯ чинона/чаⷧⷥ" та на звороті того ж аркуша у спорідненому слові "священноначали" ("сщ҃нн҆оначаⷧи"). Присутній він і далі: двічі на арк. 233 зв. у майже сусідніх словах "ѝстинн҆ы" та "неза/зо҆рна", на арк. 234 зв. ("пребо҆лши"), 242 ("ѝспов҆ѣ/дѹеⷨ") та ін.

Також практично на кожному кроці зустрічається написання слів "с буквой «а» в соответствии с /ja/"[26]: "славныа" (арк. 224 зв.), "ἀнтонии ѝ феѡ̑сїа" (там само), хоча на тому ж аркуші зустрічаємо й варіянт "ст҃ыꙗ". Або візьмімо для прикладу арк. 227 зв., де знаходимо як вживання з "а", так і з юсом йотованим для позначення звука "йа": "прⷭ҇естоли̑", а трохи нижче – "прїꙗтно", або на арк. 232, де зустрічаємо їх в одному рядку: "ѝнаа таковаꙗ мноⷢ҇ на наⷭ҇ хѹлѧщаꙗ", або на арк. 232 зв: а̑/зыкомъ. На думку Гальченка, "возникновение таких написаний в южнославянской, а затем и в древнерусской письменности, по-видимому, обусловлено подражанием графике греческих рукописей, в которой нет йотированных букв"[27].

Наявна в нашому рукописі й заміна твердого знака на м'який. Бачимо це, зокрема, в імені "іоань" уже на початку списку, на арк. 224 зв.: "їѡаⷩь", та постійно у словах "овець", "отець" (хоча в останніх випадках це можна віднести й до впливу місцевої говірки) та ін. Та, напевно, найбільш показовою

[25] Там само.
[26] Там само. – С. 135.
[27] Там само.

ознакою другого болгарського впливу в тексті “Послання Мисаїла” зі збірника СОКМ 9907, окрім юса великого, є вживання “ь”, та “ъ” після плавних[28], наприклад у слові “съврьшены” (арк. 228), у слові з тим же коренем “съврьшена” на аркуші 229 зв., а також у словах “прьвоначалнѣйшаⷢ҇” (арк. 233 зв.), “грьнийⷯ” (арк. 235), “дрьзнѣⷨ” (двічі на арк. 235 зв.), “съдрьжатсѧ” (арк. 242) та ін. Також подекуди зустрічається графема “ѕ” для позначення звука “з”, як-от на арк. 237 зв. у слові “ѕѣло”, хоча на тому ж аркуші, всього лише кількома рядками нижче, те саме слово написане вже через “з”: “зѣло” (те ж слово на арк. 259, лише з “е” замість “Ѣ”, знову через “ѕ”: “ѕело”), або в слові “Бозє”: “бѕ҃є” (арк. 254 зв.).

Спосіб написання певних слів у списку СОКМ 9907 дає також багато цікавої інформації стосовно вимови деяких літер при читанні церковнослов’янських текстів на Смоленщині на початку XVI ст. Це, зокрема, стосується вимови літери “тета” (“ѳ”), яку, як видно з тексту, часом заміняли на “ф”, що дає підстави вважати, що так вона й читалася. Це добре помітно вже на початку послання, в таких словах як “Феодосій” (“ф” замість “ѳ”, арк. 224 зв.), при чому похідне від того ж грецького кореня “Феодор” пишеться буквально кілька рядків далі через “ѳ”, а не через “ф”, як можна було сподіватися: “ѳеѡⷣръ” (арк. 225). І тут же, у власному імені “Євстафей”, знову “ф” замість “ѳ”: “Ѥ҆встафей” (арк. 225 зв.). Або в іншому імені, не такому звичному для Русі, “ѳранцишка” (“Францишка”, арк. 236), написаному через “ѳ”. Добре видно це й у слові “філософьских” на арк. 258, де перше “ф” так і передане через “ф”, а друге написне через “ѳ”: “филосоѳьскых”. Зрештою, цю думку підтверджує і спосіб написання слова “серафим” на звороті 261-го аркуша: “сераѳиме”, тоді як, наприклад, на звороті аркуша 258 написано цілком правильно через “ф”, “серафїмъскым”. Або “серафимов” на початку послання (арк. 226) і тут же, буквально через один рядок, “сераѳимȣ”.

Цікаво також простежити за вживанням літери “ять” (“ѣ”), яке видає, що вона читалася як радше “йе”, ніж як “і”. Так, на звороті аркуша 238 написано “вѣрѣ”, а на звороті аркуша 244 те ж слово написано “вѣре”. Також можна зауважити це в різних варіантах написання слова “всенайсвятейший”: зустрічаються як варіанти з “ѣ”, так і варіанти з “е” (пор. “всенаст҃ейшим”, арк. 242 зв., і “всенаст҃ѣйшїй” буквально на наступній сторінці, арк. 243). Та, напевно, найкраще ілюструють вживання літери “ять” як еквівалента для “е” слова з коренем “гріх”. Часто зустрічаємо варіант написання “грехи” (двічі на арк. 250 зв., також на арк. 252 зв. та ін.), хоча не рідше можна зустріти “грѣхоⷨ” (арк. 227 зв.), “грѣхом” (арк. 239, 241 зв.) чи “грѣшники” (арк. 239 зв.). Чудово видно плутанину щодо вживання літери “ѣ”, коли зустрічаємо те саме слово в тій самій формі у двох варіантах написання: “грѣсеⷯ” (арк. 252 зв.), а буквально кілька рядків далі, на наступному аркуші – “гресѣⷯ” (арк. 253). І лише, здається, один раз знаходимо форму “грихоⷨ” (арк. 238)[29].

[28] “В эпоху 2-го ЮСлВ в древнерусских рукописях наряду с традиционными для восточнославянской письменности XIII–XIV вв. написаниями слов *с корневыми сочетаниями редуцированных с плавными* (типа *tьrt, *tъrt, *tъlt) с буквами *е, о* перед буквами плавных появляются *написания южнославянского типа с буквами ь, ъ после плавных*”: Там само. – С. 138.

[29] Пор. щодо вживання літери “ять” як еквівалента для “е” також написання того ж слова “вѣкы” на останньому аркуші, майже в сусідніх рядках: “вѣкы” і “векы”.

З написання тих же слів з коренем “гріх” водночас помітно, що літера “г”, вочевидь, вимовлялася приглушено, радше як українське “г”, ніж як російське “ґ”, через що переписувач подекуди на початку таких слів ставить літеру “х”: так, у слові “хрѣхы” на аркуші 252 і, практично тут же, на звороті того ж аркуша, те саме слово написано як “грехи”.

Також, судячи з усього, переписувач переважно не знав і не розумів слів іншомовного походження і чужих для Русі власних назв та імен. До прикладу, слово “алект” у другому рядку послання написане як “алекто”, а замість “викарию” на аркуші 226 є “рикарию”[30], або ж “реклулы” (арк. 236) замість “рекгулы”, як є в Потія. А ім’я адресата послання практично жодного разу не передано правильно: тут і “Сикту” (замість “Сиксту”) на самому початку послання (арк. 226), і “Сікте” (замість “Сіксте”) на аркуші 261. А чого варте “Сіксіте” (“сїксї/тє”) на арк. 234 зв. і “Сіксете”, та ще й з титлом вгорі, яке вказує на те, що це слово скорочено, на аркуші 257 (“сїксєтє”)! Тут також і “невытян” замість “ниневытян”, і “селуні” замість “селмоні” (арк. 250), і “єзекоінов” замість “єзекиино” (арк. 252 зв.), та ін.

Однак часом саме такі помилки дозволяють нам заглянути у способи читання чи вимови деяких літер, а також спостерегти вкраплення живої мови. Що стосується останнього, то в нашому тексті знаходимо кілька слів, які потрапили туди, вочевидь, з лексикону переписувача. Так, бачимо невластиве для церковнослов’янської “зыдханіє” (“зыдханїє”, арк. 252 зв.), тоді як у варіанті грамоти, оприлюдненому Потієм, на цьому місці читаємо нормативне “воздыхание”[31]. Або слово “збереть” (“зберетъ”, арк. 229 зв.), тоді як у тексті Синодального списку тут цілком звичний для церковнослов’янської префікс “с(о)”: “<u>со</u>береть”[32] (виділення моє). Чи постійне вживання слова “збор” замість “собор” на означення зібрання, спільноти (арк. 243, 260 зв.) Інший приклад вживання префікса “з” замість “с” – слово “змиритель” на звороті аркуша 245, тоді як у списку з Крева знаходимо тут звичний для церковнослов’янської префікс “с”: “смиритель”[33]. Хоча і в Кревському списку натрапляємо на вкраплення живої мови, які присутні також у списку “Послання Мисаїла” із СОКМ 9907. На деякі з них уже звернув був увагу Петрушевич[34]. Тут додамо лише для прикладу “ані” замість звичного для церковнослов’янської мови “ниже” (СОКМ 9907, арк. 256), що його читаємо на цьому місці і в Потія, яке митрополит відтворив, однак, написавши окремо: “а ни”[35]. Повторно знаходимо те ж слово в СОКМ 9907 на арк. 255, однак написане вже у варіанті “ане”, тоді як у Потія тут усе те ж “а ни”[36].

---

[30] Хоча, як показує порівняння з Синодальним списком “Послання Мисаїла”, деякі з цих помилок (наприклад, “рикарию” замість “викарию” чи “сикту” замість “сиксту”) швидше за все були наявні вже в антиграфі, з якого копіювався і Смоленський, а пізніше й Синодальний список (тезу Плігузова про те, що Синодальний список містить похідну від Смоленського редакцію “Послання Мисаїла”, після докладного текстологічного аналізу обох списків довелося відкинути).

[31] Грамота киевского митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 223.

[32] *Русина О.* Мисаїлове послання Сиксту IV... – С. 294.

[33] Там само. – С. 217.

[34] Соборное послание русского духовенства и мирян к Римскому папе Сиксту IV... – С. 34–35.

[35] Грамота киевского митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 226.

[36] Там само. – С. 225.

Наведений аналіз написання слів, який дає змогу зробити певні висновки щодо вимови тих чи інших літер церковнослов'янської мови, показує, що на території Смоленщини (якщо прийняти, що збірник СОКМ 9907 справді місцевого походження) на момент постання даного списку "Послання Мисаїла" поряд із сильним українсько-білоруським впливом, який відчитується в численних вкрапленнях народної мови, помітно і вплив московського ізводу (читання літери "ять" як "йе", "тети" як "ф" та ін.). Вочевидь, це наслідок географічного розташування Смоленщини на стику обох впливів та її історії. Адже ця земля довго була спірною територією та постійно переходила з рук у руки: протягом цілого XV ст. Смоленськ, як і більшість нинішніх українських земель, перебував у складі Великого князівства Литовського, а з 1514 р. – він у складі Московської держави. Тут відкривається широке поле для дослідників-лінгвістів. Тим більше, що, за слушним зауваженням Голенченка, "взагалі мова послання досі науково не досліджена"[37]. Можна сподіватися, що дане видання сприятиме дослідженню цього вельми цікавого документа, в тому числі й мовознавцями.

ДОКУМЕНТ

(арк. 224 зв.) Пречтный в бзѣ ѿць ѿсщенный єпкпъ смо/лескій мисаил выбраный алекто на/ митропол͡ю киевъскаго правослана/ пртола и всеа рѹси : ¬ Чтный въ зако/не іѡнъ архимадрит славныа лавры печескы/а въ киевѣ въ ѡбители сты бгоно/сны ѿць антониа и феосіа : ¬/ Достойны въ блгочетії сіажющи чтнъ/ ѿць макарей архимадрит вилескії ѡбі/тели стыа жівоначалныа тройца : ¬ // (арк. 225) Великогославное княжа ıаснеродныи місаил*/ брат по плотії пресвѣтла кралѧ полска кзѧ/ казимира : ¬ Блговѣрный кзь федоръ/ з бѣлое брат въ крови велико кнзѧ літоско андрѣа : ¬ / блговѣрны кнзь дмитре вѧзе^мскії снъ/ кнзѧ костѧтина з бѣлое рѹ: · ¬/ Блгородный и великий нарочитый въ пола/те іѡа хоткеви намѣстник витебьский/ и маршалко земли велико кнзьства литоска/ въ войска гетма навышьший : · ¬/ блгороны брат єго панъ павіл намѣсти/къ камеский : ¬ Блгородный па євста/фей васил͡евичь с полоцка пребол͡шій в боаре : ·/ Блгородный па рома с киева староста пѹтивльский : · ¬ Блгородный брат єго па іѡа с киева строител граский и троцкы/а вла и посол мирный к погано^м ѿ ѹтве/ржей мира хртьıаски снвъ : · ¬ Блго/разѹмный въ законе бжьи^м па ıакѹ/бъ навы^шший писарь кнзьства велика // (арк. 225 зв.) литоского и ключарь виленский : · ¬/ Блгородный панъ михаил александрови/ зо загерова чтны па въ боаре земли/ волыньское : · ¬ блгороны брат єго панъ/ андрѣй с попортей снъ пана алекса/ндра поскарьбего : · ¬ : · ¬ : ·/ Блгородный мѹ па солта алексадръ/ великий и славный рытеръ бжіа/ гробѹ и оушьпаский златаго стра/ха носит поскарбий великаго славнаго дво/рѹ пресвѣтлаго кралѧ казимира : · ¬/ Блгочтный сты бжтвены писанії/ книголюбець кн іѡа брат и юнший/ выбраны нн҃ѣ поскарбии^м навы^шши^м зе^м/ски^м великого** кнзьства літоскаго по/слѹживы вѣрнѣ дхомъ въ пістолы сей : ·/ всесты стго ба пре—/изволенїемъ : ¬/ Вселенскомоу папе великомѹ // (арк. 226) сл͡нцѹ всемирномѹ свѣтилникѹ црквномѹ/ свѣтѹ всестомѹ и всенастѣйшомѹ ѿцѹ/

[37] "увагуле мова Паслання дагэтуль навукова не даследавана". (Власний переклад). *Галенчанка Г.* Пасланне да папы рымскага Сікста IV... – С. 91.

* Можливо, помилка переписувача. У Потія тут "Михаилъ": Грамота киевского митрополита Мисаила к папе Сиксту IV, 1476 г. // Архив Юго-Западной России / Изд. С. Голубев. – К., 1887. – Ч. I. – Т. 7. – С. 199.

** У слові "великого" літера "о" після "к" переправлена на "а" темнішим чорнилом: "великаго" замість "великого". Однак залишаємо тут первісний варіант написання.

ѿцмь и всеначалнейшомꙋ пастырю пасты/ремъ блжномꙋ сиктꙋ[*] стыа вселенски/ꙗ съборное апльскыа цркви рикарию[**] на/донейшомꙋ въ первых сщенных чинона/чалѧ свѣтлосиꙗющемꙋ просвѣщеньем/ нбнаго разѫма[***] ѡзарениа сщенноначалнѣ/ишаго великого[4*] свѣта паче ꙗснозите/лных херовимов блистаѧсѧ оумновиных/ просвѣщеньем великого ꙋма всенапросвѣ/тлѣйшаго в себѣ чиноѡбраз носѧ едино/номо течень[5*] ѿ серафимов пламноблиста/емых свѣтов чюноѡумномꙋ и всесвѣтло/мꙋ серафимꙋ ѡгнемъ нбным ꙗгараемꙋ/ и многорачителным желанием всегда палим ѿ бжтвеныа любвѣ и паки бжтвенꙋю/ любов оу пртла сꙋща великаго бга три/стоую емоу прѣ приносѧ ѿ всѣх и за всѧ/ и ѿ него прѡсвѣщаем и ѡсщаем въ дховнꙋю // (арк. 226 зв.) блгть свершеным просвещеньемъ/ всесвѣтлаго свѣта на ѡсщеніе дшамъ/ всѣх привлача желаньем любве ꙗж к немꙋ в чю/дны его свѣт еже е непостижимъ всѧко/моу оумꙋ и тако ѿ него мнов свѣта па/че всѣх сщнноначали црквных и прочимъ/ прпбна и сꙋщимъ поваше стоблжно/ю сщенноносною стынею комꙋждо по ме/ре раздѣлѧѧ дховнаѧ дарованиѧ ѡвым/ просщние кꙋпноже всемъ конечное/ прошение и свершеное блгвение въ всѧ/ на всѧ црквныа чины началах и власти/ черес них же и всѧкиа члчскыѧ дхы и оумы/ изливла в них изоѡбилно свѣт бгоразꙋмі/а къ просвѣщению их дшамъ ю ты пода/сть многоразлиннаа премрость бжиа къ свершению стымъ пасти свою црквь/ избранное стадо всех словесних ѡвець ꙗх/ ти гь самъ оурꙋчи а не члкъ великі/и пастырю пастырем началникꙋ и всех // (арк. 227) сщнночиноначали прьвѣтнейшомꙋ свѣ/тоу црквномоу свѣтилникꙋ всемирно/моу слнцю всѣх ходатаѧ израна преложи/ к ходатаю новаго завѣта ха избрашаго тѧ/ в сии раз и чин по блговолению хотѣниа сво/его въ ѡбраз свой бжтвеный стый и по/сажей тѧ на прлѣ великаго рима на стѣ/далищех стых врьховных свои апл правѧ/ще слово истынное истиннаго бга въ/звѣщающи въ всю вселенꙋю и в конци/ еѧ спние бжие въ всидѣтельство[6*] всѣм/ хотѧщимъ вѣровати истинномꙋ сноу/ бжию подаѧ всѣмъ миръ и здравье и/ всееспние блгвеніе силою пода ти ѿ всемо/гꙋщаго бга на спсние всѣмъ дшам тако/ оубо оугодени е въ всем первостль по пісанію/ прпбенъ незлобив бескверне бгооугодені/ всѣм млти и ѿтлꙋчени ѿ грѣшніков нра/вом і жітьем его порожение не ѿ плоті/ ни ѿ похоти мꙋскыа но ѿ самого бга дхомъ // (арк. 227 зв.) свыше порѡвысѧ ѿ просвѣщение славы/ великого свѣта иже просвѣщает всѧ/кого члка градоущаго миръ и выше нбъ/ избраны бывъ ѡн самого того серафим/ска лика и всегда престолаи оу пртла сла/вы великаго бга и просвѣтломꙋ вели/чествию на нбсѣх по ѡбразоу сꙋще/мѫ вѫказана емꙋ на горѣ стѣи стмъ/ слоужител и стни истиннѣи ю самъ гь/ въдроузи а не члкъ и може приноситі/ всегда жрътвꙋ живꙋ стоу и бгоꙋгоднꙋ/ бгоу не токмо о себѣ но ѿ лювскин невѣ/ствии и грѣхов ꙗко да боудеть при/ношение е словесных[7*] ѡвцах пріꙗтно бгоу и ѡсщнно дхом стмъ истінною : –/ Ѿ великии началнейший всѣх стых/ ѿцмъ ѿчь тако велик и толик много/блжнъ е неизреченою достойностію/ бга да кто ѿ члкъ може изглати/ или изрещи препныи достойсти // (арк. 228) величествиа стнь твоих или оублажи/ти по стоꙗнию стльство твое изрѧдно/е иможе тѧ гь бгъ оублажил па всѣх земных/ снвъ члчских и самъ хотѣ снвъ свѣта/ славою и чтью вѣнчавши тѧ : · –/

---

[*] Помилка переписувача. Має бути “Сиксту”, пор.: Грамота киевского митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 200.

[**] Помилка переписувача, мало бути “викарию”, пор.: Там само.

[***] Тут, як і в кількох інших випадках, переписувач використовує літеру “юс великий” (“ѫ”), яка в рукописі чітко відрізняється написанням від звичного “юса малого” (“ѧ”). Тому, як і було зазначено в супровідній статті, передаємо цю літеру тут відповідно до її вживання в рукописі.

[4*] Тут у слові “великого” літера “о” після “к” переправлена пізніше на “а”. Подаємо однак первісний варіант.

[5*] Помилка переписувача. Має бути “точен”. Пор.: Грамота киевского митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 200.

[6*] Помилка переписувача. Повинно бути “свидѣтельство”. Пор.: Там само. – С. 201.

[7*] Прийменник “о” винесеный в рукописі в титло над наступним словом “овцах”, тому ми так його тут і передаємо.

Мню оубо та҄к оумногооублаж҃ный ст҃лю бж҃їй/ великий пастырю вселенъскый оуч҃тлю/ законополо҄ный вторый моусею па҄ аро/на прославленый ѿ бг҃а архиерею самого/ того превишьшїй ч҃юна самоила новаго/ завѣта хс҄а съвершены оуме нещ҃ерие[*] цркв҃но/є ѡко : · ¬ Правителю нова ковчега за/вѣта хв҃а въ немъже лежа҄т не скрыжалї/ камены нѡ самое то слово бж҃ие живо/написанно и позлащенно дх҃омъ ст҃мъ/ въ срд҃ци твое҄м ст҃мъ въкорено ѿ дх҃а манно/ю нб҃ною и въспитано всест҃ѣйшою/ пр҃чтою плотью и кр҃вью агница непоро/чнаго хр҃та избавителя всего мира : · ¬/

Да что еще ѡ семъ прело҄жаа вр҃емя мно // (арк. 228 зв.) гог҃лемъ и въистинꙋ ꙗко ни є҄но є слово/ тако възможно быти єже ѿ на҄ достой/но или възможно к похваленню ч҃юны҄/ пре҄и҄вны ст҃нь твой которое бо бл҃гое/ похваление мы земноро҄нии и ненаоуче/нии принесемъ ти оублажномꙋ с҃ꙋщї/ ѿ самого вышнего бг҃а бг҃оносне всеб҄лжне/ ѿч҃е не може҄т бо ѿ ч҃лкъ ѿ бг҃а даны/а ти мл҃ти їли по почести слово҄м ізрещї : ¬/

Аще кто и всѣхъ пре҄мд҃рст҃вий разꙋ҄м ꙗзы҄к и/ма҄т но токмо є҄ ѿ оусе҄рдиа: /

теплыа вѣры и палимыа любовь ю/же имамы к тебѣ : · ¬ Всенасвѣ/тейшомоу бж҃ию ст҃ый мꙋжю поели/коу възмо҄жно є ѿ на҄ сиꙗ тї приноси҄м/ малое сїе гранесословїе оублажающи тя/ гн҃ь велїкїй ст҃лю ѿ бг҃а бо пра҄ѿцъ все҄м/ хр҃тьꙗнски҄м дш҃амъ: пре҄д лѣ҄т вѣчны҄/ прознаменовани єси и дх҃а ст҃го свыше/ порадо҄ньемъ : · ¬ Папа вселенскїї // (арк. 229) нарековася ст҃ыа великїа вселенскїа собо/рныа ап҃лькїа цр҃кви съпр҃тлни҄к и при/часни҄к всенача҄лнѣйши викарїї їспра/вление вѣрѣ столпъ крѣпокъ ѿ ли/ца вражиа храбрый вои҄ цр҃я нб҃наго въ/торый іс навӣ на иноплеменъныа по/лки побѣждаꙗ и сѣкꙋщи и҄ неисщ҃ано гле҄м/ бж҃ии҄м мече҄м дх҃вны҄м врагы кр҃та хв҃а коу/пно вся видимыа и неви҄и҄мыа ратники и/ противники хв҃ы аврамо҄ ѡбра҄ на се/бѣ взе҄м пленникы ѿплѣни ѿ льсти вра҄жи/ и врагы съ црк҃вмы и҄ порази и҄ годни[**] да҄ до фа/на паче оудобне рещи прогони и҄ ѿ ч҃лчки/ дш҃ь ст҃ыми твоими мл҃твами да҄ до ада/ преиспо҄наго сего ра҄и пребо҄лша҄ꙗ єси въ архи/ерео҄ ꙗко дарꙋ бж҃ий нарече҄ ѿ мно҄бл҃жны/ даро҄ съвыше даровны҄ ти сїлою велїкаго/ бг҃а вѣры ра҄и твоꙗ ꙗ к немоу въмѣнї/ ти є въ пра҄дꙋ в ро҄ и ро҄ до вѣка : · ¬

Ѿ всест҃ый избранный бж҃ий вселень // (арк. 229 зв.) ский пастырю пастырю вели/кого пастыря хр҃та въистынну и/стиный ты єси сщ҃нни҄к бг҃а вышнаго/ принош ємꙋ жр҃твоу ст҃ꙋю безкровнꙋю/ ѡ ми[***] всего мира и ѡ бл҃гостоꙗнїи ст҃ы/ бж҃їи црк҃ва и ѡ совокꙋплїнии и паки въ/ єдино донде҄ достигноу вси въ єдине/ние вѣрѣ и в разꙋ҄м любве сн҃а бж҃иа в мꙋ[4*]/ съвершена в мѣрꙋ възраста и испо҄лне/ниа хв҃а не по законоу аронꙋ нъ по чи/ноу мелхиседековꙋ възнося ч҃тныа/ дары с похвалами къ бг҃оу и ѿцоу воню/ благооуханиа пр҃чтое тѣло и кровъ/ сн҃а єго възлюбленнаго г҃а нш҃го їсоу хр҃та/ за спасение всего мира ѡ ѡчищении дш҃ь/ коупно ѡ всѣ҄х и за вся паче ѡ забложивши/ и погибши ѡвца домоу хв҃а ꙗко да мно/гомл҃рдны бг҃ъ премногимъ своимъ/ ч҃лколюбиемъ си҄м оумоленъ бывъ ра/сточенныꙗ паки зберетъ и съвокоупи // (арк. 230) ть тя во єдино ст҃а аг҃глъ и ч҃лкъ въ цр҃ь/ковъ первороже҄ны написано҄м на нб҃сѣ҄х/ млрдиꙗ ра҄и мл҃ти своєꙗ бг҃атыя неизре҄/нна го ра҄и благооутробьꙗ юже всѣ҄м мать/ ꙗко щедры ч҃лколюбець твои҄м поистиннѣ/ твои҄м : · ¬ Ѿ многобл҃жны ѿч҃е преста/тї҄лством сщ҃нѡ҄м слоужбѣ и пр҃чты жеръствъ/ приношение съ бл҃гоприꙗтными/ твоимї мл҃твамї мл҄ьбамї и моленьемъ : · ¬

Паки все҄м намъ мл҃тва того соде҄лай / претворя єго гнева на кротостъ мл҃дї/ꙗ ꙗко да ѿ него ѡбращоу҄т вси мл҃ть/ въ дн҃ь соу҄дныи и бг҃о гн҃е єсть спасенї/є на люде҄ твои и бл҃гвение твое ѿ нн҃ѣ/ и до века но ѡ се ѡ всѣм твоемъ тако/вомъ премд҃ромъ промышлении и по/печении бж҃твены ѡвець : · ¬ Вы/ вси соущи зд҃ѣ на стра[5*]да҄лче словесны/я ѿца того же стада

* Тут, очевидно, або помилка переписувача, або ж його невдале скорочення. В Потія тут "недремлющеє": Грамота киевского митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 202.

** Помилка переписувача. Має бути "гонив". Пор.: Там само. – С. 203.

*** Переписувач пропустив закінчення слова. Має бути "мирѣ". Пор.: Там само.

4* Знову пропущено закінчення слова. Має бути "мужа". Пор.: Там само.

5* Очевидно, переписувач з'єднав два слова разом, тож вийшло "страдалче". Мало б бути "странах далече". Пор.: Там само. – С. 204.

хва ѿ дворꙋ/ его стго стыѧ соборныѧ аплькїа // (арк. 230 зв.) цркви ѿ четырех еуєсть вселенски пре/свтейши патриархъ гречески оуста/ва и ѡбычаѧ преданиа наоученїемъ/ и греческим црквных сꙋще пороженнии/ ѿ коупели стыѧ и живоначалны тро/ица ѡбновление банею пакибытѧ/ свыше блгтию свтго дха добре/ пасоущесѧ имы въ истинномъ благо/верии на пажите живоносны на бл/го/цветоущих гора северныѧ страны/ ꙗже соут ребра северова гра самого црѧ велї/каго поне бо въ в тѧжесте его знаемъ/ егда застоупаетъ и ѿто всѧко насилѧ/ вражиа соупостата старого змиа дїа/вола възоушнаго кнѧзѧ тме злобы по/нбнаго его всхоте прстлъ свой поста/вити на наших северных странах и бы/ти подобенъ вышнемꙋ сего ради бгъ/ и ѿпроверже и намъ сию страноу даро/ва самъ пасѧ на в месте сеи пастве // (арк. 231) нех тоу на и на вода покойна на воспїта/ дша наша ѡбратил еси к собе наставлѧ/ющи на стезю правы заповедеи свои сты/ имени своего ради въ немъ кртихомсѧ/ прїемше печат стго мира имѧще напино*/ на челе нших блгть стго дха сего ради аще/ идхомъ посред сенню сени смертниа кнѧзѧ/ сего преже реченаго власть въздоушныа/ и не оубоимсѧ ꙗко с нами гь есть самъ жезло/мъ и палицею своею ѿгонѧ и биа мы/сленыа влъкы ꙗко да ни единаго ѿ ѡве/ць не погибнетъ и стадо все цело събл/дено пребоудет сїю палицею и жезлом оу/тешает дша наша и пасет ꙗко матерь/ пастырь щедрый ѡвчелюбець матью сво/ею погонѧа на и не хотѧщих приближї/ти к немꙋ ꙗж не сꙋть ѿ двора сего и/ ѡного есть и тыа подобно сим хощеть прї/вести вствгивааѧ бразами и оуздою/ челюсти их да бꙋдоут вси едино стадо под единем // (арк. 231 зв.) немъ пастыремъ хвмъ : · ¬

По семъ же вашей стни всемъ пороучены/мъ ѿ хста пастыремъ старейшаго па/стырѧ нбе бо на лице зрению оу бга: / ꙗко ѡ семъ вещает началнейший па/стырь по хе верный петръ по хе ꙗко/ въ всѧком ꙗзыце ѿщь боꙗсѧ бга и де/лаѧ правдꙋ прїꙗтен емоу есть:·¬

К симъ же великый павел серафимъскы/и надꙋтыи ꙗзыкъ глть всѧкъ иже/ аще призовет имѧ гне спсетсѧ : · ¬

Тѧ бо есть въ бгатаи въ всех ꙗкоже ко/моу хощемъ разделѧет мерꙋ дарова/ние вере по своей емꙋ воли воли бо его/ кто противитсѧ и сего ради затворї/ бгъ всѧ въ противление да помї/лоуетъ понеже бо единое славы хва/ все тело хртьꙗнскых всех ѡбщь съста/вление истинно кршениемъ стго/ дха ѡ немъже всѧко създание съ // (арк. 232) ставлѧꙗ растет : ¬ Въ црковь стꙋю/ ѡ гни ѡ немъже и мы съзидахомсѧ коу/пно вси в дом гнь в долготꙋ дни века нбе/ бо разнествїа ѡ хте греком и римлѧном/ и намъ сꙋщимъ росийскымъ слове/номъ вси едино тое сꙋт въ немъже звани бы/ в томъ да пребывает кождо въ своемъ/ чиноу всимъ же на тако хс потомъ/ же хвии елици въ хста кршении въ хста ѡ/блекошас ни едино бо послꙋшници/ закона ѡправдаютсѧ ꙗко нецы/и естьствомъ закона творѧще имꙋще/ закон написан въ срцах своих сего ради сїа напї/сахом : · ¬ К вашей всеинастейшої/ стости слышахом некыи ѡ нас пре ва/шею стнею исповедающе глы ложны/ꙗ хоулѧщаꙗ на ны глюще : · ¬ Ꙗко/ несмы съвершение истинни хртї/ꙗни стыа православныа веры хвы · ¬

И инаа таковаꙗ мнѡго на нас хꙋлѧщаꙗ. // (арк. 232 зв.) блѧдениемъ дышюще завистїю/ ѡпалѧеми въ коле жертва своего ѧ/зыкомъ клевещѧще праных ѿ ѡгнѧ/ геѡнскаго ради лепоты неправы исполнь/ соуще ада смртьносна имже ѡбыко/ша бга ѿца блгвти симъ же па/кы клеве-щꙋще верныа члкы благове/рно живꙋщимъ създаным дхмъ стмъ/ по ѡбразꙋ бжїю и по подобию званых/ же преже летъ вечных въ благдть сїю/ и по прозрению великаго бга егда е/ще мир не бы ꙗко да внидꙋт въ вероу/ сїю стꙋю надежю и любов в себе їмꙋ/ще къ гꙋ чающе ѡного блѧженнаго оупо/ваниа и просвещениꙗ славы велика/го бга га нашего ис хса сїи же елика оу/бо не ведат хꙋлѧт елїка же по естьствꙋ/ ꙗко бесловесна животна видѧт ра/зꙋмеваюше себе дшевно а не дховно/ сїмї прелщающе глють клевеще // (арк. 233) на ны воистинѧ сиї соут ѡблаци безводни/ ѿ ветръ преносими древеса бесплодна/ есенна влъны свирепыа морѧ въспе/вающи своꙗ стꙋда звезды пре-лестны/ имже мрак тмы въ векы блюдетсѧ/ ѡ них же прорчьствова седмы ѿ адама енох/ едино сиа

* Помилка переписувача, має бути "написано". Пор.: Там само.

гл҃ѧ ꙗкоже свѣдѣтельствꙋеть/ ѡ семъ їюда ꙗковль : · ¬ Въ зборном/ своемъ послании пїша ѡ сих пространнѣ/и таковїи не хотѧт да быхом были вси/ єдино тѣло ѡ Хрстѣ не слышат самого за/повѣдающе и гл҃ще сиа заповѣди вамъ/ да любите дрꙋг дрꙋга ꙗкож и азъ възлю/бих вы ѡ семъ познают вси ꙗко ꙋчнци/ мои єсте аще любов имете бꙋдете ме/жю собою а иди несть любови тамъ/ бгъ не прибывает такова прмрость/ нѣ свыше нисходит нъ земна дш҃евна бѣ/совскаꙗ иде бо завист и рвение тꙋ не/строение всѧка злаꙗ вѣщь : · ¬ // (арк. 233 зв.)

Мы же вѣрꙋемъ настѣйшей вашей и/ всей и многоразꙋмной въ благорассꙋ/женїи великоглꙋбиной прмрсть ꙗко/ не имете вѣры сим и тако к томꙋ подо/бнымъ иным прочїим вещем єже на на/ клевещꙋт не по истиннѣ хотѧщи ра/зражити твое и незлобивое благо/мрие є к намъ : · ¬ Нѡ папи премдро/сть пастырь и вселенскїй ꙋчителны/и ѡтць мѣсто продаси своемꙋ всесвѣ/тломꙋ ꙋмоу : · ¬ В разсꙋжении стых/ истинных писаний иде ѡбращет неза/зорна права к намъ ко всѣм требꙋющї/мъ блгвниа твоего стго : · ¬ Послѣ/дꙋющи своего прьвоначалнѣйша па/стырѧ Хрста ꙗко грѧдꙋщих к немꙋ не и/гонѧет вон : · ¬ Нъ всѣх равнокꙋпно/ млтве к себѣ приемлет ѿ востокъ/ севера морѧ ꙗко да ѡ немъ въблгва/тсѧ всѧ колена земнаꙗ и вси ꙗзыци // (арк. 234) ꙋблажат єго : · ¬ Мы бо вси вѣрꙋемъ ї/ исповѣдаемъ быти тебѣ стѣйшае/ пастырѧ и вселенъскаго всеначалнѣ/йшаго старѣшинꙋ всѣм сꙋщїм сщнным ѿцмъ : · ¬/ И православным патрїархом врьховнаго/ прашѿца и поклонѧемъ главы нша съ/ всѧкимъ послꙋшаньем блговолнымъ : · ¬/ Не ѿ нꙋжа ни ѿ скрьби : · ¬ Но ѿ вѣ/ры желаемыа любвї благоволеннаго/ срдца трѣбꙋющих ѿ твоеа стни : · ¬ Всенастѣйшаго твоего блгвениа впері/вши ꙋм въ глꙋбиноу бжтвеных слове стго/ писаниа : · ¬ / И ѿтоудꙋ извлекше мно/гоцѣнныи висе разꙋма ꙗки пчелныї со/тъ : · ¬ Ѿ многоцвѣтоущих цвѣтов/ събравше ищюще принести дхвныї мед : · ¬/

Въ многочисленых и дївнѣи некако съ/соудех съ многою чтью и с похваламї/ сложивши ѿ слакоточных слове при/несемъ к похвалению всенастѣишї // (арк. 234 зв.) стни твоей Ꙗкож и ввыше ѡ сих/ писахом ѿ сверных странъ мы словесны/и сꙋще ѡвци : · ¬ Аще оубо аарон дрѣ/вний ѡн †з†[*] свѧни вѣтхаго за/вѣта : · ¬ сщнник[**] жрьтвами веслове/сных и кровю юнчїю ї козлию ї попелом : ·/ Юница кропѧ ѡскверненыа ѡсщаше/ къ плонѣй чтотѣ : · ¬ И ѿсꙋдꙋ пам/ти сподоблѧем с похвалами въ слꙋгах/ бжиї поминающи имѧ єго : · ¬ Въ законых Ѱалмъскї книгах не много ли и/ колми пач новаго завѣта Хрста преболши/ великый архиерею : · ¬ Многоблаже/ный ѿче и всенадоннѣйший сїксї/те похвалѧми высочайшим бытї ї до/стоин єси ꙗко сщнник Бга вышнѧго/

Вторый мелхиседекъ таинникъ не/дооумених таинствъ велїкаа ѡныа/ жрьтвы нбныа сщнник и слꙋжител/ в нюж желают аггли приникнꙋти : · ¬ // (арк. 235) єюж ѡчищаеши не токмо к плотнѣй/ чтотѣ но ѿ совѣсти мрьтвых дѣл/ всѣх дша спсаеши а тако многоболшї/ ѡного достоен бытї с похваламї и па/мѧти в снов хртьꙗнских всегда просла/влѧти имѧ твое всепрестѣйшое/ в зборех и въ слꙋжбах поминающи аки/ ѿца началнѣйшаго всего збора хрть/ꙗнскаго нъ к тако великꙋмоу стмꙋ : · ¬/ Котѡрыа ти достойныа похвалы словом/ представимъ : · ¬ Иже пач славы дон/нства : · ¬ вѣтїа любѡславныꙗ : · ¬/ молъчаныемъ въмѣсто слава добро/дѣтел похвалѧти наказоуютъ : · ¬/ и самого єства превъзшедшемꙋ мѣры : · ¬/ и всего вѣдиньем грьних въсхищенаго : · ¬/ и не ина й въ телѣ въвѣрѧюща жи/знь равнѣ и бгославнаго ꙗзыка ꙋченьем/ ємꙋ и певець съклада и слова глаше : · ¬/ ꙗзыкъ мой трост книжника скоропїсца : · ¬ // (арк. 235 зв.) Что к симъ дрьзнѣм ли оубо к похваламъ/ вашей стни дрьзнѣм всѧ ко оусердию лю/бовнѡмꙋ нач влекꙋщю к вашей всена/стѣйшей ѿческои свтости : · ¬ ни/ бо безвѣдно и нам молчати такѡва ѿца/ всего хртьꙗнства нарекшимсѧ чадом не ꙗко/ да да ваша прославленаꙗ стости нши/ми похвалами лоучшїи бꙋдете како/ бо и съ аплы въдворѧющейсѧ и тѣх въ/

---

[*] Текст рукопису на цьому місці зіпсований і зовсім нечитабельний. В Потія тут “законныя”: Там само. – С. 207.

[**] Початок слова дещо затертий і важко читається. Буквосполучення “ник” у кінці читається чітко, також “с” на початку, “щ” вгадується за слабкими обрисами.

зврашающїї чїсло самого ѡбраза їса на/ себѣ нося се ѿсюдꙋ ꙗвленно поне бо пе/же апльское жите и ѿ самое юности и/зволи : · ¬ Петрꙋ поревнова апльскомꙋ/ врьхꙋ и звѣдешвым снмь и не ѡставль вся/ про щетꙋ възнїнавидѣл еси еѵлискїи и/ преслѣдова и нищетꙋ възлюбшемꙋ/ и навчившемоу влце хсꙋ : · ¬ Высо/кое истинное любомрие иноческое/ е есть мнишеское глю жите избравъ/ и бгови въ всѣм присвоився е есть не // (арк. 236) возможна инока развѣ и ѿ оусердїа стяжа/ти любовь и быти с ними едино : · ¬/ Възлюби зако и много лѣт пребыва оуста/ реклꙋлы* стго ѿца франциша в немже/ много лѣт пребы и достойне хоивъ жи/тие жестькое искꙋси донде призрѣ/ гь на смирени твое видя много трꙋ и/ терѣние** оудрꙋчение тѣла твоего зрѣ/ти ко любивомꙋ любви любителю и се/го ра посетил тя е въсток съвыше на/прави наги нашаꙗ на пꙋт стльства римъ/скаго пртла да оупасеши лю его хрть/ꙗнское стадо вся привода въ еинение и/ съвъкоупление прейяа славы и любве/ любовию паче пастырьскою нежелї па/лицею желѣзною вышнаго бга слово на/оучитеся ѿ мене ꙗко кроток есмь и смї/рени срцемъ побаеⷮ бо прмрестию любо/вною кротость растворяти ꙗко не/ трѣбовати ѡрꙋжа ꙗрости ѿнꙋ къ испра // (арк. 236 зв.) влению таковыя паствы многих бо в на/ших страна видим ѿ части запаныа црькви/ ѡбычай той съдрьжащих ѡ нарицаюївих/ся*** пастырей ꙗростию мнящие снабдї/вати стадо болше погꙋбляють тои/ предавшемоу сꙋды ѿдают достойныа/ важюще и мꙋчаще аны и силою влѣкꙋще/ за блгочтие въ блгтие и съоузъ мира/ любве завистным гнѣвом рас-терзающе/ ѡво бо кричанием прерюти неискꙋный4*/ пастырь напрасно и скро низверже и ѿ чї/сла ѿпꙋсти ѡво жезлъ пꙋсти прѣ/дъоустрашаꙗ оузри въ главꙋ и мртво/сти абие оузрѣ пре собою дрꙋгое стремлениемъ ѡбьюроденъ ногою пьхнꙋ и/ хрьбетное съставление преломи илї/ ребреныа кости имъ внꙋтрьняя за/шилють нъ млрды пастырь всѣх си/ чюжь вне ѡбрѣтается кротко оубо/ зря на свое стадо тихо оустнѣ движа // (арк. 237) и въплем дха ѡглашаꙗ стадо въ едино съ/бїрати створяет да и прочие нерасхоно бꙋ/дет и хрома на рамꙋ нося съдѣловаеⷮ не/ ѡстати и ꙗко в обычай извыкше ѡвца/ сладкого ѿного пастырева гласа въслѣ те/чахꙋ чюжаго ѿбѣгающе и тако пре/ ними радостными стꙋпаꙗ ногама на/ апльскаꙗ прроческаꙗ поля еѵлийским пꙋтем/ наставляеми и часто ѡбращаꙗ и зря их/ блгочиннна въ е шествовати въ е ра/жати въ е тꙋчно ꙗсти веселяще/ ꙗко токмо хотя мьздꙋ съврьшенꙋ при/ꙗти ѿ гня стада нъ и многиа чти ча/а сподобль быти тах и зною наставшою/ ѿ слнчнаго вара и хладꙋ великꙋ потрѣ/бнꙋ сꙋщи еѵлискы горѣ высотꙋ сї/а възводит и свободꙋ всякоу побаеⷮ при/имати тако ѿтꙋдꙋ на нбси препо/сылает сиа вся и иная множаа такова/ ѡбрѣтаются и дѣиствꙋются в срци // (арк. 237 зв.) твоемъ всестмъ дѣйством пресгаго дха/ дѣйствꙋющаго в тебѣ : · ¬ Видимъ/ бо и инꙋю премрть і пастырьство ваше/е стни ꙗко ныа ѡвца ж не сꙋт ѿ двора/ ѿного любовею оукротевающоу и присо/вокꙋпление единомꙋ сътворяа и да/ бꙋдꙋт вси едино ѡ хѣ кожо еже въ своем чинꙋ/ да пребывае ꙗко изволи и звыкли бѣ и/млада своим пажетем растимо ѿ тоя росы/ нбныя ꙗко да оуже ктомꙋ ни звѣрье/ ни татие ни рабойници ни дивии/ мыслленыа влъки дрьзнꙋт къ стадоу/ пристꙋпїти не стрелами бо ни праще/ю ни песим лаꙗнием ѿгонимї бывают но/ силною млтвою и несопным бдѣнием/ того бояще ѡни и гласа вашего наствѣ/ншаго пастырьского ꙗко грома тре/пещюще ѿ стада ѿбѣгают ꙗко да/ стадо цѣло и невредно пребꙋдет тво/ими стми млтвми и ходатаиством и // (арк. 238) и застꙋпленим : · ¬ Ѡ таковых и толи/ких твоих чюных промышлениа попечений/ ѡвци тебе таковаꙗ и толико великаго/ пастыря всенастоѣйши ѿче ѿкꙋдꙋ тя/ похвалимъ како ли тя прослави кои лї/ тя словом ꙋблжим ты бо владееши всеа все/леныа хртьꙗнством възмꙋщеню волнъ грѣ/ховных ѿ вѣтров вражих ты оукротеваешї/ ты смирил еси ꙗко ꙗзена грьдаго денницею мышцею силы твоеꙗ данны/а ти ѿ

* Помилка, повинно б бути “рекгулы”, тобто “правил”. Пор.: Грамота киевского митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 209.

** Помилка переписувача, мало бути, звісно, “терпѣние”. Пор.: Там само.

*** Помилка переписувача. Мало бути “нарицающихся”. Пор.: Там само.

4* Тут помилка переписувача. Мало бути, звісно, “неискусный”. Пор.: Там само.

бга свыше твоа бо соут нбныа даро/ванье и твоа е земнаа всенастѣи/шаа блгвниа вселеннꙋю всю в конца/ еа ты блгвжеши и просвѣщаеши ко/нечным разрѣшеньем ѿ всѣхъ грихов и поне/ бо ꙋрꙋчени сꙋт ключа цртва нбнаго вѧ/зати и рѣшати ѿ самого ба ѡблас прием/ сего ради имати ѿселѣ припадаемъ и мо/лимъ члколюбие : · ¬ / Ѿ влко млтив бꙋ нам живꙋщим далече северных // (арк. 238 зв.) стран въ градѣ свѣтло росiйскы чре по/ оуставом и рѧдꙋ встоныа цркви съдръжа/щее сты семи вселескиих зборов к им же коу/пно и ѡсимы флоренътискый оухвалѧ/ющи и их на них оуставленаа стыми ѿци/ сии все дръжаще крѣпко и цѣло[*] в вѣрѣ/ стои и истинны съблюдающе дръжим/ да того ради веди м и оумолѧем млтивное/ твое милосердие ѡбычна ти нрава хо/датаиствꙋи мтивне и ѡ нас къ бгꙋ/ да спть тебе ради дша наша ꙗко блгвнiе/ем твоим и всеконечным прощеньем разрѣше/ние приимем всѣм грѣхом нших в сем нн ѣ/шнѣм вецѣ и ѡном бꙋдꙋщем а нше а ве/ликое желание е имамы к тебѣ при/ими с любовию всенастѣиши ѿче/ въмѣсто многоцѣнных даров и нше/ приношение и хотѣние исполни ꙗко/ мдры пастырь поне бо хоть на слꙋ сих/ в наша страны ꙗко настои и ннѣ го // (арк. 239) в православном римѣ имѣаи в себѣ млти/вное лѣто на ѿпꙋщение всѣм грѣхом/ на ставление длъгом на спнiе дшам нших/ на ѡсщенiе смыслом на просвѣщение/ оумомъ на избавление ѿ мѫк на ѡ/правдание жзни на паражение пакибы/тиа въ прѣнее снвъство аки непорочнi/и младенци изшешии с черева мтри своеа/ ѿ матки стыа цркви вси коупно про/свѣщаются ѡсщнье дш вси кꙋпно просвѣщаются[**] вси новопорождаются/ осщеньем дш свыше мрдiем бжiимъ/ вси кꙋпно нескверни и безгрѣшни пакы/ ꙗвлѧютсѧ и ѡправдании настоѧщаго ради/ лѣта млтива сего предана ѿ вѣка/ бмъ въ книгах ливитьскых древнего/ завѣта ѡ немже исаиа велеглно пропо/вѣда дхъ гнь на мнѣ егоже ради помаза мѧ/ блговѣстити нищим посла мѧ исцѣли/ти скрꙋшеныа срце проповѣдати плѣ // (арк. 239 зв.) ннником ѿпоущение и слѣпым прозрѣнiе/ призвати тѣло[***] гне блгѡпрiатны/ еже е настоꙗщое лѣто многомлти/вное лѣто мрдiа бжтвенаго бечисле/нно многомлти смилование исполне/ное его и мы вѣрꙋем ѿмыкнꙋти ѿсюдꙋ/ ключом нбным бгъдхновенем свыше/ н мъ пслмъ дхмъ съкрꙋшеным и срце/мъ смиреным и к томꙋ пѧтми ранамi/ хвыми ѿворити дверi мрдiа нбна/го ѿца аще кто нам сего доможет ваша/ стаа волѧ всенастѣiший ѿче вѣрꙋ/емъ бо вашей многоꙋблаженой стни ꙗко/ да сего намъ не възбраниши нъ млтив/не намъ все кꙋпно подаси изꙋчити/ намъ сего мрдiа въсхощеши паче нам/ снвъм свѣторосиискиа[4*] чре ꙗко да на сем/ знаем мрдiе твое любное аще не и/маши к намъ нѣкое блговоление/ аки мрдый ѿць сего ради молимъ тѧ // (арк. 240) много ꙗко да не возбраниши намъ сего/ прещедраго и ѡбща всѣ великаго и много/млтивнаго лѣта в немъже лежат съ/кровища бе числа ѡбылно мрдiа бжтве/наго полна подаваема тобою всѣм оубгым/ грѣшнiком вѣрою желающим ꙗко да ѡбга/тѧтсѧ пакi вси кꙋпно помiлованiе стмъ/ бꙋди же оуже ктомꙋ настѣиши ѿче нам все/млтив и щедръ ꙗкоже и сам тъ ѿць нбны мрдъ/ е ко всѣм ѡсиꙗваа слнце свое на злыа и/ благыа такожде и ѡдождеваа дождь своi/ на првдники и на грѣшники не хотѧ/и никогоже ѿ них погꙋбити нъ всѣм спти/ и в разꙋм истинны приити првники/ любѧи а грѣшники милꙋѧ и всѣх зовет/ ко спнию за ѡбѣщание бꙋдꙋщих ради своих/ благъ ꙗко щедръ млтив члколюбець та/ко бгъ ѿць възлюбил есть мира и сна/ своего не пощаде нъ за всѣх за нас предасть/ его на смрть да мы спсемсѧ им ѿ гнѣ // (арк. 240 зв.) ва и бꙋдет правда бжиа ѡ нем то как оуже кто/моу не все ли намъ всемъ с

---

[*] Літеру “ц” пізніше переправлено на “д”, так що виходить не “ціло в вірі”, а “діло в вірі”. Залишаємо тут, однак, первісний варіант, тим більше, що він і є правильним, виходячи з контексту.

[**] Це повторення словосполучення “вси купно просвищаются” та “освященьем душ” знаходимо також і в Потія: Грамота киевского митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 211.

[***] Помилка переписувача, в Потія тут “лѣто”: Там само.

[4*] Передостання літера “и” виправлена на “а”, так що виходить “свѣторосийскаа”. Залишаємо тут однак первісний варіант “свѣторосийскиа”.

ним нам пода/сть бгъ сам ѡправдай то кто є ѡсѹждаа/ нѣс бо разньства всѧ бо съгрѣшаем и лї/ шаемсѧ славы ѡправдающе тѹне того/ блгтию избавленьем є ѿ хѣ ісе єго прело/жи бгъ ѡчищение кровїю єго въ ꙗвле/ние правды єго за ѿпѹщение прежде бы/вшиих грѣхов въ ѹдръжанїа бжїи въ/ ꙗвлении правды єго въ нинѣшнее/ времѧ даровав всѧ прегрѣшенїа ѿмы/въ кровию єго распѧтие сна своего/ имже смири к себѣ весь миръ не вмени/ тем съгрѣшений их не посла бгъ сна сво/его ꙗко да сѹдить мирови но да спсть/ имъ весь мир в свѣт познаваем велїко/є млрдїе бжїе бывшее къ всѣм грѣшні/комъ и нинѣ є что є и бѹдет и пребѹдет/ да до скончанїа вѣка сїа пїсахом не ꙗко/ вѣдѹщїи вашей стни ѿ сем но ꙗко да тым // (арк. 241) млстивейши и млрднейши бѹдеши к нам/ ꙗко да ꙗвитсѧ мать бжїа и на нас спсител/наа всѣмъ члкѡмъ наче ѿ вашей насте/ившии стсти преславнаго рима прнатї/ послание боулных єпистолїи стых напї/саных к намъ вашее всестое блгвние и/ съврьшеное прощение и всекѡнечное ѿ/ всѣх грѣхов разрѣшение єго вѣрою и любо/вью чающе блжнымъ ѹпование сим по/лѹчити ѿ всенапртейшии ѿ помѧни/ слово глющее великаго ѡвцам пастырѧ/ хса к первоначалномѹ всѣх прежде пастырю/ врьвномѹ петрѹ ємѹ самъ врѹчивъ бгъ/ пасти своа ѡвца и агница повелеваѧ є/мѹ не токмо семь крать на днь члкѡм/ ѿпоущати но семьдесѧт седмерицею/ ꙗко да не ѡчаваютсѧ спсниа своего имѹще/ толико ѡбѣщание на ѡставление/ длъгом аще некако врѣмѧ на нѧ пора/гнѣваетсѧ но не до нца[*] тогда посѣ // (арк. 241 зв.) щает жезлом безаконна их и ранами непра/вды их мать же свою никогдаж не разорѧет/ ѿ них не по безаконию нашемѹ сътворил/ єси нам ни по грѣхом нашим въздалъ єси/ намъ но ꙗко по высотѣ нбнѣї ѿ землѧ/ ѹтвердил є гь мать свою на боѧщихсѧ/ єго и єлико ѿстоꙗт востоки ѿ западъ/ ѹдалил єси ѿ нас безаконий наших а ꙗкож/ ѹщерѧет и милѹет ѿць сны тако ѹще/рѧет и милоует всѣх боѧщихсѧ єго и ѹпо/вающих на мать єго ибо то самъ зна/єтъ създание наше ꙗко ѿ єдиноа прь/сти вси єсмо създани члци въдхнове/ньем бжьим ѡживлени быхом на ѡбра/зъ єго на подобие бжтвеное въсприемшї/ ѿ сѹщества єго оумъ слово и дхъ ꙗко/ да симъ разѹмѣваем прѣвышне бы/тье грьнѧго сѹщьства просвѣще/ние славы великого бга трие-дино/ прѣвѣчнобезначалнѹю силю сты // (арк. 242) а трца єю съдрьжатсѧ всѧскаѧ ма/нием дрьжавы блговоленьем єа ꙗко да/ в насъ не боудѹт бзи мнози но намъ всѣм/ кѹпно да бѹдет єдинъ бгъ ѿць всемогы/й всѧ мы оу него и єдин гь нашь іс хс имже/ всѧ и мы тѣм и єдин дхъ стъ в немже/ всѧческаѧ и мы в нѣм †...рестый†[**] бгъ єдин/ ѿ негож и мыж в нѣм иже всѧческаа[***] томоу/ слва въ вѣк тако вѣрѹем тако исповѣ/дѹем бга быти ѿца само ѿ себѣ ѿ ино/ соуща безначална сѹща и нерожена сна/ ѿ ѿца исходѧщаго прежде всѣх вѣк бга/ правого съ правого въ всѣх равно сѹще/ством и хотѣниа кромѣ рожениа дха/ же ста равнакѹпно исходѧща ѿ ѿца/ прежде тай и сна єдином дхновеньем подаем и/ изливаем на всѧкѹ плот ѡбилно гмь нашим/ іс хмъ всѣ бо єлико ѿче снвнѣ развѣ не/рѡства внемже єлико снвнѣ ѡтчве рѡства/ все єлико дхово ѿ и снѡвнѣ развѣ схѡ // (арк. 242 зв.) жение и сего ра ѿць и снъ и дхъ нерожением/ рожение исхожение всѧ єлико имать/ ѿць той имат и снъ развѣ нерожениа/ ꙗкож выше ѿ сем рехѡм всѧ єлика пакы/ имат снъ дха сѹт развѣ рожениа всѧ/ єлика сѹт дха ѿ и сновнѣ развѣ исхо/жениа поне[4*] бо дхъ не рожден нъ исходен/ ѿ ѿца и сна а тако сїи имена неро/жение и рожение и исходное имѹт въ/ трех лицех и єдино бжтво єдина сила єдино/ сѹщество єдино хоние[5*] равно себѣ въ/ всем равночестьвѹющее въ всѣх ꙗкож ко/мѹ хощет тако и творит сїа є вѣра наша/

---

[*] Помилка переписувача, пропущено початок слова. Мало бути “конца”. Пор.: Грамота киевского митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 213.

[**] Перша літера стерта і нечитабельна, другу, “р”, можна розібрати лише завдяки її нижній лінії. В Потія тут “тресвятый”: Там само. – С. 214.

[***] Початок слова досить затертий, але перші літери дещо проступають.

[4*] Слово частково стерлося. Чітко читається початкова літера “п” та кінцева “е” й винесена в буквотитло “ж”, друга літера, за ледь помітними обрисами, радше “о”.

[5*] Помилка переписувача, пропущено склад. Має бути “хотение”. Пор.: Грамота киевского митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 214.

и тако исповѣдаем стую троцю быти:/ да оуже ктому заградатсѧ оуста глю/щих на нас неправду прѣ вашим стльскым и/ всенастѣйшим лицем повѣдающе ꙗко бы/хомъ нако верили и исповѣдали стоую/ живоначалную нераздѣлимую троцю е/ нѣ иноко равѣ точию ꙗко наоучени // (арк. 243) быхом сты апль и сты бжтвеныхъ отць/ никейскаго збора изловши православну/ю сию еже есть :·– Вѣрую въ едино/го бга имѫще въ себѣ вı членков стыѧ/ съборныа аплкыа црькве мы симъ[*] †слѣ†/дующе[**] ı тако и вѣруем тако исповѣдуем[***] :·– Единому крщению быти въ оставленїе/ грѣхом а не двема :·– Ꙗко нѣцыи творѧт/ в наших странах зѣ сущи неки силою влѣку/щих от нѣшее црькви и паки вторые крщни/е на нѧ въскладающе и глюще ꙗко та/ко намъ повелеваетъ[4*] всенастѣйшїй отць папа творїти :·– расмотрї расъсуд се всенастѣйшїй от примры/й аще е сему тако лепо быти и сиа та/ко угоно творити единоа главы суще/ хс всѣ тѣло едино будеши мы вси есмы/ е тѣло и оуды имат многи в себѣ всѣ оу/ды едино тѣло мнози суще разнеством/ едино едино сут о хе тѣло и въ еди/нем дхмъ мы вси въ едино тѣло крстї/хомсѧ аще ли июдеи аще ли иеллїнї // (арк. 243 зв.) аще рива[5*] аще свобони аще ли и мы в тоб/ росийскиа сны и ве нишь великороныи/ и многыа словеньскы ꙗзык и вси едином/ пивом дхмъ напоихомсѧ ибо все тѣло/ нѣ еминъ[6*] оуд но мнози аще речет нога/ ꙗко нѣесмь рука несмь от тѣла не от се/го нѣ от тѣла и аще речет оухо ꙗко несмь/ око несмь от тѣла не от сего несмь/ от тѣла и аще бы было все тѣло око/ гдѣ слух аще всѣ слух гдѣ оухоние[7*] нинѣ/ положи бгъ оуды единаго кожо в тѣ/леси ꙗко восхоте аще ли бы быша/ вси едино оуд гдѣ тѣло нинѣ мнозї/ убо оудовѣ едино же тѣло не может/ же око рещи руце не треб ми еси или/ паки слава[8*] ногама не требъ мї еси/ нъ мнос па мнѧщиисѧ оуды тѣла/ немочнѣйши быти потребнѣй/ши быти сут иж мниме нечтнейши/ быти тѣла сими чть множай // (арк. 244) шию облагаемъ и ни благоо[9*] благообра/знии наши благообразие множаи/ше имут а благообразнии наши не тре/бе имут но бгъ раствори тѣле[10*] лиша/ющемусѧ[11*] болшую дав чть да[12*] не будет/ распра в тѣлеси нъ тоеж †…ѧ†[13*] / вси оуды аще стражет †…†[14*] оудъ то с ним/ стражють вси оуды †…е†[15*] ли славитсѧ/ един

[*] Слово дещо затерте: початкове “с” ледве вгадується, однак кінцеві дві літери “м” та “ъ” видно досить чітко.

[**] Початок слова зовсім стертий, чітко розібрати можна лише три останніх літери рядка: “слѣ”. У Потія тут “последующе”: Грамота киевского митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 215.

[***] Хоча початок слова дещо затертий, практично всі літери можна розібрати, окрім другої, “с”, яка зовсім нечитабельна, тому відновлюємо її виходячи лише зі змісту слова.

[4*] Тут над наступним словом поставлено знак, що вказує на вставку, яка й слідує внизу сторінки під її номером. Тому вписуємо фразу (починаючи від слова “всенастїйший” і до “рассуд се”) там, де її було пропущено, і куди, за задумом переписувача, її слід вставити.

[5*] Очевидно, помилка переписувача, у Потія тут “рабы”: Грамота киевского митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 215.

[6*] Помилка переписувача, у Потія тут “единъ”: Там само.

[7*] У Потія тут “уханіе”, тобто “нюх”. Пор.: Там само.

[8*] У Потія тут “глава”, що більше відповідає контексту: Там само.

[9*] Очевидно, помилка переписувача, бо двічі повторюється “благоо”.

[10*] Остання літера дещо затерта, але за обрисами це радше “е” – “тѣле”, аніж “о”, як у Потія (“тѣло”). Пор.: Грамота киевского митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 215.

[11*] Перша літера слова досить затерта, але за нечіткими обрисами вгадується як “л”.

[12*] Слово “да” досить затерте, але відчитується за загальними обрисами.

[13*] До кінця рядка текст затертий, розібрати можна лише останню літеру “я”, яку й передаємо тут. У Потія тут іде слово “пекутся”: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 215.

[14*] Слово зовсім стерте. В Потія тут “єдінъ”: Там само. – С. 216.

[15*] У рукописі місце затерто, так що з цілого слова можна розібрати лише останню літеру “е”. В Потія тут “аще”: Там само.

оуд҄ъ то с нимъ раоуютсѧ вси оуди всѣх/ ѥсмо тѣло хво оуды ѥго ѿчасти да/ почто сїа нестроєнна распрѧ и раско/лы въ єдинем тѣлѣ дѣютсѧ сбн се все/настѣйший ѿ правено аще повеле/ваем ѥмоу тако быти нестроєнию и зба/висти[*] ꙗж деютсѧ въ тѣле хво а не па/че любовь є съоу всѧкомоу съвръшенїю/ без неꙗж никто внидеть къ гоу аще мни/тсѧ и тмы блгы дѣл имѣтї в себѣ ꙗко/ и ѡны боуѧа двы иже є є числом по/требно оубо є зѣло потребно вашей все // (арк. 244 зв.) и настѣйшей ѿчьское стости ѡ сем/ помыслити добрѣ и блгоразоумно и/ бголюбно ѡ таковом дѣлї прилѣжно/ попещи ꙗко да не боудет распрѧ въ єди/номъ тѣле хвѣ противѧще[**] дроу дроу/гоу и завидѧще себѣ противленьем за/коным єдин дроугаго хоулѧще ѡ вѣре хвѣ/ невъзможна симе инако быти въ со/оузъ мира и въ любви хве развѣ аще не/ пошлет ваше всенастѣйша мнѡшблжа/а стни в наши страны двоу некоую/ нарочитоу доброразоумных моу иже до/брѣ зако съведоущих и ѡбычаа ѡбоа/ цркве оуставление и флѡрентий/скаго збора незазорно хвалѧщих ꙗко/ тогда оуставлено и оухвалено прмры/ми ѡбоа страны бы се глсом[***] єдїно да бы/ самъ соущимъ гречиноу оусточныа/ цркви греческыа всь закшнъ и оу/ста самъ хранѧщи ї всѧ оуставы єа нел // (арк. 245) цемерно съблюдающа а дроугы тако/ запаныа цркве римскый зако свой хра/нѧщи ѡбой сии да боудт стли прмры/ и оучїтелны незазорны и нелицеме/рны не словолюбови[4*] не члкоугодни/ци не мзоимець не сребролюбци ні/ златозбиратели не страшливи не/ стыдливы лиць члчкы правы ради бжїа/ но правиви и законолюбителие ми/ролюбци миротворци смиреномри/и кротци не гневливи не величави/ мдри мтиви бголюбци люба/щїи ми и любо браско[5*] пребы-ванние въ/ покою имоущем съвръшеноую ѡ вашей/ всенастейшей стни им поданое въ ми/ротворение и любовь их пакы[6*] привон/ти но тако ꙗко да кожь их своеа црк/кви ѡбычай и оуста непшроушим съ/блюдание да имоут кожо их въ своем/ достоит а тако срестение ѡграды // (арк. 245 зв.) вражы их є межи нами разорено боудет и/ боудем смирени ѡбои въ єдиноу любо хвоу/ ꙗко ѡ сим писано єсть блжни миротво/рци ꙗко ти снве бжїи нарекоутъ ꙗко/ и хс сам соущї истинный снъ бжїй зми/ритель бы межоу бгом ѿцмъ и члком/ подаваа началнѣйшим пастырем ѡбра/зом да послѣдоуют стовам[7*] ѥго сего ради дл/же єси всенастейший ѡ ѡ таковых/ веще промышлѧти и троудити/ аки началнейший пастырь ѡ ѡвцах хве/ ста да не разойдоутсѧ по горам и снедені/ боудт расхищени въ своа дворы се гле/мъ ѡ тоурце и ѡ татаре и ѡ иных про/чих погане видѧще и наше нестроенїе/ и мерноую промежоу нами нелюбовь/ многїа страны хртьꙗнскыа посеша/ и во свой зако махамето многих ѿ них/ ѡбратиша оуже бо и саме на близоу/ ѡни нне соут а а ꙗж приклюшю ѡнехъ // (арк. 246) близоу ѡ них не вѣмы бгъ єдин вѣсть на/ таковых побает вражоу имѣти коупно/ всемоу родоу хртьꙗньскомоу на враги/ крта хва и хвы вѣры а сами хртьане/ на себѣ въстающе прещение гнева ꙗро/сти дышюще разоровь и хоуление на/ противоу себе полни соуще а єдин дроу/гаго ѡ вѣрѣ оуничижающе єго непо/бает хртьꙗном творити писано бо є/ ꙗко вси првстанем соущю хвоу и тогда ко/моуждо боудет похвала ѿ ба а преже време/ни не повелено намъ є сждти ничто а/ни паки тажкого[8*] дондеже придетъ/ сый же просвѣтит тайныѧ тмы и ѧ/витъ съвѣсти срчныѧ и тогда по/хвала боудетъ комоуждо ѿ своего блго/чтиѧ ѥмоу инаковы

[*] Помилка переписувача. В Потія тут “и завісти”: Там само.

[**] Очевидно, мало б бути “противящес”. Так у Потія: Там само.

[***] Очевидно, помилка сталася через неправильне відчитання скорочення: замість “глем” – “глаголем”, переписувач зрозумів “глсм” – “гласом”. У Потія “глаголем”: Там само. – С. 216.

[4*] У Потія тут “не славолюбіви”: Там само. Так, очевидно, воно й мало б бути, виходячи з контексту.

[5*] У Потія тут “братско”: Там само. Видно, переписувач пропустив літеру.

[6*] Слово наведено іншим чорнилом та почерком.

[7*] Має бути “стопам”, як випливає з контексту. Так і в Потія: Грамота киевского митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 217.

[8*] Помилка переписувача. У Потієвому варіанті тут “а ни пакы теж винити кого”: Там само.

новозможнѡ[*] ні/комꙋ пріꙗті въ сїе похваленїе ѿ бг҃а раꙁвѣ/ аще не бꙋдет кто имети в собѣ
сего мїрнаго/ млрдїа міловаӏа и млтивнаго любленїа пре // (арк. 246 зв.) же къ бгꙋ по-
томъже ко всѣм равно чл҃ком/ ближним своим създанным по ѡбразꙋ бжїю бы/вши и по подобїю его
разꙋмѣимо ѿ стго/ писаниꙗ ꙗко сим млрдым и млтивым ми/лованьем вси ѡправдатсꙗ
блгочтіві/и въ днь сꙋдный по глꙋ гню сімъ паки/ ѡсоудатсꙗ вси немлрдїи члконена/вистници
и нелюбꙗщии бга и довлъ/но нам оуже ѿ сем боуи бесѣдовати къ вашей/ всенастѣйшей стости
да не длънїем[**] многї/ слове къ вашой всенастѣйшої пастырьскої/ блгоꙋтробно мті пакы
възвращаемсꙗ вѣдꙋ/ще ꙗк в тебѣ лежат сокровїще бжїа і его смїло/ваꙗ млрды и многы его
щедрот ꙗ сꙋт зрꙗ[***] ми/лрдыи болшїи добродѣтелї преданы самем/ гмь ꙗ сꙋть сїа алчьнаго
накормїті жа/наго[4*] напоити страннаго въвестї/ в дом нагаго ѡдѣти болнаго посѣтї/ти в
темници сѣдꙗща пришеꙗ к немꙋ/ его ꙋтѣшити сїа вся зна сꙋт мїлрдї // (арк. 247) а бжїаго
бышаго къ всѣм чл҃ком и пакї/ ѿ всѣх на то требꙋем повелевал ко всѣм/ кꙋпно и равно по-
давати всѣм неимꙋщем/ и желающим того паче вам всенастѣй/шим ѿцмъ и высоконачелшим
пасты/рем повелено е дховно проповѣдати/ всѣм требꙋющим и желающим ѿ ваших/ стнь того
нинѣ же и мы того ра же/лаем и требꙋем всих сих ѕ҃·рых[5*] млрдых до/бродѣтелных даро ѿ вашей
всенасте/ишой милрдо стости аки ѿ пасты/рꙗ млтиваго и оутѣшителꙗ дшь/ да подаси нам
ѡбилно се въ наслаже/ние в насыщение на спсние дшам ншим/ къ вечномꙋ жївотꙋ поне бо алчьнї/
еми нбнаго дарꙋ млти бжїа сего ради/ молим твое члколюбїе алчющих на кръ/ми и насыти сим
нбнымъ хлѣбом дхо/вною пищею аггльскым брашном бжтве/ных хвых слове его брашна желаем
еѵли // (арк. 247 зв.) скых не сего гывнꙋющаго[6*] нъ пребы/ющаго въ животѣ вѣчном ѡноꙗ тре/
пїзы нбныꙗ иде вси блжнии снедат/ ѡбѣт ѡнъ въ цртвии бжїи подава/а намъ всѣм настѣйшии
ѿ пло пше/ница сеа нбныа и вина елеа свое его/ ꙋмножил ти е бгъ подати да и про/чим
подаси требꙋющим того ѿ тебе/ и ѿ камени медꙋ дхвнаго насыще/ни бꙋдем всꙗко доволно
изъѡбіль/ в себѣ имꙋще сего нбна ꙗдениа на/сытивше сегѡ бжтвенаго хлѣба не/ имамы
възылкати въ вѣкы по/неже бо вкꙋсихом и оувѣдахом ꙗко/ блгъ и ѕѣло и сладокъ е гь сего
ради а/лчем и желаем его на всꙗко времꙗ да на/сыщени бꙋдем доиндеже ꙗвитсꙗ/ намъ слава гнꙗ
по глющемꙋ пррꙋкꙋ/ жадꙋщїи на напой дхвнаго пва ѿ и/сточникъ спсеных ибо ѕѣло жела //
(арк. 248) емъ на водꙋ сїю аки желает елень палї/мыа на источники водныа тако же/лаеть
дша нша источником сим спных/ воды живы ѡ неꙗ пивши не оужеда/емсꙗ[7*] ктомꙋ въ вѣки
мы оубо вѣрꙋем/ быти тебѣ всенастѣйшии ѿчь та/кого само источника спнию сего ради съ/
блгочтием вѣры притѣкаем прилѣ/жно къ источником си спным пречтым/ течениа спнаго словом
смотрꙗюще да/ с радостью почерпем ѿсꙋдꙋ нетленый/ оутешениа поток приносꙗщи жаждꙋ/ бжтвенꙋю
и с твоим всем стмъ блгве/нием всемꙋ мирꙋ пребывающꙋю ѡхла/жаа дша ѿ нежана недꙋга ꙗко
да/ в сытость напаемсꙗ[8*] вси мы ѿ ѡбил/ꙗ домꙋ твоего и потоком пищи тво/еꙗ напоиши

[*] Очевидно, має бути “невозможно”, як читаємо і в Потія: Там само.

[**] Тут у Потія “предолженіем”: Там само. – С. 218.

[***] У Потія тут слово “шестеры”: Там само. Очевидно, (один з) переписувач(ів) неправильно відчитав поєднання літери “s” на позначення числа “6”, прийнявши її та дві останні букви в закінченні опису числа за слово, а не за опис числа: “sры” (пор. таке написання цього ж числа “шестерых” трохи нижче в тексті, на наступному аркуші 247). Відтак (при наступних переписуваннях?) титло над числом зникло, “s” перетворилася на рівнозвучну їй “з”, а щоб хоч якось привести слово у відповідність до контексту, замість “зры” почали писати “зря”.

[4*] У Потія “жаждназо”: Грамота киевского митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 218.

[5*] У Потія тут прописом “шестерыхъ”: Там само.

[6*] У Потія тут “гибнущаго”: Там само.

[7*] У Потія тут “вожжаждемся”: Там само. – С. 219.

[8*] Помилка переписувача, мало бути “напаяемся”. Пор.: Там само.

ны желаемы сй нбны/ даро ибо ѿ тебе истекает всем исто/чникъ животꙋ источникъ прнѡ // (арк. 248 зв.) текꙋщиа живыа воды посреди раꙗ бже/ственою благтию бепрестани ѡкі/пащи ѿ него истекают д рѣки/ напоꙗющи всꙗкоу тварь на ѡживле/ние еулиским проповѣданьем и твоим/ всенастѣйшиим излиꙗнием блгвение че/ре д вселеньскіа патріархи ꙋтве/ржены стыа стлъпы въсточныа/ црькве ѿ нихже рѣки сіа точащаа/ благодатныа воды мы вси напоахом/сꙗ сꙋщіи зде на странѣ с вѣрою и прі/лѣжащою къ востоком имꙋщи в не/и всꙗк довол избъшиль въ всем к насы/щениа ншим дшам и къ прохлажению/ срдчным жажам на всꙗкꙋ потребоу се/бѣ черьпающе ѿ неа ею ѡмывае/мсꙗ и кршнием стым и ѡчищаемсꙗ и/ ѡсщаемсꙗ и просвѣщаемсꙗ чающе/ ѡного блжна оуповаина и просвѣ/щенна славы великаго бга і спса нше // (арк. 249) іс ха еꙗ воды еще измлада сꙋще ѡбыко/хом пити въ вса дни живота нашего и мы/ ѿци нши да до днешнꙗго дне а прочии ины/ во не ѡбыкохом вкꙋшати сꙋмнꙗще/ к ней ꙗко противна е естеством ншим/ сего ради молим тꙗ ѡ влко ѡнꙋ водꙋ первꙋ/ю пошли нам четверострꙋйны сй быстри/ ꙗко да исыщающеса ѿ неа не вжадае/мсꙗ въ вѣки взирающе на тебѣ на и/сточника жизни прнетекꙋщего преже/ всѣх сеа живыа воды възвратающи всѣхъ/ в наслажение живота ѡного вѣчнаго/ странны нас в дом гнь въведи великонадне/шии патриарше блгвеный авраамѣ/ странномлтивый пріемничe дрꙋже/ възлюбленный бжіи и ѡбо стране есмі/ пріше'ци на земли сей чюжей не имам ит*/ зде града пребывающего но лꙋчшаго чаем/ ѡного нбнаго емꙋ хитрий съдѣтель/ сам бгъ и сего ради изволихом пребыва // (арк. 249 зв.) ти в домꙋ бга нашего паче нижелі жи/ти нам сездѣ в селех грѣшничих ꙗко/ лꙋчші днь едини въ дворех его паче тыса/ща да того ради възлюбихом блголѣпи/е домꙋ е и мѣсто вселение славы его/ ꙗко да не погꙋбит съ нечтивыми дша/ нша не единого сего ꙋпросим всегда ѿ га/ и того взыскаем да живем в домꙋ гни въ/ вса живота ншего и зрим неизреченнꙋю/ красотꙋ его посѣщающа всегда црквь/ стꙋю его црквей лꙋкавнꙋющим възнена/видѣхом съвершеною ненавистью се/го ради допомози намъ ѡ ѡче всенастѣ/ишии вниіти в домъ гнь ꙗко да в нем/ ходꙗще оузрим свѣт неприкосновенныа е/ славы и гдѣ е всѣм веселꙗщимсꙗ желіще/ оу него многіа во ꙋ ѿца нбна ѡбителі/ соуть по мере даровниа комꙋждо раздѣ/лени а тобѣ сіа вса ѿ вышнꙗго бга нбна/ дарованиа ꙋрꙋчена сꙋт сего ради молим тꙗ // (арк. 250) бгатого щедродавца сего възлюбленаго/ домꙋ блголѣпіе раздѣліти в домꙋ е въ вѣ/ки аще не имами ѡдеꙗниꙗ врачна да до/йни выхом были внити се въ нбсный че/ртог нъ твоими стыми млтвами/ и блгвнием вса сиꙗ возможна боудꙋт нам/ ибо ѡснежихом въ селꙋнѣ кꙋпили сты/а троца ѡблени свыше блгтию стго/ дха чающе взыти на гороу сию стоую/ бжію в домъ нбный гороу тꙋчнюю горꙋ/ ꙋсыреноую горꙋ в нейже симъ бгъ благо/воли жити в ней до конца ибо колесні/ца бжіа тмы тем тысꙗща гобзꙋющих/ всегда пред нимъ е ꙗко да и мы ею ѿсꙋ/доу въсхищени бꙋдем въ многочислено/е число избраных придꙗща сквозѣ мѣста/ крово дивно до домꙋ бжиа в гласѣ радо/ваниа и исповеданіе шꙋма празноу/юща иде есть гласа бепрестани велико/ дарованиꙗ в селех праведнікъ простри // (арк. 250 зв.) и ма** рꙋкꙋ твою деснꙋю млтвы стра/нолюбче и сподоби нас достойных внііті/ в дом сей гнь сам ѿтворꙗа нам двери нбна/го црствиа ключарю нбный въвъдꙗ/ нас страннолюбно странных пріше'лце/въ ѿ далеких странъ вѣрою к тебѣ прі/шеших ꙗко внидемъ радостно в дом бжі/й нбный въ град цреꙗ великого въ грън/ий ерлм и оузрим славоу га нашего:/ покланимсꙗ на пртле седꙗщемоу ве/ликомꙋ бгꙋ вышнемоу црю и агнь/цеви вземлющаго грехи всего міра и/ тако съ гласмь*** всегда боудем с нимъ црь/ствоующимоу

* Слово дуже важко розібрати. У Потія тут "не имамы": Там само. – С. 220. Це відповідає контексту, але в нашому рукопису друга літера в слові явно не "м". Можливо, в буквотитлі була ще якась літера, але окрім рівно ж винесеної "м" у кінці слова розібрати більше нічого неможливо.

** Очевидно, описка переписувача. В Потія тут "к намъ": Там само. – С. 221.

*** Помилка переписувача. У Потія тут, цілком логічно, "Господемъ": Там само. Очевидно, переписувач неправильно відчитав скорочення "гсдмъ".

в домꙋ є҆го въ вѣки/ споспешеплововуемыми[*] твоими млтва/ми ѿ на к гоу нагы на прищдѣни ꙗко/ нази єсми понеже вы въ ха кртихомсѧ/ сего ра и въ ха ѿблехомсѧ но ꙗко ѿде/жю первꙋю ѿколяхомсѧ многыми/ грехи и ѿбнажени быхом на времѧ // (арк. 251) ѿ враговъ сего ра молим тѧ оумлрди/сѧ паки на намї ѿче сты и прищдѣ/и на ѿдежею спеасениѧ[**] и розою[***] блвна/ прощениѧ ѿбле на ꙗко да наготꙋ на/шоу си паки покрыеши своим всестымъ/ ѿческим млрдїем и тако съгрѣеши дша и/ша теплотою стго ха помрызаема/го лютѣ донде е пристигнѣт ѿ лютей/ший ле скрыготаниѧ зꙋбна нико/га растаемы велик мразны люты/ тартагъ[4*] ѿ него да избавыт ны гъ тво/ими стми млтвами млтвый пасты/рю поне бо въ крови крылоу твоею на/дѣемсѧ да покрыеши ны на мѣсте/ ѿзлобления ѿ лїца вражия и ѿ лица/ всѣх ненавидящих на ꙗк да ꙋзревши на/ ѿблїчены въ ѿдежоу ѿмыщениѧ вратнї/ци адови ꙋстрашїша вїдяще на хвы/ въинъшорꙋжих[5*] всѧ ѿрꙋжиа бжиа мо/гоущим намъ мꙋже[6*] ктомꙋ стати про // (арк. 251 зв.) тивоу всїм козне[м] дыаволыскым и могꙋще[7*]/ на собѣ браня вѣры стыя хвы цркви щи/тящих с кртмъ стго животворяще/ крта имѣ възможет всѧ силы непри/ꙗзны ражеженыѧ на ꙋгасїти за/ блгвнием твоим стмъ и шлем нбсный/ на глава наших въсприемшї и ктомꙋ/ єще ме дхвный ѿбоюдоу ѿстръ вь ра/ках[8*] наших имоуще є єсть глъ бжїй ѿ/строе копїе ісво имѧ донде прїидет/ именем лютаго казач[9*] того въздꙋшна/ темныѧ властї и всѣх дхвъ поднебных/ злобленачалников а тако невъзбрано/ престанїим лицю хвоу хваляще и блгря/ще всемоущаѧ бга и тебѣ в млрдїи млтва/го ѿца ꙗко прїидохом сквозе водоу не/постоѧнoую дша наша ꙗко пти[10*] и/збавимсѧ ѿ сѣти ловящих сїть сокрꙋ/шисѧ и мы избавлени быхом именем/ гнимъ и по-кровомъ ѿдеꙗниѧ твоих // (арк. 252) стых млтвъ прещдѣвъших нашю на/готоу и преставивши на непорочных/ и неизмерзаемых мразом дхвным прбно/мꙋ сълъньцю хоу твоим помилование/ всенастѣвйший ѿ пречтный болящих/ на посети исцели многыми недоуга/ми ѿтягчены и болѣзньми ранолїчны/ми[11*] тяжкими хрѣхы стягноутых/ и въпиших[12*] к тебѣ из глꙋбины дша ѿ вра/чю дшам потщися ꙋмлрдївшися на ны помо/зї намъ и ꙗко гибаем греховных недꙋговъ/ люте тебѣ бо такова прмдраго вра/ча ведꙋще могꙋща исцелити и спсти/ всяк недоугъ грѣховны и всякꙋ ꙗзювлю[13*]/ к тебѣ прибегаем вѣрою ѿного сотника/ центоуриꙗ именемь смирением прї/дающа[14*] любовию просяще не смеюще тѧ/ помышлением двигноути толїкаго/ таковаго ꙋчтетелѧ[15*] и врача да к нам при/идеши несмо бо того дсонии да ни под кро // (арк. 252 зв.) въ ѿ предѣл

[*] Слово було виправлене. Очевидно, малося на увазі “споспешествуемими”, що теж підходить до контексту, хоча в Потія тут “поспешествующыми”: Там само.

[**] Очевидно, помилка переписувача, має бути “спасения”.

[***] Явна помилка, має бути “ризою”, як у Потія: Грамота киевского митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 222.

[4*] Має бути, звісно, “тартар”. Пор.: Там само.

[5*] У Потія тут “въоруженных”: Там само.

[6*] Літера “м” на початку слова, очевидно, є похибкою переписувача. В Потія тут просто “уже”: Там само.

[7*] Слово випадає з контексту. Видно, переписувач неправильно відчитав з оригіналу. В Потія тут, цілком відповідно до контексту, “имущи”: Там само.

[8*] Тут, звісно, мало бути не “вь раках”, а “въ рукахъ”. Пор.: Там само.

[9*] У кінці слова чомусь з’являється ще винесена літера “ч”, яка читається цілком чітко. Очевидно, одна з хиб переписувача, однак передаємо її згідно з оригіналом.

[10*] Має бути “птица”, пор.: Грамота киевского митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 222.

[11*] Помилка переписувача, має бути “различными”. Пор.: Там само. – С. 223.

[12*] Тут, очевидно, просто автоматична помарка, пропущено літеру “ю” – “вопыющих”. Пор.: Там само.

[13*] Повинно бути “язву”. Пор.: Там само.

[14*] У Потія тут “припадающа”, що, очевидно, і є правильним варіантом: Там само.

[15*] Має бути “учителя”. Пор.: Там само.

нѣкых домовъ страны[*] на/ша внидеши а то ни ѿнꙋд възмоно некто[**]/ намъ нъ и всѣм странам но токмо рци ѿ нас/ слово к гꙋ тогда исцелают дша наша и тако/ спни бꙋдем ѿ всѣх болѣзни наших и немо/щей наших или ѿное мл҃твнѣйшое нашши[***]/ любовию слово изърцы к намь гл҃а ѿпꙋ/щають вам грехи ваши и по вере вашю ꙗкож/ и хощет бꙋди вамь ѿ гс҃а мл҃ть здравие и спсни/е въ всѣм всі бо свѣмы се ꙗко сам много/мл҃твъ бъ великый врачь дш҃ам і тѣломъ/ слово се реклъ е самъ гл҃а ꙗко не требꙋ/ет здраві врача но болѧщіи въ грѣсех того/ повелевают намъ ищіте рече і ѿбрѧщете/ просіте дасть вамь и сего ради помѧні сіѧ/ ѿ всейнастейші мл҃тівы ѿч҃е како сам/ бъ слезы манасіины и невитѧнъ покаѧ/ніе и двдво ѿкрꙋшеніе и езекоіновъ зыдханіе[4*] мрьинъ маг-далынинъ плачь пе/тровы слезы хананеинъ коураинкы же // (арк. 253) нѣ вѣрноую мл҃твоу разбойничеческое испове/дание павлово ѿбращеніе иных бечісле/но многых въ грѣсех лютых недоуз лежащих/ всѣх сих мл҃тівнѣ въсприемъ и въскорѣ всѧ/ помілова спсе такоже и ты всенастѣйшій/ ѿч҃е пріими нн҃ѣ наша мл҃твы и подаж/ намъ здравие болѧщим ѿ немъже тѧ мо/лимъ хс҃е снъ бж҃ій сн҃а вдовичнина и дще/ри ароню ꙋмршаа ꙗко бъ †ѿживи†[5*] есть ты/ ꙗко добрый врачь ѿ него на-вчены нн҃ѣ нас/ възведи ѿ гревъ[6*] смертных болѧщих ѿжи/ви исцели ты бо еси поут и животъ хртн/ꙗньскым дш҃амъ не токмо бо бъ сам сиѧ/ творѧ нъ тавифоу тобѣ равносъпртлны/мъ петром въскресівы и енею павлом исце/лівы и евтіхиѧ юношю ѿжівъ падша/го с высоты ѿ трікровника долꙋ ты/ нн҃ѣ тобою болѧщих нас ꙋздравіть и оу/мрших грѣхмі ѿжівіт послꙋшавъ тебѣ/ своего црквнаго всенапременьшаго мо // (арк. 253 зв.) лебніка вси бо свѣмы ꙗко оумреті ны/ е бгоу тако изволівшомꙋ но на мало/ се времѧ мл҃тівнѣ в нас бъ да пожеть/ еще въ блго да ѿклеветают нас гордіи/ и дондеже не пріспеет вечерниі час смртны/ нас неготовыи сꙋща и сего ради

просемъ/ здравие пособоствоуй и помагай наше/моу сиротствоу всѣм всенастейшій ѿч҃е/ и мл҃твный пастырю и врачю ты бо/ вѣси времѧ и час егда ꙋмолити всемлтва/го бга да подасть нам здравие и тобо/ю прощение ѿ всѧкого греха и свое много/е млрное смилование на спасение на/шим дш҃ам ѿч҃е мл҃твный врачю твоѧ/ преславнаа чюдеса да и нас достігнꙋт/ нн҃ѣ вѣсі прожени недоугы погꙋби/ немощи ꙋздраві раны исцелі болѣзь/ни ꙋврачюй ѿ всѧкыѧ ꙗзы спси ны пе/чал нашю преложі на радость и всѣм тѧжкым/ недꙋгом бедамже и печалем и скръбемъ // (арк. 254) за-прети страшным и велікым именемь/ гн҃мь ꙗко да ктомꙋ жже ѿселі ни и/ коснꙋти нас дрьзнꙋт дондеже есмь въ жі/вотѣ нашим по еуалскомꙋ но мы вѣрꙋ/юще гласоу ѿ твоеꙗ стости ищемы мі/лості ꙗкож и выше пісахом[7*] просіте бо рече / дасть вамъ аще не за прошніе[8*] но/ за достоуженіе чаем приаті акі ѿна вдо/віца ѿ сꙋдиі тако и мы престоаще нн҃ѣ/ вѣрою тебѣ молим и ищемь ѿ тебѣ/ ѿвѣтъ мл҃тваго да рече к нам ѿно/ слово гл҃щее въстанте хотите се ѿзра/віете ꙗко ꙋже ѿ вас ѿбѣже всѧка/ болѣзнь и печал и въздыханіе и ѿгнатъ/ гь всѧ слезы ѿ ліца ваше и блгвніе гн҃е/ ктомꙋ на вас ѿ нн҃ѣ и до века и въ кы вѣ/ком живот вѣчный даровал е вам бъ въ/ темнице телѣсь нашіхъ дша седа/щаѧ и в темных сені смрьтныѧ/ міра се дръжімыѧ пріиде мекча[9*]

---

[*] Мало бути "страны". Пор.: Там само.

[**] У Потія "не токмо", що є логічнішим: Там само.

[***] Винесену літеру важко відчитати. Швидше за все це "ш", відтак виходить "наши", як ми й передали. У Потія цієї вставки немає, пор.: Там само.

[4*] Очевидно, вкраплення живої мови переписувача. В Потія тут "воздыханіе": Там само.

[5*] Буквотитло над останньою літерою слова нечитабельне, тому, не маючи змоги однозначно його ідентифікувати, опускаємо.

[6*] Тут має бути "греховъ". Пор.: Грамота киевского митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 224.

[7*] Має бути, звісно, "писахом". Пор.: Там само.

[8*] Тут, очевидно, пропущено літеру "е" – "прошеные".

[9*] Літери читаються цілком чітко, написано, поза всяким сумнівом, слово "мекча", але воно не дає жодного сенсу. В Потія тут "къ намъ": Грамота киевского митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 225.

дхмъ // (арк. 254 зв.) посетї и в пелї[*] нашея ѡкованы ні/щетою и железѡм дхвно ѹтешї ибо/ сам гь ꙗко вещает велїкы петръ дхмъ/ сешедъ а не плотїю и сѹщїмъ в темнї/ проповеда преставльшимса иногда/ егда ѡжїдает бжїе долготрьпенїе/ въ дни и ноевы егда соу прїимѹт по члвкѹ плотїю но жївоут же по бзе дхомъ тай/на е велїка мы же своя словеса и къ/ тебѣ всенастейшї ѿче да послѣ/шї к амъ нѣкая ѹтѣшїтелная сло/веса ѿ книгъ сты бжтвна пїсанїя сї/мї ѹтѣшаꙗ на гла иже въ ѹза изыдет/ иже въ тмѣ ѿкрыетеса и не просто та/ко ино просвѣтїтеса ꙗко лїца ваша/ ѹже ктомѹ не постыдатса сїю нам бла/говестѹют радость въ темни седящым/ да пакы приидем на первое бжтвныя/ чти еяже ѹмалени быхом нїчїм ѿ аглъ/ а словою и чтью ѹже вѣчаны бывшї сї // (арк. 255) ꙗ вся погоухом[**] преступлениа ради прадѿцмъ/ нашим адамом и сего ради изгнани быхом въ/ тлю сени сея смертныя въ мѣсто/ ѿзлобление въ доле плачевнѣ на мѣ/сте идѣже положени есме нинѣ ѿсѹ/женою ѿблечени смертною кожею ꙗ/же есть темницы горко душам нашим/ въ ней вси слежимъ изгнании сыве его/ въ вины[***] алчющеи плачющеи и сле/зами са ѿбливающе из глѹбины душа/ тако въздыхающе къ милосрдмѹ бгоу/ крїчащи ги[4*] изведи ис темнїцы сея/ душа наша исповедати именї тво/емоу стмѹ ѿжїдают бо сего праведнїцы/ донде въздаси нам не по грехом нашим ане/ по безаконїем но мати твоей батой/ а ты всемлтвый ѿче помозї се на/мъ твоимї стымї млтвамї ѿ на/ боуди к гоу милосрды ходатай межоу бгмъ/ и намы члвкї ѹмираꙗ мїръ ѹкроте // (арк. 255 зв.) вага вражоу ꙗко да показала показнит/ на гь смерти же не предасть на до ко/ньца помани велїкаго чютворца/ николае еще въ тии[5*] сы како в темнї/цы трї моужи избавїлъ ѿ смерти не/ токмо се времена но ѿнога вѣчныя/ ѹмолївъ им га спсениа и животь вѣчны/ и многымъ инымъ въ печалех и въ бѣ/дах сѹщїм ѹтѣшїтелный ѿць бысть/ его преславнаа чюдеса и в нашей стра/нѣ нинѣ ѿбилно дѣютса на многых/ местех въ стых цркваx наших рѹскых/ подаваа всѣм исцеления и здравїе ко/мѹжьдо на потребоу его слепымъ про/зрение хромымъ хожение болящїм здравїе недоужным исцеленїе и ра/слабленым исправленїе паражелїм[6*] за/бытымъ нонечное[7*] прощение мертвы/мъ въскрение и всѣм кѹпно радость/ и веселие некьто[8*] сия телесное но // (арк. 256) дхвное спсение се нам млтвый ѿць/ всегда дарѹеть не срамьляетса намї/ анї црквей наших гнѹшаетса в них пребы/ватї : · ¬ Еще и роуськыя соут ѹстав/ греческыя дръжаще ибо инъ гречинъ/ бѣ родомъ и сего ради знает свое и своемѹ/ познают его своꙗ сего ради настѣйший/ ѿче млтвъ и ты боуди намъ помощнїк/ въ скорбех ѹвѣтли буди намъ ꙗко к то/бѣ прїбегаем на четвероносной коле/сницы бжїей носящїса не ѿвратї/ рабъ свой тощь тобѣ бо вѣрѹемъ/ велїкаго помощнїка имѣтї хода/тая изрядна ѿ на къ гоу : · ¬ Ꙗко да/ избавиши на ѿ мы[9*] и ѿ сени сея смерть/ныя и направїшь ногы на пѹт смї/ренъ възводя на пакы въ чюный его/ свѣт немрцающїй и въ незахѿимы но/ приносїающїй ѿблїстаемы неизре/ченною красотою и просвещенїемъ // (арк. 256 зв.) славы бжественнаго наслажденїя идѣ/же всї праведнии веселятса ѿ века ра/дованием вѣчнымъ ꙗко избавьленї/е и блгвнїе гне на них и веселїе вѣчное/ на главою их хвала и радованїе и веселїе/ постїгло их ꙗко ктомѹ жже не ѹмреть/ и смерть имъ не ѹдолѣет ѿбѣже бо ѿ/ них всяка печаль и въздыхатї идѣже/ всї праведнїцы почївают въ аврама и/саака и ꙗкова на лонѣ ихже ѿко не вї/де ни оухо не слыша ни на срце члвкѹ/

[*] Має бути "печали". Пор.: Там само.

[**] Переписувач пропустив один склад, має бути "погубихом". Пор.: Там само.

[***] Очевидно, було неправильно відчитано вихідний текст. Замість "его въ вины" має бути "еввины", як є в списку Потія: Там само.

[4*] Має бути "гй" – "Господи", але переписувач не поставив звичного для такого скорочення титла, тож подаємо, як і в тексті, просто "ги". У Потія також "Господи": Там само.

[5*] Пропущено перші дві літери, мало бути "житии". Пор.: Там само.

[6*] Очевидно, механічна помилка переписувача. Мало б бути "параліжем". Пор.: Там само. – С. 226.

[7*] Мало б бути "конечное". Пор.: Там само.

[8*] Мало б бути "не токмо". Пор.: Там само.

[9*] Пропущено літеру "т", мало бути "от тмы". Пор.: Там само.

не взыде ıаже бъ ўготовал любащым/ его сегоже да боуди намъ полўчіти/ благтью чл҃вколюбіемъ гда наше/го іс ха твоим всѣм стымъ блвні/емъ и мливами ѿ нн҃ѣ и до века/ въ неицетены превѣчныа вѣ/кы аминь : · – Въ всѣх сі шесте́ры/ млрдны добродѣтелны блвны/ дх҃вны даровъ велікі щедрый пода // (арк. 257) вца и млтивый дарователь ѿче всечть/ный и всенастѣйшій сіксете[*] четверобл/жный и тезоименый ѡным преже тебѣ/ бывші трем самъ четвертое число сего/ имени на ѡбѣ[**] нн҃ѣ ѡбрā носа четверо/носіла[***] херовимскаа колесніца бжіа ю/же езекиль видѣ на ней ношаашеса/ и ѡпочивае́ть всегда дхъ бжій : · ты/ бо кии всенастѣйший млтвый ѿче всѣх/ сих црквны дхвны даръвъ раздаıатель аль/чющи́х пітатель жажоущих напоıате/ль странны всѣм всак въ всем бываа да/ вса ўтешіші да всѣх помілўеші ма да/ ўщедріши да всѣх ѡбдаріши сі дхны/ даıаний нбнаго дарований ıако писані/е глть : · – Блжнъ еси па даıаті не прі/имати того рди свойствено е се вашей/ всенастѣйшо стості вса сіа дхвнаа/ подаıаті а намь акы ѿ ѿца ўтешіте/лнаго млтвне ўсердіем любовным при // (арк. 257 зв.) имати понеже ўбо нищі есмі дхѡм/ ıако да нше црствие нбное боудеть и/ сегѡ съ всакою кротостію[4*] ищем да на/слѣдимъ землю ѿноую блгўю плачюще/са к ней да томў ўтешни бўдем алъ/чющеи и жаждўщеи правды бжіа ıако да/ еа насытімса млтію млті ищем за/ помиловани бўмъ вѣрўющи чтымъ/ срцмь бга відѣті сего рди пішет ѿ мі/ре и ѿ любві всенастѣйшіи епістолии/ ıако да снве бжіи наречемса не терпа/ некое ѿсті[5*] изгнание правды раді бжіа/ да цртвие нбное полўчім и тако все/ стоащи на сих ѿ мртвых[6*] стых бжных/ степеней чаем полўчіти ѡсмаго вѣка/ бўдўщаго блжное ўпованіе въспо/мнающа в себѣ всегда ѡны гла блжны/и блюще[7*] и ркўть вамъ всак золъ/ глъ на вы лъжющеи имени моего/ радуйтеса и веселитеса ıако мзда ва // (арк. 258) ша много е на небесѣх сіа вса дховнаа/ словеса пішем кь вашей ко всеинапрестѣ/йши стости ведўще добрѣ ıако вса/ прмрості разўма глўбокых филосо҆ь/ских ўчнии и стаıа сщнаа бжтвнаа/ писаниа бгодхновены бгословесных/ книгъ вса сіа вашой и велікоразўмно/и всенастѣйший прмдрості ıавѣ бго/разўмно бўть и в сих всегда пребывающе/ оумомъ твоим ıаснозрительным и ѡстро/ўмным разўмом зріши неизрѣчнаа и/хже ўмълъчит ўмъ члвчь постігнўті не/ может ибо еси црьское сщніе ıазыкъ/ стъ стльство блжное камень жівы/и ѿ бга избранъ честенъ на немже каме/ни ѡсновамъ е хрісто црквь свою ейже/ врата адова нікогда ѡдолѣті не мгўт/ того рди ѡдеıаніе твое червленое ѿ ві/нограда висорьска проѡбразўет ıавѣ црь/скўю багрaницю ѿмщение побѣдў хва // (арк. 258 зв.) пьлененна ѡбразъ витажны на себѣ/ носай трічасными корўнами вѣнчанъ на/ главѣ твоей всестой ѡкрўженый/ црьскоую діадимою престго дха про/ѡбразўющі трисъстав-ныи чіны/ ѡных нбсных ўмовъ ѡгражаемых ıасно/сіıательным бжтвеным свѣтом всакы/а твоıа всенапросвѣтейшаа ѡкраше/ніа стльства твоего изрднаго ѿ/ нбсъ съвыше исткання сўт въ чинъ/ и ѡбразъ въ себѣ нбсъный носа сера/фімъскым ліцеблістаıаса и пламено/видным ѡгнем дха стго всѣх ўчениемъ/ твоим стмъ всѣх ўмакиваа дша аки/ воскъ ıако примўт въѿбраженіе печа/ті и напісаніе црское параклітова/ дарў ўтешітелнаго дха имўщи име/на написана нбсѣх въ книгах живота/ ѿ всѣнапрестѣйший великомно/гопрмдрый стоблжненый ѿче нам нн҃ѣ // (арк. 259) кое ўтѣшение млсрдіа щедрот подай/ и нелѣностне к намъ боуди ѿпісати на/ сии словеса ıако да и мы видащи тво/а всенастѣйшаа некаа сладкаıа и ўтѣ/шителнаа словеса к нам писанаа/ кўпно вси възрадуемса и възвеселимса/ дшамі полоучивши желание своего хо/тѣниа в блгти

---

[*] У Потія тут “Сіксте”: Там само. – С. 227.

[**] Має бути “собѣ”. Пор.: Там само.

[***] Ще одна помилка переписувача. Повинно бути “четвероносная”. Пор.: Там само.

[4*] У манускрипті первісно була літера “є”, яка переправлена тим же чорнилом і почерком на “ю”, оскільки переписувач, очевидно, помітив помилку.

[5*] Помилка переписувача, в Потія тут “отчасти”: Грамота киевского митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 227.

[6*] Помилка переписувача. Мало б бути не “от мртвых”, а “осмерых”. Пор.: Там само.

[7*] Помилка переписувача. В Потія на цьому місці “глаголюще”: Там само.

сей духвной ѡба/что оудивляемся сему веліко ѕело мно/го томоу чюдимся ꙗко преже сего малу/ времени миноувшу послаша к вашей/ ко всейнастѣйшой стости ѿ наших/ странъ нашии стии ѿцы чтнии/ ѡсщнии епкпи та пренаяснѣйша/ꙗ великославная княжта и вельможні/и и многочтнии блгрнии панове и всі/ блгочтийвии нарочитии мужие напі/сание нѣкое блгопотребное вашимъ/ легкатосом антонием именем моужем чтным/ и достойнымъ въ стости его ва // (арк. 259 зв.) ша всенапрестѣйшаꙗ стость по/сласте к великомоу кнзю московьскому/ дщерь црву въ бракъ ему съчтавши/ и сию ему ѿ себѣ чтно пославши и по/давши акы млтвый законолюбны/ ѿць но не вѣмы что[*] в томъ е доне/сены ли будут таꙗ писаниꙗ наша пре/ ваше сьвѣтльское всенапрестѣй/шие лице или ни да того ради мно ѿпеча/лихомся на времꙗ се помышляюще/ в собѣ егда како неприꙗтна будут пи/саниꙗ наша пре вашею сщнноносною/ стнею или узгорьжена наша уерна/ чтаꙗ любо юже исклонихом ѿ чта срца/ к вашей къ всейнастейшой стости нѣ/кое утѣшителное писание відѣті/ вашего стльска блгдиꙗ же к нам зꙗві/ намъ се всенастѣйший ѿче коеꙗ ради/ вины бы се таковаго замедлѣниꙗ/ дѣло ꙗк не полуچитъ нам желаема // (арк. 260) хотѣниꙗ ѿ вашей всенапрестѣйшое/ стости вѣруем бо мы ваше великопрмрсти/ ꙗко ни едно ѿ сих вашей нерадение нѣкое/ на сім прознано[**] будет в нас но вся[***] нам сиꙗ лю/бно ѿпишеши акы млтвы бъ и ѿць/ наше смирение и мирное желание въ всем/ налниши[4*] а не ѿпечалиши наших срць/ уже ктому болѣе ибо мры еси учтль/ и всеразумны сты ѡць вѣсі како пре/мростию своею пакы ѡскрьвленых[5*] у/тѣшити и печал нашю на радость пре/ложити ꙗко да пакы коупно вси въ/зраоуемся и възвеселимся ѡ утешени/и твоем и ни единого сумьнениꙗ въ собѣ/стех[6*] наших в сем не постражемъ к ва/шой къ всѣнастѣйшой великомлтвно/й стости ѡ ѿче пречтны но ѡ сем ѡ всем/ слав убже бди въ вышних бу ꙗко на землі миръ и блгвние на члвком тобою даро/ва показуе въ члвцех блгволеніе свое // (арк. 260 зв.) ꙗ блгоити ꙗко да вси спсутся и по/знают его соущаго истина ба давшаго/ тобѣ тайноую власть въ члвцех преи/вная и великаꙗ творят сего ради мы ѿ/ толиких и тако великых твоих нбных да/рех хвалим тꙗ хвалімомоу ѿ всех члвкъ/ блглви мꙗ[7*] блгвнаго ѿ вышнꙗ ба кла/няемти поклонꙗемомоу ѿ всего збора хртьаньска славословім тꙗ розными сло/весы бжественымі ублажающе тꙗ/ блгдрим тꙗ веліскыꙗ ради славы твоеꙗ ю/ имаші съвыше ѿ бга веліку црю и аръ/хіерѣю мелхіседече нбный сты ѿче/ дхвных дарвъ вседръжітелю сна еинно/роднаго га ис ха едінонравный емоу слу/жителю сты стго дха всестаа дше/ ѿпоущаяй грехы всему міру поми/лоуй нас просꙗщаай[8*] грехі всемоу ми/ру приимі млтвы наша седяй ѡ десну/ю престола славы велічествію въ це // (арк. 261) рькви стѣй аки на нбсех пакы глмь по/мілуй нас и млтвъ боуи намъ ꙗко ты е/дінъ гь началны ѿць всепресьвꙗтѣ/йшии и мноблжный сікте[9*] славою и че/стию ѿ ба ѡца многопочтенъ сы па/че всех земныродних снвъ члвческых сего ради/ хваліmъ и

[*] Літера "с", яку переписувач поставив у буквотитлі, є зайвою, має бути просто "что", як у Потія: Там само. – С. 229. Та оскільки вона стоїть у рукописі, передаємо її і в нашому тексті.

[**] Літера "р" виведена дещо нижче рядка, але відноситься однозначно до цього слова. В Потія тут "познано": Там само.

[***] У Потія тут просто "вся": Там само. Тут, очевидно, це скорочення від "всяческая".

[4*] Помилка переписувача. Очевидно, мало бути "наполниши". У Потія на цьому місці "наполнити": Там само.

[5*] У Потія тут "оскорбленныхъ": Там само.

[6*] У Потія тут "совестныхъ", а у вихідному для цього списку тексті, швидше за все, було "совѣстех", яке тут, вочевидь, помилково, написане як "собѣстех".

[7*] Помилка переписувача. В Потія тут "благословим тя": Грамота киевского митрополита Мисаила к папе Сиксту IV...

[8*] Помилка переписувача. В Потія, очевидно, правильно, "прощаяй": Там само. – С. 230.

[9*] Переписувач пропустив літеру "с" – не "Сікте", а "Сіксте". Пор.: Там само.

блгвимъ ймѧ твое в вѣкы/ хвалѧще блгодарѧще велїкого бга ѡ не/йсъказаннѣ[*] ймїже тѧ оублѧжилъ самъ/ велїкы мдрый зижитель єдїнъ блжны/ силный црь црьствоующїх й гь гспоствоу/ющїх єдинъ ймеа бесмертиѧ жївы въ пре/стоупнемъ свѣте трисвѣтлаго/ бжтва блистаемаго сиѧниѧ главы/ своеѧ всегда въ прмдрости єдинодиносоу/щныѧ[**] й живоначалныѧ й неразделїмы/ѧ трцѧ ѡ ѡтноу никогда никимь недо/ведомыѧ ни соудобь ктомоу нидомы/сленыѧ а токмо ѿ ѡныхъ силъ нбныхъ оу/мов въ нихже й ты самъ всенасвѣтейшы // (арк. 261 зв.) й серафиме жївеши †...†[***] йх/ по мерѣ про†...†[4*] †да/ва†[5*] †...†[6*] в нихже ѡ†...†[7*] непрестанъ спе/ваемьи й славїмы й хва-лимы[8*] єсть бгъ ѿ всѣхъ/ земнородныхъ родовъ величаемый й ѿ/ всѧкого дыханиѧ дивний оудивлѧемы/ въспеваемы й славимый ꙗко тобѣ єсть єдї/наго превѣчнаѧ слава й чтное велїчїе/ ѡбласть же й держава ꙗже єще преже/ всѣхъ вѣкъ бѣ й нинѣ єсть й єще боудеть въ беско/нечное й неисчетныѧ превѣчныѧ вѣ/кы аминь : · боуди же ктомоу блгвние/ на нас тобою всенасьвѧтѣйший ѡтче/ всегда й нинѣ[9*] й прно й векы вѣком амї/нь ꙗко ꙗви намъ сїю мтрь свою й/ спснние твое дай же намъ ѿ нинѣ й до/ века пакы трикратыи аминь : ·/ чтъ стѣй троицы ꙗко всѣм славїть/ триедино превѣчный бгъ : · ¬

Смоленський державний музей-заповідник. – Збірник СОКМ 9907. – Арк. 224 зв.– 261 зв. Копія (копії збірника для дослідження та дозвіл на публікацію було надано Смоленським державним музеєм-заповідником).

о. Назар Заторський (Фрібур). **"Послання Мисаїла" за Смоленським списком.**
У статті розглянуто долю тексту, видання якого митрополитом Іпатієм Потієм у 1605 р. поклало початок у тому числі й українській археографії – "Послання Мисаїла папі Сиксту IV", укладеного в 1476 р. Підозрам, що це підробка унійної сторони, які були висловлені відразу після публікації та витали над посланням понад триста років, поклало край віднайдення у 1970-х – 1980-х рр. двох списків першої половини XVI ст. Дана публікація присвячена старшому та повнішому з них, який знаходиться у збірнику СОКМ 9907 Смоленського державного музею-заповідника. Окрім дипломатично-критичного відтворення тексту грамоти, автор аналізує деякі характерні для цього списку лінгвістичні особливості, виявляючи багато ознак другого південнослов'янського впливу, якими рясніє даний список у порівнянні з текстом послання, виданим у 1605 р. Також Смоленський список, у порівнянні з виданням Потія та Синодальним списком, вирізняється численними вкрапленнями народної мови, найцікавіші з яких також наведено у вступній статті.

Ключові слова: "Послання Мисаїла", Смоленський список, збірник СОКМ 9907, Іпатій Потій, другий південнослов'янський вплив.

---

[*] Тут пропущено цілий зворот. Очевидно, переписувач перескочив на рядок нижче, тому в тексті бракує відповідних слів. Пор.: Там само.

[**] Помилка переписувача. Має бути "єдиносущныя". Пор.: Там само.

[***] Текст грамоти на цьому місці дуже зіпсутий, оскільки літери частково затерті, а частково відчитання унеможливлює червона цинобра, яка перебилася на цю сторінку із сусідньої. Розібрати можна лише "их" у кінці рядка.

[4*] Та сама проблема, що і в попередньому рядку. В Потія тут "просвѣщеніе": Грамота киевского митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 230.

[5*] Це єдине, що можна відчитати з цього слова. В Потія тут "подавается": Там само.

[6*] На цьому місці рукопис понищено, неможливо нічого відчитати.

[7*] Тут в рукописі знову брак, який не дозволяє відчитати текст. В Потія тут "онъ": Грамота киевского митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 230.

[8*] Перші три літери читаються чітко, решта вгадуються за слабкими обрисами. В Потія тут "хвалімый": Там само.

[9*] Очевидно, помилка переписувача, літера "г" в буквотитлі зайва.

о. Назар Заторский (Фрибур). **“Послание Мисаила” согласно Смоленскому списку.**

В данной статье рассматривается судьба текста, издание которого митрополитом Ипатием Потием в 1605 г. положило начало в том числе и украинской археографии – это “Послание Мисаила папе Сиксту IV”, которое датировано 1476 г. Подозрения, что грамота является подделкой униатской стороны, высказанные сразу же после публикации и висевшие над ней более трёхсот лет, развеяло открытие в 1970-х – 1980-х гг. двух списков первой половины XVI в. Данная публикация посвящена старшему и более полному из них, который находится в сборнике СОКМ 9907 Смоленского государственного музея-заповедника. Кроме дипломатично-критичной передачи текста грамоты, автор анализирует некоторые характерные для этого списка лигвистические особенности, выявляя множество признаков второго южнославянского влияния, которыми пестрит данный список по сравнению с текстом, изданным в 1605 г. Также Смоленский список, по сравнению с изданием Потия и Синодальным списком, выделяется многочисленными вкраплениями народной речи, наиболее интересные из которых также приведены во вступительной статье.

Ключевые слова: “Послание Мисаила”, Смоленский список, сборник СОКМ 9907, Ипатий Потий, второе южнославянское влияние.

Rev. Nazar Zatorsky (Fribourg). **The “Epistle of Misael” according to the Smolensk Manuscript.**

The article examines the text of the “Epistle of Misael to Pope Sixtus IV” (1476) which was initially published by Metropolitan Ipatii Potii in 1605. Rumors about falsification of the epistle by the Uniates were immediately spread after its first publication. These assumptions remained popular for over three hundred years until two manuscripts of the epistle from the first half of the sixteenth century were discovered in the 1970s and 1980s. One of them, the oldest and the most complete (the codex 9907 from the State Museum in Smolensk), is published in this article. The publisher analyzes some peculiar linguistic features of this document and highlights the impact of the Second South Slavonic Influence which is well represented in this copy, comparing it with the first edition in 1605. Unlike the Potii and the Synodal manuscripts, the Smolensk manuscript is characterized by numerous examples of folk speech of which the most distinctive are highlighted in the introduction to the document..

Keywords: “Epistle of Misael”, Smolensk manuscript, Smolensk codex 9907, Ipatii Potii, Second South Slavonic Influence.

Володимир КРАВЧЕНКО (*Київ*)

ІНВЕНТАР ВОЛОДИМИРСЬКОГО ЗАМКУ ВІД 6 ЛИСТОПАДА 1636 РОКУ

Як ідеться в тексті вступного канцелярського запису, документ, що публікується, є записом (облятою) подавчого бурґрабівського інвентаря Володимирського замку до книг місцевого земського суду, датованим 4 листопада 1644 р. Як і належить, він складається із трьох частин: вступного протоколу володимирських земських урядників, змісту та заключного протоколу того ж уряду. В першій частині, писаній кирилицею староукраїнською мовою, вказано дату вписання інвентаря до земських книг та названо імена земських урядників (судді і підсудка), а також особи, яка доставила документ для запису до книг (Марціан Ольшамовський). Другу частину складають писані польською мовою тексти інвентаря Володимирського замку від 6 листопада 1636 р., вказано імена обох бурґрабіїв, які ініціювали укладення інвентаря. В третій частині міститься запис про рішення судових урядників внести інвентар до земських книг 1644 р. та підтверджується факт його вписання.

У ті часи бурґрабій виконував функції намісника або заступника старости і підстарости та належав до категорії урядників ґродських, а призначався на уряд каштеляном або старостою і на час їхньої відсутності мав наглядати за замком, а саме, як відповідальний замковий охоронець був зобов'язаний у певні години дня й ночі обходити замок, а в разі необхідності мав організувати роботи з ремонту його стін, веж та інших споруд. В часи воєнних загроз і небезпек, коли в замку знаходили собі притулок навколишні мешканці, бурґрабій мав надавати їм допомогу. Крім того, він виконував і поліційні функції: утримував у містах драбів ґродових, з якими переслідував і затримував злочинців та підсудних, а також наглядав за виконанням вироків у кримінальних справах ґродського суду[1]. Варто підкреслити, що бурґрабівський інвентар Володимирського замку був укладений на місяць раніше від вже відомого подавчого інвентаря Володимирського замку і староства від 8 грудня 1636 р., виявленого і опублікованого Віктором Атаманенком. Цей інвентар створювався при введенні на старостинський уряд брацлавського каштеляна Ґабріеля Стемпковського по смерті попереднього старости Юрія Заславського. Разом зі зміною на старостинському уряді підлягав заміні й увесь персональний склад

[1] *Gloger Z.* Encyklopedja Staropolska ilustrowana. – Warszawa, 1900. – T. I. – S. 215–216.

урядників адміністративно-судової влади попереднього старости, так само і бурґрабій королівського замку. З цього приводу мав бути складений подавчий інвентар замку і староства. Нині інвентар Володимирського замку і староства зберігається в Головному архіві давніх актів у Варшаві як одиниця зберігання фонду "Архіву Скарбу коронного"[2]. З того ж приводу в тому ж році укладався й окремий бурґрабівський інвентар Володимир-ського замку. Цими двома інвентарями покищо обмежуються описово-статистичні джерела цієї категорії до історії Володимирського замку. Відсутність таких інвентарів за попередні роки пояснюється тим, що староство тривалий час перебувало в руках князів Острозьких[3].

Документів за 1636 р., які б підтверджували факт укладання бурґрабівського інвентаря Володимирського замку, в судових книгах виявлено не було. Щодо старостинського інвентаря Володимирського замку і староства, то його укладенню передували чотири документи, вписані до книг Володимирського земського суду за 1636 р. Першим таким документом є укладений 16 жовтня 1636 р. у містечку Локачах тестамент володимирського старости князя Юрія Заславського, вписаний до тих же книг 23 жовтня того ж року[4]. Другим документом є запис від 5 листопада того ж року на "перкгаминє писаного с печатю завесистою и с подписом руки єго королєвскоє милости" привілею короля Владислава IV брацлавському каштелянові Ґабріелеві Стемпковському на Володимирське староство, що був оформлений 20 жовтня 1636 р. у Городні. Привілей було доставлено до Володимира майбутнім бурґрабієм паном Марціаном Ольшамовським і подано для вписання до книг у час проведення сесій земського суду[5]. Третім документом, датованим тим же 5 листопада, є запис у земських книгах ув'яжчого листа "с печатю коронною Меншоє канцелярии и с подписом власноє руки єго кор. мл. и секретара єго кор. мл. ксендза Кгембицкого" Стемпковському на введення у врядування Володимирським старовством, оформлений також 20 жовтня в Городні та поданий для записання тим же Ольшамовським. У своєму листі король доручив Ольшамовському: "pomienionę starostwo ze wszystkimi wsiami, z folwarkami y inszemi wszelakimi pożytkami odebrawszy, onę w possesią pomienionemu urodzonemu Gabrielowi Stępkowskiemu oddał y posłuszenstwo tameczny poddanym nakazał"[6]. Четвертий документ – вписана 17 листопада 1636 р. до книг "Посессиа в староство Володимерскоє єго млсти пану браславскому". В ньому згадується інвентар староства: "Тепер, теди за даниною от наяснейшого Владислава Четвертого… привилею по зостю с того света помененого княжати… Жаславского старосты володимерского помененому єго мл. пану браславскому на тоє староство Володимерскоє служачого… урожоный пан Петр Сосновский, буркграбя прошлый володимерский… дворанинови короля

---

[2] *Атаманенко В.* Описово-статистичні джерела до історії Володимира та староства // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України та Волині: Зб. наук. пр. – Луцьк, 2004. – С. 6–9.

[3] Там само. – С. 5.

[4] Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 638–639 зв.

[5] Там само. – Арк. 995–996 зв.

[6] Там само. – Арк. 996 зв.–998.

єго млсти урожоному пану Марцианови Олшамовскому водлуг инвентару списаного подал и поступил, зачим и сознаваючиє моцю и с повинности уряду своєго возновского помененого єго млсти пана браславского в тоє староство Володимерскоє, в подданых, в инвентару менованых и во вси приналежности, до того староства Володимерского належачиє: в млыны, в корчмы, в поля, сєножати и во вси пожитки урядовнє увезали… и зобравши всих так подданых до замку и староства… прислухаючих яко теж и мєщан и жидов, которыє до того староства належат до громады, абы юж от того часу вшелякиє послушенства и подданства єго мл. пану браславскому, старостє теперешнєму володимерскому… чинили и отдавали, повинности вшелякиє, до того староства належачиє, абы юж до замку Володимерского отдавали приказали”[7].

На відміну від інвентарів Луцького замку і староства 1576, 1598, 1600, 1618, 1622 рр.[8], інвентар Володимирського замку і староства у ґродські книги 1636 р. року вписано не було. Враховуючи постійно діючу практику вписання вищезгаданих інвентарів до книг Володимирського ґродського суду, можна було розраховувати, що те саме мало статися з інвентарем Володимирського замку і староства 1636 р. Як урядовий документ він мав бути складений у присутності возних і одразу ж або в короткий термін доставлений до канцелярії ґродського суду та згідно з розпорядженням уряду для надання документу офіційності й підтвердження законності вписаний її підписком до книг. Після чого тоді ж із тих же книг мав бути зроблений випис текстів інвентаря із вступним і заключним урядовими записами, засвідчений його підписом і урядовою печаткою та виданий новому старості. З огляду на відсутність вступного і заключного записів у інвентарі староства, можна прийти до висновку, що в 1636 р. цей інвентар не був доставлений у ґродську канцелярію по укладенні, а тому й не був вписаний до книг, а з часом потрапив на зберігання до архіву Скарбу Коронного. Що ж до бурґрабівського інвентаря Володимирського замку, то лише через вісім років по 1636 р. його було вписано до володимирських земських книг за 1644 рік, та й то тільки через обставини і особливу потребу в ньому. В записі інвентаря в земській книзі від 4 листопада 1644 р. зазначено, що в листопаді 1636 р. інвентар Володимирського замку було передано бурґрабієм Петром Сосновським, який мав полишити уряд по смерті володимирського старости князя Юрія Заславського і передати його наступникові Марціанові Ольшамовському. До речі, як свідчать документи книг Володимирського ґродського суду, Сосновський так і не полишив уряд, а залиш ався на ньому аж до 1644 р., а в 1645 р. намісником бурґрабія Володимирського замку вже був близький родич Петра Сосновського Ольбрихт[9]. Дійсна ж причина доставки бурґрабівського інвентаря

[7] ЦДІАК України. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 1091.

[8] *Кравченко В. М.* Найдавніші інвентарі Луцького замку і староства (кінець XVI – початок XVII ст.) // Архіви України. – К., 1986. – № 5. – С. 19–26; *Кравченко В.* Інвентар Луцького замку і староства 1622 року // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2010. – Вип. 15. – С. 367–383.

[9] ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 438; там само. – Спр. 74. – Арк. 312; там само. – Спр. 75. – Арк. 1127; там само. – Спр. 77. – Арк. 975 зв.; там само. – Спр. 78. – Арк. 23; там само. – Спр. 81. – Арк. 321 зв.

Ольшамовським у 1644 р. на земські судові “роки” “во три неділі по Святому Михайлі римського свята” розлого і яскраво викладена у судовому рішенні по справі “инстигатора коронного делятора єго милости пана Марциана Олшамовского з єго милостю паном буркграбим володимерским” від 7 листопада 1644 р. До початку земських судових сесій Сосновському було вручено оформлений 5 вересня позовний документ із наказом від імені короля стати перед земським судом у справі, порушеній проти нього Ольшамовським. У позові вказано, що причиною цього був жахливий стан Володимирського замку, у якому він опинився в час перебування на бурґрабівському уряді Сосновського вже після 1636 р., у ньому ж міститься й згадка про укладення бурґрабівського інвентаря: “Не дбаючи ничого на право посполитоє и вины в нєм описаныє, также и на пресєгу и повинност уряду твоєго буркграбского, с котороє муниций, будинков, армати и вшелякого иммунитатис замковоє быти сторожом повинен-ес, постерегаючи того, абы вшелякиє будинки и мунициє замковыє, з немалым сумптом и накладом, и працею през антецессоров наших и давнейшых старостов и поссесоров збудованыє и выставленыє, єжели не направованыє, – принамней куллятенус пустошоныє не были. Мєсто того смел-ес и важил-ес, сє зоставаючи на том урядє и мєстцу буркграбском, сам вси немал будинки, в том же замку будучиє и в заведованє твоє од теперешнєго делятора одобраныє, и в реєстрє рукою вер. т. подписаном и при деляторє зоставленом, также в инвентару дворанина нашого спецификованыє, розобравшы, фундитус знесшы зо вшелякоє спленденции острогу, которым тот же замок докола обведеный был, обнаживши, дерево все и острог през огон палячи в кухни и в печах през лєт килка попалил-ес и с так зацноє фортецы мєсце голоє зоставил-ес. За чим през таковый твой поступок нас и Реч Посполитую ушкодивши и противко праву и повинности твоєй викрочил-ес”[10].

Але по тому замок був досить швидко відбудований, про що свідчать відомості з документів володимирських ґродських книг за 1647 р.: “Маніфестація княжати його милості пана воєводи волинського противко панам Чаплинським малжонком о непоряді засідання вежі в замку Володимирському” від 6 листопада 1647 р.: “вежу засєли в замку Володимерском не в земли, але при земли, з дерева зрубленой, в которой дверей троє”; а також “Маніфестація їх милостей панів Чаплинських малжонків противко його милості пану воєводі волинському” від 9 листопада того ж року: “двери долныє з замку до вежы, которыми сам княжа єго мл. с поменєными их мл. до пана Прежевского ходил”[11].

Інвентар Володимирського замку і староства від 8 грудня 1636 р. у порівнянні з бурґрабівським вирізняється багатшою інформативністю і докладністю. У ньому міститься опис замкових споруд, його озброєння, перелік повинностей підданих замку (підзамчан), замкових поїзників, рибалок, вказано кількість міщанських будинків, мешканці яких підлягали юрисдикції міського маґдебурзького права та старости, вказано кількість будинків, розташованих на чотирьох передмістях Володимира (Залужжі, Заваллі, Зап’ятниччі, Засмоччі), вказано доходи міста (верхівщизна від

[10] ЦДІАК України. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 396 зв. – 397.
[11] Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 83. – Арк. 847, 858–859 зв.

кожного з будинків), перераховано джерела замкових доходів (одна м'ясна лавка, в торгові дні м'ясні лопатки, півтора грош а від виробів із дерева, три млини на р. Луг), соляний збір, податки на старосту та війтівські доходи, податок від продажу напоїв (капщизна) до державної скарбниці, а також замкові ґрунти у тому старостві.

Позиція інвентаря Володимирського замку і староства під назвою "Zamek włodzimierski", з якої починається інвентар, містить загальний опис його фізичного стану: виготовлені з дубової деревини замкові стіни, що місцями є розваленими, а місцями потрухлими, тобто перебувають у стані руйнації. Башти, яких на той час у замку було сім, втратили своє покриття і до того ж похилилися. У бурґрабівському інвентарі ця позиція в описі замкових споруд займає останнє місце, а про замкові башти в ньому взагалі немає жодної інформації. Варто зазначити, що згідно з даними ревізійних матеріалів 1545 і 1552 рр. у Володимирському замку було 5 башт (веж): Воротна, князя Коширського, Міська, Земська, Королівська[12], хоча в ревізії цього ж замку 1552 р. у підрозділі про замкові вежі на арк. 192 після Земської п'ятою вежею є "бискупъя а владичина – тая оправена добре и побита, знову толко помосту верхнєго не домощоно третєє части"[13]. Але не вказано, що наступною після Земської вежі мала бути Королівська, яку, вірогідно, в процесі укладання на місці чернетки переліку веж ревізор помилково назвав належною біскупові і владиці, а з часом, укладаючи чистовий варіант ревізії, з незрозумілих причин не виправив своєї очевидної помилки, незважаючи на те, що в переліку замкових городень на арк. 193 він же вказує, що за вежею Земською йде саме городня володимирського єпископа із сіл Біскупич і Яневич та після неї ще низка городень, а вже "за тыми городнями дом королевский, а подле того дому вежа оправлена за пенези господарскиє"[14], тобто Королівська.

У наступній позиції "Brama zamkowa" йдеться про часткову пошкодженість деревини, ворота на бігунах, і що важливо відзначити, – під'їзд до брами біля замкової гори. Подібна ситуація з під'їздом до брами була ще до ревізії замків 1545 р. Згідно з її даними незадовго до того для під'їзду до замку було збудовано міст, "которым єздєт до замку, єст вдилан ново, который николи перед тым не бывал… коли мосту не было, а бывал въєзд до замку краєм горы"[15]. Під'їзд до брами докладніше описується в підрозділі "Гора замковая" ревізії 1552 р.: "Стоит замок на горє невысокой, але прикрой, узойти нельга со всих сторон, а вода около вездє. Приступ ку замку з одноє стороны – перед вороты, от владичина двора через ров водяный, который может чоловєк каменем з руки перекинути"[16]. Час зникнення мосту перед В'їзною брамою замку є поки що невстановленим. Інформація

[12] Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 561. – Арк. 7–12 зв.; опубл.: Литовська Метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року / Упоряд. В. Кравченко. – К., 2005. – С. 104–110; РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 563. – Арк. 191 зв. – 193 зв.

[13] Там само. – Арк. 192.

[14] Там само. – Арк. 193.

[15] Там само. – Спр. 561. – Арк. 13; опубл.: Литовська Метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року. – С. 110; РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 563. – Арк. 194.

[16] Там само. – Арк. 195 зв.

про браму у бурґрабівському інвентарі згадується тільки у зв'язку з будиночком воротного (domek wrotnego), який розташовувався біля брами. Той будиночок у часи проведення ревізій 1545 і 1552 рр. ще був відсутній.

Наступна позиція "Budowanie w zamku" подає короткі описи будівель всередині замку, по лівий бік від брами. Першою спорудою є будівля, до входу якої ведуть дерев'яні сходи з поручнями, далі ґанок перед сіньми з балясинами, з покриттям під ґонтом. Прямо з ґанку вхід до сіней, прорублені в бік міста вікна без шибок. Як увійти в сіни, по ліву руку знаходиться столова кімната (izba stołowa), побудована з доброго дерева, вона розташована над самими замковими воротами, в ній шість вікон з добрими скляними шибками (kwaterami) і віконницями. Кахляна піч, два великих столи вздовж всієї кімнати. Підлога з тертиць, покриття добре, двері на залізних завісах. По правій руці кімнатка з трухлявого дерева, вікон з неї на місто двоє, також і на замковий дитинець двоє, з шибками і віконницями на залізних завісах, підлога з тертиць, покриття добре. У ній кахляна піч, комин мурований. З тієї кімнати ведуть сіни, вибудувані з доброго дерева, комин мурований перед піччю. Двері на ґанок на залізних завісах. З тої кімнати йде наступна, двері якої на залізних завісах, вікно на замок одне з доброю шибкою і віконницями. Дах над усім тим будинком ґонтовий, добрий. Під тією верхньою будівлею є шість комор для зберігання всього того, що є необхідним для замку. Там само розміщується вежа Шляхетська, в якій є піч, на той час ще придатна до використання.

Далі починається опис будівель, які бачиш, увійшовши до замку, по праву руку. У бурґрабівському інвентарі ця позиція є першою, тобто укладання інвентаря почалося з будівель, розміщених з правого боку від брами. З цього боку на самому валі стоїть стара згнила будівля на палях, до якої були сходи з ґанком. У ній дві кімнати, одна напроти одної, з трьома коморами і погребом (piwnica) під ними. Між тими кімнатами сіни. Дах над цією будівлею дуже поганий, обдертий і дуже трухлявий. Ця будівля руйнується через трухлявий і похилий стан своїх стін. Рятувати її дуже важко, але, розібравши, можна використати деревину на побудову господарських споруд. За тією будівлею під окремим дахом є будівля, а саме комора, де зберігається замкове озброєння. Має подвійні двері на залізних завісах, покриття підлоги з тертиць, вікно з віконницею без шибок (błon), там само велике корито для муки. Комора вкрита добрим ґонтовим дахом. Інформація про цю комору у бурґрабівському інвентарі відсутня. Далі, біля тієї старої будівлі, так само на валі, вздовж брами стоїть новіший будинок з двома великими приміщеннями і кімнатами. В одній з них відбувається відправа. Між ними сіни, стіни похилилися, вірогідно не могли бути порятовані. Дах над цим будинком здебільшого обдертий. Двері обох тих приміщень на залізних завісах із замком. Недалеко від того будинку ближче до брами, під валом стоїть будівля, в якій колись була канцелярія, на той час вже спустошена, без вікон, печі і даху, лише самі стіни стоять. Про будівлю канцелярії в бурґрабівському інвентарі також не йдеться. Будиночок воротного біля брами, невелике приміщення (izdebeczka mała), малі сіни з доброї деревини, дах гнилий ґонтовий. Посеред замку кухня з доброї деревини, при якій з одного боку пекарня з чорною піччю, з другого боку –

маленьке приміщення (izdebeczka mała) з білою кахельною піччю, комин в кухні ліплений, дах над нею ґонтовий, добрий. Перед кухнею стоїть спіжарня з округлої деревини, з дерев'яним настилом на споді. За кухнею, посеред замку, знаходиться обгороджений сад. При кухні розташовується вкрита соломою возовня. Про возовню в бурґрабівському інвентарі інформації немає. У ревізії 1545 р. із будівель, розташованих у замку, згадується лише споруда королівської резиденції (дім королівський), збудованої на місці шести городень[17]. У ревізії 1552 р. цей дім вже іменується "палацом господарським в стіні на підкліттях новозбудований з протесса соснового", в якому 2 світлиці, розміром по 4 сажні й по 3 п'яді, комори по 3 сажні, сіни на 5 сажень, великі полив'яні печі, 2 муровані комини, 11 вікон зі скляними шибками, 2 довгих і 2 коротких столи, перед сіньми добрий ґанок, під тим будинком пивниця з льохом. Крім того в замку розташовано 2 свирни, спіжарня, стайня, кухня, лазня, 12 зем'янських будинків, церква Святих Якима і Анни (у тексті ревізії церква Святого Якима)[18].

В наступному розділі старостинського інвентаря "Armata zamkowa" зафіксовано 13 менших і більших гаківниць у старих ложах, одну залізну гарматку на неоправлених (bosych) колесах та другу малу розірвану, що повністю відповідає інформації про кількість і якість замкового озброєння бурґрабівського інвентаря. Згідно з даними ревізії Володимирського замку 1545 р. його "бронні речі" складали значно більшу кількість озброєння та боєприпасів: 7 бочок селітри, "півушатка" сірки, штука свинцю, 30 королівських гаківниць, 208 гаківничних куль, 2 коротких залізних сарпантини, гаківничного пороху 2 камені, півтора камені гарматного (дільного) пороху, розірвана гармата, 30 гаківничних порохівниць, 30 гаківничних форм[19]. У 1552 р. "бронь замкова" налічувала: розірвану мідну гармату довжиною вісім з половиною п'ядей, дві залізні гарматки (фуклери), 3 старих залізних кия для стрільби, 30 гаківниць, з яких 2 староста князь Федір Сангушкович узяв для замку в містечку Локачах; 25 залізних і мідних гаківничних форм; 20 порохівниць, з яких 5 також були взяті Сангушком, гаківничних куль 200, шапка гарматного пороху, сірки вже не було, штука олова, 4 бочки селітри[20].

Спільним для обох інвентарів є інформація у розділі "Podzamczanie": замкових підданих на той час у місті було 13, обов'язком яких було копання та прополювання замкового саду, догляд за замком та його сторожа, сплата чиншу на користь замку 15-ти грошів (півзолотого) щорічно. Поїзників того замку є 8, пустих будинків – 3. Повинність тих поїзників відвозити листи куди буде наказано. Розділ "Rybitwie do zamku" за своїм змістом майже повністю відповідає змісту цієї позиції у бурґрабівському інвентарі. Старостинський інвентар на відміну від бурґрабівського містить підрахунки кількості будинків міщан, що судилися згідно з нормами

[17] РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 561. – Арк. 13; опубл.: Литовська Метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року. – С. 108–109.

[18] Там само. – Спр. 563. – Арк. 195–195 зв.

[19] Там само. – Спр. 561. – Арк. 13–13 зв.; опубл.: Литовська Метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року. – С. 110–111.

[20] Там само. – Спр. 563. – Арк. 194–195.

маґдебурзького права і підлягали юрисдикції старости: в Ринку таких будинків було 21, у ринкових вулицях заселених будинків 14, незабудованих ділянок – 7, на передмісті Залужжі 6 заселених будинків, пусток 6, незабудованих ділянок – 6; на передмісті Заваллі 11 будинків, незабудованих ділянок 18; на передмісті Зап'ятниччі 12, пусток 10, незабудованих ділянок 41; на передмісті Засмоччі заселених будинків 9, незабудованих ділянок – 36. Будинків заселених єврейських, які мають свою вулицю, котра йшла від Ринку (вулиця Жидівська), що підлягали юрисдикції старости – 60. В сумі заселених ділянок у місті 146, пусток 16, незаселених ділянок – 116. Є також у паркані 26 єврейських будинків, мешканці яких на замок ніяких податків не платять і повинностей не виконують. На ґрунті панів Лагодовських зосереджено 30 єврейських будинків під іншою юрисдикцією, їхні власники також не виконують повинностей на замок. Наступний розділ старостинського інвентаря "Prowent miasta tego" майже цілком відповідає за змістом відповідній позиції бурґрабівського інвентаря, тільки в старостинському не вказано ім'я Когана, підданого князя Домініка Заславського, орендаря єдиної м'ясної лавки (клітки), що належала замку, який мав раз на рік давати на замок півтори волові туші. Але повинність міських різників давати так звані "плечка" (два на замок і одне війтові) у торгові дні цілком виправдано зафіксовано у підпозиції старостинського інвентаря "Targowe". Наступні позиції того інвентаря "Młyny" і "Powinność solna" також відповідають змістові позицій інвентаря бурґрабівського.

У трьох нижче вміщених абзацах, що відсутні у бурґрабівському інвентарі, зазначено, що замкові податки та побічні доходи, які відносяться до десятої неділі, зазвичай збираються на користь його милості князя владики; про право володимирських євреїв купувати судові вироки у місцевих старост за 100 золотих по справах з християнами та збереження права апеляції від рішень їхніх судів та замкових урядів; про необхідність наведення правопорядку в місті, щоб місто вкінець не занепало через спустошення, грабежі, втрати доходів і шкоди, завдані жовнірами, які перебували на постоях, до того ж через шляхетські юридики, яких у місті налічувалося 18, і які постійно чинили великі перешкоди міському ремеслу й шинкуванню напоями та призводили до їх знищення і, як наслідок, зменшення замкових та міських доходів. Наступна позиція старостинського інвентаря "Grunty zamkowi należące" майже дослівно відповідає інформації про замкові ґрунти в інвентарі бурґрабівському. Ще одна (остання) відмінність старостинського інвентаря від бурґрабівського, що публікується, – про нову повинність євреїв відбувати спільні з міщанами заходи (толоки), з чим вони не погоджувалися і просили, аби у майбутньому їх було звільнено від її виконання.

Бурґрабівський інвентар Володимирського замку після ревізій 1545 і 1552 рр. є рідкісним і поки що єдиним (як і старостинський) описово-статистичним джерелом до історії цієї оборонної споруди. Порівняння даних, викладених в обох інвентарях, дало змогу визначити особливі урядові функції і обов'язки володимирського бурґрабія.

* * *

У процесі археографічного опрацювання текстів документа оригінальний канцелярський заголовок, дата вписання до земських книг та три його основні частини (вступний протокол, контекст і клаузули заключного протоколу), а також окремі позиції самого інвентаря були виділені абзацами. Для виділення внутрішніх складових клаузул кожної з трьох частин документа та відображення в публікації тогочасної юридично-правової процедури укладання документа вживалися великі літери та сучасні знаки пунктуації. На початку аркушів та зворотів у публікації проставлено виділені жирним шрифтом цифри їхньої нумерації згідно з рукописом. Кінці аркушів і зворотів рукопису позначено двома похилими рисками (//).

У зв’язку з тим, що вступний і заключний протоколи урядників Володимирського земського суду оформлено літерами тогочасного кириличного алфавіту, а контекст польською латинкою, де вживаються особливі, властиві лише їй літери, то засади передачі таких текстів є дещо відмінними і компромісними передусім у застосуванні щодо польськомовних. А саме: для передачі писаних кирилицею текстів вступного і заключного протоколів земського уряду було використано засади, викладені у “Правилах видання пам’яток, писаних українською мовою та церковнослов’янською української редакції”[21]. Передача рукописних текстів засобами сучасного комп’ютерного друку здійснювалася на основі положень *критично-дипломатичного* методу, згідно з якими кириличні тексти документа відтворювалися за принципом літера в літеру без вилучень і замін, при цьому лише літера “ꙗ”, що через свою форму створює певні проблеми при читанні тих слів, де вона вживається, передавалася своїм сучасним прямим відповідником “я”. Всі виносні приголосні поверталися на їхні місця у словах і передавалися курсивом шрифту “Софія”. Надрядкова лігатура на позначення кінцевого складу слів “-го” та виносна буквосполука “-ст-” також друкувалися курсивом на їхніх місцях в словах (*-го*, *-ст-*). Надрядковий звивистий вертикально вписаний штрих (ˀ) або знак у вигляді двох горизонтальних звивистих штрихів стиснутої зверху рукописної літери “z”, які вживаються в середині та кінці слів на позначення звука, відповідного звучанню сучасної літери “й”, передавалися курсивною “*и*”. Деякі скорочені слова під титлом, наприклад: мц҃а, дн҃я, пн҃а; а також без титла (м*л*.) друкувалися в тому само складі, що й у рукописі, титла при цьому зберігалися.

При наборі польськомовних текстів не залишилося поза увагою публікатора рекомендоване для видавців видання “Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI w. do poł. XIX w.”[22], але він скориставшись лише окремими положенннями “Інструкції”, дотримувався у переважній більшості випадків принципу передачі текстів наближено до тогочасного правопису, а не рекомендацією його повної модернізації, враховуючи при

[21] Правила видання пам’яток, писаних українською мовою та церковнослов’янською української редакції. – К., 1995. – Ч. 1. – С. 30–34.

[22] Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI w. do poł. XIX w.– Warszawa, 1953.

передачі деяких літер польського алфавіту особливості правопису польськомовної частини документа, особливо при ідентифікації відмінних за начерком тих само літер у тих само словах і складах на початку та в середині слів. Це стосується передачі в публікації літери, виписаної одним порухом пера з двох повернутих вліво верхньої і нижньої петель, що видовжуються у словах серед інших літер за верхню і нижню межі рядка. Чергуючи вживання підписком канцелярії цієї літери з літерою "i" для йотації на початку тих само слів, публікатор вирішив вживати в публікації на її місці "i" перед голосними "a", "e", "u", у таких словах, наприклад: iako (арк. 335 зв.), iego (арк. 334), iesli, iezdzą (арк. 335 зв.), iurisditią (арк. 335), iuż (арк. 334 зв.); тим паче, що в середині і в кінці слів перед цими ж голосними та "o" підписок вживав тільки "i", наприклад: woiewodztwa (арк. 334 зв.), napoiow (арк. 335), Mikołaiu (арк. 334 зв.). Так само літеру "i" на місці згаданої вище рукописної публікатор ставив на початку слів перед приголосними, наприклад: inwentarz (арк. 334), izba (арк. 334 зв., порівняти: yzdebeczka, арк. 334 зв.).

Іншою літерою, що вживалася земським підписком всюди, як на її питомому місці у середині й кінці слів та в якості сполучника, так і в тих позиціях, де на її місці мала бути "j", – є літера "y" (латинська). Оскільки ці літери є відмінними за своїм звучанням, то в тих позиціях у середині і в кінці слів, де має звучати короткий "j", – в публікації ставилася саме ця літера, наприклад: tutejszego (арк. 334 зв.), mniejszych (арк. 334 зв.), ojcow (арк. 335), majdeburską (арк. 335), wojtowi (арк. 335 зв.), ktorej (арк. 334 зв.), niej (арк. 334 зв.).

Ще однією літерою, що вживалася нерегулярно в польськомовних текстах документа, є літера "ż". Частіше на її місці підписок (можливо через недбалість) вживав літеру "z", але через те, що "ż" все ж таки в деяких словах підписком ставилася, наприклад: żelazne (арк. 335), tamże (арк. 335), może (арк. 335), należącą (арк. 335 зв.), przywożą (арк. 335 зв.), то публікатор вважав за необхідне ввести цю літеру в усі слова згідно із її звучанням.

Інші літери польського алфавіту, а саме: "ą", "ę", "ł" відтворювалися в текстах публікації згідно з їх вживанням в рукописі.

Титла над скороченими словами, такими, як msca (ark. 334), msci (арк. 334), i. m. (арк. 334 зв.), xżcia (арк. 335 зв.), не відтворювались із суто технічних причин.

Подібний до титла надрядковий хвилястий знак, що додавався до скорочених на дві літери останнього складу прикметників і відповідав буквосполуці -mu, не відтворювався. Натомість у рядку до слова додавався друкований курсивом останній склад *-mu*, наприклад: brasławskie*mu* (арк. 334 зв.). Курсивом набиралися й виносні приголосні літери "m" та "w" у кінці та в середині деяких слів, наприклад: piece*m* (арк. 334 зв.), poiezniko*w* (арк. 335), hako*w*nic (арк. 334 зв.).

Єдиний випадок скорочення останнього складу слова tego "-go" у вигляді зменшеної літери "o" після першого складу te-, було відтворено без змін, наприклад: te^{o} (арк. 335 зв.).

ДОКУМЕНТ

1644., листопада 4. Володимир. – Запис інвентаря Володимирського замку від 6 листопада 1636 р., поданого Марціаном Ольшамовським для підтвердження шкод, завданих споруді бурґрабієм Петром Сосновським

[**334**] Ѡблята инвєнтара замку Володимєрского, прєз пна Марцияна Ѡлшамовского прошлого и пана Пєтра Сосновъского тєпєрєшнєго буркграбєго володимєрского списаного.

Року тисєча шєстсот чотырдєсят чєтвєртого, мца ноябра, чєтъвєртого дня.

На роках судовых зємскихъ володимєрских, во тры нєдєли по Свєтомъ Михалє рымъскомъ святє въ[*] року звышънаписаномъ припалых и судовнє ѡдправоватъ зачатыхъ, пєрєд нами, Станиславомъ Корчъминъскимъ, судєю, а Пєтромъ Загоровъскимъ, подсудкомъ, урядниками судовыми зємъскими володимєрскими, становши ѡчєвисто, урожоныи єго мл. панъ Марциянъ Ѡлшамовскии для вписаня до книг нинєшных зємских володимєрских подал пєр ѡблятамъ инъвєнтартар[**] замъку Володимєрского, в року тисєча шєстъсотъ трыдцат[***] шостомъ, мца ноября, шостого дня списаныи, с подписами рукъ так своє, яко[4*] и єго мл. пна Пєтра Сосновъского ж подаючи[5*], абы принят и до книг уписанъ былъ. А такъ мы, суд, для вписаня тотъ инъвєнтар до книг приимуючи, пєрєд собою читати казали, и такъ сє в собє писмомъ полскимъ писаныи маєт:

Anno 1636, msca nouembra, szostego dnia. Inwentarz zamku włodzimirskiego, spisany za conferowaniem starostwa włodzimirskiego iego krol. msci wielmożnemu iego msci panu Gabrielowi na Nieswiczu Stępkowskiemu, // [**334 зв.**] kasztellanowi brasławskiemu, przez dworzanina iego krol. msci urodzonego pana Marciana Olszamowskiego, przy woznych ienerałach woiewodztwa wołynskiego szlachetnych Mikołaiu Zakrzewskim a Siemionie Ostaszewskim do posesiej i. m. panu brasławskiemu urodzony iego m. pan Piotr Sosnowsky, burgrabia przeszły zamku tutejszego włodzimirskiego, podał.

Naprzod zamek. Dom stary, nadgniły barzo, z dachem oszarpanym, barzo złym; swietlic dwie ze trzema komorami y piwnicą pod nimi bedącą, iuż zepsowaną wszystko barzo. Drugi dom nowszy, w ktorym izdeb wielkich dwie s komnatą, z dachem barzo poszarpanym. Trzeci dom nade wroty zamkowemi, w ktorym izba stołowa dobra z oknami y s piecem, okien w niej szesc całych z okiennicami, stołow dwa wielkich przez izbę. Przed tą izbą stołową[6*] mniejszych izdeb dwie z oknami całemi y okiennicami, kominami murowanemi, s piecami dobremi y ganek przed tym domem. Ten dom z gankiem pobity dobrze gontami, w ktorego domu schodow dwa. Pod tym domem komor szesc na spodzie. Domek wrotnego wedle bramy[7*]: yzdebeczka mała s komorką, kuchnia dobra porządnie pobita gontami, przy ktorej iedna swietloczka biała mała z piecem białym a piekarnia s piecem czarnym. Spiżarnia z okrągłego drzewa dla chowania legumin, s pomostem drzewnianym na spodzie. Ostrog około gory zamkowej barzo powalany miejscami y nadpsowany, dembowy. Posrzod zamku ogrod.

---

[*] Вписано над рядком.
[**] Помилкове повторення останнього складу слова.
[***] Виправлено з іншого слова.
[4*] Виправлено з іншого слова.
[5*] Правлено.
[6*] Далі в тексті знак "#", такий само на лівому полі аркуша проти рядка.
[7*] Правлено.

Strzelba zamkowa: hako*w*nic // [**335**] trzynascie mniejszych y większych; działko iednę żelaznę na kołkach, drugie żelazne maluskie rozerwanę.

Przed zamkiem poddanych trzynascie, ktorzy tylko do zamku do kopania ogrodu zamkowego y plewidła pomagaią, y chędożenia zamkowego do izb powinni. Czynszy pieniężnę powinien dac kożdy w rok po pułzłotego do tegoż zamku zamku włodzimirskiego. Poddanych poieznik*o**w* osm a pustek tamże trzy, tych powinnosc iezdzic z listami gdzie-kolwiek posłani będą zawszę.

Do tego zamku włodzimirskiego młyny, w ktorych koł szesc walnych. W tych młynarz ma trzecią miarkę i. m. p. Ian Graiewsky y dziesiąty dzien ojcow dominikanow włodzimirskich. Szynk gorzałki y inszych napoiow do tegoż zamku y młynow należąca.

Przy tym grunty, pola, sianożęci, do tegoż starostwa należące, może byc wszystkich in genere do zasiewku na sto mac miary włodzimirskiej. Rozdzielaiąc tę pola na trzy ręce do zamku gospodarskie°.

Do tego powinnosc z miasta Włodzimirskie°, ze wszystkich domo*w*, pod jurisditią majdeburską będą: tych yle sie ich znajdzie z każdego domu wirzchowszczyznę na kożdy rok w iesieni dac po groszy pułosmnastu polskich, a w ktorym domu szynkuią miod y piwo, – s tego domu kapszczyzny z wiercho*w*szczyzną powinien dac każdy złotych trzy, a w ktorym do*mu* tylko piwo szynkuią, – powinien dac gospodarz kapszczyzny z wirchowszczyzną dac groszy pięcdziesiąt polskich, tak chrzescianie iako y żydzi; // [**335 зв.**] kletka iedna przy mięsnych iatkach, ktorą trzyma Kohin, poddany xzcia iego msci Dominika, do zamku włodzimirskiego należącą, s tej powinien dawac ten Kohin po pułtory tuszy mięsa wołowego w rok do zamku; przy tym z iatek mięsnych, kędy-kolwiek rzeznicy biią bydło tak wielkie, iako y małę od każdego bydlęcia powinni dac do zamku pleczko iedno, s tych pleczek dwie do zamku, a trzecie – p. wojtowi należy; rybitwow poddanych xiążąt ich m. tak xżcia iego m. Ierzego, iako y xzcia i. m. Dominika osm, – ci wszyscy powinni dawac w piątek na kożdy tydzien po wiaderku ryb, a iesli nie ryb, – tedy kożdy pułosma grosza polskich powinien dac; ci, ktorzy na ruki iezdżą, kto-kolwiek poiedzie, – powinien kożdy na kożdy tydzien po dwie kopie rakow do zamku* dac; targowe od drzewa y inszej derewny, ktore przywożą w targ do miasta, – od te° proporcionaliter, iako kto czego wiele przywiezie, dac powinien groszy pułtora, czego sie czasem dostanie złotych pułtora, czasem mniej albo więcy; s tego przychodu do zamku tak targowe, iako y derewni połowica, a panu wojtowi – częsc trzecia; soli, ktora przychodzi do miasta tak w iarmarki, iako y bez iarmarkow od kożdego woła po stu tołp, a na pana wojta także pięcdzięsiąt; w tymże miescie targowę tak od derewni, iako y od soli dziesiątą niedziele, y wszytek ten tydzien dziesiąty wybieraią na ojca władyką włodzimirskiego, co sie przychodzi na zamek y na pana wojta, wszystko to wybieraią. //

[**336**] У того инъвєнътаря по*д*пи*с* рукъ тыми словы: Marcian Olszamowsky m. pa, Piotr Sosnowsky m. pa.

Которы*х* же то вышъпомєнєны*и* инъвєр*т*а*р*** за поданє*м*ъ и про*з*бою выше*и* мєнованого подаваючого принявши, увє*с* с поча*т*ку а*ж* до ко*н*ца до кни*г* нинєшны*х* зє*м*ски*х* володимє*р*скихъ уписати єсмо казали.

И єстъ уписа*н*.

ЦДІАК України. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 334–336.

---

* Виправлено з іншого слова.

** Мало бути "инъвєнтар".

Володимир Кравченко (Київ). **Інвентар Володимирського замку від 6 листопада 1636 року.**

У передмові висвітлено історію укладання документа, його структуру, порівняно його інформативні можливості з даними старостинського інвентаря 8 грудня того ж 1636 р. До передмови додаються повні тексти документа, що друкувалися у відповідності з принципами передачі україномовних та польськомовних історичних джерел першої половини XVII століття.

Ключові слова: Володимир-Волинський, замок, староство, інвентар.

Владимир Кравченко (Киев). **Инвентарь Владимирского замка 6 ноября 1636 года.**

В предисловии освещена история создания документа, рассмотрена его структура, сопоставлены его информативные возможности с данными инвентаря Владимирского замка и староства 8 декабря того же 1636 г. К предисловию прилагаются полные тексты документа, печатавшиеся в соответствии с принципами передачи украиноязычных и польскоязычных исторических источников первой половины XVII века.

Ключевые слова: Владимир-Волынский, замок, староство, инвентарь.

Volodymyr Kravchenko (Kyiv). **The Inventory of the Castle Volodymyr dated 6 November 1636.**

The history of document creating and its structure have been studied in introduction and information resourses of text starosta inventory of December 8 of the same year 1636 were compared. The complete textes of document printed on the principles of Ukrainian and Polish first half of 17th century historical sources publication were added to introduction.

Key words: Volodymyr-Volynski, castle, starosta district, inventory.

о. Юрій МИЦИК (*Київ*)

ТРИ ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ ВОЛИНІ XVII СТОЛІТТЯ

Історія Волині – одного з найдавніших і найславетніших регіонів України завжди привертала до себе увагу дослідників, але й досі рясніє “білими плямами”. Значною мірою це стосується козацької доби, тобто XV–XVIII ст., і однією з причин цього прикрого явища є брак джерел. До того ж головні зібрання джерел з історії Волині цього періоду знаходяться за межами України, насамперед у Польщі.

Мені пощастило неодноразово працювати в польських архівах, щоправда, над іншою проблематикою.Однак джерела з історії Волині час від часу потрапляли в поле зору, і низку з них було мною опубліковано в різних виданнях. У даній статті пропонується публікація деяких архівних документів з історії Волині, виявлених мною під час пошуків у 1994, березні 2003 і 2008 рр. Перший з них знаходиться у фундаментальному збірнику оригіналів та копій документів 1550–1620 рр. Кілька джерел з його складу (незнані листи гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, деяких острозьких православних владик та ігуменів) ми вже видрукували, цього разу нашу увагу привернули до себе документи іншого роду. Один з них має безпосередній стосунок до Острога. 30 (20) червня 1611 р. острозькі міщани звернулися із листом-скаргою до власника міста й свого покровителя князя Януша Острозького (1554–1620), старшого сина князя Костянтина II Острозького. Князь Януш був останнім представником цього роду по чоловічій лінії. Він обіймав раніше посаду волинського воєводи, потім став білоцерківським, богуславським, володимирським, черкаським та переяславським старостою, врешті (з 1593 р.) – краківським каштеляном.

Міщани скаржилися на жорстоке публічне свавілля, вчинене на острозькому ринку князівським слугою Яном (Іваном) Бледовським (можливо – Блендовським) щодо їхнього колеги острозького міщанина, золотаря (ювеліра) Павла Похили (Похила), який навіть був членом місцевого лавничого суду. Бледовський також вчинив і інше безправ’я: стріляв з рушниць по людях на греблі. На жаль, у збірнику немає даних щодо того, чим закінчилася ця справа, чи покарав князь свого свавільного слугу. Цей невеликий документ проливає світло на становище міщан, а водночас подає важливі дані про значну торгівлю, що її провадив Остріг на початку 1611 р., про участь у острозькому ярмарку значних людей та купців з іноземних країн. Другий документ було виявлено у додатку (“суплементі”) до II-го відділу фонду “Архів Радзивілів”, що зберігається у Головному архіві давніх актів у

Варшаві. Цей документ був написаний у першій чверті XVII ст., принаймні так можна судити не тільки з особливостей почерку, але й звісток, що містяться у ньому. Згадуючи про с. Гульче, тобто Гільче, що у 10 км на північ від Острога, на шляху до Рівного, автор документа записав, що воно є власністю "його мості пана Жолкевського". Тут мається на увазі відомий воєначальник Речі Посполитої Станіслав Жолкевський (1547–1620), який був великим гетьманом коронним (з 1613 р.) і великим канцлером коронним (з 1617 р.). Він загинув у Цецорській битві 7.10.1620 р. Його єдиний син і спадкоємець Ян помер бездітним у 1623 р., і величезна спадщина Жолкевських дісталася його старшій дочці Софії, котра була дружиною магната Яна Даниловича. Таким чином, документ не міг бути написаний пізніше 1623 р., бо на той час рід Жолкевських по чоловічій лінії перервався, а Гільче перейшло у власність Даниловичів. Достатньо точне датування часу створення документа дає можливість уточнити деякі його свідчення. Так, під гетьманом польним коронним (власником Торговиці) мається на увазі Станіслав Конецпольський (перебував на даній посаді у 1618–1632 рр.), він же згадується і як власник Верхнього.

Створення документа слід пов'язати з цілком практичними потребами: купець мав знати розміри мита в різних населених пунктах, щоб точніше обрахувати свої видатки. Цікаво, що незнаний автор документа назвав цього купця українським, що свідчить про поширення на Волині термінів "Україна" та "український" задовго до XIX–XX ст. Цей купець очевидно проживав у містечку Торговиця, бо саме звідси до славного Острога пролягав його шлях. Слід підкреслити, що під Торговицею тут мається на увазі не те місто на Уманщині (нині – на теренах Кіровоградської області), де у 1792 р. для повалення польської конституції була проголошена сумнозвісна Торговицька конфедерація, а малознане містечко у Дубненщині між Луцьком і Дубном на берегах Стиру. Подальший шлях купця можна визначити лише пунктирно, бо низка вказаних ним пунктів зникла або ж мала тимчасовий характер, як корчми. До того ж він подав деякі назви викривлено. В усякому випадку ним відзначено Добрятин, потім – Муравицю, а це пункт на схід від Млинова (до речі, він відомий нині пам'яткою археології – Муравицьким поселенням). Далі йдуть Варковичі – село, що нині стоїть на трасі Дубно–Рівне; ще далі – вищезгадане Гільче, врешті села, які сьогодні прилягають до Острога: Верхів та Грим'яче. Таким чином, можна простежити одну з торговельних трас Волині, з точними вказівками щодо пунктів ночівлі або перепочинку і, звичайно, даними про розмір мита. В останньому випадку автор документа подав цифри у двох колонках. Судячи з усього, у першій графі він подавав розміри мита у злотих, а у другій – у грошах. Щоб не було плутанини, в публікації цифри з першої колонки подаються з двокрапкою справа, а у грошах – з двокрапкою зліва. Можна відзначити, що мито у придорожній корчмі було значно нижчим, ніж у більш-менш великому населеному пункті, де купці крім перепочинку могли й поторгувати. Третій документ було мною виявлено ще у 1994 р. у тому ж фонді. Це реєстр (список) козаків, які служили у магната Юзефа Кароля Любомирського (помер у 1702 р.), конюшого коронного у 1683–1692 рр., старости сандомирського (1677–1702), неполомицького, любомльського, солецького,

заторського, любачівського, рицького, стенжицького, також надвірного маршалка (1692–1702), великого коронного маршалка (1702). Зазвичай українські історики приділяють першочергову увагу запорозькому козацтву, і це є слушним, враховуючи його державотворчу роль. Однак настав час звернутися і до т. зв. надвірних козаків – найманого війська на службі магнатів Речі Посполитої, тим більше, що запорожці часом служили магнатам, а надвірні козаки (досить згадати хоча б Івана Гонту) переходили на бік українських повстанців. У даному випадку цей список належить до часу, коли внаслідок переможної битви під Віднем християнські війська, в т. ч. українських козаків, зупинили турецьке нашестя. У 1684 р. та й пізніше король Речі Посполитої Ян III Собеський прагнув розвинути успіх і звільнити від турків Молдавію. Видно, у зв'язку з цими подіями було складено даний список козаків у серпні 1684 р. Тут згадуються такі волинські міста, як Заслав, включно з його частиною – Новим містом, Старокостянтинів (сучасна Хмельницька область), Чуднів, Миропіль, Вільськ (сучасна Житомирська область). Список козаків є важливим ономастичним джерелом, зокрема можна відзначити присутність у ньому низки українських прізвищ, типових для Лівобережжя: Вискварченко, Маменко, Маценко, Мойсієнко, Мусієнко та ін. Це було одним із наслідків Руїни та значних міграцій українського народу у цей період. Здається правдоподібним також, що частина козаків після падіння Гетьманщини на правому боці Дніпра перейшла на службу до магнатів Речі Посполитої.

Нижче подаємо всі три документи в оригіналі. Незрозумілі слова позначені трикрапкою у дужках — (…)*.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

1611, червня 30 (20). Остріг. – Лист острозького міщанського уряду князю Острозькому зі скаргою на свавілля його слуги Бледовського

Jaśnie oświęcone mściwe książe, panie i panie nasz mściwy!

Ucieczka obrona nasza do Pana Boga naprzód, a do w. ks. mści, naszego mściwego pana, jest. Terazniejszego czasu, gdy się już zebrało ludzi znacznych, z obcych krajów kupców, na jarmark do Ostroga, sługa w. ks. mci Jan Bledowsky bez żadnej przyczyny mieszczanina rzemiosnika w. m. Pawła Pochyłe, złotarza, który też w ławicy na urzędzie z nami siada, śród miasta, gdy jemu robotę oddawał, już na kotrzem (?) siedzącego, porwawszy jego za brodę, tak szarpając, bijąc, włokł wedłe (?) kotczego przez rynek, aż jemu brodu wyrwał, w ten czas go porzucił, robotę wziąwszy, a nie zapłaciwszy; a ludzie, którzy się na jarmarek zjachali, wszystcy się dziwili, żałując, że takie wielkie bezprawie dzieje się mieszczaninu ostrozkiemu. Który złotarz, zbity i szarpany, pojechał by i sam do w. ks. m., naszego mściwego pana, ale ile ból, nie zdołać drogi podjąć; takie bezprawie i obełżenie miastu w. ks. m. od p. Bledowsliego stało się, który wyjeżdżając z bramy, z pułhaków strzelał po grobli, ludzi rozganiał, to wszystko do wiadomość w. ks. mśi z wielkim żałem donosimy, o mściwą sprawiedliwość i obroną uniżenie prosimy, Pana Boga prosząc, aby długo fortunnie w. ks. m., naszego mściwego pana, chować raczył.

Dat z Ostroga dnia 20 junii roku Pańskiego 1611.

W. ks. mści, naszego mświego pana, naniższy poddani i podnożkowie, urząd miasta Ostroga.

Головний архів давніх актів у Варшаві (далі – АГАД). – Ф. "Архів публічний Потоцьких". – № 9. – Т. 1.– С. 283. Оригінал, завірений печаткою. Адреса: "Jaśnie oświęconemu książęciu Ostrozkiemu, casztelanowi krakowskiemu, j. ks. m., panu panu naszemu miłościwemu".

№ 2

Перша чверть XVII ст. (до 1624 р.). – Перелік населених пунктів із вказівкою щодо розмірів мита, яке там стягується

Connotacia myt od kupca ukraińskiego z Targowicy do Ostroga.

Currens:

W Targowicy, w dobrach jaśniewiel. j. mść p. hetmana polnego koronnego z przewozem i mytem od woza 8

W tymże mieście dwoje myta biorą kudlowskie i ozdziowskie, do tegoż miasta należące, od konia po groszy sześć ditto 6

W Dobratynie od woza 2

W Bruchowi wsi, do Dobratyna należącej, od woza 1

W Murawicy, dobrach j. mści p. Sapihi troje od woza po zł. 2

W Ozliowie od konia po groszy 3

W Arszyczynie od konia po groszy 6

W Iwaniu, w dobrach jo kscia j. mści stawszy Lędomirskiego od konia groszy 6

W Pogorykach tegoż kscia j. mści od konia groszy 6

W tejże wsi i Dubieńskiego myto biorą od woza 1

W Mołodawie, dobrach tegoż kscia jeo mści od konia 3

W Markowiczach, w dobrach kscia jeo mści, a w tenucie j. mści p. Aksaka zostawającą, od woza 2

W Koniuszkach od konia 6

W Curszowie, w dobrach kscia j. mści, w tenucie j. mści p. Zwolskiego, oberszter leytnanta od konia 6

W Nizny karczmie j. mści p. Leduchowskiego, porucznika, od konia 6

W Banińskiej karczmie kscia j. mści dobrach od konia 6

W Kiwenny (?), do której wiele possessorów, od konia 6

W Hulczu j. mści p. Zułkiewskiego, bioro od konia, jak może, po gro. 6 i 12 6

W Wirzchowie j. mści p. Koniecpolskiego od konia 6

W Ostrogu i ze wsio Hrymiaczym myta biorą po taleru bitym, albo jak mogą wycyągają 8

АГАД. – Ф. "Архів Радзивілів". – Від. II. – Supplementum. – № 538/12. – Арк. 1. Оригінал.

№ 3

1684, серпень. – Реєстр козаків коронного конюшого Юрія Любомирського

Rejestr kozaków jaśniewielmożnego jeo m. pana koniuszego koronnego spisany in augusto 1684.

Zasławscy

Recyk	– 1
Nazar	– 2
Pilip	– 3
Paweł Kowal	– 4
Wojciech	– 5
Iwan Musienko	
Pietro Nowak	– 6
Iwan Makarczuk	
Pietro Nizowiec	– 7
Pietro Kriwołucki	– 8
Naum Czumak	– 9
Stefan Olejnik	– 10

Nowe Miasto

Tymuszczuk	– 1
Jachno	– 2
Wasko Rudys	– 3
Lesko Burban	– 4
Wasil Ganczar	– 5
Olexa Horiński	– 6
Andrijewski	– 7
Andruszko Worotni	– 8
Pawło Jaremczykow	– 9
Semko Kalinuw	– 10
Fren	– 11
Stefan	– 12
Jarema	– 13
Wojciechowski	– 14

Konstantinowscy

Jakim Powtawsky	– 1
Iwaś Bałkowskij	– 2
Piotr Mojsejenko	– 3
Iwan Pateckij	– 4
Antonenko Michałewicz	– 5
Iwan Kropko	– 6
Hawryło Holineckij	– 7
Jacko Rosanoskij	– 8
Iwan Wołoszyn	– 9
Kiriło Dusicz	– 10
Piatkowskij	– 1
Hriń Wyswarczenko	– 2
Małynecki	– 3
Alexander	– 4
Anton Czarteniowsky	– 5
Iwan Bodun	– 6
Nesterenko	– 7

Połujan	– 8
Daniło Ochrimowskij	– 9

Czudnowscy

Fedor Struk	– 1
[O]melko	– 2
Mychajło Łukaszow	– 3
Iwan Skałacki	– 4
Wasil Okabenko	– 5
Dmitro Mikokaiewicz	– 6
Gregor Mamenko	– 7
Fedor Kremieniecki	– 8
Matwij	– 9
Dmitro Borsowski	– 10
Olexa	– 11
Jakow Woronienko	– 12
Tymko	– 13
Kost Macenko	– 14
Zawacki	– 15
Iwan Ston	– 16
Wasil	– 17
Iwan Milenki	– 18
Andruszko Bohun	– 19
Iwan Hurak	– 20
Iwan Wilski	– 21
Anton Pawdanenko	– 22
Stefan Chmuryszyna	– 23
Jakow Popowicz	– 24

Miropolscy
Z Piątki

[...]hat ataman	– 1
Petro Kalinow	– 2
Lesyk	– 3
Wojciech Brecowski	– 4
Karp Wasyłenko	– 5
Stefan Puternik	– 6
Ilko Harasymow	– 7
Martyn Krawiec	– 8
Roman Mysak	– 9
Wasyl Petrenkow	– 10
Parchom Lebedak	– 11
Paweł Kalinow	– 12

Z Wilska Miropolskie

Stefan Husaczęko	– 1
Paweł Neroszaczenko	– 2
Kiriło Neroszaczenko	– 3
Pawło Dmitrow	– 4

Semen Wowkowiński	– 5
Kost Omelczenko	– 6
Stefan Czarny	– 7
Iwan Kiczynienko	– 8
Hrycko Tichejki	– 9
Iwan Zolejko	– 10
Ostap Zolejko	– 11
Jacko Turkiewicz	– 12
Jacko Kowałenko	– 13
Wasil Jaresenko	– 14
Wasil Harasimenko	– 15
Fedor Tarasenko	– 17.

Державний архів у Кракові. – Ф. "Архів Сангушків". – № 328. – Арк. 1–3. Оригінал. Нотатка на звороті: "Regestr kozaków, którzy podobno do pułku ordinackiego stawali, bo tu w (?) prepor (?) constat do jakiej potrzeby".

о. Юрій Мицик (Київ). **Три документи з історії Волині XVII століття.**
У статті пропонується публікація трьох архівних документів з історії Волині XVII ст. Перші два стосуються міського життя: свавілля князівського слуги щодо ремісника у Острозі; торгівлі на Волині, причому подаються розміри мита, основні пункти торговельної траси. Третій документ стосується козаків, що служили при князівському дворі Юрія Любомирського, серед них чимало вихідців з Лівобережжя.
Ключові слова: Україна, Волинь, місто, торгівля, козацтво.

о. Юрий Мыцык (Киев). **Три документа по истории Волыни XVII века.**
В статье предлагается публикация трех архивных документов по истории Волыни XVII в. Первые два касаются городской жизни: произвола слуги князя по отношению к ремесленнику в Остроге; торговли на Волыни, причем сообщаются размеры пошлин, указываются основные пункты торгового маршрута. Третий документ касается казаков, которые служили при княжеском дворе Юрия Любомирского, среди них встречаем ряд выходцев с Левобережья.
Ключевые слова: Украина, Волынь, город, торговля, казачество.

Rev. Yurii Mytsyk (Kyiv). **Three Documents on the History of Volhynia in the Seventeenth Century.**
The article presents a publication of three archival documents on the history of Volhynia in the seventeenth century. The first two are related to urban life, i. e. violence committed against a prince's servant by a certain artisan in Ostrih and trader in Volhynia. The latter also gives information about taxes and the main places of the trade route. The third document deals with the Cossacks at Jerzy Lubomirski's princely court. It is well known that many people from Left Bank Ukraine were servants at his court.
Key words: Ukraine, Volhynia region, city, commerce, Cossacks.

Надія МИРОНЕЦЬ (*Київ*)

ЛИСТУВАННЯ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА З МИХАЙЛОМ ГРУШЕВСЬКИМ (1908–1928)

Взаємне листування двох знакових постатей українського громадсько-політичного і культурного життя першої третини ХХ ст. викликає значний інтерес у дослідників історії й культури нашого народу. В останні роки епістолярій як В. Винниченка, так і М. Грушевського привернув велику увагу істориків, філологів, культурологів та інших фахівців. Було опубліковано окремі блоки листування В. Винниченка з різними громадськими й культурними діячами у багатьох періодичних виданнях, журнальним і книжковим виданнями оприлюднені комплекси листування В. Винниченка з Михайлом Коцюбинським[1], окремими книгами вийшли корпуси взаємного листування В. Винниченка з Є. Чикаленком[2] та з дружиною Розалією Ліфшиць[3], листування використовувалося для написання низки статей і монографічних досліджень[4], на основі джерелознавчого аналізу епістолярної спадщини В. Винниченка захищено кандидатську дисертацію І. Сахно[5].

З метою публікації листування М. Грушевського Українським історичним товариством, Інститутом української археографії та джерелознавства НАН України, Центральним державним історичним архівом України, м. Київ, Історико-меморіальним музеєм Михайла Грушевського започатковано серію "Епістолярні джерела грушевськознавства", в якій вийшло вже 6 томів. Огляд цих та інших публікацій листування М. Грушевського дає редактор серії, президент УІТ у передмові до шостого тому[6]. Вже опубліковано листування Михайла Грушевського з Іваном Франком, Сергієм Єфремовим, Ольгою Кобилянською, Олександром Кандибою (Олесем), Федором Вовком,

---

[1] Листування М. Коцюбинського з В. Винниченком / Вступ, тексти листів та прим. П. М. Федченка // Радянське літературознавство. – 1988. – № 2. – С. 37–60.

[2] *Чикаленко Є., Винниченко В*. Листування. 1902–1929 роки / Упоряд. та вступ. ст. Н. Миронець. – К., 2010. – 448 с.

[3] Володимир Винниченко – Розалія Ліфшиць: епістолярний діалог (1911–1918 роки) / Упоряд., вступ, комент. та прим. Н. Миронець. – Дрогобич, 2012. – 288 с.

[4] Див.: *Миронець Н*. Вступ // Володимир Винниченко – Розалія Ліфшиць: епістолярний діалог. – С. 3–4, 229–233.

[5] *Сахно І*. Листування В. К. Винниченка як джерело для просопографічних досліджень: Дис. ... канд. іст. н. / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. – К., 2012. – 286 с.

[6] *Винар Л*. Епістолярні джерела грушевськознавства // Листування Михайла Грушевського. – К.; Нью-Йорк, 2012. – Т. 6: Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка / Упоряд. О. Мельник; ред. Л. Винар, І. Гирич. – С. 9–13.

Миколою Біляшівським, В'ячеславом Липинським, Володимиром Дорошенком, Іваном Джиджорою, Євгеном Чикаленком, Юрієм Тищенком та чеським дослідником Їржі Полівкою.

Однак, незважаючи на значний доробок у справі публікації й дослідження епістолярної спадщини М. Грушевського, його листування з Володимиром Винниченком ще залишається поза увагою дослідників. Опубліковано лише 6 кореспонденцій М. Грушевського до В. Винниченка за 1921–1928 рр.[7], частково його листи використані автором даної статті в розвідці, присвяченій висвітленню питань розвитку української культури в листуванні В. Винниченка з М. Грушевським та Ю. Тищенком (Сірим)[8].

Отже, актуальність публікації усіх виявлених документів взаємного листування В. Винниченка з М. Грушевським стає очевидною. Виявлений на сьогодні комплекс взаємного листування цих діячів порівняно невеликий: усього 52 листи, з них 33 листи В. Винниченка і 19 – М. Грушевського, хоч із контексту листування видно, що було їх значно більше, не всі збереглися або ж не виявлені. Хронологічно листування охоплює 20 років і чітко ділиться на два періоди: 1908–1913 і 1921–1928 рр.

За перший період збереглося 41 поштове відправлення: 29 листів В. Винниченка і 12 – М. Грушевського. Провідною темою епістолярного діалогу в цей час була публікація творів В. Винниченка в редагованому М. Грушевським "Літературно-науковому віснику" (ЛНВ) і пов'язані з цим проблеми. Відомо, що вперше В. Винниченко звернувся до цього авторитетного видання ще будучи гімназистом Єлисаветградської класичної гімназії, надіславши до редакції свою поему "Софія". Оскільки ніякої відповіді з редакції не мав, то знову нагадав про себе після того, як одержав атестат зрілості, склавши екстерном іспити у Златопільській гімназії, і готувався вступити до Київського університету. У листі до львівського часопису він писав: "Прошу редакцію «Літературно-наукового вістника», як буде яка-небудь спроміжність, надрукувати мою «Софію». Я вже раз посилав вам, та господь її знає, де вона ділась, бо ніякого ні від кого одвіту не маю. Гадаю, що на кордоні не пропустили її через те, що написав її гімназист, а гімназистам, відома річ, нічого ні писать, ні друкувать не можна. Коли ж вам вона не придатна, то благаю надрукувать в якому-небудь другому українському часописі; як і се ж не можна, то прошу одіслати її в Цюріх...

Мені ж, благаю, напишіть (в случаї, якщо вона не може бути надрукована), чим вона непридатна. А як надрукуєте, то і об сім сповістіть"[9].

У Цюріху жила А. Волик, якась знайома В. Винниченка, що мала контакти з "Літературно-науковим вісником", саме їй він просив переслати рукопис, можливо, сподівався на її клопотання за його твір перед редакцією часопису. У всякому разі, у своєму листі до ЛНВ від 4 лютого 1900 р. А. Волик просила повідомити, як редакція вирішила розпорядитися поемою

[7] *Винар Л.* Листи Михайла Грушевського до Володимира Винниченка // Український історик. – Нью-Йорк; К.; Львів; Торонто; Париж, 2002. – Ч. 1–4: Михайло Грушевський: Життя, діяльність, творчість. З нагоди 135-річчя від дня народження. – С. 431–435.

[8] *Миронець Н.* Питання розвитку української культури в листуванні Володимира Винниченка з Михайлом Грушевським та Юрієм Тищенком (Сірим) (1908–1913 роки) (у друці).

[9] Цит. за: *Панченко В.* Володимир Винниченко: парадокси долі і творчості: Книга розвідок та мандрівок. – К., 2004. – С. 22.

В. Винниченка "Софія"[10]. У той час поема не була опублікована в ЛНВ, але історія цієї поеми (пізніша її назва – "Повія") мала своє продовження.

У 1928 р., а може, на початку 1929 р., літературознавець Михайло Марковський знайшов у рукописному відділі Всенародної бібліотеки УАН рукопис поеми В. Винниченка, яка мала назву "Повія" і яку автор, уже будучи студентом Київського університету, надіслав до редакції журналу "Киевская старина". Поема в журналі опублікована не була, бо, як писав у рецензії на неї редактор журналу В. Науменко, на яку покликався М. Марковський, редакція вирішила поетичних творів узагалі не публікувати, до того ж цей твір був визнаний досить слабким. Поділяючи думку В. Науменка про слабкість поеми В. Винниченка, М. Марковський усе-таки вважав за потрібне познайомити з нею читачів, "тому що про перші кроки літературної діяльності В. Винниченка ми нічого не знаємо"[11]. І він запропонував редагованому М. Грушевським журналу "Україна" надрукувати цю поему зі своєю вступною статтею. Але редакція не наважилася без згоди на той час уже відомого письменника опублікувати його перший недосконалий твір і звернулася до нього за дозволом. 11 лютого 1929 р. В. Винниченко записав у своєму щоденнику: "Лист від К. Грушевської. (В архівах «Кіевской Старины» знайдено рукопис моєї поеми «Повія», написаної ще в гімназії. Хтось написав статтю з цього приводу й редакція «України» хоче вмістити й саму поему, але без дозволу автора не рішається. Прохають дозволу)"[12].

В. Винниченко такого дозволу, очевидно, не дав. Тоді до нього звернулася Катерина Грушевська вдруге з листом від 8 березня 1929 р., у якому писала: "Здається, що Ви помиляєтеся щодо «Повії», бо Марковський в статті про неї, відзначивши всякі «впливи» на молодого автора, відзначає і її реалізм (особливо в другій частині), в якій відчувається вже манера будучого письменника описувати життя. Отже, мабуть, Ваші спомини про сю поему не зовсім вірні. Коли її буде скопійовано, копія буде Вам вислана для «обзнайомлення», але щодо думки про те, аби її зовсім не друкувати, то прошу зважити, що коли Марковський не надрукує її в нашім журналі, то зробить се в другому журналі, коли ж він зовсім не друкуватиме своєї статті (що беручи на увагу історико-літературницьку психіку майже неймовірно), то, як тільки розійдеться звістка про рукопис у Всенародній бібліотеці, перед бібліотекою стане черга з журналістів, професорів літератури і студентів всіх типів шкіл. Кожний думатиме про те, аби опублікувати швидше сенсаційне відкриття і проголосити свою заслугу для історії рідного слова". Катерина Михайлівна далі не без гумору зазначала: "А так як наш многотижневий досвід з чергами по хліб, цукор, сіль і нафту показує, що щастя в сім бою припадає наймолодшим, що можуть встати найраніше і можуть вистояти найдовше, то всі шанси на опублікування «Повії» будуть в руках якогонебудь студента першого курсу ІНО або останнього курсу профшколи, що порівнюватиме свою нахідку з Кервудом або з Сінклером, як з найліпше відомими нашій публіці письменниками!

[10] Там само.

[11] *Марковський М*. Перші літературні кроки В. Винниченка // Україна. – 1929. – Ч. 34. – С. 77.

[12] *Винниченко В*. Щоденник. – К.; Едмонтон; Нью-Йорк, 2012. – Т. 4: 1929–1931 / Ред. Г. Костюк, упоряд. текстів і прим. О. Мотиля, підгот. до друку і передм. С. Гальченка. – С. 39.

Боюсь навіть, що коли затягнеться справа з статтею Марк[овського], то і так прочують про «Повію» і вкрадуть у бідного автора (Марк[овського], розуміється) сенсацію і славу, а йому буде се дуже обидно"[13].

Необхідно відзначити, що при публікації цього листа в збірнику "Слово" він був помилково атрибутований як лист до В. Винниченка від Михайла Грушевського. Однак наведений вище запис В. Винниченка в щоденнику, а також наступний запис від 14 березня, де він знову зафіксував одержання листа від К. Грушевської і в дужках зауважив: "Дозвіл на друк «Повії» треба дати, бо все одно надрукують інші, викрадуть, стоятимуть у черзі до бібліотеки, перепишуть і зроблять сенсацію"[14], – не залишає сумніву в тому, що лист не належав перу М. Грушевського, тому в цій публікації подаємо його в додатку.

Першим за хронологією із відомих нам листів взаємного листування обох діячів, авторство яких не викликає сумніву і в яких присутнє пряме звертання до адресата, є лист М. Грушевського від листопада 1908 р. Із його змісту видно, що це далеко не перший лист у їхньому листуванні. На час написання цього листа в ЛНВ уже були надруковані протягом 1903–1907 рр. три оповідання В. Винниченка і п'єса "Великий молох", тож важко уявити, щоб за цей час між письменником і редактором часопису не було листовного контакту. Були вони вже знайомі й особисто, хоч схоже на те, що перше оповідання молодого письменника "Народний діяч" було опубліковане у 1903 р. ще до особистого знайомства, яке, за спогадами Михайла Сергійовича, сталося пізніше. Дослідниця листування М. Грушевського з Є. Чикаленком І. Старовойтенко висловлює припущення, що саме про В. Винниченка писав Євген Харлампійович у листі до Михайла Сергійовича перед 24 січня 1904 р.: "Прошу Вас і д[окто]ра Франка пригорнути на чужині мого молодого приятеля, який зайде до Вас"[15]. А М. Грушевський про своє знайомство з В. Винниченком пригадував: "Знайомство наше почалось перед першою революцією, коли він, утікши з війська, жив у Львові. Одного дня він прийшов до мене, щоб порадитись, чи не можна б на документі – метриці чи матурі, вже не пам'ятаю, хімічним способом витравити дійсне ім'я і вписати нове, щоб з тим документом вернутись. Я відрадив його від сього, вважаючи шкодою псувати документ. Він більше не заходив до мене, і під час революції я не здибав його, бо він сидів в київській тюрмі – звідки й передав оповідання «Дим» для першої книжки «ЛНВістника», випущеної в Києві. Потім між нами була кореспонденція з приводу його співробітництва в ЛНВ, доволі нерівна: я не завсіди міг сповняти ті домагання, які він ставив до ЛНВ, стрічались же ми рідко, але «дружелюбно»"[16].

Виявлене листування засвідчує, що принаймні з осені 1908 р. воно стало відносно регулярним, у міру того, як виникала потреба спілкування між автором і редактором. За листами можна прослідкувати процес підготовки

[13] Листи до В. Винниченка (З архіву письменника) // Слово: збірник українських письменників у екзилі. – Нью-Йорк, 1964. – Зб. 2. – С. 330–331.

[14] *Винниченко В*. Щоденник. – Т. 4. – С. 53.

[15] Листування Михайла Грушевського. – К., Нью-Йорк, 2010. – Т. 5: Листування Михайла Грушевського та Євгена Чикаленка / Упоряд. І. Старовойтенко, О. Тодійчук; ред. Л. Винар, І. Гирич, С. Панькова. – С. 50.

[16] *Грушевський М*. Спомини / Упоряд. С. Білокінь // Київ. – 1989. – № 8. – С. 108.

творів В. Винниченка до друку в ЛНВ, виплату гонорарів, труднощі, які при цьому виникали, та ін. Однією з проблем, яка постійно ускладнювала видавничий процес, була цензура. Ця тема час від часу звучала в листах М. Грушевського. Так, відповідаючи на пропозицію В. Винниченка опублікувати в ЛНВ його п'єсу "Memento", він писав: "Принціпіально я їй дуже рад і буду старатися провести з можливо найменьшими цензурними поврежденіями, коли сама тема не занадто крамольна"[17]. А на запитання автора, коли може бути опублікована його драма "Базар", просив його прислати рукопис заздалегідь, "потім будемо про се думати – а ну ж буде нецензурна"[18]. Щодо оповідання "Чудна пригода" писав, що воно "може пройти іглині уха цензури, одже, піде, хоч і з деякими невеличкими пропусками", а в примітці зазначив: "Як буде нецензурна, то постараюсь видати у Львові осібно"[19]. У цьому самому листі, обіцяючи автору вислати частину гонорару, з сумом зазначив: "Тісні часи прийшли, і на кешеню, і від цензури, і не сказати!".

Однією з тем, яка обговорювалася в листуванні, була публікація В. Винниченком своїх творів у російських видавництвах. Відсутність можливості друкувати усі свої твори в українських виданнях, що було пов'язано не тільки з цензурними перепонами і фінансовими проблемами, але й з тим, що значна частина українських читачів і літературних критиків не сприймали тих ідей, які висловлював Винниченко у своїх творах (особливо гострій критиці піддавалися його п'єси "Щаблі життя", "Memento" та повість "Чесність з собою"), спонукала його друкуватися в російських видавництвах, які запрошували В. Винниченка до співпраці та й гонорари платили значно вищі, ніж українські.

Тому В. Винниченко активізував свої контакти з російськими видавництвами, але намагався зробити так, щоб нові твори друкувалися паралельно в українських і російських виданнях, а коли подавав свої твори в перекладах з української, то вимагав обов'язково вказувати на це при публікації, хоч при цьому втрачав на гонорарах. Він гостро обурювався, коли видавці порушували домовленість. Не завжди вдавалося йому домогтися й одночасної публікації в українському й російському виданні. Характерною в цьому відношенні була історія з публікацією повісті "Чесність з собою", якій присвячено чимало місця в листуванні. У листі до М. Грушевського від 21 грудня 1909 р. В. Винниченко писав: "Я вже кінчаю свою повість по-російському. Чи не згодились би Ви друкувати її по-українському у "Вістн[ику]" одночасно з друкуванням по-рос[ійськи]? Ні там, ні тут не буде позначено, що переклад. Бо це таки й не буде перекладом. Деякі місця я пишу спершу по-укр[аїнськи], а потім перекладаю на рос[ійську], деякі прямо по-рос[ійськи].

Це є одповідь критикам «Щаблів» – розвиток і пояснення ідеї «чесности з собою», гармонії, цільности людини, а не підлягання своїм чуттям чи розуму. Так і буде зватись – «Чесність з собою»"[20].

Свою спробу опублікувати твір одночасно в українському й російському виданнях В. Винниченко у листі від 20 січня 1910 р. пояснював тим, що хотів

[17] ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 46–46 зв.
[18] Там само. – Арк. 53–53 зв.
[19] Там само. – Арк. 59–59 зв.
[20] ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 384. – Арк. 27.

ще раз з серйозними питаннями виступити перед українським громадянством, але на цей раз – виступити під авторитетом російської публіки. "Коли «там» зацікавляться, одже й нашим, що завжди пасуть задніх у росіян, це покажеться цікавим. Хай і так, аби рушилась думка і щось творила"[21].

Необхідність друкуватися в російських виданнях викликала в душі В. Винниченка сумні настрої. Він передбачав, і, як виявилося пізніше, не безпідставно, що його звинуватять у ренегатстві. Своїми переживаннями він поділився із Ю. Тищенком у одному з листів, а той про цей лист В. Винниченка розповів М. Грушевському, і Михайло Сергійович намагався своїм листом заспокоїти й одночасно застерегти письменника. Він писав: "Павел Филипович (Ю. Тищенко жив тоді по паспорту Павла Пилиповича Лаврова. – *Н. М.*) переказав мині сумний зміст Вашого листу, – не можу не сказати Вам кілька слів з приводу їх. Зовсім даремно вважаєте себе чужим українській суспільности. Не згоджуючись навіть з деякими Вашими гадками, вона Вас високо цінує і любить ті елементи в ній, які найбільш здорові і надійні. Що тяжко з нею жити – про се я добре знаю; а проте – не для того ж чоловік працює в суспільстві, щоб зривати «цветы удовольствия»". М. Грушевський з розумінням поставився до бажання В. Винниченка здобути собі визнання в російському суспільстві, але одночасно застерігав, що дуже боїться, щоб російське письменство не зірвало його і не відібрало від українського життя. "Се буде велика страта і для України і для Вас, Ви станете моральним калікою. Памятайте се і не продайтеся за чечевичну похльобку гонорарів і ширшої популярності. Коли Ви не встоїте – се буде дуже сумно"[22].

На це В. Винниченко відповів, подякувавши М. Грушевському за "хорошого листа": "За чечевичную похлебку я, звичайно, не продамся, а повість усе-таки продав збірникам «Земля». І от з цього приводу хочу спитати Вас: чи згодитесь Ви друкувати цю річ у «Вістн[ику]» через місяць по надрукуванню в «Землі»? (Довелось багато за це торгуватись, і згодились тільки на те, щоб через місяць). Якби Ви згодились, то можна б у «Раді» зробити оповістку приблизно такого змісту: «В. В[инниченко] написав на двох мовах укр[аїнській] і руській нову повість «Честність з собою», яка буде одночасно друкуватись в збірниках «Земля» і «Л[ітературно]-Н[ауковому] Вістнику». Це є продовження «Щаблів життя» і т. д.». Спізнення на місяць не пошкодило б, бо передплатники «Вістника» по-руському не купували б, а ждали «Вістника». Можливо, що інтерес, викликаний «Щаблями», примусив би нових людей до передплати"[23].

Але сталося навпаки, ЛНВ відмовився публікувати цю повість В. Винниченка. М. Грушевський писав у статті "На українські теми", що Винниченко, відповідаючи в листі до "Ради" на запитання різних людей, чому повість "Чесність з собою" він опублікував російською мовою, пояснював, що почав був писати повість по-українськи, але закінчив по-російськи, довідавшись від редакції ЛНВ, що читачі його "почали масово зрікатися передплати журнала через (неморальність) моїх праць – а «Чесність з собою» як раз така робота, в якій може зустрітись найбільше образ моральности цих

[21] Там само. – Спр. 377. – Арк. 11.
[22] ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 57–57 зв.
[23] ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 384. – Арк. 33–35.

шановних читачів". Грушевський висловлює жаль з приводу деспотизму української публіки над автором, який, коли хоче мати аудиторію і попит, мусить намагатися писати так, щоб "не наражатися", або – "мандрувати собі між иньшу громаду, шукати собі иньшої публіки...". Грушевський шкодує за тим, що "мандрувати" мусить письменник, на котрого українська суспільність покладала великі надії, "котрому всі – незалежно від того, чи годилися з ним в теоретичних поглядах чи ні – признавали високий талант, незрівняну силу експресії й смілість гадки"[24].

Листування допомагає зрозуміти природу конфліктів, які час від часу виникали між письменником В. Винниченком і М. Грушевським як редактором ЛНВ. Для прикладу. 24 листопада 1911 р. Володимир Кирилович звернувся до Михайла Сергійовича з листом, у якому писав, що йому мало тих 10 аркушів, які може дати на рік "Вістник", що він хотів би, щоб йому дали місця в журналі стільки, скільки він зможе заповнити, хоч би давав і на кожне число. Крім того, він хотів би підвищення платні, щоб мати можливість ліпше обробляти свої роботи, бо йому важливо, "щоб виробити в місяць певну суму грошей. Чи якістю, чи кількістю – ціль одна". Мотивував він своє прохання тим, що на свій заробіток мусить утримувати не тільки себе, а ще 12 душ близьких людей (батьків й сім'ї братів). "Пишу це не для того, щоб розжалобити, – зауважував він, – а щоб Ви уважніше поставились до того, про що я буду писати".

Він звертав увагу М. Грушевського на те, що пише саме йому, голові журналу, а не якимсь не відомим йому людям, які ніби дають йому субсидію, натякаючи на "Товариство підмоги українській науці, літературі і штуці", яке фінансово підтримувало ЛНВ. "Я ніякої субсідії не хочу, не прошу і не прийму од невідомих мені людей (тим паче, що серед них є люди цілком ворожі до мене)" – наголошував він, маючи на увазі В. Леонтовича[25].

У відповідь на цей лист М. Грушевський писав: "Висота підмоги від «Товариства підмоги укр[аїнській] науці, літ[ературі] і штуці» на збільшеннє гонорарів вирішиться з початком січня ст[арого] ст[илю], не скорше; буду старатися її можливо підняти. Але ставити питаннє так, щоб ЛНВістник обов'язався друкувати все, що Ви напишите, – се неможливо, і ніякий журнал, думаю, так не міг би справу поставити. Думаю, що Ви непотрібно зводите на такий ґрунт розмову. Поки що перед Вами 10 аркушів; коли вже будуть заповнені, а в руках редакції ЛНВ буде Ваш матеріал, котрий вона вважатиме бажаним для журнала, тоді вона в інтересах журнала, а не для Вашої потреби в грошах (таке трактованнє було б для Вас самих прикрим) підійме справу. А підіймати вперед, коли і редакція нічого не має від Вас і Ви самі не маєте для неї нічого готового (XII кн[ига] вже котрий день чекає обіцяного оповідання і стоїть) – се було б ніяково мині, і ще більш ніяково для Вас, бо переводило б справу з ґрунту інтересів журнала на ґрунт Ваших особистих інтересів.

Підіймати питаннє про повисшеннє плати від аркуша було б безнадійно зовсім, і я не берусь сього навіть робити"[26].

---

[24] *Грушевський М.* На українські теми // Літературно-науковий вістник. – 1911. – Т. 53. – Кн. 2. – С. 401–403.

[25] ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 384. – Арк. 47–47 зв.

[26] ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 54–54 зв.

Відповідаючи Михайлові Сергійовичу, Володимир Кирилович писав 5 грудня 1911 р.: "Мені надзвичайно соромно за попередній мій лист, а власне за те, що я хотів звернути Вашу увагу такими мотівами, які не повинні виноситись перед чужі люди. Я каюсь і дуже прохаю вернути мені того листа"[27]. До речі, він іще й пізніше кілька разів просив М. Грушевського повернути цього листа[28], але, судячи з того, що лист зберігся в його архіві, М. Грушевський так цього й не зробив.

А в досить розлогому цитованому вище листі від 5 грудня 1911 р. В. Винниченко далі писав, що посилає телеграму, щоб повернули йому оповідання "Таємність", яке готувалося до друку в ЛНВ, і категорично заявив: "Ні цього оповідання, ні якого инчого я більше не дам до «Вістника» і прошу в ближчому числі сповістити, що я вихожу з числа співробітників Вашого журнала"[29]. Він пояснював це тим, що не хоче залежати від настирливої благодійності "Комітету допомоги...", наполягав на своєму бажанні, щоб "Вістник" друкував або не друкував його твори залежно від їхнього художнього рівня, а не від того, яким буде рішення "Комітету допомоги". "Ви пишите, – наголошував він, – що я ніби з огляду на свої особисті інтереси хочу, щоб «Вістн[ик]» друкував усе, що я дам, але Ви того не можете, бо виходите з інтересів журнала. Ви зрозуміли мене досить образливо для мене, і виною тому той спосіб, яким я хотів викликати Вашу увагу до свого бажання. Ви перенесли його на саме бажання. Ніколи я не мав на думці, щоб Ви або хтось мені подав милостину, в якому б я скрутному становищі не був. І доказом тому був мій торішній протест проти милости комітета і так само єсть і тепер. Я хочу мати діло тільки з журналом, я хочу оцінки своїх робот, я хочу місця для збуту моїх робот і не хочу ніяких субсідій, допомог і милостинь. Я не хочу навіть чути про якісь там комітети. Коли «Вістник» не може задовольнити ці мої бажання, я також не можу при його посередництві брати від когось милостину"[30].

Зайнявши таку позицію, В. Винниченко поставив себе в дуже скрутне становище, бо позбавився єдиного українського друкованого органу, де він міг публікувати великі твори. Невеликі газетні публікації не могли вирішити питання його заробітку, і він почав навіть схилятися до думки залишити письменницьку працю. Про ці його настрої можна судити з листування з Ю. Тищенком і Є. Чикаленком. Так, у листі до Є. Чикаленка він, розповідаючи про розрив з ЛНВ і викладаючи ті самі аргументи, що і в листі до М. Грушевського, пише: "...Я вважаю неможливим далі бути співробітником цього журнала... А якого? От тут то й каюк". І робить висновок: "Краще не писати"[31].

І Ю. Тищенко, і Є. Чикаленко умовляли В. Винниченка не поривати з ЛНВ. Зокрема, Є. Чикаленко писав В. Винниченкові 3 грудня 1911 р. стосовно його наміру вийти із ЛНВ: "Коли Ви ще не вийшли офіціально, то ради всього святого, не робіть рішучих виступів". Він обіцяв поговорити з приводу його листа до ЛНВ із М. Грушевським, сподівався полагодити справу і

[27] ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 384. – Арк. 48.
[28] Там само. – Арк. 42, 23.
[29] Там само. – Арк. 48.
[30] Там само. – Арк. 48–48 зв.
[31] *Чикаленко Є., Винниченко В.* Листування. – С. 202–203.

далі писав: “Тільки прошу Вас, не піднімайте ніякої історії, яка повела б до повного розриву з «Вістником». Давайте, поки що, оповідання на 10 аркушів, а потім видно буде; я певний, що справа якось полагодиться”[32]. У листі від 16 грудня Є. Чикаленко знову писав, що сподівається на полагодження відносин В. Винниченка із ЛНВ, пояснював йому, що Товариство підмоги українській літературі, науці і штуці надає підтримку не йому як людині, а як письменникові, значить, тут не філантропія, а підтримка літературної продукції. Він просив В. Винниченка не рівняти становища української преси до російської, “там се комерчеське діло, яке дає зиск, а у нас поки що тримається на «меценатстві», а через те не приймайте се за якусь філантропію”[33].

Очевидно, спільними зусиллями конфлікт В. Винниченка з ЛНВ було залагоджено, бо вже в 1912 р. у цьому виданні були надруковані його оповідання “Таємність”, “Історія Якимового будинку” і п’єса “Натусь”. Але він усе-таки вплинув на інтенсивність подальшого листування В. Винниченка з М. Грушевським. Протягом 1912–1913 рр. вони обмінялися лише кількома короткими листами, основною темою яких була підготовка В. Винниченком збірника перекладів творів українських письменників для “Універсальної бібліотеки”, яку видавало видавництво “Польза”, і куди він мав намір включити й оповідання М. Грушевського.

М. Грушевський про його тогочасні стосунки з В. Винниченком так писав у “Споминах”: “Потім між нами знову вийшла неприємність через ЛНВ – він доволі різко домагався повищення гонорару, потім жадав звороту назад свого листа і т. д., і кореспонденція між нами розірвалась. Аж під час мого заслання він прислав мені свою книжку і поздоровну картку на Великдень, без підпису й адреси, – знаючи, що я пізнаю його письмо”[34].

Вони знову зустрілися, коли М. Грушевський у листопаді 1916 р. повернувся із заслання до Москви, де в той час на нелегальному становищі жив В. Винниченко. Обидва активно працювали над організацією і виданням журналу “Промінь”, редактором якого вважався В. Винниченко. Необхідності в листуванні в той час не було, бо спілкувалися, в основному, по телефону. Михайло Сергійович згадував: “Тому, що я був «піднадзорним», а Винниченко «нелегальним», ми майже не бували один у одного, а переговорювалися телефоном”, і саме “телефонним порозумінням мене з Виннич[енком] велась організація журналу...”[35].

Коли В. Винниченко і М. Грушевський опинилися в епіцентрі Української революції, потреби в листуванні також не було. Воно відновилося, хоч і дуже нерегулярно, вже на еміграції. Листів цього періоду виявлено всього 11. На цей час позиції керманичів Української революції і перших осіб Української Народної Республіки – голови Української Центральної Ради і його заступника та першого голови Генерального секретаріату – щодо оцінок історичних подій недавнього минулого і тактики поведінки в нових умовах багато в чому розійшлися. І все ж у моменти, які В. Винниченко вважав особливо загрозливими для української революції, він звертався до М. Грушевського з про-

[32] Там само. – С. 204.
[33] Там само. – С. 209.
[34] *Грушевський М.* Спомини. – С. 108.
[35] Там само. – С. 109.

позиціями створення революційного національного центру або Єдиного революційно-демократичного національного фронту для порятунку української революції. Ця тема – основна в листах В. Винниченка 1921–1923 рр.

Коли восени 1921 р. в емігрантських колах поширились чутки про можливу інтервенцію в Україну Польщі та Румунії й об'єднання сил контрреволюції, до яких В. Винниченко відносив і петлюрівців, він у листі до М. Грушевського від 17 вересня 1921 р., копію якого надіслав М. Шаповалу наступного дня, висунув ідею створення революційного національного центру, щоб організувати оборону революції і не дати захопити владу реакції. В. Винниченко писав: "Петлюрівщина й досі являється для ширшого загалу єдиним національним центром, вона для них є представницею української державности й національної самостійности. Через те, не зважаючи на всю антипатію багатьох до неї, її мусять визнавати й підпірати. Я гадаю, що з першими успіхами інтервенції вплив і політичне значення петлюрівщини почне дуже збільшуватись". Щоб не допустити цього, В. Винниченко вважав за необхідне створення авторитетного революційного національного центру в Україні у формі коаліційного уряду. Він пропонував групі М. Грушевського вжити відповідних заходів перед Москвою для утворення такого центру. "Коаліційний новий Уряд із КПУ, УКП, УПСР, – писав він, – міг би зразу внести велике замішання в нац[іональні] елементи, що йдуть тепер з Петлюрою. Оголошення змін у політиці на Україні могло би притишити повстанство, викликати довірря у селянства...". "Ваша група повинна повторити спробу нашої групи"[36], – знову наголосив він, маючи на увазі свої невдалі переговори з більшовицьким урядом у 1920 р. Він і сам не дуже вірив у реальність своєї пропозиції, але не виключав і того, що "можливо, на цей раз грізність ситуації примусить Москву піти на ті уступки, на які вона торік не хотіла піти"[37].

М. Грушевський відгукнувся на лист В. Винниченка 30 вересня 1921 р., повідомивши, що щойно його отримав, і писав: "На найблизшім зібранню з товаришами поставлю на їх обміркованнє порушену Вами справу"[38].

Цього листа В. Винниченко отримав 3 жовтня 1921 р. Запис у його "Щоденнику" за цей день фіксує: "Лист від Грушевського, відповідь на мого листа"[39]. Але офіційної відповіді від "віденців" на свого листа В. Винниченко, очевидно, так і не дочекався, бо в "Щоденнику", де він, як правило, фіксував інформацію про всі написані й одержані листи, ніяких записів з цього приводу немає. Та Володимир Кирилович, схоже, цим особливо й не переймався. У листі до М. Шаповала від 24 вересня 1921 р. він писав: "Що до мого листа до Груш[евського] та до того, як вони («віденці» – прихильники М. Грушевського. – *Н. М.*) його оцінюватимуть і реагуватимуть на його, то це мене особливо не цікавить, я повинен був зробити те, що вважав за свій обов'язок, а як вони цей вчинок пояснятимуть, не важно. Аби ж вони дійсно виконали й свій обов'язок: зробили таку пропозіцію Москві. Розуміється, 90 шансів за те, що Москва висміє і «віденці» це знають. Але й знаючи це,

[36] ЦДАВО України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 149. – Арк. 62–63 зв.

[37] Там само.

[38] Архів-музей ім. Д. Антоновича УВАН у США. – Фонд В. Винниченка (№ 138*)*.

[39] *Винниченко В*. Щоденник. – Едмонтон; Нью-Йорк, 1983. – Т. 2: 1921–1925 / Ред. Г. Костюк; упоряд. текстів і прим. О. Мотиля. – С. 52.

вони повинні зробити пропозіцію. Вона поможе вияснити становище в цій справі й Москви і самих віденців"[40]. Продовжуючи цю тему, він далі писав: "Не думайте, дорогий Микито Юхимовичу, що я сам, пишучи того листа, не передбачав, що можуть думати й гадати з приводу його «віденці». Чи ж я сам не посміхався, уявляючи, як Москва поставилась би до пропозіції «віденців», коли б вони знайшли в собі стільки наївної мужности (чи мужної наївности) зробити таку пропозіцію? Все це я сам передбачав. Але гадаю, що яко з прінціпіального боку так і з тактичного я не зробив помилки"[41].

Важливим документом для розуміння політичної позиції В. Винниченка і його ставлення до М. Грушевського є адресований останньому його лист від 1 березня 1922 р.[42]. У ньому він інформував Михайла Сергійовича про те, що до нього звернувся П. Дятлов, який у той час працював у радянському представництві в Берліні, з пропозиціями, щоб В. Винниченко: 1) взяв на себе ініціативу скликання в Берліні паралельного Віденському конгресу українських парламентаріїв, на якому мав би провести лінію визнання сучасного Уряду України; або ж з тою ж метою об'єднати обидва конгреси (Берлінський і Віденський), і 2) користуючись своїм формально-юридичним правом, вернувся знов на пост голови Директорії й повів подібні ж акції.

"У відповідь на ці пропозиції, – писав В. Винниченко, – я заявив, що охоче зроблю все, що в моїх силах, для оборони здобутків революції, але для того, щоб мої усилля мали конкретні й реальні наслідки, потрібні відповідні умови. Одною з тих умов я виставив: введення в сучасний Уряд України кількох дійсних українців з рев[олюційно]-соц[іалістичного] табору (як заманіфестування дійсної й щирої українізації влади). Одхиляючи натяки П. Дятлова на мою особу як можливого кандидата на члена Уряду, я дозволив собі виставити Вас, Михайле Сергієвичу, на один із відповідальних політичних постів, повторивши П. Дятлову те саме, що колись писав Вам: я особисто готов служити всіми моїми силами тому Урядові, який відповідатиме позиціям, які я вважаю за найкорисніші для укр[аїнської] революції й на уступки яким я намагався в свій час схилити Москву. Мені тим легче було виставити Вашу особу, що Ваші теперішні позиції (виявлені в листі до Х. Раковського) в деяких головніших пунктах (і якраз тих, що мають в даному разі вагу) дуже близько підходять до моїх позицій, занятих мною в Харкові й по приїзді за кордон".

В. Винниченко наголошував на тому, що хоч між ним і Грушевським існує "багато пунктів розходження" "як з програмового, так і тактичного поглядів", він стоїть на позиції об'єднання революційно-соціалістичних сил України ("Єдиний революційний фронт") для оборони української революції й соціалізму від соціальної й політичної реакції, яка обумовлена тяжким економічно-господарським станом України й яка неодмінно почне робити наступ чи то під проводом польсько-петлюрівських інтервенцій, чи то під захистом безоглядних концесій і взагалі нової економічної політики правлячої російської партії. Оскільки рано чи пізно виникне необхідність спільної оборони працюючих класів проти нової й старої буржуазії, то об'єднання

[40] ЦДАВО України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 149. – Арк. 65 зв.

[41] Там само. – Арк. 66.

[42] ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 384. – Арк. 43–46 зв.

організацій, що представляють інтереси того чи іншого працюючого класу, мусить, на його думку, "бути в національних формах, поки національність в сучасному громадянстві, як соціологичний момент, грає таку значну ролю". "Отже для укр[аїнських] політичних угруповань, що мають в своїй програмі боротьбу за соціалізм, і тепер уже це питання повинно бути питанням дня. Тому я, передбачаючи спільний фронт, вважаю за можливе для себе обстоювати Вашу кандидатуру, як члена тої організації, яка повинна бути в об'єднаному фронті".

Із закликом до М. Грушевського приєднатися до Єдиного революційно-демократичного національного фронту В. Винниченко звертався ще у кількох листах. 20 червня 1923 р. він записав у своєму "Щоденнику": "Писання до Грушевського листа в справі Єдиного революційно-демократичного національного фронту. Заклик до вступу в єдиний фронт"[43]. 24 липня 1923 р. В. Винниченко знову зафіксував у "Щоденнику": "Лист до Грушевського. (Настійне вимагання точної відповіді відносно запропонованої участи в Єдиному революційно-демократичному національному фронті)"[44]. (Два останні листи В. Винниченка до М. Грушевського, згадані в "Щоденнику", виявити не вдалося).

Відповідаючи на лист від 24 липня, М. Грушевський писав 2 серпня 1923 р.: "Що ж до питання, на котрім Ви особливо настоюєте в останнім листі, то мушу сказати, що я поки що не можу бути ні рішучим прихильником Вашої акції, ні рішучим противником, бо – перше – сам я все-таки не уявляю ясно конкретних завдань її; друге – я не маю в сій справі ніякої директиви від ЦК моєї партії. В квітні я післав йому книгу «Н[ової] України» з Вашою статею, але досі не дістав вказівок. Можливо, що ЦК УПСР теж не набрав більш ясного поняття про проєктовану Вами акцію, ніж я"[45].

Друга тема, яка порушувалася в листуванні цього періоду, це плани В. Винниченка щодо створення "Українфільму" і спроба залучити М. Грушевського до написання сценарію фільму на тему української історії, який мав намір знімати В. Винниченко на "Українфільмі".

Після повернення М. Грушевського в УСРР В. Винниченко звернувся до нього з одним листом, у якому просив порадити, яку літературу можна використати для написання історичного роману часів Хмельниччини, і одержав детальну відповідь історика.

Отже, у листуванні Володимира Винниченка з Михайлом Грушевським зафіксовано важливу інформацію про розвиток культури, літератури, видавничої справи в Україні в дореволюційний період, про ті проблеми, які були з цим пов'язані, а також деякі сторони життя української політичної еміграції початку 1920-х років, зокрема, ставлення різних її діячів до співробітництва з радянською владою в Україні, до створення єдиного революційного фронту тощо. Знайшли в ньому відображення й міжособистісні стосунки та окремі риси просопографічних портретів учасників наведеного епістолярного діалогу. Листи можуть бути використані як джерельний матеріал в історичних і літературознавчих дослідженнях.

---

[43] *Винниченко В.* Щоденник. – Т. 2. – С. 218.

[44] Там само. – С. 225.

[45] Архів-музей ім. Д. Антоновича УВАН у США. – Фонд В. Винниченка (№ 138).

* * *

Оригінали листів, які пропонуються увазі читачів у цій публікації, розпорошені по архівах і архівних фондах різних країн, що значно ускладнювало їх виявлення і опрацювання. Листи В. Винниченка зберігаються, в основному, в Центральному державному історичному архіві України, м. Київ, ф. 1235, оп. 1, спр. 384 – 26 листів, 2 листи у тому самому фонді помилково віднесені до спр. 377 – "Листи М. Василька", по одному зберігаються у тому самому фонді у спр. 84 і 308, по одному – в ЦДАВО України, ф. 1823, оп. 1, спр. 26 і ф. 3563, оп. 1, спр. 149 та один – у Архіві-музеї ім. Д. Антоновича УВАН у США, ф. В. Винниченка (№ 138).

Листи М. Грушевського, в основному, зосереджені в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, ф. 1823, оп. 1, спр. 26 – 12 листів; 7 – в Архіві-музеї ім. Д. Антоновича УВАН у США, ф. В. Винниченка (№ 138). Трудність роботи упорядника була пов'язана також із тим, що листи у деяких справах (наприклад, ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 384 та ЦДАВО України, ф. 1823, оп. 1, спр. 26) розміщені не за хронологією, значна частина їх не датована або проставлено число й місяць, але не вказано рік, тому їх доводилося датувати приблизно за змістом або за поштовим штемпелем, якщо він присутній. Зустрічалися навіть випадки, коли лист був виявлений в одному архіві, а відповідь на нього – в архіві іншої країни, як наприклад, лист В. Винниченка від 1 березня 1922 р. (ЦДІАК України) і відповідь М. Грушевського від 7 березня 1922 р. (Архів-музей ім. Д. Антоновича УВАН у США).

При археографічному опрацюванні листів упорядником максимально збережено особливості авторського написання. Зміни в авторських текстах внесено лише в таких випадках:

– знято подвоєння літер у словах: *російський* (замість *россійський*), *професор* (замість *профессор*), ілюстрація (замість *іллюстрація*) і под.;

– вжито літеру "ш" замість "щ" у словах типу: *раніше* (замість *раніще*), *чорніша* (замість *чорніща*) і под.;

– вжито літеру "і" замість "ї" у словах на кшталт *нічим* (замість *нїчим*), "*Куплі*" (замість "*Куплї*"), *цілий* (замість *цїлий*) і под.;

– за сучасним правописом подано вживання розділових знаків, написання слів разом, окремо, через дефіс: *якраз* (замість *як раз*), *такий же* (замість *такий-же)* і под.;

– назви творів, періодичних видань та видавництв авторами писалися в лапках і без них, у публікації пишемо скрізь у лапках.

Авторські дати і місце написання листів подано на тому самому місці, де вони є в оригіналі; редакційні вказівки на дату і місце написання подано в заголовку листа; якщо їх установлено упорядником, то це зазначено в легенді. Дати подано за таким стилем (новим чи старим), як вони зазначені в текстах або на поштових штемпелях, хоч треба мати на увазі, що листи, надіслані з Європи, у тому числі й зі Львова, датовані за новим стилем, а з України – за старим.

Принагідно висловлюю щиру подяку всім, хто допомагав підготувати листи до друку. За надання копій листів і дозволу на їх публікації дякую директорові Центрального державного архіву вищих органів влади та управ-

ління України Наталі Маковській, директорові Центрального державного історичного архіву України, м. Київ, Івану Кисілю, Президентові Української вільної академії наук у США Альберту Кіпі та науковому співробітникові Архіву-музею ім. Д. Антоновича УВАН у США Тамарі Скрипці, колегам з Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України за допомогу в копіюванні листів, у пошуку матеріалів для коментарів та за окремі консультації – завідувачеві відділу джерел з історії України XIX – початку XX ст. Ігорю Гиричу, старшим науковим співробітникам Ярославові Федоруку і Наталі Черкаській, керівникові Львівського відділення Інституту Миронові Капралю, директорові Історико-меморіального музею Михайла Грушевського Світлані Паньковій та іншим.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Львів, листопад 1908 р., М. Грушевський – В. Винниченкові

Шановний Володимир Кирилович!

На бажаннє Ваше я казав посилати Вам "Л[ітературно]-Н[ауковий] Вістник"[1], а сими днями вишлеться Вам кілька томів етноґрафічних матеріалів; не знаю, чи Вас інтересують тільки тексти фолькльорні (нар[одної] словесности), чи й етноґрафія описова, чи українська, чи й галицька?

Дуже дякую за замір Ваш прислати до "Л[ітературно]-Н[аукового] Вістника" велику повість, над котрою тепер працюєте[2]. Але поки Ви її виготовите, чи не дали б Ви чого-небудь хоч би й невеличкого? У Євг[ена] Харламповича[3] є оповіданнє Ваше[4], яке він дуже похваляє, тільки думає, що якби ще вступ, де виступають "великі літери", попотрошити, то було б іще ліпше. Але чи схочете її коротити, чи ні, се ж мене не касающеє, а Ви лише її дайте до "Вістника", коли нічого не стоїть на препоні, бо вже рівно рік, як у нас було надруковане Ваше оповіданнє[5].

Здоровлю Вас щиро й прошу вірити в мої щирі симпатії й прихильність до Вас.

М. Грушевський

Сьогодня вернувся з Київа.

ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 61–62.

№ 2

Париж, 28 листопада 1908 р., В. Винниченко – М. Грушевському

28.XI.

Високоповажаний пане професоре!

Посилаю Вам дві невеликі роботи свої, одна – оріґінальна, а друга – переклад з російської. Дуже прохав би, як прийдуться до вподоби, надрукувати їх в одному числі. Особливо прохаю не розривати "Куплі"[6]. Це оповідання більш 1½–2 аркуша не займе, а враження розіб'ється, як поділити на дві книжки.

Коли ласка Ваша, то напишіть мені, чи можна буде так, чи ні. Велику свою повість я готую і думаю, що вона буде скінчена не так хутко. Але маю ще п'єсу[7], яку треба тільки обробити, щó я й зроблю не раніше, як через місяць. Чи знайдеться у

“Вістнику” місце для неї? Вона не на сексуальну тему, так що з цього боку закидів я не боюсь.

Сподіваюсь, що одповісте мені якомога швидче, бо мені дуже важно знати, де я можу помістити свої роботи, щоб так чи инакше прикладати до них енергії.

Я трохи піддужив і маю надію, що працюватиму більш продуктивно, ніж весь цей рік[8].

З щирою повагою.

В. Винниченко

Мені б дуже хотілось, щоб Ви не забракували переклад “Іскр”[9]. Річ невелика, місця багато не займе, а само по собі не гірше багатьох робот, які бувають на сторінках “Вістника”. Одна біда його, що переклад та авторка невідома. Але діло не в відомості, а в якості самої речі. Правда?

Всього найкращого. Рукописи посилаю Євг[ену] Харл[ампійовичу], який, прочитавши, дасть їх до редакції.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 384. – Арк. 3–4 зв. У даті рік проставлено над текстом олівцем. Місце відправлення встановлено за листами В. Винниченка до Є. Чикаленка (*Чикаленко Є., Винниченко В.* Листування. 1902–1929 роки / Упоряд. та вступ. ст. Н. Миронець. – К., 2010. – С. 120–121).

№ 3

Львів, не пізніше 9 грудня 1908 р., М. Грушевський – В. Винниченкові

Високоповажаний Володимир Кирилович! Лист Ваш переслали мені вчора з Київа, рукописей ще нема. Коли не стрінуся з якоюсь перешкодою, вволю Вашу волю. Але от що. Коли драма може бути так скоро, то я з технічних причин волів би пустити її наперед (перші книжки ЛНВ більші, і як драма не більше 4-х аркушів, я б її всадив в одну книжку). Отже, коли можете, напишіть, яка вона завбільшки. І ще питаннє, чи може перейти через цензурне ухо. Принціпіально я їй дуже рад і буду старатися провести з можливо найменьшими цензурними поврежденіями, коли сама тема не занадто крамольна. Ну, у всякому разі кінчіть і присилайте. Чи дістали мого листа, писаного 2 тижні тому?[10] Щиро прихильний М. Грушевський.

Я пробуду у Львові ще днів 10–12, адреса – проф[есор] університета.

ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 46–46 зв. Поштівка, адресована: M-r W. Starosolsky La poste a Plain Palais poste restant Genéve. Адресу виправлено з: Hôtel l’Univers Paris France. Датовано за женевським поштовим штемпелем.

№ 4

Париж, грудень 1908 р., В. Винниченко – М. Грушевському

Високоповажаний п[ане] професоре!

Одержав Ваші книжки і дуже-дуже дякую за них. Признатись, до сього часу я й не знав, що зібрано так багато матеріалу. Не знав, мабуть, через те, що нігде не стрічав досі прикладу користування ними. Ні белетристи наші, ні поети, ні люди чистої науки не вважають потрібним працювати над цим надзвичайним багатцтвом. І мені самому сором, що я до сього часу не напружив своєї енергії в цьому напрямі. Тепер буду надолужувать прогаяне. Аби тільки мені зовсім поправити здоров’я, щоб можна було побільше працювати.

Ви, певно, вже дістали від Євг[ена] Харл[ампійовича] моє оповідання і переклад. Якщо вважаєте можливим надрукувати їх у "Вістн[ику]", то я буду прохати Вас ось про що: чи не могли б Ви вислати мені якусь частину гонорара авансом? Далі, я винен "Вістнику" щось 80 чи більше рублів. Може б, Ви могли частинами покривати його з моїх гонорарів (бо я сподіваюсь, що тепер зможу частіше давати до "Вістн[ика]" свої роботи). Коли б Ви пристали на мою пропозіцію, я був би дуже задоволений.

Коли Ваша ласка, дайте мені якнайшвидше одповідь. Адреса моя та сама.

З щирим поважанням

В. Винниченко.

А в якому числі "Вістн[ика]" буде надруковано мої роботи (якщо приймаєте)?

Коли не важко, напишіть мені свою думку про них. Я з великим інтересом вислухав би її.

В. В[инниченко].

Тільки що дістав Вашу картку. П'єса моя ще в черновику і може буть готова до друку не раніше, як через місяць, бо я неодмінно хочу сам переписати її, дещо треба виправити. Завбільшки, думаю, буде не більше чотирьох аркушів. Отже, прошу мені написати, чи треба мені готувати її. Вона написана вже давненько[11], але я по багатьом причинам не спішив з нею. А тепер, крім усього, ще працюю над великим романом[12], про котрий Євг[ен] Харл[ампійович] так боїться, щоб не вийшов публіцистичним. (Я це беру на увагу і, скільки мога, постараюсь не зробити його таким). Через це дуже прохаю Вас швидче написати мені, в якій книжці ви змогли б умістити її, якби я прислав її Вам на 10-15 янв[аря] (нов[ого] ст[илю]). Чи зручно Вам так, чи ні? Коли ні, то я і поспішати не буду, а звернусь до романа. З глибокою пошаною

В. Винниченко.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 384. – Арк. 5–6 зв.

№ 5

Львів, грудень 1908 р., М. Грушевський – В. Винниченкові

Шановний Володимир Кирилович!

Я одержав і прочитав "Куплю" і "Іскри". Оповіданнє Ваше дуже інтересне і мабуть "цензурне". Рад я сповнити Ваше бажаннє, щоб "Іскри" теж були в ЛНВістнику в одній книжці. Але позвольте підписати Вас під перекладом повним іменем. Самі розумієте: коли читач прочитає Ваш підпис під перекладом, то йому буде ясно, що се був Ваш "маленький каприз", який редакція мусіла сповнити. А без того він подумає, що редактору мусіла впасти цегла на голову, що він подумав перекладати оповіданнє незвісної авторки* і нічим не визначне особливо (хоч і вповні приличне). І почне в моїх статях шукати сліду умопомешательства. А се не приємно. Як я писав, здається, я надрукую в II кн. (I [кн.] вже замкнена) – коли не схочете пустити наперед драму.

Якби треба було грошей (аванс) зараз, то напишіть. Ваш довжок я скажу погашать не відразу, а поволі.

Щиро прихильний М. Грушевський.

* російського і польського я взагалі стараюсь по можливости не друкувати перекладів, бо російська література для одної половини передплатників, польська для другої приступна в оригіналах аж занадто. (Примітка М. Грушевського. – *Н. М.*).

Декотрі слова в "Куплі" добре б справити – "бабуня" занадто ніжно, може б "баба".

ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 48–48 зв. Лист адресований: Monsieur V. Starosolski 63 Rue Monsieur la Prince Hôtel l'Univers Paris France. На паризькому штемпелі дата: 14–12.

№ 6

Львів, грудень 1908 р., М. Грушевський – В. Винниченкові

Високоповажний Володимир Кирилович!

Як Ви вважаєте мені до 15 січня прислати драму, то міг би її дати в II кн[изі], як ні, то дам у ній "Куплю". II кн[ига] буде мати 14 або 15 арк[ушів], а дальші будуть меньші, отже в них драму не можна буде дати цілу. До контори написав вислати Вам 50 руб[лів] зараз, а як буде треба, то напишіть. В неділю виїзжаю в Київ на свята, отже як не будете писати зараз, то напишіть на контору ЛНВ київську.

Питаєте моєї гадки про "Куплю". Отже так: тема інтересна дуже, початок, до стрічи з прошаками, чудесний, середина – мандрованнє з тими прошаками інтересна сама по собі, але вона розроблена занадто широко, її виперає з оповідання, воно забиває ту основну тему, в яку входить тільки як контраст. Кінець (від пожежі) трохи занадто розвезений, водністий.

В цілім оповіданнє таке, що його нема чого стидатися Вам, дуже інтересне, але друга і третя третина слабші початку.

Се по щирости – не в гнів.

Сердечно здоровлю.

Ваш М. Грушевський

Не хотіли б Ви часом написати рецензії на щось белетристичне?

ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 50–51. Лист адресований: Mr V. Starosolsky 63 Rue Monsieur le Prince Hôtel l'Univers Paris France. На паризькому штемпелі дата: 23–12–08.

№ 7

Париж, 1 грудня 1908 р., В. Винниченко – М. Грушевському

До 15го (н. ст.) пришлю конче свою драму. Коли вона буде трохи більше 4х аркушів, то Ви вже, будьте ласкаві, не рвіть її. Дуже дякую за щирість думки про "Куплю". Не беру її инакше як на увагу. За аванс дякую. Зараз п'єсу переписую, так що будьте певні, що матимете, як обіцяю.

Щиро вітаю і зостаюсь з глибокою пошаною В. В[инниченко].

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 84. – Арк. 2–2 зв. Поштова картка, адресована: ЕВБ М. Грушевский Редакция "Л.-Н. Вістника" Б.-Владимирская, 28 Киев Russie. Датовано за поштовим штемпелем.

№ 8

Париж, 8 січня 1909 р., В. Винниченко – М. Грушевському

Високоповажаний п[ане] професоре!

Вислав Вам, як обіцяв, п'єсу до 10-го. Будь ласка, продивіться і напишіть мені, чи зможете вмістити її в одній книжці. Рвать ніяк не можна. Коли не можете, то і не

друкуйте зовсім, бо це для мене дуже погано: враження розбивається і вся річ губить інтерес. Коли ж можна, то тоді звернусь до Вас з проханням вислати мені ще грошей (рублів 100), бо дуже мені потрібні вони якраз в цьому місяці[13]. Останні після надрукування. Хотів би також, щоб зроблені були відбитки (500 екземплярів).

Коли Вам не дасть багато турбот, то напишіть мені свою думку про цю річ. Мене це цікавить, бо знаю, що компліментів робить не будете.

Коли хочете рецензій від мене, то пришліть книжки, на які потрібні рецензії, і я спробую написати.

Щиро вітаю!

В. В[инниченко].

Кому висилається "Вістн[ик]" у Париж дурно? Контора одмовила "Укр[аїнській] Громаді"[14] на цій підставі, але ми такого не знаємо.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 384. – Арк. 12–12 зв. Поштова картка, адресована: М. С. Грушевский Б.-Владимирская, 28 Редакция "Л.-Н. Вістника" Киев Russie. Місце відправлення і дата встановлені за поштовим штемпелем.

№ 9

Київ, 31 грудня 1908 р., М. Грушевський – В. Винниченкові

Високоповажаний Добродію!

Думаю, що вміщу в одній книжці і гроші післати скажу сими днями – як скоро лише стяґнуться. Але прошу Вас не бути такими вибагливими на міщеннє разом, не розриваннє, ЛНВ не збірник, а журнал, і часом се може бути неможливе. Свою гадку про драму висловлю, зараз спішу. Книжки до рец[ензії] вишлються. Про висиланнє дарового прим[ірника] ЛНВ вийшло непорозуміннє – ЛНВ не має змоги посилати дарових і навіть співробітникам відтягає з гонорара за журнал. Вам щиро прихильний М. Грушевський.

ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1 – Спр. 26. – Арк. 52–52 зв. Листівка, адресована: Mr V. Starosolsky Франция à Paris France 63 Rue Monsieur le Prince Hôtel l'Univers. Датовано упорядником за київським поштовим штемпелем.

№ 10

Париж, січень 1909 р., В. Винниченко – М. Грушевському

Шановний пане професоре!

Звертаюсь до Вас з проханням: будь ласка, не друкуйте моєї п'єси[15]. Коли вже дали до друку, то візьміть назад і замістіть її "Куплею" і тим маленьким оповіданням. Дуже Вас прохаю про це. Щодо грошей, то все-таки вишліть їх мені з гонорару за "Куплю". Незабаром я візьмусь ще до одної невеликої речі і пришлю Вам. Не гнівайтесь на мене, але на це у мене є важні мотиви. П'єсу, будь ласка, перешліть мені.

З щирою повагою

В. Винниченко

П'єсу прошу вислати на нову мою адресу:

V. Starosolsky, 16, Rue Sarrette, Paris.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 384. – Арк. 16–17. Місце і час відправлення встановлені за змістом і за датою листа до Є. Чикаленка (див. коментар 15).

№ 11

Львів, січень 1909 р., М. Грушевський – В. Винниченкові

Пізно, не можна, шановний Володимир Кирилович! Якби хоч тижнем скорше. Чи робити відбитки супроти сеї зміни в Ваших поглядах на справу?[16]

Напишіть до контори ЛНВ, бо я їду в Петербург.

Гроші Вам післано – на стару Вашу адресу, чи одібрали?

"Невеликій річи" буду дуже рад.

Бажаю всього доброго!

З поважанням

М. Грушевський.

ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 58. Датовано за змістом.

№ 12

Львів, лютий 1909 р., М. Грушевський – В. Винниченкові

Шановний Добродію! Переказував д[обродій] Чикаленко, що Ви маєте готову драму[17] і дали б її до ЛНВ, коли він може помістити дві Ваших драми в однім році. Отже, я не бачу в тім трудности, і прошу прислати, чи казати передати. З Київа писали, що взяли назад оповіданнє до справлення[18]; чи вернули Ви його, бо я хотів би його вже дати до друку? Відпишіть до Львова, я тут іще пробуду. Щиро прихильний М. Грушевський.

Казав Вам післати нову драму Яновської[19] – може схочете написати рецензію?

Писали мені з Київа, що Ви писали про гроші, і що післали тим часом 30 р[ублів] – незадовго пішлють іще, як розживуться.

ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 47–47 зв. Поштова листівка, адресована: Mr V. Starosolsky Sanatorium Kűsnacht bai Zűrich Suisse. Адресу виправлено з: Paris France 16 rue Sarette.

№ 13

17 березня 1909 р., В. Винниченко – М. Грушевському

17.III

Високоповажаний Михайло Сергієвичу!

Мене дуже дивує, що Ви не одержали досі "Куплю", яку я, виправивши, одіслав Вам 26 февр[аля] (н[ового] ст[илю]). Будь ласка, напишіть мені, чи дісталась вона вже Вам, чи ні. В останньому разі доведеться робити якісь заходи, щоб знайти її.

В зв'язку з "Куплею" маю прохання: коли ви ще не давали до друку мій "Каприз" (переклад оповіданнячка "Іскри") то, будь ласка, й не давайте[20].

Сьогодня я дістав п'єсу Яновської "Людське щастя", прислану мені, мабуть, для рецензії. Поміркувавши, я мушу заявити, що не можу братись за рецензії. Не можу через те, що не хватає смілости лаять инчих за те, чого у самого багато. Хай це роблять ті, хто чистий від гріха. В цій п'єсі я помітив багато "сучків"; коли стану про них балакати, то всякий мені може по справедливости показати на мої "колоди". Лучче ж я займусь своїми "колодами". Напишіть, чи вислать Вам назад цю книжечку.

Як, може, Ви чули, я написав нову п'єсу[21]. Вона не буде більше за "Memento". Я тепер її виправляю й перекладаю на російську та французьку мови. Але хотів би

знати, чи могли би Ви її приняти до "Вістн[ика]" (якщо, розуміється, вподобається) і як скоро надрукували б. Мені це дуже важно знати. Дуже прохаю написати мені про це.

Ще одне проханнячко: коло всякої моєї дальшої роботи, яка друкуватиметься у Вас, прошу поміщати мою заяву до перекладчиків.

З щирою повагою

В. Винниченко

Для "Вістника". Прошу неодмінно надрукувати це біля оповідання. В. В[инниченко].

Перекладчиків, для яких прохання має яку-небудь вагу, автор просить без його дозволу цеї роботи не перекладати.

Зноситись з автором можна через редакцію цього органу.

В. Винниченко.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 384. – Арк. 9–10, 1–1 зв. Дату 1909 р. вказано олівцем над текстом. Заяву до перекладачів вміщено помилково на початку даної архівної справи (арк. 1–1 зв.).

№ 14

7 квітня 1909 р., В. Винниченко – М. Грушевському

Високоповажаний Мих[айле] Серг[ійовичу]!

Будьте ласкаві, гроші вишліть мені ще сюди і, коли можна, то якомога швидче, бо я тут буду днів ще 10–11. П'єсу свою я Вам з охотою дам, але на мене сум наводить Ваша погроза розбить її на дві частини. Це дуже шкодить враженню. А чому так далеко відкладено "Куплю"? Хіба не можна було пустить в IV кн[изі]? Ну, та Вам про це краще знати. "Каприз" мій прошу не друкувати, а повернути мені.

З щирою пошаною

В. Винниченко

7.IV.09

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 384. – Арк. 11–11 зв. Поштова картка, адресована: ЕВБ М. С. Грушевскому Б.-Владимирская, 28 Редакция "Л.-Н. Вістника" Киев Russland.

№ 15

Київ, не пізніше 22 квітня 1909 р., М. Грушевський – В. Винниченкові

Високоповажний Володимир Кирилович! Завтра вишлють Вам пятдесять рублів, вибачайте, що не більше, але посуха. "Купля" буде одначе, здається, покрита вже, сею й попередньою висилкою, вся. Драму постараюсь помістити всю в одній книжці, як не буде занадто довга. Тільки в VI і VII не можу – бо там іде довга повість Кобилянської[22]. Та Ви, в усякім разі, наперед її пришліть, а потім будемо про се думати – а ну ж буде нецензурна[*]. На осінні книжки, як і на всякі иньші – милости просимо! Наша хата для Вас отвором. Щиро прихильний М. Грушевський.

ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 53–53 зв. Листівка, адресована: France Paris 63 Rue Mr le Prince Mr Vladimir Starosolski. Датовано за київським поштовим штемпелем.

[*] Як буде нецензурна, то постараюсь видати у Львові осібно. (Примітка М. Грушевського. – *Н. М.*).

№ 16

Львів, 30 травня 1909 р., В. Винниченко – М. Грушевському

Львів. 30-V

Високоповажаний Михайло Сергієвичу!

Прохаю вибачення, що не так хутко одповідаю. Але весь час не міг точно одповісти на деякі Ваші запитання. П'єси, виявляється, я не зможу хутко дати Вам, бо завів з нею одну комерцію, а саме – хочу провести її на парижську сцену. За це вже взялась одна парижська актриса, яка зараз переклада п'єсу на фр[анцузьку] мову. Але вона поставила умову, щоби п'єси друковано не було, бо хто-небудь може перекласти без моєї згоди і провести злодійським способом на парижську сцену (такі приклади бували). Тому взяла з мене слово, що я не дам її до друку до того часу, поки ми не законтрактуємо "Базар" з якою-неб[удь] дирекцією парижського театру і не закріпимо у Франції авторських прав. А на це треба багато часу. Вона хоч і має солідні з[в]'язки з театральними сферами, але провести п'єсу навіть французові удається тільки після довгих, иноді многолітніх, митарств. Вона сподівається справу скінчити в кінці осени або в кінці року сього, але я дуже сумніваюсь в тому. Во всякому разі раніше ноября рахувати на увільнення п'єси не можна.

Хочу ще прохати Вас розпорядитись, щоб контора "Вістника" прислала мені точний рахунок моїх гонорарів і боргів. Чи я ще винен **"**Вістнику", чи (дай то бог!) "Вістн[ик]" мені. І якби це швидче було зроблено, я був би дуже радий. Я зараз перебуваю у Львові. Дуже жалкую, що не захопив Вас тут.

Писати мені треба на таку адресу: В. Левинський[23] (для В.), ул. Супинського, 17, Львів.

З глибоким поважанням В. В[инниченко].

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 384. – Арк. 13–14 зв. Рік у даті встановлено за змістом.

№ 17

Романівка, 7 червня 1909 р., В. Винниченко – М. Грушевському

7-VI

Високоповажаний Михайло Сергієвичу!

Вибачте, що не так швидко одповідаю Вам. До цього часу не міг установити своєї адреси[24].

Дуже буду вдячний, коли подбаєте, щоб мені прислано було рахунок моїх боргів і гонорарів.

Хочу Вас спитати про одну річ. Чи забезпечені авторські права творів, що друкуються у "Вістнику" по тих державах, де є літературна конвенція? Чи можна без згоди автора перекласти з "Вістн[ика]" на французьку або німецьку? Чи можна обійти конвенцію таким способом, що спершу перекласти на російську, а потім уже на яку-неб[удь], що входить у конвенцію? Коли таким способом обійти не можна, то я дав би до "Вістн[ика"] свій "Базар". Коли ж тут є небезпека, то буду готувати щось инче. Але попережаю, що буде не меньче трьох аркушів, а то й чотирі. Чи можна буде вмістити у два числа?

Чекаю ласкавої одповіді.

Адреса така: И. Рыльскому (для К.)
М. Романовка
Ст. Ю.-З. Ж.Д.
З глибокою повагою

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1 – Спр. 308. – Арк. 55–56.

№ 18

Броди, 4 жовтня 1909 р., В. Винниченко – М. Грушевському

Броди 4-Х

Високоповажаний Михайло Сергієвичу!

Сердечно дякую за цінний Ваш подарунок. Сижу вже на Галицькій землі.

Вітаю шановну родину Вашу, а також пані-редактора, яка не може мені простити "Memento"[25].

З глибоким поважанням

В[инниченко].

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 384. – Арк. 15. Поштівка, адресована: ЕВБ М. С. Грушевскому Редакция "Л.-Н. Вістника" Б.-Владимирская, 28 Киев Russland. Рік встановлено за поштовим штемпелем.

№ 19

Париж, 30 жовтня 1909 р., В. Винниченко – М. Грушевському

Paris 30-Х

Високоповажаний Михайло Сергієвичу!

Я послав у Київ до "Вістника" "Базар"[26]. Сподіваюсь, що в йому немає жупелів. Дуже вдячний був би, якби щиро висловили мені свою думку про його. Прошу не ради гонору авторського, а для досвіду і науки. Так що, як матиметься в Вашому вислові щось неприємне для мене, не ховайте, а навпаки, підкresліть його мені. Щиро вдячний буду.

Нового нічого не маю, бо занятий весь час великою своєю повістю на рос[ійській] мові[27]. Що з неї вийде, не знаю, але працюю багато.

Маю один нескінчений начерк. Коли б чомусь "Базар" не підійшов, то за місяць, а то й раніше трохи, прислав би сей невеличкий начерк (цілком добродійний... але небезпечний з боку державної цензури. Біда з цензурами!).

Щодо грошей, то дуже просив би прислати мені зараз хоч що-небудь, бо сижу при кількох франках і незабаром за кватиру треба платити.

Брошуру Вашу дістав і з великим задоволенням перечитав. Дуже не погано було б, якби Ви прислали для Парижської Громади своїх книжок. Питають їх дуже, а Громада така убога, що купити і мріять не може. Брошурка Ваша уже треті руки переходить, боюсь, що зачитають. А вона мені самому потрібна, бо думку писати п'єсу про Богдана Хм[ельницькго] я не покинув.

Якщо буде Ваша ласка і схочете прислать книжки, то шліть на моє ім'я. А адреса моя така:

V. Starosolsky
Hôtel Vauquelin 24,
rue des Fossés St Jaques
Paris

Ця ж адреса і для кореспонденції. На Громаду листи пропадають, бо завелись читачі чужих листів у нас.

Сердечно вітаю родину Вашу.

З глибоким поважанням

В. Винниченко

Цього листа послав тиждень тому у Львів, на ул. Супинського, 17, Вам, але чомусь прислали назад. Другої адреси Вашої не знаю. Посилаю через Левинського. Будь ласка, вишліть мені поки що скільки можете грошей, бо зовсім мені біда.

В. В[инниченко].

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 384. – Арк. 7–8 зв. Рік написання установлено за змістом.

№ 20

Львів, 5 листопада 1909 р., М. Грушевський – В. Винниченкові

Львів, 5.XI

Високоповажаний Володимир Кирилович!

Як живете і що поробляєте? Павло Фил[ипович][28], мабуть, писав Вам, що Ваше оповіданнє (“Чудна пригода”)[29] може пройти іглині уха цензури, одже, піде, хоч і з деякими невеличкими пропусками. Але мині хотілося б між ним і “Чужими людьми”[30] дати щось Ваше, де не було б тих жупелів, щоб дати продихнути тим, котрі від сього “страждають”. Чи не пришлете чогось? Дуже був би рад. Як не готове, то напишіть титул. Грошенят трохи Вам з контори пришлють, на аванс розживемося, мабуть, коло нового року, тоді пошлемо. Тісні часи прийшли, і на кешеню і від цензури, і не сказати!

Ми два тижні як у Львові, а проседимо до Різдва. Не збираєтеся в тутешні сторони?

Щиро Вам прихильний М. Грушевський.

ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 59–59 зв. Лист адресовано: France Paris, V 14 Rue Thouin Cercle des Oukrainiens à Mr. V. Starosolski. Рік встановлено за змістом.

№ 21

Париж, 21 грудня 1909 р., В. Винниченко – М. Грушевському

Paris 21-XII

Високоповажаний Михайло Сергієвичу!

Дуже дякую Вам за щиру критику. Вказані Вами хиби я бачу й сам давно, але, правду сказати, одчепитись від них не маю просто часу. Якби я міг хоч раз або два переписати кожну роботу, ті хиби були б не так помітні.

Майже всі роботи мої друкуються з черновиків. Я, здається, один з укр[аїнських] белєтристів, що живу літературним заробітком. А самі знаєте, що укр[аїнський] письменник не то що земельки не купить за гонорар, але й прожити з трудом може.

Деякі ж хиби властиві уже моїй вдачі, – тут нічого не зробиш. Тим часом, дуже дякую і прошу й надалі не поминати мене щирим безстороннім словом своїм.

Маю зробити Вам одну пропозіцію. Я вже кінчаю свою повість по-російському. Чи не згодились би Ви друкувати її по-українському у “Вістн[ику]” одночасно з друкуванням по-рос[ійськи]? Ні там, ні тут не буде позначено, що переклад. Бо це таки й не буде перекладом. Деякі місця я пишу спершу по-укр[аїнськи], а потім перекладаю на рос[ійську], деякі прямо по-рос[ійськи].

Це є одповідь критикам “Щаблів” – розвиток і пояснення ідеї “чесности з собою”, гармонії, цільности людини, а не підлягання своїм чуттям чи розуму. Так і

буде зватись – "Чесність з собою". Фігурірує той самий Мирон Антонович. Тільки в другій обстановці, серед "критиків". Одже, зачіпаю таке питання, через що ріжні люди по ріжному дивляться на поставлені питання. Зачіпаю також питання релігії і настрої робітництва до інтелігенції. Картина життя- соціалистичних верств в сучасні часи реакції. Спершу я не хотів зовсім по-укр[аїнськи] друкувати, бо з боку укр[аїнського] громадянства досі не бачив ніякого інтересу до ставлених питаннів. Чув тільки лайку, нерозуміння мене і брехню, страшенну ворожість за те, що я ніби вчу і говорю "нові слова". Із цеї повісти видно буде, що іменно я не можу вчить, бо мені зовсім не про те ходить. Я тільки пропоную кожному чесно і щиро самому собі подумати над тими питаннями, про які я думав. – Але сьогодні я прочитав у "Раді" про реферат Чепурковського[31]. Він зо мною не погожується, але я з великою втіхою бачу, що знаходяться все-таки читачі (а не видавці і письменники), які теж мають інтерес до сих питаннів. І тому я хочу тепер хоч для цих "десяти праведників" друкувати й по-укр[аїнськи].

Згодні Ви чи ні? Напишіть мені зараз же, бо я кінчаю. Коли згода, то зараз же сідаю писати й по-українському. Коли ж ні, то я й часу собі гаять не буду. Вся праця буде аркушів на 9. Могли би навіть раніше сповістити, що в 1910 р. у "Вістн[ику]" має друкуватись така-то велика повість на таку-то тему. Але, попережаю, що вона ж буде й по-російському. Я ще не знаю, як віднесуться рос[ійські] видавці до такої пропозіції, але то вже балачка з ними. Їм нема рації не згодитись, як уподобають річ.

Боюсь тільки, що з боку цензури будуть деякі причепки. Але політики я зовсім не торкаюсь. Питання крутяться в сфері економичній, релігійній, половій і псіхологічній. Деякі місця, може, пошарпають, але заборонить, на мою думку, не можуть. Одже, чекаю Вашої одповіді.

І ще одне прохання. Прислав мені один добродій статтю про мене і просить попрохать Вас умістити її в "Вістн[ику]". Стаття прихильна до мене, але в таких питаннях, де читач не жахнеться. В жахливих місцях він скромно не згожується. Цікава ще тим, що розбіраються питання з марксистського погляду. Але теж не гостро. І називається "Проба характеристики творів В. Винниченка"[32]. Одже, будь ласка, скажіть мені, чи могли би Ви її помістити і в якому числі. Людина "безгрішна" і дума заробить якусь пару крейцарів. З свого боку, я був би Вам вдячний, якби статтю сю приняли.

Сердечно вітаю родину Вашу і бажаю всього найкращого.

З глибокою повагою

В. Винниченко

Громада[33] і я дуже дякуємо за прислані книжки. Публіка була би дуже рада, якби мала Вашу "Историю украинского народу"[34]. Але нам вже соромно турбувати Вас. На "Історію України-Руси"[35] збірається з громадян давненько вже податок, але така біднота, що поки що тільки 20 фр[анків] маємо. Все ж таки бажання мати Вашу многоцінну працю у себе в бібліотеці не кидаємо.

В. В[инниченко].

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 384. – Арк. 27–30. У даті рік установлено за змістом.

№ 22

20 січня 1910 р., В. Винниченко – М. Грушевському

20.I.*

Високоповажаний Михайле Сергієвичу.

Вибачте, що пишу олівцем, – трохи хворий і лежу в ліжку.

Адреса автора статті[36] така: L. Idson (bei Dračka), 11, Scholtzgasse Wien II. – З Вашого боку буде дуже мило, коли Ви скажете вислать йому трохи грошей, хлопець дуже бідує. А як Ви знаходите, чи може він "виписатись" на щось путяще?

Дуже радий, що Ви прінціпіально нічого не маєте проти друкування по-укр[аїнськи] моєї повісті[37]. Можливо, що Ви її забракуєте по змісту, але то річ уже инча. Цю повість читав відомий Миролюбов[38] (колишній редактор "Журн[ала] для всѣхъ"). З думками речі він не згожується, але тим цінніше для мене його одзив. А одзив дуже прихильний і повісті він пророчить значний успіх серед рос[ійської] публіки. Питання, зачеплені там, здаються йому такими сучасними й цікавими, що проти ставлення їх нічого не можна сказати. "Публіцістики", як каже Є[вген] Х[арлампійович], уже нема зовсім.

Мені хочеться ще раз з серйозними питаннями виступить перед укр[аїнським] громадянством, може, таки зацікавляться. Але на цей раз хочу виступить під авторитетом рос[ійської] публіки. Коли "там" зацікавляться, одже й нашим, що завжди пасуть задніх у росіян, це покажеться цікавим. Хай і так, аби рушилась думка і щось творила.

Приємно мені також, що Ви не сердитесь за передачу "Чудн[ого] епізоду" в "У[країнську] Х[ату]"[39]. Я згожуюсь перемінити назву і напишу про це в "У[країнську] Х[ату]". А "Вістн[ику]" дам друге оповідання під заголовком "Чудн[ий] епіз[од]"[40], хоча це якось виходить комічно. Але, на щастя, зміст тої речі, що хочу писать для "Вістн[ика]", підходить до назви.

На закінчення побажаю і Вам, з свого боку, всього кращого, а найпаче тої живої незломної енергії, яка по справедливости робить Вас гетьманом** політично-громадської думки по цей і по той бік Дніпра.

Родині Вашій мій сердечний привіт і бажання всього доброго в новому році.

З глибокою пошаною В. Винниченко

А чи вже одбились репресії на "Вістн[ику]"?

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 377. – Арк. 11–12 зв. Рік установлено за змістом, який підтверджує напис на листі олівцем.

№ 23

Kurbad Sommerstein, 10 березня 1910 р., В. Винниченко – М. Грушевському

10-III

Вельмишановний Михайле Сергієвичу!

Я зараз перебуваю в санаторії. Лічусь знов, але на цей раз методом "поновлення организму (die Schrotshekur***)". Метод надзвичайно тяжкий – <u>нічого</u> не пити і

* Олівцем іншою рукою дописано: 1910.

** Слово було взято в лапки, які потім було викреслено.

*** Помилка в правописі Винниченка. Має бути: Schroth-kur (*нім.*) – потогінне лікування, що ґрунтується на дієті, досі застосовується в медицині при лікуванні подагри тощо. Назва походить від імені засновника – цілителя Йоганна Шрота (1798–1856).

їсти тільки сухарі. Збезсилів я страшенно і абсолютно нічого не можу ні читати, ні писати. Ще мені лишилось поголодувати 3½ тижня. Після того тижнів 1½ переходний час, а вже тоді можу братись за роботу. Обіцяють дуже хороші наслідки. Не знаю, я вже 17 днів голодаю, поки що тільки загубив 17 фунтів і хожу, як кістяк. Звичайно, додержу до кінця, а тоді вже казатиму, чи "гоп", чи "ох".

Відповідно результатам курації буде й моя праця. Але як тільки зможу робити, зараз же візьмусь за "Чудний епізод". Про повість свою я ще не маю звісток, бо недавно тільки послав у Петербург свою тутешню адресу.

Гадаю, що її тяжко буде помістити, бо завелика й "страшна". А проте – побачимо.

Вітаю сердечно Вас і родину Вашу.

З глибокою повагою

В. Винниченко

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 384. – Арк. 25–26. Місце і рік написання листа встановлені за виданням: *Чикаленко Є., Винниченко В.* Листування. 1902–1929 роки. – К., 2010. – С. 178.

№ 24

Kurbad Sommerstein, 4 квітня 1910 р., В. Винниченко – М. Грушевському

4-IV

Дорогий Михайло Сергієвичу!

На жаль, я вже припинив свою курацію і почав "переходний період", себто дають трохи їсти й пити. Одже, з цим покінчено. Другий раз візьму курс цієї курації зімою, а зараз вже поправити не можна. Почуваю надзвичайну змомленність і млявість. Так що з усилям пишу.

Як сказати по щирости щодо надбавки, то мене могли би устроїти 100 р[ублів] за аркуш. Я розумію, що це сума завелика для нашої преси, і коли неможливо, то призначте самі стільки, скільки є змога. Але говорю по щирости, як самі запропонували.

Я звідси виїжжаю 11-го і поки що адреси своєї подати не можу. Коли ласка, напишіть мені ще сюди. Гадаю, що лист іще встигне мене тут захопити.

Бажаю всього найкращого і дякую за ласкаву послугу.

В. Винниченко.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 384. – Арк. 31–32.

№ 25

Київ, не пізніше квітня 1910 р., М. Грушевський – В. Винниченкові

Дорогий товаришу!

Павел Филипович переказав мини сумний зміст Вашого листу[41], – не можу не сказати Вам кілька слів з приводу їх. Зовсім даремно вважаєте себе чужим українській суспільности. Не згоджуючись навіть з деякими Вашими гадками, вона Вас високо цінує і любить ті елементи в ній, які найбільш здорові і надійні. Що тяжко з нею жити – про се я добре знаю; а проте – не для того ж чоловік працює в суспільстві, щоб зривати "цветы удовольствия". Я розумію Ваше бажаннє здобути собі в рос[ійському] суспільстві; але й дуже боюсь, щоб російське письменство не зорвало Вас і не відібрало від україн[ського] життя. Се буде велика страта і для України і для Вас,

Ви станете моральним калікою. Памятайте се і не продайтеся за чечевичну похльобку гонорарів і ширшої популярності. Коли Ви не встоїте – се буде дуже сумно.

Досить про се. Ми їдемо у Львів і пробудемо 2 місяці, а потім в гори. Коли по дорозі, дуже просимо до нас.

Гонорар на будуще згодилися Вам платити 100 р., як Ви хотіли.

Вибачте, що так пишу – їду саме.

Щиро люблячий Вас

М. Грушевський

Наші Вам кланяються.

ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 57–57 зв. Місце і час написання встановлені за змістом.

№ 26

Харцизськ, 13 травня 1910 р., В. Винниченко – М. Грушевському

13-V

Дорогий Михайло Сергієвичу.

Дуже дякую Вам за хорошого листа Вашого. За чечевичную похлебку я, звичайно, не продамся, а повість усе-таки продав збірникам "Земля"[42]. І от з цього приводу хочу спитати Вас: чи згодитесь Ви друкувати цю річ у "Вістн[ику]" через місяць по надрукуванню в "Землі"? (Довелось багато за це торгуватись, і згодились тільки на те, щоб через місяць). Якби Ви згодились, то можна б у "Раді" зробити оповістку приблизно такого змісту: "В. В[инниченко] написав на двох мовах укр[аїнській] і руській нову повість "Честність з собою", яка буде одночасно друкуватись в збірниках "Земля" і "Л[ітературно]-Н[ауковому] Вістнику". Це є продовження "Щаблів життя" і т. д.". Спізнення на місяць не пошкодило б, бо передплатники "Вістника" по-руському не купували б, а ждали "Вістника". Можливо, що інтерес, викликаний "Щаблями", примусив би нових людей до передплати. Будь ласка, напишіть мені з приводу цього на адресу Павла Пилиповича.

Я зараз їду до Катеринослава. З Київа мусів тікати, бо занадто багато люду знало про моє там перебування. А така "популярність" не завжди бажана і користна.

За ласкаве запрошення Ваше дуже дякую. Сердечно вітаю родину Вашу.

З глибокою повагою.

В. В[инниченко].

А що чути про ту статтю про мене, що я прислав Вам із Парижу? Автор турбується. Чи будете Ви її друкувати?

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 384. – Арк. 33–35. Лист, адресований: Вп. п. професору М. Грушевському ул. Супинського, 6 Львів Львов Австрия. Місце відправлення та рік встановлено за поштовим штемпелем.

№ 27

П'ятигорськ, 27 травня 1910 р., В. Винниченко – М. Грушевському

27.V

Високоповажаний Михайло Сергієвичу!

На жаль, повісти своєї я хутко не можу прислати[43], бо її зараз передивляється Славинський[44], який обіцяв зробити всі уваги щодо 1001 ст. – Мушу сказати Вам,

що повість ця є продовженням і розвитком ідей “Щаблів Життя”[45]. Темам морально-половим одведено в ній багато місця. Я думаю, що вона викличе таке ж обурення, як і “Щаблі”. Одже, мабуть, її не доведеться друкувати в “Вістнику”, чому я скоряюсь з великим жалем. Спробую помістити де инче, а як не знайду їй місця в укр[аїнській] пресі, то й перекладать не буду на укр[аїнську].

Взагалі з великим сумом прихожу до того переконання, що з чимсь більш серйозним і пекучим до укр[аїнського] читача ще рано підходити. Немає сумніву, що повість цю вони всі прочитають по-рос[ійськи] і все одно чистота душі їх буде скаламучена нею. Яка ж рація не пускать по-укр[аїнськи]? Щоб “рідна” література не забруднювалась? Сумно.

Сердечно вітаю Вас і родину Вашу.

З глибокою пошаною В. В[инниченко].

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 377. – Арк. 4 зв. Рік написано олівцем іншою рукою. Місце написання встановлено за листом В. Винниченка до Люсі Гольдмерштейн (*Миронець Н.* Володимир Винниченко: таємниці кохання. Хронологія інтимів: документальна розповідь. – К., 2013. – С. 196).

№ 28

П’ятигорськ, 16 червня 1910 р., В. Винниченко – М. Грушевському

16-VI

Високоповажаний Михайло Сергієвичу!

Я дуже буду радий, коли повість буде надрукована в “ЛНВ”[46]. Рішуче нічого не маю проти попередження читачів з боку редакції. Я трохи не згожуюсь з Вами щодо різкости деяких моїх робот. Без цієї грубости і різкости наш читач не звернув би уваги на ті думки, які так грубо висловлені. Але признаю, що деякі місця зайві. Ну, та про це можна багато говорити.

Повісти я зараз у себе не маю ще. Не прислали з Петербургу. Як тільки одержу, зараз же вишлю Вам. Не думаю, щоб читачі були задоволені нею. Не рахую я також на прихильність і росіян, бо вже чув деякі гадки про неї. Сподіваюсь, що підніметься лайка. Так, принаймні, говорили всі, хто читав. За художність хвалили. Але прочитаєте самі й скажете свою думку.

Не знаю, чи вдасться мені скористуватись Вашим ласкавим запрошенням і побувати в Карпатах. Я пробуду, мабуть, до октября на Україні. Зараз думаю засісти за велику повість з життя емігрантів[47]. Поки що кінчаю невеличке оповідання для “ЛНВ” – обіцяний і оповіщений “Чудний епізод”.

Дуже співчуваю з Вами в тому, що дратує Ваші нерви, і тим паче, що мені це роблять обставини на кожному кроці. Я все лічу ці бідні нерви, а життя тут же псує їх. Так на цьому й смерть нас захопить.

Вітаю сердечно Вас і родину Вашу.

В. В[инниченко].

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 384. – Арк. 36–37 зв. Рік 1910 написано олівцем вгорі документа. Місце написання встановлено за листами до Люсі Гольдмерштейн (*Миронець Н.* Володимир Винниченко: таємниці кохання. Хронологія інтимів: документальна розповідь. – К., 2013. – С. 200–203).

№ 29

Любомирка, серпень 1910 р., В. Винниченко – М. Грушевському

Високоповажаний Михайло Сергієвичу!

В половині іюля Вам повинні були прислати з Петербургу мою повість “Честність з собою”. До сього часу я не маю нізвідки ніякої звістки про неї. Будьте ласкаві, напишіть мені, чи Ви хоч бачили її. Дуже я турбуюсь про неї. Крім того, треба ж її виправити й одіслати в “Землю”, а я навіть не знаю, де вона й коли я її матиму у себе. Дуже прошу, – напишіть мені якомога швидче, бо я міняю хутко цю адресу: Волынск[ая] губ., Новоградволынский у[езд], м. Новая Чарторія, с. Любомірка, А. Н. Пигулович[48] (в середині “для В.”). (Уникайте в листах, будь ласка, мого ймення). Писав мені Лаврів[49], що одіслав Вам мою п’єсу “Брехню”[50]. Як Ви її знаходите? Чи годиться до сцени?

Зараз пишу соціально-політичну комедію[51], за яку мене старі будуть страшно лаять. Але я в своє оправдання можу сказати одне: коли я своїх не жалів і писав, що бачив, то з старими тим паче не мав ніяких підстав церемонитись.

Як себе почуваєте? Чи минули Ваші неприємности? Коли будете у Київі і Львові? Я в Київі буду, мабуть, в перших числах сентября (ст[арого] ст[илю]), а у Львові в середині його. Дуже хотів би з Вами побачитись. Вітаю Вас і родину Вашу сердечно. З глибокою пошаною В[инниченко].

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 384. – Арк. 49. Місце і дата написання листа встановлені за змістом.

№ 30

Київ, не раніше кінця серпня 1910 р., М. Грушевський – В. Винниченкові

Тільки що одержав Ваш лист. Козловський[52], що приїхав сюди тому кілька день, оповідає, що рукопись прийшла до Львова коло 20.VIII і лежить у мене в хаті – не прислали, бо сподівалися скорого приїзду, і я вже її не буду сюди виписувати, щоб не згубилася, бо за кілька день їду. Чи прислати Вам її, чи переглянете у Львові? Я весь сентябр і октябр ст[арого] ст[илю] сподіюся пробути у Львові, дуже радий з Вами побачитися; як не занадто далеко Вам, то заїзжайте просто до нас.

“Брехню” прочитали ми соборне – був і Коцюбинський[53] тоді; відіслав до Київа, щоб ішла в чергову, X кн[игу] (IX вже була заповнена) – може, прочитаєте й коректу.

Гадка про драму присутніх усіх: 1 акт іде чудово, 2 дуже довгий і утомлює <підслуханнє з балькону дуже примітивний мотив>. Третій не має змісту – люде товчуться – хіба б вивозила актриса, що грає героїню, якоюсь незвичайною грою. Се що до сценічности.

Прецінова ідея не знайшла розвою, виходить на пропись – брехнею світ пройдеш, назад не вернешся. А не думаю, щоб се була Ваша мораль.

Про повість напишу до Київа – зараз по приїзді прочитаю.

На комедію дуже цікавий. Дасте її, розуміється, нам! А що з “Дивним епізодом”?[54]

У нас у Львові не весело, заповідається на осінь. Ну, але ж не на те, щоб звеселитися, живемо. Сердечно здоровимо Вас усі й будемо ждати нетерпляче.

Ваш М. Г[рушевський].

ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 63–64. Місце і час написання листа встановлено за змістом. Лист відправлено не поштою, а, мабуть, кимсь передано,

бо на останньому чистому аркуші олівцем двічі написано: Для В. Після листа – білий конверт з написом: "В".

№ 31

Любомирка, кінець серпня або початок вересня 1910 р., В. Винниченко – М. Грушевському

Високоповажаний Мих[айле] Сергійовичу!

Дуже мені прикро, що Ви одіслали "Брехню" до друку. Я ж навмисне послав її в чорновику, щоб висловити уваги, на підставі яких потім зробити поправки. Страшенно досадно! Мабуть, її вже набрали і нічого зробити не можна? Так, по Вашому, вона не годиться на сцену? А виправити можна, як думаєте?

Ідея, розуміється, не така, а якраз навпаки. Тільки мені дивним здається, що Ви не зрозуміли її. Героїня так же ясно й виразно каже, що головне в житті радість і щастя. І коли це дається брехнею, то слава брехні – мені здавалось, що якраз 3-й акт повинен давати найбільше напруження й інтерес.

У мене з одчаю руки опускаються і злість бере: невже ж я не напишу ні одної п'єси, що пішла б на сцену. Раніше я цього не дуже й хотів і писав п'єси не для сцени, але, починаючи з "Базару", я б'юсь, щоб вивести на сцену. І нічого не виходить! Лаврів мені написав про своє враження[55] з таким захопленням, що я вже трохи з полегкістю зітхнув. А тут виходить, що п'єса нікуди не годиться. Дуже досадно! Та хоч би ще не друкували, щоб або виправить, або спалити. Ну, і яка користь з неї такої? Тільки й слави, що буде надрукована. Досадно! Коли можна ще, будьте ласкаві, спиніть друк.

"Чудний епізод" уже написано, але до друку ще єсть багато часу.

Нова п'єса про "старих"[56]. Не знаю, чи Ви згодитесь взяти її до "Вістн[ика]" – в ній багато "стовпів" зачеплено. Будуть пізнавать і Пчілку[57], і Леонтов[ича][58], і Степаненка[59], і Єфрем[ова][60], і Гехтера[61], і багатьох других. Виведено трусість, дріб'язковість, тщеславіє, особисту фракційність (нібито на ґрунті прінціпів), пльотки, нікчемність, дурний шовінізм, класовий егоїзм і инчі прелєсті наших охоронців моралі. Її на сцені не сподіваюсь бачити, бо невже ж Садовський[62] зхоче своїх приятелів старих "позорити". А другі трупи не варті того, щоб давать грать її. Не знаю, як Ви самі віднесетесь до неї. Скажете, що неправдиво передана дійсність. Але зарані звертаю Вашу увагу на те, що її треба роздивлятись, яко символистичну річ. А як в символі фігурою ідеаліста-поміщика Пилипенка представлено чистий, щирий і саможертвенний елемент в укр[аїнському] громадянстві (буржуазної версти). Буду читать її "молодим". Завтра їду в Київ, а 10-15 (ст. ст.) буду в Львові. Повість мені не висилайте. Будьте ласкаві, напишіть мені зараз же у Київ.

ЦДАВО України. – Ф. 1823.– Оп. 1.– Спр. 26. – Арк. 59–59 зв. Місце і час написання листа встановлені за змістом.

№ 32

Львів, 21 грудня 1910 р., В. Винниченко – М. Грушевському

21.XII

Високоповажаний Михайло Сергієвичу!

Вибачте мені ради бога за нескору відповідь. Задержало мене "Моск[овское] Книг[оиздательство]"[63] – тільки вчора вислало одбиток "Чесн[ості] с собою", який

і посилаю Вам. Переклад (половину) вишлю через 2-3 дні. Чи не спізнився я? "Співоче тов[ариство]" також можу вислати, але коли Ви вже заняли місце в 1-й книжці чимсь инчим, то напишіть мені про це.

Щодо видання оповідань М[ихайла] З[аволоки][64] в "Ун[іверсальній] Бібл[іотеці]", то я можу автору запропонувати прилучитись до збірничка, в який хочу вмістити ріжних укр[аїнських] авторів. "Предок" мені дуже подобався, і я б його з великою охотою помістив у збірничку. (Подібний збірничок видала "У[ніверсальна] Б[ібліотека]" із польських авторів). Будь ласка, перекажіть це М[ихайлові] З[аволоці][65], і коли він згодний, то під яким призвищем його друкувати.

А як стоїть справа з гонораром за "Чест[ність] з соб[ою]»? Невже комітет рішив покарати мене[66] за те, що я написав по-рос[ійськи]? Але ж я її спочатку писав по-укр[аїнськи], а коли Ви сказали мені, що на теми "Щаблів ж[иття]" друкувать не можете, я мусів написати по-рос[ійськи]. Винен не я, і збавляти гонорар мені з боку комітета немає підстав. Я написав повість з еміґрантського життя[67] і хочу, щоб вона одночасно друкувалась по-укр[аїнськи] і по-рос[ійськи]. Але, будь ласка, напишіть мені, чи й за неї буде зменьшено гонорара. Бо умовою одночасного друкування я теряю в рос[ійському] гонорарі. Коли комітет може підсобляти Коцюб[инському], то я хоч і enfant terrible[68], хоч і не стараюсь бути в один час милим і нашим і вашим, все ж таки хочу як не підвисшення, то не пониження свого гонорару. Бо річ уже іде не так про гроші, як про предмет вищого порядку. Будь ласка, напишіть мені про це неодмінно і, по змозі, швидче, бо в залежности від Вашої одповіді стоїть те, куди я звертатимусь (в рос[ійське] видавн[ицтво]) з своєю новою повістю.

З глибокою пошаною — В. В[инниченко].

Моя адреса: В. Дедевич, Кадецька, 8.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 384. – Арк. 18–18 зв. Місце і рік написання листа встановлені за змістом.

№ 33

Львів, 24 листопада 1911, В. Винниченко – М. Грушевському

24-XI

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Мушу звернутись до Вас з тим же, про що ми говорили перед Вашим від'їздом зі Львову. Мені мало тих 10 аркушів, які мені може дати "Вістник" на рік. Щоби Вам стало цілком ясно, через що саме мало, я скажу, що на свій заробіток мушу утримувати не тільки себе, а ще 12 душ близьких мені людей (це – мої батьки й сім'ї братів). Пишу це не для того, щоб розжалобити, а щоб Ви уважніше поставились до того, про що я буду писати.

Мені мало 10 аркушів, я хотів би цілком вільного збуту для своїх робот, на скільки б аркушів я не написав. Я хотів би, щоб мені дали місця в журналі стільки, скільки я зможу заповнити, хоч би я давав на кожне число журнала (звичайно, не нарушуючи пропорції матеріалу). Крім того, я хотів би підвисшення платні. Це бажання своє я ставлю на друге місце. І ставлю його тільки для того, що при більшій платні буду ліпше обробляти свої роботи. Власне ж мені ходить про те, щоб виробити в місяць певну суму грошей. Чи якістю, чи кількістю – ціль одна. Звичайно, мені хотілось би мати спромогу друкувати рідше, але ліпше, але з мусом нічого не зробиш.

І знов, – звертаю Вашу увагу, що я пишу це Вам, голові журналу, а не якимсь невідомим мені людям, які ніби дають мені субсідію. Я ніякої субсідії не хочу, не прошу і не прийму од невідомих мені людей (тим паче, що серед них є люди цілком ворожі до мене[69]). Я знов звертаюсь тільки до "Вістника". Не ставлю ні вимог, ні прохань, тільки запитую, чи може "Вістник" задовольнити мої бажання, чи ні. Якщо він не має спромоги, то я це візьму на увагу і більше нічого. Коли має спромогу (якими способами, чи субсідіями для себе, чи чимсь инчим, мені то все одно), я буду дуже радий.

"Таємність" я вишлю 30го або 1го. Вибачте, що трохи запізнюсь, – маю кінчити ще деякі роботи. Між инчим, я пишу тепер комедію. Потім маю писати повість з життя села, а також історичну з часів Хмельнищини[70]. Останні дві будуть більші, отже в промежутках будуть іти дрібніші річі (в 1 або 2 арк[уші]). Як те все я можу вмістити? Де?

Дуже прошу одповісти мені по змозі швидче на цього мого листа, бо від Вашої одповіді залежатимуть мої дальші плани, які я мушу реалізувати без перерви й на кур'єрських.

Збірник для "Ун[іверсальної] Бібл[іотеки]" потрохи збіраю. Розписав до укр[аїнських] авторів за дозволом, але щось мовчать, – "пренебрегають".

Всього найкращого!

З глибокою пошаною

В. Винниченко.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 384. – Арк. 47–47 зв. Місце і рік написання листа встановлено за змістом.

№ 34

Київ, 20 листопада 1911 р., М. Грушевський – В. Винниченкові

Високоповажний Володимир Кирилович!

Я ставлюся з найбільшою увагою до Вашої справи і радий зробити все можливе, але понад то, що я казав Вам у Львові, і тепер нічого не можу сказати. Висота підмоги від "Товариства підмоги укр[аїнській] науці, літ[ературі] і штуці" на збільшеннє гонорарів вирішиться з початком січня ст[арого] ст[илю], не скорше; буду старатися її можливо підняти. Але ставити питаннє так, щоб ЛНВістник обов'язався друкувати все, що Ви напишите, – се неможливо, і ніякий журнал, думаю, так не міг би справу поставити. Думаю, що Ви непотрібно зводите на такий ґрунт розмову. Поки що перед Вами 10 аркушів; коли вже будуть заповнені, а в руках редакції ЛНВ буде Ваш матеріал, котрий вона вважатиме бажаним для журнала, тоді вона в інтересах журнала, а не для Вашої потреби в грошах (таке трактованнє було б для Вас самих прикрим) підійме справу. А підіймати вперед, коли і редакція нічого не має від Вас і Ви самі не маєте для неї нічого готового (XII кн[ига] вже котрий день чекає обіцяного оповідання і стоїть) – се було б ніяково мині, і ще більш ніяково для Вас, бо переводило б справу з ґрунту інтересів журнала на ґрунт Ваших особистих інтересів.

Підіймати питаннє про повисшеннє плати від аркуша було б безнадійно зовсім, і я не берусь сього навіть робити.

"Таємність" почекаю ще кілька днів, як не прийде, прийдеться XII кн[игу] пустити без неї[71], а се тим не добре, що І і ІІ зайняті оповіданнєм Коцюбинського, давно присланим і набраним уже. Постарайтесь тому конче вислати "Таємність"

сими днями (сподіюсь, що вона цензурна), а потім до кінця січня н[ового] ст[илю] те, що мало б іти до кн[иги] III. Добре було б, якби Ви написали заголовок тих речей, які сподієтеся дати в найближчих місяцях (до Великодня).

Ваш щиро прихильний М. Грушевський.

Я виїду, м[а]б[уть], в четверг рано, на 2-3 тижні.

ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 54–54 зв.–55. Лист адресовано: Австрия Lemberg Львов Високоповажний Володимир Винниченко у Львові ул. Мурарська 30 Заказное. Місце відправлення і дата встановлені за київським поштовим штемпелем.

№ 35

5 грудня 1911 р., В. Винниченко – М. Грушевському

5-XII

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Мені надзвичайно соромно за попередній мій лист, а власне за те, що я хотів звернути Вашу увагу такими мотівами, які не повинні виноситись перед чужі люди. Я каюсь і дуже прохаю вернути мені того листа.

Я посилаю Вам телєґраму з проханням вернути мені "Таємність". Ні цього оповідання, ні якого инчого я більше не дам до "Вістника" і прошу в ближчому числі сповістити, що я вихожу з числа співробітників Вашого журнала[72]. Ширше пояснення цього виходу я дам читачам на сторінках преси. А Вам зараз можу сказати, що до цього мене примушує настирлива благодійність "Комітета допомоги...". Як і торік, так і в цьому році Ви мені даєте зрозуміти, що мені допомагає якийсь комітет. (При чому торік Ви казали, що він допомагає тим, хто того найбільше потребує, і це є, мовляв, головним мірилом допомоги, а в цьому році мірилом таким виявляється у його інтереси журнала. Що буде мірилом в слідуючому році, – я не знаю та й не хочу того знати). Я звертався до Вас, як до голови журнала, а не як до представника якогось комітета, якого я не знаю. Я від журнала хотів поширення місця мені в йому. Я не хотів, щоб журнал обов'язався друкувати все, що я напишу, але я хотів, щоб мене не обмежували 10 аркушами.

Обмеження може бути тільки художнє. Коли Ви ні одного аркуша не приймете, визнавши нехудожнім, я ні слова проти не скажу. І дійсно ні в одному журналі таких умов не може бути. Але ні в одному журналі нема того, щоб автора обмежували місцем і то через те, що хтось одному автору одвів на те місце стільки-то рублів. Ви весь час мені підкреслюєте, що будете старатись, щоб мені дозволили друкувати 10 арк[ушів] і не будете навіть розмови піднімати про инчі умови. Не дивлячись на те, що торік Ви признали мій протест проти благодійства, що згодились оцінювати мої роботи і тим самим увільнили мене від нав'язаної мені милости комітета, в цьому році Ви знову висуваєте те саме. Ви пишите, що я ніби з огляду на свої особисті інтереси хочу, щоб "Вістн[ик]" друкував усе, що я дам, але Ви того не можете, бо виходите з інтересів журнала. Ви зрозуміли мене досить образливо для мене, і виною тому той спосіб, яким я хотів викликати Вашу увагу до свого бажання. Ви перенесли його на саме бажання. Ніколи я не мав на думці, щоб Ви або хтось мені подав милостину, в якому б я скрутному становищі не був. І доказом тому був мій торішній протест проти милости комітета і так само єсть і тепер. Я хочу мати діло тільки з журналом, я хочу оцінки своїх робот, я хочу місця для збуту моїх робот і не хочу ніяких субсідій, допомог і милостинь. Я не хочу навіть чути про якісь там ко-

мітети. Коли "Вістник" не може задовольнити ці мої бажання, я також не можу при його посередництві брати від когось милостину. І через це я зовсім пориваю з ним всякі стосунки до тої пори, коли він знайде можливість задовольнити мої не дуже вибагливі бажання.

В. Винниченко

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 384. – Арк. 48–48 зв. Рік написання листа встановлено за змістом.

№ 36

10 січня 1912 р., В. Винниченко – М. Грушевському

Високоповажаний Михайло Сергієвичу!

Мені часто пропадають листи, і я не знаю, чи Ви одповіли на мого останнього листа і чи вислали, як я прохав, передостанній мій лист.

Будь ласка, одпишіть мені на таку адресу:

Вп. п. Р. Ліфшиц[73], Мурарська 30[II], Львів.

З щирою повагою.

В. Винниченко.

10.1.12

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 384. – Арк. 42.

№ 37

Львів, 8 березня 1912 р., В. Винниченко – М. Грушевському

8-III

Високоповажаний пане професоре!

Ще раз звертаюсь до Вас з тим же проханнєм, про яке писав уже декілька раз, а саме: щоб Ви вислали мені того мого листа, в якім я говорив про зміну умов моєї участи в "Вістн[ику]" і мотиви цього.

Крім того, прошу мені сказати, під якою назвою друкувати оповідання М[ихайла] З[аволоки][74]. Редакція "Ун[іверсальної] Б[ібліотеки]" схоче знати ім'я автора. Тому і з цеї причини я мушу Вас запитати, яку одповідь давати редакції.

З пошаною

В. Винниченко

Мурарська, 30

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 384. – Арк. 23. Рік у даті встановлено упорядником за змістом і за львівською адресою В. Винниченка.

№ 38

Село Лука, літо 1913 р., В. Винниченко – М. Грушевському

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Нарешті я одібрав у Назаріїва переклад[75] ук[раїнського] збірника для "Унив[ерсальной] Библ[иотеки]" і тепер, сподіваюсь, він піде швидче. Тому звертаюсь до Вас з проханням: прислати мені ті оповідання М[ихайла] З[аволоки], які, на думку автора, підходять до збірника. Я вже раз дістав їх од Вас, але лишив у Парижі, бо не думав, що мені пощастить розійтися з Назаріївим. Він же має таку вдачу, що всяка справа в його руках мусить добре вилежатись, поки дійде до реалізації її.

Крім того, прикладаю до сього ще одне прохання. Чи не могли б Ви дати якусь роботу п[анові] Коваленкові[76] для заробітку, якого він дуже потребує?

Зазделегідь обидва дякуємо Вас. Прошу по змозі швидче прислати матеріал і одповісти мені.

З глибокою пошаною

В. Винниченко

Моя адреса:
Вс. о. О. Гнідий[77] (для В. В.)
с. Лука, почта Звиняче
Буковина

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 384. – Арк. 24–24 зв. Час і місце написання листа встановлені за змістом.

№ 39

Село Глибока, 21 серпня 1913 р., В. Винниченко – М. Грушевському

В[исоко]шанований Михайло Сергієвичу!

Коваленко виїхав уже з Австрії. Я взяв на себе сміливість перечитать Вашу картку, а також одповісти Вам за Коваленка: він охоче візьме запропоновану Вами роботу й зробить її негайно. Він має вільний час тепер. Умови гонорара також, гадаю, підійдуть. Отже, щоб не гаять часу, будьте ласкаві, вишліть йому матеріал на таку адресу: Signora K. Pichkoff, Capri (pr. Napoli), Italia.

З глибокою пошаною В. Винниченко.

Перечитав знов Вашу картку. Бачу, що матеріал уже висланому*. Але чомусь його не переслали сюди. Боюсь, щоб не пропав. Наведу справку. Моя адреса тепер: А. Гуцайло[78] (для В. В.) Глібока, Буковина.

В. В[инниченко].

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 384. – Арк. 19–19 зв. Поштова картка, адресована: Вп. п. професор М. Грушевський почта Ясенів-Горішнє Галичина. Датовано за поштовим штемпелем. Рік (на штемпелі стерто) встановлено за адресою В. Винниченка.

№ 40

Село Глибока, кінець вересня 1913 р., В. Винниченко – М. Грушевському

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Я тепер не маю своєї фотографії при собі. За кілька днів їду до Парижу і звідти вишлю її Вам на львівську адресу. З "Заветами"[79] у мене нічого особливого не вийшло. Але мій роман трохи не цензурний і я мушу його переробляти. Це й спинило друк. Можливо, що й на довший час. Були ще деякі причини, але не важного характеру, як напр[иклад] бідність "Завітів" і неспромога платити акуратно. Шкода, що так вийшло, але якось, може, улаштую трохи згодом.

Вітаю Вас сердечно. Дуже жаль, що не можна вмістити перекладів з М[ихайла] З[аволоки] до збірничків.

З глибокою пошаною

В. Винниченко

* Так у тексті.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 384. – Арк. 20–20 зв. Поштівка, адресована: Вп. п. професор М. Грушевський Львів ул. Пінінського, 6. Місце і час написання листа встановлено за змістом та за листами В. Винниченка до Є. Чикаленка (*Чикаленко Є., Винниченко В.* Листування. 1902–1929 роки / Упоряд. та вступ. ст. Н. Миронець. – К., 2010. – С. 348–349).

№ 41

Париж, 13 вересня 1913 р., В. Винниченко – М. Грушевському

13 вересня 1913 р.

Високоповажаний Михайле Сергієвичу!

Посилаю Вам обіцяну свою фотографію.

Коваленко[79] написав мені, що переклад зробив і має в сих днях вислати.

З щирим поважанням

В. Винниченко

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 384. – Арк. 21. Місце написання листа встановлено за змістом.

№ 42

Целендорф (?), 17 вересня 1921 р., В. Винниченко – М. Грушевському

17-IX-21

Копія

Високоповажаний Михайле Сергієвичу, загрозливі для укр[аїнської] революції міжнародні й політичні обставини примушують мене залишити на боці особисті відносини, а так само й наші тактичні й прінціпіальні розходження й писати до Вас. Я гадаю при цьому, що й Ви, з огляду на спільну справу, забудете на цей мент усі непорозуміння й незгоди, що були й є між нами, й поставитесь до моїх пропозіцій з відповідною увагою, поставитесь з погляду не персонального чи групового, а з погляду української революції.

Як і Вам, мабуть, відомо, міжнародня ситуація на РФСР та УРСР складається так, що не виключена військова інтервенція. Газети доносять, що Петлюра виїхав з Польщи до Румунії. Це показує, що інтервенцію вирішено й незабаром має розпочатися військова акція Румунії та Польщі. В Румунії оголошено загальну мобілізацію. Польща посилає явно провокаційні ноти. З прикладеної газетної вирізки видно, що всією акцією керуватиме Франція. Ситуація в Польщі й Румунії така, що цим державам вигодно в даний мент мати війну. Становище в Росії й на Україні з економичного і політичного становища остільки тяжке, що справа інтервенції має багато шансів на успіх. Сподіватись на гарячу оборону європейського пролетаріату в цьому році, як в минулому, не можливо. Ви, розуміється, бачите, що європейський пролетаріат <u>від наступу переходить до оборони;</u> а крім того відношення євр[опейського] робітництва в цьому році до московських комуністів далеко не те, що торік, і через те не буде тої активности в перешкоджанню інтервенції. З другого боку, голод і розверстка на Україні дуже сприяють зростові повстанського руху. Національна політика Москви ще більше роздмухує цей рух і штовхає в реакцію навіть ті елементи, які в инчих умовах були б на боці революції. Звістка з Київа, що укр[аїнські] Червоні курсанти ввійшли в змову з петлюрівськими організаціями[80], є ілюстрація до сеї думки. Пет-

люрівщина й досі являється для ширшого загалу єдиним національним центром, вона для них є представницею української державности й національної самостійности. Через те, не зважаючи на всю антипатію багатьох до неї, її мусять визнавати й підпірати. Я гадаю, що з першими успіхами інтервенції вплив і політичне значення петлюрівщини почне дуже збільшуватись. Військовий успіх Польщи й Румунії збільшить економичну катастрофу в Росії, а на Україні ще більше розів'є повстанство, яке буде під керуванням петлюрівщини. Загубити ж хоча б одну Правобережну Україну для Росії є остаточна загибель. А захоплення України польсько-румунськими військами є цілковита реакція, як соціальна, так і національно-політична.

Я не сумніваюсь, що й Вам усе це відомо, що́ я пишу. Хочу тільки вияснити свій погляд на сітуацію, з якого я роблю такий висновок. Думати про розвиток революції при такій інтернаціональній і внутрішній сітуації – неможливо. Обов'язком кожного революціонера є зробити все, що в його силах, щоб урятувати хоч підвалини революції, щоб не дати захопити владу реакції. Центр подій, очевидно, лежатиме спочатку на Україні. Отже, насамперед на Україні повинна бути організована оборона революції. А для можливости такої організації мусить бути організовано революційний національний центр, який мав би досить довірря й авторитетности, щоб одтягти від петлюрівщини нац[іональні] елементи, здатні до приняття революції, й притишити повстанський рух, а то й перетягти його на свій бік проти польсько-румунської інвазії. Мені здається, що тут Ви й Ваша група повинні зробити відповідні заходи перед Москвою для утворення такого центру. Коаліційний новий Уряд із КПУ, УКП і УПСР міг би зразу внести велике замішання в нац[іональні] елементи, що йдуть тепер з Петлюрою. Оголошення змін у політиці на Україні могло би притишити повстанство, викликати довірря у селянства і відбитись на зборі продналога. Так само серед укр[аїнської] еміґрації створення нац[іонально]-укр[аїнського] революційного Уряду викликало б зміну в відношенню до інтервенції в неґативний бік і потягло б кращі елементи піддержки революції*. Знаю, що моя пропозіція носить майже утопичний характер, що Москва на коаліцію з УКП і УПСР не піде, знаю, що Ви надій на це не маєте. Однак, вважаю за свій обов'язок революціонера зробити, що є в моїх силах. Роблю це не в своїх особистих інтересах і цілях, бо заздалегідь заявляю, що коли б така коаліція склалась, я особисто не мав би абсолютно ніяких претензій ні на яку ролю чи посаду, тільки допомагав би їй всім, чим міг би, головним чином, розуміється, літературно, навіть на Україну не поїхав би. Думаю, що й мої товариші по групі так само віддали б свої сили на службу тому центру.

Мені здається, що, не зважаючи на малі шанси на можливість згоди Москви на таку коаліцію, Ваша група повинна повторити спробу нашої групи, можливо, на цей раз грізність ситуації примусить Москву піти на ті уступки, на які вона торік не хотіла піти. Я особисто не маю великих надій на те, що коаліція урятує справу, але в кожному разі вона матиме на Україні далеко більше шансів на успіх, ніж сучасний курс політики й сучасний Уряд.

Ваша група має зносини з представництвом Москви. Воно могло б по радіо передати в Москву Вашу пропозіцію, бо кожний** є дорогий і важний. Західна Європа в боротьбі з наступом реакції приходить до утворення єдиного соціаліст[ичного] фронту (спільні виступи нім[ецьких] комуністів з с[оціал]-д[емократами] Mehrheits[81]). Росії й Україні загрожує ще чорніша реакція, ніж в Європі. Розбиття революційних

---

* Далі 3 рядки жирно закреслено.

** Наступне слово не прочитане через підшивку.

сил, ворожнеча між рев[олюційними] течіями в даний момент є активна допомога тій реакції.

В. Винниченко

ЦДАВО України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 149. – Арк. 62–63 зв. Копія рукою В. Винниченка. Місце написання встановлено приблизно за місцем тогочасного проживання В. Винниченка.

№ 43

30 вересня 1921 р., М. Грушевський – В. Винниченкові

В[исоко]Поважаний Володимир Кирилович! Дістав Вашого листа з 17.IX, адресованого на Vöslau[82]. На найблизшім зібранню з товаришами поставлю на їх обміркованнє порушену Вами справу.

З поважаннєм М. Грушевський
30.IX.[1]921
Ischi, Hosel Post

Публікується за автографом. Архів-музей ім. Д. Антоновича УВАН у США. Фонд В. Винниченка (№ 138). Листівка. Адреса: W. Wynnytschenko Cecilienstr. 6 Berlin-Zehlendorf-Mitte. На штемпелі Целендорфа дата: 3.10.21.

Вперше надруковано: Український історик. – Нью-Йорк; К.; Львів; Торонто; Париж, 2002. – Ч. 1–4: Михайло Грушевський: Життя, діяльність, творчість. З нагоди 135-річчя від дня народження. – С. 432.

№ 44

Відень, 28 січня 1922 р., М. Грушевський – В. Винниченкові

28.I.[1]922

Wien VII Kirchengasse 41

Високоповажаний Володимире Кириловичу!

Лист Ваш кілька день шукав мене, бо ні я, ні т. Чечель[83] давненько вибралися з Vöslau. На Вашім листі теж нема Вашої адреси, так що я посилаю трохи наздогад.

Я дуже добре розумію вагу і цінність кінематоґрафичної пропаганди українського визволення і загально-визвольних ідей і прінціпіяльно вповні згоджуюсь працювати для сього по моїм силам. Підхожих українських історичних тем, розуміється, багато, і я думаю, що можно було б вибрати навіть цілий ряд їх. Але я слабо знаю кінематоґрафичну техніку, і, може, було б користно почати з "коляборації". У всякім разі я просив би, коли можна, прислати мині один-другий сценарій, котрий би підходив до вимог ідейної і матеріяльної катеґорії, про котрі Ви пишете.

З високим поважаннєм Мих. Грушевський.

P. S. Ви знаєте, що в 1918 р. в Києві була теж зав'язана "Українофільма"[84], котрої членом був я, моя дружина[85] і дехто з моїх приятелів, і вона, мабуть, не припинила свого істнування. Може, було б незручно брати те саме ім'я?

Публікується за автографом. Архів-музей ім. Д. Антоновича УВАН у США. Фонд В. Винниченка (№ 138).

Вперше надруковано: Український історик. – Нью-Йорк; К.; Львів; Торонто; Париж, 2002. – Ч. 1–4: Михайло Грушевський: Життя, діяльність, творчість. З нагоди 135-річчя від дня народження. – С. 433.

№ 45

Відень, 30 січня 1922 р., М. Грушевський – В. Винниченкові

30.I.[1]922

Повтореннє В сім тижні найкраще адресувати мини:

Wien IX, Spittelauerlande 3

Високоповажний Володимир Кирилович!

Не знаю, чи мій експрес, посланий 28.I, Ви одержали, повторюю його зміст на точнішу адресу, дану мини Ю. П. Сірим: Я писав в нім, що я принціпіально гожусь взяти участь в виготовленнє історичних укр[аїнських] п'єс для кінематографа, прошу прислати один-два сценарії, які підходять, по Вашій гадці, під вимоги ідейні і матеріальні, і при сій нагоді звертав увагу – не так Вашу, як орґанізаторів діла, що спілка під тою ж назвою "Украінфільма" була заснована в Києві в 1918 р. і, мабуть, існує, отже не годилось би брати їм того ж імени.

З високим поважанням М. Грушевський

Публікується за автографом. Архів-музей ім. Д. Антоновича УВАН у США. Фонд В. Винниченка (№ 138).

№ 46

Берлін, 1 березня 1922 р., В. Винниченко – М. Грушевському

1-III-22

Високоповажаний Михайле Сергієвичу,

я знову змушений писати до Вас в політичній справі. Сподіваюсь, що з змісту мого листа Ви зрозумієте мотиви цього.

В сих днях до мене звернувся П. Дятлів[86] з деякими політичними пропозіціями. Я не припускаю, щоб ініціатива цього звернення виходила тільки від його самого. Головніші з пропозіцій були такі: 1) Щоб я взяв на себе ініціативу скликання в Берлині паралельного Віденському конгреса укр[аїнських] парламентаріїв[87], на якому мав би провести лінію визнання сучасного Уряду України; або ж з тою ж метою об'єднати обидва конгреси (Берлинський і Віденський). 2) Щоб я, користуючись своїм формально-юридичним правом, вернувся знов на пост голови Директорії й повів подібні ж акції. Аргументував П. Дятлов своє несподіване звернення і свою першу пропозіцію тим, що ніби мій голос серед укр[аїнських] парламентаріїв мав би рішаюче значіння, тому, мовляв, моїм обов'язком – бути активним в сій справі. Я не вхожу в оцінку дійсних мотивів звернення іменно до мене в цій справі, а рахуюсь просто як з фактом. У відповідь на ці пропозіції я заявив, що охоче зроблю все, що в моїх силах, для оборони здобутків революції, але для того, щоб мої усилля мали конкретні й реальні наслідки, потрібні відповідні умови. Одною з тих умов я виставив: введення в сучасний Уряд України кількох дійсних українців з рев[олюційно]-соц[іалістичного] табору (як заманіфестування дійсної й щирої українізації влади). Одхиляючи натяки П. Дятлова на мою особу як можливого кандидата на члена Уряду, я дозволив собі виставити Вас, Михайле Сергієвичу, на один із відповідальних політичних постів, повторивши П. Дятлову те саме, що колись писав Вам: я особисто готов служити всіми моїми силами тому Урядові, який відповідатиме позіціям, які я вважаю за найкорисніші для укр[аїнської] революції й на уступки яким я намагався в свій час схилити Москву. Мені тим легче було виставити Вашу особу, що

Ваші теперішні позиції (виявлені в листі до Х. Раковського)[88] в деяких головніших пунктах (і якраз тих, що мають в даному разі вагу) дуже близько підходять до моїх позицій, занятих мною в Харкові[89] й по приїзді за кордон.

Я розумію, що виставляння Вас, як одного з членів Уряду, тягне за собою й умову леґалізації Вашої Партії, без згоди якої Ви, розуміється, ніяких постів не приняли б. Одначе це питання, оскільки я міг зрозуміти з розмови з П. Дятловим, зустрічає великий опір в рядах правлячої партії. Маючи багато пунктів розходження з вами, як з програмового, так і тактичного поглядів, я одначе все стою на своїй позиції об'єднання рев[олюційно]-соц[іалістичних] сил України ("Єдиний рев[олюційний] фронт") для оборони укр[аїнської] революції й соціалізму від соціальної й політичної реакції, яка обумовлена тяжким економічно-господарським станом України й яка неодмінно почне робити наступ чи то під проводом польсько-петлюрівських інтервенцій, чи то під захистом безоглядних концесій і взагалі нової економічної політики правлячої російської партії. Раніше чи пізніше, в цьому ще році чи через кільки років необхідність спільної оборони працюючих кляс проти нової й старої буржуазії стане зовсім виразною. І об'єднання організацій, що представляють інтереси тої чи инчої працюючої кляси, мусить бути в <u>національних</u> формах, поки національність в сучасному громадянстві, як соціологичний момент, грає таку значну ролю. Отже для укр[аїнських] політичних угруповань, що мають в своїй програмі боротьбу за соціалізм, і тепер уже це питання повинно бути питанням дня. Тому я, передбачаючи спільний фронт, вважаю за можливе для себе обстоювати Вашу кандидатуру, як члена тої організації, яка повинна бути в об'єднаному фронті.

Я не смію з певностю сказати, чи врятувало б сітуацію порозуміння з правлячою партією, коли б вона щиро пішла на його, але гадаю, що в даних обставинах це був би найкращий спосіб урятувати те, що ще можна врятувати. Боюсь одначе, що заходи П. Дятлова являються одним із кунштюків сучасної російської дипломатії, а не наслідком розумної й об'єктивної оцінки становища і бажання щиро й чесно приняти порозуміння з українським соціалізмом, як один із способів проводження революції. Боюсь, що всі ці розмови й проекти мають на меті улюблену ціль руських комуністів: розкол і роз'єднання опозиційних їм сил. Міжнародня сітуація, катастрофичний стан в Росії настійно вимагають визнання на Генуезській конференції[90] й уможливлення кредитів. Все, що шкодитиме на Генуезській конференції, треба усунути. Віденський конгрес укр[аїнських] парламентаріїв, Тарновський "Уряд"[91], "Директорія" у Відні[92], яке б вони мізерне значіння ні мали, все ж таки вони можуть бути одним із козирьчиків у руках противників визнання сучасної російської влади (не називаю її <u>радянською,</u> бо вона, як і Ви це знаєте, не є такою). Отже, завдання закордонних агентів сеї влади для даного моменту є – усунути цей козирьчик. З цією метою й пропонується мені нами вищенаведене. Я не одхиляю цих пропозіцій і готов іти назустріч їм, але знов, як і той раз, ставлю умови не персонального характеру, а загальнополітичного. Коли ці умови приймуться, то, очевидно, що наша праця могла б мати корисні наслідки й треба ставати до неї. Але, повторюю, навчений особистим і инчим досвідом, я ставлюсь з великим застереженням до цих заходів і переговорів, в той же час розуміючи, що знов надійшла така сітуація, яка може сприяти уступкам з боку Москви, і що треба її використовувати, лишаючись прінціпіально стійкими.

Я сподіваюсь, що тепер Вам ясні причини й мотиви мого цього листа. Як я писав Вам уже, так і тепер повторю, що я особисто не збіраюсь навіть їхати в ближчому часі на Україну, не говорячи вже про які будь посади чи пости. Але доля

укр[аїнської] революції й національного визволення для мене не є такі байдужі. І тому я не можу, чи є то в моїх особистих інтересах, чи ні, бути пасивним в цій справі. Через це я, будучи в даний момент "безпартійним", все ж таки звертаюсь до Вас і до Вашої орґанізації в цій справі, яка повинна обходити всякого українського соціаліста. Подаю Вам ці інформації для того, щоб поставити Вас в курс інциденту, а також для того, щоб довідатись од Вас, як Ви ставитесь до мого виставляння Вас на один із відповідальних постів в сучасному політичному життю України. Так само, мені здається, ці інформації будуть не зайві Вашій орґанізації в її тактиці щодо Конгресу укр[аїнських] парламентаріїв.

Сьогодня я одержав від П. Дятлова листа, в якому він пропонує продовження нашої розмови і просить конкретизації (й детальної) моїх умов. Я не запитав його в той раз, в імени кого він балакав зо мною, бо він старався підкреслити, що йому особисто дуже хотілось би, щоб дійшло до якогось порозуміння з укр[аїнською] еміграцією. Тепер я, розуміється, поставлю питання виразно й руба. Між инчим, коли він мене запитав про мої умови й з ким я хочу про них говорити, я відповідав, що тільки з Ц.К. Р.К.П. На це його відповідь була ухильчива, з чого я роблю висновок, що закордонна агентура має тільки загальні директиви й не має конкретних указівок. Можливо, що за такими агентура вже звернулась до Москви. Можливо ж, що вся ця акція є просто наслідок старання самої агентури, що хоче провести лінію "Смєни Вєх" серед української еміграції[93] без яких будь уступок з боку центра. Остання гадка є правдоподібніша, на мою думку. Одначе помилка агентури і московського центру є в тому, що вони, як і завсігди, нехтують національним моментом. "Смєна Вєх" серед укр[аїнської] еміграції утруднена іменно цим моментом більше ніж соціально-політичним. Московська агентура всі надії покладає на матеріальне становище укр[аїнської] еміґрації, яке, мовляв, примусить кінець-кінцем усіх їхати на Україну. Це, може, так і станеться, але ріжниця буде тільки в тому, що ворожість до окупаційної чужонаціональної влади не пройде в них. І ніякої "смєни вєх" по суті не буде. Пише мені також П. Дятлов про чутку, ніби я послав у Відень на Конгрес укр[аїнських] парламентаріїв розроблений мною план боротьби з большевиками. І пропонує мені краще розробити план співробітництва з ними. Не маю ніякого інтересу ні особистого, ні громадського ховати в цій справі від Вашої організації правду і для інформації Вам кажу, що ніякого плану не виробляв і не посилав. Моє відношення до Конгресу парламентаріїв не неґативне "постільки, поскільки" він не займе позіцій ворожих моїм. Можливо, що я дам навіть свій підпис під їхньою резолюцією, коли ознайомлюсь з нею. Нахожу, що певна користь від цього Конгресу могла б бути, коли б він заняв відповідні позіції. Одначе в ближчі стосунки з ним не вступав. З того факту, що цей Конгрес так цікавить московську агентуру за кордоном, можна зробити деякі тактичні висновки і, може, намітити деякі тактичні лінії. Я не знаю точно відношення представників Москви і самої Москви до Вашої групи. Знаю з попереднього неґативні сторони цього відношення; П. Дятлів в розмові показав, що в Москві нема великого інтересу до Вашої групи. Не берусь судити, чи щиро він це казав, чи дипломатично. Об'єктивно нема ніякого значіння в тому, як оцінює московська група комуністів ту чи инчу українську групу; але для даного політичного моменту в даній сітуації і для певної тактики це відношення Москви має деякі значіння. Мені думається, що моя особа не є для них якоюсь особливою, щоб, поминувши Вашу групу, вони звертались до мене з пропозіціями, які повинні були робити й Вам. Повторяю, я не маю ніяких інформацій з цього приводу. І через те,

для орієнтації в обстановці, я хотів би дістати від Вас можливі інформації. Так само й в справі відношення Вашої групи до Конгресу парламентаріїв і використовування його в цілях Вашої тактики.

Я не сумніваюсь, що Ви розумієте, що цей мій лист пишеться до Вас і Вашої групи цілком довірочно. В йому нема нічого такого, чого я не повторив би прилюдно, але мені думається, що в інтересах українськой сторони треба бути обережними в поширюванню відомостей. Хоча, з другого боку, з тактичних мотивів деякі інформації деяким членам Конгресу парламентаріїв могли б бути корисними з тактичного погляду. Але вибір цих інформацій, форму і спосіб передачи їх повинна обсудити Ваша організація.

Щодо фільмової справи, то в ній зайшла деяка неясність. Природа капітала мусіла виявитись і тут. Коли вияснитсья остаточно, сповіщу Вас. В кожному разі "Українфільм" в тій чи инчій організації, трошки швидче чи трошки пізніше, буде функціонувати як слід.

Прошу якомога швидче відписати мені, щоб в переговорах я міг краще орієнтуватись в сітуації. Ще раз кажу: не надаю їм серйозного значіння і не сподіваюсь до них якихсь наслідків, але посереднє, дальше значіння, може, й буде від них. З щирою пошаною. В. Винниченко.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 384. – Арк. 43–46 зв.

№ 47

Берлін, 6 березня 1922 р. В. Виннниченко – М. Грушевському

Високоповажаний Михайле Сергієвичу,

сценарія Вашого одержав. Це є дуже цінний матеріал, але, як Ви й самі пишете, тільки сировий. Щоб зробити з його сценарій, придатний до вистави, треба багато попрацювати.

Одначе я тепер не буду вдаватись у деталі сеї справи, бо, як уже писав Вам, діяльність підприємства на якийсь час гальмується деякими організаційними обставинами. Розпочати справу можна буде не раніше як через кілька місяців. А до того часу можна буде обробити матеріал цілком вільно. В кожному разі, коли б наше підприємство через які-небудь обставини не змогло функціонувати, Ваш сценарій зможе найти собі фірму, яка візьме його до постановки.

Щодо гонорарних умов, то я досі не міг розвідатись як слід, – кожна фірма дуже ревно оберігає свої тайни. Розмір гонорару залежить від ряду причин, які не завсігди можна точно підрахувати. Коли сценарій itиме в нашій фірмі, то, розуміється, я прикладу уваги, щоб його було оцінено по найвищій розцінці.

Мені дуже неприємно, що не можна негайно пустить в рух справу й що Вам довелось теж поспішати. Я особисто на цьому терплю ще більше, але вдіяти нічого не можу. Доведеться якийсь час почекати. Як тільки вияснитсья остаточно становище, негайно Вас сповіщу про це й про оброблення Вашого матеріалу.

З щирою пошаною

В. Винниченко

Берлин
6-III-22.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 384. – Арк. 22. Машинопис. Власноручний підпис В. Винниченка.

№ 48

Відень, 7 березня 1922 р., М. Грушевський – В. Винниченкові

7.III.[1]922

Високоповажаний Володимир Кирилович! Тільки що одержав Вашого листа з I.III – він був адресований на Kirchengasse, а се мій постійний адрес, але передача відти займає все кілька день (для скорости тепер: треба адресувати Wien IX Spittelanerlande 3). Завтра я буду з товаришами і лист буде зачитаний.

З високим поважаннєм

М. Грушевський.

Архів-музей ім. Д. Антоновича УВАН у США. Фонд В. Винниченка (№ 138). Автограф, поштівка. Адреса: V. Wynnytschenko Zehlendorf Mitte Cecilienstr. 6 Berlin. На штемпелі Целендорфа дата: 9.3.22. На штемпелі Відня: 7.III.22. Є наклейка: Express.

Вперше надруковано: Український історик. – Нью-Йорк; К.; Львів; Торонто; Париж, 2002. – Ч. 1–4: Михайло Грушевський: Життя, діяльність, творчість. З нагоди 135-річчя від дня народження. – С. 433. У цій публікації листівка помилково датована 4.III.922.

№ 49

Баден, 3 липня 1923 р., М. Грушевський – В. Винниченкові

Baden, 3.VII. [1]923

Високоповажаний Володимир Кирилович!

Листа Вашого з 21.VI одержав[94] і з усією увагою перечитав. Але чим більше роздумую над поставленими Вами питаннями, тим більше переконуюсь, що на те, аби їх виложити та умотивувати, треба не листа, а книжки, і властиво, коли дійсно се може наше громадянство інтересувати, як Ви пишете, се треба б і зробити не в приватнім листі, а книжкою. Може бути, що таки й спроможусь на се!

З високим поважаннєм

М. Грушевський.

Публікується за автографом. Архів-музей ім. Д. Антоновича УВАН у США. Фонд В. Винниченка (№ 138).

Вперше надруковано: Український історик. – Нью-Йорк; К.; Львів; Торонто; Париж, 2002. – Ч. 1–4: Михайло Грушевський: Життя, діяльність, творчість. З нагоди 135-річчя від дня народження. – С. 433.

№ 50

Баден, 2 серпня 1923 р., М. Грушевський – В. Винниченкові

Високоповажаний Володимире Кириловичу!

Я дуже жалую, що листом Вашим з 27.VII[95] Ви змушуєте мене писати сього листа, дуже мині прикрого.

Отже, скажу сим разом отверто – чого ж крім великої стриманости могли Ви й сподіватися з мого боку після Ваших попередніх відносин до мене, від нашого співробітництва в революційнім бльоку 1920 р. почавши?

Що ж до питання, на котрім Ви особливо настоюєте в останнім листі, то мушу сказати, що я поки що не можу бути ні рішучим прихильником Вашої акції, ні рішучим противником, бо – перше – сам я все-таки не уявляю ясно конкретних завдань

її; друге – я не маю в сій справі ніякої директиви від ЦК моєї партії. В квітні я післав йому книгу "Н[ової] України" з Вашою статею[96], але досі не дістав вказівок. Можливо, що ЦК УПСР теж не набрав більш ясного поняття про проєктовану Вами акцію, ніж я. Коли б Ви схотіли сформулювати[*] її зовсім точно, ясно, коротко і отверто для поінформування ЦК УПСР, то я негайно переслав би йому Вашу формулу.

З високим поважаннєм М. Грушевський

Baden b.Wien, Isabelle Str. 15
2.VIII.[1]923

Публікується за автографом. Архів-музей ім. Д. Антоновича УВАН у США. Фонд В. Винниченка (№ 138).

Вперше надруковано: Український історик. – Нью-Йорк; К.; Львів; Торонто; Париж, 2002. – Ч. 1–4: Михайло Грушевський: Життя, діяльність, творчість. З нагоди 135-річчя від дня народження. – С. 434.

№ 51

Париж, 6 листопада 1928 р., В. Винниченко – М. Грушевському

Париж, 6-XI-[19]28.

Вельмишановний Михайле Сергієвичу,

звертаюсь до Вас із великим проханням. Пам'ятаєте, багато років тому назад у мене був намір писати роман із доби Хмельниччини[97]. Ви були такі ласкаві, що дали мені згоду помогти мені в цій праці своїми вказівками та матерьялами. Багато причин стало на перешкоді мені в цій роботі. Одне, що дуже тяжко взагалі спокійно розробляти теми з тої минувшини нашої, образливо, досадно, гірко. А по-друге, живе політичне життя притягало більше уваги. Тепер я маю намір відновити свою тодішню спробу, не зважаючи на те, що почування від переглядання нашого історичного минулого лишилися в мене ті самі. Зате маю свою увагу звільненою від вимог живого політичного життя і можу присвятити її літературній праці. Отже тепер ще раз звертаюся до Вас з тим самим проханням, що колись: помогти мені своїм знанням тої доби нашої історії. Звертаюся до Вас як до найбільшого авторитету і знавця нашого історичного минулого. Будьте ласкаві, порадьте мене, які саме матерьяли могли б найкраще, найекономніше стати в пригоді при цій роботі. Я вже маю от що: все, що має по цьому питанню Наук[ове] Тов[ариство] ім[ені] Шевченка. Заходами В. Дорошенка Тов[арист]во вислало мені всі ті числа "Записок", де був уміщений якийсь матерьял, дотичний до доби Хмельниччини. Так само "Жерела до історії України" (4 томи). Крім того, я маю ще Костомарова "Богдан Хмельницький". Оце й усе. Розуміється, цього мало, щоб бути як слід підготованим до совісної, історично-обґрунтованої мистецької праці.

Вам краще знати, що саме ще треба мені мати для цього і де його здобути. Чи не були б Ви добрі або прислати мені список тих матерьялів, що слід їх мати, з вказівками, де їх знайти, або ж, якщо така ласка Ваша, доручити кому-небудь зібрати те, що можна зібрати на Вкраїні, і вислати мені. Я боюсь, що мені самому здобути з України матерьял буде дуже важко. Гроші, які будуть потрібні на купівлю книжок, той, хто робитиме це збірання, може взяти в видавництві "Рух". Я вже написав

[*] Так в оригіналі.

“Рухові”, щоб він, на випадок як хто від Вашого імени звернеться до його за грішми, видав негайно всяку суму.

Якщо Ви не відмовите мені в Вашій допомозі, то, сподіваюсь, Ви не поминете своїми вказівками таких моментів, як тодішній побут, право, державний устрій, Запоріжжя, освіта, – вибачте, що про це пишу, але я саме в цих питаннях надто почуваю недостатність свого знання. Якщо можна мати мапу України тої доби, а так само Січи та кордонів з инчими країнами, це б мені дуже помогло в географічній орієнтації.

Маючи надію, що Ви не відмовите мені в Вашій допомозі, заздалегідь приношу Вам свою гарячу і сердечну подяку!

Наш сердечний привіт Вам і вельмишановній родині Вашій!

З глибокою пошаною

Архів-музей ім. Д. Антоновича УВАН у США. Фонд В. Винниченка (№ 138). Машинописна копія без підпису.

№ 52

Київ, 11–13 листопада 1928 р., М. Грушевський – В. Винниченкові

11.XI.[1]928

Високоповажаний Володимире Кириловичу!

Сьогодня одержав я Вашого листа. Щоб не зістатись Вашим довжником[*], берусь зараз відповідати. (Треба сказати, що я останніми роками майже не листуюсь, з браку часу і з инших причин). Буду відписувати помаленьку.

Одержавши Вашого милого дарунка, я післав Вам кілька книг на адресу д[обродія] Бушона[98] – разом з “Думами”[99] Катрусі[100]. І от “Думи” вернулись “за ненахожденієм”, а книги, мабуть, пропали – бо Ви про них не згадуєте? Спитайте у адресата, бо книги були цінні – збірник Київський і Чернигівський. І як же ото адресувати на далі?

Послужити Вашому пляну щодо Хмельниччини дуже б рад – тільки не знаю, чи вдасться. Матеріял величезний, на половину не виданий, а що друковане – розпорошене в безлічи видань, і в продажі з того майже нічого тепер нема. (Книготорговля прийшла у нас до стану неймовірного, запаси видань майже всі погинули etc).

Костомаров[101] Вам дасть мало·. Випишіть собі з Львів[ської] книгарні[102] мої книги: “Початки Хмельниччини” і “Хмельниччина в розцвіті” (се 2 і 3 част[ини] VIII тому “Іст[орії] України[-Руси]”)[**]. При кінці “Початків Хмельниччини” знайдете огляд літератури Хм[ельниччини] і огляд джерел. Се Вам багато поможе. З літератури радив би прочитати крім сих книг Томашівського в VI [томі] “Жерел [до історії України-Руси]”[103], Липинського “Україна на переломі”[104], Кордуби в “Записках [Наукового товариства ім. Шевченка]”[105]. Може б, не зашкодило і Буцинського[***] “О Богдане Хмельницком”[106 4*], а в кождім разі треба: Kubala, “Szkice historyczne” I-II (“Oblężenie Zbaraża”, “Beresteczko”, “Krwawe Swaty”, “Wyprawa Żwaniecka”): “Szki-

[*] У публікації в “Українському історику” це слово помилково надруковане: довірником.

[**] Тут їх нема, і я не можу Вам відси післати; дуже часто я не маю навіть свого примірника своїх книг, а користуюсь бібліотечними (Прим. М. Грушевського. – *Н. М.*).

[***] У публікації в “Українському історику” помилково – Букринського.

[4*] Слабе науково, але “оригінальне”. (Прим. М. Грушевського. – *Н. М.*).

се” теж кн[ига] 3, ціла. Його ж “Wojna Brandenburska” гл[ава] 7 “Śmierć Chmielnickiego”[107].

Я тепер саме починаю друкувати IX т. “Історії [України-Руси]” рр. 1650–1657, друкуватись буде, мабуть, цілий рік (2 книги, разом понад 1000 сторін[ок])[108]; якби Вам було потрібно, можу присилати в коректурі.

Я думаю, Вам не можна буде обмежитись тільки літературою, а треба буде сягнути і до матеріялу. Особливо важні подорожі і звідомлення послів*. Я радив би Вам почати з подорожі патр[іарха] Макарія[109]. Вона подрібно переказана буде в IX т. ч. 2[110], але її варто прочитати в повнім тексті, найкращий – російський переклад вийшов 1896–1900, в “Чтениях Общества Истории и Древн[остей] при Москов[ском] унив[ерситете]”, в сих роках[111], і окремою відбиткою п[ід] з[аголовком]: “Путешествие антіох[ійського] патріарха Макарія”, до України належать кн[ига] 2, кінець 4 і дещо (мало) з 5. Я певен, що Ви найдете в Парижі, напр[иклад] в бібліотеці École des langues orient[ales] (2 rue de Lille), Instit[ut] Slave, 9, rue Michelet[112], або дістанете зі Львова**.

Я думаю, що Вам взагалі краще в справі книжок держатися Львова: звідси висилка книг зв’язана з ріжними труднощами, поскільки йде мова про випожичаннє з бібліотек – прямо-таки непереборимими, а В. Дорошенко[113] зможе Вам посилати, мабуть, без усяких формальностей те, що єсть в бібл[іотеці] Тов[ариства] Шевченка[114] etc. Оскільки він сам не історик, може бути Вам помічним д[окто]р Іван Крип’якевич[115] – сам спеціяліст по Хмельниччині, я думаю, що Ви і безпосереднє можете до нього звернутись (ul. Domagoliczów, 9, Львів).

Історичної української карти XVII в. нема, польська єсть XVI в. – атляс Яблоновского і Павінского[116], для середини XVII в[іку] України – карти Бопляна, видані Ляскоронським[117]. Для культурної історії побуту, освіти і літератури найбільше дасть Возняка “Історія укр[аїнської] літератури” II[118] (моя “Історія [української] літератури” т. V кінчиться 1610-м роком[119]). Може б, іще Франка студії над народ[ними] піснями[120], та й Антоновича і Драгоманова “Малор[оссийские] истор[ические] песни” т. 2[121]. Ну от, здається, я відповів на все. Мої щиро витають Вас і Розалію Яковлівну, і я додаю мої поклони.

З щирим поважанням
М. Грушевський.

13.XI.[1]928

Архів-музей ім. Д. Антоновича УВАН у США. Фонд В. Винниченка (№ 138). Автограф.

Вперше надруковано: Український історик. – Нью-Йорк; К.; Львів; Торонто; Париж, 2002. – Ч. 1–4: Михайло Грушевський: Життя, діяльність, творчість. З нагоди 135-річчя від дня народження. – С. 434–435.

---

* Я думаю, що, читаючи літературу, Ви самі відчуватимете, з яким джерелом чи певним місцем його Вам цікаво познайомитися безпосереднє. Я в своїй “Іст[орії] Хмельниччини” даю широкі виривки і парафрази з них. (Прим. М. Грушевського. – *Н. М.*).

** Добре було б, думаю, прочитати – якщо не читали 1) Самовидця Літопись (се все ж таки сучасник) 2) Величка Сказаніє (се більш історичний роман) і 3) Грабянки – для старшинського духу. 1) і 2) є в продажі тут. (Прим. М. Грушевського. – *Н. М.*). У публікації в “Українському історику” ця примітка відсутня.

ДОДАТОК

К. Грушевська – В. Винниченкові

8.III.1929.

Вельмишановний Володимире Кириловичу!

Здається, що Ви помиляєтеся щодо "Повії", бо Марковський в статті про неї, відзначивши всякі "впливи" на молодого автора, відзначає і її реалізм (особливо в другій частині), в якій відчувається вже манера будучого письменника описувати життя. Отже, мабуть, Ваші спомини про сю поему не зовсім вірні. Коли її буде скопійовано, копія буде Вам вислана для "обзнайомлення", але щодо думки про те, аби її зовсім не друкувати, то прошу зважити, що коли Марковський не надрукує її в нашім журналі, то зробить се в другому журналі, коли ж він зовсім не друкуватиме своєї статті (що беручи на увагу історико-літературницьку психіку майже неймовірно), то, як тільки розійдеться звістка про рукопис у Всенародній бібліотеці, перед бібліотекою стане черга з журналістів, професорів літератури і студентів всіх типів шкіл. Кожний думатиме про те, аби опублікувати швидше сенсаційне відкриття і проголосити свою заслугу для історії рідного слова. А так як наш многотижневий досвід з чергами по хліб, цукор, сіль і нафту показує, що щастя в сім бою припадає наймолодшим, що можуть встати найраніше і можуть вистояти найдовше, то всі шанси на опублікування "Повії" будуть в руках якого-небудь студента першого курсу ІНО або останнього курсу профшколи, що порівнюватиме свою нахідку з Кервудом або з Сінклером, як з найліпше відомими нашій публіці письменниками!

Боюсь навіть, що коли затягнеться справа з статтею Марк[овського], то і так прочують про "Повію" і вкрадуть у бідного автора (Марк[овського], розуміється) сенсацію і славу, а йому буде се дуже обидно.

Се щодо "Повії". Інших новин у нас і нема, окрім холоду, снігу, обивательських розмов і інше. З літературних новин у нас чекають нову повість з життя еміграції, що скоро має вийти. Ведуться дебати про романи Підмогильного і Ю. Яновського, мабуть, Ви се знаєте, чи чули Ви нашу думку?

Сердечний привіт Розалії Яковні і Вам від нас.

З глибокою пошаною

Гр[ушевська]

Листи до В. Винниченка: (З архіву письменника) // Слово: Збірник українських письменників у екзилі. – Нью-Йорк, 1964. – Зб. 2. – С. 330–331.

КОМЕНТАРІ

1. **"Літературно-науковий вістник"** (ЛНВ, "Вістник") – літературно-мистецький, науковий і суспільно-політичний щомісячний журнал, що виходив у 1889–1906 та 1922–1932 у Львові, 1907–1914 та 1917–1919 – у Києві. Заснований з ініціативи М. Грушевського як продовження журналів "Зоря" (видання НТШ) та "Житє і слово" (редактор – І. Франко). У журналі опубліковані такі твори В. Винниченка: оповідання "Народний діяч" (1903), "Дим: різдвяна казка" (1907), п'єса "Великий молох" (1907), оповідання "Студент" (1907), оповідання "Зіна" (1909), п'єса "Memento" (1909), оповідання "Купля" (1909), п'єса "Чужі люде" (1909), п'єса "Базар" (1910), п'єса "Брехня" (1910), оповідання "Чудний епізод" (1910), п'єса "Співочі товариства" (1911), п'єса "Чорна Пантера і Білий Медвідь" (1911), оповідання

"Таємність" (1912), оповідання "Історія Якимового будинку" (1912), п'єса "Натусь" (1912), оповідання "Талісман" (1913), роман "Записки Кирпатого Мефістофеля" (1917), п'єса "Панна Мара" (1918).

2. **велику повість, над котрою тепер працюєте** – Йдеться, очевидно, про повість "Чесність з собою".

3. **У Євг[ена] Харламповича** – Чикаленко Євген Харлампійович (1861–1929), визначний український громадський діяч, публіцист, видавець першої української щоденної газети на Наддніпрянській Україні "Громадська думка" (1906) і "Рада" (1906–1914), меценат української культури, ініціатор і фактичний голова Товариства українських поступовців (ТУП), заснованого 1908 р. Підтримав В. Винниченка на початку його літературної діяльності, надавав йому матеріальну допомогу. В. Винниченко вважав його своїм "хрещеним літературним батьком". Про їхні стосунки яскраво свідчить велике листування (Див. : *Чикаленко Є., Винниченко В.* Листування. 1902–1929 роки / Упоряд. та вступ. ст. Н. Миронець. – К., 2010. – 448 с.).

4. **є оповіданнє Ваше** – Мова про оповідання "Те ж саме". 11 листопада 1908 р. Є. Чикаленко писав В. Винниченкові: "Послав Вам «Те ж саме» заказною бандероллю, думаю, що в йому треба тільки скоротить першу частину до появи товариша. Радий, що Ви думаєте щось дать до «ЛНВістника», може там помістите і свою велику річ, хоч боюсь публіцистики в белетристичній формі. Пана професора я просив послать Вам етнографічний матеріал..." (*Чикаленко Є., Винниченко В*. Листування. 1902–1929 роки / Упоряд. та вступ. ст. Н. Миронець. – К., 2010. – С. 121–122).

5. **вже рівно рік, як у нас було надруковане Ваше оповіданнє** – Йдеться про оповідання В. Винниченка "Студент", яке було опубліковане: ЛНВ. – 1907. – Т. 40. – Кн. 11. – С. 228–234.

6. **прохаю не розривати "Куплі"** – "Купля" – оповідання В. Винниченка, вперше опубліковане: ЛНВ. – 1909. –Т. 46. – Кн. 5. – С. 209–233.

7. **маю ще п'єсу** – Йдеться про п'єсу "Memento".

8. **Я трохи піддужив і маю надію, що працюватиму більш продуктивно, ніж весь цей рік** – 1908 рік у житті В. Винниченка видався надзвичайно складним. Він почувався хворим і в березні 1908 р. поїхав на Капрі разом з Люсею Гольдмерштейн, маючи на меті підлікуватися й попрацювати. Але незабаром виявилося, що Люся від нього вагітна і термін був такий, що операцію робити не можна. Виникла проблема небажаної дитини, яка ускладнилася відсутністю грошей, погіршенням здоров'я Винниченка, через що він не міг працювати. Його тогочасний матеріальний, фізичний і психічний стан відображений у листі до Є. Чикаленка від 7 липня 1908 р. (Див.: *Чикаленко Є., Винниченко В.* Листування. 1902–1929 роки / Упоряд. та вступ. ст. Н. Миронець. – К., 2010. – С. 95–98).

9. **щоб Ви не забракували переклад "Іскр"** – Імовірно, автором цього оповідання була близька знайома В. Винниченка Софія Задвина, з якою він у цей час мав роман і активно листувався. Як видно з їхнього листування, вона робила перші письменницькі спроби, В. Винниченко підтримував її в цих намірах, радив більше працювати над технікою письма, обіцяв свою допомогу. У кількох листах вона просить повідомити назву журналу, в якому хоче прочитати своє оповідання. А в листі, датованому за штемпелем 5 грудня 1908 р., писала: "Насчет моего рассказа, ***очень убедительно*** прошу Вас ***не*** посылать его печатать" (ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 13 зв.). Очевидно, цим обумовлене прохання В. Винниченка щодо цього оповідання, висловлене в листі № 13.

10. Йдеться, очевидно, про лист № 1.

11. **Вона написана вже давненько**... – Йдеться про п’єсу “Memento”, яку Винниченко написав влітку 1908 р. в швейцарському курорті Biere, під свіжими враженнями від подій, які довелося йому пережити на Капрі. У п’єсі він досить відверто відобразив свій тогочасний психологічний стан, коли опинився перед фактом, що народиться небажана його дитина від жінки, якої він не любить і мати від неї дитини не хоче.

12. **працюю над великим романом** – Очевидно, йдеться про роман “Чесність з собою”.

13. **бо дуже мені потрібні вони якраз в цьому місяці** – Винниченко у той час потребував грошей, щоб перевезти Люсю Гольдмерштейн з дитиною із Женеви до Парижа, найняти для них квартиру і потім якимось чином позбутися дитини. Він поспішав реалізувати свій план до того часу, як буде опублікована п’єса “Memento”, бо розумів, що після знайомства Люсі з її змістом йому це зробити не вдасться. У листах до Софії Задвиної (див. коментар 9) він також просив грошей, щоб якнайшвидше реалізувати свій задум. Він писав: “Ты отлично знаешь, зачем я вызываю сюда Люсю, зачем все это проделываю”. “Но если я сейчас не переправлю сюда Люсю, может выйти ужасное для меня положение, – она узнает о пьесе и тогда все пропало” (ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 84, 148).

14. **“Укр[аїнській] Громаді”** – Українська Громада в Парижі заснована за активної участі В. Винниченка восени 1908 р.; являла собою безпартійну групу, метою якої було об’єднання всіх українських спільнот і забезпечення їх літературою, що переправлялася з-за кордону. У квітні 1909 р. до Київського охоронного відділення надійшли агентурні відомості про цю організацію та її членів, серед яких значився і Винниченко. Дослідники датують заснування Громади кінцем 1908 – початком 1909 р., однак із листування видно, що вона діяла вже восени 1908 р.

15. **не друкуйте моєї п’єси** – В. Винниченко у листі до Є. Чикаленка від 1 лютого 1909 р. пояснював це прохання тим, що прислухався до зауважень Євгена Харлампійовича щодо низького художнього рівня п’єси (Див.: *Чикаленко Є., Винниченко В.* Листування. 1902–1929 роки / Упоряд. та вступ. ст. Н. Миронець. – К., 2010. – С. 131–132). Однак це було не єдиною причиною, а долучилися, очевидно, й ті, що викладені в коментарі 13.

16. **Чи робити відбитки супроти сеї зміни в Ваших поглядах на справу?** – П. Лавров (Ю. Тищенко) писав М. Грушевському 24 січня 1909 р.: “Сьогодні одібрав картку від Винниченка. Він просить відбиток йому з «Memento» не робити...” (Листування Михайла Грушевського. – К.; Нью-Йорк, 2012. – Т. 6: Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка / Упоряд. О. Мельник; ред. Л. Винар, І. Гирич. – С. 131).

17. **Ви маєте готову драму** – Мова про драму В. Винниченка “Базар”, яка була вперше опублікована: ЛНВ. – 1910. – Т. 49. – Кн. 2. – С. 241–293.

18. **З Київа писали, що взяли назад оповіданнє до справлення** – Ю. Тищенко в листі до М. Грушевського від 24 січня 1909 р. писав, що Винниченко просить надіслати йому негайно оповідання “Купля” , “хоче щось виправити і за два дні повернути редакції”. А 13 лютого повідомляв: “Рукопис Винниченко ще не звернув, хоч уже пройшло більш десяти днів, як післали її туди” (Листування Михайла Грушевського. – К.; Нью-Йорк, 2012. – Т. 6: Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка / Упоряд. О. Мельник; ред. Л. Винар, І. Гирич.– С. 131, 135).

19. **Казав Вам післати нову драму Яновської** – Йдеться про п’єсу Л. Яновської “Людське щастя”.

20. **коли ви ще не давали до друку мій "Каприз" (переклад оповіданнячка "Іскри") то, будь ласка, й не давайте** – Див. коментар 9.

21. **я написав нову п'єсу** – Йдеться, очевидно, про п'єсу "Базар".

22. **повість Кобилянської** – Йдеться про твір О. Кобилянської "У неділю рано зілля копала", опубл. в ЛНВ у 1909 р.: Т. 45. – С. 481–514; Т. 46. – С. 7–33, 245–272, 429–453; Т. 47. – С. 17–63.

23. **В. Левинський** – Левинський Володимир Петрович (1880–1953) – український учений, економіст, публіцист і теоретик українського соціалістичного руху, один із засновників УСДРП. У 1904–1914 рр. був редактором або співробітником органів соціал-демократичної преси – "Воля", "Земля і воля", "Вперед", "Робітник", "Наш голос" (Львів) та фактичним редактором журналу "Дзвін" (Київ, 1913–1914).

24. **не міг установити своєї адреси** – Збираючись приїхати в Україну в середині травня 1909 р., В. Винниченко мав намір зупинитися у своєї давньої подруги Катерини Голіцинської, яка була в нього закохана, і дав її адресу своїм можливим кореспондентам. Прибув він у другій половині травня, але надовго залишитися у Голіцинських не зміг, бо закохався в Катеринину сестру Марусю. Виник скандал, Катерина вчинила спробу самогубства, і Винниченко змушений був залишити її дім (Детальніше про це див.: *Миронець Н.* Володимир Винниченко: таємниці кохання. Хронологія інтимів: документальна розповідь. – К., 2013. – С. 135–139). Він переїхав до маєтку Рильських у Романівку, звідки й надіслав цього листа М. Грушевському.

25. **пані-редактора, яка не може мені простити "Memento"** – Йдеться, очевидно, про Л. М. Старицьку-Черняхівську.

26. **Я послав у Київ до "Вістника" "Базар"** – Див. коментар 17.

27. **занятий весь час великою своєю повістю на рос[ійській] мові** – Очевидно, йдеться про повість "Чесність з собою".

28. **Павло Фил[ипович]** – Тищенко Юрій Пилипович (псевд. Сірий, 1880–1953) – видавець, публіцист, письменник. У 1907–1918 рр. у Києві вів справи Української видавничої спілки, НТШ, ЛНВ та газет "Село" (1909–1911) і "Засів" (1911–1912), завідував книгарнями НТШ у Києві, Харкові, Катеринославі, редагував і видавав книжки у видавництві "Лан" (1909–1914). Спільно з В. Винниченком та Л. Юркевичем заснував видавництво "Дзвін" у Києві (1907). Певний час у Києві жив за паспортом Лаврова Павла Пилиповича. Співзасновник видавництв "Український учитель" (1917–1919) та "Українська школа". 1919 р. переніс видавництва "Дзвін" та "Українська школа" до Відня, де видав і перевіз в Україну 11 вагонів українських підручників, які до 1925 р. використовувалися в Україні; видавав твори В. Винниченка. З 1920-х років – у Чехо-Словаччині, з 1949 – у США, займався видавничою діяльністю. Автор біографічного нарису про В. Винниченка (*Тищенко Ю.* Хто такий Винниченко. – К., 1917. – 16 с.) та спогадів про нього (*Його ж.* Участь В. К. Винниченка в революційному русі 1914–1916 рр. // Володимир Винниченко: (Статті й матер'яли). – Нью-Йорк, 1953. – С. 42–56; *Тищенко (Сірий) Ю.* З моїх зустрічей: Спогади / Упоряд. О. І. Сидоренко, Н. М. Сидоренко; передм. М. А. Шудрі. – К., 1997. – С. 66–75).

29. **"Чудна пригода"** – Йдеться про оповідання В. Винниченка "Чудний епізод", яке було вперше опубліковане: ЛНВ. – 1910. – Т. 52. – Кн. 11. – С. 209–217.

30. **"Чужими людьми"** – "Чужі люде" – п'єса В. Винниченка, вперше опублікована: ЛНВ. – 1909. – Т. 48. – Кн. 10. – С. 3–71.

31. **сьогодні я прочитав у “Раді” про реферат Чепурковського** – У газеті “Рада” 5 (18) грудня 1909 р. (№ 275. – С. 3) було опубліковане повідомлення про те, що 2 грудня на черговій літературній вечірці в Київському Українському клубі О. Корчак-Чепурківський прочитав реферат “Останні твори д. Винниченка з погляду соціальної гігієни”, в якому відзначив, що серед молодих українських письменників Винниченко привертає більше, ніж хто інший, увагу громадськості. Про кожну його працю багато говорять і не лише через те, що в них помітно руку визначного таланту, але й через те, що автор завжди ставить перед читачем великої ваги життєві проблеми, ті “прокляті питання”, від яких, немов від настирливої мухи, не одігнатися спроста. Найбільше цікавить письменника статева проблема, яку він піднімає, починаючи з “Щаблів життя”, і далі в “Memento”, “Купля”, “Чужі люди” та ін. Не в усьому погоджуючись із письменником у способах висвітлення цієї проблеми, Корчак-Чепурківський вважав, що “треба бути вдячним талановитому письменнику за те, що він порушив це великої ваги питання, – порушив сміливо і щиро”.

32. **“Проба характеристики творів В. Винниченка”** – Стаття Миколи Троцького, який виступив під псевдонімом М. Данько, “Вол. Винниченко (Спроба літературної характеристики)” була опублікована: ЛНВ. – 1910. – Т. 51. – Кн. 7. – С. 52–70. У ній автор висловлює думку про революційне значення творів В. Винниченка на тлі сучасної української літератури, яка досі була селянсько-побутовою, а психологічні проблеми в ній не піднімалися. Рецензент з’ясовує причини такого стану і вказує на те, що Винниченко вже у своїх ранніх оповіданнях дав цілу низку яскраво змальованих психологічних портретів, а в драмах і поготів. Аналізуючи п’єси Винниченка “Дисгармонія”, “Великий Молох”, “Щаблі життя”, автор розглядає підняті в них головні проблеми: чесність із собою, нову мораль, сексуалізм, проституцію та ін., а також подає свої міркування про дві нові п’єси Винниченка “Базар” і “Чужі люде”.

33. **Громада** – Йдеться про Українську громаду в Парижі, яка була заснована за активної участі В. Винниченка восени 1908 р. і являла собою безпартійну організацію, метою якої було об’єднання всіх українських груп та забезпечення їх літературою, що переправлялася із-за кордону.

34. **Вашу “Историю украинского народу”** – Йдеться про працю М. Грушевського “Історія українського народу”, яка була опублікована в 1904 р.

35. **На “Історію України-Руси”** – “Історія України-Руси” – десятитомна праця М. Грушевського, в якій досліджується історія України від найдавніших часів (до початку XI ст.) до 1657–1658 рр .

36. **Адреса автора статті** – Очевидно, йдеться про автора присвяченої В. Винниченкові статті, надісланої до ЛНВ (див. коментар 32).

37. **Дуже радий, що Ви прінціпіально нічого не маєте проти друкування по-укр[аїнськи] моєї повісті** – Йдеться про повість В. Винниченка “Чесність з собою”.

38. **відомий Миролюбов** – Миролюбов Віктор Сергійович (1860–1939) – російський літератор, редактор і видавець щомісячного ілюстрованого літературного і науково-популярного “Журнала для всех”, що видавався в Санкт-Петербурзі в 1901–1906 рр. З 1911 р. редагував літературний збірник видавництва “Знание”, завідував літературним відділом журналу “Заветы”, разом з О. В. Амфітеатровим редагував журнал “Современник”. У 1914–1915 рр. був редактором і видавцем “Ежемесячного журнала литературы, науки и общественной жизни”. Прихильно

ставився до творчості В. Винниченка, друкував його твори в перекладі російською мовою. Збереглися його листи до В. Винниченка (ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 134а–154).

39. **Ви не сердитесь за передачу "Чудн[ого] епізоду" в "У[країнську] Х[ату]"** – **"**Українська хата" – літературно-критичний і громадсько-публіцистичний місячник національного поступово-демократичного напряму, журнал молодої інтелігенції, виходив з березня 1909 р. до вересня 1914 р. у Києві за ред. П. Богацького і М. Шаповала. Згадане оповідання під заголовком "Таємна пригода" було опубліковане: Українська хата. – 1910. – Ч. 1. – С. 3–15.

40. **дам друге оповідання під заголовком "Чудн[ий] епіз[од]"** – Див. коментар 29.

41. **сумний зміст Вашого листу** – У нашому розпорядженні немає згаданого М. Грушевським листа В. Винниченка до Ю. Тищенка, однак з відповіді останнього можна здогадатися, що сумний зміст листа був викликаний необхідністю В. Винниченка друкуватися в російських виданнях. Ю. Тищенко писав: "Од Вашого листа віє сумом і, на мій погляд, Ви трохи переборщили в наданню ваги тій справі. Я з свого боку міг би тільки одно порадити: коли не можна буде рівночасно друкувати оповіданнє Ваше чи повість (Ви не пишете що саме) і на российській і на українській мовах, то згожуйтесь друкувати на российськ[ій]. Будуть казати – ренегатствує? Хто? Хто має право це сказати? Та вони ж, скурвини сини, сами що роблять? Хіба мало таких, що одною рукою насажда укр[аїнську], а другою пуска русифікацію? Хіба то не русіфікатори, що роспинаються на словах за «рідну мову» та «неньку Україну», а щонеділі, щосвята читають народні лєкції в обществе распростр[анения] грамот[ности] «на чистейшем русском языке». І кому читають? Тим, що навіть по статистиці числяться українцями. Всі оті С-ки і иньші енки – се ж перші русифікатори. А вдруге ще й те – в чому Ви бачите ренеґатство? В тому, що напишете по-российські. Хіба Кенан, примірно, був ренеґатом перед своїм народом, як писав статі про русскую Сібірь? Ні, се не так. Коли ті добродії, що мають посади, гроші, положеннє незалежне матеріальне виходять сміло і ширять слово российське між українцями (звучи себе рівночасно свідомими укр[аїнцями]), то Вам писати по-российські <u>для росіян</u>, як кажуть, і Бог велів. Хай попробує хто зробити закид щодо переходу Вашого в рос[ійську] літературу – побачимо тоді. Звичайно, я не беру на увагу отаких дурнів як Б[ород]ай та йому подібних" (ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 18–19 зв.).

42. **повість усе-таки продав збірникам "Земля"** – "Земля" – збірники, що видавалися "Московским издательством", у них були опубліковані: повість В. Винниченка "Честность с собой" (1911. – Сб. 5. – С. 1–254), в перекладі з української роман "Рівновага" під назвою "На весах жизни" (1912. – Сб. 9. – С. 25–292), роман "Заветы отцов" ("Заповіт батьків") **(**1914. – Сб. 14. – С. 99–286), роман "Хочу" (авторський переклад з української з рукопису) (1916. – Сб. 18. – С. 5–258), роман "Записки Кирпатого Мефістофеля" – "Записки Курносого Мефистофеля" (авторський переклад з української з рукопису) (1917. – Сб. 20. – С. 5–269).

43. **повісти своєї я хутко не можу прислати** – Мова про повість "Чесність з собою".

44. **передивляється Славинський** – Славинський Максим Антонович (1868–1945), український громадсько-політичний діяч, історик, публіцист, поет, редактор, видавець, перекладач, за фахом – юрист. Активний діяч української громади в Петербурзі, у 1905 р. – депутат І Державної думи. Редагував газети "Свобода и право",

“Свободная мысль”, “Украинский вестник”, співредактор газети “Северный курьер”. Офіційний видавець та виконавець технічної роботи у двохтомному енциклопедичному виданні “Украинский народ в его прошлом и настоящем” (1914–1916). Секретар журналу “Вестник Европы”. Публікувався в ЛНВ, російських демократичних газетах. У 1917 р. був представником Центральної Ради при Тимчасовому уряді. В уряді Української Держави – міністр праці. Голова дипломатичної місії УНР у Празі. На еміграції жив у Чехо-Словаччині. Заарештований радянськими спецслужбами у 1945 р., помер у в’язниці.

45. **повість ця є продовженням і розвитком ідей “Щаблів Життя”** – “Щаблі життя” – п’єса В. Винниченка; вперше опублікована: Дзвін. – К., 1907. – Зб. І. – С. 9–152. Цей твір гостро критикували М. Гехтер, С. Єфремов, С. Петлюра, Г. Хоткевич, Є. Чикаленко та ін.

46. **коли повість буде надрукована в “ЛНВ”** – Йдеться про “Чесність з собою”.

47. **думаю засісти за велику повість з життя емігрантів** – Йдеться про роман В. Винниченка “Рівновага”, написаний російською мовою, його первісна назва була прямим перекладом з української – “Равновесие”, потім він дав йому назву “На весах жизни”. Вперше опублікований: Земля. – М., 1912. – Сб. 9. – С. 25–292. Українською мовою вперше опублікований: *Винниченко В.* Твори. – К., 1913. – Кн. 6: Рівновага / Пер. з рос. Н. Романович. – 258 с.

48. **А. Н. Пигулович** – Пігулович Олександра Миколаївна (Алла), близька знайома В. Винниченка, радикальна соціалістка, співачка. Перекладала російською мовою деякі твори В. Винниченка.

49. **Писав мені Лаврів** – Ідеться про Ю. Тищенка (див. коментар 28).

50. **мою п’єсу “Брехня”** – “Брехня” – п’єса В. Винниченка, вперше опублікована: ЛНВ. – 1910. – Т. 52. – Кн. 10. – С. 3–57. З лютого 1916 р. ставилася в Александринському театрі в Петрограді. Автор за неї отримав половину Грибоєдовської премії, яку розділив з російським драматургом С. Найдьоновим.

51. **пишу соціально-політичну комедію** – Йдеться, очевидно, про п’єсу “Співочі товариства”.

52. **Козловський** – Козловський Всеволод Олександрович (1877–?) – громадський діяч, бібліотекознавець, секретар першої щоденної української газети на Наддніпрянській Україні “Громадська думка”, від 1906 р. – на еміграції у Львові. Фінансовий директор НТШ, співробітник львівської контори ЛНВ, секретар Союзу визволення України (1914–1917), у 1918 р. – секретар українського посольства в Берліні. Повернувшись в УСРР, працював у Всенародній бібліотеці України. 1930 р. переїхав до Алма-Ати. Подальша доля невідома.

53. **був і Коцюбинський** – Коцюбинський Михайло Михайлович (1864–1913) – український письменник. Цінував творчість В. Винниченка, листувався з ним. Див.: Листування М. Коцюбинського з В. Винниченком / Вступ, тексти листів та прим. П. М. Федченка // Радянське літературознавство. – 1988. – № 2. – С. 37–60; Листи до Михайла Коцюбинського. – К., 2002. – Т. І / Упоряд. та комент. В. Мазного; вступ. ст. В. Шевчука. – С. 109–140.

54. **А що з “Дивним епізодом”?** – Мова про оповідання В. Винниченка “Чудний епізод” (див. коментар 29).

55. **Лаврів мені написав про своє враження** – Йдеться про лист Ю. Тищенка до В. Винниченка від 30 липня 1910 р., у якому він писав про п’єсу “Брехня”: “... скажу Вам, милий, що с цього б Ви й починали, коли хотіли, щоб п’єса Ваша

йшла на сцені. Я зачарований. Так багато в ній житя, рухів, красок (особливо в пестощ[ах] Наталі Павловни). Місцями вона, правда, нагадує мені щось Ібсеновське, але в цілости я тільки можу сказать, що добре. Сьогодня увечері я читаю її Садовському. Він жде з нетерпінням, а там і в цензуру, та й на сцену. Трохи я не згожуюсь з деякими місцями, ну та се діло суб'єкт[ивне]. Наприклад, я б ніколи не дозволив Досі падать при виді мертвої Н[аталії] П[авлівни]. Се ж дівчина з села, вбігла в хату і, не розчумавши добре, в чім річ, падає в обморок. (Се кінець Ваш). Може, воно й ефектно, але не правдиво" (ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 8–9 зв.). Слід відзначити, що В. Винниченко врахував це зауваження приятеля, і в опублікованому варіанті в фіналі Дося не непритомніє, а кам'яніє.

56. **Нова п'єса про "старих"** – Мова про п'єсу "Співочі товариства", яка вперше була опублікована: ЛНВ. – 1911. – Т. 53. – Кн. 1. – С. 4–56 і викликала гостру критику.

57. **Пчілку** – Пчілка Олена (справжнє ім'я – Ольга Петрівна Косач) (1849–1930) – українська письменниця, драматург, публіцистка, громадська і культурна діячка, перекладачка, етнограф, мати Лесі Українки, сестра Михайла Драгоманова.

58. **Леонтов[ича]** – Леонтович Володимир Миколайович (псевд. – В. Левенко, 1866–1933) – український письменник, видавець, громадський діяч, меценат. До революції – земський діяч на Полтавщині, радник лубенського повітового та полтавського губернського земств, почесний мировий суддя. Член Старої громади і Товариства українських поступовців, член редакції ЛНВ у Києві, у 1906 р. – один з трьох видавців, член редколегії газети "Громадська думка", а потім "Рада". У 1917 р. – член Центральної Ради, у 1918 – міністр земельних справ Української Держави в уряді Ф. Лизогуба. Автор кількох книжок прози. У 1908 р., рецензуючи збірник "Дзвін", різко негативно оцінив п'єсу В. Винниченка "Щаблі життя" (див.: *Леонтович В*. Збірник "Дзвін" // ЛНВ. – 1908. – Т. 41. – Кн. 3. – С. 606–618). Помер на еміграції у Празі.

59. **Степаненка** – Степаненко Василь Пилипович (1855 – початок 1930-х рр.) – громадський діяч, популяризатор української літератури. Протягом 20 років (з 1898 р.) завідував книгарнею "Київської старовини". Відомий організатор учительських курсів, підтримував постійні зв'язки зі студентською молоддю, йому часто приносили на оцінку свої твори письменники-початківці. Він різко розкритикував подане В. Винниченком на конкурс журналу оповідання "Сила і Краса" (в пізніших публікаціях "Краса й Сила"), яке, однак, сподобалося Є. Чикаленкові й С. Єфремову, і вони переконали редактора журналу В. Науменка опублікувати його. Оповідання було опубліковане в 1902 р. і високо оцінене читачами й критикою.

60. **Єфрем[ова]** – Єфремов Сергій Олександрович (1876–1939) – український громадсько-політичний діяч, літературознавець, публіцист. Про стосунки С. Єфремова і В. Винниченка див.: *Миронець Н*. Листування Володимира Винниченка з Сергієм Єфремовим (1905–1916) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2010. – Вип. 15. – С. 498–521; *її ж.* Сергій Єфремов і Володимир Винниченко у світлі особистих та громадських взаємин // Зб. праць П'ятих Єфремовських читань. – Черкаси, 2012. – С. 25–49.

61. **Гехтера** – Гехтер Максим Григорович (1885–1947) – публіцист, журналіст і громадсько-політичний діяч, учасник українського руху, єврей з походження, член РУП; працював відділоводом у редакції газети "Рада". У 1905 р. за пропагування серед робітників ідеї української автономії був заарештований. Публікувався в ЛНВ, часописах "Село", "Засів", "Економіст" та ін.; висвітлював теми кооперації,

переселення, робітничого й сільського життя, писав рецензії на праці з економічних, національних та політичних проблем; за Директорії – на дипломатичній службі, очолював прес-бюро посольства УНР у Данії, виступав у західноєвропейській пресі з інформацією про українське політичне і культурне життя, 1919 – член Української дипломатичної місії у США. На еміграції жив у Празі, де публікувався в журналах "Prager Presse" та "Slavische Rundschau".

62. **Садовський** – Садовський Микола Карпович (справж. прізв. Тобілевич, 1856–1933) – український актор, режисер, письменник, громадський діяч. З 1881 р. грав у професійному театрі, 1888 р. організував власну трупу. У 1906 заснував у Полтаві пересувний театр, який став першим українським стаціонарним театром у Києві. У часи УНР – головний уповноважений у справах народних театрів. З 1921 р. очолював театр "Просвіти" в Ужгороді. З 1923 р. жив у Празі. У 1926 р. повернувся в Україну і грав у різних театрах. Автор спогадів "Мої театральні згадки", опублікованих посмертно (1956).

63. **"Моск[овское] Книг[оиздательство]"** – "Московське книговидавництво" існувало в 1908–1921 рр. Його засновником був великий московський паперовий фабрикант Г. Блюменберг. У 1908 р. видавництво розпочало випускати збірники "Земля", на сторінках яких постійно обговорювалися статеві проблеми, що викликало великий інтерес у читачів і несприйняття у деяких письменників. У збірниках було опубліковано такі твори В. Винниченка: повість "Честность с собой" (1911. – Сб. 5. – С. 1–254), в перекладі з української роман "Рівновага" під назвою "На весах жизни" (1912. – Сб. 9. – С. 25–292), роман "Заветы отцов" ("Заповіт батьків") (1914. – Сб. 14. – С. 99–286), роман "Хочу" (авторський переклад з української з рукопису) (1916. – Сб. 18. – С. 5–258), роман "Записки Кирпатого Мефістофеля" – "Записки Курносого Мефистофеля" (авторський переклад з української з рукопису) (1917. – Сб. 20. – С. 5–269). "Московське книговидавництво" видало також "Собрание сочинений" В. Винниченка: Т. 1. Рассказы. Перевод с украинского (1911, 316 с.). Содержание: Момент. – Невольник красоты. – Глумление. – Голытьба. – Истинноукраинец. – Нечто большее нас. – Купля. – Странное происшествие; Т. 2. Рассказы. Перевод с украинского (1912, 265 с.). Содержание: Мелочь. – Контрасты. – Таинственный случай. – Записная книжка. – Антрепренер Гаркун-Задунайский. – Два эпизода. – Кузь и Грицунь; Т. 3. Рассказы. Перевод с украинского (1913, 305 с.). Содержание: Федька-халамидник. – Красота и сила. – Мнимый господин. – Зина. – У молотилки. – Таинственность. – История Акимова здания; Т. 4. Рассказы. Перевод с украинского (1913, 278 с.). Содержание: Талисман. – Хвостатые. – Ожидание. – Луч солнца. – Тайна (Отрывок из дневника). – Маленькая черточка. – На рабочем пункте (Набросок). – История с Костей. – Базар (Драма в 4-х действиях); Т. 5. На весах жизни. Роман. Перевод с украинского (1913, 292); Т. 6. Рассказы. Перевод с украинского (1915, 259 с.). Содержание: Радость. – Олаф Стефенсон. – Терень. – Обручение. – Победитель. – Цепи.; Т. 7, ч. 1. Божки. Роман. Авторский перевод с украинского (1915, 244 с.); Т. 8, ч. 2. Божки. Роман. Авторский перевод с украинского (1915, 244 с.); Т. 9. Перевод с украинского (1917, с. 271 с.). Содержание: Ложь. – Черная пантера. – Пригвожденные.

Другим виданням у цьому видавництві вийшли: т. 2 в 1915, т. 3 в 1916, т. 4 і 5 в 1917, т. 7 і 8 в 1916, т. 9 в 1918. (Володимир Винниченко: Анотована бібліографія / упоряд. Вадим Стельмашенко. – Едмонтон, 1989. – С. 68–70).

64. **Щодо видання оповідань М[ихайла] З[аволоки]** – Михайло Заволока – псевдонім, яким М. Грушевський підписував деякі свої літературні твори. В. Вин-

ниченко мав намір включити оповідання М. Грушевського "Предок" у збірник творів українських письменників, що планував видати у перекладі російською мовою у серії "Универсальная библиотека", яка видавалася московським видавництвом "«Польза». Антик и К " з 1906 по 1918 р. Серія складалася з дешевих випусків кращих творів світової, переважно сучасної літератури, які виходили великим накладом.

65. **перекажіть це М[ихайлові] З[аволоці]** – З конспіративною метою В. Винниченко пише М. Грушевському про Михайла Заволоку як про іншу особу.

66. **Невже комітет рішив покарати мене** – Йдеться про Товариство підмоги українській науці, літературі і штуці, засноване 1908 р. за матеріальної підтримки В. Симиренка. Меценат асигнував на його потреби 100 тис. руб. з умовою, щоб щорічні відсотки з цієї суми були використані на потреби розвитку української літератури, науки й мистецтва. Серед його засновників були М. Грушевський, М. Лисенко, В. Леонтович, Є. Чикаленко.

67. **Я написав повість з емігрантського життя** – Мова про повість "Рівновага" ("На весах жизни") (див. коментар 47).

68. **я хоч і enfant terrible** – enfant terrible (*фр.*) – буквально: жахлива дитина; *перен.*– людина, яка поводиться не так, як усі члени групи, партії, виступає проти загальної думки.

69. **серед них є люди цілком ворожі до мене** – В. Винниченко натякає на В. Леонтовича.

70. **Потім маю писати повість з життя села, а також <u>історичну</u> з часів Хмельнищини** – Ці наміри В. Винниченка не були реалізовані.

71. **"Таємність" почекаю ще кілька днів, як не прийде, прийдеться XII кн[игу] пустити без неї** – 22.ХІ.1911 В. Винниченко надіслав у Київ М. Грушевському телеграму: "Proshu wernuty tajemnist posylaju lista. Wenytcenko", а 24.ХІ.1911 телеграфував: "Drukujte bez moho opowidania" (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 384. – Арк. 40–41).

72. **Я посилаю Вам телєґраму з проханням вернути мені "Таємність". Ні цього оповідання, ні якого инчого я більше не дам до "Вістника"...** – Оповідання В. Винниченка "Таємність" вперше опубліковане: ЛНВ. – 1912. – Т. 57. – Кн. ІІІ. – С. 449–474.

73. **Р. Ліфшиц** – Ліфшиць Розалія Яківна (1886–1959) – дружина В. Винниченка, лікар за фахом, навчалася на медичному факультеті Паризького університету. Від 1911 р. жила з В. Винниченком у громадянському шлюбі. У 1914–1919 рр. в Росії і в Україні, від 1919 р. – на еміграції. Детальніше про неї і її стосунки з В. Винниченком див.: Володимир Винниченко – Розалія Ліфшиць: епістолярний діалог (1911–1918 роки) / Упоряд., вступ, комент. та прим. Н. Миронець. – Дрогобич, 2012. – 288 с.

74. **оповідання М[ихайла] З[аволоки]** – Див. прим. 64.

75. **одібрав у Назаріїва переклад** – Назаріїв Олекса Теодорович (Федорович) (1880–1918) – громадсько-політичний діяч, бібліограф, критик. Родом з Полтавщини. Брав активну участь у таємних гімназійних (Прилуки) та студентських (Українська студентська громада в Петербурзі) організаціях, член РУП та УСДРП. 1908 р. переїхав до Львова, де був бібліотекарем НТШ, публікувався в українській пресі. У 1914–1918 рр. – співробітник Союзу визволення України. 1918 р. повернувся на Східноукраїнські землі, де невдовзі помер.

76. **Коваленко** – Коваленко Олександр Михайлович (1875–1963) – інженер-механік, громадський діяч, один із засновників РУП, учасник виступу на панцернику

“Потьомкін” (1905), після поразки повстання – на еміграції, де приятелював з В. Винниченком. Влітку 1913 р. разом з ним перебував на Буковині. Протягом 1919–1922 рр. – на дипломатичній службі УНР, у 1922–1930-х роках – викладач Української господарської академії в Подєбрадах (ЧСР).

77. **Вс. о. О. Гнідий** – Гнідий О., священик з с. Лука на Буковині, у родині якого гостював В. Винниченко з дружиною влітку 1913 р.

78. **А. Гуцайло** – У листі до Є. Чикаленка від 23 серпня 1913 р. В. Винниченко писав: “Моя адреса до 5-10-X (н. ст.): В[исоко]п[оважний] п[ан] А. Гуцайло (для ВВ) Глібока, Буковина”.

79. **З “Заветами”** – “Заветы” – літературно-політичний щомісячний журнал, видавався в Санкт-Петербурзі від квітня 1912 р. до липня 1914 р. Вийшло 28 номерів. Провідний публіцист і фактичний керівник – В. М. Чернов. У журналі було опубліковано в авторському перекладі з рукопису роман В. Винниченка “По-свій” – “К своим” (1913. – № 3. – С. 11–51; № 4. – С. 49–72; № 5. – С. 13–45) та стаття “Геній України – Т. Г. Шевченко (К столетней годовщине со дня рождения)” (1914. – № 2. – С. 1–8).

80. **укр[аїнські] Червоні курсанти ввійшли в змову з петлюрівськими організаціями** – У Києві серед слухачів Школи Червоних старшин було створено підпільну “Українську Військову Організацію” (*Срібняк І.* Обеззброєна, але не скорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921–1924 рр.). – К., 1997. – С. 92).

81. **з с[оціал]-д[емократами] Mehrheits** – Ідеться про Mehrheitssozialdemokratische Partei Deutschlands (MSPD) (Німецька соціал-демократична партія більшість), яка існувала з середини 1917 по 1922 р.

82. **адресованого на Vöslau** – Ймовірно, йдеться про Бад Фьослау (Bad Vöslau) – місто, курорт в Австрії, у федеральній землі Нижня Австрія. Входить до складу округу Баден.

83. **т. Чечель** – Чечель Микола Флорович (1891–1937) – український громадсько-політичний діяч, за фахом інженер. Один із лідерів української студентської громади Петербурзького інституту інженерів шляхів сполучення. У 1917 р. – член Української Національної ради Петрограда. Член Центральної й Малої Рад від студентських організацій, секретар УЦР. Член ЦК УПСР. Політичний однодумець М. Грушевського. У 1919 р. емігрував до Відня, входив до Закордонної делегації УПСР. У 1922 р. повернувся в Україну. Працював викладачем у 3-й Харківській профшколі архітектурно-будівельного фаху, керівником секції Держплану УСРР. У 1931 р. був заарештований у справі “Українського національного центру”. У 1937 р. заарештований удруге і розстріляний.

84. **в 1918 р. в Київі була теж зав’язана “Українофільма”** – Газета “Нова Рада” (1918. – № 122. – 24 липня. – С. 4) повідомляла, що в м. Києві заклалося товариство на паях “Українфільма”, до складу якого входять українські громадські організації, діячі, фахівці сцени. Завданням цього товариства було виробництво і поширення кінематографічних українських фільмів історичного, етнографічного, географічного змісту. Задля того товариство в першу чергу придбало на Лук’янівці за 70 000 крб. велике добре пристосоване ательє з лабораторією, в котрому мало незабаром приступити до фабрикації картин. Докладніше про завдання товариства “Українфільма” та умови його функціонування йшлося в доповідній записці Управи товариства до Головного управління по справах мистецтв та національної культури

за підписом заступника голови Ю. Старицького (ЦДАВО України. – Ф. 2457. – Оп. 1. – Спр. 62. – Арк. 60–60 зв.).

85. **моя дружина** – Грушевська Марія-Іванна Сильвестрівна (з дому Вояковська; 1868–1948) – українська громадська діячка, перекладач, педагог. На сторінках ЛНВ публікувала переклади творів світової літератури. Член Центральної Ради та Української трудової партії, комітету Українського національного театру та комісії для заснування Української Академії мистецтв. Одна із засновниць та член президії Української національної жіночої ради (1919–1922).

86. **П. Дятлів** – Дятлів (Дятлов) Петро Юрійович (1883–1933 (1937?)) – громадсько-політичний діяч, публіцист і перекладач. Член РУП та УСДРП. Як редактор полтавського нелегального журналу "Соціал-демократ" був арештований. Відбувши річне ув'язнення, 1909 р. виїхав за кордон. Мешкав у Цюріху, а в 1911–1914 – у Празі, під час Першої світової війни – у Відні, де співпрацював з Союзом визволення України (СВУ). Як член ЦК УСДРП підтримував зв'язки з групою лівих, зокрема з Л. Юркевичем та В. Левинським. Був співробітником газети "Боротьба", яку видавав у 1915–1916 рр. у Женеві Л. Юркевич. Одночасно контактував з групою В. Леніна у Швейцарії. 1918 р. вступив до української секції Комуністичної партії Австрії. З 1919 р. видавав у Відні організовану за допомогою українських комуністів США і Канади "Комуністичну бібліотечку". 1921 р. увійшов до складу Закордонного комітету Комуністичної партії Східної Галичини (КПСГ), видавав його орган – газету "Наша правда". У березні 1921 р. виступив з різкою критикою з радянофільських позицій діяльності ЗГ УКП. Наприкінці 1921 р. переїхав до Берліна, де вступив до української групи Комуністичної партії Німеччини, почав працювати в радянському представництві. Виконував агентурні доручення більшовиків, зокрема й в оточенні В. Винниченка. Влітку 1924 р. П. Дятлів переїхав до Праги, де був співробітником радянського представництва. У січні 1925 р. він повернувся в Україну, вступив до КП(б)У, працював у Наркоматі освіти УСРР, викладав у вишах Харкова, перекладав для Державного видавництва України (ДВУ). У 1930-х рр. заарештований і розстріляний. Дата смерті точно не встановлена. За даними С. Білоконя, він був засланий на Соловки і розстріляний наприкінці 1937 – на початку 1938 р. (*Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). – К., 1999. – С. 136). Інші джерела подають дату 1933 р. (Енциклопедія українознавства: Словникова частина – доповнення. – [Мюнхен,] 1955. – Т. 11. – С. 296; *Винниченко В*. Щоденник. – К.; Едмонтон; Нью-Йорк, 2010. – Т. 3: 1926–1928. – С. 275; *Мельник О.* Щоденники Юрія Тищенка (Сірого) (1919–1924 роки) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 639).

87. **скликання в Берлині паралельного Віденському конгреса укр[аїнських] парламентаріїв –** Напередодні Генуезької конференції віденська ініціативна група українських емігрантів ініціювала скликання Українського національного конгресу. Конгрес відбувся 21–26 лютого 1922 р. за участю 75-ти українських парламентаріїв. На ньому було прийнято постанову, з якою конгрес звернувся до Генуезької конференції. У постанові дається короткий історичний екскурс – обґрунтування загарбницької політики Російської держави стосовно України, починаючи з часів Богдана Хмельницького, підкреслюється, що, маючи всі права на існування власної суверенної держави, Україна фактично і формально відновила свою державність у ході російської революції 1917 р., проголосивши суверенність УНР. Українська держава спочатку встановила рівноправні відносини з Московською та іншими державами,

у тому числі з Англією і Францією. Але незабаром Московська держава оголосила Україні війну, що продовжується й досі, встановила більшовицьку владу, яка підтримується силою й терором. Конгрес парламентаріїв України констатував, що боротьбу українського народу утруднює і затягує негативне ставлення світових держав до права українського народу на відновлення і закріплення своєї суверенної держави. У постанові підкреслювалося, що державна самостійність України відповідає інтересам інших держав, оскільки вона покладе край безмежним намаганням Московщини стати гегемоном світу і стане міцною підвалиною до політичної рівноваги Європи. Українські парламентарії заявили, що український суверенний народ не визнає обов'язковими для себе ті міжнародні договори, які будуть підписані з окупаційним урядом Раковського, запевнили, що український народ не припинить нав'язаної йому кривавої боротьби аж до остаточної організації своєї держави в етнографічних межах, а до того часу не буде спокою у Східній Європі і світ переживатиме тяжку економічну і політичну кризу. В постанові зазначалося, що представники українського народу на конференцію не закликані, "тому являється цілком справедливим, аби вони були запрошені та вислухані". Документ підписали: Бюро конгресу: О. Вілінський, М. Вереміїв, В. Кедровський, П. Плевако, П. Чижевський.

88. **Ваші теперішні позиції (виявлені в листі до Х. Раковського)** – Відкритий лист до керівника уряду радянської України Християна Раковського М. Грушевський написав у листопаді 1921 р. і опублікував у редагованому ним часописі "Борітеся – поборете" (1921, № 10). У листі він переконував керівництво УСРР у тому, що воно робить велику помилку, утверджуючи однопартійну диктатуру. Він категорично не погоджувався з вимогою радянської сторони до УПСР піти на "повне політичне самовідречення" і наголошував на тому, що відмова в легалізації УПСР фактично закрила йому і його товаришам шлях до повернення в Україну. "Тактика непримиренного поборювання", взята на озброєння радянським керівництвом щодо української інтелігенції за кордоном замість тактики миротворчої, призвела до розчарування інтелігенції, пошуку допомоги з боку інших сил, зміцнення антибільшовицьких центрів. Вихід із такого становища Грушевський убачав у відмові від "партійної виключності", у широкому і чесному порозумінні з такими соціалістичними партіями, як УКП, УПСР та ін. "Треба поділитися з ними властю, працею і відповідальністю, щоб піднести кредит Радянської Соціалістичної України", – писав Грушевський. Лист закінчувався таким закликом до партійно-державного керівництва УСРР: "Поки час і можливості не втрачені, поки українські соціалістичні радянські партії мають силу і змогу підтримати нинішній радянський режим, поки реакція не перекотилася через наші і Ваші голови, треба спільними силами всіх, зрікшись цієї партійної виключності, скріпити радянську будову і наповнити її живим змістом і живими силами, котрі убезпечили б її від небезпеки катаклізмів і потрясінь з боку всіх темних сил – внутрішніх і зовнішніх".

89. **дуже близько підходять до моїх позицій, занятих мною в Харкові** – В. Винниченко має на увазі позицію, яку він займав під час поїздки до Москви й до Харкова у травні–вересні 1920 р.

90. **на Генуезській конференції** – Генуезька конференція – міжнародна зустріч з економічних і фінансових питань в Генуї (Італія), яка проходила з 10 квітня по 19 травня 1922 р. У ній брали участь 29 держав. Це була перша представницька міжнародна конференція, де брали участь країни Четверного союзу та Росія. Участь УСРР у Генуезькій конференції здійснювалася через єдине представництво РСФРР,

оформлене 22 лютого 1922 р. в Москві. До складу делегації РСФРР увійшов голова РНК УСРР й нарком закордонних справ УСРР Х. Раковський. Зі свого боку уряд Української Народної Республіки, який перебував на еміграції, направив до Генуї делегацію на чолі з О. Шульгіним, яка, однак, не отримала статусу учасника конференції, а тому діяла поза межами засідань конференції шляхом неофіційних зустрічей із представниками західних держав й поширення меморандумів. Українцям вдалося домогтися включення для розгляду на міжнародній конференції в Генуї галицького питання. Є. Петрушевич особисто очолив галицьку делегацію, увівши до неї К. Левицького, С. Рудницького і О. Назарука. Але дискусію з проблем Галичини було зірвано. Головною проблемою обговорення на конференції була проблема економічних зв'язків та повернення російських боргів. У Генуї делегації РСФРР було пред'явлено вимоги інших країн визнати всі міжнародні борги, фінансові зобов'язання царської Росії, взяти на себе відповідальність за збитки від дій радянських і попередніх йому урядів або місцевих властей. Пропонувалося всі позики, укладені з Росією після 1 серпня 1914 р., вважати погашеними тільки після сплати певної суми, а всі націоналізовані підприємства повернути іноземним власникам. Делегація РСФРР, очолювана Г. Чичеріним, погодилася обговорити питання про борги, концесії і компенсацію колишнім іноземним власникам, зажадавши, у свою чергу, відшкодування збитків від іноземної інтервенції, визнання де-юре радянського уряду і надання йому фінансової допомоги. Жодне з питань, висунутих у Генуї, не знайшло позитивного вирішення, і їхнє подальше обговорення було перенесено на Гаазьку конференцію 1922 р. Під час роботи Генуезької конференції РСФРР уклала Рапалльський договір з Німеччиною 16 квітня 1922 р., який передбачав відновлення дипломатичних стосунків, скасування взаємних відшкодувань, розвиток торгівлі та інше.

91. **Тарновський "Уряд"** – Йдеться про Уряд УНР, місцем перебування якого в 1920–1923 рр. було м. Тарнів (Польща).

92. **"Директорія" у Відні** – В. Винниченко мав на увазі спробу О. Андрієвського, А. Макаренка, Ф. Швеця та Т. Галіпа "відновити" у грудні 1921 р. у Відні діяльність Директорії УНР за своєю участю. Однак ця спроба успіхом не увінчалася. (*Піскун В.* Політичний вибір української еміграції (20-і роки ХХ століття). – К., 2006. – С. 393).

93. **провести лінію "Смєни Вєх" серед української еміграції** – "Смєновєховство" – російська, а згодом і українська, політична течія на еміграції, яка підтримувала радянську владу і закликала співпрацювати з нею. Назва походить від збірника "Смена вех", який вийшов у Празі в липні 1921 р. Авторами вміщених у ньому статей були відомі в Росії літератори, науковці, діячі "білого" руху. Восени в Парижі вийшло перше число журналу з такою самою назвою, а весною 1922 р. в Берліні почав виходити щоденник "Накануне" для широкої пропаганди "смєновєховства". (*Винниченко В.* Щоденник. – Едмонтон; Нью-Йорк, 1983. – Т. 2: 1921–1925 / Ред. Г. Костюк; упоряд. текстів і прим. О. Мотиля. – С. 163). Стосовно цього явища в українській еміграції сучасні дослідники вживають термін "поворотство" (Див.: *Піскун В.* Політичний вибір української еміграції (20-і роки ХХ століття). – К., 2006. – С. 464–518).

94. **Листа Вашого з 21.VI одержав** – Згаданого листа В. Винниченка виявити не вдалося. Про його зміст В. Винниченко записав 20 червня 1923 р. у своєму "Щоденнику": "Писання до Грушевського листа в справі Єдиного революційно-демократичного національного фронту. Заклик до вступу в єдиний фронт" (*Винни-*

ченко В. Щоденник. – Едмонтон; Нью-Йорк, 1983. – Т. 2: 1921–1925 / Ред. Г. Костюк; упоряд. текстів і прим. О. Мотиля. – С. 218).

95. **листом Вашим з 27.VII** – Згаданий лист В. Винниченка не виявлений. 24 липня 1923 р. В. Винниченко записав у "Щоденнику": "Лист до Грушевського. (Настійне вимагання точної відповіді відносно запропонованої участи в Єдиному революційно-демократичному національному фронті)" (*Винниченко В*. Щоденник. – Едмонтон; Нью-Йорк, 1983. – Т. 2: 1921–1925 / Ред. Г. Костюк; упоряд. текстів і прим. О. Мотиля. – С. 225).

96. **книгу "Н[ової] України" з Вашою статею** – Йдеться про журнал "Нова Україна" (Прага, 1923, № 1–2), в якому було опубліковано статтю В. Винниченка "Єдиний революційно-демократичний національний фронт".

97. **у мене був намір писати роман із доби Хмельниччини** – Про свій намір написати п'єсу або повість із часів Хмельниччини Винниченко писав Грушевському ще в 1910 р. (див. листи № 28, 30), а ще раніше (у вересні 1908 р.) про план написати твір на історичну тему (правда, без її конкретизації) писав у листі до Є. Чикаленка і просив його допомогти літературою. Є. Чикаленко у листі-відповіді, у цілому високо оцінюючи значення талановито написаних історичних романів для національно-патріотичного виховання, висловив сумнів у тому, що такий роман зможе написати Винниченко. Він писав: "Що стосується до наміру Вашого написати щось історичне, то мене се лякає. Щоб написати щось історичне добре, треба не тільки добре знати історію зверхню – (політичну), а треба перечитати масу шпаргалів того часу, щоб уловити дух того часу і по дрібницях уявити собі, а значить і змалювати живих людей тогочасних.

Я тої думки, що нам тепер найпотрібніша белетристика та драма іменно історична. Щоб читач захопився своєю минувшиною і набрався духу для праці в настоящому. Нам треба (скажу по секрету) такого високоталановитого брехуна і шовініста, як Сенкевич. Поки не буде сього шовінізма, то не буде справжньої й боротьби. Се й Ви якось висловлювали, і се суща правда. Але для сього у Вас бракує знаній історичних і фантазії. Для белетриста історичнього вони конче потрібні. Талант белетристичний у Вас єсть, але талант белетриста-реаліста; як тільки Ви одриваєтесь од реального життя, у Вас счезає талант і все написане в іншому штибі виходить нудним, нецікавим. Правда, може, у Вас змогла б і проявитись фантазія реалістична, якби Ви знали так історію, щоб по дрібним рисам, по бездушним описаніям або по переписці якогось 17 чи 16 віку змогли уявити і витворити тогочасних живих людей.

Історія наша, се сплошна боротьба за національне існування, і вона має масу цікавих моментів, але не вірю я, щоб Ви тепер змогли написати щось захоплююче з історичних часів.

Якби Ви сиділи не в Парижі, а в Києві або принаймні у Львові, та штудірували старинні діаріуші, літописі, щоб Ви знали в дрібних рисах життя тогочасне, то справді Ви могли б написати щось добре, а тепер не сподіваюсь я, бо Ви окрім Костомарова, певне, нічого не читали, та, може, й Костомарова чи[тали] ще тоді, як були в гімназії" (*Чикаленко Є., Винниченко В*. Листування. 1902–1929 роки / Упоряд. та вступ. ст. Н. Миронець. – К., 2010. – С. 110, 112).

98. **на адресу д[обродія] Бушона** – У щоденниковому записі 10 квітня 1928 р. В. Винниченко подає таку свою адресу: M-r G. Bouchon, 17, rue Emile Desvaux. Paris (*Винниченко В*. Щоденник. – К., 2010. – Т. 3: 1926–1928. – С. 488).

99. **разом з "Думами" Катрусі** – Йдеться про працю Катерини Грушевської "Українські народні думи" (К., 1927. – Т. I. – 176 с.).

100. **Катруся** – Грушевська Катерина Михайлівна (1900–1943) – етнограф, фольклорист, соціолог. Дочка історика М. Грушевського. Народилася у Львові. Початкову освіту одержала вдома. З 1915 р. разом з батьком перебувала на засланні в Симбірську, Казані, під поліційним наглядом у Москві. У 1917–1918 рр. жила в Києві; з 1919 р. – на еміґрації; навчалася в Женевському університеті, з 1920 р. працювала секретарем Українського соціологічного інституту (м. Відень, Австрія). У 1924 р. повернулася до Києва, працювала в установах ВУАН: штатний науковий співробітник Культурно-історичної комісії та Комісії історичної пісенності, керівник Кабінету примітивної культури (1925–1930), редактор збірника "Первісне громадянство і його пережитки в Україні" (1926–1930). У 1931 р. разом з батьком виїхала до Москви; у 1934 р. повернулася до Києва, працювала в заснованій при ВУАН "Комісії для вивчення наукової спадщини академіка М. Грушевського". У 1938 р. заарештована за звинуваченням в участі в "антирадянській українській організації"; у 1939 р. засуджена до позбавлення волі терміном на 8 років. Відбувала заслання в таборі "Ельген" на Далекому Сході; у 1940 р. вивезена до м. Владивостока, пізніше – до м. Москви для проведення повторного слідства. У 1941 р. евакуйована до м. Уфи, пізніше переміщена до табору "Темлаг" біля м. Новосибірська, де й померла. Похована в Новосибірську. Основні наукові праці: "Примітивні оповідання, казки та байки Африки та Америки" (1923), "З примітивної культури" (1924), "З примітивного господарства" (1927); упорядкувала видання "Українські народні думи" (т. 1–2, 1927–1931).

101. **Костомаров** – Костомаров Микола Іванович (1817–1885) – український історик, етнограф, письменник. Автор праці: Богдан Хмельницкий // *Костомаров Н. И.* Собрание сочинений. – СПб., 1904. – Кн. IV. – Т. IX–XI. – 740 с.

102. **з Львів[ської] книгарні** – Мова про книгарню Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, яка існувала фактично з 1893 р., з 1899 р. знаходилася по вул. Чарнецького, 26, з 1905 р. – у центрі Львова, на вул. Театральній, 1. Книгарня мала зв'язки з книжковими фірмами Австрії, Німеччини, Франції і Росії. У 1908 р. відкрила філію у Києві під назвою "Книгарня Літературно-наукового вістника" (знаходилася на вул. Фундуклеївській, 12, Володимирській, 28), у 1909 р. – у Харкові під назвою "Українська книгарня" та в 1913 р. – у Катеринодарі. У 1908 р. книгарня викупила магазин видань "Української видавничої спілки", у 1910 була перенесена у приміщення, надані їй львівською "Просвітою".

103. **Томашівського в VI [томі] Жерел** – Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1913. – Т. VI / Упоряд. С. Томашівський.

104. **Липинського "Україна на переломі"** – *Липинський В*. Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-тім століттю. – Відень, 1920. – 304 с.

105. **Кордуби в "Записках [Наукового товариства ім. Шевченка]"** – *Кордуба М.* Проба австрийського посередництва між Хмельницьким і Польщею // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1908. – Т. 84. – С. 5–32; *його ж.* Між Замостєм та Зборовом. Сторінка зносин Семигороду з Україною і Польщею // Там само. – Львів, 1922. – Т. 133. – С. 39–56. Загальний перелік праць М. Кордуби у ЗНТШ див. у покажчику: Бібліографія Записок Наукового товариства ім. Шевченка. Томи I–CCXL: 1892–2000. – Львів, 2003. – С. 617.

106. **Буцинського о Богдані Хмельницьком** – *Буцинский П.* О Богдане Хмельницком. – Харьков, 1882. – 240+VI с.

107. **Kubala, "Szkice historyczne" I-II ("Oblężenie Zbaraża", "Beresteczko", "Krwawe Swaty", "Wyprawa Żwaniecka"): "Szkice" теж кн. 3, ціла. Його ж "Wojna Brandenburska" [розділ] "Śmierć Chmielnickiego"** – *Kubala Ludwik.* Szkice Historyczne, ser. I. – Lwów, 1880. – 332 s. (зміст: "Królewicz Jan Kazimierz", "Oblężenie Lwowa w roku 1648", "Oblężenie Zbaraża i pokój pod Zborowem", "Poselstwo Puszkina w Polsce w roku 1650", "Bitwa pod Beresteczkiem", "Kostka-Napierski"); *idem.* Szkice Historyczne, ser. II. – Lwów, 1880. – 325 s. (зміст: "Proces Radziejowskiego", "Pierwsze «Liberum veto»", "Krwawe straty", "Czarna śmierć", "Wyprawa Żwaniecka", "Mieszczanin polski w XVII wieku"). Розділ "Śmierć Chmielnickiego" в монографії: *idem.* Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657 [= Szkice Historyczne, ser. V]. – Lwów; Warszawa, 1917. – S. 185–216.

108. Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1928. – Т. IX. – Ч. 1. – 602 с.; К., 1931. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 609–1632. Друк 1-ї частини IX тому було завершено у квітні 1928 р.; 2-га частина була здана у видавництво у 1930 р., проте її друк затримувався з різних причин, зокрема через укладання іменного та географічного покажчиків Катериною Лазаревською та Сергієм Шамраєм: *Плохій С.* Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського. – К., 2011. – С. 265; *Федорук Я.* Коментарі: [До статті: Крип'якевич І. Турецька політика Б. Хмельницького] // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 187.

109. **подорожі патр[іарха] Макарія** – Макарій III (1647–1685), антіохійський патріарх. Його син архідиякон Павло Алеппський залишив подорожні нотатки під час супроводу патріарха у його подорожі до Москви. Ці нотатки містять важливий матеріал з історії України 50-х років XVII ст. з описами її природи, культури, побуту, церковного обряду, історії, звичаїв та ін.

110. *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1931. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 966–1010.

111. **російський переклад вийшов 1896–1900, в "Чтениях Общества Истории и Древностей при Москов[ском] унив[ерситете]", в сих роках** – *[Алеппский П.]* Путешествие антиохийского патриарха Макария в Москву в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским / Пер. с араб. Г. Муркоса. – М., 1896. – Вып. 1: От Алеппо до земли казаков. – III–X, 156 с.; М., 1897. – Вып. 2: От Днестра до Москвы. – I–II, 202 с.; М., 1898. – Вып. 3: Москва. – III–IV, 208 с.; М., 1898. – Вып. 4: Москва, Новгород и путь от Москвы до Днестра. – I–V, 195 с.; М., 1900. – Вып. 5: Обратный путь: Молдавия и Валахия. Малая Азия и Сирия. Результаты путешествия. – I–X, 245 с.

112. **бібліотеці École des langues orient[ales] (2 rue de Lille), Instit[ut]. Slave, 9 Irue Michelet** – Можливо, треба: Instit[ut] [d'Études] slaves, 9, rue Michelet.

113. **В. Дорошенко** – Дорошенко Володимир Вікторович (1879−1963) − громадський діяч, бібліограф, публіцист. Співзасновник української Студентської громади, член РУП, УСДРП. З 1908 р. працював у Львові в бібліотеці НТШ, бібліографічному відділі товариства. Публікувався у виданнях "Киевская старина", "Україна", "Записки НТШ", "Село", "Засів", "Украинская жизнь". Один із засновників СВУ, редактор "Вісника Союзу визволення України". Багаторічний бібліотекар НТШ (1908−1914; 1918−1944); у 1916−1918 рр. – директор бібліотеки НТШ у Львові.

114. **в бібл[іотеці] Тов[ариства] Шевченка** – Бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка у Львові організована після перетворення у 1892 р. літературного

Товариства ім. Шевченка в наукове. Одним з її фундаторів був О. Кониський. Бібліотека одержувала багато видань в обмін з науковими установами різних країн, у тому числі й з УРСР. У 1894 р. бібліотека нараховувала 600 томів, а перед початком Другої світової війни – близько 300 000 томів.

115. **Іван Крип'якевич** – Крип'якевич Іван Петрович (1886–1967) – історик, учень М. Грушевського, дослідник історії Хмельниччини.

116. **атляс Яблоновского і Павінского** – Йдеться про атлас карт, що відображав заселення західноукраїнських земель Польської держави наприкінці XVI – на початку XVII ст.: Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej wydany z zasiłkiem Akademii Umiejętności w Krakowie. Epoka przełomu z wieku XVI-go na XVII-sty. – Warszawa; Wiedeń, 1899–1904. – Dział II: "Ziemie Ruskie" Rzeczypospolitej. Атлас з 16 карт був створений на підставі опрацювання поборових реєстрів, опублікованих Александром Яблоновським у серійному виданні "Źródła dziejowe".

117. **карти Бопляна, видані Ляскоронським** – Історик В. Ляскоронський (1860–1928) свої дослідження творчості Г. де Боплана, які він проводив за порадою свого вчителя В. Антоновича, в 1901 р. підсумував у монографії "Гийом Левассер де Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России: Карты Украины XVII века", включивши до неї власний переклад праці Г. де Боплана "Опис України" та репродукції деяких його карт.

118. **Возняка "Історія укр[аїнської] літератури" II** – Ідеться про працю: *Возняк М.* Історія української літератури. – Львів, 1921. – Т. 2: Віки XVI–XVIII. – Ч. I. – 416 с.

119. **моя "Історія [української] літератури" т. V кінчиться 1610-м роком** – *Грушевський М.* Історія української літератури. – К., 1927. – Т. 5. – 232 с. Складалася з двох книг і охоплювала період 1580–1610 рр.

120. **Франка студії над народ[ними] піснями** – Капітальна фольклористична праця І. Франка "Студії над українськими народними піснями" у 3-х томах публікувалася у "Записках НТШ", окремим виданням вийшла у 1913 р. (*Франко І.* Зібрання творів: У 50 т. – К., 1986. – Т. 43. – С. 5–352).

121. **Антоновича і Драгоманова Малор[оссийские] истор[ические] песни т. 2.** – *Антонович В. Б., Драгоманов М. П.* Исторические песни малорусского народа (два тома). – К.: Типография М. П. Фрица, 1874. – 378+189 с.

Надія Миронець (Київ). **Листування Володимира Винниченка з Михайлом Грушевським (1908–1928).**

Взаємне листування Винниченка і Грушевського суттєво доповнює уже опубліковані епістолярні джерела грушевськознавства та корпуси листування Винниченка з різними діячами і є важливим історичним джерелом. Головні сюжети поданих кореспонденцій пов'язані із виданням творів Винниченка, стосунками, які складалися між автором "Літературно-наукового вісника" і його редактором, з підготовкою до видання в російському перекладі творів українських письменників. У листах післяреволюційного періоду висвітлюються погляди різних груп українських соціалістів в еміграції на політику більшовиків в Україні та вироблення тактики єдиного революційного фронту, плани Винниченка щодо створення "Українфільму" та залучення Грушевського до написання для нього сценарію, рекомендація істориком літератури Винниченкові для написання задуманого ним роману про часи Хмельниччини.

Ключові слова: Винниченко, Грушевський, листування, видання, "Українфільм", єдиний революційний фронт, історичне джерело.

Надежда Миронец (Киев). **Переписка Владимира Винниченко с Михаилом Грушевским (1908–1928).**

Взаимная переписка Винниченко и Грушевского существенно дополняет уже опубликованные эпистолярные источники грушевсковедения и корпус писем Винниченко к разным деятелям и является важным историческим источником. Главные сюжеты приведенной кореспонденции связаны с изданием сочинений Винниченко, отношениями, которые складывались между автором "Літературно-наукового вісника" и его редактором, с подготовкой к изданию в русском переводе трудов украинских писателей. В письмах послереволюционного периода освещаются взгляды разных групп украинских социалистов в эмиграции на политику большевиков в Украине и выработку тактики единого революционного фронта, планы Винниченко относительно создания "Українфільму" и привлечения Грушевского к написанию для него сценария, рекомендация историком литературы Винниченко для написания задуманного им романа о временах Хмельниччины.

Ключевые слова: Винниченко, Грушевский, переписка, издание, "Українфільм", единый революционный фронт, исторический источник.

Nadiia Myronets (Kyiv). **The Correspondence of Volodymyr Vynnychenko with Mykhailo Hrushevsky (1908–28).**

The author writes about the correspondence between Volodymyr Vynnychenko and Mykhailo Hrushevsky and seeks to supplement information already presented and published by many cultural and political activists about the letters of these two prominent figures. The article focuses on the editing of Vynnychenko's works in "Literaturno-Naukovyi Vistnyk" as well as relations between him and Hrushevsky, and the publishing of the works of Ukrainian writers in a Russian translation, etc. The post-revolutionary letters highlight mainly the views of the different groups of the Ukrainian socialists in exile. They are concerned with the Bolsheviks' policy in Ukraine and development of the tactics of the united revolutionary front as well as with Vynnychenko's plans to create "Ukrainfilm" and also with Hrushevsky's involvement in writing of the script, and so on. The documents also present some of Hrushevsky's advisements about the writing in Vynnychenko's novel on the Bohdan Khmelnytsky uprising in Ukraine.

Key words: Vynnychenko, Hrushevsky, correspondence, edition, "Ukrainfilm", united revolutionary front, historical source.

Андрій СТАРОДУБ *(Київ)*

ПЕРЕГОВОРИ МІЖ ПОЛЬСЬКИМ ДИПЛОМАТИЧНИМ ПРЕДСТАВНИЦТВОМ У МОСКВІ ТА ПАТРІАРХОМ ТИХОНОМ (БЄЛЛАВІНИМ) У СПРАВІ СТАТУСУ ТА ЮРИСДИКЦІЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В ПОЛЬЩІ (ВЕРЕСЕНЬ 1921 – КВІТЕНЬ 1922 РОКІВ)

Окремі історичні сюжети не розробляються дослідниками з причини оманливої "очевидності" висновків, що їх можна зробити на підставі вже відомих фактів. У таких випадках цілком достатнім вважається посилання на якесь поважне дослідження, автор якого мав/міг мати справу с першоджерелами. Проте такий підхід не завжди виправданий, оскільки робить автора "заручником" чужих, нехай і виконаних на високому фаховому рівні, інтерпретацій.

Один з таких епізодів – переговори 1921–1922 рр. між польським урядом та Патріархом Тихоном (Бєллавіним) у справі статусу та юрисдикції православних єпархій на території відродженої Польської держави, не викликає зацікавленості у авторів сучасних досліджень, присвячених проблемам історії Православної церкви в міжвоєнній Польщі. Як правило, польські історики[1] обмежуються посиланням на монографію професора Мирослави Папежинської-Турек[2]. Безумовно – ці дослідники є у найбільш виграшному становищі, оскільки дана розвідка – чи не найдетальніша праця про взаємини польської держави та Православної церкви у міжвоєнний період, базована на ретельних архівних студіях.

Інша ситуація з українськими авторами[3], що, як правило, обмежуються відповідними посиланнями на роботи Олександра Лотоцького, Івана Власов-

---

[1] *Mironowicz A.* Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku. – Białystok, 2005; *Bendza M.* Droga Kościoła prawosławnego w Polsce do autokefalii. – Białystok, 2006; *Pelica G.* Kościół prawosławny w województwie lubelskim (1918–1939). – Lublin, 2007; *Dudra S.* Metropolita Dionizy (Waledyński) (1876–1960). – Warszawa, 2010.

[2] *Papierzyńska-Turek M.* Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia (1918–1939). – Warszawa, 1989.

[3] *Стоколос Н.* Динаміка полонізації і українізації православної церкви в Польщі у міжвоєнний період (1918–1939 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. н. – К., 1996; *Галуха Л.* Особливості автокефалії та інституалізації православної церкви в Польщі (1918–1939): Автореф. дис. ... канд. іст. н. – К., 1997; *Губар А.* Патріарший і Синодально-Канонічний Томос Вселенської Константинопольської Патріархії від 13 листопада 1924 року та його значення в історії Української Церкви. – К., 1999; *Борщевич В.* Українське церковне відродження на Волині (20–40-ві роки XX ст.) – Луцьк, 2000; *Федін М.* Правове врегулювання статусу Православної церкви у Польщі в період її автокефалізації (1919–1925 рр.) // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. праць / Керівник авт. кол. С. Ківалов; відп. за вип. Л. Кормич. – Одеса, 2011. – Вип. 41. – С. 332–339; *Альошина О.* Становище Православної церкви в Польщі у 20-х рр. XX ст. // Історичні студії Волинського національного університету ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2012. – Вип. 7. – С. 41–46.

ського чи Ореста Купранця[4]. Адже жоден з цих істориків, авторитетом якого вони підкріплюють ті чи інші твердження, не мав доступу до відповідних архівів і лише ретранслював ту уривчасту інформацію, що її було оприлюднено в пресі чи публікаціях прихильників[5] та противників[6] автокефалії Православної церкви в Польщі.

У російській історіографії[7] незаперечним авторитетом користується робота Олександра Світича[8], яка має аналогічні до робіт вищезгаданих українських істориків-емігрантів вади – тенденційність викладу (автор – один з активістів "антиавтокефалістського" табору) матеріалу та обмежену джерельну базу.

Власне, сам епізод, пов'язаний з переговорами між польським урядом та російським Патріархом, не вважається проблемним чи вартим вивчення. "Узагальнена" точка зору як авторів, котрі прихильно ставляться до автокефалії Православної церкви в Польщі, так і їхніх противників, зводиться до того, що діалог був апріорі приречений на неуспіх. Відмінність позицій полягає в тому, що всю провину за це перші покладають на патріарха Тихона, який всіляко опирався процесу усамостійнення Церков на колишніх околицях Російської імперії, а другі – на польський уряд, котрий силоміць намагався оголосити автокефалію, не рахуючись ані з канонічними приписами, ані з волею самих православних.

На користь слушності кожної з цих візій вже неодноразово наводились позірно переконливі аргументи та факти. Втім, коли ми звернемось до нечисленних документів, що залишились від даної історії, то побачимо: виключно на підставі інформації, яка міститься в них, неможливо зробити далекосяжних висновків щодо того, чого ж насправді прагнули сторони переговорів, наскільки важливими вважали вирішення тих чи тих проблем, на які компроміси і з яких причин готові були йти.

Єдиний спосіб, за допомогою якого можна спробувати дати відповідь на ці питання, – проаналізувати наявні дані у ширшому контексті, окреслити всі

---

[4] *Лотоцький О.* Автокефалія. – К., 1999 (репринт видання 1939 р.); *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т., 5 кн. – К., 1998 (репринт видання 1955–1966 рр.); *Купранець О.* Православна Церква в міжвоєнній Польщі 1918–1939 рр. – Рим, 1974.

[5] *Алексий (Громадский), архиепископ.* К истории Православной церкви в Польше за десятилетие пребывания во главе её Блаженнейшего митрополита Дионисия (1923–1933). – Варшава, 1937.

[6] *Виталий (Максименко), архимандрит.* Как была введена автокефалия в Польше (Историческая записка). – Новый Сад, 1923.

[7] *Цыпин В., протоиерей.* Православная Церковь в Польше между Первой и Второй мировыми войнами // Ежегодная богословская конференция Православного Свято-Тихоновского богословского института: Материалы. – М., 1997. – С. 144–163; *Энеева Н.* К истории образования автокефалии Православной Церкви в Польше (1918–1922) // Зарубежная Россия: Сб. статей. – СПб., 2004. – С. 135–142; *Волокитина Т. В.* Православная церковь в системе государственно-церковных отношений в Польше первой половины ХХ в. // Российские и славянские исследования: Науч. сб. / Отв. ред. А. П. Сальков, О. А. Яновский и др. – Минск, 2008. – Вып. 3. – С. 26–47; *Вишиванюк А.* Православная Церковь в религиозной политике Польского государства в 1920–30-х гг. // Церковно-научный центр "Православная энциклопедия" (Режим доступу: http://www.sedmitza.ru/text/1003745.html. Відвідано 02.03.2013).

[8] *Свитич А. К.* Православная Церковь в Польше и ее автокефалия. – Буэнос-Айрес, 1959.

обставини та обмеження, в рамках яких діяли польський уряд, вище керівництво Російської православної церкви, а також окремі ієрархи та посадовці.

* * *

Позиція щодо необхідності повного унезалежнення вищого церковного управління Православної церкви у відродженій Польщі була висловлена під час першого ж контакту між польським урядом та Московським патріархатом восени 1918 р. Тоді відбулися переговори між представником Регентської ради Польського Королівства у Москві Олександром Лєдніцьким, патріархом Тихоном та призначеним на Варшавську кафедру архієпископом Серафимом (Чичаговим) (саме про них патріарх згадує в листі до польського повіреного в справах Тита Филиповича (див. документ № 4)). На той момент не відомі були остаточні кордони нової держави, а отже, мова йшла про організацію управління однієї Варшавської єпархії. Позиція російських ієрархів полягала в тому, що воно мало відбуватись на засадах, визначених Всеросійським Собором 1917–1918 рр., який прийняв спеціальне "Положение о православной Варшавской епархии"[9]. Номінований на Варшавську кафедру владика Серафим просив дозволу прибути до польської столиці та приступити до управління[10]. А Патріарх звернувся до уряду з проханням не лише визнати права на майно, яке було у дореволюційної Російської православної церкви (РПЦ) на польських теренах, але й матеріально допомогти зруйнованій війною православній єпархії[11].

В обмін на цілком осяжні "кроки назустріч" з боку польського уряду вищі достойники Московського патріархату запропонували символічні "жести доброї волі", одним з яких була відмова від претензій на Варшавський кафедральний собор св. Олександра Невського на Саксонській площі[12].

Втім, незважаючи на підтримку з боку Лєдніцького[13], ці пропозиції були сприйняті у Варшаві більш ніж прохолодно. Міністерство іповідань та народної освіти категорично відмовилось визнавати чинність прийнятого Всеросійським Собором "Положения", а також поставило під сумнів доцільність надання дозволу на приїзд до Польщі архієпископа Серафима[14].

Найвірогідніше, А. Лєдніцький до свого від'їзду з Росії не отримував ці документи. Більш того – цілком вірогідним видається припущення, що їх

---

[9] Определение Священного Собора Православной Российской Церкви об устройстве Варшавской епархии в пределах бывшего Царства Польского // Собрание определений и постановлений Священного Собора Православной Российской церкви. – М., 1994. – Вып. 4. – С. 23–24 (репринт изд. 1918 г.).

[10] Archiwum Akt Nowych. – Zespół "Ministerstwo Wyznań religijnych i Oświecenia publicznego" (далі – AAN. – MWRiOP). – Sygn. 1013. – K. 2–3. Лист представника Регентської ради Польського Королівства в Росії А. Лєдніцького до Державного департаменту (20 вересня 1918 р.).

[11] Ibidem. – Sygn. 960. – K. 13. Лист патріарха Тихона до представника Регентської ради Польського Королівства в Росії А. Лєдніцького (23 вересня 1918 р.).

[12] Ibidem. – Sygn. 1013. – K. 3; *Алексий (Громадский), архиепископ.* К истории Православной церкви в Польше... – С. 14.

[13]AAN. – MWRiOP. – Sygn. 960. – K. 11. Лист представника Регентської ради Польського Королівства в Росії А. Лєдніцького до Державного департаменту (27 вересня 1918 р.).

[14] Ibidem. – Sygn. 1013. – K. 10. Лист Міністерства іповідань та народної освіти до Державного департаменту (19 жовтня 1918 р.).

навіть не надсилали до Москви, оскільки саме у цей період відбулася зміна уряду (Регентська рада саморозпустилась 14 листопада 1918 р.).

У будь-якому випадку, патріарху у вересні 1921 р. було не відомо, що його пропозиції 1918 р., були відкинуті, і він, де-факто, намагався почати переговори саме опираючись на пункти, запропоновані за три роки до того.

Однак на цей раз Тихону було донесено недвозначну позицію польського уряду. У листі тимчасового повіреного у справах РП Тита Филиповича до міністра ісповідань (20 вересня 1921 р.) переказано зміст перемовин, що відбулись того ж таки дня. Патріарха насамперед цікавило, чи погодиться польський уряд на проект автономного устрою Православної церкви в Польщі. Польський дипломат у відповідь згадав, що коли серби мали автокефальну церкву у складі Австрії, а нині навіть латвійські православні вимагають автокефалії, "то є справою природною, що Польща, будучи, з точки зору кількості православних, другою державою (після Росії), також може вдовольнитись лише автокефалією"[15].

Патріарх на це зауваження відповів, що сам він нічого зробити не зможе, оскільки така справа є у виключній компетенції Всеросійського Собору, а потім автокефалія має ще бути визнана іншими Помісними церквами.

Таким чином, з самого початку переговорів обидві сторони зафіксували позиції, від яких не збиралися відступати за жодних обставин: польський уряд стверджував, що він добиватиметься повної самостійності для Православної церкви в ІІ-й Речі Посполитій, Патріарх наполягав на тому, що автокефалія, по-перше, недоцільна, і, по-друге – її надання знаходиться за межами його повноважень.

Виникає питання – а чи дійсно в Варшаві розраховували, що російський Патріарх піде назустріч всім їхнім вимогам? Однозначної відповіді на нього дати неможливо. З одного боку, ще до початку перемовин з російським патріархом польський уряд розпочав контакти із Вселенським патріархатом[16]. Це опосередковано свідчить про те, що впевненості в тому, що у Москві можна буде отримати згоду на автокефалію, у Варшаві не було. З іншого – враховувались неординарні умови, в яких перебував патріарх, його конфлікт з радянською владою тощо. Як свідчать ремарки в листах польських дипломатів у Москві[17], були сподівання, що все це може зробити патріарха більш поступливим, і він, якщо не благословить автокефалію де-юре, то погодиться на неї де-факто. А серед чиновників Міністерства ісповідань поширеним було уявлення, що РПЦ не має занадто активно апелювати до "канонічної чистоти", оскільки до 1917 р. вона сама жила в неканонічному укладі[18].

---

[15] Ibidem. – Sygn. 1003. – K. 51–52.

[16] AAN. – Zespół "Ministerstwo Spraw Zagranicznych" (далі – AAN. – MSZ). – Sygn. 2869. – K. 11. Лист від дипломатичного представництва Речі Посполитої в Стамбулі до Міністерства закордонних справ (19 травня 1921 р.). У листі повідомляється про зустріч дипломатів з місцеблюстителем вселенського патріаршого престолу, під час якої останній дав практичні поради щодо того, яким чином має бути оформлено відповідне клопотання: воно мало містити згадку про ґвалтовне перепідпорядкування Київської митрополії московським патріархам у 1686 р. та бажання православної людності, церковних ієрархів та уряду створити незалежну церкву в межах польської держави

[17] AAN. – MWRiOP. – Sygn. 1027. – K. 299.

[18] Див., напр., відповідні пасажі у книжці одного з цих чиновників: *Piotrowicz W.* Z zagadnień wyznaniowych w Polsce. – Wilno, 1930. – S. 87.

Так чи так, але польська сторона не могла уникнути звернення до предстоятеля Російської церкви, оскільки без його участі неможливо було не лише відокремити Православну церкву в Польщі від російської, а й взагалі створити її організаційну структуру на канонічних засадах.

Станом на кінець літа 1921 р. на територіях, які увійшли до ІІ-ї Речі Посполитої, перебувало 5 православних єпископів: архієпископ віленський Єлевферій (Богоявленський), Діонисій (Валединський), єпископ кременецький, який керував частиною дореволюційної Волинської єпархії, Пантелеймон (Рожновський), єпископ пінський та новогрудський, Володимир (Тихоницький) – єпископ білостоцький, тимчасово керуючий Гродненською єпархією та Сергій (Корольов), намісник Яблочинського монастиря, висвячений на єпископа холмського.

Жоден з цих єпископів не мав ніяких повноважень, які б дозволяли йому приймати рішення, обов'язкові для інших владик. На цю роль претендував єпископ Володимир (Тихоницький), який отримав від польського уряду декрет на тимчасове управління Варшавською та Холмською єпархіями. Його лист до міністерства ісповідань (6 жовтня 1921 р.)[19] містить натяки на те, що владика розраховував – саме на його кандидатурі Патріарх зупиниться, коли мова йтиме про призначення обласного митрополита. Як мінімум, Тихоницький міг орієнтуватися на свій головний "козир" – серед наявних єпископів він був найстаршим за хіротонією (висвячений 1907 р.).

Припускаємо, що патріарх радо би затвердив Володимира, якби з такою пропозицією до нього звернувся уряд. Але у польських урядовців були підстави сумніватись, що цей преосвященний – відповідний кандидат. Протягом 1920–1921 рр. він продемонстрував, що перебуває в фарватері російських емігрантських організацій у Польщі (зрештою, його призначення у листопаді 1920 р. "пролобіював" "Русский комитет" та створена при ньому Варшавська православна церковна рада)[20].

Окрім того, попри дані в момент призначення обіцянки, він, без погодження з польською владою, взяв участь у хіротонії єпископа Сергія (Корольова). Поява ж нового єпископа (архієрейство та повноваження якого ніколи не визнавались урядом) ще більш заплутала ситуацію з церковним управлінням[21].

Зважаючи на неусталеність кордонів у цей період, польському уряду важко було визначитись і щодо архієпископа (з липня 1921 р.) віленського та литовського Єлевферія (Богоявленського). Його кафедральне місто (Вільно) було приєднане до Польщі лише в квітні 1922 р., а сама єпархія виявилась розділеною між Польщею та Литвою[22]. Навіть з цих суто формальних

---

[19] AAN. – MWRiOP. – Sygn. 1027. – K. 310–312. Формально єпископ Володимир акцентував увагу на тому, що єдиним, кому він може передати управління Варшавською та Холмською єпархіями, є єпископ Сергій (Корольов).

[20] Ibidem. – K. 220–221. Лист голови Варшавської православної церковної ради М. Серебренникова до міністра ісповідань та народної освіти (12 листопада 1920 р.).

[21] *Алексий (Громадский), архиепископ.* К истории Православной церкви в Польше... – С. 8–9.

[22] Дет. див.: *Серапинас В., священник.* Православная Церковь в Литве в межвоенный период (1918 г. – 1939 г.). (Режим доступу: http://www.orthodoxy.lt/index.php/where,history;sub,mezvoen. Відвідано 25.05.2011).

причин[23] (категоричне неприйняття самої ідеї автокефалії владика продемонстрував дещо пізніше) Єлевферій не виглядав зручним кандидатом.

Певні надії могли покладатись на єпископа пінського та новогрудського Пантелеймона (Рожновського), який мав польське походження (по батьківській лінії)[24]. Проте той не продемонстрував достатньої лояльності. Та й, окрім усього іншого, – був призначений на єпархію без погодження з польським урядом.

На цьому тлі найбільш перспективним виглядав єпископ кременецький Діонисій (Валединський), керуючий найбільшою православною єпархією в Речі Посполитій. Він всіляко демонстрував готовність йти в фарватері побажань світської влади. В пізнішому панегірику владиці навіть стверджується, що Діонисій "в июне 1921 года был вызван в Варшаву, где министр исповеданий г. Ратай[25] предложил ему изготовить проект организации Высшего Управления Православной церкви в Польше и дал понять, что правительство имеет в виду привлечь его к этой организации в качестве главного лица"[26].

В архіві дійсно є такий проект Діонисія, однак датований він лише 16 вересня 1921 р.[27], і з його контексту можна зрозуміти, що Діонисій реагує на нещодавні (початку вересня) пропозиції міністра, а не на гіпотетичні червневі[28]. У будь-якому випадку, він дійсно розглядався урядом як можливий кандидат у першоієрархи.

Проте і у цього владики було, як мінімум, два недоліки. Перший, можливо – менш суттєвий, полягав у тому, що Валединський на той момент занадто тісно співпрацював з Міністерством ісповідань Української народної республіки, всіляко демонстрував своє "українофільство" тощо[29].

Другий, що частково був породженням першого, суттєвіший – Діонисій перебував у відкритому конфлікті з усіма іншими єпископами[30]. А отже, його підвищення неминуче призвело б лише до загострення суперечок між ієрархами та звело б нанівець усі спроби "сконструювати" єдину церковну структуру.

---

[23] 15 листопада 1921 р. архієпископ Георгій звернувся до Міністерства ісповідань з проханням підтвердити, чи архієпископ Єлевферій "належить до числа православних єпископів в Польщі, а також чи входить його єпархія до складу православного екзархату в Польській державі" (AAN. – MWRiOP. – Sygn. 1025. – K. 325).

[24] AAN. – MWRiOP. – Sygn. 1026. – K. 388. Нотаріально засвідчена виписка з метричної книги, якою підтверджується, що єпископ Пантелеймон є "synem Stefana Rożnowskiego".

[25] Ратай Мацей (1884–1940) – міністр ісповідань та народної освіти з липня 1920 по вересень 1921 рр.

[26] *Алексий (Громадский), архиепископ.* К истории Православной церкви в Польше... – С. 10.

[27] AAN. – MWRiOP. – Sygn. 1000. – K. 212–214.

[28] У листі до Міністерства ісповідань від 3 вересня 1928 р. сам митрополит Діонисій вказує, що до активної співпраці щодо організації управління Православної церкви в Польщі був залучений в серпні 1921 р. (Правовое положение Святой автокефальной православной церкви в Польше: Доклад 1-му Поместному Собору Православной церкви в Польше. – Варшава, 1931. – С. 48).

[29] Дет. див.: *Стародуб А.* Православна Церква у Польщі 1918–1922 років: "українська складова" юрисдикційних конфліктів (за матеріалами фонду міністерства ісповідань УНР) // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – К., 1999. – Т. 4. – С. 343–350.

[30] *Кукурудза А.* Єпископ Діонісій (Валединський) в міжконфесійних колізіях 1918–1921 рр. // Матеріали Восьмої Міжнар. наук. конф. "Церква – наука – суспільство: питання взаємодії" (26–28 травня 2010 р.). – К., 2010. – С. 24–26.

Таким чином, уряд постав перед фактом, що без залучення нової фігури просто неможливо розкласти "пасьянс". А легітимізувати таке залучення неможливо було без санкції вищого авторитету для всіх наявних єпископів – патріарха московського.

Саме за таких обставин народилась ідея запросити до Польщі колишнього мінського архієпископа Георгія (Ярошевського), реалізована за посередництва польських дипломатів в Італії. Дипломатичне представництво в Москві мало лише завершити розпочату комбінацію – отримавши відповідну згоду на призначення саме цього преосвященного митрополитом церковної області, до складу якої увійшли б усі православні єпархії ІІ Речі Посполитої.

Чому вибір польської сторони зупинився на Георгії?

По-перше, набір кандидатів був вкрай обмежений, оскільки за кордоном Польщі перебувало тільки чотири архієреї, колишні єпархії яких знаходились у межах її території. Це архієпископ варшавський Серафим (Чичагов)[31], який так і не розпочав повноцінного управління єпархією, колишній волинський архієпископ Євлогій (Георгієвський), архієпископ гродненський Михаїл (Єрмаков) та архієпископ мінський Георгій (Ярошевський). Перші два кандидати були апріорі неприйнятні як активні російські націоналісти, до того ж Євлогій вже (в квітні 1921 р.) отримав доручення від патріарха бути керуючим західноєвропейськими парафіями РПЦ.

Піднесений в липні 1921 р. до митрополичого сану Михаїл був призначений патріаршим екзархом в Україну[32]. Щоправда, при цьому формально він продовжив залишатись єпархіальним архієреєм гродненської єпархії[33] (офіційно відмовився від кафедри лише у вересні 1922 р.)[34]. Втім, ніяких претензій на управління чи спроб отримати дозвіл на в'їзд до Польщі він ніколи не робив, що дозволило ще до формального зречення вважати цю кафедру вакантною[35].

Відповідно, архієпископ Георгій залишався єдиним на той момент "непрацевлаштованим" (посада керуючого парафіями РПЦ в Італії була, фактично, номінальною) ієрархом, з числа тих, чиї єпархії мали стосунок до

[31] Про діяльність Серафима (Чичагова) у період 1918–1921 рр. див.: Житие священномученика Серафима (Чичагова). – СПб., 2000. – С. 74–76. У цьому виданні міститься інформація про переговори, що їх нібито проводив навесні 1921 р. архієпископ з "прибывшими в Москву польскими дипломатами". Ймовірно йдеться про спроби архієпископа встановити контакт з польським урядом задля з'ясування можливості отримання дозволу на в'їзд до Польщі.

[32] Див.: *Стародуб А.* Російська Православна Церква в Україні влітку 1921 року: номінація екзарха й пошук оптимальної моделі організаційної структури // Ковчег. – Львів, 2007. – Вип. 5. – С. 196–203; *його ж.* Екзарх України Митрополит Михаїл (Єрмаков) (1862–1929): деякі аспекти останнього періоду діяльності та обставини смерті // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2002. – Т. 9. – С. 448–485.

[33] *Мазырин А., священник.* Вопрос о замещении Киевской кафедры в 1920-е годы // Вестник Православного-Свято-Тихоновского богословского университета (Вестник ПСТГУ). – 2007. – Вып. 2 (23). – С. 60–61.

[34] Непрошенные радетели, или Около автокефалии Православной церкви в Польше. – Варшава, 1929. – С. 8.

[35] Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису. – Ф. 191. – Оп. 1. – Спр. 873. – Арк. 2–2 зв. Лист від архімандрита Тихона (Лященка) до єпископа Канівського Василія Богдашевського (25 червня 1922 р.). Лященко був номінований на гродненську кафедру і, хоча Синодом Православної церкви в Польщі вона мала бути оголошена "вдовствующей", він все ж просив додатково повідомити, що митрополит Михаїл не висуватиме у зв'язку з цим ніяких претензій.

Польщі в кордонах 1921 р. І хоча було очевидним, що владику запрошують до Варшави не лише для того, щоб забезпечити архіпастирську опіку для тих повітів Мінщини, що опинились у складі Речі Посполитої[36], проте формально справа обставлялась саме таким чином[37].

По-друге, Ярошевський не мав такої одіозної репутації, яку мали окремі православні владики. Довідки, наведені урядом[38], не виявили фактів, що підтверджували б його участь в якихось антипольських акціях (що, до речі, вигідно відрізняло його не тільки від архієпископа Євлогія, але й від єпископа Діонисія, у "послужному списку" якого було редагування видань, що в них неодноразово допускались образливі випади проти поляків[39]). Владика погодився також дати своєрідну "розписку", в якій підтвердив, що "в случае разрешения мне со стороны Польского правительства жить в пределах Польши и управлять частью бывшей моей Минской епархии, я никогда не позволю себе выступать против Польши и Польского правительства, как равно унижать католическую религию. Так же не буду противодействовать устроению Православной Церкви в Польше на самостоятельных началах, против чего, думаю, ничего не имел бы и Московский Святейший Патриарх"[40].

По-третє, архієрейські свячення Ярошевський прийняв у 1906 р., що автоматично робило його найстаршим за хіротонією православним єпископом у Польщі. Він виявлявся також ледь не єдиним, у кого був тривалий досвід самостійного урядування, тоді як усі інші преосвященні до 1917 р. були лише вікаріями.

Якщо при цьому врахувати, що в руках польського уряду був також надійний інструмент контролю за владикою, а саме – питання про надання йому громадянства[41], то "ставка" на кандидатуру Георгія видавалась і перспективною, і безпечною.

Не існувало також формальних причин, з яких призначення Ярошевського міг би заблокувати патріарх.

[36] Про цей період історії Мінської єпархії див.: *Кривонос Ф., священник.* Минская епархия в период революционных потрясений 1917 года и во время немецкой и польской оккупации Белоруссии (до марта 1921 г.) (Режим доступу: http://minds.by/article/157.html. Відвідано 25.12.2012).

[37] Архієпископ добровільно погодився не претендувати на управління Пінсько-Новогрудською єпархією. У викладі його біографа це було пояснено наступним чином: "К сожалению, отошедшая к Польше часть бывшей Минской епархии, преобразованная в самостоятельную Пинско-Новогрудскую кафедру, была замещена Московским Синодом – и хотя это замещение правительством санкционировано не было, однако Высокопреосвященный Георгий, со свойственными ему благородством и деликатностью, не стал отстаивать свои законные права на управление этой епархией" (*Александр (Иноземцев), епископ.* Высокопреосвященный Георгий (Ярошевский), митрополит Варшавский и всей православной церкви в Польше (биографический очерк) // Вестник Православной митрополии в Польше. – 1923. – № 7–8. – С. 10).

[38] Див., напр.: AAN. – MWRiOP. – Sygn. 1003. – K. 25. Довідка новогрудського воєводського управління (19 серпня 1921 р.).

[39] *Річинський А.* Сучасний стан церковно-релігійного життя української людності в Польщі: Доклад, виголошений на українському православно-церковному з'їзді в Луцьку, 5–6 червня 1927 року. – Варшава, 1927. – С. 12.

[40] AAN. – MWRiOP. – Sygn. 1003. – K. 257. Лист архієпископа Георгія (Ярошевського) до посла Польщі в Королівстві Італія, 12 червня 1921 р.

[41] Розгляд відповідного клопотання, поданого митрополитом 22 червня 1922 р. (AAN. – MWRiOP. – Sygn. 1026. – K. 313), до лютого 1923 р. не було завершено.

Хоча безпосередній контакт предстоятеля РПЦ з польськими дипломатами[42] відбувся лише у вересні 1921 р.[43], однак це не означає, що керівництво РПЦ не готувалося до переговорів з ними. Ще до підписання Ризького мирного договору (підписаний 18 березня 1921 р.) було здійснено кроки, спрямовані на "переформатування" управління тих єпархій, територія яких мала увійти до Польської держави. Частину з них патріарх перераховує в листі на ім'я польського посланника (створення Пінсько-Новогрудської єпархії і призначення на неї єпископа двінського Пантелеймона, висвячення архімандрита Сергія на нового єпископа холмського – з тим розрахунком, щоб він вступив у тимчасове управління Варшавською та Холмською єпархіями до моменту, коли це зміг би зробити архієпископ Серафим (Чичагов)[44]. За версією патріарха, він поспішав зробити призначення ще до моменту підписання радянсько-польської мирної угоди, оскільки боявся залишити православну людність тих обшарів, які відходили до Польщі, без "архипастырского окормления". А польський уряд не повідомляли з технічних причин (через утруднення комунікації). "Я вполне надеюсь, что польское правительство, хорошо осведомлённое о нашем положении и всех непреодолимых затруднениях, которые были и ещё существуют ныне для сношений моих с ним и православных епархий, находящихся в пределах польского государства, не сочтёт всё произошедшее за несоблюдение нами принятых дипломатических сношений между иностранными государствами, а лишь за невольное недоразумение, вызванное силою пережитых чрезвычайных обстоятельств"[45], – підкреслив патріарх.

Пояснення формально виглядали задовільними, оскільки він дійсно не міг вступати в листування чи навіть у опосередковані контакти з польським урядом у період, поки тривали військові дії. Зрозуміло, як це могло бути потрактоване радянською владою та які негативні наслідки мати для Тихона.

Однак після підписання мирної угоди патріарх навіть не спробував поінформувати польський уряд – хоча б за посередництва тимчасово керуючого столичною єпархією єпископа Володимира (Тихоницького) – про ті кроки, які безпосередньо стосувалися змін в організаційній структурі та персональному складі православного єпископату на польській території. Більше того – пояснення Бєллавіна наводять на підозру, що рішення поспіхом приймались до моменту офіційного повідомлення про підписання миру задля того, щоб поставити польську сторону перед фактом, а не розпочинати переговори та узгодження. Принаймні в Польщі так це було сприйнято не лише в Міністерстві ісповідань, але й деякими сторонніми спостерігачами[46].

---

[42] Польська місія в Москві розпочала роботу тільки в серпні 1921 р. Детальніше про перший етап роботи цього дипломатичного представництва див.: *Kruszyński M.* Ambasada RP w Moskwie 1921–1939. – Warszawa, 2010.

[43] Голова дипломатичного представництва Тит Филипович прибув до Москви 3 серпня 1921 р. (Советская Россия и Польша: Сб. документов, изданных Народным Комиссариатом РСФСР по Иностранным Делам. – М., 1921. – С. 3).

[44] AAN. – MWRiOP. – Sygn. 1003. – K. 39–41.

[45] Ibidem. – K. 40.

[46] Найбільші претензії викликало призначення єпископів на польські кафедри без попереднього узгодження з урядом. Див.: *Sochaniewicz K.* Z zagadnień Kościoła Wschodniego w Polsce. – Warszawa, 1922. – S. 12.

Загалом, навесні–влітку 1921 р. патріарх та Священний Синод РПЦ активно займалися врегулюванням церковно-адміністративних справ на територіях колишньої Російської імперії, які опинились за межами Російської Радянської Соціалістичної Федеративної Республіки (РРФСР)[47]. Призначення отримали і виїхали до місць свого служіння архієпископ фінляндський Серафим (Лук'янов), ризький Іоанн, підвищений до сану архієпископа Єлевферій литовський. Фінляндській та латвійській церквам було надано автономний статус. Михаїл (Єрмаков) поїхав залагоджувати церковні справи до України, формальна церковна автономія в якій була затверджена ще 1918 р.

Архієпископ варшавський Серафим – єдиний, хто не мав можливості виїхати до місця свого служіння[48]. І не тільки тому, що не мав відповідного дозволу від польського уряду – над ним тяжів кримінальний вирок радянського суду. 24 червня 1921 р. владику засудили до двох років заслання до Архангельського краю[49]. Вирок так і не було виконано, однак з 21 вересня до моменту його скасування (14 січня 1922) Чичагов і далі утримувався у Таганській в'язниці у Москві.

Цікаво, що остання обставина знайшла відображення лише у приватному листі від патріарха до архієпископа Георгія[50]. В офіційних документах, що збереглися (листі патріарха, в якому він просить уряд дати дозвіл на приїзд Серафима, та звітах польських дипломатів) про це згадується лише контекстуально: в тому сенсі, що архієпископ знаходиться не в засланні, а в межах досяжності для переговорників (тобто – у Москві).

Наскільки можна зрозуміти, початкова позиція Патріарха полягала в тому, щоб за допомогою польських дипломатів спробувати посприяти звільненню архієпископа і його від'їзду за кордон. У листі до Т. Филиповича Тихон зробив декілька компліментарних ремарок щодо архієпископа Серафима (Чичагова), намагаючись закцентувати увагу на тих моментах, які, на його думку, робили Серафима прийнятною фігурою для призначення варшавським єпархіальним архієреєм. Підкреслювалась його досвідченість, а також наявність знайомств, зокрема – й серед польських політиків (з числа тих, хто у свій час входив до "польського кола" в Державній думі)[51]. До того ж, якби поляки погодились визнати повноваження Серафима, врегулювання ситуації з управлінням православними єпархіями в Польщі не вимагало б якихось

[47] Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти, 1917–1943: Сб.: В 2 ч. / Сост. М. Е. Губонин. – М., 1994. – С. 173, 177.

[48] Цікаво, що одним з кандидатів на ризьку кафедру на початку 1921 р. був архієпископ Серафим (Чичагов), однак уряд Латвії відмовив у видачі йому в'їзної візи. Див.: Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 1072. – Оп. 2. – Спр. 120. – Арк. 11 (виписки з латвійської преси, надіслані Дипломатичною місією УНР в Ризі міністерству ісповідань УНР, лютий 1921 р.); Православное духовенство в Латвии. 1920–1940: Сб. документов / Сост. З. Белевиц. – Рига, 1962. – С. 4.

[49] *Стрижнев А. Н.* Следственное дело митрополита Серафима (Режим доступу: http://www.ahmerov.com/book_836_chapter_91_A._N._Strizhev._SLEDSTVENNOE_DELO_MITROPOLITA_SERAFIMA.html. Відвідано 01.03.2013).

[50] AAN. – MWRiOP. – Sygn. 1027. – K. 295. Лист патріарха Тихона до архієпископа Георгія (27 вересня 1921 р.).

[51] Владика Серафим активно займався політичною діяльністю, зокрема був членом Державної ради (Государственного совета) Російської імперії. Див.: Да будет воля Твоя: Житие и труды священномученика Серафима (Чичагова). – М., 2003.

екстраординарних, з канонічної точки зору, кроків. Чичагов ставав би обласним митрополитом (патріарх акцентував увагу на тому, що проект автономії Православної церкви в Польщі підготовлено саме цим преосвященним), а всі інші єпископи опинились би в його підпорядкуванні.

Утім, як уже згадувалось, вже під час перших зустрічей з представниками диппредставництва з'ясувалося, що це не входить у плани польської сторони, у якої є зовсім інший кандидат на роль першоієрарха та відмінне від російського бачення майбутнього статусу Православ'я у ІІ Речі Посполитій. Відповідно, з ходом перемовин, змінювалась і позиція патріарха. Зрозумівши, що посольство не буде боротись за звільнення архієпископа Серафима, він запропонував відкласти вирішення проблеми на два роки – до моменту повернення Чичагова з заслання.

У такому випадку Георгій отримував би лише тимчасові повноваження, що, теоретично, знімало б небезпеку якихось його не санкціонованих кроків назустріч вимогам польського уряду. З іншого боку, невизначеність з тим, хто займає варшавську кафедру, створювала зручну "відмовку" в діалозі патріарха з дипломатами.

Ця "хитрість" з боку предстоятеля РПЦ була занадто очевидною, і польська сторона і далі наполягала на тому, щоб Георгію були надані не тимчасові й непевні, а чітко окреслені повноваження. 28 листопада 1921 р. відбулася більш детальна розмова між тимчасовим повіреним РП в Росії Романом Кнолем[52] та патріархом Тихоном. Її підсумком стало наступне:

1. Патріарх підтвердив свою готовність написати до архієпископа Георгія лист, в якому б повідомив, що він не має нічого проти автокефалії, хоча формально не може цю справу вирішити, зважаючи на труднощі зі скликанням Помісного Собору. Копію цього листа він також надавав посольству, щоб уряд міг на нього, у подальшому, покликатись.

2. Погодився надати Георгію сан митрополита en regle. Не гарантував, що це відбудеться найближчим часом, але принципово пропонував вважати це питання вже вирішеним.

Тихон також попросив дипломатів відвідати архієпископа Серафима і вмовити того добровільно зректися варшавської кафедри[53].

Варто зауважити, що кандидатура Георгія на роль екзарха не викликала у патріарха якихось принципових заперечень. Пропозиції щодо упорядкування церковних справ у Польщі, які містились у переданому через польських дипломатів листі архієпископа до патріарха від 6 вересня 1921 р.[54], також виглядали як цілком прийнятні та поміркованi[55].

---

[52] Цей дипломат після закінчення своєї місії в Москві був призначений послом Речі Посполитої в Туреччині. Саме посол Кноль займався остаточним залагодженням справи про визнання автокефалії Православної церкви в Польщі Вселенським патріархатом.

[53] AAN. – MWRiOP. – Sygn. 1003. – K. 54.

[54] Ibidem. – K. 72.

[55] Інформація, що вже восени 1921 р. архієпископ Георгій та єпископ Діонисій просили визнати автокефалію, передавши відповідне клопотання через "польского представителя в Москве г. Филипповича", є пізнішою інсинуацією. Йшлося лише про те, що патріарху передали копію заяви, підписаної трьома преосвященними (Георгієм, Діонисієм, Пантелеймоном), в якій ті визнавали принципову можливість автокефалії, у випадку якщо на це буде дано благословення Московського патріарха. Див.: Ответ на "Меморандум 12 православных епископов Российского патриархата об установлении автокефалии Православной церкви в

Оскільки головним “інформатором” для вищого церковного управління (патріарха та Священного Синоду) про стан церковних справ у Польщі був єпископ Володимир (Тихоницький), то єдиною “слабкою ланкою” в позиціях РПЦ в цій країні вважалась можливість “угодовства” з боку єпископа Діонисія (Валединського). Керуючий західноєвропейськими парафіями РПЦ, колишній волинський архієпископ Євлогій (Георгієвський)[56], що також орієнтувався на дані, отримувані від Тихоницького, у своєму листі до патріарха від 26 серпня 1921 р. навіть пропонував перевести кременецького єпископа на якусь кафедру за межами Польщі: “Нельзя ли изъять его оттуда, для блага Церкви, да не будут там Терлецкие и Поцеи”[57].

У цьому ж листі (резолюція патріарха свідчить, що він ознайомився з його змістом 13 жовтня) Євлогій повідомив і про переїзд до Польщі Ярошевського: “По приглашению Польского правительства туда направился архиепископ Минский Георгий, по видимому, чтобы стать православным митрополитом Польши; он доселе жил в Бари и заведовал нашими церквами в Италии, в зависимости от меня. Он человек умный, с характером, хотя часто и неуравновешенным. Для церкви его назначение туда будет очень полезно. Вероятно и Вы согласитесь утвердить его в высшем звании Главного Управления Церкви в Польше. Поляки очень за ним ухаживали, и в Риме, и в Берлине”[58].

Патріарху було відомо, що між архієпископом Георгієм та єпископом Діонисієм існує особиста неприязнь, коріння якої сягають 1918 р. Конфлікт між ними виник у зв’язку з тим, що преосвященному Діонисію було доручено опікуватись церковним життям на територіях неукраїнських єпархій, частини яких увійшли до складу Української держави, у тому числі – й Мінської. Мінський архієпископ різко опротестував це рішення, фактично заборонивши підвладному йому духовенству підкорятись розпорядженням кременецького єпископа. Суперечка залишила по собі значний документальний “слід”. Серед іншого, збереглися взаємні скарги цих архієреїв митрополиту київському. Патріарх їх читав (на них є відповідні резолюції)[59]. Таким чином, призначення Георгія, гіпотетично, мало б ще більше послабити позиції Діонисія. Не існувало жодних передумов, що Ярошевський може солідаризуватись з Валединським.

Достатньо швидко з’ясувалося, що такий розрахунок виявився хибним. Вже 21 листопада 1921 р. (менш ніж через два місяці після призначення Георгія (Ярошевського) екзархом) той же архієпископ Євлогій повідомляв

Варшавском митрополичьем округе, входящем ныне в состав Польского государства” // Вестник Православной Митрополии в Польше. – 1923. – № 3–4. – С. 10.

[56] Листування архієпископа Євлогія та патріарха Тихона за цей період див.: Переписка Святителя Тихона Патриарха Всероссийского и митрополита Евлогия (Георгиевского). 1921–1922 / Публ., коммент., предисл. Н. Ю. Лазарева // Ученые записки Российского Православного университета ап. Иоанна Богослова. – 2000. – Вып. 6. – С. 96–108.

[57] Натяк на православних єпископів, що в 1596 р. погодились увійти в унію з Римо-католицькою церквою.

[58] Следственное дело патриарха Тихона / Публ. Ю. Л. Ореханова, Т. Х. Терентьевой, А. В. Постернака. – М., 2000. – С. 693.

[59] Российский государственный исторический архив. – Ф. 796. – Оп. 445 (1 отделение, 5 стол). – Д. 784. – Л. 25–37 (листування з приводу управління територіями Гродненської, Могилівської та Мінської єпархій, що увійшли до складу Української Держави).

патріарха, що "из Польши идут неутешительные слухи. Кажется, архиепископ Георгий и епископ Дионисий взяли ложный тон, а чистые и честные епископы Владимир и Сергий теперь в опале и загоне"[60].

Утім, судячи з усього, станом на осінь 1921 р. Євлогій більш оперативно, аніж патріарх, отримував інформацію про зміну ситуації в Польщі – від єпископів, невдоволених рішенням призначити екзархом колишнього мінського архієпископа.

А от для предстоятеля РПЦ основним джерелом даних на деякий час стали повідомлення, що їх передавали через польське посольство. Виключно за його посередництва міг листуватись з Москвою і екзарх.

Подібний статус-кво вважався польськими дипломатами дуже вигідним, оскільки (на їхнє переконання) давав змогу повністю контролювати перебіг справи. Як підкреслив у своєму листі до Міністерстваісповідань та народної освіти один з них, Роман Кноль, можна було розраховувати, що "за допомогою систематичного тиску та підтримання якнайкращих стосунків з патріархатом вдасться отримати його остаточну згоду на наші пропозиції". У цьому ж листі (30 вересня 1921 р.) він підкреслив, що важливим завданням є те, щоб "архієпископ Георгій чітко зрозумів, що його становища повністю залежить від польського уряду, що доброзичливе ставлення до нього Патріарха є наслідком старань нашого уряду і що найменший вияв нелояльності з його боку до нас може призвести для нього і до втрати посади, і до втрати підтримки з боку Патріарха"[61].

З усіх дипломатичних представництв, що з ними контактував патріарх, польська місія була єдиною, від якої на переговори приїздили перші особи. Це можна стверджувати напевно, оскільки контакти з зарубіжними дипломатами пізніше стали одним з пунктів звинувачення на адресу патріарха і він змушений був детально про це розповідати слідчим. Зокрема, на допиті 24 лютого 1923 р. Тихон повідомив: "Ко мне неоднократно с августа 1921 до мая месяца 1922 г. приходили официальные представители польской миссии в Москве: польские поверенные в делах Филиппович и Стефанский, представитель миссии Кноль и секретарь Моравский. Они приходили ко мне только для переговоров по делам православной церкви в Польше. Политических бесед у меня с ними не было. Через их посредство я сносился с Варшавским митрополитом Георгием. Из других миссий ответственные представители ко мне не приходили – приходили только курьеры, приносившие мне письма и пакеты от заграничного духовенства"[62] .

Цю інформацію (що безпосередньо патріарх контактував лише з представниками посольства Польщі) підтвердив на допиті і його особистий секретар архімандрит Неофіт (Осипов) ("Я слышал, что Патриарха посещало Польское представительство, которое добивалось полной независимости Православной Церкви в Польше от Московского Патриарха. Кроме никого не знаю")[63].

[60] Следственное дело Патриарха Тихона. – С. 696.

[61] AAN. – MWRiOP. – Sygn. 1027. – K. 299.

[62] Следственное дело Патриарха Тихона. – С. 211.

[63] *Дамаскин (Орловский), игумен.* Преподобномученик Неофит (Осипов) // Московские епархиальные ведомости. – 2009. – № 1–2.

Загалом, ці показання відображали реальний стан справ – за винятком, мабуть, одного-єдиного епізоду: приїзду до Мосви, під виглядом дипломатичного кур'єра, ієромонаха (з 8 лютого 1922 р. – архімандрита) Тихона (Шарапова). І цей візит безпосередньо був пов'язаний зі спробою донести до предстоятеля точку зору єпископів, не згодних з позицією екзарха.

Шарапов залишив спогади про цю поїздку, уривки з якої опубліковано[64]. За версією одного з сучасних дослідників, дипломатичний статус архімандритові надала Литва: "Поездка могла состояться при содействии посольства Литвы в Варшаве и Министерства иностранных дел Литовского государства. Следует напомнить, что послом Литвы в Москве в это время был известный поэт-символист, большой друг России Юргис Балтрушайтис"[65].

Не варто, втім, виключати, що під "одной дружественной страной" у спогадах розуміється Латвія[66]. "Пролобіювати" надання такого дипломатичного прикриття було не просто. І, здається, у архієпископа ризького, етнічного латиша Іоанна (Поммера)[67] було куди більше можливостей і зв'язків у вищих ешелонах латвійської влади[68], аніж у росіянина Єлевферія (Богоявленського)[69] – серед литовського істеблішменту.

Головним ініціатором направлення до Москви спеціального посланця був, вірогідно, єпископ Володимир. Принаймні, так вважав митрополит Георгій. Пізніше (13 жовтня 1922 р.), коли на засіданні Синоду Православної церкви в Польщі розглядалося питання про звільнення преосвященного Володимира (Тихоницького) від управління Гродненською єпархією, серед його провин було названо "ведение переписки против своего Экзарха с

[64] *Тихон (Шарапов), епископ*. Отрывок из воспоминаний о поездке в СССР в 1922 году // Журнал Московской Патриархии (ЖМП). – 1998. – № 4. – С. 82–86.

[65] *Беляев С.* О воспоминаниях епископа Тихона (Шарапова) и их авторе // Там само. – С. 80–82.

[66] Відомо принаймні, що повертаючись зі своєї "дипломатичної" подорожі, Тихон (Шарапов) відвідував архієпископа Іоанна в Ризі. На початку 1925 р. архімандрит прибув до Москви з Німеччини з латвійським дипломатичним паспортом.

[67] Більша частина кореспонденції з закордоном здійснювалась патріархом за посередництва архієпископів фінляндського Серафима (Лук'янова) та ризького Іоанна (Поммера). Див.: *Косик О. В.* История сбора и распространения церковных документов (1920–1930-е гг.) (к постановке проблемы) // Вестник ПСТГУ. – 2010. – Вып. 3 (36). – С. 48–66.

[68] Після поїздки Шарапова основне листування противників автокефалії та патріарха проводилось через Латвію. Один з православних активістів, В'ячеслав Богданович, у листі від 14 травня 1922 р. просив архієпископа Іоанна переслати відповідну кореспонденцію до Москви: "Хочу воспользоваться Вашим посредничеством, чтобы отправить некоторые сведения Святейшему Патриарху в Москву (конечно, с ведома и благословения высокопреосвященного Елевферия), так как посылаемые нами обычным путем письма далеко не всегда доходят. А между тем дела наши церковные таковы, что нам необходимо постоянно быть в письменном общении со Святейшим и хоть сколько-нибудь конкурировать с тем, кто имеет (очень некстати!) постоянный, легкий и быстрый способ сообщения с Москвой при помощи польских правительственных курьеров". Цит. за: Из архива священномученика архиепископа Рижского и Латвийского Иоанна (Поммера). – Т. I: Письма и другие документы / Материал подгот. Ю. Л. Сидяков (Режим доступу: http://shh.neolain.lv/seminar23/sidakov203.htm. Відвідано 01.03.2013).

[69] Про ситуацію, яка склалася в 1920-х роках у православній єпархії на території Литви, див.: *Арефьева И. С.* Сподвижники Св. Патриарха Тихона на Литовской земле // Ежегодная богословская конференция Православного Свято-Тихоновского богословского института: Материалы. – М., 1999. – С. 287–296.

Москвой" та те, що "даже после после постановления Собора 13/26 января 1922 года, воспрещающего такую переписку и требующего открытого образа действий, предписывающего передавать жалобы на Экзарха через Собор, епископ Владимир вместе с некоторыми другими епископами написал подпольную жалобу на Экзарха и на Собор Святейшему Патриарху Московскому и отправил её подпольным способом"[70].

У всій цій історії є один момент, для з'ясування якого потрібні додаткові архівні студії. Йдеться про те, що, згідно з твердженнями Шарапова, його поїздка відбувалась за згодою радянського дипломатичного відомства: "Приезд мой был согласован с Народным Комиссариатом иностранных дел, в частности с Наркомом тов. Чичериным[71], у которого я бывал на официальных приемах. Таким образом, в Наркоминделе знали, что в качестве дипкурьера едет поп Тихон Шарапов для доклада Патриарху о положении русских церковных дел в Польше и Западной Европе"[72]. Зважаючи на специфіку взаємин між патріархом та радянською владою, така поблажливість могла б виглядати дивною. Але вона цілком пояснювана в загальному контексті тодішніх радянсько-польських взаємин: більшовицькому урядові було вигідно підтримувати сили, дії яких дестабілізовували внутрішньополітичну ситуацію в Речі Посполитій.

У будь-якому разі, саме "польське питання" можна вважати першим прикладом того, як збіглися зовнішньополітичні інтереси радянського уряду та відновленого Московського патріархату. Навряд чи випадковим є той факт, що в липні 1923 р., в офіційних "Известиях ВЦИК" факсиміле заяви патріарха Тихона до Верховного Суду РРФСР із запевненням, що він не ворог радянської влади, було розміщено разом зі статтею про релігійні переслідування польських православних[73]. А у травні 1924 р. патріарх у листі до митрополита Діонисія вже прямо посилався на "ноты нашого правительства", в яких висловлювався протест у зв'язку з переслідуванням у Польщі національних та релігійних меншин. Реагуючи на фразу з листа Діонисія (від 18 листопада 1923 р.), де стверджувалося, ніби уряд Польщі позитивно ставиться до Православної церкви, опікується нею та сприяє її розвитку, патріарх підкреслив, що це повідомлення не узгоджується з отримуваною ним інформацією, "подтверждаемой, однако, нотой нашего правительства от 10 мая сего года[74], предъявленной правительству Польской республики"[75].

Навіть коли "винести за дужки" до кінця не з'ясовану роль радянського уряду, який, де-факто, посприяв налагодженню контактів між патріархом та

---

[70] Постановления Высшей церковной власти // Вестник Православной Митрополии в Польше. – 1923. – № 1. – С. 2–3.

[71] Чичерін Георгій (1872–1936) – народний комісар закордонних справ РРФСР та СРСР у 1918–1930 рр.

[72] *Тихон (Шарапов), епископ.* Отрывок из воспоминаний о поездке в СССР... – С. 82.

[73] Религиозные гонения в Польше // Известия ВЦИК. – 1923. – 1 июля.

[74] Нота Народного Комиссара Иностранных Дел СССР Посланнику Польши в СССР Даровскому 10 мая 1924 года // Документы внешней политики СССР. – М., 1963. – Т. 7: 1 января – 31 декабря 1924 / Сост. Г. К. Деев, В. Ф. Клочко, А. И. Лаврентьев, В. З. Лебедев, С. Л. Тихвинский. – С. 260.

[75] AAN. – MWRiOP. – Sygn. 1000. – K. 151–152. Лист патріарха Тихона до митрополита варшавського Діонисія (Валединського) (24 травня 1924 р.).

противниками автокефалії у 1922 р.[76], навряд чи можна погодитись із твердженнями про те, що “період узгодженої співпраці Московського патріархату з Польським урядом тривав до моменту ув’язнення Патріарха в травні 1922”[77].

Останнім прикладом співпраці можна було б вважати виконання патріархом своїх попередніх обіцянок у січні 1922 р.[78], коли той надав Георгію сан митрополита, а також надіслав до Варшави проект “Положения об управлении Православной Церковью в пределах польского государства”[79]. Якби не один нюанс: автономія, санкціонована Москвою, насправді була сконструйована таким чином, щоб запобігти можливості створення на її основі автокефальної Церкви.

“Польская Православная церковь пользуется автономией на основании данного Святейшим Патриархом Московским, его Синодом и Церковным Советом «Положения» от 14 (27) января 1922 года. Однако нельзя сказать, чтобы данная автономия была широкой. Она даже у́же обычной автономии канонической митрополии, так как всякая автономия предполагает поставление епископов на месте (см. 1 Вселенского Собора правила 4 и 6, 4 Вселенского Собора правило 30), а упомянутое «Положение» требует утверждения епископов Патриархом, причём даже представляется возможным поставление епископа помимо Собора автономной церкви и её митрополита, вопреки 6 Правилу 4 Вселенского Собора”[80] – так пізніше описано цей момент в офіційному “Вестнике Православной митрополии в Польше”.

Не випадковим, найімовірніше, були й формулювання в указі патріарха та Священного Синоду РПЦ від 30 січня 1922 р. про призначення митрополита Георгія на варшавську кафедру (без підтвердження раніше наданих повноважень Екзарха). Це дало змогу пізніше стверджувати, що Ярошевський був лише почесним митрополитом, а не першоієрархом церковної області (округу)[81].

Логіка дій патріарха може бути пояснена наступним чином. Мінімальна кількість єпископів, потрібна для створення автокефальної церкви, дорівнює трьом. Станом на початок 1922 р. преосвященних, яких можна було підозрювати в готовності піти на виконання вимог польського уряду, було двоє. Разом з тим, два єпископи – мінімально необхідна кількість для хіротонії нового архієрея. Завданням патріарха було унеможливити хіротонії тих кандидатів, які б могли підтримати митрополита Георгія та єпископа Діонисія. У випадку ж, коли такі висвяти було б все ж здійснено, Москва залишала можливість самостійного призначення єпископів на польські кафедри.

---

[76] Цит. за: *Митрофан (Шкурин), игумен*. Русская Православная Церковь и советская внешняя политика в 1922–1929 гг. (комментарий в свете веры). (По материалам Антирелигиозной комиссии) // Вестник церковной истории. – 2006. – № 1. – С. 162–175.

[77] *Zyzykin M.* Autocefalja i zasady jej zastosowania. – Warszawa, 1931. – S. 97.

[78] AAN. – MWRiOP. – Sygn. 1027. – K. 303.

[79] Ibidem. – Sygn. 1002. – K. 8–11.

[80] Автономия и автокефалия // Вестник Православной Митрополии в Польше. – 1923. – № 3–4. – С. 8.

[81] Пояснення патріарха Тихона “По вопросу о пределах канонической юрисдикции покойного Варшавского Митрополита Георгия”, підписане ним 24 березня 1925 р. Див. також обґрунтування цієї точки зору (відсутності у митрополита Георгія прав обласного митрополита): *Свитич А.* Православная Церковь в Польше и ее автокефалия. – С. 12.

Те, що такі призначення робитимуться Патріархом, було продемонстровано на прикладі згадуваного вже "дипкур'єра" Тихона (Шарапова), який їхав до Москви як ієромонах, а повертався вже як архімандрит та уповноважений патріарха у справах Православної церкви в Польщі. Здолбунівському братству, до якого належав Шарапов, було надано право ставропігії (тобто – прямого підпорядкування патріарху)[82]. У цей же період предстоятель РПЦ доручив архієпископу Єлевферію (Богоявленському) здійснити хіротонію архімандрита Смарагда (Латишенкова). Де-юре Смарагд мав стати єпископом слуцьким (тобто його кафедра знаходилась за межами Польської держави), проте де-факто йшлося про появу ще одного архієрея, опозиційного митрополитові. Адже Латишенков був польським громадянином і, як небезпідставно підозрював Ярошевський[83], не мав намірів виїздити за межі Речі Посполитої.

На радикальніші кроки, як-от: надання ставропігії Почаївській лаврі (натяк на таку можливість міститься в листі до патріарха від архієпископа Євлогія від 20 березня 1922 р.)[84] чи призначення окремого єпископа для Холмщини (неофіційну інформацію про підготовку такого рішення у квітні 1922 р. отримав митрополит Георгій, який тимчасово керував цією єпархією)[85] предстоятель РПЦ не зважився. Однак і без них його взаємини з польським урядом стрімко погіршились.

Хронологічно останнім з відомих документів, в якому йдеться про контакти з патріархом, є лист польського МЗС (11 квітня 1922 р.) до Міністерства ісповідань, в якому переказується зміст листа від посольства Речі Посполитої в Москві[86].

З нього випливає, що переговори з патріархом зайшли в глухий кут, оскільки Тихон "обрав тактику вигадування різних утруднень, які нібито заважають автокефалії Православної церкви в Польщі, а також скарг на митрополита Георгія, зокрема – що той несправедливо вчинив з єпископом Пантелеймоном[87], і через це вся справа затягується на невизначений термін".

Патріарх висловив два побажання: 1) щоб польський уряд чи його офіційний представник надіслали на його ім'я лист з повідомленням, що Статут ("Положение"), яким визначено автономний статус Православної церкви в Польщі, польським урядом не буде прийнято за жодних обставин; 2) щоб за автокефалію висловився Собор духовенства та мирян Православної церкви в Польщі.

---

[82] Акты Святейшего Тихона... – С. 188–189.

[83] AAN. – MWRiOP. – Sygn. 1027. – K. 73. Лист митрополита Георгія до Міністерства ісповідань та народної освіти (8 березня 1922 р.).

[84] Следственное дело Патриарха Тихона. – С. 708.

[85] AAN. – MWRiOP. – Sygn. 1027. – K. 135. Лист митрополита Георгія до Міністерства ісповідань та народної освіти (12 квітня 1922 р.).

[86] Ibidem. – Sygn. 1003. – K. 57.

[87] Єпископ Пантелеймон був усунутий від управління Пінсько-Новогрудською єпархією рішенням уряду від 30 січня 1922 р. Рішення Священного Синоду православної митрополії в Польщі щодо звільнення його в стан спочинку було прийнято лише 29 серпня 1922 р. (Выпись из журналов Священного Синода Православной митрополии в Польше от 4 августа 1922 года, за № 4 // Вестник Православной митрополии в Польше. – 1924. – № 37–38. – С. 6).

Автори листа зробили висновок, що "з огляду на таке тривале затягування справи, запевнення Тихона щодо його доброї волі стосовно швидкого порозуміння з урядом Польщі не викликають довіри"[88].

На нашу думку, саме до цього періоду (квітень 1922 р.) належить і часто цитована резолюція патріарха Тихона зі, сказати б, квінтесенцією його ставлення до проблеми: "Священные каноны нашей Церкви предусматривают автокефалию для отдельных самостоятельных народов. Если бы польский народ, получивший недавно суверенность, был православным и просил об автокефалии для себя, мы б ему в этом не отказали, но давать автокефалию для разноплеменных православных, проживающих в пределах польского государства на положении национальных и религиозных меньшинств, нам не позволяют ни здравый разум, ни священные каноны. Что возможно – мы уже даровали православным в Польше – широкую церковно-поместную автономию". В "Актах Святейшего Патриарха Тихона" цей документ датований 1921 р.[89], однак, він не міг з'явитись до прийняття 27 січня 1922 р. "Положения об управлении Православной Церковью в пределах польского государства". Відверто конфліктна тональність резолюції, пряме і категоричне заперечення самої можливості автокефалії (без посилань на те, що справа знаходиться в компетенції Всеросійського помісного собору) дуже контрастують з зафіксованою в дипломатичному листуванні вересня–листопада 1921 р.[90].

"Відголоски" якоїсь різкої розмови патріарха з польськими дипломатами навесні 1922 р. знаходимо також у заявах окремих противників автокефалії. Так, у виданій у 1923 р. брошурі архімандрита Віталія (Максименка) стверджується, що "польский уполномоченный явился к Патриарху Тихону перед Генуэзской конференцией (розпочалася 10 квітня 1922 р. – *А. С.*) «разведать», как последний отнесётся к автокефалии". На що останній нібито пригрозив скасувати навіть автономію[91].

Ці ж самі слова, сказані патріархом, наводив 1924 р. у своїх свідченнях на процесі над Павлом Латишенковим (колишнім архімандритом Смарагдом – убивцею митрополита Георгія) архімандрит Тихон (Шарапов)[92].

Таким чином, можна робити висновок, що ще до арешту та відсторонення від управління РПЦ Тихона (Бєллавіна) (5 травня 1922 р.) переговори між польським урядом та московським патріархом фактично втратили сенс. Можливість "лавірувати, уникаючи зобов'язуючих рішень" (М. Папежинська-Турек)[93], у Тихона на той момент була майже вичерпана.

Як свідчать документи, так само вичерпався запас терпіння у дипломатів та урядовців. Адже за більш ніж півроку переговорів польському уряду не

---

[88] AAN. – MWRiOP. – Sygn. 1003. – K. 57.

[89] Акты Святейшего Тихона... – С. 181.

[90] Див., напр., ремарку Романа Кноля у його звіті про зустріч з патріархом 28 листопада 1921 р. (Документ № 6): "Попрощалися ми з Патріархом в дуже сердечному настрої".

[91] *Виталий (Максименко), архимандрит.* Как была введена автокефалия в Польше... – С. 8.

[92] *Стародуб А.* Православна Церква в Польщі на початку 1920-х рр. крізь призму судового процесу над Павлом Латишенковим (архімандритом Смарагдом) // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – К.; Хмельницький, 2002. – Т. 8. – Ч. ІІ. – С. 170.

[93] *Papierzyńska-Turek M.* Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia... – S. 107.

вдалося отримати від Патріарха ані неформальної санкції на можливе проголошення автокефалії, ані навіть дарування повноцінної автономії. Фактично єдиним успіхом польських дипломатів було те, що їм вдалося наполягти на призначені екзархом архієпископа Георгія (Ярошевського), знявши більшість можливих канонічних утруднень, що існували у зв'язку з невакантністю варшавської та холмської кафедр.

Натомість патріарх міг вважати, що досягнуто максимум можливого за тих обставин. Запропонувавши апріорі неприйнятний для польської сторони проект автономного устрою Православної церкви в Польщі, він формально зумів "підвісити" на невизначений час ситуацію та, як того й хотів від самого початку переговорів, відкласти остаточне рішення питання про статус та юрисдикцію Православної церкви у Польщі.

Контакти з польським урядом, які припинились у квітні 1922 р., більше ніколи за життя патріарха не відновлювались. Щоправда, спроби спонукати до їхнього відновлення неодноразово робив митрополит Діонисій (Валединський)[94], який цілком слушно побоювався наслідків неврегульованості взаємин з Москвою та можливого використання патріархом певних "прогалин", які існували в статусі православної митрополії в Польській державі.

Зокрема, 28 березня 1924 р. він надіслав конфіденційного листа до Міністерства ісповідань, в якому повідомив про опубліковані в "Церковных ведомостях" (друкований орган Синоду Російської православної церкви за кордоном) документи, прийняті патріархом та московським Синодом у листопаді–грудні 1923 р. Найбільше занепокоїв Діонисія указ від 5 грудня 1923 р., згідно з яким преосвященному Володимиру (Тихоницькому)[95] було надано сан архієпископа, причому в тексті указу він був названий "керуючим Гродненською єпархією"[96].

"Цей крок слід трактувати як один з виявів певного роду системного підходу, оскільки в тому ж таки номері згаданого видання опубліковано також указ про повернення влади патріарха московського над Церквою у Фінляндії", – писав митрополит[97].

З огляду на це Діонисій просив надати йому можливість надіслати до Москви довірену особу для проведення переговорів з патріархом і Св. Синодом.

У справі збереглася чернетка відповіді міністерства на цей лист. Автор документа був ознайомлений з листуванням 1921–1922 рр., основний зміст якого й переказувався. У тому, щоб від Діонисія поїхав спецпосланець, було категорично відмовлено. Натомість посольству в Москві пропонувалося

---

[94] *Алексий (Громадский), архиепископ.* К истории Православной церкви в Польше... – С. 118.

[95] У грудні 1923 р. Тихон звертався до радянського уряду за дозволом на надіслання до Польщі архієрея. Рішенням Антирелігійної комісії 12 грудня 1923 р. йому було відмовлено. На початку 1924 р. він хотів направити до Варшави архієпископа Іларіона (Троїцького), в чому йому також було відмовлено. Натомість 17 червня 1924 р. АРК підтримала пропозицію щодо призначення Володимира (Тихоницького) митрополитом варшавським (*Митрофан (Шкурин), игумен*. Русская Православная Церковь и советская внешняя политика... – С. 170–172).

[96] Вестник Православной митрополии в Польше. – 1923. – № 1. – С. 3.

[97] AAN. – MWRiOP. – Sygn. 1002. – K. 30.

роз'яснити патріарху Тихону ситуацію та наголосити на незаконності його втручання у церковні справи в Польщі[98].

Було вирішено також опублікувати в пресі статтю на тему "Патріарх Тихон і Православна церква в Польщі"[99], лейтмотивом якої мало стати твердження, що останні кроки предстоятеля РПЦ можуть спровокувати конфлікт між Православною церквою та Польською державою, в результаті якого "буде погано державі, але в 100 раз гірше – Церкві".

У польських газетах з'явилися також інші, явно інспіровані урядом публікації, аргументація яких дуже близька до тієї, яку використовували польські дипломати на перемовинах з патріархом. Наприклад, у статті видання "Rzeczpospolita" "Ані Москва, ані Фанар" підкреслювалося, що патріарх Тихон відмовляє Православній церкві в Польщі в автокефалії, оскільки вважає її неможливою для національних меншин. Однак при цьому "в католицькій Австрії існували автокефальні церкви, і патріарх Тихон напевне ж не вважав їх єретичними"[100].

29 липня 1924 р. митрополит Діонисій був на прийомі у Прем'єр-міністра та знову просив про надання дозволу надіслати делегацію до Москви[101]. У відповідь на це прохання Міністерство існовідань підготувало ще одну розлогу відмову, мотивувавши її тим, що переговори з таким запеклим противником автокефалії, як патріарх Тихон – позбавлені сенсу. Текст цього документа також містить декілька відсилань до листування 1921–1922 рр. Зокрема, там згадується, що "у своїх листах до митрополита Георгія Тихон звертав увагу на те, що «православні в Польщі є росіянами, а не поляками», а тому рекомендував митрополиту «не добиватись нині автокефалії»"[102]. Цитувалися також слова патріарха про принципову неможливість надання автокефалії для "підкорених" поляками національних меншин.

Польське дипломатичне представництво в Москві більше не проводило переговорів або не входило в контакт з предстоятелем РПЦ, однак продовжувало відстежувати діяльність Бєллавіна аж до самої його смерті. Про це свідчить лист посольства до польського МЗС від 17 квітня 1925 р. з детальним (на 5 сторінок) звітом про похорон патріарха Тихона[103].

* * *

У 1942 р. Польський науковий інститут у Лондоні підготував спеціальне дослідження на тему "Православна церква в Польщі. Минуле та сучасне". Серед іншого, в ньому аналізується і досвід невдалих переговорів 1921–1922 рр. між польським урядом та патріархом Тихоном. Опір останнього процесу усамостійнення Православної церкви в Польщі пояснено бажанням предстоятеля РПЦ "зберегти єдність Російської церкви для майбутньої, не більшовицької Росії і в той же час забезпечити російський вплив у новій

[98] Ibidem. – K. 35.

[99] Ibidem. – K. 44–45.

[100] *Radziejowski L.* Ni Moskwa, ni Fanar // Rzeczpospolita. – 1924. – № 257.

[101] AAN. – MWRiOP. – Sygn. 1002. – K. 60. Лист прем'єр-міністра В. Грабського до Міністерства існовідань (1 серпня 1924 р.).

[102] Ibidem. – K. 61. Лист Міністерства існовідань до прем'єр-міністра В. Грабського (13 вересня 1924 р.).

[103] AAN. – MSZ. – Sygn. 6771. – K. 36–40.

Польській державі”[104]. Навряд чи авторам цієї розвідки було відомо, що другий мотив (збереження російського впливу в Польщі) був настільки домінуючим, що неминуче призводив до знаходження точок дотику патріарха з радянською владою. Це ще не було очевидним у 1921–1922 рр., однак дуже яскраво проявилось після звільнення патріарха з-під арешту.

Документи 1923–1924 рр. недвозначно засвідчують не лише детальне узгодження рішень та заяв патріарха щодо Православної церкви в Польщі з більшовицьким урядом, але й загальну підтримку цим урядом його політики у даному питанні. Зокрема, Антирелігійна комісія при Політбюро ЦК ВКП (б) 21 березня 1924 р. прийняла таке рішення: “1. Взятую Тихоном линию поведения насаждения в Польше своих епископов вопреки желанию польского правительства считать целесообразной.

2. Поручить т. Тучкову[105] провести через Тихона увольнение митрополита Дионисия и назначить на его место Владимира, изгнанного Польским правительством за русофильство в монастырь.

3. Провести через Синод назначение и посылку в Польшу своего митрополита вместо уволенного”[106].

Таким чином, розпочинаючи переговори з патріархом, польський уряд явно переоцінював ступінь його “опозиційності” до більшовиків. Як мінімум, у питаннях необхідності збереження впливу на колишніх околицях Російської імперії предстоятель РПЦ був швидше неформальним союзником, аніж противником “безбожної влади”. Свою непоступливість Тихону було легко обґрунтувати та виправдати, адже й політика польської держави щодо Православної церкви також була далеко не взірцевою.

У будь-якому випадку, як слушно зауважив у свій час Олександр Лотоцький, “польське питання” стало для Московського патріархату своєрідним продовженням “українського”: в обох випадках спроби урядів налагодити співпрацю з Москвою та отримати від неї дозвіл на автокефалію зустріли категоричну відмову[107].

І навіть т. зв. “широка автономія” для православних церков в Україні та Польщі “конструювалася” таким чином, щоб зберегти максимум можливостей для втручання з боку патріарха. Адже, на відміну від ситуації в Фінляндії, Естонії та Латвії[108], Церкви в яких не могли претендувати на само-

[104] The Orthodox Eastern Church in Poland. Past and Present. – London, 1942. – P. 36.

[105] Тучков Євген (1892–1957) – у 1922–1929 рр. начальник 6-го секретного відділу Головного політичного управління (ГПУ), до компетенції якого входила боротьба з релігійними організаціями.

[106] Цит. за: *Митрофан (Шкурин), игумен*. Русская Православная Церковь и советская внешняя политика... – С. 171.

[107] *Łotocki A.* Kościół rosyjski na drodze do rewolucji. – Warszawa, 1938. – S. 11.

[108] Автономія для церков у цих країнах, особливо коли її очолював єпископ-росіянин, не сприймалась патріархом Тихоном як небезпека для єдності РПЦ. Наприклад, повідомляючи архієпископа Серафима (Лук’янова) (24 лютого 1921 р.) про надання цього статусу Православній церкві у Фінляндії, він відзначив: “Особенно страшного ничего нет, и Господь нас врозумляет. Мне только кажется, что усилено домагающиеся автокефалии какраз впадают в нашу прежнюю ошибку, смешивая Божеское и вечное с человеческим, временным, земным... Не то теперь нужно и именно в единении, согласованом действовании и братской любви – сила”. Цит. за: Русская Православная Церковь в советское время: Материалы и документы по истории взаимоотношений между государством и церковью / Сост. Г. Штриккер. – М., 1995. – Кн. 1. – С. 140–141.

стійне існування, в Україні (станом на 1918 р.) чи у Польщі (станом на початок 1920-х рр.) існували необхідні передумови для створення власних Помісних церков.

* * *

Публікуємо документи, що збереглися у двох справах з архіву Міністерства ісповідань та народної освіти (Sygn. 1003 "Informacje o Cerkwi Prawosławnej w Polsce dla zagranicy i okazujące się zagranicą o Polsce"; Sygn. 1027 "Sprawy osobowe biskupów (t. 3)".

Документи подаються відповідно до норм сучасної російської та польської орфографії. Збережено особливості авторського написання слів з великої літери ("Владыка", "Архиепископ", "Экзарх"), а також обидва варіанти написання польськими дипломатами слів "автокефалія" ("autocefalja" та "autokefalja") та "патріарх" ("Patrjarcha" та "Patriarcha"). Очевидні описки/опечатки виправлено без застережень, а також розкрито загальноприйняті скорочення. Текстологічні коментарі до документів подаються в посторінкових виносках, позначених зірочками (*).

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Лист архієпископа Георгія (Ярошевського) до патріарха Тихона (Бєллавіна), 6 вересня 1921 р.

Ваше Святейшество, Святейший и Дорогой Владыка!

Наблюдая обстановку и условия, в которых протекает церковная жизнь в Польше, я позволю обратиться к Вам с этим письмом.

В жизни православных епархий в Польше нет объединяющего центра, каждая епархия живёт своею особою жизнью, не зная центрального руководящего начала. В случае необходимости, в тех или других обстоятельствах обратиться к Польской власти, или в том случае, когда польское правительство желает обсудить те или другие вопросы, касающиеся церковной жизни православной всей Польши, – это отсутствие объединяющего центра весьма чувствуется и имеет вредные последствия для правильного развития жизни Православной церкви в Польше.

Различные части Православной церкви в Польше подлежат ведению различных высших церковных властей: украинская часть зависит от Украинского Собора Епископов[1], другая часть состоит в сыновьей зависимости от Вашего Святейшества, но не имея правильного сношения с Вами, не может своевременно принимать те или другие меры к устроению церковной жизни в Польше.

Наконец, в последнее время, претендует на власть в Православной церкви в Польше так называемое Высшее церковное управление за границей[2], – якобы действующее с Вашего благословения и утверждения. Польское правительство ни в коем случае не может допустить вмешательства в дела Православной церкви в Польше Высшего церковного управления за границей, как равно не может мириться с вмешательством в эти дела Украинского Собора епископов, назначившего епископом Дубенским архимандрита Смарагда[3].

В этих условиях, по моему мнению, наилучшим выходом из создавшегося положения было бы учреждение в Польше Особого Высшего церковного управления, по своему значению равноправного и параллельного Высшему Церковному Управлению заграничными церквами в Европе, независимого в своей деятельности, в состав какового входили бы все правящие епархиальные (или их заменяющие) архиереи Польши, под председательством Старейшего. Это Высшее церковное управление (или Синод) могло бы урегулировать церковную жизнь православных в Польше, представляло бы собою солидную силу в защите и охране церковных интересов пред польским правительством, внесло бы соответствие в епархиальное управление во всей Польше. Это особенно необходимо теперь, когда Польское правительство желает идти навстречу нуждам Православной церкви.

Эти свои соображения в интересах развития и упорядовачивания церковной жизни в Польше, я почтительнейше и сыновне повергаю на благовоззрение Вашего Святейшества.

Вместе с сим долг имею сообщить, что Польское правительство, с разрешения которого я прибыл в Варшаву, ввиду замещения Пинско-Новогрудской кафедры преосвященным епископом Пантелеймоном, предложило мне временно управлять Варшавской епархией, вместо епископа Владимира Белостоцкого, управлявшего доселе названной епархией.

По поручению того же правительства, на указанное управление я почтительнейше испрашиваю благословение Вашего Святейшества.

О настоящем прошу уведомить меня через Польское посольство в Москве.

Викарный епископ Сергий не признаётся в своих правах, как назначенный без сношений с польским правительством.

Это письмо, как и раньше написанное, я посылаю через польского посла в Москве г. Филипповича.

Испрашивая Святых молитв Ваших и благословения
Имею честь быть Вашего Святейшества нижайшим послушником
Архиепископ Георгий, бывший Минский
24 августа – 6 сентября 1921 года
Варшава,
православная церковь Марии Магдалины.

AAN. – MWRiOP. – Sygn. 1003. – K. 72. Рукопис, копія.

№ 2

Лист патріарха Тихона (Бєллавіна) до архієпископа Георгія (Ярошевського), 27 вересня 1921 р.

Высокопреосвященнейший Владыко

На днях получено Ваши письма Варшавские, а письмо из Бари через Финляндию не дошло.

Не так давно арестован Архиепископ Варшавский Серафим и присудили его к двум годам в Архангельскую губернию (пока он ещё находится в Москве). Посему мы подтверждаем поручение данное Вам польским правительством управлять Варшавской епархией и Холмской, и нарекли Вас Экзархом Польши.

Ещё при Архиепископе Серафиме мы создали окружные польские епархии и дали широкую автономию Польской Православной Церкви. Что же касается авто-

кефалии, то таковую может дать только Собор, а не высшее церковное управление, да и в Польше православные – русские, а не поляки и российского патриарха признают Экзархом даже карпатороссы в Америке[4]. Притом широкая автономия при нынешних наших сношениях мало чем отличается от автокефалии.

Прошу Вас разъяснить всё это Польскому Правительству и не настаивать теперь же на автокефалии. От посягательства Украинского Синода и Заграничного церковного управления мы Вас оберегаем.

На счёт Дубенского викариатства нужно предварительно сделать сношение с польским правительством и архимандрита Смарагда, предназначенного в Дубенские викарии мы назначаем Слуцким епископом, викарием Минской епархии в “Большевизии”[5].

“Заграничное управление” хорошо в смысле архиерейского совещания, а в смысле административном, ему, строго говоря, нечем управлять ибо заграничные церкви имеют своё управление в лице архиепископа Евлогия[6].

Похлопочите о признании преосвященного Пантелеймона и преосвященного Сергия – мы лишены были возможности сноситься с польским правительством при назначении их.

Потребуйте возврата церковных вещей, вывезенных из епархий Царства Польского и Холмской, и пропуск священников, желающих возвратиться на службу.

Прошу Ваших молитв и с братской любовью остаюсь Вашего Высокопреосвященства покорнейший послушник

Патриарх Тихон

14/27 сентября

AAN. – MWRiOP. – Sygn. 1027. – K. 295–296. Машинопис, копія.

№ 3

Лист керівника дипломатичної місії Республіки Польща в Радянській Росії Тита Филиповича[7] до міністра исповідань та народної освіти, 20 вересня 1922 р.[8]

Poselstwo Polskie w Moskwie
#85/I
Otrzymują:
1) Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Wydział Wschodni
2) Pan Minister Wyznań religijnych i Oświecenia* publicznego

Moskwa, dnia 20 września 1921

<u>Poufne</u>

Do Pana Ministra Wyznań religijnych i Oświecenia publicznego

Byłem dziś, we wtorek 20-go, u patriarchy Tichona. Zapytał mnie wprost, czy Rząd Polski zgodzi się na projekt autonomii Cerkwi Prawosławnej w Polsce, jaki został przedłożony przez Serafima.

Odpowiedziałem, że jeśli Serbowie w Austrji mieli swą Cerkiew autokefaliczną[9], jeśli teraz Łotwa żąda autocefalji[10], to jest rzeczą naturalną, że Polska, będąca dziś pod

* На документі – відбитки печаток канцелярії Міністерства исповідань та народної освіти, з позначеннями, що лист отримано 24 вересня 1921 р.

względem iłości prawosławnych, drugim państwem po Rosji, również zadowolić się może tylko autokefalją. Patriarcha Tichon odpowiedział, że on sam tu nic zrobić nie może, gdyż ustalenie nowej autokefalicznej Cerkwi wymagałoby postanowienia Soboru, a również uznania przez inne Cerkwi autokefaliczne. Narazie uważał przeto za najlepsze wyjście, gdyby w Warszawie pozostał tymczasowo zarządzającym biskup Jerzy; Serafim, skazany na wygnanie do Archangielska, po dwóch latach stamtąd powróci, więc tymczasem, przez te dwa lata niech rzeczy zostają po staremu i niech Jerzy załatwia sprawy bieżące z rządem w Warszawie.

Przyjąłem do wiadomości to oświadczenie. Pozatem, o ile reewakuacja by ruszyła, obiecałem, że zwrócimy uwage na własność Cerkwi prawosławnej w Polsce, a znajdującą się obecnie w Rosji.

T. Filipowicz.

Charge d'Affaires
Rzeczypospolitej Polskiej w Moskwie

AAN. – MWRiOP. – Sygn. 1003. – K. 51–52. Машинопис, оригінал.

№ 4

Лист Патріарха Тихона (Бєллавіна) до керівника дипломатичної місії Республіки Польща в Радянській Росії Тита Филиповича, 22 вересня 1921 р.

Милостивый Государь, господин посланник!

В продолжении последних четырёх лет я не имел никаких сведений о положении Православной церкви в Польше и был лишён возможности войти в сношение с польским правительством, а потому приветствуя ныне Ваше прибытие в Москву, покорнейше прошу не отказать мне в передаче польскому правительству от меня некоторых вопросов и дел, касающихся Православной церкви в Польше.

Как только сформировалось первое правительство Польши и прибыл в Москву польский посол Р. И. Ледницкий[11], я немедленно переслал через него в Варшаву официальное уведомление о состоявшемся, по смерти бывшего Архиепископа Варшавского Николая[12], назначении на Варшавскую кафедру Архиепископа Серафима (Чичагова), одного из старших иерархов в русской церкви, известного многим представителям польского общества по его светской и духовной службе, а также польскому колу, в виду того, что он был членом Государственного Совета. Архиепископ Серафим, со своей стороны, предпринимал самые энергичные хлопоты о получении от польского правительства разрешения на приезд в г. Варшаву с несколькими священниками и об реэвакуации церковного имущества польских православных церквей. Но это дело, направленное послом Р. И. Ледницким к окончанию его, прервано произошедшей переменой министерства в Польше, отъездом посла Ледницкого из России и начавшейся войной между Польшей и Россией. Так я потерял возможность через архиепископа Серафима осведомиться о желании и планах польского правительства, относительно реорганизации Православной церкви.

Между тем, сами обстоятельства настоятельно требовали некоторых мероприятий, ибо пределы польского государства значительно расширились. Когда начало выясняться, что в состав польского государства войдут несколько православных епархий, то русский Священный Синод со мною вместе утвердил Проект об образовании в Польше одного митрополичьего церковного округа по примеру существующей церковной организации Католической церкви в России, но не опубликовал

постановления до получения Архиепископом Серафимом на то согласия Польского правительства по его прибытии в Варшаву, что ожидалось нами с большим нетерпением. Когда же происходили переговоры мирных делегаций в городе Риге[13], то Минское и Холмское епархиальные начальства возбудили вопросы о назначении преосвященных викариев на Холм и Новогрудок, так как предстояла передача этих местностей польскому государству по заключению мирного договора и требовалось в виду их отделения от России назначение туда епископов. На этом основании я и Священный Синод поспешили до заключения мирного договора назначить настоятеля Яблочинского монастыря Архимандрита Сергия епископом Бельским, викарием Варшавско-Холмской епархии, который бы мог вступить в управление этой епархией до прибытия архиепископа Серафима, а из отдельных уездов Минской епархии – Новогрудского и Пинского, образовали самостоятельную епархию, с назначением на неё епископа Пантелеймона, проживавшего тогда в городе Вильне. Но ни посвящение архимандрита Сергия во епископы, ни прибытие епископа Пантелеймона в город не могли состояться своевременно, так как не было никакой возможности эти распоряжения сообщить тогда надлежащим лицам, и хиротония епископа Сергия, а также вступление епископа Пантелеймона в управление Новогрудской епархией произошли несколько позднее, что дало повод польскому правительству предположить, что это свершилось без предварительного сношения моего с ним.

Я вполне надеюсь, что польское правительство, хорошо осведомлённое о нашем положении и всех непреодолимых затруднениях, которые были и ещё существуют ныне для сношений моих с ним и православных епархий, находящихся в пределах польского государства, не сочтёт всё произошедшее за несоблюдение нами принятых дипломатических сношений между иностранными государствами, а лишь за невольное недоразумение, вызванное силою пережитых чрезвычайных обстоятельств.

Лично я долго прослужил в польском крае[14], всегда был преисполнен братскими чувствами к населению и, позволю себе надеяться, что теперь между нами могут быть лишь самые добрые и искренние отношения.

В виду вышеизложенного испрашиваю согласие польского правительства:

1. На скорейшее прибытие в город Варшаву старшего православного иерарха Архиепископа Варшавского и Холмского Серафима как назначенного до окончательного сформирования польского государства на эту кафедру.

2. На управление Владыкой Серафимом митрополичьим церковным округом, в который должны войти епархии, как существующие, так и которые будут впоследствии открываться в Польше по нужде и с позволения польского правительства. Каждая самостоятельная епархия Православной церкви пользуется на основании священных канонов значительной автономией и имеет общецерковную и нравственную связь с высшей церковной властью. Обычно Священным Синодом и мною совершаются лишь назначения и жалуются высшие награды, но что касается назначения в иностранные государства, то они всегда совершались лишь с согласия надлежащих правительств.

Следовательно, самостоятельность епархии, находящейся в иностранном государстве, ещё и превышает по своим правам соответствующую обычную. Но если Польское правительство и местная православная иерархия признают желательным выработать некоторые преимущества, необходимые для управления заграничными епархиями, то со стороны Священного Синода и моей, польское правительство встретит лишь полную готовность идти навстречу всем каноничным пожеланиям.

Вполне уверен, что польское правительство одного со мною мнения: справедливость требует, чтобы Православная церковь в Польше пользовалась теми же правами, которые имеет Католическая церковь в России и на этом должны основываться наши братские отношения, необходимые для упрочения церковного мира и успокоения населения.

3. На признание: а) епископа Сергия Бельского викарием и временно управляющим Варшавско-Холмской епархией, как назначенного к хиротонии до заключения мирного договора и присоединения Холмской губернии к Польше; б) епископа Пантелеймона правящим Новогрудской епархией, образованной до заключения мирного договора из уездов Минской губернии, присоединённых по договору к Польше.

Прошу также о скорейшей эвакуации, в одной из первых очередей, церковно-богослужебного имущества польских православных храмов, находящихся в Москве, и архива бывшей Варшавской консистории, заключающегося в метрических книгах, то есть актах о рождении и бракосочетании православного населения, в котором оно, конечно, крайне нуждается.

4. На прибытие вместе с Архиепископом Серафимом трёх священников с их семействами – рождённых, воспитанных и всегда живших в Польше и эвакуированных во время войны: протоиерея Лицева[15], настоятеля Вольской кладбищенской церкви в городе Варшаве, протоиерея Шингарёва[16], ключаря Кафедрального собора, и священника Николая Карпович[17] – правителя дел бывшей консистории, а также двух лиц, состоящих при архиепископе: эконома архиерейского дома архимандрита Филарета[18] и личного его секретаря Ф. И. Кулешева[19].

Все эти вопросы требующие скорейшего разрешения, я надеюсь, не встретят никаких препятствий со стороны польского правительства и Вы, господин Посланник, не затруднитесь привести с собою из Варшавы благоприятные нам ответы.

Примите мои уверения в совершенном моём почтении и преданности

Ваш покорный слуга
Тихон, патриарх Московский и всея Руси
22.9.1921
Москва

AAN. – MWRiOP. – Sygn. 1003. – K. 49–51. Машинопис, оригінал.

№ 5

Лист Повіреного у справах Республіки Польща в Радянській Росії Романа Кноля[20] до Міністерства закордонних справ Республіки Польща

Poselstwo Polskie w Moskwie
#115/T.
Odpis

Poufne
Moskwa, 30 września 1921
Do Ministerstwa Spraw Zagranicznych
w Warszawie

Poselstwo w załączeniu przesyła pisma i ich odpisy otrzymane od Patrjarchy Tichona oraz kopię jego prywatnego listu do arcybiskupa Jerzego[*], prosząc o natychmiastowe doręczenie powyższych pism adresatom.

[*] Див. документ № 2.

Poselstwo pozwalia sobie zwrócić uwagę na ustęp listu Patrjarchy, w którym pisze on do arcybiskupa Jerzego, "że autocefalji narazie dać jeszcze nie może". Słowo "narazie" i tłumaczenie zgodne z rzeczywistością, że kwestja autocefalji zależy nie od Patrjarchy, ale od Soboru, którego zwołać obiecnie niepodobna, dowodzą, że z uprzednie referowanym przez Poselstwo, przy pomocy systematycznej presji oraz podtrzymania jaknajliepszych stosunków z patrjarchatem uda się całkowitą zgodę jego na nasze postulaty osiągnać. Takie pokojowe załatwienie sprawy pociągnięłoby za sobą te korzyści, iż z jednej strony gwarantowałoby od możliwego rozłamu wśród prawosławnych w Polsce na gruncie waśni pomiędzy zwolennikami moskiewskiego patriarchatu, a popieranymi przez Rząd biskupami, z drugej strony dawałoby nam rozwinięcie przyjaznych stosunków pomiędzy Rządem Polskim a sferami prawosławnymi w Rosji, które z czasem odegrać jeszcze mogą pewną rolę, tymbardziej, że wpływ ich wśród inteligencji i kupiectwa wzgmógł się znacznie w ostatnich czasach.

Ważnem jest także, żeby arcybiskup Jerzy rozumiał dokładnie, że jego stanowisko zależy wyłącznie od Rządu Polskiego, że przyjazny stosunek do niego Patrjarchy jest wyłącznie owocem kroków naszego Rządu i że najmniejsza nielojalność jego w stosunku do nas, może go osiągnięcia tego stanowiska i poparcia Patrjarchy pozbawić.

Podpis R. Knoll.

AAN. – MWRiOP. – Sygn. 1027. – K. 299. Машинопис, копія.

№ 6

Лист повіреного у справах Республіки Польща в Радянській Росії Романа Кноля до Міністерства закордонних справ Республіки Польща, 29 листопада 1921 р.

Poselstwo Polskie w Moskwie
#259/I

Odpis
Moskwa, dnia 29 listopada 1921
Do Ministerstwa Spraw Zagranicznych
Wydział Wschodni
w Warszawie

Mieliśmy wczoraj dłużczą rozmowę z Patriarchą Tichonem w rezultacie której zajął on w dwóch sprawach, które poruszyłem, stanowisko następujące:

1) Gotów on napisać do Jerzego list, w którem oświadczy mu, że on osobiście nic nie ma przeciwko autokefalji, formalnie zaś nie może sprawy tej obecnie załatwić ze względu na trudność zwołania Soboru. Odpis tego listu złoży on nam, żebyśmy się mogli nań powoływać.

2) W zasadzie godzi się na mianowanie Jerzego metropolitą en regle. Pragnie on tylko oszczędzić miłość własną Serafima, który jest przez bolszewików więżony i dlatego prosi nas o pomóc w spowodowaniu zrzeczenia się dobrowolnego ze strony Serafima. Myśle, że to zrobimy. Nie gwarantuje, że nominacja Jerzego nastąpi w dzień jubileuszu[21], niemniej przeto jest ona w najbliższym czasie zapewnioną.

Rozstaliśmy się w nastroju bardzo kordialnym.

Roman Knoll
Charge d'Affaires
Rzeczypospolitej Polskiej w Moskwie

AAN. – MWRiOP. – Sygn. 1003. – K. 54. Машинопис, копія.

№ 7

Лист патріарха Тихона до повіреного у справах Республіки Польща в Радянській Росії Романа Кноля, 30 січня 1922 р.

Патриарх
Московский и всея России

Господину поверенному в делах Польской республики в Москве*

Вследствии Декларации Вашей от 20-го января сего года за № 239 имею честь просить Вас довести до сведения польского правительства следующее:

Архиепископ Варшавский Серафим, освобождённый 2 (15) января из заключения, в виду происходящих за последние месяцы событий в церковной жизни Варшавской епархии, возбудил ходатайство об увольнении его от управления названною епархиею.

Вследствие сего Архиепископ Серафим мною и Священным Синодом 14 (27) сего января уволен, согласно прошению, от управления Варшавской епархией на покой, с предоставлением ему избрать, по личному усмотрению, места жительства для себя.

Вместе с этим, ввиду выработанного Высшим Церковным Управлением «Положения об управлении Православной церковью в пределах польского государства», по каковому Положению Преосвященному, управляющему Варшавскою епархией, присваивается титул митрополита, и во внимание к сообщённому в Вашей Декларации пожеланию польского правительства, Преосвященный Архиепископ, бывший Минский Георгий, управляющий ныне Варшавскою епархиею, назначен ныне митрополитом Варшавским, с предоставлением ему права ношения белого клобука с крестом и креста на митре и с поручением ему временного управления и Холмскою епархиею.

Января 17/30 дня
1922 года
№ 57

AAN. – MWRiOP. – Sygn. 1027. – K. 303. Машинопис, копія.

---

* На документі відбитки печаток канцелярії Міністерства ісповідань та народної освіти, з позначенням, що лист отримано 23 лютого 1922 р.

№ 8

Лист Міністерства закордонних справ до Міністерства ісповідань та народної освіти з переказом змісту повідомлення від посольства Польщі в Москві щодо результатів переговорів з патріархом Тихоном, 11 квітня 1922 р.

Ministerstwo spraw zagranicznych
#D. 1/750
Przy odpowiedzi należy się powoływać się na powyższą liczbę
Odpowiedź na pismo …
W sprawie* …

Do Ministerstwa Wyznań religijnych i Oświacenia publicznego
W miejscu**

Warszawa, 11 kwietnia 1922 r.
Tajne

Ministerstwo spraw zagranicznych zostało powiadomione przez Poselstwo Polskie w Moskwie, iż Patriarcha Tichon wciąż opiera się autokefalji w Polsce. Obecnie obrał taktykę wynajdywania najróżniejszych trudności w wprowadzeniu autokefalji, skarg na metropolitę Jerzego, np. że ten za surowo postąpił według Pantelejmona[22] i przez to przewłekania w nieskończoność całej sprawy.

Nowe jego żądania są:

1) Aby otrzymał oficjalnie pismo od Rządu Polskiego (ewentualnie od kogoś przez Rząd Polski do tego upoważnionego), że Statutu, który został opracowany przez Patriarchę i przez Synod[23] dla Cerkwi Prawosławnej w Polsce, Rząd Polski w żadnym razie nie zaaprobuje;

2) Patriarcha żąda, aby Sobór Prawosławnych duchownych w Polsce wypowiedział się za autokefalją.

Wobec takiego ciągłego przewlekania sprawy, zapewnienie Tichona o jego dobrej woli i prędkim porozumieniu się z Rządem Polskim nie mogą budzić zaufania.

Naczelnik Wydziału
Podpis***

AAN. – MWRiOP. – Sygn. 1003. – K. 57. Машинопис, оригінал.

КОМЕНТАРІ

1. Священний Собор/Синод єпископів всієї України – вищий орган управління Православної церкви в Україні, створений згідно з рішеннями Всеукраїнського Собору 1918 р. Діяв у листопаді 1918 – лютому 1919 рр., відновив роботу 15 (28) лютого 1921 р. Див. детальніше: *Стародуб А.* Проблема статусу Російської Православної Церкви в Україні в 1918–1921 рр. // Просемінарій. Історія Церкви, науки і культури. – К., 1998. – Вип. 2. – С. 202–212.

2. Вище церковне управління за кордоном – вищий орган виконавчої та судової влади Російської православної церкви за кордоном, який існував з листопада 1920

---

* Позначення відсутні.

** На документі відбитки печаток канцелярії Міністерства ісповідань та народної освіти, з позначенням, що лист отримано 25 квітня 1922 р.

*** Підпис нерозбірливий.

по вересень 1922 рр. Детальніше про взаємини патріарха Тихона та ВЦУ за кордоном див.: *Сафонов Д.* Святитель Тихон и Русская Православная Церковь за границей в 1922–1925 гг. // Православная Церковь и государство в исторической судьбе России: Матер. IV Всероссийской научно-богословской конф. "Наследие преподобного Серафима Саровского и судьбы России". – Нижний Новгород, 2008. – С. 311–329; Новые документы по истории взаимоотношений между Патриархом Тихоном и Карловацким Синодом / Публикация А. А. Кострюкова, Н. Ф. Тягуновой // Вестник ПСТГУ. – 2008. – Вып. 3 (28) – С. 119–125.

3. Собор єпископів всієї України 28 лютого 1921 р. задовольнив клопотання єпископа володимир-волинського Фадея (Успенського) і вирішив створити Дубенське вікаріатство Волинської єпархії, номінувавши на єпископа дубенського архімандрита Смарагда (Латишенкова). Див.: ЦДАВО України. – Ф. 1072. – Оп. 2. – Спр. 94. – Арк. 4. Виписка з протоколу засідання Священного Собору єпископів всієї України від 28.02.1921.

4. "Карпаторосами" називали вихідців із Закарпаття (українців-русинів, які переходили з Греко-католицької до Православної церкви). У 1916 р. в рамках Російської православної місії у Північній Америці було створено спеціальне вікаріатство для цих "карпаторосів" на чолі з єпископом Стефаном (Дзюбаєм).

5. Про номінацію архімандрита Смарагда на слуцьку кафедру і проблеми, пов'язані з його хіротонією див.: *Żeleźniakowicz S., ks.* Z dziejów prawosławia w II Rzyczypospolitej Polskiej. Niektóre problemy na tle polityki wyznaniowej państwa 1918–1939 // Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. – 1986. – № 1–2. – S. 49.

6. Архієпископ Євлогій був призначений керуючим усіма західноєвропейськими парафіями РПЦ з 8 квітня 1921 р. Див.: Акты Святейшего Тихона... – С. 174.

7. Филипович Тит (Filipowicz Tytus, 1873–1953) – польський політик та дипломат. Перший повірений у справах Речі Посполитої в Радянській Росії. Докл. див.: *Kornat M.* Posłowie i ambasadorzy polscy w Związku Sowieckim (1921–1939 i 1941–1943) // Polski Przegląd Dyplomatyczny. – 2004. – № 5 (21). – S. 129–138.

8. З 20 вересня 1921 р. посаду міністра іповідань займав Антоній Паніковський. Він же був і прем'єр-міністром. Филипович, відправляючи лист, ще не знав, хто займе посаду міністра, тому в листі не вказано імені адресата (в іншому випадку, він був би адресований прем'єру).

9. Про устрій православних церков в Австро-Угорщині див.: *Воскресенский Г.* Православные славяне в Австро-Венгрии. I. Карловацкая митрополия. II. Буковинско-Далматинская митрополия. III. Босно-Герцеговинские митрополии. – СПб., 1913.

10. З'їзди представників православних парафій Латвії, які відбулися 25–27 лютого та 25–26 серпня 1920 р., постановили, що в основу утворення та устрою Латвійської Православної церкви має бути покладено положення про її самостійність та незалежність. Докл. див.: *Озолиньш К.* Положение Латвийской Православной Церкви в 20-е годы XX века // Православие в Латвии: Исторические очерки. – Рига, 1997. – Вып. 2. – С. 13–29; *Сидяков Ю.* Православие в Латвии в 20–30-е гг. XX века // Seminarium hortus humanitatis (режим доступу: http://shh.neolain.lv/seminar14/sidakof.pravoslavie.htm. Відвідано 01.03.2013).

11. Лєдніцький Олександр Робертович (Aleksander Lednicki, 1866–1934) – російський та польський громадський та політичний діяч. У 1918 р. – представник Регентської ради Польського Королівства в Росії.

12. Миколай (Зіоров, 1851–1915) – архієпископ варшавський у 1908–1915 рр.

13. Мирний договір, підписаний у Ризі 18 березня 1921 р. представниками РРФСР і УСРР, з одного боку, та Польщі – з другого, формально закінчив польсько-радянський збройний конфлікт 1919–1920 рр. Переговори тривали із серпня (безпосередньо в Ризі – з вересня) 1920 р.

14. Йдеться про 1892–1898 рр., коли Тихон (Бєллавін) був ректором Холмської духовної семінарії та єпископом люблінським (вікарієм Варшавсько-Холмської єпархії). Див. про цей період життя майбутнього патріарха: *Шабанова Т.* Деятельность архимандрита Тихона на посту ректора Холмской духовной семинарии по материалам Холмско-Варшавского епархиального вестника 1892–1897 гг. // Известия Томского политехнического университета. – 2012. – № 6. – С. 167–172.

15. Ліцев Олександр, протоієрей – випускник Санкт-Петербурзької духовної академії 1898 р., член варшавської єпархіальної училищної ради ("Духовенство Варшавской епархии на 1907 год". Режим доступу: http://www.petergen.com/bovkalo/sp/warsz1907.html. Відвідано 01.03.2013).

16. Шингарьов Василь (1870–?), протоієрей – випускник Київської духовної академії, законовчитель 1-ї Варшавської жіночої гімназії, член Всеросійського Собору 1917–1918 рр. від Варшавської єпархії.

17. Карпович Микола (?–1959), священик. Під час Першої світової війни служив у відомстві протопресвітера військового та морського духовенства.

18. Філарет, архімандрит – економ Варшавського архієрейського дому.

19. Кулешов Ф. І. – вихованець і помічник архієпископа Серафима. У слідчій справі Чичагова збереглося клопотання на ім'я М. Калініна (20 вересня 1921 р.) дочки Серафима з проханням замінити "место высылки более близким городом и задержать высылку, чтобы собрать теплые вещи и разрешить следовать не по этапу, а в сопровождении воспитанника Ф. И. Кулешова".

20. Кноль Роман (Knoll Roman, 1888–1946) – польський дипломат, повірений у справах Республіки Польща в РРФСР у 1921–1924 рр. Про цей період діяльності Кноля див.: *Bartoszewicz H.* Okres rosyjski w karierze dyplomatycznej Romana Knolla (cz. I–II) // Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej. – 2004. – T. 39. – S. 61–84; 2005. – T. 40. – S. 63–81.

21. Ймовірно йдеться про день народження Георгія (Ярошевського), який припадав на 1 грудня за григоріанським календарем.

22. Огляд документів з архіву міністерства ісповідань та народної освіти, в яких йшлося про переміщення єпископату у 1921–1923 рр. див.: *Żeleźniakowicz S., ks.* Z historii polskiego Kościoła prawosławnego w okresie międzywojennym (1918–39) // Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. – 1981. – № 4. – S. 42–52; 1982. – № 1. – S. 91–101; № 2. – S. 13–22.

23. Йдеться про "Положение об управлении Православной Церковью в пределах польского государства".

Андрій Стародуб (Київ). **Переговори між польським дипломатичним представництвом у Москві та патріархом Тихоном (Бєллавіним) у справі статусу та юрисдикції Православної церкви в Польщі (вересень 1921 – квітень 1922 років).**

Стаття присвячена аналізу перебігу переговорів щодо статусу та юрисдикції Православної церкви в Польщі, що їх проводив польський уряд з московським патріархом Тихоном у 1921–1922 рр. На основі залучення широкого кола архівних документів описано особливості позиціонування сторін на різних етапах переговорного процесу, визначено межі можливих компромісів та висловлено припущення щодо причин провалу

діалогу. У додатку до статті опубліковано низку документів (листи патріарха Тихона, митрополита Георгія (Ярошевського), очільників польської дипломатичної місії у Москві Тита Филиповича та Романа Кноля).

Ключові слова: Православна церква в Польщі, патріарх Тихон (Бєллавін), митрополит Георгій (Ярошевский), автокефалія.

Андрей Стародуб (Киев). **Переговоры польского дипломатического представительства в Москве и патриарха Тихона (Беллавина) по вопросу статуса и юрисдикции Православной церкви в Польше (сентябрь 1921 – апрель 1922 годов).**

В статье анализируется ход переговоров по вопросу статуса и юрисдикции Православной церкви в Польше, которые состоялись в 1921–1922 гг. между польским правительством и московским патриархом Тихоном (Беллавиным). На основе широкого круга архивных источников описаны особенности позиционирования сторон на разных этапах переговорного процесса, определены границы возможных компромиссов, а также высказано предположение относительно причин провала диалога. В приложении к статье опубликован ряд документов (письма патриарха Тихона, митрополита Георгия (Ярошевского), руководителей польськой дипломатической миссии в Москве Тита Филиповича и Романа Кноля).

Ключевые слова: Православная церковь в Польше, патриарх Тихон (Беллавин), митрополит Георгий (Ярошевский), автокефалия.

Andrii Starodub (Kyiv). **The Negotiations in Moscow of the Polish Diplomatic Mission with Patriarch Tikhon (Bellavin) on the Status and Jurisdiction of the Orthodox Church in Poland (from September 1921 to April 1922).**

The 1921–22 negotiations between the Polish government and the Moscow Patriarch Tikhon (Bellavin), that are concerned with the status and jurisdiction of the Orthodox Church in Poland, are analyzed in this paper. Based on a wide range of archival sources, the author describes positions of the parties at different stages of the negotiations, defines the boundaries of compromises, and presents ideas concerning the reasons for failure of this dialogue. The author also publishes letters of Patriarch Tikhon, Metropolitan Georgii (Yaroshevskii), Polish diplomats Titus Filipowicz, Roman Knoll, and other documents.

Key words: Orthodox Church in Poland, Patriarch Tikhon (Bellavin), Metropolitan Georgii (Yaroshevskii), autocephaly.

Дмитро БУРІМ (*Київ*)

ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНСЬКОМУ СТУДЕНТСЬКОМУ РУСІ НА ТЕРЕНАХ МІЖВОЄННОЇ НІМЕЧЧИНИ: ДО ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ СОЮЗУ УКРАЇНСЬКИХ СТУДЕНТСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У НІМЕЧЧИНІ ТА ВІЛЬНОМУ МІСТІ ДАНЦИҐУ У 20-х РОКАХ XX СТОЛІТТЯ

Після поразки Українських визвольних змагань на еміграції опинилась велика кількість політичних та військових діячів Української Народної Республіки, Української Держави та Західноукраїнської Народної Республіки, а також представників української інтелігенції, вчених, діячів культури та студентів[1]. Німеччина була однією з країн, де в міжвоєнний період сконцен-

[1] По Першій світовій війні на території Німеччини в таборах військовополонених перебувало, за різними оцінками, близько 100 000 українців, переважна більшість з яких повернулась в Україну. У 1920-ті – 1930-ті рр. після поразки українських визвольних змагань (1917–1921), за підрахунками сучасних дослідників, в Німеччині проживало приблизно 15 000 українців (крім того, тимчасова економічна еміграція з Західної України). Багато колишніх українських політиків, громадських та державних діячів Української Народної Республіки, Західноукраїнської Народної Республіки, Української Держави, Директорії УНР, з якими німецькі уряди співпрацювали в 1918–1921 рр., мешкали та працювали у міжвоєнний період у Берліні та інших містах Німеччини, тісно контактували у 1920-ті – 1930-ті рр., вже як емігранти, з німецькими державними структурами. Це гетьман України П. Скоропадський, президент Західноукраїнської Народної Республіки Є. Петрушевич, президент Директорії УНР А. Макаренко, міністр закордонних справ Української Держави Д. Дорошенко, посли УНР в Берліні О. Севрюк і М. Порш та ін. Українська еміграція в Німеччині між двома світовими війнами була набагато менш чисельною, ніж, наприклад, у Польщі, Чехо-Словаччині або Франції. Однак саме в Німеччині знаходились головні центри українського націоналістичного та гетьманського рухів. У 1920-х – 1930-их рр. XX ст. в Німеччині були представлені основні напрямки української політичної еміграції. Детально див.: *Бурім Д. В.* Джерела з історії української еміграції в Німеччині у фондах Архіву Федеральної Землі Берлін // Історичний архів: Наукові студії: Зб. наук. пр. – Миколаїв, 2012. – Вип. 9. – С. 143–157; *його ж.* Діяльність Товариства підтримки української науки та культури в Німеччині (за матеріалами Архіву Федеральної Землі Берлін) // Чорноморський літопис: Науковий журнал. – Миколаїв, 2012. – Вип. 5. – С. 142–164; *його ж.* Діяльність Українського товариства допомоги біженцям в Німеччині: За матеріалами Архіву Федеральної Землі Берлін (Берлін, Німеччина) // Сумський історико-архівний журнал. – 2012. – № XVI–XVII. – С. 112–132; *Бурім Д. В., Кураєв О. О., Мицик Ю. А., Себта Т. М.* Україніка в архівах і бібліотеках Німеччини // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2007. – Т. 15. – С. 141–147; *Каменецький І.* Українське питання в німецькій зовнішній політиці між двома світовими війнами // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 851–882; *Кураєв О. О.* Політика Німеччини й Австро-Угорщини в Першій світовій війні: український напрямок. – К., 2009. – 456 с.; *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Прага, 1942. – Ч. 1. – 370 с.; *Попик С.* Українці в Австрії 1914–1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. – К.; Чернівці, 1999. – 236 с.; *Срібняк І. В.* Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.). – К., 1999. – 296 с.; *Трощинський В. П.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К., 1994. – 260 с.; *Трощинський В. П., Шевченко А. А.* Українці в світі. – К., 1999. – 352 с.; Українці в Берліні

трувались українські не тільки політичні, а й потужні інтелектуальні сили – українська інтелігенція, вчені, діячі культури та студіююча молодь.

У 1920-ті – 1930-ті роки українські студенти навчались у багатьох вищих навчальних закладах Німеччини: Університеті Фрідріха Вільгельма в Берліні, Вищій технічній школі в Берліні, Вищій торговельній школі в Берліні, Вищій сільськогосподарській школі в Берліні, Вищій ветеринарній школі в Берліні, Вищій технічній школі в Данциґу, Університеті Альберта в Кеніґсберзі, Університеті міста Ґеттінгена, Університеті міста Кіля, Університеті міста Лейпциґа, Університеті міста Тюбінгена, Університеті міста Фрайбурґа, Університеті міста Франкфурта, Лісовій високій школі в Еберсвальде та інших вищих навчальних закладах[2].

За інформацією дослідника історії української еміграції Симона Наріжного, "на 1 лютого 1926 р. в Німеччині нараховувалося всього 96 українських студентів і 9 студенток. Студіювали вони на таких школах: Техніка Шарльоттенбурґ – 18, Університет Берлін – 15, Університет Кеніґсберґ – 8, Лісогосподарська висока школа в Берліні – 7, Торговельна висока школа в Берліні – 7, Університет в Кілі – 5, Університет в Ґетінґені – 4, Спортова академія в Берліні – 3, Технікум в Мітваден – 3, Інститут для чужинців у Берліні – 2, Лісова висока школа в Еберсвальде – 2, Ветеринарна висока школа в Берліні – 1, Технікум Берлін – 1, Музична Берлін – 1, Консерваторія

1918–1945: Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди З'їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада / Ред. В. Верига. – Торонто, 1996. – 256 с.; *Golczewski F.* Deutsche und Ukrainer. 1914–1939. – Paderborn; München; Wien; Zürich, 2010. – 1085 s.; *Kumke C.* Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin: Zwischen Politik und Wissenschaft // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1995. – Nr. 43. – S. 218–253.

[2] *Антонович М.* Нарис історії Центрального Союзу Українського Студентства (1922–1945) // Український історик. – 1974. – 1–3 (41–43). – С. 136–154; 4 (44). – С. 18–46; *Бурім Д. В.* З історії діяльності Союзу українських студентів "Основа" при Високій Технічній Школі в Данцигу у 20-х роках ХХ ст. // Сумський історико-архівний журнал. – 2012. – № XVIII–XIX. – С. 25–43; *його ж.* З історії українських студентських організацій в міжвоєнній Німеччині: "Гурток студентів українців при Університеті в Берліні" // Наукові записки: Зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – К., 2012. – Т. 25. – С. 474–506; *його ж.* Українські студентські об'єднання в міжвоєнній Німеччині: Товариство студентів українців при Університеті Альберта в Кенігсбергу у 20-х роках ХХ ст. // Чорноморський літопис: Науковий журнал. – Миколаїв, 2012. – Вип. 6. – С. 104–123; *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Прага, 1942. – Ч. 1; *його ж.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої). – К., 1999. – 272 с. Пропам'ятна книга Данцігерів: Історичні нариси та спомини колишніх студентів Політехніки Вільного Міста Данцігу 1921–1945 / Підгот. до друку В. Шиприкевич. – Філадельфія; Торонто; Нью-Йорк, 1979. – 218 с.; *Стахів Р.* 20 літ Союзу Українських Студентів "Основа" в Данцігу // Краківські вісті. – 1943. – Ч. 185. – 24 серпня; Ч. 186. – 25 серпня; Ч. 187. – 26 серпня; *Сулима М.* Український науковий інститут // Українці в Берліні 1918–1945. – С. 81–86; *Сулима М., Яріш В.* Українські студенти в Берліні поміж двома світовими війнами // Там само. – С. 136–143; *Цимбалістий Б.* Національна організація українських студентів (НОУС) в Німеччині // Там само. – С. 150–167; *Шиприкевич В.* Український студентський осередок в Данцигу в роках 1921–1945: Спроба історичного огляду // Пропам'ятна книга Данцігерів. – С. 21–114; *Шумелда Я.* Нарис життя українського студентства в середущій Европі за останніх 20 літ // Двадцять літ Української Академічної Громади. – Прага, 1941. – С. 36–46; *Яріш В.* Українські науковці в Берліні // Українці в Берліні 1918–1945. – С. 121–131; *Kumke C.* Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin.

Берлін – 1, Школа політичних наук Берлін – 1, Університет Бон – 1, Університет Фрайбурґ – 1, Університет Франкфурт – 1, Університет Галле – 1, Університет Ляйпціґ – 1, Графічна школа в Ляйпціґу – 1 і Теологічна в Дімінґені – 1”[3].

У більшості вищих навчальних закладів, де навчались студенти-українці, діяли українські студентські осередки: Союз українських студентів “Основа” в Данцигу, Товариство українських студентів “Чорноморе” в Данцигу, Гурток студентів українців при Університеті в Берліні, Спілка студентів-українців в Німеччині в Берліні, Товариство “Основа” в Берліні, Об’єднання агрономів, лісовиків та ветеринарів в Німеччині в Берліні, Комітет студентів українців з Зеленого Клину в Берліні, Товариство студентів українців при Університеті Альберта в Кеніґсберзі та ін.

Головним осередком українського студентського життя в Німеччині був Берлін, де зосереджувалися провідні вищі навчальні заклади та науково-дослідні центри країни. 22 січня 1921 р. в Берліні було засновано першу українську студентську організацію “Спілка студентів-українців Німеччини”[4], метою якої було об’єднання українських студентів, які студіювали у вищих навчальних закладах Німеччини, та допомога їм[5]. “Спілка” об’єднала близько 120-ти українських студентів. Щоправда, в 1921 р. з ідеологічних причин “Спілка студентів-українців Німеччини” розділилась на дві організації: “Спілку українських студентів у Німеччині”, яка об’єднала 95 студентів-українців, та “Академічну Громаду”, до складу якої увійшло 35 членів. У 1923 р. кількість студентів – членів Спілки українських студентів у Німеччині зросла до 180; Академічна Громада того року нараховувала 20 членів. “Спілка українських студентів у Німеччині”, крім центрального берлінського осередку, мала одинадцять філій в таких німецьких містах, як Данциґ, Кіль, Ґеттінґен, Лейпциґ, Бреслау, Мітвайда, Альтенбурґ, Еберсвальде, Вінсдорф, Мускав і Кеніґсберґ[6]. За десять років, “…в роках 1923–1933 через Спілку перейшло майже 400 членів”, “140 членів Спілки скінчило високу освіту в Німеччині та інших країнах”[7].

Крім Спілки, в Берліні існували й інші студентські товариства, які були організовані при вищих навчальних закладах столиці: Академічна громада, Товариство “Основа” в Берліні, Гурток студентів при Високій технічній школі в Шарлоттенбурзі, Гурток українських студентів при Високій торговельній школі в Берліні, Гурток українських студентів при Університеті в Берліні, діяло Українсько-німецьке спортивне товариство тощо[8].

---

[3] *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Ч. 1. – С. 90.

[4] 1935 р. “Спілка українських студентів у Німеччині” перетворилася на “Спілку українців у Німеччині”.

[5] *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Ч. 1. – С. 88; *Сулима М., Яріш В.* Українські студенти в Берліні поміж двома світовими війнами; *Цимбалістий Б.* Національна організація українських студентів (НОУС) в Німеччині; *Шумелда Я.* Нарис життя українського студентства в середущій Европі...

[6] *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Ч. 1. – С. 89.

[7] Там само. – С. 89–90.

[8] Там само. – С. 90.

З грудня 1924 р. в стінах Університету Фрідріха Вільгельма (Friedrich-Wilhelm Universität zu Berlin) діяв "Гурток студентів українців при Університеті в Берліні" (Ukrainische Studenten-Gruppe an der Universität Berlin)[9]. Об'єднання мало представляти інтереси студентів українців перед керівництвом Університету та адміністрацією міста, допомагати матеріально членам організації, вести пропаганду української справи серед чужинців тощо. У статуті товариства зокрема зазначалось, що "Гурток студентів українців при Університеті в Берліні" мав своєю ціллю "улекшувати та поширювати знання членів"[10].

Статут товариства "Гурток студентів українців при Університеті в Берліні" було затверджено ініціативними сходинами Гуртка студентів українців при Університеті в Берліні 17 грудня 1924 р. в Берліні. На засіданні були присутні: Мілько Михайло, Залужна Анна, Пеленський Зенон, Стасів Остап, Іванина Нестор, Кучабський Василь, Олянчин Домет[11]. Членом Гуртка студентів українців, згідно зі Статутом гуртка, міг бути кожен студент українець університету в Берліні, прийнятий членами цього гуртка одноголосно[12].

"Гурток студентів українців при Університеті в Берліні" мав свого постійного представника при Представництві зарубіжних студентів Університету Фрідріха Вільгельма ("Ausländer – Vertretung")[13]. Керівництво "Гуртка студентів українців при Університеті в Берліні" неодноразово зверталося з проханням про допомогу українським студентам, які навчалися в Університеті Фрідріха Вільгельма, до Міністерства науки та народної освіти, до Міністерства закордонних справ[14], а також до ректора університету з проханням скасувати або суттєво зменшити оплату за навчання для українських студентів[15].

Українські студенти Високої технічної школи в Шарлоттенбурзі (Technische Hochschule zu Charlottenburg або Technische Hochschule zu Berlin; сучасна назва після 1946 р.: Technische Universität Berlin) були об'єднані в Гурток студентів українців при Високій технічній школі в Шарлоттенбурзі "Основа" (Vereinigung der Ukrainischen Studenten an der Technischen Hochschule zu Charlottenburg "Osnowa"). Товариство мало представляти інтереси студентів українців перед керівництвом Високої технічної школи та адміністрацією міста, вести пропаганду української справи серед чужинців, допомагати матеріально членам організації тощо.

---

[9] Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin. – Bestand Rektor und Senat (1835–1945). – Nr. 976: Politische Vereine (1928–1931); Nr. 902: Sonstige politischen Vereine. 8) Ukrainische Studenten-Gruppe. Див. також: *Бурім Д. В.* Україніка в Архіві Університету Гумбольдта (Берлін, Німеччина): Матеріали до біографії професора доктора Івана Мірчука // Наукові записки. – К., 2011. – Т. 22. – С. 312–327; *його ж.* Джерела з історії української еміграції в Німеччині у фондах Архіву Федеральної Землі Берлін; *його ж.* З історії українських студентських організацій в міжвоєнній Німеччині.

[10] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4390. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 17.

[11] Там само.

[12] Там само.

[13] Там само. – Спр. 3; Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin. – Bestand Rektor und Senat (1835–1945). – Nr. 976: Politische Vereine (1928–1931); Nr. 902: Sonstige politischen Vereine. 8) Ukrainische Studenten-Gruppe.

[14] ЦДАВО України. – Ф. 4390. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 49–52.

[15] Там само. – Арк. 41–42.

До складу Гуртка студентів українців при Високій технічній школі в Шарлоттенбурзі "Основа" у 20-х роках XX ст. належали: Ярослав Бабій (відділ будівництва машин), Василь Баляк (відділ електрики), Кость Батух (будівельний відділ), Андрій Гаух (відділ хімії), Кость Гинилевич (відділ електрики), Василь Мирослав Ісаїв (гірничий відділ), Петро Кожевников (будівельний відділ), Іван Кривенький (будівельний відділ), Юрко Литвиненко (відділ кораблебудування), Василь Ліпар (відділ електротехніки), Октавія Радомська (відділ хімії), Микола Скрипник (гірничий відділ), Гриць Чужак (відділ електрики), Гриць Панчин (відділ електрики), Кость Опадчий (відділ архітектури), Степан Федак (відділ хімії) та ін.

Очолювали Управу Гуртка студентів українців при Високій технічній школі в Шарлоттенбурзі "Основа" у 1920-х рр. Дмитро Равич – голова, Василь Баляк – містоголова і скарбник, Василь Ісаїв – секретар; Гриць Чужак і Іван Кривенький були обрані до ревізійної комісії. Д. Равич в середині жовтня виїхав до ЧСР, а його місце заняв В. Баляк[16].

Потужним українським студентським центром міжвоєнного періоду, поряд з Берліном, був Данциґ з його Високою технічною школою. Висока технічна школа в Данциґу була заснована в 1904 р. як Kaiser Wilhelm II Technische Hochschule Danzig[17]. У 1904–1918 рр. це – Königliche Technische Hochschule zu Danzig, у 1918–1921 рр. – Technische Hochschule in Danzig, у 1921–1939 рр. – Technische Hochschule der Freien Stadt Danzig, 1939–1941 рр. – Technische Hochschule Danzig, у 1941–1945 рр. – Reichshochschule Danzig, з 1945 р. – Politechnika Gdańska. Навчання проводилось на факультетах: архітектури, цивільного будівництва, машинобудування, електротехніки, суднобудування, хімічному та загальних наук.

Перші українські студенти з'явилися в Данциґу у 1921 р., масово українці почали прибувати до Данциґу на навчання у 1922 р. Як згадує один з тогочасних українських студентів Високої технічної школи, "…осінню 1922 року появляється в Данциґу біля 150 українських студентів, що хотіли записатися на Політехніку. Деякі з них були підготовані до студій попереднім слуханням викладів в українській Політехніці. Колишні вояки осередніх держав мали першенство в прийнятті на студії як Kriegsteilnehmer, і в залежності від їхніх військових заслуг, навіть були частинно або й повністю звільнені від оплат за студії…"[18].

Українські студенти Данциґу були об'єднані в Союз українських студентів "Основа" при Високій технічній школі в Данциґу ("Verein Ukrainischer Studenten «Osnowa» in Danzig", Danzig – Langfuhr, Technische Hochschule), який розпочав свою діяльність 15 жовтня 1922 р. та діяв до 1945 р.[19]. Окрім

---

[16] Там само. – Спр. 3. – Арк. 55–57.

[17] Пропам'ятна книга Данціґерів. – С. 24.

[18] Там само. – С. 32–33.

[19] Володимир Шиприкевич, автор історичного нарису про діяльність українського студентства в Данциґу, подає таку періодизацію історії діяльності Союзу українських студентів "Основа" при Високій технічній школі в Данциґу: "Роки існування данціґського студентського осередку виразно діляться на чотири періоди, а це: 1. Період початковий, що охоплює роки 1921–23. Це роки постання студентського осередку, його організаційні початки та шукання "модус-у вівенді" в новому німецькому середовищі. Характеризується він многочисельністю студентства, спільною працею в одній студентській організації та спробами перенести орга-

нього, в Данциґу були такі українські студентські організації, як корпорація "Чорноморе", корпорація "Галич", корпорація "Зарево", "Смолоскип", "Кооператива українських студентів-техніків", "Товариство імені Івана Франка", Громада імені Драгоманова, "Кружок Рідної школи", "Спортовий гурток", Співочий гурток "Сурма", "Гурток Залізної остроги", "Дніпро", "Науково-Термінологічний гурток" тощо[20]. Деякі з цих організацій входили до складу "Основи".

У першому списку українських студентів, що його у 1922 р. подала новозаснована "Основа" до ректорату Високої технічної школи, було 88 осіб[21]. У 1923 р., за оцінками дослідника історії української еміграції С. Наріжного, "Основа" об'єднувала 100 членів, що студіювали у місцевій політехніці, на 1 березня 1924 р. – 87 членів, у 1925 р. в Данциґу студіювало понад 120 українських студентів; з них організованих було 95[22]. З середини 1920-х років кількість студентів, членів "Основи", через економічні труднощі поступово зменшується. "Причина зменшення чисельності студентів була економічна. … Студіювати в Данциґу по 1925 році могли лише діти заможніших батьків, або ті, що з якихось причин не мали іншого вибору, або ті, що вміли затиснути паса і жити голодуючи"[23]. У 1927 р., за даними товариства "Основа", зареєстрованих було в Данциґу 95 студентів, а в 1928 – 73, в 1929 – 75, в 1930 – 74, в 1931 – 65, в 1932 – 55, 1933 – 53[24].

Більшість українських студентів, що навчалися у Високій технічній школі Данциґу та були членами Союзу українських студентів "Основа", походили з Галичини, значно менше було студентів з Волині, Полісся, Підляшшя та Наддніпрянщини. У перший період значний відсоток складали колишні вояки армій ЗУНР та УНР, а також австро-угорської армії.

За період з 1921 по 1945 рр. у Високій технічній школі Данциґу загалом навчалося більше 200-т українських студентів, близько 140-ка з них отримали

нізаційну систему, практиковану в краю, до нових обставин. 2. Роки 1924–27, це роки боротьби різних світоглядових та ідеологічних угруповань серед студентства і шукання нових організаційних форм, коли виявилося, що традиційні форми студентської організації не відповідали новим умовинам життя і світогляду. 3. Роки 1927–38, це роки гармонійної співпраці між студентськими організаціями, що дало можливість вести успішну виховну працю серед студентства та дало змогу вести пропаганду української справи серед німецьких студентів, професури і німецького громадянства взагалі. 4. Роки 1938–1944, це роки занепаду студентського осередку із-за зменшення числа студентів, спричинене приходом до влади у Вільнім Місті націонал-соціалістів і погіршенням відношення влади до чужинців, а потім вибухом другої світової війни, що відділила Данціґ від українських земель. Роки панування націонал-соціалістів позначуються перебудовою усього студентського життя, як німецького, так і українського. Нівечаться давні добрі відносини між німцями та українцями, зате, завдяки припливові більшої кількості українського робітництва, зростає громадська праця українського студентського осередку" (Пропам'ятна книга Данцігерів. – С. 95).

[20] *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Ч. 1. – С. 90–91.

[21] Пропам'ятна книга Данцігерів. – С. 37; *Стахів Р.* 20 літ Союзу Українських Студентів "Основа" в Данцігу.

[22] *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Ч. 1. – С. 90–91; ЦДАВО України. – Ф. 4390. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 1–35. Див. також: *Стахів Р.* 20 літ Союзу Українських Студентів "Основа" в Данціґу.

[23] Пропам'ятна книга Данцігерів.– С. 37.

[24] Там само. – С. 38.

дипломи інженерів, 4 – докторський ступінь. Найбільша кількість українських студентів навчалась на факультетах цивільного будівництва, машинобудування, електротехніки, суднобудування та хімічному[25].

Першим головою Союзу українських студентів "Основа" при Високій технічній школі вільного міста Данциґу було обрано Юрія Яремкевича, другим головою був Іван Трач; третім в академічнім році 1925/26 був Микола Яримович, пізніше, в 1926–1927 рр. Мирон Букоємський, потім Степан Пиндус та після нього Святослав Шматера[26].

Головним завданням Союзу українських студентів "Основа" при Високій технічній школі вільного міста Данциґу було представляти інтереси українського студентства перед Сенатом Високої технічної школи та місцевою цивільною адміністрацією, "заступати українське студентство і його справу перед німецькими і чужинецькими товариствами і репрезентувати студентський осередок перед українським суспільством, вести пропаганду української справи перед чужинецьким світом і врешті створити організаційні рамки для внутрішньої діяльності свого членства та нести матеріальну допомогу своїм членам"[27].

Одним з найменших за чисельністю серед українських студентських організацій Німеччини було "Товариство студентів-українців при Університеті Альберта в Кеніґсберзі" ("Verein der Ukrainischen Studenten an der Albertus-Universität zu Königsberg, Pr."). 1923 р. філія "Спілки українських студентів у Німеччині" у Кеніґсберзі стала самостійною організацією та утворила "Товариство студентів-українців при Університеті Альберта в Кеніґсберзі". Це товариство в 1923 р. мало 12 членів, в 1924 р. – 9 членів, в 1925 р. – 8 членів. "Економічні умови життя українських студентів у Кеніґсберзі, – як зазначав С. Наріжний, – були «не виносимо тяжкі», але, не дивлячись на це, студенти-емігранти все ж провадили там культурну працю – впоряджали відчити, тримали зв'язки з німецькими, естонськими й литовськими студентами. При кеніґсберзькому Товаристві функціонували літературно-наукова й спортова секції"[28].

Українські студентські об'єднання, що діяли у вищих навчальних закладах Німеччини, а саме: Товариство "Основа" в Данциґу, Спілка студентів-українців в Німеччині, Товариство "Основа" в Берліні, Комітет студентів-українців з Зеленого Клину в Європі, Об'єднання українських студентів агрономів, лісників та ветеринарів у Берліні, Товариство студентів-українців при Університеті Альберта в Кеніґсберзі, Гурток студентів при університеті в Берліні, Об'єднання агрономів, лісників та ветеринарів в Німеччині та Товариство "Чорноморе" – Данциг були членами Центрального Союзу українських студентів (ЦЕСУС)[29].

---

[25] Там само. – С. 38–39.

[26] Там само. – С. 40.

[27] Там само; див. також: *Бурім Д. В.* З історії діяльності Союзу українських студентів "Основа" при Високій Технічній Школі в Данцигу...

[28] *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Ч. 1. – С. 89–90; ЦДАВО України. – Ф. 4390. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 9–10, 30–32 зв., 58–58 зв., 64–67, 76–81, 147–150; Спр. 4. – Арк. 7–8. Див. також: *Бурім Д. В.* Українські студентські об'єднання в міжвоєнній Німеччині.

[29] *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Ч. 1. – С. 91–92.

З середини 1920-х років українське студентство в Німеччині переживало достатньо складні часи. Так, у листі-зверненні Централі Українських студентських організацій в Німеччині, за підписами голови Управи Централі Михайла Мілька та економічного референта Ореста Лукашка, до Управи Українського громадського комітету в Празі та Центрального Союзу українського студентства 1924 р., між іншим зазначалось: "Вже більше як три роки проводить українське студентство в Німеччині та в. м. Данциґу боротьбу з матеріальними злиднями – боротьбу за своє існування. Трьохрічний баланс цієї боротьби показує, що при всіх зусиллях студентство не могло стати на певний матеріальний ґрунт. Економічні умови, які утворилися після стабілізації німецької валюти – загальне подорожчання життя (більш ніж в якій-будь іншій європейській країні) та високі шкільні оплати при теперішньому стані забезпечення та абсолютної неможливості дістати працю, поставили студентство в безвихідне положення. Поважне число українських студентів покинуло вже Німеччину, шукаючи собі притулку в інших державах, головне в Чехословаччині, де при допомозі Хвального Комітету знайшли згадані можливість спокійно студіювати. … З яких 400 українських студентів в Німеччині і в. м. Данциґу в 1922 р. маємо зараз коло 250, з того фактично студіювали в зимовому семестрі 100–120; навіть і з так званих фактично студіюючих 60 % заробляють випадковою працею на своє прожиття. Лише дуже незначна кількість може пробиватися на гроші своєї рідні та мають змогу систематичних студій. Шкільних оплат навіть і ці заплатити не змогли і не зможуть"[30].

У цей період виникає нагальна потреба створення організації, яка б об'єднала всі українські студентські товариства, що діяли на теренах Німеччини (або їхню більшість), бо окремі організації були не в змозі відповідати викликам часу та вирішувати питання, які постали перед окремими українськими студентськими товариствами.

Влітку 1924 р. було створено Комісію по об'єднанню українського студентства в Німеччині. Необхідність об'єднання розуміли і в окремих українських студентських товариствах. Так, у листі-зверненні Товариства студентів-українців при Університеті Альберта в Кеніґсберзі до Комісії по об'єднанню українського студентства в Німеччині від 9 серпня 1924 р. між іншим зазначалось: "На засіданні Виділу нашого Товариства 9.VIII. 1924 р. повітано проект об'єднання всіх українських студентських організацій в Німеччині та одноголосно рішено приступити до бльоку. Ідея об'єднання та сотворення бльоку українських студентських організацій в Німеччині обговорювалося вже в нас на Тов. Сходинах, але переведення її відложено було на початок шк. р. 1924/25. За сотворення тіснішої співпраці всіх українських студентських організацій в Німеччині промовляє не тільки скрутне положення матеріальне студентства, але і, чи не в більшій мірі, наші обов'язки супроти рідного народу і Вітчини. Тоді, коли в інших центрах українських студентських організацій (пр. в Чехії та тепер у Франції) ведеться культурна та пропагандийна праця, від українських студентських організацій в Німеччині вимагає теперішній момент і наше положення ширшої, як досі, діяльності на цьому полі, що й осягнеться сотворенням бльоку. Ми твердо віримо, що координацією

[30] ЦДАВО України. – Ф. 4390. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 82–84.

сил, ріжними шляхами, якими прямують українські студентські центри в ріжних державах, і систематичною й невсипущою працею дійдемо до одної цілі, якою являється для нас рідна Соборна Українська Держава"[31].

У 1920-х рр. українські студентські товариства, що діяли на території Німеччини, об'єднуються в Централю (пізніше – Союз) Українських студентських організацій в Німеччині (згодом Союз українських студентських організацій в Німеччині та вільному місті Данциґу)[32]. З моменту об'єднання українські студентські товариства Німеччини, які увійшли до складу Союзу, втрачають членство в Центральному Союзі українського студентства в Празі (ЦЕСУС), та з цього часу їхні інтереси в ЦЕСУСі представляє СУСОН (пізніше – СУСОНД)[33].

9–10 серпня 1924 р. в Берліні відбувся Перший з'їзд українського студентства в Німеччині та вільному місті Данциґу, на якому були представлені українські студентські організації Німеччини: Спілка студентів українців в Німеччині, Комітет студентів-українців з Зеленого Клину в Європі, Товариство "Основа" в Берліні, Товариство "Основа" в Данцигу, Об'єднання студентів українців агрономів, лісовиків та ветеринарів в Берліні[34].

На Першому з'їзді представників українських студентських організацій Німеччини та вільного міста Данциґу було засновано "Централю Українських Студентських Організацій в Німеччині", винесено низку постанов та обрано Управу та інші органи Централі. До складу Централі входили такі організації: 1) Товариство "Основа" в Данциґу, 2) Спілка студентів українців в Німеччині, 3) Комітет студентів-українців з Зеленого Клину в Європі, 4) Товариство "Основа" в Берліні, 5) Об'єднання студентів українців агрономів, лісовиків та ветеринарів в Берліні, 6) Товариство студентів-українців при Університеті Альберта в Кеніґсберзі. Управа Централі: голова Михайло Мілько (Комітет студентів-українців з Зеленого Клину), заступник голови та економічний референт Орест Лупашко (Спілка в Берліні), секретар Дмитро Равич ("Основа" в Берліні)[35].

Управа Централі визначила для себе головне завдання – "винайти засоби, уможливити дальші студії своїх членів. В рамках виконання цього завдання Централя Українських Студентських Організацій в Німеччині мала: 1) дати захист тим студентам в Німеччині та в. м. Данціґу, які будуть примушені перейти на студії до Ч. С. Р.; 2) допомагати грошово поодиноким студентам, котрі знаходяться вже перед скінченням студій та виказалися, як здібні в своєму фасі. Список таких членів Управа Централі подасть в найкоротшому часі; 3) взгляднювати прохання наших членів при уділюванню евентуальних італійських та французьких стипендій; 4) підтримувати матеріально українські студентські харчівні в Берліні та Данцигу, щоби тим уможливити харчування по дешевим та доступним студентству цінам"[36].

---

[31] Там само. – Спр. 3. – Арк. 167. Машинопис. Оригінал.

[32] "Союз українських студентських організацій в Німеччині" (серпень 1924 р. – січень 1925 р.) та "Союз українських студентських організацій в Німеччині та Вільному місті Данцигу" (з лютого 1925 р.)

[33] ЦДАВО України. – Ф. 4390. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 166, 167.

[34] Там само. – Спр. 9. – Арк. 52–53.

[35] Там само. – Спр. 12. – Арк. 82–84. Машинопис.

[36] Там само.

30 листопада та 1 грудня 1924 р. в Берліні відбувся Другий з'їзд українського студентства в Німеччині та вільному місті Данциґу, об'єднаного в Союз українських студентських організацій в Німеччині, на якому були представлені члени Союзу: Товариство "Основа" в Данциґу, Спілка студентів українців в Німеччині, Товариство "Основа" в Берліні, Комітет студентів-українців з Зеленого Клину, Об'єднання агрономів, лісовиків та ветеринарів в Німеччині, Товариство студентів-українців при Університеті Альберта в Кенігсберзі. З'їзд "ствердив спільність інтересів всього українського студентства в Німеччині та в. м. Данцигу, намітив головні точки та шляхи праці Союзу та з задоволенням прийняв до відома звіт старої Управи; обрав Управу Союзу на біжучий шкільний рік 1924/25 в складі: голова Союзу Михайло Мілько студ. пол. наук, заступник голови та екон. референт Іван Драбатий дипл. агр., секретар Василь Ісаїв студ. гірн."[37]. На кінець грудня 1924 р. загальна кількість чинних членів Союзу українських студентських організацій в Німеччині складала 197 осіб. Управа Союзу знаходилась в Берліні за адресою: Берлін – Шарлоттенбург 4, Віляндштрассе, 37[38].

Документи і матеріали, які висвітлюють діяльність Союзу українських студентських організацій в Німеччині та вільному місті Данциґу, зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України в місті Києві: фонд 4390 "Союз українських студентських організацій в Німеччині (серпень 1924 р. – січень 1925 р.) та Союз українських студентських організацій в Німеччині та Вільному місті Данцигу (з лютого 1925 р.)", опис 1, 22 справи:

Справа 1. Статут Союзу, б. д. (6 аркушів).

Справа 2. Статут Української краєвої студентської ради в Німеччині. 14 липня 1924 р. (2 аркуші).

Справа 3. Проект Статуту Гуртка студентів українців при Університеті в Берліні; комунікати Центрального союзу українських студентів у Празі; звіти про діяльність і списки членів Союзу та організацій, що входили до складу Союзу; листування з ними про сплату членських внесків, передплату "Студентського Вістника" та з інших питань. 11 серпня 1924 р. – 31 грудня 1924 р. (170 аркушів).

Справа 4. Статут Товариства українських студентів Вищої технічної школи в Данциґу "Чорноморе"; комунікати управи Центрального союзу українських студентів у Празі; лист генерального секретаря Міжнародного університетського олімпійського комітету про підготовку до першої міжнародної олімпіади в Римі та програму її проведення; звіт про діяльність Товариства студентів-українців при університеті Альберта в Кеніґсберзі; листування про надання позик членам Союзу, про вступ в Союз нових членів та з інших питань; списки членів Спілки студентів українців у Німеччині і Товариства "Чорноморе". 2 січня 1925 р. – 29 січня 1925 р. (82 аркуші).

Справа 5. Комунікат української делегації на II конгресі міжнародної студентської конференції у Варшаві про роль українських організацій в міжнародному студентському русі. 24 вересня 1924 р. (2 аркуші).

Справа 6. Протоколи загальних зборів представників українських студентських організацій у Берліні від 26 червня 1924 р. про об'єднання україн-

[37] Там само. – Арк. 5.

[38] Там само. – Спр. 9. – Арк. 4.

ських студентських організацій у Німеччині; мандати представників українських студентських організацій на зборах, скликаних Комісією по об'єднанню українського студентства в Німеччині. 26 червня 1924 р. – 10 серпня 1924 р. (16 аркушів).

Справа 7. Книга протоколів засідань управи Союзу. 8 серпня 1924 р. – 25 січня 1925 р. (32 аркуші).

Справа 8. Витяг з протоколу II з'їзду українського студентства в Німеччині та місті Данцигу про склад Союзу; звіт про діяльність Союзу за 1924 р.; кошториси Союзу з 1 листопада 1924 р. по 1 квітня 1925 р.; листування з Центральним союзом українського студентства в Празі про надання грошової допомоги українським студентам у Німеччині та з інших питань. (35 аркушів).

Справа 9. Витяг з протоколу I з'їзду українського студентства в Німеччині та місті Данцигу про склад Союзу, з економічних та культурно-освітніх питань; листування з членами Союзу про уплату членських внесків, про надсилку відомостей про склад організацій, що входять у Союз, та з інших питань. 16 серпня 1924 р. – 26 грудня 1924 р. (54 аркуші).

Справа 10. Протокол II звичайного з'їзду Союзу за 30 листопада – 1 грудня 1924 р.; мандати делегатів з'їзду. 23 листопада 1924 р. – 1 грудня 1924 р. (17 аркушів).

Справа 11. Листування з Центральним союзом українського студентства в Празі про надання допомоги Союзу та стипендій українським студентам у Німеччині. 4 січня 1924 р. – 27 січня 1924 р. (16 аркушів).

Справа 12. Листування з редакціями часописів "Діло", "Свобода" про вміщення матеріалів роботи I та II з'їздів українського студентства в Німеччині, об'єднаннями українських студентських організацій в Америці та іншими організаціями про надання допомоги українським студентам у Німеччині. 15 серпня 1924 р. – 31 грудня 1924 р. (95 аркушів).

Справа 13. Листування з членами Союзу про підготовку до міжнародної університетської олімпіади в Римі в 1926 р., надсилку звітів про їхню діяльність та з інших питань. 2 січня 1925 р. – 31 січня 1925 р. (48 аркушів).

Справа 14. Листування з вищими навчальними закладами Німеччини про тяжке матеріальне становище українських студентів та списки українських студентів, потребуючих допомоги. Нім. мова. 2 січня 1925 р. – 30 січня 1925 р. (16 аркушів).

Справа 15. Книга вихідних документів Союзу. 15 серпня 1924 р. – 31 січня 1925 р. (14 аркушів).

Справа 16. Книга вхідних документів Союзу. 11 серпня 1924 р. – 19 січня 1925 р. (10 аркушів).

Справа 17. Касова книга Союзу. 27 серпня 1924 р. – 31 січня 1925 р. (7 аркушів).

Справа 18. Кошторис на утримання Союзу на 1924–1925 роки. 30 жовтня 1924 р. (3 аркуші).

Справа 19. Видаткові ордери Союзу. 1924–1925 рр.

Справа 20. Розписки, рахунки та інші грошові документи Союзу. 23 квітня 1924 р. – 30 січня 1925 р. (110 аркушів).

Справа 21. Бюлетені Союзу № 3, 5 за 1930 р. Нім. мова. Жовтень – 23 грудня 1930 р. (16 аркушів).

Справа 22. Бюлетені Союзу № 1–2, 3 за 1931 р. 10 лютого – 19 березня 1931 р. (8 аркушів).

Нижче подано документи з історії створення та діяльності Союзу українських студентських організацій у Німеччині та вільному місті Данциґу у 20-х роках XX ст., зокрема Статут Союзу українських студентських організацій в Німеччині та вільному місті Данциґу, статути окремих товариств – членів Союзу, звіт про діяльність Союзу за 1924 р., звіти окремих товариств та ін. Документи зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління в місті Києві. Тогочасний правопис збережено.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

СТАТУТ ЦЕНТРАЛІ УКРАЇНСЬКИХ СТУДЕНТСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В НІМЕЧЧИНІ

§ I. НАЗВА. Централя Українських Студентських Організацій в Німеччині.

В німецькій мові назва Zentrale Ukrainischer Studenten – Organisationen in Deutschland

§ 2. ОСІДОК. Берлін.

§ 3. МЕТА. Нести всебічну моральну, культурну, станову і матеріяльну допомогу своїм членам.

§ 4. ПРАЦЯ. I. Межи праці – Німеччина та в м. Данціг.

II. Намічену мету осягає Централя тим, що

1. Заступає своїх членів перед владою, в публічнім життю та добродійних студентських і громадських установах.

2. Улаштовує з'їзди, публічні збори, вистави, забави, відчити, анкети та інше.

3. Закладає та підпирає інституції для оборони інтересів своїх членів.

4. Видає періодичні та неперіодичні друки.

5. Набуває майно, організує й веде студентські кооперативи й підприємства.

III. Веде акцію допомоги своїм членам в Німеччині та в м. Данцігу, та управляє фондами, на це призначеними.

IV. 1. Для заступлення інтересів своїх членів перед всіма органами Центрального Союзу Українського Студентства Централя входить дійсним членом в його склад.

2. Централя репрезентує своїх дійсних членів на всіх з'їздах ЦЕСУСа. Делегати на з'їзди ЦЕСУСа обираються з'їздом Централі.

§ 5. МАЙНО. Майно Централі ділиться на

I. Основне, яке складається з 10% прибутків звичайних і надзвичайних.

II. Оборотове, яке складається, 1, з звичайних прибутків а) членських вкладок, у висоті, встановленій З'їздом Централі, б) сталих дарів і субвенцій, 2, з надзвичайних прибутків а) одноразових дарів, б) чистого прибутку від підприємств, забав і відсотків з капіталу.

III. Допомоговий фонд, який складається 1, з дарів і субвенцій, які призначені на допомогову акцію, 2, зі звороту допомог членів, які до сього зобовязалися.

§ 6. ЧЛЕНИ. I. Члени Централі поділяються на

1. Дійсних, якими можуть бути автономні, аполітичні, станові українські студентські організації на терені Німеччини та в м. Данцігу.

2. Вільних, якими можуть бути організації, які з яких будь причин не є затверджені З'їздом.

3. Чинних, яким є кождий член організації, що є дійсним членом Централі.

II. Дійсним членом є організація, яка прийнята Управою і затверджена З'їздом.

III. Організації тратять членство 1, виступленням, 2, виключенням постановою З'їзду а) в випадку недодержання Статуту чи постанов З'їзду, б) в випадку незаплачення внесків до 6 міс.

IV. 1. Дійсні члени мають право: а) висилати делегатів на З'їзд (права активні), б) вносити проекти резолюцій та бажань, в) користати зі всіх добродійств § 3 сього статуту.

2. Вільні члени мають право дорадчого голосу на з'їздах Централі, та користають зі всіх добродійств § 3 сього статуту.

3. Чинні члени мають право а) пасивного вибору, б) перегляду всього діловодства Централі в присутності одного з членів Управи Централі і з доручення своєї організації, в) бути присутнім на всіх явних засіданнях.

V. Дійсні і вільні члени мусять регулярно платити встановлені З'їздом вкладки та виконувати всі постанови З'їзду.

§ 7. ОРГАНИ Централі. Органами Централі є З'їзд, Управа, Ревізійна Комісія, Мировий Суд.

§ 8. З'їзд Централі. I. З'їзд складається з делегатів дійсних членів. Делегатів обирається один на кожних 15 чинних членів на основі рівного, тайного, безпосереднього, загального та пропорційного голосування. Лишки понад 5 чин. членів вибирають також одного представника. Делегат має право з відома своєї організації передати свій мандат иншому, коли сам з важних причин не може особисто. Кождий делегат може мати не більше 4 голосів.

II. З'їзд має приймати справоздання, робити зміни й скорочення статуту, зміцнювати організаційну солідарність та порядок, підготовлювати та відхиляти справи, яких не можуть вирішити інші інституції, та вибирати всі органи Централі.

III. З'їзд є правосильний, коли всі члени дійсні були повідомлені повістками за 15 ден вперед про час і порядок денний, та з'явилося найменше ½ дійсних членів, які заступають найменше ⅔ всіх чинних членів.

IV. I. Всі постанови З'їзду виносяться абсолютною більшістю голосів.

II. Для змін статуту, виборів всіх органів і виключення дійсних членів потрібно більшости ⅔ голосів присутніх делегатів. Вибори органів, прийняття й виключення членів по бажанню хоч одного делегата можуть відбуватися таємним голосуванням.

Увага. Коли при перших виборах не осягнено ⅔ голосів, то відбуваються тіснійші вибори з поміж тих двох кандидатів, що дістали найбільше голосів. При тіснійших виборах рішає для Голови Централі більшість ⅔ голосів присутніх, для решти органів абсолютна більшість.

V. 1. Звичайний З'їзд відбувається 2 рази на рік, з початком кождого семестру і скликається Головою Централі по постанові Управи.

2. Надзвичайний З'їзд скликає: а) Голова, по постанові Управи, б) на бажання ⅓ дійсних членів, які заступають не менше ⅛ всіх чинних членів Централі, протягом місяця після поступлення заяви, в) на жадання Ревізійної Комісії.

§ 9. УПРАВА Централі. В склад Управи входять

1. Голова Централі, який заступає Централю у всіх випадках, провадить засідання Управи, підписує всі документи разом з дотичним референтом у важнійших випадках, має рішаючий голос у всіх референтурах, крім Ревізійної Комісії.

2. Заступник Голови, який збуває з уряду головою економічного відділу, та який заступає Голову а) по його дорученню, б) коли Голова не присутній, в) коли до місяця після виборів Голова не перебере урядування, г) по постанові Ревізійної Комісії, навіть проти волі Голови.

3. Секретар, який провадить діловодство Централі.

4. Двох кандидатів.

§ 10. РЕВІЗІЙНА Комісія. І. В склад Ревізійної комісії входить Голова, два члени і два кандидати.

ІІ. Членом Ревізійної Комісії може бути кожний чинний член Централі.

ІІІ. Ревізійна Комісія обовязана найменше раз на семестр перевести повну ревізію діяльності Централі.

§ 11. МИРОВИЙ Суд. І. Мировий Суд складається з Голови, двох членів і двох кандидатів, крім того, кожда споряча сторона обирає собі по одному заступникові.

ІІ. Членом Мирового Суду може бути кожний чинний член Централі.

ІІІ. Мировий Суд провадиться на основі регуляміну, затвердженого З'їздом.

IV. Мировий Суд полагоджує 1. Спори між Централею і дійсними членами.

2. Спори між дійсними членами.

3. Відклики на рішення Товариських Судів автономних організацій.

§ 12. РЕФЕРЕНДУМ. У випадках потреби, з яких будь надзвичайних причин, зміни Статуту Централі та неможливости скликати З'їзд, чи на випадок жадання ¼ дійсних членів, які заступають не менше $^{1}/_{10}$ всіх чинних членів Централі, Управа Централі піддає дотичні справи під референдум дійсних членів. Референдум мусить відбутися до встановленого Управою часу.

§ 13. КАРИ. І. Кари поділяються на 1. Грошові по постанові З'їзду. 2. Догани по постанові З'їзду чи Мирового З'їзду. 3. Виключення по постанові З'їзду.

ІІ. Управа Централі, згідно рішенню Мирового Суду, накладає кари, які подає на найближчий З'їзд для затвердження.

§ 14. РОЗВ'ЯЗАННЯ Централі. І. Централя може бути розв'язана по постанові З'їзду, чи коли скількість дійсних членів стає менше 3-ох.

ІІ. У випадку розв'язання Централі постановою З'їзду, чи з яких інших чи наукових інституцій.

Печатка: "Централя Українських Студентських Організацій в Німеччині"

ЦДАВО України. – Ф. 4390. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1–2 зв. Машинопис. Оригінал.

№ 2

Статут Української Краєвої Студентської Ради
в Німеччині і Вільному місті Данцігу

П. 1. Назва. Українська Краєва Студентська Рада в Німеччині.

П. 2. Осідок. Берлін.

П. 3. Мета. Нести всебічну моральну, культурну, станову і матеріяльну допомогу своїм членам.

П. 4. Праця. Межі праці – Німеччина, місто Данціг.

І. Намічену мету осягає У.К.С.Р. тим, що

І. 1. Заступає студентство перед владою в публічнім життю та добродійних студентських і громадських установах.

2. Закладає та підпирає інституції для оборони інтересів студентства.

3. Улаштовує з'їзди, вистави, забави, відчити, анкети та ін.

4. Видає періодичні та неперіодичні друки.

5. Набуває майно, організує й веде студентські кооперативи й підприємства.

ІІ. Веде акцію допомоги українському студентству* своїм членам** в Німеччині та управляє фондом на це призначеним.

П. 5. Майно У.К.С.Р. ділиться на:

І. Основне, яке складається з 10% прибутків звичайних і надзвичайних.

ІІ. Оборотове, яке складається

1. З звичайних прибутків а) членських вкладок у висоті встановленій Управою У.К.С.Р., б) сталих дарів і субвенцій.

2. З надзвичайних прибутків а) одноразових дарів, б) чистого прибутку від підприємств, забав та відсотків з капіталу.

ІІІ. Допомоговий фонд, який складається

1. З дарів і субвенцій, які призначені на допомогову акцію.

2. Зі звороту допомог членів, які до цього зобов'язалися.

П. 6. Члени.

І. Члени УКСР поділяються на

1. Дійсних, якими можуть бути автономні, аполітичні, станові українські студентські організації.

2. Чинних, яким є кожний студент, член організації, яка є дійсним членом У.К.С.Р-и.

ІІ. 1. Дійсним членом стає організація, що прийнята Радою і затверджена З'їздом.

2. Незорганізоване студентство може входити в склад У.К.С.Р. як вільні члени***.

ІІІ. Організації тратять членство

1. виступленням

2. виключенням постановою З'їзду:

а) в випадку недодержання статуту чи постанов З'їзду,

б) в випадку незаплачення внесків до 6 місяців.

IV. 1. Дійсні члени мають право:

а) висилати делегатів на З'їзд (право активні)

б) вносити проекти резолюцій та бажань

в) користати зі всіх добродійств П. 3 сього статуту.

2. Чинні члени мають право:

а) пасивного вибору

б) перегляду всього діловодства У.К.С.Р-и в присутності одного з членів Управи У.К.С.Р. із доручення своєї організації

в) бути присутнім на всіх явних засіданнях.

V. Дійсні члени мусять регулярно платити встановлені З'їздом вкладки та виконувати всі постанови З'їзду.

---

* Закреслено.

** Дописано зверху олівцем.

*** Закреслено.

П. 7. Органи У.К.С.Р-и. Органами У.К.С.Р-и є З'їзд, Управа, Ревізійна Комісія, Мировий Суд.

П. 8. З'їзд У.К.С.Р-и.

I. З'їзд складається з делегатів дійсних членів. Делегатів обирається один на кожних 20* 15 чинних членів на основі рівного, тайного, безпосереднього, загального та пропорційного голосування. Лишки понад 5 чинних членів вибирають також одного представника. Делегат має право з відома організації передати свій мандат іншому, коли сам з важних причин не може особисто явитися.

II. З'їзд має приймати справоздання, робити зміни й скорочення статуту, зміцнювати організаційну солідарність та порядок, підготовлювати та відхиляти справи, яких не можуть вирішити інші інституції, та вибирати всі органи У.К.С.Р-и.

III. З'їзд є правосильний, коли всі дійсні члени були повідомлені за 15 днів вперед про час і порядок денний, та з'явилося найменше ½ дійсних членів, які заступають найменше ⅔ всіх чинних членів.

IV. 1. Всі постанови З'їзду виносяться абсолютною більшістю голосів.

2. Для змін статуту, виборів всіх органів і виключення дійсних членів потрібно більшості ⅔ голосів присутніх делегатів.

Увага. Коли при перших виборах не осягнено ⅔ голосів, то відбуваються тісніші вибори з поміж тих двох кандидатів, що дістали найбільше голосів. При тісніших виборах рішає для голови У.К.С.Р-и більшість ⅔ голосів присутніх, для решти органів абсолютна більшість.

V. 1. Звичайний З'їзд відбувається 2 рази на рік з початком кожного семестру і скликується головою У.К.С.Р-и по постанові Управи.

2. Надзвичайний З'їзд скликає

а) Голова по постанові Управи

б) на бажання ⅓ дійсних членів, які заступають не менше ⅛ всіх чинних членів Централі, протягом місяця після поступлення заяви

в) на жадання Ревізійної Комісії.

П. 9. Управа У.К.С.Р-и. I. В склад Управи входять

1. Голова У.К.С.Р-и, який заступає У.К.С.Р-у у всіх випадках, провадить засідання Управи, підписує всі документи, разом з дотичним референтом в важнійших випадках, має рішаючий голос у всіх референтурах та відділах крім Ревізійної Комісії.

2. Заступник Голови, яким буває з Уряду Головою Економічного відділу, який заступає Голову.

а) по його дорученню

б) коли Голова неприсутній

в) коли до місяця після виборів він не перебере урядування

г) по постанові Ревізійної Комісії, навіть проти волі Голови**.

3. Секретар, який проводить діловодство У.К.С.Р-и.

4. Скарбник, що відає грошовими справами.

5. Господарник, що провадить яким відділом чи референтурою***.

6. два кандидати.

II. Кожда організація – дійсний член У.К.С.Р. має право бути заступленою в Управі У.К.С.Р-и.

П. 10. Відношення до ЦЕСУСа.

---

* Закреслено.

** Закреслено.

*** Закреслено.

І. Для заступлення інтересів своїх членів перед всіма органами ЦЕСУСа У.К.С.Р. входить дійсним членом до ЦЕСУСа.

ІІ. У.К.С.Р-а репрезентує своїх дійсних членів на всіх з'їздах ЦЕСУСа. Делегати на З'їзди ЦЕСУСа обираються З'їздом У.К.С.Р-и.

П. 11. Ревізійна Комісія.

І. В склад Ревізійної Комісії входить Голова, два члени, два заступники.

ІІ. Членами Комісії можуть бути і не члени З'їзду У.К.С.Р.

ІІІ. Ревізійна Комісія обов'язана найменше 2 рази на рік перевести повну ревізію діяльності У.К.С.Р-и.

П. 12. Мировий Суд.

І. Мировий Суд складається з Голови, двох членів й двох заступників.

ІІ. Членами Мирового Суду можуть бути і не члени З'їзду У.К.С.Р. Крім того, кожда споряча сторона обирає собі по одному заступникові.

ІІІ. Мировий Суд проводиться на основі регуляміну, затвердженому З'їздом.

IV. Мировий Суд полагоджує

1. Спори між У.К.С.Р. і автономними організаціями.

2. Спори між дійсними членами.

3. Відклики на рішення товариських судів автономних організацій.

П. 13. Референдум.

У випадку потреби з яких будь причин надзвичайних зміни статуту У.К.С.Р. та неможливості скликати З'їзд, чи на випадок жадання ¼ дійсних членів Управа У.К.С.Р-и піддає дотичні справи під референдум дійсних членів. Референдум мусить відбутися до встановленого Управою часу.

П. 14. Кари. Кари поділяються на

1. грошові по постанові З'їзду.

2. догани по постанові З'їзду чи Мирового Суду.

3. виключення з У.К.С.Р-и по постанові З'їзду.

П. 15. Розвязання У.К.С.Р-и

І. У.К.С.Р-а може бути розвязана по постанові З'їзду чи коли скількість дійсних членів стає менше 3-х.

ІІ. У випадку розв'язання У.К.С.Р-и постановою З'їзду, чи інших причин, майно її переходить до однієї з українських наукових чи культурно-просвітніх інституцій.

Статут підписали

Спілка Студентів Українців в Німеччині

Комітет Студентів Українців з Зеленого Клину в Європі

Гурток "Основа" в Берліні

Гурток Агрономів

Підписи (прізвища) голів або представників

Берлін 14.7.24.

ЦДАВО України. – Ф. 4390. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 1–2 зв. Рукопис. Оригінал.

№ 3

Проект статуту
Товариства "Гурток Студентів Українців при Університеті в Берліні"

I.
Назва та ціль товариства.

§ 1. Товариство називається "Гурток Студентів Українців при Університеті в Берліні".

§ 2. Ціль товариства. Улекшувати та поширювати знання членів.

II.
Устрій товариства.

§ 3. Членом ГСУ може бути кожен студент Українець університету в Берліні, принятий членами ГСУ одноголосно.

§ 4. Членом ГСУ перестає бути той 1) допустився вчинку, незгідного з честю студента, 2) не внесе членського внеску за три місяці, 3) заявить, що з ГСУ виступає.

§ 5. Діловодство товариства веде виділ, вибраний із 3 осіб: голови, секретаря та скарбника в одній особі і одного члена виділа. Виділ має право кооптації.

§ 6. Виділ вибірають сходини гуртка.

§ 7. Сходини гуртка скликуються Управою в міру потреби, обов'язково на початку кожного семестра повідомленням кожного члена ГСУ зокрема. Окрім цього, кожен член ГСУ може скликати правосильні сходини гуртка під умовою, що повідомить усіх членів гуртка та назначить сходини на відповідний час.

§ 8. Сходини ГСУ рішають про всі справи і цілу діяльність ГСУ та про її членський склад, вибирають його виділ і інші установи, зміняють його статут та можуть розв'язати гурток при всякій кількості членів найменше трьох. Для правосильности рішень сходин ГСУ, поскільки статут не постановляє інакше, вистарчає звичайна більшість голосів.

§ 9. Для розгляду таких вчинків членів, які можуть підходити під § 4 1) або шкодять інтересам ГСУ, вибірають на випадок потреби товариський суд, складений із трьох одноголосно вибраних членів. Примітка: Інтересовані сторони права голосу при виборі товариського суду не мають.

§ 10. Член ГСУ має право кожночасного вгляду в діловодство ГСУ і діяльність виділу ГСУ, б) присутности на сходинах виділу, в) скликувати сходини ГСУ для розгляду внесень даного члена.

§ 11. Член ГСУ має обов'язок обороняти честь та гідність ГСУ і кожного члена перед напастями посторонніх осіб та організацій. Невиконання цього обов'язку підпадає під § 4 1).

Цей проект статута прийнято ініціативними сходинами ГСУ в складі підписаних членів ініціаторів ГСУ

Берлін дня 17 грудня 1924.

Мих. Мілько
Залужна Анна
Пеленський Зенон
Остап Стасів
Нестор Іванина
Василь Кучабський
Домет Олянчин

ЦДАВО України. – Ф. 4390. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 17. Машинопис.

№ 4

Статут
Товариства Українських Студентів В. Т. Ш. в Данцігу "Чорноморе"
(основане 10. лютого 1924)

Назва і місце осідку.

1. Товариство Українських Студентів Високої Технічної Школи в Данцігу "Чорноморе" – в українськім скороченню: Т[овариство] У[країнських] Т[ехніків] "Чорноморе" в Данцігу – в німецькім скороченню: V.[erbindung] U.[krainischer] St.[udenten] T[echnische] H.[ochschule] D.[anzig] "Tschornomore".

Ціль.

2. а. Готовитись до служіння Українському Народові плеканням душі, честі і тіла.

б. Товариство ставить своєю метою викристалізовання здорової, творчої, національної думки, певних критеріїв національних цінностей і підготовку культурних сил для здійснення ідеї Української Державності.

3. Користуючись своїм перебуванням на німецькій території можливо якнайвсестороннійше обзнакомлюватись з німецькою культурою.

4. Плекання товариського життя і товариського образовання.

5. Безоглядна сатисфакція.

6. Підтримувати діяльно національно-професійний "Союз Українських Студентів «Основа» в Данцігу".

Члени.

7. а. Членом Товариства може бути кождий Українець, студент Високої Технічної Школи Данцігу.

б. Почесним членом Товариства з усіма правами і обов'язками члена являється кождий бувший член не виключений з Товариства. Добровільне виступлення не дає права на почесне членство.

в. Гостем Товариства може бути член іншої студентської корпорації, якого віче одноголосно прийняло як такого. Гість має право носити ленту Товариства.

8. Члена приймається до Товариства через одноголосне кооптування вічем.

9. Членом перестає бути кождий:

а) добровільно, після письменної заяви,

б) виключений (⅓) одною третиною голосів віча.

Збори – віче.

10. Загальні Збори збираються на початку кожного семестру, вибирають Управу і рішають про зміни статуту.

11. Рішення переходять (⅔) двома третинами голосів.

12. Найвисшою владою Товариства є Віче. Рішення його є правосильними, коли були присутніми на вічу (⅔) дві третини голосів. Рішення переходить більшістю голосів – не торкаєсь це устав 7. в., 8. і 9. б.

13. Віче скликується кождого тижня, а в разі потреби і частіше.

Управа.

14. Виконуючим органом Товариства є Управа, вибрана на Загальних Зборах.

15. Управа складається з трьох членів: одного референта внутрішніх справ, одного референта зовнішніх справ і секретаря.

Майно.

16. Майно Товариства складається з добровільних датків членів і прихильників.

Права Товариства.

17. Товариство має свою власну печать.

18. Товариство має право по постанові Віча видавати часопис.

19. Члени як відзнаку Товариства носять краски.

Розв'язання Товариства.

20. Розв'язати Товариство можуть або Загальні Збори, або Товариство перестає існувати тоді, коли число членів стане менше (3) трьох. В тім случаю майно Товариства переходить на власність Т-ва "Союз Українських Студентів «Основа» в Данцігу", а архів Товариства на власність Науковому Товариству ім. Шевченка у Львові.

21. Зміни в Статуті можуть завести Загальні Збори, о чім до /5./ п'ятьох день повідомиться Ректорат Високої Технічної Школи в Данцігу і дасться йому до затвердження.

22. Зміни Статуту стають правосильними по затвердженню Ректоратом.

Данціг – Лянгфур, 12 червня 1924 р.

Кохановський (підпис) Секретар

Печатка: Товариство Українських Студентів Високої Технічної Школи в Данцігу "Чорноморе"

ЦДАВО України. – Ф. 4390. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 20–20 зв. Рукопис. Оригінал.

№ 5

Товариство Студентів Українців при Університеті Альберта в Кенігсберґу, Пр.
Звіт від 15 серпня 1924 р. по сьогоднішній день.

Товариство Студентів Українців при Університеті Альберта в Кенігсберґу числить шість членів, з яких один не повернув з ферій.

Після факультетів члени Товариства розділяються, як слідує:

Медичний факультет …………………………………4

Фільософічний /агрономія/ …………………………...1

Правничий /пол. науки/ ……………………………..……1

Іспитів ще не здавано. В літньому семестрі 1925 ш. р. здає І. Держ. Іспит чотирьох членів Товариства.

Із-за матеріальних причин перервало свої студії двох членів, взявши на літній семестр 1924 р. від Ректорату відпустку.

Культурно національної діяльності, як і діяльності на поле зносин з чужинцями, Товариство за час від 15. серпня с. р. проявило дуже мало, а це із-за відсутності членів. Поодинокі члени Товариства брали однак участь в культурно-освітній праці серед біженців.

Крім зв'язків з поблизькими Укр. Студ. Організаціями стоїть Товариство в тісній співпраці з філією "Схід" Комітету Опіки над біженцями З. У. З. в Кенігсберґу.

Дня 26.Х.1924 р. відбуто Загальні Збори, крім цього, у вище поданому часі відбуто чотири Сходи та кілька засідань Виділу та тихо відсвятковано 6-ту річницю повстання Української державності на Зах. З. України.

Економічні умови життя тут. студентства незавидні. Більшість студентів заробляє на прожиття умовою та фізичною працею, яку незвичайно трудно найти. Із-за

малочисельности нашого Товариства та пануючих тут відносин не можливі є жадні заходи над поліпшенням життєвих умов. Прожиточне мінімум виносить від 70 до 80 нім. марок. Якщо Союзові не вдасться в якнайкоротшому часі роздобути средств і якщо не уділиться допомоги нашому Товариству, то прийдеться майже всім членам покидати студії та шукати праці.

Прибутку з членських вкладок ……………….……………. 6,00 н. м.
З попереднього місяця остало в касі Т-ва …….…………… 8,20 н. м.

Разом 14,20 н. м.

Розходу на поштову оплату ……………………………….….. 4,00 н. м.
Канцелярійні видатки …………………………………......… 2,00 н. м.
Вкладки до С. У. С. О. ……………………………….……... 5,00 н. м.

Разом 11,00 н. м.

Остає в касі Т-ва готівкою ………………………………….. 3,20 н. м.

Движиме майно Т-ва, крім бібліотеки, зложене з печатки й подушки до неї, машинки до зішивання актів, кількох тек і писарських приборів представляє вартість ……………………………………….................……. 7,00 н. м.

Іншого майна Т-во не має.

Бібліотека складається з примірників Студ. Вістника, кількох чисел журналу "Нова Україна" та "Нова Громада". Крім цього, користає Т-во з бібліотеки з вище згаданої філії Комітету.

Кеніґсберґ, дня 28. Падолиста 1924 р.

За Виділ Т-ва:

Печатка: "Товариство Студентів Українців при Університеті Альберта" – "Verein der Ukrainischen Studenten an der Albertus – Universität"

Голова: Писар:
(підпис) (підпис)

ЦДАВО України. – Ф. 4390. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 30. Машинопис. Оригінал.

№ 6

Звіт
Гуртка Студентів-Українців при В. Техн. Школі в Шарльотенбурзі
"Основа", складений дня 8. падолиста 1924 р.

НАЗВА: Гурток Студентів-Українців при В. Техн. Школі в Шарльотенбурзі "Основа".

АДРЕСА: Vereinigung der Ukrainschen Studenten an der Technischen Hochschule zu Charlottenburg. Berlin – Charlottenburg 2. Goethe Straße 67 a*.

СКЛАД ВИДІЛУ: Дмитро Равич – голова, Василь Баляк – містоголова і скарбник, Василь Ісаїв – секретар. Гриць Чужак і Іван Кривенький обрані до Ревізійної Комісії. Д. Равич в половині жовтня виїхав до Ч. С. Р., а його місце заняв В. Баляк.

СКІЛЬКІСТЬ ЧЛЕНІВ виносить 18. З того 9 електр., 3 будівн., 2 хем., 2 корабл., і 2 гірників. Від часу послідного звіту прибув до нашої організації один новий член: Люфт Давид.

* Адресу дописано від руки.

СТУДІЇ ЧЛЕНІВ ОРГАНІЗАЦІЇ нашої поступають з кожним днем в перед, мимо дуже тяжких умовин студіювання. Два члени “Основи” в минулому семестрі склали “Форпріфунг” на школі, а третьому перешкодила недуга. А один студент виїхав в минулому семестрі на довготривалу практику при кораблі. Прочі студенти вчаться пильно, та намагаються використати кожну хвилину для свойого знання. Тільки один студент припинив на цей семестр свої студії з огляду на свій виїзд до Праги, як активний член Управи ЦЕСУСа.

Потреби нашої організації огранічуються до того мінімума, що безумовно потрібно для існування організації, яка, так як і прочі українські організації в Німеччині, в крайно лихому положенню матеріальному. Вона не є в стані навіть оплатити місячно свою домівку, без якої вона не може існувати з цілком простих і зрозумілих причин. Без своєї домівки вже надбана організацією досить численна бібліотека та технічні прибори повернуться в нінащо. А члени “Основи” находяться в дуже хиткому матеріальному положенню, не знаючи, що їм завтра принесе. Тому потреби нашої організації є: матеріальна поміч, як самій організації, так її членам. А щоб успішній ще могла розвиватися наукова праця, наша організація з подякою принииматиме наукові книжки фахового змісту та технічні прибори.

СКІЛЬКІСТЬ ХВОРИХ членів нашої організації звелась тепер до одного. В попередньому семестрі пережив він кілька місяців в санаторії по причині хвороби грудей. Одначе не подужавши, із-за браку грошей на прожиття, виїхав на працю, де і дотепер перебуває. Тяжко хворих в нас немає, зате кожний проводить дуже мізерне життя, не маючи відповідної кількості грошей, Що має дуже від’ємний вплив на здоровля.

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ “Основи” не могла розвинутися із-за браку відповідних чинників матеріальних, без яких ця діяльність не може ніколи прибрати живого характеру.

СУСПІЛЬНО ОСВІТНІЙ рух за те поступив в перед урядженням своїх відчитів, дискусійних сходин, товариських забав тощо.

Між поодинокими членами “Основи” слідно заінтересовання більше фаховоорганізаційними справами, як ідеологічними переконаннями. Партійного руху у нас цілком немає.

БІБЛІОТЕКА наша послідніми часами зросла до великого розміру завдяки збагаченню її Українською Господарською академією в Подєбрадах. Числом книжок наша бібліотека переходить понад 200. Книжки різного змісту та в ріжних мовах написані. Та все таки книжок наукового змісту є найбільше, на що ми кладемо надзвичайно велику вагу. Кромі сього, наша організація може почванитися досить численним придбанням технічного приладдя, яке стає членам нашої організації в великій пригоді.

Зв’язки З ИНШИМИ УКР. ОРГАНІЗАЦІЯМИ: Наша організація жила в досить живих зносинах зі всіма українськими організаціями на терені Німеччини. А дружні відносини, які постійно лучили нашу організацію з Тов. “Основа” в Данцігу, всім відомі. Рівно ж не тратили ми ніколи нагоди, щоб дати доказ прихильних відносин та взаємин майже із всіма українськими організаціями студ. в Ч. С. Р. А через одного члена нашої організації, що виїхав на якийсь час до Америки, ми поінформували тамтейші організації в головних рисах про наш гурток.

СПОРТОВИЙ РУХ був у нас досить добре піднявся на весні, коли то ІМКА випозичила спортові строї та спортове приладдя, а українське студентство в Берліні змоглося на винаймлення площадки. Та тепер цей рух підупав, на жаль, по причині

браку відповідних приборів та площадки для вправ. Під цю пору знаходиться в нашій організації 7 спортовців, які кожного дня готові оживити спортовий рух, наколи знайдуть до цего відповідні прибори та відповідні умови життя. В нас найбільше поширена гра копаного м'яча, ручного м'яча і бігу на віддаль. На цему місці звертаємо увагу, що було б бажаним як найскоріше оживити спорт в Німеччині серед українського студентства.

ЕКОНОМІЧНІ УМОВИ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО СТУДЕНТСТВА: Український студент, щоб жити і рівночасно вчитися, потребує 90 мн. мінімум на прожиття в місяць. Та, на жаль, члени нашої організації ледве чи половиною цеї суми грошей можуть користуватися в місяць /тут абстрагуєшся від оплати на школі/. І тут власне найбільш боляче місце нашого студентства. Студент замість віддатись спокійно науковій праці, він мусить завзято кидатись на право і на ліво, що-б роздобути де-небудь марку на обід чи на вечеру. Для поліпшення умов життя своїх членів організація робила і робить ріжні заходи перед відповідними чинниками, однак, на жаль, з дуже малим успіхом.

ЕКОНОМІЧНИЙ ЗВІТ:
За червень:
Прихід:
Складка на домівку …………….. 16 мн.
Розхід:
Оплата домівки ………………..…. 15 мн.
Канц. Видатки ……………….…. 1 мн.

За липень:
Даток ЦЕСУСа ………….……… 300 кч
Оплата домівки ………………..… 15 мн.

За серпень:
Чл. вкладки ……………….......….. 1 мн.
Оплата домівки ……………..…… 15 мн.
Канц. видатки …………….….….. 3 мн.

За вересень:
Чл. вкладки ………………..….… 1 мн.
Канц. видатки ………………..… 1 мн.

За жовтень:
000000000000000000000000000

За листопад:
Складка на домівку …………….. 10 мн.
Оплата домівки …………………. 10 мн.

Кромі цего наша організація має багацько довгів.

ПРОПАГАНДА ТА ЗНОСИНИ З ЧУЖИНЦЯМИ: Пропаганда та зносини з чужинцями в послідніх часах сходить до долу, бо кожний більше занятий своєю бідою. Одначе помимо цего члени організації особистими зносинами з чужинецькими студентами поширюють ідеологію України серед чужинців при кожній нагоді.

ПОБАЖАННЯ ДО УПРАВИ ЦЕСУСа, чи до діяльності інших організацій – членів ЦЕСУСа: На цему місці ми звернемо увагу Управи ЦЕСУСа на те, що спеціально під цю пору наша організація знаходиться в небувало тяжкому матеріальному положенню. Тому було-б дуже пожадана матеріальна субсидія нашій організації. А дальше ми бажали-б зі згляду на загальну потребу, щоб якнайскоріше були пороблені всі заходи в напрямку піднесення спорту в Німеччині серед українського студентства, бо здорове тіло зможе скорше перебороти напротивний вітер твердого життя та заховати для себе цінні – духовні здобутки.

За голову (підпис)

Секретар (підпис)

Печатка: "Гурток Студентів-Українців при В. Техн. Школі в Шарльотенбурзі".

ЦДАВО України. – Ф. 4390. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 55–57. Машинопис. Оригінал.

№ 7

Т-во Студентів Українців при Університеті Альберта в Кенігсбергу, Пр.
Економічний звіт за час від 15.VIII до 1.XI 1924 р.

Прибутку з членських вкладок ………………..…. 6,00 н. м.
З попереднього місяця остало в касі Т-ва ……..… 8,20 н. м.

Разом 14,20 н. м.

Розходу на поштову оплату ……..……………….. 3,20 н. м.
Канцелярійні видатки ……………….…………… 2,00 н. м

Разом 5,20 н. м.

Остає в касі Т-ва готівкою ……………………… 9,00 н. м.

Бібліотека Т-ва складається з примірників "Студентського Вістника" та кілька малих брошурок політичного змісту.

Движиме майно Т-ва, зложене з печатки й подушки до неї, машинки до зшивання актів, кількох тек, паперу та писарських приборів, представляє вартість 7,00 м. н. Іншого майна Т-во не має.

Загально економічні умови життя нашого студентства незавидні. З тої скупої допомоги від батьків чи рідні, студентство вижити не всилі, так що більша його частина є змушена фізичною працею заробляти на прожиття. До того ще й навіть фізичну роботу трудно найти, завдяки пануючому безробіттю і промисловому застою, бо, як відомо, провінція Пруси є майже на скрізь рільничим краєм.

Випрацюваний Управою Союза кошторис для нашого Т-ва майже задоволить всіх його членів.

Потреби поодиноких членів представлялися би, як слідує:

1. студ. мед. Шустакевич Володимир є зовсім незабезпечений та потребує підмоги на повне удержаннє та шкільну оплату.

Частинно забезпечених є 5 /п'ять/ членів, із того:

2. студ. мед. Менцінський Осип потребує підмоги на шкільну оплату, доплати до мешкання й на одяг.

3. студ. мед. Нимилович Осип на шкільну оплату і харчі /хворий на груди/.

4. студ. хем. Стефанович Лев на шкільну оплату, мешкання й одяг.

5. студ. мед. Шміґельський Степан на шкільну оплату й харчі /хворий на груди/.

6. студ. пол. наук Кульчицький Богдан не повернув ще з ферій, на тому не можемо дати точних відомостей про його потреби. Оскільки знаємо його матеріальне положення, то необхідною є для нього підмога на шкільну оплату та мешкання.

Кенігсберг, дня 2 падолиста 1924 року.

Голова
Осип Менцінський (підпис)

Секретар
Лев Стефанович (підпис)

Печатка: "Товариство Студентів Українців при Університеті Альберта" – "Verein der Ukrainischen Studenten an der Albertus – Universität in Königsberg, Pr."

ЦДАВО України. – Ф. 4390. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 78. Машинопис. Оригінал.

№ 8

Т-во Студентів Українців при Університеті Альберта в Кенігсбергу, Пр.
Загальний звіт за час від 15.VIII до 1.XI 1924 р.

Т-во Студентів Українців при Університеті Альберта в Кенігсбергу числить зараз 6. Членів.

По факультетам розділені вони так:
Медичний факультет …………..……………. 4
Фільсофічний факультет /хемія/ ……………. 1
Правничий факультет /політ. наук/ ………… 1

В час ферій, рахуючи від 15.VIII перебував стало в Кенігсбергу один член /секретар/, двох виїхало домів, з яких один ще не повернув, три прочі були на полевих роботах.

За час від 15.VIII до 1.XI відбуто 3. Засідання Виділу та Загальні Збори.

Загальні Збори відбулися дня 26.X. с. р. при співучасти п'ятьох членів. Порядок Зборів слідуючий:

1. Відчитання протоколу з поперед З. З.
2. Звіт із діяльности
3. Абсолюторія старого Виділу
4. Вибір нового Виділу
5. Ріжне.

До т. 1. Протокол без змін прийнято.

До т. 2. Звіт прийнято без заміток.

До т. 3. Абсолюторію уділено одноголосно.

До т. 4. Виділ остав у давному складі, т. є. головою ст. мед. Менцінський Осип, секретарем ст. хем. Стефанович Лев.

До т. 5. Збори одноголосно затвердили вступлення Т-ва до Союза У. С. О. в Німеччині.

Одноголосно затвердили ухвалу Виділу Т-ва в справі переговорів з польським урядом відносно Укр. Університету, подану до відома Союза У. С. О. в Н. письмом ч. 66 з 21.X. с. р.

Більшостию голосів рішено, щоби всі члени Т-ва запренумерували по одному примірникові "Студентського Вістника".

Ухвалено устроювати по можности в Т-ві й для чужинців відчити на ріжні теми.

Ухвалено проявити якнайширшу діяльність на культурно-національному полі.

Продовжити зносини з чужинцями, передовсім із німецьким студентством.

Ухвалено звернутися до Союза з проханням о допомогу для Т-ва й членів.

На тому Збори закінчено.

Від 15.VIII до 1.XI одержано 25., а полагоджено 20 писем.

На руки Т-ва вплинуло 5. Прохань о прийняття на тут. Університет, з яких 3 передано в Ректорат, одно на бажання петента, а одно із-за спізнення залишено до літнього семестру.

За Виділ Т-ва

Лев Стефанович (підис)

Печатка: "Товариство Студентів Українців при Університеті Альберта" – "Verein der Ukrainischen Studenten an der Albertus – Universität in Königsberg, Pr."

ЦДАВО України. – Ф. 4390. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 79. Машинопис. Оригінал.

№ 9

Комітет Студентів Українців з Зеленого Клину в Європі

Ч. 17/II. Берлін, 4./XI. 24 р.

Загальний звіт.

Комітет має головними завданнями об'єднувати всіх студентів українців з Зеленого Клину, що студіюють за кордоном, та нав'язувати блищі зносини з українською молоддю на Зеленому Клині. В цій цілі увійдемо в зв'язки з українськими організаціями та окремими особами на Зеленому Клині та робляться заходи через Центральний Союз Українського Студентства. Збираються матеріали що до заселення та життя українців на Зеленому Клині. По виготовленню передбачається ці відомости подати до відома ширшого загалу, послуговуючися пресою.

Витратки Комітету – поки що лиш гроши на листування – покриваються членськими вкладками /1 мн. місячно/. Загальний економічний стан членів Комітету значно погіршився у звязку переходом керування Східною Хінською Залізницею в руки большевиків /літо цього року, так що один член Комітету мусив виїхати з Німеччини; два члени потребують підмоги у формі увільнення від шкільних оплат.

За Комітет Михайло Мілько (підпис).

ЦДАВО України. – Ф. 4390. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 72. Машинопис. Оригінал.

№ 10

Т-во Студентів Українців при Університеті Альберта в Кенігсбергу, Пр.

Звіт від дня 29.XI.1924 р. до дня 20.I.1925 р.

"Товариство Студентів Українців при Університеті Альберта в Кенігсбергу, Пр." складається зараз з 7-ми звичайних і одного надзвичайного члена, разом з 8-ми членів.

По факультетам члени Т-ва розділяються слідуюче:

Медичний Факультет	5
Фільософ. Факультет	2
Музична Консерваторія	1

За наведений в горі час, іспитів ще не здавано.

Хворих членів у Т-ві нараховується зараз трьох, а саме: на груди ст. мед. Німилович Осип і ст. мед. Шміґельський Степан, на хронічний ревматизм ст. філ. Березовський Роман.

Крім приватної праці поодиноких членів, Т-во як таке проявило в згаданому часі небагато активности на полі культ. нац., спортовім, суспільно-освітньому та зносин з чужинцями, а саме ізза того, що майже кожний стоїть перед іспитом або заробляє на життя.

Бібліотека Т-ва складається з примірників "Студ. Вістника", кількох чисел журналу "Нова Україна" та "Нова Громада".

Економічні умови життя тут. українського студентства незавидні. Більшість студентів заробляє на прожиття фізичною працею, яку незвичайно трудно найти.

За згаданий час Т-во не одержало жадної допомоги, крім чотирьох кілограмів американського сала від Управи С. У. С. О. в Н., що й розділено поміж членів Т-ва.

Із уважніших подій в Т-ві за останній час слід згадати 3 Засідання Виділу та 2-оє Товариських Сходин, на яких прийнято 3-ьох нових членів. В мешканні одного з членів Виділу Т-ва уладжено Т-вом чайний вечір для представників студентства, заприязнених з нами прибалтійських націй.

Економічний Звіт

Дня 29.XI.1924 р. було в касі Т-ва готівкою …………..……	3,20 м.
Прибутку з членських вкладок ………………………..……...	15,00 м.
Прибутку від Х. У. ………………………………………....	00,20 м.
Разом	18,40 м.
Розходу на поштову оплату ……………………….…………	0,50 м.
Розходу на оплату порта за сало …………………….………	2,00 м.
Розходу на одноразовий податок /Прес. фонд/ ……..……	2,00 м.
Розходу на членські вкладки до С. У. С. О. ………..…….	2,00 м.
Адміністраційні видатки ……………………………….……	4,20 м.
Разом	10,70 м.
Остає в касі готівкою	7,70 м.

Движиме майно Т-ва, крім бібліотеки, складається з печатки та подушки, машинки до зішивання актів, кількох тек, зшитків і писарських приборів та представляє вартість ок. 10 м. н.

Іншого майна Т-во не має.

Кеніґсберґ, дня 23 січня 1925 р.

За Виділ Т-ва

Голова:	Писар:
ст. мед. Менцінський Осип	ст. філ. Стефанович Лев
(підпис)	(підпис)

Печатка: "Товариство Студентів Українців при Університеті Альберта" – "Verein der Ukrainischen Studenten an der Albertus-Universität in Königsberg Pr."

ЦДАВО України. – Ф. 4390. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 6–8. Машинопис. Оригінал.

№ 11

Звіт з діяльності Союзу Українських Студентських Організацій в Німеччині
(складений дня 15 грудня 1924 р.)

1. НАЗВА: Союз Українських Студентських Організацій в Німеччині.

2. АДРЕСА: Берлін – Шарльотенбург 4. Вілянд-штр. 37.

3. СКЛАД ВИДІЛУ: Голова Управи студ. пол. наук Михайло Мілько. Заступник голови та економ. референт студ. агроном Іван Драбатий. Секретар студ. гірн. Мирослав Ісаїв.

4. СКІЛЬКІСТЬ ЧЛЕНІВ: Загальна скількість чинних членів Союзу виносить 197. З того є тільки 159 студентів, які студіюють. Основа в Данцігу числить 78 членів, Спілка в Берліні – 50, Основа в Берліні – 12, Товариство Українських Студентів в Кенігсбергу – 6, Комітет Студентів Українців з Зеленого Клину – 5, Об'єднання Агрономів, Лісовиків та Ветеринарів – 8.

5. СТУДІЇ ЧЛЕНІВ: Скількість студіюючих студентів виносить: техніків – 96, університантів – 35, з того: медиків – 14, фільольогів – 2, математиків – 6, філософів – 5, хеміків – 2, теольогіків – 1, студентів пол. науки – 3, агрономів – 2, студентів торговельної школи – 6, студентів агрономічної школи – 11, графіків – 1, студентів мистецтва – 2, малярів – 1, студентів лісової академії – 3, студентів музичної академії – 2, студентів спортової академії – 1, студентів ветеринарної школи – 1. Разом – 159. Більшість студентів находиться на вищих семестрах.

6. СКІЛЬКІСТЬ ХОРИХ: Певної скількості хорих не можемо подати по причині відсутності точних даних, та все таки можна сказати загально, що багацько студентів хоріє на ревматизм /гостець/, сухоти, а також на нирки, шлункову хворобу та на нерви серця. Це все, на нашу думку, має місце. З огляду на це, що студенти будь-то лихо відживляються, будь-то провадять цілком аномальне життя, не маючи до сього відповідних матеріальних чинників.

7. ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ: Союз не міг розвинути видавничу діяльність із-за нужденного матеріального стану самої організації. Одначе робиться Союзом заходи для видання в найблищому часі Альманаху.

8. СУСПІЛЬНО-ОСВІТНІЙ РУХ: До тепер такий рух появлявся в досить малих розмірах, бо студенти під час великих ферій пороз'їжджались на працю поза Берлін, то зпоза за кордон. Однак від часу ІІ. Звичайного З'їзду СУСО, Управа Союзу старається надати цему рухові більший розмах та має на увазі дроблення ріжнородних викладів на теми фахового та загального характеру. Навіть деякі студенти вже мають готові відповідні виклади та відчити.

9. БІБЛІОТЕКА: Взагалі Союз не має своєї власної книгозбірні, одначе поодинокі організації – члени Союзу мають їх в повному складі. На майбутнє Союз проектує створення одної великої книгозбірні, де б поміщалися книжки виключно наукового та фахового змісту.

10. ЗВ'ЯЗКИ З ІНШИМИ УКРАЇНСЬКИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ провадяться живим темпом. Союз перебуває в сталих та стислих зносинах з українськими організаціями на терені Німеччині та м. Данцігу. Окрім цего, Союз зноситься часто листовно з українськими організаціями в Америці.

11. СПОРТОВИЙ РУХ: Останніми часами зацікавлення українського студентства спортом збільшилося в Німеччині. Навіть в грудні цего року закладається спортовий клюб. Футбол та легка атлетика це найбільш поширений рід спорту.

12. ЕКОНОМІЧНІ УМОВИ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО СТУДЕНТСТВА: Студентство в Німеччині знаходиться в надзвичай поганих економічних умовах життя. Прожиток в місяць виносить мінімум 80 м. н. Союзом робиться заходи в напрямі поліпшення невідрадного положення студентства. Робиться заходи о поменшення /звільнення/ оплат на школі. Одночасно крайнє незаможним студентам дається допомоги в формі дарових обідів.

13. ГЛ. ДОДАТОК.

14. ПРОПАГАНДА ТА ЗНОСИНИ З ЧУЖИНЦЯМИ: В сьому напрямку Союз поробив тривкі зв'язки з німецьким студентством та студентством народів Сходу Європи. В найближчому часі проектується улаштувати спільні сходини-вечірки в цілі спільного порозуміння.

15. ПОБАЖАННЯ ДО ДІЯЛЬНОСТІ УПРАВИ ЦЕСУС-а: Уділення головної уваги стислим потребам українського студентства.

Берлін, дня 15. грудня 1924.

ЦДАВО України. – Ф. 4390. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 5–6. Машинопис. Оригінал.

Дмитро Бурім (Київ). **Інтеграційні процеси в українському студентському русі на теренах міжвоєнної Німеччини: До історії створення та діяльності Союзу українських студентських організацій у Німеччині та Вільному місті Данциґу у 20-х роках XX століття.**

У публікації розглянуто історію створення та діяльності Союзу українських студентських організацій у Німеччині та вільному місті Данциґу у 20-х роках XX ст. У додатках опубліковано статути і звіти до історії Союзу.

Ключові слова: Українська еміграція в Німеччині, українські студентські об'єднання, Союз українських студентських організацій в Німеччині та вільному місті Данциґу.

Дмитрий Бурим (Киев). **Интеграционные процессы в украинском студенческом движении на территории межвоенной Германии: К истории создания и деятельности Союза украинских студенческих организаций в Германии и Вольном городе Данциге в 20-х годах XX века.**

В публикации рассматривается история создания и деятельности Союза украинских студенческих организаций в Германии и вольном городе Данциге в 20-х годах XX в. В приложении опубликованы уставы и отчеты к истории Союза.

Ключевые слова: Украинская эмиграция в Германии, украинские студенческие объединения, Союз украинских студенческих организаций в Германии и вольном городе Данциге.

Dmytro Burim (Kyiv). **Processes of Integration in the Ukrainian Student Movement in Germany during the Time between the Wars: On the History and Activities of the Union of the Ukrainian Student Organizations in Germany and the Free City of Danzig in 1920s.**

The history and activities of the Union of the Ukrainian student organizations in Germany and the Free City of Danzig in 1920s are analyzed in the article. The author publishes statutes and reports of the students' organizations.

Key words: Ukrainian émigrés in Germany, Ukrainian student associations, Ukrainian Union of student organizations in Germany and the Free City of Danzig.

Ігор ГИРИЧ, Валентин КАВУННИК (*Київ*)

"ОПОРТУНІЗМ" ЧИ "СОЦІАЛІЗМ": ДО ПРОБЛЕМИ ПРО ВНУТРІШНЬОПАРТІЙНУ ДИСКУСІЮ В УСДРП 1909–1912 РОКІВ. ЛИСТИ В. САДОВСЬКОГО ДО А. ЖУКА[1]

Листи В. Садовського зберігаються в Національному архіві Канади в Оттаві в архіві Андрія Жука (NAC. – Andrii Zhuk Collection (MG30 C167). – Vol. 4. – F. 8). Листів А. Жука до В. Садовського не виявлено. У цій публікації ми друкуємо повний корпус 57 листів В. Садовського до А. Жука, що зберігається в оттавському архіві.

Листування між В. Садовським та А. Жуком за збереженими листами тривало від 1908 до 1913 р. Проте переважна більшість листів була написана в 1909–1911 рр. і торкається справи внутрішньопартійної дискусії в УСДРП стосовно пріоритетів діяльності партії: ортодоксальної класовості, соціального аспекту діяльності або надкласовості і наголосу на національній проблемі – тобто державотворчих пріоритетів у партійній роботі. До цієї теми ми вже зверталися в 15-му випуску археографічного щорічника, де обговорювалися різні угруповання серед українських соціалістів, їхнє ставлення до проблеми "класового" і "національного". Там же друкувалися листи з цього питання до А. Жука від В. Винниченка, М. Залізняка, В. Степанківського, Л. Юркевича, які також зберігаються в його канадському архіві[2]. Щоправда ці документи стосувалися вже поконфліктної ситуації, коли А. Жук опинився поза ЦК партії, але не полишав надії переконати своїх опонентів у необхідності національного теоретичного перегрупування УСДРП. Про інших учасників полеміки ми також писали на сторінках альманаху "Молода нація". Там друкувалися уривки з листів М. Порша і Д. Донцова, обговорювалася спроба А. Жука утворити надпартійну групу "Вільна Україна", залучивши до неї В. Липинського[3].

Ініціатором започаткування внутрішньопартійної дискусії на тему пріоритетів національного чи класового в 1909 р. був так само А. Жук. Він шукав

[1] І. Гиричеві належить передмова і підготовка текстів листів, В. Кавунникові – укладання коментарів.

[2] *Гирич І.* Українські есдеки: між національним і класовим вибором (Листи В. Винниченка, М. Залізняка, В. Степанківського, Л. Юркевича до А. Жука (вересень – жовтень 1912 р.)) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2010. – Вип. 15. – С. 522.

[3] *Його ж.* У тіні В. Липинського (А. Жук як політичний мислитель й дослідник історії визвольного руху) // Молода нація. – 2002. – № 3 (24). – С. 10; *його ж.* Андрій Жук: один із перших самостійників // Історія в школах України. –2004. – № 3. – С. 51–53; *його ж.* Українська політична думка початку ХХ ст. і Андрій Жук – політик, мислитель, кооператор, науковець (До 130-річчя з дня народження) // Вісник НТШ. – 2010. – Ч. 44, осінь–зима. – С. 14–18.

симпатиків своєї ідеї творення есдеками надпартійного утворення для вирішення одночасно національно-державних і соціальних завдань. Навколо “Праці” об’єналися передусім В. Дорошенко, Д. Донцов, В. Садовський, В. Степанківський. Саме вони з А. Жуком утворили головну публіцистичну силу органу. В. Дорошенко зазначив себе в “Праці” лише публікацією статті з Холмського питання[4], яке не мало соціал-демократичної проблематики, і написана вона була в річищі відомих статей М. Грушевського про проблеми російщення і польщення цієї української території. Певну підтримку “Праці” на перших порах надавав В. Винниченко, надрукувавши листа про враження від “Робітника” та “Праці”. В ньому він хвалив “Працю” й критикував офіціозний “Робітник”. У цей період у В. Винниченка загострилися стосунки з М. Поршем, і, не розбираючись в ідеологічних нюансах, він спочатку підтримував “Працю” за її активізм і прагнення пожвавити соціал-демократичну роботу.

Проте всі ці співробітники, окрім В. Дорошенка, виявилися нетривалими союзниками А. Жука. Його ідеологічна обробка мізків усіх активних дописувачів “Праці” була незабаром нейтралізована активною й бурхливою реакцією та особистими контактами Левка Юркевича. Один за одним усі співробітники “Праці” визнали поволі правоту Левка Осиповича. Провину в загибелі “Праці” покладав на Левка Юркевича й сам В. Садовський (лист від 18 квітня 1911 р.) І вже на 2-му–3-му числі “Праця” припинила своє існування. Спробуємо почергово розглянути і проаналізувати позиції кожного активного учасника внутрішньопартійної дискусії.

Позиція В. Садовського і А. Жука: український соціал-демократичний меншовизм супроти націонал-державного прагматизму

Листи Валентина Садовського стосуються початку внутрішньопартійної дискусії в УСДРП, яка розпочалася із заснуванням Закордонною групою УСДРП та В. Садовським друкованого органу “Праця”, два номери якого вийшло у 1909–1910 рр. (другий був спарений – № 2–3).

У поглядах на фундаментальні засади політики українських есдеків позиції А. Жука і В. Садовського були достатньо близькими. А. Жук: 1) однозначно відкидав ортодоксальну класовість і був за тісну співпрацю з українськими “буржуазними” партіями, за пріоритет національної інтелігенції над робітництвом у визвольному русі, протиставляючи себе імперськи налаштованим російським та польським соціалістам і їхній буржуазії, яка в національному питанні змикалася з соціалістами своєї національності; 2) виступав за об’єднання всіх соціалістичних партій в одну для збільшення політичного впливу соціалістичної ідеї; 3) виступав передусім за легальні – економічні методи боротьби за права робітників і в цьому питанні був за В. Леніним “ліквідатором”, бо вважав, що через економічну емансипацію селянства і робітництва від капіталу і землевласників можна передусім побороти відсталість і злидні; 4) вважав національну-державну проблематику для України важливішою, пріоритетнішою за соціальну. Натомість В. Садовський у цих питаннях виявився “м’якшим” ревізіоністом. Валентин Васильович, будучи

[4] *Немирич В. [Дорошенко В.]* Холмська справа на сторінках польської соціалістичної преси // Праця. – Львів, 1909. – Ч. 1. – Падолист–грудень. – 10 падолиста нового стилю. – С. 20–23.

меншовиком за поглядами і не терплячи ортодоксії більшовиків та керівництва УСДРП – Л. Юркевича й М. Порша, визнавав все ж: 1) пріоритет класового над національним та керівництво пролетаріату у визвольному соціальному й національному русі; 2) необхідність бути для УСДРП виразницею інтересів лише, або головним чином, пролетаріату; 3) будучи так само прихильником легалізму, він все ж віддавав пальму першості праці серед робітників; 4) соціальний аспект діяльності партії для нього був важливішим за національний.

Теоретичні проблеми партії В. Садовський почав обговорювати з А. Жуком у травні 1909 р. Він писав Андрієві Іллевичу: "Між моїм і Вашим поглядом на сю справу (про єдину робітничу партію. – *І. Г.*) є… прінціпіяльна ріжниця. Ви… обстоюєте об'єднання усіх *соціалістичних* (конкретно с.-д і с.-р.) елєментів зараз для утворення робітничої партії… Ми зрікаємось деяких найбільш гострих занадто ортодоксальних пунктів свойого програму, с.-р. також відкидають дещо з свойого багажу, і в результаті цієї штучної операції має повстати єдина робітнича партія… До всього цього я приєднатъся не можу… Єдина партія може утворитись тільки в процесі *масового* робітничого руху… В даний момент це тільки гарна мрія. Ми переживаємо час пасивности мас… Наше завдання підготовлювать елементи для будучої робітничої партії… Ми повинні одмежовувать від української буржуазної демократії ті елєменти, які б могли піти за нами… Я згоден з Вами – що переоцінка всіх цінностей, форм роботи, її завдань нам дуже потрібна. Але… і в результаті цієї переоцінки ми все таки будемо робить во ім'я с.-д. партії". (Лист від 9.V.1909 р.; № 9).

Орган Л. Юркевича і В. Левінського "Робітник", що постав як альтернатива "Праці", В. Садовському не сподобався своїм ортодоксальним духом і демагогічністю. "Трохи демагогії, – писав він А. Жукові, – трохи перекручуванне, багато повторення задів російських большевиків – ось весь його зміст. Не думаю, щоб з такою публикою могла бути спільна робота". (Лист від 5.II.1910; № 32).

Але все ж принципових ідеологічних розбіжностей між В. Садовським і Л. Юркевичем не існувало. Так, Валентин Васильович терпиміше дивився на інтелігенцію і вище цінував її значення в робітничому русі, навіть до буржуазії його ставлення було більш толерантним. Та все ж соціал-демократи не повинні очолювати національний рух, вважав він, його мають і далі представляти передусім націонал-демократи і радикал-демократи, тобто "буржуазні" сили. Стан, коли інтереси есдеків і "буржуазних" елементів збігаються – це тимчасовий стан, викликаний занепадом революційного руху. Він писав А. Жукові: "Мусимо визнавать себе самими законними *спадкоємцями і РУП* і УСД першого періоду… Міні *мало переконуюче* те, що я мовляв укр[аїнський] с.-д., а ти укр[аїнський] буржуа; отже ми мусимо творити дві ор[ганіза]ції. Ті дві о[рганіза]ції будуть істнувати в дійсности, а не на папері – тільки тоді, коли ми будемо домагатись ріжного. (Після репресій і занепаду. – *І. Г.*) ми – ті окремі люди, які визнають марксистську ідеологію – опинились в *межах укр[аїнського] громадянства*… Поки що нам лишається підготовча робота, яку дає теперішнє українське життя культурно-просвітнє, економічне… Силою річей, спеціяльних національних завдань у нас тепер *нема*. [Якщо] певні впливові групи укр[аїнського] громадянства зречуться *всієї*

повноти національних домагannів… *тоді оборона повного національного завдання стане нашим спеціальним завданням*”. (Лист від 18.IV.1911; № 50).

Як бачимо, В. Садовський погоджувався з тезою А. Жука, що УСДРП має продовжувати надкласові традиції РУП і повернутися до практики РУП до 1905 р. – часу, коли переміг класовий підхід під впливом Л. Юркевича і М. Порша. Про це В. Садовський писав у статті програмного спрямування “Сучасне партійне становище і вихід з нього”: “Ми маємо право до висновку, що признання с.-д. програми РУП явилося не в результаті нормальної еволюції партії, а наслідком «захоплення влади» енергічнійшою с.-д. групою в той час, коли в партії було багато не с.-д. елементів… Видання партії мали тільки абстрактний марксівський характер, не пристосовуючи марксівських тез до української дійсності”[5]. У цій цитаті відчувається незадоволення лідерами ЦК УСДРП Поршем і Юркевичем, а також невиправданим ортодоксальним соціал-демократичним курсом, який вони запропонували в УСДРП.

Зовсім інакше на ці проблеми дивився А. Жук. На його погляд, між есдеками і націонал-демократами немає принципових відмінностей у ставленні до соціальних завдань. І ті й інші зацікавлені в економічному зміцненні селянства й робітництва. Малочисельні соціал-демократи не могли опанувати ситуацію в Україні, коли робітництво було під впливом російських есдеків, а село – українських та російських есерів. Ситуацію могла змінити лише згуртована з усіх прихильників національно-державного здвигу велика соціалістична партія з різних ідейних напрямів[6]. Вона повинна діяти в напрямі мобілізації широкого загалу на ідею здобуття незалежності, яка має принести й економічне поліпшення життя. В українському протодержавному будівництві так само зацікавлені були обидві сили. Причому значення так званої “буржуазії” в цьому питанні було значнішим і в інтелектуальному, і в матеріальному сенсі за есдеків. Тому й виглядають слушними і логічними спроби

[5] *Козленко В. [Садовський В.]* Сучасне партійне становище і вихід з нього (Реферат, читаний на нараді УСДРП) // Праця. – Львів, 1909. – Ч. 1. – С. 15.

[6] Думки А. Жука на липневій нараді УСДРП 1909 р. таким чином були зреферовані в “Праці”: “Справу об’єднання з укр. Соціалістичними партіями на Україні реферував тов. Андрієнко. Зміст його реферата був більше-менше такий: Російська соц.-демократія, а за нею і українська розвивалися в недобрих умовах. Російська соц.-дем. інтелігенція сліпо брала все з Заходу, тимчасом коли умови російського життя не завше надавалися до приложення у себе дома… Звідси і та непристосованість, та ідейна та організаційна розтіч, яка існує серед соціалістів в Росії. Українці ж брали готові шаблони у росіян. Тимчасом розбиття соціалістичних сил … дуже шкодить класовим інтересам робітничої маси. А раз так, то треба сьому запобігти, треба щоб у нас на Україні не було окремих політичних соціалістичних партій. Треба, щоб всі відтінки і напрямки соціалізму містилися в одній політичній організації працюючих, як класи. Так напр. у нас на Україні намічається течія соц.-революційна. Соц.-революціонери вважаються в Европі партією соціалістичною, допущені на міжнародні соціалістичні конгреси, в котрих бере участь міжнародня соц. демократія, отже нема рації і нам не визнавати їх соціалістами та одмежовуватись від них муром. В Німеччині, Франції, Італії в соц. партіях існують ріжні течії. За сим прикладом слід би піти і нам. Для сього треба нам порушувати в своїй літературній діяльності питання про шкідливість розбиття соціалістичних сил на окремі партії. Треба голосити ідею одності робітничого руху. Треба, не залишаючи критики соціал-революційної ідеології, працювати в тім напрямку, щоб, коли на Україні наступлять часи широкого робітничого руху, повстала у нас єдина робітнича партія, щоб увесь робітничий рух – в політичних і економічних організаціях – був однолитий”. (*Б-ко.* Нарада членів УСДРП // Праця. – Львів, 1909. – Ч. 1. – С. 12–13). Цікаво, що і В. Садовський, і Д. Донцов опонували цій пропозиції, пропонували зняти її з порядку денного.

А. Жука вести широку залучальну роботу зі згуртування таких сил. Він веде перемовини з есерами М. Залізняком, кооператором В. Доманицьким, одним з керівників УРДП С. Єфремовим, з галицькими соціалістами В. Темницьким, націонал-демократом В. Кушніром, консерваторами С. Томашівським, В. Липинським, лідерами українського руху М. Грушевським і митрополитом Андреєм Шептицьким та ін. про можливість утворення такої надкласової сили. Але останні не мали активних і рухливих рядових членів, на які були багаті есдеки. А. Жук бачив у соціалістах локомотив у боротьбі за окремішність, ту силу, еквівалентом якої в польському соціальному і національно-державному русі була Польська соціалістична партія. Але В. Садовський не вбачав першочергової необхідності вирішення національних питань.

Початок молодукраїнської акції В. Степанківського, яка була ініційована його статтею в газеті "Вперед" влітку 1912 р., налякав В. Садовського. Хоч останнього В. Степанківський у листі до А. Жука передчасно кваліфікував як симпатика молодоукраїнства. Валентин Васильович писав А. Жукові: "Володя, закликаючі зірвать з с[оціал]- д[емократією] і взагалі з робітничим рухом, не подає натомість докладнійшої програми, заміняючи її фразами про те, що молодоукраїнство мусить стояти в опозиції до старих. В усьому цьому не було тих конкретних цілів, на яких можно було б збудувать конкретну акцію. Що до мене, то я, ставлячись негативно до марксістської ортодоксії з її сектярством, не маючи нічого проти висунення на відповідне місце моменту національного, разом з тим не вважаю за можливе зірвать цілком з роллю, яку ми мали – роллю виразників робітничого соціалістичного руху". (Лист від 23.VIII.1912; № 54). У наступному листі він остаточно відмовляється брати участь в молодоукраїнському проекті: "Я думаю, що для мене в справі тих пропозицій, які Ви робите, найбільш буде відповідна позіция нейтральна. Та ідеологія, яка для мене є найближчою, є … ідеологія робітничого соціялізму, хоч не в російсько-ортодоксальній формі. Ваша група має буть групкою, що ставить своїм завданням об'єднати демократичні елементи укр[аїнського] громадянства, відмежувавши їх від ліберальних. Ця справа є корисна і потрібна, але вона не є моя". (Лист від 24.X.1912; № 55).

В. Садовський був прихильником не жорсткої партійної субординації, а дискусійної фракційності. Його головним аргументом необхідності заснування "Праці" була потреба активізації партійних низів у роботі в партійних осередках. Ця активність сильно підупала, а керівники партії М. Порш і Л. Юркевич фактично зайняли сектантську позицію, всю працю перевівши на нелегальні рейки. В. Садовський як член ЦК перебував у м'якій опозиції як до М. Порша, так і до Л. Юркевича і, можливо, сподівався за рахунок співпраці у "Праці" зайняти більш авторитетне становище в партійній верхівці.

Основною темою у його публікаціях був організаційний аспект, демонстрація підтримки його дій в середовищі петербурзької та київської організацій УСДРП та Організаційного комітету УСДРП вищих шкіл Росії, де В. Садовський мав вплив. Статті у "Праці" носять сухий і формалістичний характер, не вирізняються публіцистичним блиском, характерним для писань Д. Донцова (Закопанця, Чорного) і Л. Юркевича (Рибалки). В. Садовський був практично співредактором А. Жука у "Праці". Це співредакторство було оформлене спільною статтею "Соціалістичні організації на Україні". В першому числі про УСДРП цікавий історично-теоретичний матеріал написав

А. Жук[7], а в другому-третьому номері продовження про Українську "Спілку" РСДРП подав В. Садовський[8]. У першій частині спільної статті А. Жук підкреслив головну мету створення УСДРП – боротьбу за "національну окремішність українського народу і революційність методів боротьби за здобуття своєму народові умов самостійного існування"[9]. У другій В. Садовський критикував діяльність "Спілки", підкреслював повне заникання в її діяльності на тодішньому етапі національного стрижня. Оцінював її як провідника російського соціалістичного впливу в середовищі українського робітництва. Вважав, що "Спілка" фактично продовжувала справу русифікації пролетаріату, та ще за допомогою нібито "української" поступової сили. Отже, виходило назовні, що в магістральних пунктах ставлення до політики тогочасної соціал-демократії переконання В. Садовського і А. Жука збігалися, що, як ми бачимо з листів, було не зовсім так.

Д. Донцов і А. Жук: національна класовість супроти національної надкласовості

В обох числах "Праці" функцію передових статей виконували публікації Дмитра Донцова. Цікаво, що й у "Праці", і в "Нашому голосі" Л. Юркевича Д. Донцов виступав як класовий соціаліст. Пріоритетне значення в нього мала все ж національна, а не соціальна проблема, але вирішував її він через класові підходи, протиставляючи за рецептом Л. Юркевича – М. Порша українську буржуазію українському пролетаріатові.

А. Жук намагався переконати Д. Донцова в необхідності надкласового бачення національної проблеми, але в 1909–1910 рр. Дмитро Іванович був запеклим противником "вростання буржуазії" в соціалізм і рішуче критикував за це А. Жука. І самостійницькі гасла він тоді не висував, залишаючись класичним автономістом, навіть у 1912 р. Хоч радше цей автономізм був тактичним, а не стратегічним. Але серед молодоукраїнців М. Залізняка і В. Степанківського він не рахувався. Д. Донцов зробив свій рішучий вибір на користь націоналізму (на противагу соціал-демократизму, лише 1913 р., коли Дмитро Іванович виявився більшим націоналістом за А. Жука. Проте таким націоналістом він став значно пізніше за А. Жука і В. Липинського, які самостійниками стали: перший ще в часах навчання в гімназії, на початку 1900-х рр., а другий – після переїзду до Львова, у 1907–1908 рр.

З Донцовим А. Жуку було важко співпрацювати. Про його тертя з Дмитром Івановичем дізнаємося із листів В. Садовського. Останній пише, що А. Жук намагався обмежити його спілкування з Д. Донцовим, не передавав листів. Пізніше, у 1920-ті, у дуже неприхильному дусі до Д. Донцова А. Жук писав у листах до В. Липинського.

У статті "На черзі" у "Праці" Д. Донцов однією з ключових проблем моменту вважав спробу соціал-демократів перехопити ініціативу у вирішенні національного питання в українських "буржуазних партій". "Розуміється, аби там, де є пара Грушевських, побачити «дужу українську буржуазію»,

[7] *А-ко А.* Соціалістичні організації на Україні. 1) Українська соціал-демократична робітнича партія // Праця. – Львів, 1909. – Ч. 1. – С. 23–34.

[8] *Козленко В. [Садовський В.]* Соціалістичні організації на Україні. 2) Українська Спілка Російської соціал-демократичної робітничої партії // Праця. – Львів, 1910. – Ч. 2–3. – С. 8–15.

[9] *А-ко А.* Соціалістичні організації на Україні. – С. 24.

треба мати буйну політичну уяву, – писав Д. Донцов,– та проте ми не можемо легковажити того «хожденія в народ», на яке пустився тепер всеукраїнський Мальбрук”[10]. На теоретичному фронті соціал-демократам, на думку Д. Донцова, треба було воювати із “всеукраїнством” “буржуазних” партій. (“Чи буде згуртоване наше робітництво в міжнаціональну класову партію Росії, чи в міжкласову національну?”)[11]. Власне, цей пасаж свідчив, що Д. Донцов різко не сприймав надкласової позиції А. Жука.

Донцов закликає вести ідейну боротьбу із “всеукраїнством” української інтелігенції. І як зразок останнього наводить уривки зі статей з 7-го–8-го номера “Української хати” за 1909 р., де ця ідея була висловлена таким чином: “Національна ідея по своїй суті повинна стояти понад всякими класами, гуртами, товариствами тощо і єднати сі класи та верстви суспільства, до яких би економічних чи інших категорій вони не належали. … Рахуючися з народженням буржуазії в недалекій будучині серед українського народу, ми повинні не загострювати класового антагонізму, а навпаки, усіма засобами сприяти тому, щоб сі протилежні економічно класи наближалися один до одного”[12]. Напевно думок Д. Донцова А. Жук не поділяв або поділяв тоді лише частково. Але доводилося миритися в межах одного друкованого органу й шукати ідейних компромісів. Що й робив А. Жук.

Д. Донцов таврував “огидні” прикмети “всеукраїнства” – шовінізм, теорію “здорового національного егоїзму” і брак послідовного демократизму – якраз все те, що з часом здав в архів засновник інтегрального націоналізму. “Всеукраїнство” вже апріорі, на його думку, мусить бути ворожим соціал-демократії[13].

Д. Донцов визначав такі відтінки “всеукраїнства”: 1) дрібнобуржуазне помірковане поступовство “Ради”, 2) революційно-демократичний есерів, 3) праві зі “Світової Зірниці”, 4) відверті шовіністи “Рідного краю”, 5) клерикали. Соціал-демократи, на його думку, мають звільнитися від впливу всеукраїнської ідеології з прихильним до есдеків селянством[14].

Історичну місію соціал-демократів Д. Донцов змальовував в характерному для себе епатажному дусі – “«внести роздор в рідну хату», а ся ідейна диференціація викличе і прискорить той момент, коли зуміємо врізатися в «дружний всеукраїнський концерт» з своїм власним пролетарським барабаном”. Напевно і цей заклик до “роздування мирового пожару в крові” був не до душі А. Жукові.

Ближчою йому була інша теза Д. Донцова про необхідність йти у “Просвіту” і завойовувати в ній свій вплив[15].

Позицію провідного публіциста Д. Донцов зберіг і в “Нашому голосі” Левка Юркевича. Напевно, останній оцінив по заслугах тодішній класовий імператив Дмитра Івановича. В цьому головному органі української соціал-демократії Д. Донцов спеціалізувався на боротьбі з російськими соціал-демо-

[10] *Чорний Д. [Донцов Д.]* На черзі (До питання про нашу національну політику) // Праця. – Львів, 1910.– Ч. 2–3. – С. 2.

[11] Там само. – С. 3.

[12] Цитується за “Працею”. Там само. – С. 4.

[13] Там само. – С. 5.

[14] Там само. – С. 6.

[15] Там само. – С. 7.

кратами у справі визнання УСДРП виразницею класових інтересів українського робітництва і продовжував ідейну боротьбу з українськими правими партіями.

Д. Донцов апелював до політичних кроків в українській справі, які мають прийти на місце віджилому культурництву. Політичні постулати мають запанувати у “Просвітах”, школі, органах публічної влади. “Поки українство, – писав Д. Донцов, – не виходить поза межі думки і почуття – доти української нації не буде. Зробить її нацією модерною лише масовий чин, рух ширших верств за здійснення національних вимог, котрий несе з собою революція… Та ж сама революція... на Україні і перетворить «малоросів» в модерну націю, з її поділом на класи створить со ipso і умови для нормальної класової боротьби українського пролетаріату”[16]. Про необхідність заміни політичним українством українця культурницького складу писав Д. Донцов і в статті “Національні гермафродити”[17].

Цікаво, що такий хід думок Д. Донцова дещо нагадує логіку розумувань А. Жука в часи керування СВУ в часи Першої світової, коли він писав у “Віснику СВУ”, що для того аби стати нацією, треба виголосити перед усім світовим співтовариством своє бажання бути присутнім в оркестрі світових народів. Лише той стане нацією і державою, хто про таке своє бажання сповістить світовій спільноті в часах війни і буде боротися за перемогу цієї ідеї.

У статті “Українське питання і російська соціал-демократія” Д. Донцов логічно проводив думку, що РСДРП тому не хоче визнавати прав УСДРП на класове представництво українського пролетаріату, бо не визнає самого існування української нації. Якщо добитися від росіян такого визнання, тоді відпадуть й інші пов’язані із цим питанням проблеми[18].

У 1911 р. Д. Донцов простежує спільні риси між правим російськомовним малоросійським “Киевом” та українським “Рідним краєм”. Етнографічний націоналізм “Киева”, який ставить своїм завданням об’єднати місцеве населення з росіянами і воює з політичним українством, на думку Дмитра Івановича, мало відрізняється від політичного правого українства “Рідного краю”, бо обидва воюють з “жидами”, але не сварять російський капітал[19]. Отже, і в цій статті простежується класова оцінка національної проблеми.

Л. Юркевич і А. Жук: ортодоксальний марксизм проти національно-соціального реформізму

Левко Юркевич був основним критиком ідейних “збочень” Андрія Жука. Він послідовно викривав його “опортунізм” і “ревізіонізм”, класову невитриманість і “буржуазне капітулянтство”. Цікаво, що в “Праці” до відвертого обміну думок з приводу теоретичних проблем національного соціал-демократичного руху так і не дійшло. Мова йшла лише про “Працю” як дискусійну трибуну, про обмін різними поглядами на робітничий рух, про дозволеність фракційного теоретизування. Відвертий обмін думками відбувався не на сторінках офіційної преси УСДРП, а головним чином при

[16] *Закопанець Д. [Донцов Д.]* Російська революція і український національний проблєм // Наш голос. – Львів, 1910. – Ч. 2. – Грудень. – С. 83.

[17] *Д. Дм. [Донцов Д.]* Національні гермафродити // Там само. – Львів, 1911. – Ч. 9–10. – Липень-серпень. – С. 417–426.

[18] *Закопанець Д. [Донцов Д.]* Українське питання і російська соціал-демократія // Там само. – Львів, 1911. – Ч. 4. – Лютий. – С. 169.

[19] *Його ж.* Праве українство // Там само. – Львів, 1911. – Ч. 3. – Січень. – С. 135.

особистих зустрічах та у приватних листах. А. Жук не хотів "виносити сміття з хати" і розпочинати публічної дискусії на сторінках видань.

У полеміці переміг Л. Юркевич. Він був догматичний. Він керувався буквою партійних приписів, а не реаліями життя. В його руках перебувала партійна каса, від нього у фінансовій залежності перебувала низка членів ЦК УСДРП – зокрема В. Винниченко і В. Степанківський. Він мав харизму, був добрим полемістом і впертим бійцем за класову правоту своєї позиції. І хоч спочатку перевага ніби була на стороні Закордонної групи УСДРП та А. Жука, останній зрештою програв. Програла і справа можливого іншого розвитку подій у лівому партійному національному житті.

У своїх споминах "Останні роки" в "Нашому голосі" Л. Юркевич описав основні перипетії цієї ідейної боротьби з А. Жуком. Нараду УСДРП у Львові 1909 р. він сприйняв як "викінчений вислів опортуністичної течії в партії". А до опортунізму він ставився вороже через його "соціалістичну гомеопатичність". Він відразу ініціював зустріч шести членів ЦК, на якій були, крім нього, М. Порш (М. Чацький), Д. Піщанський (Ціхоцький), М. Троцький і Баландін (Бойко). Було проведено нараду членів ЦК з представниками редакції "Праці". На Великдень 1910 р. було вирішено ліквідувати одночасно "Робітник" і "Працю", створити новий орган "Наш голос", що видавався на гроші Л. Юркевича. До редакції нового часопису було покликано двох членів редакції "Робітника" і "Праці", додано одного нейтрального члена[20]. Судячи з усього, з позицією Л. Юркевича згодилися В. Садовський і Д. Донцов. Перший писав у "Наш голос" не багато, другий був, як і в "Праці", одним з найактивніших публіцистів.

Л. Юркевич обрав для себе роль українського Леніна, будучи до кінця відданим ідеї орієнтації на ціннісні орієнтири РСДРП(б) більш ніж на досвід соціалістичних партій Європи, якому чужий був дух сектантства, тоталітаризму і єдино правильної ідейної виключності. Національну проблему він віддав на відкуп примату класовості. А в умовах слабкості українського суспільства в економічній і політичній царині це був наперед закладений програш визвольних змагань у революції, що насувалася. "Соціал-демократія має дбати, аби ціль і тактика пролетарського національного руху диктувалися добре зрозумілими його класовими інтересами… В сучасних умовах – се значить визволяти маси українські від впливу національної ідеології буржуазних груп, з їх теорією «надкласовості» української «національної ідеї». Треба також… аби національний момент не абсорбував цілої революційної енергії пролетаріату, треба стерегтися гіпертрофії національно-політичної активності", – писав Юркевич, маючи на оці за найяскравіший приклад А. Жука[21]. Юркевич рішуче відкидав союзницькі стосунки з інтелігенцією як буржуазним елементом. Село теж для нього було переважно ворожим, бо, як і Ленін, Левко Осипович вважав своїм союзником лише збіднілé селянство, хіба в трохи ширшому засязі, бо українці були переважно селянською

[20] *Рибалка Л. [Юркевич Л.]* Останні роки // Там само. – Львів, 1910. – Ч. 1. – Падолист. – С. 7–11. З невеликими змінами цей варіант статті був передрукований і в ювілейному числі журналу, присвяченому десятиріччю постання української соціал-демократії, в зв'язку із заснуванням РУП (Там само. – 1911. – Ч. 6–8. – Цвітень–май–червень. – С. 391–394).

[21] *Його ж.* Нарада Центрального Комітету УСДРП (Росії) з участю представників від організацій // Там само. – Львів, 1910/1911. – Річник 1. – Ч. 1. – С. 15.

нацією. Він писав: “Соціал-демократія в своїй національній акції… числить лише на… демократичні елементи селянства, особливо на їх ліве крило; щодо нашої «поступово-демократичної» інтелігенції, то так само… лише широкий революційний рух мас того селянства… здолає пхнути її на революційний шлях. Сі широкі маси селянства і являються, передусім, нашим можливим союзником в національній революції”[22].

Євросоціалізм був чужий для Л. Юркевича. Хоч він і шанував К. Каутського, О. Бауера та Г. Плеханова, проте ближчими були російські більшовицькі теоретики, і, схоже, передусім останніх Л. Юркевич вважав справжніми соціалістами. Адже німецька і чеська соціал-демократії не відкидали приватної власності, велику увагу приділяли культурно-національному розвиткові, не відкидаючи національного питання, на відміну від російських ортодоксальних марксистів на цей період часу. Від того європейські соціалісти не стали меншими соціалістами, а можливо, навіть були й ближчими до істинного соціалізму “з людським обличчям”.

Проте національне питання все ж було небайдужим Юркевичу, хоч він і залишався заручником класових догм. Він висував цікаву теорію про негативний державний націоналізм імперських або “історичних” націй і позитивний національний патріотизм. Другий перебуває в антагонізмі з першим. Перший визискує малі націоналізми, діє асимілююче, другий, навпаки, поступовий – має головну мету у визволенні свого народу[23]. Своїм настроєм і спрямуванням ця стаття Л. Юркевича дуже нагадує відому публікацію В. Леніна “Про національну гордість великоросів”. Але, на відміну від “вождя світового пролетаріату”, Л. Юркевич був упевнений, що нації в майбутньому не відімруть, як держава. “Сучасні нації, – писав він, – будуть формою і соціалістичного громадянства, котре знищить теперішню національну ворожнечу”[24].

Якщо А. Жук спадщиною РУП вважав її надкласову позицію, то Л. Юркевич, навпаки, відтіняв в УСДРП те, що, на відміну від РУП, соціал-демократи, мовляв, не віддали на відкуп буржуазній інтелігенції справу національного визволення[25].

І все ж для Л. Юркевича національне і соціалістичне часто сприймалося взаємовиключно. Пріоритет національного над соціалістичним ним оцінювався як націоналізм. Від соціалізму можна перейти до національної проблеми і вирішувати її, навпаки – ніколи. Згадуючи сентенцію “обласника” Д. Антоновича про “неіснуюче” національне питання, вже тепер не називаючи його, завдяки А. Жукові, “неіснуючим”, Левко Осипович стверджував, що, на його гадку, основним стало питання соціалістичне[26]. “Одним ходить про оборону соціалістичності нашого сучасного руху, а другим – про надання йому національного демократично-культурницького характеру… Колишня одверта соціалістичність боролась проти націоналізму, а теперішній

[22] Там само. – С. 17.

[23] *Рибалка Л. [Юркевич Л.]* Про патріотизм // Наш голос. – Львів, 1910. – Ч. 2. – Грудень. – С. 110–119.

[24] Там само. – С. 117.

[25] Там само. – С. 111.

[26] *Рибалка Л. [Юркевич Л.]* Що робити? // Наш голос. – Львів, 1911. – Ч. 3. – Січень. – С. 129.

націоналізм затушовує нашу попередню соціалістичність. Соціалізм і націоналізм – то давні запеклі вороги, і, як би добре не погоджували ми їх в теорії, а на практиці виходить інше, і вони намагаються один одного зігнати зі світу”[27].

Л. Юркевич закидав А. Жукові непрощенний гріх – співпрацю в буржуазних друкованих органах. Соціал-демократ не має права друкуватися під незнаними псевдонімами в буржуазній пресі і виправдовуватися ширенням соціал-демократичного впливу на цю пресу. Соціал-демократи “по самісеньки вуха залазять в «непартійне болото» української преси. Треба не працювати в легальній сфері, а закликати до страйків”[28].

На перший погляд, згідно з більшовицькою догмою закид Л. Юркевича А. Жуку виглядає слушним. Але насправді – це радше зачіпка. Бо в буржуазній пресі друкувалися усі соціал-демократи. Але це не стало причиною їх виключення з керівництва або з партії. С. Петлюра практично стовідсотково, окрім “Слова”, друкувався в “буржуазній” пресі. Навіть був секретарем редакції “Ради”, а від 1910 р. ще й головним редактором більш ніж “буржуазної” і “болотно надкласової” “Украинской жизни”. В останній друкувався і Д. Донцов. У ЛНВ М. Грушевського публікувалися М. Порш і В. Садовський. І це не стало спеціальною причиною партійних репресій супроти них. Натомість А. Жукові Л. Юркевич пригадав редагування “Економіста” і “Самопомочі”, які можна цілком вважати і соціалістичними виданнями в європейському розумінні соціалізму, а також публікування в “Ділі” й “Раді”.

Просто А. Жук відкрито виступив проти Л. Юркевича як керівника партії, відкрито вступив у дискусію, теоретично хотів підважити авторитет Л. Рибалки. Схоже, саме цього не міг пробачити Л. Юркевич. Коли в липні 1910 р. вийшла друком брошура “Доклад УСДРП Росії Міжнародному конгресові в Копенгагені”, А. Жук пише до “Нашого голосу” відкритого листа з незгодою кваліфікування і паплюження ревізіоністичної течії, яку він очолював. А. Жук писав, що не бачить нічого поганого у співробітництві в буржуазних органах. Навіть більше, сумував з приводу того, що таких співробітництв ще й замало. Не погоджувався з присудом Л. Юркевича, що нинішній момент характеризується націоналістичністю. Він стверджував, що за його погляди була більшість партії. Помилковим і небезпечним, на думку А. Жука, було вести боротьбу всередині партії з іншими українськими течіями в суспільній думці. У співпраці інтелігенції і пролетаріату він бачив лише позитивний момент. ЦК веде боротьбу з більшістю партії і членів ЦК. Причому ті люди ЦК, які виступають від його імені, фактично не були обрані на ІІІ з’їзді УСДРП. Тобто фактично ЦК не репрезентувало більшості партійної маси, а отже, не правомочне виносити такі рішення[29].

Відповідь Л. Юркевича від імені ЦК УСДРП була короткою, але рішучою і жорсткою. А. Жука не підтримує його Закордонна група УСДРП, не схвалює його співпраці з “Економістом”, “Самопоміччю” й “Ділом” як несоціалістичними органами. Київська організація партії не підтримала нараду у Львові,

[27] Там само. – С. 130.

[28] Там само. – С. 131.

[29] *Андрієнко А.* З приводу Доклада ЦК УСДРП Міжнародному соціалістичному конгресові (Письмо в редакцію “Нашого голосу”) // Наш голос. – Львів, 1910. – Ч. 1. – Падолист. – С. 48–51.

петербурзька (В. Садовський) зайняла зрештою компромісну позицію. Чотири члени ЦК було обрано ІІІ-м з'їздом, лише один кооптований. А отже, інформація А. Жука завідомо неправильна. Позаяк А. Жук не визнає легітимності ЦК, той категорично відмовляє А. Жукові у праві виконувати функції члена ЦК, хоч він і був обраний на цю посаду останнім партійним з'їздом[30].

Молодоукраїнські думки продовжували висловлювати деякі представники течії, що уособлював А. Жук. Так, Володимир Степанківський надрукував у "Нашому голосі" статтю про робітничий рух в Англії. У ній стверджував, що цей рух зовсім не має класового характеру, але, попри це, робітництво англійське добилося куди більше прав і свобод у капіталістів порівняно з українським робітництвом[31]. Аналогічний матеріал В. Степанківський надрукував і в газеті "Рада". І хоч редакція не солідаризувалася зі Степанківським, проте його думки були озвучені на сторінках партійної преси.

В середині 1911 р. в "Нашому голосі", як відповідь на вищезгадану статтю А. Жука в "Праці", було надруковано редакційну статтю "Короткий нарис партійної історії"[32].

Шляхи Юркевича і Жука не розійшлися остаточно. А. Жук запросив Рибалку (Юркевича) до участі в нараді у справі заснування групи "Вільна Україна" на чолі з ідеологом В. Липинським. І Л. Юркевич прибув на березневе засідання у Львів. Навіть спочатку позитивно дивився на цей захід, але згодом все ж відійшов, як заручник класового принципу.

У часи Першої світової Л. Юркевич і А. Жук вели знову непримиренну полеміку з приводу шляхів досягнення української незалежності. Л. Юркевич орієнтувався на Росію і Антанту і критикував представників СВУ за їхню пронімецьку позицію.

Замість висновків. Внесок А. Жука в теоретичну національно-державну думку

Підсумовуючи всі ключові міркування А. Жука щодо українського партійного й національно-державного будівництва, виокремимо головніші моменти теоретичного внеску А. Жука в національну суспільно-політичну думку.

1. Одним з перших він висловив думку про всеохопне значення надкласової теорії – співпраці робітництва з інтелігенцією. Класовий мир він поставив вище класової руїни і розбрату, що несе ортодоксальна марксистська доктрина.

2. Економічний добробут досягається через конструктивну працю в кооперації, а не через нелегальні страйкові методи боротьби.

3. Еволюційний шлях розвитку він ставив вище за революційний.

4. Національний аспект розвитку для слабко розвинутих економічно й політично народів він вважав пріоритетнішим за соціальний.

5. А. Жук був фактично ідейним натхненником творення українського лейборизму на широкій соціальній основі.

---

[30] Центральний Комітет. Відповідаємо на головніше в сьому "письмі" // Там само. – Львів, 1910. – Ч. 1. – С. 51–53.

[31] *Коваль В. [Степанківський В.]* Національні питання та робітництво в Англії // Там само. – Львів, 1911. – Ч. 4. – Лютий. – С. 198–207.

[32] *Б. а.* Короткий нарис партійної історії // Там само. – Львів, 1911. – Ч. 6–8. – Цвітень–май–червень.

6. Він не протиставляв селянство пролетаріату, як це робила російська ортодоксальна соціалістична думка, а в українських умовах віддавав першість саме селянству, бачачи в ньому сільськогосподарського робітника.

7. На дрібнобуржуазній основі А. Жук намагався витворити середній клас як виразника національно-державних прагнень усього українського народу.

8. Фактично А. Жук був предтечею центристської Народної партії з її ставкою на середнього товаровиробника.

9. Ратував за соборницьку співдіяльність наддніпрянських і галицьких політиків – творення єдиного національного блоку партій.

* * *

Тексти листів подаються майже без змін, збережено у більшості всі лексичні форми мови поч. ХХ ст. Знак питання, якщо не зазначено, що він авторський, – упорядницький і він означає, що правильність прочитаного слова викликає сумнів. У квадратних дужках проставлено ймовірно прочитані імена, прізвища й псевдоніми. Збережено підкреслення автора у текстах листів. У заголовках текстів листів курсивом виділені дати і місця написання, які були встановлені публікатором. Дати листів подаються за старим стилем.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

15 березня 1908(09?)[*]*. Київ – Львів*

Зважаючи на те, що нас, мене і Берка виставлено з Громади, а також на те, що має бути війна з Сербією, ми рішили скликати партійне зібрання, яке і відбулось в Grand-Café дня 14 марта в 12 годині ночи. Між иньшими важними справами, які обмірковувались тут в присутности всіх товаришів, а також і пива рішено привітати Вас і кампанію і пропонувати Вам скликати в літі на зібрання

Валентин Миля

……[**]

(Академ. дім, Супінського 9, для Андрюші Ільченко)

№ 2

12 грудня 1908 р.[***]*. Київ – Львів*

до редакції "Економіста" для Андрія Ільченко

(пл. Ринок 10, кв. 11)

Посилаю Вам, Андрію, те, що Ви прохали. Адреса Сімона [Петлюри]: Васильевскій остров, Малый проспект 93 кв. 8.

Про Вашу статтю ще з М. не балакав, його тепер дякуючи його іспитам приходиться дуже рідко бачити, але можу Вам майже напевне сказати, що з висилкою можете почекати: грошей на друк цілком нема.

Чому не присилаєте статів?

Вітайте товаришів. Всього кращого

Ваш В[алентин] С[адовський]

[*] Датовано за штемпелем.

[**] Не прочитано кілька слів дописки в кінці листівки.

[***] Датовано за штемпелем.

№ 3

16 грудня 1908 р. Київ – Львів
на Супінського, 17. А. Ільченко

16.XII

Ваш лист, Андрію, одержаний. З приводу його завтра, післязавтра висилаємо і ширшого листа. Адресою надалі можете користуватись тею самою.

Стискаю Вашу руку.

Ваш В[алентин] С[адовський]

№ 4

24 січня 1909 р. Київ – Львів
на ул. Супінського, 17, Академічний дім.

24.I.1909

Андрію, будь ласка вишліть всі статті про економічно-просвітній з’їзд[1], які характеризують становище до нього с[оціал]-д[емократів]. Коли їх не було, поінформуйте нас про відношення їхнє більш докладно. Ви згадували про бойкотіську позіцію. Яка аргументація їхня? Вишліть скорійше.

Ваш В[алентин] С[адовський]

№ 5

2 лютого 1909 р. Київ – Львів
“Слово”. Б[ольшая] Владим[ирская], 76

Шановний товаришу!

В зв’язку з тим новим характером, який прийняло “Слово” цей рік, редакція вважає необхідним намітити ряд питаннів, обговорення яких бажано було б в газеті[2]. В цій своїй постанові редакція виходила з слідуючих мотивів: обставини нашого національного життя, а разом й з тим й загально-російського за останній час значно змінилися і висунули цілий ряд нових справ, які зостаються для нашого напрямку нерозв’язаними; отже необхідно вияснити ці питання і розв’язати їх шляхом спільного обговорювання. Редакція вважає, що найкраще намітити цей план спільними силами, й звертається до Вас з проханням подати Ваші думки в сій справі.

Редакція.

2.II.1909

P. S. Те, що Ви прохаєте, Андрію, власне учебник бухгалтерії вишлю за кілька днів. Витаю.

В[алентин] С[адовський]

№ 6

Лютий – березень 1909 р. Київ – Львів
Шановний товаришу!

В зв’язку з львівським з’їздом академичної молоді[3] у нас склався с[оціал]-д[емократичний] організаційний комітет вищих шкіл[4]. Завдання його – організувати участь с[оціал]-д[емократів] у цьому з’їзді і постаратись використувати її в інтересах партії. О[рганізаційний] К[омітет] гадає, що для цього було б дуже важно паралєльно з з’їздом скликати особливу нараду с[оціал]-д[емократів], закликавши на неї як делєгатів с[оціал]-д[емократів], так і окремих наших товаришів. Така нарада, не

маючи характеру якої небудь правомочної партійної конференції або з'їзду – скликання якої при наших теперішніх обставинах являється неможливим – все таки, на думку О[рганізаційного] К[омітету], мала дуже важне значіння. Вона б хоч почасти могла допомогти нам вийти з того стану ідейного і організаційного бездоріжжя, в якому ми перебуваємо зараз. Маючи це на увазі, О[рганізаційний] К[омітет] зноситься з усіма тими групами, з якими є зв'язки. До Вас ми звертаємось з проханням вияснити відношення до цієї справи закордонної публики взагалі, а львівської зокрема. Це Вам лехко зробити, дякуючи тому, що відомости про цю справу, які збірає Сергієнко, у Вас, мабуть, є. Прохаємо також зв'язати нас з ним.

Далі. О[рганізаційний] К[омітет] думає, що самим головним питанням, на якому прийдеться спинитись нашій нараді, буде питання про нелєгальний орган[5]. О[рганізаційний] К[омітет] має на увазі представить по цій справі доклад, в якому б було, між иньшим розроблено це питання також і з боку його практичного здійснення. Збіраючи відомости про те, чого можна сподіватись від публики по окремих місцях, прохаємо Вас подати відомости про це од Вашої публики. Як ставляться львівські товариші до цієї справи, чим би вони могли допомогти органу?

Адреса та, яка була дана в попередньому листові.

Витаємо усіх товаришів.

Про одержання листу сповістіть карткою.

№ 7

28 березня 1909 р. Київ – Львів

28.III.1909

Любий Андрію,

це вже кілька часу я збіраюсь писати до Вас і побалакати з Вами про наші справи, та все якось не рішаюсь. Ми за останніх півтора, два роки одійшли далеко один од другого і кожен з нас для другого уявляє в ідейному змислі terra incognita. Отож не знаю, як Ви поставитесь до того, що пишу далі. Через те я досі і не зважувався писать. Річ он у чім.

Після різдва серед остатків нашої публики почався рух. Постепенно почали приходить до того виводу, що нам вже слід починать щось робить – робить нелєгально. Стали балакать за нелєгальний орган. Публика, що заворушилась, рішила в надійних цілях використати львівський студентський з'їзд і паралельно з ним скликати щось в роді конференції своєї публики[6]. Реальні наслідки цього руху такі: В Київі згуртована стара публика в університеті (8 осіб (?)) і на курсах (1 ос[оба] (?)); виділений Орг[анізаційний] Ком[ітет] вис[оких] шкіл для об'єднання і організації участи с[оціал]-д[емократів] в Львівському з'їзді. М[икола] був в сій справі в Петербурзі і Москві; в Петербурзі для організації д. виборів организувалось с[оціал]-д[емократичне] ц[ентральне] б[юро]; ожила трохи група; в Москві наслідки кращі; п. група істнувала там і ранійщ, після од'їзду М[иколи] робота йде там доволі жваво. Заїздив М[икола] і у Харків, але там зараз нема абсолютно нічого.

Рух цей, як бачите, охоплює одну інтелігенцію; роб[очих] орг[анізацій], якщо такі ще заховались, він не торкнувся. Треба сказати до речі, що про стан їх і про істнування нічого не відомо. Чули ми тільки, що в Полтаві від у[країнських] с[оціал]-д[емократів] остались одні приємні згадки, про що р[осійські] с[оціал]-д[емократи] предупредітельно вже оповістили в "Гол[осі] Пр[олетаріату]" Кажуть є ор[ганізація] в Золотоноші. Звісток про її стан абсолютно ніяких. В Київі є група робітників

чоловік в 15. З ними про цю справу балакали, стріли вони заходи про початок нелєг[альної] роботи прихильно, має бути зібрання. Передавши голі данні, спиняюся тепер трохи більш докладно; в Київі стара публика дивиться на справу так: Прокіп [Понятенко] і Максим [Гехтер] од с[оціал]-д[емократів] постепенно одходять все більш і більш; обидва пристроїлись у “Р[аду]”; в партійному змислі безнадьожні. Іван (з Поділля), коли до нього робітники звернулись з проектом скликать кон[ференцію], відповів, що ніякого Ц[ентрального] К[омітету] не істнує (коли пригадуєте він був обраний у Ц[ентральний] К[омітет]) і коли хотять, хай скликають самі, багато працює в “Просвіті”, що сказать про Миколу, не знаю; з початку поставився до цього всього дуже активно, як бачите, їздив, тепер балакає про лєгальний науковий збірник; розмовляючи з Хвед[ором] сказав, що більш нелєгально робити не буде. Я думаю, що в усьому цьому грають роль не стільки прінціпіальні погляди, як чисто особисті моменти. Цілком поділяємо думки про необхідність відродити п[артію] ми троє – я, Берко, Хведір. Шлях до цього в даний момент – організація груп допомоги нелєгальному органу і заснування такого органу; коли наладиться орган, роспочинать роботу. Щодо тіпу органу, то найбільш відповідним здається орган тіпу “Гол[осу] Прол[етаріату].” а не “Правда”, не агітаційний і популярний, а такий, який би виясняв насамперед нашій публиці наші позиції і завдання в теперішній час. Иньша публика, що входить в групи, партійна, але така, що практично ранійш робила мало. Старої, робившої публики тепер не знайдеш. Усе десь позникало, розвіялось.

От так стоять наші справи. Та може що вийти при тих данних, що є, скоро що небудь позітивне, я казать не беруся. Для мене ясно одно: коли ми не хочемо зникнути на довший час цілком і оддати наші маси р[осійським] с[оціал]-д[емократам], нам вже слід готуватись до роботи. Ясно також, що партію ми утворимо не науковими збірниками, а роботою. Коло збірника не з’єднаєш усієї публики, і ставить його, як основу діяльности, не можна. Звичайно, я не буду відкидати певної користи такого збірника, але насамперед чи не утопія все? Скільки ми років збирались його видавати і що з того виходило? А зробити це тепер при загальній роз’єднаности і ренегатстві ще важче. Для нас треба поставити орган, організувавши попереду його росповсюдження.

Для мене зостається неясним питання про те, як скласти ред[акцію] органу. Я не думаю, що її можна буде одібрати нормальним шляхом. Аджеж ясно, що правомочний з’їзд чи конференція тепер не можливі.

Напишіть, Андрію, що Ви думаєте про всі справи. Напишіть також, як ставиться до такого рода проектів наша закордонна публика. У Вас недавно був Сергій (?), з ним перебалакать нікому з нас не вдалось. Хоч він у купі з иньшим перед виїздом і улаштував велике піянство, але Микола, який був там, про ці справи не балакав цілком. Нас же там не було.

Далі, сповістіть, скільки б могло коштувати видання місячника і двотижневика розміру “Соціаль-демократа” на такому ж папері; скільки також коштувала б доставка до кордону. Адресу, на яку міні маєте відповідать, надсилаю разом з цим.

Всього кращого Ваш В[алентин]

P. S. Лист цей я посилаю за згодою і відомом Хведора і Берка; але майте також на увазі, що читать його вони не читали, так що місцями він може носить трохи суб’єктивний характер.

№ 8

Початок травня 1909 р.[*] *Київ – Львів*

Шановний товаришу

Листа Вашого од 1/V одержали; зараз звертаємось до Вас з таким проханням. Будь ласка, перебалакайте з Олексою і попрохайте його ось про що:

1) хай він надсилає нам докладні інформації про з'їзд[7], сповіщає, які реферати поступили з Р[осійської] України і од кого, які заходи робляться з приводу з'їзду радікал[ами] то що;

2) хай він подбає про те, щоб провести постанову про організацію конференції громад перед з'їздом. Звертаємось ми з цими проханнями до Олекси через те, що по нашим відомостям всі увиходять в Центральне Бюро по організації з'їзду. Коли наші відомости мильні, то прохаємо Вас зробити в сій справі все, що Ви зможете.

Щиро витаємо Вас. Адреса та сама.

P. S. Дуже хочеться мені написати Вам, Андрію, з приводу тих думок, що висловлюєте, але зараз не маю вільного часу. Мені дуже жаль, що ми розійдемось з Вами. В справі про єдину робітничу партію, я стою приблизно на точці погляду Дор[ошенка].

Витаю Вас. В[алентин]

№ 9

9 травня 1909 р. Київ – Львів

9.V.1909

Відповідаю, Андрію, на Вашого вчорашнього листа. З початку, звичайно, про єдину робітничу партію. Між моїм і Вашим поглядом на сю справу є, на мою думку, прінціпіяльна ріжниця. Ви, оскільки я уявляю собі Ваші погляди, обстоюєте об'єднання усіх соціалістичних (конкретно с[оціал]-д[емократи] і с[оціал]-р[еволюціонери]) елементів зараз для утворення робітничої партії, для підготовки її складових елементів. Ми зрікаємось деяких найбільш гострих занадто ортодоксальних пунктів свойого програму, с[оціал]-р[еволюціонери] також відкидають дещо з свойого багажу, і в результаті цієї штучної операції має повстати єдина робітнича партія. Її підготовка в даний момент з спільним орґаном зводиться власне до затирання найбільш яскравих пунктів нашої програми.

Може, формулюючи справу так, я занадто вульгарізую Ваші думки, але по суті, я думаю, передаю їх вірно. До всього цього я приєднаться не можу. Мені також, як і Вам, дорога ідея єдиної робітничої партії, ідея об'єднання робітничого руху. Але я знаю, що єдина партія може утворитись тільки в процесі масового робітничого руху, підчас побільшеної активности пролєтарських мас. Тому, наприклад, я уважаю, що плани Ларіна (?)[**],коли б вони не були зняті під час упадку революційної хвилі, являлись би вірними. Виходячи з цього я не можу виставлять, як лозунг, зразу "єдину робітничу партію". В даний момент це тільки гарна мрія. Ми переживаємо час пасивности мас, занепаду їх руху, а вони – ці маси, і їх інтереси в утворенні єд[иної] партії. Ми знаємо, що під час руху, в часи інтензивної класової боротьби, маси і без паперових програм підуть за нашими гаслами. А де ті гарантії тепер, коли об'єднувать Ви будете купки інтелігентів. Чи не зійде при затиранні програмних суперечок Ваша партія на пси (?).

[*] Датування І. Тимошенко (Садовської).

[**] Слово правлене.

Беріть справу ширше. Чи взагалі у нас існував коли масовий рух українського пролєтаріату, чи він виступав коли, як клас. Його рух, його свідомість тепер лише складається. А при таких обставинах говорить про єдину робітничу партію дуже рано.

Наше завдання підготовлювать елєменти для будучої робітничої партії. Виступаючи скрізь, як окрема група, ми повинні одмежовувать від української буржуазної демократії ті елєменти, які б могли піти за нами, повинні вести самостійну пропагандистську і агітаційну роботу, використовуючи як найширше лєгальні можливости. Роблячи все це, не треба забувати, що ми підготовляємо тільки те, що буде – підготовляємо партію, а не робимо в організованій партії. І для цієї всеї роботи величезне значення буде мати нелєгальний орґан, на підставі якого у нас буде змога відмежовуватись орґанізаційно. (Групи допомоги орґану на місцях – допомоги і ідейної і технічної – на мою думку, повинні стати тим, з чого колись виникнуть п[артій]ні ор[ганіза]ції).

Та я зачепив питання, яке розвинуть і вияснить займе багато місця. Додам тільки. Я згоден з Вами – що переоцінка всіх цінностей, форм роботи, її завдань нам дуже потрібна. Але я думаю, що і в результаті цієї переоцінки ми все таки будемо робить во імя с[оціал]-д[емократичної] партії.

Питаєте, Андрію, як ставляться до Ваших проектів. Прихильників Вашої ідеї мені стрічать не доводилось. Не думаю, що Ви їх могли багато стрінуть де-небудь серед публики, що бачать во-всію (?) тих с[оціал]-р[еволюціонерів], з якими Ви хочете об’єднувать; – а ці с[оціал]-р[еволюціонери] публика дуже націоналістична, яка завжде виступає проти с[оціал]-д[емократів] спільно з усіма иньшими.

Тепер про справи. Напишіть зараз же, чи обов’язково прислати зарані иньші доклади. Про число наших людей маємо такі данні: з Київа їде 3 (2 од громади 1 од с[оціал]-д[емократичної]), з Москви – 1, з Ярославля – 1, буде представник од орґану од Полтави, здається, з Пітера. Данні не нові, бо зараз нових відомостей ще не одержано.

Подяка од О[рганізаційного] К[омітету] беріть, але вишліть нам його тезизи.

Відповідь на статтю М[иколи] присилайте. Я балакав про це з Хв[едором]; він, як і я, стоїть за уміщення; М[икола] про Вашу картку не зна – він на дачі і в городі буває рідко.

Про Сімона можу розсказати власне мало. Його переписка з нами майже увірвалась після тих історій, що вийшли у нього в Пітері. Писати про них, як-що Ви про це нічого не знаєте, дуже довго – почуєте на з’їзді. Скажу тільки, що дієві особи в плутанині, яка там сталась, це – він, Сіромаха і К. Не – я. Сімон зразу має доволі гарну посаду бухгалтера[8], чимало заробляє з літературної праці. М[ен]і (?) казав, що почне писать історію української літератури в трьох томах. Пішли, як бачите, наші в гору.

Ну, лист й так затягнувся. Стискаю Вашу руку. Всього кращого.

Ваш В[алентин] С[адовський]

№ 10

2 червня 1909 р. Київ – Львів

2.VI.1909

Разом з цим посилаю заказа у бандероль з статтею. Передайте її, будь ласка, Алеші, щоб він її пристроїв. Про одержання повідоміть на адресу газети. На ту

адресу, яку я Вам дав ранійш, не пишіть. Ваш лист одержаний. Сими днями приїхав був з Полтави Берко, але, приїхавши, зараз же заслаб; що і як, ще не определилось. Всього кращого, стискаю Вашу руку

В[алентин] Садовський]

№ 11

Не пізніше 22 серпня 1909 р. [*] *Київ – Львів*

Дорогий Андрію, можу Вас сповістить про приємну річ. Гроші, про які я казав, будуть у нас напевне і ми їх вишлемо в перших числах сент[ября]; окрім нашої сотні крб. я вишлю ще 25–30 крб. з Прилук. Отже видання можна буде роспочать; тепер необхідно підготовитись до нього. Не знаю, чи давно в Австрії тягнеться справа з дозволом; постарайтесь знайти редактора і здобути дозвіл[9]. Далі треба намітить зміст першого числа і підготовить статті. Виясніть погляди товаришів на все це, підготовте статті і сповістіть про все це нас до початку сентебря; тоді всі наші будуть у зборі і ми вишлемо також негайно наші проекти в сій справі. Зараз про всіх сказати нічого не можу; прохаємо тільки залишить за нами (?) проект статті од ред[акції]. З приводу завдань органу. Я, особисто, збіраюсь прислать дві статті: статтю про конференцію громад, і статтю про становище с[оціал]-д[емократів] в ук[раїнському] житті в данний момент[10].

Далі, необхідно вияснити справу з транспортом. Чи Олекса [Назаріїв] справді щось має, чи то одна його фантазія. Виясніть, чи ви зможете здобуть шлях, скільки він буде коштувати то що.

Як стоїть справа з протоколами? Гроші на них будуть вислані. Чи не краще, може, підождать з ними і замість їх умістить статтю про нараду і резолюції в першому числі?[11]

Далі, знайдіть і подайте адресу для зносин з Вами ширшої публики в справах органу.

Справу з архівом я постараюсь улаштовать в сентябрі; тепер не міг – в Київі була повна пустота.

Як Ви почуваєте себе особисто, що робите? Щиро витаю Вас і всіх товаришів. Стискаю Вашу руку

Ваш В[алентин] С[адовський]

Відповідайте на мою адресу, яку маєте

№ 12

11 серпня 1909 р. [**] *Київ – Львів*

11.VIII.

Вчора, Андрію, одержав Вашого листа; думаю, що досі Ви одержали й мойого і знаєте, як стоять справи. Зараз не повторюючи змісту минулого листу, скажу кілька слів з приводу тих постанов, які зроблені Вами. Зміст числа, який намітили Ви, на мою думку, неповний: необхідна стаття про сучасний момент в українському житті[12]. Ця стаття далеко, аніж стаття про політичне становище в Росії[13], де нам доведеться робить переказ того, що говориться в "Г[олосі] с[оціал]-д[емократа]" і "С[оціал]-д[емократі]"[14]. Далі також необхідна стаття [про] наше становище в укр[аїнському] житті, наше відношення до иньших укр[аїнських] течій[15]. Статтю про завдання

[*] Датується за датою відповіді А. Жука: "22.VIII".
[**] Помітка А. Жука: "Відписано 6.IX.1909 р.".

роботи Ви хочете замінити, очевидно, моїм рефератом[16]. Не знаю, оскільки це зручно, оскільки мій реферат надається до друку. На мою думку він споріти не надається. У великім разі, вишліть мені його – я його перегляну і переироблю. З наміченими Вами статтями я годжуся – мої статті повинні бути, на мою думку, додатком до Ваших. Далі, огляд літератури я розумію як огляд літератури соціалістичної[17] – виняток література українська, але й тут так само маємо торкатись лише видань політичного змісту[18]. Статтю про москвофілів[19], по моєму, треба пускать в виді невеликої замітки – майте на увазі теж (?) і незацікавленість цією справою ширших кіл. Упущено, окрім того, у Вас одділ з життя партій[20]. Його необхідно поставить гарно – він дасть нам чимало зайвих читачів, які, не маючи иньшої нелєгальної літ[ератури], будуть читати наш орган з-за цього.

Далі, мушу торкнутись того, що Ви пишете про об’єм органу. Андрію, Ви пишете про 3–4 аркуши. Але ж це перечить всім нашим розмовам. Ми балакали про один, два аркуши[21]. Видаючи його в такому об’ємі, Ви наближаєте його до характеру збірників, а не до характеру журналу à la “Г[олос] С[оціал]-д[емократа]”, який мав на увазі я і взагалі вся наша публика. Потім т[оварист]ву треба поглянути і з фінансового боку. Якими засобами роспоряджаємо, Ви знаєте. Одже, видавши в об’ємі 3-4 аркушів, Ви утрудните, а то й зробите неможливим видання другого числа. Великих внесків скоро поступить не може, а росповсюдження – і з ним оборот капіталу при великому об’ємі і звязаній з ним великій ціні будуть значно утруднені. Я думаю, що видавать треба в тому об’ємі, про який ми говорили – ні в якому разі не більшому. При дрібному шріфті ми зможемо вбгать в той об’єм всі статті, про які мова.

Що до Ваших звісток з Київа, вони міні видаються непевними. Публика, про яку Ви пишете, не збіралась видавать журналу; коли у неї тепер і з’явився цей проект, то з нього, напевне, нічого не вийде – всі вони зайняті особистими справами. Знову Вам, Андрію, нагадую про кордон. Що я подам до числа, я писав. Тепер, як що Ви уважаєте придатним до друку реферат, надішліть його. Листа колєктивного від усієї публики в справі органу Ви одержите в початку вересня. Реферат і взагалі листи з 20 по 1 вересня шліть на адресу ст[анція] Миколаєв Подольской губ[ернії] на імя батька без передачи. Витаю товаришів. Стискаю Вашу руку.

P. S. У Київі кружляють чутки про те, що Левко і Ціхоня почнуть видання органу. О скільки вони певні, сказать важко, бо і Левко і Ціхоня зараз у Кривому і заходів в справі органу не роблять.

Як подобається Вам початок “хождення в народ” радикалів – Село?!

В[алентин Садовський]

№ 13

20 серпня 1909 р. Київ – Львів

20.VIII.

Дорогий Андрію, лист Ваш страшенно спізнився, дякуючи тому, що пішов у Миколаїв Херсонський замість Подільського; до мене лист од Вас мусить йти тамтий (?) сутки; це дві станції од кордону. Дуже жаль, що Ви не надіслали реферата; я, не зважаючи на Ваші слова, все таки думаю, що все вимагає ґрунтовної переробки. Надішліть його неодмінно зараз же по цій адресі. Подбайте одправити його так, щоб третього він був тут. Боятись, що він затратиться, цілком нічого – адреса цілком певна.

Ви бачите суперечності поміж моїми бажаннями бачити в газеті те і друге і бажаннями зменьшити її розмір. На мою думку, такої суперечности тут нема. Я не

думаю, що у нас будуть статті дуже довгі, maximum для одної статті 4–5 сторінок. При такому розмірі статтів вбгати їх в вказаний мною розмір цілком можливо. Ви кажете, що Ваша стаття займе до 10 ст. Чи не буде це, Андрію, забагато?[22] Що до відділу з парт[ійного] життя, то я думаю, що не зважаючи на всі труднощі, його треба уложити якомога повніше. Та й врешті я не думаю, щоб труднощі в сій справі були дуже великі[23]. Певно (?), можливо зразу не буде улаштувати обмін з усіма закор[донними] виданнями.

Гарно було б, аби Ви умістили статтю про шведський з'їзд (?) на підставі даних німецької преси[24] (я думаю, що вони вже з'явились). Напишіть про це Дмитрові.

З приводу радікалів й взагалі більш докладного листа напишу трохи пізнійше; зараз я уже кваплюся аби не спізнитись на почту. Будь ласка, вишліть реферат. У Київі, як що Ви мене не задержите, буду четвертого.

Щиро витаю Вас.

Привіт Галі і всім товаришам

Ваш В[алентин Садовський]

На адресі додайте via Волочиск

№ 14

9 вересня 1909 р. Київ – Львів*

Дорогий Андрію, моя адреса–Петербург, Лѣсной, Политехническій институт; та київська адреса, якої Ви прохали: Тарасовская 23, кв. 19 Степану Михурі для Хв[едора].

Стискаю руку В[алентин] С[адовський]

№ 15

*9 вересня 1909 р.** Київ – Львів*

9.IX.1909

На протязі останніх п'яти днів у нас відбувся ряд збірок і велись переговори з товаришами з приводу орґану. Балакали з Владеком, Мик[олою] Ш[рагом], Левком і Ціхонею. Результати розмов мало для нас сприяючі; ніхто з цих товаришів не згодився пристати до нас; у всіх їх, за винятком Левка, мотіви формального характеру: чого нарада обминула Ц[ентральний] К[омітет], чого редакція складається з двох груп, чи не є предприємство наше антіпартійним, фракційним і т. д. З усієї цієї компанії найбільш симпатичне до нас становище М[иколи] Ш[рага]. Поруч з цим у цієї публики відбулась збірка; може, й ряд збірок фракційного характеру – на них нас не пустили, хоч я з Хвед[ором] як раз були прийшли до Мик[оли] у той час, коли збірка відбувалась. Вони балакали про видання нелеґ[ального] і леґального збірника, але до конкретних постанов в сій справі вони не прийшли; зразу всі вони пороз'їздились, тут один Мик[ола]. Прихильно ставиться до нас Прокіп. Після цих всіх переговорів у нас (О[рганізаційний] К[омітет]) відбулись збірки. На них рішено: з огляду на становище, яке утворилось, О[рганізаційний] К[омітет] зараз місцевої ред[акційної] кол[егії] не складає, всі права редакційні передає закор[донній] ред[акції], зоставляючи за собою функції об'єднання груп допомоги і ширення

* Датується за штемпелем київської пошти.

** Помітка А. Жука: "Написано листа докладного 1.X.1909".

органу. О[рганізаційний] К[омітет] сподівається, що орган буде провадитись в тім напрямі, який встановлено на нараді, звертає увагу ред[акції] на необхідність з свойого боку допомагати єднанню місцевих груп з органом і зоставляє за собою право при змінених обставинах організувати місцеву ред[акційну] групу. Коментірую цю резолюцію: О[рганізаційний] К[омітет] зрекається літературних прав, функції об’єднання груп він зоставляє за собою, одже зносини з органом ведуться через О[рганізаційний] К[омітет]; Ви пишете сюди, ми розсилаємо далі; О[рганізаційний] К[омітет] так само зоставляє місцевий одділ за собою; пункт про необхідність для Вас допомагати зв’язку тіснійшому між закордоном і нами О[рганізаційний] К[омітет] розуміє в змислі частих і докладних інформацій про все, що твориться у Вас, про теми статтів, їх зміст тощо, в змислі навить пересилки сюди деяких статтів, як-що це б було потрібно. Видання уважаємо потрібним роспочати зразу ж після того, як Ви виясните справу з кордоном; поки кордон не забезпечений, починать не можна; шлях, яким думали скористуватись ми, сів; одже вияcніть те, що є у Вас; грошей вишлемо 50 крб.; зразу за тиждень – 10 днів іще 50; більш внесків з нашого боку до Різдва може бути крб. 20–30 – не більше; майте це на увазі. Видавать номер можна не більше, як в розмірі 24 стор[інки][25]. Щодо змісту ми б хотіли бачить в першому числі статтю про сучасний момент в ук[раїнському] жит[ті][26]. Я цю тему залишив, того, що хотів я, у мене не вийшло, про це я писав Дмитрові, який має на увазі розроблення цієї ж теми[27]. Тепер в справі матеріалу; буде Вам вислана передова[28], стаття на студ[ентську] конф[еренцію][29], кілька дописів; пришліть міні мій реферат[30]; адресу подам; Хведір, можливо, пришле статтю на робітничу тему. Негайно вишліть реферат, аби не було задержки. Тепер на закінчення кілька уваг особистого характеру. Не зважаючи на результати розмов з публикою ми рішили роспочинать. Це – єдиний вихід; прихиліть до нас ми можем ділом, а не розмовами; не починать це значить зруйнувать роботу, всю попередню і дальшу, бо вся вона концентрувалась коло органу. Але, визнаючи все це, не треба затулять очи на трудноці. Сил тут мало, власне од о[рганіза]ції місцевої ред[акції] відмовились по цим мотивам. Треба мать також на увазі можливість деструктивної роботи з боку Мик[оли Порша], хоч він обіцяв такої не провадить. Він, наприклад, викликав сюди москвича, із змісту розмов його з ним не знаю докладно; але ясно, що вони були не дуже то гарні для нас. Та розумієте, Андрію, коли не зважаючи на всі наші заходи справа наша все таки упаде – це для мене буде доказом неможливости для нас взагалі спільної акції, фактом, який буде свідчить, що про відродження нашого руху думать в близчому часі не приходиться. Аджеж не треба буть пророком, аби сказать, що з проектів Мик[оли Порша] і комп[анії] про збірник – нічого не вийде[31]. Розмови про це ведуться вже не знати скільки років, ніщо не шкодить провадить їх іще один рік зайвий.

Тепер про Ваше співробітництво: я і товариші ставляться до сього не прихильно; я, особисто, при сучасних обставинах не думаю, аби можливо було цілком уникнуть чужої преси, але “Рада” це є орган, який не ми зможемо використувать в своїх інтересах, а який нас буде використовувать.

Про архів я робив заходи, посилками одправить не можна; треба ждать шляху.

Щиро витаю Вас і Галю. Пишіть і сюди і міні. Стискаю руку.

P. S. Забув написати про число примірників; побільш 500 не беремо; отже 1000 друкувати не слід.

№ 16

19 вересня 1909 р.[*] *СПб. – Львів*

19.IX.1909

Мої справи улаштовались, зостаюсь тут на довший час, надсилайте те, що я прохав Вас по поданій ранійш адресі, вона дійсна.

Що твориться у Вас, жду від Вас листу.

Щиро витаю Вас і всіх товаришів.

№ 17

30 вересня 1909 р. СПб. – Львів

30.IX.1909

Дорогий Андрію! Усе одкладав Вам лист до сьогоднішнього дня, бо нині мали відбутись збори групи; отже знав що після них зможу подать більш точні інформації про тутешнє життя. Цих зборів не було – так мляво йде наше життя. Через те можу писать тільки про ті враження, які [виніс] од розмов з окремими людями, а не про вражіння од групи, як цілої. Група істнує тут, на мою думку, скоріш фіктівно. Зборів, як бачите, не відбулось. Загальна млявість і апатія. Нема навить чисто товариських відносин між членами групп, панує майже повна роз'єднаність. Що до окремих людей, то Мик[ола] зайнятий весь родинними справами, Андрієвський готується до іспитів, Левко живе на дачі і бачить міні його досі не довелось. Що сказать про Сімона, не знаю. Він також робить неважне враження – одстав од українського життя, ниє і нудиться. Правда, тепер ніби міні вдалось його трохи підбадьорить, але хто його зна.

Загальне моє враження, що свідомої прінціпіальної опозиції ми не стрінемо, але не стрінемо і значної піддержки. Свою байдужість і апатію публика буде одягать в прінціпіальну одіж. Певна допомога, звичайно, буде, але, повторяю, не дуже значна. Маю на увазі і матеріальну допомогу, бо з тутешньої публики літературно допомагать вряд чи хто буде. Навіть при його теперішньому стані надіяться важко, а окрім його хто тут є?

Тепер про орґан. Передову я послав у Київ – вони мають переслать її Вам; стаття та мене не задовольнила, занадто багато в ній загального, мало конкретного про прінціпи, на яких засновано видання орґану. Це, я думаю, слід буде додать в статті про нараду[32]. Напирайте на киян, аби вони прислали більш місцевої хроніки – од них також маєте получить Ви мою статтю про ст[удентську] кон[ференцію] і допис з Київа. Обов'язково подбайте гарно скласти одділ з життя партій[33]. Тут, наприклад, літератури нема ніякої – з-за цього одділу деякі будуть купувать. Умістіть, наприклад, інформації докладнійші про Спілку, її історії з конференцією і "Правдою". Чи є стаття Д[митра]: про український сучасний момент?[34] Я писав йому з приводу неї. Матеріал маєте міні надіслать такий: реферат мій, далі статтю про нараду. Стаття про нараду повинна буть надіслана тому, що я, коли інформував Левка і К°, давав певні коментарії. Отже треба, щоб мої і Ваші коментарії були однакові. Коли стаття ще не готова, то зверніть увагу, що найдокладнійшої мотівіровки вимагають резол[юції] про орґан і головне про уконстітування наради. Коректи посилайте в закритих простих листах на таку адресу: Ивану Степановичу Ставченко, студ[енческий] экономич[еский] отд[ел]. Адреса ця фіктивна, отже посилать по ній можна тільки <u>прості</u> листи.

---

[*] Помітка А. Жука: "5.X.1909 повідомлено, що доклад[ного] листа послано у Київ Федору М. з тим, що він має його переслати до Петерб[урга]. А. Жук".

Листа Вашого у Київ ще не одержав, писали тільки, що він там отриманий. Пишіть у Київ частійш, аби цим підбадьорувать публику.

Жду од Вас після цього свойого листу ширшої відповіді. Пишіть докладно про все, що і як. Тільки, Бога ради, Андрію, поводьтеся Ви більш конспіративно і, коли пишете що на мою особисту адресу, то хоч пишіть це у закритих листах. Далі, дуже б гарно було, аби Ви подали міні для листування якусь иньшу адресу – ця вже занадто популярна.

Як стоять Ваші особисті справи? Що поробляєте? Пишіть. Стискаю Вашу руку.

Щиро витаю Галю.

P. S. Вам мали надіслать гектографовані резолюції. Коли ні, попитайте про них. Керуйтесь їх текстом. Чи були інформації про нараду в “З[емлі] і В[олі]”? Чи не можна було б їх видать в “Pr[z]egl[ąd]’і Krajow’ому”(?) і рос[ійських] виданнях.

№ 18

1 жовтня 1909 р. СПб. – Львів

1.X.1909

Шан[овний] тов[аришу]! Щойно одержав Вашу картку і спішу відповісти, що коректа заяви послана Вам ще у неділю (на другий день по одержанні її тут). Не знаю, чи Ви, може, її ще не одержали, чи вона де затратилась. На всякий випадок повторяю в загальних рисах свої поправки. Я не погоджуюсь з середнім уступом, де викладаються причини упадку п[арт]ії, а також причини, що викликали нараду[35]. Викладено все те занадто однобічно і через те невірно. Виложить докладно всі в короткій статті, що носить характер заяви, ледве чи являється можливим. Отже я пропонував редакцію нову, при якій весь зміст заяви зводився до підкреслення п[артій]ного ґрунту, на якому ми стоїмо. (Маю на увазі нову ред[акцію] середнього уступу). Коли не одержали коректи, зробіть поправки в такому дусі, не посилаючи її знову.

Реферати[36], Ви пишете, послали – пошліть його іще раз; поправки, які я хочу зробить, справи загаяти дуже не загаять. Тим паче, що судячи по всім данним ми ледве чи спроможемось скоро випустить друге число.

З приводу грошей нарікаєте на мене цілком дурно; висилка їх залежить не від мене. Покінчивши з сьогодньошньою карткою, перехожу до Вашого київського листа, який я одержав шостого. Всі уваги про друге число залишаю в стороні, про це балакать буде ще час. Змістом його я задоволений, уваги маю зробить тільки такі. Передова моя при істнуванні Вашої зайва: зміст їх майже однаковий[37]. Статтів про нараду студентську і частину дописів уложених, я дивуюсь, як Ви не одержали[38]. Я давним давно прохав киян вислать і напишу про це іще. Далі, іще раз підкреслюю необхідність гарного огляду рос[ійського] руху і преси[39]. Потім, в наслідок тих данних, про які подаю відомости далі, думаю, що краще не згадувать про річну передплату, а зазначить, що маючи на увазі видавать орган щомісяця, цілком акуратного виходу обіцять не можемо – так, як це зробили “Отклики Бунда”. Я надішлю Вам за днів два допис із Пітера, Прилук[40] і, можливо, статтю про нашу тактику в партії при тому становищі, яке складається. Зразу я ту статю обдумую; коли вона у мене вийде, умістіть її обов’язково. Нам, очевидно, прийдеться виступать як фракції, і якої тактики слід держатись – це справа незвичайно важна. Стаття ця піде за моїм підписом, як дискусійна.

Мушу сказать далі, що, на мій погляд, Ви поступили необережно, не унормувавши цілком справи з шляхом, приступили до друку. Я сповіщав Вас іще з Київа, яку вагу цій справі надають кияне. Ви не мусіли рахуватись з ними. В тому коротенькому листі, з яким був міні присланий Ваш, у них видно певне незадоволення цим.

Про стан справ сповістить можу ось що. З Київа докладних офіціяльних звісток добитись ніяк не можу, хоч пишу їм багато. По тим звісткам, які є, можна судить, що робота серед молоді ведеться, серед робітників справи стоять слабо, так само стоять слабо справи з центральною роботою. В Петербурзі й досі справи на тому ж місці: бюро, не зважаючи на всі мої заходи, ніяк не збере групи; зробить за нього це я не можу, бо при моїй відсутности звязків кватири для збірки знайти не маю змоги, а бюро шукає її і досі. Серед верхів групи, які я знаю, розброд і апатія, як я вже писав. Кост[янтин] Ів[анович] од справ одійшов цілком. Левко М[ацієвич] живе в Шувалово і в П[етер]бург тільки наїздить; коли він буває тут – був принаймні (?) два рази – піймать його не вдається. Взагалі на П[етер]бург надії слабі. З Москвою вийшла історія. Мос[ковський] делєгат в свойому докладі відмовився від тих резолюцій, які ж сам він прийняв; в результаті, не зважаючи на агітацію наших, ми зостались в меншости. Позіція групи видна з резолюції, яку надсилаю. Позіція ця, правда, не робить чести логіці групи, але все таки вона прийнята. Я писав в Москву і радив нашим з'організуватись в окрему фракцію і вести за свої погляди в групі.

Коли звести всі ці данні до купи, ясно, що перспективи для випуску другого числа в скорому часі у нас неблискучі. Подбайте про те, щоб всі статті (Ваша) носили закінчений характер.

Відповідаю далі на ті запитання, які поставлені Вами і Пон[ятенком] (?). Резолюції наради можете достати од киян; у мене друкованого примірника нема. Листа надішлю Вам назад, коли мине потреба. Прохання В[олодимира] (?) виконано. Ну хай Вам добре буде, стискаю руку.

Рез[олюція] мос[ковської] групи.

Приймаючи на увагу, що вплив реакції на широкі верстви п[артій]них товаришів зменшується, що є потреба на місцях в п[артій]ному житті, мос[ковська] у[країнська] с[оціал]-д[емократична] група вважає необхідним звернутись до істнуючої частини Ц[ентрального] К[омітету] (?!)* з пропонованням вжити всі заходи для відродження у[країнської] с[оціал]-д[емократії]. Пропонуємо: 1) об'єднати поодиноких п[артій]них членів (?) в відповідні о[рганіза]ції на місцях; 2) на підставі об'єднаних о[рганіза]цій скликати як мога швидче п[артій]ну к[онферен]цію, яка б обібрала центральні інституції і редакційний комітет для видання нелєгального керуючого ц[ентрального] о[ргану], зрозумілого і для середніх робітничих верств (резолюція внесена після обговорення).

№ 19

*Середина – кінець вересня 1909 р.*** СПб. – Львів*

…В третьому рядкові таку редакцію пропоную: що об'єднувала колись сих людей <u>партії як політичної ор[ганіза]ції</u> нема. Виразу "<u>особливо що до місцевої роботи</u>" (не розвязано бо було) не розумію, думаю, що він не у місця і що його слід викинуть. Весь другий уступ, по-моєму, треба переробить. Причини упадку п[ар]тії намічені занадто однобічно. Не вірно також намальований процес, що привів до скликання наради (як процес зросту партійних сил). Пропоную приблизно таку редакцію.

"Все це страшенно ускладняє наші обставини, збільшує ті завдання, які стоять перед нами – тими у[країнськими] с[оціал]-д[емократами], що в даний момент і

* Так у авторському тексті.

** Без початку. Схоже, цей лист було долучено до вичитаної коректури. Отже, датувати його можна серединою – кінцем вересня 1909 р.

державної і громадської реакції зостались вірні старій програмі, старим гаслам. Все це накладає на нас певні обов’язки перед партією, перед ук[раїнським] роб[ітничим] рухом, що його ідеологами ми змагаємось бути. Ясним і безсумнівним зостається для нас те старе гасло, яке ми виставляли стільки часу, за яке стільки боролись: необхідною умовою розвитку ук[раїнського] роб[ітничого] руху являється існування ук[раїнської] с[оціал]-д[емократичної] ор[ганіза]ції. Отже зрозуміло і очевидно, що в даний момент майже повної руїни п[артій]ного життя всі наші змагання, вся наша робота мусить йти одним шляхом, мусить провадитись в одному напрямі. Партія вмерла. Хай живе партія! Робота над відродженням партії як політичної ор[ганіза]ції – ось той центр, біля якого повинні бути з’єднані всі змагання у[країнських] с[оціал]-д[емокра]тів.

В свідомости цих завдань, які стоять перед у[країнськими] с[оціал]-д[емократами], в свідомости всієї серйозности ваги сучасного моменту для дальшого розвитку ук[раїнського] роб[ітничого] руху” – далі ваша редакція: Київська робітнича ор[ганіза]ція і О[рганізаційний] К[омітет], змініть тільки теперішній час доручають на минулий доручили.

В тому ж уступі нарада…* дала початок партійній роботі. Ця формуловка невдатна, замініть її иньшою.

З кінцем згоден цілком і приєднуюсь до його[41].

Кілька слів що до моєї поправки. Я не думаю, аби Ви самі дуже обстоювали свою редакцію. Ви, я думаю, визнаєте, що сформулування тих процесів, яке хотіли Ви дать, вийшло однобічним. Я гадаю, що сталося це не з Вашої доброї волі, а через те, що взагалі в кількох фразах охарактеризувать все, що хотіли Ви, неможливо. Через те, думаю, краще обмежитись в ред[акційній] заяві підкресленням лише п[артій]ного ґрунту, на якому ми стоїмо. Вас може смутить фраза у мене про старі гасла – її, розуміється, не треба приймать буквально. Якщо це неясно по Вашому, дайте иньшу формуловку.

З Вашою заявою одпадає моя передова. Я цим задоволений, бо, як писав, вона мене не задовольнила. Гроші будуть вислані на протязі тижня, як що все буде благополушно. Річ у тім, що я одержав трівожного листа з Київа (були труси), подробиць не знаю. Прохали мене не користуватись адресою Тарасовська. Здається, вона дана Вам. Отже майте на увазі. Пишіть їм на адресу хоч би колишнього конторщика нашого органу. Він живе у Сьогобічного. Через цей лист я не посилаю їм статті, хоч певен, що це було б більше одною формальностю. Як справи з транспортом?

Витаю Вас і тов[аришів].

№ 20

*Листопад – грудень 1909 р.*** *СПб. – Львів*

Посилаю те, що обіцяв.

Не знаю, чи писав я Вам про передову, яку маєте одержать з Київа. На мій погляд, її містить не треба, бо зміст її тотожний з Вашою[42]. Киян про це я сповіщаю. Киянам пишу, окрім того, аби вони надіслали Вам до друку справоздання О[рганізаційного] К[омітету].

* Три крапки автора.

** Б/д [лист-додаток до тексту статті у “Праці”. З тексту випливає, що це друга стаття для ч. 2–3 (бо першу статтю В. С. називає рефератом). Отже, датувати можна листопадом–груднем 1909 р., а можливо, і жовтнем (до 13.X).

Мою статтю умістите, розуміється, як діскусійну[43]. Коли у Вас буде що до неї яке вагання, і взагалі, коли буде можливість, Ви надішліть її у Київ. Я сам хотів це зробить, але, зважаючи на те, що Ви так гоните, посилаю просто. Стаття уявляє тільки мій особистий погляд, побалакать про це з ким небудь не довелось по тій простій причині, що ні з ким.

Витаю

№ 21

13 жовтня 1909 р.[*] *СПб. – Львів*

Позавчора послав Вам допис і замітку з приводу тактики. Тепер прохаю внаслідок деяких нових фактів (вчора нарешті відбулось зібрання бюро) в дописові останній уступ про группу викинуть, а статтю покищо придержать і без мойого повідомлення до друку не здавать. Можливо, що тут запанує приміренческа течія, хоч наслідків від неї великих я не сподіваюсь, підождать, проте, треба.

Витаю В[алентин]

№ 22

16 жовтня 1909 р. СПб. – Львів

16.X.1909

Дор[огий] Тов[аришу], тільки що послав на Ваше імя гроші –100 кар[бованців]; до них маєте долучити ще 1 крб. 75 коп., які коштує передплата на журнал "Зап[иски] НТШ" (?), висилаю Вам менше, чим думав – тому, що за позичку прийшлось цілком несподівано платити процент. Вибачайте, що пізно виконую Ваше прохання що до передплати – весь цей час я був без грошей і виконать його фактично не міг. Що до Ковалевського, то я за ним був minimum в 10 книгарнях – нігде такої книжки нема. Чи не переплутали Ви заголовку? Що робиться у Вас? Чи одержав А. мойого листа. Пишіть.

Щиро витаю Вас і всіх товаришів.

№ 23

18 жовтня 1909 р.

18.X.1909

Вашого останнього листа одержав і переслав його у Київ; зразу пересилаю Вам Вашого листа до киян.

Коректи реферату я не одержував – на яку адресу Ви його висилали?

Чи одержали Ви дописи і статтю з Київа?

Адреса Сімона: Новий переулок 4, "Восточное общество"[**]

Докладного листа не пишу, бо нового у мене нема нічого.

Витаю

P. S. М. С., по проханню якого я написав Вам листа, прохає сповістить Вас, що він Вам на університет послав два листи.

---

[*] Датується за петербурзьким штемпелем відправлення.

[**] Двічі перекреслено автором.

№ 24

20 жовтня 1909 р. СПб. – Львів

20.X.1909

Тільки що одержав перший аркуш і хочу зробити з приводу його де-які уваги. Жаль тільки, що уваги мої тепер все одно будуть безрезультатні. Мене задовольнила цілком стаття Д[митра] Д[онцова][44]. Що не торкається заяви ред[акційного] справоздання[45], з наради[46] і реферату[47], – в цих статтях є ряд помилок, lapsus'ів. Коли можна було що виправить, спростувать, неодмінно про це подбайте. В ред[акційній] заяві, як я вказував, змальовані не так, як слід, причини, що привели до упадку партії і до наради. Що до перших – тут, звичайно, можуть бути ріжні думки. Що ж до других – то тут прямо фактична невірність. Мальовать нараду як результат збільшення п[артій]них сил, як результат роботи молоді, скупченої по громадах – ніяким чином не можна. Це одно. Друге. Додатку, що зроблений Вами про сектанство і про дисципліну, я прямо не розумію. В кінці говориться, що партію треба відроджувать, а перед тим весь уступ веде мову про те, що п[ар]тія істнує (п[артій]на дісціпліна) (уздоровлення п[артій]ного життя)[48]. Тепер перехожу до справоздання з наради. Ви невірно передали зміст справозданнь. З них теж ніяк [не] можна було зробити вивод про такий рішучий поворот в п[артій]ній діяльности, який робите Ви. Особливо даремно згадали Ви про київську роб[ітничу] о[рганіза]цію. Хиба не я говорив те, що написали Ви? Потім. Резолюція про уконституванння наради передана також невірно. Чому Ви не умістили її тексту?[49] Чи все ж його не можна було добуть з Київа?

З переказом реферату теж стались непорозуміння. Тимчасом (?) з тексту можна яким небудь чином зробить вивод про те, що серед російського пролєтаріату є зараз масовий рух?

Далі. Вся передача справи про зносини з гал[ицькою] с[оціал]-д[емократією] цілком невірна. Ніяких резолюцій ми не виносили. Виробляли тільки певні постуляти на випадок, коли г[алицькі] с[оціал]-д[емократи] захотять завязати з нами зносини. Коли ж наша подорож до них кінчилась відомим способом, так все це одпало, і про його навить й згадувать було не слід.

Нарешті, страшенно недбало редагована й справа об'єднання з соц[іалістичною] парт[ією]. Вчитайтесь в формуловку тез А., яка з Вами зроблена: виходить, що А., вимагаючи єдність робітничого руху, разом з тим про цю порішену справу хоче провадить діскуссію.

Взагалі справоздання з наради робить досадне враження. Тепер реферат. Тут можу висловить свій жаль, що не зважаючи на те, що я більш 2 місяців прохав Вас вислать реферат, Ви цього не зробили. З ним би теж не сталось би тоді непорозумінь.

На стор. 16 викинули уступ, який характеризує ті докази, які були у нас для наших постулятів; разом з тим Ви не змінили у відповідний спосіб контексту. Дякуючи цьому зміст робиться незрозумілим. Прохаю вставить викинутий уступ в справозданні – коли зоставите так, як тепер – перша половина 16 ст[орінки] є нісенітниця. Спростовання, певне, зробить можна, і дуже прохаю подбать про це.

Нарешті про мову; навіщо у Вас стільки галіцізмів, навіщо Ви навіть мої де які вирази переробляєте на галицький кшталт?

Може, тон моїх уваг Вам видається різким – але думаю, що слід звертать увагу не на тон, а на суть, суть же, по моєму, вірна. Коли буде готовий другий аркуш, прохаю так само надіслать. В якому стані стоїть справа з транспортом?

Я боюсь, щоб більшість накладу не зосталась за кордоном. Зверніть на сю річ саму серьозну увагу. Спосіб розсилки в кол. (?) не придатний цілком. Таким способом на Україну попаде якийсь десяток примірників.

Одержав вчора листа з Київа; знову були труси; я боюсь, що вони всі сядуть; при одному трусі взятий мій лист без підпису і доволі цензурного змісту.

Учора була тут збірка групи; було 15 чол[овік]; на порядку стояло моє справоздання, але до нього не добрались, весь час балакали про завдання роботи. Враження у мене од збірки не важне – мертвечина, брак життя і енергії.

Витаю.

№ 25

25 жовтня 1909 р. СПб.– Львів*

25.X.1909.

У мене є новини: вони такого сорта, що можна буть певними, що тут пройде примеренчеська позіція. Резолюція бюро в сій справі така: журнал визнається істнуючим, з ним вважають необхідним лічиться і зробить його загальним органом; налагодження справи цієї передається “Слову” і Вам. Ви знаєте, з кого складалась ред[акція] “Слова”, і з цього ясно, які результати може мать налагодження: більшість там нема.

В цих всіх видах важно, щоб моя стаття про тактику не містилась зараз ні в якому разі[50]. Орган з нею випустить не можна. Я Вам писав про це картку, Ви на неї не відповіли. Особисто я доволі скептично настроєний до фактичної можливости перевести згоди (з М[иколою], розуміється), думаю, що статю прийдеться все таки пізнійш містить.

№ 26

4 листопада 1909 р. СПб. – Львів

4.XI.1909

Стан наших справ такий. Найкраще власне становище зразу тут. Найкраще не в змислі якоїсь ширшої роботи, не в змислі можливости великої запомоги – які перспективи тут що до сього, я писав. Гарно те, що зараз тут панує прихильне до нас відношення: вчора переведені вибори бюро, склад для нас цілком сприяючий (Серг[ій] М., Сімон, Мик[ола] Ш[раг] і я) життя по троху в групі починає наладжуватись, запомога, яка можлива при даній інертности групи, на мій погляд, безумовно буде. Вчора було зібрання, на якому я робив доклад про нараду, дискусії з приводу нього будуть на слідуючих зборах, через чотири дні. Орґан зробив гарне враміння. Справа по других місцях стоять гірше. В Мос[кві] після їхньої резолюції було ще кілька зборів, на яких балакали на ті ж теми. В результаті цих розмов відносини загострились, так що, коли група наших підняла питання про те, щоб частина грошей з вечірки, яку улаштовує група, пішла на орґан, то в цьому побачили зламання п[артій]ної дісціпліни і призначили на[д] цією групою суд. Чим кінчилась справа, не знаю. Вона виникла на минулому тиждні.

В неважному стані справи і в Київі. Робота йде мляво, більшість О[рганізаційного] К[омітету] ставиться до справи інертно. Зразу Мик[ола] офіціяльно од імені ЦК заявив, що він з Л[евком] Ю[ркевичем] хоче бути на зборах групи, які улаштовує О[рганізаційний] К[омітет], що він хоче приступить до роботи. Розмова велась в гострому тоні, з якого було видно, що він збірається роспочинать войну. Я, особисто, скептично настроєний що до переведення цих його замірів в життя (він про це

* Має штемпель петербурзької пошти 26.10.1909

говорив міні ще в сент[ябрі]). Тим не менше це вплинуло на київських товаришів і настрій у них ще більше упав. Прохають мене зразу приїздить в Київ.

Розглядаючи всі ці факти, я прийшов до того висновку, що виходом для нас з того становища, яке складається, є о[рганіза]ція загально партійної к[онферен]ції[51]. Потрібна вона ось через що. Ясно, що наші елементи є скрізь, по всіх групах. Також ясно, на мій погляд, що наша агітація має успіх навить серед ворожих нам товаришів. Коли б Ви порівняли, як ставились товариші до ідеї орґану рік тому і як ставляться тепер, то Ви мусіли побачить значну зміну. Фактично ідея орґану побідила по всій лінії, ідею збірників, які пропаґувались торік (збірники без орґану), тепер майже не висовують. Далі ясно, що ЦК весь час проти нас, власне кажучи, ніякої прінціпіяльної опозиції не висовує, обмежуючись лише загальними фразами про опортунізм і фракційність. Теперішне його з’явлення несподіване (в розмовах з більшість[ю] О[рганізаційного] К[омітету] Мик[ола] заявив, що осінні збірки, про які писав, були збірками ЦК; міні він того не казав, прямо, мовляв, були приватні збори тов[аришів]) і неясність для загалу нашої публики, як поставиться до нього, брак на це спільної для нас відповіді дає мотів для Мик[оли] і К° обвинувачувати нас в дезорганізації і т[ак] далі. Виходом з цього може для нас вивести їх на чисту воду. Треба зібрать к[онферен]цію і вияснить, чи хотять вони робить і чи будуть робить; знайти, коли можливо, певний modus vivendi, певний ґрунт для спільної роботи; коли ж ні, підлічить свої сили як фракції і вияснить, що нам робить. Окрім всього цього к[онферен]ція потрібна, щоб оживить роботу, піднять настрій серед товаришів.

В такому дусі написав я листа до київських товаришів і запропонував такий план: всі п[артій]ні групи надсилають у ЦК резолюції про скликання к[онферен]ції; надсилає, між другими, резолюції також О[рганізаційного] К[омітету] Закордонна група і Ред[акція]. Наші групи, надсилаючи ці резолюції, не предрішають разом з тим відношення до ЦК – признання чи не признання. Це ми опреділим там. Коли ЦК відмовляється од скликання к[онферен]ції, ор[ганіза]цію її бере одна з груп, хоч би Пет[ербурзька]. Конференцію можна було б скликать перед Різдвом. Я, зробивши, що можливо в справі к[онферен]ції тут, поїду у Київ і постараюсь наладить справи там.

Прохаю Вас в усіх порушених справах висловитись і відповідь направить і міні і в Київ. Прошу далі вияснить, чи не міг би хто з Вас (бажано було б, аби Ан.) приїхать, як що ця к[онферен]ція буде в Росії.

Перехожу тепер для орґану. Чи видрукований вже другий аркуш? Прохаю вияснить самим докладним способом справу про транспорт. Майте на увазі, що для нас – рос[ійських] тов[аришів] – це питання є справою життя і смерті. Коли орґан буде переправлений, число наших прихильників збільшиться і будуть гроші. Подбайте про це як найпильнійше. Подаю Вам київську адресу: Выс[шие] Жен[ские] Курсы, курсисткѣ Аннѣ Зотовой-Яценко. Поки що вишліть кілька примірників орґану сюди, попит на нього є. Можете висилать на Політехнікум на які угодно адреси. Фамілії, на які шлете, подайте міні на мою особисту адресу. Коли писатимете в Київ, з огляду на труси там, користуйтесь шифром.

Витаю щиро товар[ишів]

№ 27

Листопад – грудень 1909 р. СПб. – Львів

Дорогий Андрію! З листа, що надсилаю разом з цим, можете бачить, що справи стоять тут доволі пристойно. З останніх 10 днів, коли обрано нове бюро і ми позбулись

тієї тяганини в відшуканні квартирі, яка була спеціальностю старою, відбулось троє зборів. Я зробив доклад про з'їзд і нараду; на останні збори дуже влучно для нас наспіла бумажка од ЦК, які були чудовим агітаційним засобом на нашу користь. Проти нас виступали власне лише Гайда і Андрієвський, але той і другий, проте, повстали проти засновування другого, крім "Праці", орґану. Я вніс резолюцію, де говорилось про потребу орґану чисто діскусійного; до неї внесено поправку про цент[ральний] орґан, яка й пройшла більшостю одного голосу. Таким чином перша резолюція пройшла компромісною. У нас в групі в даний момент є значна більшість, і де-яка допомога з боку групи буде.

Власне я сумніваюсь, аби Тагон чи Сіромаха справді щось написали. Отже головне, що може буть, це грошева запомога. З місця в кар'єр на першому ж зібранні бюро здіймать мову про це було не зручно, але я постарався настроїть Тагона і Сержа в відповідний спосіб і вони здіймуть справу про це без мене. Проте я, особисто, не переоцінюю значення всіх цих фактів: і меншість наша і більшість доволі пасівні: розворушить їх і підготовить навить те, що зроблено, коштувало мені чимало часу і енергії. Де що буде безумовно, але не так вже багато. Велике значення має моральна вага пет[ербурзької] резолюції: пет[ербурзьку] групу поважають і з нею безумовно лічиться стануть.

Тепер про наш опереточний ЦК – инакше якось назвать його після тих відозв, які він надіслав, важко. Я не сподівався такого ефекту, який вони зробили. При читанні публика, не зважаючи на бажання заховать серйозність, раз у раз сміялась. Резолюцію в справі ЦК запропонував Гайда, і вона була принята одноголосно. Новоявлений ЦК це є утвір Левка; у Київі зразу лише він і Владек; ось маєте собі і ЦК. Найбільш курьозно, що Левко як доказ опортунізму наводив цітати з моеї статті про культурну роботу[52], і Владек, який в часи "Сл[ова]" разом зо мною і Хв[едором] посилав Левкові відповідь на його громового листа з приводу цієї статті, доводив, що опортунізму в ній нема, тепер до цієї глупої бумажки руку приложив. Було б смішно, коли б все це не було так сумно!

Всі ці відомости, що я подаю Вам про це, являються відомостями приватного характеру. По приїзді в Київ зразу будете мать відомости офіціяльного характеру од О[рганізаційного] К[омітету]. Між иньшим таке доручення, яке даєте міні Ви, маю і од П. Г. Поки що офіціяльно можу сповістить Вас, що Тагон, як вибраний у члени Ц[ентрального] О[рґану] з'їздом і я, як вибраний в кандідати до Ц[ентрального] О[рґану] і бувший весь останній час в редакції, ніякого сповіщення про заміри видавать Ц[ентральний] О[рґан] не мали, про це нічого не знаємо, наші думки в справі видання нового орґану висловлює останній пункт першої резолюції.

Тепер в справі відповіді Бюро. Тут докладних відомостей про наш стан нема, я давав більш загальні звістки, не кажучи про те, що у нас, наприклад, нема грошей на видання другого числа. Отже тут почасти панує переоцінка наших сил. Думаю, що вона нам не шкодить і через те відомостів цілком докладних про грошевий наш стан, може б, не подавать. На мій погляд, наша більшість уявляє в значній степені ще не цілком опреділившеся в нашому змислі. Для неї ще треба ще кілька лекцій "предметного обученія" à la бумажки ЦК. Далі, частина публики уявляє, що діскусійний орган означає неможливість для редакції містить ред[акційні] статті і замикать діскусію. Звичайно, пишучи все висче наведене, я висловлюю лише свою думку – Ви рішайте, як знаєте.

З Київа Вам буде лист в справі ЦК і загального становища.

Я Вам писав докладного листа про справи – відповіді од Вас не було ніякої. Чи одержали Ви його?

Згадував там і згадую іще раз про транспорт, напишіть про це в Київ, я постараюсь там неодмінно все це улаштувать. Коли будете писать у Київ, користуйтесь де треба шифром – там з поліцейського боку для нас обставини цілком неважні. Коли адреси київської не маєте, писать можете на яку-небудь фіктивну адресу на жіночі курси, сповістивши про неї мене або Хведора по якійсь лєгальній адресі – хоч би через Стояна, або на нашу публику з городської управи.

Витаю Вас і товаришів. Витайте од мене Галю.

№ 28

*Не пізніше 2 грудня 1909 р.**

Чого Ви мовчите, Андрію? Стільки часу од Вас не було нічого. Чи одержали Ви мойого листа? Прошу міні на стару адресу не писати – виїздю. По приїзді надішлю листа з гарними новинами. Окрім особистого листа доручено мені написать Вам листа од всієї петербурської публики. Щиро витаю Вас і товаришів. Пишіть на ту адресу, яка була дана для Хвед[ора].

№ 29

2–5 грудня 1909 р. Київ – Львів

Дорогий Андрію, зараз мій стан, коли я пишу цього листа відповідає цілком Вашому – почуваю себе неважно, і тому, може, те, що далі буде, виглядатиме занадто песімістично. Але зразу мій лист иньшим буть не може – занадто вже на песімістичний настроює те, що бачиш тут. Майте це на увазі, майте далі на увазі, що лист носить особистий характер і через те подавать усе публиці, що є у ньому, не варт, на мою думку. Як далі побачите, буде в ньому чимало персонального елементу – уникнути його не можливо, але й поширювать занадто не варт.

Застав я тут страшенно загострені відносини. Боротьба майже не ставала на прінціпіяльний ґрунт. Нападаючою стороною являвся Вл[адек], оборонялись наші, але напади його далеко не носили прінціпіяльного характеру – до збірок, які почались в ноябрі, це була боротьба персональна, дрібна і прямо таки нетовариська. Вл[адек] принижувався прямо таки до неможливих випадів особистого характеру. В результаті він досяг протилежного: не приєднав до себе публику з О[рганізаційного] К[омітету], а навпаки: ті товариші з О[рганізаційного] К[омітету], які ранійш ставились до Вл[адека], знаючи його партійні заслуги, гарно – тепер буквально не можуть рівнодушно балакать з ним – утворилась психологічна неможливість спільної роботи з ним для О[рганізаційного] К[омітету][53]. Живучи в такій неможливій атмосфері, О[рганізаційний] К[омітет] не розвинув роботи в наших інтелігентських колах. Ті групи, та теоретична робота, яка була потім, розбита; в результаті між О[рганізаційним] К[омітетом] і групами такого взаїмного відношення немає і політика, яка була зрозуміла їм торік, стала тепер для них чужою. В результаті всього цього, при таких обставинах М[икола] домагається вступу в О[рганізаційний] К[омітет]; протестувати проти цього ми по формальним мотівам не могли – наш протест по иньшим мотівам, я бачив це, при одірваности О[рганізаційного] К[омітету] од зборів, не був би зрозумілий. А між тим публика з О[рганізаційного] К[омітету] буквально не уявляє

* На листівці помітка А. Жука: "Відписано 2.XII.1909".

можливости спільної роботи з М[иколо]ю; бажання зайняти в сій справі примеренчеську позицію ні до чого не довело – я бачив, що для них це не можлива річ. Врешті майже напевне станеться так, що О[рганізаційний] К[омітет], склавши свої обов'язки, в новий склад його не війде, а організує групу "Праці", до якої ЦК, звичайно, не може буть ніякого діла. Разом з тим фактом є, що нового працездатного О[рганізаційного] К[омітету] організувати неможливо, що в теперішній О[рганізаційний] К[омітет] входять найбільш діяльні і освічені елементи груп (та питання, чи взагалі можна буде організувати його); в результаті в Київі станеться повна дезорганізація. Коли б можна було вірить, що м[ожна] буде робить справді, справді щось зробить – цьому я абсолютно вірить не можу. Я глибоко певен, що, як що зруйнують нас, справа кінчиться нічим. Перспектива нашого руху міні малюється дуже сумно. І стає шкода, що після скількох років зусиль, стількох років роботи наша справа гине. Хиба не вони (їх активних двоє, третій Ц.) зроблять щось? Та, коли й почнуть робить, то це скорійше піде на шкоду, а не на користь нашого руху – робота в дусі ЦК пустих бумажок лише пошкодить нам.

Що буде можна зробити, буде зроблено. Підготовка до к[онферен]ції буде переведена, я думаю, доволі пристойно. Коли в протязі сього тижня не складуть резолюцій, складаємо свої і розішлемо їх. Що до завданнів к[онферен]ції мої думки цілком однакові з Вашими; я також стою за діловий порядок дня і відсунення надалі всяких справ про сучасний момент то що. Гроші Вам 100 крб. шлемо – на їх уладнайте експедіцію, понадкордонні адреси, коли добудемо, надішлемо. К., про якого питаєте, нема на місці. Адреси подаємо окремо.

Нарешті про новину особистого характеру. Викликали мене сими днями в поліцію і сповістили, що я є вже більш року під гласним дозором, взяли, звичайно, відповідну підписку. Що сей сон означає, не знаю.

Ви питаєте про ненормальний характер конверту попереднього листа; він такий і мусів буть.

Щиро витаю Вас і Галю. Пишіть.

Ваш В[алентин].

P. S. Вл[адек] "усиленно" улічає Вас в опортунізмі; балакав зо мною про Вашу нову статтю в просвітянському календарі[54] і побачив там якісь нові злочини. Всі ці кивання що до одступлення од святих отців Маркса, Енгельса і Каутського міні прямо противні. Хиба це марксістська критика? Марксизм насамперед є метод, а не догма.

№ 30

15 грудня 1909 р. Київ – Львів

15.XII.1909

Листа Вашого одержали. Справу з експедицією прийдеться одложить до після Різдва, бо публика зараз роз'їздиться і улаштувать це все важко. Імовірно прийдеться спільно з р., хоч на Різдво будуть наведені справки відносно можливости другої комбінації. Те, що не мають р., у нас є, але тільки на 2 н[омера]; сподіваємось мати ще одну такуж. Отже їх вимоги можна буде задовольнить. Покищо вишліть на адреси, що подаються.

Листа, висланого на курси, не одержано. Балакав з Л.; виявнилось, що він цілком стоїть на ґрунті заяв ЦК, виявнилось також, що його, як і взагалі, відношення саме до нас не прихильне. Цікаво було б, аби Ви подали інформації про це з свойого боку. Напишіть також про все те, що Л. доручив Л. і М. Пишіть про це на мою

адресу на село, на яку А. писав в кінці августа (П. п. ч. о В. С.); на цю адресу вишліть також і “П[рацю]”. Пишіть тільки, будь ласка, консперативно, користуючись по потребі ш[ифром].

Київська адреса зостається стара А. З. П. Адресою Павловській користуватися не можна. Зберіть і подайте тільки докладні відомости про р. Витаю.

№ 31

13 грудня 1909 р. Миколаїв-Подільський – Львів*

Дорогий Андрію, чи одержали Ви листа, що переданий Вам через Л.? Чому Ви нічого не пишете? Напишіть і вишліть все, що я прохав, до 7 січня; окрім усього иньшого, про що я писав раніш, міні будуть потрібні також <u>всі</u> Ваші статті і взагалі саме докладне справоздання про Вашу діяльність. Про Вас М[икола] збірає матеріали, думаю, що це з ціл[л]ю виступати проти Вас. В усякім разі треба буть готовим. Пишіть. Стискаю руку.

Ад[реса]: ст. Николаев Подоль[ской]
г[убернии] (via Волочиск).

№ 32

5 лютого 1910 р. СПб. – Львів

5.II.1910

Тільки тепер пишу Вам, Андрію, через те, що не хотілось писать, не мавши звісток про те, що де діється, а звістки ці я одержав лише сими днями. Через <u>Київ я проїздив 12 січня</u>, але тоді там нікого не було і я мусів обмежитись тільки тим, що зоставив їм листа, де переказав Ваші прохання. Життя там більш менш почалось в двадцятих числах, судячи по тому листу, якого я одержав. Відбувся ряд збірок; на них балакали про нашу тактику на к[онферен]ції; позіції, на яких стоять кияне, приближено однакові з Вашими – обстоювання ділового порядку дня, виключення всяких становищ; примеренчеського настрою не помітно. На збірках цих була також одна товаришка з моск[овської] групи. Що торкається <u>М[иколи] і Л[евка]</u>, про них пишуть, що вони збераються <u>засновувать рефератний гурток,</u> пропонували увійти в нього нашим – ті рішучої відповіді не дали, про к[онферен]цію, коли вона буде, який її строк, Л[евко] і М[икола] нічого позітивного не кажуть. У мене зразу є підозріння відносно того, чи взагалі відбудеться та к[онферен]ція.

В свята був наш чоловік в Прилуках: так публика, яка є там, наша і на к[онферен]цію звідти пройде наш чоловік; о[рганіза]ції якоїсь, роботи там, як і скрізь, нема, є публика, яка не цілком одстала од п[артій]них справ; це і все. Що торкається <u>П[етербур]гу</u>, то я, приїхавши, застав тут повний розвал; те життя, яке трохи було почалось, перед Різдвом зникло; громадські інтереси у публики одійшли цілком на задній план. Погляди у публики, звичайно, зостались ті самі, рез[олюція], <u>винесена про Лев[ка], не означала переміни фронту</u>; її між иньшим вніс Сім[он], який нияк не може прихилитись рішучо ні на один бік і все змагається займать цент[ральну] позіцію; всі <u>розуміли ту резолюцію як таку, що має внести примеренчеську лінію</u>, а ніяким чином не як таку, що свідчить <u>про перехід до ЦК.</u> Але позатим усім

* Датується за погано відбитим штемпелем поштового відділення у Миколаєві Подільської губернії.

зостається страшенна пасівність публики, як їхньої, так і нашої. Гроші, які назначено в справозданні ЦК, ніким не асігновувались; дані вони в силу статуту, який накладає на закордонні группи податок в 40%. До речи, про гроші, коли я виїздив, я був цілком певен, що гроші будуть дані; була постанова групи, більшість в бюро наша; що ж сталось? Сім[он] і Сер[гій] не добились асігновки, через те що запротестував Ш[раг]; отже, маючи більшість, вони нічого не зробили.

Становище скрізь, як Ви бачите, не важне; М[икола] писав Вам, що в Київі міні не повелося; такий вивод, на мою думку, цілком не відповідає тому, що є. Як писав Вам, я там не застав о[рганіза]ції; є купка невелика наших людей, є значно менша купка їхніх людей; є далі доволі, порівнюючи, значні кола симпатиків, які майже не зачеплені ані іми, ані нами. Та о[рганіза]ція, яка як коли торік була зникла. Отже стояло завдання не мало не багато як утворить о[рганіза]цію. Звичайно, виконать це за такий строк при теперішньому відношенні публики не так то просто. Зараз вони теж це почувають певно. К[онферен]ція переноситься у трете (перед Різ[двом], після Різдва, проблематичний строк мал[юється]?) "Робіт[ник]", що мав з'явитись, як казали вони в ноябрі, вийшов лише тепер[55], має виходити неперіодично, знов таки навпаки їхнім сподіванкам.

Перехожу тепер до "Роб[ітника]". Він днів кілька був присланий кільком товар[ишам] в "Галичанії". Дойшов благополучно. Яке враження справить він на публику, сказать важко. Зразу знаю лише, що Сіромасі він страшенно не сподобався. На мене він справляє вражіння не важне; і з боку літературного і з боку ідейного – повне убожество. Трохи демагогії, трохи перекручуваннів, багато повторення задів рос[ійських] большевиків – ось весь його зміст. Не думаю, щоб з такою публикою могла бути спільна робота.

Перехожу до "Пр[аці]". Ми попали у скандальне становище з транспортом. Ви знаєте, що тут й досі нема ані одного примірника "Пр[аці]". Коли я виїздив, міні вдалось було роздобуть кватирю, і тоді справа з рос[силкою][*] могла б вигоріть. Не знаю, чи писали Вам щось з приводу сього. Поки що треба спробувати, може, вдасться переправить в Галич[ину]. Адреси подам окремо. Пишіть у Київ і домагайтесь, щоб вони Вам частійше писали. Я зразу користуюсь тією адресою, що і перед Різдвом – другої вони міні не дали; адресуйтесь і Ви туди-ж (В[ищі] Ж[іночі] К[урси] – А.З.И.)

Думаю писать у Київ про видання другого числа "Пр[аці]", вияснення тих справ, які зачіпає "Роб[ітник]", з нашого погляду було б важко зразу, на мою думку. Не знаю, як погляне на це публика. Певне, нам доведеться "Пр[ацю]" зробить неперіодичним орґаном; силою обставин рямці, в яких буде провадиться діскуссія, у нас звужуються; вона постепенно мусить перетворюватись в орґан певної ідейної течії. Отож у мене виникає питання, чи уявляємо ми з себе зараз таку ідейну течію. Що до нас приєднується публика в ідейному розумінні однакова, закрашена в той колір меньшевизма, опреділяючи її російським терміном, це факт. Але ріжниці між публикою як не як є дуже значні. Ваші позіції, наприклад, по багатьом питанням цілком орігінальні. Між иньшим, була пущена чутка, що Ви, Залізняк і С[ергій] Єф[ремов] з Гехт[ером] закладаєте соціалістичну п[ар]тію. Виясніть цю справу, бо про неї питають.

Ну далі писать нема де. Стискаю Вашу руку. Витайте од мене Галю і тов[ариство]. Подайте адресу у Дон[цова]. Що він.

[*] Можливо: "рос[іянами]".

№ 33

9 березня 1910 р. СПб. – Львів

9.ІІІ.1910

Листа Вашого, Андрію, одержав сими днями. Зараз докладно не відповідаю на всі зачеплені Вами питання, через те, що зараз маю дуже мало вільного часу. Повідомлю лише про стан справ. Починаю з П[етербурга]. Тут життя іде надзвичайно слабо. Після Різ[два] не було ані одної збірки групи. Була призначена одна, на якій має читатись реферат про культурну роботу ст[удентів] (на загал (?)) – публика не зібралась. Зараз збірка ця одсунута на довший час, бо референт виїхав, там настануть іспити, і покладать надій на поновлення життя в групі тепер неможливо. Взагалі публика є, на мій погляд, мертва, цілком не зв’язана з ЦК життям, і, не набравши нової публики, роботи не одновити. Сім[он] Ваші картки одержав, з Л. М. не балакав – той зараз в Парижу, далі їде до Лібави – адресу його встановити важко. Ви пишете, що послані адреси використані. “Пр[аця]” дойшла не по всім, не зважаючи на те, що “Роб[ітник]” по деяким з тих адрес дойшов. “Пр[аця]” серед публики робить гарне враження; про “Роб[ітника]” гарних одзивів не чув. Був тут тов[ариш] з Москви – розказував, що там робиться. Виявляється, що й там життя занепало. Публика улаштовувала ук[раїнський] вечір, з якого має дефіціт – це вся робота за це півріччя. Зразу там було розмови про становище відносно петіцій, які Ц[ентральне] Ун[іверситетське] Бюро громад пропонує посилать у Думську комісію по народній освіті з приводу ун[іверситетського] статуту. Москвичі рішили, що с[оціал]-д[емократи] можуть звертатись лише в с[оціал]-д[емократичну] фракцію, і відмовились підписувати петіцію і взагалі не брали участи в о[рганіза]ції кампанії. Дякуючи тому в Москві зібрано зовсім мало підписів. Між иньшим, справа з цією кампанією йде гарно. З Київа надіслано петіцію з 1360 підписами. Буде ряд петіцій од висчих шкіл Пет[ербурга]; надіємося усього на 5-6 тисяч підписів. Тов[ариш] з Москви, який був, представник ворожої нам течії, про нього я чув, що він один з діяльніших членів о[рганіза]ції. Проте з розмови з ним виніс надзвичайно сумне враження, врешті, може, й краще, що така публика на боці ЦК. Він між иньшим росказував, що М[икола] передавав московському тов[аришеві], який був у нього, що виявилось, що к[онферен]ції зараз скликать неможливо, що треба ждать, поки почнеться робота, росказував також, що заходи ЦК поставить о[рганіза]цію в Полт[аві] кінчились нічим.

Перехожу до Київа. Серед інтелігенції те саме безладдя, що й було. В значній мірі воно, на мій погляд, завдячує М[иколі], який, знаючи, що його публики там майже немає, перешкоджає організовуватись публиці, що з ним не згоджується. Бо безперечно є факт, що те, про що говорив Л., правда – спочуття с[оціал]-д[емократичної] інтелігенції на нашому боці. Про о[рганіза]цію групи з допомоги “Пр[аці]” я знаю тільки те, що й Ви; вона ор[ганізо]вується; останній лист про який я знаю, що він посланий, я не одержав; тому пізнійших звісток не маю. “Пр[аця]” там одержана. Є новини серед роб[ітників]. За Різдво і в январі був там Іван Музика; йому вдалось зібрать стару публику і почать де яку роботу. О скільки вона міцна, сказать важко, бо Іван взагалі людина, яка уміє прибільшить, тим паче, що він являється автором о[рганіза]ції. З’єднано там чол[овік] 15, знайдена кватиря для друкарні, випущена 29 ян[варя] бумажка з закликом організовуватись. Публика в групу увійшла вся стара, знайома. Роботу поставлено по кращим методам, ними ранійш знищено допотопну біржу, поставлено працювать в лєг[ально] недавно заснованому

роб[ітничому] клубі і в обществѣ распростр[аненія] образованія. Українські інституції (Просвіту) бойкотують (?!)*. Погано одне, увійшла ця група в зносини з М[иколою], який настроює її в відповідний спосіб що до нас. Іван приїхав сюди нагрітий до відповідної температури, тепер міні вдалось його трохи охолодить. Повідомляв про новину про Вас, яку, звичайно, почув од М[иколи]. Ця про Ваше приятельське листування з М. Гехт[ером], в якому Ви засвідчуєте йому спочуття до його поглядів і т.д. Мик[ола] знав, що робив, коли говорив це. Річ у тім, що Гех[тер] користується серед самих широких кол цілком певною репутацією людини не ідейної, кар'єріста, який за гроші буде писать про що угодно. Виникла також там справа про те, що я виступив на нараді, не маючи мандата од робітників. Я їм написав, прохав пояснень, покищо жадної відповіді. Коли б серед наших були люди, які б увійшли в роботу, звичайно, все можна було б переїначить. Дехто (?), наприк[лад] Хведір, який міг би це зробить, бо він серед робітників користується авторітетом, прислав листа, в якому каже, що виходить з роботи цілком.

Тепер про "Пр[ацю]". У мене готова для Вас стаття про момент[56], сими днями надішлю. Подбаю про дописи звідкіль лише можливо, буде надіслано справ[оздання] О[рганізаційного] К[омітету]. Слід умістить, на мою думку, заяву од ред[акції], яка б зазначувала наше становище[57], я писав про це публиці, коли дійдемо до порозуміння, надішлемо свій проект. Пускайте статтю про культурну роб[оту] неодмінно. Слід би написать статтю, яка б торкалась питань, зачеплених в другій статті "Роб[ітника]"[58]. Далі, попрохаю не пускать цілком моєї статті про конф[еренцію] громад[59]. Я не піддержую зразу тих висновків про конф[еренцію], які є там. Я вказую в ній, що вона виявляє діфер[енціацію] яка почалась серед студентства; цей висновок я зробив на підставі петерб[урзьких] делегатів; тепер, ознайомившись з пет[ербурзькими] о[рганіза]ціями, бачу, що всі вони були випадкові люди, що од п[артійних] о[рганіза]цій з спокійною совістю могли пройти с[оціал]-д[емократи], коли б вони цього хотіли. У Вас, здається, занадто багато є закордонного по змісту матеріялу; глядіть, аби не вийшло його перевищення. Більш докладно про все це напишу, коли висилатиму статтю. Там же висловлю те, що хотілось би, з приводу Ваших думок. Покищо всього кращого. Подаю для адрес:

**<u>Петербург</u>: 1) Пет[ербурґская] ст[орона], Гатчинская 9, кв. 3, Исааку Прохоровичу Мазепѣ, 2) Лопухинская наб. 4 (Аптекарскій остров, Марії Б. Близ[нюк], 3) В[асильевский] О[стров], 11 линія 54<u>б</u> 2, Александру Яковлевичу Шульгину.

<u>Кіев</u>. Софійська 12. Крач[ковскому] "Сен Жермен" Маріи Летущовой.

<u>Москва</u>. 1) коммерческій інститут, Лаврентію Михайловичу Бухановскому, 2) Коммерческій інститут, Григорію Буцкому, 3) там же Власу Яковлевичу Богучарскому, 4) Малый Козихинский переулок 10, кв. 5, пом[ощнику] прис[яжного] пов[еренного] Моргулису.

<u>Катеринодар</u>. Кирпичная 21, Василію Семеновичу Слипченко, 2) Красная ул. Типог[рафія] бывшая Осташевского, Ивану Феодоровичу Кошовому.

<u>Катеринослав</u>. Конечная ул., д[ом] Зайцева, Михаилу Дмитриевичу Лисиченко.

Всього кращого.

---

* Знаки питання і оклику автора.

** Перекреслено навхрест, помітка А. Жука: "Полагоджено".

№ 34

25 березня 1910 р. СПб. – Львів

25.ІІІ.1910

Дор[огий] Товаришу!

Учора послав Вам гроші, асигновані групою на “П[рацю]” (7 крб.). Рівночасно стільки ж було асігновано на “Р[обітника]; збірка, на якій була переведена та асігновка, не зважаючи на те, що на ній було […]*, пройшла дуже живо; стали на прінціпіяльний ґрунт; я і Ст. піддержували асігновку на обидва органи з тим, аби “П[раці]” дано було більше. М[икол]а і Ш-п висловлювались проти всякої асігновки “П[раці]”, зважаючи на її опортунізм і ліквідаторство; врешті їх пропозіція не давати запомоги цілком перепала і зосталась в силі стара, передріздвяна постанова про допомогу. Були окрім того іще розмови про бюро; Тагон зробив заяву про свій виход з бюро дякуючи вчинкам Ш., якого він обвинувачував в нетовариському поводженні і умисному одтяганні справи про допомогу “Пр[аці]”, про яку постанова була давним давно. Врешті справа закінчилась на тім, що мають відбутись нові вибори до бюро. Загальне враження од збірки було неважно; вона ясно констатувала те, про що писав Вам – повний розвал в групі; повне її одірвання од життя. Сперечаються кому допомагать, а самі робить нічого не роблять.

У групу надійшов лист М[осковської] Гр[омади]; переказую його дословно найбільш видатні місця – він по своїм позіціям надзвичайно характерний; мова йде про акцію з приводу українських кафедр, яку пропонувало Ц[ентральне] Ун[іверситетське] Бюро громад. В сій справі М[осковська] Ст[удентська] Громада ухвалила звернутись у Думу з петіцією, якій надавало значення демонстрації; Унів[ерситетська] Громада утрималася від винесення резолюцій в справі кафедр; винесла лише резолюцію з приводу закон. 37, в якій вона протестує проти поводження комісії по народній освіті. Окрім того Ун[іверситетська] Гр[омада] постановила звернутись з листом до с[оціал]-д[емократів] з проханням піддержать законопроект. Наші хрун’яне удержались від голосовання всіх цих резолюцій. На своїх зборах група, обговоривши цю справу, постановила. “З огляду на те, 1) що ми не можемо поділяти позіцій, яку зайняла Гр[омада] в сій справі, 2) що ми не сподіваємося від Думи 3 іюня якогось позітивного вирішення цієї справи, 3) що на Думу ми дивимось як на агітаційну трибуну – ми виступаємо самостійно в сій справі, повідомляючи і закликаючи аналогічні нашій групи. Ми не вживаємо ніяких заходів до скорішої постановки цього питання в Думі і тім самим в цій точці знов росходимося з Громадою. Мент же для сього виступу лічимо зручним, бо маємо масовий рух ук[раїнського] студентства, частина якого є і на який не можна не реагувати, коли б він навить був штучний. А позаяк група не зацікавлена в “ускоренії” постановки цього питання, лічимо необхідним скоригувати в агітаційних цілях, то ми звертаємось до с[оціал]-д[емократичної] фракції з проханням вияснити з думської трибуни класовий характер питання про ук[раїнську] школу; класову підставу домагань в цій справі ріжних груп, як укр[аїнської] інтелігенції, земств, заяви селян і ин[ших], для чого й засилаємо потрібні матеріали” (в кавичках дословно з листа). Як Вам подобається “ортодоксальності” такої тактики? До речи, справа з петіціями йде гарно, досі до Ун[іверситетського] Б[юро] надіслано їх з ріжних місць з загальним числом підписів коло 2500; найменше підписів з Москви.

* Слово не прочитане.

З Київа сими днями одержав листа. Нового там німа нічого; пишуть, що мають Вам надіслать дописи К. і Крол.[60], і просять Вас дати для них нову адресу. В справі листа “робітників” мають надіслати Вам відповідь од О[рганізаційного] К[омітету]. “Пр[аці]” не одержано; я, не розібравши Вашого листа про те, до кого вони мусять звернутись, переслав його ім.

З поданих мною адрес не користуйтесь Гатчинською. “Пр[аця]” доходила дуже неакуратно – “Р[обітник]” краще. Як посилаєте Ви і як посилають вони?

Подайте міні, будь ласка, адресу Дм[итра]; напишіть, що знаєте про нього – я од нього дуже давно нічого не одержував.

Хотілось би написать іще з приводу Ваших уваг, але приходиться це одкласти надалі – зараз брак часу. Всього кращого. Щиро витаю Вас і товаришів.

№ 35

25 березня – 8 квітня 1910 р. СПб. – Львів

Дорогий Андрію!

Ми розглядали тези Вашого докладу і рішили пропонувать їх де-чим доповнить. На нашу думку, у Вас не зазначається класовий момент в кооперації, який поминуть не можливо. Через це уважаємо, що першу тезу слід було б розвинути, зазначивши класовий момент в кооперації, приблизно так: суть кооперації, її класовий характер; значення демократичної кооперації взагалі і робітничої зокрема для боротьби пригноблених класів, необхідність координувати кооперацію з иньшими формами боротьби працюючих мас. Далі, тезу про можливість для всього студенства без ріжниці партій працювати в кооперацiях об’єднано приймаємо з оговоркою; спільна робота представників ріжних партій можлива, але при тій умові, коли усіма визнається класовий момент.

Думаємо, що з цими нашими додатками Ви погодитесь. Разом з цим я пишу листа у львівський комітет і сповіщаю про те, що взятий Вами реферат.

Далі, дознайтесь, будь ласка, у чому суть такої справи. Тут наводились справки у одного товариша про можливість поставить через нього кордон – товариш той живе у Кременецькому повіті. Виявилось, що до нього в цій же справі звертався д. Білінський з Збаража. Для кого він це лаштує? Чи можна буде використувать шлях, який він наладжує?

Зараз приїхали сюди Левко і Ціхоня. З Ціхонею міні побачитись не вдалось. Як росказували про його проекти – ті, що його бачили, він має на увазі цілком неможливі річі. Хоче ставить роботу по зразку дореволюцiйному, говорить, що слід зараз скликать офіціяльну конференцію, думає ставить нелєгальний агітаційний орган. Ми з нашими проектами для нього ліквідаторська течія. Словом, большевизм самого найгіршого видання. З Левком я бачився і докладно балакав. Певне з ним вдасться зговоритись. Між иньшим така річ. Він був в ред[акції] “Пролєтарія” і пропонував їм умістити статтю про нас. Вони згодились. Він особисто писать цієї статї не хоче і пропонував зробити це міні. Я одмовився; може, це зайва фракційність, але мать щось спільне з “Прол[єтарієм]” абсолютно нема охоти. Разом з цим у мене майнула думка звернуться з таким проханням в “Г[олос] с[оціал]-д[емократа]” від імені групи меньшевиків, сказавши, що “Пролєт[арій]” згодився умістити таку статтю, і чи не взялися би вони попередить його. Група меньшевиків не буде фікцією – зараз серед нашої публики “Г[олос] с[оціал]-д[емократа]” користується далеко більшим

поводженням, ніж “Пр[олєтарій]”. Проте рішайте цю справу, як знаєте. Я її дуже не обстоюю. На разі згоди напишіть про це в “Г[олос] с[оціал]-д[емократа]”.

Ваш лист до Галі спізнився, він попав до мене тоді, коли вона виїхала. Вона обіцяла, як що буде брать паспорт через Київ, написать в цій справі, але досі нема листу і її адреси не знаю. Що робити з листом?

Всього кращого

Ваш В[алентин] С[адовський]
Адреса надалі: [Кіев], Фундуклеевская 50, кв. 6
Ользѣ Лосиной.

№ 36

8 квітня 1910 р. СПб. – Львів

8.IV.1910

Чого Ви мовчите, Андрію?

Як справи, що у Вас твориться? Чув, що друге число вийшло, але тут воно ніким не одержано. Пишіть. Стискаю Вашу руку.

В[алентин] С[адовський].

№ 37

Не пізніше квітня 1910 р. СПб. – Львів

Дор[огий] Андрію, Ваші обидва листи одержав, певне Ви теж одержали мій. Перечитав листа киян і хоч уже знав про цю історію, все таки справив він на мене негарне враження. Не треба Вам і казать, що передані у ньому факти всі невірні; збірка обговорювала справу виборів і доручила мандат представнику О[рганізаційного] К[омітету]; що робітники забули все це, не дивно – минуло з того часу 7 місяців, на протязі яких у них не було майже цілком ніякого життя. Не здивувала мене й переміна іхнього фронту – аджеж факт, хоч і сумний, але правдивий, що робітники й досі йдуть за тим інтелігентом, з яким мають діло, виявляючи своєї ініціативи дуже мало. Не те було неприємно. Аджеж ясно, що справа з цією історією не є діло самих робітників. Не обійшлось тут без інтелігента – і такий засіб боротьби зветься прінціпіяльною боротьбою! Відповідать на листа особисто я не думаю – міні хочеться усунуть з цієї справи особистий елемент. Я подам відповідні факти членам О[рганізаційного] К[омітету] і попрохаю відповісти їх. Характерно, між иньшим, що на мій лист, написаний в сій справі до робітників, і на лист Івана, написаний в дуже примеренческому тоні – відповіді нема.

Одержав листа з Києва. Відбудеться там збірка серед інтел[ігенції] без участи руководящих центрів (без М[иколи] і Л[евка]); обговорюють на них сучасне п[олітич]не становище, виясняють позіції до ЦК, “Пр[аці]” й “Роб[ітника]”; прихильність більшости на нашому боці; в результаті цих збірок має сформуватись група допомоги “Праці”. Між иньшим до М[иколи] в цій справі вже звертались; він відмовив в лєгалізації, однаково прохав подать докладний статут, обіцяючи тоді остаточну відповідь.

Перехожу до “Пр[аці]”. Подаю статтю про момент[61]. Коли хочете, можете виводи про тактику викинуть[62]; я цю частину переробляв кілька разів, але все таки нею незадоволений. Подам біжучий матеріал, можливо, коли вийде, статтю про ціркуляр про тов[аришів]. Пускайте обов’язково статтю про культурну роботу[63]. Коли б була стаття про “Роб[ітника]” – про статтю Л. було б гарно[64]. Число, на мій погляд, повинно вийти на 1 квітня, так щоб до Великодня було тут.

Надсилаю Вам проект заяви про наше становище; я його рівно ж шлю в Київ; майже певен, що там позиції, зазначені в заяві, будуть приняті. Пишу в Київ, аби писали Вам безпосередно, бо поясняється воно головно тим, що справа з зносинами була доручена Хв[едору], який тепер з-за своїх державних іспитів (?) ухиляється од справ. Ви можете писать туди по тій адресі, по якій писали до Різдва (Вис[шие] Ж[енские] К[урсы] А. З. И.) всі мої листи по цій адресі доходять – вона певна. Коли Ви ще не улаштували справи з трансп[ортом], вишліть "Пр[ацю]" на ті київські адреси, які маєте. "Роб[ітник]" шлють без перестанку, а "Праці" брак. Сповіщайте лише одночасно карткою, куди і скілько послано. Иньший матеріал надішлю незабаром. Пишіть, як і що. Напишіть про Дмитра, що він і як він. Яка його адреса. Стискаю Вашу руку.

Витаю товаришів.

Перекажіть Олексію, що студенти прохають його за протокол кон[ференції], хай вишле.

№ 38

2 травня 1910 р. СПб. – Львів

2.V.1910

Цей мій лист, Андрію, буде на довший час останнім. Я виїздю із Пітера на статистичні роботи в Пріамурську область до осени[65]. Там прийдеться роз'їздить з місця на місце і певної адреси у мене не буде. Коли повернусь сюди, надішлю свою адресу; покищо наше листування [має] урватись.

Погано, що Ви зостаєтесь дякуючи мойому виїзду зовсім без усяких звязків. Писав я був не раз, аби Вам подано було адреси з М[оскви] і Київа, але результати з того вийшли ніякі. Попробуйте Ви ще самі добитись звязків. Я пишу у Київ на висчі жіночі курси по тій самій адресі, що писав до Різдва (А. З. И.) і маю особисту адресу Міхури: Золотоворотська 8, кв. 5; останньою можна користуватися тільки для особистого листування. Попробуйте написать, може, Ви доб'єтесь встановлення звязків. Майте тільки на увазі, що кияне довго прохають подать їм нову адресу не на Економіста.

Виїздючи на Амур, я певний час вагався, думав, як це відіб'ється на справах. Потім рішив, що при данному становищі ледве чи це може якось на нас вплинуть. На літо революція по свойому звичаю виїде на дачу, і коли і досі у нас діла стояли слабо, то на літо буде ще гірше, робить буде нічого. Що не торкається великих заходів М[иколи] і Л[евка] і їх впливу на справи, то на це все дивлюсь я дуже скептично. З чорної ради, про яку Ви чули, я не думаю, щоб могло щось вийти – з неї вийде толку стільки, скільки і з иньших їх заходів. На неї запрохувано мене особисто, мав я їхать опріч того і на групи. Останнє, положим, є вираз занадто голосний; фактично мандат я одержав од бюро – Сімона і М[иколи] Ш[рага], а "збірка" бюро відбулась на улиці, причому я і Сімон одірвали М[иколу] од його […][*] і в недовгій перерві, яку він мав, перебули (?) на швидку про цю справу. З початку я збірався їхать. Далі, дякуючи збігу особистих обставин, а головне скептичному відношенню до результатів наради, цю думку залишив. Що з неї сталось, чи була вона чи ні, вісток не маємо.

Мушу закінчувать листа, бо часу у мене за зборами дуже мало. Бажаю Вам всього кращого. Кріпко стискаю Вашу руку. Привітання Галі і товаришам.

Коли буде потрібна Вам моя адреса, пишіть в Благовіщенск на моє імя poste-restante. Попереджаю тільки, що надіятись на певність одержання листів там важко.

[*] Слово не прочитане.

№ 39

6 травня 1910 р. Біля Сизрані – Львів

6.V.1910

Проїзжаючи через Москву, я одержав деякі звістки про к[онферен]цію, що мала відбутись у Києві, і хочу оце поділитись з Вами. Як виявляється, у М[иколи] і Л[евка] був проект з наради цієї зробити з'їзд, поставити на обговорення його ряд прінціпіяльних питаннів, вибрати на ньому новий центр то що. З другого боку, вони мали на увазі провадити на з'їзді примеренчеську політику з ціл[л]ю провести об'єднання з нами. На жаль, про свої примеренчеські проекти вони нікого не сповіщали, не сповіщали також і про свої плани відносно нарад. При таких обставинах не дивно, що їхня історія не вдалась. З представників був, здається, тільки один делегат з Москви, була окрім цього, звичайно, цекіська публика – М[икола], Л[евко] і У. Не було здається, навіть представника від київської о[рганіза]ції. При такому числі людей М[икола] і Л[евко] не зважились об'явить себе з'їздом. Збірка їх приняла назву пошириного зібрання ЦК. Обговорювали вони головно відносини до нас, рішили слідуюче. "Робіт[ник]" перетворюється в популярний орган, а "Праця" в керуючий; ред[акція] "Пр[аці]" складається з Дороша, Чорного, Володі, Ціхоні і Левка.

Це все, що я знаю. Цю свою постанову вони думають передать на обговорення окремих групп.

Можливо, що їхня постанова передана не докладно і не повно. Але самі головні їхні тенденції в ній ясні. Вони перемінують свою політику. Я думаю, що при теперішніх обставинах у нас нема ніяких підстав не йти на зустріч їхнім примеренчеським тенденціям. Не торкаючись прінціпіяльного боку справи, треба признать, що практично це і для них і для нас єдино можливий вихід. Ті подробиці, які, на мій погляд, треба буде додать до їх умов, думаю, при теперішньому їхньому настрої будуть приняті. Треба, по моєму, забезпечіть в "Пр[аці]" можливість діскусії, зоставить в ній широкий діскусійний одділ, далі здобуть гарантії, аби гроші між "Пр[ацею]" і "Роб[ітником]" ділились однаково.

Кажуть, що на к[онферен]ції вони були неприємно вражені нашою відсутностю, побачили у цьому свідому демонстрацію. Як знаєте, наша неприсутність була з'явищем випадковим. Але треба додать, що врешті вони самі винні, що, не повідомивши, як слід, про свої примиренчеські проекти, давали підстави вбачать одну комедію в їхній всій компанії. Здається, скоро Микола (?) буде у Вас.

Щиро витаю Вас. Пишіть у Благовєщенск до востр[ебования].

[Додаток до листа датований 8.V.1910* з К.]** (?)

"Праця получено" 15. Одіслано Прилуки Зіньків Острог Золотоношу. К вам могут обратиться з Острога від Хведора за літературою. Листа одержали в справі дальшої долі "Праці" і пропозіцій ЦК як наслідок великодної розмови в імені товаришів. Ответ осенью, когда придется обсудить все в цѣлом.

Попрохайте Володимира, хай він перегомонить з Вірою Яковлевною про "Працю", вона обіцяє зробити все, що може. Напишіть, де шукати Ваш гостинець. Листи шліть на курси. На адресу брата нічого не шліть, а використуйте тільки з розумом: Фундукл[леевская] 64, [квартира] три О. П. Шустовой; та Гоголівська шість, [квартира] чотири, Л. А. Левашовой. Приїздить Кость, все вишле.

[Далі іде сторінка цифр – схоже, адреси по відправці нелегальної преси]

---

* Сумнівний почерк Валентина Садовського, не рука, що звикла часто писати.

** "8.V.1910 – з К." – подібне на руку А. Жука.

№ 40

29 жовтня 1910 р. СПб. – Львів

29.X.1910

Приїхав позавчора в СПб і знайомлюсь з тим, що сталось без мене. На Амурі можливість буть в курсі справ, звичайно, була дуже мала, і я порядком одстав: приходилось російських газет не бачить по півтора місяця, не кажучи вже про українські. Отже тепер, так мовить, вхожу в життя. І до Вас ще звертаюсь з проханням поінформувать мене про теперішнє становище. Я виїхав з Пет[ербурга] після наради; в Москві я дознався про її результати – вони були для мене цілком несподівані. Ніяких звісток про примеренчеські заміри Л[евка] тут не було, і я гадав, що справа з нарадою являється продовженням попереднього, що це буде лише одним з засобів предать проклятію критиків: звідси моє скептичне відношення до її результатів. На своє здивування, в Москві дознався, що М[икола] і Л[евко] цілком змінили свою тактику. Тепер по приїзді дознався про "Н[аш] Г[олос]"[66], про те, що М[икола] одійшов од справ і утворює особливу течію, що Ціхоцький теж зразу є окрема течія. З "Н[ашого] Г[олосу]" дознався про непорозуміння у Групи з Ан[дрієм]. З'орієнтуватись у всьому цьому зразу важко, тим паче, що у кожного звістки неповні і инші. Отже напишіть, будь ласка, що і як. Подайте, звичайно, не офіціальне справоздання і роскажіть також про Ваше відношення до теперішньої сітуації.

Бачив "Н[аш] Г[олос]", переглядав його, уважно перечитать ще не встиг. Гарне враження зробила на мене Ваша стаття[67]. Заява ред[акції][68] подобається міні в своїй першій частині: друга частина (думки про укр[аїнську] буржуазію) однобічна і через те невірно освітлено становище. Що до листів Л[евка], то їх тон якось не в'яжеться з примеренчеством, яке він проводив на нараді; що до змісту то, не знаю, може, я виявлю ту спеціальну здичавілість – про яку він пише – видався він міні убогим, багато загальних місць, сила наївностей, дозволених в році 1905, але не в десятому. До речи, чого він рішив, що його завдання нищить не тільки укр[аїнських] опортуністів, а й російських. Огляди рос[ійської] преси з більшою фактичною стороною і меншим числом полемічних вибриків далеко більше вдалі[69].

Що торкається становища тут – то новин, здається, мало. Життя ще не починалось. Нігде не було ні одної збірки (в М[оскві], Пет[ербурзі] і Києві). "Наш[ого] Гол[осу]" тут є один примірник, в М[оскві] один чи два. В Києві, здається, зразу процвітає тільки підготовка до державних іспитів. Словом, майже все старе і знайоме. І коли знову знайомишся з цим, стає приємно, що стільки часу мав можливість не жить в цій атмосфері, буть в инших умовах. Я дуже задоволений з своєї поїздки – цікава була вона з усіх боків – гарна природа, цікаві самі відносини[70].

Ну, всього кращого. Стискаю Вашу руку. Жду од Вас інформацій.

P. S. Забув попрохать росказать про історію з справозданням в Копенгаген; кому це прийшла щаслива думка виносить нашу полеміку на інтернаціонал?[71] Виясніть також, будь ласка, справу з моїм співробітництвом з "Н[ашим] Г[олосом]".

№ 41

29 жовтня 1910 р. СПб. – Львів

29.10.1910

Разом з цим посилаю лист Дмитрові, прохаю його інформацій про "Н[аш] Г[олос]" і иньше. Будь ласка, передайте його. Приїхав сюди позавчора. Нічого нового не застав. Пишіть, що робиться у Вас? Які Ваші відносини з Л[евком]? Що за

конфлікт, про який згадується в відповіді Вам? Жду Вашого листу. Моя адреса: Боль[шая] Дворянская 23, кв. 28. Дайте її і Дмитрові.

Щиро витаю Вас

В[алентин] С[адовський]

№ 42

2 листопада 1910 р. СПб. – Львів

2.XI.1910

Коло тиждня я вже в Петербурзі; і потроху вхожу в життя. Змін, власне, за мою відсутність не так багато, а в Петербурзі так і зовсім нема. Руїна, яку в інтересах ортодоксії утворили торік, зостається руїною. В Київі нема ні чорта; М[икола] збірається складать державні іспити і стоїть в опозиції до пануючого ладу, од співробітництва в “Н[ашому] Г[олосі]” удержується, протестує проти недопущення Вашого в ЦК – словом, повна зміна позицій. Суть тільки, що з зміни цієї нікому ніякої користи, бо робить він, по всім даним, не збірається. Є ще в К[иїві] Ціхоцький, який “організує транспорт” і робить стільки, як М[икола]. Про Хв[едора] докладних звісток не маю, листа од його не одержав, знаю, що активности у нього було мало зразу після приїзду. Товаришка, яка найбільш робила торік, зразу перебралась сюди. Отже людей в Київі зовсім обмаль. Її враження, що публика в К[иїві] є, але нікому її з’єднать. Проїздом був в М[оскві], бачив, що твориться там. Діла обстоять також слабо. Збірок не було, але все таки враження краще, ніж у нас. Менше роз’єднанности, більш зацікавлення справами. Беруть участь всі в громадах, збірають передплату на “Раду” (після її заклику) – поводження, яке ніби трохи не відповідає “ортодоксальним” їх позиціям. Нарешті у нас справа стоїть, здається, найгірше. Останній місяць пройшов під знаком смерті Л[евка Мацієвича][72] і уряджували його похорон. Доклади у клубі, присвячені його пам’яти, видають його біографію (російською мовою, здається, у Суворіна)[73]; при всіх цих заходах мали ушанувати пам’ять Л[евка Мацієвича] як людини, тільки не підкреслюючи громадської с[оціал]-д[емокрптичної] сторони його діяльности, так що вся ця справа не спричинилась до побільшення заінтересовання нашими справами. Мій торішній висновок зостається в повній силі; більшість публики для нас мертва. В ук[раїнському] житті тут зразу помічається де яке оживлення. У мене є де-яка можливість провадить серед групи молодшої публики нашу роботу, але про результати цього балакать іще дуже рано. Така загальна картина наших справ, о скільки я про них знаю. Втішного, як бачите, не дуже багато. “Н[аш] Г[олос]”, о скільки я уявляю, – мало його власне читало і бачило – зацікавлення не збудив – далеко більш цікавились “Р[обітником]” і “Пр[ацею]”.

В чому я орієнтуюсь дуже мало, це в закордонній ситуації. Я прохав Д[митра] Д[онцова] ознайомить мене з відносинами в “Н[ашому] Г[олосі]”, думаю, що він це зробить. Ви ж, будь ласка, сповістіть про справу з Вашим конфліктом – взагалі поінформуйте про те, про що не згадає він. Адже ж писатимете, певне, порозумівшись попереду. З листа до Сімона я вивів, що у Вас є певні проекти? Що вони за одні? О скільки я орієнтуюсь в сітуації, найбільш правильна позиція для нас, міні здається, така. Продовжується далі робота над формуванням тієї течії, якої зародком була “Пр[аця]”. Використовується в цих цілях “Н[аш] Г[олос]”, о скільки це буде можливо, організується, на разі потреби, видавництво брошюр для доповнення і підкреслення того, що не можна буде висловить там; до “Н[ашого] Г[олосу]” ставитись як до п[артій]ної групи і піддержувать, о скільки він буде органом обох течій; для того, щоб визнавать його центральною інституцією, нема підстав ні формальних ні

матеріальних. Скрізь, де можливо, провадиться робота в ук[раїнських] інституціях, і постепенно виділяється групи, нам рідні.

Разом з тим не відкидається певного значіння й чисто демократичної роботи і рекомендується брать в ній участь.

Робота ця для мене, а значить і формування нашої течії, ростягається на довший час, і "Пр[аця]" була одним з перших етапів цієї роботи.

Хотів би, аби Ви написали Ваші думки про те, як ліквідувать справу з листами робітників. На мій погляд, зоставить її незакінченою не можна. А між тим Хв[едір], якого я прохав закінчить цю справу, на весні її не ліквідував. Необхідним є, на мій погляд, третейський суд чи що небудь в роді нього людей і не чужих нам і не заінтересованих в справі так чи инакше.

Пишіть. Адресуйте чи на мою адресу, чи на торішню [...][*] адресу. В усякім разі про вислання листу повідомляйте карткою на мою адресу. Не завадило б, коли вислали 1-2 примірника "Пр[аці]" – особливо 2-[ге] число.

Стискаю Вашу руку. Витаю Галю. В[алентин].

№ 43

6 листопада 1910 р. СПб. – Львів

6.XI.1910

Щойно одержав Вашу картку; завтра побачусь де з ким з публики і напишу докладного листа.

Щиро витаю Вас.

В[алентин] С[адовський]

P. S. Після картки послав листа. Чи одержали?

№ 44

9 листопада 1910 р. СПб. – Львів

9.XI.

Получив Вашого листа і після розмов з де-ким з товаришів відповідаю оце. Власне, міні особисто Ваш лист (окрім звісток про Д. Д[онц]ова) дав мало нового. По тим уривочним звісткам, які були тут, я уявляв, що за кордоном мусить бути атмосфера дуже напружена, дуже далека від згоди і спокою. Думав також я про відновлення "Праці"[74]. Сими днями балакав про те, що Ви писали, з трьома товаришами – більш активної більш-менш публики нема. Висновки наші такі. Загальна думка така, що "Працю" нарешті поновить прийдеться (в такому тоні висловлювався навить М[икола] в К[иєві]). Але треба для цього вибрать відповідний момент і ніяким чином не форсіровать подій. А становище між тим зараз таке. Інтерес, який був почався у ширшої п[артій]ної публики (о скільки про таку, звичайно, при наших обставинах можна балакать), тепер під впливом всіх тих персональних елементів, які увели в полєміку М[икола] і Л[евко], під враженням тієї всієї грязі, яку вони сюди внесли, впав. "Працею" і "Роб[ітником]" цікавились, ознак інтересу до "Наш[ого] Г[олосу]" нема, так само нема заінтересовання анкетою. Про нараду і її результати знають дуже мало. Отже що до ширшої публики, то сей рік обставини гірші. Правда, утворюється тут молода публика, намічається почасти, здається, цей процес у Київі – але цей процес тільки що починається і зараз на неї рахувать не можна. З центром, з колишнім О[рганізаційним] К[омітетом] стоїть справа так. Перш за все –

[*] Слово не прочитане.

грошей нема абсолютно; маємо 100 кр[б]. довгу, які повернуть треба, а готівки лише 40–45 крб. Хведір зостався в Київі один, мусить складать державні іспити; отже рахувать на нього можна мало; до того його, як знаєте, забрали і хоч думаю, що довго не будуть держать, все таки в ближчий час людей в К[иїві] нема. Як стоять справи тут, Ви знаєте; з старої публики користи ніякої; треба утворювать нову, а з нею доводиться починать з азів. Оприч сього майте на увазі, що у мене для справ час обмежений; багато часу одіймають загальні українські організації, які кидать я вважаю шкідливим.

Зберіть все це до купи і зміркуйте, що станеться, коли поновимо "Пр[ацю]" зараз[75]. Я згоден, що за кордоном обставини вже назріли, але не можна не брать до уваги і нашої сітуації. Поки що треба брать од "Н[ашого] Г[олосу]" що можливо, треба устроїть вихід, коли це буде вигодно, для нас, коли спочуття публики (звичайно, певної частини) буде за нами. Пригадайте, що торік (друге півріччя) нам не вдавалось весь час оформитись у фракцію. Була картина така: верхи діскуссували, а низи (інтелігентські навить, не кажучи про робітників) кидались з боку на бік, не знаючи куди пристати. Все це каже, що треба покищо ждать. Така була одноголосна думка всіх нас.

Наприкінці з приводу Вашої уваги що до прихильників і ворогів Ваших поглядів. Ми не думаємо, аби ми погодились з Вами у всьому; вважаємо проте, що ріжниці, які можуть знайтись між нами, не пошкодять працювать спільно. Нарешті, сектантські прінціпи боротьби проводить в політичне життя по меньшій мірі нераціонально.

Стискаю Вашу руку. Витання Галі. Статтю шліть на мою адресу.

В[алентин] С[адовський].

№ 45

12 грудня 1910 р. СПб. – Львів*

12.XII.1910

Дивуюся, що од Вас так довго нема відповіді, Андрію. Я думаю, що листування між нами зриваться не мусить в залежности від того, істнує чи ні в даний момент якась конкретна справа, яка б нас об'єднувала. Хоч скажеш тепер спільна справа зникла, листування – інформація про події, про погляди – мають свій повний сенс. Бо, коли тепер нема нічого, то це не значить, що й не буде, а зірвавши відносини, роспочинать справу, вияснять погляди один одного – річ не така лехка. Я надаю нашому листуванню певне, коли хочете, громадське значення і не хотів би, аби воно зривалось.

Стан справ зараз такий. Відбулись збори групи, вибрано бюро виключно з наших. Окрім виборів, на зборах були зроблені інформації про сучасне становище. Дебатів не було, одложено на другий раз. Збори пройшли мляво, цікаво було з боку простежить, як нам, тим, що читають українську пресу, прийшлось інформувать публику з тим, що твориться тепер на Україні. Враження від зборів, що стара група що далі, то більше одходить од українства взагалі, од нас зокрема. Паралельно з цим утворюється посте[пе]нно серед молоді нова наша публика, функціонує гурток, про який я писав. В кінці року, певне, можливо буде всіх цих приєднать офіціально до групи і реформувать її. В Москві повний занепад, стара публика інертна, а припливу нових нема. Особливо характерний цей підсумок, коли порівнять його з енергійним життям минулого року. В Київі також становище саме сумне. Певне,

* Помітка А. Жука: "29.XII.1910 написано картку".

знаєте про збори з Лев[ком] і Ціх[онею], які відбулись там. Був там один з петербуржців М. С. Знаєте про напружені відносини М[иколи] П[орша] з Лев[ком]; його заяву про те, що я не відповів Анд[рію], але коли справи будуть йти далі так, то, певне, я пристану "до його плану". З усього, що було там, міні найбільш подобається заява Л[евка] про те, що у ред[акції] "Н[ашого] Г[олосу] "нема" жадної ідейної єдности".

Одержано тут один примірник другого числа "Н[ашого] Г[олосу]". Стаття Деде по своїй безконешній наївности – прямо таки "прелесть". Коли більш буде таких статтів, успіх "Н[ашого] Г[олосу]" безумовно забезпечений[76]. Як стоїть справа з Вашою статтею?[77] Мене вона дуже цікавить. Міні здається, коли ми будемо поновлять видання, слід, аби у ред[акції] утворилась певна ідейна єдність, аби ми стали на певній ідейній платформі. Я думаю, що в результаті наради "Праці" і "Робітника" у нас сформувались дві течії, сформувались грубо, невиразно, але все таки думаю, що при всій своїй грубости і неоформлености вони життьові. Наші завдання – оформить працянську течію, і для мене початок видання "Пр[аці]" в значній мірі звязаний з степен'ю оформлености ідейних поглядів тієї невеликої купки, що гуртується біля нас. Хотілось, аби Ваша стаття спричинилась цьому, аби в ній більш підкреслювалось, більш вияснялось іменно те, відносно чого Ви гадаєте, що воно принято усіма нами. Більш важно намітить пункти, спільні всім, ніж розроблювать в деталях індивідуальні відмини світогляду. На свята я виїду. Пишіть туди, адресу Ви знаєте.

№ 46

Не пізніше 16 лютого 1911 р.[*] *СПб. – Львів*

Будь ласка, Андрію, не пишіть на мою особисту адресу. Користуйтесь тією інститутською адресою, яку подав торік. Не користуйтесь також в ближчому часі московськими адресами. Зараз там були труси і один арешт: через що це сталось, невідомо. Безпечнійше покищо туди не писать. Чого Ви мовчите?

Щиро витаю Вас.

№ 47

16 лютого – 18 квітня 1911 р. СПб. – Львів

Шановні товариші!

Через тов[ариша] Андрія я прохав Вас умістить в "Н[ашому] Г[олосі]" мою відповідь на листа київських робітників[78]. Од нього ж я дознався, що Ви одмовили цьому моєму проханню.

Дозволяю собі іще раз звернутись з тим самим проханням. На разі відмови і другий раз, буду прохати шан[овних] тов[аришів] дати міні писану і мотивовану відповідь.

З товариським витанням В. Козленко.

P. S. Як мою відповідь одержите, так і свою відповідь на разі відмови передайте через т. Андрія.

[*] Датується за поміткою А. Жука: "Відповідь 16.II.1911".

№ 48

Не пізніше 18 квітня 1911 р.[*] *СПб. – Львів*

Дорогий Андрію, що Ви не озиваєтесь? Як живете, що робите, що є нового на Ваших горізонтах?

У нас, слава Богові, все благополушно, молодь встряла в студентський рух і, користуючись цим, нічого не робить, про старших й казать нічого, так само краще мовчать й про нашу публику. Маю на увазі Петербург, бо з иньшими містами, дякуючи моск[овській] історії, у мене звязки слабі – мусів був обмежитись, а то й спинить листування.

Святкуємо зараз Шевченківські роковини, як саме знаєте з газет.

Що до мене, то я працюю по шости годин щодня в статистичному бюро, і тому, звичайно, на иньше зостається часу обмаль.

Зараз хочу запропонувать Вам одну річ – властиво навить не стільки запропонувать, скільки буть передаточним пунктом. До мене звернувся колишній спільчанин, теперішній у[країнський] с[оціал]-д[емократ] (між иньшим характерний факт; в колишніх селянських о[рганіза]ціях спілки зразу інтензивно зростає національний рух) з такого роду справою. Має він, як каже, широкі зв'язки на Поділлі, може поставить кордон, є на місцях потреба в популярній агітаційній літературі; отже чи не можна для них було видать кілька брошюр чи чогось подібного з тим, аби вони росповсюдження і кордон взяли на себе. Таке він міні запропонував. Це я переказую Вам, аби Ви перебалакали в сій справі з Рибалкою, коли у нього видавничий запал ще не минув.

Тепер уваги од себе. Хлопець, що росказував міні про це, людина енергійна, на нього покластись можна; що ж до його зв'язків, то, на мій погляд, вони в своїй більшости у нього були в той час, коли він працював в Спілці; він й покладається на них, задержав же він й досі зносини лише з частиною своїх. Не думаю, що він зробить все з того, на що надається, але частину зробить безумовно.

Далі що до змісту літератури. Слід настоять, аби література не носила бойового характеру. На той випадок, коли у них будуть дуже бойові настрої, їх неодмінно слід охолодить. Напишіть міні про цю справу в скоршому часі. Та й пишіть взагалі.

Кріпко стискаю Вашу руку. Витання Галі. Адресу подам окремо.

№ 49

17 квітня 1911 р.[**]*. СПб. – Львів*

Зайшли, Андрію, ми – я і Сімон – до реставрації, аби випить якусь гальбу пива, згадали при сій нагоді старі часи. Щиро витаємо Вас. Коли це нам доведеться зустрінутись? Гора з горою не сходяться – а ми таки колись будемо ще разом щось спільного робити[***].

---

[*] Датовано за поміткою А. Жука: "Написано 18.IV.1911".

[**] Датується за с.-петербурзьким штемпелем.

[***] На звороті листівки репродукція Маріїнського палацу в Петербурзі, де засідала Державна Рада. Поруч, через вулицю будинок, де працював В. Садовський. Стрілками відзначено обидва будинки й написано: "Оце будинок, де я маю посаду, а оце будинок Державної Ради".

№ 50

18 квітня 1911 р. СПб. – Львів

18.IV.1911

Вашого листа одержав тільки сьогодні – міні дали не вірну адресу, потім Ви й ту адресу, яку подав я написали не вірно; отже лист до сьогоднішнього дня блукав по городу, заним дойшов.

Не давав я Вам своєї адреси по дуже простій причині: весь час не певен був я в свойому істнуванні; та й тепер такої певности у мене нема. З початку труси в М[оскві], де арештованим казано про мене і, як факт компромітуючий їх вказувано на знайомство зо мною. Тепер історії в К[иїві], де, певне, щось про мене також знайдено. Отже арешту (?) жду мало не три місяці. При таких обставинах ви зрозумієте, чому я не подавав адреси. В даний момент у мене проте більше певности, що все це кінчиться для мене благополучно; певне, коли досі не зачепили, не зачеплять й далі.

З охотою постараюсь виконать Ваше прохання про довгого листа; Ви зачіпаєте питання, які являються болючими також і для мене – це з одного боку; з другого боку – рідко так маєш тут можливість балакать про все це, що радієш кожному випадкові, коли є можливість висловитись. Відповідаю Вам по черзі.

1. Питаєте, чого проґавили справу з “роз’ясненням”, чому не здобулись на протест. Можу відповідать тільки за Петербург. Після Різдва дякуючи дуже не гостродумному, на мій погляд, студентському страйкові українське життя (студентське, звичайно, але окрім його другого українського життя тут нема) у нас замерло майже цілком. Що було сил, було витрачено на підготовку Шевченківського свята, більшість о[рганіза]цій наших не функціонувало цілком – публика роз’їхалась. Отже, природно, що при таких обставинах ні про яку акцію не було можливости й думать.

2. Ви кажете, що про брошурки міні писав Л[евко], я листу од нього ніякого не одержував опріче київського, в якому питано про адресу. Хай напише ще раз не плутаючи, звичайно, адресу.

3. Сітуацію на місцях уявляю я більше теоретично, ніж безпосередньо. Знаю, що робиться на Україні з преси, з розмов. Сам був там лише в Різдвяні свята, та й то лише в себе дома, заїхать у Київ можливости не мав. Те, що росказують, одноголосно свідчить про одно: невпинний зріст і поширення укр[аїнського] життя, зростає попит на ук[раїнську] книжку, зростає національна свідомість. Є тут, між иньшим, гурток з росповсюджування укр[аїнських] книжок, що закладає на місцях бібліотечки. Заснувався він щось в октябрі чи ноябрі і проте, не зважаючи на роз’їзд публики, мав оборот до півтора сотні крб. Має він доволі широкі зв’язки, особливо з учителями, – є почасти зв’язки і з невеличкими селянськими громадами. І от діяльність цього гуртка особливо ясно свідчить, що попит на укр[аїнську] культуру зростає. Провадились, між иньшим, і провадяться розмови про заснування укр[аїнської] учительської спілки. В двох місцях – один з повітів Полтавщини і Поділля – є навить групи, які б могли буть для неї основою. З Поділля мені передавали факти про те, що селянські спілковські о[рганіза]ції самим енергійним темпом українізуються, що в де-яких місцях стали центрами українства. Паралєльно з цим стіхійним зростом попиту на укр[аїнську] роботу з розмов я виносив враження, що не зростає число людей, які б могли справді провадить таку роботу. Раз-у-раз чуєш оповідання про те; що там вимагають укр[аїнської] роботи і дуже рідко чуєш про те, що є люди, які вміють в цьому собі порадить. З такого браку інтелігентних сил випливає те, що рівночасно з зростом українства воно якось тратить певні різкозазначені форми,

робиться чимсь занадто широким, не окресленим, безформенним. Здобули на розмахові і широті і разом з тим втратили на якости і виразности домаганнів – такий мій висновок що до становища на місцях. Мої особисті спостереження під час перебування також підтверджують цей вивод. Зокрема що до нашого становища, то про нього у мене є відомости більш невтішного характеру. Стара публика, яку ми хотіли оживить і з’єднать “Працю”, одходить од життя, за винятком одиниць, одходить, на жаль, в певній частині і од українства. Друга частина, мушу зазначить, та, яка приймає в своїй більшости активну участь в українському гром[адському] житті – еволюціонує по принятій термінології у право – робиться більш національною, не лякається, коли її обвинувачують в єресі проти ортодоксії. Разом з тим, принаймні у Пет[ербурзі], утворюється серед молоді група прихильників с[оціал]-д[емократії], яка звязана з нашими о[рганіза]ціями не була, і яка уявляє і по своєму складові і по своїй псіхології нову формацію. Треба пам’ятать, що загальний фон при всіх цих процесах сірий, значно сірійший, ніж фон загально українського життя. Порівнюючи з минулим роком більша млявість і занепад. Що до окремих місць і особ становище у нас, в ноябрі були збори групи; обрано бюро, виключно, з працян, ухвалено скликать збори на январ, аби “обміркувати відношення до ЦК”, але по тому як мертво пройшли перші збори, ми других рішили не скликать; на тому й обмежилась “діяльність” старої групи; з членів її участь [в] укр[аїнському] житті брало троє: я, Тагон і С.; функціонував доволі мляво гурток марксістський, який офіціяльно з групою звязаний не був; значний був вплив настроєної с[оціал]-д[емократі]вські публики на хід життя укр[аїнських] о[рганіза]цій. В М[оскві] в групі повний занепад; оприче внутрішніх причин, спричинились цьому ще і поліцейські; зразу двоє сидять, одного висилають; про Київ знаю мало, о скільки знаю, нічого там не робиться. Хведора вислано, як певно знаєте; організувався, власне почав був організовуватись там гурток напівробітничий, напівінтелігентський. Про долю його не знаю. В Полтаві, як свідчив Калоша, нема нічого. Між иньшим загальне з’явище, і про “Н[аш] Г[олос]” ніхто майже не знає; хто знає, їм рішучо не задовольняється.

4. Перехожу до самого кардинального з Ваших питаннів – до свойого погляду на сучасне становище.

Як би не посилались у нас на ріжні постанови з’їздів, на ріжні ЦК і так д[алі], міні здається ясно для всіх, що роботу ми будемо <u>починать наново</u>, користуючись новими методами, ставлячи иньші завдання, <u>беручи старе</u> лише як матеріал; роспочинаючи роботу, не будемо зрікатись спадщини, навпаки, думаю, що мусимо визнавать себе самими законними <u>спадкоємцями і РУП</u> і УСД першого періоду. Але надалі, роспочавши роботу мусимо волею неволею пристосовуватись до нових обставин. А кардінальна ріжниця між старими і новими обставинами полягає ось у чім. Ми з’явились і почали роботу, коли власне українського життя громадянського не було; воно з’явилось і розвинулось в час нашого занепаду і неістнування; отже тепер, коли ми хочемо знову роспочать роботу, ми мусимо <u>виділитись</u> з нього. Відмежовання це може бути переведено тоді, коли вияснится, що в національних справах ми займаємо свою окрему позіцію, виставляємо свої спеціальні домагання. Для політика міні здається <u>мало переконуюче</u> те, що я, мовляв, укр[аїнський] с[оціал]-д[емократ], а ти укр[аїнський] буржуа; отже ми мусимо творити дві ор[ганіза]ції. Ті дві о[рганіза]ції будуть істнувати в дійсности, а не на папері – тільки тоді, коли ми будемо домагатись ріжного. А до того часу всякі міркування про протилежність інтересів бур[жуазії] і пролєтаріату лишаться міркуваннями і справи

уперед не посунуть. Певна діференцiація, вірнійше початок її, як наслідок революційних часів, помічався перші роки після 1905 р.; далі ці прояви зникли, репресії повели за собою більше з'єднання, і тепер ми – ті окремі люди, які визнають марксистську ідеологію – опинились в межах укр[аїнського] громадянства. Я вказав умови, при яких може відбутись це відмежовання. Умов цих тепер нема; а до того часу нам лишається доля буть літературним напрямком.

Я вказав на відмежовання по національній лінії; зрозуміло, що вона пройде не тільки по національній лінії; я взяв цей момент, як характеризуючий теперішній зміст українства; відповідно до зросту нашої сили і значіння (українства) намітяться лінії розділу по питанням соціальним, економічним. Лінії розділу, знов підкреслюю, реальні, життьові, а не тільки теоретичні. При істнуванні їх ми зможемо відмежуватись, стати партією. Поки що нам лишається підготовча робота, яку дає теперішне українське життя культурно-просвітнє, економічне. Зрозуміло, що в цій роботі ми насамперед будемо звертать увагу на робітників. З попереднього ясна, думаю, моя відповідь на питання про загально-національні задачі. Силою річей, спеціальних національних завдань у нас тепер нема. Допускаю, що вони у нас скоро являться дякуючи тому, що певні впливові групи укр[аїнського] громадянства зречуться всієї повноти національних домаганнів. Тоді оборона повного національного визволення стане нашим спеціальним завданням. І ми за це возьмемось. Не підемо як на зменьшення наших нац[іональних] домаганнів, так і на знищення їх послідовного демократизму. Наприк[лад], я голосував би проти, коли б давано нам українську церковну школу*.

Вказавши схематично на наші перспективи, перейду до наших близчих завданнів. Кінець нашого предприємства з "Працею" вказує, на мій погляд, на те, які надії можна покладать на стару публику, як робітничу, так і інтелегентську.

Закрили ми лавочку не через те врешті, що М[икола] і Л[евко] учинили шум з приводу зламання такого а такого параграфу партійного статуту, хоч, звичайно, їхня корисна робота спричинилась цьому почасти. Серед тих товаришів, якіх ми мали об'єднувать, не було відповідного числа людей з енергією, активностю. Утворить нелєгальний орган, що спирався б на організовані групи, нема зараз можливостей. Доля нелєгального органу – це вість в повітрі, що і виконує з успіхом "Н[аш] Г[олос]". Отже центр ваги на закордонне видавництво переносить нема фактичної можливости. Треба заснувать орган тут. Треба ставить собі завданням не стільки будить стару публику, скільки оформлювать с[оціал]-д[емократичні] сімпатії нової публики, вироблять нову тактику і т. д.

Міні здається, що попит на такий орган, о скільки судить я можу по петербурській публиці, буде; незадоволення "Радою" є доволі виразне, є бажання чогось більш змістовного і послідовно демократичного. Оскільки певен я, що є потреба в тому органі, остільки не певен я що до людей, які б могли закласти і провадить цей орган.

Перш за все потрібна редакція – гурток людей, що б думав однаково про національні питання, що вияснив би лінію, яку провадив би. Потрібне відповідне число співробітників, аби орган був змістовний. Найти і перше і друге при наших обставинах – річ нелехка; особливо друге, коли згадати істнування Вл[адека] і його спеціальну тактику до всякого предприємства, де він не є на чолі.

* Помітка Андрія Жука: "А я – ні".

Листувався я в сій справі з Хв[едором]; балакав з Тагоном; ставляться вони до неї цілком прихильно. Тагон навить тепер з більшою певністю в її здійснення, ніж я, її ініціатор. Хто його зна, може, воно, справді, діло зможе здійснитись.

Коли ця справа здійсниться – аджеж утопії инколи правдою стають – хотілось би міні аби журнал був далекий від сектантської узости, аби допускались туди усякі думки, хоч і єритичні і не ортодоксальні. Тоді він тільки зможе щось зробити.

Але мій лист немилосердно затягнувся. сподіваюсь скорої відповіді од Вас. Що за укр[аїнська] газета має виходити? Що поробляєте? Де Дмитро Чорний? Що він і як він. Витайте його од мене. Пишіть на ту саму адресу: тільки в назві улиці другий склад має бути не ма, а ля, число будинку не 16, а 17. І москвичі і петербуржці дуже прохають усю публику не користуватись адресами без попереднього запитання і згоди. Я весь час майже зайнятий статистикою – маю посаду в статистичному [бюро]: на літо, може, поїду на обслідування чорноморських портів. Стискаю руку.

Дуже прохаю, дайте для листування якусь другу менш популярну адресу.

№ 51

Після 18 квітня – середина травня 1911 р. СПб. – Львів

Получив Вашого листа, дорогий Андрію, і разом з тим листа од Д[митра] Д[онцова]. З нього видно, що у Вас якесь незвичайне загострення відносин, каже він, що Ви відмовляли йому весь час в моїй адресі. Я ж тільки що писав йому і повторюю те саме Вам – абсолютно не можу зрозуміть, як можна доводить діло до такого стану. Навіщо це?

Я ждав од Вас докладнійшого листа, бо з того, який прислали Ви, я не уявляю, в чім Ви покладаєте ріжниці між моїми а Вашими поглядами. Далі, про які свої наміри Ви згадуєте в кінці листу.

Ви не цілком зрозуміли, здається, те, що писав я про журнал[79]. Це є тепер тільки розмови, а [не] конкретний проект. Літом я буду на Україні і там, може, вдасться вияснить, чи має цей проект під собою реальний ґрунт.

Покищо є факти з категорії не за, а проти. Саме Симона тепер переведено в Москву, де роботи у нього ще більше ніж в П[етербурзі].

Я виїздю звідси в останніх числах мая. Якийсь час буду у батьків. Адресу мою там Ви повинні знать.

Стискаю Вашу руку.

№ 52

18 червня 1911 р. Миколаїв, Подільської губ. – Львів

18.VI.1911

Мушу прохать вибачення у Вас, Андрію. Листа Вашого я одержав давно, але відповісти маю можливість лише тепер. Весь час був я зайнятий неможливо багато і лише тепер, приїхавши на село, можу взятись за свої справи.

Перш за все, мушу повідомить, що я од Вас одержав листа лише одного; добродій, на імя якого писався лист, казав, що була ще картка од Вас, але він її десь загубив і міні не передав.

Що до мойого листування з Дмитром, то не знаю, але міні здається, що Ви у ньому бачите не те, що слід. Се є листування і більш нічого, не ставлю я собі при сьому цілей ані ліквідувати з великими уступками з мойого боку інцідент з

роб[ітниками], ані взагалі ціною яких будь компромісів наблизитись до їхнього табору. Взагалі бажання йти на якісь компроміси у мене зараз нема, не думаю, аби подібне бажання могло мать тепер якісь прінціпіяльні підстави. Маю певні погляди і поступатись ними не почуваю ніякої охоти. Такий мій настрій в даний момент.

Але разом з тим не думаю, аби все це виключало можливість листування і навить, коли хочете, певного порозуміння з людьми инших поглядів. Звичайно, як що вони не є закохані над усе у буковку, як що вони не є фанатики. Але Дмитра я не залічую до таких.

Отже загальний настрій Вашого листу, як що його пам'ятаю вірно, бо зараз його у мене нема, міні здається безпідставний.

Я приїхав на село три дні тому назад. Зараз покищо одпочиваю więcej nic*. У Пет[рограді] весь останній місяць був по горло зайнятий статистикою і, як що є які новини на наших горизонтах, нічого про те не знаю. Пишіть. Будь ласка, зараз же, подайте міні адресу Дмитра – я йому маю відповісти, а адресу його десь загубив. Стискаю Вашу руку.

Адреса: Ст. Николаевъ Подольской губ.

№ 53

*23 червня 1912 р.*** *Миколаїв, Подільської губ. – Львів*

Їду до Київа. Напишу Вам, що там є цікавого. Поки що своєї адреси не подаю. Передайте Донцову, аби старою адресою не користувався.

Витаю В[алентин] С[адовський]

№ 54

21 серпня 1911 р. СПб. – Львів

21.VIII.1911

Учора приїхав в Петербург; був перед сим, як знаєте, на Україні, жив зо два тиждні у Київі. Отже де-якими з вражінь перебування на місцях, зокрема у Київі, міні хотілось би з Вами поділитись.

Передовсім мушу констатувать той факт, що перебування на протязі більш як півтора року по за межами України дало себе знать. Побувши на місцях, я побачив, що знайомство з життям газетне, з розмов дало міні матеріал для будовань не цілком вірних. Власне і знаєш, що наш єдиний щоденний орган всі прояви національного життя нотує по методі "гром побєди роздавайся", але все таки, слідкуючи за життям головним чином на підставі його інформацій, якось не маєш можливости уникнуть прибільшень, зачинаєш вірить, що і ми починаємо виходить в люди. З сього боку перебування на Україні дало багато, бачиш, що мізерія залишилась мізерією; що до людей нам ще далеко. Ще на провінції так справи не зовсім погано стоять, поступ помітний, невеликий правда, але ж Київ – сущу мізерію уявляє з себе. З українських інституцій є власне один клуб[80], якому, на думку більшости, не так далеко до зачинення. Ті самі органи, ті самі особи в них, ті самі дефіціти, ті самі пльотки. Встигнув я якось одвикнуть від українського болота – тим прикрійше вражіння справило воно на мене.

З новин, які чув я, цікава одна; перетрактації з кадетами українців з приводу виборів; є підстави сподіватись, що кадети на цілому полудні будуть виступать з українською платформою (школа і суд на рідній мові). Справа ця в стадії переговорів і держиться в великому секреті. Майте це на увазі і не кажіть про неї.

* І більше нічого *(пол.)*.

** Датується за козятинським штемпелем.

Виводи мої на підставі вражіннів на місцях відносно громадських проектів всякого роду такі як і ранійш. Теоретично, я не од проектів ширшого характеру, але бачу, що практично всі такі проекти засуджені на смерть – не вхопить для них ані людей, ані засобів. Отже "наше время не время широких задач". Можно роспочинать тільки такі предприємства, які зможуть винести на своїх плечах ті люди, які взялись за них, самі, не рахуючи на сторонню піддержку.

Далі маю до Вас справу такого роду. Міні передавали (джерела так ніби доволі певні), що на весні сей рік відповідні інституції посилали зомисна до Львова чоловіка, який вдавав з себе емігранта. Виясніть, чи було це і чи не пробрехався йому хто небудь, як що справді такий добродій істнував в дійсности.

Пишіть, як і що у Вас. Пишіть будь ласка цензурно. Адресу подаю Вам в формі ребуса: Вас[илівський] Ост[рів] 11 лін[ія] номер будинку на 12 більше того номеру, де вся наша компанія в 1906–7 році обідала, кв. 10.

Щиро витаю Вас.

P. S. Писав міні прожектерського характеру листа Володька; покажіть йому цей лист. Витайте його.

№ 54

23 серпня 1912 р. СПб. – Львів

23.VIII.1912

Міні доволі важко відповідать на Ваш лист. Ви запропоновуєте міні спільну акцію і разом з тим не повідомляєте про її основи прінціпіяльні. Я знаю з попереднього, що наші погляди були близькі, думаю на цій підставі, що спільна акція є можлива, але разом з тим боюсь давать якусь рішучу і певну відповідь до більш детального вияснення справи.

Від Володі [Степанківського] я одержав лише його листа, видрукованого в "Вперeді"[81]. Вражіння від нього було таке, що Володя, закликаючі зірвать з с[оціал]-д[емократією] і взагалі з робітничим рухом, не подає натомість докладнійшої програми, заміняючи її фразами про те, що молодо-українство мусить стояти в опозиції до старих. В усьому цьому не було тих конкретних цілів, на яких можно було б збудувать конкретну акцію. Що до мене, то я, ставлячись негативно до марксістської ортодоксії з її сектярством, не маючи нічого проти висунення на відповідне місце моменту національного, разом з тим не вважаю за можливе зірвать цілком з рол[л]ю, яку ми мали – рол[л]ю виразників робітничого соціалістичного руху. Коли Ви при таких обставинах вважаєте можливою спільну акцію, я щось почать разом буду радий. В усякім разі просив би прислать Вашу річ, про яку мов[ите] в листі.

Що до кроків, які маєте на увазі, міні не подобаються Ваші наміри звязатись з 7 і 9 роком[82]; коли можна говорити про зв'язок, то виключно ідейний, не збіраюсь на підставі його виводить для себе певні ор[ганіза]ційні права. На що розворушувать те, про що забули, і давать привід до переходу суперечок на невідповідний, непрінціпіяльний ґрунт. А про Ваше бажання висунуть наперед ці ор[ганізацій]ні права я роблю висновок на підставі згадки про добір людей, управнених в 7-му році.

Цікаво було б знати, хто поділяє, крім Вас і Володі, ці думки і проекти (Немировський – це В[олодимир] Д[орошенко]?). Знання, хто стоїть за рухом, помогло б уяснить, що він є.

Що до звязків в Київі, як на людину в громадському змислі живу можу вказать на П. Пожарського[83] (Кудрявський пер. 4, кв. 3) – близче його теперішних поглядів

не знаю, але гадаю, що вони більш менш не далекі від Вас. Можете також написать у Полтаву В. І. Лещенкові (Пушкінська 67).

Як би там не було, бажаю поспіху Вам у Ваших замірах. Коли б навить ми не зійшлись би з Вами, все таки користь в Вашій роботі не визнавать я не можу. Чекаю ширших інформацій. Стискаю Вашу руку. Пишіть на ту ж адресу.

В[алентин] С[адовський]*

№ 56

24 жовтня 1912 р. СПб. – Львів

24.X.1912

Одержав сьогодні Вашого листа з свіжими слідами чужої цікавости. Од души пошкодував, що їхня цікавість цей раз була зовсім безрезультатна.

Не відповідав я Вам досі, Андрію, не з неакуратности і не од того, що не мав вільного часу – не відповідав, так мовити, свідомо. Я думаю, що для мене в справі тих пропозіцій, які Ви робите, найбільш буде відповідна позіція нейтральна. Та ідеологія, яка для мене є найближчою, є як не як ідеологія робітничого соціялізму, хоч не в російсько-ортодоксальній формі. Ваша группа має буть групкою, що ставить своїм завданням об'єднати демократичні елементи укр[аїнського] громадянства, відмежувавши їх від ліберальних. Ця справа є корисна і потрібна, але вона не є моя. Що рішучо вияснило для мене неможливість приєднатись до Вас, це, з одного боку, стаття Володі про англійський соціалізм в "Раді", з другого боку, Ваша звістка про приєднання до Вас народницької публики. В сій справі балакав я з петер[бурзьким] посл[анцем], і він також приєднується до моїх думок.

Разом з цим думаю, що все це не може виключати певних спільних виступів. Що до мене, то, коли факт приєднання до єдиної неподільної є вірний, прохав би од Вас як найдокладнійших інформацій – то я думаю, що скажу вірно, що серед рос[ійсь]кої публики він не стріне ні одного прихильника. Думаю, що відповідний виступ в сій справі з'організувати було би можливо. Звичайно, кажу це не напевне, бо заходів ширших в напрямі вашої (?) справи не робив. Отже думаю, що такий виступ, коли б він пройшов, міг бути би переведений спільно. Чекаю від Вас листа з інформацією.

Щиро витаючи Вас, стискаю Вашу руку.

На яку адресу міні відповідати, знатимете, коли розгадаєте ребус: Ви писали про низового чоловіка. Отже в тому районі, де він живе, є улиця на одиницю № його кватирі, наш будинок на чотирі менший першого з чисел № його будинку і в будинкові кватиря рівно другій цифрі № його кватирі; в цій кватирі живе панна – дочка того, хто стоїть на чолі того українського предприємства, де Ви, як писали низовому чоловікові, хотіли здійснить свій проект відносно виборчої кампанії – того, з якого сиплються за рос[ійських] обставин всі скорпіони адміністративні, що бувають наслідком ведення предприємства.

Цей ребус розгадайте і на його напишіть міні відповідь. Коли не розгадаєте про це свойого улюбленого автора – при чужій цікавости иньших нема засобів.

Витання**.

---

* Помітка А. Жука: "Відповідь 22.X.1912".

** Помітка А. Жука: "С. Петербург В[асильєвський] О[стрів,] 15 лінія, д. 48 (40) кв. 17 (18) Екат. К. Котовой. 26.I.1913 написано Котовій, щоб В. подав свою адресу".

№ 57

3 лютого 1913 р. СПб. – Львів

3.ІІ.1913

Шан[овний] тов[аришу]!

Листа Вашого одержав. Чому не написали докладнійше. Дуже шкодую, що у Вас нічого не вийшло.

Моя адреса та сама. Пишіть. Сими днями надішлю Вам докладнійшого листа. Здається, буде де що написати. Щире витання.

В[алентин] С[адовський]*

№ 58

17 листопада 1913 р. СПб. – Львів

17.ХІ.1913

Дорогий товаришу!

Переглянув цими днями Вашу книжку про кооперацію в Галичині[84] і захотілось написать до Вас і дознатись, що Ви і як Ви. Листуваннє наше увірвалось щось уже біля року, і за цей час чимало води утекло. Останній рік приніс певне оживленнє в наше життє, і, здається міні, стала за цей час дуже нагальною і пильною справа ор[ганіза]ції наново тієї течії, яка колись єднала нас. Робота, яку веде "Дзвін", мене задовольняє слабо, хоч я, звичайно, не видкидаю її користи. З другого боку, боюсь тих "ортодоксальних" тенденцій, яких тепер має додержуватись "Дзвін". На часі міні здається заснованнє популярної робітничої газети, який головно подаю значіннє з огляду на ті організаційні завдання, які вона виконає. Яких думок держитесь Ви що до нашого становища і бажаних і можливих перспектив.

Що поробляєте і як живете особисто? Що до мене, то продовжую свою адвокатську плутанину, яка дякуючи тим спеціальним обставинам, серед яких йде адвокатська робота в П[етербур]зі, задовольняє мене слабо. Маю охоту перебратись до Київа, але чи реалізується ця моя охота, не знаю. Надій, думаю, не так багато.

Чекаю Вашого листу. Щире витання. Адреса моя подана в горі.

В[алентин] С[адовський]**

КОМЕНТАРІ

1. Перший всеукраїнський просвітній економічний з'їзд відбувся у Львові 19–20 січня 1909 р. Цей захід завершував святкування 40-річного ювілею Галицької "Просвіти": *Б а.* Після з'їзду // Слово. – 1909. – № 5. – 1 лютого. – С. 1–2; *Б а.* Просвітньо-економічний конгрес у Львові // Там само. – С. 7–8.

2. У передовій статті за 1909 р. представлені завдання та наміри видання: Наша газета в 1909 році // Слово. – 1909. – № 1. – 6 січня. – С. 1–2.

3. З'їзд відбувся 16–18 липня 1909 р. у Львові. На ньому було проведено п'ять засідань: *Б а.* Після з'їзду // Слово. – 1909. – № 5. – 1 лютого. – С. 1–2.

4. Організаційний комітет вищих шкіл – орган, створений для об'єднання і організації участі соціал-демократів у львівському з'їзді і захисту інтересів соціал-демократичної партії.

* Помітка А. Жука: "Написано листа 5.ІІІ.1913 р."

** Помітка А. Жука: "Відповідь 3.ХІІ.1913".

5. Планувалося видання нелегального журналу, відомого пізніше під назвою “Праця”.

6. Фактично з’їзд Закордонної групи УСДРП відбувся в липні 1909 р.

7. 1–2 березня 1909 р. у Львові відбувся третій з’їзд Української соціал-демократичної партії Галичини і Буковини. На з’їзді партія вирішила боротися за виборче право до австрійського парламенту і сейму. Основним суперником партії була польська соціал-демократія. Також було вирішено не брати участі в безпартійних культурних та економічних організаціях, зокрема “Просвіті”. Див.: З’їзд української соціал-демократії // Слово. – 1909. – № 11. – 17 березня. – С. 4–5.

8. Симон Петлюра займав посаду бухгалтера транспортного товариства в 1908–1911 рр. у Петербурзі.

9. Перше число журналу “Праця” було видано 10 листопада 1909 р. у друкарні І. Айхельберґа у Львові, відповідальний редактор В. Малинка.

10. У першому числі журналу “Праця” за листопад–грудень 1909 р. було опубліковано лише реферат Валентина Садовського під псевдонімом В. Козленко, прочитаний на нараді членів УСДРП в липні 1909 р.: Сучасне партійне становище і вихід з нього // Праця. – Львів, 1909. – Ч. 1. – Падолист–грудень. – 10 падолиста нового стилю. – С. 14–20.

11. Відомості про нараду влітку 1909 р. у Львові були опубліковані в першому числі журналу “Праця”: *Б-ко.* Нарада членів УСДРП // Праця. – Львів, 1909. – Ч. 1. – Падолист–грудень. – 10 падолиста нового стилю. – С. 8–14; а резолюції у другому числі: Резолюції наради // Там само. – 1910. – Ч. 2–3. – Січень–цвітень. – 1 марта. – С. 32.

12. Стаття “Про сучасний момент в українському житті” не була надрукована в першому числі журналу, проте Валентин Садовський під псевдонімом В. Козленко подав її до наступного числа: *Козленко В.* До характеристики сучасного моменту в українському життю // Праця. – Львів. – 1910. – Ч. 2–3. – Січень–цвітень. – 1 марта. – С. 13–15.

13. *Чорний Д. [Донцов Д.]* Політичний момент в Росії і завдання соціял-демократії // Праця. – Львів, 1909. – Ч. 1. – Падолист–грудень. – 10 падолиста нового стилю. – С. 2–8.

14. Журнал “Голос социал-демократа” – орган Закордонної групи Російської соціал-демократичної робітничої партії; газета “Социал-демократ” – центральний орган РСДРП.

15. *Б. а.* Від редакції // Праця. – Львів, 1909. – Ч. 1. – Падолист–грудень. – 10 падолиста нового стилю. – С. 1–2.

16. *Козленко В. [Садовський В.]* Сучасне партійне становище і вихід з нього: Реферат, читаний на нараді членів УСДРП // Праця. – Львів, 1909. – Ч. 1. – Падолист–грудень. – 10 падолиста нового стилю. – С. 14–20.

17. У журналі представлено рубрику “Огляд соціялістичної преси”: *Б а.* Огляд соціялістичної преси // Праця. – Львів, 1909. – Ч. 1. – Падолист–грудень. – 10 падолиста нового стилю. – С. 36–42.

18. Огляд української і російської преси за 1909 рік редакція планувала надрукувати в наступному випуску журналу.

19. Замітки в журналі немає.

20. У журналі опубліковано статтю, в якій розглядається історія партії від 1909 р. У статті політичне життя партії умовно поділяється на перше та друге півріччя.

Якщо в першому півріччі відзначається пасивність партійного життя, то в другому розпочався організаційний рух. З метою об’єднання соціал-демократів в університеті, політехніці та на вищих жіночих курсах було створено “Організаційний комітет вищих шкіл”. За результатами роботи “Організаційного комітету” на академічному з’їзді з’ясовано питання, які повинна була б розв’язати партійна конференція. Окремо було звернуто увагу на роботу поліції, яка заарештовувала та відкривала кримінальні та адміністративні справи проти членів партії: *В.* З життя нашої партії // Праця. – Львів, 1909. – Ч. 1. – Падолист–грудень. – 10 падолиста нового стилю. – С. 46–48.

21. Журнал видавався у форматі ⅛ 2–3 аркуші.

22. Спільна стаття А. Жука і В. Садовського “Соціялістичні організації на Україні” була опублікована у двох частинах журналу: *А-ко А.* Соціялістичні організації на Україні: 1. Українська соціяль-демократична робітнича партія, її видання // Праця. – Львів, 1909. – Ч. 1. – Падолист–грудень. – 10 падолиста нового стилю. – С. 23–34; *Козленко В.* Соціялістичні організації на Україні: 2. Українська Спілка Російської с[оціал]-д[емократичної] р[обітничої] Партії // Там само. – 1910. – Ч. 2–3. – Січень–цвітень. – 1 марта. – С. 8–15.

23. Див. коментар 20.

24. Статті Дмитра Донцова про шведський з’їзд в журналі не було, але зазначено, що інформація про шведський страйк, а також інші відомості, які не увійшли до першого числа, будуть опубліковані у другому.

25. Перший номер журналу “Праця” складався з 48-ми сторінок, а другий – з 34-х сторінок.

26. Див. коментар 12.

27. У другому номері надруковано статтю Дмитра Донцова під псевдонімом: *Чорний Д.* На черзі (До питання про нашу національну політику) // Праця. – Львів. – 1910. – Ч. 2–3. – Січень–цвітень. – 1 марта. – С. 2–8.

28. Див. коментар 15.

29. Стаття опублікована не була.

30. Див. коментар 16.

31. Після виходу журналу Закордонної групи УСДРП у Львові “Праця” 10 листопада 1909 р. ЦК УСДРП у Києві 25 січня 1910 р. розпочав видання журналу “Робітник” у Києві.

32. *Б-ко.* Нарада членів УСДРП // Праця. – Львів, 1909. – Ч. 1. – Падолист–грудень. – 10 падолиста нового стилю. – С. 8–14.

33. Див. коментар 20.

34. Див. коментар 12.

35. Див. коментар 15.

36. Див. коментар 16.

37. У першому номері надрукована тільки одна вступна стаття від Андрія Жука.

38. Зазначені дописи Валентина Садовського не були опубліковані в журналі “Праця”.

39. Огляд соціалістичного руху в Австрії, Німеччині, Фінляндії, Галичині і Буковині, Росії. Причому Росії приділено особливу увагу: *Б а.* Огляд соціялістичного руху // Праця. – Львів, 1909. – Ч. 1. – Падолист–грудень. – 10 падолиста нового стилю. – С. 42–46.

40. Дописи із Петербурга, Прилук і навіть Москви вміщені на останній сторінці журналу.

41. Правки Валентина Садовського були враховані. Див. коментар 15 і 32.

42. Вступна стаття Валентина Садовського опублікована не була.

43. Див. коментар 12.

44. Див. коментар 13.

45. Див. коментар 15.

46. Див. коментар 32.

47. Див. коментар 16.

48. Рекомендації Валентина Садовського були враховані в остаточній редакції вступної статті журналу "Праця".

49. Тексти двох резолюцій наради були опубліковані у другому номері журналу "Праця": Резолюції наради // Праця. – Львів, 1910. – Ч. 2–3. – Січень–цвітень. – 1 марта. – С. 32.

50. Стаття Валентина Садовського так і не була опублікована.

51. Конференції так і не було скликано, на нараді ЦК УСДРП було вирішено тільки агітувати за такий з'їзд партії. *Рибалка Л.* Нарада ЦК УСДРП // Наш голос. – 1910. – Ч. 1. – Падолист. – С. 7–11.

52. У київській газеті "Слово" стаття Валентина Садовського була опублікована в трьох номерах: *Садовський В.* Культурна робота // Слово. – 1909. – № 3. – 18 січня. – С. 4–5; № 4. – 25 січня. – С. 4–5; № 6. – 8 лютого. – С. 3–4. Пізніше у цьому ж журналі він надрукував ще одну статтю: *його ж.* Ще раз про культурну роботу // Там само. – 1909. – № 19. – 9 травня. – С. 2–3; № 20. – 17 травня. – С. 4–5. У ній автор відстоював тезу, що тільки українські класи в міських школах можуть забезпечити "широкий і багатий" розвиток української культури.

53. Микола Порш (псевдонім Владек) виступав проти діяльності Закордонної групи УСДРП у Львові і видання "Праці".

54. *Жук А.* Про заснуваня спілок; сучасне становище спілкового молочарства в чужих краях і у нас; українські спілки під Краєвим Союзом ревізійним у Львові в 1908 році // Ілюстрований народний календар товариства "Просвіта" на рік звичайний 1910. – Львів. – 1910. – Річник 33. – С. 13–18.

55. Перший номер журналу "Робітник" був виданий у Києві 25 січня 1910 р.

56. Див. коментар 12.

57. У кінці журналу було опубліковано заяву від редакції "Праці", в якій зазначалося, що нарада членів партії в липні 1909 р. у Львові була партійною, а орган "Праця" є партійним. Товариші з ЦК УСДРП у Києві поширювали відомості, що нарада була явищем "антипартійним", "ліквідаторським", а орган "Праця" – приватним підприємством і також антипартійним. *Б а.* Заява до всіх партійних організацій і членів Української СДРП від редакції "Праці" // Праця. – Львів. – 1910. – Ч. 2–3. – Січень–цвітень. – 1 марта. – С. 33.

58. Відомості про нараду УСДРП, проведену в липні 1909 р. у Львові, та її результати подані у статті: *Б а.* До характеру сучасної партійно-організаційної роботи // Робітник. – Львів. – 1910. – № 1. – 25 января. – С. 6–8.

59. Стаття Валентина Садовського так і не була опублікована в журналі "Праця".

60. Дописів К. і Крол. в журналі "Праця" немає або вони не підписані.

61. Див. коментар 12.

62. Андрій Жук залишив текст про “тактику”. Валентин Садовський писав, що для підготовчої роботи українських соціал-демократів потрібно більше простору та ініціативи окремих груп, менше шаблонів, менше сектантської вузькості і буквоїдства. Будь-який бойкот є шкідливим для українства. Див. коментар 12.

63. Статті про культурну роботу в журналі “Праця” немає.

64. Подібної статті не опубліковано.

65. Свої враження від подорожі Валентин Садовський подав у статті: *Садовський В.* На Амурі (Дорожні вражіння) // Літературно-науковий вісник. – 1911. – № 7–9. – С. 162–174; № 10–12. – С. 138–151.

66. Журнал “Наш голос” почав виходити у Львові з листопада 1910 р.

67. *Андрієнко А.* З поводу “Докладу” ЦК міжнародному соціялістичному Конгресови (Письмо в редакцію “Нашого Голосу”) // Наш голос. – 1910. – Ч. 1. – Падолист. – С. 48–51.

68. Від редакції // Наш голос. – 1910. – Ч. 1. – Падолист. – С. 1–7.

69. Огляд соціялістичної преси: російська преса // Наш голос. – 1910. – Ч. 1. – Падолист. – С. 53.

70. Див. коментар 64.

71. На відкритий лист Андрія Жука “З поводу «Докладу» ЦК міжнародному соціялістичному Конгресови” Л. Юркевич відповів відразу: Центральний Комітет. Відповідаємо на головніше в сьому письмі [Відповідь на лист Андрієнка] // Наш голос. – 1910. – Ч. 1. – Падолист. – С. 51–53. Міжнародному соціалістичному конгресу у Копенгагені було присвячено № 17 газети “Соціальдемократ: Центральний орган РСДРП” за 1910 р., але у випуску жодним словом не згадано про “Доклад” ЦК УСДРП.

72. Левко Мацієвич розбився у літаку 24 вересня (7 жовтня) 1910 р. в Петербурзі: *Б а.* Левко Мацієвич (1877–1910) // Наш голос. – 1911. – Ч. 6–8. – Цвітень–май–червень. – С. 328–331.

73. Сборник памяти Л. М. Мациевича (1 янв. 1877 г. – 24 сент. 1910 г.): Биографический очерк, воспоминания, газетные статьи, телеграммы и т. д. – СПб.: Тип. А. С. Суворина, 1912. – 172 с.; *Петраков В.* Лев Мациевич: памятная книжка: (биография, документы, публикации). – М., 2010. – 189 с.

74. Видання журналу “Праця” не відновлювалося. За листопад 1909 – липень 1910 рр. було видано три номери, другий і третій з яких були спарені.

75. Див. коментар 73.

76. У статті Володимира Винниченка “Наші організаційні завдання” Валентина Садовського найбільше могли потішити алегорії автора. Володимир Винниченко писав, що перше завдання “краще їсти”, друге – “чисте повітря”. Під виразом “краще їсти” розумілося “не годувати ся тільки буржуазно-демократичним кулішиком”, а під виразом “прочистити повітря” додатково нічого не пояснювалося. Автор ставить питання, “що стоїть на перешкоді добрій їжі й чистому повітрі? Чому товариші не друкують своїх часописів, журналів, чому не збираються, не розвивають кількості й якості партійних клітин”, і відповідає – “самодержавіє”. Він закликає не мирно, а революційно виступити, причому для виступу потрібний не “м’який” інтелігент, а робітник. Володимир Винниченко чекає, коли “більярдний філософ покине кий і візьме револьвер у руки”, “філософи і канцеляристи покидають киї чи каламарі”. *Деде В.* Наші організаційні завдання // Наш голос. – 1910. – Ч. 2. – Грудень. – С. 68–75.

77. Статті Андрія Жука більше не друкувалися в журналі “Наш голос”.

78. Відповіді Валентина Садовського на листа київських робітників у “Нашому голосі” не було надруковано і не було дано мотивованої відповіді.

79. Імовірно, мова йде про можливість продовження видання журналу “Праця”.

80. Клуб “Родина” (“Український клуб”) – створений як літературно-мистецька спілка у 1908 р. з ініціативи Миколи Лисенка. Клуб розташовувався в напівпідвальному поверсі будинку на Володимирській, 42. Тут відбувалися громадські зібрання, концерти, лекції, виступи співаків тощо. Під час Першої світової війни члени клубу влаштували у клубі шпиталь, у якому лікували поранених вояків та розповсюджували серед них українську пропаганду. У клубі 20 (7) березня 1917 р. утворили Українську Центральну Раду: *Кучерук О.* Київ 1917–1919: Адреси. Події. Люди: [Путівник]. – К., 2008. – С. 12.

81. Лист написаний у квітні 1912 р. в Лондоні; в ньому порушується питання: “Чим є так званий соціал-демократичний рух на російській частині України”. З літа 1911 р. Лев Юркевич вважає цей рух справжнім соціал-демократичним, а Володимир Степанківський переконаний, що нічого спільного український рух з соціал-демократією не має. Російська соціал-демократична робітнича партія кидається на всі “немосковські партії” і називає їх “буржуазними”. У висновку Володимир Степанківський стверджує, що організованого масового українського робітничого руху немає і УСДРП, яка складається з неробітничих елементів, не має безпосереднього стосунку до майбутнього розвитку цього руху як руху самостійного (*Степанківський В.* Соціялдемократія чи Молодо-Українство? Лист до редактора “Вперeда” // Вперед. – Львів. – 1912. – № 23. – 22 червня. – С. 3–4).

82. У березні 1907 р. було проведено ІІІ з’їзд УСДРП, а в липні 1909 р. – нараду членів УСДРП у Львові.

83. Пожарський Петро Ничипорович (1878–1933) – кооператор, автор книжок: *Пожарський П.* Нариси з історії Української кооперації. – К., 1919. – 19 с.; *його ж.* Кооперативна освіта на Україні: Огляд. – К., 1919. – 16 с.; *його ж*. Соціальний склад української кооперації: Історико-статистичний нарис. – К., 1928. – 68 с.; *його ж.* Українська кооперація й царська охранка. – К., 1930. – 24 с.

84. *Жук А.* Українська кооперація в Галичині. – К., 1913. – 60 с.

ПОЯСНЕННЯ ДО ПРІЗВИЩ І ВИДАНЬ, ЗГАДАНИХ У ЛИСТАХ

1. Винниченко Володимир (1880–1951) (псевдонім: Деде) на сторінках журналів “Праця” та “Наш голос” не відзначився конструктивними чи прагматичними пропозиціями щодо організації партійного життя. Натомість у своїх статтях за допомогою літературних засобів розглядав проблеми “моралі класів” та причин пасивності української партійної роботи. У протистоянні Центрального Комітету і Закордонної групи не займав позиції жодної зі сторін, але схилявся до позиції Л. Юркевича.

2. Донцов Дмитро (1883–1973) (псевдоніми: Закопанець, Дмитро Чорний, Д. Д., Дм. Д., Д-ов) – автор численних інформаційних повідомлень про політичні події в Росії, Австрії та інших європейських країнах. Постійний оглядач закордонної (переважно німецької) преси, перекладач. Під час журналістської роботи в газеті “Слово”, журналах “Праця” та “Наш голос” еволюціонував від класового до національного пріоритету у політичному житті українців.

3. Дорошенко Володимир (1879–1963) (псевдоніми: В. Немирич, Білявський) – автор і член редакційної колегії журналу “Праця”. 1921 р. на прохання Андрія Жука видав брошуру “Революційна Українська Партія (1900–1905 рр.)”.

4. Єфремов Сергій (1876–1939) – визначний літературознавець, у Петербурзі 1911 р. видав книжку “Історія українського письменства”.

5. Жук Андрій (1880–1968) (псевдоніми: А. А-ко, Андрієнко, Вовк А., Вовчанський В., Ільченко, Мільченко, А. Хрущ) – головний редактор журналу “Економіст”. Спільно з Валентином Садовським готували журнал “Праця”. Організовував розповсюдження журналу в Росії та Австрії. На сторінках журналу “Наш голос” виступав проти нападів Левка Юркевича та Миколи Порша, захищаючи законність наради членів УСДРП у липні 1909 р. у Львові.

6. Міхура Яким (псевдонім Хведір Кучерявий) (1884–1925) – входив до редакційної колегії газети “Слово”. У цій газеті протягом 1909 р. відзначився публікаціями: “Нариси з робітничого життя”, “Сторінка з минулого” та ін. Близький друг і соратник Валентина Садовського, завжди підтримував заходи і діяльність Закордонної групи УСДРП.

7. Петлюра Симон (1879–1926) (псевдоніми: Тагон, Симон, В. Марченко, В. Салевський, І. Рокитний, О. Ряст, С. Просвітянин, С. П., С. П-ра) – протягом 1908–1911 років працював бухгалтером у страховій транспортній компанії у Петербурзі. У Києві редагував щотижневу газету “Слово”. У протистоянні Центрального Комітету і Закордонної групи не займав позиції жодної зі сторін.

8. Піщанський Д. (псевдоніми: Ціхоцький, Ціхоня, Ц.) – товариш та ідейний соратник Левка Юрченка, автор статей до журналу “Робітник”.

9. Порш Микола (1879–1944) (псевдоніми: Владек; М. Гордієнко, М. Чацький, М. Ч.) – виступав проти “фракційності” і “сектантства” Закордонної групи УСДРП. Особистий опонент Андрія Жука в економічних, політичних, кооперативних поглядах; ідейний опонент журналу “Праця”.

10. Садовський Валентин (псевдоніми: В. Козленко, В. Миля) – головний ініціатор заснування журналу “Праця”. За допомогою своїх публікацій у журналі намагався витворити потужну партійну організацію. Постійно підтримував зв’язок з українськими партійними діячами у Москві, Петербурзі, Києві і всі відомості передавав Андрієві Жуку. Намагався відновити видання журналу “Праця”.

11. Степанківський Володимир (1885–1957) (псевдоніми: В. Коваль, В. Подолянин, С. Подолянин, В. Вержбицький) – представник УСДРП у Лондоні. У своїх статтях до газет “Вперед” та “Рада” проводив думку, що політично українці повинні об’єднуватися навколо національних, а не соціалістичних ідей, застерігав від співпраці з російськими соціал-демократами (РСДРП), які ігнорують українське питання. Був переконаний, що основу для політичного об’єднання українці повинні шукати не в соціалістичних теоріях, а у власних національних традиціях. Валентин Садовський не погоджувався з поглядами Володимира Степанківського на соціалістичні ідеї, що, власне, і стало причиною їхніх ідеологічних розходжень.

12. Юркевич Левко (1884–1917/1918) (псевдонім: Л. Рибалка) – разом з Миколою Поршем виступав проти сепаратної діяльності Закордонної групи УСДРП, яка, на його думку, розбивала єдність соціалістичної партії. На противагу виданню журналу “Праця” у Львові, він заснував журнал “Робітник” у Києві. Головний ініціатор створення журналу “Наш голос” і припинення видання журналів “Праця” і “Робітник”. Провідний публіцист часописів “Робітник” та “Наш голос”.

Ігор ГИРИЧ, Валентин КАВУННИК

ДРУКОВАНІ ОРГАНИ

"Вперед" – щотижневий орган Української соціал-демократичної партії, який протягом 1911–1913 рр. видавався у Львові.

"Голос соціал-демократа" – журнал Закордонної групи Російської соціал-демократичної робітничої партії. Видавався у Женеві, а потім у Парижі.

"Дзвін" – літературно-мистецький і громадсько-політичний місячник, виходив за фінансової підтримки Л. Юркевича протягом 1913–1914 рр. у Києві.

"Економіст" – економічно-господарський місячник, виходив протягом 1904–1914 рр. у Львові. Редактор – Андрій Жук.

"Наш голос": Соціяль-демократичний орган – щомісячний журнал УСДРП, який видавався у Львові; мав ліквідувати ідеологічні розбіжності між авторами журналу "Праця" і "Робітник" і стати "орґаном українських соціал-демократичних робітничих партій Росії та Австрії". Від листопада 1910 до кінця 1911 рр. підготовлено 12 чисел. Окремий номер присвячено "десятиліттю партії", до якого увійшли спогади та інформації про видатних партійних діячів УСДРП.

"Праця": Українська соціяльдемократична часопись – журнал, який видавався у Львові членами Закордонної групи УСДРП протягом листопада 1909 – квітня 1910 рр. Всього вийшло три номери (другий та третій спарені). На сторінках журналу розглядалася історія УСДРП, партійного будівництва, велися теоретичні ідеологічні дискусії. Авторами статей були Андрій Жук, Валентин Садовський, Дмитро Донцов, Володимир Дорошенко та інші. Видання припинилося у зв'язку з підготовкою УСДРП до видання щомісячного журналу "Наш голос".

"Рада" – політична, економічна і літературна газета, виходила щодня, крім понеділка, у Києві. Продовження щоденної газети "Громадська думка". Перший номер був виданий 15 вересня 1906 р., а останній – у липні 1914 р. Видання здійснювалося за фінансування Є. Чикаленка.

"Робітник": Орган Центрального Комітету української соціал-демократичної Партії – журнал Центрального Комітету УСДРП, видавався як альтернатива журналу "Праця". У січні, березні та травні 1910 р. було видано три номери. На сторінках журналу дискутувалися питання діяльності партії. Авторами статей переважно були Л. Юркевич та Д. Піщанський. Видання припинилося у зв'язку з виданням щомісячного журналу "Наш голос".

"Слово": щотижнева газета УСДРП, яка виходила у Києві від 1907 до 7 червня 1909 р. Припинила своє існування у зв'язку з відсутністю матеріальних засобів.

"Социал-демократ" – щоденна центральна газета Російської соціал-демократичної робітничої партії. До 1914 р. видавалася в Парижі, потім у Женеві.

Ігор Гирич, Валентин Кавунник (Київ). **"Опортунізм" чи "соціалізм": до проблеми про внутрішньопартійну дискусію в УСДРП 1909–1912 років. Листи В. Садовського до А. Жука.**

Опубліковано листи Валентина Садовського до Андрія Жука, які зберігаються в особовому фонді А. Жука Канадського архіву в Оттаві. У листуванні розглядається організація партійної роботи в УСДРП, ідеологічні розбіжності та конфлікти між членами

Закордонної групи та Центрального Комітету партії протягом 1909–1912 рр. Особлива увага звертається на співпрацю Валентина Садовського і Андрія Жука у заснуванні і виданні журналу “Праця” у Львові, а також на їхню журналістську діяльність.

Ключові слова: Валентин Садовський, Андрій Жук, журнал “Праця”, УСДРП.

Игорь Гирич, Валентин Кавунник (Киев). **“Оппортунизм” или “социализм”: к проблеме о внутриполитической дискусии в УСДРП 1909–1912 годов. Письма В. Садовского к А. Жуку.**

Печатаются письма Валентина Садовского к Андрею Жуку, которые сохраняются в фонде личного происхождения Андрея Жука Канадского архива в Оттаве. В переписке рассматривается организация партийной работы УСДРП, идеологические разногласия и конфликты между членами Заграничной группы и Центрального Комитета партии на протяжении 1909–1912 гг. Особое внимание обращается на сотрудничество Валентина Садовского и Андрея Жука в основании и издании журнала “Праця” во Львове, а также на их журналистскую деятельность.

Ключевые слова: Валентин Садовский, Андрей Жук, журнал “Праця”, УСДРП.

Ihor Hyrych, Valentyn Kavunnyk (Kyiv). **“Opportunism” or “Socialism”: Considering the Issue of the Intra-Party Discussions in the Ukrainian Social Democratic Labor Party (1909–11). Valentyn Sadovsky’s Letters to Andrii Zhuk.**

The letters of Valentyn Sadovsky to Andrii Zhuk from the personal fonds of the Canadian Archive in Ottawa are published in the article. The content of the correspondence is related to the political organization of the Ukrainian Social Democratic Labor Party, ideological controversies, conflict of interests between the members of the Foreign Group and Central Committee in 1909–12. The authors pay particular attention to Valentyn Sadovsky’s contribution to Andrii Zhuk’s ideas regarding the founding and editing of the magazine of “Pratsia” (“Labor”) in Lviv.

Key words: Valentyn Sadovsky, Andrii Zhuk, “Pratsia”, Ukrainian Social-Democracy Labor Party.

Григорій СТАРИКОВ (*Київ*)

РЕСТИТУЦІЙНІ СУПЕРЕЧКИ ЩОДО ФОНДІВ КРЕМЕНЕЦЬКОГО ЛІЦЕЮ

У міждержавних відносинах питання приналежності тих або інших культурних цінностей часто є не менш дражливим, ніж територіальні претензії. Дуже рідко вдається досягти в цьому питанні прийнятних для переговорних сторін умов договору, але й позитивне вирішення не завжди гарантує дотримання встановленого status quo.

18 березня 1921 р., після тривалих переговорів, у Ризі було укладено мирний договір між РСФРР і УСРР, з одного боку, і Польською республікою – з другого. XI стаття угоди передбачала надання Польщі грошової компенсації за внесок у розвиток царської Росії, а також повернення культурних цінностей, вивезених з її території, починаючи з 1 січня 1772 р.[1].

Для реалізації положень XI статті створювалась тристороння Спеціальна змішана комісія, яка розпочала свою роботу 7 жовтня 1921 р. і засідала у Москві[2]. Польську сторону в комісії представляли: А. Ольшевський (голова; посол та повноважний міністр Польщі), О. Чоловський (директор міського музею Львова), Е. Кунце (директор університетської бібліотеки в Познані), Ф. Копера (член Польської академії наук, директор Національного музею у Кракові), Е. Хвалевік (бібліотекар Міністерства праці та соціального забезпечення), В. Суходольський (віце-директор скарбового архіву у Варшаві) та ін. Російсько-українську репрезентували: П. Войков (голова; член Наркомату зовнішньої торгівлі), історики М. Любавський та Д. Багалій, О. Петров (завідувач Головнауки Наркомосу РСФРР), П. Кірсанов (представник Реевакуаційної комісії) та ін.[3].

З моменту відновлення Польщею незалежності у 1918 р. польська сторона почала складати реєстр своїх культурних пам’яток, що знаходились у межах колишньої Російської імперії, готуючись таким чином до майбутніх реституційних суперечок з Росією та Україною. Відповідно, на початок роботи змішаної комісії польські представники мали аргументований детальний перелік тих об’єктів, повернення яких вони вимагали. Варто відзначити, що

[1] Текст договору див.: Документы внешней политики СССР. – М., 1959. – Т. 3: 1 июля 1920 г. – 18 марта 1921 г. / Под ред. Г. А. Белова и др. – С. 619–658.

[2] *Гетьманчук М.* До питання про реалізацію Українською РСР XI статті Ризького договору щодо повернення Польщі культурних цінностей у 1921–1926 рр. // Проблеми слов’янознавства. – 1999. – Вип. 50. – С. 196.

[3] *Гетьман Д. І.* Повернення і реституція історико-культурних цінностей в українсько-польсько-російських відносинах (1920-ті – 1930-ті роки): Дис. ... канд. іст. н. – К., 2010. – С. 57.

й російська сторона теж провела схожу роботу, надавши полякам список власних пам’яток, які ті мали передати РСФРР. На жаль, в Україні, на момент створення комісії, подібних заходів не відбулося, і українські делегати значно поступалися рівнем підготовки та організації[4]. М. Василенко, один з учасників "боїв за культурну спадщину", зізнавався Д. Багалію: "Ми були цілком темні і виступали з досить легковажним багажем"[5]. Українська сторона не змогла висунути Польщі зустрічних вимог на переговорах і зайняла суто оборонну позицію, стратегія якої полягала у спростуванні якомога більшої кількості пунктів польського меморандуму.

Однією з основних вимог, заявлених УСРР, стало питання про фонди колишнього Кременецького ліцею. За відомостями польської сторони, до Київського університету св. Володимира (на той час Вищий інститут народної освіти), крім бібліотеки (обсяг якої на 1819 р. складав близько 50000 томів та 1500 інкунабул[6]), нумізматичної та природничої колекцій ліцею, потрапили також архів Т. Чацького, рукописи праць В. Бессера, частина Віленської університетської бібліотеки (7554 томи), бібліотека Віленської медичнохірургічної академії та Духовної римо-католицької академії (17 655 томів), колекції книжок Луцької та Уманської василіанських шкіл (863 томи), збірки закритих єзуїтських монастирів, частина книгозбірень колишнього Польського лікарського товариства в Кременці та частина бібліотеки Босих кармелітів з Бердичева, польські приватні книгозбірні, перевезені в 1914 р. Ф. Ернстом, та ін. матеріали[7].

Для відстоювання згаданих колекцій створили спеціальну комісію, головним чином із завідувачів різноманітних установ університету, під головуванням М. Василенка, якого згодом змінив ректор М. Лобода. Члени комісії склали цілу низку записок, у яких намагались вичерпно показати історико-юридичні відносини Кременецького ліцею та відповідних інституцій університету: М. Василенко простежив інституційний зв’язок ліцею та університету[8], О. Оглоблин, В. Кордт, А. Лобода дослідили питання про формування та долю бібліотек цих установ, Г. Де-Метц – про фізичний кабінет, Д. Белінг – про зоологічний, О. Фомін – про ботанічний, В. Лучицький – про мінералогічний, Л. Личков – про геологічний, Г. Павлуцький – про кабінет графіки, П. Смирнов – про мюнцкабінет (нумізматичний). Для переговорів у Москві на основі всіх цих записок юристи А. Кристер, Б. Ландау, О. Гуляєв, М. Товстоліс та Я. Гольденвейзер підготували загальний меморандум. М. Василенко стисло передав Д. Багалію його характер: "Вона [записка] складається з трьох частин. В першій іде історичний огляд і рядом фактів доказується, що університет св. Володимира – це переведений до Києва і реформований волинський ліцей; в другій частині робиться огляд з історичного

[4] Там само. – С. 62, 65, 67–68.

[5] ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 45609. – Арк. 1–4. (Лист Василенка М. П. до Багалія Д. І. від 18 жовтня 1922 р.).

[6] *Гетьман Д. І.* Повернення і реституція історико-культурних цінностей... – С. 70. У поданому нижче документі наводиться інша цифра – 35000 томів, але без вказівки на конкретний рік.

[7] Там само. – С. 63–64.

[8] Ця записка стала основою для опублікування дослідження: *Василенко М.* Кремінецький ліцей і університет св. Володимира: Історично-юридична розвідка // Записки соціально-економічного відділу. – 1923. – Т. 1; та окремого відбитку: К., 1923. – 49 с.

і фактичного боку усіх інституцій, на які претендують поляки. Третя частина – цілком юридична. Провідна її думка така: волинський ліцей ніколи не був зачинений (упразднен): він був переведений до Києва і тут після переводу перетворений в університет. Таким чином, це не був вивіз майна в розумінні Ризької умови: це "перевод учреждения", за яким послідувало майно; переведена до Києва інституція існує і зараз – це університет (В.І.Н.О.). На цьому, кажучи бігло, буде будоватися наша защита"[9].

Відстоювати положення меморандуму до Москви делегували Д. Белінга, М. Василенка, А. Лободу, М. Лободу, В. Кордта та А. Кристера. М. Василенко мав побоювання, що російська сторона може піти на певні домовленості з поляками, поступившись українськими інтересами. Тому він намагався зробити склад делегації якомога більш представницьким, зокрема залучивши ВУАН. Супроводжувати їх від Академії наук запросили А. Кримського та Р. Орженського. Але останній відмовився, оскільки, будучи поляком, вважав для себе неприйнятним брати участь у подібній справі. Мотивації А. Кримського М. Василенко не наводить, просто зазначивши, що він "ухилився"[10]. В такій ситуації репрезентувати Академію довелось і так делегованим А. Лободі та М. Василенку. Запрошуючи приєднатись до них Д. Багалія, М. Василенко не виключав, що "центр ваги буде перенесений на ґрунт руйнування української культури і треба буде захищати доводами, що видача полякам бібліотеки нанесе непоправиму шкоду українській культурі, як раз в час її нового відродження"[11]. Д. Багалій цілком поділяв занепокоєння М. Василенка і на засіданнях комісії в Москві наполягав на врахуванні положень складеного в Києві меморандуму. В кінцевому підсумку спільний висновок російсько-української сторони, складений Д. Багалієм, повторював основні ідеї, висловлені М. Василенком, та відмовляв Польщі у передачі фондів Кременецького ліцею. Нижче наводиться текст цього документа.

ДОКУМЕНТ

Научному Комитету.
Для сведения и руководства
12/х Я. Ряппо[1]

т. Зотину[2]
12/х 1923 № 7288

ЗАКЛЮЧЕНИЕ
РОССИЙСКО-УКРАИНСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ ПО ПОВОДУ ТРЕБОВАНИЯ ПОЛЬСКОЙ ДЕЛЕГАЦИИ О ВЫДАЧЕ КОЛЛЕКЦИЙ б. КРЕМЕНЕЦКОГО ЛИЦЕЯ, ОГЛАШЕННОЕ В 19 ЗАСЕДАНИИ СМЕШАННОЙ РОССИЙСКО-УКРАИНСКО-ПОЛЬСКОЙ СПЕЦИАЛЬНОЙ КОМИССИИ 7 СЕНТЯБРЯ 1923 г.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ
РОССИЙСКО-УКРАИНСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ ПО ПОВОДУ ТРЕБОВАНИЯ ПОЛЬСКОЙ ДЕЛЕГАЦИИ О ВЫДАЧЕ КОЛЛЕКЦИЙ б[ывшего] КРЕМЕНЕЦКОГО ЛИЦЕЯ

Меморандум Польской Делегации Смешанной Специальной Комиссии по поводу требования выдачи библиотеки, нумизматов и прочих коллекций бывшего

[9] НБУВ ІР. – Ф. І. – Спр. 45609. – Арк. 1–4.
[10] Там само.
[11] Там само.

Кременецкого Лицея развивает свои положения на почве истории вопроса. В нем говорится о популярности этого Лицея в современном ему польском обществе, о больших на него пожертвованиях в виде стипендий и коллекций; благодаря чему в нем образовалась библиотека в 35.000 томов книг, образцовый нумизматический кабинет, естественно-историческая коллекция. Лицей под энергичным и умелым руководством знаменитого Тадеуша Чацкого[3] вскоре стал наряду с лучшими высшими учебными заведениями Польши. Учебное и ученое значение Лицея оказалось столь значительным, что город Кременец, где царила атмосфера, создаваемая Лицеем, получил в обществе того времени название "Волынских Афин".

После Польского восстания 1831 года Кременецкий Лицей был упразднен и, начиная с 1833 г., все вышепоименованное культурное достояние Лицея вывозилось из Кременца и в конце концов поступило в Киевский Университет.

Таким образом, никакой преемственной генетической связи между Кременецким Лицеем и Киевским Университетом, между коллекциями этих двух учебных заведений, авторы меморандума не устанавливают. Мало того, – по записке выходит, что ни тогдашняя русская верховная власть, ни ее высший просветительный орган – министерство народного просвещения, – ни русское общество вообще, ни население Правобережной Украины – Киевской, Волынской и Подольской губерний, никакого участия во всем этом деле не принимали.

Вполне присоединяясь к мысли о необходимости при рассмотрении заявленных Польской Делегацией требований основываться на исторических данных, Украинская экспертиза считает чрезвычайно существенным подробно остановиться на двух исторических моментах:

1. На возникновении Кременецкой Гимназии и на ее дальнейшем преобразовании в Лицей.

2. На преобразовании Лицея в Университет и на судьбе как личного состава Лицея, так и его имущества.

В основу настоящего заключения положены документальные данные первоисточников, как русских, так и польских.

1. КРЕМЕНЕЦКАЯ ГИМНАЗИЯ

Кременецкая Гимназия, переименованная в 1819 году в Волынский Лицей, учреждена после разделов Польши в 1805 году и таким образом не принадлежит к числу учреждений Речи Посполитой и ничего общего с ней не имеет.

Кременецкая Гимназия является всецело результатом русской государственной системы в деле народного просвещения в начале XIX столетия, имевшей в виду Империю в целом. К губерниям, от Польши присоединенным, в частности, к Виленскому Учебному Округу система эта применялась, как часть общеимперской.

24 Января 1803 года было утверждено общее положение об училищах (П[олное] С[обрание]З[аконов] № 20, 597). Учебные заведения были разделены на четыре рода: приходские, уездные, губернские или гимназии и университеты. Вся страна была разделена на шесть учебных округов, во главе которых были поставлены попечители – звание почетное и неоплачиваемое содержанием. Попечители вместе с другими лицами, для сего назначенными, составили, под председательством министра, Главное Правление училищ. Надзор за училищами был возложен на университеты, которые должны были ежегодно посылать своих членов (визитаторов) для обозревания учебных заведений.

В выработке этой организации наиболее активное участие принимал князь Адам Чарторыйский[4].

В силу устава Виленского Университета в каждой губернии, подведомственной университету, должно было быть открыто не менее одной гимназии. Естественно, что вопрос о том, где будет открыта гимназия, представлял большой интерес для населения Волынской, Подольской и Киевской губерний.

Назначенный попечителем Виленского Учебного Округа князь Адам Чарторыйский представил на утверждение министра трех лиц, избранных Виленским Университетом визитаторами. Среди них был и Новогрудский староста гр[аф] Тадеуш Чацкий, на долю которого выпала работа по открытию гимназии в Волынской губернии. Посетив 7-го Сентября 1803 года Кременец, Чацкий встретился здесь с Гуго Колонтаем[5] и вел с ним продолжительную беседу об открытии здесь гимназии. Колонтай отнесся с большим интересом к мысли Чацкого, находя только, что лучше было бы основать в крае университет. Чацкий тогда же представил Колонтаю ряд возражений против его мнения (Hugo Kolontaj. Corespondencija listowna z Tadeuszem Czackim, I, 121).

Однако, одновременно с возникновением предположения об открытии гимназии в Волынской губернии в правительственных сферах возникла мысль об открытии университета в Киеве. Об этом последнем предположении имеется прямое указание уже в “Предварительных Правилах народного просвещения”, а затем, во время пребывания в 1815 году министра народного просвещения графа Завадовского в Киеве, велись переговоры об учреждении здесь университета. Гр[аф] Чацкий, возражая против этого предположения, указывал на близость Харькова, где уже существовал в то время университет, почему – по мнению Чацкого – и не представлялось надобности в открытии университета в Киеве.

Культурным центром в крае должна была стать, по мысли Чацкого, Кременецкая Гимназия.

Первый попечитель Киевского Учебного Округа фон-Брадке[6] впоследствии указывал, что кременецкая гимназия имела назначение “воспитывать молодых людей верными подданными русского императора, но с сохранением народности”. (Русский архив за 1875 г., кн. I, стр. 273). Слова фон-Брадке вполне подтверждаются, если познакомиться с речами Чацкого, сказанными в Кременецкой Гимназии, наставлениями ученикам гимназии и т.д. Вполне понятно, что Чацкий, являясь деятелем министерства народного просвещения не был каким-нибудь оппозиционером, а проводил в деле народного образования политику, либо диктовавшуюся сверху, либо сверху получившую одобрение. Политика Чацкого не была его личной политикой, а политикой министерства народного просвещения. Она велась так потому, что дворянство, для которого собственно основывались гимназии и реформировался Виленский Университет, – было польским или ополяченным.

Естественно, что это направление политики позволило Чацкому сочетать свои национально-польские убеждения со своей деятельностью, как представителя русского министерства народного просвещения.

На содержание гимназии Чацким были собраны крупные пожертвования. Необходимо отметить, что еще при издании “Предварительных правил” правительство рассчитывало на частную благотворительность при открытии училищ вообще. И такие пожертвования действительно имели место. Достаточно вспомнить, что благодаря пожертвованиям сословий, подвинутых на это дело В. Н. Каразиным[7] был открыт университет в Харькове одновременно с Кременецкой Гимназией. Пожертвования

Волынского Дворянства для открытия школы выше среднего типа в незначительном дотоле Кременце аналогично в выборе места для университета в Харькове, который был предпочтен Киеву; Кременец был выбран, благодаря влиянию и энергии Чацкого и вызванным им патриотическим пожертвованиям. Харьков был выбран, благодаря личному влиянию Каразина и вызванным им общественным пожертвованиям; Каразин и Чацкий играли крупную роль в первоначальном устройстве Харьковской и Кременецкой школ, но оба действовали по уполномочию Министерства Народного Просвещения. И правительство со своей стороны склоняло общество к пожертвованиям.

Одновременно с делом об учреждении Кременецкой гимназии велось дело и об учреждении в Нежине гимназии высших наук кн[язя] Безбородко, обеспечившим ее своим пожертвованием, и Харьковского университета, где был свой Слободско-Украинский Чацкий – Василий Назарович Каразин, склонивший не одно дворянство, а все украинское общество к еще более крупным пожертвованиям для учреждения университета в Харькове. Любопытное совпадение: и Кременецкий, и Харьковский энтузиасты – Чацкий и Каразин – называют свои городки "Афинами".

Сумма, собранная Чацким, составляла ко времени утверждения устава гимназии, не считая одновременных пожертвований, постоянный капитал в 194.400 рублей.

Разумеется, на одни частные пожертвования гимназия существовать не могла. Значительную часть своих средств гимназия получала из казны. Помимо полагавшихся на нее по штату, как и на другие гимназии, 5700 рублей сер[ебром], гимназия получала от Александра I в виде пожалования целое Кременецкое староство (Сбор[ник] матер[иалов] т. III, стр. 347 и след.). Кременецкое староство давало дохода 6000 руб. сер. Штат касался содержания преподавательского состава, служащих и расхода на хозяйственные нужды и учебно-вспомогательные учреждения и выражался в ежегодной сумме 15.420 рублей; тут фигурируют и ботанический сад, и типография, и библиотека, и издание сочинений, и модели, и машины, и физический кабинет, и химическая лаборатория, и анатомические приборы. На приобретение коллекций предназначалась значительная по тому времени сумма в 1604 рубля в год.

Существовала Кременецкая Гимназия на основании особого устава (П[олное] С[обрание] З[аконов] № 21849), в основе своей вполне сходного с общеимперским, хотя с более широкой программой.

12 Октября 1805 года в гимназии началось учение. Однако, помещение гимназии в Кременце далеко не удовлетворило всех и уже в 1807 году был поднят вопрос о переводе гимназии. Против Кременца высказался Волынский губернатор Комбурлей, указавший на недостатки Кременца в качестве постоянного места для гимназии и выдвигавший, как более удобное место, Новоград-Волынск. Только поддержка гр[афа] Завадовского[8] удержала гимназию в Кременце.

Недовольство обнаружилось и среди дворянства не только Кременцем, но и Волынской гимназией. В 1810 годы волынские дворяне просили, чтобы был рассмотрен и вопрос, не само ли место, где находится гимназия, является причиной малого поступления учеников в Волынскую Гимназию. Некоторые высказывали желание, чтобы гимназия была переведена в Винницу, как "город, превосходящий Кременец по урожаю хлеба, прибылью леса и здоровому местоположению".

Для рассмотрения этих заявлений была учреждена особая Комиссия.

Но, благодаря заступничеству кн. Чарторыйского перед Александром I и благоприятному отзыву Комиссии, гимназия была оставлена в Кременце.

8 Февраля 1813 года умер Тадеуш Чацкий. Преемником его в качестве визитатора был избран, по рекомендации самого Чацкого, гр[аф] Плятер[9], а преемником его были визитаторы, избиравшиеся из числа профессоров Виленского Университета.

2. ПРЕВРАЩЕНИЕ КРЕМЕНЕЦКОЙ ГИМНАЗИИ В ЛИЦЕЙ

В то время видное место в жизни гимназии занял предводитель дворянства Кременецкого уезда генерал Джевецкий[10]. Джевецкий виделся с попечителем кн[язем] Чарторыйским и заинтересовал его Волынской Гимназией. В 1818 году Чарторыйский посетил Кременец и остался доволен гимназией. Благодаря его ходатайству Гимназия была переименована в Лицей, к типу которого она до некоторой степени приближалась и ранее. Преобразование преследовало цель привлечения большего количества учеников и притом не только из Волынской, но и Подольской губернии. Эти именно соображения приводятся в рескрипте от 18 Января 1819 года на имя министра народного просвещения кн[язя] Голицына[11], где указывается, что основанием преобразования послужило то обстоятельство, что губерния Волынская и Подольская по отдаленности их от Виленского Университета имеют надобность в высшем училище, которое благородному юношеству могло бы, по крайней мере, в некоторых частях заменить университет (Сбор[ник] пост[ановлений] по министерству народного просвещения, т. I, № 421).

Преобразованный таким образом Волынский Лицей, призванный обслуживать нужды Волынской и Подольской губерний, просуществовал в этом виде до начала 30-х годов, когда вновь возник вопрос об его переводе и дальнейшем преобразовании в университет.

Еще в 1818 году Киевская губерния была изъята из ведения Виленского Университета и попечителя и причислена к Харьковскому учебному Округу, причем причиной была выставлена отдаленность и трудность управления (П[олное] С[обрание] З[аконов] № 27542). В 1824 году при новом распределении учебных округов Белорусской губернии – Виленская и Могилевская – из Виленского были переданы в С.-Петербургский учебный округ, а в 1829 году из них образован был особый Белорусский Округ (П[олное] С[обрание] З[аконов] № 2599, 2-е). 12 Января 1831 года из Виленского Учебного Округа изъяты губернии Волынская, Подольская и Минская. Виленский Округ был таким образом ограничен только губерниями Виленской и Гро[д]ненской и областью Белостокской. Но при таком распределении округов Харьковский учебный Округ получался чрезмерно обширным, и 13 Декабря 1832 года из него был выделен особый Киевский Учебный Округ в составе губерний Киевской, Волынской, Подольской и Черниговской (2-е П[олное] С[обрание] З[аконов] № 5825). Во главе его был поставлен фон-Брадке.

Эти изменения не могли не коснуться и Кременецкого Лицея.

В 1831 году занятия в Лицее были временно прекращены. По распоряжению Волынского Военного Генерал-Губернатора от 26 Декабря 1830 года ученики, разъехавшиеся по домам на праздники Рождества, не вернулись вследствие свирепствовавшей в Кременце и его окрестностях холеры, а остальные по той же причине были взяты родителями в конце марта 1831 года домой; обстоятельство это вызвало прекращение занятий, о чем Директор Лицея сообщил училищному комитету рапортом от 3 Апреля 1831 года.

Но в конце 1831 г. занятия возобновились. В Октябре этого года Лицей посетил попечитель Харьковского Учебного Округа Филатьев[12], который сделал ряд

распоряжений по текущим делам. Очевидно им же было дано предписание о возобновлении занятий, ибо 16 Декабря 1831 года Директор Лицея писал преподавателю Лицея Карлу Микульскому: "Так как по распоряжению начальства преподавание воспитанникам фундушового при Лицее конвикта уже продолжается, то посему предлагаю Вам заняться преподаванием своего предмета помянутым воспитанникам в назначенные к тому часы".

III. ПЕРЕВОД ЛИЦЕЯ В КИЕВ

Намечавшийся еще ранее перевод Волынского Лицея в Киев с тем, чтобы им могли пользоваться и жители Киевск. губ. был решен 12 Апреля 1832 года (Сборн[ик] пост[ановлений] по Мин[истерству] Нар[одного] просв[ещения] Т. II, № 238). Перевод Лицея в Киев должен был вызвать ряд преобразований в структуре всех вообще учебных заведений Края, на что и указывал в своем докладе от 14 Декабря 1832 года об учреждении Киевского Учебного Округа Министр Народного Просвещения[13]: "В настоящее время, – писал он – когда устраиваются училища западных губерний и когда подлежит устройство Лицея в Киеве… все требует не только великого внимания и заботливости, но и непременного пребывания попечителя" (Сб[орник] пост[ановлений] по Мин[истерству] Нар[одного] Просв[ещения], т. II, № 212).

С назначением попечителя Киевского Учебного Округа фон-Брадке дело с переводом Лицея подвинулось вперед. 23 Мая 1832 года Комитетом Министров был одобрен ряд мер, предложенных попечителем и касавшихся перевода Лицея в Киев (Сб[орник] пост[ановлений], т. II, № 233). 1 Июня 1833 года фон-Брадке поручил учителю Корониовскому сопровождать учеников конвикта и училища землемеров в Киев и дал детальные указания по поводу порядка перевозки имущества (рапорт Попечителя Киевского Учебного Округа на имя Мин[истра] Нар[одного] Просв[ещения][14] от 1-го Июля 1833 года). 21-го Июня 1833 года в Киеве Попечителем была учреждена особая Комиссия по делу об устройстве Лицея в Киеве. Комиссия немедленно приступила к работам. Первым ее делом было заказать мебель и полки для его библиотеки. Были также назначены торги на содержание конвикта и землемерного отделения. Комиссия эта существовала недолго. К 1-му Августа 1833 года прибыл в Киев и вступил в должность Директора Волынского Лицея Баканин.

Попечитель предписал тогда Комиссии прекратить свои действия и передать дела Директору Лицея.

На то время, как принимались эти меры по подготовке перевода Лицея, занятия были прекращены.

14 Мая 1833 года Министр докладывал императору Николаю I о бегстве 6 Мая того же года из Лицея 6-ти казеннокоштных воспитанников и царь положил резолюцию: "До перевода Лицея нужно сейчас его закрыть, отпустив детей к родителям" (Сб[орник] пост[ановлений] т. II, № 233). Из этой резолюции следует, что в Мае 1833 года в Лицее шло учение и были ученики. Последнее обстоятельство подтверждается как только что цитированным рапортом фон-Брадке от 1 Июля 1833 года, так и текущей перепиской Лицея, поскольку она сохранилась в Архиве Попечителя Киевского Учебного Округа. Напр[имер], 9 Января 1833 года Попечитель Харьковского Учебного Округа Филатьев предписывает принять в конвикт для бедных, что в Кременце, одного воспитанника; преподаватели хлопочут об отпусках, о пенсиях, составляется смета, идут текущие расходы, словом, налицо имеются признаки действующего учебного заведения.

Этими фактами устанавливается с полной несомненностью, что ни в 1831, ни в 1832, ни в 1833 году Лицей упразднен не был.

Из сказанного также можно усмотреть, что на внутренней жизни Лицея польское восстание 1830/1831 гг. чем либо существенным не отразилось. Это обстоятельство стоит в связи с самым характером восстания на Волыни. Отсутствуют какие бы то ни было упоминания о причастности Кременецкого Лицея к восстанию. Занятия в Лицее были прекращены после появления холеры. По случаю холеры воспитанники были распущены по домам, а учителя, как это видно из официальных данных, стояли вдали от кружков, примкнувших к восстанию.

Это благонамеренное, с точки зрения тогдашнего русского правительства, поведение учителей было известно и попечителю Харьковского Учебного Округа В. И. Филатьеву, приехавшему в конце 1832 года в Кременец. Спутники попечителя рассказывают о том радушии и гостеприимстве, с которыми они были встречены в Кременце при посещении Лицея (Киевская Старина 1896 г. Февраль, стр. 332).

Правда, вопрос о политической благонадежности учителей Кременецкого Лицея стал через год после восстания предметом обсуждения со стороны администрации края; но следствие установило полную непричастность учителей лицея к восстанию и ложность доноса.

Имеющаяся по этому делу переписка бросает яркий свет на поведение учителей Лицея во время восстания 1832 года: кроме единственного учителя Ульдинского, который казался попечителю “слишком поляком” и был удален со службы, все остальные оставались в лицее и вместе с Лицеем были переведены в Киев, где и утверждены профессорами Университета Владимира.

Как указано было выше, с Мая 1833 года работы по переводу Лицея в Киев усиленно подвигались вперед. В указанном ранее «изложении» Комитета Министров от 23 Мая 1833 года мы читаем: “Перевести в Киев к 1-му Июля все Управление Лицея, кабинеты ботанический, зоологический, минералогический, физический и живописный, химическую лабораторию, нужнейшую часть библиотеки” и пр. (Сборн[ик] пост[ановлений] по Мин[истерству] Нар[одного] просв[ещения], т. II, № 233).

Работы по устройству Лицея в Киеве велись беспрерывно; так, напр., Попечитель писал Администрации Лицея: “Препровождая при сем утвержденные мною правила для библиотеки Киевского Лицея, предлагаю Администрации предписать кому следует принять оные к исполнению”.

С переводом Лицея в Киев неизбежно должен был измениться и его характер. Уже с преобразованием в 1819 году Кременецкой Гимназии в Волынский Лицей он сделался учебным Заведением не только для Волыни, но и для Подолии. Переведенный в Киев, Лицей должен был обслуживать нужды всего Юго-Западного Края. Такое расширение круга деятельности Лицея должно было повлечь за собой и расширение плана преподавания в Лицее, и дальнейшее его преобразование.

4. ПРЕОБРАЗОВАНИЕ ЛИЦЕЯ В УНИВЕРСИТЕТ

Перевод Волынского Лицея в Киев должен был дать новый толчек существовавшему еще в начале XIX века предположению об учреждении здесь Университета. Такое учреждение облегчалось возможностью преобразовать в университет переводимый лицей. На это обстоятельство прямо указывает доклад Мин. Нар. прос., в коем говорится, что переводимый из Кременца в Киев Волынский Лицей

“распространен, усилен в способах высшему образованию юношества и в новом составе своем назван Университетом св. Владимира”. Указ 8 Ноября 1833 года об учреждении Университета в Киеве гласил: “Обращая беспрерывное внимание наше на успехи общего истинно-народного воспитания в государстве, признали мы за благо, по переводе Волынского Лицея из Кременца в Киев, преобразовать оный в высшее учебное заведение с надлежащим распространением и на твердых основаниях преимущественно для жителей Киевской, Волынской и Подольской губерний, коих наследственное усердие в пользу просвещения упрочило и на будущие времена благосостояние учебных заведений того края” (Сб[орник] Пост[ановлений] по Мин[истерству] Нар[одного] просв[ещения] т. II, № 272).

Научные силы, имевшиеся в Волынском Лицее, давали полную возможность организовать университетское преподавание. В Киевский Университет, инкорпорировавший в себя Волынский Лицей, были переведены многие профессора Кременецкого Лицея, долженствовавшие привлечь за собою и учащееся юношество. Это было уже фактическое преемство Киевского Университета в отношении Волынского Лицея. На Киевский Университет переводилась сумма из фундушей и капиталов, пожертвованных дворянством трех губерний для Волынского Лицея. На постройку здания предназначалось обратить и суммы, вырученные за уступку здания быв[шего] Кременецкого Лицея. Таким образом, даже здание Кременецкого Лицея, которое физически не могло быть переведено в Киев, перешло туда в виде денежной его стоимости, т.е. опять-таки, если можно так выразиться, вошло в состав Киевского Университета. Наконец туда же, в Киевский Университет, были практически физически перенесены и коллекции Кременецкого Лицея.

Чрезвычайно большой интерес для характеристики взаимоотношений Лицея и Университета имеет первый протокол Совета Университета. Этим протоколом устанавливается тот факт, что преподаватели бывшего Волынского Лицея были привлечены к преподаванию в Университете, как равно были сохранены на своих должностях заведующие вспомогательными учреждениями (напр., библиотекарь Ярковский) и другие лица, входившие в состав администрации Лицея. Первый протокол университета между прочим гласил: “Попечитель Киевского Учебного Округа объявил, что Государь утвердил учителей бывшего Волынского Лицея ординарными профессорами Якубовича, Выдевского, Абрамовича, Зеновича, Бессера, Миховича, адъюнктами – Корженевского и Андженовского, лекторами Плянсона и Липля и учителем рисования Клембовского”.

Так выростал из Волынского Лицея Киевский Университет. Если Лицей, как говорилось в Указе 1819 года о преобразовании Кременецкой Гимназии в Волынский Лицей, должен был для жителей Волынской и Подольской губерний, по крайней мере, в некоторых частях заменить Университет, то после преобразования Лицея в Университет жители всего края имели то высшее учебное заведение, в коем они нуждались.

На содержание Университета по докладу Министра народного просвещения, были обращены указом 8 Ноября 1833 г. все доходы с фундушей и капиталов, пожертвованных дворянством Волынской, Подольской и Киевской губерний для Волынского Лицея. Они должны были на будущее время составить неприкосновенную собственность Университета. На Университет были обращены все вообще источники, как государственные, так и частные, из которых черпал свои материальные средства Волынский Лицей и, кроме того, все доходы с пожертвованного в 1805 году

Киевским дворянством на Киевскую Гимназию и училища, за исключением суммы, ежегодно употреблявшейся на содержание уездных училищ в Махновке и Радомысле и единовременных издержек на первоначальное обзаведение благородного пансиона Киевской гимназии (П[олное] С[обрание] З[аконов] № 6558-а, 2-е, Сборник стр. 647–651, № 272). Таким образом, с преобразованием Волынского Лицея в Университет, к последнему естественно отошли и все материальные источники Волынского Лицея, тем более, что задачей Университета было обслуживать интересы не одной какой-нибудь губернии, а целого Края.

Общность задач и целей, какие ставились Волынскому Лицею и Киевскому Университету, должна была отразиться и на судьбе тех вспомогательных учреждений и коллекций, начало которым было положено в Кременце.

Имущество, перевезенное из Кременца, не оставалось в [неизменности. Над ча]стью этого имущества деятельно работали киевские ученые: библиотека накопила дальнейшие богатства, причем новые приобретения всегда делались с принятием во внимание уже имевшегося запаса книг. Такой обработке подверглись и другие коллекции, имевшиеся еще раньше в Кременце. Судьба как личного, так и имущественного состава Волынского Лицея стала одинакова – они составили Киевский Университет.

Образовательное значение Киевского Университета в крае было велико как для русских и украинцев, так и для поляков. Роль эта с течением времени не уменьшалась, а возрастала. Количество студентов с каждым годом увеличивалось, причем преобладающее большинство их было сначала из губерний Киевской, Волынской и Подольской. Польское население края также удовлетворило свои просветительные нужды в Киевском Университете и долгое время, до начала 1860 гг. большинство слушателей Университета принадлежало к римско-католическому исповеданию, т.е., другими словами – к польской национальности. Поэтому при постройке здания Университета в 1842 году было отведено особое помещение для костела. С начала 1860 годов картина несколько меняется. Польский элемент не является уже в Университете количественно преобладающим. Причины этого нужно видеть не столько в последствиях Польского восстания 1863 г., сколько в демократизации Киевского Университета. С освобождением от крепостной зависимости 1861 года мало по малу в Университет стали проникать дети духовенства и крестьян, уроженцев местного края, по происхождению украинцев или русских. Они то и образуют теперь большинство студентов. Поляки же, составлявшие, главным образом, дворянство в крае, естественно, не были теперь на первом плане в Университете, сравнительно с представителями большинства населения Украины, многим из которых, как недворянам, не было раньше по разным причинам места в Университете.

История преобразования Кременецкой Гимназии в Лицей и Лицея в Киевский Университет приводит к следующим выводам:

1. Гимназия в Кременце была основана русской государственной властью по исполнению начертанного для всей империи плана развития народного просвещения и к числу учреждений Речи Посполитой не принадлежала.

2. Существовала Гимназия на средства, как отпускавшиеся от казны по штату, так и специальные, а равно на средства, собранные для нее со всего края, т.е. с населения Киевской, Подольской и Волынской губерний.

3. Преобразованный из нее Лицей призван был обслуживать интересы не только Волынской, но и Подольской губерний.

4. Перевод Лицея в Киев не был вызван восстанием 1831 года: никакого участия в восстании 1830–31 гг. и никакой прикосновенности к восстанию Лицей не имел и на внутренней жизни его оно не отразилось.

5. Кременецкий Лицей никогда упразднен не был, а был лишь переведен в другое место того же края – в Киев и здесь преобразован в Университет с сохранением своего имущественного и личного состава.

6. Таким образом, Киевский Университет является тем же Кременецким Лицеем, лишь пополненным и преобразованным соответственно более широким, поставленным ему, как университету, задачам.

Придя к изложенным здесь выводам, Украинская Экспертиза не будет входить в рассмотрение вопроса о каждой из них в отдельности, но считает своим долгом заявить, что она для себя тщательно проделала эту работу, привлекши к этому исследованию целый ряд ученых специалистов Украины. В своих разысканиях они констатировали тот факт, что в основание польских требований о возвращении отдельных коллекций были положены недостаточно проверенные данные, результатом чего явился целый ряд фактических ошибок и недоразумений.

Таким недоразумением является мысль об упразднении Волынского Лицея в связи с восстанием 1831 года; неточно указано число книг Королевской Библиотеки; сделан неправильный подсчет монет нумизматической коллекции; рукописи проф. Бессера[15] (О флоре) никакого отношения к имуществу Кременецкого Лицея не имели, а были подарены его дочерью проф. Роговичу[16], который пожертвовал их Киевскому Обществу Естествоиспытателей. На недоразумении основано также требование о выдаче части Архива Эдукационной Комиссии[17], которая смешана с русской Эдукационной Комиссией, и частного Архива Чацкого, какового никогда не было и ныне нет ни в б[ывшей] Киевской Духовной Академии, ни в других хранилищах У.С.С.Р.

7 Сентября 1923 г.
Москва. Эксперт Акад. Дм. Багалей.

ЦДАВОВУ України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 975. – Арк. 38–54. Машинопис.

КОМЕНТАРІ

1. Ряппо Ян Петрович (1880–1958) – радянський діяч, естонець з походження, закінчив Петербурзький університет, з 1917 р. перебував в Україні, очолював відділи освіти у Миколаєві та Одесі, протягом 1921–1928 рр. – заступник наркома освіти УСРР, голова Державного науково-методичного комітету, у 1928–1938 рр. – нарком легкої промисловості, потім – заступник голови Вищої ради народного господарства УРСР, керівник науково-методичного кабінету Міністерства освіти УРСР.

2. Зотін М. – радянський діяч, педагог, історик освіти, співробітник Нарокомосу УСРР, очолював методичну комісію профосвіти та політосвіти при Державному науково-методичному комітеті.

3. Чацький Тадеуш (1765–1813) – польський історик, освітній та громадський діяч, протягом 1773–1779 рр. – член Едукаційної комісії Речі Посполитої, з 1803 р. – куратор шкіл Волинської, Подільської та Київської губерній, у Кременецькому ліцеї заснував нумізматичний музей, колекція якого нараховувала близько 19 тис. монет та медалей і згадується в документі, сприяв поверненню з Росії на Волинь бібліотеки К. Залуського.

4. Чарторийський Адам Єжи (1770–1861) – польський політичний діяч, радник царя Олександра I, міністр закордонних справ Росії у 1804–1806 рр., з 1815 р. – сенатор Царства Польського, підтримав повстання 1830–1831 рр., після його поразки – в еміграції у Франції.

5. Коллонтай Гуго (1750–1812) – польський політичний та освітній діяч, публіцист, "мозковий центр" Едукаційної комісії, протягом 1782–1786 рр. виконував функції ректора Краківської академії, за підтримку повстання Тадеуша Костюшка (1794) був ув'язнений, звільнений у 1802 р., у 1807 р. засланий до Москви за симпатії до імператора Наполеона.

6. Брадке фон, Єгор Федорович (1796–1862) – російський державний та військовий діяч, сенатор, брав участь у придушенні польського повстання 1831 р., протягом 1832–1839 рр. та 1854–1862 рр. – попечитель Київського та Дерптського навчальних округів відповідно, активно сприяв створенню Київського університету св. Володимира (1834).

7. Каразін Василь Назарович (1773–1842) – державний та громадський діяч, вчений, винахідник, ініціатор створення Харківського університету (1805).

8. Завадовський Петро Васильович (1739–1812) – російський державний діяч, граф, фаворит Катерини II, перший міністр народної освіти Російської імперії (1802–1810).

9. Плятер Пилип Антонович (бл. 1784–?) – російський державний діяч польського походження, протягом 1811–1813 рр. – куратор шкіл Волинської, Подільської та Київської губерній, у 1816–1824 рр. – віце-губернатор Волинської губернії.

10. Джевецький Юзеф (1772–1852) – польський військовий та громадський діяч, посол на сейм 1792 р., учасник повстання Тадеуша Костюшка, з 1817 р. – маршалок Кременецького повіту, дядько Стефана Джевецького – піонера підводної навігації.

11. Голіцин Олександр Миколайович (1773–1844) – російський державний діяч, обер-прокурор Священного Синоду (з 1803 р.), міністр народної освіти (з 1816 р.), протягом 1817–1824 рр. – міністр духовних справ і народної освіти, дійсний таємний радник (з 1841 р.).

12. Філатьєв Володимир Іванович (1778–1842) – російський державний діяч, предводитель дворянства Ростовського повіту (1812–1815) та Ярославської губернії (1815–1827), з 1827 р. – на службі у Міністерстві внутрішніх справ, протягом 1830–1834 рр. – попечитель Харківського навчального округу.

13. З 1828 по 1833 рр. посаду міністра народної освіти обіймав князь Карл Андрійович Лівен (1767–1844).

14. Протягом 1833–1849 рр. посаду міністра народної освіти обіймав граф Сергій Семенович Уваров (1786–1855).

15. Бессер фон, Вілібальд Готліб (1774–1842) – ботанік, ентомолог, професор Київського університету.

16. Рогович Опанас Семенович (1813–1878) – ботанік, палеонтолог, професор Київського університету.

17. Едукаційна комісія (1773–1794, Komisja Edukacji Narodowej) – державна освітня інституція в Речі Посполитій, утворена з ініціативи короля Станіслава-Августа Понятовського і затверджена сеймом 15 жовтня 1773 р., фактично перше в Європі міністерство освіти. На Едукаційну комісію покладалося реформування системи освіти після ліквідації у 1773 р. Єзуїтського ордену.

Григорій Стариков (Київ). **Реституційні суперечки щодо фондів Кременецького ліцею.**

Ризький мирний договір, підписаний у 1921 р. між Польською республікою та РСФРР і УСРР, XI статтею зобов'язував останніх повернути певні культурні цінності, вивезені з польської території, починаючи з 1 січня 1772 р. У публікації подано спільний висновок російсько-української сторони, який заперечував правомірність польських вимог щодо колекцій колишнього Кременецького ліцею.

Ключові слова: Ризький договір, реституція, культурні цінності, бібліотека, меморандум.

Григорий Стариков (Киев). **Реституционные споры вокруг фондов Кременецкого лицея.**

Рижский мирный договор, подписанный в 1921 г. между Польской республикой и РСФСР и УССР, XI статьей обязывал последних вернуть определенные культурные ценности, вывезенные с польской территории, начиная с 1 января 1772 г. В публикации представлено совместное заключение российско-украинской стороны, отрицающее правомерность польских претензий на коллекции бывшего Кременецкого лицея.

Ключевые слова: Рижский договор, реституция, культурные ценности, библиотека, меморандум.

Hryhorii Starykov (Kyiv). **Restitutional Controversies Regarding the Fonds of the Lyceum in Kremenets.**

In the treaty of Riga (1921) between the Republic of Poland, the Russian Soviet Federative Socialist Republic, and the Ukrainian Socialist Soviet Republic, the eleventh article obligated Russia to return cultural possessions that were taken from Poland during the time starting from 1 January 1772. The publication presents the joint conclusion of the Russian and Ukrainian negotiators wherein they offer their objections to the legitimacy of the Polish demands concerning the collection of the former lyceum in Kremenets.

Key words: treaty of Riga, restitution, cultural values, library, memorandum.

Дмитро ГОРДІЄНКО (*Київ*)

ДВІ АВТОБІОГРАФІЇ ВАСИЛЯ ЛЯСКОРОНСЬКОГО (1909–1913) ТА ЙОГО ОСОБОВА СПРАВА (1923)

Серед плеяди українських істориків, чиє ім'я колись було добре знаним колегам, а нині майже забуте[1], є Василь Григорович Ляскоронський – у свій час одна з найпомітніших постатей української історіографії. До числа одного з "батьків" ніжинської історичної школи відносить В. Ляскоронського А. Острянко[2]. З ім'ям вченого пов'язано і становлення української академічної історіографії. Як відзначала К. Мельник-Антонович, В. Ляскоронський був "вельми діяльний науковий співробітник Української Академії Наук у багатьох її комісіях"[3]. Саме на 1920-ті роки припадає визначальний період інституалізації української історичної науки, насамперед у рамках Академії наук. Вже це зумовлює особливу увагу до вчених, яким довелося стверджувати українську науку; серед них був і В. Ляскоронський – один з перших істориків – співробітників ВУАН.

На сьогодні життя і творчість вченого вже знайшли певне висвітлення в історіографії[4]. Однак в основі всіх біографічних публікацій, присвячених В. Ляскоронському, лежить некролог, а фактично спогади колеги і близької подруги вченого К. Мельник-Антонович[5]. Істориків поєднувала не лише постать В. Антоновича, а й роки спільної праці, особливо в рамках ВУАН, і саме К. Мельник-Антонович В. Ляскоронський заповів свій архів і редагування невиданих праць[6].

Попри певне опрацювання теми, в сучасній історіографії щодо В. Ляскоронського присутні і суто радянські штампи. Наприклад, О. Ситник від-

---

[1] Прикметно, що в довідковому виданні "Українські історики XX століття" місця для В. Ляскоронського не знайшлося. Див.: Українські історики XX століття: Бібліографічний довідник. – К.; Львів, 2003. – Вип. 2. – Ч. 1 / Ред. кол. В. А. Смолій (голов. ред.) та ін. – (Серія: "Українські історики").

[2] *Острянко А. М.* Василь Ляскоронський і Ніжинська вища школа // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2005. – Вип. 30: Культура Полісся та України в історичному, філологічно-мистецькому контексті / Відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. – С. 105.

[3] *Мельник-Антонович К.* Василь Григорович Ляскоронський: Некролог // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1929. – Кн. 24: Праці історичної секції / За ред. М. Грушевського та О. Грушевського. – С. 367.

[4] Див. бібліографію в кінці статті.

[5] *Мельник-Антонович К.* Василь Григорович Ляскоронський. – С. 367–387.

[6] НБУВ.ІР. – Ф. 23. – № 909. – Арк. 2 зв. (Лист К. Ляскоронської до М. Бережкова від 5 лютого 1928, з Києва в Ніжин).

носить вченого до "ліберально-буржуазного напряму", хоча тут же зазначає, що "на відміну від істориків, які в окремих питаннях стояли на позиціях буржуазного націоналізму, історичні погляди В. Г. Ляскоронського були позбавлені національних тенденцій"[7], на що нібито вказує відсутність у його працях "твердження про Київську Русь як колиску лише української нації", але у працях дослідника взагалі це питання не порушується. Відтак відсутнє і твердження про "колиску трьох братніх народів". Також у сучасній українській історичній науці спостерігається і певний регрес щодо постаті В. Ляскоронського. Якщо раніше праці вченого були предметом огляду в узагальнених курсах з історіографії[8], то на сьогодні його постать не потрапляє в поле зору українських вчених-історіографів[9].

З малодосліджених сторінок біографії В. Ляскоронського до кінця не з'ясованим залишається питання його переходу з Київського університету в Історико-філологічний інститут князя Безбородька в Ніжині, щодо причин якого К. Мельник-Антонович не наводить жодних відомостей[10]. А. Острянко припускає, що вчений відгукнувся на запрошення Ніжинського інституту[11]. Як причину переходу дослідник називає непевність статусу приват-доцента, на посаді якого був В. Ляскоронський в університеті, натомість Ніжинський інститут запропонував постійне, стабільне місце професора[12]. Можна додати, що В. Ляскоронського з Ніжином пов'язували і родинні "традиції". Сестра вченого – Катерина Ляскоронська в листі до ніжинського колеги брата – М. Бережкова писала, що їхній батько закінчив Ніжинський ліцей, а мати – Ніжинський французький пансіон. "В Ніжині був ще наш родич, а саме проф. Максимович, дядя моєї матері, що жив у м. Монастирищі"[13]. Відтак Ніжин не був для В. Ляскоронського terra incognita, а тому виглядав досить привабливим як з наукового, так і соціального боку.

Так само дискусійними є і причини повернення В. Ляскоронського до Києва 1923 р., де він фактично мешкав уже з 1921 р. К. Мельник-Антонович згадує про це досить коротко й загально, не називаючи жодних причин, лише відзначає, що з ліквідацією Київського Археологічного інституту "він деякий час бідує"[14]. Переїзд до Києва, на думку А. Острянка, був зумовлений виключно особистими непорозуміннями між вченим та Ніжинською

---

[7] *Ситник О. М.* Василь Григорович Ляскоронський // УІЖ. – 1990. – № 2. – С. 95–96.

[8] Див., напр.: Очерки истории исторической науки в СССР: В 6 т. – М., 1963. – Т. 3 / Под ред. М. В. Печкиной (глав. ред.) и др. – С. 609, 800; Историография истории Украинской ССР / Редкол.: И. С. Хмель (отв. ред.) и др. – К., 1987. – С. 126.

[9] *Калакура Я. С.* Українська історіографія: Курс лекцій. – К., 2012.

[10] *Мельник-Антонович К.* Василь Григорович Ляскоронський. – С. 372.

[11] *Острянко А. М.* Василь Ляскоронський і Ніжинська вища школа. – С. 106. У фонді В. Ляскоронського збереглася чернетка прохання про участь у конкурсі на заміщення кафедри професора руської історії в Інституті князя Безбородька: НБУВ.ІР. – Ф. 90. – № 90.

[12] *Острянко А. М.* Василь Ляскоронський і Ніжинська вища школа. – С. 107.

[13] НБУВ.ІР. – Ф. 23. – № 909. – Арк. 1 зв.

[14] *Мельник-Антонович К.* Василь Григорович Ляскоронський. – С. 373.

науково-дослідною кафедрою, насамперед її керівником П. Тихомировим[15]. Прикметно, що саме в цей час до Ніжина з Києва повернувся О. Покровський, тікаючи від "голодної смерті"[16]. Натомість В. Ляскоронський рухається навпаки. У Києві вчений поселився в тому самому будинку на Великій Житомирській, № 38, кв. 1, де мешкав раніше. Там же проживала його сестра Катерина – лікар за освітою[17]. Тому, очевидно, для одинака В. Ляскоронського переїзд до Києва поліпшував і матеріальне становище.

Однак саме цей радянський період життя і діяльності В. Ляскоронського – себто 1920-ті роки, на які, власне, і припадає його праця в структурах ВУАН, – залишається одним з найменш досліджених. В історіографії наявні і непоодинокі помилкові твердження щодо цього часу, як, наприклад, віднесення В. Ляскоронського до дійсних членів[18] чи навіть академіків[19] ВУАН. Насправді, як видно з резолюції історично-філологічного підвідділу ВУАН, вчений був обраний і затверджений позаштатним співробітником, а отже, працював майже на одному ентузіазмі[20]. Також О. Ситник помилково вказує, що в серпні 1925 р. Ляскоронський "очолив комісію ВУАН з питань дослідження могильника Софіївського собору"[21], насправді ж проводились охоронні розкопки провалля на території подвір'я собору. Про ці дослідження зберігся звіт самого В. Ляскоронського, з якого випливає, що тоді було обстежено не "значну частину навколишньої території"[22], а лише площу в 200 кв. м. (20×10 м)[23].

Серед структур ВУАН, з якими активно співпрацював В. Ляскоронський, К. Мельник-Антонович називає такі: Археологічна секція, Софійська та Етнографічна комісії, Історична секція по відділах Старого Києва, Чернігова та первісної культури, Комісія Науково-термінологічного словника, комісія краєзнавства, Всеукраїнський археологічний комітет та комісія сходознавства[24]. Діяльність вченого в кожному з цих підрозділів потребує свого окремого подальшого наукового опрацювання.

Таким чином, для долучення якнайширшого кола істориків до дослідження постаті вченого постає нагальна потреба введення в науковий обіг

[15] *Острянко А. М.* Василь Ляскоронський і Ніжинська вища школа. – С. 109.

[16] *Гордієнко Д.* Μέμνησθαι απιστειν – наукове кредо професора Олексія Покровського // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 5: Зб. регіональної історії та пам'яткознавства. – К., 2008. – Вип. 6 (9). – С. 110.

[17] НБУВ.ІР. – Ф. 23. – № 909. – Арк. 2.

[18] *Ситник О. М.* Історія України доби Середньовіччя в наукових студіях В. Г. Ляскоронського: Автореф. дис. … к. іст. н. – Ужгород, 1993. – С. 1.

[19] *Завальна О.* Наукова спадщина видатного українського історика Василя Григоровича Ляскоронського (1859–1928 рр.) у збірці Наукового архіву Національного музею історії України // Пам'ять століть. – 2007. – № 1. – С. 145.

[20] Також К. Мельник-Антонович наголошує на безоплатній праці В. Ляскоронського: "Українська Академія Наук ... не знайшла для нього ніякої, ані штатної, ані якої-будь платної посади" (*Мельник-Антонович К.* Василь Григорович Ляскоронський. – С. 374).

[21] *Ситник О. М.* Василь Григорович Ляскоронський. – С. 98.

[22] Там само.

[23] *Ляскоронський В.* Розкопи в подвір'ї Софійського собору в Києві. Осінь 1925 р. // Коротке звідомлення за археологічні досліди 1925. – К., 1926. – С. 87.

[24] *Мельник-Антонович К.* Василь Григорович Ляскоронський. – С. 373.

архівних матеріалів[25], важливе місце серед яких належить автобіографіям[26] вченого та особовим справам.

Однак у підході до автобіографії як джерела потрібно враховувати, що автобіографічний текст зумовлюється як зовнішніми умовами – власне його призначенням, очікуваним колом читачів, так і внутрішніми – особистістю самого автора. Саме в автобіографіях "найповніше виражається та закріплюється індивідуальний досвід особистості"[27]. Проте це текст не лише висловленої думки, а й замовчаної, тобто прихованої, опущеної з тих чи тих причин інформації.

Наприклад, за спогадами К. Мельник-Антонович, саме В. Антонович справив визначальний вплив у спрямуванні подальшої долі В. Ляскоронського: "За прикладом старшого брата, що працював над історією України у проф. В. Б. Антоновича та над історією Західної Европи у проф. Лучицького, Василь Григорович особисто знайомиться з тими двома професорами та вчащає на їхні виклади"[28]. Постаті вчителя В. Ляскоронський присвятив некролог, аналітичну працю і спогади[29]. Відтак в історіографії дослідники впевнено відносять вченого до складу київської школи Антоновича[30]. Проте в автобіографіях немає жодного слова про В. Антоновича, як і про І. Лучицького. При

[25] Частина джерел уже опублікована. Окрім наративних – спогадів К. Мельник-Антонович (Там само. – С. 367–387) та В. Дубровського (*Дубровський В.* Проф. В. Г. Ляскоронський // Український історик. – 1965. – № 3–4 (7–8). – С. 48–52), опубліковано два листи Д. Айналова (*Гордієнко Д.* З листування Дмитра Айналова з українськими діячами (листи до В. Антоновича, В. Ляскоронського, К. Широцького, В. та Н. Лазурських та В. Маслова) // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. – К., 2012. – Вип. ІІ: Зб. наук. пр., присв. 150-літтю з дня народження Дмитра Власовича Айналова (1862–1939 рр.) / Відп. ред. П. С. Сохань; упоряд. Д. С. Гордієнко, В. В. Корнієнко. – С. 65–95), О. Покровського (*його ж.* Топографія давнього Києва в науковому доробку професора Олексія Покровського (неопублікована праця "Ликоθрос") // Древности 2011: Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков, 2011. – С. 314–321) та Є. Рєдіна до В. Ляскоронського (*його ж.* Василь Ляскоронський та Єгор Рєдін: епізод зі взаємовідносин у контексті XII Археологічного з'їзду // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. – К., 2013. – Вип. ІІІ: Зб. наук. пр., присв. 150-літтю з дня народження Єгора Кузьмича Рєдіна (1863–1908 рр.) / Відп. ред. Ю. А. Мицик; упоряд. Д. С. Гордієнко, В. В. Корнієнко. (У друці)).

[26] Автобіографії, що публікуються, згадуються в статтях О. Ситника (*Ситник О. М.* Василь Григорович Ляскоронський. – С. 89, прим. 4), А. Острянка (*Острянко А. М.* Василь Ляскоронський і Ніжинська вища школа. – С. 105–111, позиція 1 у списку літератури), автобіографії і особову справу 1923 р. згадує в своєму огляді Г. Міщук (*Міщук Г.* Рукописні документи історика та археолога В. Г. Ляскоронського (1859–1928) з фондів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського як джерело з історії нумізматики // Бібліотечний вісник. – 2004. – № 2. – С. 27) та в деяких інших.

[27] *Сердійчук Л. П.* Автобіографія як особливий тип дискурсу // Вісник Житомирського держ. університету ім. Івана Франка. – Житомир, 2004. – Вип. 17. – С. 231.

[28] *Мельник-Антонович К.* Василь Григорович Ляскоронський. – С. 368–369.

[29] *Ляскоронский В.* В. Б. Антонович (Некролог) // Журнал Министерства народного просвещения. – 1908. – Ч. 15. Новая серия (№ 6). – С. 51–75; *його ж.* Володимир Боніфатієвич Антонович як археолог // Україна. – 1928. – Кн. 5. – С. 88–93; Невидані спогади В. Г. Ляскоронського за Володимира Боніфатієвича Антоновича як професора // Там само. – Кн. 6. – С. 70–82.

[30] Див., напр.: *Ситник О. М.* Історія України доби Середньовіччя в наукових студіях В. Г. Ляскоронського. – С. 12–13 та ін.; *Міщук Г.* Рукописні документи історика та археолога В. Г. Ляскоронського... – С. 28; *Завальна О.* Наукова спадщина видатного українського історика. – С. 146.

цьому обов’язково згадується кандидатський твір “Политические собрания и политическая организация кальвинистов во Франции, в XVI столетии”, за який, за відгуком І. Лучицького, молодий вчений здобув срібну медаль. На цю ж тему в того самого професора І. Лучицького писав твір і В. Клячін, який, проте, отримав золоту медаль. І це при тому, що у рецензії на дослідження В. Ляскоронського рецензент відзначав, що “автору доводилось працювати над сирим матеріалом”[31]. Ознайомлення з працею В. Ляскоронського[32] показує, що твір написаний на високому рівні, навіть з точки зору сучасної історичної науки. Ймовірно, тут відіграли свою роль певне суперництво і розбіжності в поглядах учня і вчителя – також автора монографії на подібну тему[33]. Однак таке замовчування університетських вчителів, у той час як згадано гімназійних (Ф. Камінський), очевидно пов’язано взагалі з реакцією В. Ляскоронського на перипетії з захистом магістерської дисертації у рідній alma mater. Попри позитивний результат, “Флоринський, Іконніков та ще дехто вимагали від В. Антоновича запоруки, що магістрант ніколи не шукатиме катедри на Київському Університеті”[34]. Що не могло не залишити сліду в душі історика.

Однак і з фактологічного боку автобіографії, що публікуються, дають змогу уточнити деякі питання біографії вченого, як, скажімо, перелік наукових товариств, членом яких був В. Ляскоронський[35].

Усі на сьогодні відомі автобіографії В. Ляскоронського є адресними текстами. Вони готувались на конкретне замовлення, відповідно були підпорядкованими певним стилевим вимогам, з урахуванням визначеного обсягу і очікуваного читача. Цими ж причинами зумовлений і виклад матеріалу від другої особи – як статті для довідкового видання. Однак у строгому розумінні, себто без редакторського втручання, не була опублікована жодна з автобіографій.

З прижиттєвих видань, де вміщено статті, створені явно на основі автобіографії В. Ляскоронського, можна назвати два: 1) довідник “Историко-филологический институт кн. Безбородко в Нежине. 1901–1912. Преподаватели и воспитанники” (Ніжин, 1913) та 2) “Императорское Московское Археологическое общество в первое пятидесятилетие его существования (1864–1914 гг.)” (М., 1915). Від імені Московського товариства з проханням подати свою автобіографію звернулась графиня Уварова[36] листом від 19 січня 1913 р.:

---

[31] Краткая записка о состоянии императорского Университета св. Владимира в 1885 году, читанная в торжественном собрании 8 января 1886 года // Университетские известия. – 1886. – № 1. – С. 12.

[32] НБУВ.ІР. – Ф. І. – № 44918.

[33] *Лучицкий И. В.* Феодальная аристократия и кальвинисты во Франции. – К., 1871. – Ч. І.

[34] *Мельник-Антонович К.* Василь Григорович Ляскоронський. – С. 372.

[35] Наприклад, Р. Довженко вказує на обрання В. Ляскоронського низкою зарубіжних товариств з охорони пам’яток історії та старовини: *Довженко Р. В.* Фонд В. Г. Ляскоронського в архіві Державного історичного музею Української РСР // Архіви УРСР. – 1990. – № 4. – С. 45. Проте за автобіографією вчений був членом лише одного зарубіжного – ісландського історичного товариства.

[36] НБУВ.ІР. – Ф. 90. – Од. зб. 114. – Арк. 1. Машинопис. Лист написано на бланку: у верхньому лівому куті штамп: “Императорское Московское Археологическое общество. Января 19 дня 1913 г.”.

"Милостивый государь,
Василий Григорьевич*.

Императорское Московское Археологическое общество, подготовляясь к празднованию своего 50-ти летнего юбилея (в конце декабря 1914 г.), желало бы по возможности собрать как можно более подробные и точные сведения о своих членах. С этою целью Общество покорнейше просит Вас ответить в возможно скором времени на следующие вопросы:

1. Год и место Вашего рождения.
2. Где окончили Ваше образование.
3. Ваше общественное положение.
4. Какие имеете ученые труды по истории и археологии и где они были напечатаны.

Председатель
Графиня Уварова
Секретарь Трутовский".

З подібним проханням до В. Ляскоронського звернулась і редакція "Энциклопедического словаря" братів Гранат[37], однак цей лист залишився без відповіді[38]. Чому вчений проігнорував (і чи проігнорував) це запрошення, наразі залишається нез'ясованим.

Тексти обох автобіографій знаходять прямі відповідники в обох виданнях. Однак у довіднику Московського Археологічного товариства текст В. Ляскоронського зазнав значних редакторських втручань. Проте ніжинська публікація за структурою і текстологічно переважно збігається з текстом другої автобіографії. Таким чином, є підстави віднести перший (I) текст автобіографій до московської публікації, а другий (II) – до ніжинської.

Враховуючи, що і московське, і ніжинське видання містять редаговані тексти, вони не відображають власне аспект саморефлексії В. Ляскоронського і не є в строгому смислі автобіографіями. Відтак постає потреба опублікувати ці тексти і ввести їх у широкий науковий обіг. Третій текст автобіографії включає особова справа 1923 р., він явно написаний на основі одного з двох перших.

Особова справа з Археологічного інституту (Документ 2) і заява до Всеукраїнської академії наук (Документ 3) є офіційними документами, вони доповнюють фактологічні дані біографії вченого і показують той науковий "багаж", з яким В. Ляскоронський прийшов до ВУАН.

На жаль, бібліографічні списки, що мали бути долучені до автобіографій, не збереглись. Певну бібліографічну інформацію містять енциклопедичні та словникові статті, присвячені В. Ляскоронському. Публікації, а також протокольні доповіді, виголошені на засіданнях Московського архео-

* Ім'я написано від руки.

[37] НБУВ.ІР. – Ф. 90. – Од. зб. 118. – Арк. 1. Машинопис.

[38] Принаймні у відповідному томі статті про В. Ляскоронського немає. Див.: Энциклопедический словарь т-ва "Бр. А. и И. Гранат и К°" / Под ред. Ю. С. Гамбарова [и др.]. – М., б. р. – Т. 27: Лемуры–Майков.

логічного товариства, опубліковані в ювілейному виданні товариства[39]. Деяку бібліографію містить довідник “Историко-филологический институт кн. Безбородко в Нежине. 1901–1912. Преподаватели и воспитанники”[40]. Найповніший список праць вченого, що включає і неопубліковані праці, подала К. Мельник-Антонович[41]. Останнім часом бібліографія Ляскоронського була видана в довіднику “Викладачі Ніжинської вищої школи” (упорядник Л. Гранатович). На жаль, і в цьому виданні, створеному на основі фондів Ніжинської фундаментальної бібліотеки, отже – неповному, допущено “традиційну” помилку: Василю Ляскоронському приписано працю його старшого брата Володимира “Филипп Август в его отношении к городам” (К., 1900)[42]. Книжкового ж формату праці та окремі відбитки статей подано у покажчику “Книга в Україні, 1861–1917”[43], але і в цьому виданні також перемішані праці Василя і Володимира Ляскоронських. Таким чином, на сьогодні ще не створено повну і вивірену бібліографію як публікацій самого Василя Ляскоронського, так і праць, присвячених його життю і творчості. Тому є доцільним додати до публікації і матеріали до бібліографії В. Ляскоронського.

Однак вже сам перелік назв свідчить про різноманітну творчу біографію В. Ляскоронського. Це і українська медієвістика, археологія, нумізматика, картографія, власне джерелознавство та археографія тощо. Статті є неординарними, інколи провокативними, і більшість з них на сьогодні не втратили своєї наукової цінності. Тому введення доробку вченого в український історіографічний процес здатне стимулювати продовження досліджень цілої низки важливих тем з історії України, насамперед доби середньовіччя.

* * *

Усі документи, що публікуються: автобіографії, особова справа та заява до ВУАН В. Ляскоронського зберігаються в особовому фонді вченого в Інституті рукописів Національної бібліотеки України імені В. Вернадського.

---

[39] Ляскоронский, Василий Григорьевич // Императорское Московское Археологическое общество в первое пятидесятилетие его существования (1864–1914 гг.) / Под ред. П. С. Уваровой и И. Н. Бороздина. – М., 1915. – Т. II. – Ч. 2: Список трудов членов Общества, помещенных в изданиях Общества. – С. 111.

[40] Ляскоронский Василий Григорьевич // Историко-филологический институт кн. Безбородко в Нежине. 1901–1912: Преподаватели и воспитанники. – Нежин, 1913. – С. 36–37.

[41] *Мельник-Антонович К.* Василь Григорович Ляскоронський. – С. 383–387. Тут подано також і неопубліковані праці В. Ляскоронського.

[42] Ляскоронський Василь Григорович (1859–1928) // Викладачі Ніжинської вищої школи. 1820–1920: Біобібліографічний покажчик / Автор-уклад. Л. В. Гранатович. – Ніжин, 1998. – С. 106; Ляскоронський Василь Григорович (1859–1928) // *Гранатович Л. В.* Викладачі Ніжинської вищої школи. 1820–1920: Біобібліографічний покажчик. – 2-е вид., випр., доп. – Ніжин, 2001. – С. 121. Також О. Завальна приписує працю “Этнография по Адаму Бременскому” (К., 1883) Василю Ляскоронському, хоча правильно відзначає, що це дослідження здобуло золоту медаль (*Завальна О.* Наукова спадщина видатного українського історика. – С. 146), проте отримав її автор – Володимир Ляскоронський.

[43] Книга в Україні, 1861–1917: Матеріали до репертуару української книги. – К., 2006. – Вип. 9: Л. / Зібр. С. Й. Петров, С. С. Петров; наук. ред. В. Ю. Омельчук. – С. 263–265. Позиції літератури № 34044–34057, 34059–34062.

Тексти автобіографій (I) подаються мовою оригіналу за сучасним російським правописом. Особова справа (II) та заява (III) подаються мовами оригіналу зі збереженням особливостей орфографії. Всі підкреслення зроблені самим В. Ляскоронським.

ДОКУМЕНТИ

I. Автобіографії Василя Ляскоронського (1909–1913)

№ 1

Краткое curriculum vitae профессора Василия Григорьевича Ляскоронского

В. Г. Ляскоронский родился в 1859-м году в г. Золотоноше[1] (Полтав[ской] губ[ернии]). Среднее образование получал сначала в Полтавской гимназии, а затем – в Лубенской, которую окончил в 1880-м году, и в том же году поступил в Университет св. Владимира, на историко-филологический факультет, курс которого, по историческому отделению, окончил в 1885-м году, кандидатом, получив при этом серебряную медаль за сочинение, под заглавием: "Политические собрания и политическая организация кальвинистов во Франции, в XVI стол[етии]"[2], по неизданным рукописным источникам. В бытность студентом Киевского Университета, В. Г. Ляскоронский состоял казенным учительским стипендиатом, получая стипендию по конкурсу. В 1891-м году В. Г. Ляскоронский получил должность преподавателя истории и географии в Киевской 3-й гимназии, в какой и состоял до 1909-го года, когда, избранный на должность профессора русской истории в Нежинском историко-филологическом институте кн. Безбородко, оставил Киев и переехал в Нежин[*]. В 1898 году В. Г. Ляскоронский выдержал при Университете св. Владимира магистерские экзамены, а в следующем, 1899-м по защите диссертации на тему: "История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст."[3], был удостоен степени магистра русской истории. В 1903-м году В. Г. Ляскоронский получил звание приват-доцента по кафедре русской истории в Московском университете, а в 1907-м году перемещен приват-доцентом по той же кафедре в Киевский университет св. Владимира, где и читал лекции по русской истории вплоть до переезда на службу[**] в г. Нежин в 1909-м году.

В настоящее время В. Г. Ляскоронский состоит профессором Нежинского историко-филологического института кн. Безбородко и профессором Нежинских Высших женских историко-филологических курсов, где читает лекции по русской истории.

В. Г. Ляскоронский состоит действительным членом следующих ученых обществ:

1) Исторического общества Нестора Летописца[4];
2) Императорского Московского Археологического общества[5];
3) Киевского общества истор[ических] древностей и искусств[6];
4) Общества Классической филологии при Киев[ском] учеб[ном] окр[уге][7];
5) Исландского исторического общества: "Hið Íslenska Bókmenntafélag"[8];
6) Императорского Военно-исторического общества[9];

[*] Слова "оставил Киев и переехал в Нежин" вставлені над рядком.
[**] Слова "на службу" вставлені над рядком.

7) Историч[еского] Общества при Нежинском Историко-филологическом институте кн. Безбородко[10].

В. Г. Ляскоронский совершил несколько раз научные командировки за границу, где работал в архивах и библиотеках Германии, Франции, Голландии и Англии. Кроме того, В. Г. Ляскоронский, по поручению императорского Московского археологического общества, исполнил три научные командировки в пределы Черниговской, Полтавской, Курской, Харьковской и Екатеринославской губ[ерний], где занимался исследованием и описанием городищ, курганов, длинных валов и проч[их] остатков древностей. Результатом этих командировок было появление в печати научных трудов, относящихся к исторической географии и древностям Южной России[11].

Во время происходящих в Киеве и Харькове Археологических съездов В. Г. Ляскоронский состоял секретарем последних[12], и под его редакцией вышло две книги Известий означенных съездов, где вкратце изложены как читавшиеся на съездах рефераты, так и вся научная деятельность съездов.

В. Г. Ляскоронский несколько раз участвовал в археологических раскопках, предпринимавшихся, в пределах Полтав[ской] губ[ернии], Ф. И. Каминским[13] и С. А. Мазараки[14], и в пределах Киевской губ[ернии] В. В. Хвойка[15]. В. Г. Ляскоронскому принадлежит ряд научных работ, список которых при сем прилагается*.

Профессор В. Ляскоронский

НБУВ ІР. – Ф. 90. – № 1. – Арк. 1–2. Автограф.

№ 2

Краткое curriculum vitae профессора Историко-филологического института кн. Безбородко, Василия Григорьевича Ляскоронского

Василий Григорьевич Ляскоронский, дворянин, православный, родился 24 декабря 1859 года, в г. Золотоноше, Полтав[ской] губ[ернии]. После домашней подготовки в г. Пирятине (Полтав[ской] губ[ернии]), куда переехали родители Василия Григорьевича, последний поступил, в 1872 году, в 1-й класс Полтавской гимназии, откуда, спустя 2 года, перешел в Лубенскую гимназию, курс которой окончил в 1880-м году. В том же, 1880-м году В. Г. Ляскоронский поступил в число студентов историко-филологического факультета университета св. Владимира, курс которого, по историческому отделению, окончил в 1885-м году, кандидатом, получив при этом серебряную медаль за сочинение, под заглавием: “Политические собрания и политическая организация кальвинистов во Франции, в XVI ст.” по рукописным источникам. В бытность свою студентом Киевского университета, В. Г. Ляскоронский состоял казенным стипендиатом, получая в течение нескольких лет стипендию по конкурсу. В 1891 году В. Г. Ляскоронский получил должность штатного преподавателя истории и географии в Киевской 3-й гимназии, в каковой должности состоял до перехода, в 1909-м году, профессором русской истории, в Нежинский историко-филологический институт. В 1898-м году В. Г. Ляскоронский выдержал, при Киевском университете, устное испытание на степень магистра, а в следующем, 1899-м году, после публичной защиты в Университете св. Владимира диссертации,

* У справі список публікацій відсутній.

под заглавием: “История Переяславльской земли с древнейших времен до половины XIII стол[етия]” – удостоен степени магистра русской истории. В 1903-м году В. Г. Ляскоронский получил звание приват-доцента по кафедре русской истории в императорском Московском университете и открыл курс лекций в означенном университете по отделу древней русской истории. В 1907-м году перемещен приват-доцентом по кафедре русской истории в Киевском университете св. Владимира, где читал лекции по русской истории до перевода в Нежинский историко-филологический институт.

Кроме магистерской диссертации, В. Г. Ляскоронскому принадлежит еще несколько научных трудов, список которых при сем прилагается.

В. Г. Ляскоронский несколько раз совершал поездки с научной целью за границу, где работал в архивах и библиотеках Германии, Англии, Голландии и Франции. Кроме того, он совершил несколько историко-археологических экскурсий в пределах Южной России по поручению императорского Московского Археологического общества.

Во время бывших, в 1899-м и 1903-м[16] годах, Археологических съездов в гг. Киеве и Харькове, В. Г. Ляскоронский принимал в них участие в качестве секретаря съезда и сделал несколько докладов по истории и археологии[17].

В настоящее время В. Г. Ляскоронский состоит действительным членом нескольких ученых обществ, а именно:

1) Императорского Московского Археологического общества.

2) Киевского общества древностей и искусств.

3) Исторического общества Нестора Летописца.

4) Императорского Русского военно-исторического общества, Киевского отдела его.

5) Членом Совета Киевского отдела императорского Военно-исторического общества.

6) Исландского Исторического общества – “Hið Íslenska Bókmenntafélag”.

7) Историко-филологического общества при Нежинском институте кн. Безбородко.

НБУВ ІР. – Ф. 90. – № 1. – Арк. 3–4. Автограф.

ІІ. Особова справа Василя Ляскоронського 1923 р.

Коли заповнено:*

ОСОБИСТА СПРАВА
(Заповняти в двох примірниках).

Основна посада: Профессор Киевск[ого] Археолог[ического] Института (Науков[ий] співроб[ітник] при етнографічнім кабінеті**) (назва установи).

1. Прізвище: Ляскоронскій.

2. Ім’я та по батькові: Василій Григорьевич.

3. Рік народження: 1859-й, род[ился] в г. Золотоноше (Полт[авской] губ[ернии]).

* Дата не проставлена.

** Слова в дужках дописані зверху над рядком, олівцем.

4. Відношення до військової повинности, де знаходиться на учоті, № картки, якого рангу був у старій армії, яку посаду займав в Червоній армії: – ніякого за старистью років.

5. Національність: руський.

6. Членом якої профспілки, з якого часу, № білета: Всероссийского Союзу Работ[ников] просвещения, с 16 окт[ября] 1922 року, членский билет № 6252.

7. Членом якої партії, де та коли зарахований, № партбілета: не состоит.

8. Чи має революційний стаж: який саме: не має.

9. Чи не перебував під судом та слідством і був по суду покараний або оштрафований і за що саме та коли: ни під судом, слідством, ни оштрафован[и]й не був.

10. В яких навчальних установах загальних і спеціяльних вчився й скінчив курс: в Лубенский гимназии, а потим в Киевском Университети, на историко-филологичн[ому] факультеті, курс якого скінчив в 1885-му року.

11. Основна професія й спеціяльність: профессор Киевского Археологич[еского] Института.

12. Скільки літ працює на науковій ниві: с 1891 року, т. е., тридцять два рока.

13. Родинний стан і хто знаходиться на утриманні: – холостий.

14. Матеріяльний стан: одержую в Ки[е]в[ском] Арх[еологическом] Инст[итуте] жалов[ание] 80 руб. в мес[яц], золот. фонд – 100 руб. и академ[ического] пайка.

15. Адреса: Киев, Большая Житомирская ул. д. № 38, кв. 1.

Дата змін по службі. Місяць. Число. – Місце посади чи взагалі роботи. – Характер праці (яку посаду займав або яку роботу виконував з зазначенням роботи):

1891 года, 21 февраля – Киевская 3-я гимназия. – Учитель истории и географии во всех параллельных классах гимназии.

1899 г. – Киевская 3-я гимназия. – Учитель истории и географии во всех основных классах гимназии.

1903 г. – Московский университет. – Приват-доцент по кафедре русской истории в Московском университете.

1907 г. – Киевский университет. – Приват-доцент по кафедре русской истории в Киевском университете.

1909 г. – Нежин, Истор[ико]-филол[огический] Институт. – Профессором русской истории в Историко-филологическом Институте кн. Безбородко.

1916 г. – Нежин, Высшие женские курсы. – Профессором русской истории в Нежинских высших женских курсах.

1916 г. – Нежин, Истор[ико]-филол[огический] Институт. – Лектор французского языка в Истор[ико]-филолог[ическом] Институте.

1920 г. – Нежин. – Профессором Нежинского Научно-педагогического института.

1922 г. (зараз)*. – Киев. – Профессором Киевского Археологического Института при научно-исследовательской кафедре по истории искусства.

Чи приймав участь у з'їздах, експедиціях, комісіях для розроблення наукових та громадсько-державних питань, де, коли й в ролі кого: – В 1921 году, с 15 по

* Слово в дужках дописано перед датою олівцем.

29 июня, был командирован Нежинским Научно-Педагогическим Институтом в г. Киев для срочной разработки вопроса о научно-исследовательских кафедрах и для переговоров с учеными специалистами по древней всеобщей истории и философии и о приглашении их перейти на службу в Нежинский Научно-Педагогический Институт.

Досліди, доклади, лекції, практичні заняття у семінарах і на дослідних катедрах: – Читает лекции по нумизматике в Киевском Археологическом Институте.

Адміністративні та наукові пости: – Профессор Киевского Археологического Института. При научно-исследовательской кафедре искусствоведения.

Соціяльно-наукова праця (спис наукових праць і час їх видання):

1) Политич[еские] собрания и политич[еская] организация Кальвинистов во Франции в XVI ст., – канд[идатское] сочин[ение], удост[оенное] Ист[орико]-филол[огическим] фак[ультетом] Киевск[ого] Унив[ерситета] серебр[яной] медали (1885 г.).

2 и 3) История Переяславл[ьской] земли с древн[ейших] врем[ен] до пол[овины] XIII ст. (Два издания – 1897 и 1903 гг.).

4) Иностран[ные] карты и атласы, XVI и XVII вв., относящ[иеся] к южн[ой] России (Изд[ано] Общ[еством] Нестора Летоп[исца], 1901 г.).

5) Иностр[анные] карты и атласы XVI и XVII ст., относящ[иеся] к юж[ной] России. С 4 раскраш[енными] картами. Изд. 2-е, 1903 г.

6) Гильом Левассер де Боплан и его истор[ико]-географич[еские] труды, относ[ительно] юж[ной] России. Опис[ание] Украины и карты Украины. Киев, 1903 г.

7) Прошлое м. Триполья (Киев[ской] губ[ернии]) и окрестн[ые] о нем предания. С картой м. Триполья и его окрестн[остей]. К., 1902.

8) Остатки древн[его] Лукомльского городища в м. Лукомье (Луб[енского] у[езда], Полтав[ской] губ[ернии]) (В Жур[нале] Киев[ская] Стар[ина], 1893 г.).

9) Остатки древн[его] городища в м. Снетине (Лубенск[ого] у[езда], Полтав[ской] губ[ернии]) (В Журн[але] Киев[ская] Стар[ина] 1896 г.).

10) Городища, курганы и длинные (змиевы) валы в бассейне р. Сулы (Помещ[ено] в Трудах Киевск[ого] Археологич[еского] Съезда, 1899 г.).

11) Находки римских монет в области среднего Приднепровья (Помещ[ено] в Трудах Киевск[ого] Археол[огического] Съезда, 1899 г.).

12) Археологич[еские] раскопки в урочище Лысая Гора, близ г. Лубен (Полтав[ской] губ[ернии]) (Помещ[ено] в Журн[але] Киев[ская] Стар[ина], 1892 г.).

13) Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по теч[ению] рек Псла и Ворсклы (Помещ[ено] в Трудах Москов[ского] Археолог[ического] Общества, 1903 г.).

14) Змиевые валы в предел[ах] южной России (Помещ[ено] в Труд[ах] Екатериносл[авского] Арх[еологического] Съезда).

15) К вопросу о курганах – городищах – майданах (Помещ[ено] в Трудах Екатериносл[авского] Археол[огического] Съезда).

16) Владимир Мономах и его заботы о благе Русской земли. Киев, 1891 г.

17) О местоположении летопис[ного] города Родни (Журн[ал] Мин[истерства] Народ[ного] Просвещ[ения], 1904 г.).

18) К вопросу о переясл[авских] торках (Помещ[ено] в Журн[але] Мин[истерства] Нар[одного] Прос[вещения], 1905 г.).

19) Русские походы в степи в уд[ельно]-веч[евое] время (Пом[ещено] в Жур[нале] М[инистерства] Н[ародного] Пр[освещения], 1907 г.).

20) Поход кн. Витовта на татар, в 1399 г., и его битва с ними на р. Ворскле в том же году (Помещ[ено] в Труд[ах] Екатер[инославского] Арх[еологического] Съезда).

21) Краткий очерк ист[ории] Переяславльской земли в уд[ельно]-веч[евой] период. Киев, 1905 г. (Издание Лохвиц[кого] уездн[ого] земства).

22) Профессор В. Б. Антонович (некролог). (Помещ[ено] в Журн[але] Мин[истерства] Народн[ого] Просвещ[ения], 1908 г.).

23) К вопросу о местополож[ении] битвы кн. Витовта с татарами на р. Ворскле, в 1339 г. (Пом[ещено] в Журн[але] Мин[истерства] Нар[одного] Пр[освещения], 1908 г.).

24) Поход Карла XII в 1708–9 гг., в пределы юж[ной] России. Киев, 1909 г.

25) Городища, курганы-майданы и длинные (змиевы) валы в области Днепр[овского] Левобережья. Москва, 1911 г.

26) Гильом Гондиус и его картографич[еские] труды, отн[осительно] южной России (В Чтен[иях] в Историч[еском] Общ[естве] Нестора Лет[описца]).

27) Чернигово-северские князья и половцы перед нашествием татар на рус[ские] земли (Казань, 1913 г.).

28) Судьба одной археологич[еской] находки у Киев[ской] Десятин[ной] церкви (Ж[урнал] М[инистерства] Н[ародного] Пр[освещения], 1913 г.)

29) Основные черты двух военных операций под Киевом в XII ст., по летописным данным. СПб., 1914 г.

30) К вопросу о древнейш[ем] плане г. Киева, издан[ном] в 1638 г. Аф[анасием] Кальнофойским. Москва, 1916 г.

31) Киевский Вышгород в удельно-вечевое время, 1913 г. СПб., Ж[урнал] М[инистерства] Нар[одного] Просв[ещения].

32) К вопросу о местополож[ении] в пределах юж[ной] России района, в котор[ом] проповед[овал] епископ Брунон, в начале XI века (Помещ[ено] в Ж[урнале] М[инистерства] Н[ародного] П[росвещения], 1916 г.).

33) К вопросу о Киевском Вышгороде в удельно-вечевое время. Г. Киев, 1918 г.

34) Главнейшие черты общественно-политич[еской] и религиозно-церковной деятельности киевского князя Владимира Св[ятого]. Нежин, 1916 г.

35) О нахождении в кург[анах] с. Пастерского (Киев[ской] губ[ернии], Чигирин[ского] уезда) древне-греческих расписных сосудов V и IV вв. до Р. Х. (Помещ[ено] в Киевских газетах).

36) Прокофий Антонович Подпалов и его участие в обороне Севастополя в 1854–5 гг. Киев, 1903 г.

37) О находках римских монет в пределах Полтавской и Киевской губ[ерний] (Помещ[ено] в Киевск[их] газетах).

38) Археологические находки близ местечка Таганки (Киев[ской] губ[ернии]), в 1896 г. (В Чтен[иях] в Историч[еском] Обществе Нестора Летописца).

CURRICULUM VITAE

Василий Григорьевич Ляскоронский родился 24 декабря 1859 года в г. Золотоноше (Полтав[ской] губ[ернии]). Среднее образование получил в Лубенской гимназии, курс которой окончил в 1880 году и в том же году поступил на историко-филологический факультет Киевского университета. В 1885 г. В. Г. Ляскоронский окончил курс наук истор[ико]-филологич[еского] факультета, по историческому отделению, кандидатом, получив при этом серебряную медаль за кандидатское сочинение под заглавием: Политические собрания и политическая организация кальвинистов во Франции, в XVI ст., по рукописн[ым] источ[никам]. В бытность студентом Киевского университета, В. Г. Ляскоронский состоял учительским стипендиатом, получая стипендию по конкурсу. В 1891 году В. Г. Ляскоронский получил должность преподавателя истории и географии в Киевской 3-й гимназии, в каковой и состоял до 1909 года, когда, избранный на должность профессора русской истории в Нежинском Историко-филологическом Институте кн. Безбородко, оставил Киев и переехал на службу в г. Нежин. В 1898 году В. Г. Ляскоронский выдержал при университете св. Владимира магистерские экзамены, а в следующем, 1899 г., по защите диссертации на тему: "История Переяславльской земли с древнейших времен до половины XIII стол[етия]", был удостоен степени магистра русской истории. В 1903-м году В. Г. Ляскоронский получил звание приват-доцента по кафедре русской истории в Московском университете, а в 1907-м году перемещен приват-доцентом по той же кафедре в Киевский университет, где и читал лекции по русской истории вплоть до переезда на службу в Нежин в 1909-м году. В бытность профессором Нежинского Историко-филологического Института, В. Г. Ляскоронский читал лекции по русской истории и на Высших Нежинских женских курсах в продолжение 4-х лет и состоял в течение 5 лет лектором французского языка в Истор[ико]-филол[огическом] Институте. В. Г. Ляскоронский совершил несколько научных поездок за границу и работал в архивах и библиотеках Германии, Голландии, Франции и Англии. Кроме того, по поручению Московского Археологического общества, он совершил три научные командировки в области Левобережной Украины, результатом чего и явился ряд работ, относящихся к археологии, этнографии и истории означенного края. В. Г. Ляскоронский дважды состоял секретарем Археологических съездов – Киевского и Харьковского, и редактировал выходившие во время их функционирования "Известия" этих съездов. В. Г. Ляскоронский состоял действительным членом шести русских ученых обществ и одного заграничного, а именно – исландского исторического общества – "Hið Íslenska Bókmenntafélag".

Профессор В. Ляскоронский

г. Киев, 1923 г., 5 мая.

В настоящее время В. Г. Ляскоронский состоит профессором Киевского Археологического Института.

НБУВ ІР. – Ф. 90. – № 2. – Арк. 1–4 зв. Машинопис, автограф.

Дмитро ГОРДІЄНКО

III. Заява Василя Ляскоронського до Всеукраїнської академії наук про обрання співробітником Етнографічної комісії ВУАН

До Канцелярії Управи
Всеукраїнській Академії Наук*
Профессора Василя Григоровича Ляскоронского

Заява.

Цим заявляю, що в засіданні I Відділу, 3 травня, мене обрано співробітником [у] Етнографичній Комиссии при Всеукраїнській Академії Наук.

Профессор В. Ляскоронский
г. Киев, 1923 р.
4 травня

До Управи ВУАН

Прохаємо розпорядження затвердити протоколом Управи.
Пом[ічник] Управкома <Підпис>
Зав особ. підв. <Підпис>

[Резолюція]

Проф. Ляскоронського затверджено постійним нештатним співробітником Етнографічної Комісії з 3 травня 1923 р. (прот. № 9, 1923 р. п. 9).
Зав. Іст.-філ. підвідділом В.Д.
5.V.1923 р.

КОМЕНТАРІ

1. Нині місто обласного підпорядкування, районний центр Золотоніського району Черкаської області.

2. К. Мельник-Антонович відносить твір до опублікованих праць В. Ляскоронського (*Мельник-Антонович К.* Василь Григорович Ляскоронський: Некролог // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1929. – Кн. 24: Праці історичної секції / За ред. М. Грушевського та О. Грушевського. – С. 384). Однак праця не була опублікована і депозитарно зберігалась у бібліотеці Київського університету, на що вказує бібліотечний штамп у рукописі. Нині вона зберігається в Інституті рукописів Національної бібліотеки України імені В. Вернадського: НБУВ.ІР. – Ф. І. – № 44918. – 90 арк.

3. *Ляскоронский В. Г.* История Переяславльской земли с древнейших времен до половины XIII столетия: Монография. – К., 1897. – [4], 486, [5], XIII с.; 1 л. карт.

4. Історичне товариство Нестора Літописця було засновано в Києві в 1872 р. (офіційно зареєстровано в 1873 р.). Спершу було ліквідовано в 1917 р., остаточно – на початку 1930-х рр., коли воно діяло в рамках Історично-філологічної секції ВУАН. Метою діяльності товариства було сприяння розвитку історичної науки, історії церкви, літератури, права та інших допоміжних історичних дисциплін. До завдань товариства входило і вивчення пам’яток старовини та їх охорона. Друкованим

* На заяві два штампи: 1) ПРАВЛІННЯ Української Академії Наук у Київі ОДЕРЖАНО 5 травня 1923 р. № 400; 2) УКРАЇНСЬКА Академія Наук Канцелярія Постійного секретаря 4/V 1923 р. № 290.

органом товариства була збірка “Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца” (загалом вийшло 24 томи). У “Читаннях” В. Ляскоронський опублікував низку своїх статей. Дійсним членом товариства В. Ляскоронський став 10 грудня 1891 р.

5. Московське археологічне товариство (1864–1923) – створено в Москві з ініціативи графа Уварова та Г. Строганова. Метою діяльності товариства був розвиток археології у всіх її проявах. Значна увага приділялась дослідженню старожитностей та охороні пам’яток історії та культури. Протягом 1869–1911 рр. товариство організувало 15 археологічних з’їздів, що являли собою найбільші наукові форуми Російської імперії, з них 6 відбулося в Україні. Основним друкованим органом товариства був журнал “Древности”, що виходив по серіях. Також товариство видавало “Труды Археологических съездов”. Дійсним членом товариства В. Ляскоронського обрано 9 листопада 1899 р.

6. Київське товариство старожитностей і мистецтв (1897–1918) засновано в Києві на основі Товариства заохочення мистецтва і культури та Комісії з заснування міського музею при Київському, Подільському та Волинському генерал-губернаторі. Метою товариства було збирання українських старожитностей і творів мистецтва та заснування національного музею. 1917 р. почесним членом товариства було обрано М. Грушевського.

7. Товариство класичної філології та педагогіки було засновано Міністерством народної освіти в С.-Петербурзі в 1874 р. з відділеннями в багатьох містах, у тому числі в Києві, яке спеціалізувалось на класичній філології.

8. Ісландське історичне товариство засновано 1816 р. Воно стало продовжувачем Ісландського літературного товариства, заснованого 1779 р. Діє і нині. Метою товариства є дослідження і видання книжок з історії, літератури, мовознавства і загалом культури Ісландії. У XIX ст. одними з основних завдань товариства були відродження і розвиток освіти і культури Ісландії. Першим друкованим органом був журнал “Íslenzk”, а з 1827 р. – “Skírnis”, який на сьогодні є найдавнішим у країні. Важливим напрямком видавничої діяльності товариства була і залишається публікація джерел. Важливого значення в товаристві надається збереженню і розвитку ісландської мови. Товариство відкрите для всіх, хто поділяє його завдання і цілі. В. Ляскоронський був обраний дійсним членом Товариства наприкінці 1890-х рр.

9. Військово-історичне товариство (1907–1918) було засновано з метою координації зусиль з дослідження воєнної історії, пошуків та археологічних обстежень місць боїв, створення військово-історичних музеїв, колекціонування зброї, одностроїв тощо. Друкованим органом товариства був “Журнал русского Военно-исторического общества”. Київське відділення товариства видавало “Военно-исторический вестник”.

10. Історико-філологічне товариство було засноване при Історико-філологічному інституті князя Безбородька 14 вересня 1894 р. Метою діяльності Ніжинського товариства були сприяння розробці й поширенню історико-філологічних знань та обмін думками з цією метою. Коло питань для обговорення не обмежувалось жодною галуззю гуманітарного знання, а охоплювало всі предмети, що “належать до сфери історико-філологічних знань” (§ 2 Статуту). Друкованим органом товариства був “Сборник Историко-филологического общества при Институте князя Безбородко в Нежине” (вийшло 10 випусків). Дійсним членом товариства В. Ляскоронський став у вересні 1909 р.

11. Ці відрядження були пов'язані з підготовкою археологічних з'їздів. Результати опубліковані в "Трудах" XIII та XIV археологічних з'їздів. Див. бібліографію В. Ляскоронського в додатку.

12. К. Мельник-Антонович також згадує, що "на обох з'їздах – XII в Харкові і XIII в Катеринославі В. Г. знов обрано на секретаря та редактора бюлетенів. Таку саму участь бере він і в працях XIV та XV археологічних з'їздів" (*Мельник-Антонович К.* Василь Григорович Ляскоронський: Некролог // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1929. – Кн. 24: Праці історичної секції / За ред. М. Грушевського та О. Грушевського. – С. 371). Також дослідниця відзначає, що, "упорядковуючи папери небіжчика, ми з великим здивуванням бачили величезний сувій коректурних аркушів звідомлення ВУАН'у, виправлених його рукою" (Там само. – С. 373), отже, і в Академії наук на В. Ляскоронського були покладені серед іншого й редакторські обов'язки.

13. Камінський Федір Іванович (1845–1891) – археолог, відкривач українського палеоліту. Очевидно, маються на увазі розкопки в межах Лубенського повіту. Ф. Камінський викладав у Лубенській гімназії і, таким чином, був гімназійним учителем В. Ляскоронського. Тому ці розкопки можна віднести ще на гімназійний період, до 1880 р. Також К. Мельник-Антонович згадує, що в гімназійний час на Василя і Володимира Ляскоронських найбільший вплив справив саме Федір Іванович Камінський, який і прищепив любов до науки загалом і "українознавства" зокрема (*Мельник-Антонович К.* Василь Григорович Ляскоронський: Некролог // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1929. – Кн. 24: Праці історичної секції / За ред. М. Грушевського та О. Грушевського. – С. 368).

14. Мазаракі Сергій Аркадійович (?–1907) – роменський поміщик, археолог-аматор. Випускник Санкт-Петербурзької академії мистецтв. Член Історичного товариства Нестора Літописця, член-кореспондент Московського археологічного товариства. Спільно з Д. Самоквасовим, В. Антоновичем, В. Хвойкою дослідив близько 300 скитських курганів та слов'янських поховань у Посуллі. Ймовірно, маються на увазі розкопки скитського кургану біля с. Оксютинці Роменського повіту в 1883–1885 р., а також експедиції на Полтавщину в рамках підготовки XIII Археологічного з'їзду в Катеринославі.

15. Хвойка Вікентій В'ячеславович (1850–1914) – відомий український археолог чеського походження. Закінчив комерційну школу в Чехії, у 1876 р. переїхав до Києва, де працював учителем. З 1890-х років активно займався археологією. 1893 р. відкрив палеолітичну Кирилівську стоянку. 1896 р. відкрив трипільську культуру. Вчений був членом 11-ти наукових товариств, у тому числі Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва, а також членом-співробітником Російського археологічного інституту в Константинополі. К. Мельник-Антонович також згадує, що "близька знайомість і приязні стосунки з відомим дослідником української старовини, В. В. Хвойкою, в значній мірі причинились до постійної археологічної праці Василя Григоровича, який не раз брав участь у розкопах та екскурсіях Хвойки та його приятеля С. А. Мазаракі" (*Мельник-Антонович К.* Василь Григорович Ляскоронський: Некролог // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1929. – Кн. 24: Праці історичної секції / За ред. М. Грушевського та О. Грушевського. – С. 368). Результатом цієї співпраці і стали праці В. Ляскоронського, присвячені Трипіллю.

16. Насправді Харківський з'їзд відбувся в 1902 р.

17. У протоколах XII Археологічного з'їзду доповіді В. Ляскоронського не зафіксовані.

ДОДАТКИ

Матеріали до бібліографії В. Ляскоронського*

I. Опубліковані праці В. Ляскоронського

А) Монографії, брошури, статті.

Археологические раскопки близ г. Лубны Полтав. губ., в урочище Лысая Гора // Киевская старина. – 1892. – Т. 39 (№ 11). – С. 263–278; рис., планы. Окр. відб.: К., 1892. – [2], 16 с.; 4 л. ил.

В. Б. Антонович: Некролог // Журнал Министерства народного просвещения (далі – ЖМНП). – 1908. – Ч. 15. Новая серия. – № 6. – С. 51–75. 2-е вид.: Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3 т. / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – К.: Заповіт, 1997. – Т. 1. – С. 80–93.

Владимир Мономах и его заботы о благе Русской земли: Исторический очерк [Сочинение, предназначенное для произнесения на торжественном акте в Киевской 3-й гимназии]. – К., 1892. – 43 с.

Володимир Боніфатієвич Антонович як археолог // Україна. – 1928. – Кн. 5. – С. 88–93. 2-е вид.: Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3 т. / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – К.: Заповіт, 1997. – Т. 2. – С. 338–342.

Воспоминания Прокофия Антоновича Подпалова, участника в Дунайском походе 1853–54 гг. и в Севастопольской обороне. – К., 1904. – 25 с.

Гильом Левассер-де-Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России: I) Описание Украины; II) Карты Украины. – К., 1901. – VII, 44, 37 с.; 5 л. карт; 2-е вид.: К., 1903. – VII, 44, 37 с.; 5 л. карт.

Главнейшие черты общественно-политической и церковно-религиозной деятельности князя Владимира Святого и его заслуг в отношении Русской земли: Речь [произнес. проф. В. Г. Ляскоронским на торжеств. заседании конф. Историко-филол. ин-та князя Безбородко, 13 дек. 1915 г., по случаю девятьсотлетия со времени кончины князя Владимира Святого] // Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. – 1916. – Т. 31. – С. 3–21. Окр. відб.: Нежин, 1916. – 23 с.

Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы // Труды Тринадцатого Археологического съезда в Екатеринославе 1905 / Под ред. гр. Уваровой. – М., 1907. – Т. I. – С. 158–198. Окр. вид.: М., 1907. – 56 с.; рис. 2-е вид.: Городища, кургани і довгі (змієві) вали за течією рр. Псла та Ворскли = Fortified Setilements, Barrows and the Long Walls in the Psol and Vorsla river. – 2-е вид., доп. – Полтава, 1995. – 56 с.

Городища, курганы и змиевые валы, находящиеся в бассейне р. Сулы // Труды XI Археологического съезда в Киеве / Под ред. гр. Уваровой и С. С. Слуцково. – М., 1901. – Т. I. – С. 404–457. Окр. вид.: М., 1901. – 54 с.

Городища, курганы, майданы и длинные (змиевые) валы в области Днепровского Левобережья // Труды Четырнадцатого Археологического съезда в Чернигове 1909 / Под ред. гр. Уваровой. – М., 1911. – Т. III. – С. 1–82. Окр. вид.: М., 1911. – 82 с.

Змиевы валы в пределах южной России, их соотношение к курганам-майданам и приблизительная эпоха их возникновения // Труды Тринадцатого Археологического съезда в Екатеринославе 1905 / Под ред. гр. Уваровой. – М., 1907. – Т. I. – С. 200–210.

* Бібліографія укладена за алфавітним принципом.

Иностранные карты и атласы XVI и XVII вв., относящиеся к Южной России // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца (далі – ЧИОНЛ). – 1898. – Кн. 12. – Отд. 2. – С. 97–137. Окр. вид.: К., 1901. – 22 с.

История Переяславльской земли с древнейших времен до половины XIII столетия: Монография. – К., 1897. – [4], 486, [5], XIII с.; 1 л. карт. 2-е вид.: К., 1903. – [4], VIII, 422, III с.

К вопросу о битве кн. Витовта с татарами на р. Ворскле в 1399-м году // ЖМНП. – 1908. – Ч. 16. Новая серия. – № 7. – Отд. 2. – С. 70–77.

К вопросу о древнейшем плане г. Киева, изданном в 1638 Афанасием Кальнофойским // Сборник в честь графини П. С. Уваровой. – М., 1916. – С. 202–214.

К вопросу о Киевском Вышгороде в удельно-вечевое время. – К., 1919. – 8 с.

К вопросу о курганах – городищах – майданах // Труды Тринадцатого Археологического съезда в Екатеринославе 1905 / Под ред. гр. Уваровой. – М., 1907. – Т. I. – С. 419–434.

К вопросу о местоположении, в пределах Южной России района, в котором проповедовал епископ Брунон в начале XI века // ЖМНП. – 1916. – Ч. 64. Новая серия. – № 8. – С. 273–295. Окр. вид.: Пг., 1916. – 25 с.

К вопросу о переяславских торках // ЖМНП. – 1905. – Ч. 358. – № 4. – С. 278–302; карта. Окр. вид.: СПб., 1905. – 27 с.

Киевский Вышгород в удельно-вечевое время // ЖМНП. – 1913. – Ч. 44. Новая серия. – № 4. – С. 199–235; Ч. 45. Новая серия. – № 5. – С. 64–100; № 6. – С. 335–386; Ч. 46. Новая серия. – № 8. – С. 223–277; Ч. 47. Новая серия. – № 9. – С. 67–127; Ч. 48. Новая серия. – № 11. – С. 45–91; № 12. – С. 217–295. Окр. вид.: СПб., 1913. – XLIV, 363 с.; К., 1913. – [2], XXXVI, 328 с.

Краткий отчет о летних экскурсиях 1906–1907 годов // Древности: Труды Московского Археологического общества / Под ред. В. К. Трутовского. – М., 1909. – Т. 22. – Прот. 660. – С. 47; прил. 675. – С. 154–155.

Краткий очерк истории Переяславльской земли с древнейших времен до половины XII ст. // Лохвицкий исторический сборник. – К., 1907. Окр. вид.: К., 1907. – [2], 91 с.

Находки римских монет в области среднего Приднепровья // Труды XI Археологического съезда в Киеве / Под ред. гр. Уваровой и С. С. Слуцково. – М., 1901. – Т. I. – С. 458–464.

Невидані спогади В. Г. Ляскоронського за Володимира Боніфатієвича Антоновича як професора // Україна. – 1928. – Кн. 6. – С. 70–82. 2-е вид.: Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3 т. – К.: Заповіт, 1997. – Т. 1 / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – С. 390–398.

О местоположении летописного города Родни // ЖМНП. – 1904. – Ч. 353. – № 6. – С. 323–334; карта. Окр. вид.: СПб., 1904. – 14 с.

Основные черты двух военных операций под Киевом в половине XII-го столетия, по летописным данным // Военно-исторический сборник. – СПб., 1914. – №. 2. – С. 17–42; № 3. – С. 11–32; № 5. – С. 1–18. Окр. відб.: СПб., 1914.

Остатки древнего городища в м. Снетине, Лубенского у., Полтавской губ. // Киевская старина. – 1896. – Т. 53 (№ 12). – С. 327–336. Окр. вид.: К., 1896. – [2], 10 с.; 1 л. карт.

Остатки древнего Лукомльского городища в м. Лукомье, Лубенского уезда, Полтавской губ. // Киевская старина. – 1893. – Т. 42 (№ 9). – С. 426–437. Окр. вид.: К., 1893. – [2], 12 с.

Очерк внутреннего быта Переяславльской земли с древнейших времен до половины XII ст. // Лохвицкий исторический сборник. – К., 1906. – С. 35–123. Окр. вид.: К., 1906. – [2], 91 с.

Паволоцкий полковник Иван Попович. Эпизод из времен “Руины” // Киевская старина. – 1889. – Т. 25 (№ 5–6). – С. 570–577.

Поход Карла XII в 1708–9 гг. в пределы России (со схемой) // Военно-исторический вестник. – К., 1909. – № 1–2. – С. 29–78; К., 1910. Окр. вид.: [К., 1910]. – 82 с.

Поход кн. Витовта на татар и его битва с последними на р. Ворскле 1399 г. // Труды Тринадцатого Археологического съезда в Екатеринославе 1905 / Под ред. гр. Уваровой. – М., 1908. – Т. II. – С. 513–531.

Причины возвышения дома Романовых в русской земле и основные черты их политики: Речь // Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. – 1915. – Т. 30. – С. 3–21. Окр. відб.: Нежин, 1915. – 21 с.

Прошлое м. Триполья и окрестные о нем предания. – К., 1900. – [2], 24 с.

Римская монета в пределах Южной России, как исторический источник для древнейшего периода русской истории // Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. – 1919. – Т. 33. – С. 1–16.

Римські монети, які знайдено на території м. Києва // Український музей. – К., 1927. – Вип. 1: [Присвячено] пам’яті академіка М. Біляшівського та Д. Щербаківського / Голов. ред. П. Курінний. – С. 27–41. 2-е вид.: Український музей. – К.: НКПІКЗ, Фенікс, 2007. – Зб. 1: Репринтне перевидання 1927 року / Ред. рада: С. П. Кролевець (голова), В. М. Колпакова (відп. ред.) та ін.– С. 27–41. – (Пам’ятки історії. XX століття). Окр. вид.: К., 1927. – 16 с.; 3 іл.

Розкопи в подвір’ї Софійського собору в Києві. Осінь 1925 р. // Коротке звідомлення за археологічні досліди 1925. – К., 1926. – С. 87–92. Окр. вид.: К., 1925. – 7 с.

Русские походы в степи в удельно-вечевое время и поход князя Витовта на татар в 1399 г. // ЖМНП. – 1907. – Ч. 8. Новая серия. – № 3. – С. 1–37; № 4. – С. 273–312; Ч. 9. – № 5. – С. 1–45. Окр. вид.: СПб., 1907. – 122 с.; 1 л.

Северские князья и половцы перед нашествием на Русь монголов // Сборник статей в честь Дмитрия Александровича Корсакова. По поводу сорокалетия его ученой и пятидесятилетия учено-литературной деятельности. – Казань, 1913. – С. 281–296. Окр. вид.: Казань, 1913. – 16 с.

Состояние городищ в Полтавской губернии // Киевлянин. – 1898. – 25 августа.

Судьба одной археологической находки // ЖМНП. – 1913. – Ч. 14. Новая серия. – № 3. – С. 90–98. Окр. вид.: СПб., 1913. – 11 с.

Титмарові повідомлення про руські справи з початку XI сторіччя // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського з нагоди шістьдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності / [Ред. кол. П. А. Тутківський (голова) та ін.]. – К., 1928. – Т. I. – С. 136–143.

Б) Протокольні реферати доповідей.

Археологическая находка близ м. Таганки Киевской губернии Каневского уезда // ЧИОНЛ. – 1896. – Кн. 10. – Отд. 1. – Сведения о засед. – С. 21–24.

Блавианов атлас второй половины XVII в. // ЧИОНЛ. – 1899. – Кн. 13. – Отд. 1. – Сведения о засед. – С. 116–121.

Городища, длинные валы и курганы по Суле // Труды XI Археологического съезда в Киеве / Под ред. гр. Уваровой и С. С. Слуцково. – М., 1901. – Т. II. – Протоколы. – С. 104.

Городища, курганы и майданы в области Днепровского Левобережья // Труды Четырнадцатого Археологического съезда в Чернигове 1909 / Под ред. гр. Уваровой. – М., 1911. – Т. III. – Протоколы. – С. 113.

Данные об атласе Боплана XVII ст. // ЧИОНЛ. – 1896. – Кн. 10. – Отд. 1. – Сведения о засед. – С. 37–39.

Иностранные карты и атласы XVI и XVII вв., заключающие в себе данные для истории Южной Руси // ЧИОНЛ. – 1896. – Кн. 11. – Отд. 1. – Сведения о засед. – С. 30–33.

Находки римских монет в басс. Среднего Приднепровья // Труды XI Археологического съезда в Киеве / Под ред. гр. Уваровой и С. С. Слуцково. – М., 1901. – Т. II. – Протоколы. – С. 145–146.

О городищах и Длинных валах в области рр. Псла и Ворсклы // Труды Тринадцатого Археологического съезда в Екатеринославе 1905 / Под ред. гр. Уваровой. – М., 1908. – Т. II. – Протоколы. – С. 202.

О гравере XVII в. Гильоме Гондиусе и его картографических трудах относительно Южной России, произведенных по чертежам и планам Левассера де-Боплана // ЧИОНЛ. – 1896. – Кн. 11. – Отд. 1. – Сведения о засед. – С. 5–7.

О змиевых валах в пределах южной России и их связи с курганами-майданами // Труды Тринадцатого Археологического съезда в Екатеринославе 1905 / Под ред. гр. Уваровой. – М., 1908. – Т. II. – Протоколы. – С. 232–233.

О курганах-майданах, находящихся на левой стороне р. Днепра в пределах Полтавской губ., и о связи их с другими подобными сооружениями Южной России // ЧИОНЛ. – 1893. – Кн. 7. – Отд. 1. – Сведения о засед. – С. 3.

О походе кн. Витовта и его битве с татарами на р. Ворскле в 1399 // Труды Тринадцатого Археологического съезда в Екатеринославе 1905 / Под ред. гр. Уваровой. – М., 1908. – Т. II. – Протоколы. – С. 210–211.

О судьбе археологической находки, сделанной в Киеве около 1827 г. // ЧИОНЛ. – 1898. – Кн. 12. – Отд. 1. – Сведения о засед. – С. 13–14.

II. Праці, присвячені життю і творчості В. Ляскоронського

Антонович В., Голубовский П. Рецензия на сочинение г. В. Ляскоронского “История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII стол.”. Киев, 1897 // Университетские известия. – 1899. – № 7. – Ч. 1. – С. 11–14.

В. К. В. [Рец. на:] В. Г. Ляскоронский. Гильом Левассер-де-Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России. Киев, 1901 г. // Киевская старина. – Т. 78. – 1902. – № 7–8. – Библиогр. – С. 76–79.

Гордієнко Д. Василь Ляскоронський та Єгор Рєдін: епізод зі взаємовідносин у контексті XII Археологічного з’їзду // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. – К., 2013. – Вип. III: Зб. наукових праць, присв. 150-літтю з дня народження Єгора Кузьмича Рєдіна (1863–1908 рр.) / Відп. ред. Ю. А. Мицик; упоряд. Д. С. Гордієнко, В. В. Корнієнко. (У друці).

Гордієнко Д. З листування Дмитра Айналова з українськими діячами: Листи до В. Антоновича, В. Ляскоронського, К. Широцького, В. та Н. Лазурських та

В. Маслова // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. – К., 2012. – Вип. II: Зб. наукових праць, присв. 150-літтю з дня народження Дмитра Власовича Айналова (1862–1939 рр.) / Відп. ред. П. С. Сохань; упоряд. Д. С. Гордієнко, В. В. Корнієнко. – С. 65–95.

Гордієнко Д. С. Топографія давнього Києва в науковому доробку професора Олексія Покровського: Неопублікована праця "Λικοθρος") // Древности 2011: Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков, 2011. – С. 314–321 [Листи О. Покровського до В. Ляскоронського].

Грушевський М. [Рец. на:] В. Г. Ляскоронский. К вопросу о битве кн. Витовта с татарами: Журнал Мин[истерства] нар[одного] просв[ещения], 1908, VII, с. 70–77+мапа // Записки НТШ. – Львів, 1908. – Т. LXXXV. – Кн. 5. – С. 199–200. 2-е вид.: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. / Редкол. П. Сохань, І. Гирич та ін.; голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2012. – Т. 16: Серія "Рецензії та огляди (1905–1913)" / Упоряд. М. Капраль, А. Фелонюк. – С. 114–115.

Грушевський М. [Рец. на:] В. Г. Ляскоронский. Русские походы в степи в удельно-вечевое время и походы кн. Витовта на татар в 1399 р. (Журнал Мин[истерства] нар[одного] просв[ещения], 1907, III–V, с. 1–37; 273–312, 1–45 і осібно) // Записки НТШ. – Львів, 1907. – Т. LXXX. – Кн. 6. – С. 210–212. 2-е вид.: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. / Редкол. П. Сохань, І. Гирич та ін.; голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2012. – Т. 16: Серія "Рецензії та огляди (1905–1913)" / Упоряд. М. Капраль, А. Фелонюк. – С. 45–47.

Грушевський М. [Рец. на:] История Переяславльской земли с древнейших времен до половины XIII столетия, монография Василия Ляскоронского, К., 1897, с. 486+3+XIII+мапа // Записки НТШ. – Львів, 1898. – Т. XXII. – Кн. 2. – С. 13–16. 2-е вид.: *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. / Редкол. П. Сохань, І. Гирич та ін.; голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2012. – Т. 15: Серія "Рецензії та огляди: (1898–1904)" / Упоряд. В. Шульга, В. Тельвак. – С. 113–115.

Довженко Р. В. Фонд В. Г. Ляскоронського в архіві Державного історичного музею Української РСР // Архіви УРСР. – 1990. – № 4. – С. 45–48.

Доманицький В. Д. Рецензія на "Историю Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст." Василя Ляскоронського // Записки НТШ. – Львів, 1904. – Кн. 3. – Бібліографія. – С. 8–13.

Доманицький В. Д. Рецензія на дослідження Василя Ляскоронського "Иностранные карты и атласы XVI–XVII вв., относящиеся к южной России" // Записки НТШ. – Львів, 1900. – Кн. 6. – Бібліографія. – С. 15.

Дубровський В. Проф. В. Г. Ляскоронський // Український історик. – 1965. – Рік II. – № 3–4 (7–8). – С. 48–52.

Завальна О. Наукова спадщина видатного українського історика Василя Григоровича Ляскоронського (1859–1928 рр.) у збірці Наукового архіву Національного музею історії України // Пам'ять століть. – 2007. – № 1. – С. 145–152.

Іванисько С. Археологічні розкопки на території садиби Софійського собору під керівництвом В. Г. Ляскоронського // Сакральні споруди у житті суспільства: історія і сьогодення: Матер. Другої міжнар. наук.-практ. конф. "Софійські читання" (м. Київ, 27–28 листопада 2003 р.). – К.: Фенікс, 2004. – С. 111–117.

Костенко І. П. В. Г. Ляскоронський // Полтавський археологічний збірник. – Полтава, 1993. – Ч. І: Пам'яті Г. О. Сидоренко (1918–1984). – С. 17–19.

Костенко І. П. Професор В. Г. Ляскоронський: обітниця на вірність Україні // Просвіта. – 1994. – № 4–5. – С. 3.

Линниченко И. А. [Рец. на:] В. Г. Ляскоронский "История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст." // Известия Одесского библиографического общества при Новороссийском университете. – Одесса, 1912. – Т. 1. – С. 151–173.

Ляскоронский Василий Григорьевич (1859–1928) // *Шведова О. И.* Историки СССР: Указатель печатных списков их трудов / Под ред. И. Н. Кобленца. – М., 1941. – С. 76.

Ляскоронский Василий Григорьевич // Историко-филологический институт кн. Безбородко в Нежине. 1901–1912: Преподаватели и воспитанники. – Нежин, 1913. – С. 34–37.

Ляскоронский Василий Григорьевич // Новый энциклопедический словарь / Ф. Брокгауз и И. Ефрон; под общ. ред. К. К. Арсеньева. – Петроград, 1915. – Т. 25: Луб–Мах. – Стп. 278.

Ляскоронский, Вас. Григорьев. // Большая энциклопедия / Под ред. С. Н. Южакова. – 4-е изд. со стереотипа. – СПб., б. г. – Т. 12: Ландау–Меламед. – С. 442.

Ляскоронский, Василий Григорьевич // *Венгеров С. А.* Источники словаря русских писателей. – Пг., 1917. – Т. 4: Лоначевский–Некрасов. – С. 69.

Ляскоронский, Василий Григорьевич // Императорское Московское Археологические общество в первое пятидесятилетие его существования (1864–1914 гг.). – М., 1915. – Т. II / Под ред. гр. П. С. Уваровой и И. Н. Бороздина. – Ч. 1: Биографический словарь членов Общества. – С. 212–213; Ч. 2: Список трудов членов Общества, помещенных в изданиях Общества. – С. 111.

Ляскоронський Василь (1859–1928) // Енциклопедія українознавства: Словникова частина / Голов. ред. В. Кубійович. – К., 1993. – Т. 4. – С. 1402.

Ляскоронський Василь Григорович (1859–1928) // Викладачі Ніжинської вищої школи. 1820–1920: Біобібліографічний покажчик / Автор-укладач Л. В. Гранатович. – Ніжин, 1998. – С. 105–109.

Ляскоронський Василь Григорович (1859–1928) // *Гранатович Л. В.* Викладачі Ніжинської вищої школи. 1820–1920: Біобібліографічний покажчик. – 2-е вид., випр., доп. – Ніжин, 2001. – С. 120–125.

Ляскоронський Василь Григорович // *Мезенцева Г. Г.* Дослідники археології України: Енцикл. слов.-довід. / [Редкол. В. П. Коваленко (відп. ред.) та ін.]. – Чернігів, 1997. – С. 179.

Ляскоронський Василь Григорович // Українська радянська енциклопедія: У 12 т. / Бажан М. П. (голов. ред.) та ін. – 2-е вид. – К., 1981. – Т. 6. – С. 264.

Ляскоронський В. Г. // Радянська енциклопедія історії України. – К., 1971. – Т. 3 / Під ред. М. П. Бажана. – С. 48.

Мельник-Антонович К. Василь Григорович Ляскоронський: Некролог // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1929. – Кн. 24: Праці історичної секції / За ред. М. Грушевського та О. Грушевського. – С. 367–387.

Міщук Г. Рукописні документи історика та археолога В. Г. Ляскоронського (1859–1928) з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського як джерело з історії нумізматики // Бібліотечний вісник. – 2004. – № 2. – С. 27–31.

Острянко А. М. Василь Ляскоронський і Ніжинська вища школа // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2005. – Вип. 30: Культура Полісся та України в історичному, філологічно-мистецькому контексті / Відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. – С. 105–111.

Петров М. [Рец. на:] В. Г. Ляскоронский. Киевский Вышгород в удельно-вечевое время. СПб., 1913 // Записки Історично-філологічного відділу УАН. – К., 1919. – Кн. І. – С. 121–122.

Пономаренко М. Ф. Історик, археолог, нумізмат // Прапор Леніна. – 1985. – 19 листопада.

Ситник О. М. В. Г. Ляскоронський як історик Переяславщини // Тези Всеукр. наук. конф. "Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури" (21–23 вересня 1992 р.). – Переяслав-Хмельницький, 1992. – С. 93–95.

Ситник О. М. Василь Григорович Ляскоронський // УІЖ. – 1990. – № 2. – С. 88–99.

Ситник О. М. Історія України доби Середньовіччя в наукових студіях В. Г. Ляскоронського: Автореф. дис. … к. іст. н. – Ужгород, 1993. – 20 с.

Ситник О. М. Фонд В. Г. Ляскоронського в рукописному відділі ЦНБ АН України як джерело до вивчення життєвого шляху та наукової діяльності історика // CARPATICA – КАРПАТИКА. – Ужгород, 1993. – Вип. 2. – С. 247–250.

Скрипник П. І. Ляскоронський Василь Григорович (24.12.1859–01.01.1928) // Енциклопедія історії України / [Ред. кол. В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К., 2009. – Т. 6: Ла–Мі. – С. 404–405.

Тихомиров И. А. [Рец. на:] История Переяславльской земли с древнейших времен до половины XIII столетия. Монография Василия Ляскоронского. Киев, 1897 // ЖМНП. – 1898. – Ч. 317. – № 6. – Отд. 3. – С. 459–466.

Х[раневич] К. [Рец. на:] История Переяславльской земли с древнейших времен до половины XIII столетия. Монография Василия Ляскоронского. Киев. 1897 // Исторический вестник. – СПб., 1898. – Т. LXXI. – № 1. – С. 375–377.

Дмитро Гордієнко (Київ). **Дві автобіографії Василя Ляскоронського (1909–1913) та його особова справа (1923).**

Стаття є археографічною публікацією двох автобіографій Василя Ляскоронського, що датуються 1909–1913 рр., а також особової справи 1923 р., складеної при вступі вченого на роботу до ВУАН, в Інститут археології, етнографічну комісію при ВУАН. Особова справа також вміщує третій текст автобіографії Василя Ляскоронського. Документи доповнюють біографію вченого.

Ключові слова: Василь Ляскоронський, ВУАН, українська історіографія.

Дмитрий Гордиенко (Киев). **Две автобиографии Василия Ляскоронского (1909–1913) и его личное дело (1923).**

Статья является археографической публикацией двух автобиографий Василия Ляскоронского, которые датируются 1909–1913 гг., а также личного дела 1923 г., составленного при вступлении ученого на работу в ВУАН, в Институт археологии, этнографическую комиссию при ВУАН. Личное дело также вмещает третий текст автобиографии Василия Ляскоронского. Документы дополняют биографию ученого.

Ключевые слова: Василий Ляскоронский, ВУАН, украинская историография.

Дмитро ГОРДІЄНКО

Dmytro Gordiyenko (Kyiv). **Two of Vasyl Liaskoronsky's Curricula Vitae (1909–13) and His Personal File (1923).**

The author publishes Vasyl Liaskoronsky's résumé dated 1909 and 1913, as well as his personal file (1923). The latter was created when the scholar started to work at the All-Ukrainian Academy of Sciences, i. e. at the Institute of Archaeology and the Ethnographic Commission of the Academy. Liaskoronsky's personal file also contains a third version of his curriculum vitae. The documents supplement information about the biography of the scholar.

Key words: Vasyl Liaskoronsky, All-Ukrainian Academy of Sciences, Ukrainian historiography.

6

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

Дмитро ГОРДІЄНКО (*Київ*)

СПАС НА БЕРЕСТОВІ ЯК ПИСЕМНА ПАМ'ЯТКА

Корнієнко В. В. Корпус графіті церкви Спаса на Берестові (остання третина XI – перша третина XVII ст.). – К., 2013. – 304 с.

Епіграфічні пам'ятки українського середньовіччя здавна привертали увагу дослідників. Уже 1936 р. був виданий і перший бібліографічний довідник з давньоруської епіграфіки[1]. Значну кількість епіграфічного матеріалу складають написи-графіті на стінах середньовічних храмів. Найбільш цілісно з пам'яток давнього Києва досліджено графіті Софії Київської, що було започатковано ще Б. Рибаковим[2] та С. Висоцьким[3] і останнім часом продовжено В. Корнієнком[4], який на сьогодні є єдиним у своєму роді фахівцем зі середньовічної української епіграфіки. Графіті церкви Спаса на Берестові також попадали в поле зору дослідників, насамперед в узагальненому виданні С. Висоцького "Киевские граффити XI–XVII вв." (К., 1985)[5]. Низку публікацій, присвячених дослідженню спасоберестовських графіті, здійснив і автор рецензованої монографії[6]. Прикметно, що вже в одній з перших нотаток,

[1] *Орлов А. С.* Библиография русских надписей XI–XV вв. – М.; Л., 1936; 2-е вид.: М.; Л., 1952. Див. також: *Сотникова М. П.* Русская эпиграфика в советское время // Вспомогательные исторические дисциплины. – Л., 1970. – Т. III. – С. 82–107.

[2] *Рибаков Б. О.* Іменні написи XII ст. в київському Софійському соборі // Археологія. – 1947. – № 1. – С. 53–64.

[3] Див.: *Высоцкий С. А.* Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. / Отв. ред. П. Н. Попов. – К., 1966. – Вып. 1. – 240 с.; *його ж.* Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI–XVII вв.). – К., 1976. – 456 с.

[4] *Корнієнко В. В.* Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). – К., 2010. – Ч. I: Приділ св. Георгія Великомученика. – 464 с.; К., 2010. – Ч. II: Приділ свв. апостолів Петра і Павла. – 272 с.; К., 2011. – Ч. III: Центральна нава. – 400 с.

[5] *Высоцкий С. А.* Киевские граффити XI–XVII вв. – К., 1985. – С. 72–81; графіті № 358–379.

[6] *Корнієнко В. В.* "Господи, поможи, Боже, Йосифові, бо він обмовив Варлама даремно": графіті № 362 й дата спорудження церкви Спаса на Берестові // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. – К., 2009. – Вип. 24. – С. 5–9; *його ж.* Графіті – малюнки вояків як зразки середньовічної пародії (за матеріалами епіграфіки Софії Київської та церкви Спаса на Берестовім) // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. – Львів, 2009. – Кн. II. – С. 515–520; *його ж.* Нове свідчення русько-палестинських контактів XII–XIII ст. // Там само. – Львів, 2010. – Кн. I. – С. 481–485; *його ж.* "Двовір'я" дяків церкви Спаса на Берестові: до проблеми прочитання й інтерпретації запису на стародавньому фасаді храму // Несторівські студії: Святість та святині Давньої Русі. – К., 2010. – С. 102–107; *його ж.* Графіті на фресках XVII ст. церкви Спаса на Берестові: деякі попередні підсумки дослідження // Могилянські читання 2009 року: Зб. наук. пр.: Мазепинська доба в культурі України. – К., 2010. – С. 202–209; *його ж.* Граффити и дата постройки церкви Спаса на Берестове в Киеве // Архитектурное наследство. – М., 2012. – Вып. 56. – С. 30–37.

присвячених Спасу на Берестові, згадувались і написи церкви: "...Залишились лише одні стіни, але на них зберігся давній фресковий живопис, а також і написи"[7].

Неодноразово в історіографії порушувалось питання видання корпусу середньовічних епіграфічних пам'яток[8]. Однак, як показали дослідження В. Корнієнка написів Києво-Софійського собору, таке завдання на сьогодні можна ставити хіба що до корпусних публікацій епіграфічного матеріалу окремих пам'яток давньоукраїнської архітектури. З іншого боку, уведення в науковий обіг лише частини графіті церкви Спаса на Берестові ускладнювало використання їхніх даних для історії самої пам'ятки і загалом зменшувався інформаційний потенціал написів як джерел з історії середньовічної України. Лише комплексна публікація дає змогу розглядати епіграфічний матеріал церкви як цілісну "писемну пам'ятку", в той же час не позбавляючи значення кожного окремого напису як окремого епіграфічного джерела. Щодо церкви Спаса на Берестові, то завдання корпусного дослідження й публікації графіті зреалізоване В. Корнієнком у рецензованій монографії, в якій згруповано 477 виявлених написів, що охоплюють період з останньої чверті XI до першої третини XVIII ст. З них 252 графіті виконано на личкувальному розчині фасадів стін, а 225 – на фресках-темперах 40-х років XVII ст. Однак, на думку автора, це не всі графіті церкви Спаса на Берестові, адже на сьогодні не повністю відкрито поверхню фресок XVII ст. з-під олійної фарби, як не повністю відкрито з-під цементного личкувальний розчин старих фасадів (с. 14).

Насамперед автор викладає саму методику дослідження графіті, що включає п'ять етапів: 1) огляд поверхні тиньку для виявлення на ній графіті, в рамках цього етапу проводяться і метричні виміри; 2) фотографування графіті, яке здійснювалось під кутом освітлення 45° по відношенню до горизонтальної лінії графіті та 20–35° по відношенню до площини стіни, що дає змогу максимально виділити всі контури прорізів графіті; 3) виготовлення фотографій та промальовок графіті; 4) складання описів графіті та 5) інтерпретація графіті.

З джерелознавчого боку особливо важливими є четвертий та п'ятий етапи (с. 9–14). Відтак, цілком логічно, що саме на четвертому етапі автор і зупиняється детальніше. Складання опису графіті В. Корнієнко здійснює за такою схемою: 1) вказується місце розташування графіті. Важливо, що й сам матеріал у публікації згруповано саме за "територіальним" принципом, що дає можливість зберегти просторову цілісність графіті і у виданні; 2) кожному графіті присвоюється окремий номер, що дає можливість у дослідженнях чітко ідентифікувати той чи той напис; 3) низка спасоберестовських графіті вже була опублікована попередніми дослідниками, тому В. Корнієнко цілком виправдано і коректно щодо своїх колег наводить наявну історіографію з

[7] *Синельников П.* Вниманию XII Археологического съезда // Труды Двенадцатого Археологического съезда в Харькове 1902 / Под ред. гр. Уваровой. – М., 1905. – Т. III. – С. 171.

[8] *Свердлов М. Б.* Эпиграфика // Советское источниковедение Киевской Руси: Историографические очерки / Ред. колл. В. В. Мавродин (отв. ред.) и др. – Л., 1979. – С. 186–187. На сьогодні таке завдання виконано щодо епіграфіки Білорусі, на території якої, проте, виявлено лише 150 написів X–XIV ст.: *Калечыц І. В.* Эпіграфіка Беларусі X–XIV стст. – Мінск, 2011. – 271 с.

певного графіті, зазначаючи всі різночитання, як, наприклад, графіті № 7 (с. 16–18); 4) власне прочитання графіті з передачею оригіналу напису зі збереженням орфографії та чітким зазначенням пропущених літер знаком “-”; 5) далі проводиться найважливіша частина дослідження – реконструкція тексту та його переклад українською мовою. Автор зазначає прийняту ним у попередніх публікаціях номенклатуру передачі тексту графіті[9]. Цілком виправдано “після реконструкції тексту нами проводиться додаткова перевірка оригіналу графіті, яка дозволяє встановити, наскільки відновленим частинам тексту відповідає вільне місце на стіні” (с. 10); важливим і одним з найскладніших і відповідальних моментів у дослідженні графіті з точки зору джерелознавства є датування джерела, що є наступним шостим етапом дослідження. З цією метою автором береться до уваги а) форма каналів прорізів, на основі яких виділяється “три хронологічні періоди”, коли міг бути виконаний проріз: 1. Час будівництва храму, графіті датуються останньою третиною XI ст. (с. 12), що черговий раз спростовує приписування спорудження храму Володимирові Мономаху; 2. Написи на фресках-темперах чітко датуються 1643–1644 рр. (с. 12). Однак далі, у підпункті б) “Типологія”, автор знову повертається до цих графіті і датує їх більш широко, у межах: 40-ві роки XVII ст. – початок 30-х років XVIII ст. (с. 13); 3. Написи, виконані по сухому личкувальному розчину стіни, датуються останньою третиною XI ст. – серединою XVII ст. (с. 12); 4. Графіті на стародавньому західному фасаді, що виконані по сухому тиньку, і *непошкоджені* ерозією датуються часом другої чверті XVII – першої третини XVIII ст. (с. 13). Натомість *пошкоджені* ерозією – верхньою хронологічною межею, відповідно, мають час Петра Могили – друга чверть XVII ст., а нижня межа, очевидно, визначається з попереднього тексту і обумовлюється часом спорудження собору. Таким чином, хронологічні періоди графіті виділені не чітко, що змушує читача відволікатись на відшукання в тексті цих часових відрізків, яких, фактично, виявляється чотири, а не три. Тим більше, що всі ці періоди перехрещуються у своїх межах. Тому доречнішим було б виділення не загальної періодизації, а лише хронологічних рамок тих чи тих графіті, розташованих на певних ділянках стін; б) за типологічним методом автором датуються лише написи могилянської доби. Серед цих написів є окрема група латиничних написів, що не виходять за межі XVII ст.; в) проте, за відсутності точної дати, головним критерієм датування графіті є палеографія. Загалом у спасоберестовському корпусі В. Корнієнко використовує власну методику, що була успішно апробована на софійських графіті[10]. Дослідник цілком слушно наголошує, що “датування пам’яток київського епіграфічного кола мусить обов’язково коригуватись з даними палеографії саме цього регіону” (с. 14). Хочеться сподіватись, що В. Корнієнку вдасться увести в науковий обіг якнайбільше епіграфічних пам’яток Києва, на основі яких можна буде перевірити відповідність запропонованої дослідником методики.

За основним змістом книга поділяється на два розділи: 1) каталог графіті та 2) коментарі та дослідження графіті. Як було зазначено, групування графіті здійснюється за просторовим принципом. У підрозділі 1.1 подані

[9] Див.: *Корнієнко В. В.* Корпус графіті Софії Київської. – Ч. 1. – С. 6–7.

[10] Там само. – С. 7.

графіті з західного стародавнього фасаду храму, північної його ділянки. На цій ділянці виявлено 74 графіті, серед яких досить цікавим є графіті № 7 (табл. IV): Г(оспод)и помози Б(ож)е Осифови оже обади Варлама без лѣпа. – "Господи, поможи, Боже, Йосифові, бо він обмовив Варлама даремно" (с. 16–18), що раніше вже було досліджуване С. Висоцьким[11], В. Німчуком[12], А. Туріловим[13], А. Залізняком[14] і, власне, самим В. Корнієнком[15]. Автору вдалося не лише уточнити прочитання графіті, а й уточнити його датування рамками другої третини XIII – кінця XIV ст. (с. 18). Відповідно підрозділ 1.2 присвячено південній ділянці того самого західного фасаду храму, де виявлено 132 графіті. В контексті історії церкви Спаса на Берестові привертає увагу графіті № 123 (табл. XXVII, 2): С(ъ)п(а)са с(о)тв(о)р(илъ) т(ы) – "Спаса створив ти" (с. 39). Напис дослідником датується періодом кінця XVI – другою чвертю XVII ст., себто домогилянським періодом. Щодо його адресата В. Корнієнко припускає два варіанти: 1) звернення до князя Володимира та 2) до Петра Могили (с. 248). Дискусійним залишається питання використання в Україні літочислення AD. У цьому плані цікавим є графіті № 181 (табл. XL, 4): аѳıа, що є датою 1511 р.[16]. Таким чином, як слушно зазначає В. Корнієнко, "перед нами один з найбільш ранніх прикладів датування від Різдва Христового" в Україні (с. 52). Значний інтерес у науці викликало графіті № 206 (табл. XLV). Його раніше досліджували С. Висоцький[17] та Б. Рибаков[18] і власне В. Корнієнко[19]. Між прочитаннями дослідників є значні розбіжності. У версії Рибакова та Висоцького обов'язково фігурували русалії, чим і зумовлювався інтерес до цього графіті. Однак версія В. Корнієнка для християнського храму виглядає логічнішою, та і промальовка та фото графіті більше підтверджують саме таке прочитання: ...дѣаконо(въ) Св(а)т(о)го С(ъ)п(а)са проча[нъ] изо Єрусалима – "...дияконів Святого Спаса, прочан з Єрусалима" (с. 58, 248). Напис датується серединою XII – серединою XIV ст. і є ще одним свідченням паломництва українців у Святу Землю. Підрозділ 1.3 охоплює лише два графіті: № 207 та 208, що розташовані в сучасному нартексі праворуч від арки-переходу до давнього нартекса. Особливий інтерес викликає графіті 208 (табл. XLVI, 2): ...И КАПАЛЄИ..., віднесене автором до категорії написів, "зміст яких не встановлений". Однак напис впевнено датується 1640-ми роками (с. 59).

[11] *Высоцкий С. А.* Киевские граффити... – С. 76–77.

[12] *Німчук В. В.* Церква Спаса на Берестовому – споруда XI ст. // Київська старовина. – 2000. – № 3. – С. 3–8.

[13] *Турилов А. А.* Заметки о киевских граффити // Лингвистическое источниковедение и история русского языка. – М., 2000. – С. 53–55.

[14] *Зализняк А. А.* К изучению древнерусских надписей // *Янин В. Л., Зализняк А. А., Гиппиус А. А.* Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1997–2000 гг.). – М., 2004. – Т. XI. – С. 247–248.

[15] *Корнієнко В. В.* "Господи, поможи, Боже, Йосифові, бо він обмовив Варлама даремно"... – С. 5–9.

[16] Висоцький прочитував як аѳои – 1578: *Высоцкий С. А.* Киевские граффити... – С. 79–80.

[17] Там само. – С. 73–75.

[18] *Рыбаков Б. А.* Язычество Древней Руси. – М., 1988. – С. 690, прим. 75; С. 691, мал. 125.

[19] *Корнієнко В. В.* Нове свідчення русько-палестинських контактів XII–XIII ст. – С. 481–485.

З підрозділу 1.4 автор переходить до графіті на фресках, почавши з фрески з образом св. Евтимія. Тут розташовано 43 старовинні написи, наявні також і сучасні, які, однак, до каталогу не включені. Переважно це написи молитовного характеру. Вже перше графіті з цієї групи за № 209 (табл. XLVII, 1), що датується кінцем XVII – першою третиною XVIII ст., являє особливий інтерес. Це напис, в якому одразу згадано п'ять імен, до того ж графіті написано двома особами: Спаси Г(о)с(по)ди и помилуи раба совего Маѯима и нас(ъ) Наума, Иоанна, Алеѯандра, Лаврентия. Звертають на себе увагу графіті № 212 та 213, що належать авторству однієї особи – Евтимія Єрдана. Вони виконані в межах останньої третини XVII – початку XVIII ст. (с. 61). Окрім цього графіті, в цій групі повне ім'я автора записано в графіті № 216 (Йоанн Денисов), 218 (Стефан Волосович), 220 (Олексій Туранський), 224 (Ієрей Єрданов), 225 (Ян Каменський) та 241 (Лаврентій Манко). Підрозділ 1.5 охоплює лише два графіті (№ 252, 253) на фресці з образом св. Артемія. Більш "прописаною" є фреска на північній стороні віми. Тут виявлено 28 графіті (№ 254–281), що згруповані у підрозділі 1.6. Мало графіті – лише чотири (№ 282–285) – міститься на фресці південної стіни апсиди (підрозділ 1.7). Однак значний масив графіті – 112 (№ 286–396) віднайдено на фресці південної сторони віми (підрозділ 1.8). Привертає до себе увагу графіті № 314 (табл. LXXVIII, 4), де справа наліво написано ім'я Василь (с. 84) – унікальний приклад тайнопису в київських епіграфічних пам'ятках. 34 графіті (№ 397–430) розташовані на фресці з образом св. Якова Перса (підрозділ 1.9). Привертає увагу наявність низки графіті з іменем Остап (Остапъ) (графіті № 404; 406; 408; 409). За спостереженнями В. Корнієнка, "п'ять графіті, виконаних на фресці однією людиною, в київській епіграфіці зустрічається вперше" (с. 247). На жаль, цього винятку автор не пояснює. Проте можна припустити або важливість записів власного імені саме на цій фресці, або ж пошуком придатного місця для більшого напису.

Підрозділи 1.10–1.13 присвячені графіті фасадів сходової вежі. Чотири графіті (№ 431–434) віднайдені на західній стіні сходової вежі. Привертає увагу запис № 434 (табл. CX, 4), що вперше був опублікований С. Висоцьким[20]. В. Корнієнко дав уточнене прочитання графіті, проте не подав цілісної реконструкції, хоча по ходу розбору графіті прочитується таким чином: втатъ С[имѣ]вь Марти[нъ] – *зарубаний Симов Мартин* (с. 109). Вісімнадцять графіті (№ 435–452) виявлені на південній фасадній стіні сходової вежі, сім (№ 452–458) – на південній грані східного пілону південної фасадної стіни сходової вежі і, відповідно, на східній фасадній стіні сходової вежі – чотирнадцять графіті (№ 459–472).

Решта графіті виявлена на південній фасадній стіні. Вони згруповані у підрозділі 1.14 і нараховують п'ять графіті (№ 473–477).

До кожного графіті В. Корнієнко подав фото та промальовку в одному форматі, що дає змогу досить легко фахівцю звірити правильність прочитання. Однак, на жаль, не всі фотографії мають потрібну чіткість зображення власне графіті, як, наприклад, таблиця XCVI чи CVIII, 1. Однак це зумовлено насамперед станом самих графіті.

Автор цілком слушно навів плани церкви Спаса на Берестові як з позначенням архітектурних об'ємів, де виявлено графіті (табл. I), так і безпо-

[20] *Высоцкий С. А.* Киевские граффити... – С. 371, табл. XLII, 3, 4.

середньо схему розташування графіті по розділах із зазначенням відповідних номерів.

Ще 1963 р. Б. Рибаков наголошував, що "обсяг епіграфічного матеріалу в даний час настільки зріс, що приведення його в систему, класифікацію, розмежування з палеографією, вироблення принципів датування і зіставлення з південнослов'янською кириличною епіграфікою стали настійно необхідними"[21]. Частково цим питанням присвячено другий розділ корпусу Спаса на Берестові В. Корнієнка. Проте, на думку автора, "наразі ще зарано вести мову про створення стрункої відкритої ступінчатої системи класифікації графіті, адже в основу поділу мають бути покладені їх внутрішні сутнісні характеристики, однак не завжди вони можуть бути впевнено й однозначно окреслені" (с. 239–240).

Таким чином, складним залишається питання класифікації написів на київських пам'ятках. Наприклад, Т. Люта за тематикою поділяє графіті Софії Київської на історичні, поминальні, побутового характеру, звернені до Бога, окремі імена тощо[22]. Проте, як показує дослідження В. Корнієнка, графіті церкви Спаса на Берестові, типологія їх значно ширша. І. Калєчиць поділяє білоруські написи на стінах храмів (графіті та дипінті) на дванадцять категорій: 1) азбука; 2) "проба пера"; 3) означення власності; 4) автограф; 5) молитовне прохання; 6) поминальні написи; 7) напис-попередження; 8) умови і причини нанесення (місце, обставини цієї події); 9) літерні написи магічного характеру; 10) ділові записи; 11) побажальні написи та 12) канонічні або пов'язані з богослужінням написи[23].

У загальному В. Корнієнко поділяє графіті на написи та малюнки. Зі спасоберестовських графіті перші розділені на дев'ять категорій, другі – на п'ять. Серед написів, природно, переважають молитовні, яких виявлено 145 (30,4%). Далі кожна категорія розбирається окремо. Серед молитовних написів дискусійним в українській епіграфіці є графіті № 7: Господи, помози, Боже, Осифови оже обади Варлама без лѣпа. Відомий український дослідник В. Німчук пов'язував авторство графіті з ігуменом Печерського монастиря Варламом, а час його написання відносив до початку 1060-х років[24]. В. Корнієнко піддає сумніву таку ідентифікацію, аргументуючи, по-перше, написанням графіті по сухому тиньку, а не по сирому, як вважає В. Німчук, другим вагомим аргументом є палеографічне датування напису другою третиною XIII – кінцем XV ст. Відтак, "означене графіті не може залучатись в якості доказу на користь будівництва церкви Спаса на Берестові у середині XI ст." (с. 243). Щодо автора графіті В. Корнієнко лише припускає, що ним міг бути хтось дотичний до скрипторію, дотичного до Печерського монастиря (с. 242–243). Також привертає до себе увагу графіті № 416, в якому до звичної молитовної формули додано заперечну частку *не*. Таким чином, з точки зору християн-

---

[21] *Рыбаков Б. А.* Русская эпиграфика X–XV вв. (Состояние, возможности, задачи) // История, фольклор, искусство славянских народов: Доклады советской делегации: V Международный съезд славистов (София, сентябрь 1963). – М., 1963. – С. 39.

[22] *Люта Т.* Епіграфіка // Спеціальні історичні дисципліни: Довідник: Навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / І. Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко та ін. – К., 2008. – С. 225.

[23] *Калечыц І. В.* Эпіграфіка Беларусі X–XIV стст. – С. 28.

[24] *Німчук В. В.* Церква Спаса на Берестовому – споруда XI ст. – С. 5–6.

ської культури, вийшов "дивний" запис: не спаси Господи раба своего Кирила (с. 104, 246). На жаль, автор не запропонував якесь пояснення такому "шкідництву". Особливої уваги заслуговує виділення категорії "написи, зміст яких не встановлений", до якої належить 20 графіті. Наразі дослідник лише припускає, що ці записи ймовірно можна віднести до молитовних або ж цитат з книжної писемності (с. 249). З теоретичного боку досконало подано категорію "абетки, склади та окремі літери", чим продемонстровано важливість кожної літери в епіграфіці для історичного джерелознавства (с. 249–253), як і фрагменти написів, яких загалом виявлено 28 (с. 253).

Графіті-малюнки В. Корнієнко поділяє на шість категорій, найчисленнішою з яких – 147 графіті (30,82%), природно, є "хрести, монограми, теонімограми" (с. 254). Цікавим є спостереження дослідника, що лише одне зображення хреста виконано на фресці-темпері, решта – на давніх фасадах храму (с. 255). Зображення хрестів на стінах храмів насамперед використовувалось для молитовного звернення неписьменних людей[25]. З молитвами безпосередньо до Спаса, на думку В. Корнієнка, пов'язані малюнки, що зображують грецький хрест, який у ранньому християнстві символізував саме Ісуса Христа (с. 256). Заслуговує на увагу для середньовічного джерелознавства графіті № 76, де на західному фасаді храму по вологому тиньку досить чітко прокреслено хрест з розширеними кінцями, "що позначає місце поховання часточки святих мощів, вмурованої у кладку стіни" (с. 256). Для історії християнства в Україні привертають увагу 11 графіті з зображенням латинського хреста, 5 – хреста-якоря, 8 – проквітлого хреста та 14 – Голгофського хреста (с. 257). Серед графіті зустрічається запис хреста круглого "нахлібного" (графіті № 147; с. 258) та хреста Бранше (графіті № 466 та 467). Проте дискусійною є назва категорії "Предмети релігійного вжитку та артефакти". До цієї категорії належать лише два зображення: 1) списа (графіті № 457) та 2) євхаристійного хліба (графіті № 476). Відтак обидва зображення прямо пов'язані з релігійним культом. Тому принаймні для цього корпусу графіті достатньо було обмежитись "Предметами релігійного вжитку", тим більше, що вживання терміна "артефакти" до класифікації написів видається некоректним. Також недоречним видається розмежування категорій "Символи, пов'язані з частинами людського тіла" та "Антропоморфні зображення", тим більше, що до їх складу входить по одному графіті. Проте варто зазначити, що ці графіті є джерелами і до історії дружинної культури середньовічної України. За наявності лише одного зображення можна було б об'єднати "Орнітоморфні зображення" з теонімограмами. Тим більше, що єдине зображення голуба на церкві Спаса на Берестові "символізує Святого Духа та Таїнства Хрещення" (с. 261). Загалом у барокових українських церквах зображення голуба як Святого Духа є поширеним, навіть у підкупольних композиціях. Незрозуміло, за яким критерієм віднесено графіті № 313 (табл. LXXVIII, 3), що складається лише з трьох літер ДАР, до молитовних, не запропонувавши ніякого прочитання (с. 84).

За умови анонімності середньовічної культури, як і взагалі специфіки графіті, як правило, складно, а то й неможливо визначити автора того чи того

---

[25] Пор.: *Медынцева А. А.* Древнерусские надписи новгородского Софийского собора XI–XIV века. – М., 1978. – С. 195.

напису. Для графіті у храмі простіше виглядає ситуація з адресатом – ним, як правило, є або Бог, або ж святий, до якого звернений напис (“молитовні написи” за класифікацією В. Корнієнка). Однак низка написів містить імена, тому графіті Спаса на Берестові набувають особливого значення як ономастичне джерело. Так, у спасоберестовських написах згадуються такі імена: Петро (№ 6, 233, 424); Йосип (Осиѳ), Варлам (№ 7); Йосип (Иωсиф) (№ 430); Нікола (№ 20); Йоанн (Иоан) (№ 45, 97, 124, 209, 231, 273, 342, 381); Іван (Иван) (№ 165, 286, 288); Костянтин (Костантин) (№ 50); Лука (№ 143); Марк (№ 144); Василь (№ 149, 427); Памва (№ 160); Ілля (№ 199); Даниїл (Даниил) (№ 207); Максим (Маѯим), Наум, Олександр (Алеѯандр), Лаврентій (№ 209, 375); Симеон (Симиωн) (№ 210, 253); Семен (№ 274, 331); Єфрем (№ 215); Герасим (№ 217); Сава (Sawa) (№ 219); Василь (№ 223, 314); Ната(наїл) (№ 223); Матвій / Матей (№ 226, 244); Теодор (Ѳеодор) (№ 228, 340); Teodor (№ 271); Федор (фεωдор) (№ 363); Димитрій (№ 234, 266); Яків Михаїл (№ 240); Нестор (246); Дементій (№ 247); Роман (№ 255, 355); Григорій (№ 256, 321, 341); Раїв, Стефан, Астафій (№ 270); Мартин (№ 282); Михайло (№ 289); Міхалос (№ 306); Григорій (№ 290); Карій, Лазарь, Іродь (№ 291); Кирило (№ 299, 416); Лазар (Λάζαρος) (№ 315); Лазарь (№ 317); Перей (Περέιος) (№ 318); Георгій (№ 319); Стефан (№ 320); Антоній (№ 345); Оліяс (№ 346); Остап (№ 404, 406, 408, 409); Йосип, Лазарь (№ 414); Карпентій (№ 429); Симов Мартин (№ 434); Юда (Июда) (№ 472). Вагоме значення для середньовічної української культури мають згадки жіночих імен: Уляна (№ 211); Параскева (№ 230); Катерина (Єкатерина) (№ 373) та інші графіті, що однозначно написані жінками, як, наприклад, № 302 (табл. LXXV, 2): Сп(а)си Г(оспо)ди рабоу (с. 82). З ранньомодерної доби маємо низку написів імен з прізвищами: Евтимій Єрдан (№ 212, 213); Йоанн Денисов (№ 215); Олексій Туранський (№ 220); Ієрей Єрданов (№ 224); Лаврентій Манко (№ 241); Михайло Сокалєв (№ 397); Йоанн Те... (№ 426). Частину з цих імен автору вдалось ідентифікувати з відомими постатями української історії, це Jan Kamensky (№ 225); Baltazar Selecky (№ 371) та Stephan Wolosowicz (№ 218) (с. 247–248). У цьому контексті цікавим є висновок В. Корнієнка, зроблений на підставі доповнених графіті, що “автори цих доповнень добре знали людей, до чиїх написів приєднувались або ж чиї молитви нівечили” (с. 246). Можна припустити, що частина імен, згаданих у графіті, може відповідати зображенням святих, що могли бути первісно зображені на фресках Спаса на Берестові.

З уведенням до наукового обігу корпусів київських та, наприклад, новгородських графіті постала потреба відмежування окремих шкіл, серед яких для нас особливий інтерес являє власне українська середньовічна епіграфіка. В цьому контексті нагальною є потреба систематизації форми написів окремих літер українських пам’яток, що у зіставленні з датованими написами може дати цінний матеріал для більш точного палеографічного датування київських графіті. Така потреба простежується і по рецензованій книзі, адже значна частина графіті датується загально, контекстно: “З оглядів на хронологію комплексу записів на фресках могилянської доби...” (графіті № 303–317 та ін.).

Із загальних висновків заслуговують на увагу тези про те, що протягом періоду XIV–XVII ст. не спостерігається зменшення кількості написів по-

рівняно з попередньою епохою (с. 265), тим самим можна спростувати і тезу про повний культурний занепад Києва післямонгольского часу. Контрастуючим з попередньою історіографією[26] є висновок автора, що протягом всього досліджуваного періоду “побутування звичаю видряпувати графіті на стінах храмів, якщо і не толерувалось, то, принаймні, не заперечувалось духовенством” (с. 265).

Досить репрезентативною є додана бібліографія (с. 268–275), що включає майже сто двадцять позицій. Окрім забезпечення наукового апарату, вона має і самостійне значення, формуючи загалом історіографічну базу для досліджень як церкви Спаса на Берестові, так і епіграфіки загалом.

Значно полегшують користування “Корпусом” додатки, в яких подано точні координати розташування всіх графіті, а також індекс слів, що згадуються в графіті. Однак, враховуючи, що для джерелознавства особливий інтерес являють датовані написи, як і самі дати, можливо, варто було б у покажчику виділити літерні цифри в окремий список, а не подавати загальним. Не зовсім коректним видається і подання цифр у форматі окремих чисел, а не цілих – складених цифр, як вони зазначені в написах. Так, у покажчику окремо подані такі цифри як, наприклад, 30, 600, 1000 тощо, хоча вони зустрічаються лише у складі таких дат: 1731, 1672, 1674 та інших (с. 294).

Для подальших досліджень важливим є питання, чим, власне, відрізняється, окрім кількості, епіграфічний корпус Спаса на Берестові від такого ж корпусу Софії Київської? Чи дійсно можна говорити про київську писемну школу, а отже, й місцеві особливості мови тощо? Взагалі видається за доцільне, якби автор розробив і подав джерелознавче осмислення графіті, що на сьогодні, окрім В. Корнієнка, в Україні фахово ніхто не може зреалізувати, проте така потреба є нагальною.

З появою корпусних публікацій графіті постає і завдання їх джерелознавчого осмислення. Графіті на стінах давніх споруд – важлива складова частина епіграфіки. На сьогодні графіті визначаються насамперед за зовнішніми ознаками – написанням, що власне і визначає саме поняття[27]. Натомість для історичного джерелознавства важливо визначити такі питання, як: закономірності походження джерел, їхня автентичність та достовірність, інформаційний потенціал та склад і структура відповідної джерельної бази, опрацювання теорії та методики дослідження та їх використання в наукових дослідженнях[28].

Б. Рибаков, який у свій час актуалізував це питання, пропонував таке визначення: “Руська середньовічна епіграфіка – розділ історичної науки, що займається формою і змістом написів, зроблених не на основному письмовому матеріалі (пергамен, віск, береста, папір), а на різноманітних предметах

[26] Див., напр.: *Высоцкий С. А.* Древнерусские надписи Софии Киевской... – С. 139; *його ж.* Киевские граффити... – С. 113; *Артамонов Ю. А., Зайцев И. В.* Три древнерусские надписи из храма св. Софии в Константинополе-Стамбуле // Вопросы эпиграфики. – М., 2009. – Вып. 3.– С. 302–303.

[27] *Зубко А. М.* Графіті // Джерелознавство історії України: Довідник / Ред. кол. М. Я. Варшавчик (голова) та ін. – К., 1998. – С. 85; *Люта Т.* Епіграфіка. – С. 223–228; *Калечыц I. В.* Эпіграфіка Беларусі X–XIV стст. – С. 4.

[28] Див: *Калакура Я.* Джерелознавство історичне // Спеціальні історичні дисципліни: Довідник. – С. 173–181.

чи випадкових, не призначених для цього поверхнях. Характерною рисою епіграфічного матеріалу є його лаконічність, завершеність, конкретність"[29]. На сьогодні, проте, це визначення є дещо застарілим. По-перше, написи на бересті в сьогоднішній науці впевнено відносять до епіграфічних[30], натомість, на думку Б. Рибакова, цей матеріал має складати окремий розділ палеографії, а не епіграфіки[31], по-друге, з уведенням корпусів храмових графіті більшість написів виявляються далеко не завершеними, а лише уривками давніх написів, проте ігнорувати їх теж не можна. Необхідно враховувати й те, що будь-який давньоруський корпус однієї споруди не буде повним з точки зору відображеної епохи. Адже на сьогодні не збереглася жодна середньовічна архітектурна пам'ятка у первозданному вигляді. Таким чином, роблячи якісь математичні чи статистичні узагальнення, потрібно враховувати їх умовність.

На сьогодні вкрай поверхово представлено графіті, як і загалом епіграфіку в навчальних посібниках з джерелознавства[32]. Так, Г. Скорейко згадує про епіграфіку лише в підрозділі зі зв'язку джерелознавства зі спеціальними історичними дисциплінами, обмежившись згадкою, що "епіграфіка – наука про написи на твердих матеріалах (камені, металі, дереві і т. д.)"[33]. Таким чином не просто проігноровано, власне, джерелознавчий аспект епіграфіки, а й вилучено з останньої, наприклад, берестяні грамоти. О. Богдашина відносить епіграфічні написи до речових, зображальних та етнографічних джерел[34], таким чином вилучаючи їх з писемних. Однак далі, у тому самому розділі, дослідниця відносить їх до писемних джерел, проте вилучаючи власне графіті, відносячи їх до "інших типів джерел"[35]. Натомість М. Яременко у своєму посібнику зі спеціальних історичних дисциплін взагалі ігнорує і науку епіграфіку, і самий термін графіті чи не знає їх[36].

Джерелознавче визначення епіграфіки міститься у довіднику "Джерелознавство історії України" (К., 1998): "Епіграфіка (від грецького епіграф – напис) – спеціальна історична дисципліна, що вивчає написи на твердих предметах: камені, металі, кераміці, як з точки зору техніки письма, так і змісту тексту. Дані її в історичній науці використовуються як джерело вивчення матеріальної та духовної культури, історії писемності, мистецтва, що загалом характеризує рівень розвитку суспільства". У цій же статті серед

---

[29] *Рыбаков Б. А.* Русская эпиграфика X–XV вв. – С. 35–36.

[30] Див. наприклад: *Люта Т.* Епіграфіка. – С. 225.

[31] *Рыбаков Б. А.* Русская эпиграфика X–XV вв. – С. 38.

[32] Див., напр.: Історичне джерелознавство: Підручник для студ. історичних спец. вищих навч. закладів / Я. С. Калакура та ін. – К., 2002. – 488 с.; *Воронов В. І.* Джерелознавство історії України: Курс лекцій. – Дніпропетровськ, 2003. – 336 с.; *Кончук І. М.* Джерелознавство: Навч.-метод. посібник. – Ніжин, 2004. – 88 с.; *Макарчук С. А.* Джерелознавство історії України: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – Львів, 2008. – 512 с.

[33] Джерелознавство історії України: Конспект лекцій, методичні рекомендації, плани практичних занять / Укл. Г. М. Скорейко. – Чернівці, 2003. – С. 10.

[34] *Богдашина О. М.* Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія: Навч.-метод. посібник. – Харків, 2004. – С. 22.

[35] Для прикладу наводяться саме графіті Софії Київської, що лише "уточнюють важливі факти з життя давньоруських князів": Там само. – С. 32.

[36] Див.: *Яременко М.* Спеціальні історичні дисципліни: Навч. посібник для студ. істор. спеціальностей. – К., 2010. – 197 с.

епіграфічних пам'яток згадано й "графіті на пам'ятках давньоукраїнської архітектури"[37]. Окрім того, графіті присвячено окрему статтю, де, крім зовнішньої характеристики, дано й певне джерелознавче визначення: "Графіті – написи на камені, цеглі, дереві, кості та інших твердих матеріалах, здебільшого зроблені за допомогою гострого предмета або фарбою... На відміну від давніх літературних, юридичних та релігійних текстів, написи на речах та стінах будинків безпосередньо відбивають повсякденне життя різних прошарків українського середньовічного суспільства"[38].

На думку Т. Лютої, "епіграфічні тексти – одне з основних джерел політичної, соціальної та економічної історії та історії культури"[39]. Щодо графіті Софії Київської, опублікованих С. Висоцьким, то вони "у той чи інший спосіб уточнювали події «Повісті минулих літ», додали деталей до побутової та політичної історії Київської Русі"[40], хоча вже хронологічно написи Софії Київської не обмежуються часом "Повісті минулих літ".

На сьогодні дискусійним є питання співвідношення епіграфіки й писемних джерел. На думку Л. Пушкарьова, епіграфічні джерела не входять до складу писемних, навіть берестяні грамоти, а лише примикають до них: "Цей епіграфічний матеріал займає проміжне, перехідне положення між писемними і речовими джерелами"[41]. Таке розуміння епіграфічних джерел зумовлено насамперед розумінням під писемними джерелами саме наративних та документальних джерел. Однак визначення категорій у дослідника досить розмите, адже, на думку Л. Пушкарьова, їх визначає саме комплекс писемних джерел, що склався історично, "для яких характерні подібні ознаки їх структури, їх внутрішньої форми"[42].

Натомість Т. Рождественська відносить епіграфіку до писемних джерел: "У давньоруському писемному спадку епіграфіка становить частину некнижної писемності"[43]. Однак у рамках писемних джерел дослідниця не окреслює давньоруську епіграфіку, лише відмічає, що це "своєрідне джерело, що має масовий характер, пов'язане з певними культурними центрами давньої Русі"[44], як не деталізує, чим саме графіті визначають "особливий вид писемності"[45], відмітивши лише, що ця особливість визначається розташуванням їх всередині храму і функціональним призначенням[46]. Розвиваючи концепцію Д. Лихачова про жанровий характер давньоруської писемності, Т. Рождественська відводить жанру графіті проміжне місце між "літературою

---

[37] *Варшавчик М. Я.* Епіграфіка // Джерелознавство історії України: Довідник / Ред. кол. М. Я. Варшавчик (голова) та ін. – К., 1998. – С. 44. Див. також: *Люта Т.* Епіграфіка. – С. 223.

[38] У статті згадано і корпус софійських графіті С. Висоцького: *Зубко А. М.* Графіті. – С. 85.

[39] *Люта Т.* Епіграфіка. – С. 224.

[40] Там само. – С. 225.

[41] *Пушкарев Л. Н.* Классификация русских письменных источников по отечественной истории / Отв. ред. Л. В. Черепнин. – М., 1975. – С. 192, 240, 248, 256 та ін.

[42] Там само. – С. 225.

[43] *Рождественская Т. В.* Древнерусские надписи на стенах храмов: новые источники XI–XV вв. – СПб., 1992. – С. 4.

[44] Там само. – С. 8.

[45] Там само. – С. 37.

[46] Там само. – С. 38.

і нелітературою", з орієнтацією як на книжну, так і на усну традицію[47]. Таким чином, "пам'ятки давньоруської епіграфіки – принципово нове джерело з історії руської писемності і мови, що суттєво доповнює дані традиційних книжних текстів як у сфері палеографії, орфографії, мови, так і в більш загальних питаннях історії культури"[48]. Відповідно, порівнюючи написи на стінах храмів і берестяних грамот, дослідниця зазначає, що структура перших написів більш консервативна, ніж написів на бересті[49]. Потрібно враховувати й те, що всі джерела певним чином є "писемними", позаяк історичним джерелом речові чи усні, етнографічні тощо джерела стають лише після опрацювання – описання їх дослідником, себто перетворення невербальної інформації у писаний текст.

Для корпусу графіті своєрідним є хронологічний критерій, який визначається інколи проміжком у кілька століть. У той же час у хронологічному плані графіті чітко вирізняються своєю аутентичністю – напис строго належить до тієї епохи, коли він був створений[50]. Відтак, як жоден інший текст, він є відображенням саме своєї епохи. У цьому контексті важливим є постійне наголошення автора на потребі натурного дослідження графіті (с. 8, 9), а не обмеження лише фотографіями чи промальовками. З джерелознавчого боку заслуговує на увагу запропоноване В. Корнієнком обґрунтування і визначення терміна "графіті", що в українській мові вживається як в однині, так і множині (с. 7).

Таким чином, на сьогодні впевнено можна лише стверджувати, що епіграфіка охоплює писемні, зображальні (образотворчі) та лінгвістичні джерела. З іншого боку, вже саме створення графіті на стіні храму, тобто факт появи напису, є джерелом. Тому можна цілком погодитись з І. Калєчиць, що написи потрібно досліджувати в контексті історії социуму, в якому вони виникли, тоді вони стануть історичними джерелами, а не "джерелознавством задля джерелознавства"[51].

Визначення внутрішньої сутності епіграфіки і безпосередньо графіті залишається відкритою темою. Залишається відкритим і таке питання, чи ідентичними в джерелознавчому плані є написи на стінах храму і на побутових предметах, наприклад, кераміці?

Підсумовуючи, можна стверджувати, що введення В. Корнієнком у науковий обіг корпусу написів церкви Спаса на Берестові значно збагатило джерельну базу української історії доби середньовіччя та ранньомодерного часу та стало важливим внеском у вітчизняне джерелознавство. Попри всю специфіку і складність роботи з такого типу джерелами, інформаційний потенціал графіті відкриває нові перспективи як для історичної науки, так і для лінгвістики, філології, соціології та інших наук соціо-гуманітарного профілю.

---

[47] Там само.
[48] Там само. – С. 3.
[49] Там само. – С. 20.
[50] Пор.: Там само. – С. 5; *Люта Т.* Епіграфіка. – С. 224.
[51] *Калечыц І. В.* Эпіграфіка Беларусі X–XIV стст. – С. 4.

Мирон КАПРАЛЬ (*Львів*)

ПОДІЛЬСЬКА ШЛЯХТА XIV–XVI СТОЛІТЬ У ДОСЛІДЖЕННІ ВІТАЛІЯ МИХАЙЛОВСЬКОГО

Михайловський В. Еластична спільнота: Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI століття. – К.: Темпора, 2012. – 450 с.; іл.

В українській історіографії дві відомі постаті – В'ячеслав Липинський та Наталя Яковенко – у своїх дослідженнях цільово виокремили українську шляхту як окремий об'єкт досліджень. Це сталося з перервою майже у сто років: на початку XX ст., у 1909 р., коли Липинський видав польською мовою в Кракові "Szlachta na Ukrainie: udział jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów"[1], та у кінці XX ст., коли 1993 р. з'явилася друком широковідома тепер книга Яковенко "Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна)".

У незалежній Україні Наталя Яковенко розвинула шляхетську тематику в історичних дослідженнях надзвичайно продуктивно. За досить короткий період вона зуміла не тільки сама написати численні статті та кілька монографій, а й створити наукову школу своїх учнів та послідовників. Сьогодні ці дослідники вивчають український шляхетський соціум у різноманітних його проявах, у різних хронологічних вимірах та на матеріалі різних регіонів України.

Віталій Михайловський є одним з послідовних представників школи Наталі Яковенко. Зі студентських часів історик цілеспрямовано вивчає шляхетське суспільство Поділля пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу. Така наукова цілеспрямованість упродовж багатьох років дала свої плоди у вигляді не тільки низки статей, а й окремої рецензованої монографії.

Хронологічно книжка підсумовує вивчення автором шляхетського соціуму Поділля за більш ніж 200 років, тобто від середини XIV ст. до 70-х років XVI ст., а отже, на межі середньовічного та ранньомодерного періоду. Здебільшого європейські дослідники працюють на матеріалі або середньовічному, або ранньомодерному. Втім, для української історіографії межа між цими періодами досі є предметом дискусії. Наприклад, авторитетними та аргументованими виглядають міркування Івана Лисяка-Рудницького про

---

[1] Дещо пізніше з'явилися також інші його знакові праці з шляхетської тематики: *Lipiński W*. Stanisław Michał Krzyczewski: z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstania pod wodzą Bohdana Chmielnickiego // Z dziejów Ukrainy: księga pamiątkowa ku czci W. Antonowicza. – Kijów, 1912. – S. 145–513; *Липинський В*. Україна на переломі: 1657–1659 рр. – Відень, 1920.

продовження українського середньовіччя до часу прийняття Люблінської унії 1569 р.[2].

Тому цілком можна погодитися з підходом автора, який за верхню межу дослідження бере смерть останнього представника династії Ягеллонів у 1572 р. Хоч, на мою думку, для історичного обґрунтування 1569 р., як верхня цезура, був би логічнішим. Застосування періодизації за важливими історичними подіями, що суттєво змінюють правила "історичної гри", виглядає переконливішим за архаїчний династичний підхід ("від одного короля до іншого").

У вступі автор обумовив свій дослідницький підхід, що передбачав відмову від класифікації та аналізу етнічної складової шляхетського соціуму Поділля (с. xvi). Він мотивував це складністю розв'язання проблеми при наявному джерельному матеріалі, базуючись тільки на критерії звучання імені чи прізвища, а також тенденційності генеалогічних легенд подільської шляхти. Можливо, це є чи не найдискусійнішим місцем у дослідженні, що викликає різні думки та аргументи. Його підхід поділяє, наприклад, Наталя Яковенко, вважаючи, що таким чином автор "переозначує етноцентричну візію української історії" (післямова, с. 327). Хоча у її ж ранніх працях ми зустрічаємо характеристику та аналіз етнічної приналежності шляхетських репрезентантів[3].

На мою думку, як автора монографії про національні (етно-релігійні) стосунки у міщанському середовищі ранньомодерного Львова, дослідникові українського шляхетського стану на сучасному етапі досліджень не можна кидатися у крайність: якщо в радянський час "шляхтич" автоматично означав або "поляка", або "сполонізованого", то навряд чи правильним виходом було б загалом замовчувати цю проблему, уникаючи етнічної характеристики через вживання евфемізмів: "місцеві", "прибульці", "слов'янський елемент" тощо. При всій своїй обережності та засторозі, висловленій у вступі, автор не міг навіть теоретично усунути вказівки на етнічну належність того чи іншого шляхтича. Адже, якщо шляхтичі виступають у дослідженні з іменами "Ян", "Пйотр", "Войцех", то непрямо автор розумів під ними поляків, тоді як шляхтичі українського ("руського") походження мали імена "Іван", "Семен", "Василь" тощо. У цьому контексті дивує також вживання на сторінках дослідження такого архаїзму доби модерного націоналізму, як "румун" (с. 103). Отже, автор не зміг досягнути своєї мети, уникаючи етнічної характеристики, хоч і в непрямому трактуванні.

Якщо в українській історіографії на даному етапі перемагає тенденція до затушування етнічних характеристик шляхетського стану, то провідні польські історики, що пишуть на цю тематику, не тільки аналізують джерельний матеріал у відповідному напрямку, а й шукають новітні історико-соціологічні підходи до цієї проблематики, наприклад, при поясненні асиміляційних процесів. Так, Анджей Янечек пише на матеріалі Галицької

---

[2] *Лисяк-Рудницький І.* Проблеми термінології та періодизації в українській історії // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1. – С. 42–43.

[3] *Яковенко Н.* Склад шляхти-землевласників Київського воєводства напередодні визвольної війни 1648–1654 рр. // Феодалізм на Україні. – К., 1990. – С. 90; *її ж.* Українська шляхта. – К., 1993. – С. 209–215, 240–243.

Русі (Rusi Czerwonej) про два етапи асиміляційного процесу: асиміляцію у сфері культури (акультурацію) та структурну асиміляцію, коли члени етнічної групи ставали частиною соціальних чи політичних структур та організацій у суспільстві, що їх адаптовує[4]. Треба зауважити, що асиміляційний процес мав різнонапрямлене скерування, коли не тільки українська (руська) шляхта потрапляла під домінуючий польський асиміляційний прес, але й прибульці з польських, литовських та інших земель приймали місцеві культурні, мовні, суспільні взірці й врешті ставали своїми на цій території. Анджей Янечек залишив солідну роботу з історії осадництва (колонізації) Белзької землі та воєводства у середньовічний період[5]. Треба також зазначити, що у практичному вимірі, в основному на матеріалах Київщини та Брацлавщини, конфесійний склад шляхти до Хмельниччини досліджував Генріх Литвин, без методологічних рефлексій вживаючи терміни "полонізація" та "асиміляція"[6]. Зрозуміло, що для досліджуваного періоду подільського матеріалу на цю тему дуже мало джерел, але все ж тенденції можна було помітити та висвітлити.

Територіально дослідження охоплює, які і зазначено у назві праці, повністю все Поділля, що, за автором, простягається від долини річки Дністер на півдні до вододілу Південного Бугу та річок басейну Прип'яті на півночі. На сході природною межею Поділля виступає найбільша річка України – Дніпро, а на заході історичні подільські землі сягають сучасних міст Золочева та Бережан (с. xiii). Але логіка історичного дослідження приводить автора до істотного територіального звуження, коли з 1430 р., після смерті великого князя литовського Вітовта, – часу остаточного виокремлення Західного Поділля та приєднання його до Польщі як Подільського воєводства у 1434 р., він досліджує шляхетський соціум саме західного регіону.

З джерельної точки зору такий обмежувальний підхід цілком виправданий, адже для Східного Поділля (Брацлавщини) у досліджуваний період збереглося надзвичайно мало джерельних матеріалів. Хоча й для Західного Поділля картина з історичними даними не виглядає надто оптимістично, але автору завдяки, очевидно, неймовірним багаторічним джерелознавчим пошукам, копіткому опрацюванню багатьох документальних збірок вдалося фактично по крихтах зібрати досить репрезентативний матеріал, насамперед з історії подільського шляхетського землеволодіння та генеалогії. Звичайно, найдавніший період другої половини XIV та першої половини XV ст. виглядає особливо обділеним у джерельних матеріалах, однак і наступний "польський період" також надзвичайно бідний джерельно. Для порівняння,

---

[4] *Janeczek A*. Ethnicity, Religion and the Formation of the Multicultural Society of Red Ruthenia in the Late Middle Ages // On the Frontier of Latin Europe: Integration and Segregation in Red Ruthenia, 1350–1600 / Ed. by T. Wünsch and A. Janeczek. – Warsaw, 2004. – P. 22.

[5] *Idem.* Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego: województwo Bełzkie od schyłku XIV do początku XVII w. – Wrocław, 1991.

[6] *Litwin H*. Katolizacja szlachty ruskiej 1569–1648: stosunki wyznaniowe na Kijowszczyźnie i Bracławszczyźnie // Przegląd Powszechny. – Warszawa, 1985. – T. 10. – S. 58–70; *idem*. Katolizacja szlachty ruskiej a procesy asymilacyjne na Ukrainie w latach 1569–1648 // Triumfy i porazki: Studia z dziejów kultury polskiej XVI–XVIII w. / Red. M. Bogucka. – Warszawa, 1989. – S. 47–73. Див. також його підсумкову монографію на цю тему: *idem.* Napływ szlachty polskiej na Ukrainę: 1569–1648. – Warszawa, 2000.

наприклад, у сусідніх українських землях, у Руському та Белзькому воєводствах збереглися ґродські та земські книги від середини XV ст., а найбільші міста воєводств, як Львів та Перемишль, посідають також і міські книги.

Маючи значні проблеми з повнотою джерельної бази для свого дослідження, автор, на мою думку, зумів зібрати повний, по можливості, комплекс документів насамперед правового та описово-статистичного матеріалу. Велика заслуга автора у детальному опрацюванні книг Архіву коронного скарбу, Метрики коронної та інших збірок, що відклалися у Варшаві в Головному архіві давніх актів. Рука дослідника сягнула навіть окремих приватних колекцій у Німеччині, наприклад, Томаша Нєводнічанського з Бітбурга. Досить уважно автор опрацював масив опублікованих джерел з історії Поділля, розпорошених у багатьох серійних та окремих виданнях. Як побажання, можна було б запропонувати задля джерельної повноти також долучити і картографічні матеріали, які відомі для подільських земель XV–XVI ст. У дослідженні автор згадує тільки одну карту Миколая Кузанського початку XVI ст., де показані терени Поділля і до переробки якої, ймовірно, долучився польський історик Бернард Ваповський (с. xii).

Огляд історіографії досліджуваної теми автор розпочинає з хронік польських авторів XV–XVI ст., а саме Яна Длуґоша та Мартина Кромера. Хоча, за класичним джерелознавчим підходом, ці праці слід трактувати як описові наративні джерела. Длуґош подає інформації, невідомі з інших джерел, до того ж "події 30–70-х років XV ст. були йому (Длуґошу. – *М. К.*) як сучасникові знайомі" (с. 1).

Загалом історіографічний огляд з теми дослідження у автора компактний та достатньо скрупульозний й репрезентативний з аналізом основних тем та позицій щодо досліджуваної теми. Академічне вивчення Поділля, на думку Михайловського, розпочинається з 80-х – 90-х років XIX ст., а саме з праці Никандра Молчановського, представника "обласної" школи професора Київського університету Володимира Антоновича. Після нього ґрунтовно зайнявся історичним Поділлям – Барським староством – Михайло Грушевський, що видав не тільки монографію, а й два томи джерельних матеріалів про цей подільський регіон (с. 5–6). Автор, наводячи цитати Грушевського про дискримінаційну щодо місцевої української шляхти надавчу політику польських королів, вступає з ним у дискусію. Як бачимо, і в цьому випадку етнічне питання виринає на дослідницькому обрії, хоч автор намагався від нього відмежуватися ще у вступі.

Особливо плідним для дослідження Поділля та його мешканців був кінець XIX – перші десятиліття XX ст., коли з'явилися друком праці та джерельні матеріали Александра Яблоновського, Антонія Прохаски, Михайла Владимирського-Буданова та Леона Бялковського. Із сучасних дослідників, котрі працювали над подільською проблематикою, автор слушно виокремлює Миколу Крикуна та трагічно загиблого керівника польського Інституту національної пам'яті Януша Куртику (с. 9–12).

Інколи автор занадто довіряє авторитету попередніх дослідників. Так, обговорюючи питання про чисельність православних храмів на Поділлі, він спирається на дослідження Александра Яблоновського, що публікував та досліджував поборові реєстри XVI ст. (с. xvii). Порівнюючи число священиків

у Волинському та Подільському воєводствах, Яблоновський помилково, а може, тенденційно проінтерпретував отримані джерельні дані. З його коментаря виходило, що у сусідньому Волинському воєводстві (вибірка: 277 сіл у 19-ти волостях) на одного священика припадало 4 села, а у володіннях, де панував "ревнитель православ'я" князь Василь-Костянтин Острозький, 5 сіл, тоді як за вибіркою для Подільського воєводства такий коефіцієнт сягав 1 до 4, а отже, "з релігійного погляду краще було під владою безпосередньо в Короні…". При цьому він озвучив абсолютні числа священиків: "до 320-ти" у Волинському та "загалом 160" – у Подільському воєводствах[7]. Але, як показують інші дослідники, тільки у приватних володіннях Острозького було за різними підрахунками від 600-от до 1-єї тисячі церков[8]. Отже, дані поборових реєстрів у цьому випадку щодо підрахунку числа священиків та церков не є репрезентативними і не можна тільки на цій джерельній підставі робити категоричні висновки.

Після вступного розділу, в якому розглянуто історіографію та джерела, автор у двох наступних розділах у проблемно-хронологічному ключі висвітлює насамперед проблеми політичного розвитку Поділля за князів Коріатовичів (розділ 2), інкорпорації подільських земель до Польщі та утворення Подільського воєводства (розділ 3). Автор приймає гіпотезу про появу Коріатовичів на Поділлі вже в 40-х роках XIV ст. у тісній кооперації як з татарами, так і Казимиром III, з яким вони могли укласти васальні взаємини (с. 29). До цього слід додати, що, на думку Януша Куртики, один з братів – Олександр Коріатович – міг вже перед 1351 р. прийняти християнство у католицькому варіанті[9]. Цим можна пояснити його згоду та його брата Юрія відверто визнати васальні стосунки у 1366 р. щодо Казимира III у протистоянні останнього з конгломератом литовських князів Ольгердом, Кейстутом, Любартом, Явнутою, котрі були їхніми найближчими родичами.

У цьому контексті авторові з усією уважністю також варто було б поставитися до вісток у флорентійській хроніці Маттео Віллані про два походи у 1352 та 1354 рр. угорських військ на татарські землі, що ідентифікуються дослідниками зі Східним Поділлям[10]. Очевидно, вони мали вплив на подальшу проугорську орієнтацію Коріатовичів, прийняття васальних взаємин у 1377 рр. та відмову прийняти присягу з їхніх подільських володінь новому польському королеві Владиславу Ягайлу у 80-х роках XIV ст. Їхня проугорська позиція врешті призвела до воєнного конфлікту та захоплення Поділля у 1394 р. за участю військ великого князя литовського Вітовта. Наступного 1395 р. подільські землі вперше були розділені: Західне Поділля відійшло на

[7] Źródła dziejowe. – Warszawa, 1889. – T. XIX: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – T. VIII: Ziemie Ruskie. Wołyń i Podole / Opisane przez A. Jabłonowskiego. – S. 50–51.

[8] *Ульяновський В*. Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. – К., 2012. – С. 891 (дані Т. Хинчевської-Геннель), 900 (дані С. Кардашевича).

[9] *Kurtyka J*. Repertorium podolskie. Dokumenty do 1430 r. // Rocznik Przemyski. – Przemyśl, 2004. – R. 40. – Z. 4: Historia. – S. 139.

[10] Детальніше див.: *Дашкевич Я*. Брацлавщина 1352–1354 рр. в італійській хроніці Маттео Віллані: Тези доп. Дев'ятої Вінницької обл. іст.-краєзн. конф. – Вінниця, 1990. – С. 21–22; *його ж*. Угорська експансія на золотоординське Поділля 40-х – 50-х рр. XIV ст. // Україна в минулому. – К.; Львів, 1994. – Вип. 5. – С. 32–65.

княжому праві малопольському можновладцю Спиткові з Мельштина, а Східне – до литовських володінь Вітовта.

Література, пов'язана з питанням часу та обставин зайняття Подільського краю Коріатовичами, їхніх васальних взаємин з Польщею, Литвою, Угорщиною, татарами, достатньо широка. Недостатність джерел та їхня непевність дуже часто спонукали істориків вибудовувати різноманітні гіпотетичні концепції та припущення. Все ж автору слід було уважніше їх проаналізувати та висловити своє ставлення хоча б до окремих з них, що прямо стосувалися справи появи литовських князів на Подільських землях[11].

Хоча джерельний матеріал про час панування Коріатовичів надзвичайно бідний, але заслугою автора є те, що ті нечисленні збережені документи він вивчає з точки зору не тільки політичної історії, а й просопографії панівного прошарку та шляхетського стану. Очевидно, вперше в українській історіографії зроблено настільки повний нарис діяльності всіх князів Коріатовичів, простежено їхні родинні та васальні зв'язки, їхню заангажованість у молдавські справи, що закінчилася смертю одного з них – Юрія у 1374 р. Очевидно, саме діяльність Коріатовичів приготувала ґрунт до васального статусу Молдавського князівства щодо Польського королівства, що настає вже у 1387 р.

Для епохи панування Коріатовичів та окремо за період панування Вітовта, а потім Владислава Ягайла автор створює окремий словничок біограм свідків з усіх відомих документів (с. 41–47) і таблиці отримувачів надань з їхніми умовами (с. 102–103, 112–114). У такій формі зацікавленому читачеві легко отримати необхідну інформацію про етнічний, соціальний склад шляхетського привілейованого стану та інші дані.

Аналізуючи надавчу політику князів Коріатовичів на Поділлі та короля Владислава Ягайла на Галицькій Русі, автор приходить до висновку про її відмінність, що полягала у значно більших служебних обов'язках зем'ян на Поділлі (ремонт укріплень, повіз, підводи, участь у військових походах не тільки в межах князівства, а й за кордоном, утримання послів). Тоді як шляхтич на Галицькій Русі мав єдино виставляти певну кількість збройних людей ("копій та стрільців") (с. 86). Уважне прочитання надання Коріатовичами їхньому слузі Гриньку Сокільця з прилеглими селами від 1391 р., до якого звертається автор[12], дає змогу зробити окремі акценти. Подільські князі звільнять Соколець з прилеглими селами з багатьох служебних обов'язків, які покладаються тільки на жителів одного села ("гнилорудчан"). Ні видавець документа Олександр Груша, ні автор не ідентифікували жителів цього східноподільського села Гнила Руда, що зустрічається у брацлавських актах у

[11] Див., напр., затяту дискусію у польській історіографії на цю тему у міжвоєнний період: *Puzyna J.* Korjat i Korjatowicze // Ateneum Wileński. – Wilno, 1930. – T. 7. – Z. 3–4. – S. 425–454; *idem.* Korjat i Korjatowicze oraz sprawa podolska // Ibidem. – 1936. – T. 11. – Z. 4. – S. 57–97; *idem.* Pierwsze wystąpienia Korjatowiczów na Rusi południowiej // Ibidem. – 1938. – T. 13. – Z. 2. – S. 1–67; *Krakowski S.* Korjatowicze i sprawa podolska w XIV w. w oświetleniu najnowszej historiografii polskiej // Ibidem. – 1938. – T. 13. – Z. 1. – S. 250–274; *Paszkiewicz H.* Pierwsze wystąpienia Korjatowiczów na widowni dziejowej // *Paszkiewicz H.* O genezie i wartości Krewa. – Warszawa, 1938. – S. 264–299.

[12] *Груша А.* Невядома грамата Фёдара Карыятавіча за 1391 г. // Беларускі гістарычны агляд. – Мінск, 2001. – Т. 8. – Сш. 1–2. – С. 132–133.

80-х роках XVI ст.[13]. Проте, як і інші зем'яни, "пан Гринько" зі своїми людьми зобов'язувався будувати нові замки ("городи"), приймати послів та сплачувати інші податки. Привілейована верства на Поділлі була обмежена проживанням у своїх маєтках, але водночас, подібно до галицьких зем'ян, отримала право з дозволу пануючого продавати чи заставляти вислужені ними села. Окремо зазначалося, що люди в наданих маєтках потрапляють під юрисдикцію свого пана і виймаються з-під опіки князівських урядників.

Як засвідчує останнє детальне дослідження Юрія Зазуляка, шляхта Поділля та Галицької Русі перебувала у подібних умовах надавчої політики у часи Владислава Ягайла та його нащадків, що не можна цілком накладати на класичні західноєвропейські реалії феодальних (сюзерено-васальних) стосунків[14]. За твердженням Зазуляка, "сам факт наділення землею в обмін на обов'язок військової служби, як видається, не може слугувати достатнім критерієм для визначення подібних стосунків як васально-ленних чи феодальних"[15]. Подібні умови військового прикордоння зумовлювали застосування подібної, надавчої політики, що була доволі простою та ефективною і без врахування західноєвропейського досвіду. До того ж Юрій Зазуляк, як і Михайло Грушевський, відкидають твердження про безпосередню тяглість цих службових обов'язків з руських князівських часів.

Два наступних розділи "Некороновані володарі Поділля – пани з Бучача" (розділ 4) та "Нові часи – нові люди (друга половина XV – перша половина XVI ст.)" (розділ 5), на мою думку, є окрасою рецензованого дослідження. Автор завдяки детальним джерелознавчим пошукам, через генеалогічні, просопрографічні техніки аналізу зумів представити біографічні портрети "людей прикордоння".

Як пише автор, історія панської родини Бучацьких може "слугувати своєрідним еталоном для вивчення історії шляхти як на руських землях, так і великих землеволодінь та карколомних кар'єр на сході Корони Польської" (с. 117). Протягом кількох десятиліть XV ст., почавши від утвердження польської влади на Західному Поділлі та утворення Подільського воєводства у 1434 р., брати Бучацькі, при слабкості королівської влади, особливо за Владислава III, заповнювали владний вакуум, приймаючи важливі державні рішення, які виходили поза межі їхньої компетенції. Особливо показовими у цьому плані були повноваження від імені Польщі у прийнятті васальної присяги у молдавських воєвод, а також безпосередня та потужна участь у міжусобицях тих же молдавських претендентів на трон.

Безумовно, велика потуга клану Бучацьких була б неможливою, якби не їхні величезні статки на широких подільських просторах. Автор простежує їх накопичення через щедрі королівські надання, скупівлю маєтків у інших шляхтичів. Цікаво, що сильні позиції Бучацьких на Поділлі заклав ще Вітовт, від якого тільки Теодорик з Бучача отримав 11 надань у період 1411–1430 рр. (с. 103). Це дало підставу авторові ствердити, що Вітовт не проводив такої

---

[13] Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 рр. / Упоряд. М. Крикун, О. Піддубняк. – Львів, 2008. – С. 267–168. – № 85 (документ від 16 листопада 1580 р.).

[14] *Зазуляк Ю*. Навколо полеміки про феодалізм на Галичині XIV–XV ст. // Ruthenica. – К., 2006. – Вип. 5. – С. 170–193.

[15] Там само. – С. 192.

активної проруської чи пролитовської надавчої політики, як йому приписували попередні дослідники. Вже в часи створення Подільського воєводства Бучацькі через королівські надання фактично володіли чи не цілими повітами на Поділлі. Крім земельних надань, потужним інструментом влади та примноження майна Бучацьких стали королівські привілеї на уряди у воєводстві. Автор особливо виділяє привілей для Теодорика Бучацького на Кам'янецьке генеральне староство від 1442 р. У ньому навіть йшлося про сплату отримувачем привілею щорічних упоминків ханові у кількості 200 гривень. І тут центральна влада віддавала на відкуп місцевій питання міжнародної ваги.

Автор висуває слушний здогад про джерела багатства Бучацьких, які за кожен привілей та земельне надання давали королю часом значну суму (тільки за Кам'янецьке генеральне староство – 3 тис. гривень польської монети). Очевидно, польські шляхтичі налагодили добрі торговельні зв'язки з причорноморськими торговельними факторіями, через які в польські землі, а потім і до Західної Європи йшов важливий торговельний шлях східних товарів. Одночасно Бучацькі мали підтримувати добрі стосунки і з татарськими ханами, які в цей час контролювали прибуткові торговельні шляхи на схід. На руках у Бучацьких були привілеї на причорноморські міста Караул, Чорногрод, Качибеїв (с. 130), що слугувало доказом польського виходу до Чорного моря та появі в модерну епоху міфу про Польщу "від моря і до моря". Але й сам автор досить скептично ставиться до реальності присутності поляків у цих містах, адже від Західного Поділля до чорноморського узбережжя – дуже значна віддаль (с. 134). Додам, що інші документи про польську присутність на Чорному морі дослідникам не відомі.

За канонами польської історичної науки автор вибудовує мережу клієнтів-слуг панів Бучацьких, аналізуючи списки урядників та орендарів, підлеглих Бучацьким, а також реципієнтів та свідків на розданих в заставу королівських маєтках. Таким правом застави до суми 50 гривень користувався кам'янецький генеральний староста та хмільницький староста – намісники короля у Подільському воєводстві. Створення широкої мережі клієнтів-слуг у середньовіччі було до снаги тільки потужним можновладцям, і не завжди у Польському королівстві вона могла протривати довший період. Класична західна модель клієнтських (сюзерено-васальних) стосунків не спрацьовувала як через сильний шляхетський імунітет, так і протидію королівської влади. Пани Бучацькі відчули опір шляхетського середовища проти свого домінування у 60-х роках XV ст., коли від Яна з Бучача було викуплено подільською шляхтою місто та замок Кам'янець. Подібну акцію у Руському воєводстві вчинила місцева шляхетська спільнота у 1464 р., створивши конфедерацію проти домінування львівського генерального старости Анджея Одровонжа зі Спрови. Ці події, очевидно, слід трактувати як віддалений результат зрівняння у 1434 р. руської шляхти, як у Руському, так і Подільському воєводстві, у правах з шляхтою решти коронних земель та емансипації від колишніх служебних обов'язків, що тяжіли над руською шляхтою з часу падіння Галицько-Волинської держави.

Крім описів потужних можновладних родин, автор у дослідженні запропонував низку цікавих просопографічних портретів насамперед подільських

урядників, представників середнього або дрібного прошарку шляхти, котрі домоглися кар'єрних здобутків (Миколая Іскшицького, Бернарда Претвича, Амброзія Ормянчика, Мацея Влодека та ін.). Автор цілком слушно пов'язує їхні кар'єри на Поділлі з активною воєнною службою на кордоні, що особливо стало актуальним після створення рот поточної оборони у 70-х роках XV ст. у зв'язку з початком набігів татар на подільські землі. Військова служба сприяла швидкій соціалізації та адаптації нових прибульців на кордон. Окрім польських етнічних земель, особливо багато їх прибуло з Сілезії, Чехії. Чимало дрібних шляхтичів або навіть міщан вдало одружувались на місцевих шляхтянках і входили до привілейованих шляхетських лав подільської шляхти. Дрібна та середня шляхта з Поділля фактично не могла потрапити на сейм й таким чином просунутися по суспільній драбині, але через військову службу цей шлях був найлегший (с. 207).

Як пише автор, за часів двох останніх Яґеллонів (1506–1572) з усіх воєводств Польщі найбільше номінацій на земські уряди отримали колишні ротмістри Подільського воєводства – 46 осіб, котрі ставали потім старостами, воєводами тощо (с. 287). У XVI ст. представники можновладних родин Лянцкоронських, Мелецьких, Тарновських та інших використовували подільські уряди як трамплін для подальшого кар'єрного зростання, чого вони не могли досягнути, перебуваючи у своєму звичному шляхетському середовищі.

Прикордонний статус, військова служба виступають у автора основним мотивом у означенні подільської шляхти містким терміном "еластична спільнота, тобто спільнота, відкрита для прийняття нових членів, нових правил гри, нових обставин життя; спільнота, яка швидко реагує на виклики, що приходять як із Заходу, так і зі Сходу…" (с. xv). Втім, на мою думку, тільки цих двох аргументів для подібного означення недостатньо. Хіба на Брацлавщині чи Київщині не існувало шляхетської "еластичної спільноти", адже це також прикордонні території і шляхта там також була у постійній військовій готовності. З цієї точки зору шляхта Руського воєводства виявилася більш "еластичною" від подільської, коли не тільки адаптовувала у свої ряди представників давніх княжих боярських родів, але й давала можливість просунутися на вищі становища свого воєводства. Наприклад, нащадки Данила Дажбоговича – Даниловичі – зуміли дійти до вищих становищ у Руському воєводстві.

Мікроаналіз історичних документів є однією з найсильніших сторін рецензованої роботи Михайловського. Особисто мені, як історику міста, "впала у вічі" скрупульозна реконструкція міського середовища Кам'янця навколо Руської брами на підставі тільки одного документа від 1527 р. (с. 265–268). Автор прочитує топографію давнього міста, локалізуючи документальні дані на сучасній карті міста. Читач живо може уявити, де знаходилися вірменський млин, Руська брама, дорога, які ототожнено з вулицею Руською, та інші міські об'єкти. Завершує цей шкіц з історичної топографії Кам'янця метрологічний аналіз стосовно розмірів наданої ділянки, згадка про які є загалом унікальним фактом для XVI ст. Наприклад, у львівському, загалом дуже багатому, міському матеріалі подібного дослідники не знаходили.

В іншому місці Михайловський уважно прочитує ієрархічний символізм руських земель Польського королівства у документі від 1436 р., що

був виставлений на шляхетському з'їзді у місцевості між Вишнею та Родатичами. У ньому Подільська земля фігурує на другому місці після Львівської і попереду Перемишльської, Сяноцької, Галицької, Холмської та Белзької (с. 291). Зі свого боку хочу додати, що місто Кам'янець також в очах шляхетського загалу вже Речі Посполитої високо стояло у символічній міській ієрархії українських (руських) міст. Так, у відомій "Роксоланії" Себастьяна Кльоновича при описі руського краю подільська столиця посідала "почесне четверте" місце після Львова, Замостя та Києва[16].

Оригінальне звучання має підрозділ про означення подолянами своєї території, тобто погляд ізсередини, а не ззовні, на важливий компонент шляхетського самоозначення. Автор природно помічає прикордонну специфіку та відповідне сприйняття території регіону. Часто вживається термінологія на кшталт "на кордоні", "пограниччя" та ін. Поряд з частовживаним "край", несподівано в окремих документах випливає назва "кут" на позначення ширших територіальних об'єктів: "хмільницький кут", "подільський кут". Автор пояснює це молдавським впливом, де такий термін використовувався в канцелярії при складанні локаційних привілеїв, хоч і йшлося про невеликі території (с. 297–298).

Цікаво, що подільські землі отримували в окремих зовнішніх документах означення "на тій україні" (*na tey ukraynie*) та взаємовиключне "*Лядска земля*" (с. 292–293). Але все стає зрозуміло, коли взяти до уваги, що у першому випадку документ був створений у Молдавському князівстві, а в другому – на території Великого князівства Литовського.

У висновках дослідження автор вибудовує структуру шляхетської спільноти Поділля XIV–XVI ст. Зрозуміло, що при цьому він спирається на традиційну класифікаційну схему, прийняту Наталею Яковенко: князі–пани–зем'яни. Але на Поділлі князівської верстви не було, зате присутні представники панських родів, які можна відстежити з часів князів Коріатовичів. Автор, судячи з назв підрозділів, керується також формальними ознаками, тобто чи займала шляхта урядницькі посади, чи ні, розділяючи окремо вищих урядників (воєвод, старостів, каштелянів) та середню, дрібну верству та їхніх слуг. Серед останніх дещо хаотично виокремлюються "клієнти, приятелі, слуги" (с. 310), адже клієнтами можновладних родин могли бути представники навіть середньої шляхти, а в цьому підрозділі перелічуються безземельні слуги, управителі маєтків тощо. Цілком доречно автор окремо обумовлює становище замкових слуг, що були на ще нижчому щаблі шляхетського соціуму, виконуючи часом і ремісницькі функції. У дослідженні згадується цілком унікальний старостинський привілей слюсареві кам'янецького замку Іванку від 1 червня 1569 р. з наданням йому ділянки біля замку (с. 318).

Цей випадок ще раз вказує на особливий прикордонний статус подільських земель, де військова потреба у звичайному ремісникові перемагала станові прерогативи. Адже цей слюсар мав певний шанс здобути шляхетський статус у майбутньому. Окрема ніша відводиться автором у шляхетській стратифікації для осіб, що, як згаданий слюсар, не вписувалися у правові

[16] *Klonowicz S.* Roxolania czyli ziemie czerwonej Rusi. – Kraków, 1584. Український переклад М. Білика: *Кльонович С.* Роксоланія. – К., 1987.

рамки шляхетського середовища: Федір, війт м. Язловця, або Блажей, ректор кам'янецької школи.

Підсумовуючи, хочу зазначити, що рецензована робота написана доброю українською мовою, логічно продумана та професійно виконана з точки зору історика соціальних процесів. З чисто технічних зауважень озвучу два історико-філологічного характеру, що стосуються латиномовних цитат[17] та імен: у першому випадку цитати варто було б перекласти українською мовою, а в другому – імена (стосується як тексту, так і покажчика) слід подавати в називному, а не давальному чи місцевому відмінках: 'Nicolaus', а не 'Nicolao'; 'Ioannes', а не 'Ioanne'; 'Petrus', а не 'Petro' та ін.).

Але загалом згадані ці та інші зауваження мають здебільшого технічний або дискусійний характер, не зменшують наукової ваги праці Віталія Михайловського, що є самостійним, новаторським дослідженням, вагомим внеском автора у розробку шляхетської проблематики українською історичною наукою, особливо в ділянці соціальної історії та просопографії. Хочу висловити сподівання на продовження його досліджень у цьому напрямку, можливо, вже у прикладному значенні, наприклад, у реалізації озвученого ним "Біографічного словника давнього Поділля у пізньому середньовіччі" (с. 285).

[17] В одній з латинських цитат автор при перекладі допустив неточність: "Предслав Лянцкоронський, блискучої кінноти староста хмільницький (...equite aurato capitaneoque chmielniczensi...)" (с. 232). Насправді має бути: "лицарської кінноти".

Володимир ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ (*Київ*)

УКРАЇНСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ ЯК НАУКА

Наулко В. Пошуки. Роздуми. Студії. –
К.: Український письменник, 2013. – 392 с.

У 2013 р. у видавництві "Український письменник" вийшла друком книжка українського вченого Всеволода Івановича Наулка "Пошуки. Роздуми. Студії". Як зазначено в авторському слові, у книзі вміщено вибрані твори, в яких висвітлено пріоритетні наукові інтереси автора[1]. Не будучи фахівцем у цілій низці фахових зацікавлень Всеволода Івановича, таких як географія, етнографія, етнологія, демографія, статистика тощо, я б хотів зупинитися на чотирьох надрукованих у рецензованій книзі роботах автора, які охоплені однією спільною ідеєю і торкаються такої занедбаної у нас науки, як антропологія. Це:

1. Мемуарна праця "Слово про друга" (С. 70–75).
2. Наукова стаття "Павло Чубинський – Федір Вовк: естафета поколінь" (С. 264–274).
3. Розвідка "Питання походження народів і дипломатія" (С. 305–314).
4. Вступна стаття до листування М. Грушевського з Ф. Вовком (С. 314–325).

Вважаю за можливе для себе відгукнутися на ці чотири статті, зокрема і на викладене у них бачення Всеволодом Івановичем вузлових проблем антропології як науки взагалі, оскільки трапилося так, що мені довелося у різні періоди свого життя чотири рази мати справу з цією наукою і таким чином запізнатись з її основами.

Вперше знайомство з антропологією розпочалось у мене ще в часи студентства (1978–1979 рр.) у семінарі медієвіста професора Анатолія Олександровича Лозинського на історичному факультеті Львівського університету, де він досить цікаво викладав курс з історії формування різноманітних рас, переселень народів, топографії та топоніміки. Для моєї успішної підготовки до семінару професора Лозинського з антропології мій батько десь знайшов і подарував мені науково-популярну книжку антрополога Романа Подольного "Предки и мы" (М., 1966). За допомогою цієї книжки (яка дивним чином збереглася у мене і прислужилася для написання цієї рецензії на книгу Всеволода Наулка) та інших матеріалів я підготував реферат з антропології, який отримав схвальну оцінку відомого медієвіста і дослідника гугенотських війн у Франції, яким був А. О. Лозинський. Проте, попри сподівання шановного професора, антропологом я не став, отримавши як головну спеціальність після закінчення університету не менш романтичну археологію.

[1] *Наулко В.* Пошуки. Роздуми. Студії. – К., 2013. – С. 3.

Вдруге – в 1992–1994 рр. Доробляючи на замовлення державного видавництва “Либідь” свою попередню монографію, я торкнувся ідеї окремішності українського народу крізь призму його антропологічних характеристик. Аби підняти цю проблему, довелося синтезуючим чином підсумувати деякі праці українських (П. Чубинський, Ф. Вовк), німецьких (Ф. Велькер, В. Дюбольд), польських (А. Коперницький) та французьких (Е. Денікер) антропологів[2].

Втретє звернутись до антропології спонукала мене пропозиція відомих етнологів і антропологів професора Коіші Іноуе з університету Хоккайдо (Саппоро, Японія) та Альберта Маєвича з університету А. Міцкевича (Познань, Польща), які досліджували спадщину польського етнолога Броніслава Пілсудського і попросили мене взяти участь у їхніх пошуках. Професори Іноуе та Маєвич досліджували антропологічні особливості найбільш давнього населення Японії – аборигенів острова Хоккайдо – айнів і проводили порівняльне дослідження відмінностей у антропологічних типах між айнами та японцями. Цікавила їх і українська та польська антропологія. Результатом моєї розвідки, яка була зроблена на прохання обох антропологів і етнографів – з Японії та з Польщі, стала стаття, присвячена як самому Б. Пілсудському, так і його взаєминам зі знаним польським біологом та антропологом Яном Чекановським (1881–1965)[3].

Нарешті, вчетверте проблеми антропології виникли переді мною після проведення наукової конференції в Королівстві Данія у 1998 р., де серед інших запрошених вчених були присутні антропологи Том Трір з Копенгагена, Кріс Ганн з Галле та інші. Останній став співредактором тому, підготовленого як збірник статей учасників конференції[4]. Тому, вже озброєний досвідом чотирьох, нехай і несистематичних, звернень до антропологічних сюжетів, я дозволю собі вп’яте поміркувати над проблемами цієї, безперечно, цікавої і потрібної науки, вже в контексті чотирьох досліджень вченого, який розробляв її проблеми більш-менш (наскільки дозволяла ситуація з існуванням антропології як науки взагалі) систематично і системно – Всеволода Наулка.

Розпочну я свій аналіз для зручності викладу з трьох наукових статей В. Наулка на антропологічну проблематику, перерахованих вище, і завершу спогадом мемуарного характеру про розвиток антропології як науки у Радянській Україні кінця 1950-х – початку 1970-х років, живим свідком і безпосереднім учасником якого став автор рецензованої монографії.

І. “Павло Чубинський – Федір Вовк: естафета поколінь”. З цієї статті стає відомо, що Федір Вовк не лише був визначним вченим та одним з чільних фундаторів антропології як науки, а й зумів ввести українську антропологію в контекст світової. Автор недаремно проводить паралелі й порівняльний аналіз творчості обох видатних антропологів і поміщає їх, як це концептуально

[2] Див.: *Потульницький В. А.* Нариси з української політології (1819–1991). – К., 1994. – С. 31–36.

[3] *Його ж.* Бронислав Пилсудский во Львове // Materials of the Third International Conference on Bronislaw Pilsudski and His Scholarly Heritage (Kraków – Zakopane 29/8 – 7/9 1999) / Ed. A. Majewicz, T. Wicherkiewicz [= Linguistic and Oriental Studies from Poznań: Monograph. – Supplement 7]. – Poznań, 2001. – P. 83–87.

[4] *Potul’nyts’kyj V.* Galician Identity in Ukrainian Historical and Political Thought // Galicia. A Multicultured Land / Ed. by Chris Hann, Paul Robert Magocsi. – Toronto; Buffalo; London, 2005. – P. 83–93.

обґрунтував у своїх дослідженнях видатний німецький соціолог Карл Маннгейм, у генераційну сполуку і спільний просторово-часовий вимір[5]. І справді, як довідуємось із статті, і Вовк, і Чубинський разом постраждали від репресій, спільно досягали успіхів і разом були заборонені. "Обидва (П. Чубинський та Ф. Вовк. – *В. П.*), – пише Всеволод Наулко, – пройшли крізь поневіряння і невизнання, жорстокі репресії, еміграцію і лихоліття, обидва були вимушені жити за межами своєї батьківщини, яку любили понад усе в житті"[6].

Заслуги Ф. Вовка у розвиткові антропології як науки справді вражаючі, його внесок до неї – унікальний. Він – постійний автор французького часопису "Antropologie", студент Антропологічної школи при Сорбоннському університеті (слухав лекції антропологів Летурно, Мортільє та ін.), член Паризького антропологічного товариства ("Société d'Anthropologie de Paris")[7]. Згодом вчений – лектор з порівняльної антропології та етнографії слов'янських народів у Російській вищій школі суспільних наук у Парижі, нагороджений Паризьким антропологічним товариством великою медаллю П. Брока, щорічною премією Е. Годара від Російської академії наук, учасник міжнародних антропологічних з'їздів, зокрема антропологічно-археологічного конгресу в Парижі у 1900 р. (де виступив з доповіддю "Передмікенська індустрія у неолітичних знахідках на Україні"), редактор "Ежегодника Русского антропологического общества" тощо[8].

У 1905 р. Федір Вовк отримує ступінь доктора природничих наук від Паризького університету за роботу "Скелетні видозміни ступні у приматів і в людських расах". Вона була опублікована в журналі "Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris" у 1903–1905 рр.[9]. У систематичному курсі з 32-х лекцій під назвою "Основні витоки антропології", який Ф. Вовк читав у Російській школі в Парижі, він визначив місце антропології в системі інших наук, предметне коло її завдань, методи досліджень, співвідношення зі суспільствознавчими науками[10].

Першою науковою постановкою викладання антропології як науки зобов'язаний приват-доценту (з 1907 р.) та професорові (з 1916 р.) Федору Вовку і Петербурзький університет[11]. У 1921 р. на основі перевезених в Україну архіву і бібліотеки Ф. Вовка у Києві було створено Музей антропології та етнографії (згодом Кабінет антропології), який складався з трьох відділів: етнографії, антропології та передісторії і розгорнув значну видавничу, наукову і популяризаторську діяльність[12].

---

[5] *Mannheim Karl.* The Problem of Generation // Essays on the Sociology of Knowledge. – London, 1952. – P. 302–304.

[6] *Наулко В.* Пошуки. Роздуми. Студії. – С. 264.

[7] Щоденники Федора Вовка / Публ., переднє слово і прим. К. Крилач // Пам'ять століть. – 1997. – №. 1. – С. 58.

[8] *Наулко В.* Пошуки. Роздуми. Студії. – С. 266–267; Листування Федора Вовка з Володимиром Гнатюком / Упоряд., ком. В. Наулка, Н. Руденко, О. Франко. – Львів; К., 2001. – С. 170, 171.

[9] *Наулко В., Старков В.* Що доводиться чути етнографові (листування Федора Вовка) // Пам'ять століть. – 1997. – № 1. – С. 69.

[10] *Наулко В., Франко О.* Учений надзвичайно широкого профілю // Там само. – С. 38.

[11] *Анучин Д. Ф.* Ф. К. Волков (1847– 1918) // Україна. – К., 1918. – Кн. 1–2. – С. 5–10. Взято із: Щоденники Федора Вовка. – С. 45.

[12] *Наулко В., Франко О.* Учений надзвичайно широкого профілю. – С. 41.

У зв’язку з неоціненістю, окрім досліджень В. І. Наулка, значення постаті Вовка для розвитку української науки, хочеться навести приклад наших німецьких колег. Уже згаданий Крістофер Ганн – директор Інституту соціальної антропології Макса Планка у м. Галле – вже два роки як заснував міжнародний семінар імені видатного англійського антрополога Джека Гуді (Jack Goody). На цьому семінарі щороку відбуваються читання імені Джека Гуді: у 2011 р. з лекцією виступив антрополог Кейт Гарт (Keith Hart)[13]; у 2012 р. – історик і культуролог Пітер Бурке (Peter Burke)[14]. Прикро, що аналогічного семінару чи щорічних читань немає в ім’я Федора Вовка, який зробив не менший, як видно з публікації В. Наулка, внесок у постання й розвиток світової антропології як науки, вже не кажучи про українську антропологію. Зворушує в цій статті і зв’язок поколінь, в сенсі знову ж таки Карла Маннгейма, між Ф. Вовком, Миколою Бєлоніним та Всеволодом Наулком, як своєрідна наукова естафета і певне пояснення спадкоємності у передачі наукових знань[15].

Не менший внесок саме в українську антропологію здійснив і П. Чубинський. Федір Вовк познайомився з Чубинським, який тільки-но повернувся із заслання з Архангельської губернії в 1869 р. на квартирі у професора В. Б. Антоновича[16]. Яскрава особистість П. Чубинського відразу справила на Ф. Вовка сильне враження. Згодом, вже перебуваючи в еміграції в 1879–1880 рр. у Добруджі, Плоєшті і Тульчі, Ф. Вовк неодноразово згадував у своєму щоденнику (у зв’язку з різноманітними життєвими ситуаціями, що раз у раз там виникали) П. Чубинського, як на беззаперечний авторитет, покликувався на нього у своїх роздумах і міркуваннях[17].

Хоча П. Чубинський і не встиг досягти у антропології таких вражаючих успіхів, як один з її фундаторів Ф. Вовк, проте наукова праця Чубинського як результат роботи очолюваної ним етнографо-статистичної експедиції в Західноруський край за програмою Російського географічного товариства була опублікована в семи томах і містила фундаментальні відомості про вірування, приказки і прислів’я, народний календар, обрядовий фольклор, родинний і громадський побут, пісенність, звичаєве право численних етнічних спільнот. Ця праця була удостоєна Золотої медалі від Російського географічного товариства (1873), Золотої медалі на Міжнародній виставці в Парижі (1873), Уваровської премії від Російської академії наук[18].

Як фаховий антрополог П. Чубинський відзначився працею “Коротка характеристика українців”, у якій вперше схарактеризував расовий тип українців, спираючись на дані антропологічних досліджень, проведених серед рекрутів-українців[19]. На підставі цих даних, а також історичного аналізу і широкого вивчення матеріального і духовного життя українського народу, Чубинський робить висновок, що в етнічному типі українців існує

[13] *Hart Keith.* Jack Goody’s Vision of World History and African Development Today. – Halle, 2011.

[14] *Burke Peter.* A Case of Cultural Hybridity: the European Renaissance. – Halle, 2012.

[15] *Наулко В.* Пошуки. Роздуми. Студії. – С. 272–273.

[16] Щоденники Федора Вовка. – С. 42.

[17] Там само. – С. 47, 50.

[18] *Наулко В.* Пошуки. Роздуми. Студії. – С. 271–272.

[19] Труды Русского географического общества. – СПб., 1877. – Т. 7. – Ч. 2. – С. 342–359.

певна домішка "турко-татарського елементу"; ця домішка не була значною і розплилася в українському морі; тим часом у великорусів у ході асиміляції ними фінських племен чужа домішка виявилась досить значною, вплинувши на формування великоруського національного типу.

Характеристика українців, подана Чубинським у його статті, стосується передусім селянської маси, не торкаючись вищих верств суспільства. Чубинський підкреслює притаманну українському етнічному типові меланхолійність, наявність якої пояснює перенесеними стражданнями і постійними невдачами у спробах розбудови власної держави. Розум українця повільно сприймає, але засвоює і потім розвиває знання глибоко. Українець здатний до логічного мислення, наділений яскравою уявою, що пояснює його схильність до символіки, образів, порівнянь. Саме тому в українських піснях та інших пам'ятках народної творчості природа є одухотвореною, виявляється у вигляді символів найрізноманітніших явищ людського життя[20].

Українці, зазначає Чубинський, дуже релігійні. Їхній ліризм у релігії зробив їх досить байдужими до догматів: будь-які догматичні суперечності є для них чужими, і тому їх ніколи не міг захопити розкол. Якщо серед українців і прижилось в незначних розмірах сектантство, то лише у вигляді раціоналізму деяких протестантських сект. Розум і глибина почуттів витворили в українця силу волі. Будучи скептиком, він довго вагається, перш ніж зважиться на той чи інший вчинок, але щось вирішивши, з величезною неохотою відмовляється від свого задуму. Саме це й дало привід, на думку Чубинського, вважати українців упертими. Завдяки цій упертості українець у своїй наповненій стражданнями й жахами історії відстояв свою релігію, народність і мову.

Українець, на переконання Чубинського, високо цінує власну особистість, ідею котрої він розвинув широко у своєму минулому і сучасному побуті. Ця ідея особистості витворила любов до свободи, що знайшло свій вияв у козацтві – цьому демократичному лицарстві. Проте розвинута до крайнощів, вона відібрала в українців здатність до асоціації. Козаки хоча і вели боротьбу спільно, відстоюючи свою особистість, свою сім'ю, свою власність, свою релігію, але вони ніколи не вміли міцно організуватись і тому ніколи не домоглися самостійності. Великорус стоїть вище українця у практичній творчості. Українець переважає великоруса в індивідуальній творчості. Саме тому у великорусів сильніше розвинуте почуття спільності, артільності, в українців – почуття індивідуальності[21].

Щодо зв'язку поколінь також варто відзначити, що Федір Вовк присвятив П. Чубинському статтю мемуарного характеру[22], а син Чубинського – Михайло Павлович (1872–1943), за фахом правник і згодом професор Харківського університету, котрий за часів гетьманату Павла Скоропадського був міністром юстиції, на початку XX ст. на запрошення Ф. Вовка читав лекції з юриспруденції у Російській вищій школі суспільних наук у Парижі[23]. Федір Вовк не забув сина свого давнього колеги-антрополога.

---

[20] Там само. – С. 347–348.

[21] Там само. – С. 357.

[22] *Волков [Вовк] Ф.* П. П. Чубинский: Отрывки из личных воспоминаний // Украинская жизнь. – Москва, 1914. – №. 1. – С. 43–60.

[23] *Наулко В.* Пошуки. Роздуми. Студії. – С. 272.

ІІ. “Питання походження народів та дипломатія”. Ця стаття розкриває взаємостосунки Федора Вовка з визначним чеським археологом та етнологом, дослідником слов’янської старовини Любором Нідерле (1865–1944). Відразу зазначимо, що Вовк і Нідерле, на відміну від Вовка і Чубинського, належали вже до різних поколінь науковців. Напевно, і протиріччя, які виникли між ними, спричинені різними генераційними підходами до трактування предмета і завдань антропології.

У статті розкрито зв’язки Федора Вовка з численними чеськими науковцями, проте найбільш цікавою є гіпотеза автора про причину припинення листування між Нідерле та Вовком внаслідок наукових розбіжностей, які Всеволод Іванович віднайшов у листах українського антрополога до академіків Миколи Біляшівського та Івана Шишманова.

Аби зрозуміти сутність антропологічної дискусії, яка відбувалася між Вовком та Нідерле, слід, насамперед, відтворити позицію кожного щодо проблеми, яка стала її змістом. І Нідерле, і Вовк широко використовували дані антропології щодо морфологічних відмінностей слов’ян та інших народів. Після того, як у 1842 р. шведський анатом А. Ретціус запропонував класифікацію людей за формою голови, виокремивши серед них дві групи: доліхокефалів, тобто довгоголових, та брахікефалів – короткоголових, з’явилася низка праць (А. Гобіно, Ж. Ваше де Ляпуж, Л. Вольтман, Г. Гюнтер та ін.), у яких робилася спроба визначити особливості історичної долі народів і їхньої культури залежно від расових відмінностей[24].

Вовк та Нідерле перенесли теорію А. Ретціуса на слов’янський ґрунт, зокрема український та чеський. Позиція Вовка, який першим розпочав систематичне вивчення антропології українців, користуючись спеціальними інструментами і методами французької школи Поля Брока[25] (прийняті Міжнародною угодою у 1906 та 1912 рр. у Монако та Женеві), була викладена у праці “Антропологічні особливості українського народу”, надрукованій в енциклопедичному збірнику “Украинский народ в его прошлом и настоящем” (СПб., 1916. – Т. 2).

У названій праці Федір Вовк зробив таке резюме своїх попередніх досліджень антропологічного типу українця: “Українці є досить одноманітне плем’я, темноволосе, темнооке, вище за середній або високого зросту, брахіцефальне, порівняно високоголове, вузьколице, з рівним і досить вузьким носом, з порівняно короткими верхніми та довгими нижніми кінцівками. Сукупність цих ознак ми вважаємо можливим визнати за український антропологічний тип”[26].

Порівнюючи антропологічні особливості українців та інших слов’янських народів, Вовк визнавав, що “українці, безперечно, найбільшу спорідненість виявляють з південними і західними (за винятком поляків) слов’янами, і, згідно з поглядами антрополога Е. Денікера, їх слід зарахувати до так званої

[24] Там само. – С. 310.

[25] Брока Поль (1824–1880) – видатний французький антрополог. Його дослідження відкрили нову галузь знань – антропометрію. Він винайшов інструменти та прилади для вимірювання різних частин тіла людини. 1859 р. заснував Антропологічне товариство в Парижі, 1876 р. – спеціальну школу антропології. Див.: Листування Федора Вовка з Володимиром Гнатюком. – С. 175, 191.

[26] *Вовк Ф.* Студії з української етнографії та антропології. – Прага, 1932. – С. 31–33.

адріатичної, або динарійської, раси, яку ми б воліли назвати слов'янською"[27]. У питанні взаємозв'язків українців, білорусів і великорусів Вовк схилявся до позиції російського вченого, академіка Шахматова і, перекладаючи його припущення з лінгвістичної мови на антропологічну, вважав, що крайня, східна галузь адріатичної слов'янської раси, зайнявши басейн середнього Дніпра, верхнього Бугу і Німану до Волхова включно, і, змішуючись з племенами, можливо, ще неолітичними, які раніше займали ці території, та асимілюючи ці племена, поділилась на три групи. Кожна з цих груп (українці, білоруси та великоруси) й надалі зазнавала різних етнічних впливів. Українська група, зазнаючи впливів іранських і частково тюркських, але залишившись порівняно чистішою, зберегла в собі більше слов'янських рис, аніж північні, споріднені з нею групи, які мали значну фінську домішку[28].

Таким чином, Ф. Вовк дійшов висновку, що українці становлять окремий брахікефальний антропологічний тип, відмінний від сусідніх слов'янських народів, але близький до південних слов'ян. Ці ідеї, за свідченням авторитетного на той час науковця – антрополога Д. Н. Анучіна, викликали обурення російських вчених, які вважали їх тенденційними й антинауковими[29].

Натомість Л. Нідерле, вивчаючи питання походження давніх слов'ян з урахуванням антропологічних даних кінця XIX ст. і узагальнивши їх, особливо у своїй першій книзі "Людство в доісторичні часи", дійшов висновку про кількісне переважання серед них доліхокранії (довгоголовості черепів) у сполученні з розвинутою пізніше світлою пігментацією. Формування цього типу, на думку Л. Нідерле, відбувалося на території, спільній з германцями, і сягало неолітичних часів[30]. Концепція – теза Нідерле про переважання довгоголового типу в давніх слов'ян – і стала об'єктом критики Федора Вовка.

У листі до І. Шишманова від 30 січня 1897 р. Вовк з цього приводу писав: "Робота Нідерле дуже цікава і дуже змістовна, але її чисто антропологічні основи надто хиткі. Головна з них – доліхоцефалум давніх слов'ян – побудована на півдесяткові дуже неможливих і далеко не доведених фактів. Говорити про ці речі скільки-небудь серйозно можна буде лише тоді, коли будуть проведені у достатній кількості розкопки і виміри на живих людях у всіх слов'янських країнах, як це зробили, наприклад, для Франції або Італії. У нас є цілі країни, де розкопки ще не розпочаті, а про виміри і не чували, як, наприклад, у Вас в Болгарії"[31].

Тут слід зазначити, що сучасна наука, наче виконуючи побажання Ф. Вовка про виміри, провела в 1960-х роках антропологічне дослідження на семи тисячах черепів, знайдених у Східній Європі, які належали до різних епох. Для вимірів були взяті тисяча черепів, які колись належали людям епохи пізнього кам'яного віку – неоліту, дві тисячі – раннього залізного віку, а чотири тисячі – людей із середньовіччя[32]. Після вимірів вчені дійшли висновку, що в останні тисячоліття брахікефалів стало значно більше. При порівнянні черепів були віднайдені два процеси, на перший погляд протилежні:

[27] Там само.
[28] Там само.
[29] Щоденники Федора Вовка. – С. 45.
[30] *Наулко В.* Пошуки. Роздуми. Студії. – С. 311.
[31] Там само.
[32] *Подольный Р. Г.* Предки и мы. – М., 1966. – С. 133.

один – округління голови, брахікефалізація, а інший – поступове звуження обличчя і потоншання кісток черепа (процес, який у антропологів отримав назву грацілізація)[33].

Повертаючись до дискусії між Ф. Вовком та Л. Нідерле, останній під впливом появи нових досліджень дещо змінив свої погляди на певні антропологічні риси давніх слов'ян. Віднайдення у слов'янських похованнях брахікранних черепів із залишками темного волосся, переважання серед південних і деяких груп західних слов'ян брахікефалії і темної пігментації привели чеського вченого до висновку, що праслов'яни не відрізнялися ні чистотою раси, ні єдністю фізичного типу[34]. Тому значного місця у формуванні фізичного вигляду слов'ян Нідерле став надавати процесам змішування.

Ще раніше до пояснення зміни типу черепів як результату процесу змішування прийшов і Федір Вовк. У своєму листі до М. Біляшівського від 29 грудня 1902 р. він, пояснюючи сутність свого розходження з Нідерле, згадав і змішування з іншими расами як закономірний процес еволюції, і пояснення до багатьох загадок антропології. "Що б там Нідерле не писав, – зазначає Вовк, – а довгоголовість давніх слов'ян – це наукова нісенітниця, і це знає кожний, хто чув хоч перше слово анатомічної антропології. Черепи, себто форма розвою того чи іншого, не міняються і мінятися не можуть, а коли міняються, то тільки і виключно од мішанини з іншими расами. Це анатомічно елементарна річ. Стало буть, або теперешні слов'яни – не слов'яни, або тії слов'яни, що Ви викопуєте з слов'янських курганів, не були слов'янами. А позаяк Нідерле не естественник, а філолог, і Ви усі те ж саме, то Вам це і здається так дуже просте: були довгоголовцями, а потім у їх голови покругліли"[35].

Як бачимо з наведеного листа, Федір Вовк глузував зі своїх опонентів, вдаючись до певного глуму і притаманного йому гумору. Це підтверджують спогади про нього громадсько-політичного діяча і публіциста, одного з керівників української громади у Петербурзі Петра Стебницького (1862–1923). Останній, зокрема, писав: "Українська стихія в удачі Хведора Кіндратовича була дуже сильна, і її не могло ослабити двадцятип'ятилітнє перебування у Західній Європі. За зверхністю видержаного, коректного європейського вченого при близькім знайомстві розкривався типовий українець м'якої, лагідної вдачі, з великим запасом юмора, з тими рисами нашого селянина-реаліста й скептика, які в приложенні до наукової сфери рафінувались у постать дослідника-позитивіста. Його фах, пов'язаний з студіюванням народної творчості, ще більше зміцнив в нім національну стихію"[36].

Повертаючись до пояснення процесу брахікефалізації, і, зокрема, пояснення того факту, що за останні тисячоліття брахікефалів майже повсюдно на планеті стало значно більше, сучасні антропологи дають декілька пояснень цьому феномену. Перші два пояснення зроблені ними в сенсі висновків Федора Вовка і виводять пояснення виникнення процесу брахікефалізації від наслідків вторгнення на територію, заселену однією расою, прибулих

[33] Там само.

[34] *Наулко В.* Пошуки. Роздуми. Студії. – С. 311.

[35] Там само.

[36] Щоденники Федора Вовка. – С. 44.

народів з інших рас з іншою формою голови і тонкими кістками або тим фактом, що при шлюбі брахікефала і доліхокефала нащадки зазвичай стають круглоголовими[37].

Щоправда, слід зазначити принагідно, що сучасні радянські антропологи Г. Ф. Дебец і Б. А. Никитюк пояснюють феномен брахікефалізації вже зовсім по-новому: відповідно, або масовим переходом народів Східної Європи до землеробства (землероб менше, аніж мисливець чи скотар, вживає м'яса і молока, отримує менше кальцію, і кістки стають тоншими), або зміною звичних умов життя і сильним відхиленням від них, що так само призводить до покругління голови[38].

Цікаво, що пошуками причин брахікефалізації займалася у XX ст. не лише чеська (в особі Любора Нідерле) чи українська антропології (в особі Федора Вовка), але й польська антропологія в особі відомого вченого Яна Чекановського. Матеріали про викладача Львівського університету за часів Австрії (1913–1914) та Польщі (1918–1939) Яна Чекановського знаходяться в обох архівах міста Львова – історичному та обласному[39].

На жаль, багатюща антропологічна колекція черепів, зібрана Я. Чекановським, котра по війні протягом п'яти років (1945–1950) знаходилась на горищі біологічного факультету Львівського університету, щезла у невідомому напрямі на початку 1950-х років. Наступник Яна Чекановського по кафедрі антропології професор Отелін повідомляв, що колекція, котра нараховувала антропологічні експонати з часів штурму Львова козаками Богдана Хмельницького (черепи загиблих козаків, польських солдат), була передана до Москви спеціальним розпорядженням НКВС[40].

"Зміна морфологічних ознак давніх слов'ян, – завершує свій аналіз питання походження народів у світлі антропологічних дискусій Всеволод Наулко, – безумовно мала місце. Але ця зміна відбувалася не тільки внаслідок еволюції доліхокефалів у брахікефали, як вважав Л. Нідерле, але й залежно від кількісного співвідношення зазначених антропологічних груп в процесі їх змішування, про що писав Ф. Вовк. Поза сумнівом, надзвичайно складне питання походження слов'ян в аспекті участі в ньому саме антропологічного компоненту ще вимагає подальших досліджень"[41].

ІІІ. Передмова до листування М. Грушевського та Ф. Вовка. У цій статті В. Наулко розкриває тло взаємин, які склалися між Ф. Вовком та М. Грушевським, здійснюючи для цього екскурс в історію становлення етнографії та антропології в австрійській Галичині. Ми довідуємося зі статті, що М. Грушевський саме залученням до співпраці з НТШ Федора Вовка багато зробив для підготовки кадрів етнографів та антропологів у Галичині, оскільки під безпосереднім керівництвом М. Грушевського здійснювалися етнографічні та антропологічні експедиції за участю Івана Франка, Федора Вовка, Володимира Гнатюка, Зенона Кузелі та Івана Раковського[42].

---

[37] *Подольный Р. Г.* Предки и мы. – С. 134.

[38] Там само. – С. 135–138.

[39] ДАЛО. – Ф. 26. – Оп. 5. – Спр. 2056; ЦДІА України у Львові. – Ф. 146. – Оп. 53. – Спр. 587, 779.

[40] Див. ширше: *Потульницкий В. А.* Бронислав Пилсудский во Львове. – С. 84–85.

[41] *Наулко В.* Пошуки. Роздуми. Студії. – С. 312–313.

[42] Там само. – С. 315–316.

Налагоджуються стосунки Федора Вовка зі львівським Науковим товариством ім. Т. Шевченка та його головою М. Грушевським з кінця 1890-х років. Саме тоді з ініціативи Ф. Вовка НТШ почало видавати "Матеріали до українсько-руської етнології", сім томів яких вийшло під редакцією цього вченого[43]. Особливо ж активізувалась етнографічна та антропологічна діяльність Ф. Вовка після обрання його в 1899 р. дійсним членом і в 1906 р. – головою Етнографічної комісії Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові. Про внесок Ф. Вовка у становлення антропологічної школи на західноукраїнських землях свідчить його листування з головою НТШ М. Грушевським та його співробітниками В. Гнатюком та З. Кузелею[44].

Ф. Вовк, як співробітник НТШ не був "почесним членом", а займався дослідженням антропологічних особливостей, господарської діяльності та культури такої своєрідної етнографічної групи українського народу, як гуцули[45]. У 1905 р. Ф. Вовк відвідав окремі райони теперішньої Івано-Франківської, Чернівецької та Закарпатської областей України, де мешкали гуцули, і зробив, з метою встановити їхні антропологічні типи, антропологічні дослідження. Ці антропометричні дослідження Ф. Вовка були представлені в розвідці "Антропометричні досліди українського населення Галичини, Буковини і Угорщини". До цієї розвідки додавались таблиця "Типи гуцулів" та "Антропометрична карта Гуцульщини"[46]. Після проведення польового антропологічного дослідження гуцулів Ф. Вовк планував здійснити аналогічні виміри інших етнічних груп Західної України – бойків і лемків, і провів практичну частину роботи, хоча й не встиг її теоретично узагальнити в окремі дослідження, використавши ці матеріали лише в праці "Антропологічні особливості українського народу"[47].

У процесі розкриття розбіжностей у поглядах на народознавчі проблеми між Ф. Вовком та М. Грушевським Всеволод Наулко проводить екскурс у становлення предмета й методу антропології як науки, її еволюції з кінця XIX ст. до 1920-х років, а також відтворює розуміння предмета антропології самим Ф. Вовком, показуючи вплив теорії еволюції і школи дифузіонізму на постання концепції і системи Вовка як вченого. Так, якщо наприкінці XIX – на початку XX ст. термін "етнографія" був рівнозначним поширеному подекуди і дотепер у західних країнах поняттю "антропологія", тобто науки, яка досліджує не тільки походження людини і її расові особливості, а й культуру та побут, то у 1920-х років в англо-американських країнах виділилися окремо антропологія фізична і антропологія культурна (соціальна)[48].

Сам Ф. Вовк вважав, що в поняття "антропологічні науки" входять фізична антропологія, палеоантропологія, етнографія та етнологія. Він так висловлювався про виникнення і розвиток антропологічних наук: наука про людину, або антропологія, могла виникнути лише на основі загального природознавства, геології, палеонтології, біології. В середині XVIII ст. виникла антропологія, потім – палеонтологія, передісторична антропологія і лише

[43] Щоденники Федора Вовка. – С. 44.

[44] *Наулко В., Франко О.* Учений надзвичайно широкого профілю. – С. 39.

[45] Там само. – С. 40.

[46] Листування Федора Вовка з Володимиром Гнатюком. – С. 176.

[47] Там само. – С. 179.

[48] *Наулко В.* Пошуки. Роздуми. Студії. – С. 316.

після неї – наука про людський побут – етнографія і остання в цьому ряду – наука про походження народів, їхню структуру і характер життя – етнологія. Всі вони, за Вовком, і складають "антропологічні науки"[49].

Не занедбував Федір Вовк як співробітник НТШ і своїх постійних зацікавлень проблемою брахікефалізації. Ця проблема на теренах Західної України цікавила Ф. Вовка як у плані збирання черепів для антропологічних вимірів, так і дослідження з точки зору антропології звичая, в результаті якого змінювалась форма голови немовляти, і котрий був поширений не лише на півдні України і Сумщині, але і в західних регіонах на території Австро-Угорської монархії. На запит Ф. Вовка щодо можливості збору колекції черепів його респондент з Галичини В. Гнатюк, зокрема, відповідав антропологові 3 лютого 1898 р. таким чином: "Черепи було дуже добре збирати, але то у нас неможливе інакше зробити, хіба з поручення уряду. В противному разі могли би мужики побити. Можна б ще і тоді збирати, якби найти яке кладовище старинне, що ніхто його не знав, але то знов рідше можна подибати"[50].

Звичай штучного "роблення" брахікефалів, що надзвичайно зацікавив Ф. Вовка і був поширений у західних областях України, в результаті якого змінювався зовнішній вигляд людини, так само був предметом обговорення в листуванні Ф. Вовка і В. Гнатюка. У листах йшлося про так зване "виправлення" голівки новонародженого. Виконувала цю дію баба-повитуха або мати під час купелі. Стискали (виправляли) голівку хрестоподібно з лоба, потилиці, скронь, потім обв'язували голівку хусточкою, щоб вуха не стирчали і голівка "кругленька була"[51]. "От два роки назад, – пише з цього приводу В. Гнатюк Ф. Вовку того ж 3 лютого 1898 р., – були Ви оголосили відозву в «Житю і слові» до надсилання відповідей на питання, що роблять де жони, щоби головки у дітей були круглі. Я був подав на те відповідь доктору Франкові (Івану Франку. – *В. П.*)... А таких річей є много"[52].

Слід зазначити, що В. Гнатюк прагнув фахово допомогти Ф. Вовку в його антропологічних дослідженнях на теренах Західної України, проте до пуття не розумів наукових підходів видатного вченого, оскільки праці останнього були головним чином надруковані французькою мовою, якою В. Гнатюк не володів. У зв'язку з антропологічною проблемою явища брахікефалізації, яке В. Гнатюк бажав зрозуміти концептуально, він писав в тому ж листі 3 лютого 1898 р. як продовження теми брахікефалізації Ф. Вовку: "Що я не знаю французької мови, се найбільше відчуваю на собі... Надто у нас навчають лиш в деяких гімназіях французької мови і то надобов'язково, що значить тільки, що нічо. На університеті знов мусів братись за інші роботи... Та тепер мушу навчитись. Тому прошу Вас і написати мені: які народні казки і пісні суть писані французькою мовою, як не зовсім, то хоть близькою до літературної, і де їх можна дістати. Я куплю собі одну книжку з казками і одну з піснями і почну читати, як Ви радите. Може так і навчуся"[53].

---

[49] Там само. – С. 318.
[50] Листування Федора Вовка з Володимиром Гнатюком. – С. 15.
[51] Там само. – С. 167.
[52] Там само. – С. 16.
[53] Там само.

Як бачимо, В. Гнатюк надзвичайно зацікавився антропологічними дослідженнями Ф. Вовка і, аби краще зрозуміти їх сутність, почав, за порадою останнього, навіть вивчати французьку мову, без знання якої пізнати витоки і основи антропології було неможливим, оскільки завдяки дослідженням Поля Брока, Елізе Реклю[54] та інших вчених французька антропологія посідала серед інших національних антропологій кінця XIX – початку XX ст. найвизначніше місце. У наступному листі до Ф. Вовка, писаному вже 13 лютого 1898 р., В. Гнатюк повідомляє: "...я вже почав вчитися французької мови"[55].

Слід зазначити, що українці не були піонерами у створенні штучних брахікефалів. Мешканці південних степів України – давні сармати таким самим чином позбавляли немовлят майже вертикального чола, притаманного кожній людині від народження, і клали лінію профілю майже горизонтально, так само сприяючи брахікефалізації[56]. Відомий і зворотний звичай "вироблення" штучних доліхокефалів, який був поширений серед індіанців племені інків у Південній Америці і серед деяких мексиканських племен. Беручи до уваги той факт, що кістки черепа немовляти настільки м'які, що приймають майже будь-яку форму, якої їм прагнуть надати, індіанці племені інків у Перу (цивілізація, яку зруйнував іспанець Пісарро) перетягували голову дитини спеціальною пов'язкою, а мексиканські індіанці (цивілізація, яку знищив інший іспанський конкістадор Кортес) затискали її двома дощечками[57].

Окрім штучної брахікефалізації та доліхокефалізації, відомі й не менш поширені звичаї вироблення штучної клишоногості у бурятів та калмиків (задля більш органічного правування конем) і, навпаки, випрямлення ніг до ідеалу у давніх греків і аборигенів Нової Зеландії; штучним чином витягування шиї у дівчаток серед деяких народів Східної Африки та Північного Кавказу, бинтування ніг дівчаткам, не даючи стопі рости більше 8–10 см у давньому Китаї, і, нарешті, вибивання частини зубів в дитинстві у деяких народів Океанії[58]. Все це було не лише прямо пов'язане з особливостями психології різних народів, а й наочно ілюструвало, як різні уявлення про красу людини залежали від місця її проживання і способу життя.

У статті Всеволода Наулка детально розкрито і причини розбіжностей між Ф. Вовком та М. Грушевським, які, як і Ф. Вовк та Л. Нідерле, належали до різних поколінь науковців. Ці розходження інколи набували конфліктних форм у поглядах на об'єкт досліджень, спеціалізацію тих чи інших народознавчих видань. Як зазначає В. Наулко, "Федір Вовк, набувши у Франції високого професійного рівня, справедливо наполягав на необхідності більш чіткої спеціалізації часописів НТШ"[59]. Це зауваження цілком справедливе,

---

[54] Реклю Елізе (1830–1905) – видатний французький географ та антрополог, автор фундаментальної книги "L'homme et la Terre". Вийшла в російському перекладі під редакцією дійсного члена імператорського Російського географічного товариства Ф. С. Груздєва: *Реклю Элизе.* Человек и земля. – СПб., 1908.

[55] Листування Федора Вовка з Володимиром Гнатюком. – С. 18.

[56] *Подольный Р. Г.* Предки и мы. – С. 72.

[57] Там само.

[58] Там само. – С. 73–74.

[59] *Наулко В.* Пошуки. Роздуми. Студії. – С. 323.

оскільки Ф. Вовк як антрополог звик усе розставляти по поличках і підводити синтез під кожний окремий дослід. Натомість М. Грушевський, як зазначає дослідник його творчості Омелян Пріцак, завжди потопав у матеріалі, та ще й настільки, що матеріал ставав його паном[60].

IV. "Слово про друга".

У цій розвідці мемуарного характеру вміщено досить цікаву і потрібну для молодих українських антропологів розповідь Всеволода Наулка про відродження антропології в Україні наприкінці 1950-х років і про її поступове знищення у зв'язку з гонінням на антропологію у 1970-х. Стаття цікава не лише відтворенням історії становлення антропології в Радянській Україні, а й фактом засвідчення існування антропології як науки на теренах колишнього СРСР та її місця у світовій антропологічній науці.

Ми дізнаємося зі статті, що сина репресованого у 1930-х роках талановитого архітектора, автора багатьох відомих споруд у Києві, Москві, Лубнах та Кам'янці-Подільському Дмитра Дяченка, – етнографа та антрополога Василя Дяченка цілеспрямовано готували для впровадження антропології в Україні, у зв'язку з "необхідністю продовження в Україні справи Федора Вовка"[61]. Це впровадження мало здійснюватись під патронатом відомого вченого Георгія Францовича Дебеца – автора гіпотези про пояснення явища брахікефалізації у народів Східної Європи під впливом їхнього переходу від скотарства до землеробства[62].

Підрозділ антропології був створений в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії Академії наук України. Були підготовлені антропологічні кадри – кандидати і навіть доктори наук, з'явилася ціла низка аспірантів, проводились у багатьох областях України і республіці Молдова антрополого-етнографічні експедиції, якими керував Василь Дяченко. Експедиції займалися порівняльними дослідженнями антропологічних типів і мали вплив на розгортання аналогічних досліджень у Інституті етнографії Сербської академії наук[63].

Проте вже в перші роки свого існування осередок антропології, як і його керівник Василь Дяченко, неодноразово, як зазначає Всеволод Наулко, підпадали під гострі критичні стріли тих, хто не хотів, щоб ця галузь знань була представлена в ІМФЕ. На багатьох партійних і профспілкових зборах йшлося про те, що антропологія ближча до біології, аніж до мистецтва, а така "багатопрофільність" не потрібна інституту[64]. Зрештою, антропологів на початку 1970-х років перевели до Інституту археології, де "їхні сліди загубилися". Українську антропологію спіткала доля, фактично тотожна зі знищенням на початку 1950-х років у Львові польської школи антропології на чолі з Яном Чекановським[65].

Завершу свій відгук на монографію Всеволода Івановича Наулка такими міркуваннями.

---

[60] *Пріцак О.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – К.; Кембрідж, 1991. – С. 27.

[61] *Наулко В.* Пошуки. Роздуми. Студії. – С. 70.

[62] *Подольный Р. Г.* Предки и мы. – С. 135–138.

[63] *Наулко В.* Пошуки. Роздуми. Студії. – С. 71.

[64] Там само. – С. 72–73.

[65] *Потульницкий В. А.* Бронислав Пилсудский во Львове. – С. 85–87.

Перше. У чотирьох статтях цієї праці, які стосуються антропології, зроблено, в контексті викладу, цілий екскурс в історію антропології як науки, визначення її предмета, методу, історії постання та здобутків, отриманих її визначними представниками як у світовій, так і в українській антропології. Автор порушує цілу низку проблем, довкола яких "схрещувалися списи" видатних антропологів на чолі із засновником української антропології професором Федором Вовком.

Друге. Наскрізні проблеми антропології, порушені у статтях В. Наулка, важливі ще й тим, що статті належать перу вченого, який віддав цій науці понад 50 років життя. Антропологія посіла, поруч з основним фахом науковця як етнографа і етнолога, визначне місце у наукових пошуках і зацікавленнях В. Наулка, і він не занедбував її проблеми і в радянський час, і у пострадянській Україні, "воскресивши" для української науки Федора Вовка і його візаві в особах П. Чубинського. Л. Нідерле, М. Грушевського та інших.

Третє. Своїми розвідками з антропології В. І. Наулко проклав "місток" від французької і світової антропології XIX – початку XX ст. (Поль Брока, Поль Себійо, Рудольф Мартін, Елізе Реклю та інші) до Федора Вовка, а від Вовка – у період з кінця 1950-х до початку 1970-х років і, нарешті, у сьогодення, а також виклав у своїх дослідженнях основи та історію такої цікавої і колись занедбаної науки, як антропологія.

Четверте. У працях В. І. Наулка розкрито історію відродження антропології як науки в Радянській Україні на початку 1920-х років та її знищення й розгрому у 1930-х; повторного відродження наприкінці 1950-х і повторного занепаду на початку 1970-х. Огляд, зроблений в чотирьох антропологічних дослідженнях В. Наулка, може стати в пригоді і служити дороговказом всім дослідникам – фахівцям з антропології в Україні, зацікавленим у третьому і, сподіваюсь, остаточному відродженні цієї науки. Цікавим він може стати і зарубіжним антропологам – насамперед, французьким, а також німецьким, англійським, японським, американським, іспанським, чеським та польським колегам.

Василь КОНОНЕНКО (*Київ*)

ЧУХЛІБ Т. ВІДЕНЬ 1683: УКРАЇНА-РУСЬ У БИТВІ ЗА "ЗОЛОТЕ ЯБЛУКО" ЄВРОПИ. – К.: ВИДАВНИЦТВО "КЛІО", 2013. – 559 с.; іл.

Рецензована книга вже отримала схвальні відгуки та рецензії. Зокрема, відома польська дослідниця професор Т. Хинчевська-Геннель написала про цю монографію" наступне: "Книжка професора доктора Тараса Чухліба, блискучого знавця військової історії, який здавна зацікавлений вивченням Віденської битви, зайняла важливу позицію в історіографії і є першим дослідженням на цю тему з широким використанням української історіографії"[1].

Ця цитата яскраво свідчить, що творчий доробок Тараса Чухліба, який полягає передусім у детальному вивченні українських військово-політичних та зовнішньополітичних сюжетів другої половини XVII ст. у центрально-східноєвропейському контексті, дістав високу оцінку за межами України. Власне, ця сама книга не постала як дослідження "з нуля", а увібрала попередні напрацювання (зокрема, 12 позицій, які уміщено у виданні в списку джерел та літератури, й докторську дисертацію), які здійснював Тарас Чухліб протягом близько 20-ти років.

Як завжди буває, крім схвальних оцінок, на адресу книжки пролунали й критичні зауваження. Зокрема, вони мали місце на круглому столі, присвяченому Віденській битві, який пройшов 27 червня 2013 р. у приміщенні польського посольства у Києві. Ці зауваження мали "м'який" характер, оскільки детально не торкалися дослідження Тараса Чухліба, однак у них стверджувалося, що не можна визначити етнічний склад вояків коронного війська під Віднем 1683 р., як це зробив український історик[2].

З огляду на такі оцінки книги, на нашу думку, важливо проаналізувати відповідність дослідження Тараса Чухліба тій меті, яку він собі ставив у задекларованій назві та вступові книги. Книга, згідно з назвою (*Відень 1683: Україна-Русь у битві за "золоте яблуко" Європи*), мала б представити Віденську кампанію 1683 р. та деталізовану участь у ній українських військ. Однак з майже 600 сторінок книги самій битві присвячено лише 80, які склали розділ "Битва під Віднем 12 вересня 1683 року". Проте безпосереднім військовим діям під Віднем, які розглядаються крізь призму участі у ній

[1] *Chynczewska-Hennel T.* Opinia o książce Tarasa Czuchliba "Wiedeń 1683: Ukraina w walce o «złote jabłko» Europy". – Kyjiw, 2013 // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2013. – Вип. 12–13. – С. 454.

[2] Ці та подальші відомості про круглий стіл, який відбувся 27 червня, автор взяв з особистого відео- та аудіоархіву.

вихідців з українських земель, присвячено лише дванадцять з половиною сторінок. Тарас Чухліб таку структуру тексту дослідження виправдовує так: "Зважаючи на те, що хід цієї битви був досить детально описаний багатьма зарубіжними істориками, в детальному описі воєнних дій, окрім залученого джерельного матеріалу, будемо спиратися на доробок польських дослідників Я. Віммера, В. Маєвського та Л. Подгородецького"[3].

На нашу думку, це є невиправданим, оскільки українські читачі якраз іноземну літературу мало знають, тому книга виграла б від детальнішого розгляду ходу Віденської битви 1683 р. як з боку християнської коаліції, так і османського війська. Останнє важливо, оскільки читач книги Тараса Чухліба дізнається про військові плани та хід воєнних дій з боку європейської коаліції, але, на жаль, для нього залишиться малозрозумілою стратегія османського командування, його оцінка сил європейської коаліції і тактика ведення бою під стінами Відня. Для виправдання автора книги слід сказати, що він намагався висвітлити передісторію битви, якій присвятив цілий розділ, де розглянуто широкий спектр подій, зокрема планів з обох сторін, що передували Віденській битві. Також читач зможе дізнатися про події після Віденської битви з третього розділу книги, а деякі відомості про саму битву віднайти в окремих сюжетах інших підрозділів книги.

Наступним основним завданням книги Т. Чухліба стало висвітлення участі у Віденській битві 12 вересня 1683 р. Автор в основу методики підрахування коронних військ поклав гіпотезу Яна Віммера, відповідно до якої вояки набиралися з того регіону, звідкіля походив їхній воєначальник. Згідно з нею, Тарас Чухліб, провівши дослідження, дійшов висновку: "У серпні 1683 р. у складі коронного війська вирушило воювати з османською армією Кара Мустафи під Відень […] 13 тисяч 353 шляхтичі, «посполитих», священиків та козаків […] під командуванням польського короля під Віднем перебувало близько 22-х тисяч жовнірів, а отже, жителі Київщини, Волині, Львівщини, Тернопільщини, Підляшшя, Белзчини, Холмщини та Поділля (в т. ч. Брацлавщини) становили приблизно ⅔ складу війська Польсько-Литовської держави"[4].

Радослав Сікора у своїй презентації "Відень 1683: мобілізаційні та фінансові зусилля Польщі та України", яку представив на круглому столі 27 червня, заперечив цю гіпотезу як помилкову та дав своє трактування участі українських військ у битві під Віднем. Спираючись на "Поділ коронного війська…", який 10 травня 1683 р. затвердив коронний гетьман Станіслав Яблоновський, він дійшов висновку, що Київське воєводство ("Україна" в його термінології) дала 82 вершники, тобто 0,2 % мобілізаційного та фінансового внеску у віденську перемогу коронного війська. Далі він представив внесок "Польщі" та "України" у сучасних кордонах та презентував такі дані: український внесок – 7,8% коштів та 8,6% вояків. У цій рецензії ми не ставимо собі за мету аналізувати висновки Радослава Сікори, лише вкажемо, що він, критикуючи спроби встановлення етнічного походження

[3] *Чухліб Т.* Відень 1683: Україна-Русь у битві за "золоте яблуко" Європи. – К., 2013. – С. 127, пос. 2.

[4] Там само. – С. 91.

жовнірів коронного війська, сам вдався до відшукування внесків у віденську перемогу Польщі та України "у сучасних кордонах".

Якщо вирахувати, скільки відсотків становила підрахована Тарасом Чухлібом кількість вояків з українських воєводств Речі Посполитої (13 353) з 22 000 чол. коронного війська, то отримаємо – 60,7%. Відтак, за дослідженням самого автора, вихідців з тодішніх українських земель під стінами Відня було не ⅔ (66,7%), а на 6 відсотків менше. Це свідчить, що цифра ⅔ (66,7%) для автора мала не суто наукове значення, а науково-популярне, розраховане на привернення уваги українських гуманітаріїв та зацікавлених історією до участі тодішніх українців у Віденській битві. Також важливо, що історик у суто науковому дослідженні підраховує кількість вояків – вихідців з південно-східних воєводств Речі Посполитої та інших тодішніх українських регіонів (Запорожжя, Правобережної Гетьманщини, Лівобережної Гетьманщини, Слобожанщини). Однак з інших сюжетів книги при побіжному прочитанні складається враження, що ⅔ коронних військ під Віднем були саме етнічними українцями.

Ця книга має також огріхи, які часто притаманні всім працям, присвяченим "круглим" та знаменитим річницям, у ході написання котрих авторам не вистачає часу продумати термінологію дослідження, приділити більше уваги концепції книги, застосувати обдуману методологію та оригінальні методики. Наприклад, дослідник перелічує регіони[5], які склалися у ранньомодерний час, разом з тими, які почали існувати лише у XX ст. (Тернопільщина, Львівщина). Наприклад, Тернопіль, який було засновано в 1540 р., належав до Теребовлянського староства, а згодом повіту, на 1683 р. не входив до впливових міст Руського воєводства і ніяким чином не утворював навколо себе регіон, який ми сьогодні називаємо "Тернопільщиною".

Також у книзі трапляються поодинокі неточності в бібліографії, перекладах з іноземних мов й інші незначні огріхи. Однак це є недоліком також і видавництва, яке мало б забезпечити наукове редагування великої за обсягом книги, зважаючи на те, що навіть для дуже сумлінного автора нереально бездоганно вичитати свій текст.

Підсумовуючи розгляд дослідження, необхідно ще раз наголосити, що книга Тараса Чухліба виграла б від звернення більшої уваги автора на висвітлення драматичної битви християнської коаліції та османського війська під стінами Відня у 1683 р. Однак слід визнати, що автор загалом упорався з тим завданням, яке собі ставив. Ця книга, на нашу думку, стане класичною працею в українській історіографії з теми віденської відсічі 1683 р., з огляду на те, що у ній зібрано величезний матеріал.

---

[5] Там само.

Володимир МАСЛАК (*Кременчук*)

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРО ГЕТЬМАНА ІВАНА САМОЙЛОВИЧА В РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

2012 рік виявився плідним на дослідження, присвячені Іванові Самойловичу, особистості якого раніше, на відміну від багатьох українських гетьманів, не приділяли особливої уваги в історіографії. З одного боку, "поповича" підпирали масштабні постаті Богдана Хмельницького, Івана Виговського та Петра Дорошенка. Однак з іншого, – Самойлович не витримував серед істориків конкуренції з хронологічно пізнішими гетьманами Іваном Мазепою або Пилипом Орликом.

Останнім часом крига почала танути й передовсім завдяки зусиллям російських істориків, серед яких з'явилися навіть ті, хто безпосередньо спеціалізується на дослідженні постаті гетьмана. Проміжним підсумком зусиль останніх стала поява двох монографічних досліджень: "Політичний портрет українського гетьмана Івана Самойловича в контексті російсько-українських відносин (1672–1687 рр.)" та "Російський уряд і родина українського гетьмана Івана Самойловича в 1681–1687 рр.". Перше з них, пера Олександра Алмазова, підсумовує багаторічний доробок автора на полі реконструкції цілісного політичного портрета Самойловича. Друге, присвячене шлюбним стратегіям гетьмана, відбиває черговий етап давніх зацікавлень Кирила Кочегарова, відомого дослідника міжнародних відносин у трикутнику Україна – Річ Посполита – Московська держава та низки суміжних проблем[1].

Обидва автори належать до грона нової ґенерації російських дослідників, яке формувалося в умовах, коли трансформаційні зміни на інтелектуальному полі після розпаду СРСР під тиском як суто наукових, так і супровідних обставин підштовхували до необхідності модифікувати традиційні в російській радянській історіографії підходи до української історії, зокрема й ранньомодерної її складової. Це не могло не бути болісним та не призвести до розшарування серед російських істориків на ґрунті еволюції опцій сприйняття українського минулого та до появи нових інтерпретацій, які рвали з попередньою історіографічною традицією. Яскравим прикладом є праці петербурзької дослідниці Тетяни Таїрової-Яковлєвої, присвячені добі громадянської війни другої половини XVII ст. в Україні та гетьману Іванові Мазепі. Нові монографії про Івана Самойловича відбивають усю суперечливість проростання свіжих пагонів на полі дослідження російськими істориками. За своїм концептуальним

[1] *Алмазов А. С.* Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений (1672–1687 гг.). – М., 2012. – 288 с.; *Кочегаров К.* Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681–1687 гг. – М., 2012. – 224 с.

закроєнням вони, з одного боку застрягли в попередній епосі з її каноном, оповитим сумнозвісними "Тезами про 300-річчя возз'єднання України з Росією", та політизованими ярликами, а з іншого, – демонструють суттєве розширення дослідницьких горизонтів (і в першу чергу книжка К. Кочегарова).

Відправним пунктом інтерпретації діяльності І. Самойловича є для згаданих авторів опція відповідності курсу гетьмана ідеї нерозривної єдності України та Росії як найоптимальнішої траєкторії історичного розвитку українського й російського світів. Цивілізаційний ідеал полягає в розчиненні України у політичному тілі Московської держави. У цьому сенсі підходи О. Алмазова та К. Кочегарова віддзеркалюють традиційну, починаючи з XVIII ст., канву російської історіографії. Звісно, надибуємо і поняття "возз'єднання України з Росією", і твердження про "входження України до складу Росії" в 1654 р.[2], що зближує позиції авторів з точками зору дослідників старшої ґенерації – Лева Заборовського та Бориса Флорі. До всього, К. Кочегаров прямо пише про свою підтримку новітніх спроб двох останніх переобґрунтувати уже в 1990-і роки доречність використання поняття "возз'єднання України з Росією"[3]. На такому тлі не дивно, що основними завданнями, якими мала перейматися українська козацька старшина після Переяславської ради 1654 р., за автором, була "низка важливих питань про шляхи й ступінь інтеграції в рамках єдиної держави"[4].

Гетьманщина імпліцитно трактується О. Алмазовим та К. Кочегаровим як невід'ємна складова Московії, трактованої в категоріях "єдиної держави" для українців та росіян від 1654 р. і далі[5]. Відтак з ніг на голову перевертається природа станових прерогатив української еліти та тих ознак суверенітету Гетьманщини, які дають підстави вести мову про неї як про державний організм. Саме московський цар дивним чином стає джерелом прав і привілеїв старшини. Згідно з О. Алмазовим, гетьман нібито не мав права на надання і мав випрошувати його в царя[6], тоді як насправді старшина постійно змагалася проти спроб Московії привласнити це право. К. Кочегаров дивним чином побачив "обговорення економічних інтересів та прав малоросійських станів" у тому, що посольство І. Мазепи до царя 1683 р. мало забезпечити письмову відмову московського монарха від практики надань в Україні поза спиною гетьмана[7].

Водночас О. Алмазов вважає за прийнятне оперувати категорією "зради цареві" щодо політичних стратегій Івана Виговського та пізнього Івана Брюховецького, а К. Кочегаров воліє вживати поняття "гетьманська влада" стосовно політичної організації суспільства Гетьманщини[8]. Крім того, в останнього вряди-годи на сторінки книги прориваються уявлення про начебто злитість в часи І. Самойловича українців та росіян в єдиний народ. Це видно

[2] *Алмазов А. С.* Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича... – С. 7; *Кочегаров К.* Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича... – С. 3.

[3] Там само. – С. 12.

[4] Там само. – С. 3.

[5] Там само. – С. 3, 25; *Алмазов А. С.* Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича... – С. 22.

[6] Там само. – С. 44.

[7] *Кочегаров К.* Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича... – С. 56–57.

[8] Там само. – С. 7; *Алмазов А. С.* Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича... – С. 34.

хоч би з використання стосовно православ'я Правобежжя, Волині та Галичини поняття "Западнорусская Православная Церковь"[9], що походить з XIX ст., коли Російська імперія намагалася реалізувати проект "великої російської нації".

Так само в О. Алмазова відмінності між політичною культурою української та московської еліт чи економічного життя пояснюються виключно впливом зовнішніх чинників. Старшина просто "орієнтувалася на польську культуру", а наявність в Гетьманщині власного грошового обігу – це просто "звичка (!) населення до польської грошової системи"[10]. У такому ж викривленому стилі трактуються сюжети, які явно випадають з проголошеної концепції. Так, зносини з Московією через посольства, що насправді відбивало договірну природу українсько-московських стосунків та суверенітет Гетьманщини, очолюваної своїм правителем, О. Алмазов пояснює тим, що "зовнішні відносини гетьмана І. Самойловича з царями будувалися з використанням елементів польського етикету. Це проявлялося в обміні свого роду «посольствами» між Батурином та Москвою"[11].

Зрештою, подібно до сумнозначної історіографічної ситуації радянських часів, О. Алмазов бачить в Україні націоналістичну історіографію, до якої, проте, зараховує лише письменника Валерія Шевчука, чия більше публіцистична праця "Козацька держава. Етюди з українського державотворення" (Київ, 1995) начебто "має відверто антиросійський, вкрай націоналістичний характер"[12]. Крім того, О. Алмазов вважає, що засадничі особливості концептуалізації діяльності І. Самойловича пера Тетяни Таїрової-Яковлєвої "близькі до української історіографії націоналістичного напрямку"[13].

Власне основний докір О. Алмазова і петербурзькій дослідниці, і українським історикам, які предметно торкалися постаті І. Самойловича (Валерій Смолій, Валерій Степанков, Тарас Чухліб), цілком вписується в давній світоглядний імператив російського великодержавного бачення української історії. Щодо українських істориків, то в хід пішли прісноапм'ятні тези про прогресивність для України московської зверхності та про те, що ніби саме Москва була джерелом автономії Гетьманщини ("саме у складі Росії Україна отримала куди більший ступінь автономії, ніж це було за польського панування")[14]. Так ніби історія українсько-російських стосунків XVII–XVIII ст. не проходила під знаком впертого розмивання Московією суверенітету Гетьманщини, що в кінцевому рахунку вилилося в ліквідацію останньої, уніфікацію та русифікацію. Т. Таїровій-Яковлєвій же закидається, що вона розглядає "національну (sic!) політику Росії на Лівобережній Україні, виходячи виключно з українських інтересів, але не всієї єдиної держави"[15].

Водночас К. Кочегаров, досконало володіючи історіографічною ситуацією (що добре видно з його попередніх праць), реагує на доробок дослідниці інакше, ніж О. Алмазов. Останньому властиве прямолінійне відкидання праць попередників, що не вписуються в канву його концепції (зокрема й

[9] *Кочегаров К.* Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича... – С. 40.

[10] *Алмазов А. С.* Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича... – С. 40, 83.

[11] Там само. – С. 182.

[12] Там само. – С. 23.

[13] Там само. – С. 22.

[14] Там само. – С. 24.

[15] Там само. – С. 22.

спадщини російських істориків права кінця XIX – початку XX ст., а також Т. Таїрової-Яковлєвої стосовно з'ясування історико-правового значення Березневих статей 1654 р. й тих політичних концепцій української еліти, навершшям яких стали Гадяцька унія 1658 р., Жердівські статті 1659 р. чи світоглядні альтернативи Петра Дорошенка, Івана Мазепи та мазепинців). К. Кочегаров все ж визнає, що ключовою лінією українсько-російських відносин тієї доби було таки "прагнення російського уряду якомога скоріше ліквідувати чи нівелювати автономію Гетьманщини, тоді як козацтво йшло на зближення вимушено, під тиском обставин"[16]. Однак тут-таки, щоб ліквідувати цілком очевидну напругу між цією тезою та загальною концепцією, історик вдається до сумнівного аргументу, що "нерідко ступінь зацікавленості в інтеграції на тому чи іншому напрямкові можна визначити як рівну чи взаємну"[17]. Ймовірно, тут малися на увазі прагнення деяких представників старшини за допомогою Москви досягти соціальних привілеїв у Гетьманщині, супроводжувані торгівлею державним суверенітетом. Але той-таки Яким Сомко чи Іван Брюховецький, як засвідчила їхня подальша поведінка, та й пізніші представники цієї хвилі, попри всі свої москвоцентричні кроки, не відмовлялися від ідеї збереження самодостатньої Української держави.

І. Самойловича обидва автори якраз і вважають поборником "єдиної держави". Відповідно він стоїть вище порівняно з іншими гетьманами, з якими йому доводилося мати справу. І завдання І. Самойловича полягало в тому, щоб добитися "згуртування населення Лівобережної України навколо ідеї патріотизму, вірності російським царям та самому гетьману"[18]. І якщо тематика книжки не зобов'язувала К. Кочегарова пояснювати незручні для такої версії дії та заяви гетьмана, то О. Алмазову, чия книжка претендує на комплексне дослідження, так чинити не випадало. Та він розправився з підводними каменями на диво легко. Про ставлення І. Самойловича до Андрусівського миру 1667 р. не сказано нічого конкретного, як і про реакцію на зруйнування Чигирина в 1678 р., не кажучи вже про з'ясування світоглядних підвалин цієї реакції. Участь майбутнього гетьмана в антимосковському повстанні 1668 р. дослідник пояснює тим, що той пішов за течією, "не розібравшись в ситуації"[19], а про позицію І. Самойловича з приводу Вічного миру 1686 р. говорить скоромовкою, повністю ігноруючи його гострі антимосковські висловлювання включно із заборонами згадувати в українських церквах царське ім'я. Згідно з О. Алмазовим, гетьман обмежився тим, що радив московським дипломатам "відсунути кордон від Києва на захід"[20].

Найпромовистіше віддзеркалює позицію дослідника така сентенція: "Стосовно самого Вічного миру гетьман Лівобережної України висловив свою думку в інструкції від 28 січня 1686 р. полковникові Григорію Самойловичу та генеральному обозному Іванові Мазепі, посланим до Москви. В цьому документі І. Самойлович звинувачував Річ Посполиту в бажанні перекласти увесь тягар війни з Османською імперією на Росію. Гетьман Лівобережної України категорично виступав проти військової допомоги Речі Посполитій на польській території, оскільки це не принесло б користі Росії"[21]. При цьому

[16] Там само.
[17] Там само.
[18] Там само. – С. 96.
[19] Там само. – С. 49.
[20] Там само. – С. 148.
[21] Там само. – С. 146–147.

дослідник проігнорував введені до наукового вжитку В'ячеславом Stationславським "Статті" І. Самойловича від 27 січня 1686 р.[22], у яких українська сторона виступила категорично проти Вічного миру та представила розгорнуті аргументи, серед яких було й промовисте нагадування про добровільність поєднання Гетьманщини з Московією через особу царя (К. Кочегаров у своїй монографії про Вічний мир 1686 р. активно використовує ці "Статті")[23]. Зрештою, не виказав О. Алмазов свого ставлення й до того, чи прагнув І. Самойлович залишити булаву у своєму роді (такі прагнення, якби вони були, ставлять під сумнів тезу про органічний москвоцентризм гетьмана).

Обидва дослідники послідовно усувають з політичних концепцій гетьмана ознаки мислення категоріями вищості інтересів Гетьманщини порівняно з інтересами Московії, наділяючи його думками виключно про свій статус в ієрархії царедворців. А відтак шлюбні стратегії І. Самойловича трактуються лише як спроби посісти уявлюване місце серед царського оточення та зміцнити свою владу в Гетьманщині. Опція можливого використання породичання зі впливовими російськими вельможами як інструменту для амортизації поглинальних намірів Московії не розглядається. А незадоволеність гетьмана тим місцем, яке відводили йому царедворці, подається як основне джерело незадоволення Москвою[24].

У підсумку в О. Алмазова не вийшло цілісного політичного портрета І. Самойловича. А до з'ясування світоглядних переконань гетьмана та спроб вписати його діяльність в ширші контексти історії Гетьманщини та зав'язаних на ній відносин дослідник і не підступався. Постать гетьмана постає обскубаною й причесаною під заздалегідь накинуту згори схему, задля утвердження якої довелося багато чим пожертвувати, що особливо відтінюють розвідки Т. Чухліба й Т. Таїрової-Яковлєвої[25]. Зокрема, надзвичайно поверхово оглянуто стосунки І. Самойловича з Петром Дорошенком. І. Самойловича в них подано фактично лише як поборника ідеї перебування Лівобережної та Правобережної Гетьманщини під зверхністю московського царя. Всі інші аспекти залишилися поза увагою. До всього О. Алмазов пробує виправдати політику "великого згону", яка призвела до знелюднення Правобережжя, що остаточно підвело риску під Правобережною Гетьманщиною. Дослідник судить про все з суто практичних потреб лівобережного гетьмана щодо ліквідації політичних опонентів, а також долучає аргумент, який засвідчує, м'яко кажучи, слабку зорієнтованість в реаліях українсько-татарського співіснування другої половини XVII ст. і пізнішого. "Крім того, так званий «згін» допоміг врятувати багатьох мешканців Правобережної України від навернення в рабство татарами з подальшим продажем на невільничих ринках"[26].

Відтак на задній план відходять і вдалі спостереження О. Алмазова, які розширюють уявлення про цього гетьмана. Зокрема, використавши "Опис

[22] *Станіславський В.* "Статті" гетьмана Івана Самойловича щодо "Вічного Миру" // Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI–XVIII ст. – К., 2003. – Вип. 1. – С. 348–385.

[23] *Кочегаров К.* Речь Посполитая и Россия в 1680–1686 годах. Заключение договора о Вечном мире. – М., 2008. – С. 313.

[24] *Його ж.* Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича... – С. 40.

[25] *Чухліб Т.* Козаки і монархи: Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721. – К., 2009. – С. 353–369; *Таирова-Яковлева Т. Г.* Гетманы Украины. История о славе, трагедиях и мужестве. – М.; СПб., 2013. – С. 314–361.

[26] *Алмазов А. С.* Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича... – С. 132.

рухомого майна, що належить малоросійському гетьману Івану Самойловичу і його синам Григорію та Якову”[27], О. Алмазов вперше акцентував увагу на освітній складовій внутрішнього світу гетьмана.

Книга К. Кочегарова також втратила на концептуальній збалансованості, що знижує ефект від дбайливої реконструкції шлюбних стратегій І. Самойловича та суміжних питань. Однак завдяки суттєвому розширенню джерельної бази дослідникові вдалося значно повніше подати цю сферу діяльності гетьмана, його стосунки з московськими чинниками та розкрити нові грані образу українського правителя в середовищі московських еліт. Дослідження К. Кочегарова наводить низку вагомих аргументів на користь того, що постать гетьмана в часи І. Самойловича перетворилася на важливий чинник внутрішньополітичних змагань різних угруповань московської еліти, і це давало Батурину додаткові важелі впливу, чим гетьман і намагався скористатися. На прикладі участі цариці Наталі Кирилівни в організації шлюбу Параски Самойлович та Федора Шереметьєва автор добре відтінює, як шукалася в гетьмана підтримка проти Милославських у змаганнях за царську корону[28]. Дуже докладно проаналізовано процес лобіювання І. Самойловичем майнових, кар’єрних та статусних інтересів свого зятя Федора Шереметьєва[29]. Як тільки в Москві було остаточно погоджено шлюб Параски з цим останнім, той був пожалуваний зі стольника в бояри, що, на слушну думку К. Кочегарова, свідчить про вагу гетьмана в Москві. Також посадою київського воєводи та вотчиною – селом Борки Рязанського повіту, – наданою з царського земельного фонду Ф. Шереметьєв завдячує енергії тестя. Саме І. Самойлович, як видно з дослідження К. Кочегарова, проклав дорогу І. Мазепі в активному використанні амбіцій та інтересів московських вельмож.

Уперше в історіографії об’ємно відтворюючи апетити І. Самойловича щодо земельних володінь на властивій території Московії, К. Кочегаров і тут “відібрав” пальму першості в І. Мазепи. Слушно підмітив автор також різницю між підходами Батурина та Москви до шлюбів дітей І. Самойловича, а також пов’язав прагнення гетьмана оженити сина Якова з донькою впливового смоленського шляхтича В. Швийковського з планами щодо прилучення до Гетьманщини сусіднього Посожжя[30]. Врешті, цілком вмотивованим є висновок дослідника про те, що наприкінці 1684 р. вплив гетьмана в Москві остаточно зміцнів[31]. А додаток, в якому вміщено кілька важливих документів, віднайдених автором, не тільки підкріплює спостереження, а й добре прислужиться для майбутніх студій.

Насамкінець залишається зазначити, що окреслені позитиви вкотре віддзеркалюють традиційну, так і не подолану особливість російської історіографії. Йдеться про ситуацію, коли якісне дослідження конкретно-проблемних аспектів української історії вписується у концептуальну схему, густо замішану на елементах, які різко контрастують, виразно виказуючи ідеологічно заангажовані настанови в дусі великодержавництва.

---

[27] Там само. – С. 35–40.

[28] *Кочегаров К.* Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича... – С. 28.

[29] Там само. – С. 49–152.

[30] Там само. – С. 110–114.

[31] Там само. – С. 116.

Юрій МИЦИК (*Київ*)

НОВА КНИГА ШВЕЙЦАРСЬКОГО ПРОФЕСОРА З ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА

Kappeler A. Die Kosaken. Geschichte und Legenden. – München, 2013. – 127 s.

Ім'я відомого швейцарського славіста, професора Андреаса Каппелера, члена Австрійської академії наук і НАН України, добре знане україністам. Зацікавленням шановного славіста є історія Російської імперії, але практично з самого початку своєї наукової діяльності він приділяв увагу і тим народам, які перебували під владою останньої. З проголошенням незалежності Української держави Каппелер дедалі більше займається її історією, зокрема формуванням української нації та українським національним рухом. Його перу належить і низка монографій, одна з яких ("Kleine Geschichte der Ukraine" (München, 1994) – "Коротка історія України") нами була прорецензована[1]. І ось перед нами нещодавно видана книга – Andreas Kappeler. Die Kosaken. Geschichte und Legenden. (Козаки. Історія і легенди). Вона розрахована на широке коло читачів, тому в ній достатньо як на таку маленьку книгу карт (2), малюнків, картин і портретів (13), і фотографій (6). Є в ній також стислий перелік основних подій історії козацтва і подано їхню хронологію, список основної літератури німецькою та англійською мовами, іменний та географічний покажчики. Це, звичайно, дає можливість західноєвропейському читачеві глибше ознайомитися з козацтвом, про яке він (читач) безперечно чув, але в його уяві переплелися різні уявлення, нерідко фантастичні, зокрема для цього читача козацтво являє собою однорідну масу. Тому А. Каппелер подає історію козацтва в цілому, але чітко розрізняє українське – (дніпрове, запорозьке) і російське. Зазначимо одразу, що рецензувати дану книгу ми будемо з української перспективи і тому зупинятимемося переважно на сюжетах, пов'язаних з історією запорозького (або як пише автор – дніпрового) козацтва. Взагалі, в українській історіографії є роботи, присвячені не тільки українському козацтву XV–XVIII ст. (кубанському (особливо чорноморському, заснованому запорожцями), донському, яїцькому), але розглядати козацтво як єдине ціле в ній не прийнято. І тому, що українська історіографія була обмежена не тільки власними, досить нечисленними силами, а й цензурними умовами радянських часів, і об'єктивними причинами: справді, є низка спільних зовнішніх ознак (наприклад, військові звання – отамани, осавули, хорунжі тощо), але в усіх інших відношеннях вони різко розходяться, та й діяли українське й більшість російських козацтв у різні часи. Малувато

[1] *Мыцык Ю.* С любовью и уважением // Днепровская панорама (Дніпропетровськ). – 1995. – 8 серпня. Публікація даної рецензії в газеті була викликана тогочасним тяжким становищем видавничої справи в Україні.

спільного у запорозьких козаків, скажімо, із семиреченськими чи забайкальськими.

А. Каппелеру добре відомий доробок слов'янських істориків, зокрема він відзначає праці російських (А. І. Агафонов, С. М. Маркедонов, Н. О. Мінінков, А. Л. Станіславський, Т. Г. Таїрова-Яковлєва, Л. Б. Засєдателєва), українських (Віктор Брехуненко, Віктор Горобець, Олександр Гуржій, Юрій Мицик, Сергій Плохій, Валерій Смолій, Віталій Щербак), польських (Владислав Серчик, Збігнєв Вуйцік, Мацей Франц) істориків. Звичайно, він добре орієнтується у джерелах з історії козацтва, серед яких назвемо, наприклад, праці авторів XVI–XVII ст.: Е. Лясоти, Г.-Л. де Боплана, Ж. Маржерета та ін.

Книга складається з 8-ми розділів і охоплює всю історію козацтва, включно із сучасним періодом (з 1991 р.). У першому розділі "Дикі розбійники – борці за свободу? Кліше та історичні образи" стисло згадуються фольклорні пам'ятки щодо козацтва, твори Гоголя і Шевченка, Словацького і Сенкевича, Байрона, Гюго, Пушкіна, Лермонтова, Толстого, Брехта, Бабеля та Шолохова; музичні твори Ліста і Чайковського, полотна Рєпіна, тобто тих, хто найбільше прислужився формуванню історичного міфу козацтва. Потім А. Каппелер пропонує свою класифікацію російської історіографії козацтва, вирізняючи 5 основних груп (офіційна історіографія XIX – початку XX ст.; невелика група істориків з критично налаштованої інтелігенції; радянські та пострадянські історики; дослідники з числа козацьких емігрантів). Окремо характеризується українська історіографія, яка відводила і відводить козацтву більшу роль, ніж російська; є монолітнішою, ніж російська, наголошуючи на ролі українського козацтва як найважливішої рушійної сили ранньомодерної української нації. Назва другого розділу ("Походження козацтва") чітко говорить про його зміст. А. Каппелер відносить початки козацтва до кінця XV ст. і пов'язує його виникнення насамперед з необхідністю боронити південні кордони України і Росії від турецько-татарських орд. Воно формувалося переважно з українців (запорозьке козацтво, яке Каппелер називає дніпровим) та росіян, решта – "татари, поляки, румуни, серби, кавказці і навіть поодинокі німці та євреї" (с. 13). Особливо різноманітним був національний склад терських козаків, у формуванні яких брали участь "чеченці, черкеси, осетини та інші північнокавказькі етноси, також грузини і вірмени, що знайшло відбиття у козацьких зачісках, одязі, зброї тощо" (с. 20). Далі у книзі характеризується життєвий простір перших козаків: пониззя Дніпра, Волги, басейн Дону, Яїка (Уралу), пізніше – Тереку; їхній спосіб життя (мисливство, рибальство і, звичайно, військова здобич), первісні організації й козацькі терміни (отаман, булава, бунчук тощо). Далі розповідається про перші об'єднання вільних козаків, причому відзначається роль князя Дмитра Вишневецького як засновника Січі на о. Хортиця (Мала Хортиця), підкреслюється особливості первісних козацьких товариств, причому велика увага приділяється австрійському посланцю на Запорозьку Січ Еріхові Лясоті та його щоденнику, в якому описуються устрій та функції Січі (с. 16–17), відзначаються особливості менталітету козаків, зокрема їхня волелюбність. Далі розповідається про боротьбу козаків проти турецько-татарської агресії, відзначаються їх найславетніші морські походи. Приділяється увага і формуванню реєстрового козацтва, зокрема відзначається, що під Хотином

у 1621 р. під командою Сагайдачного було 40 000 козаків; ролі козацтва у Селянській війні початку XVII ст. під проводом Болотникова; детально розповідається про освоєння козаками Сибіру та завоювання Сибірського ханства Єрмаком (с. 24–26), причому відзначається, що сибірські козаки були і "провідниками царського колоніального панування" (с. 25).

А. Каппелер обрав правильну тональність, починаючи третій розділ книги ("Золотий вік дніпрових козаків"), де розглядається бурхлива історія повстань в Україні (кінця XVI – XVII ст.): "Козаки уособлювали ідеали свободи і рівності…", а це входило в суперечність з реаліями тогочасної Східної Європи. Відзначається той факт, що більшість козаків були селянами, які тікали від панського гніту в степи. Українські повстання ставляться в один ряд з Жакерією (Франція), повстанням Уота Тайлера (Англія), Селянськими війнами XVI ст. в Німеччині та Угорщині. Каппелер наводить слова Еріка Гобсбаума, котрий окреслював козаків як "соціальних бандитів", але схильний заперечити його оцінку, яка суперечить українському та російському фольклору, що героїзує козаків. Стисло торкнувшись повстання Косинського і Наливайка, Каппелер окремий підрозділ присвячує Національно-визвольній війні 1648–1658 рр., яку називає "Народним повстанням під проводом Богдана Хмельницького", навіть "революцією" (с. 33), хоча тут містяться згадки і про гетьмана Сагайдачного − борця проти унії і покровителя православного братства. Приділено увагу біографії Хмельницького, приводу до повстання, союзу повстанців з кримськими татарами, перемогам 1648 р., боротьбі повстанців зі шляхтою, їхньому конфлікту з євреями (чисельність єврейських жертв оцінюється як мінімум у 20 000), тріумфальному поверненню повстанців до Києва. Наступний підрозділ ("Гетьманщина дніпрових козаків") присвячений устрою козацької держави. Українськими істориками "Гетьманщина подається як рання національна держава", а полякам та євреям нагадує, що "Хмельницький є руйнівником і вбивцею мас" (с. 33). При розгляді Переяслава 1654 р. говориться про різницю в оцінках української та російської історіографії: перша прославляє Хмельницького як "героя революції 1648 і засновника держави", але критикує за підпорядкування Гетьманщини Росії, а друга розглядає Переяслав як вирішальний етап на шляху "воссоединения" Украйни та Росії (с. 34). Потім стисло згадується шлях Гетьманщини у другій половині XVII ст. (Андрусів, розкол України, спроба Дорошенка повернути єдність України і перехід Гетьманщини під турецький протекторат, занепад Правобережної Гетьманщини, заселення Слобожанщини). У наступних підрозділах ("Гетьман Мазепа і цар Петро", "Інкорпорація Гетьманщини в Російську імперію") стисло говориться про біографію Мазепи, його походи проти кримських татар і Туреччини, відзначається розвиток освіти і культури на Лівобережжі ("козацьке бароко"), і врешті автор зупиняється на подіях 1708–1709 рр., які дістали діаметрально протилежну оцінку в українській та російській історіографії (с. 36). Поразка під Полтавою стала "поворотним пунктом в історії дніпровських козаків". Політика Петра І та Катерини ІІ призвела до дедалі більшого обмеження автономії Гетьманщини і врешті до її ліквідації, так само як і запорозького (і слобідського) козацтва. Трохи уваги приділено гайдамакам і Коліївщині 1768 р., яких прославив Тарас Шевченко (с. 37). Далі побіжно характеризується процес трансформації козацтва: пере-

творення старшини у дрібних поміщиків, а основної маси козацтва – у селян. Частина запорожців емігрувала в Османську імперію, а потім частина з них у 1828–1829 рр. повернулася на батьківщину (Азовське козацтво), ще частина після невдалих спроб закріпитися на берегах Бугу переселилася на Кубань. "У абсолютистській, централізованій… Росії не було місця для автономної Гетьманщини", – констатує А. Каппелер, але козацький міф надихав "український національний рух XIX століття" (с. 39).

Назва розділу 4 ("Донське козацтво та повстання у XVII і XVIII століттях") чітко говорить про його зміст. Автор розповідає про строкатість національного складу донців, серед яких, крім російської більшості, були українці (запорозькі козаки), "татари, калмики, черкеси та окремі турки, поляки, греки" (с. 40), специфіку устрою дончаків, зокрема у їхніх стосунках з російським царем. Далі йде розповідь про повстання Степана Разіна, Кіндрата Булавіна, Омеляна Пугачова, окремий підрозділ присвячено терському та яїцькому козацтвам. Завершує цю оповідь підрозділ "Кінець вільного козацтва".

Розділ 5 ("Лояльна служба царю: козацьке військо у XIX та на початку XX століття") подає відомості про формування 11-ти козацьких військ від Дону до Уссурі, їхню чисельність та територіальне розташування, особливості землеволодіння, участь козаків у війнах Росії як особливої "воєнної касти", несення ними прикордонної служби, роль козаків як поліцейських груп, зокрема у придушенні польських повстань 1831 та 1863–1864 рр., ставлення козаків до революції 1917 р. У розділі 6 ("Козаки в катастрофі XX століття") розповідається про участь козаків у громадянській війні, про більшовицький терор проти козаків ("розкозачування"), козаків у лавах вермахту в роки Другої світової війни. У розділі 7 ("Ренесанс козацтва в кінці Радянського Союзу?"), де стисло розповідається про діяльність "нового козацтва" (визначення Сергія Маркедонова) в Росії та Україні, характеризуються певні тенденції в його діяльності, зокрема вказано на посилення реакційних ксенофобських тенденцій у середовищі російських козаків. У 8-му розділі розглядаються деякі питання історії козацтва: козацького жіноцтва, зокрема всупереч стереотипам слушно відзначається, що "більшість запорозьких козаків мали сім'ї в українських прикордонних містечках" (с. 91); ставиться питання про існування козацької нації, яке порушувалося ще в кінці XVIII ст. (А. Каппелер дає негативну відповідь на це питання), розглядається козацька тематика у фольклорі (наприклад, в українських народних думах), літературі, мистецтві (наприклад, "козак Мамай"), історіографії (наприклад, "Історія Русів") і т. д. (підрозділ "Факти і міфи"); подано характеристику козацтва у порівнянні з іншими прикордонними об'єднаннями (гайдуки, ускоки, граничари тощо), навіть з піонерами американського дикого Заходу, відзначаються особливості їхнього менталітету. У післямові (с. 112–113) сказано про деякі відмінності української та російської козакології, називаються імена провідних спеціалістів у цій галузі, міститься подяка всім, хто допоміг автору в роботі над книжкою.

На нашу думку, А. Каппелеру вдалося в лаконічній формі подати обширну історію козацтва і донести до західного читача справді науковий погляд на суть цього складного історичного явища.

о. Юрій МИЦИК (*Київ*)

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЯПОНСЬКОГО СЛАВІСТА

Ім'я японського професора Макото Хаясаки (Makoto Hayasaka) достатньо відоме у славістичних колах. Кілька слів про його життєвий шлях. Хаясака народився 19 листопада 1948 р. в м. Саппоро. Після закінчення тамтешнього університету у 1975 р. він проходив наукове стажування в Польщі (переважно у Варшаві і Кракові) (1975–1979). Уже тоді він відвідав Підляшшя – прикордонний регіон, де поляки, білоруси й українці живуть поруч і який зберіг свій строкатий культурний ландшафт. У 1983 р. він здобув у своїй "альма матер" науковий ступінь (PhD) і став працювати (1983–1996) викладачем в університеті Ібаракі (ад'юнкт, доцент, професор). З 1997 р. до нинішнього часу працює професором технологічного інституту в Токіо, у цей період був на науковому стажуванні в Росії (1992–1993), Польщі (1993), Литві (1996–1998). Був і в Україні у 1992 р. (Київ, Дніпропетровськ, Львів, Крим), тоді почав вивчати й українську мову і зацікавився історією України. Він спочатку займався проблемами полоністики (зокрема, діяльністю Міхала Чайковського (Садик-паші)), потім русистики (зокрема, історією старообрядців), а потім дедалі більше уваги став приділяти проблемам україністики і білорусистики. Так, у 1994 р. він видав у Токіо монографію "Україна, як відбудувати свою вітчизняну історію", яка була помічена в наукових колах і дістала позитивну рецензію.

У 1999 р. у Токіо вийшла чергова монографія Хаясаки "Одне з джерел ідеї революційної диктатури: російське якобінство і польське питання" (312 с.). Тут розглядається історія російського якобінства (насамперед П. М. Ткачова) та його вплив на ідеологію народництва 70-х років XIX ст. Це проблема цікава й тому, що, згідно з популярною в зарубіжній історіографії точкою зору, попередником Леніна був саме Ткачов. Хаясаку приваблює постать "останнього якобінця" – Каспара Міхала Турського, який входив до групи бланкістів у Франції, заснував свій гурток і особисто зацікавив Ткачова своєю діяльністю. Дослідження цього моменту польсько-російсько-французьких відносин у ранньому соціалістичному русі і стало науковим завданням книги Хаясаки. Звичайно, всі книги Хаясаки видані японською мовою, і тому ми не можемо подати тут розгорнуту рецензію на них, бо не володіємо японською. Але, виходячи з розгорнутих авторських резюме (а резюме книги, про яку мова піде нижче, перекладене білоруською Олександром Смоленчуком); із ґрунтовних посилань; а також із особистого знайом-

ства з автором (ми особисто знайомі з Хаясакою з 1978 р.), можна скласти анотацію цих важливих видань, щоб зацікавлені могли довідатися про книги, а за необхідності скористатися й оригіналом.

Отже, книга "Одне з джерел…" складається із вступу та 13-ти розділів, у котрих розглядаються життя й діяльність К. М. Турського (поляка з Херсонщини), зв'язки польської політичної еміграції у Франції (насамперед В. Врублевського, Я. Домбровського, К. Турського) з французькими бланкістами, гарібальдійцями, Карлом Марксом та Фрідріхом Енгельсом; расистська теорія Ф. Г. Духінського, діяльність С. Г. Нечаєва і справа нечаївців; програма журналу "Набат"; організація "Народна воля" тощо. Особливий інтерес для україністів має розділ 9 ("Суперечка про шляхи вирішення національного питання між російськими якобінцями та М. П. Драгомановим"). Про це ж Хаясака писав і в російськомовній статті: Русские якобинцы и М. П. Драгоманов – споры о путях решения национального вопроса // Славяноведение. – М., 1983. Хоча російські і польські революціонери сприймали погляди Драгоманова у тій частині, де він критикує царат, але займали протилежні позиції, коли він писав про політику русифікації українців, критикував засилля польської шляхти на Правобережжі (як тут не згадати аксіому: російська (додамо – й польська) демократія кінчається там, де починається українське питання). Окремі громадсько-політичні діячі (Д. М. Овсянико-Куликовський, автор брошури "Записки южнорусского социалиста") все ж сприйняли й ці погляди Драгоманова і навіть певною мірою їх розширили (федералізація Російської імперії: виділення Великоросії, Малоросії, Білорусії і Польщі й боротьба за соціалізм окремими національними партіями – гасло "национализирования социализма"), але такі погляди були піддані критиці самим Ткачовим, який, судячи з матеріалу, що його наводить у книзі Хаясака, був у цьому відношенні звичайним російським великодержавним шовіністом.

Значно більший інтерес україністів і білорусистів викликає найновіша книга Хаясаки "Беларусь. Гісторыя Памежжя: разважанні над мінулым Беларусі" (Токіо, 2013). У вступі автор повідомляє про першопричини зацікавлення даною проблематикою, зокрема чудотворною іконою Коденської Богоматері (нагадаємо, що Кодня знаходиться на Підляшші) і українсько-білорусько-польським магнатським родом Сапіг (один із Сапіг у XVII ст. викрав у Ватикані цей чудотворний образ і перевіз до Кодні). Шляхом історичної ретроспекції він пробує знайти ключ до історичної свідомості сучасних білорусів. У І розділі автор окреслює наукову мету дослідження, методи дослідження (насамперед компаративістику) і говорить про важливість вивчення історії Білорусі (це для японського і для західного читача дуже важливо, бо там звикли мати справу з Російською імперією і Польщею, і про Білорусь, як і про Україну, часто мають лише приблизне уявлення). Розглянуто дуже важливу проблему походження білорусів і формування білоруської нації і держави, проаналізовано специфіку даного процесу, на яку впливали політика Росії та Польщі. Зокрема, автор аналізує концепцію "западнорусизма", яка поділялась і радянською історіографією з її ленінською концепцією. Відповідно засуджувалася білоруська шляхта, яка беззастережно відносилася до польської, навіть такі видатні постаті національно-визвольного руху, як Тадеуш Костюшко, Кастусь Каліновський та Ігнатій Гриневецький. Лише на початку 90-х років XX ст. білоруська історична наука почала відходити

від ленінізму і шукати нових шляхів (концепція Альфреда Майхровича, яка, до речі, вплинула і на дослідження Хаясаки).

У ІІ розділі подається загальний нарис білоруської історіографії з кінця ХІХ ст. Автор зупиняється на русифікаторській теорії М. Кояловича (1828–1891), згідно з якою білоруські землі є частиною земель царської Росії, а Польща тільки анексувала те, що їй не належало. У розвиток теорії західно-русизму діяв О. Сапунов (1851–1924). Але вже Ю. Карський (1860–1931) і особливо М. Довнар-Запольський (1867–1934) (на котрого справили значний вплив народники) робили наголос на розвитку національної свідомості білорусів. Прикметно, що автор відзначає аналогічну з М. Довнаром-Запольським роль М. Грушевського у розвитку української історіографії. Особливо важливу роль відіграли праці В. Ластовського (1883–1938), який твердив, що білоруси пов'язані з Полоцькою Руссю і звідти бере початок їхня державність, і висунув так звану "кривицьку теорію". В. Ігнатовський (1881–1931) поєднав ці погляди з марксистською інтерпретацією історії в БРСР. Однак ці історики були репресовані в 30-і роки ХХ ст., політика білорусизації була грубо припинена, погляди цих авторів засуджені як "нацдемівщина".

У ІІІ розділі автор звертається до проблематики Полоцької Русі, зупиняється на постатях полоцького князя Всеслава і св. Єфросинії, звертає увагу, що у литовській хроніці штучно замінюються імена полоцьких князів на литовські з метою легітимізації литовського панування. Інший приклад "підправлення" історії: легенда про св. Параскеву, в основі якої лежить житіє св. Єфросинії Полоцької. З іншого боку, агіографію св. Єфросинії царська влада використовувала для русифікації білорусів. Після Жовтневої революції жорстко проводилась атеїстична політика войовничого атеїзму, і лише після розпаду СРСР була "реабілітована" св. Єфросинія і вся спадщина Полоцької Русі.

У IV розділі аналізується доба Ренесансу і Реформації і пов'язані з ними історіографічні концепції, насамперед протестантський рух, прийняття Литовських Статутів і політична діяльність канцлера ВКЛ Льва (Леона) Сапіги (1557–1633). Аналізується доробок професорів В. Пічети (певний час працював у Катеринославі) і Ю. Бардаха, причому перший хоч і мусив йти за положеннями марксизму, але його праці, особливо в економічному аспекті, не втратили свого значення. Далі автор представляє заслуги Л. Сапіги, який в деяких працях сучасних білоруських авторів (І. Саверчанка) охарактеризований як "національний герой". Однак, на наш погляд, діяльність Сапіги надто суперечлива, особливо якщо взяти до уваги його активну роль у впровадженні Берестейської унії 1596 р. Слід зауважити, що в японській історіографії відсутня інтерпретація Смути з перспективи ВКЛ і звичайно дослідники створюють негативний образ "польської інтриги", ототожнюють ВКЛ з польською експансією, спираючись виключно на російську історіографію.

У V розділі розглядається історія Підляшшя, де зійшлися традиції Сходу й Заходу, описано складні процеси в релігійному житті регіону, де запроваджувалася унія, потім відбувалися переслідування уніатів, які врешті (у 1905 р.) масово перейшли в римо-католицизм. Один проблемний блок книги – це образ Коденської Богоматері в контексті поширення Берестейської унії і повість Зофії Косак, видана у 1953 р.; другий – це переслідування уніатів російським урядом (навіть розстріли вірних!) і відбиття цих подій у повісті

лауреата Нобелівської премії Владислава Реймонта (1909). Обидві повісті об'єднує прагнення досягти консолідації нації в межах концепції "сучасного поляка", проголошеної прем'єр-міністром Польщі Романом Дмовським (1864–1939).

VI розділ стосується проблематики Берестейської унії, починаючи від місіонерської діяльності Йосифа Вельямина Рутського (1574–1637) та вбивства Йосафата Кунцевича (1580–1623) і його беатифікації; автор торкається діяльності ордену Василіан, Замойського Синоду 1720 р., який прискорив латинізацію уніатського обряду, а разом з цим і полонізацію українців і білорусів. Розглядається релігійна політика Російської імперії, яка після деяких вагань стала відверто жорстокою. Автор зупиняється на Полоцькому соборі 1839 р., діяльності єпископа Йосифа Семашка, які викликали спротив польської еміграції і насамперед історика Валеріяна Калінки (1826–1886), котрий у Львові заснував "Руський інтернат" для виховання дітей уніатів (читай українських дітей) у польському дусі. Калінка попереджав про небезпеку русифікації, писав про переслідування уніатів на Підляшші, розстріл царськими військами віруючих у Дрелеві і Пратулині (січень 1874 р.). Водночас Калінка бачив загрозу германізації у Познанському воєводстві. Наприкінці розділу аналізується діяльність славіста з Підляшшя Миколи Янчука (1859–1921), який походив із сім'ї уніатів, а згодом відіграв велику роль у розвитку білорусистики.

У VII–VIII розділах характеризується діяльність відомого мовознавця, активного діяча білоруського Відродження початку XX ст. Б. Тарашкевича (1892–1938), яка припадає на часи поділу Білорусі між СРСР та Польщею і відповідно стала заручницею політики русифікації і полонізації та організації "Грамада", що підтримала стратегію Комінтерну. Розглядається політична діяльність Тарашкевича, аналізуються його праці, присвячені аграрним проблемам у Польщі і прибалтійських державах, висвітлюється історія обміну Тарашкевича на соловецького в'язня Ф. Аляхновича (1883–1944) і його трагічний кінець (кінець білорусизації призвів до знищення мовознавця, якого було забито НКВД в рамках т. зв. "польської операції"). Також приділяється увага католицькому ксьондзу Адамові Станкевичу (1891–1949), який використовував білоруську мову в богослужінні і сприяв розвитку національної свідомості білорусів. Автор зупиняється на незвичних для слов'янської історіографії сюжетах: порівнює польську політику з політикою тогочасного польського уряду в Маньчжурії.

В останньому розділі автор висловлює загальний погляд на націєтворення в Європі, починаючи з Французької революції кінця XVIII ст., розглядає період застою в СРСР, виникнення дисидентського руху, виступ білоруської інтелігенції (в першу чергу Василя Бикова) на захист білоруської мови, виникнення нової білоруської історіографії, яка веде боротьбу за незалежний погляд на історію і зазнає переслідувань з боку режиму Лукашенка.

Книга містить багато фотографій, малюнків, також 8 карт Білорусі і дає цікавий матеріал про неї не тільки вченим, але й пересічному читачеві.

Таким чином, в роботі японського професора розглядаються дуже важливі й актуальні проблеми. Свіжий погляд незаангажованого автора на українську і білоруську минувшину, сьогодення як ніколи потрібний і україністиці, й білорусистиці.

о. Юрій МИЦИК, Інна ТАРАСЕНКО (*Київ*)

ЛИСТИ ЮХИМА СІЦІНСЬКОГО ДО МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО: ЗАБАГАТО ПОМИЛОК ДЛЯ МАЛЕНЬКОЇ КНИГИ

Тримаємо в руках ошатно оформлену книжечку, видану істориком з Кам'янця-Подільського О. М. Кошелем "Епістолярна спадщина Юхима Сіцінського. Листи до Михайла Грушевського (1891–1927 рр.)" (К., 2009. – 138 с.). Вона видана під грифом Інституту історії НАН України, Кам'янець-Подільського національного університету, Хмельницького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, Центру дослідження історії Поділля.

Тема, без сумніву, дуже актуальна. Імена Михайла Грушевського та Юхима Сіцінського не потребують спеціальних рекомендацій. Тим більше, що виповнилось 150 років від дня народження Ю. Сіцінського, а Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України реалізує надзвичайно важливий проект – видання 50-томного зібрання творів Грушевського, і ця публікація епістолій може придатися. До того у серії "Епістолярні джерела грушевськознавства" видаються листи Грушевського і до нього, а їх тільки в особовому фонді історика у ЦДІА України у Києві (ф. 1235) налічуються тисячі. Власне, саме з цього фонду упорядник і бере всі використані джерела.

Публікації листів Сіцінського передує вступ упорядника на чотирнадцяти сторінках, де викладено факти біографії вченого, розповідається про контакти між обома дослідниками, подано стислу історіографію питання, врешті говориться про структуру видання. На одній сторінці (с. 138) подано резюме праці, а на майже 30 сторінках (с. 108–137) – фотокопії листів Сіцінського. Коментарів явно замало. Наведемо кілька прикладів. У листі від 19 квітня 1892 р. згадується "Владимир Бонифатьевич". Варто було б сказати, що це В. Б. Антонович. Тут ще згадується стаття Грушевського про барську шляхту, витяги з якої Сіцінський хотів передрукувати у "Подольских епархиальных ведомостях". Що це за стаття і чи передрукував з неї Сіцінський витяги, залишається невідомим, і т. д. Варто було б і пояснити застарілі або малозрозумілі одиниці ваги, як-от: лот (= 3 золотники = 12,79 грама) та фунт (= 32 лоти = 410 грамів).

Бракує у вступі обов'язкової (бодай короткої) довідки про правила передачі тексту XIX – початку XX ст. Зокрема вказати, *як*, а то й *чому* упорядник передає літерами сучасного українського алфавіту "ять", "іжицю"; за яким стилем – старим чи новим – подається датування подій тощо. Інколи упорядник плутає хронологічний порядок листів. Так, між листами від 8 грудня 1907 р. і 19 серпня 1908 р. вміщено лист від 8 квітня 1898 р. Так, лист без

дати взагалі – раптом отримав дату сусіднього листа (с. 27 і 29). Лист на с. 34 замість 1898 р. став листом 1895 р. З інших непорозумінь: лист від 17. [нерозбірливо] 1895 р. і 3. [нерозбірливо] 1897 р. Насправді ці місяці можна легко встановити: відповідно "апреля" та "июня". А про датування листа від "27 [нерозбірливо] 1901 р." можна здогадатися, виходячи принаймні з дати, написаної на цьому ж листі: "14/V 1901 г.", значить, листа було писано "27 квітня". Дослідник не намагався встановити дату за штемпелями на конвертах, які є у справі, або навіть за нотатками сторонніх людей (можливо, помічника або секретаря Грушевського) про отримання грошей чи відправлення замовлених книжок. Крім того, є маса помилок у прочитанні закінчень, окремих літер, як у словах, так і окремо написаних. Наприклад: "по помилці", що має бути "по омилці", "католиків" – замість "р[имо-]католиків" (с. 34); "Джерел..." – замість "Жерел..." (с. 41, 49); "последних письмах" – замість "последнем письме" (с. 42); "указателях" – замість "указателе", "подробные описания" – замість "подробное описание" (с. 48); "Мне, право" – замість "Мне, правда" (с. 49); "ця" – замість "ся" (с. 52); "тільки" – замість "тілько"; "цею" – замість "сею" (с. 56) і т. д. Іноді складається враження, що дослідник, не змігши прочитати швидко слово, пише його з помилками, коли ж слово не читається і з другої спроби, то взагалі викидає його. Як-от у випадку на с. 27 "С. Вл.-Буданова о 3 сослови", або с. 93 (див. таблицю). Список таких помилок можна продовжувати і далі, він займе кілька сторінок.

Упорядникові слід було визначитися, за яким правописом копіювати листи. Враховуючи це, можна було б уникнути багатьох помилок. Так, наприклад, не прочитано "юс" дореволюційного правопису. Часто "ять" стає додатковою літерою, що міняє зміст речення. Крім того, Ю. Сіцінський не використовував апостроф. Як ввічлива людина він завжди звертався до Грушевського на "Ви" з великої літери. Але у читача цієї збірки листів може скластися враження, що Ю. Сіцінський – протоієрей кафедрального собору, викладач Кам'янець-Подільського державного українського університету й Інституту народної освіти, член Історичного товариства Нестора Літописця та дійсний член НТШ, Українського наукового товариства в Києві, був невихованим невігласом – настільки часто зустрічаються помилки навіть у звертанні до М. С. Грушевського. Наприклад: "Високоповажний" – замість "Високоповажаний"; "Глубоко уважаемый" – замість "Глубокоуважаемый". Разом з тим, дослідник намагався розібрати важкий для прочитання текст на звороті листа, писаний іншою рукою (с. 66). Але ж ніяк і не зазначив, що це думка спеціаліста з приводу питання, що міститься у листі, а не, власне, Сіцінського. Наведемо цей текст з доповненням: "Друк в усякім разі чеський XVII в. не польський [нерозбірливо] зі змісту виходило би, що се євангеліє, але число сторін (1030 і. д.) показує, що перед тим мусило бути щось інше – і не повне видання Біблії, а може [Псалтиря] (?) до якої се єванг[еліє] було додатком".

На жаль, дослідник не коментує явні описки чи пропуски самого Ю. Сіцінського. Наприклад: "Это для [меня] очень кстати." (с. 24) Так само на с. 21 (див. таблицю). Це явні пропуски самого Сіцінського. У таких місцях упорядник не висловлює сумнівів, не робить здогадів, а одразу ж ставить квадратні дужки і фразу: "нерозбірливо", читаючи листи далі.

Шкода, що поза увагою видання залишився цікавий лист Сіцінського до Грушевського від 1 грудня 1891 р. з цього ж архівного фонду 1235, писаний

під грифом Подільського єпархіального історико-статистичного комітету при редакції "Подільських єпархіальних відомостей". Цей документ, зрештою, був відомий упорядникові (с. 7). Так, лист Сіцінського від 1 грудня 1891 р. супроводжує відповіді на анкету про склад та звичаї місцевої шляхти п'яти священиків з сіл Галузинці, Родовці, Йолтухи, Коростовці, Васютинці, надіслані Грушевському, навіть історичні документи з Волковинців – універсал короля Речі Посполитої Сигізмунда ІІ Августа (помер у 1572 р.), даний волковинським шляхтичам Мацькові й Миколаєві за заслуги у боротьбі з ординцями. Цей лист має певний інтерес для дослідника. Відповіді на анкети зайвий раз переконували Сіцінського у міцності українських традицій ("народ устойчив"). Тут же Сіцінський ділився враженнями про доповідь Грушевського (про яку довідався з газетної замітки), цікавився свідченнями актових джерел з історії Церкви[1], просив повернути ці відповіді після ознайомлення і якесь "родословное дерево".

Значно гірше виглядає справа, коли беремося за розгляд публікації текстів листів. Почнемо з того, що в книзі відсутня нумерація листів, як це звичайно робиться в археографічних виданнях. Автор не утруднюється й розшифруванням скорочень. Інколи це дуже легко зробити, скажімо "изд. Киев. Арх. Ком." або "Тр. К. Д. Ак.", інколи складніше – "А. И. Л-ий мне писал...". Хто ж, як не упорядник, який повинен знати коло знайомих і кореспондентів Сіцінського, встановить особу цього "Л-ого"? З 82-х опублікованих листів Сіцінського переважна більшість надрукована з помилками, непрочитаними словами, навіть з пропусками цілих речень. До речі, зазначимо, що Сіцінський мав непоганий почерк, принаймні його можна без особливих зусиль розібрати навіть за фотокопіями, що наводяться в кінці книги. Під час порівняння текстів листів у відносно невеликій за обсягом публікації документів з оригінальними текстами виявилося чимало розбіжностей, іноді суттєвих. Для кращого розуміння цієї археографічної проблеми наводимо ці розбіжності в таблиці.

Сторінка публікації	**Текст публікації**	**Текст рукопису**
17	...любовь к своему родному краю это окутывает	... любовь к своему родному краю **и** это окутывает
18	...с **проявлением** искренней благодарности за присланную книгу...	...с **изъявлением** искренней благодарности за присланную книгу...
20	...хочу **потревожить** Вас одной просьбой.	...хочу **беспокоить** Вас одной просьбой.
	...об этой **книге** я находил в его некрологе...	...об этой **книжке** я находил в его некрологе...
21	В этом выпуске **есть** истории, **то** может быть...	В этом выпуске **нет** истории, **но** может быть...

[1] "Как жаль, что не сделал никто описи ни одной книги актов Каменецких, Брацлавских, Барских! Наша окраина требует выяснения в истории элемента русского, православного. Этот элемент можно выкапывать здесь только из земли (как Бакотский монастырь)".

	Посылаю вам книжицу – **статьями** из Под. Еп. Вед...	Посылаю вам книжицу – **оттиск из** Под[ольских] Еп[архиальных] Ведомостей]...
	Действительно **я сделал** много хорошого, осветившего мне...	Действительно **я здесь** много хорошого, осветившего мне....
	...но нет **там** освещения, которое дано проф. Владимирским-Будановым.	...но нет **того** освещения, которое дано проф. Владимирским-Будановым.
	В августе хочу быть в **Вильно** на археологическом съезде, но еще не **записан** еще членом.	В августе хочу быть в **Вильне** на археологическом съезде, но еще не **записался** еще членом.
	Этот снимок сделан не **Греймом**, и у него нет вообще снимка г. Бара, а **этот сделан одним любителем** для нашего Комитета.	Этот снимок сделан не **Грейлом,** и у него нет вообще снимка г. Бара, а **это сделал один любитель** для нашего Комитета.
22	С большим интересом прочитал Ваше [**нерозбірливо**] в присланном...	С большим интересом прочитал Ваше **исследование** в присланном...
	Грамота **Воласу** Сеньку на **Лядаву...**	Грамота **Волосу** Сеньку на **Лядову**...
23	...**снова** об этом прошу усерднейше, – конечно если это можно сделать.	... об этом прошу усерднейше, конечно, если это **только** можно сделать....
24	...Каменецкий уезд **занимает** целый том...	... Каменецкий уезд **займет** целый том...
	...искренне поздравляю Вас...	... **искреннейше** поздравляю Вас...
25	Получаю я “Галичанин”, – но сведенія **си** односторонни.	Получаю я “Галичанин”, – но сведенія **его** односторонни.
	...какие существуют у Вас в Галиции **издания** о Галицкой епархии...	...какие существуют у Вас в Галиции **исследования** о Галицкой епархии...
	“Зори” так и не получаем еще с февраля сего 1894 г. **[нерозбірливо]** Редакция “Зори”...	“Зори” так и не получаем еще с февраля сего 1894 г. **Очень жаль. Не будет ли перемены? Сначала редакция** “Зори”...
	Мне хотелось бы также знать содержание...	**Желательно** бы также знать **еще** содержание...
	Нет ли где **напечато** такого перечня; примерно, как **этот** перечень краткий...	Нет ли где **напечатанного** такого перечня; примерно, как **есть** перечень краткий...
	...только во вторую половину описания уезда [**нерозбірливо**]	...только во вторую половину описания уезда **смогу внести.**
	...две **свои** работы: **Исторические описания** Каменца... и историко-статистическое и **археографическое** описание поселений...	...две **своих** работы: **историческое описание** Каменца... и историко-статистическое и **археологическое** описание поселений...

27	...(собственно родина моя и моих предков с. Мазныкы, также в [**нерозбірливо**]).	...(собственно родина моя и моих предков с. Мазныкы, также в **Барщине**).
	Хотел был Вам послать Ваш оттиск **изданий** Под. Еп. Вед. грамоты на **Лядаву**...	**Хоть я и обещал** Вам послать Ваш оттиск **изданной в** Под[ольских] Еп[архиальных] Вед[омостях] грамоты на **Лядову** ...
	...стоит ли этого, или только одна грамота....	...**статья ли это** или только одна грамота....
	А то в 1-ом томе VII части нет указателя, и хотя обещано было...	А то в 1-ом томе VII части **С. Вл[адимирского]-Буданова о 3 сословии нет указателя,** и хотя обещано было...
	Ведь Ваша книга будет у нас **наставной**	Ведь Ваша книга будет у нас **настольной**
	Очень бы рад был принять участие в библиографическом [**нерозбірливо**] “Записок”, о чем Вы пишете, ...**то** [**нерозбірливо**] ...	Очень бы рад был принять участие в библиографическом **отделе** “Записок”, о чем Вы пишете, ...**та кебеты не маю**....
	Когда-то я писал и був [**нерозбірливо**]	Когда-то я писал и був **завзятым**
29	Я очень виноват **перед** Вами...	Я очень виноват **пред** Вами...
	Виноват перед Вами, извините. Написать Вам все **удерживало** меня нерешимость относительно того, смогу ли я что **нужное** написать. Но после сегодняшнего письма пишу Вам [**нерозбірливо**]...	**Винен пред** Вами, извините. Написать Вам все **удерживала** меня **какая** нерешимость относительно того, смогу ли я что **путное** написать. Но после сегодняшнего письма пишу Вам **смелее...**
	...что писать рецензию на такой солидный труд – слишком большая **щедрость** для меня, захолустного любителя истории	...что писать рецензию на такой солидный труд – слишком большая **смелость** для меня, захолустного любителя истории
	Хотелось бы мне знать в каких [**нерозбірливо**] принято печатать **о** Записках рецензии.	Хотелось бы мне знать в каких **размерах** принято печатать **в** Записках рецензии.
	Вероятно, в этих главах **замечательно** то, что напечатано **во** 2-ом томе VIII части “Архива”.	Вероятно, в этих главах **заключается** то, что напечатано **в** 2-м томе VIII части “Архива”.
	Не прислать ли Вам [**нерозбірливо]** заметки об одном провинциальном издании отчасти этнографического и **отчасти** исторического характера – [**нерозбірливо]** (не из наших – **великорусск**.) **издан**...	Не прислать ли Вам **хоть польской** заметки об одном провинциальном издании – отчасти этнографического и исторического характера – **здесь один** (не из наших – **великоросс**) **издал**...
	...только эти напевы в “Сборнике” значительно т. ск. **окацапині...**	...только эти напевы в “Сборнике” значительно т. ск. **окацаплені...**
	При этом случае напишу Вам об **этом** предмете, который давно меня занимает.	При этом случае напишу Вам об **одном** предмете, который давно меня занимает.

	У нас в **церквях** [**нерозбірливо**] документов до 1700 г.	У нас в **церквах решительно нет** документов до 1700 г.
	Тут-то покойный Ролле писал, ... но епископ Львовский Шумлянский выкупил **эти архивы** и привез в Львов.	**Где-то** покойный Ролле писал, ... но епископ львовский Шумлянский выкупил **этот архив** и привез в Львов.
30	Вопросы **никак** еще не разрешенные для нас, так как никому из русских ученых не приходилось заниматься специально подольской **духовной** историей, а если **бы пришлось...**	Вопросы **никем** еще не разрешенные для нас, так как никому из русских ученых не приходилось заниматься специально подольской **церковной** историей, а если **пришлось бы...**
	Фотографии **обязательно** я вышлю, но немножко погодя. Посылать можно ли **не заклеенными**?	Фотографии **обещанные** я вышлю, но немножко погодя. Посылать можно ли **не наклеенными**?
	Пропуск [**нерозбірливо]**	Пропуск **в бандероли к Вам свободен?**
31	думаю, что так **скорше** пропустят...	думаю, что так **скорее** пропустят...
	Выпуск IV тем **больше** подходит, что там есть рецензия...	Выпуск IV тем **более** подходит, что там есть рецензия...
	…там есть рецензия на одну статью, **печатающуюся** в наших епарх. Ведомостях – Чарнецкого о **Миргородськом** училище.	...там есть рецензия на одну статью, **печатавшуюся** в наших епарх. Ведомостях – Чарнецкого о **Шаргородском** училище.
	…мы можем выслать ему наши издания Комитета **или** желательно.	...мы можем выслать ему наши издания Комитета **если** желательно.
	Все магазины и [**нерозбірливо]** и Моск. и Киевские говорят, что книга вышла из продажи.	Все магазины и **СПб,** и моск., и киевские говорят, что книга вышла из продажи.
	Слышал, что будет пересмотр цензурного устава...	**Слышно,** что будет пересмотр цензурного устава...
	Фотографий пока не посылаю, **прошу** что теперь [**далі не розбірливо],** а в [**нерозбірливо**] затруднительно получение отпечатков.	Фотографий пока не посылаю, **потому** что теперь **нет светлых дней**, а в **пасмурных** затруднительно получение отпечатков.
	Читали ли Вы № 15 "Киевлянина" 1895 г. – фельетон? [**нерозбірливо**]	Читали ли Вы № 15 "Киевлянина" 1895 г. – фельетон? **Какой-то скалозуб острит над м[ало] р[оссийским] языком – слишком плоско**
32	На Павлова книжку (о **Галицком митрополите**)... Перва книжка – [**нерозбірливо**] из "Русского обозрения"...	На Павлова книжку (о **Галицкой митрополии**)... Перва книжка – **оттиск** из "Русского обозрения"...
	...тільки с условием не [**нерозбірливо**] меня на счет формы, т. е языка.	...тільки с условием не **стесняйте** меня на счет формы, т. е языка.

	Секретарю Ист.- Стат. Комітета (без фамілії) або редактору [**нерозбірливо**].	Секретарю Ист.- Стат. Комітета (без фамілії) або редактору (**теж**).
33	**От** посылаю Вам дви [**нерозбірливо**].	**Ось** посилаю Вам дви **штучки**.
	Прошу прочитати і написати, чи [**нерозбірливо**] що я посилаю.	Прошу прочитати і написати, чи **нужне** що я посилаю.
	Я сей том взяв для себе. Як вийде V, **пришлю** [**нерозбірливо**].	Я сей том взяв для себе. Як вийде V, **просимо вислати нам**.
	[**нерозбірливо**] хто такий Линниченко... Я нігде не можу найти його книжки – писав і **ЕП. б.** і в Кієв.	**Напишіть мені,** хто такий Линниченко... Я нігде не можу найти його книжки – писав і **СПб** і в Кієв.
34	...найбільше про ту частину, що **приверне увагу** до нашого Каменецкого повіту...	...найбільше про ту частину, що **приперає** до нашого Каменецкого повіту...
	...их соціально-общественное положение, материальное, умственное, состояние церквей в сравнении с нашими [**нерозбірливо**]	...их соціально-общественное положение, материальное, умственное, состояние церквей в сравнении с нашими **украинскими и подольськими и т. п.**
	В проскуровскім **приході виходит** коло Сатанова вал...	В проскуровскім **уезді входит** коло Сатанова вал **из Галичини**
	Най Вам Бог **поможе!**	Най Вам Бог **помагає!**
36	Я там писав, що V том “Записок” ми відібрали з цензурною [**нерозбірливо**] на бандеролі.	Я там писав, що V том “Записок” ми відібрали з цензурною **печатью** на бандеролі.
	...що писати об **“іерархій”** т. II (скажу, что книжка пуста, **факт.** ціна її 2 руб; вона у мене є)...	**...чи** писати об **“іерархіи”** т. II (скажу, что книжка пуста, **хоть** ціна її 2 руб; вона у мене є)...
	Чи писати Вам **образ** всего, що печаталось в 1895 р. (в разних южно-русских Епарх. Ведомостях, та в других изданиях малоизвестных, [**нерозбірливо**] получаются?	Чи писати Вам **обзор** всего, що печаталось в 1895 р. (в разних южно-русских Епарх. Ведомостях, та в других изданиях малоизвестных, **но котрі в нас** получаются?
	Недавно ми [**нерозбірливо**] столєтіє нашої епархії, для мене було багато роботи.	Недавно ми **отпразнували** столєтіє нашої епархії, для мене було багато роботи.
	...под названием “Подольские архипастыри 1795-1845 гг.” с [**нерозбірливо**] портретами архиереев.	...под названием “Подольские архипастыри 1795-1845 гг.” с **фототипическими** портретами архиереев.
	VII випуск “Трудов” займе **вже** описание историческое Каменецкого уезда.	VII випуск “Трудов” займе **моє** описание историческое Каменецкого уезда.
	Як добре, що іздаєте опісаніє подольских замків 1494 г.	**От** добре, що іздаєте опісаніє подольских замків 1494 г.

38	К разным делам **провинциальным...**	К разным делам **оффициальным...**
	Посылаю Вам ее в посылке **висланном** с другим экземпляром....	Посылаю Вам ее в посылке **вместе** с другим экземпляром...
	Прошу милостивым [**нерозбірливо**] взглянуть на мою работу...	Прошу милостивым **оком** взглянуть на мою работу...
	Не нужно ли рецензию на книжку [**нерозбірливо**]: [**нерозбірливо**]	Не нужно ли **рецензий** на книжку **Стадницкого: "Гавриил Банулеско-Бодони**, **экзарх Молдо-Влахийский"**
	[**нерозбірливо**] бы, Вы дадите мне какую работу	**Может бы**, Вы дадите мне какую работу
39	1896 г. 17 [**нерозбірливо**]	1896 г. 17 **апреля.**
	Как найден Вами обзор Еп. Ведомостей?	Как найден Вами обзор **ю-р** Еп. Ведомостей?
40	...нужно письма высылать с значительными **пропусками...**	...нужно письма высылать с значительными **промежутками**...
	Пощадите себя: работы **впереди** много...	Пощадите себя: работы **всегда** много...
41	Нельзя ли выслать **ответ** в Епарх. Историко-статистический Комитет...	Нельзя ли выслать **опять** в Епарх. Историко-статистический Комитет...
	...если бы в "Записках" были **добавлены** обзоры польских исторических журналов также [**нерозбірливо**], как это сделано в 7-м томе о русских таких журналах.	...если бы в "Записках" были **делались** обзоры польских исторических журналов также **тщательно**, как это сделано в 7-м томе о русских таких журналах.
	Для Вас она не представляет интереса, но [так] – для **Комитета** наших изданий.	Для Вас она не представляет интереса, но так – для **комплекта** наших изданий.
42	....за **это** приношу Вам глубокую благодарность.	...за **что** приношу Вам глубокую благодарность.
	...получили ли Вы мой обзор **ю-з** Еп. Ведомостей...	...получили ли Вы мой обзор **ю-р** Еп. Ведомостей...
	Читал я в **староизданні** Товариства, что изданы сочинения Ст. Руданского. То-то бы хотелось **найти** книжку нашего земляка	Читал я в **справозданни** Товариства, что изданы сочинения Ст. Руданского. То-то бы хотелось **иметь эту** книжку нашего земляка
	...его племянник – теперь**, почестный** деятель на ниве Христовой	...его племянник – теперь, **почтенный** деятель на ниве Христовой
43	…желательно было Вам получить для "Зори" фотографических снимков **больше** типичных видов Подолии...	...желательно было Вам получить для "Зори" фотографических снимков **более** типичных видов Подолии...
	Летом я был занят мыслью о переводе на службу в Киев (к **Владимирскому** собору) и чуть-чуть не **переехал,** не удалось [**нерозбірливо**].	Летом я был занят мыслью о переводе на службу в Киев (к **Владимирскому** собору) и чуть-чуть не **перешел,** не удалось **в конце концов.**

	...вспоминал о том **прекрасном времен**... воспоминание об этом составляет для меня [**нерозбірливо**] счастье.	...вспоминал о том **приятном времени**... воспоминание об этом составляет для меня **истинное** счастье.
44	Последний XIII том "Записок" получили – **также** в 2-х экземплярах.	Последний XIII том "Записок" получили – та **ще й** в 2-х экземплярах.
	Я не писал потому, что до сих пор был очень занят.	Я не писал **ничего** потому, что до сих пор был очень занят.
	Новые [**нерозбірливо**], новые требования и т. п.	Новые **порядки**, новые требования и т. п.
	Может укажете мне какие книги для **редактирования!**	Может укажете мне какие книги для **рецензирования!**
	...возможность немного отдохнуть среди этой будничной жизни	...возможность немного отдохнуть **нравственно** среди этой будничной жизни
46	Новые томы пускают, не знаю, **пускают** ли прежние...	Новые томы пускают, не знаю, **пустят** ли прежние...
	...что не прислал Вам раньше **обзоры** Епарх[иальных] Ведомостей – **дела не дают.**	...что не прислал Вам раньше **обзора** Епарх[иальных] Ведомостей – дела **заедают.**
47	...и в письме [**нерозбірливо**], о Виленских Актах.	...и в письме **заметка** о Виленских Актах.
	Приезд [**нерозбірливо**], в Москву **Ейнкорна** в Жур. М.Н.Пр.; Отчеты Археологической Комиссии 1892 и **1899** г.	Приезд **Галятовского** в Москву **Ейнгорна** в Жур[нале] М[инистерства] Н[ародного] Пр[освещения]; Отчеты Археологической Комиссии 1892 и **1893** г.
	Есть какіе-то [**нерозбірливо**], можно ли из них что почерпнуть.	Есть какие-то **"шематизмы",** можно ли из них что почерпнуть.
48	...в одном селе **живущего** – некоего этнографа...	...в одном селе **живую археологию** – некоего этнографа...
	P. S. Извините, что пишу на **лоскутках.** [**нерозбірливо**] письма не позволяет писать на **долгих листках.**	P. S. Извините, что пишу на **лоскутке**. **Вес** письма не позволяет писать на **целом листике**.
49	Нужно ли **нам** теперь? Если еще никто не написал, то я напишу **через неделю** две или **скорше.**	Нужно ли **Вам** теперь? Если еще никто не написал, то я напишу **чрез недели** две или **скорее**.
	Писали Ви также [**нерозбірливо**] о Полоцком [**нерозбірливо**]...	Писали Ви также **написать** о Полоцком **Псалтири...**
	Как бы я рад, что писать, но [**далі нерозбірливо**]...	Как бы я рад, что писать, но **беда, так занят...**
	Об Ушице не забываю, думаю даже теперь побывать на [**нерозбірливо**].	Об Ушице не забываю, думаю даже теперь побывать на **месте**.
	3 [**нерозбірливо**] 1897 г.	3 июня 1897 г.

50	...у одного старого этнографа Дыминского **столь** много этнографического материала...	....у одного старого этнографа Дыминского **есть** много этнографического материала...
	Говорят, **этот** журнал пропускается нашей цензурой	Говорят, **что** журнал пропускается нашей цензурой
	Никак не могу **сделать** статью об Ушице!	Никак не могу **отделать** статью об Ушице!
	Хотелось бы **это** написать...	Хотелось бы **что** написать...
	Есть только украинско-российские**,** но такие не нужны	Есть только украинско-российские **старые,** но такие не нужны
	Не нужно ли Вам рецензий на книги Крыжановского “Почаевская лавра” (**теперь описанія**)	Не нужно ли Вам рецензий на книги Крыжановского “Почаевская лавра” (**истор[ическое] описание**)
	Имеют ли **библиотеки** Товариства Вашого это издание?	**Имеет** ли **библиотека** Товариства Вашого это издание?
52	...а сегодня прибула знов и ІІ-я книжка **згодом** знов ІІІ-ю.	...а сегодня прибула знов и ІІ-я книжка **разом** знов ІІІ-ю.
53	Прерываю **дальше** свое **навчаніе.**	Прерываю **долгое** свое **молчание.**
	... я со своей стороны **что** смогу **Вас благодарю**	...я со своей стороны **чем** смогу **возблагодарю**
	Мы Подоляне как-то [**нерозбірливо**] **вид** курса жизни... Никто не отозвался даже на бывшие празднества...	Мы подоляне как-то **живем вне** курса жизни... Никто не отозвался даже на бывшие празднества**... Не гаразд!**
55	**2** марта 1899	**9** марта 1899
56	...о цер. и [**нерозбірливо**] 1599 г.	...о цер[ковном] и **настенном письме еп. Нектарія** 1599 г.
	На **посланные** 3 руб. прошу вислати мені нові книжки – сочинения Драгоманова...	На **посылаемые** 3 руб. прошу вислати мені нові книжки – **де** сочинения Драгоманова...
	Книжки **Харламовича** ще нема у мене.	Книжки **Харламповича** ще нема у мене.
59	...рецензія на видання музея **Спаржинської** “Писанки”.	...рецензія на видання музея **Скаржинської** “Писанки”.
61	Просив би вислати ще: “Записки” XXXIX і **XV** томи...	Просив би вислати ще: “Записки” XXXIX і **XL** томи...
	12 марта 1901	12 марта 1901. **Рецензії пишуться, но мало щось**
63	27 [**нерозбірливо**] 1901. Кам.-Под.	27 **апр[еля]** 1901. Кам.-Под.
64	**Рецензію** на книжки **Харламовича** и Яблоновского, **що** поки що...	**Рецензіи** на книжки **Харламповича** и Яблоновского, **но** поки що...
	...а сама карта, не знаю **как** буде готова...	...а сама карта, не знаю **коли** буде готова...
	В мене вже є написано про Ушицю, та не відважусь дать Вам...	В мене **хоть є** вже написано про Ушицю, та не відважусь дать Вам...
67	Рецензіі **будто** зроблені	Рецензии **будуть** зроблені

	Прошу розпорядіться вислати і най напишуть...	Прошу розпорядіться вислати і **як будуть висилати** най напишуть...
68	....цензура не пустить і пропадуть всі **прислані** гроші...	...цензура не пустить і пропадуть всі **предплатні** гроші...
69	[**нерозбірливо**] і другіе порозїзжались на села.	**I-ій і** другіе порозїзжались на села.
	...й **тілько**, з замилуванням подивився на Ваш портрет...	...й **пильно,** з замилуванням подивився на Ваш портрет...
70	Посылаю Вам [**нерозбірливо**]...	Посылаю Вам 5 **гер[бовых] марок по 5 коп.** ...
71	Заграничних учених, крім 2-3 яких [**нерозбірливо**], не було.	Заграничних учених, крім 2-3 яких **припадкових,** не було.
	Не знаю чи можно мені писати **досі** так, – такою мовою. Зважився я писати – **так.**	Не знаю чи можно мені писати **далі** так, – такою мовою. Зважився я писати – **та** ...
72	Также Павлова о [**нерозбірливо**] каноне при большом требнике, Преображенского [**нерозбірливо**] (1840–1890), Pułaski – Szkice [**нерозбірливо**]	Также Павлова о **помо**каноне при большом требнике, Преображенского **Отечественная церковь за 50 лет** (1840–1890), Pułaski – Szkice **serya II**.
73	Посилаю Вам брошурку о Барских церквах і костелах [**нерозбірливо**].	Посилаю Вам брошурку о Барских церквах і костелах. **Бар Вам не чужий**.
	Мабуть не **пускали** “Л.-Н.Вістника” післанного на адрес нашого Комитета?	Мабуть не **пустили** “Л.-Н.Вістника” післанного на адрес нашого Комитета?
74	...це **відбірка** з 10-го випуска наших “Трудов”.	...це **відбитка** з 10-го випуска наших “Трудов”.
	Чи можна би з [**нерозбірливо**] Вашого Товариства обмінятися деякими дублікатами?	Чи можна би з **музеем** Вашого Товариства обмінятися деякими дублікатами?
	(“Немецкое **прав.** в Польше и Литве”), [**нерозбірливо**] в Зап. Юго-Зап. [**нерозбірливо**] Геогр. Общ. ([**нерозбірливо**] “юго-зап. края в **XV–III** ст.”)	(“Немецкое **право** в Польше и Литве”), **Антоновича** в Зап[исках] Юго-Зап[адного] **отд[еления]** Геогр[афического] Общ[ества] (**“Промышленность** юго-зап[адного] края в **XVIII** ст.”)
	Дай Боже Вам спровадити **наступні** свята...	Дай Боже Вам спровадити **наступаючі** свята...
75	Чи нема в **книгарні** Львова чого?	Чи нема в **историі** Львова чого?
77	Я пока одной ногой **стою** в ведомстве просвещения...	Я пока одной ногой **стал** в ведомстве просвещения...
	...это так пока в училище не **построили** церкви, и [**нерозбірливо**] я перейду в ведомство просвещения.	...это так пока в училище не **построят** церкви, и **тогда я всецело** перейду в ведомство просвещения.

	...и думаю, нужно ли Вам обзор написать.	...и думаю, нужно ли Вам обзор **разных епарх[иальных] изданий. Прошу** написать.
	С.И. опять в [**нерозбірливо**]	С.И. опять в **здесь**
79	От **тільки** й **маєш,** що Св[яте] Письмо на **украынській** мові буде й в нас	От **тілько** й **маєм**, що Св[яте] Письмо на **украинській** мові буде й в нас
	...(він полтавець, в **міру Панфил** Левицкий)...	...(він полтавець, в **міре Памфил** Левицкий)...
	...під редакцією преосв. **Пафенія.**	...під редакцією преосв. **Парфенія**.
81	...нашему Архиерею **Пфению** поручено Синодом.	нашему Архиерею **Парфению** поручено Синодом...
83	...були ніби в облозі, бо **влітку** пришлось щось два-три дні на всіх мостах сторожити...	були ніби в облозі, бо **війську** пришлось щось два-три дні на всіх мостах сторожити...
84	...луччі збірники "**проповідей**" **(Казань)**.	...луччі збірники "**проповедей**" **(казань).**
88	Я не бачив останнього [**нерозбірливо**] за 1905 рік.	Я не бачив останнього **справоздання** за 1905 рік.
90	(за **5** уроків всього, тобто за 4 історії літератури і 4 історії України й Поділля)	(за **8** уроків всього, тобто за 4 історії літератури і 4 історії України й Поділля)
	…"пользоваться языком малорусским в церковніх школах при **[нерозбірливо]**...	... "пользоваться языком малорусским в церковных школах при **объяснениях**...
93	-------	**Вибачайте, що пишу на корпилючці аби не було письмо важче як лот.**
95	...що маю багато **роботи** по **законодавству**...	....що маю багато **робити** по **законоучительству**....
	...тим-то я тепер, [**нерозбірливо**], спішив та писав по-російськи.	...тим-то я тепер, **пишучи**, спішив та писав по-російськи.
97	Я тепер взявся за наші подільські руські дворянські **ради** й **так** що пишу про...	Я тепер взявся за наші подільські руські дворянські **роди** й **поки** що пишу про...
98	Адреси я вислав в **книгарню** "ЛН Вістника" в Київ	Адреси я вислав в **контору** "ЛН Вістника" в Київ
99	[**нерозбірливо**] Еп. Вед.	**Полт[авские]** Еп[архиальные] Вед[омости]
100	[**нерозбірливо**] Еп. Вед.	**Могил[евские]** Еп[архиальные] Вед[омости]
	Холм. [**нерозбірливо**]	Холм**[ская] Ц[ерковная] Жизнь**
	я не маю цього видання **1905** р.	я не маю цього видання **1908** р.
	...Видання: "Вера и Разум", виданню виходить і "Листок для Харьковської епархії".	...видання: "Вера и Разум", **при яким** виданню виходить і "Листок для Харьковської епархії".
102	...як **понад** тому 20 літ я з Вами...	...як **назад** тому 20 літ я з Вами...

	І **ось**, коли пригадую...	І **от,** коли пригадую...
	...що з-під Вашого пера виходять і **веселі** книги, і статті...	...що з-під Вашого пера виходять і **великі** книги, і статті...
103	Щиро бажаю всього найлучшого!	Щиро бажаю **Вам** всього найлучшого!
104	Но я **продолжаю** мою опущенность...	Но я **преодолею** мою опущенность...
	А тут и старость **наближается, о чем жалел я...**	А тут и старость **надвигается, отяжелел я**...
	Авось **напишу** еще.	Авось **потяну** еще.
105	Певне треба буде передрукувати на машинці, якщо стаття годяща.	Певне треба буде передрукувати на машинці; **прошу Вас доручити кому передрукувати**, якщо стаття годяща.
	...креслення (плани) також негарні...	**...кресленники** (плани) також негарні...

Доводиться дуже шкодувати, що такий цінний матеріал видано настільки поспішно й неохайно. Звичайно, від помилок не застрахований жоден дослідник, однак у такій великій кількості вони до критичного рівня зменшують можливість використання цього видання. Ми не маємо наміру перекреслювати всю роботу, проведену упорядником. Але при вивченні епістолярію Грушевського і Сіцінського археографам та історикам доведеться заново працювати в архіві, оскільки на рецензовану книжку покладатися не можна.

Світлана ІВАНИЦЬКА (*Запоріжжя*)

ЛИСТУВАННЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО: ЛИСТУВАННЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ТА ЮРІЯ ТИЩЕНКА / УПОРЯД. О. МЕЛЬНИК; РЕД. Л. ВИНАР, І. ГИРИЧ. – К.; НЬЮ-ЙОРК; ПАРИЖ; ЛЬВІВ; ТОРОНТО, 2012. – 640 с. – (СЕРІЯ: “ЕПІСТОЛЯРНІ ДЖЕРЕЛА ГРУШЕВСЬКОЗНАВСТВА”. – Т. 6)

Видання “Епістолярних джерел грушевськознавства” від самого початку було з великим інтересом і вдячністю зустрінуте науковцями, заглибленими у вивчення модерної доби українського націєтворення. І це невипадково. Листування діячів українського руху сьогодні справедливо трактується як одне з найцінніших джерел до вивчення новітньої історії України. Цим пояснюється підвищений інтерес до виявлення та оприлюднення цих унікальних документів. Показово, що як навколо постатей класиків української літератури, так і навколо провідних постатей українського руху в його легально-народницькому відгалуженні утворились репрезентативні епістолярні масиви, оприлюднення яких дає змогу подати нові інтерпретації уже відомих історичних сюжетів та по-новому поглянути на славетні постаті діячів модерної доби, серед яких відомі історики, археологи, літературознавці, письменники, публіцисти. На сьогодні українська гуманітаристика може пишатися низкою корпусних видань В. Б. Антоновича, Ф. К. Вовка, М. П. Драгоманова, С. О. Єфремова, А. В. Ніковського, П. Я. Стебницького, Є. Х. Чикаленка... Окрім того, з’явилося чимало публікацій вибіркового характеру (листи Б. Д. Грінченка, В. М. Доманицького, Л. М. Жебуньова, Ф. П. Матушевського, М. М. Могилянського, І. Л. Шрага та ін.).

“Листи, епістолярна спадщина, епістолярна творчість. Інтелектуальний продукт особливого роду... Сповнені неповторного аромату (епохи, середовища, людської індивідуальності), багатозначні, непередбачувані, як кожне межове явище, що живиться від різних джерел і виборює своє – осібне – місце в царині людського духу”, – відзначила визначний знавець даного виду джерел особового походження М. Х. Коцюбинська, констатуючи багатство, змістовність, оригінальність епістолярного національного культурного масиву й підкреслюючи “незаперечні здобутки” останнього десятиріччя у виданні української епістолярної класики [1]. Авторка чимало уваги приділила з’ясуванню інформативно-пізнавальної цінності цього типу джерел: “Щоденник, як і лист, – це теперішній час, спогади – ретроспекція, та разом вони творять ту хистку паперову кладочку, перекинену з минулого в майбутнє, яка вабить нас можливістю якось дістатися звідси на той бік, пережити й зрозуміти той час, який з погляду сьогоднішнього дня неминуче залишається

[1] *Коцюбинська М. Х.* Листи і люди: Роздуми про епістолярну творчість. – К., 2009. – С. 11–12.

для нас невідомою країною"[2]. Дослідниця вказала на виняткове джерельне значення епістолярію для вивчення "українського випадку" націєтворення: "В історії української культури епістолярний вид висловлювання мав особливе значення з огляду на характер її розвитку, на колоніальне й напівколоніальне минуле України, на мовні й інші заборони, брак умов для вільного обміну думками. В листах українських діячів порушувався надзвичайно широкий спектр суспільно-політичних проблем (подекуди відтісняючи на задній план моменти особисті), адже бракувало трибуни для висловлення і вільного обговорення їх"[3]. Дійсно, епістолярна спадщина діячів українського національного руху служить важливим джерелом відомостей про події політичного, громадського, культурного життя, містить зерна цінної просопографічної інформації, допомагає якомога повніше з'ясувати обставини приватного життя й додати малознані штрихи до біографій як відомих, так і напівзабутих осіб... М. Х. Коцюбинська писала й про те, що "на часі серйозна «інвентаризація» наших епістолярних багатств і осмислення значення їх – джерелознавчо-документальне, психологічне, мистецьке"[4]. Це зауваження повною мірою стосується й листування Михайла Сергійовича Грушевського (1866–1934) – найвидатнішого історика України, символу невгасимої творчої енергії української нації.

Як відомо, в Україні 1930-х – і до початку 1980-х років в умовах комуністичного режиму творчість М. Грушевського не визнавалась і нещадно фальсифікувалась. Тільки після здобуття Україною статусу суверенної держави почалося повноцінне опрацювання архівних фондів, які містили серед інших матеріалів і унікальний епістолярій вченого. Ці знахідки поступово втілювались у багатотомне серійне видання, яке отримало назву "Епістолярні джерела грушевськознавства". Президент Українського Історичного Товариства, засновник та редактор серії Любомир Винар таким чином пояснював обрану назву: "Поняття «епістолярні джерела грушевськознавства» включає, крім листування Михайла Сергійовича, також листування членів його родини, сучасників і співробітників історика, адресоване до нього або інших осіб і установ, що в ньому знаходимо дані (приватні і офіційні) про багатовимірну діяльність і творчість Михайла Сергійовича" (с. 11)[5]. Задум передбачав, таким чином, залучення в роботу й публікацію листів не лише самого Грушевського, а і його широкого оточення – родини, колег, друзів, учнів. Епістолярій Михайла Грушевського зберігається в архівних фондах Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка, Центральному державному історичному архіві України, Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника, Інституті рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського та деяких інших архівосховищах. Більшість листів було надруковано вперше.

У 1996 р. Інститут української літератури ім. Т. Г. Шевченка спільно з Українським Історичним Товариством (УІТ) започаткували видання епістолярію Грушевського. У 1997 р. було видано перший том серії "Епістолярні

[2] *Її ж.* Над маминими щоденниками: Щоденник як лист до самого себе... і до нас // Кур'єр Кривбасу. – 2005. – № 184. – Березень. – С. 120.

[3] *Її ж.* Листи і люди: Роздуми про епістолярну творчість. – С. 11.

[4] Там само. – С. 28.

[5] Тут і далі посилання на рецензоване видання.

джерела грушевськознавства"[6], підготовлений Галиною Бурлакою. Редактором видання став Любомир Винар. До першого тому увійшло 387 листів Михайла Грушевського до Івана Нечуя-Левицького, Олександра Кониського, Івана Франка, Сергія Єфремова, Ольги Кобилянської, Олександра Кандиби (О. Олеся), Дмитра Марковича, Івана Белея, Івана Пулюя, Костя Паньківського та інших видатних діячів української культури. За 15 років існування серії "Епістолярні джерела грушевськознавства" вийшло з друку 5 томів (1997, 2001, 2006, 2008, 2010 рр.).

Ці томи було підготовлено у співпраці з Інститутом української літератури ім. Т. Г. Шевченка, Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Центральним державним історичним архівом України (м. Київ), Інститутом рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, історико-меморіальним музеєм Михайла Грушевського та іншими установами. Робота над листами, як і слід було передбачити, виявилася трудомісткою – підготовка кожного тому тривала не менше трьох років. Це цілком зрозуміло – як відомо, листи вимагають докладного джерелознавчого аналізу, текстологічного опрацювання, встановлення автентичності та вірогідності джерела, критики наявної в них інформації. Але врешті-решт ретельна евристична й аналітична праця висококваліфікованих дослідників (серед яких – літературознавці Галина Бурлака та Наталія Лисенко, етнолог Всеволод Наулко, історики Ігор Гирич, Раїса Майборода, Світлана Панькова, Володимир Пришляк, Інна Старовойтенко, Ольга Тодійчук) сприяла появі нового цінного комплексу друкованих джерел, який значно розширив наше уявлення щодо доби Михайла Грушевського, його "дальнього" та "ближнього" кола спілкування, наукового доробку та діяльності великого історика, його планів на майбутнє, здійснених та нездійснених творчих задумів...

До сьогодні опубліковано листування Михайла Грушевського з Іваном Франком, Сергієм Єфремовим, Ольгою Кобилянською, Олександром Кандибою (Олесем), Федором Вовком, Миколою Біляшівським, В'ячеславом Липинським, Володимиром Дорошенком, Іваном Джиджорою, чеським дослідником Іржі Полівкою, з Євгеном Чикаленком.

Набутий досвід дав змогу редакторам та упорядникам серії дійти висновку про доцільність публікації відразу цілісної добірки документів за схемою "лист – відповідь". Виходячи з таких концептуальних засад, було підготовлено третій том серії, де вміщено відповіді тих кореспондентів М. Грушевського, листи до яких видатного історика були опубліковані у першому томі. Знаковим щодо реалізації новообраного підходу став IV том серії, де вперше в одному виданні надруковано взаємне листування М. Грушевського та його учня І. Джиджори. За таким самим принципом було побудовано й V том "Епістолярних джерел грушевськознавства", що містить листування М. Грушевського та Є. Чикаленка. Як виявилось, саме такий підхід, з погляду сучасних здобутків археографії, виявився найбільш логічним і раціональним. І саме він дозволив створити широку панораму листовної комунікації, в центрі якої була постать непересічного адресата.

[6] Листування Михайла Грушевського / Упор. Г. Бурлака; ред. Л. Винар. – К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. – Т. 1. – 398 с. – (Серія: Епістолярні джерела грушевськознавства).

У шостому томі серійного видання УІТ “Епістолярні джерела грушевськознавства” надруковано взаємне листування Михайла Грушевського з українським книговидавцем і діячем Юрієм Тищенком (Сірим). Упорядником його є Ольга Мельник, начальник відділу розвитку музейної справи Національного культурно-мистецького комплексу “Мистецький Арсенал”, колишня співробітниця Історико-меморіального музею М. Грушевського в Києві. Листування охоплює значний відтинок часу – з 1907 по 1928 рр., понад два десятиліття. Епістолярій включає 445 документів, з них – 74 листи Михайла Грушевського до Юрія Тищенка та 371 лист Юрія Тищенка до вченого.

У передмові до рецензованого видання редактор серії “Епістолярні джерела грушевськознавства” Л. Винар висловлює надію, що саме цей том дасть “змогу дослідникам докладніше вивчити культурні та політичні процеси в Україні та в середовищі української еміграції в перші десятиліття ХХ століття, умови, в тому числі й господарські, діяльності останньої, взаємовідносини між провідними діячами тощо. Унікальний масив джерельних матеріалів буде поповнюватися новими публікаціями, що має спричинити активізацію наукових досліджень грушевськознавства” (с. 13).

Завдяки добре документованій вступній статті О. Мельник “Михайло Грушевський та Юрій Тищенко: розмова упродовж двох десятиліть”, де детально висвітлено життя одного з адресатів – а саме Юрія Пилиповича Тищенка (Юрія Сірого; Павла Лаврова – такі були його головні псевдоніми) (1880–1953), та ґрунтовним коментарям до листів (с. 391–605) надрукований епістолярій виявився щільно “вмонтованим” в контекст українського та – стосовно емігрантського буття кореспондентів – європейського життя першої третини ХХ ст.

“Історичні ретроспекції часом спрощують наше уявлення про події та їх творців. З відстані десятиліть рельєфно постають особи першої величини, а так зване оточення ніби відсувається, перетворюється лише на тло для їхньої справді неосяжної діяльності. До таких велетнів безперечно належить Михайло Грушевський... Шостий том серії чи не вперше представляє постать, що належала до особливого прошарку в оточенні Великого Українця, який досі перебував поза увагою фахівців, – зауважує Ольга Мельник щодо головного героя своєї розвідки. – Це звичайні люди, часом без належної освіти та виховання, які самотужки приходили до української ідеї. Проте зусиллями саме «пересічних осіб» здійснювалась копітка щоденна робота з розбудови національного життя, ідеологами якого були такі визначні провідники українства, як М. Грушевський” (с. 14). Нарис містить два підрозділи: “Український видавець – скиталець” та “Листування М. Грушевського та Ю. Тищенка як історичне джерело”. О. Мельник підкреслює, що “публікація листування, що подається в даному томі, є спробою віддати належне Ю. Тищенку та всім «пересічним діячам», долі яких загубилися у просторі і часі серед бурхливих подій немилосердного ХХ століття” (с. 14). Як доводить перелік публікацій, авторка давно й плідно займається вивченням біографії Ю. Тищенка[7], ім’я

[7] *Мельник О.* Діяльність Михайла Грушевського в еміграції за матеріалами його листування (1921–1924 рр.) з Юрієм Тищенком-Сірим // ІІІ Міжнародний науковий конгрес українських істориків “Українська історична наука на шляху творчого поступу”. Луцьк, 17–19 травня 2006 р.: Доп. та повідомл. – Луцьк, 2007. – Т. 1. – С. 365–370; *її ж.* Щоденник Юрія Тищенка (Сірого) (1919–1924) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – 2007. – Вип. 12. – С. 591–683.

якого лише нещодавно було "повернуто" в науку. Громадсько-політична та культурно-просвітницька діяльність Ю. Тищенка не була висвітлена належним чином, а біографічний аспект проблеми потребував "подальшого системного студіювання", підкреслює О. Мельник (с. 16) . І це незважаючи на те, що Ю. Тищенко залишив цікаві спогади з українського суспільно-політичного життя початку ХХ ст.[8]. У радянській Україні ім'я цього діяча, затаврованого як "український буржуазний націоналіст" та "колаборант", звичайно, залишалося під забороною (с. 15). А от в українській діаспорі у середині ХХ ст. Юрій Пилипович вважався особистістю легендарною – його ім'я згадувалося в одному ряду із такими подвижниками книговидання, як Іван Тиктор та Микола Денисюк. Невипадково невдовзі після смерті Ю. Тищенка в 1953 р. В. В. Дорошенко в некролозі зазначав: "Людина такого формату й заслуг перед українською культурою, як Юрій Пилипович (так загально звали покійного його приятелі й знайомі), заслуговує на докладну біографію". Такий час настав. Але джерельного матеріалу для її реконструювання виявилося не занадто багато. Певною мірою "винен" у цьому був сам Ю. Тищенко, який свідомо позбавив свій головний "документ життя" – мемуари, майбутнє основне джерело для вивчення його життя та діяльності, автобіографічних деталей, подаючи майбутнім дослідникам лише суспільно значущі фрагменти. Залучення до наукового обігу листування Тищенка з Грушевським цілком успішно дало змогу компенсувати подібну нестачу інформації.

Постать Юрія Тищенка – громадського діяча, видавця, журналіста і письменника, який упродовж 1907–1913 рр. був довіреною особою львівського професора у Києві, так, як вимальовується цей образ на сторінках листів, – це, на перший погляд, постать особи навіть не "другого", а "третього плану" в історії. З тих, що просто-таки призначалися долею бути "в тіні геніїв", але поступово, крок за кроком, випростуються на повний зріст і перетворюються на добрих фахівців своєї справи. Більш того, під впливом своїх геніальних патронів вони й самі зростають як особистості, знаходять свою неповторну нішу в житті й достойно просуваються по обраному шляху. Життєва доля селянського сина Юрія Тищенка – тому найбільш переконливий доказ. "Діяльність Ю. Тищенка, для якого М. Грушевський був «хрещеним батьком» у громадському житті, – своєрідний лакмусовий папірець, що насамперед демонстрував сприйняття масами, зокрема, селянськими, тих ідей, які впродовж свого життя намагався прищепити широкому загалу Великий Українець. Схоже, що Юрій Пилипович виправдав покладені на нього сподівання, стверджуючи правоту шляху, обраного наставником", – справедливо відзначає упорядниця (с. 41). Справді, рецензований епістолярій переконливо свідчить про це...

Оприлюднені листи відповідно до обставин життя та діяльності М. Грушевського логічним чином можна поділити на три періоди: 1907–1914, 1921–1924, 1927–1928 рр. Торкаючись питання про значення листування М. Грушевського та Ю. Тищенка як історичного джерела, зазначимо, що

[8] Див., напр.: *Сірий Ю. [Тищенко Ю.]* Київ: Уривок з споминів // Літературно-науковий збірник. – Ганновер, 1946. – Т. 1. – С. 45–77; *Тищенко Ю.* Книгарні "Літературно-наукового вісника" на Наддніпрянщині в 1907–13 рр. (Спогад) // Науковий збірник УВАН у США. –1953. – Ч. II. – С. 115–126; *Сірий Ю. [Тищенко Ю.]* Я вже був в Америці // Ювілейний альманах "Свободи" 1893–1953. – Джерси-Сіти, 1953. – С. 141–148.

епістолярний діалог М. Грушевського та Ю. Тищенка, який з перервами тривав упродовж 1907–1928 рр. та який щодо тематичного розмаїття є дійсно вражаючим, найбільш репрезентативно подає такі історичні сюжети: 1) видавничі справи М. Грушевського у Києві 1907–1913 рр.; 2) участь М. Грушевського в українському суспільному та культурницькому русі 1907–1914 рр.; 3) науково-організаційна діяльність М. Грушевського в НТШ та УНТ; 4) видавнича діяльність М. Грушевського в еміграції; 5) участь М. Грушевського в українському суспільному та культурницькому русі в еміграції; 6) науково-організаційна діяльність М. Грушевського в інституціях ВУАН; 7) особисті справи М. Грушевського. Листи містять детальну інформацію про різноманітні видавничі та організаційні проекти, ініційовані вченим. Фактично можемо спостерігати "технологію" їхньої розробки та втілення. Зрозуміло, в листуванні переважає видавнича тема, пов'язана з професійними інтересами Юрія Тищенка – книговидавця, письменника, журналіста і громадського діяча[9]. Формально Ю. Тищенко займав досить скромну посаду завідувача київської контори ЛНВ, але діапазон його діяльності був значно ширшим – він був довіреною особою професора в усіх київських справах. Своє життєве кредо тих часів він щиросердно зазначив у одному з листів (16 квітня 1911 р.) до свого патрона: "...і взагалі все, що Ви не встигли сами зробити, зроблю" (с. 251).

Листи глибоко розкривають взаємовідносини, співпрацю та дружбу цих двох таких несхожих людей, деталі побуту і родинних подій, аспекти культурного та політичного життя Києва 1907–1914 рр.

Найінтенсивнішим листування було у **перший період у 1907–1914 рр.** Ця доба відзначена перенесенням до Києва видання ЛНВ, організацією Українського наукового товариства у Києві, заснуванням газети "Село" (1909 – лютий 1911). Одночасно тут було налагоджено випуск наукових та публіцистичних праць М. Грушевського та значної частини видань очолюваної ним Українсько-руської видавничої спілки. Провідною темою кореспонденції є видавнича діяльність М. Грушевського. Передусім це – видання ЛНВ. Тому значна частина листів присвячена саме справам навколо ЛНВ, формуванню редакційного портфеля, шрифтам, цінам на послуги друкарні, художньому оздобленню того чи іншого числа тощо. Щовечора потягом з київського вокзалу співробітники контори відправляли свої листи та редакційні матеріали, які М. Грушевський отримував на другий день уранці. Після коректури набрані в київській друкарні матеріали відправлялись для перегляду авторам і М. Грушевському, а далі їх потрібно було повернути до Києва... Це створювало для упорядників часопису надзвичайно напружений темп роботи. Листи Тищенка відбивають також проблеми, які виникали з

[9] Про це див. детальніше: *Ткаченко І.* Видавнича діяльність М. С. Грушевського в Києві (1907–1914) у документах Київського Тимчасового комітету у справах друку // Бібліотечний вісник. – 2005. – № 2. – С. 39–42; *його ж.* Видання українського народного тижневика "Засів" у Києві (1911–1912) // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2004. – Вип. 9. – С 29–45; *його ж.* Юрій Тищенко (Сірий) – права рука М. Грушевського у київських справах // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – К., 2006. – Вип. 11. – С. 417–425; *Панькова С.* Михайло Грушевський і народна газета "Село" у світлі мемуарних та епістолярних джерел // Український історик. – 2004–2005. – Ч. 3–4 (163–164) / 1 (165). – С. 25–46.

розповсюдженням ЛНВ. З листів Ю. Тищенка до М. Грушевського дізнаємося про кількість передплатників ЛНВ – у Наддніпрянській Україні вона коливалася від 383-х у січні 1908 р. до 870-х у серпні 1911 р. (с. 34).

Коли звернутися до змісту листів, більш детальна картина виглядає такою. Так, ЛНВ в листопаді 1907 р. мав 811 передплатників (с. 56), у січні 1908 р. – 383 (с. 61), через два дні – вже 398 (с. 62), далі – 490 чол. (с. 66), у березні 1908 р. – 700 (с. 72), у грудні 1909 р. – близько 1000 (с. 176)[10], в лютому 1910 р. – 620 (с. 188), у березні 1910 р. – 690 (с. 194), 728 (с. 195)... Дізнаємося з листа Ю. Тищенка та Л. Будая від 30 січня 1908 р. також про орієнтовний тираж ЛНВ – 1200 прим. (с. 63).

У 1909–1911 рр. центральним сюжетом листування М. Грушевського та Ю. Тищенка була народна газета "Село" та її наступниця – газета "Засів", засновником і фактичним редактором яких був історик. Тираж тижневика "Село" був у середньому 4500–5000 примірників. Кількість передплатників сягала 2000. Передплата на рік становила 1 руб. 60 коп., на півроку – 1 руб., на три міс. – 60 коп. За 1 номер – 5 коп. А от із 1910 р. ціна підвищилася: на рік до 2 руб., на півроку до 1 руб. 10 коп. Газета виходила у четвер на 8-ми сторінках, раз на місяць її обсяг збільшували до 16-ти сторінок (подвійний формат). Ідея створення народної газети знайшла найактивнішого прихильника в особі Ю. Тищенка – його вочевидь втішав і надихав цей новий проект М. Грушевського. Досить порівняти за текстом листів, як він доволі виважено й нейтрально звітував про інші ініціативи професора і як гаряче, небайдуже писав про успіхи й негаразди "Села"! Для Тищенка це був не лише комерційний проект, тут він, виходець із соціальних низів, селянин з походження, змагався за ідею!

Щоправда, факти й цифри з листів Ю. Тищенка засвідчують, що проект популярної народної газети Грушевського виявився досить успішним і з економічної точки зору. В березні 1910 р. тижневик "Село" разом із роздрібним продажем розповсюджувався тиражем у 2000 примірників (с. 198). Листи Тищенка містять цінну інформацію щодо динаміки передплати на "видання Грушевського" в Наддніпрянській Україні. Так, передплатників газети "Село", згідно зі звітами Тищенка, у грудні 1909 р. було 2100 чол. (с. 179), в лютому 1910 р. – 1300 (с. 184), далі – 1400 (с. 186), 1500 (с. 188), 1690 (с. 195). У березні 1910 р. він повідомляв про намір видавати "Село" тиражем від 4100 до 5000 прим. (с. 192). У листопаді 1910 р. звітував про передплату в 2050–2060 прим. (с. 231). Передплата на "Засів", за листовними даними Тищенка, розпочиналась у 1911 р. від 1330 прим. (с. 272). Можна припустити, що коли б не жорсткі репресивні заходи влади, динаміка передплати на ці видання для народу мала б стабільно позитивний характер.

У листі від 24 березня 1910 р. Тищенко схвильовано писав: селянство і робітники кажуть, що "Село" – це єдина газета, яка "обстоює їх інтереси, і єдина газета, котрій вони йнуть віри. ... Закривати «Села», на мій погляд, в цей час не можна, бо цей час надходить до кінця, і ми його переживемо" (с. 196). Та все ж таки постійні цензурні санкції (штрафи, арешти редакторів) змусили М. Грушевського припинити провадження "Села". Останній номер

[10] Ю. Тищенко використовує в даному випадку вираз "тираж передплати", отож не зовсім ясно, чи йдеться про передплату, чи про загальний тираж (с. 175).

був випущений 25 лютого 1911 р. Та сама доля спіткала згодом і газету “Засів” (с. 249 та ін.)...

У листуванні М. Грушевського та Ю. Тищенка відображено найдрібніші деталі організації книгодрукування у Києві (пошук виконавця і оформлення замовлень на друк, підбір шрифту і паперу, художнє оформлення, яке виконував В. Кричевський, розсилка видань тощо). Ця інформація може бути важливою для фахівців, які вивчають книжкову справу та історію преси в зазначений період.

Як свідчать листи, Тищенко за дорученням професора також опікувався й справами львівських установ – Українсько-руської видавничої спілки та Товариства прихильників української літератури, науки і штуки. В листах йдеться про видання та реалізацію в книгарнях творів І. Франка, Марка Вовчка, В. Леонтовича, Г. Чупринки, Г. Коваленка, Т. Сулими, М. Левицького, А. Тесленка.

Діяльність М. Грушевського в Києві відбувалася під пильним наглядом російської влади, взаємини з представниками якої значною мірою перебрав на себе Ю. Тищенко. В його листах міститься цікава безпосередня інформація щодо “настроїв в сферах”, щодо стосунків з офіційними особами, які складалися по-різному, залежно як від урядового курсу, так і від “людського фактору” (так, за описами Юрія Пилиповича, існувала велика різниця між поведінкою секретаря Київського тимчасового комітету в справах друку М. Опатовського та професора-українофоба Т. Флоринського, який був у березні 1909 р. призначений головою цензурного комітету). Прокурорське слідство та розгляд справ у суді, накладання грошових штрафів та арешти співробітників редакції видань Грушевського – про все це довідуємося з листів Ю. Тищенка. Наприклад, у листах за травень 1910 р. детально викладено історію адміністративного покарання – арешту (згодом заміненого штрафом) редактора-видавця “Села” Ганни Ямпольської за публікацію статті М. Грушевського “Великодні з’їзди” (№ 18 за 6 травня 1910 р.). Арешт Ямпольської викликав вельми емоційну реакцію Грушевського, який у ті дні занотував у щоденнику: “Спав кошмарно і цілий день сьогодні прожив під вражіннєм... З утіхою пішов би відсидити сам... Думаю про ліквідацію...” (с. 502). Переймалися історією з давньою приятелькою всі члени родини Грушевських. А Юрій Пилипович, щоб заспокоїти патрона, інформував у листі від 16 травня: “В п’ятницю Анну Платоновну посадили при Старокиївським участку. Був я разів зо три у губернатора... Може, замінять штрафом, хоч надія на те мала. Був на побаченні у Анни Платоновни, почуває вона себе не зле, дали їй добру кімнату і не прикладають до сидіння ніякого режиму. Каже, що занята тепер вишиванням по тюлю” (с. 200). Згодом, в листі від 18 травня, з радістю повідомляв, що “удалось таки визволити Анну Платоновну і тим скинути з душі важкий камінь” (с. 201; також: с. 202–203). Щоправда, накладений штраф у 300 руб. мало не розорив “Село”...

Листи Тищенка містять детальну інформацію щодо розповсюдження української книжки. Листи відбивають комерційний хист автора, який фактично створив київську книгарню ЛНВ, виділивши для крамниці окрему кімнату у новому редакційному приміщенні на вул. Володимирській, 28 (а у червні 1913 р. переніс книгарню на вул. Фундуклеївську, 13), був ініціатором

створення філій київської книгарні ЛНВ (в 1909 р. – в Харкові, на початку 1913 р. – у Катеринодарі) (с. 224–225), намагався відкрити аналогічні книгарні у Катеринославі та Полтаві. Всі ці заклади діяли під егідою НТШ. Як свідчать листи, під вправною рукою Ю. Тищенка вони починали приносити відчутний фінансовий зиск.

Досить фрагментарно відображені в листуванні М. Грушевського та Ю. Тищенка діяльність Українського наукового товариства у Києві та процес видання його "Записок".

Листування М. Грушевського та Ю. Тищенка подає широку картину українського громадського життя в Києві початку 1907–1913 рр., відбиває складне мереживо стосунків в українському середовищі, конкуренцію "грушевківців" і "грінченківців". У травні 1910 р. Юрій Пилипович, реагуючи на лист Грушевського про намір закрити "Село", переконливо писав, що не варто руйнувати те, що будувалося три роки. Стосовно критики проектів Грушевського з боку "своїх", писав, що "се тілько відбувається на хатньому смітнику. Поза межами Києва, де єсть люде, що живуть спільними з нами думками, відносяться до Вас так, як можна відноситися до найкращого сина України... Я ... мала людина, не можу розібратися в тому детально, але відчуваю, що в перенесенню «ЛНВ» назад до Львова буде велика помилка. Чим тут замінять «ЛНВ» – «Хатою»? Навіщо ж тоді три роки будували і зносили весь тягар ведення діла? Більш прикрого, що Ви вже перенесли за ці три роки, не буде, бо ростуть нові люде, з котрими коли б і довелося вести боротьбу, то на ґрунту переконань соціальних... Багато гірший другий бік, се адміністративні утиски і гніт уряду, але й тут треба боротися..." (с. 203). Цей лист, сповнений щирого співчуття до Грушевського як людини й політика, життєвої мудрості та практичної далекоглядності, видається просто вражаючим... Згодом, у листі від 8 листопада 1910 р., Тищенко детально описував "війну", яку розгорнули "радяне" (коло прихильників газети "Рада" в Києві) проти "галичан" (тобто прибічників Грушевського): "Чим далі, тим більш і більш я переконуюсь, що та ворожість, якої дише та купка, що згуртувалася круг «Ради», до нас («галичан») не скоро пропаде. Не зугарні вести діло своє пряме як слід, вони завзято повстають проти усього, що йде не від них. Ту спадщину, що лишив Грінченко, роздувають і годують... Не маючи змогу виступити прямо, вони тонко організують всякі гуртки і гурточки і хотять вести боротьбу з «Вістником» і «Селом»... Мені здається, що далі так трудно буде жити, і треба або убити критикою сю кліку, або прийти до чого-небудь одного, бо в очі вони медом сиплють, а за очі, то лютійших ворогів трудно знайти" (с. 245–246). Картина досить сумна, враховуючи нагальну на той час потребу консолідації українського національного руху... Ні щоденник Є. Х. Чикаленка за 1907–1914 рр., ні його листування з П. Я. Стебницьким та іншими кореспондентами такої емоційної замальовки "бойових дій" не подають... Не дивно, що у Грушевського періодично, починаючи з травня 1910 р., виникала думка згорнути свої справи у Києві. Хоча нині, з ретроспективи "через сторіччя", ми повинні визнати, що за своїм стратегічним мисленням, за масштабністю й далекоглядністю своїх кроків щодо реалізації "українського проекту", за своєю енергією й невтомністю саме Грушевський в міжреволюційний період у багатьох питаннях перевищував багатьох своїх

реальних і потенційних однодумців. Як слушно відзначає І. Б. Гирич, "М. Грушевський значно випередив рівень готовності пересічного українського політикуму. Якби не він, не його титанічна громадсько-політична праця двадцять років до революції, Україна не мала б і такого поступу й досягнень, які мали місце у добі визвольних змагань. Грушевський був творцем історії, і це відзначив у своїй статті С. Єфремов, говорячи, що іноді важливіше творити історію, ніж її писати... Він був в Україні між двома революціями найпомітнішим політиком. Ні соціал-демократи, ні соціалісти-революціонери не мали й близько подібної фігури, котра б у такій мірі була задіяна в політиці... Грушевський був активно практикуючий політик. У 1917 р. він вступав не як аматор, а як досвідчений політик, що набрався досвіду у численних зіткненнях з російськими і польськими партіями... Для царських урядовців увесь «мазепинський» рух асоціювався передусім з Грушевським, і по ньому спрямовувалися у першу чергу удари численних захисників «єдиної неподільної». І це лише принагідні приклади політичної активності М. Грушевського, усього ж їх можна наводити десятками... У політиці Грушевський був достатньо тверезою людиною"[11]. Рецензоване листування містить – прямо й опосередковано – десятки прикладів такої інтенсивної політичної активності Грушевського. Листи нам переконливо доводять, що М. Грушевський був дійсним "промоутером" багатьох конкретних проектів українського руху (діяльність Українського клубу, презентація українських видань в рамках Всеросійської промислової і сільськогосподарської виставки 1913 р., спроби утворення власних українських фінансових установ, створення "Українського товариства підмоги літературі, науці і штуці").

Одночасно великий історик був живою, емоційною, амбітною людиною, яку болісно вражали непорозуміння, інсинуації, відсутність розуміння українською свідомою спільнотою його організаційних та видавничих ініціатив, і це теж відбилося в листуванні. Листи свідчать про спроби – не завжди вдалі – знайти вихід із цього "зачарованого кола". Звичайно, й газета "Село" (а згодом – "Засів"), і часопис ЛНВ утворювали конкуренцію іншим періодичним виданням Наддніпрянщини, але водночас сприяли формуванню конкурентного ринку української друкованої продукції. Зацікавлений читач – інтелігент, селянин, представник середнього класу – міг вільно обирати, яке видання купувати й читати. І це було нормально.

У листах Ю. Тищенка яскраво відтворено політичну атмосферу столипінських часів "заспокоєння та реформ" у Російській імперії. Так, на початку грудня 1909 р. він писав про обшуки, які вчиняла влада, зазначаючи: "Взагалі становище дуже тяжке, і надії на краще нема. Щодня то закривають, то садовлять" (с. 177). Через тиждень – ще більш розпачливо: "А в атмосфері зле. Знаю з джерел певних, що готують доклад про польський і український рух (в канцелярії генерал-губернатора). ... Грунт той, що всі ці товариства мають заміри проникнуть в народ і виробить автономію. Указують, що маса співчуває, безперечно, таким ідеям, і тим більше шкоди находять в тому. …Взагалі зле і дуже" (с. 179). Одночасно Є. Х. Чикаленко занотував у щоденнику за 6 грудня 1909 р. про намір провладних сил на чолі

[11] *Гирич І. Б.* Ярослав Дашкевич – історіограф новітньої України // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2008. – Вип. 18. – С. 290–300.

з професором Т. Флоринським підготувати таку записку (с. 486–487). Ця тема порушується й у травневому листі Тищенка за 1910 р. (с. 200).

Виданий епістолярій є також цінним джерелом просопографічної інформації, змальовуючи нам "життєвий простір" героїв, подаючи інформацію щодо їхнього фізичного та психічного стану, сімейного й особистого життя, дружнього кола, майнових справ... Тон листування упродовж 1907–1913 рр. ставав дедалі довірливішим. Добре представлені у листуванні цього періоду сюжети приватного характеру. Наприклад, Ю. Тищенко радився зі своїм патроном щодо подій особистого життя – повідомляв про факт розлучення з дружиною (с. 73), про намір заново одружитися (с. 282), обговорював стан свого фізичного здоров'я (с. 175–178, 183, 187, 249), емоційний настрій, плани на відпочинок (с. 258). Так, щодо можливості закордонної поїздки Тищенко писав патрону 6 травня 1911 р.: "... Я й сам не знаю, наскільки користна буде для здоров'я подорож, але хочеться побачити світа..." (с. 258). Грушевський цим планам не дуже співчував (с. 258).

Наскільки близько до серця Тищенко приймав видавничі проекти Грушевського (які, звичайно, стали й його проектами), свідчать, наприклад, такі рядки з листа від 13 квітня 1911 р.: "Сьогодні рано узнав про штраф на «Засів». Се так було несподівано, і такий тяжкий удар, що я не можу навіть взяти себе в руки. Буду старатись полагодити сю справу, але далі не знаю, що й робити... Писать більше не можу – почуваю себе зле" (с. 149).

У листуванні відбились позитивні людські якості Юрія Пилиповича (організаційний хист, ініціативність, наполегливість, ощадливість, чесність, порядність, відданість справі, відповідальність). Не випадково М. Грушевський мало кому так довіряв, як Ю. Тищенкові (Сірому). Наприклад, із тексту епістолярію помітно, як Ю. Тищенко, кмітливий і енергійний, швидко перебрав на себе вирішення господарських питань родини професора. Фактично Юрій Пилипович був третьою після брата Олександра і сестри Ганни Шамрай особою, з якою М. Грушевський відверто обговорював свої наміри стосовно майнових і фінансових проблем. Він був і безпосереднім виконавцем його розпоряджень щодо цього (опікувався придбанням садиби на вул. Паньківській, 9 (с. 72), зведенням і утриманням прибуткового будинку, цінними паперами, банківськими справами...). Саме у листах Ю. Тищенка знаходимо відомості про розширення маєтностей Грушевських у Києві (йдеться про садибу на вул. Паньківській, 7, придбану у травні 1913 р.; купівлю Грушевськими незабудованої земельної ділянки на Лук'янівці у травні 1911 р.) (с. 264–265). Так, Грушевський йому з цього приводу в травні 1911 р. писав: "За ваші клопоти з Донським я Вам дуже вдячний і, розуміється, я знаю, що Ви робите все якнайкраще..." (с. 265).

З листів довідуємося і про такий несподіваний факт: виявляється, що і визначний діяч Петербурзької української громади П. Я. Стебницький, обмірковуючи свої плани перебратися до Києва, в червні 1911 р. прицінювався до тієї ж земельної ділянки на Лук'янівці, що її вже вподобав та придбав за посередництвом Ю. Тищенка М. Грушевський (с. 272).

Щодо політичного життя, з обопільного листування дізнаємося, наприклад, про плани кадетської партії (травень 1911 р.) висунути Грушевського кандидатом до IV Державної думи по першій курії та про відхилення ним цієї пропозиції (с. 267–268).

Нечисленними, але цікавими є й листи за січень – травень 1914 р. Так, Грушевський в листі від 19 лютого пише про "дуже прикрий настрій" у Києві через заборону Шевченківських свят (с. 345). "Сумний і безвідрадний" лист надсилає Тищенко з Парижа професору в квітні 1914 р. (с. 346–347). Намагаючись підтримати морально й матеріально свого вірного співробітника, Грушевський дає конкретну відповідь на початку травня 1914 р. (с. 347–348).

Другий період листування – 1921–1924 рр. – охоплює період еміграції, вимушеного розставання з батьківщиною. М. Грушевський був фундатором Українського соціологічного інституту, Ю. Тищенко – директором товариства "Дзвін". Основною темою стала спільна книгарська комерційна діяльність як джерело матеріального існування та в певному сенсі – виживання (с. 353–377). Як важко йшли справи, можна уявити, прочитавши листа Тищенка від 30 травня 1923 р.: "Не по своїй вині я довго мовчав. Жилось так кепсько, що Ви собі й уявити не можете. Але й на сей раз переборов... Ви, я знаю, потребуєте грошей, але, на жаль, я не мав до сього часу і своїх, щоб покрити Ваш рахунок" (с. 370). І – того ж дня летить йому назустріч лист Грушевського, де той питає, чому "від Вас ні грошей, ні звістки? Гроші Ви мені обіцяли так давно, і вони мені так потрібні!" (с. 371). Як свідчать листи, нелегким на чужині був побут навіть визначних діячів еміграції...

Особливу увагу приділяли обидва кореспонденти діяльності очолюваного М. Грушевським Союзу "Голодним України" (с. 349). Ю. Тищенко був активним його учасником, з часом – секретарем, зокрема він займався пошуком відомостей для адресної допомоги постраждалим від голоду, виконував функції посередника між М. Грушевським та В. Винниченком, дедалі більше схиляючись до останнього.

Листи М. Грушевського цього періоду є найбільш емоційними з поданого корпусу. Вони відбивають складний процес "визрівання" й прийняття рішення щодо повернення в Радянську Україну. Аналізуючи епістоли М. Грушевського до Ю. Тищенка, можна з упевненістю стверджувати, що з середини 1923 р. історик, хоча й не без вагань, усе більше схилявся до повернення (див., напр., лист від 18 червня 1923 р.) (с. 373).

Третій період листування охоплює 1927–1928 рр., коли М. Грушевський після повернення на батьківщину посів чільне місце у ВУАН як голова Історичної секції та керівник створеної ним Науково-дослідної кафедри історії України, а Ю. Тищенко робив спроби організувати у Празі власну книгарську діяльність (с. 377–389). Кореспонденція цієї пори стосується, у першу чергу, обміну книжками. Саме Ю. Тищенко надсилав до Києва празькі видання, з часом рецензовані істориком (студії з історії української етнографії та антропології Ф. Вовка, праці Ярослава Бідла та інших чеських славістів) (с. 379–389). Побоюючись перлюстрації своєї кореспонденції, М. Грушевський обрав діловий тон спілкування зі своїм колишнім співробітником. Писав у жовтні 1927 р., що на листування "не стає часу, діла прибуває, а сил убуває" (с. 379). Даючи пораду Тищенкові звернутися з листом щодо можливості постачати для ВУАН закордонні видання, Михайло Сергійович зронив таку знаменну фразу: "Про мене не згадуйте; мене вся нинішня верхушка Академії ненавидить як неможна більше" (с. 379). Конфлікт у

середовищі ВУАН між М. Грушевським та академіками А. Кримським і С. Єфремовим розгорявся...

Як пише О. Мельник, є підстави припустити, що діалог кореспондентів тривав і надалі (принаймні Ю. Тищенко стверджував, що останню звістку від свого колишнього патрона він отримав на початку 1933 р.). Упорядниця акцентує, що таку тяглість стосунків Михайла Сергійовича зі своїм звичайним співробітником, який не дорівнював своєму патронові ані за освіченістю, ані за суспільною вагою, можна назвати безпрецедентною (с. 41).

В археографічній передмові, підготованій О. Мельник, зазначається, що особливістю кореспонденцій Ю. Тищенка 1907–1909 рр. є те, що частина листів написана спільно з іншим співробітником київської редакції ЛНВ Леопольдом Будаєм, який нелегально перебував у Києві під іменем Михайла Лукича Котика, та з учнем М. Грушевського істориком Іваном Джиджорою, від якого Юрій Пилипович перебрав київські редакційні справи. Такі листи подаються без купюр, оскільки це, на думку упорядниці, порушило б їхню сюжетну цілісність. У цьому випадку після номера листа, спільного з іншою особою, зазначаються прізвища усіх його авторів. Також до корпусу листів залучено текст спільного різдвяного привітання львівських учнів та співробітників М. Грушевського за 1914 р., написаний Ю. Тищенком. Археографічна передмова містить статистичну таблицю (с. 45), де відбито в динаміці інтенсивність листування М. Грушевського з Ю. Тищенком (1908 р. – 79 листів, 1909 р. – 62 листи, 1910 – 89 листів). Показана також кількість листів, спільних з Л. Будаєм та І. Джиджорою (1907–1909 рр.).

На момент підготовки видання джерела празького походження, де міститься частина епістолярію наших кореспондентів та що зберігаються тепер у ЦДАГО України, через незавершеність науково-технічного опрацювання залишилися недоступними для О. Мельник як упорядниці. Але, як підкреслює дослідниця, визначаючи тим самим напрямки свого подальшого творчого пошуку, без введення їх до наукового обігу формування корпусу листування М. Грушевського та Ю. Тищенка не може вважатися повністю завершеним (с. 44).

Усі листи друкуються вперше. У передачі правопису текстів листів упорядниця дотримувалася всіх правил, які висунуто фахівцями для публікації українського епістолярію вказаного періоду. Тексти подано за автографами без купюр чи стилістичного редагування з максимальним збереженням лексичних та правописних особливостей авторського оригіналу. Втручання археографа в авторський текст було мінімальним.

Враховано, як уявляється, усі критичні зауваження, які свого часу висловлювалися в науковій періодиці щодо публікації листування М. Грушевського[12].

Отже, рецензоване видання відзначається професійно виконаним археографічним опрацюванням текстів й високим фаховим рівнем науково-довідкового апарату. Подано детальний конкретно-історичний коментар до кожного листа, й це допомагає читачеві “заглибитись” у час і простір, у якому “творився” той чи інший лист, дешифрувати інколи маловідомі сюжети й

[12] *Сварник Г.* Листування Михайла Грушевського: Видавничі позитиви і негативи // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 779–789.

імена, нарешті, усвідомити дійсний сенс подій. Позитивною рисою видання є наявність зручно упорядкованого іменного покажчика (с. 613–630), покажчика географічних назв (с. 631–637), списку маловживаних та іншомовних слів (с. 638). В якості ілюстративного матеріалу надруковано автограф листа Ю. Тищенка від 8 березня 1908 р., який демонструє чіткий і розбірливий почерк кореспондента (с. 606–609).

Слід також відзначити чудове поліграфічне оформлення серії в цілому, рецензованого видання – зокрема. На першій внутрішній титульній сторінці традиційно вміщено зображення медалі М. Грушевського, яка щорічно присвоюється НТШ визначним діячам науки й культури. Вступним статтям передує фото кореспондентів – М. Грушевського та Ю. Тищенка – з власноручними підписами.

Щодо останньої сторінки видання, де викладено зміст тому (с. 639), можна було б висловити побажання продовжити практику, застосовану у томі V, де для зручності читача листи було пронумеровано, розподілено за роками й датами, подано паралельно відповідні сторінки в тексті й у коментарях.

Таким чином, оприлюднений в шостому томі серії епістолярний корпус є цінним інформативним джерелом, яке має важливе значення для подальшого вивчення постаті М. Грушевського, та ширше – політичного, культурного й видавничого життя України в першій третині ХХ ст. Як доводить досвід останніх двох десятиріч, розширення джерельної бази української історичної науки є не менш, а може, й більш важливим для неї фактом, ніж конкурентне змагання традиційних та модерністських візій українського минулого. І копітка висококваліфікована праця досвідчених архівістів та археографів тут є вкрай необхідною. А тому, як справедливо зазначила 2001 р. Пресова служба УІТ на сторінках тижневика “Новий шлях”, “видання наступних томів Листування Михайла Грушевського є справою національної чести української спільноти у цілому світі”[13].

[13] Появився новий том листування Михайла Грушевського. Режим доступу: http://www.infoukes.com/newpathway/Page819.htm

Валерій ЛАСТОВСЬКИЙ (*Київ*)

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УАПЦ–УПЦ: НОВА ІНФОРМАЦІЯ – НОВІ ПОГЛЯДИ

Преловська І. Джерела з історії Української Автокефальної Православної Церкви (1921–1930) – Української Православної Церкви (1930–1939). – К., 2013. – 696 с.

Православна Церква протягом усього періоду своєї діяльності на території України пройшла через кілька непростих етапів взаємовідносин з державою. Але найбільш чітко історію Церкви можуть представити лише первинні джерела історичної інформації. Однак на сьогодні публікацій подібного плану досить мало. Монографія ж відомого фахівця з історії Православ'я в Україні у 1920-х – 1930-х рр. Ірини Преловської вперше представляє для фахівців та усіх зацікавлених інформативний аналіз джерел історії УАПЦ–УПЦ цього періоду. До сьогодні подібного дослідження створено ще не було.

Структурно монографія складається із вступу, 7 розділів, висновків, списку джерел і літератури, іменного покажчика та ілюстрацій.

Автор монографії вже з перших рядків звернула увагу на особливості історії Православної Церкви на території України у ХХ ст., ув'язавши їх із процесами політичної та етнічної самоідентифікації, революційних та державотворчих потрясінь, воєнних лихоліть. Окрім інших завдань, автор головною метою у своїй книзі ставить "розширити наші уявлення про хід подій 1920-х–1930-х рр." (с. 21). Але можливо це здійснити лише на основі виявлення та аналізу відповідних джерел. На глибоке ж переконання дослідника – інформаційні ресурси цих джерел значні і ще далекі до вичерпаності.

У *першому розділі* монографії розглядаються стан вивчення поставленої проблеми, формування, склад і структура джерел та методологічні засади дослідження. При розгляді історіографії зазначеної теми автор виділила радянську (І. Сухоплюєв, Д. Ігнатюк та ін.) та закордонну українську історіографію 1920-х – 1930-х рр. (Д. Дорошенко, О. Лотоцький, А. Річинський, І. Борщак), церковну історіографію в УСРР, історіографію УАПЦ в період Другої світової війни, закордонну наукову (Н. Полонська-Василенко, А. Жуковський, В. Завітневич та ін.) та конфесійну історіографію 1945–1991 рр. (І. Власовський, І. Вовчук, В. Свистун, І. Огієнко та ін.), російську і радянську післявоєнну історіографію 1945–1991 рр. (М. Ільницький, Б. Чумак та ін.), сучасну українську наукову (Л. Пилявець, А. Зінченко, В. Пащенко, Б. Андрусишин та ін.) та конфесійну (Філарет (Денисенко), Демид (Бурко) та ін.), сучасну російську наукову та конфесійну (А. Марчуков, В. Ципін,

Феодосій (Процюк) та ін.) історіографію. Кожний з цих напрямів автор відповідно характеризує. Наприклад, з приводу української закордонної історіографії: "…видання розподіляються за напрямами в залежності від двох факторів: 1) національно-патріотичної налаштованості, отже, і співчуття загиблим борцям за волю України і Української Церкви та 2) питання канонічності УАПЦ з точки зору канонів Православної Церкви, яке визначає ставлення до репресованих діячів УАПЦ в широкому спектрі понять – від «мучеників за віру Христову» до «єретиків» і «розкольників», справедливо покараних владою за руйнування Православної Церкви в Україні та за «гріх автокефалії»" (с. 27).

При розгляді формування, складу і структури джерел автор справедливо відзначила, що "досі не існує окремого джерелознавчого дослідження писемних джерел з історії УАПЦ від початку церковно-визвольного руху і до її планомірного знищення карними органами влади УРСР" (с. 92), що й зумовлює необхідність здійснення відповідних досліджень. Не можна не погодитися, що введення в обіг нових документів дозволяє ввести в обіг нові історичні факти. Саме це дає змогу дослідниці стверджувати, що припинення діяльності УАПЦ–УПЦ слід відносити до пізнішого, ніж прийнято вважати, часу – "внаслідок розгортання політичних репресій впродовж 1937–1939 рр., коли було фізично винищено основний склад діячів УПЦ" (с. 95). Виявлені та відомі документальні джерела автор (відштовхуючись від класифікації В. Ульяновського) запропонувала поділити на кілька груп: актові документи, соборні діяння, юридичні пам'ятки, епістолярні документи, мемуари, спеціальні джерела богословського характеру, речові, музичні, матеріали преси, архівні джерела, опубліковані джерела УАПЦ та російські конфесійні видання.

Другий розділ присвячений розгляду основних програмних та протокольних документів Соборів УАПЦ, їхніх ухвал та постанов. Читачу представлено тут аналіз матеріалів 1921, 1927 та 1930 рр. – Першого, Другого, "Надзвичайного" та "Екстреного" Соборів. Тут важливо відмітити думку дослідниці, що "документальний масив, утворений внаслідок соборної діяльності цієї Церкви (соборні діяння, ухвали, постанови, реєстри учасників), штучно був вилучений з дослідницького поля. Документальні матеріали опинилися в спецсховищах державних архівів, частково долучені до судово-слідчих документів під час репресій і вилучені з обігу. Навіть ті брошури агітаційно-пропагандистського характеру, які були надруковані в 1930-х рр. і містили витяги з документів УАПЦ, згодом також були вилучені з бібліотек" (с. 245).

Третій розділ містить у собі аналіз матеріалів діяльності Всеукраїнської православної церковної ради. До них автор віднесла програмні документи автокефального руху та УАПЦ, церковні статути, матеріали зборів ВПЦР, діловодство, документи щодо організації духовної освіти та нариси історії парафій УАПЦ 1921–1926 рр. У цьому розділі вказується на історію появи цих документів, роль у цьому окремих особистостей, нинішнє місцезнаходження, аналізується їхній зміст. Дослідниця наводить на основі виявлених документів досить красномовний епізод у процесі взаємовідносин віруючих та влади: "Після інституалізації на Першому Всеукраїнському

Соборі УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р. органи радянської влади не реєстрували статут новоствореної Церкви під тим приводом, що організації з назвою, яка містить слово «Церква», зареєструвати неможливо. Таким чином, у 1919 р. було зареєстровано «Всеукраїнську Спілку православних парафій» і такий стан залишався після Собору УАПЦ 1921 р." (с. 252). В іншому випадку автор представляє одну з несподіваних сторін процесу утворення парафій, на яку до сьогодні практично ніхто з істориків не звертав уваги: "Ознайомлення з парафіяльними «літописами» автокефального руху показало характерну особливість, що не лише свідомі українці, але й значна частина (іноді переважна), як правило, після слухання зразкового українського богослужіння підтримували ідею приєднання своєї парафії разом з сільським храмом до УАПЦ" (с. 310).

Головною метою *четвертого розділу* став розгляд богословських та полемічних джерел УАПЦ. Оцінюючи їхнє значення з різних позицій, було наголошено, що їх "головний акцент у тематиці було зроблено на тому, щоб УАПЦ повністю відповідала народному уявленню про національну Православну Церкву" (с. 313). Ознакою часу став ще й вплив на лексику церковних промов революційної риторики, поява в них нових термінів суспільно-політичного характеру.

У *п'ятому розділі* детально розглянуто джерела особового походження, до яких автор монографії віднесла особові справи діячів УАПЦ, спогади, епістолярій, некрологи та зображальні джерела. Ця група документів представляє собою чи не найцікавішу з огляду на роль, життя і діяльність, долю особистості (в контексті даної теми – представників українського духовенства) в подіях 1920-х – 1930-х рр. Окрім того, вона дає ще й можливість розглянути ідеологію та політику влади у стосунках із цією особистістю і стосовно прав людини взагалі. Наприклад, "у персональних картках з'явився пункт, зумовлений політикою радянської держави щодо Церкви в цей період: кожен священнослужитель мав зазначити, в якому місцевому адмінвідділі він був узятий на облік, та вказати чергу реєстрової картки" (с. 370). Разом з тим, дослідниця відзначає певні труднощі у дослідженні питань, пов'язаних з особистостями, через незначну кількість джерел особового походження, які збереглися до сьогодні.

Церковним періодичним виданням як джерелам історичної інформації присвячено *шостий розділ*. Серед видань, які піддаються автором аналізу, читач зустріне "Вісті Всеукраїнської православної ради", "Церква і Життя", "Бюлетень Благовісництва й Краєвої Ради УАПЦ в Західній Німеччині", "Церква й Життя" як видання Українського Православного Братства ім. Митрополита Василя Липківського у США. При цьому дослідниця справедливо наголошує на особливості всіх цих видань, що проявляється у продовженні церковно-видавничої справи УАПЦ.

Останній *сьомий розділ* монографії охоплює джерела нецерковного походження. Сюди І. Преловська відносить документи радянських органів влади, таємні інструкції та зведення Секретного відділу ДПУ УСРР, документи процесу "СВУ" та порушених кримінальних справ проти діячів УАПЦ–УПЦ, судово-слідчі документи періоду "великого терору", реабілітаційні документи, матеріали періодичних та агітаційно-пропагандистських

видань. Зрозуміло, що ця група джерел має чи не найбільші кількісні показники і є найскладнішою за своїми характеристиками. Причому формування цієї групи автор розпочала від самого початку процесу становлення УАПЦ – від часів Директорії УНР. Щодо радянських документальних джерел, то автор відзначила дуже важливу особливість з точки зору церковно-державних взаємовідносин: "…радянських актових і юридичних джерел, які б регулювали правовий стан УАПЦ в УСРР, на відміну від таємних документів ДПУ щодо розробки операцій конкретно проти цієї Церкви, майже немає" (с. 481). Документи, що розкривають більш детальний характер участі каральних органів у реалізації державної політики щодо Церкви, дають можливість зрозуміти методику цієї діяльності на різних рівнях влади. Автор, проаналізувавши їх, дійшла висновку, що "всі донесення про діяльність активістів УАПЦ, а згодом і архівно-кримінальні справи на них побудовано так, що завжди йдеться про «контрреволюційні діяння» або «антирадянську пропаганду і агітацію» з урахуванням походження, дореволюційної діяльності і особливо участі у національно-визвольних змаганнях 1917–1921 рр., зокрема бойових діях армії Директорії УНР або «націоналістичних бандформувань». Таким чином не допускалося юридичного порушення ані декрету, ані Конституції, де була відповідна стаття, оскільки діячів УАПЦ засуджували і ув'язнювали виключно за «викриту» антирадянську діяльність" (с. 486).

Насамкінець варто ще відзначити думку дослідниці про символічність проведення організаційних заходів зі створення УАПЦ–УПЦ у стінах Софії Київської (с. 92). Здійснивши це спостереження, автор визначила певні національно-духовні моменти зв'язку поколінь та епох.

Таким чином, вчений світ України вперше отримав узагальнююче джерелознавче дослідження із історії УАПЦ–УПЦ, яке дасть поштовх для багатьох дослідників переоцінити свої підходи до висвітлення окремих питань, а можливо, і в цілому історії українського церковного руху 1920-х – 1930-х рр.

Сергій КОТ (*Київ*)

БІЛОКІНЬ С. МАСОВИЙ ТЕРОР ЯК ЗАСІБ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ В СРСР 1917–1941: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧЕ ДОСЛІДЖЕННЯ. – ДРОГОБИЧ: КОЛО, 2013. – Т. 2. – 1066 с.

Дане видання є органічною складовою частиною напряму історичних досліджень, в рамках якого науковці намагаються з хірургічною точністю препарувати сутність тоталітарної комуністичної ідеології та показати злочинну практику її втілення на теренах СРСР, зокрема, на території України, в усіх її антилюдських, жорстоких і потворних проявах. Водночас воно є логічним продовженням багаторічної наукової праці відомого українського історика С. І. Білоконя з висвітлення масового більшовицького терору як засобу державного управління в СРСР протягом 1917–1941 рр., що була видана як перший том масштабного дослідницького проекту автора у 1999 р. і яка вже здобула широке суспільне визнання і була відзначена Національною премією України ім. Т. Г. Шевченка.

Анотація до другого тому цієї капітальної праці, окреслюючи його зміст та основні завдання, які ставив перед собою автор, зазначає, що головною його темою є дослідження втрат української культурної спадщини як наслідку боротьби російського більшовизму проти ідеї незалежної України. Сам С. Білокінь в авторській передмові наголошує, що "головний зміст студій виявляється в суто людському аспекті матеріалів, оскільки кожна окрема тема тяжіє до соціальної історії". "На кожній сторінці, – продовжує він, – проглядають окремо взяті дійові особи, що набирають навіть індивідуальних рис" (с. 20). Одразу слід зазначити, що такий задекларований автором підхід до висвітлення теми дослідження ним послідовно дотриманий від першої до останньої сторінки книги – практично кожний включений до неї сюжет наповнений конкретними іменами учасників історичних подій, розглядається крізь призму їхнього внеску в розвиток української культури та їхньої особистої долі в умовах тоталітарної доби.

Структура книги охоплює кілька великих змістовних блоків, які є неоднорідними за характером і формою подачі матеріалу, проте, разом узяті, вони дають надзвичайно широку картину напрямків руйнівної дії репресивного механізму стосовно всього українського гуманітарного простору, які, на переконання більшовицьких ідеологів, власне і визначали здійснення докорінного перелому в масовій свідомості з метою повного відриву українців від історичних коренів, розриву традиційних зв'язків між поколіннями та повного стирання історичної пам'яті, що мало забезпечити подальше безперешкодне "промивання мізків" та формування з чистого аркуша так званої

"нової людини – будівника комунізму". Така масштабна "зачистка" передбачала як фізичне знищення носіїв "старої ідеології" – першочергово діячів науки і культури, – так і ліквідацію будь-яких матеріальних свідчень справжньої історії України та українського народу – пам'яток архітектури, музейних експонатів та предметів старовини в цілому, архівних документів і матеріалів, книжок і періодичних видань. Цілком логічним у цьому ряду виглядає позиція С. Білоконя щодо висвітлення саме в даному контексті факту створення режимом "спеціальних сховищ" ("спецхранов") і вилучення до них не лише пам'яток минулого, а й здобутків наукової та творчої думки діячів 20-х – 30-х років XX ст., тобто сучасників. Адже таке вилучення було актом фактичного знищення культурних цінностей як результатів матеріального виразу інтелектуальної праці, які нещадно виривалися із загального культурного процесу і були фактично втрачені для суспільства.

Праця С. Білоконя, задекларована як джерелознавче дослідження, можливо й не повною мірою відповідає класичному академічному розумінню джерелознавчих праць. Зокрема, вона не містить загальної характеристики усієї джерельної бази з даної проблематики, не дає її (бази) узагальнюючий структурний аналіз і, зрештою, не охоплює увесь комплекс джерел стосовно досліджень злочинів комуністичного режиму. В окремих розділах головну увагу автор приділяє аналізу друкованих видань, в яких містяться матеріали, що висвітлюють задекларовані ним до дослідження проблеми. Кількість і різноманітний характер використаних у книзі опублікованих джерел вражає і є надзвичайно важливою базою для будь-яких подальших досліджень з даного напрямку. В той же час, при висвітленні окремих питань автор широко використовує посилання на архівні документи і матеріали.

Книгу відкриває розділ "Мислителі, зіставлені з усією нацією", присвячений двом величним постатям української духовності – Тарасові Шевченку та Миколі Гоголю. Нариси "Тарас Шевченко і Гетьманщина" та "Завжди несучасний класик Микола Гоголь" висвітлюють окремі концептуально важливі сторінки їхніх біографій та творчості. Зокрема, С. Білокінь акцентує увагу на особливому ставленні Т. Шевченка до Гетьманщини як унікального періоду в історії українського народу, який він оспівував як героїчну добу козацької волі, як символ "золотого віку" українства. Промовисто виглядає наведений у книзі фрагмент з довідки жандармського III відділення царської Росії від 18 жовтня 1858 р.: "Сочинения Шевченки относились преимущественно к Украине; он описывал славу гетманских времен и прежнюю вольницу казачества" (с. 47). Увага М. Гоголя до історії України козацьких часів та до постаті Івана Мазепи, оспівування ним української природи, традицій та легенд стає об'єктом радянської цензури у 1920-х – 1930-х рр., рівно ж як і унікальні переклади творів класика на українську мову, здійснені тоді Максимом Рильським, Миколою Зеровим, Дмитром Ревуцьким, Євгеном Плужником, Андрієм Ніковським, Сергієм Титаренком та передмови до них Павла Филиповича, Євгена Перліна, Сергія Родзевича, які вилучалися з книгозбірень та нищилися або були заховані до спецсховищ, а самі автори перекладів – репресовані (с. 56–62). Ці нариси стали своєрідною і промовистою інтродукцією до подальших розділів книги. Разом з тим, на наш погляд, вони мали б більш цілісний вигляд як складові частини єдиного розділу, якби

автор матеріали про Т. Шевченка доповнив фактами ідеологічної цензури та спотворень оригінальних текстів Кобзаря у радянських виданнях його творів. Це б наблизило їх за структурою до нарису про М. Гоголя і надало б їм більш завершеного вигляду в контексті всієї книги в цілому.

У книзі наводяться цікаві й маловідомі джерела до висвітлення більшовицького погрому вищої школи, Української академії мистецтв та Української академії наук ("II. Українська гуманітарна наука в період большевицького режиму"). Надзвичайно насиченим є детальний огляд історіографії державного терору в СРСР, який автор структурував за такими основними групами: короткий концептуальний огляд історіографії державного терору й тероризму в СРСР; видання самостійної України (1918–1921); видання, що з'явилися за кордоном СРСР у міжвоєнні роки та за часів німецької окупації; радянські видання (1918–1945); повоєнні закордонні видання (1945–1991) і як окремий додатковий блок – "історіографія мистецтвознавства". Так, наприклад, С. Білокінь наводить цілу низку маловідомих джерел зі свідченнями очевидців більшовицького терору на території України та про жахливу діяльність "ЧК", які були опубліковані вже в період української революції 1917–1921 рр., у закордонних еміграційних виданнях 1920-х – 1930-х років, а також під час окупації України німецькими військами в період Другої світової війни. До таких свідчень належать публікації Коваленка, Гетьманця, Алініна, Авербуха, Єсіва, Борисова, Юрченка, Герасимовича, Власовського, Рогатинського та інших, кому пощастило вижити і розповісти правду про "червоний терор" (с. 91–97).

На особливу увагу заслуговують наведені С. Білоконем матеріали до історії становлення і наступного більшовицького погрому українського мистецтвознавства. Ця проблематика загалом ще мало висвітлена науковцями, тому внесок автора у її розробку є очевидним і важливим. Так, привертають увагу наведені ним унікальні дані щодо наукової бази, на якій відбувався розвиток українського мистецтвознавства у 1925–1930 рр., а також план-проспект монографічного видання "Українське мистецтво (Матеріали до історії)", створений у 1930–1931 рр., у якому розвиток мистецтва на території України мав простежуватися від часів палеоліту і до сучасності включно з окремими розділами "Мистецтво Радянської України" та "Мистецтво Західної України" (с. 165–171). Не менш важливими для дослідників історії українського мистецтва та розвитку українського мистецтвознавства є матеріали щодо драматичної долі фундаментального бібліографічного довідника "Українське мистецтво: Бібліографічний покажчик з історії образотворчого, декоративно-вжиткового мистецтва та архітектури", підготовленого відомим українським бібліографом Надією Дубиною в кінці 60-х – на початку 70-х років XX ст., який спершу був значною мірою спотворений радянською цензурою, а згодом, незважаючи на отриманий дозвіл на видання, взагалі заборонений до випуску в світ навіть у значно скороченому вигляді (с. 151–158).

Одним з центральних розділів книги є "III. Паралельна історія УСРР–УРСР: большевизм і українська культурна спадщина", який став певним підсумком багаторічних досліджень автора цього аспекту злочинів комуністичного режиму. Вони подані як планомірна і чітка система дій зі знищення

національних надбань українського народу, – починаючи вже з першого штурму Києва армією Муравйова, який хвалився у телеграмі до більшовицького керівництва, що “бил по церквям и монастырям, никому не давал пощады”, – і далі тривала у різноманітних формах по мірі ствердження більшовицького режиму на території України. Це було брутальне мародерство проти приватних власників культурних цінностей та музеїв під час вступу червоноармійських частин до населених пунктів. Вилучення коштовностей (у тому числі музейних) із банківських сейфів і відправлення їх до Москви та Петрограда, згодом акція з вилучення церковних цінностей під приводом допомоги у боротьбі з голодом у 1921–1922 рр. (такі вилучення відбувалися також з музеїв), а надалі – пограбування монастирських сховищ під час акції з ліквідації монастирів. Здійснювалося цинічне пограбування фондів українських музеїв з метою небаченого доти розпродажу унікальних творів мистецтва та старовини за кордон через спеціально створену систему “Госторгу” та московську й ленінградську держконтори “Антикваріату”. Розпродажем культурної спадщини з фондів бібліотек займалася “Международная книга”. Під час Голодомору 1932–1933 рр. вилученням коштовностей та культурних цінностей у приватних осіб займалися “Торгсіни”. Вилучення та конфіскація культурних цінностей відбувалися під час трусів у осіб, що ставали жертвами репресій. Поряд з тотальним пограбуванням відбувався і паралельний процес прямого знищення “ідеологічно шкідливих” музейних експонатів, бібліотечних та архівних фондів, а як пряме продовження цього процесу – закриття і реорганізація багатьох музеїв та масові репресії музейних діячів. Цю апокаліптичну картину доповнюють факти тотального знищення пам’яток української архітектури.

Розділ не лише насичений численними вражаючими прикладами злочинів проти культурної спадщини з посиланнями на значну кількість джерел, але й містить багато поданих у повному вигляді архівних документів, що, безперечно, посилює джерелознавче значення книги. Окремо автор висвітлює драматичну долю низки ключових музейних зібрань Києва та музейних співробітників у добу більшовицького терору 1917–1941 рр. – Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка, Всеукраїнського музейного містечка “Києво-Печерська лавра”, Київської картинної галереї, Музею України (П. П. Потоцького), музею антропології ВУАН, Етнографічного музею ВУАН, Музею мистецтв ВУАН (Б. і В. Ханенків) та ін. (с. 457–467). До цього переліку слід додати наведену інформацію про арешти і погроми в музеях Дніпропетровська, Житомира, Запоріжжя, Сум, Харкова (с. 486–490). Зазначено велику кількість імен репресованих музейників, серед яких поряд з відомими постатями (Ф. Ернст, С. Таранушенко, К. Мощенко, М. Макаренко, Н. Заглада, П. Потоцький й інші) вказано й багато нових імен музейників, які зазнали репресій та утисків з боку влади, що є особливо важливим для подальшого розвитку даного напрямку досліджень.

Серед особливо вражаючих прикладів вилучення та розпродажу за кордон визначних культурних цінностей С. Білокінь вказує на унікальний диптих Луки Кранаха-старшого, який фактично негайно після виявлення в Миколаївському костьолі у Києві та після опублікованої С. Гіляровим його наукової атрибуції був вилучений до “Госторгу” і проданий за кордон, не-

зважаючи на опір музейних співробітників (с. 296, 298–300). Додамо лише, що сьогодні цей диптих, один із найдорожчих у світі витворів старих майстрів, є окрасою Музею мистецтв у Лос-Анджелесі (США). Також слід згадати таємне вилучення визначних музейних експонатів без будь-яких офіційних рішень уповноважених державних органів влади, але на основі секретних рішень Політбюро ЦК КП(б)У. Як приклади пограбування української культурної спадщини наведемо факт таємного вивезення експонатів Всеукраїнського музейного містечка "Києво-Печерська лавра", які за розпорядженням ЦК КП(б)У були передані на тимчасове збереження до Київської контори Держбанку СРСР, а вже звідти згодом таємно вивезені до Держхрану СРСР у Москві та, зрештою, опинилися в Історичному музеї. Серед вивезених тоді унікальних раритетів були, зокрема, прикрашене перлами й дорогоцінним камінням золоте гетьманське перо XVII ст. та щедро прикрашена дорогоцінним камінням золота митра київського митрополита Гедеона Четвертинського 1686 р. (с. 207, 251, 468).

Безумовно, масштаби пограбування та знищення культурної спадщини України були настільки значними, що в рамках однієї, хай навіть і монументальної, праці було важко охопити усі їхні вияви. У цьому зв'язку привернемо увагу до ще кількох шляхів вивезення з України культурних цінностей, які не знайшли відображення у рецензованій книзі. Зокрема, це відправлення до Москви чи Ленінграда цінних пам'яток культури на тимчасові виставки, з яких вони вже не поверталися, лишаючись у фондах провідних російських музеїв. У 1938 р. на Всесоюзну виставку до 750-річчя "Слова о полку Ігоревім" до Третьяковської галереї під тиском російських музейників та всесоюзних установ на тимчасове експонування (терміном на три місяці) було передано кілька експонатів з фондів Державного українського музею та Софійського заповідника, що належали до спадщини Михайлівського Золотоверхого собору в Києві – мозаїки та фрески XII ст., а також шиферна плита XI ст. із зображенням святих вершників. Серед переданих експонатів була одна з найкращих мозаїк собору – "Святий Дмитрій Солунський". Жодна з тих п'яти оригінальних пам'яток дотепер не повернулася в Україну, і нині вони перебувають у Державній Третяковській галереї у Москві та Державному російському музеї в Санкт-Петербурзі[1].

На наш погляд, можлива дискусія з автором щодо виокремлення в окрему рубрику Музею українського мистецтва в Києві, тоді як у книзі без належного структурного акцентування в рамках загального висвітлення матеріалів у змістовному блоці "Боротьба проти історії. Цензура. Спецфонди" (с. 543, 556–559) дещо "загубився" його пряма предтеча – Державний український музей (ДУМ), урочисто відкритий владою у квітні 1937 р. після закриття і реорганізації Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка на основі його колекції українського мистецтва, який уже навесні 1938 р. був повністю розгромлений і закритий за звинуваченнями в "українському буржуазному націоналізмі", а чимало його співробітників – репресовані. Також у книзі лише побіжно згадується відомий вінницький музейник, один із засновників і багатолітній директор Вінницького історико-побутового

[1] *Кот С., Коренюк Ю.* Михайлівські пам'ятки в російських музеях // Пам'ятки України. – 1999. – № 1. – С. 67–73.

музею Густав Брілінг (с. 455). Хоча Вінниччина як один з найпотужніших у 1920-ті роки осередків краєзнавства та музейної справи в Україні (де також ключовою постаттю був колишній соратник М. Міхновського і організатор "Братства самостійників" у Києві (весна 1917 р.), учасник бою під Крутами у складі Студентського куреня та член Центральної Ради Валентин Отамановський, який створив потужну Вінницьку філію Бібліотеки ВУАН та низку музеїв при ній, а також член Центральної Ради, відомий краєзнавець і творець Тульчинського краєзнавчого музею Іполит Зборовський), безумовно, заслуговувала на дещо більшу увагу і виділення в окрему рубрику, за прикладом висвітлення ситуації в низці інших регіонів України. Але ці суб'єктивні зауваження, звісно, жодним чином не применшують значення зібраного і поданого автором у даному виданні величезного фактичного матеріалу.

С. Білокінь ще раз повертається до сумнозвісного процесу "СВУ", зосереджуючи увагу на джерелах до висвітлення його оцінок в різних середовищах та в різні хронологічні періоди, фіксуючи відмінності позицій та їх зміни з плином часу.

Надзвичайно цінним вбачається розділ книги, присвячений виданням, забороненим на стадії верстки, або тиражі яких було знищено (розділ V). Автор, цілком аргументовано обґрунтовуючи об'єктивні труднощі у доборі відповідних даних, все ж вводить до наукового обігу унікальні матеріали, які були впродовж десятиліть "поховані" для наукового опрацювання, і які він цілком справедливо називає "втраченою культурною спадщиною" (с. 635). Автор ділиться методологією пошуку та використання джерел для виявлення заборонених чи знищених на різних стадіях видань. Це використання реєстраційних покажчиків і анонсів запланованих до друку видань, і "проскрипційні списки" друкованих матеріалів, які підлягали вилученню до спецфондів. Поміж великої кількості простудійованих і детально охарактеризованих автором "репресованих" видань вкажемо на "Синові України: Збірник на пошану Вол. Антоновича" (1906), "Збірник пам'яті Федора Вовка" (1919), "Наше минуле" (1919), "За сто літ", кн. 7 (1930), "Полуднева Україна" (1930?–1932?), "Західна Україна" (Збірник М. Грушевського та І. Крип'якевича (1931)), "Українські народні думи" (1931), восьмий том видання творів Т. Шевченка за редакцією С. Єфремова (1932), другий том повного видання творів В. Антоновича (1932), Нарбутівський збірник (1933), Біографічний словник УАН (т. I, 1934), Наукові записки ІІМК (Кн. 1–2, 1934), "Українське мистецтво" (Ч. 4, Львів, 1930), "Мистецтво" (Львів, 1939), які далеко не вичерпують перелік проаналізованих автором "заборонених" видань.

Останній розділ книги присвячений аналізу публікацій, які виходили за різних обставин і в різний час щодо злочинів більшовицького режиму у Биківні під Києвом та у Вінниці. Даний розділ до певної міри вибивається із загальної концепції тому, практично повністю присвяченого долі української науки і культури в добу розгортання більшовицького терору. Але він в цілому відповідає загальній меті як першого, так і другого тому видання, об'єднаних також і спільною назвою. Особливий інтерес становлять зібрані й проаналізовані автором рідкісні опубліковані свідчення про масові знищення

людей в Биківні та у Вінниці, які з'явилися вже під час Другої світової війни, а також в еміграційному середовищі. Висвітлюються титанічні зусилля української діаспори задля надання суспільного резонансу та міжнародного розголосу щодо цих фактів комуністичного терору (с. 834–845).

Видання має добрий науковий апарат та систему покажчиків, які полегшують працю з ним у плані оперативного пошуку потрібної інформації. Додані ілюстративні матеріали є додатковим важливим інструментарієм, який підсилює загальне наукове значення праці автора.

На завершення слід привітати С. Білоконя з виходом його нової фундаментальної праці й висловити впевненість у тому, що вона стане важливою віхою як у дослідженнях історії комуністичного терору на території України, так і студій з історії української науки та культури.

Володимир КОВАЛЬЧУК (*Київ*)

ДАНИЛИШИН О. ПОВСТАНСЬКИМИ СТЕЖКАМИ ЖИДАЧІВЩИНИ. БОЇ, БУНКЕРИ, КРИЇВКИ... – ДРОГОБИЧ: КОЛО, 2012. – 514 с.

Уже після прочитання перших сторінок нової книги колишнього учасника українського підпілля, політв'язня, члена Братства ОУН–УПА, Конгресу українських націоналістів та Спілки політв'язнів України Олексія Данилишина стає зрозуміло: перед нами аж ніяк не "короткий нарис історії учасників національно-визвольної боротьби", як про це скромно зазначив автор у зверненні до читачів. Це поважний компендіум авторитетного краєзнавця про визвольну боротьбу на Жидачівщині (нині – Львівська обл., до 1951 р. – Дрогобицька). Спогади, фотодокументи сотень місцевих підпільників та упівців, опубліковані в цій книзі, органічно доповнюють раніше оприлюднені відомості з історії військових округ № 4 "Говерля", № 5 "Маківка" УПА–Захід і Карпатської округи ОУН(б) у 18-му і 19-му томах Літопису УПА[1], працях Василя Ільницького[2], Олександра Іщука, Наталії Ніколаєвої[3], Дмитра Проданика[4], Романа Грицьківа[5] та багатьох інших авторитетних дослідників.

Рецензоване видання починається із загальних відомостей про місцеву мережу ОУН(б) та підрозділи УПА (с. 9–35). Охарактеризовано їхню структуру, мету, завдання діяльності. Також наведено загальні огляди зброї, одностроїв, нагород, преси. Зауважені й правила спорудження криївок.

У другому розділі (с. 36–86) акумульовано різнобічні дані про історію функціонування референтури пропаганди Центрального проводу ОУН(б), зокрема підзвітних їй законспірованих друкарень у Жидачівському районі ("Вінниця" – в с. Бертишів; "Полтава" – в с. Юшківці; друкарня в с. Дев'ятниках).

---

[1] Літопис УПА. – Торонто; Львів, 1990. – Т. 18: Карпатська група УПА "Говерля". – Кн. 1: Документи, звіти та офіційні публікації / Упоряд. П. Содоль. – 328 с.; Торонто; Львів, 1992. – Т. 19: Карпатська група УПА "Говерля". – Кн. 2: Спомини, статті та видання історико-мемуарного характеру / Упоряд. П. Содоль. – 357 с.

[2] *Ільницький В.* Провід ОУН Карпатського Краю. – Торонто; Львів, 2012. – 128 с. – (Літопис УПА. Серія "Події і люди". – Кн. 21); *його ж.* Кадрове наповнення Дрогобицького окружного проводу ОУН (1945–1952 рр.) // Український історичний збірник. – 2012. – Вип. 15. – С. 174–191.

[3] *Іщук О., Ніколаєва Н.* Ярослав Богдан – "Всеволод Рамзенко": підпільник та публіцист. – Торонто; Львів, 2011. – 128 с. – (Літопис УПА. Серія "Події і люди". – Кн. 14).

[4] *Проданик Д.* Шлях боротьби Василя Сенчака-"Ворона". – Торонто; Львів, 2011. – 128 с. – (Літопис УПА. Серія "Події і люди". – Кн. 15).

[5] "Грім". Полковник УПА Микола Твердохліб: Спогади і матеріали / Упоряд. Р. Грицьків. – Торонто; Львів, 2008. – 128 с. – (Літопис УПА. Серія "Події і люди". – Кн. 5).

На цю тему представлено цитати з радянських документів, витяги зі спогадів учасників національно-визвольної боротьби регіону, їхніх нащадків, місцевих жителів, уривки зі статей сучасних істориків.

Показова історія юшковецької друкарні, що розміщувалася в підвалі школи, директором якої в 1939–1941 рр. працювала Ярослава Стецько (с. 37) – знаний журналіст, співорганізатор жіночої мережі і юнацтва ОУН, Українського Червоного Хреста, Антибільшовицького блоку народів. У цій та інших двох друкарнях видавалися найвідоміші підпільні газети та журнали: "Ідея і чин", "Повстанець", "За Українську Державу", "Перець". Щоб читач міг уявити, наскільки багато людей читало повстанську періодику, Олексій Данилишин навів вражаючий факт: узимку 1949/1950 рр. сумарний наклад друкарень ОУН(б) лише в Дрогобицькій області перевищував 300 тис. примірників (с. 66).

У книзі знайдуть чимало цікавого для себе дослідники історії повсякдення. Наприклад, оприлюднюються непересічні свідчення провідника Долинського надрайону Мирослава Зборка-"Арсена" про побут, спосіб життя, хобі, літературні вподобання керівника Головного осередку пропаганди ОУН(б) у Карпатах Петра Федуна. Прикметний факт: цей пропагандист полюбляв танцювати в криївці, де жив, під музику радіо зі зв'язковою Галиною Голояд (с. 71). Такі сюжети – цінне джерело з реконструкції просопографічних портретів діячів визвольного руху.

Структурна архітектоніка третього та четвертого розділів книги (с. 87–506) засвідчує прагнення автора відтворити біографії людей, котрі народилися на Жидачівщині й пов'язали своє життя зі ОУН(б) чи УПА. На наш погляд, із поставленою метою Олексій Данилишин впорався блискуче – описав понад дві тисячі повстанців із більш ніж ста населених пунктів. Серед охарактеризованих ним діячів визвольного руху є такі земляки, як засновник СБ ОУН(б) Микола Лебідь, провідник Львівського краю ОУН Дмитро Слюзар-"Арпад", референти СБ Львівського краю Ярослав Дякон-"Мирон" і Богдан Прокопів-"Степан". До слова, згадані й ті вихідці з Жидачівщини, котрі воювали в УПА далеко від дому – на Північно-західних українських землях, як-от командир групи (ВО) "Богун" УПА–Північ Петро Олійник-"Еней". Виявляється, на Жидачівщині навіть було набрано сотню для поповнення куреня "Енея" на Волині (с. 159). У книзі міститься і біографічний портрет політвиховника групи УПА "Схід" Петра Гудзоватого-"Очеретенка" – уродженця села Володимирців Жидачівського району. До речі, цій людині сучасний рівненський історик Ігор Марчук присвятив окреме історичне дослідження. Там детально з'ясовано життєвий шлях Гудзоватого – від вишколу в Дружинах українських націоналістів під проводом Романа Шухевича, активної участі у творенні перших відділів Української повстанської армії, інструктування перших сотень на Волині та Поліссі – до командування рейдовими підрозділами групи УПА "Тютюнник"[6].

У найбільшому, четвертому розділі (с. 133–499) представлено повстанців "низового" рівня, а саме тих членів та симпатиків визвольного руху, котрі народилися в таких населених пунктах Жидачівщини: Антонівка, Баківці, Бережниця, Бертишів, Бориничі, Бородчиці, Бортники, Борусів, Бринці Церковні, Бринці Загірні, Букавина, Буянів, Вербиця, Вибранівка, Вільхівці,

[6] *Марчук І.* Сотник УПА Петро Гудзоватий-"Очеретенко". – Львів, 2011. – 120 с.

Вовчатичі, Володимирці, Волиця Гніздичівська, Ганнівці, Голешів, Городище Королівське, Городищенське, Гніздичів, Грусятичі, Голдовичі, Дев'ятники, Дуліби, Дем'янка Лісна, Дем'янка Наддністрянська, Демня-Корчівська, Демня-Сулятицька, Демидів, Дроховичі, Добрівляни, Жидачів, Жирівське, Жирова, Журавно, Журавків, Загірочко, Заболотівці, Заріччя, Заліски, Зарічне, Іванівці, Кам'яне, Калинівка, Квітневе, Кнісело, Кологори, Корчівка, Которини, Крехів, Корнелівка, Лапшин, Ліщин, Лівчиці, Лисків, Лукавець, Лучани, Любша, Лютинка, Мазурівка, Маринка, Межиріччя, Мельничі, Смогів, Молодинче, Монастирець, Нові Стрілища, Новосільці, Нове Село, Новошино, Облазниця, Орішківці, Отиневичі, Підліски, Піддністряни, Подорожнє, Покрівці, Протеси, Прибілля, Пчани, П'ятничани, Репехів, Рогізно, Руда, Рудківці, Соколівка, Старе Село, Старі Стрілища, Сенів, Сугрів, Сулятичі, Сидорівка, Тарнавка, Ходорківці, Черемхів, Чертіж, Чижичі, Чорний Острів, Юшківці. Деякі епізоди біографій уродженців цих сіл, хуторів і міст настільки "нестандартні", що закладають фундамент для подальших студій.

Приміром, Олексій Данилишин описав життєві перипетії Михайла Бориса із села Гніздичева – одного з командирів Червоної армії, котрий перейшов до ОУН(б), а після війни під прибраним прізвищем жив і працював координатором Інституту літератури ім. М. Ореста в німецькому місті Мюнхені (с. 234–235). Те, що в підпіллі та в УПА перебували екс-червоноармійці – вже факт доведений, проте ще недостатньо досліджений[7]. Особливо багато вихідців із ЧА воювали в групі (ВО) "Богун" та підрозділах УПА–Південь. Одним із джерел комплектування цих структур були німецькі табори для радянських військовополонених. Так, у жовтні 1943 р. сотні колишніх червоноармійців зарахували до групи (ВО) "Богун" після того, як українські повстанці напали на німецький табір для військовополонених у передмісті Дубна[8].

Справжнім головним болем для УПА на Жидачівщині було проникнення до повстанських лав радянських агентів, яке активізувалося в лютому 1945 р. Серед тих, чиї "сліди" Олексій Данилишин виявив у підпіллі, був і агент НКДБ "Сергій". Нібито як "дезертир" із Червоної армії, він втерся в довір'я підпільників села Володимирців, після чого ліквідував місцеву учительку Тетяну Шульгу, уповноважену чекістами зачитати бандерівцям звернення радянського уряду до підпілля ОУН. Агент спробував "повісити" це вбивство на бандерівців, проте ті вчасно "розкусили" "Сергія" (с. 204–206). Назагал історії на кшталт цієї (запуск "легенд" про вчинення злочинів руками інших) були характерним явищем не лише для Жидачівщини, тому що репрезентували одну з промовистих форм роботи спецслужб у Радянській Україні загалом.

Пряма (і значно більша за масштабністю) аналогія – так звана "Дерманська трагедія". Нагадаємо, що в 1957 р. газета Мізоцького району Рівненщини

[7] В огляді "Політичне і військове становище в Малопольщі в світлі останніх подій" (січень 1944 р.) читаємо: "Керівництво відділами УПА переважно знаходиться в руках колишніх радянських офіцерів, які втекли з лав Червоної армії. Цим, вочевидь, слід трактувати те, що в групах, які атакують нині села, зустрічаються люди з функціями керівників, котрі говорять чистою російською" (Archiwum Akt Nowych. – Zespół Armia Krajowa. Komenda Lwów. – Sygn. 203/XV. – 42, k. 47).

[8] Як УПА із німецького полону визволяла червоноармійців. Режим доступу: http://urb-a.livejournal.com/4057767.html. (Загол. з титул. екрана).

“Перемога” з подачі місцевих осередків партії, прокуратури, МВС, КДБ вмістила сфальшовану публікацію про виявлення в селі Дермані криниці з рештками 16-и осіб. Далі, за однією з версій, “підспівувачами” звинувачень в убивствах цих людей бандерівцями стали редактор журналу “Жовтень” Юрій Мельничук та завідувач відділу поезії цього видання[9]. Відтоді легенда про “клятих бандерівців”, які в роки Другої світової війни закидали дерманські криниці трупами ні в чому не повинних людей, гуляє світом і досі.

Олексій Данилишин не уникає й описів боїв, що точилися за участю бійців УПА на Жидачівщині. Так, унаслідок сутички сотні УПА “Сіроманці” з двома сотнями енкаведистів, що сталася на Рогатинщині 1944-го, пише він, полягли десятки повстанців (с. 346).

У полі зору автора опинилися і методи знущань, які радянські спецслужби застосовували в “упокоренні” українських націоналістів та цивільного населення на Жидачівщині. Приміром, пароху села Незнанова Станіславу Сяроку енкаведисти (неподалік села Отиневичів?) завдали багнетами “40 колото-ріжучих ран” (с. 386). Анну Балук у селі Отиневичах було вбито тільки за те, що “агітаційну радянську листівку, в якій закликалося йти на вибори, використала як обгортку для їжі” (с. 387). Жителеві села Прибілля Миколі Олинському працівники НКВС “повибивали зуби, повикручували руки, ноги, розбили обличчя”, бо розповсюджував листівки проти радянських виборів (с. 404). Повстанцю Мирославу Рудницькому в селі Соколівці радянські карателі “відрізали статевий орган”, від чого він “помер у муках” (с. 419).

Непересічні сюжети четвертого розділу книги – історії про шлюби членів оунівського підпілля. Наприклад, у виданні зазначається, що 1946-го талановитий підпільний художник, гравірувальник Дмитро Думашівський-“Чугайстер” одружився зі зв’язковою Катериною Вербовською (с. 289). Також дізнаємося про те, як 29 вересня 1949 р. побралися “один із провідних керівників українського визвольного руху Євстахій Пацевко («Смерека») і Марія Мала, котра допомагала українському підпіллю”. Він – із Залісок на Жидачівщині, наречена – з Буковини (с. 287–288). А дружина підпільника Михайла Коцінського, котрий загинув у селі Орішківцях, настільки його кохала, що вишила чоловікові напис на хустинці: “З’їли пташки цвіт з калини, ще й з’їдять калину. Ой кого я вірно люблю, того не покину” (с. 379). Загалом, тема особистого життя в підпіллі останнім часом викликає жваве зацікавлення дослідників[10]. До речі, кілька років тому ми теж її певною мірою “зачепили” – опублікували в “Українському археографічному щорічнику” історію кохання друкарки провідника Луцької округи ОУН(б) Лідії Зубрицької й провідника Берестечківського району вказаної округи Василя Сарчука, заразом із повним текстом їхнього свідоцтва про одруження[11].

Також у книзі розкривається історія появи повстанської пісні “Лента за лентою”. Виявляється, все почалося з вірша, якого склав після загибелі в

[9] *Жив’юк А., Марчук І.* Від “Дерманської республіки” до “Дерманської трагедії”: Нариси історії українського визвольного руху в Дермані на Волині. – Рівне, 2011. – С. 120–140.

[10] *Гінда В.* Особливості підпільного шлюбу. Як складалося сімейне життя бійців ОУН та УПА // Кореспондент. – 2013. – 19 вересня. Режим доступу: http://ua.korrespondent.net/journal/1604814/print. (Загол. з титул. екрана).

[11] *Ковальчук В.* Документування шлюбів в ОУН і УПА // Український археографічний щорічник. Нова серія. – 2010. – Вип. 15. – С. 692–697.

1948 р. есбіста Ярослава Дякона-"Мирона" його охоронець, уродженець села Вибранівки Жидачівського району Микола Сорокаліта. Згодом Василь Заставний-"Шершень" із села Чижичів підібрав мелодію до його поетичних рядків (с. 197–198).

"Суха" фактографія в книзі доречно доповнена численними світлинами діячів визвольного руху, подано малюнки-реконструкції їхніх криївок. Такий тематичний поворот цілком логічний, бо криївок у Карпатах було споруджено сотні, якщо не тисячі. Приміром, лише за один тиждень (від 29 грудня 1944 до 4 січня 1945 рр.) у Рогатинському районі на Станиславівщині (тепер – Івано-Франківська область) внутрішні війська НКВС знайшли 327 (!) "схронів"[12]. Гідне подиву, в яких місцях Жидачівщини підземні споруди влаштовували. За даними Олексія Данилишина, будували криївки в печах (с. 164), під берегами річок (с. 169), пасовищами (с. 171), картопляними ямами в клунях (с. 189), із входом під січкарнею (с. 198), навіть під кущами глоду (с. 232). Також автор рецензованого дослідження уміло їх типізував. Виявляється, деякі з криївок навіть спеціально призначалися для збереження повстанських архівів та слугували пунктами зв'язку (с. 31).

Детально описано обставини загибелі у криївках багатьох членів жидачівського підпілля. До прикладу, вже згадуваний референт СБ Львівського краю Ярослав Дякон не лише застрелився, коли його криївку оточили емдебісти, але й перед цим знищив усі документи, виливши на них сірчану кислоту (с. 99). За викриття криївок представникам радянських органів влади, наприклад, головам сільрад, платилися великі гроші. Олексій Данилишин описав, як Служба безпеки УПА засудила голову сільради села Кологорів Павла Коцінського за те, що "за юдину працю взяв від москалів 10 000 крб." (с. 309).

Звісно, рецензована праця має деякі недоліки. Так, автор розлого описав типову повстанську криївку, цитуючи спогади командира одного з тактичних відтинків УПА на Закерзонні Степана Стебельського-"Хріна" (с. 32–34), хоча члени Карпатського крайового проводу ОУН(б), зокрема Михайло Дяченко-"Марко Боєслав"[13], теж залишили сповнені промовистими "житейськими" подробицями характеристики перебування в підземних сховищах. Постанови III Великого Збору ОУН на с. 147 Олексій Васильович чомусь згадав в однині ("Постанова..."). Найбільший Гурбівський бій УПА дослідник назвав "боєм під Турбами" (с. 107). Трапляються й граматичні огріхи ("...в населиних пунктах").

Висловлені зауваження ніяк не применшують позитивної оцінки книги Олексія Данилишина. Праця свідчить про гідну пошани кваліфікацію дослідника, серйозний житейський досвід і вміння вести пошукову роботу "в полі". Поза сумнівом, книга "Повстанськими стежками Жидачівщини. Бої, бункери, криївки..." стане у пригоді дослідникам української національно-визвольної боротьби XX ст.

---

[12] Теория и практика западноукраинского национализма в документах НКВД, МВД и МГБ СССР (1939–1956): Сборник документов / Состав. Н. Владимирцев, В. Кривец и др. – М., 2010. – С. 160.

[13] *Іщук О.* Життя та доля Михайла Дяченка–"Марка Боєслава". – Торонто; Львів, 2010. – С. 95–97. – (Літопис УПА. Серія "Події і люди". – Кн. 9).

Степан МАКАРЧУК (*Львів*)

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПІДХІД ДО УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Україна найдавнішого часу – XVIII століття: цивілізаційний контекст пізнання / М. Ф. Юрій, Л. М. Алексієвець, Я. С. Калакура, О. А. Удод. – Тернопіль: Астон, 2012. – Кн. 1. – 700 с.; Україна XIX – початку XXI ст.: цивілізаційний контекст пізнання / М. Ф. Юрій, Л. М. Алексієвець, Я. С. Калакура, О. А. Удод. – Тернопіль: Астон, 2012. – Кн. 2. – 696 с.

Перехід від формаційного до цивілізаційного осмислення історії України дає змогу створити цілісніше й повніше знання про український народ як складову європейської і світової цивілізації, акцентувати увагу не стільки на соціально-економічних й політичних аспектах, скільки на світоглядно-культурних та духовно-ціннісних. Українська історіографія вже має певний досвід цивілізаційного бачення історії, свідченням чого є те, що невдовзі після досліджень Ю. В. Павленка, М. Є. Горєлова, О. П. Моці, О. О. Рафальського, В. Е. Гончаревського[1] та ін. побачили світ дві книги проекту "Україна найдавнішого часу – початку XXI ст.: цивілізаційний контекст пізнання" М. Ф. Юрія, Л. М. Алексієвець, Я. С. Калакури та О. А. Удода, що охоплюють надзвичайно широкий за хронологією пласт української історії.

Автори поставили за мету в контексті цивілізаційного осмислення системно і комплексно викласти етногенез українського народу, історію формування української нації, боротьби за волю, незалежність і власну державу. В центрі дослідження – місце і роль культури, духовності та модернізації суспільства як ключових компонентів цивілізаційного розуміння історичного процесу, унікальності української цивілізації, зумовленої перехрестям Сходу і Заходу. Реалізуючи цю мету, науковці творчо залучили праці попередників – вітчизняних та зарубіжних авторів, великий масив конкретно-історичних та історіографічних джерел, застосували сучасні методи пізнання, запропонували оригінальну структуру праці. І, як результат, маємо ґрунтовне і актуальне, підсумково-узагальнююче і комплексне дослідження, яке відзначається науковою новизною, носить системний характер, підготовлене на міждисциплінарному рівні, на що вже звернули увагу рецензенти. Воно має історіософський характер, виконане з урахуванням найновіших надбань не лише істориків, а й етнологів, культурологів, філософів, політологів, соціологів, психологів, правознавців, філологів тощо.

[1] *Горєлов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О.* Цивілізаційна історія України. – К., 2005. – 632 с.; *їх же.* Держава і цивілізація в історії України. – К., 2009. – 879 с.; *Павленко Ю. В.* Історія світу: цивілізаційний і соціокультурний розвиток людства. – 3-є вид., стереотипне. – К., 2001. – 360 с.; *Гончаревський В. Е.* Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991–2009). – К., 2011. – 219 с.

Монографія побудована за проблемно-хронологічним принципом із акцентом на феномен соціокультурної розмаїтості й самобутності локальної цивілізації українського народу, його культури, мови та духовності на тлі світових модернізаційних процесів. Уже в першому розділі першої книги розкрито концепцію соціокультурного виміру історії, за якою культура розглядається як найбільше багатство людини і людства, що акумулює нагромаджений досвід усього попереднього розвитку (кн. 1, с. 67). Стурбованість авторів викликає те, що деякі політичні сили при підтримці зовнішніх чинників намагаються утвердити в Україні "общерусскую" картину, маскуючись парадигмою "Русского мира", прагнуть закріпити провінційний статус української історії, периферійності української мови і культури.

До позитиву рецензованої праці можна віднести перехід від подієвої історії до історії процесів і явищ, серед яких домінуюче місце посідає унікальність локальної української цивілізації, що формувалася на історичних теренах України впродовж тисячоліть і втілює в собі соціокультурні, етнічні, духовні, ментальні, релігійні, політичні, економіко-географічні, природничі та інші особливості країни і її жителів. Ролі української державності княжої та козацько-гетьманської доби в соціокультурному розвитку України присвячено 6-й і 8-й розділи першої книги, в яких здійснено досить критичний аналіз джерел і поглядів на період Київської України-Русі, роль християнства у реформуванні традиційних релігійних уявлень та консолідацію українських племен, вплив Візантії на політичну та загальну культуру українського народу. Автори схиляються до позиції тих вчених, які скептично ставляться до парадигми спільної для всіх східних слов'ян держави та культури (с. 437), особливо, коли стрижнем культури є мова народу і ціла система ціннісних орієнтирів, подібність господарських навичок та поведінки у повсякденні. Переконливо доведено самодостатність українського народу, сформовану в рамках Київської та Галицько-Волинської держав, що належали до європейської цивілізаційної спільноти.

У контексті специфіки української культури та ментальності автори шукають ключ до нового розуміння зародження та життєдіяльності козацтва як унікального явища світової історії. На основі залучених джерел переглянуто низку усталених у радянській історіографії стереотипів щодо українського виміру сутності та наслідків Люблінської і Берестейської уній, утворення Запорозької Січі, Визвольної війни українського народу середини XVII ст., утворення Козацько-гетьманської держави, політики Москви, спрямованої на поглиблення розколу України та її поглинання після Переяслава. Все це підсилює новизну і значення цієї праці.

Друга книга проекту продовжує розгляд наскрізних проблем, успадкованих від давніх часів, середньовіччя і XVIII ст., і присвячена цивілізаційному погляду на нову та новітню історію України, на модернізаційні процеси у XIX – на початку XXI ст. Пріоритетними залишились соціокультурні та духовні аспекти модернізації українського суспільства, її особливості, зумовлені специфікою історичного розвитку, впливом глобалізації та інформатизації сучасного світу. Увага зосереджена на державотворчих процесах, трансформаційних явищах, на аналізі нової якості українського соціуму в контексті пошуку оптимальних векторів внутрішньої та зовнішньої політики,

європейських орієнтацій, утвердження загальноукраїнської та регіональних ідентичностей, їх світоглядної кризи внаслідок неоднакового трактування історичної та національної пам'яті українського народу.

Висвітлюючи специфіку модернізації України на тлі перебування українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій, автори розкрили її імперський характер та наздоганяючу модель, тобто орієнтацію на розвинуті країни. Порівнявши модернізацію в обох імперіях, дослідники приходять до висновку про те, що, незважаючи на політичні, економічні та культурні зміни, що відбулися в Австро-Угорщині, західноукраїнські землі залишалися малорозвиненою периферією європейського світу. Не краще становище склалося в підросійській Україні, де в ході реформ середини і другої половини XIX ст. виникли диспропорції між зростанням ринкової економіки та гальмуванням політичної модернізації, що призвело до загострення кризових явищ (кн. 2, с. 72–73.). Наздоганяючий, авторитарний та мілітарний характер носила модернізація і в радянській Україні у складі Союзу РСР, яка здійснювалася згори командно-адміністративними методами. На думку дослідників, наздоганяюча модель модернізації домінує і в сучасній Україні в умовах її євроінтеграції, покликаної досягнути рівня постсучасного суспільства, пов'язаного із стабільністю, демократією, забезпеченням прав і свобод громадян, високих соціальних стандартів.

Уперше в українській історіографії висвітлено вплив модернізації на становлення модерної української нації, на національне відродження і формування української еліти, на політизацію українського руху, що особливо проявилося на межі XIX–XX ст., коли український народ, під впливом зростання політичної та національної свідомості та наслідуючи принципи ідентифікації європейських народів, почав усвідомлювати себе окремою нацією (кн. 2, с. 104–106). Доводячи, що процес самоусвідомлення українства охопив усі етнічні землі українського народу і мав до певної міри синхронний перебіг, автори вважають малопродуктивними дискусії навколо того, який регіон домінував у національно-визвольному русі, і стверджують, що з кінця XIX ст. він став "рухом назустріч" Сходу і Заходу. Його лідери, інтелектуали нації В. Антонович, М. Драгоманов, І. Франко, Леся Українка, М. Грушевський, С. Петлюра, Є. Петрушевич, А. Волошин та ін., так само як свого часу Т. Шевченко, були не регіональними представниками, а провідниками всієї нації (с. 197).

Визначальні контури цілісності української цивілізації окреслились у роки Першої світової війни, незважаючи на етнополітичні, етнографічні та психологічні відмінності між наддніпрянцями, галичанами, буковинцями та закарпатцями. Вони витримали перевірку на виживання і засвідчили спроможність українського народу до рішучих та спільних дій на захист національної справи, що підтвердили події революційної доби. Весь другий розділ відведено відновленню національної державності України в 1917–1921 рр. як знаковому рубежу в історії України. На думку дослідників, революція в Україні – це не "російська революція в Україні", а цілком самодостатній суспільно-політичний проект, що мав іншу мету, інші рушійні сили та простір, оскільки охопив і ті українські землі, які не належали Російській імперії, зокрема Західну Волинь, Галичину, Буковину і Закарпаття. Апогеєм

революції став Акт злуки УНР і ЗУНР як символ цілісності українського соціуму (с. 375–378). У контексті революційної доби відстежено процес ескалації російського більшовизму в Україну, її радянізації, який супроводжувався розгортанням насильства, терору, репресій, організацією голодоморів як способу упокорення українського народу (с. 279–303).

Розділ "Україна в умовах режиму одноособової влади і тоталітаризму" присвячений більшовицькій модернізації як архаїзації українського суспільства. Автори вбачають архаїку в наслідках жовтневого перевороту в Росії, його ескалації в Україну, у відновленні імперії під вивіскою Союзу радянських республік, у низці більшовицьких експериментів (політика воєнного комунізму, форсована експропріація власності, мілітарна індустріалізація країни, насильницька колективізація села, так звана "культурна революція") – повернення до архаїки у нових формах. Архаїка втілювалась у системі влади у формі диктатури пролетаріату, ядром якої виступала одержавлена партія більшовиків, у моноідеології – інструменті маніпуляції суспільною свідомістю, в ігноруванні прав і свобод людини тощо. Людина архаїки – не особистість, а матеріал, інструмент, раб (с. 321–324).

Значне місце відведено соціокультурним аспектам сталінського терору, його моральному, культурно-психологічному і духовному вимірам. Вершиною масового терору став голодомор 1932–1933 рр. як справжній геноцид українського народу, широкомасштабна етнічна катастрофа, трагічні наслідки якої відчуваються й досі. Велику увагу приділено аналізу такого своєрідного вияву архаїки, як культ особи, в якому втілювалась абсолютна цінність сакральної влади. Це був не рух у майбутнє, а рецесія минулого, повернення до добіблейських форм культури і свідомості (с. 353–354).

Значну увагу приділено аналізу соціокультурних процесів в Україні в роки Другої світової війни, збиранню українських земель у складі УРСР, діяльності ОУН та УПА, їх модерністському задуму побудови Української Самостійної Соборної Держави. Низку нових підходів задекларували дослідники до оцінки повоєнного статусу УРСР "як другої серед рівних", "кримського фактору" в українській справі, хрущовської "відлиги" і нової хвилі українського руху.

4-й і 5-й розділи другої книги розкривають особливості брежнєвського авторитаризму і застою, наслідки кризи радянської системи, причини її краху і обґрунтовують закономірність відновлення незалежності України. Суперечливий характер посткомуністичного реформування України пов'язується з тим, що українська держава та суспільство, на відміну від своїх західних сусідів, опинилися перед гострою необхідністю проводити не лише пострадянську, але й постімперську трансформації, тобто здійснювати одночасний перехід до демократії та ринку, відроджувати національну ідентичність, забезпечувати верховенство права, створювати нові державні інститути і формувати українську політичну націю (с. 492). Україна зіштовхнулася з низкою проблем, які гальмують суспільний прогрес, а саме: відсутність чітко визначеної, зрозумілої і підтримуваної суспільством стратегії розвитку, економічні та фінансові труднощі, злиденність величезних верств населення, особливо старшого покоління, безробіття серед молоді, наркоманія, моральна деградація і бездуховність, дискредитація реформ та ін.

Підсумковий характер, окрім висновків, має 6-й розділ, присвячений наскрізним лініям соціокультурного розвитку, модернізації українського соціуму, цивілізаційному вибору сучасної України. Увага акцентується на аналізі факторів, які стримують утвердження українців у європейському виборі або й заважають цьому, зокрема: а) зрощення влади з власністю і масштабна корупція, що диктує необхідність сепаризації політики від капіталу, формування самодостатньої національної політичної еліти з інтелектуальним обличчям; б) недостатня обґрунтованість і соціокультурна спрямованість реформ, ігнорування в ході їх проведення національних традицій та особливостей менталітету, необхідність їхньої корекції та модернізації; в) стагнація політичної системи України, надмірна заполітизованість еліт і внутрішня боротьба між угрупованнями на шкоду загальнонаціональним інтересам, неконкурентоспроможність державних інституцій перед викликами сучасного світу; г) рецидиви етнічної маргінальності та суперечливий процес утвердження загальноукраїнської ідентичності, слабкість громадянського суспільства; ґ) незавершеність формування спільного соціокультурного ядра української цивілізації, його утвердження і взаємодії в системі локальних цивілізацій глобалізованого світу, подолання низки стереотипів традиційної культури, які блокують модернізаційні проекти; д) забезпечення культурного, духовного та інформаційного суверенітету України. Врахування цих та інших факторів дозволить Україні знайти відповіді на цивілізаційні виклики сучасності і розширити зону своєї присутності в сучасному світі і культурі (с. 638–687). Відрадно, що дослідники не оминули питання демократії, свободи і прав особи, державного життя, організації влади, громадянського суспільства в сучасній Україні, розглянули й Помаранчеву революцію.

Підбиваючи підсумки, варто зазначити, що вихід у світ ґрунтовного дослідження М. Ф. Юрія, Л. М. Алексієвець, Я. С. Калакури та О. А. Удода став знаковою подією як в українській історичній науці, так і в гуманітаристиці загалом, яка дедалі повніше засвоює цивілізаційні та міждисциплінарні підходи до осмислення історичного процесу і в такий спосіб інтегрується в європейський гуманітарний простір. Така висока оцінка не означає, що праця не позбавлена деяких недоліків. Не всі розділи рівнозначні і написані з достатньою повнотою та аргументованістю, а деяким із них бракує джерельного фактажу, особливо щодо демографічних процесів. У роботі трапляються деякі повторення, особливо в історичних екскурсах до давньої та середньовічної історії, але ці огріхи не впливають на загальну оцінку дослідження. Можна не сумніватися, що праця буде корисною як фахівцям, так і широкому колу осіб, які цікавляться українською історією, сучасним етапом трансформації та модернізації українського суспільства.

7

MISCELLANEA

ДОКУМЕНТ XVI СТОЛІТТЯ ДО ІСТОРІЇ ПОДІЛЬСЬКОЇ ШЛЯХТИ (ВОЛКОВИНСЬКІ)

Працюючи над кореспонденцією Михайла Грушевського, зокрема над листами до нього відомого історика Поділля Юхима Сіцінського (1859–1937), ми звернули увагу на звернення до священиків з Летичівського та Могилівського повітів. Вони відповідали на анкету про подільську шляхту, яку на прохання Грушевського поширював Сіцінський, а зібрані матеріали були Грушевським використані насамперед у книзі та дисертації "Барське староство"[1]. Один зі священиків (з Волковинців) навіть прислав копію документа 1552 р. – універсал-привілей короля Сиґізмунда Авґуста шляхтичам Волковинським. Сам документ був писаний на пергаменті (дещо пошкоджений, печатка з червоного сургуча не збереглася), переданий священиком містечка Волковинці о. Полікарпом Думинським[2] (який знайшов його у місцевого жителя) до Подільського єпархіального історико-статистичного комітету і зберігався у комітетському церковно-історичному "Древлехранилище". Про це свідчила й коротка довідка Сіцінського про документ, яку він поєднав з генеалогічною заміткою про старий зем'янський рід Волковинських. Копія, знята з документа наприкінці XIX ст., має деякі неточності, зокрема, містить вказівку, що з волі короля його підписав і "P. koronny", тобто "писар коронний" Остророг. Але посаду польного писаря обіймав у 1550–1576 рр. Мацей Ґурецький. Можливо, з часом це порозуміння з'ясується. Тут ми тільки наводимо текст цього документа за копією, бо нинішнє місцезнаходження оригіналу невідоме (якщо він взагалі зберігся).

ДОКУМЕНТ

1559 р., 20 січня. Гродно. – Привілей польського короля Сиґізмунда II Авґуста шляхтичам Мацькові й Миколаєві Волковинським на урочище Волковия.

Zygmunt August z Bożej łaski król Polski...[*]

Oznajmujemy niniejszym listem naszym wszystkim wobec i kozdemu zosobna komu o tym wiedzieć należało, iż Masko i Mikołaj Łazaryny Wołkowyńskie, mężowie rycerstwa naszego szlachta, na traktach tatarskich na pustych stehach i granicach od granic tureckich przez zasługi wojenne za prawami od najaśniejszych regnantów (?) polskich, antecessorów naszych im konferowanemi na uroczysku Wołkowyja zwanym nad rzeką Zharem w województwie Podolskim łeżączym, osiadła po zburzeniu przez tatarów tego kraju przed nami uskarzałi się i krzywdy swoje obiawili, że nieprzyjaciel nasz zufały (?) na wiarę i

[1] Епістолярна спадщина Юхима Сіцінського. Листи до Михайла Грушевського (1891–1927 рр.) / Упоряд. О. М. Кошель. – К., 2009. – С. 7. Нотатку М. Грушевського про використання цих матеріалів див.: *Грушевський М.* Барське староство: Історичні нариси (XV–XVIII ст.) / Післям., комент. М. Г. Крикуна. – Львів, 1996. – С. IV.

[2] Про інші матеріали, повідомлені цим священиком під час праці М. Грушевського над книгою, див.: *Грушевський М.* Барське староство... – С. 345.

[*] Далі йде повний титул короля.

ojczyznę naszą bisurman, nie wiedzący krzyża świętego, nie tylko domy ich spustoszył, żony i dzieci w niewolę zabrał, z dobytków obnażył, ale też ze wszystkich praw i dowodów originalnych od najaśniejszych pradziadów naszych, jako nam namienili Kazimierzów Wielkiego i Czwartego, królów polskich, na te ż uroczesko Wołkowyja konferowanych i łaskawie danych, wyniszczył w tym ządaniu i mierze (?) ich zadosyć czyniąc, a bardziej mając wzgląd na wierne zasługi ich rycerstwu naszemu wiadome, stanojemy i utwierdzamy niniejszym powtór(n)ym dowodem naszym, który pierwszych powagą bydż ma i też uroczysko Wołkowyją wyrażonym Wołkowyńskim i sukcessorom ich niewsruszenie (?) przy jednomyślności Rzeczy Pospolitej dajemy, darujemy i wiecznemy czasy zapisujemy, jako też spokojnie posiadowanie i używanie tych dobr im i sukcessorom ich niniejszym zapisem załecamy i pozwalamy puty, puki ich imienia a władzy królewstwa i rycerstwa naszego wystanie przy ubezpieczeniu wszelkim i całej wolności, a ten dowód prawa im służącego przyszłym sukcessorom naszym przy stałości zwykłej mieć załecamy i to co czyniemy jest dzieło nasze jawnie wszystkim uczynione i na widok wydane dla zufalości zaś obywatelów polskich ręką naszą podpisane do ksiąg publicznych koronnych podać i upisać przykazujemy i pozwalamy. Dan przy rewizji generalnej wojskowej w Grodnie dnia dwudziestego jan. men. tysiąc pięćsetnego pięćdziesiątego dziewiątego roku.

Zygmunt August, król Pol.
Z woli najaśniejszego monarchy polskiego ten dowód podpisujemy
Jan Konarski, archyd. krakowski
P. koronny Ostrorog, s. k. w.w. m.

ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – № 214. Копія кінця XIX ст.

о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко (Київ)

СПРАВИ ПРО ДАНИЛА АПОСТОЛА У ФОНДАХ РОСІЙСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ В САНКТ-ПЕТЕРБУРЗІ

Архіви Російської Федерації завжди були потужним і важливим джерельним ресурсом для українських істориків. Російський державний історичний архів (РДІА) у Санкт-Петербурзі у новій та розкішній будівлі на Заневському проспекті, 36, загалом є справжньою скарбницею для дослідників, які спеціалізуються на студіях передусім “довгого” XIX ст. Тому з огляду, власне, на цю часову прерогативу, за обсягом та змістовою наповнюваністю джерел із козацько-гетьманської доби він, звісно, аж ніяк не може конкурувати, приміром, із матеріалами Російського державного архіву давніх актів (РДАДА) та інших московських архівів. Проте навіть у його фондах та колекціях можна виявити окремі доволі цікаві справи, які стосуються персоналій, подій та фактів з української історії доби Гетьманщини XVIII ст., й зокрема ті, що за хронологією охоплюють порівняно короткий, але знаковий період гетьманування Данила Апостола (1727–1734). Серед новочасних дослідників, які на рівні архівної евристики здійснили оглядову розвідку в цьому напрямку, в першу чергу родинної біографії гетьмана, першість належить полтавській дослідниці Оксані Коваленко[1].

[1] *Коваленко О.* Документи з історії родини Апостолів у Російському державному історичному архіві у м. Санкт-Петербурзі // Гетьман Данило Апостол, його роль і місце в історії України: Матеріали наукових читань (Полтава – Великі Сорочинці, 4 лютого 2005 року). – Полтава, 2005. – С. 64–66.

РДІА у Санкт-Петербурзі в основному зберігає у своїх фондах матеріали вищих державних установ Російської імперії з часу проведення "міністерських" реформ початку XIX ст. Однак трапляються документи, пов'язані з історією управління Гетьманщиною з боку центральної імператорської влади, взаємовідносинами гетьманської влади з духовенством у козацькому Гетьманаті XVIII ст., що є показником загальної етноконфесійної культури. Зокрема, серед матеріалів іменних указів Сенату із 1727 до 1730 рр. з давнього фонду "Правительствующего Сената", тепер № фонду 1329 під назвою "Именные указы и «высочайшие» повеления Сенату (коллекция)" із колишньої архівної секції – Архіву внутрішньої політики, культури і побуту, що так називалася у 1934–1936 рр., зберігається оригінальний указ – маніфест імператриці Катерини I від 8 лютого 1725 р. Вирок, винесений представникам генеральної старшини, що насмілилися скласти чолобитну Петру I про зловживання і скасування Малоросійської колегії, який передбачав заслання до Сибіру та конфіскацію майна, було замінено на "водворение", тобто примусове проживання в Санкт-Петербурзі. Йдеться тут також і про безпосередню активну участь Д. Апостола у підготовці цих "Коломацьких чолобитних" за часів наказного гетьмана Павла Полуботка. Наказано, зокрема "мирогороцкомꙋ полковнику Апостолу, на которого о*т* малоро*с*сійского народа в обида*х* чєлобитья хотя и нє явилось, однако жъ онъ, бꙋдꙋчи въ полка*х* на Коломакє в челобитной, присланной к нєму о*т* ста*р*шинъ, многое пєрєправилъ и нѣкоторыє пꙋнкты прибавилъ, и приложилъ самъ рꙋкꙋ, другихъ полковниковъ і полковую старшинꙋ прикладывать заставлива*лъ*; жить такожъ дє в Санктъ Питєрбурхѣ безъсъѣздно, зъ жєною и зъ дѣтми"[2].

Інший іменний "высочайший указ" Петра II з підписами впливових "верховників" – членів Верховної таємної ради О. Меншикова, Ф. Апраксіна, Г. Головкіна, Д. Голіцина, а також В. Степанова від 20 червня 1727 р. постановив про відновлення права "в Малой Россіи Гєтману и гєнєральной старшинѣ быть и содєржать ихъ по трактатꙋ Гєтмана Богдана Хмєлницкого, а гєтманом учинить мирогородского полковника Апостола, и для того послать в Малꙋю Ро*с*сию дѣйствитєльного ста*т*ского совѣтника Ѳєдора Наꙋмова и с нимъ Ега импєраторского вєличєства к малоро*с*сійскомꙋ народꙋ грамотꙋ, в которой написать, что Его импєраторскоє вєличєство, м[и*л*осє]рдꙋя о народѣ малоро*с*сійскомъ, повєлѣлъ имъ Гєтмана обрать по прє*ж*нєму обыкновєнию, и по трактату Гєтмана Богдана Хмєлницкого вольны*ми* голосами, кого изъ малоро*с*сійскаго народа"[3]. Гадяцький ключ, яким до цього часу володів князь О. Д. Меншиков, з усіма прибутками відтепер повертався назад до приналежності гетьмана, а замість цих володінь генералісимусу і рейхсмаршалові велено дати інші вотчини в Гетьманщині, а саме місто Короп і Шептаківську волость у Стародубському полку[4].

В архівній папці під назвою "Именные секретные указы по малороссийской экспедиции с 1730 по 1745 г." міститься указ імператриці Анни Іоанівни з Москви тодішньому російському резидентові та міністру в Гетьманщині князю Олексію

[2] Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 1329: Именные указы и "высочайшие" повеления Сенату (коллекция). – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 21.

[3] Там само. – Спр. 31. – Арк. 71. Коротко про місію Ф. В. Наумова та його суперечки з гетьманом на матеріалах РДАДА див. також: *Пришляк В.* Козацький Гетьманат часів Данила Апостола: протиріччя між гетьманською та імперською системами влади // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2010. – Вип. 9. – С. 161–162.

[4] РДІА. – Ф. 1329. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 73–73 зв. Для порівняння див.: Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 51: Генеральна військова канцелярія. – Оп. 3. – Спр. 1380. – Арк. 24 зв.

Шаховському від 9 грудня 1730 р. з підписами канцлера графа Г. Головкіна, А. Остермана і П. Курбатова за чолобитною представника полковницької опозиції колишнього переяславського полковника, серба з походження, Василя Танського "о непорядочных о*т* гєтманомъ Апостолом поступках", а саме: призначення "на вакантные мѣста в сотники незаслуженыхъ молодыхъ", а також своїх родичів, заволодіння гетьманом маєтностями, що належать до уряду переяславському полковнику, обтяження полкової та сотенної старшини, яка кожного разу за наказом гетьмана постійно повинна від'їжджати, як доповідав В. Танський, без діла до Глухова, "о*т* чєго оныє люди разоряютса, а нѣкоторые и живота лишили*сь*" та інші проступки[5]. Далекосяжні амбіції опозиційного полковника, як відомо, зводились до більш конкретних намагань, а саме "о бытии єму, Танскому, в кандидаты на гєтманское мєсто"[6].

Указ Анни Іоанівни О. Шаховському від 31 грудня того ж 1730 р. стосувався віддання на відкуп індукти – ввізного, імпортного мита, що традиційно збиралося з купців за привезені товари до Гетьманщини, ніжинським купцям Шереметцовим, на яких неодноразово нарікав гетьман, або ж посвояченому з козацькою старшиною Гаврилові Владиславичу Рагузинському – племінникові Сави Владиславича Рагузинського із Санкт-Петербурга, іллірійського графа, родом з Боснії, негоціанта і дипломата, який проводив торговельні й фінансові операції в країнах Близького Сходу, Італії, в Україні та Росії і як агент виконував політичні доручення російського уряду на Балканах, – обумовивши, "что малоросійского наро*ду* в купечествѣ о*б*ращає*т*ся самоє малоє число, но болєѣ торгѹють греки, турки и жиды"[7].

В інших указах Анни Іоанівни генерал-лейтенантові О. Шаховському йшлося про визначення в 1733 р. платні зі згаданої індукти "обретающимся на ѹкраинѣ части мєклє*н*бурского войска"[8], про хворобу гетьмана Д. Апостола та про його смерть 17 січня 1734 р., про запобіжні заходи, щоби згідно з інструкцією "з осторожностию бе*з* ѹпѹщения присматривая при томъ на поступки тамошняго малоро*с*сійского народа накрѣпко", про заснування Правління гетьманського уряду із шести персон із обов'язковим застереженням того, "что*б* какой шатости в малороссийскомѹ наро*де* по*д* нынешнєй часъ нє проізошло", інші укази стосовно різних справ, у тому числі про повернення земель, неправильно розданих раніше гетьманом Апостолом[9]. Трохи перелякана смертю гетьмана, верховна російська влада, як видно з указу Анни Іоанівни, адресованого з Колегії іноземних справ, полковникам Радіщеву, Кікіну та підполковнику Синявіну, особливо наголошувала "смотрѣть тамъ накрѣпко, дабы никакихъ смятеній или другихъ противностей непроизошло, а особливо за старшиною и за всѣмъ малороссійски*м* наро*дом*"[10]. О. Шаховський як досвідчений адміністратор,

[5] РДІА. – Ф. 1329. – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 1–2 зв.

[6] Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису (далі – НБУВ. ІР). – Ф. ІІ: Історичні матеріали. – № 1600. – Арк. 8; № 1812. – Арк. 305; *Ковальчук О.* Боротьба Данила Апостола з полковницькою опозицією // Старожитності. – 1995. – Ч. 5–6 (72–73). – С. 6–7.

[7] РДІА. – Ф. 1329. – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 3–4. Деякі уточнення у біограмі клану Рагузинських див.: *Андросов С. О.* Материалы к биографии графа Саввы Владиславича и его родственников // Труды Государственного Эрмитажа. – СПб., 2009. – Т. XLVII (47): Петровское время в лицах – 2009: К 300-летию Полтавской битвы (1709–2009): Матер. науч. конф. – С. 34–41. Копію попередніх указів Петра ІІ гетьманові Д. Апостолу і підданим "об отдаче индуктного отпуска в Малой России с 1730 г. Гаврилу Владиславичу" див.: НБУВ.ІР. – Ф. VIII: Київський університет Св. Володимира. – № 1462/117. – Арк. 1–2.

[8] РДІА. – Ф. 1329. – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 29 а.

[9] Там само. – Арк. 30–31 зв., 34–35 зв., 37, 38–40 зв., 65–70.

[10] Там само. – Арк. 32 зв.

оскільки був резидентом при гетьмані у 1729–1731 рр., тепер виконував спеціальне доручення в Гетьманщині, що зводилось головним чином до того, щоби пильно стежити за настроями козацької старшини і не допустити виборів нового гетьмана[11]. “Секретнейший” указ Анни Іоанівни князю О. Шаховському від 31 січня 1734 р. стосувався вимоги віднадити українців від сватання та родичання зі “смольянами” – представниками смоленської шляхти, що була здебільшого білоруського походження, поляками та іншими закордонними жителями, водночас “побуждать их искусным образом приводить в свойство с великороссийскими і сиє содержать сєкретно”[12]. Відомо, що всі три сини Апостола – Іван, Петро і Павло (у другому шлюбі 1733 р.) були одружені на представницях саме смоленської шляхти з відомих родин Корсаків, Храповицьких та Енгельгардтів[13], що вважалося загалом доволі престижним та вигідним для козацької старшини Гетьманщини. Формуляр грамоти імператриці вдові гетьмана Уляні Апостол, з батьківського дому – Іскрицькій, від 6 червня 1734 р. давав право на спадкове володіння землями, що належать вдові та дітям[14].

Матеріали фонду 796: Канцелярія Синоду наочно показують, як майнові суперечки та іншого роду протиріччя стали каменем спотикання між гетьманом та чернігівським і новгород-сіверським єпископом Іродіоном Жураковським (1722–1733), з яким у гетьмана, особливо у 1729–1731 рр., загострився конфлікт. Розпочався чи, може, ще більше розгорівся він, ймовірно, з того моменту, коли 18 вересня 1729 р. гетьман листовно звернувся до єпископа з нагадуванням про підлеглість усього духівництва цивільним судам у справах про майнові суперечності[15]. Відоме листування І. Жураковського і Д. Апостола із Синодом, де були виставлені взаємні обвинувачення: гетьман звинувачував єпископа у хабарництві, привласненні чужих земель, млинів, угідь, переслідуванні парафіян з метою здирництва; натомість єпископ жалівся на всілякі утиски (“притеснения”) з боку гетьмана[16]. У 1730 р. гетьман звертався до Синоду зі скаргою на єпископа, який не тільки обмовив з приводу шлюбу і родини бунчукового товариша Стародубського полку Григорія Скорупу[17], але й відмовився повінчати його доньку із племінником гетьмана по лінії дружини, військовим канцеляристом Петром Іскрицьким[18]. Святіший Синод ухвалив 20 листопада 1730 р., що “поносителство и злословіе епископомъ дома Скоруппы уничтожить, брак Искрицкого съ дочерью Скоруппы благословить”[19]. Інша справа з 1730 р. розглядала прохання

[11] *Пичета В.* Князь А. И. Шаховской и вопрос об управлении Малороссией // Украинская жизнь. – 1916. – № 10–11. – С. 43–47.

[12] РДІА. – Ф. 1329. – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 41–41 зв.

[13] *Лазаревский А.* Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества XVII–XVIII вв. Апостолы // Русский архив. – 1875. – № 1. – С. 94–95; *Модзалевский В. Л.* Малороссийский родословник. – К., 1908. – Т. І: А–Д. – С. 7–8.

[14] РДІА. – Ф. 1329. – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 36 зв.

[15] ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 503. – Арк. 12–15.

[16] РДІА. – Ф. 796: Канцелярия Синода (1721–1918). – Оп. 11 (т. 10). – Спр. 31. – Арк. 1, 5–7, 13, 14, 22–23, 28, 33–35, 36–56, 78–79, 140–142, 166–168.

[17] НБУВ.ІР. – Ф. І: Збірка О. Лазаревського. – № 57480 (Лаз. 43). – Арк. 2 (лист Уляни Апостол до Григорія Скорупи).

[18] РДІА. – Ф. 796. – Оп. 11 (т. 10). – Спр. 444. – Арк. 1–1 зв., 702–704. Про військового канцеляриста, а з 1732 р. – бунчукового товариша Петра Іскрицького див.: ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1176. – Арк. 79; Спр. 18700. – Арк. 60; НБУВ.ІР. – Ф. І. – № 57480 (Лаз. 43). – Арк. 104–106.

[19] РДІА. – Ф. 796. – Оп. 11 (т. 10). – Спр. 444. – Арк. 703. Два картони нерозібраних справ козацько-старшинської родини Скоруп зі Стародубського полку зберігаються нині в Науково-історичному архіві Санкт-Петербурзького інституту історії Російської академії наук (Ф. 231: Сулимы и Скоруппы (1627–1794 гг.)).

значкового товариша Ніжинського полку Василя Григораша про повернення несправедливо відібраних у нього чернігівським єпископом Іродіоном пожитків (“з винокуренного Ѿшего заводу вина єго 48 куф, да соли 40 кулей, так же посуди и скота”) і про володіння хутором із гуральнею – так, як було раніше[20]. “Ґрунтові” справи залишилися в полі зору гетьмана стосовно недоброзичливого і конфліктного єпископа також і в березні 1731 р.[21]. Самого ж чернігівського єпископа, як відомо, згодом засудили, згідно з вироком, “за неправильное отлучение некоторых людей от церкви”[22].

Отож, навіть ці фрагментарні матеріали одного зі зразкових “пітерських” архівів дозволяють піддати історичній реконструкції окремі маловивчені сюжети, що розкривають роль та місце української автономії на рівні центр – периферія в інтеграційній моделі новопосталої Російської імперії, питання самодержавного та гетьманського управління, полковницької та церковної опозиції, повсякденних практик в історії козацького Гетьманату за правління Данила Апостола – такої собі “короткої передишки” часів першого ліквідаційного періоду, коли давні права та вольності редагувалися виключно якраз у Санкт-Петербурзі.

Володимир Пришляк (Луцьк)

[20] РДІА. – Ф. 796. – Оп. 11 (т. 10). – Спр. 444. – Арк. 703; Спр. 226.– Арк. 21.

[21] Бібліотека ПАН у Кракові, відділ рукописів. – Kol. M. Hożkowskiego. – № 266. – Арк. 28 зв.–29; опубл.: *Мицик Ю.* З нових джерел до історії церковного володіння на Чернігівщині XVII–XVIII ст. // Сіверянський літопис. – 1997. – № 1–2 (13–14). – Док. № 17. – С. 112–113.

[22] Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшого Правительствующого синода. – СПб., 1901. – Т. X: 1730 г. – С. VII.

УХВАЛА КАМ’ЯНЕЦЬКОГО МІСЬКОГО УРЯДУ ВІД 21 ТРАВНЯ 1734 РОКУ В СУДОВОМУ ПРОЦЕСІ МІЖ БРАТСТВОМ ЦЕРКВИ СВЯТОГО МИКОЛАЯ ТА МАЛЯРЕМ ІВАНОМ КАМІНСЬКИМ ПРО ЗАВЕРШЕННЯ КОМПЛЕКСУ ІКОН

Джерельний аспект історії українського мистецтва й далі недостатньо привертає увагу дослідників, внаслідок чого нерідко надто скромно задокументованими є важливі сторони мистецького процесу, особливо ті, що мало, а то й зовсім не відображають автентичні пам’ятки, відомості про які відкладалися виключно в писемних матеріалах. Писемні перекази набирають також особливого значення для тих регіонів, спадщина яких майже втрачена.

З усіх цих міркувань унікальним джерелом є розшукана серед актових матеріалів Кам’янець-Подільського міського уряду датована 21 травня 1734 р. ухвала в судовому процесі між братством кам’янецької міської церкви святого Миколая та місцевим малярем Іваном[1] Камінським[2] про умови завершення розпочатої за до-

[1] В оригіналі – Ян. Міський писар “звично” вписав ім’я українського митця у польській версії, що за відсутності інших докладніших відомостей у поодиноких архівних записах нерідко унеможливлює встановлення справжньої культурно-історичної належності особи. Про подібну практику міського діловодства XVIII ст. на матеріалах волинського містечка Матієва (тепер селище Луків Турійського р-ну Волинської обл.) див.: *Александрович В*. Малярі та різьбарі Лукова (Матієва) у XVIII столітті // Волинська ікона: дослідження та реставрація: Матер. XIV Міжнар. наук. конфер.: (Луцьк, 29–30 жовтня 2007 р.). – Луцьк, 2007. – С. 26.

[2] У дотеперішній літературі не зафіксований. Див.: *Жолтовський П. М.* Словник художників, що працювали на Україні в XIV–XVIII ст. // *Жолтовський П. М.* Художнє життя на

сягнутою 1731 р. усною домовленістю частини комплексу ікон на передвівтарній огорожі[3], в автентичній термінології епохи здебільшого званого Деісусом (від XIX ст. це поняття заступив термін "іконостас"). Невеликий документ виявився рідкісним джерелом до істотних сторін мистецького процесу, значення якого виходить далеко поза власне кам'янецьке середовище – для багатьох віднотованих у ньому сторін мистецької культури епохи та пов'язаної з нею повсякденної практики це єдиний такий переказ.

Найперше привертає увагу само кам'янецьке походження актового запису, оскільки мистецька культура міста та його професійне середовище донедавна фактично перебували поза увагою дослідників. Лише останнім часом вдалося віднайти і в короткому викладі опублікувати відомості про декількох чинних тут скульпторів першої третини століття[4]. Вони показали істотну особливість місцевого мистецького життя відповідного часу: після відходу турків помітно спорожнілі Кам'янець і Кам'янеччина стали притягальною територією для кадрів майстрів з різних осередків, що неминуче повинно було накласти свій відбиток на мистецьке життя міста та його історичного регіону. Не вдалося віднайти вказівок про походження І. Камінського, проте на тлі згаданих матеріалів про кам'янецьких скульпторів він у конфлікті з Миколаївським братством виявляється характерним представником професійного середовища, яке склалося та функціонувало на місцевому ґрунті.

Насамперед умову про роботу майстер уклав з братством як опікунами парафіяльного храму, що для тогочасного українського церковного життя було звичною нормою. На підтвердження варто нагадати знані давніші умови на "Деісуси" з львівським Успенським братством львівських малярів XVII ст. – Миколи Мороховського Петрахновича (1637) та Олександра Ляневича (Ляницького) (1698)[5]. На тій же засаді дідичі Кульчиць на Самбірщині як опікуни храму 1728 р. уклали контракт з малярем Яцентієм Канафольським та його сином Юрієм на "...Archijereja, apostoły y praźniki y proroki..." до Спаської церкви в Кульчицях[6]. Прикметною особливістю кам'янецької умови виступає те, що вона не була зафіксована на письмі, а укладена усно. Це відповідає нормам звичаєвої практики – такі домовленості мали чимале поширення у побутовій культурі епохи. Показовим є й перелік того, що виявилося об'єктом угоди. Склад перелічених поодиноких елементів однозначно відсилає до комплексу ікон, призначених для передвівтарної огорожі. Проте аналіз самих позицій показує, що серед замовленого не було нічого для намісного ряду, окрім як чотири стовпи поміж його іконами, які належало визолотити фольгою. Це доводить

Україні в XVI–XVIII ст. – К., 1983. – С. 109–178. Водночас у словнику відзначено трьох майстрів з таким та подібним прізвищем. Це ніжинський маляр Микола Степанович Каменський (1746) та київські митці Степан Каменський і Федір Федорович Камінський (1737–1739): Там само. – С. 136.

3 Запис віднайдено в міській актовій книзі, яка внаслідок переміщень періоду Другої світової війни випадково "осіла" серед матеріалів тієї частини обширного родинного архіву князів Радзивілів, яка нині зберігається у Мінську: Мінск, Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. – Ф. 694: Радзивилы, князья. – Воп. 4. – Спр. 1181. – Арк. 307. Основна вціліла частина кам'янецького міського архіву XVI–XVIII ст. зберігається в Центральному державному історичному архіві України в Києві (ф. 39).

4 *Александрович В*. Скульптура // Історія українського мистецтва: У 5 т. – К., 2011. – Т. 3: Мистецтво другої половини XVII – XVIII століття. – С. 422.

5 Їхню публікацію див.: *його ж.* Львівські контракти на малярські роботи кінця XVI – XVII століття // Україна модерна. – Львів, 2000. – № 4/5. – С. 366–367, 371–372.

6 *Його ж.* Контракт 1728 року на оздоблення Спасо-Преображенської церкви в Кульчицях на Самбірщині // Різдво Христове 2000: Статті й матеріали. – Львів, 2001. – С. 156.

наявність на той час у церкві намісних ікон з царськими вратами та дияконськими дверима, й І. Камінський мав їх тільки доповнити до звичної для мистецької практики епохи високої багаторядної конструкції. Така умова теж цілком звична для того часу. М. Мороховський Петрахнович за контрактом так само працював тільки над горішніми ярусами львівського Успенського ансамблю: долішні були зроблені раніше (також за його участю)[7]. Знаний жовківський маляр кінця XVII ст. Іван Руткович у 1680, 1688–1690 рр. теж тільки доповнив намісний та празниковий ряди 1655 р. церкви собору архангела Михаїла у Волі-Висоцькій поблизу Жовкви на Львівщині[8]. О. Ляневич так само умовився на ансамбль ікон за винятком трьох намісних[9]. Щодо цього угода кам'янецького Миколаївського братства з малярем так само цілком відповідає звичній практиці свого часу.

Привертає увагу також склад окремо перелічених частин ансамблю. Окрім уже наявного на той час намісного ряду, вони передбачали цикл великих празників. Згадані при них "фестони" – гірлянди здатні вказувати на відмежування поодиноких ікон між собою конструкцією, поверхню якої міг оздоблювати так званий регенційний орнамент, зіставлений з ряду накладених один на одного листків, чи просто різьблені листки. Окремо відзначений цикл п'ятдесятниці, що належить до виняткових позицій фонду писемних матеріалів до історії українського мистецтва як унікальне, наскільки відомо, джерельне відсилання до нього в такому контексті. Сам зазначений цикл з'явився у мистецькій практиці XVII ст. й поширився під його кінець як одна з прикметних особливостей національної мистецької традиції[10]. До одного з цих рядів мав належати і згаданий наприкінці переліку як "Weronika" Нерукотворний образ (таке плутання двох нічим не пов'язаних між собою відбитків лику Христа – зробленого для царя Едесси Авгара та відбитку святої Вероніки з часу несення хреста на Голгофу для пізньої й поволі латинізованої традиції українського Правобережжя вельми показове). Хоча його відзначення окремо від обох рядів сприймається дещо несподіваним. Однак іконографічні норми не дають підстав добачати якоїсь іншої можливості використання теми в ансамблі передвівтарної огорожі. Під "Архієреєм" мається на увазі центральний ярус укладу з Христом – Великим Архієреєм та апостолами, хоч самих їх і не згадано. Менш імовірно, аби йшлося тільки про центральну ікону ряду, хоча мистецька практика знає приклади, коли в ансамблі знаходився тільки сам центральний образ[11], який лише згодом могли

[7] Див.: *його ж.* Хронологія іконостасу Успенської церкви у Львові // Українське бароко та європейський контекст. – К., 1991. – С. 141–148; *його ж.* Моління-Деісус (іконостас) Успенської церкви у Львові // *Зубрицький Д.* Хроніка Ставропігійського братства. – Львів, 2011. – С. 357–364.

[8] *Александрович В.* Іван Руткович і жовківський малярський осередок кінця XVII століття // Пам'ятки України: історія та культура. – 2004. – Ч. 1. – С. 94, 96.

[9] *Його ж.* Львівські контракти на малярські роботи... – С. 371.

[10] Про нього див.: *Zilinko R.* Przyczynek do ikonografii cyklów niedziel Pięćdziesiątnicy w ukraińskich ikonostasach drugiej połowy XVII – pierwszej połowy XVIII wieku // Series Byzantina. – Warszawa, 2004. – T. 2. – S. 251–267; *Зілінко Р.* Додатковий ряд в архітектоніці Жовківського іконостаса (1697–1699) Івана Рутковича: особливості богословсько-символічного та образно-тематичного змісту додаткового ряду в галицьких іконостасах XVII ст. // Літопис Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. – Львів, 2010. – № 7 (12). – С. 155–169. Про передісторію ряду п'ятдесятниці у львівському мистецтві коротко див.: *Александрович В.* Моління-Деісус (іконостас) Успенської церкви... – С. 359.

[11] На волинському матеріалі це явище показано: *його ж.* Ансамбль ікон передвівтарної огорожі середньовічних храмів Волині // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть: Наук. зб. – Луцьк, 2000. – Вип. 7: Матер. VII Міжнар. наук. конфер. з волинського іконопису, м. Луцьк, 27–28 листопада 2000 р. – С. 31.

доповнити апостолами. Так, у згаданій церкві у Волі-Висоцькій І. Руткович виконав "Деісус" у 1680 р. й додав до нього апостольський ряд у 1688[12]. Згідно з датами на поодиноких іконах, у жовківській передміській церкві Різдва Богородиці на Винниках до "Триморфону" 1710 р. апостоли прибули щойно 1750 р. Під "постаментами", кількість яких відповідає намісним іконам, в ухвалі найправдоподібніше вказані пределли під ними. Різьблення, яке братство, випадає здогадуватися, само замовило в сницаря чи столяра й надало готовим, мало бути не тільки золочене. Окремо згадані срібні лиштви, тобто в конструкції передбачалося поєднання золочених та окремих сріблених елементів. Важливим поширеним у практиці контрактів замовників з виконавцями явищем є вказівка на конкретний зразок, відповідно до якого повинен був працювати маляр. На такий обрано ансамбль ікон кам'янецької церкви святого Іоана Предтечі. Контекст підказує взірець у роботі якогось іншого майстра. За умовою І. Камінський зобов'язувався закінчити замовлення упродовж року (М. Мороховський Петрахнович, нагадаємо, мав працювати півроку)[13]. Проте, за скаргою представників братства, майстер не тільки не уклався в умовлений термін, а й виконав роботу не за домовленим зразком та "bardzo ladaiako zrobił", до того ж ще й погубив та попсував елементи різьблення. Не відомо, однак, чому в затягуванні домовленої на рік у 1731 р. роботи братство оскаржило маляра аж у 1734 р.

Виплачена на час процесу домовлених за всю роботу 250 золотих сума виносила 208 золотих. Маляр обіцявся викінчити роботу упродовж місяця. При цьому він просив про розрахунок й оплату заздалегідь, погоджуючись хоча б на половину належної суми. Суд розпорядився наступного дня провести розрахунок й виплатити половину від належної майстрові, відповідно до вицінення, решти суми, з тим, аби остаточний розрахунок настав після завершення усієї роботи через чотири тижні. Маляреві присуджено також негайно – "не сходячи з ратуші" – сплатити судові три гривни та відшкодувати братству судові видатки.

Ухвала кам'янецького міського уряду у процесі між місцевим Миколаївським братством та малярем І. Камінським – рідкісний причинок до мистецької історії не тільки практично зовсім невідомого досі українського мистецького життя міста над Смотричем XVIII ст., а й українських земель загалом. Це не лише досить рідкісний переказ про конкретний, хоча й втрачений ансамбль ікон конкретного храму, а й унікальне свідчення до все ще надто мало відомої мистецької історії Поділля та його столиці. Водночас судова ухвала виявляється також цінним джерелом до мистецького життя українського Правобережжя XVIII ст.

ДОКУМЕНТ

1734 р., 21 травня. Кам'янець-Подільський. – Ухвала кам'янецького міського уряду в процесі між братством церкви святого Миколая та малярем Іваном Камінським про завершення сконтрактованого 1731 року комплексу ікон.

Między sławetnym bractwem cerkwi kamienieckiey świętego Mikołaja przez sławetnych Alexandra Szarkiewicza starszego y Stefana Pietraszewskiego powtornego braci swym y całey konfraterniey imieniem osobiście, a sławetnym Janem Kamińskim malarzem y mieszczan[inem] kam[ienieckim] pozwanym także o robienie proponowała strona aktorowa, iż w roku 1731 skontraktowali słownie z pozwanym aby zmalował

[12] *Александрович В*. Іван Руткович і жовківський малярський осередок... – С. 94, 96.

[13] *Його ж*. Львівські контракти на малярські роботи... – С. 367.

prazdniczki z festonami* y piatdzesiatnicy, Archiereja pod fangult, słupków cztery do namisnych obrazów także pod fangult, cztery postumenta y Weronikę za summę złotych polskich dwieście pięćdziesiąt ieszcze nie domalował y nie oddał postumentów dwa, Archiereja ze wszystkim, słupków dwa pod fangult, festonów sześć, lisztewek srebrnych osm** nadto robotę powinien był wystawić tak iak u świętego Jana, a on bardzo ladaiako zrobił y do roku wedle umowy nie wystawił, różne sztuki rznięte potracił a popsował. Na te robote wzięto złotych polskich dwieście y osm. Pozwany odpowiada, iż za niedziel cztery robote wszystką według umowy odda, tylko uprasza w pieniędzach o porachunek y wprzod o oddanie pieniędzy a wreszcie ileż(?) o połowę. Sąd ni[niejszy] burm[istrzowski] rad[ziecki] kam[ieniecki] pod[olski] obu stron kontrowersyi wysłuchawszy uznaie aby pozwany z panami aktorami dnia jutrzeyszego porachował wile pieniędzy wybrał prznał. Za którego porachunku panowie bractwo wiele zostaną pozwanemu winni, połowę summy natychmiast pozwanemu aby dali, druge zaś pozostałe połowe summy przy odebraniu zupełney roboty aby mu oddali, a pozwany cale y wszystkie robote od aktu ninieyszego dekretu do niedziel czterech panom aktorom według umowienia należycie aby wystawił y oddał naznacza. Za kontentacyą zaś dekretowi przeszłemu grzywien trzy sądowi nie schodząc z ratusza aby pozwany*** zapłacił y koszta prawne panom aktorom aby powrocił nakazuie.

Мінск, Нацыяанальны гістарычны архiў Беларусі. – Ф. 694: Радзивилы, князья. – Воп. 4. – Спр. 1181. – Арк. 307.

Володимир Александрович (Львів)

* Два останніх слова виправлено.
** Слово виправлене.
*** Слово вписане над рядком.

ПРОДУКЦІЯ ЦИВІЛЬНИХ ДРУКАРЕНЬ XVIII СТОЛІТТЯ ЯК ВИЯВ “ПРОПАЩОГО ЧАСУ” В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Після смерті Михайла Драгоманова М. Павлик опублікував його студію “Пропащий час”, що оцінювала становище України після 1654 р. у складі Російської імперії[1]. Пізніші українські націоналісти (Д. Донцов, М. Мухин) багато писали про москвофільство Драгоманова, але його позиція виглядає тепер строго науковою, а писання офіційних істориків до “300-річчя возз’єднання України з Росією” стояли на цілком інакших супроти свого попередника позиціях.

Продукція українських друкарень з кириличними шрифтами була одним з вершинних явищ української культури XVII ст. Після поразки державницьких заходів Івана Мазепи 1709 р. ці друкарні зійшли нанівець, як і всі інші прояви культури. Цензурні укази (як-от указ Петра І від 5 жовтня 1720 р., розпорядження Синоду 22 лютого 1721 р. тощо[2]) призвели до їхнього занепаду. У першій половині XIX ст.

[1] *Драгоманів М.* Пропащий час: українці під Московським царством (1654–1876) / Передм. М. Павлика. – Львів, 1909. – 38 с. Дослідження було написане 1879 р. й призначалось для видання в шостому томі “Громади”, але цей том у світ не вийшов. Не з’явилась у світ і рецензія на цю студію, яку написав І. Франко для “Літературно-наукового вістника” у 1909 р.

[2] Докладніше див.: *Кубайчук В.* Хронологія мовних подій в Україні: (Зовнішня історія української мови). – К., 2004. – 176 с.

навіть найпотужніша з них лаврська друкарня вже не відповідала вимогам часу. Коли кириличні шрифти знадобились особисто генерал-губернаторові Д. Г. Бібікову задля Київської комісії для розгляду давніх актів, якою він опікувався, вчені зіткнулися з несподіваними труднощами. Орест Левицький стверджував: "Приступая к изданию «Памятников» (вийшли 1845 р. – *С. Б.*), Коммиссия приняла за непременное правило памятники, писанные западно-русским наречием, печатать церковно-славянским шрифтом, сохраняя все сокращения и надстрочные знаки, употреблявшиеся в старинном письме. Между тем оказалось, что единственная в то время в Киеве сколько-нибудь благоустроенная – университетская типография вовсе не имела славянских шрифтов, и Д. Г. Бибикову пришлось обратиться к киевскому митрополиту с просьбой разрешить лаврской типографии прислать на время славянские шрифты для печатания изданий Коммиссии"[3]. Влаштував сучасну на той час друкарню 1846 р. приватний підприємець австрійський підданий Йосиф Вальнер.

Після запровадження в Російській імперії цивільного шрифту (1708) на території України протягом XVIII ст. мали право на друк світських видань лише представники чи представництва імперського управління. Це були київські друкарні академічна й лаврська, що перебували у віданні надісланих з Росії митрополитів[4], похідна друкарня Г. О. Потьомкіна у Бендерах та Яссах, друкарні фортеці Св. Єлисавети, Чорноморська адміралтейська в Миколаєві, *Приказа общественного призрения* у Харкові та дві бердичівські. Протягом XVIII ст. на тій частині України, що підлягала Російській імперії, цивільним шрифтом було надруковано лише 50 книжок. Їхній репертуар обмежувався вузьким колом цілком елементарних речей – офіційними, формальними проповідями, підручниками з граматики та убогими історичними курсами. Натомість у Петербурзі й Москві протягом XVIII ст. колосальну кількість книжок випускали численні наукові установи, а також приватні друкарні – їх було відповідно понад 20 та 24. Найвищі прояви української культури того часу – "Енеїда" І. Котляревського, "Кобзар" Т. Шевченка, твори М. Гоголя навіть строго української тематики з'явились у XVIII–XIX ст. теж поза Україною. Так виглядала поразка Гетьманщини на полі культури.

Національні потреби вимагали фундування українських університетів. Перший такий проект 1760 р. висунув український гетьман К. Розумовський. За ним 1764 р. ініціювали такі проекти шляхетство й старшина з гетьманом, а в 1760–1803 рр. їх було вже дев'ять. Університет сподівались одержати Батурин, Чернігів, Київ, Переяслав, Глухів, Лубни й Новгород-Сіверський[5], але імперія мала щодо цього інші плани. Київський, Харківський та Новоросійський університети були імперськими російськими закладами, і стихійна боротьба в них українського начала є окремою дослідницькою темою.

Характерно, що виразно колоніальний зміст і глибоко провінційний рівень видань, що реально виходили, відбились у громадській нехоті до них. Продукція цих територіально українських друкарень у місцевих книгозбірнях не відкладалась, а

---

[3] *Левицкий О.* Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов. – К., 1893. – С. 48.

[4] Порівн.: *Харлампович К. В.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Казань, 1914. – Т. 1. – XXIV, 878, LXVI с.

[5] *Миловидов Л.* Проєкти вищої школи на Чернігівщині, 1760–1803 рр. // Записки Чернігівського наукового товариства. – Чернігів, 1931. – Т. І: Праці історично-краєзнавчої секції. – С. 65–89. Див. про нього: *Юркова О.* Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського, 1924–1930 рр. – К., 1999. – С. 395–398.

діяльність та творчий шлях їхніх авторів в українській науці не студіювались і не студіюються досі.

Завдання цієї розвідки зводиться до повного й точного опису тієї продукції, яку давали цивільні друкарні XVIII ст.

Бердичів:

1790-ті роки: О дворянстве. [Жалованная грамота. Утверждена 21 апреля 1785 г.]. [Бердичев, 1790-е гг.] XIV, 88 с.

Дж.: Сводный каталог[6]. – 1964. – Т. II. – С. 322–323. – № 4730.

Там само. [Бердичев, конец XVIII в.] XIV, 88 с.

Дж.: Сводный каталог. – 1964. – Т. II. – С. 323. – № 4731.

Городовое положение. [Бердичев,] не позже 1794. 212 с.

Дж.: Сводный каталог. – 1962. – Т. I. – С. 248. – № 1570.

Там само. [Бердичев,] не ранее 1793. XXXIV, 202 с.

Дж.: Сводный каталог. – 1962. – Т. I. – С. 248–249. – № 1571.

1794: Молчанов Козьма Степанович (1767–1812). Слово на случай взятия Праги и покорения Варшавы, говоренное в Архангельске тамошняго собора священником Козмою Степановичем Молчановым 1794 года. Бердичев: тип. Отцов кармелитов босых, [1794. 7] с.

Дж.: Сводный каталог. – 1964. – Т. II. – С. 256. – № 4303.

Учреждения для управления губерний Всероссийския Империи, в коих столицы. Ч. [1]–2. Бердичев, 1794.

Дж.: Сводный каталог. – 1964. – Т. III. – С. 282. – № 7664.

1795: Там само. Ч. [1]–2. Бердичев, 1795.

Дж.: Сводный каталог. – 1964. – Т. III. – С. 282. – № 7664.

1796: Буквар для обучения юношества чтению по российску и по польску. Бердичев: тип. Отцов кармелитов босых, 1796. 56 с.

Дж.: Сводный каталог. – 1962. – Т. I. – С. 131. – № 766.

Катеринослав[7]:

Простота Яким (?–?). Матушка: Салдатская песня. Спел отставной салдат Яким Простота. Екатеринослав, б. г. [2]

Дж.: Сводный каталог. – 1964. – Т. II. – С. 226. – № 4110.

Посвята Катерині II. Видано не раніше 1793 – року появи друкарні в Катеринославі.

1800: Заставский Федор Петрович (1769–1842). Начальное учение французского языка, сочиненное в пользу обучающагося в Новороссийской главной школе юношества учителем 8-го класса Федором Заставским. [Екатеринослав:] Новорос. тип., 1800. [6,] 141 с., 1 л. табл.

Дж.: Сводный каталог. – 1962. – Т. I. – С. 359. – № 2326.

Київ[8]:

1787: Самуил (Миславский Симеон Григорьевич; 1731–1796). Речи поздравительныя, ея Имп. величеству, во время высочайшаго в Киев прибытия, пребывания

---

[6] Сводный каталог русской книги XVIII века, 1725–1800. – М., 1962–1975. – Т. 1–5, Дополнительный.

[7] Друкарню відкрито 1793 р. на базі колишньої похідної друкарні Г. О. Потьомкіна.

[8] Друкарню, орієнтовану на російські книжки цивільного друку при Київській академії, засновано 1787 р. (Полное собрание законов Российской Империи. – СПб., 1830. – Т. 22. – № 16517).

и отшествия, сказыванныя, Святейшаго правительствующаго синода членом, преосвященным Самуилом митрополитом Киевским и Галицким, и архимандритом Киевопечерския лавры. К.: тип. Академии Киевской, 1787. [12] с.

Дж.: Сводный каталог. – 1964. – Т. III. – С. 87. – № 6284.

Самуил (Миславский Симеон Григорьевич; 1731–1796). Слово при отбытии из богоспасаемаго града Ростова, в древнейший град Киев, в Соборной Успенской ростовской церкве 1783 года, октября 8 дня, сказыванное Святейшаго правительствующаго синода членом, преосвященным Самуилом митрополитом Киевским и Галицким, и архимандритом Киевопечерския лавры, бывшим архиепископом Ростовским и Ярославским. К.: тип. Академии Киевской, 1787. 10 с.

Дж.: Сводный каталог. – 1964. – Т. III. – С. 89. – № 6298.

1788: Нарушевич Адам Станислав (Naruszewicz Adam Stanisław; 1733–1796). Таврикия или Известия древнейшия и новейшия о состоянии Крыма, и его жителях до наших времян. Сочинение польского епископа г. Адама Нарушевича, переведенное с польского языка на российский. К.: тип. Академии Киевской, 1788. [4], 172 с.

Дж.: Сводный каталог. – 1964. – Т. II. – С. 280. – № 4449.

1789: Гофман Фридрих (Hoffman Friedrich; 1660–1742). Разсуждение о воде, всеобщем врачестве. [К.:] тип. Академии Киевской, 1789. [2], 54 с.

Дж.: Сводный каталог. – 1964. – Т. I. – С. 253. – № 1606.

Леванда Иван Васильевич. Речь при открытии Главного народного училища в губернском городе Киеве, 1789 года маия 1 дня. [К.:] тип. Академии Киевской, 1789. [8] с.

Дж.: Сводный каталог. – 1964. – Т. II. – С. 126. – № 3503.

1790: Леванда Иван Васильевич. Слово в день высочайшаго коронования… Имп. Екатерины Вторыя... проповеданное в Киево-Софийском соборе, онагож Собора протоиереем Иоанном Левандою, 1789 года сентября, 22 дня. [К.:] тип. Академии Киевской при Лавре, 1790. [12] с.

Дж.: Сводный каталог. – 1964. – Т. II. – С. 127. – № 3507.

1791: Самуил (Миславский Симеон Григорьевич; 1731–1796). Краткое историческое описание Киевопечерския лавры. [К.:] тип. Академии Киевской при Лавре Печерской, 1791. [2], 158, [2], 16, [2], 10 с.

Дж.: Сводный каталог. – 1966. – Т. III. – С. 86–87. – № 6280.

Семигиновский Максим Афанасьевич (1758–1822). Грамматика польская, для пользы и употребления российскаго юношества изданная Академии Киевской учителем истории, географии и польскаго языка Максимом Семигиновским. [К.:] тип. Академии Киевской при Лавре Печерской, 1791. XVI, 160 с.

Дж.: Сводный каталог. – 1966. – Т. III. – С. 106–107. – № 6413.

1792: Леванда Иван Васильевич. Слово, на высокоторжественный день коронования… Имп. Екатерины Алексеевны… проповеданное Киево Софийскаго собора протоиереем Иоанном Левандою, сентября 22 дня 1791 года. [К.:] тип. Академии Киевской при Лавре Печерской, 1792. [2], 8 с.

Дж.: Сводный каталог. – 1964. – Т. II. – С. 127. – № 3509.

1794: Аполлос (Байбаков Андрей Дмитриевич; (1745–1801). Грамматика руководствующая к познанию славено-российскаго языка. [К.:] тип. Киево-Печерския лавры, 1794. [6], 168 с.

Дж.: Сводный каталог. – 1962. – Т. I. – С. 49. – № 210.

1795: Леванда Иван Васильевич (1734–1814). Речь говоренная в день рождества Христова его высокопреосвященству, Святейшаго правительствующаго синода члену Самуилу, митрополиту Киевскому и Галицкому и Киевопечерския лавры архимандриту, Киево-Софийскаго собора протоиереем Иоанном Левандою, 1795 года. [К.: тип. Киево-Печерской лавры, 1795. 4] с.

Дж.: Сводный каталог. – 1964. – Т. II. – С. 126. – № 3498.

Леванда Иван Васильевич (1734–1814). Речь по случаю истечения двенатцатилетняго (sic) времени прибытия в Киев высокопреосвященнейшаго Самуила, Святейшаго правительствующаго синода члена, митрополита Киевскаго и Галицкаго и священно-архимандрита Киево-Печерския лавры. [К.: тип. Киево-Печерской лавры, 1795. 4] с.

Дж.: Сводный каталог. – 1964. – Т. II. – С. 126. – № 3500.

Леванда Иван Васильевич. Речь поздравительная со всерадостным праздником святыя Пасхи. [К.: тип. Киево-Печерской лавры, 1795. 2] с.

Дж.: Сводный каталог. – 1964. – Т. II. – С. 126. – № 3502.

Самуил (Миславский Симеон Григорьевич; 1731–1796). Краткое историческое описание Киевопечерския лавры. Изд. 2-е, против 1-го исправленное и некоторыми достопамятностьми умноженное. [К.:] тип. Академии Киевской при Лавре Печерской, 1795. [2], 140, [2], 12, [2], 8, [2], 6 с.

Дж.: Сводный каталог. – 1966. – Т. III. – С. 86–87. – № 6281.

1796: Киевский месяцослов на лето от Рождества Христова 1797–[1800], которое есть простое, содержащее в себе 365 дней, сочиненный в Киевской академии. [К.:] тип. Академии Киевской при Киево-Печерской Лавре, [1796–1799].

Дж.: Сводный каталог. – 1966. – Т. IV. – С. 247–248. – № 437–440.

Редактором-упорядником київських календарів був архімандрит Іриней (Фальківський), викладач Київської академії. У **першому** випуску на 1797 р. (вид. 1796) вміщено "Историческое известие о преосвященных митрополитах киевских, бывших от начала Киевской митрополии даже до нынешняго времени" (с. 37–54), узяте з "Московскаго любопытнаго месяцеслова на 1776 год" Василя Рубана, у скороченні. У **другому** випуску на 1798 р. (вид. 1797) надруковано "Историческое известие о святейших патриархах константинопольских, бывших от времен Константина Великаго даже до взятия турками Царяграда в 1453 году" (с. 40–52). **Третій** випуск на 1799 р. (вид. 1798) містить "Краткую выписку достопамятнейших первобытных в Киеве церквей, с 866 года по течению лет, созданных, кои доселе существуют, или по крайней мере тех первобытных некоторые места занимают" (с. 36–40) та "Краткую выписку достопамятнейших первобытных церквей современных вышеписанным, не меньше по знаменитости своей внимание заслуживающих, и от тогож 866 года начало приемлющих, но до наших времен бытием своим недостигшим" (с. 41–44). У **четвертому** випуску на 1800 р. (вид. 1799) – "Краткая выписка о погребенных в Киеве владетельных князьях, и других княжеских обоего пола особах со времен Оскольдова владения, с означением, в каких именно церквах и монастырях (Сочиненная Иваном Тимофеевичем Нащинским)" (с. 36–40), "Краткая выписка о дворцах княжеских в Киеве бывших, кои в летописях упоминаются (Сочин. тем же)" (с. 40–41) та "Статья из Церковной хронологии о новом способе скораго сыскивания вруцелет и златых чисел во всяком данном году (Сочиненная киевобратским архимандритом Иринеем)" (с. 41–47).

Леванда Иван Васильевич. Речь по случаю освящения походнаго храма Вознесения Господня, для Малороссийскаго корпуса пеших стрелков, совершившагося 1796 года февраля в 23 день в Киеве, говоренная 24 февраля в присудствии совершившаго в сей воскресный день в новопосвященном храме божественную литургию преосвященнаго Амфилохия епископа Переяславскаго и Бориспольскаго и викар-

ного Киевскаго, также управляющаго тем Корпусом господина генерал-поручтика и разных орденов кавалера Андрея Яковлевича Левонидова. [К.: тип. Киево-Печерской лавры,] 1796. 4 с.

Дж.: Сводный каталог. – 1964. – Т. II. – С. 126. – № 3501.

Леванда Иван Васильевич. Слово в высокоторжественный день возшествия на всероссийский престол… Имп. Екатерины Алексеевны… говоренное… в Киево-Печерской Лавре 28 июня 1796 года. [К.: тип. Киево-Печерской лавры, 1796.] 8 с.

Дж.: Сводный каталог. – 1964. – Т. II. – С. 127. – № 3505.

Ода и другия стихотворения на прибытие в Киев новаго архипастыря, Святейшаго правительствующаго синода члена, высокопреосвященнейшаго митрополита Киевскаго и Галицкаго, и священноархимандрита Киевопечерския лавры Иерофея от Киевской академии усерднейше поднесенныя, 1796 года. [К.: тип. Академии Киевской при Лавре Печерской, 1796. [12], 18 с.

Дж.: Сводный каталог. – 1964. – Т. II. – С. 342. – № 4867.

Радостныя чувствования муз, излиянныя в одах и разных стихотворениях при всерадостном случае поздравления с прибытием его высокопреосвященства митрополита Киевскаго и Галицкаго, и священно-архимандрита Киевопечерския лавры Иерофея посвященныя учениками российскаго стихотворения 1796 года мая 31. [К.:] тип. Академии Киевския при Киевопечерской Лавре, [1796. 4], 68 с.

Дж.: Сводный каталог. – 1966. – Т. III. – С. 9. – № 5807.

Торжество казенных питомцев Киевской академии на приезд Святейшаго правительствующаго синода члена, высокопреосвященнейшаго митрополита Киевскаго и Галицкаго, и Киевопечерския лавры священноархимандрита Иерофея. [К.: тип. Киево-Печерской лавры, 1796.] [2], 12 с.

Дж.: Сводный каталог. – 1964. – Т. III. – С. 234. – № 7295.

Труды Киевской академии учеников росийскаго красноречия его высокопреосвященству Святейшаго правительствующаго синода члену Киевскому и Галицкому митрополиту, и Киевопечерския лавры священно-архимандриту Иерофею при всерадостном поздравлении с прибытием его в Киев посвященные 1796 года маия 31 дня. [К.: тип. Академии Киевской, 1796.] [4], 76 с.

Дж.: Сводный каталог. – 1964. – Т. III. – С. 248. – № 7382.

1798: Самуил (Миславский Симеон Григорьевич; 1731–1796). Краткое историческое описание Киевопечерския лавры. [Изд. 2-е]. [К.:] тип. Академии Киевской при Лавре Печерской, 1798. [2], 144, [2], 12, [2], 8, [2], 6 с.

Дж.: Сводный каталог. – 1966. – Т. III. – С. 87. – № 6282.

1799: Радостныя песнопения Академии Киевской питомцов на прибытие в град Киев высокопреосвященнейшаго Гавриила, митрополита Киевскаго и Галицкаго, и Киево-Печерския лавры священно-архимандрита, 1799 года, ноября 22 дня. [К.:] тип. Академии Киевския при Киевопечерской Лавре, [1799. 2], 28 с.

Дж.: Сводный каталог. – 1966. – Т. III. – С. 8. – № 5802.

Миколаїв[9]:

1798: Бобров Семен Сергеевич (1767–1810). Таврида или Мой летний день в Таврическом Херсонисе. Лирико-эпическое песнотворение сочиненное капита-

[9] С. І. Селівановський заснував її 1798 р. при Адміралтействі Чорноморського флоту. Після відкриття 1798 р. штурманського училища стала називатися друкарнею Чорноморського штурманського училища.

ном Семеном Бобровым. Николаев: Черноморская адмиралтейская тип., 1798. [272] с.

Дж.: Сводный каталог. – 1962. – Т. I. – С. 109. – № 615.

Присвята Н. С. Мордвінову.

Захарьин Петр Михайлович (бл. 1750 – 1800). Арфаксад халдейская повесть содержащая в себе образ жизни и нравов древних восточных народов, новыя возстановления чиноначалия, ниспровержения вредной независимости соединения обществ, царств, воздвижение городов, первоначальные причины военных действий, и проч. с помещением в приличных местах нравственных разсуждений, к различным предметам относящихся. 2-е изд. Ч. 1–4. Николаев: Черноморская адмиралтейская економическая книгопечатня, 1798–[1799].

Дж.: Сводный каталог. – 1962. – Т. I. – С. 360. – № 2329.

Захарьин Петр Михайлович (бл. 1750 – 1800). Новый синопсис или Краткое описание о произхождении славенороссийскаго народа, владычествование всероссийских государей в Нове Городе, Киеве, Владимире и Москве. Николаев: Черноморская адмиралтейская тип., 1798. [353] с.

Дж.: Сводный каталог. – 1962. – Т. I. – С. 360. – № 2330.

Захарьин Петр Михайлович (бл. 1750 – 1800). Приключение Клеандра храбраго царевича лакедемонскаго и Ниотилды, королевны фракийской российское сочинение. Ч. 1–2. Николаев: Черноморская адмиралтейская тип., 1798. [353] с.

Дж.: Сводный каталог. – 1962. – Т. I. – С. 360. – № 2331.

Захарьин Петр Михайлович (бл. 1750 – 1800). Путь к благонравию, или Сокращенное наставление обучающемуся юношеству, содержащее в себе полезныя и нравоучительныя правила для всякаго звания и состояния людей. Николаев: Черноморская адмиралтейская тип., 1798. [8], 101 с.

Дж.: Сводный каталог. – 1962. – Т. I. – С. 360–361. – № 2334.

Линд Джеймс (Lind James; 1716–1794). Опыт о действительнейших способах к сохранению здоровья морских служителей, и разсуждение о горячках и заразах вообще, с прибавлением о болезни тюремной и средствами предупреждать оную и не допускать распространяться. Сочинение г. Линда, доктора Гасларской морской гошпитали при Портсмуте. Перевел с аглинскаго Черноморскаго флота мичман Юферов. Николаев: Черноморская адмиралтейская тип., 1798. [4], 265, [2] с.

Дж.: Сводный каталог. – 1964. – Т. II. – С. 155. – № 3691.

Петров Василий Петрович (1736–1799). Торжественное венчание на царство, и помазание е. и. в. Павла Перваго, самодержца всероссийскаго, и супруги его, е. и. в. благоверной государыни Марии Феодоровны, совершившееся в царствующем граде Москве, в соборе Успения Богоматере. 1797 года, апреля 5 дня. [Николаев, 1798]. 28 с.

Дж.: Сводный каталог. – 1964. – Т. II. – С. 411. – № 5283.

Вірші. Початок: "Россия в сердце, во Кремле…"

1798: Ливанов Михаил Егорович (1751–1800). О земледелии, скотоводстве и птицеводстве. Сочинение профессора земледелия коллежскаго ассессора Михайла Ливанова. Николаев: тип. Черноморского штурманского училища, 1799. [16], 279 с.

Дж.: Сводный каталог. – 1964. – Т. II. – С. 155. – № 3683.

Передрук двох петербурзьких видань 1786 та 1794. Розділ "О птицеводстве" надруковано вперше.

1799: Суранов Федор Иванович (?–?). Отбытие его преосвященства, Афанасия епископа Воронежскаго и Черкасскаго… из города Коломны в Воронежскую епархию, описанное, из любви и преданности, коломенским купцом Федором Ивановым Сурановым. Николаев: тип. Черноморскаго штурманскаго училища, [1799]. 18 с.

Дж.: Сводный каталог. – 1966. – Т. III. – С. 198. – № 7072.

1800: Граф Христофор Бернард (Христофор Христофорович; ?–?). Теоритико-практическое наставление о гражданской архитектуре, в пользу домостроителей собрано из лучших писателей с приличными чертежами. Издано в Николаеве флота капитаном Христофором Бернарде Графом. Николаев: тип. Черноморскаго штурманскаго училища, 1800. [14], 212 с.

Дж.: Сводный каталог. – 1962. – Т. I. – С. 255. – № 1617.

Луценко [??; ?–?]. Ода на всерадостное прибытие его Имп. высочества государя цесаревича и великаго князя Константина Павловича в черноморския училища октября 1800 года. [Николаев, 1800. 2], 9 с.

Дж.: Сводный каталог. – 1964. – Т. II. – С. 183. – № 3822.

Наприкінці тексту зазначено: “черноморских училищ учитель словесностей Луценко”.

На звороті титульного аркуша: “С дозволения Московской цензуры”.

Речи его Имп. высочеству, государю цесаревичу и великому князю Константину Павловичу, на всерадостнейшее его посещение Черноморскаго штурманскаго училища в Николаеве. Октября 1800 года. [Николаев, 1800. 6] с.

Дж.: Сводный каталог. – 1966. – Т. III. – С. 29–30. – № 5946.

Таблицы полуденных склонений Солнца, и видов Луны, на 1801, 1802, 1803 и 1804 годы; сочиненныя на Гринвический меридиан, по истинному времени юлианскаго счисления, или стараго стиля. Николаев, изд. в Черноморском штурманском училище, 1800. [14], 212 с.

Дж.: Сводный каталог. – 1966. – Т. III. – С. 204–205. – № 7116.

Фортеця Св. Єлисавети:

1765: Руссо Жан Батист (Rousseau Jean Baptiste; 1671–1741). Кафейной дом: Комедия. Печатана Новороссийской губернии в крепости Святыя Елисаветы, 1765. [2], 61 с.

Дж.: Сводный каталог. – 1966. – Т. III. – С. 74. – № 6211.

Перше видання, надруковане на території України цивільним шрифтом.

Харків:

1795: Прокопович Андрей Семенович (1757–1826). Слово на всерадостный день коронования… Имп. Екатерины Вторыя, проповеданное 1795 года в Харьковской соборной церкви протоиереем Андреем Прокоповичем, которое, по представлению его превосходительства господина генерал-маиора, Харьковскаго наместничества правителя и кавалера Федора Ивановича Кишенскаго удостоено высочайшаго ея Имп. величества благоволения со всемилостивейшим награждением проповедника. [Харьков:] Харьковская тип., [1795]. 11 с.

Дж.: Сводный каталог. – 1964. – Т. II. – С. 479. – № 5702.

1796: Месяцослов на лето Господне 1797-е [и 1799-е], которое есть простое, содержащее в себе 365 дней. Переведенный с польскаго, сочиненнаго в Бердичеве по градусу северной широты 50, котораго климат сходен с местами Киевской, Подольской, Волынской и Слободской Украинской губерний; дополненный при том хронологиею и многими любопытными и в общежитии потребными примечаниями,

с показанием восхождения и захождения Солнца, в Харьковском духовном училище. [Перевел с польскаго языка протоиерей и префект Харьковскаго училища А. С. Прокопович.] Харьков: [тип. Приказа общественнаго призрения, 1796–1798.]

Дж.: Сводный каталог. – 1966. – Т. IV. – С. 249. – № 444–445.

Чернявский Родион (?–?). Песнь харьковскаго народа на день коронования… Имп. Павла Петровича, самодержца всероссийскаго и… Имп. Марии Феодоровны. В[ойск] к[азацких] с[отник] Род[ион] Чернявский. [Харьков:] тип. Слободскаго украинскаго приказа общественнаго призрения, [1796. 4] с.

Дж.: Сводный каталог. – 1966. – Т. III. – С. 359. – № 8151.

Сергій Білокінь (Київ)

ІГРИ ХОЛМЩИНИ ТА ПІДЛЯШШЯ: ХТО ВПЕРШЕ ОПУБЛІКУВАВ ЗБІРКУ ЯКОВА СЄНЧИКА?

У 1997 р. вийшло в світ історико-етнографічне видання "Холмщина і Підляшшя", присвячене дослідженню етнічних українських земель північно-західного порубіжжя, які тепер входять до складу Польщі[1]. На великому фольклорно-етнографічному матеріалі характеризуються локальні особливості матеріальної і духовної культури людності. У розділі "З усної народної творчості" наведено прислів'я, приказки українців Холмщини[2], а також вибрані зразки фольклору (казки, дитячі та великодні ігри, перекази та оповідання, історичні пісні та календарно-обрядова поезія)[3]. Нас цікавить "ігрова" збірка в цьому дослідженні.

Етнографічні матеріали Якова Сєнчика, зібрані на початку XX ст. на Холмщині і Підляшші, після низки "архівних" подорожей опинились в особовому архіві Володимира Гнатюка Відділу архівних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України[4].

Серед багатьох тем, які дає змогу дослідити фонд Володимира Гнатюка, – ігрова культура української людності, зокрема питання народних ігор та розваг різних статево-вікових груп населення. Матеріали, що можуть придатися для цього, зібрані переважно у підрозділі фонду 28-3[5].

Це передусім такі одиниці зберігання цього фонду: 38 (78 аркушів) Казки, пісні (без мелодій), дитячі ігри та ін., 1853–1902; 59 (230 арк.) Пісні (без мелодій), забави тощо. Записано Іваном Манжурою на Сумщині, Харківщині, Катеринославщині. 1875–1882 рр.; 64 (3 арк.) "Игры крестьянских детей". "Народные загадки". Матеріали, записані на Чернігівщині (з помітками Б. Г[рінченка]) та ін. 1878 р.; 66 (11 арк.) "Дитячі забавки, іграшки і приповідки". Матеріал, зібраний В. Андрієвським та

[1] Холмщина і Підляшшя: Історико-етнографічне дослідження / Відп. ред. В. Борисенко. – К., 1997. – 384 с.

[2] *Вишневська Г.* Прислів'я, приказки українців Холмщини // Холмщина і Підляшшя... – С. 343–352.

[3] Холмщина і Підляшшя... – С. 353–379.

[4] *Сєнчик Я.* Етнографічні матеріали (Загадки, прислів'я, прикмети, казки, скоромовки, дитячі іграшки, забави дівочі і жіночі, парубочі іграшки) / Записав Я. Сєнчик на Холмщині та Підляшші. 1903–1908 рр. // Відділ архівних фондів ІМФЕ. – Ф. 28-3. – Од. зб. 174. – Арк. 1–18.

[5] *Старков В. А.* Особовий архів Володимира Гнатюка та його роль у дослідженні ігрової культури українців // Архіви України. – 2001. – № 3. – С. 86–100.

Коновалом. (До матеріалу помітки Б. Грінченка). 1878–1898 рр.; 171 (20 арк.) "Штуки (заклади)". Ігри. Записано П. Шекерик-Донниковим, А. Веретельником та ін. в селах Station Станіславщини, Чернігівщини, Буковини, Львівщини. 1902–1904 рр.; 174 (18 арк.) Етнографічні матеріали. (Загадки, прислів'я, прикмети, казки, скоромовки, дитячі іграшки, забави дівочі і жіночі, парубочі іграшки). Записав Я. Сєнчик на Холмщині та Підляшші. 1903–1908 рр.; 301 (37 арк.) "Дитячі та інші граня". Записано Є. Гаврилей в с. Вертіївка (кол. Веркіївка) на Ніжинщині. [1897 р.]; 311 (27 арк.) "Пісні, вірування, прислів'я тощо". Пісні, оповідання, вірування, приказки, дитячі ігри, народна медицина та етнографічні матеріали. Записала Л. Яцкевич в с. Сілець на Львівщині[6].

Щодо збирача етнографічних матеріалів з Холмщини та Підляшшя, то Яків Петрович Сєнчик народився 28 липня 1877 р. у с. Свори тодішнього Константинівського повіту Сідлецької губернії. У 1895 р. закінчив Більську вчительську семінарію. Учителював спочатку на Підляшші, в селах Київець Більського повіту та Жещинка Володавського. Від 1900 р. працював учителем початкових класів у селах Холмщини, де й записав найбільше фольклорно-етнографічних матеріалів[7]. Зазначимо, що 1916 р. у Львові було видано збірку народних пісень з Поділля і Холмщини, частину яких зібрав Я. Сєнчик[8].

В архівній збірці Я. Сєнчика поряд з іншими фольклорно-етнографічними матеріалами з Холмщини та Підляшшя описано ігри і розваги молоді на Андрія (арк. 11–11зв.) та жінок на масницю ("Колодка") (арк. 12–12 зв.), а також такі дитячі та парубочі ігри: [1.][9] "Свинка", [2.] "Шило", [3.] "Петрушка", [4.] "Дзвінниця", [5.] "Шпіньки", [6.] "Швайка", [7.] "Свічка", [8.] "Бірки" (арк. 13–18 зв.). І хоча у виданні "Холмщина і Підляшшя" вказано, що фольклорно-етнографічні матеріали Я. Сєнчика (од. зб. 174) подані друком вперше (хоча відсутні описи ігор [5] та [8] та ігор і розваг молоді на "Андрія" та жінок на "Масниці" ("Колодка"))[10], все ж зазначимо, що описи шести ігор ([1]–[4], [7], [8] *вперше* опублікувала Галина Довженок (1990 р.)[11].

Однак слід сказати, що в публікації Г. Довженок були відредаговані тексти, в яких мова записів значно наближена до сучасної. Видання містить анотацію для "середнього та старшого шкільного віку"[12], і цим, мабуть, пояснюється така значна редакція. Розбіжності з оригіналом не торкаються суті гри, але певним чином змінюють текстологію опису ігор, а цікавими, наприклад, для мовознавців, є саме оригінальні записи. До позитиву публікації треба віднести науковий апарат, який вміщує традиційні відомості про кожен запис: місце, час тощо[13].

Записи ж, опубліковані укладачами "Холмщини і Підляшшя", є дуже близькими до оригіналу, хоча і в них трапляються окремі "прогалини". Так, при описі гри "Свічка" допущено певних похибок при публікації: замість "з 14 ликтя" треба "з

[6] Там само. – С. 93.

[7] Холмщина і Підляшшя... – С. 359.

[8] Мелодії українських народних пісень з Поділля та Холмщини, зібрані Л. Плосайкевичем і Я. Сєнчиком / Під ред. С. Людкевича // Матеріали до української етнології. – Львів, 1916. – Т. 16.

[9] Нумерація ігор – наша.

[10] Холмщина і Підляшшя... – С. 353–359.

[11] Літала сорока по зеленім гаю: Дитячі та молодіжні українські народні ігри / Упоряд. Г. В. Довженок. – К., 1990. – С. 95, 116, 46, 124, 90–91, 140–142 (відповідно).

[12] Там само. – С. 160.

[13] Там само. – С. 147–154.

¼ ліктя", замість "взгрубш – з (нерозб.)" – "взгрубш – з цаль"[14] тощо. Назву "Великодні ігри"[15] кількох ігор ("Шило", "Петрушка", "Дзвіниця", "Швайка" й "Свічка") можна впевнено віднести тільки до першої, де про це сказано в описі гри. Інші ж ігри могли побутувати як до, так і після Великодніх свят.

Відзначимо, що й досі не опубліковано опис гри-забави "Шпіньки", який відсутній в обох названих виданнях. Мабуть, характер і суть цієї гри-забави з якихось причин завадили публікувати цей опис. Наводимо його. Нерозбірливе місце позначене ламаними дужками <…>[16]:

"Шпіньки

Волопаси або ще й менши хлопці, як хочуть грати в «шпіньки», виймають їх з своїх комірів, складають одному в пригорщі й, підходячи до найменшого, кажуть: «Хочеш мати всі тиї шпінькі?» – «Хочу». – «Но то добре: ми тобі зав'яжемо очі, шпіньки закопаємо в ямку, і як ти їх знайдеш, – будуть твої». Копають поруч дві ямки і в одну з них сиплють шпіньки й загортають їх землею. Тепер хлопцеві, що має шукати шпіньки, зав'язують очі й в другу ямку кладуть калу, засипаючи його зверху землею. На ямку з шпіньками один з хлопців стає ногами і втоді кажуть шукати. Хлопчина починається, мацає руками, де свіжа земля и нарешті всадить руки в кал. "Що, знайшов?" з коварністю питають засмученому хлопчику. «Бач його: хтів забрати всі шпіньки. Не будь <…>». Хлопчина засоромиться й тільки тепер поглядає на всіх з недовіррям. А як жалісливо, то й розплачеться нарешті. Розуміється, ця забава можлива тільки втоді, як є між хлопцями мале й дурне ще хлопченя.

(Записано в Телятині, Холмщина)".

Таким чином, "ігрова" збірка Якова Сєнчика, яка складається з восьми ігрових сюжетів, нарешті опублікована повністю, хоч і частинами. На жаль, за даними автора, вся етнографічна збірка Я. Сєнчика з архіву ІМФЕ ще не опублікована.

Валерій Старков (Київ)

[14] Холмщина і Підляшшя... – С. 358; Відділ архівних фондів ІМФЕ. – Ф. 28-3. – Од. зб. 174. – Арк. 16 зв.

[15] Холмщина і Підляшшя... – С. 356.

[16] Відділ архівних фондів ІМФЕ. – Ф. 28-3. – Од. зб. 174. – Арк. 14 зв.

АТРИБУЦІЯ АВТОРСТВА СТАТЕЙ ПРО МИКОЛУ КОВАЛЕВСЬКОГО В "ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВОМУ ВІСТНИКУ" У 1909 РОЦІ

У 2006 р. випускниця українського відділу філологічного факультету Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича Оксана Колодій звернулася до мене, як причетного до вивчення історії українського літературно-мистецького процесу на Буковині середини XIX – середини XX ст., з проханням прочитати її кандидатську дисертацію. Праця була присвячена життю й творчості письменника та громадсько-політичного діяча на Буковині Теодота Галіпа (1873–1945), замовчуваного в радянські часи. Прочитавши дисертацію, я запропонував зняти з тексту сторінки, де авторка давала характеристику статтям "Микола Васильович Ковалевський" і "Справоздане з будови надгробку Миколі Васильовичу Ковалевському",

опублікованим у київському журналі “Літературно-науковий вістник” у 1909 р. під псевдонімом “Маг-ін” і “Ма-гін”[1]. На мою думку, вони не могли належати буковинцеві Т. Галіпові, оскільки до 1918 р. він у Києві жодного разу не був, детальних обставин життя і діяльності киянина М. В. Ковалевського (1841–1897) не міг знати і тим паче не міг займатися збиранням коштів на побудову його надгробка.

Дисертантка, на жаль, занадто довірилася інформації О. Дея, який в укладеному ним словнику псевдонімів та криптонімів послався як нібито на достовірні джерела на київську газету “Рада” (1909), архівні справи в Центральному державному історичному архіві України у Львові, у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки АН УРСР і на рукопис покажчика “Літературно-наукового вістника”[2]. Цій самій інформації повірив і бібліограф Б. Ясінський, який під прізвищем Т. Галіпа хибно увів обидві статті до укладеного ним покажчика змісту “Літературно-наукового вістника”[3]. Я порадив дисертантці перевірити ці джерела, щоб виявити, хто першим припустився помилки, приписавши псевдонім “Магін” Теодотові Галіпові. Як повідомила мене дослідниця, перевірка згаданих джерел не дала бажаної інформації.

Зрештою, не стільки важливо, хто першим помилився, скільки важливо дізнатися, хто був справжнім автором згаданих публікацій про Миколу Ковалевського. На жаль, тоді я не міг відповісти на це запитання. Отримавши від спеціалізованої ради примірник автореферату дисертації О. Колодій, я написав позитивний відгук на нього, але все ж таки висловив свої міркування щодо сумнівного “авторства” Т. Галіпа і запропонував авторці при виданні книжки на підставі дисертації зняти сторінки, присвячені “псевдостаттям” Т. Галіпа.

Невдовзі книжку було видано[4]. У розділі “Публіцистика Теодота Галіпа як віддзеркалення проблем українства XIX – початку XX ст.” натрапляємо на параграф “Видатні діячі національно-культурного відродження в статтях-портретах Т. Галіпа”, де аналізується його стаття-некролог “Михайло Петрович Драгоманов”, опублікована в чернівецькій газеті “Буковина” (1895. – 17 (29) червня / 20 червня (2 липня)). Проте поруч подано-таки характеристику двох згаданих публікацій Магіна про М. В. Ковалевського з такою підрядковою приміткою: “Статті «Микола Васильович Ковалевський» і «Справозданє з будови надгробку Миколі Васильовичу Ковалевському», подані під псевдонімом «Маг-ін» і «Магін» (насправді має бути “Ма-гін”. – *Р. П.*) відповідно викликають певні сумніви щодо Галіпового авторства: наведені там факти в біографічному плані не узгоджуються з відомими автентичними джерелами, зокрема зі спогадами. Одначе наразі залишаємо ці матеріали за Галіпом – через брак незаперечних документальних доказів, необхідних для спростування належності Галіпові зазначених псевдонімів” (с. 151). І далі авторка аж на одинадцяти сторінках (с. 156–166) аналізує обидва тексти про М. Ковалевського. Причому дослідниця вдається до висновків, які скоріш заперечують авторство Т. Галіпа, ніж його стверджують, наприклад: “Про досить тісні особисті стосунки Т. Галіпа з М. Ковалевським свідчать лише наведені у викладі численні розмаїті подробиці й деталі з

[1] Літературно-науковий вістник (далі – ЛНВ). – 1909. – Т. 45. – С. 371–379, 537–547; Т. 48. – С. 208.

[2] *Дей О. І.* Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.). – К., 1969. – С. 242, 246, 453.

[3] Літературно-науковий вістник: Покажчик змісту: Том 1–109: (1898–1932) / Укл. Б. Ясінський. – К.; Нью-Йорк, 2000. – С. 53.

[4] *Колодій О.* “І серця мого кров прийми!..”: Про Теодора Галіпа – письменника, юриста, дипломата. – Чернівці, 2008. – 256 с.

життя «українського страдника», спостереження, які могли бути зроблені в порівняно вузькому колі спілкувань". Це, зокрема, заувага щодо визначальних рис характеру героя. Далі наводяться інші "аргументи", які саме й заперечують авторство буковинця Т. Галіпа, а не підтверджують його. По суті, тепер ми маємо парадоксальний в історіографії випадок, коли праці одного діяча розлого аналізуються у монографії про життя і творчість іншого, авторство яких йому помилково приписується.

Питання про справжнього автора текстів про М. Ковалевського у "ЛНВ" за 1909 р. залишилося в моїй підсвідомості, немов перефразоване Шевченкове: "Неначе цвяшок, в серце вбитий...". Довелося перевіряти наведені О. Деєм джерела, але наслідок був невтішний. Заглянув у відділі рідкісної книги в Національній бібліотеці ім. В. Вернадського до редакційного примірника газети "Рада", де розкрито майже всі псевдоніми і криптоніми. Проте саме псевдоніми "Маг-ін" і "Ма-гін" були без атрибуції. Коло немовби замкнулося. Але, як це трапляється в дослідницькій практиці, відкриття з'являються несподівано.

Нещодавно у серії "Епістолярні джерела грушевськознавства" було видано черговий том листування Михайла Грушевського і Юрія Тищенка (Сірого), де сюжетам з історії видання "Літературно-наукового вістника" присвячено багато місця у джерелах. У покажчику імен до цього видання я натрапив спочатку на традиційно помилкове: "Магін (справж. – Галіп Теодот)". У листі до М. Грушевського від 29 січня 1909 р., в якому згадувався цей псевдонім, працівник редакції "ЛНВ" повідомляв: "Отже посилаю: Магіна... Перед Магіном я помістив вірш Олеся..."[5]. Тобто тут ідеться саме про спогад Магіна "Микола Васильович Ковалевський", безпосередньо перед яким друкувалися поезії Олександра Олеся "Ой на світі була та удівонька..." і "Невже уста твої – коралі..."[6].

У покажчику імен привертає увагу те, що поруч з прізвищем "Галіп Т.", якому традиційно помилково приписано псевдонім "Магін", стоїть прізвище "Галін Мартирій". У листі редакційних працівників "Літературно-наукового вістника" Ю. Тищенка, Л. Будая та І. Джиджори до М. Грушевського від 10 квітня 1908 р. є таке місце, яке й становить для нас, власне, відкриття про атрибуцію: "Є у нас деякі рукописи, чи послати Вам, чи, може, аж ви приїдете? Між ними є *д[окто]ра Галіна про Ковалевського* (курсив мій. – *Р. П.*)"[7]. В іншому листі до М. Грушевського від 6 червня 1908 р. читаємо: "*Галін просив дати йому коректи, коли будуть друкуватись спомини про Ковалевського* (курсив наш. – *Р. П.*)"[8].

Під впливом згаданого бібліографічного покажчика "Літературно-наукового вістника", укладеного Б. Ясінським, у коментарі до листа від 10 квітня 1908 р. написано: "Єдиною публікацією доктора медицини, одного із засновників УНТ у Києві, голови його природничо-лікарської секції Мартирія Галіна в ЛНВ була рецензія на «Анатомічний словник» Є. Лукашевича (1927)"[9]. Проте, як бачимо, разом з двома статтями про Ковалевського, підписаними псевдонімом "Магін", авторству Галіна на сторінках ЛНВ належить не одна, а три статті.

Отже, хтось колись у якомусь рукописному тексті неправильно прочитав літеру "п" замість потрібного "н", на кілька десятиліть задавши тон помилковій традиції в

[5] Листування Михайла Грушевського: Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка / Упоряд. О. Мельник. – К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2012. – Док. 103. – С. 132, 614 (комент.). – (Серія: Епістолярні джерела грушевськознавства. – Т. 6).

[6] Див.: ЛНВ. – 1909. – Т. 45. – С. 369–370.

[7] Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка. – Док. 39. – С. 76.

[8] Там само. – Док. 56. – С. 90.

[9] Там само. – С. 426.

науці. Під впливом цієї традиції упорядниця листування Михайла Грушевського і Юрія Сірого несвідомо "відібрала" псевдонім "Магін" від Мартирія Галіна, приписавши його, як і попередники О. Дей, Б. Ясінський, О. Колодій та інші, Теодотові Галіпу.

Якщо ми вже знаємо, що "Магін" – це Мартирій Галін, то ким же був цей діяч? Знаємо в загальних рисах, що був ученим-медиком. А детальніше?

Про нього є невеличка біограма в першому томі "Енциклопедії українознавства" (з видозміною написання його прізвища): "Галин Мартирій (1856–1943?), лікар-хірург, ген[ерал]-хорунжий сан[ітарної] служби, гром[адський] діяч, чл[ен] УНТК (Українського Наукового Товариства в Києві. – *Р. П.*); очолював термінологічну працю цього т-ва в ділянці медицини. 1918, за гетьманату, керував Термінологічною комісією Мін[істерст]ва Нар[одного] Здоров'я. Автор «Рос[ійсько]-укр[аїнського] мед[ичного] словника» (Київ, 1920), «Мед[ичного] латинсько-укр[аїнського] словника» (Прага, 1926), ряду розвідок із хірургії і споминів (у збірниках «За Державність» і у вид[аннях] Наук[ового] Ін[ститу]ту в Варшаві). На еміґрації з 1920, жив у Бесарабії"[10]. Діяльний член УНТ, на початку XX ст. він був головним хірургом Київського військового госпіталю. Важлива інформація про нього трапляється в дослідженнях та енциклопедичних гаслах історика української медицини Ярослава Ганіткевича[11]. Про М. Галіна є також біографічні відомості разом з його світлиною у довіднику про українське військо на початку XX ст.[12].

Таким чином, ця нотатка розв'язує непорозуміння, що довгий уже час існує в науці, стосовно авторства статей, прихованих за одним із псевдонімів з-поміж публікацій "Літературно-наукового вістника".

Ростислав Пилипчук (Київ)

[10] Енциклопедія українознавства. – Львів, 1993. – Т. 1. – С. 340.

[11] *Ганіткевич Я. В.* Історія української медицини в датах та іменах. – Львів, 2004. – С. 6, 7, 58, passim; Енциклопедія сучасної України. – К., 2006. – Т. 5. – С. 326.

[12] *Литвин М., Науменко К.* Збройні сили України першої половини XX ст.: генерали і адмірали. – Львів; Харків, 1997. – С. 61.

ЩЕ ОДИН КРОК ДО З'ЯСУВАННЯ ОБСТАВИН СМЕРТІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Обставини й причини передчасної смерті Михайла Грушевського завжди були й залишаються однією з "білих" (ні, радше "чорних") плям грушевськознавства. І, безперечно, кожне джерело, яке дозволяє наблизитися до істини в цій трагічній історії, надзвичайно важливе. Історіографія проблеми веде відлік від перших праць, написаних відразу по смерті вченого, до студій сучасних істориків кінця 1990-х – початку 2000-х, в основу яких покладено унікальні документи, насамперед "історію хвороби" М. С. Грушевського.

Перша праця, в якій наголошено на даній проблемі, вийшла у 1935 р. з-під пера учня М. С. Грушевського – Івана Крип'якевича[1]. Дещо пізніше, наприкінці лютого 1935 р., задумавши випустити збірку пам'яті Вчителя, у листі до одного з її майбутніх

[1] *Крип'якевич І.* Михайло Грушевський. Життя й діяльність // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 252.

авторів, Михайла Мочульського, Іван Крип'якевич вибачався за помилкову дату смерті М. Грушевського, вказану в його першому популярному нарисі. Він сподівався спростувати цю помилку в збірці і, напевно, подати в ній ширші відомості про останні роки й дні Михайла Сергійовича. На жаль, реалізувати цей проект не вдалося[2]. Не вдалося на сьогодні виявити й підготовлені спогади до цієї збірки Михайла Мочульського – чоловіка небоги Марії Сильвестрівни Грушевської, які, гіпотетично, могли б додати важливу інформацію про обставини смерті видатного вченого.

Ширше, вірогідно за пізнішими розповідями Марії Сильвестрівни, ці трагічні дні описує колишня співробітниця історичних установ Михайла Грушевського Оксана Степанишина[3]. Намагаючись подати "дещо нового", відомий літературознавець Григорій Костюк, властиво, повторює спогади Степанишиної[4]. Зауважимо, що, слідом за попередньою працею, він також наголошує, що для проведення операції Михайла Сергійовича відвозять до хірургічного відділення міської лікарні, не згадуючи про попередні операції, зроблені в санаторії. Цю обставину спростовують усі відомі на сьогодні документи: історія хвороби, листи самого Михайла та доньки Катерини, мова про які йтиме далі.

Проблема залишалася мало з'ясованою і на початку 1990-х років. Про найпоширенішу версію стосовно причини смерті М. С. Грушевського – ускладнення від некваліфікованого хірургічного втручання – зауважує в одному з перших монографічних досліджень, що побачило світ у незалежній Україні, Р. Я. Пиріг[5]. Він же згадує й про бездоказове припущення про можливе втручання "всесильного НКВС". Це припущення висловлювалося й висловлюється в усі часи після 24 листопада 1934 р., але без джерел автори версії не наблизилися до ґрунтовного аргументування.

Справжнім "проривом" у справі з'ясування обставин смерті М. Грушевського стала виявлена в 1999 р. в Галузевому державному архіві Служби безпеки України В. Пристайком та Ю. Шаповалом копія історії хвороби вченого за № 1364, заведена у Кисловодській міській лікарні імені О. Рикова 13 листопада 1934 р.[6]. Саме в цей день М. Грушевського перевели з Кисловодського санаторію вчених, де він перебував на відпочинку з 9 вересня 1934 р.[7], до хірургічного відділення міської клініки. Окрім перебігу лікування 13–24 листопада, історія хвороби зафіксувала надзвичайно важливу деталь – стан, до якого М. С. Грушевського "довели" в санаторії: "Поступил в тяжелом состоянии. В течении последнего месяца, находясь в санатории КСУ, страдает злокачественным корбункулом спины. Подвергся 4-х кратному оперативному

[2] Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 379. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 7–8, 15–17.

[3] Вперше під криптонімом "О. М." стаття "Останні роки життя Михайла Грушевського" опублікована у львівському часописі "Нові дні" (1943. – Ч. 3. – Березень. – С. 4–5). Передрук під правдивим ім'ям див.: *Степанишина О.* Останні роки життя Михайла Грушевського // Український історик. – 1981. – Ч. 1–4. – С. 178.

[4] *Костюк Г.* Таємниця смерти академіка М. С. Грушевського (За радянською пресою і спогадами сучасників) // *Костюк Г.* На магістралях доби: Статті на суспільно-політичні теми. – Торонто; Балтімор, 1983. – С. 15–16.

[5] *Пиріг Р. Я.* Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – С. 140.

[6] *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський: Справа "УНЦ" і останні роки (1931–1934). – К., 1999. – С. 107–109; *Шаповал Ю. І.* Загадка смерті Михайла Грушевського // УІЖ. – 2006. – № 5. – С. 83–98. Ця дата збігається, з різницею в день, зі спогадами О. Степанишиної.

[7] *Панькова С. М.* З останніх листів Михайла Грушевського // Вісник НТШ. – 2010. – Ч. 43. – С. 47–49.

вмешательству [...] Спина представляет собой большую раневую поверхность от шеи до поясницы. На спине гноящиеся раны от бывших операций. На шее больше книзу раневая поверхность с обильным количеством гноя. Кверху вплоть до волосистой части головы напряженно-болезненный корбункул. В области поясницы второй созревший большой корбункул"[8].

Повертаючись до історії хвороби, варто зауважити, що автори публікації були, насамперед, зосереджені не на місці проведення операцій, а на кількості, позаяк початковий запис про чотириразове "оперативне втручання" викликав у них певне здивування. За даними, що були в розпорядженні В. Пристайка та Ю. Шаповала, операцій, проведених в санаторії, було три. Про перші дві, зроблені 12 і 16 жовтня, "доносили" у своїх повідомленнях чекісти[9]. Про три операції, які пережив батько в жовтні, писала Катерина Грушевська до Олександра та Ольги Грушевських 28 жовтня 1934 р.: "Фурункул, про який я писала, виявився карбункулом і Татусьови довелось робити операцію, але вона була не достатня, і потім знов різали, за килька день, і знов. Аж три рази, а анестезії було мало, так що перши два рази різали майже по живому. А різали дуже глибоко. Він страшно намучився сі два тижні при великій температурі і болі. Лежати на боці трудно, обертатися дуже важко, до того і не спав він майже і дійсно намучився страшенно. Тепер температура знижається і рана в кращім стані. Але гній ще йде і в однім місці ще процес продовжується, і лікар каже, що, може, ще доведеться різати. Надіємось, одначе, обійдеться"[10].

Ці ж відомості подає і сам М. Грушевський в листі від 31 жовтня 1934 р. до російського історика академіка Дмитра Мойсейовича Петрушевського: "Не знаю, получили ли Вы мое письмо в ответ на Ваше, полученное 4.Х. После того на меня пришла беда: оказался у меня большущий карбункул, но только 12.Х. позвали хирурга, а то обходились компрес[с]иками. Резали меня сильно, 13, 17 и 22; температура все еще повышенная, и не знаю, как это еще долго продлится"[11]. Кому маємо довіряти більше, встановлюючи дати перших операцій, проведених в Кисловодському санаторії вчених? Гадаємо, що Грушевському. Звідси, перші дві відбулися не 12 та 16, а 13 і 17 жовтня, наступна – 22 жовтня.

Сенсаційне та унікальне джерело, виявлене Ю. Шаповалом та В. Пристайком, за висновками дослідників, дало змогу з'ясувати "формальний перебіг подій, пов'язаний з хворобою"[12]. Проте вони достатньо критично підійшли до його аналізу, відзначаючи, що сама історія хвороби не дає відповідей на низку запитань, насамперед про зумисне знищення М. С. Грушевського[13]. Зрозуміло, що відповіді на запитання, які постали перед зазначеними дослідниками, можуть дати лише нові джерела, одне з яких вводимо до наукового обігу даною публікацією, сподіваючись, що воно ще на один крок наблизить нас до таємниці смерті видатного історика.

---

[8] *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський: Справа "УНЦ"... – С. 107; *Шаповал Ю. І.* Загадка смерті Михайла Грушевського. – С. 93.

[9] Там само.

[10] Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 1396. – Арк. 36–39. Опубліковано: *Матяш І.* "Бажаю всего найкращого і спокою і радости" (Листи Катерини Грушевської до Олександра та Ольги Грушевських) // Пам'ятки: Археографічний щорічник. – 2003. – Т. 4. – С. 209.

[11] *Юркова О.* Катерина Грушевська: штрихи біографії через призму листів до Дмитра Петрушевського (1934–1938) // Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського: Матер. міжрегіональної наук.-практ. конфер. – К.; Львів; Вінниця; Кам'янець-Подільський; Бар, 2005. – С. 225.

[12] *Шаповал Ю. І.* Загадка смерті Михайла Грушевського. – С. 96.

[13] Там само.

Це ще один лист Катерини Грушевської до Ольги та Олександра Грушевських, написаний у найкритичніший період хвороби, власне за день до переведення вченого із санаторію до міської клініки у Кисловодську ввечері 11 листопада 1934 р. Документ зберігається у справі "Листів до О. О. Грушевської від невстановлених кореспондентів. 26 вересня 1915 р. – 18 жовтня 1958 р."[14]:

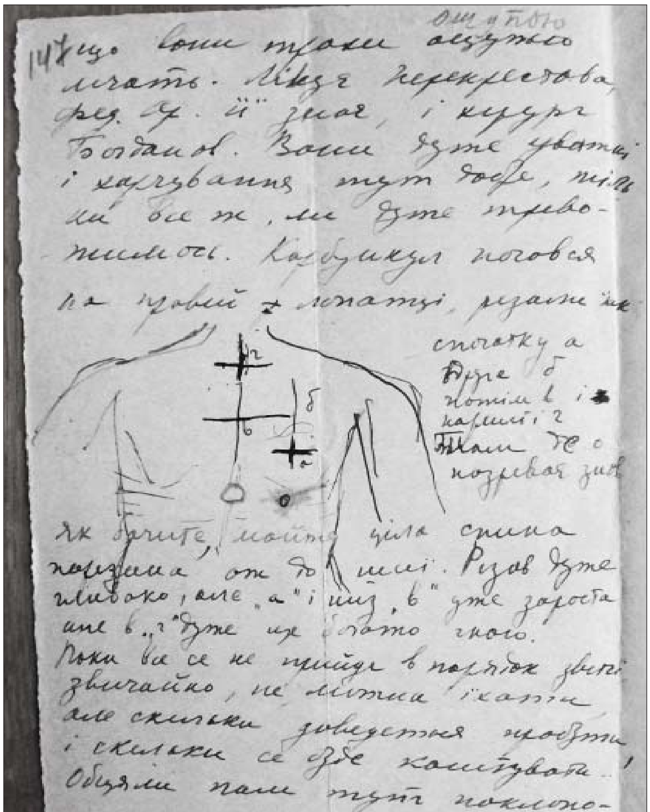
147 що вони трохи ощупью
лічать. Лікує Перекрестова,
Фед. Ар. її знає, і хірург
Богданов. Вони дуже уважні
і харчування тут добре, тіль-
ки все ж, ми дуже триво-
жимось. Карбункул почався
на правій лопатці, різали так:
спочатку а
друге б
потім в і
нарешті г
Там де о
назріває знов
Як бачите, майже ціла спина
порізана аж до шиї. Різав дуже
глибоко, але „а" і низ „в" уже зароста
але в „г" дуже ще богато гною.
Поки все се не прийде в порядок
звичайно, не можна їхати
але скільки доведеться пробути
і скільки се буде коштувати!
Обіймаю вас, тут поклоно-

Фрагмент листа Катерини Грушевської до Ольги та Олександра Грушевських від 11 листопада 1934 р. з Кисловодська (ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 1409. – С. 147)

"Дорогі! Спасибі за карточку і за співчуття, спасибі за поради Фед. Ар. Аналіз робили, але він, здається, нічого особлившого не дав. Після того поліпшення, коли я до Вас писала, став назрівати новий карбункул, знов піднялася температура. П'ятого лист[опада] розрізали знов, гній виходить і ніби краще, але тимчасом назріває новий! Татусьо дуже** вичерпаний і знесилений, спить дуже зле, жар його мучить, весь час хоче пити і т. д. Сьогодні перелили кров з вени в рану***, кажуть, що се піднесе працю организма, бо, видно, сопротивляємос[т]ь слаба. Взяли теж гній для автовакцини, але чи зроблять її, не знати. Перед тим вприскували противострептококову. Боюсь, що вони трохи ощупью[4*] лічать. Лікує Перекрестова, Фед. Ар. її знає, і хірург Богданов. Вони дуже уважні і харчування тут добре, тільки все ж, ми дуже тривожимось. Карбункул почався на правій лопатці, різали так: спочатку "а", вдруге "б", потім "в" і, нарешті, "г". Там, де "о", назріває знов. Як бачите, майже ціла спина порізана аж до шиї. Різав дуже глибоко, але "а" і низ "в" уже зароста, але в "г" дуже ще богато гною.*

[14] ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 1409. – С. 146–149. Лист (число) датований за надписом олівцем на першому аркуші вгорі ліворуч: "дата 11 [листопада] – 17 [година] вечер" та датою в тексті; місяць, рік, а також місце написання – за змістом.

* Особа не встановлена, ймовірно, йдеться про київського лікаря, знайомого Грушевських.

** Вгорі олівцем уточнено нерозбірливо написане слово "дуже".

*** Вгорі олівцем уточнено нерозбірливо написане слово "рану".

[4*] Вгорі олівцем уточнено нерозбірливо написане слово "ощупью".

Поки все се не прийде в порядок, звітсі, звичайно, не можна їхати, але скільки доведеться пробути і скільки се буде коштувати..! Обіцяли нам тут поклопотатись про знижку або хоч розсрочку, хто його зна, чи вдасться. <Перше>, найважніше, звичайно, щоб Татусьо хоч почав поправлятися. А було йому вже досить добре і температура нічого, і самопочуття. А тепер він дуже пригноблений.

Особливо втомлюють грілки на рану і те, що спить він дуже зле, майже не спить.

11/XI Сьогодні мав бути конзіліум з Григоровс[ь]ким, але він не зміг бути, буде завтра, а нині зробили ін'єкцію коларголу. От і всі новини. Щодо дрожжів, то тут ставляться скептично, бо при карбункулі вони не мають значення, як при фурункулах. Та й тут їх[*] *нема. Самопочуття погане, і ми знов турбуємось. За кілька день напишу знов. Ще раз велике спасибі Вам і Фед. Ар. від нас всіх. Цилую Вас міцно, пишіть, дорогі!".*

Отже, саме цей документ дозволяє уточнити чимало деталей, поданих у всіх відомих на сьогодні джерелах, пов'язаних з історією хвороби та обставинами смерті М. С. Грушевського. Насамперед, встановлено дати "4-х кратного оперативного вмешательства" в санаторії: 13, 17 і 22 жовтня та 5 листопада. Окрім того, маємо імена тих "спеціалістів", які лікували й оперували вченого в КСУ: Перекрестова і Богданов. Підтверджується і версія О. Степанишиної щодо хірурга Григоровського[15], якому довіряла Марія Сильвестрівна, після "консіліума" з яким Михайла Грушевського було переведено до міської лікарні 12 листопада. Маємо нарешті чітку картину, що саме в санаторії, де не було "відповідного хірургічного кабінету", було зроблено перші чотири операції, до того ж, як пише Катерина, "ощупью".

Чи дає даний лист підстави висловити версію, що проведення чотирьох операцій в неналежних умовах некваліфікованим хірургом, зволікання з переведенням хворого до спеціалізованого відділення було "недозволеними медичними методами"[16], а точніше зумисним затягуванням хвороби у безвихідь, що врешті призвело до втрати життя видатного українського історика. Безперечно, дає. Чи варто було чекати, поки спина стане суцільною раною "от шеи до поясницы" з новими карбункулами? Чи могли ті дві операції й два переливання крові від Катерини, проведені вже в міській лікарні, зупинити запущений процес? Для досвідченого спеціаліста, про якого згадує О. Степанишина та Г. Костюк, відомого хірурга Бурденка – картина стала зрозумілою з першого погляду, яку він схарактеризував своїм обуренням: "Що це мене покликали до вмираючої людини?"[17].

Чи передбачав такий кінець року Михайло Грушевський? Відповіддю на це запитання можуть слугувати його слова з одного з останніх листів, адресованого 4 вересня 1934 р. до голови РНК СРСР В. М. Молотова: "Мне кончается 68 год, я уже не долго буду работоспособен, если и проживу; не имеет смысла устранять меня от научной работы, пока я могу еще ее вести, потому что заменить меня будет не легко"[18].

Світлана Панькова (Київ)

---

[*] Слово "їх" виправлено вгорі олівцем над словом "його".

[15] *Степанишина О.* Останні роки життя Михайла Грушевського. – С. 179.

[16] *Шаповал Ю. І.* Загадка смерті Михайла Грушевського. – С. 96.

[17] *Степанишина О.* Останні роки життя Михайла Грушевського. – С. 179; *Костюк Г.* Таємниця смерти академіка М. С. Грушевського. – С. 16.

[18] Цит. за: *Мельниченко В.* Михайло Грушевський: "Я оснувався в Москві, Арбат 55". – М., 2005. – С. 421.

ДОПОВНЕННЯ ДО ЛИСТІВ БОГДАНА КЕНТРЖИНСЬКОГО ДО ВОЛОДИМИРА ЯНЕВА ТА БОРИСА КРУПНИЦЬКОГО

У попередньому випуску "Українського археографічного щорічника" було опубліковано листування українського історика та журналіста Богдана Кентржинського з Дмитром Дорошенком, Борисом Крупницьким, Володимиром Кубійовичем та Володимиром Яневим, яке зберігається в Архіві ОУН у Києві[1]. Але матеріали цього архіву (зокрема особові фонди) ще остаточно не розібрані, і тому час від часу трапляються нові знахідки. Так, вже після публікації згаданого листування було віднайдено ще два листи, які мають до нього відношення.

Першого листа Богдан Кентржинський написав до Володимира Янева влітку 1951 р. Володимир Янів збирався взяти участь у міжнародному конгресі психологів у Стокгольмі. У цьому листі Б. Кентржинський обговорює технічні моменти, пов'язані з перебуванням В. Янева у столиці Швеції. Пізніше в листі до Бориса Крупницького від 20 липня 1951 р. Богдан Кентржинський писав: "В мене гостює тут від тижня доцент Янів з дружиною, який бере з рамени УВУ й НТШ участь у міжнародньому психологічному конґресі. Я зорганізував для нього обширне інтерв'ю з шведською пресою і участь нашого делеґата проходить з добрим успіхом"[2].

Другого листа Богдан Кентржинський написав до свого наукового керівника професора Бориса Крупницького в січні 1952 р. Текст цього документа цікавий тим, що в ньому Кентржинський пише про стан висвітлення історії українсько-шведських стосунків у підручниках для шведських загальноосвітніх шкіл. Він робить невтішний висновок про те, що існує вплив московської пропаганди на шведську історіографію. 2013 р. в Україні нарешті видавництво "Темпора" видало монографію Б. Кентржинського про Івана Мазепу[3]. Презентація цієї книги відбулася навесні 2013 р. у книгарні "Є". На презентації українські науковці відзначали, що монографія Кентржинського була написана спеціально для західного читача, не дуже обізнаного з українською історією. З листа до Бориса Крупницького можна зрозуміти, чому Б. Кентржинський написав саме таку книгу про Івана Мазепу. Він хотів донести до шведського читача український погляд на гетьмана Мазепу та історію українсько-шведських відносин XVII – початку XVIII ст.

Тексти листів публікуються у відповідності до оригіналів.

№ 1

3 липня 1951 р. – Лист Б. Кентржинського до В. Янева

Стокгольм, 3.7. 1951.

Високоповажаний пане докторе!

Тішуся, що все укладається за пляном і буду радий вітати Вас незабаром в Стокгольмі. Зараз тут нарешті зробилося трошки тепло, сподіваюся для Вас доброї погоди, бо Стокгольм і його околиці дуже гарні в зеленій шаті. Може будете мати нагоду скочити також до Уппсалі, це всього година їзди звідсіль.

---

[1] *Черченко Ю.* Листування Богдана Кентржинського з Дмитром Дорошенком, Борисом Крупницьким, Володимиром Кубійовичем і Володимиром Яневим // Український археографічний щорічник. – К., 2012. – Вип. 16–17. – С. 545–569.

[2] Там само. – С. 551.

[3] *Кентржинський Б.* Мазепа. – К., 2013. – 496 с.

Нажаль не можу ще сказати, чи буду в час Вашого приїзду тут, бо якраз на слідуючий тиждень заповідається для мене подорож на південь Швеції. Проте, як я Вам уже зазначив, це не міняє справи Вашого гостювання в нас. Якщо мене тут не буде, Вами займуться мої співробітники п[ан] Борис і п[ан] Залуга[4] та примістять Вас на нічліг або в бюрі, або в мене вдома. Я одначе дуже хотів би Вас привітати, і тому прошу ласкаво докладно повідомити мене про час приїзду та час побуту в Стокгольмі. Коли не зможу Вас зустріти тут, то старатимусь зробити це в Мальмьо при Вашому в'їзді чи від'їзді.

З огляду на непевність, чи я могтиму особисто зустріти Вас на станції в Стокгольмі, прошу описати, як Ви будете вдягнені та запасіться українською газетою в руках, щоб Вас могли пізнати мої співробітники. Коли б розминулися, тоді сідайте перед двірцем на трамвай ч[исло] 5, який їде в сторону Стюреплян[5], висідайте на Стюреплян та питайте там за Гумлеґордсґатан 15. Бюро на другому поверсі, натискайте на дзвінок по правій стороні (КЕНТ).

Отже – вітайте, будемо раді. Щирий привіт Вашій Дружині й Вам.

Ваш

Чи приїде окрім Вашої Дружини й Вас ще хтось з українців на конгрес?

Архів ОУН у Києві. – Фонд Б. Кентржинського. Копія, машинопис.

№ 2

15 січня 1952 р. – Лист Б. Кентржинського до Б. Крупницького

Стокгольм, 15.I.52.

Високоповажаний пане професоре!

З Новим Роком прийміть для себе й Дружини найкращі побажання щастя, а в першу чергу здоровля, видужання, повороту до сил.

Турбує мене дуже, що вже так давно не маю вістки від Вас, ані про Вас. Я ж після мого останнього листа з Ґьотеборґу (3.10.51), де затримався якийсь час після повороту з Німеччини, не писав, не хотячи завдавати Вам зайвих клопотів, але все з напруженням чекав і далі чекаю на вістки про стан Вашого здоровля. Дуже Вам буду вдячний хоч за кілька слів, якщо це можливо. А в глибині душі вірю, що зможу отримати потішаючи відомості.

4.I. ц[ього] р[оку] я мав тут виклад, головно перед членами Каролінського Союзу, про політичне підложжя союзу Карла XII з Мазепою, в Королівському Автомобільному Клюбі. Відзначував я у викладі, очевидно, і Ваш великий вклад у досліди цієї доби. Виклад мав дуже позитивний відгук у пресі, яка особливо підкреслювала такі наголошені мною моменти, як незмінно афективне ставлення до Мазепи в політиці й науці від Петра до Сталіна та від [Феофана] Прокоповича до [Євгена] Тарлє та вплив російської історіографії на шведську в цьому відношенні. Я м[іж] і[ншим] проаналізував 29 видань підручника історії для шведських гімназій, на якому вплив московської пропаганди можна наглядно висвітлити. В першому виданні цього підручника з 1863 р. шведсько-укр[аїнський] союз насвітлений далеко обширніше, позитивніше й об'єктивніше, ніж напр[иклад] у виданнях, що слідували після валуєвщини, а останнє видання з 1951 р[оку] вже просто говорить про пів-дикий козацький

[4] Йдеться про Богдана Залугу і Юрія Бориса – співробітників Богдана Кентржинського по Українському Пресовому Бюро в Стокгольмі.

[5] Стюреплян (Stureplan) – площа у Стокгольмі.

народ і його хитрого провідника, зрадника М[азепу]. Відгуком на ці відгуки в шведській пресі є велика кампанія шведської комуністичної преси проти мене особисто й української справи, яка (кампанія) тут зараз ведеться, головно на шпальтах головного органу КП "Ни Даг".

Моя дружина і я все з великим пієтетом згадуємо відвідини у Вас і Вашої Пані. Ще раз щиро дякуємо за гостину, а я Вам зокрема за труд в звязку з моїм іспитом. Запитував я Вас востаннє про якісь з готових матеріялів для перекладу й евент[уально] поміщення в Швеції. Як з цією справою? Думаю, що вдалося б дещо зробити.

Щирі вітання Вам і Дружині й ще раз сердечні побажання доброго, щасливого Нового Року!

Щиро відданий Вам

Архів ОУН у Києві. – Фонд Б. Кентржинського. Копія, машинопис.

Юрій Черченко (Київ)

ЩЕ ПРО РЕАБІЛІТАЦІЮ СЕРГІЯ ШАМРАЯ

Сергій Шамрай належить до тих істориків, без яких сьогодні неможливо уявити науково-організаційного процесу в Історичній секції ВУАН середини 1920-х – початку 1930-х років. Учень і близький родич Михайла Грушевського, талановитий дослідник, він був, без сумніву, визначною фігурою тієї епохи. У період заслання Грушевського до Москви виконував обов'язки голови Кафедри історії України, взявши на свої плечі основну роботу цієї установи у 1931–1933 рр. Це був складний період, коли відбувався погром цілої ВУАН і, зокрема, того середовища, в якому жив і працював Грушевський після повернення в Україну у 1924 р. Йому довелося пройти через принизливі "розкаяння" з приводу своїх та чужих історичних концепцій, що їх таврували "нацдемівськими", "фашистськими", "опортуністичними" та іншими епітетами. Після двох засідань у ВУАН у травні 1931 р., на яких прилюдно таврувалися Грушевський та його учні, що виступали з розкаяннями щодо своїх поглядів і праць, 29 лютого 1932 р. відбулося таке саме засідання, спеціально присвячене обговоренню особи і праць Сергія Шамрая.

Жити й працювати у таких умовах було неможливо. За його власним свідченням на допиті 28 вересня 1933 р., перед самим арештом 17 липня він мав намір "...покинути наукову роботу, перейти на технічну роботу й переїхати будь-куди в РСФСР..."[1]. Це зізнання виглядає достовірним, оскільки такий спосіб уникнення арешту був поширеним у середовищі української інтелігенції. Подібно до нього, рятуючись від імовірних репресій, навесні 1933 р. Лев Окіншевич планував влаштуватися на роботу у Вологді, Костянтин Антипович переїхав на Поволжя, Олексій Баранович – до Сімферополя, Павло Глядківський – до Воронезької області, Василь

[1] Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-8840. – Оп. 3. – Спр. 10767: Архівно-слідча справа Шамрая С. В. – Арк. 69, 71. 20 травня 1933 р., саме напередодні арешту, Шамраєві видали паспорт. Прописку на вул. Паньківській, 9 він отримав 2 липня, а вже 4 липня у його кв. № 4 було здійснено "...осмотр книг и бумаг, перевезенных из помещения Академии наук...". У результаті його кабінет, їдальня та комора були опечатані: Там само. – Арк. 61, 101.

Денисенко – у Красноярський край, Володимир Євфимовський – до Новгорода[2] і т. д., і т. п.

Сьогодні не можна ствердити, що біографія Сергія Шамрая є маловивченою порівняно з багатьма іншими співробітниками Кафедри. За останні 20 років його життєвому й творчому шляху було присвячено як спеціальні статті, так і окремі тексти у монографіях або інших дослідженнях[3]. Залучивши родинні документи, особливо листи Сергія Шамрая із другого заслання до рідних, а також спогади його доньки Вікторії Сергіївни Слупської, Світлана Панькова зробила особливий наголос на дослідженні його долі після арешту 7 серпня 1937 р. у Чернігові за звинуваченням, як і першого разу, у належності до контрреволюційної організації[4]. За весь час слідства, що двічі велося над ним у 1933 і 1937–1938 рр., Шамрай не визнав висунутих проти нього звинувачень і не здійснив наклепу на жодну людину. Щобільше, після повернення з табору, оселившись тимчасово в Києві, у червні 1936 р. він подав колопотання про зняття судимості, якого, звісно, не задовольнили[5].

Той факт, що Сергій Шамрай не визнав своєї провини ані на слідствах, ані в судах, багато говорить про нього як про вольову й принципову людину, враховуючи брутальні методи ведення слідства в НКВС. Адже під час слідства до ув'язненого не лише застосовували фізичні тортури, а й часто погрожували йому розправою над рідними у разі дальшого заперечення участі у змові контрреволюційних сил проти СРСР. Так було, наприклад, з професором Одеського університету Олександром Суховим, якого на одному суді з Катериною Грушевською 15–16 квітня 1939 р. засудили до розстрілу. "Вернувшись в тюрьму, я увиделся с другими заключенными и убедился, что многих [...] били очень жестоко и долго, и вынудили от них также ложные показания и мнимые признания, как мои. Я понял, что нужен редкий героизм и большая физическая выносливость, чтобы отказаться от того, что я уже писал", – зазначав він у касаційній скарзі, вимагаючи перегляду рішення суду[6].

---

[2] *Окіншевич Л.* Моя академічна праця в Україні. – Львів, 1995. – С. 53–55; *Юркова О.* Київська історична школа М. С. Грушевського: Долі науковців // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – К., 1998. – №1/2 (6/7). – С. 266, 268; *її ж.* Денисенко Василь Семенович // Енциклопедія історії України. – К., 2004. – Т. 2: Г–Д. – С. 334.

[3] Див., напр.: *Заруба В*. Розгром і знищення київської школи істориків Михайла Грушевського // Український історик. – 1991/1992. – № 3–4/1–4. – С. 147–168; *Пиріг Р.* Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття: (1924–1934). – К., 1993. – С. 169–176; *Юркова О*. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930). – К., 1999. – С. 259–260.

[4] *Панькова С*. Сергій Шамрай: вибір шляху: (Штрихи до біографії небожа і учня Михайла Грушевського) // Український історик. – 2002. – Ч. 1–4. – С. 336–338; *її ж.* "...назвали Сергієм на честь Дідуся": (Сергій Вікторович Шамрай) // *Кучеренко М. О., Панькова С. М., Шевчук Г. В.* Я був їх старший син: (Рід Михайла Грушевського). – К., 2006. – С. 230–236. Спогади Вікторії Слупської були недавно опубліковані: *Слупська (Шамрай) В.* "Фантазувати і придумувати... я не буду": Спогади // Пам'ятки України. – К., 2013. – Ч. 10: Жовтень. – С. 72–79.

[5] ДАЧО. – Ф. Р-8840. – Оп. 3. – Спр. 10767. – Арк. 92. За власним зізнанням Шамрая на допиті 19 листопада 1937 р., після звільнення на початку березня 1936 р. він поселився в Ніжині, у родича його дружини. Не знайшовши там роботи, три місяці прожив у Києві. До Чернігова переїхав у вересні того року (Там само. – Арк. 18).

[6] Галузевий державний архів СБУ (далі – ГДА СБУ). – Спр. 50407 ФП: Архівно-слідча справа Катерини Грушевської. – Т. 2. – Арк. 128. У результаті цієї скарги розстріл Сухова було замінено засланням до таборів, де він і помер. Див.: *Пиріг Р. Я.* Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття... – С. 158.

Читаючи подібні тогочасні свідчення, ми краще розуміємо життєву позицію Сергія Шамрая, який докладав великих зусиль, аби не підписувати фальшивих протоколів. 28 березня 1938 р. окрема нарада при НКВС СРСР засудила його до восьми років заслання у виправно-трудових таборах. 4 січня 1939 р. він пішов з життя з невідомих причин у бухті Нагаєво Сєввостлаґа.

Друга половина 50-х років ХХ ст. – це період численних реабілітацій людей, невинно засуджених у сталінську епоху. На початку жовтня 1957 р. заяву до голови Верховної Ради СРСР Климентія Ворошилова про реабілітацію Сергія Шамрая подав Василь Денисенко, чоловік його сестри Ольги Вікторівни й приятель по роботі у ВУАН[7]. Відділ з підготовки до розгляду клопотань про помилування при Президії Верховної Ради СРСР відправив цю заяву до Прокуратури СРСР з нотаткою: "О результатах рассмотрения просим сообщить заявителю"[8]. Звідти справа Шамрая попала до слідчого відділу УКДБ при Раді Міністрів УРСР по Чернігівській області, де у січні 1958 р. почалося слідство щодо його реабілітації. У ході цієї процедури з'ясовувалися обставини необґрунтованих звинувачень історика у належності до Української військової організації, грубих порушень під час досудових слідчих дій і несправедливих двох судових вироків про заслання до таборів.

Уже 29 липня 1958 р. зібрані матеріали були скеровані до прокурора з висновком про архівно-слідчі справи Шамрая, підписаним слідчим і начальником слідчого відділу УКДБ по Чернігівській області. У цьому документі слідчі давали прокуророві рекомендацію відмінити несправедливі судові постанови 1934 і 1938 рр., а його справу припинити[9]. Розглянувши висновки слідства й узявши до уваги цю рекомендацію, прокурор Чернігівської області В. Москаленко написав протест і скерував його разом з об'єднаними вже двома архівно-слідчими справами Шамрая до голови Чернігівського обласного суду Леоніда Алчіна. Прокурор погодився з рекомендацією слідчих і завершив протест таким самим зверненням до суду: вироки 30-х років відмінити, а справу припинити[10].

Засідання Президії Чернігівського обласного суду за участю голови і трьох членів Президії відбулося 20 грудня 1958 р. На суді було прийнято постанову підтримати протест прокурора Чернігівської області з його дослівним формулюванням, наведеним у зверненні наприкінці протесту. У цій постанові писалося: "...постановление судебной тройки при коллегии ГПУ УССР от 8 марта 1934 г. и особого совещания при НКВД СССР от 28 марта 1938 г. в отношении Шамрай Сергея Викторовича отменить и дело в отношении его производством прекратить за недостаточностью собранных доказательств"[11].

Отже, у 1958 р. два судові вироки 30-х років стосовно Сергія Шамрая були визнані несправедливими. 29 грудня 1958 р. до Василя Денисенка, який на той час мешкав у старому помешканні Шамрая на вул. Паньківській, 9, кв. 4, Чернігівський обласний суд скерував дві довідки. Обидві вони були підписані заступником

[7] ДАЧО. – Ф. Р-8840. – Оп. 3. – Спр. 10767. – Арк. 103. Заява без дати, проте у верхньому куті від руки написано 3 (або 8?) жовтня. Див. також: *Панькова С.* Сергій Шамрай: вибір шляху... – *С.* 338; *її ж.* "...назвали Сергієм на честь Дідуся": (Сергій Вікторович Шамрай). – С. 236.

[8] ДАЧО. – Ф. Р-8840. – Оп. 3. – Спр. 10767. – Арк. 102.

[9] Там само. – Арк. 141–143.

[10] Там само. – Арк. 144–146. Справи були об'єднані постановою слідчого відділу УКДБ по Чернігівській обл. від 24 липня 1958 р.

[11] Там само. – Арк. 147–147 зв.

голови суду Верещагою, який брав участь у цьому процесі. Перший документ мав суто інформативний характер про розгляд справи 20 грудня з формулюванням постанови суду. Другий був довідкою про реабілітацію, скерованою до заявника, зокрема й для того, аби з нею можна було звернутися до виконкому Київської міської ради на отримання пільг, належних реабілітованим та їхнім родинам. У ній писалося:

"Направляю справку о реабилитации Шамрая Сергея Викторовича.

Одновременно разъясняю, что в части конфискованного имущества или возмещения его стоимости Вам следует обратиться в УКГБ по Черниговской обл.

В отношении реабилитированных и членов их семей установлены права и льготы, предусмотренные Постановлением Совета Министров СССР от 8 сентября 1955 г. № 1655, с которыми Вы можете ознакомиться в Исполнительном комитете местного Совета депутатов трудящихся"[12].

Таким чином, Сергій Шамрай був реабілітований рішенням Президії Чернігівського обласного суду від 20 грудня 1958 р.

В історіографії з цього приводу існує деяка неясність, на яку хотілося б звернути увагу. Наприклад, у монографії Руслана Пирога, що мала великий вплив на дальше вивчення цієї проблематики, зазначено, що цілковитої реабілітації Сергія Шамрая так і не відбулося. У книжці історик писав, що "...президія обласного суду відмінила постанови... [судової трійки 1934 р. та окремої наради 1938 р.], а справу припинила за недостатністю доказів. Як бачимо, – продовжував автор, – й досі історична справедливість щодо С. Шамрая не відновлена, його добре ім'я повністю не реабілітоване..."[13].

Світлана Панькова, натомість, реабілітацію визнавала, проте у давніших працях відносила її до перших років незалежної України. "20 грудня [1958 р.] справа С. Шамрая була закрита постановою Чернігівського обласного суду «за недостаточностью собранных доказательств». Справжня реабілітація прийшла лише 30 листопада 1992 р.", – писала дослідниця[14]. Однак у коментарях до щойно опублікованих спогадів Вікторії Сергіївни Слупської (Шамрай) історик уже згадувала про реабілітацію Сергія Шамрая у грудні 1958 р.[15].

Аналізуючи ці відомості, можна зробити декілька спостережень, звідки взялися неточності у тлумаченнях дослідниками постанови суду 1958 р. Ідеться, насамперед, про формулювання в цьому документі відміни двох вироків 30-х років і припинення справи "за недостаточностью собранных доказательств", а не "за отсутствием состава преступления" (як це було, наприклад, під час судових постанов Верховного Суду СРСР від 30 липня 1959 р. стосовно Катерини Грушевської або Чернігівського обласного суду від 22 грудня 1956 р. стосовно Івана Ковтуновича, завідувача облікового сектору в Чернігові, який проходив по справі Шамрая після

[12] Там само. – Арк. 150–151. Довідка про реабілітацію з Чернігівського обласного суду – це типовий машинописний текст, розмножений друкарським способом з пропусками для імені реабілітованого, дати, вихідного реєстраційного номера тощо. Обидва документи є, мабуть, щонайменше третьою або четвертою копією з оригіналу. Точна дата на довідці про реабілітацію проглядається не чітко, проте видно, що це 20-ті числа грудня 1958 р. (найімовірніше, 29 грудня, як і попередній документ, де цей наддрук чіткіший).

[13] *Пиріг Р. Я.* Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття... – С. 176.

[14] *Панькова С.* Сергій Шамрай: вибір шляху... – *С.* 338; *її ж.* "...назвали Сергієм на честь Дідуся": (Сергій Вікторович Шамрай). – С. 236.

[15] *Слупська (Шамрай) В.* "Фантазувати і придумувати... я не буду". – С. 79 (прим. 30).

другого арешту[16], та ін.). У випадку з дослідженням Руслана Пирога ми бачимо, що постанову суду 1958 р. про реабілітацію Шамрая тут сприйнято, немовби дві її складові – про відміну вироків 30-х років і припинення справи – протиставлялися одна одній. У дійсності ж цими рішеннями суд повністю підтримав протест прокурора Чернігівської області і рекомендацію слідчих, які дійшли висновку про безпідставність вироків для Сергія Шамрая, – двічі засудженого за належність до контрреволюційної організації, хоч його провина, якої він так і не визнав, не була доведена в жодному із судів. “Произведенной проверкой установлено, что Шамрай был осужден необоснованно, по доказательствам, которые ничем не проверены и не подтверждены”, – писав прокурор у своєму протесті, підтриманому судом 20 грудня 1958 р.[17].

У випадку з біографічними статтями Світлани Панькової таке непорозуміння пояснити дещо простіше, оскільки, крім формулювання постанови суду, дослідниця апелювала до точної дати на початку 90-х років ХХ ст., пов’язаної з реабілітацією. Йдеться про документ типової форми прокурора Чернігівської області Миколи Даценка від 30 листопада 1992 р. під назвою “Заключение в отношении Шамрай Сергей Викторович по материалам уголовного дела (арх. № П-5132)”. У цьому висновку коротко подано перелік судових рішень над істориком у 1934, 1938 і 1958 рр., а насамкінець зазначено: “На Шамрая Сергея Викторовича распространяется действие ст. I Закона Украинской ССР “О реабилитации жертв политических репрессий на Украине” от 17 апреля 1991 года за отсутствием состава преступления”[18]. Така додаткова довідка була викликана, вочевидь, необхідністю зробити юридичні уточнення, бо у 1958 р. суд реабілітовував Шамрая “за недостаточностью собранных доказательств”. З великою правдоподібністю можна припустити, чому у монографії Р. Пирога не згадано цього документа, оскільки дослідник, мабуть, дивився архівно-слідчу справу Шамрая до листопада 1992 р. (книжка була підписана до друку у квітні 1993 р.). С. Панькова ж працювала з цими джерелами весною 1993 р., коли документ прокурора був уже підшитий до папки.

Сьогодні, через півстоліття, можна розмірковувати про юридичні тонкощі у різниці формулювань судових постанов кінця 50-х років щодо реабілітацій репресованих людей, зокрема: “за недостаточностью собранных доказательств” або “за отсутствием состава преступления”. Проте зібрані під час реабілітаційного процесу над Шамраєм слідчо-судові документи 1958 р. засвідчують, що людина, засуджена у 30-х роках через недостатність зібраних доказів для звинувачення, підлягала повній реабілітації у хрущовську епоху.

Ярослав Федорук (Київ)

[16] ГДА СБУ. – Спр. 50407 ФП. – Т. 2. – Арк. 313–313 зв.; ДАЧО. – Ф. Р-8840. – Оп. 3. – Спр. 10767. – Арк. 147.

[17] Там само. – Арк. 145–146 (п. 4).

[18] Там само. – Арк. 152–152 зв.

Ярема Євгенович Полотнюк (2 липня 1935 – 22 серпня 2012). Українське сходознавство зазнало гіркої непоправної втрати: з життя передчасно пішов блискучий орієнталіст, оригінальний учений-поліглот, талановитий педагог, непересічний перекладач та письменник.

У його особі гуманітарна наука втратила відомого іраніста й арабіста – одного з небагатьох подвижників, хто вирізнявся глибоким фаховим вишколом, помноженим на пристрасне захоплення Сходом – справою всього його яскравого життя. Тільки серед арабістичного доробку Полотнюка – перший переклад найдавніших сур Корану та матеріали до історії України з діаріуша Павла Алепського ("Подорож Макарія III"), які він переклав з оригінальних арабських манускриптів, що зберігаються в Лондоні та Санкт-Петербурзі. Якби внесок Яреми Євгеновича в українську орієнталістику обмежився лише цими двома сюжетами – Кораном та рукописами "Подорожі", – то тільки вони надійно закріпили б за ним славу провідного вітчизняного сходознавця. На жаль, так склалося, що за радянських часів вчений потрапив у максимально несприятливі історичні та соціально-політичні умови для занять обраними ним науковими темами. До Незалежності усі спроби в Україні започаткувати інституціонально сходознавчу науку були приречені на провал. Отож ліченим фахівцям рівня Полотнюка надто складно було реалізовувати свій потужний творчий потенціал.

Полотнюк був одним із патріархів тієї галузі знань, яка перебувала на межі заборони в радянську добу. Тим значущішою була спроба вченого за тих часів опублікувати в українському перекладі фрагменти Святого Письма мусульман – книги, з якою і в російських перекладах можна було познайомитися лише в нетрях "спецхранів".

Прагнення українського орієнталіста взятися за переклад Корану зумовлено декількома чинниками. Його пізнання Сходу почалося передусім у Львові, де юнак у 15 років уперше почув таджицьку мову і тоді ж зацікавився ще й спорідненою перською, а відтак – арабською графікою й арабською мовою. Як це буває, його першою "хрестоматією" з арабської мови став саме Коран. Відтоді, керуючись інтуїцією та за допомогою випадкових наставників, Я. Полотнюк самотужки вивчав арабську й перську мови, сумлінно студіюючи все, що було з цих предметів у бібліотеках Львова та в букіністів. Поступово мовою оригіналу почав опановувати дві найвизначніші пам'ятки арабського красного письменства – славетну збірку казок "1001 ніч" та Коран. Мова першого твору була простішою й доступнішою, бо існують різні видання – починаючи з адаптованих для дітей або відредагованих як у лексичному, так і в "ідеологічному" сенсі для християнського читача, і закінчуючи рукописними редакціями, що тяжіють до народно-розмовних ідіом. Відповідно, такі тексти скеровували Полотнюка до поглибленого вивчення не тільки арабської літературної мови, а й її діалектів. Першим таким діалектом для молодого сходознавця став єгипетський, позаяк йому вдалося дістати повну фотокопію рукопису популярних арабських казок із численними єгипетськими діалектизмами. Це був тритомний манускрипт зі знаменитої колекції відомого петербурзького орієнталіста, цінителя і знавця східних старожитностей барона Д. Г. Гінцбурга (1857–1910). Інтриги до студіювання тексту унікального рукопису дослідникові додавало й те, що його власник походив із Кам'янця-Подільського та ще й був автором і досі неперевершених публікацій про складну систему арабського віршування.

Усе своє життя Я. Є. Полотнюк переконував своїх учнів і шанувальників залучати саме цей оригінал до українських перекладів "1001 ночі", зважаючи на соковитість і барвистість його стилю, щедро уквітчаного перлинами народної лексики. У нашому власному перекладі цього твору (перше видання 1991 р.; друге – 2011-го) ми активно послуговувалися настановами колеги й друга та саме його фотокопіями арабських першоджерел.

Не шукаючи банальних шляхів до реалізації поставленої мети, вчений згодом більше зосередився усе ж на Корані – головному першоджерелі не тільки арабської, а й усієї мусульманської цивілізації. До того ж класичні твори перських авторів рясніли цитаціями зі Святого Письма – звісно, арабською мовою. Так у Полотнюка виник задум подати у власному перекладі для початку хоча б найдавніші сури мекканського періоду. Поетичність, лаконічність, магія усного звучання та таємнича містика змісту сакрального тексту спонукали вченого (й письменника за покликанням) взятися за ту нелегку справу. Поступово збиралися необхідні книги – передусім перше європейське видання Корану, виконане Густавом Флюгелем, – справді величезна бібліографічна рідкість. Далі – польські переклади Й. Бучацького та Й. Бєлявського, так само недоступні в українських книгозбірнях. Із російських перекладів на той час уже було надруковано працю І. Ю. Крачковського (1963), проте вона ще залишалася за ґратами все тих же "спецхранів" та й мало задовольняла Я. Полотнюка через надмірний буквалізм. Український сходознавець добре усвідомив, що орієнтуватися треба було на якісь інші приклади, критерії та методологічні засади. Більш "розкручений" і поширений давній переклад казанського професора Гордія Саблукова (1804–1880) так само не задовольнив дослідника й перекладача. І він обирає за свій дороговказ російськомовний переклад Корану А. Ю. Кримського (1902), вже напівзабутий через те, що і переклад було здійснено невеликого фрагмента – лише 28-ми найкоротших сур, – і академіка в Україні на ті часи так по-справжньому ще й не було реабілітовано.

Складна справа займатися не надто заохочуваними суспільством проектами, а ще складніше – опублікувати бодай перші їхні результати. Мало хто був здатен оцінити ту працю, а ще менше було охочих ризикнути своєю головою, аби дати їй зелене світло. Така людина все ж знайшлася – в особі талановитого перекладача й редактора журналу "Всесвіт" Олександра Івановича Тереха. Співпраця двох неординарних особистостей вилилася, мабуть-таки, у сенсацію: влітку 1990 р. читачі журналу побачили в ньому... переклад Корану – вперше в історії українською мовою з тексту арабського оригіналу. Дарма що цензура тоді все ще остерігалася дати "добро" на вживання слова "Аллах", та ще й з великої літери! Але ж у переддень краху держави войовничого безбожжя традиційні загорожі вже почали руйнуватися: переклад Яреми Полотнюка (за редакцію О. Тереха) супроводжувався доти небувалою (ще однією зухвалістю) вступною статтею перекладача "Священна книга ісламу" про Коран, Пророка мусульман та ін.

Сьогоднішньому арабісту-початківцю, народженому в той ще радянський 90-й рік, важко збагнути масштаби значущості події: то був подвиг, до певної міри акція інтелектуальної непокори. Текст перекладу Я. Полотнюка разом з його ж передмовою сьогодні легко можна знайти в мережі Інтернет на численних сайтах – цей факт є конкретним визнанням високої якості праці вченого і водночас – мірилом того, наскільки великий шлях пройшло менш ніж за чверть століття звільнене від ідеологічного зашморгу суспільство.

Я. Полотнюк взагалі відзначався ґрунтовними науковими знаннями ісламської проблематики, якими щедро ділився як у фахових наукових виданнях, так і в популярних статтях. Зокрема, у львівських архівах він виявив раніше не відомий машинописний український переклад Корану, виконаний О. Абраньчаком-Лисенецьким (з німецької мови) в 1913 р. Наукова громадськість дізналася про цей переклад з публікації Я. Полотнюка в журналі "Жовтень". Інші статті дослідника торкалися різноманітних аспектів життя ісламського світу, культурного та духовного побутування українських мусульман, історії Татарстану тощо. У пам'ять колеги й друга журнал "Східний світ" (№ 1, 2013) опублікував мій фрагмент нового перекладу Корану – саме тієї його частини, яку вперше подав українською мовою Я. Є. Полотнюк. У середині 1990-х років ми вдвох виношували ідею завершити переклад і видати повний текст разом, але з різних обставин той задум так і не випало здійснити.

Ті ж самі сури й аяти, видані в 1990 р. Я. Є. Полотнюком, журнал вміщує свідомо з міркувань підкреслити спадковість української арабістики та надати читачеві можливість самостійно оцінити два різні переклади, можливо, різні наші підходи до потрактування Святого Письма мусульман.

Духовною спадкоємністю яскраво характеризується і постать самого Я. Є. Полотнюка. Народився він 2 липня 1935 р. в місті Коломиї Івано-Франківської (тоді Станіславівської) області в родині відомої письменниці Ірини Вільде (справжнє ім'я – Дарія Дмитрівна Полотнюк; дівоче прізвище – Макогон) та лісового інженера Євгена Васильовича Полотнюка.

Ярема втратив батька у 8 років – його розстріляли фашисти. Першим учителем юного Полотнюка стала бабуся Адольфіна Гнатівна Макогон, німкеня, яка розмовляла з рідними, залежно від ситуації, то українською, то німецькою мовами.

Після закінчення у Львові середньої школи Я. Полотнюк навчався в 1952–1958 рр. у Львівському політехнічному інституті. Не полишаючи свого захоплення східними мовами, він знайомиться з професором Алелі Теймуразі, завдяки якій дістає тексти шедеврів перської літератури. Він щедро ділиться ними з поетом та перекладачем В. Мисиком (1907–1983) та В. Рудковським, який пізніше так само перекладатиме з таджицької.

Ще будучи студентом четвертого курсу Політехніки, Полотнюк організував гурток перської мови, який успішно працював під патронатом професора С. М. Шаховського та викладача кафедри нової історії М. М. Кнороза. (Перед війною останній закінчив Варшавський університет за фахом "китайська мова та санскрит"). Тоді ж Я. Полотнюк познайомився з відомим арабістом А. П. Ковалівським. Влаштувавши Я. Полотнюкові "бліц-екзамен" з арабської й перської мов, харківський професор порадив студентові-політехніку: "Та кидайте ви цю освіту технічну і їдьте навчатися до Ленінграда! Тільки до Ленінграда!".

Проте спершу довелося відпрацювати за отриманим фахом інженера-електрика. Ті довгих три роки Я. Полотнюк щоранку, коли рідні ще спали, самотужки студіював підручники з арабської і перської мов. Врятував випадок – коли 1962 р. у Львові, як і по всій Україні, проходила Декада таджицької літератури й мистецтва, львівський письменник Р. А. Братунь (1927–1995) запропонував Я. Полотнюкові привітати таджицьких письменників їхньою рідною мовою. Молодий інженер зробив те з неабияким успіхом, а наступного дня дивака-технаря запросили до секретаря обкому партії з питань ідеології В. Д. Маланчука. Той, згадавши, як і сам трохи цікавився перською мовою, благословив Полотнюка на навчання в Ленінграді; майбутнього сходознавця підтримав також академік-мінералог Є. К. Лазаренко (1912–1979).

До Ленінградського університету Я. Є. Полотнюка прийняли без вступних іспитів, з умовою скласти "академрізницю" у Львові – крім арабської та перської мов. Я. Полотнюкові вкотре пощастило: тоді Східний факультет переживав ліпші часи, там працювали такі корифеї, як високоерудований філолог-іраніст С. М. Соколов (1923–1985), глибокий знавець іранських мов, декан факультету М. М. Боголюбов (1918–2010), історик перської літератури професор О. М. Болдирев (1909–1993). Однак найбільшим здобутком Я. Полотнюка стало знайомство з епіграфістом і мистецтвознавцем Л. Т. Ґюзальяном (1929–1994) та арабістом В. І. Бєляєвим (1902–1976), яких він уважав своїми головними вчителями.

Навчаючись у Ленінграді, Я. Є. Полотнюк за підтримки О. Ф. Акімушкіна (1929–2010) скористався шансом ознайомитись із багатими фондами рукописів університетської бібліотеки, Державної публічної бібліотеки ім. Салтикова-Щедріна, Ленінградського відділення Інституту сходознавства Академії наук СРСР (нині – Інститут східних рукописів РАН).

Переддипломну практику сходознавець проходив у Душанбе (Таджикистан), де мав нагоду практикуватися в живій мові, відвідувати лекції професорів Галяля Карімова та Андрія Євгеновича Бертельса (1928–1995). Практика справді була корисною й продуктивною: з одного боку, Я. Є. Полотнюк поглиблював знання усної таджицької мови, з другого – читав перською мовою під керівництвом доктора Фазилова "Багаристан" ("Весняний сад") Абдаррахмана Джамі, який пізніше, в 1983 р., видав у Києві в українському перекладі. Там же, в Таджикистані, Полотнюк придбав близько 40-ка східних рукописів, які згодом подарував фонду рідкісної книги бібліотеки Львівського національного університету ім. Івана Франка.

Особливе місце в науковому житті Я. Полотнюка відіграв Леон Тегранович Ґюзальян – не лише фахівець високого класу, який досконало знав класичну та сучасну перську мову, історію мусульманського Сходу, його побут, звичаї та етику, а й людина високої порядності та культури, тонкий педагог. Він щедро ділився досвідом зі студентами, заохочуючи їхню жагу до знань. Не раз і не двічі Л. Т. Ґюзальян запрошував студента до свого кабінету, коли там збиралися його друзі, такі, як дружина художника Натана Альтмана, піаніст Святослав Ріхтер чи генерал Джеганбані, особистий перекладач та аташе шаха Могамеда Пегляві. Творча аура й пієтет оточували й іншого вчителя Я. Є. Полотнюка – В. І. Бєляєва, професора-арабіста, семітолога й арамеїста, що також знав декілька європейських мов. Коли В. І. Бєляєв захотів, аби студент прочитав унікальну арабську хрестоматію В. Розена та В. Ґірґаса, він запросив Полотнюка до себе додому, де вони вдвох на кухні розбирали з неї тексти. Пізніше луганський арабіст В. М. Бейліс (1923–2001) жартував: "Ви – третя особа, що удостоїлася честі бути на кухні у В. І. Бєляєва, – першим був один американський арабіст, другим – історик-сходознавець Борис Заходер, і третім – ви".

Спадкоємність наукових зацікавлень, прищеплена Полотнюкові петербурзькою сходознавчою школою, стійко виявилася в іще одному його інтересі в царині арабістики. Першочергова увага дослідників традиційно зосереджена на тих текстах географів, мандрівників та істориків, які подавали описи тих "чужинних" земель, держав і територій, що потрапляли в поле зору арабомовних авторів. Цінність і важливість таких текстів зростала, коли йшлося про періоди, гірше висвітлені (або й відсутні взагалі) в автохтонних літописах чи в повідомленнях інших іноземних історіографів.

Саме з таких міркувань невдовзі після закінчення східного факультету Я. Полотнюк обрав темою свого майбутнього дисертаційного дослідження не літературні тексти перською мовою, як то виглядало б природніше, а джерело арабомовне. Ним став трактат "Рихлат Макаріус" – щоденник Павла Алепського про подорож його батька патріарха Макарія III до християнських земель – інший (окрім Корану) грандіозний арабістичний проект невгамовного дослідника.

Православний антіохійський патріарх Макарій (пом. 1672 р.) здійснив у середині XVII ст. подорож до Русі та інших православних країн (у Молдавію, Волощину, до земель козаків) за грошовою підтримкою для своєї арабської церкви. Його супутник і син диякон Павло Алепський виконав опис цієї мандрівки арабською мовою з багатьма вульгаризмами з сирійського діалекту. Відсутність високої книжної освіти в автора з лихвою компенсувалася його спостережливістю, особливо коли він підмічає і фіксує побутові риси молдаван, козаків, московитів. Детально описує Павло Алепський і важливі політичні події, свідком яких він став під час мандрів. Саме тому "Подорож" зайняла вагоме місце як важливе історичне джерело XVII ст. у дослідників російських та румунських і меншою мірою – українських.

Опис "Подорожі" мовою оригіналу досі існує лише в рукописах, причому як у розширеній, так і в скороченій редакціях тексту. Повнішу версію містять лондонський, паризький та петербурзький манускрипти. За лондонським списком здійснено англійський переклад (1829, 1836) Ф. Бельфура, за паризьким списком – французький переклад (1930, 1933, 1950) Б. Раду. З бельфурівського перекладу виконувалися інші переклади російською мовою, допоки з іще одного московського манускрипту не з'явився прямий російський переклад (1896–1900) Г. А. Муркоса. Відтоді українські дослідники й перекладачі послуговувалися саме цим перекладом.

Зрозуміло, що і Ф. Бельфур, і Б. Раду не концентрували спеціально своєї уваги на тих пасажах "Мандрів", що стосувалися козацьких та українських земель. Не завжди коректно потрактовував такі фрагменти і Г. Муркос, який гірше орієнтувався в реаліях поза межами Московії. Саме за хибне тлумачення окремих місць арабського тексту Г. Муркоса піддав гострій критиці А. Кримський.

Лінію спадковості у справі дослідження й перекладу арабського оригіналу "Подорожі Макарія III", започатковану видатним академіком, гідно продовжив Я. Є. Полотнюк. З того часу, як у 1912 р. опис короткої редакції діаріуша Павла Алепського (відомої нині під назвою "київський список") частково подав учень А. Кримського О. Олесницький, українські дослідники (Т. Г. Кезма, А. П. Ковалівський, О. Й. Пріцак) переважно цікавилися саме цим текстом. Заслугою Я. Полотнюка стало те, що він єдиний взявся за опрацювання записів Алепського за арабськими рукописними оригіналами повних редакцій – лондонської та петербурзької.

Уже в 1976 р. у львівському журналі "Жовтень" (нині – "Дзвін"), № 11, з'являється ґрунтовна стаття Я. Полотнюка "Очима арабського мандрівника", де подано історіографічний огляд усього україномовного матеріалу з досліджуваного питання. "Твір Павла Алепського подає багато цікавих відомостей про матеріальну й духовну культури України в епоху визвольної війни проти польської шляхти (1648–1654) та ... возз'єднання з Росією. Досі ці відомості деякі дореволюційні і радянські історики України використовували дещо обмежено", – писав дослідник (с. 149).

Я. Полотнюк наводить, зокрема, дані Павла Алепського про густоту населення на Брацлавщині, яку зауважив автор діаріуша в 1654 р., і те, як вже через два роки на тих же землях його вразила гнітюча картина занепаду і безлюдних руїн: "Ми проїхали через ті міста, які торік (тобто в 1655. – Я. П.) спалили ляхи в союзі з татарами".

Подібними спостереженнями рясніє щоденник арабського автора, фрагменти якого подає Я. Полотнюк у прямому українському перекладі за лондонським рукописом. При цьому дослідник всюди подає в дужках точні посилання на конкретні аркуші й рядки манускрипту.

З перекладів та досліджень Полотнюка читач має можливість довідатись про різні технічні пристрої, які доводилося бачити Павлові Алепському в Україні, – гідравлічний насос у лазні в Прилуках, фонтан у київському Миколаївському монастирі, "дивні залізні замки" в Печерському монастирі, великий годинник на одній із його дзвіниць та ін. Сирійського автора вражає високий рівень майстерності українських ливарників, теслярів на невеликих верф'ях, де будувалися великі човни (с. 150).

Найціннішими залишаються відомості Алепського про духовну культуру України XVII ст., побут населення, народну медицину, релігійні вірування й обряди, науку й освіту. Дуже цікавим є й портретний опис Б. Хмельницького, якого Павло вперше побачив у Богуславі. Він згадує навіть про те, що гетьман був одним із перших у Європі людей, які вживали каву. На той час у європейських країнах цей напій ще не був поширений.

Природно, що арабський текст, який подавав опис такого широкого спектра різноманітних реалій, та ще й пересипаний численними сирійськими діалектизмами, примусив Я. Полотнюка взятися за вивчення цього діалекту – на додаток до студійованого раніше єгипетського. У приватному архіві вченого зберігаються матеріали його конспектів з різних джерел, за якими він студіював сирійський народно-розмовний варіант арабської мови.

Такий відповідальний підхід до дослідження не міг не принести позитивних результатів. У статті "Мандрівні записки Павла Алепського як джерело до історії культури України XVII століття" (журнал "Дзвін", 1990, № 9) ми вже бачимо такі спостереження Я. Полотнюка: "...Г. А. Муркос міг у своєму перекладі написати фразу: «Хлеб доставляли возами, а рыбу кинтарами». У вічі одразу впадає невідповідність: чому ж хліб поставляли возами, а рибу кинтарами, адже віз – це засіб транспорту, а кинтар – міра ваги!

Звернувшись до оригіналу, ми бачимо, що і в одному, і в другому випадках мова йде про міри ваги, до того ж майже рівновеликі. В оригіналі стоїть: «Хліб (нам привозили) химлями...» <...> Якщо ми уточнимо ці дані з матеріалами тогочасної сирійської метрології, то побачимо, що 1 химль становить 230 кг, а халебський кинтар 228 кг" (с. 128).

Знання мовних нюансів дозволило Я. Полотнюкові виявити й інші курйози в перекладі Г. Муркоса, наприклад, коли той переклав вжиту Павлом Алепським в описі Б. Хмельницького лексему гāдī в її діалектному значенні – "бесхитростный, спокойный, молчаливый". Дослідник переконує, що в цьому контексті вона, навпаки, несе якраз своє класичне (навіть коранічне!) значення: "той, що веде правильним, вірним, істинним шляхом; що йде попереду, провідник, проводир, керівник, вождь".

У широкому колі періодичних і наукових видань, поряд із дослідженнями, вчений друкував різні тематичні фрагменти з “Подорожі” – про адміністрацію Війська Запорозького, про українських живописців, про друкарню Печерського монастиря, опис церков, монастирів, міст, фортець тощо. Залишається тільки шкодувати, що Я. Полотнюк не встиг зібрати всі матеріали свого дослідження й перекладів “Подорожі” в окремій книзі – чимало напрацювань залишилось у формі чернеток та рукописних нотаток.

Та не менш улюбленою (а може, й більше, аніж арабістика) галуззю зацікавлень вченого була іраністика у зрізі перської класичної літератури (класична проза й передусім поезія). Іще навчаючись у Ленінграді, Полотнюк уклав “Малу антологію перської поезії”, яку переклав у співпраці з М. Ільницьким. Ця антологія, скрупульозно вивірена й зважена з текстологічного боку, явила собою новий підхід в українській іраністиці. Своїм прикладом вчений поклав край зумисне сформованому дилетантству, коли переклади робилися з російської мови і – в кращому разі – з кастрованих таджицьких видань, де максимально уникали згадки про Аллаха, пророка Мухаммада, його сподвижників та й узагалі цуралися коранічних цитувань. Вихований у найкращих традиціях петербурзької школи, вчений сповідував єдино правильний принцип, якого несхитно дотримувався упродовж свого життя: перекладати класичні твори лише з найкращих, бажано прижиттєвих рукописів, із залученням не таких численних на той час критичних текстів, а також літографічних видань. Ця антологія, надрукована у львівському журналі “Жовтень” 1966 р., попри всі сподівання, так і не набула суспільного резонансу, не була належно оцінена в наукових колах з простої й банальної причини – не було іще відповідних наукових кіл, тож нікому було її оцінювати, надто в Інституті суспільних наук, у тодішньому відстійнику радянської партноменклатури, де Я. Полотнюкові довелося працювати і який він ненавидів усім єством своєї душі.

У “Малій антології перської поезії”, поряд з першокласними й менш відомими поетами, був представлений трьома оповіданнями й “Багаристан” видатного поета Абдаррахмана Джамі, “великого завершителя” класичного періоду. В основу перекладу було покладено найстаріший ташкентський рукопис тимуридської доби, датований 1490 р. (кат. № 9870/1 Відділу рукописів АН Узбекистану), написаний середньоазіатським дрібним насталіком, та рукопис кулліяту № 1331 (Відділ рукописів АН Узбекистану), написаний хорошим насхом і сульсом. На той час уже існував скорочений таджицький варіант “Багаристану”, виданий 1966 р. в Душанбе іраністом Аълохоном Афсахзодом, автором майбутнього критичного видання на основі п’яти рукописів, що побачило світ у московському видавництві “Наука” 1987 р. Принагідно завважимо, що в основі московського критичного тексту лежать і два згадані рукописи, використані Я. Полотнюком. Як воно часто буває й повинно бути, обидва вчені пильно стежили за спорідненими “багаристанівськими” студіями, підтвердженням чого є дарчий напис таджицькою мовою на книзі “Багаристан” з бібліотеки Яреми Євгеновича, виданій у Душанбе: “Ба рафик Полотнюк Я. Е. барои хотира аз нашири китоб Аълохон Афсахоф. 26/XI-66 ш. Душанбе” (“Другові Я. Є. Полотнюку на пам’ять від автора книги Аълохона Афсахова. 26/XI-66 м. Душанбе”).

“Багаристан” був одним з улюблених творів Яреми Євгеновича, і він усе мріяв, що ось настане відповідна година, найде натхнення, помножене на сприятливі обставини, і почнеться робота. Проте не можна було одній людині охопити весь огром перської класики, нехай навіть на рівні популяризації. Займатись в умовах

України високою сходознавчою наукою не було смислу, адже не станеш писати сам для себе, не було й сенсу друкуватись в академічних московських та ленінградських виданнях, бо тоді український читач був би позбавлений найелементарніших знань про культурний Схід.

Спершу в журналі "Жовтень" 1974 р. з'являється його публікація "Джалаледдін Румі та його твори", а трохи згодом, 1975 р., в журналі іноземної літератури "Всесвіт" виходить друком вибране з "Месневі" та "Великого дивану" Джалаледдіна Румі. Тексти для перекладу були взяті з таких першоджерел: фрагменти з "Масневі-йе манаві" з видання Р. А. Нікольсона "The Mathnawi of Jalalu'ddin Rumi edited from the oldest manuscripts... by Reynold A. Nicholson, v. I–VIII, Leiden – London, 1925–1940", з ювілейного тегеранського перевидання цього ж тексту (Тегеран, 1950), фрагменти з "Великого дивану Шамс-е Тебрізі" були взяті з видання критичного тексту, здійсненого іранським текстологом Баді оз-Заманом Фарузанфаром у 1958: "Коллійат-е Шамс йа диван-е кебір... Тегран, 1336". У доповненому й доопрацьованому вигляді окремою книгою Джалаледдін Румі побачив світ у київському видавництві "Дніпро" 1983 р.

Співпраця з поетом М. Ільницьким виявилася плідною: в різний час у літературно-мистецьких журналах з'являються переклади з відомої й водночас маловідомої українському читачеві перської літератури. У журналі "Дніпро" публікуються фрагменти з "Шах-наме" Абу-ль-Касима Фірдоусі, а саме "Оповідання про Маздака і Кубада", трохи згодом в альманасі "Сузір'я" були вміщені ще кілька оповідань зі славетної "Книги царів". У тому ж таки журналі "Дніпро" було вперше надруковано українською мовою четвертий розділ "Ґулістану" Сааді, у товаристві "Знання" виходить книга "Класик персько-таджицької літератури Гафіз Ширазький" та ще багато інших. Не треба бути надто проникливою людиною, аби завважити принцип відбору перекладачем класичних творів.

Тим часом вчений виношував ще одну невгамовну ідею – здійснити широкомасштабний прорив до персомовної літератури Індії, яка цікавила його ще зі студентських років. У радянські 1960-і – 1970-і роки на неї було накладено табу. Зовсім замовчувати її існування не вдавалося, бо про персомовну літературу Індії писали А. Ю. Кримський та О. П. Баранников (1890–1952), однак її дослідження в післявоєнний період опинилося в глибокому занепаді. І цей прорив був здійснений. У журналі "Всесвіт" 1979 р. в перекладі Я. Полотнюка виходить друком "Тутí-наме" "народного оповідача" Ібадулли і трохи згодом – "Тутí-наме" "могола" Мохаммеда Ходавенда Кадері з іще одною ґрунтовною передмовою про персомовну літературу Індії. "Тутí-наме" Кадері як одна з п'яти відомих перських переробок санскритської "Шукасаптаті" недарма привернула увагу вченого. Ця версія, написана барвистою й водночас простою і зрозумілою мовою, дійшла до нас у найбільшій кількості рукописів, що свідчить про велику її популярність на Сході. Саме на версії Кадері ґрунтувалися німецький переклад проф. К. Й. Л. Ікена (Штуттгарт, 1882) з передмовою проф. Й. Г. Л. Козегартена (1792–1860) та англійський – Ф. Ґлодвіна (Калькутта, 1800; Лондон, 1801). Треба спеціально наголосити, що і версія Ібадулли, і версія Кадері (на основі бомбейського видання 1898 р.) були перекладені вперше не лише українською мовою – вони були першими й досі єдиними на теренах колишнього Радянського Союзу.

Оповідання з "Багаристану" Джамі, "Ґулістану" Сааді, поезія та й, зрештою, все, до чого звертався Я. Полотнюк, були глибоко співзвучні його високим душевним пориванням, він ніби шукав у класиків відповіді на ті питання, які турбували

його, шукав підтвердження у проповідників добра і справедливості своїх життєвих настанов – бути людиною чистою, чесною і достойною.

За браком фахового оточення вдома у Полотнюка поступово з'явилися друзі й колеги у США, Великобританії, Чехії, Польщі, Словаччині, Єгипті, Лівані, Ізраїлі та Ірані. Усіх їх вирізняли не лише висока фахова ерудиція та знання, а й постійна готовність прийти на допомогу. Добрими словами Ярема Євгенович згадував і польських арабістів Януша Данецького та Юзефа Бєлявського, іраністів Тадеуша Махальського й пані Барбару Менкарську, тюрколога Яна Райхмана, ізраїльського арабіста Йоханана Каплівацького, не кажучи про численних друзів і колег із Ташкента, Душанбе, Баку, Самарканда та інших міст, куди наукова доля закидала львівського сходознавця.

На час здобуття Україною незалежності Я. Полотнюк працював у Музеї історії релігії та вкотре викладав у Львівському університеті ім. Івана Франка. І коли в Києві наприкінці 1991 р. академік НАН України О. Й. Пріцак заснував Інститут сходознавства, одним із перших, кого він запросив на роботу, був Я. Є. Полотнюк; співробітником інституту він залишався, допоки ним керував О. Пріцак.

Водночас із 1992 р. Я. Полотнюк поновив читання двох факультативних курсів східних мов – перської і арабської. Згодом, окрім мови, було впроваджено викладання й низки інших предметів: ісламознавства, країнознавства, історії перської та арабської літератури тощо.

Я. Полотнюка добре знали й шанували іранці: Посольство Ісламської Республіки ще в 1995 р. запросило його – єдиного вченого з України – до Тегерана на Другий всесвітній конгрес іраністів. Тією поїздкою він скористався для налагодження нових і розширення існуючих науково-культурних та освітніх зв'язків з іранськими університетами: через рік на стажування до країни запросили студентів з України – Львова та Києва.

У 1997 р. з ініціативи Я. Є. Полотнюка на філологічному факультеті Львівського національного університету ім. Івана Франка було відкрито кафедру сходознавства. Усі програми для курсів спеціальності "Перська мова й література" готував сам Полотнюк, а перші його студенти-іраністи згадують, як він читав їм на кафедрі мало не всі фахові лекції – перську мову й літературу, іранське країнознавство й ісламознавство, історію, теорію та практику перської каліграфії, основи перської поетики, керував першими практиками. Ярема Полотнюк відродив у Львові іраністику й арабістику, яка своїм рівнем не поступається попередній львівсько-петербурзькій школі. З його ініціативи у Львівському університеті вперше в Україні впроваджено курс "Вступ до персо-мусульманської культури". Як працівник Музею історії релігії, Я. Полотнюк за сприяння музейників і бібліотекарів організував своїм студентам практику, де вони читають і описують оригінальні східні рукописи. До сформованої Полотнюком молодої кафедри надходять з Ірану раритетні видання класиків перської літератури.

Разом з Учителем студенти слухали платівки та диски із записами шедеврів перської поезії, читали епіграфічні написи на зброї, килимах та камені, відвідували його незабутні екскурсії, вечори-зустрічі перського Нового року – Новрузу. На них присутні читали напам'ять перські вірші та співали перських пісень. Довкола Вчителя поволі згуртувався чудовий колектив учнів-однодумців: Олег Кшановський, дочка сходознавця Ярина Полотнюк, талановитий перекладач Роман Гамада, викладачі Марта Стельмах, Ольга Максимів, Ірина Яремчук, офіцер Володимир Дубовик.

Ярема Євгенович став совістю студентів і колег – почути від нього зауваження було дуже прикро, бо кожному він вселяв впевненість, що той здатен на більше.

У 2004 р. Я. Полотнюк став першим із десяти нагороджених указом уряду Ірану фахівців, які одержали грамоту з рук міністра культури та ісламської орієнтації Ахмеда Масджед-Джамаї. Тоді ж ім'я сходознавця було внесено до енциклопедично-біографічного довідника "Нова історія України – Львівщина та львів'яни".

Сходознавець і перекладач Я. Полотнюк успадкував від матері Ірини Вільде і талант письменника, який виявився в нього ще замолоду (про це докладніше: "Східний світ", № 3, 2012, с. 172).

Я. Є. Полотнюк пішов із життя у розквіті своїх творчих сил. На його робочому столі залишилися в машинописі (частково – в рукописах): авторська книга про перську каліграфію (у двох томах); переклад арабської граматики Коена (اللغة العربية وقواعدها), по якій студенти вивчали мову; об'ємний повний зошит нотаток із сирійського діалекту, який вчений спеціально студіював для кращого розуміння діаріуша П. Алепського; спільний з Р. Р. Гамадою переклад з чеської мови підручника єгипетського діалекту (J. Oliverius, R. Veselý. Egyptská hovorová arabština); незакінчена перська анонімна романтична повість "Нуш Афарін" (фрагменти); "Сабк-е шенас" (стилі перської літератури) М. Т. Бегара та багато-багато іншого.

Є реальна надія, що Центр орієнталістичних студій імені Яреми Полотнюка, ідея про заснування якого виникла у Львівському національному університеті, введе до наукового обігу неопубліковану спадщину яскравого подвижника українського сходознавства.

Валерій Рибалкін (Київ)

Юрій Анатолійович Пінчук (3 листопада 1937 – 22 грудня 2012). 22 грудня 2012 р. на 76-му році життя, після тяжкої та короткотривалої хвороби, відійшов у вічність відомий український історик Юрій Анатолійович Пінчук.

Юрій Пінчук народився 3 листопада 1937 р. у родині музичного майстра Анатолія Афанасійовича Пінчука та медичної няні Катерини Григорівни Петренко. Його родина, як і чимало тогочасних радянських громадян, зазнала неабияких лихоліть та поневірянь. Батько у дитячі роки втратив рідних, виховувався у дитячому будинку в Чернігові, а мати пережила страшний голодомор, який змусив її перебратися з Гомельщини до Києва.

Перші дитячі враження Юрія Пінчука зафіксували наелектризовану атмосферу окупованого Києва. Понівечені будинки, німці на площах і вулицях старого міста, повсякденний обмінно-торговельний побут Євбазу, суцільні злидні, холод, голод, тривала невідомість, постійні пошуки харчів – ці образи навічно закарбувалися в його свідомості.

Подальші сторінки біографії Юрія Пінчука здебільшого пов'язані з повоєнним Києвом. У 1955 р. майбутній історик закінчив середню школу. Згодом був призваний до лав Радянської армії й опинився на теренах Північного та Західного Казахстану, де в 1956 р. брав участь в освоєнні цілинних і перелогових земель. Пізніше юнак закінчив військову радіотехнічну школу в Харкові.

Масштабні перетворення в житті країни, складна доля його родини спричинилися до перших роздумів Юрія Пінчука стосовно недавньої та далекої минувшини, зокрема, щодо перспектив майбутнього фаху на ниві історії. Втім, реалізувати юнацькі бажання пощастило не одразу. Довелося попрацювати монтажником на Київському

радіозаводі. І тільки 1960 р. Юрій Пінчук став студентом історико-філософського факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, проте родинні обставини змусили його перевестися зі стаціонару на заочну форму навчання та терміново шукати нову роботу. Зокрема, він працював старшим інженером в Українському науково-дослідному інституті міського господарства Києва.

Зрештою, незважаючи на несприятливі умови, Юрій Пінчук 1965 р. успішно закінчив університетські студії. У 1966–1968 рр. працював старшим інспектором у Міністерстві вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, а в 1968 р. вступив до аспірантури Інституту історії АН УРСР. Отож на той час історик-початківець був уже досить зрілою і досвідченою людиною, що мала за плечима тернистий життєвий шлях.

Науковим керівником Ю. А. Пінчука став визначний український історик, член-кореспондент АН УРСР Іван Олександрович Гуржій, який прищепив йому справжню любов до української минувшини. За його порадою Юрій Пінчук обрав першу й найголовнішу тему наукових студій – "М. І. Костомаров як історик України". Це був, мабуть, найважливіший вибір у інтелектуальній біографії Ю. Пінчука, позаяк левова частина його творчого доробку пов'язана з костомаровознавством.

Втім, плідна в науковому сенсі дисертаційна тема приховувала гостре підводне каміння, оскільки обіймала проблеми творчості та біографії, як тоді казали, "буржуазно-націоналістичного" чи "дворянського" історика. Тим паче, що "доба П. Шелеста" та ідеологічні віяння у дусі "українського радянського патріотизму" невпинно добігали свого кінця. Відтак тривожні передчуття й настрої молодого автора швидкоплинно матеріалізувалися. 31 жовтня 1971 р. помер його науковий керівник І. О. Гуржій, і тема кандидатської дисертації стала справді-таки загрозливою та небезпечною для історика-початківця. Про те, наскільки реальними були ці загрози, свідчить лист В. Ю. Маланчука до першого секретаря ЦК КП України В. В. Щербицького, написаний 1972 р. У цьому листі стаття Ю. Пінчука про М. Костомарова, опублікована в "Українському історичному журналі" (1971. – № 2), кваліфікувалася як необґрунтована спроба реабілітації "історика-націоналіста".

Так чи інакше, того ж таки 1972 р. за дуже складних обставин Юрію Пінчуку все-таки вдалося успішно захистити свою першу кваліфікаційну роботу і здобути вчений ступінь кандидата історичних наук. Однак опублікувати монографію на основі дисертації історику вдалося не відразу. Натомість довелося опановувати нові терени діяльності – адміністративну й організаційну роботу в апараті Президії АН УРСР.

Утім, навіть за цих складних часів для української науки Ю. Пінчук, попри розмаїті адміністративні практики з їх неодмінною рутиною та безмірною втратою робочого часу, не полишав своїх костомаровознавчих зацікавлень, зокрема виношував різні плани і проекти. Скажімо, в особовому фонді Ф. П. Шевченка збереглася супровідна записка Ю. Пінчука до фотокопій "Альбома в память тридцатипятилетней литературной деятельности Николая Ивановича Костомарова": "Уважаемый Федор Павлович! С огромным удовольствием передаю Вам эти материалы для использования по Вашему усмотрению. ГПБ им. М. Е. Салтыкова-Щедрина в г. Ленинграде. Отдел рукописей. Ф. 385, Костомаров, Н. И., ед. хр. № 2. Искренне Ю. Пинчук. 16.2.78"[1].

[1] Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису. – Ф. 349. – Спр. 849. – Арк. 1 (матеріали про М. І. Костомарова та супровідна записка Ю. Пінчука Ф. П. Шевченкові (автограф записки 16 лютого 1978 р. і фотокопії "Альбома в память тридцатипятилетней литературной деятельности Николая Ивановича Костомарова")).

Зауважимо, що цей альбом є цікавою іконографічною та мистецькою пам'яткою – в ньому представлено 57 світлин відомих істориків, письменників, художників, видавців та інших громадсько-культурних діячів. Масивна срібна кришка цього альбому була виготовлена наприкінці 1873 р. придворним фабрикантом Г. Верховцевим за ескізом відомого російського художника М. Ге. Того ж таки 1978 р. Ю. Пінчук видрукував розвідку "До питання про історичний живопис М. М. Ге" (Вісник АН УРСР. – 1978. – № 7) та плекав плани публікації різних документів і матеріалів, пов'язаних зі спадщиною М. Костомарова. Вірогідно, саме з цими спробами було пов'язано його звернення до Федора Павловича Шевченка – члена-кореспондента АН УРСР, але на той час опального історика, усунутого з усіх керівних посад та підданого жорсткій та огульній критиці.

У 1979 р. Ю. Пінчук повернувся на наукову роботу до Інституту історії АН УРСР. І тільки 1984 р. після тривалих зусиль йому все-таки пощастило, хоч і в спотвореному вигляді, опублікувати монографію про історичні погляди Миколи Костомарова, котру доволі прихильно оцінив діаспорний історик Марко Антонович[2]. У 1986 р. Ю. Пінчук успішно захистив докторську дисертацію "Роль народних мас у Визвольній війні 1648–1654 рр. і возз'єднанні України з Росією (історіографія проблеми)". Протягом 1990–2006 рр. він очолював відділ української історіографії Інституту історії України НАН України, а у 2010–2012 рр. – відділ пам'яток духовної культури Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Найважливіші здобутки Юрія Пінчука як історика пов'язані з вивченням творчого доробку та біографії М. Костомарова. У 1992 р. Ю. Пінчук видав першу в Україні узагальнюючу монографію про життя та творчість М. Костомарова. Крім того, він проявив себе не тільки як дослідник, а й як невтомний популяризатор його імені та спадку, зокрема перевидав низку відомих праць цього історика – "Автобиографию", "Бунт Стеньки Разина" та ін. З ініціативи Ю. Пінчука було засновано академічну премію імені М. І. Костомарова, а в березні 1993 р. він став її першим лауреатом.

Та найбільші зусилля Ю. Пінчука протягом 1990-х – 2000-х років були зосереджені на проекті енциклопедичного довідника, присвяченого М. Костомарову. І зараз, коли погляди зупиняються на двох виданнях – російськомовній та україномовній версії цієї праці, що стоять на полиці книжкової шафи, – у пам'яті постає добродушне й усміхнене обличчя Юрія Анатолійовича Пінчука. У 1990-х – 2000-х роках мені випала нагода близько спізнатися з ним та попрацювати під його керівництвом у відділі української історіографії Інституту історії України НАН України. Власне, саме тоді Юрій Анатолійович залучив мене до костомаровознавчих студій, зокрема до підготовки енциклопедичного довідника про М. Костомарова.

Зауважимо, що в середині 1990-х років, коли постав первісний енциклопедичний проект, присвячений М. І. Костомарову, дослідницькі практики в царині персональних енциклопедій були вже досить поширеними. Однак, на відміну від попередніх видань, йшлося про українського діяча, який був одним із фундаторів Кирило-Мефодіївського братства, належав до найяскравіших істориків-романтиків XIX ст., мав самобутні погляди і світосприйняття, величезну наукову спадщину та

[2] *Антонович М.* [Рец. на:] Ю. Пинчук, Исторические взгляды Н. И. Костомарова. Критический очерк. АН УССР. Институт истории. Киев, Наукова думка, 1984, 190 ст. // Український історик. – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1986. – Ч. 1/2. – С. 126–128.

виділявся різноманітними дослідницькими, культурними і громадськими практиками. Ці особливості суттєво вирізняли зазначений проект з-поміж інших персональних енциклопедій. Первісним орієнтиром для костомаровського проекту в ті буремні 1990-ті роки слугував двотомний "Шевченківський словник" (К., 1976–1977), до створення якого спричинилося майже 500 авторів! Натомість над проектом енциклопедичного словника, присвяченого М. Костомарову, працювала лише невеличка група науковців із кількох осіб з Інституту історії України НАН України.

Зазвичай енциклопедичний формат висуває перед дослідниками кілька доволі жорстких і складних вимог: а) окреслити провідні масиви інформації, котрі мають бути репрезентовані; б) визначити способи представлення й уніфікації фактографічних відомостей і узагальнень, себто типи статей та ієрархічні зв'язки між ними; в) суворо зафіксувати сферу самообмеження. Вочевидь, архітектоніка будь-якої енциклопедії залежить саме від опрацювання й переведення до конструкції тексту вищенаведених настанов. Утім, видова самобутність персональних енциклопедій істотно ускладнює як формування словників (абеткового переліку статей), так і добір відповідних відомостей, оскільки зумовлена їхнім межовим характером. Власне, персональна енциклопедія обіймає масиви інформації, котрі лежать у просторі приватного й публічного, професійного та буденного, одиничного й загального, свого й чужого, зовнішнього й внутрішнього, теорії та практики, що суттєво розмивають звичні підходи. Не випадково майже всі статті таких енциклопедій містять загальний та персональний блоки інформації, що помітно ускладнює репрезентацію фактографічних відомостей та їх уніфікацію.

Так чи інакше, у процесі роботи над костомаровською енциклопедією на перший план досить повільно, суперечливо, крок за кроком виступала ідея пошуку культурної та інтелектуальної ідентичності М. Костомарова. Згодом вона трансформувалася в тезу про осягнення його ціннісних і світоглядних орієнтацій у світлі певної культурної доби. Проте це усвідомлення з'явилося в авторів лише через кілька років напруженої, повсякденної, часто-густо рутинної праці на ниві костомарознавства. Пригадую наші тривалі дискусії й обговорення з Юрієм Анатолійовичем, які виливалися у постійні переробки та доповнення. У Ю. Пінчука була досить рідкісна риса (особливо у середовищі гуманітаріїв!) – уміння вислухати, переосмислити й сприйняти аргументи, попри велику різницю у віці, фаховому та життєвому досвіді, врешті-решт у службовому становищі. З ним легко працювалося – він радо сприймав пропозиції, хоч досить часто вони помітно ускладнювали просування енциклопедичного проекту та додавали чималий обсяг редакторської роботи.

Первісна евристична програма проекту костомаровської енциклопедії була зорієнтована за кількома традиційними напрямами: 1) всі праці історика; 2) географічна номенклатура, пов'язана з біографією М. Костомарова (у сучасному розумінні місця пам'яті!); 3) інституції й товариства; 4) періодичні видання; 5) персоналії – сучасники М. Костомарова та дослідники його творчості. У пам'яті спливають купи летючих чи рухомих карток – первісний словник, величезні стоси машинописних роздруківок у кількох варіантах із безліччю правок, вклейок, дописів і т. п., що не вміщувалися навіть у великій господарській сумці. Тим паче, що всі варіанти статей протягом другої половини 1990-х років друкувалися у відділі на старій електричній друкарській машинці "Ятрань" із побитим шрифтом. Юрій Анатолійович читав і безупинно редагував усе нові й нові варіанти статей, працював з авторами, постійно скаржився на болі в очах, які супроводжували це, здавалося б, нескінченне читання.

До того ж, багатство аспектів діяльності й творчості М. Костомарова неминуче породжувало розмаїття нових ліній та додаткових контекстів, які доцільно було опрацювати. Відтак перманентно поставали новітні сюжети та відмінні фактографічні зрізи. Інколи навіть здавалося, що костомаровський проект ніколи не матиме логічного завершення!

Зрештою, тривалі вичитки й правки, все нові й нові переробки поступово підвели до думки, що енциклопедичному проекту бракує представлення світогляду та поглядів М. Костомарова, специфіки його інструментарію та понятійного апарату, а також кола проблем, пов'язаних зі сприйняттям українським діячем переломних культурних, політичних та соціальних зрушень XIX ст. Порушувалися питання й щодо репрезентації його місця та ролі в історичній та суспільно-політичній думці того часу тощо. Таким чином, наприкінці 1990-х років постала гостра потреба у нових проблемних лініях майбутньої персональної енциклопедії, котрі б спиралися не стільки на фактографічну інформацію, скільки на її інтерпретацію. За великим рахунком, йшлося про введення солідного інтерпретаційного сегмента майбутнього видання.

Зазначимо, що перша енциклопедія про М. Костомарова готувалася російською мовою, позаяк знайти українське видавництво, котре б наважилося вкласти гроші у ризикований, "сирий" та довготривалий енциклопедичний проект у 1990-ті роки, коли панувала гіперінфляція і суцільна розруха гуманітарної сфери, було вкрай складно. Тому погляди Юрія Пінчука звернулися до Воронежчини – малої Батьківщини Миколи Костомарова.

На обширах Воронежчини працювало чимало місцевих дослідників-краєзнавців (А. Аббасов та ін.), які вивчали творчу спадщину та біографію М. Костомарова. Від 1992 р. у Воронежі щорічно проводилися Костомаровські читання. Відтак персональні творчі контакти Ю. Пінчука та місцевих дослідників й виплекали проект спільного видання енциклопедії. Так розпочалася співпраця з воронезькими краєзнавцями, котра тривала протягом кількох років. У матеріалах сьомих Костомаровських читань у Воронежі 1997 р. було навіть опубліковано кілька статей з обсягу цього енциклопедичного проекту.

Та співпраця виявила ще одну ахіллесову п'яту, властиву, на превеликий жаль, більшості сучасних енциклопедичних проектів, – відсутність збалансованої й повноцінної організації праці у ланцюзі автор – рецензент – редактор – коректор, точніше повного циклу енциклопедичних практик. Дедалі більше давалася взнаки й різниця у підходах академічних учених та воронезьких краєзнавців, які по-різному сприймали видові й жанрові вимоги енциклопедичного формату. Мабуть, не варто дивуватися, що складнощі, суперечності, проблеми у реалізації проекту, кінець кінцем, обірвали цю співпрацю...

Зауважимо, що Юрію Пінчуку довелося терміново переорієнтуватися й шукати нові можливості видання енциклопедії в Україні. Тим більше, що ще 2000 р. проект існував лише у вигляді робочої і доволі громіздкої паперової версії. Того ж року машинописна версія енциклопедії подавалася на здобуття ґранту міжнародного фонду "Відродження". Та проект, хоч і був відзначений кількома рецензентами, так і не отримав цільового фінансування.

Нові можливості відкрилися у співпраці з донецькими науковцями, зокрема з місцевим видавництвом "Юго-Восток". Відтак 2001 р. перша російськомовна версія проекту – "Энциклопедия жизни и творчества Н. И. Костомарова (1817–1885)"

побачила світ у зазначеному видавництві накладом у 500 примірників. Це видання містило понад 1 тис. різноманітних статей! Втім, воно не було позбавлене низки недоліків і прогалин, багатьох технічних і коректорських помилок.

Отож робота над поліпшенням і доопрацюванням цієї персональної енциклопедії тривала й далі. У 2005 р. проект енциклопедичного довідника про М. Костомарова був включений до державної програми "Українська книга" на базі київського видавництва "Вища школа". Втім, фінансування розпочалося лише в останніх числах грудня 2005 р. Відтак українська версія персональної енциклопедії опрацьовувалася авторами, редакторами й коректорами протягом лише двох місяців, що створило вкрай напружену робочу ситуацію, а в лютому 2006 р. спричинило постійні нічні посиденьки за редагуванням й коректурою. Загалом українська версія енциклопедії 2005 (де-факто 2006!) р., опублікована під назвою "Микола Костомаров. Віхи життя і творчості. Енциклопедичний довідник" (наклад 5 тис. примірників), була істотно доопрацьованим й переробленим виданням. Цікаву вступну статтю "Фундатор новітнього українства" написав академік В. А. Смолій – співавтор та відповідальний редактор цього видання, котрий багато зробив для просування й реалізації костомаровського проекту.

Час невпинно спливає... З перспективи нинішніх днів вимальовуються нові сюжетні лінії й проблеми, котрі фрагментарно чи епізодично репрезентовані в енциклопедичному довіднику 2005 р., дещо інакше сприймаються факти й інтерпретації, з'являються нові публікації, книжки, дисертаційні студії... В одному з російських видань "енциклопедію Пінчука" навіть назвали "націоналістичною" репрезентацією М. Костомарова. Проте обидві версії згаданої персональної енциклопедії продукують й інші думки.

Скажімо, пригадуються численні наміри й потуги науковців на ниві підготовки персональних енциклопедій, які побутують і до сьогодні. Побачили світ перші два томи "Шевченківської енциклопедії" (нині представлена її попередня е-версія на сайті http://www.shevchcycl.kiev.ua/), повсякчас висловлюються думки про потребу створення персональних енциклопедій, присвячених М. Грушевському, М. Драгоманову, О. Довженку, П. Кулішу, Г. Сковороді, Лесі Українці, І. Франку та іншим знаковим українським діячам. Утім, два видання костомаровознавчого довідника й донині залишаються єдиними успішно реалізованими проектами з обсягу українських персональних енциклопедій протягом 1990-х – 2000-х років.

Та реалізовані енциклопедичні проекти – не єдині досягнення Ю. Пінчука на ниві костомаровознавства. У 2002 р. Юрій Анатолійович започаткував традицію проведення спеціальних наукових форумів – Чернігівських Костомаровських читань, а в 2012 р. видрукував велику збірку своїх праць – "Вибрані студії з костомаровознавства".

Проте сфера наукових зацікавлень Юрія Пінчука не обмежувалася тільки костомаровознавством. Він опрацьовував студії М. Грушевського, Д. Дорошенка, зокрема перевидав класичну студію останнього – "Огляд української історіографії". Водночас Ю. А. Пінчук відзначився й на обширах науково-організаційної роботи, зокрема в підготовці наукових і педагогічних кадрів найвищої кваліфікації. Варто наголосити, що Юрій Пінчук протягом майже 30-ти років був членом, тривалий час ученим секретарем спеціалізованої ради із захисту дисертацій в Інституті історії України НАН України та впродовж більше 20-ти років – членом спеціалізованої ради із захисту дисертацій в Інституті української археографії та джерелознавства

ім. М. С. Грушевського НАН України, а також заступником голови обох учених рад. За фаховими порадами та консультаціями до Юрія Пінчука зверталося чимало дисертантів-істориків упродовж кількох десятиліть.

Ще на початку листопада 2012 р. Юрій Пінчук у колі колег і друзів відзначав 75-тирічний ювілей, був у гарному гуморі, плекав низку творчих планів та задумів. Утім, не так сталося, як гадалося... Страшна хвороба завдала підступного й безжального удару... Вічна йому пам’ять!

Олексій Ясь (Київ)

Марія Іванівна Бутич (30 березня 1930 – 31 березня 2013). 31 березня 2013 р., відсвяткувавши напередодні 83-й рік народження, пішла з життя історик-архівіст, джерелознавець, археограф і просто світла людина – Марія Іванівна Бутич. Рівно 25 років працювала Марія Іванівна у Центральному державному історичному архіві УРСР у м. Києві, спочатку на посаді наукового співробітника, а потім завідувача відділу публікації та використання документів, звідки й пішла на пенсію. Однак працювати у науковій галузі вона не припинила, а продовжила далі вже дома, допомагаючи своєму чоловікові, відомому історику-архівісту Іванові Лукичу Бутичу.

Марія Іванівна Бутич (Лозинська) народилася 30 березня 1930 р. в сім’ї українських робітників, вихідців із селян, Івана Матвійовича та Агрипини Пилипівни Лозинських у м. Самборі, яке перебувало тоді у складі Польщі. Хрестили дівчинку у місцевій греко-католицькій церкві Різдва Пресвятої Богородиці (1728), де вінчалися й самі батьки. Свою єдину доньку вони виховували в українському дусі, змалечку прищеплюючи їй любов до рідної культури, традицій та історії. Це відбувалося просто й природно. В сім’ї панувала українська мова, над ліжком у кімнаті, яку зазвичай винаймали батьки (сім’я була не настільки заможною, щоб придбати власне житло), висів дерев’яний тризуб на тлі вишитого жовтими і голубими нитками рушника, шанувалася творчість Тараса Шевченка. Свою маленьку доньку батьки віддали до української “захоронки”, так називався дитячий садок при греко-католицькій церкві Різдва Пресвятої Богородиці у Самборі під патронатом місцевого пароха о. Плашкевича. Діти безкоштовно отримували тут харчування та одяг, навчалися писати, читати, знайомилися із Святим Письмом, училися молитов, церковному співу, розпису писанок, співу колядок, знайомилися з багатьма іншими традиціями українського народу. Завдяки захоронці Марійка навчилася рано читати й у перший клас пішла вже підготовленою ученицею.

У 1937 р. для семирічної Марійки Лозинської розпочалося шкільне життя. Батьки віддали її до початкової української школи у ранзі “Приватної Вселюдної школи ІІІ рівня”, яка називалася “Рідна школа”. Першою вчителькою її була Ірина Левицька, а її духівником, який викладав Закон Божий у школі, – о. Володимир Івашко. З якою теплотою завжди згадувала Марія Іванівна цих своїх перших наставників, і як вона раділа, коли вже в роки незалежності їй вдалося встановити контакт з Іриною Левицькою, своєю першою вчителькою, яка тоді жила у США, та побачити в 10-томній Енциклопедії українознавства серед прізвищ її жертводавців ім’я о. Володимира Івашка!

У школі навчалася Марія Лозинська на відмінно. Під час нацистської окупації навчання не переривалося. У 1941–1944 рр. вона навчалася у 7-класній українській школі. При ній у ці часи діяла дитячо-юнацька організація “Пласт”, членом якої

була й Марійка. У лютому 1944 р. сім'ю Лозинських спіткало тяжке горе – помер батько, і вони залишилися з мамою удвох. У ці важкі роки, поки Марійка не закінчила школу, їм довелося зазнати і голоду, і холоду. З приходом радянської влади Марія Лозинська продовжила навчання у Самбірській середній школі № 2, яку закінчила у 1948 р. У старших класах її приймають до трупи аматорського драматичного театру Самбірського будинку культури. Крім того, вона також входила до складу танцювальної групи шкільної концертної бригади. Про своє захоплення танцями в юності вона не раз згадувала, як і про те, що однією з її вимог до хлопців, які вже починали до неї залицятися, було вміння танцювати.

У 1948 р. після закінчення школи Марія Лозинська розпочала працювати секретарем-друкаркою у Міжрайонних майстернях капітального ремонту (тепер ПАТ "Самбірський ДЕМЗ"), де вела також діловодство виробництва. Маючи тісний контакт за родом своєї діяльності із Самбірським міським державним архівом, зарекомендувала себе в очах його співробітників як добросовісна й відповідальна працівниця. Тож не дивно, що коли трапилася нагода, керівництво Самбірського міського державного архіву рекомендувало її на роботу до Дрогобицького обласного державного архіву, який розміщувався у Самборі в костелі колишнього монастиря отців бернардинів. У 1954 р. вона обійняла посаду наукового співробітника відділу загальних фондів Дрогобицького обласного державного архіву. Тут вона по-справжньому захопилася історією як науковою дисципліною та своєю професією, що визначила все її подальше життя.

У цей період Марія Іванівна інтенсивно навчається і працює. У 1955 р. вона закінчує місячні курси підвищення кваліфікації на базі філіалу Центрального державного історичного архіву у Львові, 1956 р. вступає на філологічний факультет (українська мова) заочного відділення Ужгородського державного університету. Після 1-го курсу переводиться на заочне відділення Московського державного історико-архівного інституту, в той же час бере активну участь у діяльності товариства "Бойківщина", у 1958 р. друкує статтю "З історії Самбора" у місцевій газеті. Це був час освітнього, духовного і культурного злету Марії Лозинської, коли вона, мов губка, всмоктувала знання й світові здобутки української, російської та інших національних культур Радянського Союзу і зарубіжних країн, доступних у тодішніх умовах радянського життя. Вона була знайома з музеями і театрами Львова, а коли перебувала на час іспитів у Москві, завжди знаходила можливість для відвідання музеїв і театрів. Їй вдалося слухати й бачити у Большому театрі виступи видатних оперних співаків С. Лємєшева та І. Козловського, гру відомих тогочасних акторів.

Ще у 1955 р., будучи слухачкою місячних курсів підвищення кваліфікації у Львові, Марія Лозинська познайомилася зі своїм майбутнім чоловіком – Іваном Лукичем Бутичем, який викладав на цих курсах. Зав'язалося знайомство, потім листування – так народилося щире кохання одне до одного, яке вони пронесли крізь усе своє життя. Побралися Марія та Іван у 1959 р., ставши взірцем поваги, турботи та відданості одне одному.

До змін у сімейному стані Марії Іванівни долучилися зміни в її трудовому житті. Того ж 1959 р. ліквідується Дрогобицька область, архів прикріплюють до Львівського обласного державного архіву і Марію Іванівну переводять туди працювати. Але не довго працювала Марія Іванівна у Львівському обласному державному архіві. Шлюб з Іваном Лукичем Бутичем потягнув за собою переїзд до Києва, і вже з січня 1960 р. Марія Іванівна Бутич починає працювати у Центральному дер-

жавному історичному архіві УРСР у м. Києві на посаді наукового співробітника. У 1962 р. вона закінчила Московський державний історико-архівний інститут. Її підвищують на посаді – вона стає старшим науковим співробітником і, нарешті, через певний час завідувачем відділу публікації та використання документів. З цієї посади у 1985 р. Марія Іванівна вийшла на пенсію.

За чверть століття роботи в архіві Марія Іванівна Бутич брала участь у науково-технічному опрацюванні та впорядкуванні фондів, підготовці до видання численних збірників документів і довідників, у тому числі Української радянської енциклопедії, до якої вона написала 16 статей, зокрема статті про матір і старшу сестру Т. Шевченка. Вона була одним із упорядників збірників документів: "Селянський рух на Україні. Середина XVIII – перша чверть XIX ст." (1978), "Зародження робітничого класу на Україні (середина XVIII ст. – 1826 р.)" (1982), "Селянський рух на Україні. 1850–1861 рр." (1988), тритомного видання "Кирило-Мефодіївське товариство" (1990), двотомного видання "О. Ф. Кістяківський. Щоденник (1874–1885)" (1994, 1995). Останні видання були продовженням її роботи, розпочатої ще в архіві.

Перебуваючи на пенсії, Марія Іванівна разом з А. А. Батюком упорядкувала "Бібліографічний покажчик змісту «Архіви України» за 1947–1970 роки" (1999), стала невтомною помічницею своєму чоловікові – Івану Лукичу Бутичу – в його видавничій праці. Нею було зроблено звірку документів до видання "Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657" (1998); упорядковано іменний, географічний і предметний покажчики до двотомного збірника документів "Універсали Івана Мазепи. 1687–1709" (2002, 2006); іменний та географічний покажчики до збірника "Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича. 1657–1687" (2004).

Марія Іванівна була великим життєлюбом, пристрасною мандрівницею, любила спілкуватися з людьми, відкривати в усьому щось нове. Обмежена рамками Радянського Союзу та країн "соціалістичної співдружності", вона встигла побувати майже скрізь: в республіках Середньої Азії й на Кавказі, у Прибалтиці, подорожувала по "Золотому кільцю Росії", не кажучи про Москву та Ленінград, була в Польщі, тодішній Чехо-Словачині, Болгарії, Угорщині, зберігши у пам'яті незабутні спогади про ці поїздки. Вона любила людей. Її дім був завжди відкритий для гостей. У їхній хаті – так називала Марія Іванівна свою київську квартиру – часто бували нині легендарні постаті: Василь Кук, Марко Антонович, Богдан Певний, Ярослав Дашкевич, Олег Купчинський та багато інших непересічних особистостей, на яких завжди чекав теплий домашній затишок, створений руками Марії Іванівни. У журналі "Київська старовина" їй було присвячено велику статтю Володимира Ляхоцького "Доки б'ється серце..." (2005. – № 2), де з великою теплотою розповідалося про її життя і працю.

Останні роки Марія Іванівна присвятила збереженню пам'яті свого чоловіка – Івана Лукича Бутича, який пішов із життя 2007 р. Разом з його учнем і колегою Ігорем Тесленком упорядковувала великий архів Івана Лукича для передачі його до ЦДІА України у м. Києві, сприяла у виданні вибраної епістолярної спадщини Івана Лукича, зокрема листування з відомими українськими істориками – Іваном Крип'якевичем, Ярославом Дашкевичем, Миколою Ковальським[1]. У 2012 р. Марія

[1] *Гирич І.* З листування Івана Бутича з Іваном Крип'якевичем // Пам'ятки України. – 2008. – № 3. – С. 138–143; Листування Ярослава Дашкевича та Івана Бутича (1960–1986) / Упоряд. А. Фелонюк. – Львів, 2012. – 296 с.; *Мицик Ю.* З листування Івана Бутича з Миколою Ковальським // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2013. – Вип. 12–13. – С. 431–446.

Іванівна передала деякі особисті речі та нагороди свого чоловіка до Пирятинського районного краєзнавчого музею для створення окремого розділу в експозиції музею, присвяченого відомому земляку. Вона написала спогади про Івана Лукича[2], упорядкувала його бібліографію, яка двічі побачила світ[3]. Все, що було пов'язано з Іваном Лукичем, стало змістом останніх років її життя.

Для рідних, друзів і колег, які близько знали Марію Іванівну Бутич, вона назавжди залишиться у пам'яті не лише надійним другом, мудрою і врівноваженою людиною, цікавою співрозмовницею, а й чарівною жінкою, яка, мов істинна пані, мала бездоганний смак (ніхто краще за неї не міг носити капелюшки!) і завжди вміла триматися з гідністю. Полишивши цей світ, вона пішла до свого Івана, щоб навіки з ним з'єднатися. Поховали Марію Іванівну поруч з чоловіком на Берковецькому цвинтарі у Києві. Вічна їм пам'ять!

Тетяна Себта (Київ)

---

[2] *Бутич М.* Про Івана // Пам'ятки України. – 2008. – № 3. – С. 123–128.

[3] Іван Лукич Бутич: Біобібліографія: До 80-річчя від дня народження та 50-ї річниці наукової діяльності / Упоряд. М. Лозинська [Бутич]; ред. Н. Черкаська. – К., 1999. – 60 с.– (Серія: Науково-довідкові видання з історії України. – Вип. 50); Іван Лукич Бутич: (21 вересня 1919 – 9 травня 2007): Біобібліографія / Упоряд. М. Бутич; наук. ред. О. Купчинський, Я. Федорук. – 2-ге вид., доп. і розшир. – К., 2011. – 80 с. – (Серія І [НТШ у Львові]: бібліографія. – Т. 22).

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ (Львів) – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії середніх віків Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Сергій БІЛОКІНЬ (Київ) – доктор історичних наук, головний науковий співробітник відділу історії України другої половини XX ст. Інституту історії України НАН України, керівник Центру культурологічних студій Інституту

Віктор БРЕХУНЕНКО (Київ) – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії і теорії археографії та споріднених джерелознавчих наук Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Дмитро БУРІМ (Київ) – кандидат історичних наук, учений секретар Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Галина БУРЛАКА (Київ) – кандидат філологічних наук, завідувач відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України

Ігор ГИРИЧ (Київ) – кандидат історичних наук, завідувач відділу джерел з історії України XIX – початку XX ст. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Сергій ГІРІК (Київ) – аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Дмитро ГОРДІЄНКО (Київ) – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу вивчення та публікації зарубіжних джерел з історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Віктор ДУДКО (Київ) – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу давньої української літератури Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України

о. Назар ЗАТОРСЬКИЙ (Фрібур) – докторант догматичного богослов'я в університеті м. Фрібур (Швейцарія)

Світлана ІВАНИЦЬКА (Запоріжжя) – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Запорізького інституту економіки та інформаційних технологій

Валентин КАВУННИК (Київ) – аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Мирон КАПРАЛЬ (Львів) – доктор історичних наук, професор, керівник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Володимир КОВАЛЬЧУК (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу джерел новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Василь КОНОНЕНКО (Київ) – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України

В'ячеслав КОРНІЄНКО (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу пам'яток княжої та козацької доби Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Сергій КОТ (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, керівник Центру досліджень історико-культурної спадщини України Інституту

Володимир КРАВЧЕНКО (Київ) – науковий співробітник відділу пам'яток княжої та козацької доби Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Валерій ЛАСТОВСЬКИЙ (Київ) – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин Київського національного університету культури і мистецтв

Володимир ЛЕНЧЕНКО (Київ) – науковий співробітник відділу історії і теорії археографії та споріднених джерелознавчих наук Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Степан МАКАРЧУК (Львів) – доктор історичних наук, професор кафедри етнології Львівського національного університету імені Івана Франка

Володимир МАСЛАК (Кременчук) – кандидат історичних наук, завідувач кафедри українознавства Кременчуцького національного технічного університету ім. М. Остроградського

Надія МИРОНЕЦЬ (Київ) – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу джерел новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

о. Юрій МИЦИК (Київ) – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу пам'яток княжої та козацької доби Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Світлана ПАНЬКОВА (Київ) – директор Історико-меморіального музею Михайла Грушевського

Ростислав ПИЛИПЧУК (Київ) – кандидат мистецтвознавства, професор Київського національного університету театру, кіно і телебачення ім. І. К. Карпенка-Карого, академік Національної академії мистецтв України

Світлана ПОТАПЕНКО (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії і теорії археографії та споріднених джерелознавчих наук Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Володимир ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ (Київ) – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Ірина ПРЕЛОВСЬКА (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу джерел новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Володимир ПРИШЛЯК (Луцьк) – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії України Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки

Валерій РИБАЛКІН (Київ) – доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу класичного Сходу Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, завідувач кафедри сходознавства ім. Ярослава Дашкевича Львівського Національного університету ім. Івана Франка

Тетяна СЕБТА (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу джерел новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Таїса СИДОРЧУК (Київ) – кандидат історичних наук, заступник директора Науково-дослідного центру орієнталістики ім. Омеляна Пріцака Національного університету "Києво-Могилянська академія"

Григорій СТАРИКОВ (Київ) – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу джерел з історії України XIX – початку XX ст. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Валерій СТАРКОВ (Київ) – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу пам'яток духовної культури Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Андрій СТАРОДУБ (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу вивчення та публікації зарубіжних джерел з історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Інна ТАРАСЕНКО (Київ) – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу пам'яток княжої та козацької доби Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Леонід ТИМОШЕНКО (Дрогобич) – кандидат історичних наук, професор, декан історичного факультету Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка, завідувач кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін

Віталій ТКАЧУК (Київ) – магістрант кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Ярослав ФЕДОРУК (Київ) – доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу пам'яток княжої та козацької доби Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Андрій ФЕЛОНЮК (Львів) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Наталія ЧЕРКАСЬКА (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу джерел з історії України XIX – початку XX ст. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Юрій ЧЕРЧЕНКО (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу джерел новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Олексій ЯСЬ (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України

Олександр ЯЩУК (Київ) – студент історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

З М І С Т

1. АРХЕОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

2. ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІОГРАФІЇ

3. ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ, КАРТОГРАФІЯ

4. ІСТОРИЧНІ СТАТТІ

5. ПУБЛІКАЦІЯ ДЖЕРЕЛ

6. РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

7. MISCELLANEA

TABLE OF CONTENTS

1. ARCHAEOGRAPHY, SOURCE STUDIES

2. MONUMENTS OF HISTORIOGRAPHY

3. HISTORICAL GEOGRAPHY, CARTOGRAPHY

4. STUDIES

5. SOURCE PUBLICATIONS

6. REVIEW ARTICLES

7. MISCELLANEA

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

Нова серія

Випуск 18

Редактори:
Броніслав Адамович, Юрій Буряк
Літературний редактор і коректор
Лариса Білик
Редактори бібліографії:
Катруся Козелецька, Любов Свірська
Редактор англійського резюме
Павло Бродовий
Художній редактор *Георгій Сергеєв*
Комп'ютерний дизайн:
Ярослава Ленго, Ірина Стариковська

Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
вул. Трьохсвятительська, 4
01001 Київ
e-mail: inst_archeos@ukr.net

Видавництво "Український письменник"
вул. Олеся Гончара, 52
01054 Київ
e-mail: ukrpsm@gmail.com

Підп. до друку 20.05.13. Формат 70×100/16.
Гарн. Times. Офс. друк. Папір № 1. Умовн. друк. арк. 69,7
Наклад 400 прим.

Видруковано з готового оригінал-макету
у друкарні "Видавництво «Фенікс»"
вул. Шутова, 13б
03680 Київ
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 271 від 07.12.2000